MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

TÖBB MINT EGY CSATA: MOHÁCS

Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben

Szerkesztette
FODOR PÁL ÉS VARGA SZABOLCS

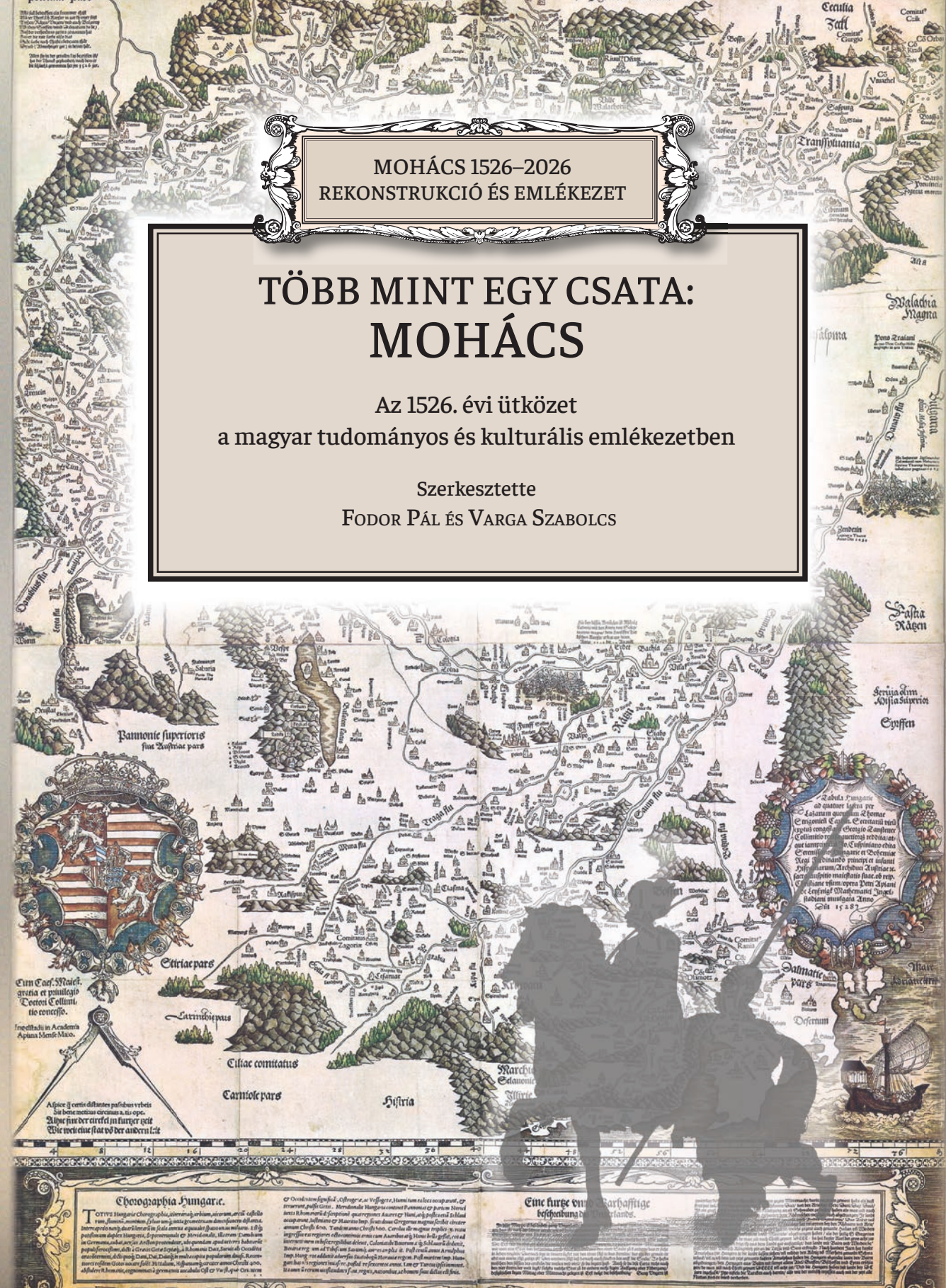

TÖBB MINT EGY CSATA: MOHÁCS

AZ 1526. ÉVI ÜTKÖZET A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Sorozatszerkesztő

Fodor Pál és Pap Norbert

TÖBB MINT EGY CSATA: MOHÁCS

AZ 1526. ÉVI ÜTKÖZET A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS EMLÉKEZETBEN

Szerkesztette

Fodor Pál és Varga Szabolcs

Szőts Zoltán Oszkár
közreműködésével

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest
2019

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Kiválósági Együttműködési Programjának
„Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet" című
(az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Pécsi Tudományegyetem
együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült

© Szerzők, 2019
© MTA BTK, 2019

ISBN 978-963-416-183-7
ISSN 2676-895X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
Séd Kft., MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Borító: Horváth Imre
Tipográfia: Marafkó Bence
Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna

Tartalom

Fodor Pál – Varga Szabolcs
Bevezetés 7

Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás
Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról 11

Tóth Gergely
Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása) 75

Papp Júlia
Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója 149

Szilágyi Emőke Rita
Mohács emlékezete a magyarországi latin nyelvű levelezésekben és beszámolókban a csatát követő évtizedben 195

Szörényi László
A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban 209

Csörsz Rumen István
A „mohácsi nóta” és közköltészeti rokonai a 18. században 233

Csonki Árpád
Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792) 259

Kovács Gábor – Mester Béla
Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben 279

B. Szabó János
A mohácsi csata a modern kori történetírásban (historiográfiai vázlat) ... 337

Polgár Balázs
Az 1526. évi mohácsi csata régészete: régi eredmények
és újabb kutatási perspektívák 381

Polgár Balázs
A második mohácsi csata mítosza és valósága I. 413

Tóth Ferenc
A második mohácsi csata mítosza és valósága II.
Adalékok az 1687-es nagyharsányi csata kora újkori levéltári
és könyvészeti kutatásához 445

Békéssy Lili – Gusztin Rudolf – Horváth Pál – Kim Katalin
Zene a kulturális emlékezet szolgálatában. Magyar zeneművek a mohácsi
csatáról a 19. század végéig 463

Ozsvárt Viktória
Mohács és más történelmi szimbólumok megjelenési formái
a 20. századi magyar zenében 507

Hóvári János
A mohácsi csata két emlékéve: 1926 versus 1976 539

Hasanović-Kolutácz Andrea
1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban 563

Képjegyzék 619

Személynévmutató 627

BEVEZETÉS

Mohács az alig 17 000 fős lakosságával nem tartozik az ország hetven legnépesebb települése közé. Méretével és a környékre gyakorolt befolyásával ma még szűkebb dél-dunántúli összevetésben sem tűnik ki a közeli települések sorából. Ennek ellenére – remélhetőleg – nincs olyan ember a Kárpát-medencében, aki ne hallott volna róla, és ismertségben bizonyosan a legnagyobbakkal vetekszik. Mindez nem véletlen, ám nem is törvényszerű. Nem véletlen, hiszen mégiscsak különleges dolog, hogy Mohács határában ütközött meg két ellenséges állam, a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom hadserege. Ám egyáltalán nem törvényszerű, hogy a csatának több száz év távlatából is ilyen élő emlékezete legyen.

A Kárpát-medencében a magyaroknak 1100 éves itt tartózkodásuk alatt bőven kijutott a nagy sorsfordító ütközetekből. Nem tisztünk teljes kataszter készítése, de vajon eltalálnánk-e ma az 1044-ben lezajlott ménfői csata helyszínére, ahol Aba Sámuel magyar király III. Henrik német-római császár seregeivel szemben veszítette el országát, majd menekülés közben életét? Hányan állnak meg ma Ménfőcsanakon leróni kegyeletüket? Nem sokkal jobb a helyzet az 1241. évi muhi ütközettel sem. A mongolok ellen elbukott csata színtere és az annak nevet adó település is eltűnt a történelemben. A közeli Poga falu 1928-ban vette fel kegyeletből a Muhi nevet, az ütközet feltételezett helyszínén csak 1991-ben emeltek emlékművet, ám egészen 2019-ig kellett várnunk, hogy a régészeti kutatásoknak hála, pontosabban meg lehessen határozni a csatateret. A sor tetszőlegesen bővíthető, hiszen nem zarándokolunk el Marosszentimrére, hogy átérezzük Hunyadi 1442. évi vereségének súlyát, vagy a Tolna megyei Csontmezőre – melynek lokalizálásával szintén bajban vagyunk –, hogy lássuk, hol estek el a Hunyadiak a magyar koronától. Ugyanez elmondható az Eszék melletti Garáról (Gorjánról), ahol 1537 őszén a mohácsi haderőhöz hasonló nagyságú keresztény sereg semmisült meg, illetve az 1596. évi véres mezőkeresztesi csatáról. Igaz, ahol ilyen bőséggel állnak rendelkezésre vesztes ütközetek, jól meg kell gondolni, hogy melyikkel kezdjen bármit is a 21. század embere.

Annyiban igazságos a magyar történelmi emlékezet, hogy nem pusztán a vereségekkel, hanem a győzelmekkel is mostohán bánik. Elég csak elolvasni Szilágyi Sándor Kenyérmezőről írt tárcáját a *Honderű* 1846. évi számában. A szerző, midőn megérkezve a helyszínre, leszállt szekeréről, és „szorult kebellel, lelkesült érzelmekkel tekinte" végig a tájon, majd tűnődve feltette a költői kérdést a csata dátumával kapcsolatban: „hol van magyar, ki e napot el tudná feledni?" Attól tartunk, akadna ilyen magyar, ám a szinte már bevett kesergések helyett érdemes a pozitívumokról is szólni. 2018-ban méltó módon megújult a muhi csata emlékműve, közben a felvidéki Palástón elkészült az 1552. évi vereségnek emléket állító történelmi emlékpark, és az erdélyi Alkenyéren 1890-ben emelt Kinizsi szobornál is mind több magyarországi látogató áll meg koszorúzni, akiket nem zavar meg a talapzaton átírt román politikai narratíva. Lassan-lassan mintha változna a magyar múltszemlélet, és kiszabadulva a közoktatás kánonjai közül, az idegenforgalom, az örökségvédelem, a hagyományőrzés, a területfejlesztés, valamint az egészségvédelem témaköreivel foglalkozó intézmények és civil szervezetek is bekapcsolódnak a történelmi emlékezet ápolásába és alakításába.

Jelen kötet nem az első – és nem is az utolsó – a mohácsi csatával foglalkozó művek sorában. A múlt korszakos kiadványainak felsorolása nélkül is érdemes megemlíteni a jelentősebb évfordulók alkalmával (1926, 1976, 1986, 2016) készült köteteket, amelyek alapjául szolgálhatnak minden jelenkori kutatásnak (ezekre a kötetben szereplő tanulmányok szerzői is rengeteget hivatkoznak). Mindegyikben alapvető fontosságú tanulmányok, forrásközlések kaptak helyet. A mostani gyűjtemény tizenhat tanulmánya követi ezt a hagyományt, számot vet az eddigi eredményekkel, egyben új távlatokat nyújt a további kutatásoknak. Talán ez az első olyan alkalom, amikor mindezekre támaszkodva immár komplex módon lehetett hozzányúlni az egész Mohács-problematikához. A felkért szerzők eredményeinek legnagyobb újdonsága, hogy a konkrét történelmi eseménysorozatot – az 1526. évi hadjárat előzményei, a csata lefolyása és közvetlen következményei – egyben tárgyalja a csata emlékezetének kialakulásával, formálódásával, különböző mutációival, ezzel bemutatva a Mohácsról ma ismert történelmi narratíva teljes ívét.

Ezt óriási dolognak tartjuk, hiszen ez a hagyománynak nevezett kollektív szellemi konstrukció teszi a maiak számára élővé ezt a félezer évvel korábban lezajlott eseményt. Ennek hiányában az 1526. évi események oly sok egyéb traumához hasonlóan már rég kikoptak volna a magyar emlékezetből, és így semmilyen hatást nem gyakorolnának mai önképünkre és világlátásunkra. Be kell látnunk, számos csatánkból – legyen az vereség vagy győzelem – a mohácsi az egyetlen, amelynek ilyen ereje van, és ezzel vált a magyar múlt egyik legkiemelkedőbb cselekményévé, önmagán jóval túlmutató jelentéstartalommá. Korábban is szenvedtünk ekkora vereséget Muhinál, ezelőtt is esett el királyunk Várnánál, korábban is tört már ki polgárháború Habsburg Albert halála után, és nem egy alkalommal érezték a kortársak saját korukat örök emlékezetre méltónak. Mégis, pusztán egy-egy adattá váltak a történelemtankönyv lapjain, vagy még azzá sem. Mohács azonban éppen a rárakódó emlékezeti rétegek és a folyamatos aktualizálás miatt vált egyedivé. Az emlékezet változásának talán legszebb példája

a várnai ütközethez fűződő hagyomány alakulása, hiszen a 16. század elejére már biztosan kialakult körülötte egy kultusz, majd a 18. század végéig többnyire egy sorban kezelték Moháccsal, és csak a magyar nemzeti romantika korában kopott ki a magyar történelmi kánonból és lett belőle egyszerű évszám. Azaz nem *ab ovo* természetes Mohács emlékezetének a jelen korig ily módon terjedő gyarapodása.

A kötetben olvasható tanulmányokból szépen kirajzolódik, hogy Mohács mint esemény nem tekinthető a magyar történelem kisiklásának vagy – közkeletűbb képpel élve – utat tévesztésének. Egy jelentős történelmi helyzet, de nem egyedüliként határozta meg az ország 1526 utáni életét. A kötet tanulmányai ehhez a gondolathoz rengeteg muníciót szolgáltatnak. Itt engedtessék meg csupán két szempont: egyrészt szerencsére akadtak békés és gyarapodó évtizedek a későbbiekben is a Kárpát-medencében, ahol ma is itt vagyunk, másrészt még a közvetlen közelünkben is találunk nálunknál jóval szerencsétlenebb sorsú népeket, elég csak a lengyelekre, ukránokra, szerbekre gondolni, akikkel összehasonlítva azonnal átértékelődik minden búsongásba hajló magyar narratívánk.

Természetesen a mohácsi vereség hatalmas veszteséggel járt, ez tagadhatatlan. Minden bizonnyal a korabeli magyar és az európai közvéleményt is meglepte, hiszen nem számítottak egy ekkora mértékű vereségre. Ma már – például az e kötettel párhuzamosan megjelenő, a Mohács körüli évtizedek európai és török hadügyével foglalkozó áttekintésből is[1] – tudjuk, hogy az Oszmán Birodalomnak az eddig hittnél is nagyobb erőfölénye miatt a magyar győzelemre nem volt reális esély. Ezzel a kortársak azonban még nem voltak teljesen tisztában, és emiatt tehették fel újra meg újra azt a kérdést, hogy vajon miképp jutott ide Szent István királysága. Ennek a tépelődésnek, no meg persze az újabb kudarcoknak – Buda eleste, az ország politikai szétszakadása – köszönhetően néhány éven, évtizeden belül kialakult a magyarázatot kereső szerzők szövegeiben az a gondolat, amely a vereségben egyre inkább sorstragédiát látott, amelyért elégtételt kellett – és lehetett – venni a nem véletlenül második mohácsi csatának elkeresztelt nagyharsányi ütközetben. Ezt a narratívát támasztották alá a különböző képzőművészeti ábrázolások, és mindezek a megszületett irodalmi szövegekkel együtt már elegendő forrásbázist adtak a nemzeti eszme jegyében megkonstruált magyar történelem Mohács-képének a megformálásához. Mindaz, amit ma gondolunk és érzünk Mohácsról, egyrészt 18. század végi írástudóknak, majd a reformkor költőinek, végül a 19. század második felében alkotó művészeknek köszönhetjük. Így jut el a 20. században a Mohács címkével ellátott, történelmi tapasztalatnak nevezett múltértelmezés a magyar politikai gondolkodás áramlataiba, a nemzetépítés szolgálatába állított magyar zene közkedvelt témái közé, valamint a közoktatás, illetve a szépirodalom révén a társadalmi közgondolkodásba és a politikai közbeszédbe. Kisajátították és felhasználták, éltek és visszaéltek vele, de ezzel életben is tartották egészen addig, amíg az 1960-as években meg nem találták az első tömegsírokat a csatatéren, amelyekkel immár valóságos, kézzel-

1 B. Szabó János–Fodor Pál (szerk.), *Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában.* Budapest, MTA BTK, 2019.

fogható emléket is tudtak kötni az addig csak gondolatban létező eszméhez. 1976-ban nyitotta meg kapuit a Mohács Történelmi Emlékhely, amely azóta is teret ad a nemzeti emlékezet számára, és ezzel minden odalátogató számára valósággá teszi az 1526. évi ütközetet.

Mohács *gyászemlékként* rögzült az újkori magyar tudatban, mert – miként Kovács Gábor és Mester Béla írja e kötetben – „alkalmassá vált arra is, hogy minden későbbi nemzeti katasztrófát ennek analógiájára, ennek megismétlődéseként értelmezzünk, így dolgozzunk föl egy tipikus emlékezettörténeti alakzat, a *vereség kultúrája* keretében". Pedig, ahogy jeleztük, alternatíva volt bőven, akár a *devictus vincit* („legyőzetve is győztes") gondolatot közvetítő szigeti helytállás, amely Mohács esetére is alkalmazható lett volna. Ám elődeink Világos, Trianon stb. árnyékában újra és újra a „vereség kultúrájára" szavaztak, pedig nemcsak a csatához vezető és abból elágazó utak, hanem még maga a nagy összecsapás is számos olyan elemet tartalmaz, amelyből önbizalmat erősítő hagyományt építhettünk volna.

Ezért minden Moháccsal foglalkozó kutatónak, tudósnak és közéleti szerepet betöltő embernek komoly felelőssége van abban, hogy mire használja a csata emlékezetét és hagyományát. Miként a helyes történelmi tudat segít a traumák feldolgozásában és ezzel hozzájárul a közösség mentális egészségének, illetve integritásának megőrzéséhez, úgy hamis narratívákkal tovább lehet mélyíteni azt a válságot, amelybe a 20. század egymást követő kataklizmái belesodorták a magyar társadalmat. Ennek során Mohács sebét folyamatosan újra meg újra feltépték, és Pilinszky János magyar költő szavaival élve valóban Krisztus átvérzett kötése lett belőle. A gyógyulás első fázisa azonban mindig a megértés. Ehhez a folyamathoz kíván hozzájárulni ez a kötet, követve a magyar történettudománynak azt a jó hagyományát, hogy időről időre új szaktudományos eredményeket és fogódzókat kínál az értelmes emlékezettörténet és emlékezetpolitika számára.

Budapest, 2019. június 4.

Fodor Pál *Varga Szabolcs*

Neumann Tibor[*] – C. Tóth Norbert[**] – Pálosfalvi Tamás[***]

KÉT ÉVSZÁZAD A SZTEREOTÍPIÁK FOGSÁGÁBAN

HELYZETKÉP A JAGELLÓ-KOR KUTATÁSÁRÓL

„Sohasem szenvedett a magyar nép többet, mint a Jagellonidák gyenge kormánya alatt. […] Ulászló uralkodásának utolsó éveiben a nép minden osztályai között csak keserű panaszokat lehetett hallani. A jobbágy, polgár s kisebb birtokú nemes, a szerzetesek s az alsóbb papság egyaránt elnyomva érzék magokat, s azon világi és egyházi főurak, kiknek zsarnoksága ellen a többi osztályok panaszt emeltek, szintén elégedetlenek voltak a jelennel, részint mivel az országnak saját viszálykodásaik miatti roncsolt állapotában roppant vagyonukat nem élvezheték, részint mivel a nemzet jelen helyzetét azzal, melyet Mátyás korában elfoglalt, összehasonlítva önmaguk előtt sem tagadhatták el, hogy minden hanyatlásnak indult, s ennélfogva változások s a nemzet egykori fényének és hatalmának visszanyerése után vágyódtak. E szerencsétlen ország legboldogtalanabb lakója azonban, kérdésen kívül, Ulászló maga volt […].” Az általános romlás e szuggesztív képe, amelyet báró Eötvös József vetett papírra, tartalmazza a legfontosabb toposzokat, amelyek a Jagellók magyarországi uralkodásával kapcsolatban a tudományos történetírás kialakulása óta meghatározzák a magyar közgondolkodást: a gyenge uralkodó, a tehetetlensége miatt megerősödő, zsarnoki oligarchia által elnyomott alsóbb néposztályok és mindezek következtében a Mátyás alatt elfoglalt nagyhatalmi helyzetből rohamosan alásüllyedő, a végső bukás felé tehetetlenül sodródó ország képét.[1]

Nehéz helyzetben találja magát az a történész, aki a Jagelló-kor kutatásával kapcsolatban az időről időre jogosan felmerülő „hol tartunk most?” kérdésre választ adni kívánva megpróbál valamiféle kutatási helyzetképet felvázolni. Talán ennél a korszaknál érezhetjük a leginkább azt, hogy még mindig olyan több évszázados kijelentések terhelik a kutatást, amelyeket még sohasem bizonyított

---

* Az I. fejezet szerzője, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

** A II. fejezet szerzője, az MTA – Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa.

*** A III. fejezet szerzője, az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

1 Eötvös József, *Magyarország 1514-ben.* I–II. Budapest, 1952, I. 33.

senki, vélt igazuk mégis erősen él a történeti hagyományban. E kijelentések ráadásul egymást erősítik, egymást támasztják alá, miközben némelyik túlzó, némelyik valószínűtlen, némelyik tévedésen alapul, némelyik pedig jó esetben is csupán elképzelhető, de igazolásra szorul. Aligha vitatható, hogy e visszás helyzet az elmúlt két évszázad elmaradt alapkutatásainak a számlájára írható: a korszak népszerűtlenségéből fakadóan csupán kisszámú kézikönyv, szakmonográfia és forráskiadvány készült el, ami nem késztette arra a történészeket, hogy az elődöktől átvett sommás véleményeket árnyalják vagy felülvizsgálják.

Jelen munka három fejezetében azt a három területet vizsgáljuk, amely a korról alkotott kép alapjául szolgál. Tárgyalni fogjuk mindazokat a szakmában és a köztudatban élő állításokat, amelyek a királyról és az ország működéséről, a pénzügyekről, valamint a mindezekkel szorosan összefüggő hadügyekről szólnak. Nem tagadjuk azt sem, hogy az alábbi kutatástörténeti áttekintés némileg szelektív: elsősorban azokra a nagy történeti összefoglalókra hagyatkoztunk, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták nemcsak a későbbi kutatókra, hanem saját koruk „művelt nagyközönségére" és persze a tankönyvekre is. Ezt a korpuszt kiegészítettük a választott témakörök „szaktanulmányaival" is, hiszen előbb-utóbb azok eredménye is beépülhet az újabb összefoglalókba.

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy az alábbiakban egyáltalán nem törekszünk arra, hogy bemutassuk az idézendő történészek „ars poeticáját", azaz nem kívánjuk elemezni a véleményükre ható korabeli kulturális és politikai hatásokat,[2] hiszen számunkra most kizárólag az a fontos, hogy mit és milyen forrásra támaszkodva írták azt, amit írtak. A hangsúly a történészi vélemények változásán (vagy állandóságán) van, nem az őket körülvevő különböző szellemi irányzatokon.

I. „DOBZSEKIRÁLY" – KIRÁLY ÉS KORMÁNYZAT

A fejezet keretein belül természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy valamennyi kormányzattörténeti kérdésben végigkövessük az elmúlt másfél-két évszázad historiográfiai változásait vagy állandóságát. Ehelyett igyekeztünk egy szemléletes példát – az 1490. évi királyválasztás okait – kiválasztani, majd egy toposzon keresztül bemutatni, hogy milyen előfeltevésekkel és forrásismerettel álltak hozzá a modern kor történészei egy-egy Jagelló-kori részkérdés vizsgálatához, valamint azt is, hogy véleményük mennyire és milyen módon hat még jelenkorunkra is. Másfelől a kormányzattörténeti kérdések közül is kiválasztottunk egyet, nevezetesen II. Ulászló kormányzati szerepének témakörét, azaz annak vizsgálatát, hogy az állítólag uralkodásra képtelen király részt vett-e az ország irányításában, és ha igen, akkor milyen módon. Itt is bemutatjuk röviden a kutatástörténeti előzményeket, de ezúttal igyekszünk jelentősen módosítani is az eddigi képen, és ezáltal meghatározni, milyen szempontok érvényesítését tartjuk fontosnak a további kutatások során.

2 Minderre lásd Romsics Ignác, *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.

Magyarázatra szorul, hogy jelen munka kereteiben miért csak a II. Ulászló személyiségére vonatkozó eddigi vélekedéseket mutatjuk be, és hagyjuk figyelmen kívül fia, II. Lajos emlékezetét. Ennek alapvetően két oka van: egyfelől tagadhatatlan tény, hogy a korszak megítélését a mohácsi vereség ellenére döntően a 26 éven át uralkodó, az utókor szemében szélsőségesen alkalmatlan édesapa, és nem a gyermekként trónra kerülő, mindössze 20 évesen elhunyt fiú regnálása befolyásolta. Másfelől teljesen világos, hogy mikor a 16. század történetírói fogást kerestek Lajos személyiségén, mindössze dorbézoló életmódjába tudtak belekapaszkodni. Szerémi György az egyik mohácsi fővezér, Szapolyai György szájába adja azt az ítéletet, hogy az ország a „bestye táncos király" állandó udvari mulatozásai közben veszett el.[3] Kétségtelen, hogy a kritikát kiváltó jelenség Lajos fiatal életkorában és a korabeli udvari kultúrában gyökerezett, ám aligha kell bizonygatni, hogy a kormányzat vélt vagy valós mulasztásai és hanyagsága, illetve az udvar és a fiatal király mindennapi – valójában éppen az ünnepnapok alatti – élete között csak nagyon nehezen teremthető kapcsolat. A modern kor történészei ebből adódóan általában szűkszavúak Lajos személyiségét illetően: visszafogottságukban nyilván közrejátszott az uralkodó tragikus sorsa és hősi halála is. A korai összefoglalók egyedüli ismétlődő motívuma Brandenburgi György őrgrófnak, Lajos nevelőjének szerepe, aki léha életmódjával megrontotta az amúgy tehetséges ifjú királyt.[4] Mindettől függetlenül a történészek mind a mai napig a gyenge királyi hatalmat tartják a „dekadens" Jagelló-kor egyik fő sajátosságának, és a „gyenge Jagelló királyok" értékítéletbe Lajos éppúgy beleesik, mint édesapja.

I. 1. Egy jellegzetes toposz: *királyválasztás 1490-ben*

Az a kijelentés, miszerint az erőskezű Mátyás halála után a politikai elit szándékosan erélytelen uralkodót választott, a 19–20. századi történeti összefoglalók egyik legállandóbb alaptétele. A gondolat először Szerémi Györgynek az 1540-es években Magyarország pusztulásáról írott emlékiratában olvasható, amelyben a királyválasztó urak így nyilatkoznak: „Ne legyen többé olyan urunk, akitől mindig prüszköl és reszket a májunk. Még édes ételünket sem fogyaszthattuk

3 Szerémi György, *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*. Közli Wenzel Gusztáv. Pest, 1857 (= Wenzel, *Szerémi*), 133.

4 Jan Dubravius, *Historiae regni Boiemiae, de rebus memoria dignis, in illa gestis, ab initio Boiemorum … libri XXXIII*. Prostějov, 1552. (= Dubravius) 203v–204r; Nicolai Isthvanfi *Pannoni historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622 (= Istvánffy), 85. – Lásd Horváth Mihály értékelését: „s tulajdonképeni nevelőjének, György őrgrófnak, ki miután a Corvin János özvegyével, Frangepán Beatrixxal nyert javakat ennek halála után jobbára eltékozolta, most, mint a király nagybátyja s gyámja, határtalan kéjvadászatában a közjövedelmeket pazarlá, mennyire hozzájok férhetett; s mi legkárosabb volt, a minden komolyabb foglalkodástól, minden tanulástól elvont királyi gyermek kedélyébe is beszivárogtatá a maga kéjszomját, könnyelműségét s pazarlási hajlamát, egyetlen gondja lévén, miként tölthesse királyi öcscsével mennél vígabban, mennél zajosabb mulatságok közt napjait." Horváth Mihály, *Magyarország történelme.* III. Második, bővített kiadás. Pest, 1871, 327; vö. Szalay László, *Magyarország története.* III. Lipcse, 1853, 502; Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)*. (A magyar nemzet története, IV.) Budapest, 1896, 415–416. Az idézett szövegrészek helyesírását nem modernizáltuk.

el nyugodtan atyja [ti. Mátyás] idejében, mert fejünkön mindig visszafordult a sisak."[5] Ezért inkább királlyá választották Ulászlót, és „bevezették ezt az ökröt" az országba.[6] Verancsics Antal, aki ismerhette Szerémi kéziratát, eltérő hangvétellel persze, de követi e gondolatmenetet: Mátyás halála után az urak arra törekedtek, hogy többé egy király se uralkodjék felettük, ezért nem olyan uralkodót választottak, amilyet kellett volna, hanem amilyet önző szempontjaik szerint akartak.[7] Az a tény, hogy Szerémi és Verancsics művei nem jelentek meg nyomtatásban, következésképpen recepciójukkal aligha számolhatunk, ugyanakkor a gondolat Istvánffy Miklósnak a 16–17. század fordulóján írt történeti munkájában is megtalálható, jól mutatja, hogy a mohácsi csatát követő évtizedekben a Jagellókori elit morális felelősségét és a királyok alkalmatlanságát hangsúlyozó közvélekedésből hamar kifejlődött a most vizsgált toposz. Jóllehet Istvánffy Ulászló megválasztásáért szintén az elitet teszi felelőssé, a döntés hátterében nem Ulászló gyenge képességeit, hanem – persze egyértelműen káros[8] – békeszeretetét láttatja. Megfogalmazása szerint Mátyás a hódító háborúival békét hozott az országnak, az előkelők pedig ezt élvezni kívánva inkább a fényűzésnek, semmint a hadakozásnak szerettek volna élni. Emiatt adták az országot a „békére és nyugalomra [értsd: semmittevésre] leginkább törekvő ember *(quietis et ocii appetentissimo homini)*", Ulászló kezére.[9] Vélekedése annak fényében, hogy munkáját elsősorban a végvári vitézek buzdítására szánta, korántsem meglepő.[10]

Az első 19. századi történeti összefoglalók természetesen nem Szerémire és Verancsicsra támaszkodtak, mivel az előbbi szerző *Epistolá*jának kéziratát csak 1840-ben fedezték fel, és tartalma Wenzel Gusztáv szövegkiadásának megjelenésével csak 1857-től vált jobban ismertté,[11] ugyanattól az évtől, amikor Szalay László is megjelentette a „Verancsics összes" első kötetét.[12] Először ezért nagyobb hatása volt egy elhíresült, ráadásul korabeli forrásból származó s 1801-ben nyomtatásban is megjelent mondatnak, amelyet a székelyek közössége 1492-ben – Ulászló királyhoz intézett folyamodványában – Bátori István erdélyi vajda szájába adott. A Bátori túlkapásai ellen panaszkodó székelyek szerint a nagy ha-

5 Wenzel, *Szerémi,* 31; Szerémi György, *Magyarország romlásáról.* (Monumenta Hungarica, 5.) Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Budapest, 1961, (= Szerémi ford.) 20.

6 Wenzel, *Szerémi,* 32.

7 *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. Történelmi dolgozatok deák nyelven.* Közli Szalay László. Pest, 1857, (= Verancsics I.) 3–4.

8 Vö. Ulászló jellemzésével: Istvánffy, 83.

9 Istvánffy, 1.

10 Vö. Nagy Gábor, Szapolyai István és János alakja Isthvánffi Miklós Historiaejában. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről.* (Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, Tomus XIII; Fasciculus 3.) Miskolc, 2008, 267–294, különösen: 273, 276, 278; Varga Szabolcs, Genius loci. Az Istvánffyak Baranyában. In: Ács Pál–Tóth Gergely (szerk.), *„A magyar történet folytatója". Tanulmányok Istvánffy Miklósról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2018, 61.

11 Szebelédi Zsolt, *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése*. Doktori disszertáció, PPKE BTK, 2017, 5–6.

12 Verancsics I.

talmú katonabáró a királyválasztás előtt kijelentette, hogy „ő olyan királyt kíván választani, akit bármikor a hajánál fogva rángathat".[13] A szemléletes idézetet már Horváth Mihály is az elit Ulászlót megválasztó döntésének magyarázatává tette 1843. évi összefoglalójában: „Az oligarchák leghatalmasbjai megunván Mátyás erőteljes országlatát, olly királyt óhajtottak, »kinek – mint Báthory István vajda mondá – üstökét markokban tarthassák«, s árnyékországlata alatt a Mátyás szabta korlátokat lerontván, a királyi hatalmat maguk bitorolhassák."[14] Mivel Horváth tudta, hogy Ulászló ekkor már 19 éve uralkodott Csehországban, azt a szintén nagy jövő előtt álló – forrásokkal sohasem igazolt – érvet is felhozta, hogy az urak pontosan ismerték a Jagelló uralkodó gyenge csehországi kormányzatát, és ennek tudatában hozták meg önző döntésüket: „Illyennek látszék a legtöbbek előtt Ulászló, cseh király, kinek gyönge és hanyag kormánya már Csehországban is megvetést szült."[15] Ulászló megválasztásáról alkotott véleményére, illetve a Bátori-féle kijelentésre a mohácsi ütközet utáni összegzésnél még egyszer visszatér: „És ily vége lőn a Jagyellók minden tekintetben kárhozatos kormányának; ily következése a féktelen oligarchák ama tettének, hogy Mátyás erélyes, dicső kormánya után oly királyt választanának, »kinek üstökét markokban tarthatták«. Az ország, mely a nagy Mátyás király alatt a hatalom, virágzat és dicsőség addig még nem látott fokára emelkedett volt, 35 év hanyag, tehetetlen, gyáva kormányuk alatt sírja szélére jutott."[16]

Szalay László hasonlóan fogalmazott Ulászló trónra jutásának okairól tíz évvel későbbi, 1853-ban megjelent összefoglalójában: „Ha Báthory – mint őt utóbb a' székelyek vádolták – csakugyan ollyas királyt keresett, »kit üstökénél tarthasson«, Vladiszlávban emberére akadt."[17] A székely panaszlevél mellett felhasználta Verancsics szavait is, amelyeket négy év múlva ő jelentet majd meg: „'s most »királyuk volt az oligarcháknak – irá félszázaddal később Vráncsics Antal – nem minőre az országnak szüksége volt, de minő nekik kellett. Lomha, tűrékeny, külföldi, erkölcseiket, nyelvöket, jogaikat nem ismerő; király, ki felsőbbségét velök ne éreztesse, 's ki alatt szabadon garázdálkodhassanak«. Most királya volt Báthory Istvánnak, »kinek üstökét kezében tarthatta«, mindenben ellentéte Mátyásnak."[18]

A millennium évében összegzését megíró Fraknói Vilmos jelentősen árnyalta Ulászló megválasztásának a körülményeit. Összességében ugyan azonos véleményen volt elődeivel, amikor úgy fogalmazott, hogy Mátyás önkényuralma

---

13 *„...ipse regem eligere vellet, cuius crines continuo in manu tenere posset..."* Johann Christian Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer.* III. Halle, 1801, 46. A forrást később Szabó Károly is kiadta: Szabó Károly–Szádeczky Lajos (szerk.), *Székely oklevéltár.* I–VI. Kolozsvár, 1872–1897, I. 279.

14 Horváth Mihály, *A magyarok története.* II. Pápa, 1843,[1] 265–266; vö. Uő, *A magyarok története,* II. 239.

15 Horváth, *A magyarok története*, II. 266.

16 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 423; vö. Uő, *A magyarok története*, II. 379: „És illy vége lőn a Jagellók minden tekintetben káros hatású kormányának; illy következése a szláv befolyásnak."

17 Szalay, *Magyarország története*, III. 356.

18 Szalay, *Magyarország története*, III. 364.

idején az önzés, megbízhatatlanság és cselszövés „mély gyökeret vertek a trónját környező egyházi s világi urak lelkében, és halála után mérges gyümölcseik termését bőségesen meghozták", és terveiket „azon nyilatkozatuk illusztrálja, a mely szerint olyan királyt kivántak választani, »a kinek üstökét markukban tarthatják«, vagyis a ki az ő önkényüknek korlátokat nem szab, a kinek neve alatt ők uralkodhatnak".[19] Fraknói ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az ország külpolitikai elszigeteltsége eleve megakadályozta Mátyás fia, Corvin János herceg megválasztását, és az országnak a várható támadások miatt a két nagy dinasztia, a Habsburgok és a Jagellók közül legalább az egyiket maga mellé kellett állítania, mivel a kettő egy időben történő támadása esetén az ország védtelenné vált volna a törökkel szemben. A Habsburgok választását megakadályozta hazai népszerűtlenségük, a két Jagelló trónkövetelő közül pedig János Albert herceg számára hátrányt jelentett, hogy nem volt országa.[20] (A nagyon is logikus gondolatmenet csírái egyébként már Antonio Bonfininél is olvashatók, aki azt Szapolyai István szepesi gróf szájába adja: a Habsburgok és a magyarok között gyűlölség van a régi háborúk miatt, a fiatal János Albert tapasztalatlan a kormányzásban és amúgy sem illendő előnyben részesíteni idősebb testvérével szemben, „aki Csehország jogarát szinte gyermekségétől tartja". Corvin ellen nemcsak fiatalsága, hanem az államérdek is szól: mindhárom trónkövetelő ellene fog támadni.[21])

Fraknói két és fél évtizeddel később, 1921-ben a *Magyar királyválasztások története* című könyvében tovább finomította álláspontját. Ulászló megválasztásának külpolitikai szükségszerűségét változatlanul hangsúlyozta, de az elit felelősségéről már másként nyilatkozott: „Azonban másfelől azon föltevéssel, hogy önzésüktől elvakítva, a haza javáról megfeledkeztek, azt a maguk érdekeiért föláldozni nem haboztak, ellenük a hazaárulás vádját emelnők, amit igazolni nem lehet. Hazájuk java és a saját érdekük a trón betöltése kérdésénél egyáltalán nem tűnt föl előttük ellentétesnek. Leplezetlen nyiltsággal hangoztatták, hogy olyan uralkodót kívánnak, aki Mátyás erőteljes, kíméletet nem ismerő kormányzását folytatni, önkényüket korlátozni nem fogja. De azok közül, akik mint jelöltek szóba jöhettek, egyik sem adta a hatalmas szellem oly jeleit, amelyek kizárták volna a reményt, hogy őt a trónra emelve »üstökét markukban tarthatják«."[22]

Véleménye megváltozását talán František Palacký eredményei és véleménye idézhette elő: őrá hivatkozva egy jegyzetében kétségbe vonta Horváth Mihály állítását, miszerint „a »tunya, gyáva« Ulászló »kormánya már Csehországban is

19 Fraknói Vilmos, Magyarország a Hunyadiak és Jagellók korában. In: Szilágyi Sándor (szerk.), *Magyar Nemzet Története.* IV. Budapest, 1896, 333–334.

20 Fraknói, Magyarország, 336–338.

21 Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995, (= Bonfini ford.) 514. Szapolyai Bonfini által megörökített véleményét már Szalay is közli: Szalay, *Magyarország története,* III. 360. Vö. még Szabó Dezső, *Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526*. Budapest, 1917, 43–45.

22 Fraknói Vilmos, *A magyar királyválasztások története*. Budapest, 1921, [reprint: Máriabesnyő, 2005,] 99.

a gúny s megvetés tárgya volt«".[23] Ezzel szemben úgy nyilatkozott, hogy Ulászló „személyes jelleme és csehországi uralkodása teljesen megfelelt a magyar urak óhajtásainak. Csehországban képes volt magát Mátyás hatalmával szemben a trónon fönntartani; a harctéren és még inkább a diplomáciai alkudozásokban jelentékeny sikereket vívott ki, emellett a rendek jogait tiszteletben tartotta, érdekeiket kímélte. Habár ekkor még senki sem látta előre, hogy erélytelensége néhány év mulva tehetetlenséggé fog kifejlődni, a magyar urak arra számíthattak, hogy irányadó befolyásukat az ország ügyeinek vezetésére, melyet kezeikből Mátyás kiragadott, vissza fogják szerezni és azzal a reménnyel kecsegtethették magukat, hogy uralkodójuk nagy hadi vállalatoktól tartózkodva, áldozatokat tőlük követelni nem fog."[24]

Másfél évtizeddel később, 1936-ban a „Hóman–Szekfű" vonatkozó részét író Szekfű Gyula egyáltalán nem reflektált Fraknói gondolatmenetére. Szekfű ábrázolta talán a legsötétebb színben a Jagelló-kort, azt lényegében királytalan időszaknak, a lengyel nemesi köztársasághoz hasonló, korszerűtlen rendi uralomnak tekintette, amely „vakon támolygott Mohács felé".[25] (Véleményével egybecseng Engel Pál 2001-ben megjelent összefoglalója is.)[26] E koncepcióhoz egyáltalán nem illeszkedett a királyválasztással kapcsolatos árnyaltabb fogalmazás. Fraknói külpolitikai helyzetértékelését és Ulászló csehországi uralmával kapcsolatos érvelését teljesen mellőzve szerinte a „cseh király Ulászló […] gyönge [csehországi] kormányzása ismeretes volt, s egyúttal jó ajánlólevél a Mátyás szigorát megúnt rendekhez".[27]

A Fraknói Vilmos által megkezdett úton haladt ugyanakkor tovább évtizedekkel később az egyedüli, kizárólag a Jagelló-korról szóló – igaz, népszerűsítő hangvételű – könyvet 1981-ben megjelentető Kulcsár Péter. Szerinte az, hogy a magyarok az Anjouk óta minden királyválasztásnál arra törekedtek,[28] hogy egy közép-európai államszövetséget hozzanak létre az erősödő Oszmán Birodalommal szemben (aminek hiányát a kivételnek számító Mátyás a hódításaival igyekezett pótolni), a Cseh Királyságot is uraló Ulászlót tette meg az egyedüli észszerű jelöltté, amit tovább erősített a rendek azon félelme, hogy Habsburg Miksa inkább nyugat-európai érdekeltségeire, semmint a török elleni harcra összpontosítja majd erejét.[29] Kulcsár ezért az Ulászlót támogató politikusokat

23 Fraknói, *A magyar királyválasztások,* 232: 233. jegyzet. – Fraknói itt szó szerint idézte Palacký Ulászlóról írott jellemzését, mely szerint a Jagelló uralkodó „jóindulatú és a legkevésbé sem önző ember, akinek egyetlen hibája abban állt, hogy nem volt zsarnok, nem tudta erőszakkal kordában tartani legelőkelőbb alattvalói hitványságát".

24 Fraknói, *A magyar királyválasztások,* 102.

25 Szekfű Gyula, A magyar renaissance állam. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula (szerk.), *Magyar történet.* II. Második kiadás. Budapest, 1936, 564.

26 Engel Pál, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története.* (História Könyvtár, Monográfiák, 17.) Budapest, 2001, 307.

27 Szekfű, A magyar renaissance állam, 565.

28 A gondolat megtalálható Molnár Erik 1949. évi művében is: Molnár Erik, *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. Budapest, 1949, 332: „Még II. Ulászló megválasztásánál is szerepet játszott az a megfontolás, hogy Csehország királya."

29 Kulcsár Péter, *A Jagelló-kor.* (Magyar História) Budapest, 1981, 43–44.

realistáknak tekintette, és felhasználva Antonio Bonfini leírását, a cseh király megválasztását e szavakkal mutatta be: „A Jagelló uralkodó előnyeit sokan belátták, de nem mindenki bízott Ulászlóban. Tudták róla, hogy mélyen vallásos, jószívű, méltóságos megjelenésű ember, valóságos férfiszépség; ismerték uralkodói képességeit, elvégre saját bőrükön tapasztalták, hogy érdekeit húsz éven keresztül eredményesen védelmezte a harcmezőn is, meg a tárgyalóasztal mellett is. De egyrészt mind mostanáig ellenségük volt, és nem tudták, milyen érzülettel viseltetik a magyarok iránt, akik oly sok kellemetlenséget szereztek neki, másrészt viszont túlságosan jámbornak tartották ahhoz, hogy a Mátyás idejében szinte terrorisztikus eszközökkel elfojtott, most hirtelen kitört indulatokat kordába szorítsa; kérdéses volt, hajlandó-e a törökellenes harcok erélyes felújítására, hiszen eddig e téren nem voltak tapasztalatai."[30]

Mint majd látjuk, Kulcsár az árnyaltabb fogalmazás ellenére rendkívül negatív véleményt fogalmazott meg Ulászlónak az ország kormányzatában betöltött szerepéről, hatalomgyakorlásáról. A szerző lényegében bábnak tekintette őt az urak kezében.

Kubinyi András, akinek a Jagelló-kor kutatása Fraknói mellett alighanem a legtöbbet köszönheti, 1991-ben jelentette meg a Mátyás halála utáni két esztendő történéseiről szóló tanulmányát, amelyet eredetileg a „Tízkötetes" késő középkori kötetének egyik fejezetéül szánt. A cseh király megválasztását Fraknóihoz és Kulcsár Péterhez hasonlóan szükségszerűnek ítélte,[31] de elődeihez képest ezt új érvekkel is alátámasztotta. Mint írja, „nem tekintve azt, hogy [Ulászló] személyes ismerőse volt gyakorlatilag az egész magyar vezető rétegnek, mindenki tudta, hogy Mátyás sohasem volt képes a tulajdonképpeni Csehországot elfoglalni, így végül az olmützi szerződés megkötésére kényszerült. Akkor pedig a magyar oldalon állt Morvaország, Szilézia és Lausitz, ahol – mint láttuk – Mátyás halálára összeomlott a magyar uralom. Minden jel arra mutatott, hogy ezek a tartományok Ulászló mellé állnak. A magyar uralom legalább fikciószerű fenntartása csak az ő uralma alatt volt lehetséges. Remélni lehetett, hogy a korszak egyik legjobb katonaeleme, a csehek, akik már Mátyás zsoldosai közt is a többséget alkották, Ulászló mellé fognak állni."[32] Kubinyi ugyanakkor felvetette, hogy a mohácsi csata körüli jelenségek felől nézve nem lett volna-e szerencsésebb „egy Miksa hatalmi bázisával, kétségtelen törökellenes elképzeléseivel és nem jelentéktelen intelligenciájával rendelkező uralkodó" megválasztása? Elismerte ugyanakkor, hogy a korabeli elit nem tehetett mást, mint amit tett, mivel Miksa várható nyugat-európai lekötöttsége a fenti előnyök érvényesülését akadályozhatta.[33] Kubinyi *expressis verbis* a tanulmányban nem nyilvánított véleményt Ulászló uralkodói képességeiről. Az 1998-ban megjelent egyetemi tankönyv általa írt egyik fejezetében azonban – elismételve Ulászlónak a magyar urakkal való személyes ismeretségének, illetve a cseh tartományok egyedül általa megvalósuló

30 Kulcsár, *A Jagelló-kor*, 47.
31 Kubinyi András, Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33:1–2 (1991) 23–24.
32 Kubinyi, Két sorsdöntő, 17.
33 Kubinyi, Két sorsdöntő, 25.

megtartásának érveit – úgy nyilatkozott, hogy „Ulászló mellett szólt az is, hogy nem állt erőskezű uralkodó hírében".[34]

A 20–21. század fordulóján megjelent összefoglalók nem hoztak jelentősen új érveket a választás okaival kapcsolatban: Draskóczy István szerint a főurak külföldi uralkodóra gondoltak, mert „az sem lehetett elhanyagolható szempont, hogy honnan kaphatnak segélyt a török elleni harchoz. Ezenkívül a főurak még arra törekedtek, hogy ne legyen olyan erős akaratú fejedelmük, mint amilyen Mátyás volt. Így esett választásuk a Jagelló-dinasztiából származó cseh királyra, Ulászlóra."[35] Tringli István Ulászló megválasztását a többi jelölt különböző okokból történő elutasításával,[36] illetve a morva, sziléziai és lausitzi területek megtartásával[37] indokolta. Végül Engel Pál angolul is napvilágot látott 2001. évi összefoglalójában Ulászló megválasztásának okait a Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében tapasztalt királyi autokratizmussal magyarázta, amely a király híveit és ellenségeit egyaránt „irritálta". Emiatt került ki a választásból győztesként a „békés természetű és akaratgyenge Ulászló".[38]

Székely György 2003-ban megjelentett egy kifejezetten az 1490. évi választás körülményeivel foglalkozó szaktanulmányt, melyben a cseh király megválasztásával kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a főurak, különösen Szapolyai István részéről „volt ebben személyes hálátlanság Mátyás iránt, de volt leplezett törekvés is gyenge király alatt az oligarchia féktelen uralmára".[39] Az elit felelősségéről úgy nyilatkozott, hogy „az okleveles anyag és a közel kortárs elbeszélő források alapján igazolva láthatjuk a kései forrásokban lecsapódó szemléletet: a bárók tudatosan gyenge uralkodót választottak Ulászló személyében. A többi nagyurak véleménye is az lehetett, mint Báthori István erdélyi vajdáé. Ez – mint két és fél esztendővel később kiderült – nem is titkolva szokta volt mondogatni, hogy olyan királyt akar választani, akinek üstökét mindig a markában tarthatja."[40]

Az elmúlt másfél évtizedben Ulászló megválasztásának problémája nem került elő közvetlenül a szakirodalomban. A fenti kérdéssel is összefüggésben apró eredményeket lehet említeni. E fejezet szerzője 2012-ben a Mátyás halála utáni két esztendő talán legnagyobb hatalmú politikusának, Bátori István országbírónak és erdélyi vajdának a politikai szerepét vizsgálva kitért a főúr 1492. évi székelyföldi akciójára is. Ennek során kiderült, hogy Bátori királyi parancsra vonult be csapataival a Székelyföldre, hogy rendet teremtsen a Mátyás halálát követően felbolydult tartományban, amelynek lakói jelentős károkat okoz-

34 Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András, *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, 1998, 328. Vö. Kubinyi András, *Mátyás király.* (Tudomány–Egyetem) Budapest, 2001, 129: „Végül gyengekezű uralkodónak ismerték [Ulászlót], ami biztosította a pártjára állt urak hatalmának érvényesülését".

35 Draskóczy István, *A tizenötödik század története.* (Magyar Századok) Budapest, 2000, 211.

36 Tringli István, *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541.* (Tudomány–Egyetem) Budapest, 2003, 81.

37 Tringli István, *Mohács felé 1490–1526.* (Magyarország története, 8.) Budapest, 2009, 16–18.

38 Engel, *Szent István birodalma,* 285.

39 Székely György, A rendek válaszúton: a dinasztiaváltás harcai 1490–1492-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 116:2 (2003) 427–462; idézet helye: 430.

40 Székely, A rendek válaszúton, 440–441.

tak a szomszédos szász területeknek. Egy katonai erődítmény ottani felépítését és egy bírói közgyűlés megtartását követően a vajda elhagyta a Székelyföldet. A székelyek ekkor fogalmazták meg a korábban már említett folyamodványukat, amelyben a szerintük jogaikat tipró Bátori személyét szándékosan felségsértő kijelentésekkel feketítették be. A székelyek tulajdonképpen jól mérték fel a politikai helyzetet: a vajdának a királyválasztásban és a trónharcok idején játszott kiemelkedő szerepe következményeként tapasztalható befolyása sokak szemében tűnhetett túlzottnak, emiatt a vádak megfogalmazásakor igyekeztek éket verni az uralkodó és katonabárója közé, fegyvert adva a vajda politikai riválisai kezébe. A folyamodvány végül más, sokkal súlyosabb események mellett hozzájárult Bátori 1493 eleji eltávolításához.[41] Ilyen körülmények között a híres „üstökét a markában tarthassa" kijelentést, mivel az egyike volt a Bátorit lejáratni hivatott állításoknak, nem szabad a királyválasztás idejére érvényesnek tekinteni, amivel a vizsgált toposz valójában egyetlen korabeli forrásától esik el.[42]

Ha viszont nincs e toposzra egykorú forrásunk, akkor magától értetődően olyan eseményeket kell keresnünk a jövőben, amelyek során tetten érhető, mennyiben kívánt az elit Mátyástól eltérő uralkodót 1490-ben. Eddig talán egy ilyen eseménysor, az 1491. évi pozsonyi békekötés elemzése történt meg. E sorok szerzője ennek vizsgálatával összefüggésben arra mutatott rá, hogy e békeszerződés – amelyet Horváth Mihálytól kezdődően a közvélekedés előbb gyávaságnak és szégyennek bélyegzett, de még Kubinyi András is rendkívül kedvezőtlennek ítélt meg[43] – maga volt a realitás, mivel a váltakozó szerencsével zajló osztrák–magyar háború hosszú évekre elhúzódhatott volna, ami az állam további eladósodásával, területeinek pusztulásával és a török elleni védelem elhanyagolásával, az ország sebezhetőségével járt volna. A békét egyszerűen nem köthették meg anélkül, hogy lemondjanak azokról az osztrák területekről, amelyeket Mátyás elfoglalt. Ulászlónak és követeinek az érdeme, hogy a nemesség körében és bizonyára az elit egy része szemében is teljességgel népszerűtlen döntést az ország érdekében mégis meghozták és keresztülvitték. A pozsonyi szerződés évtizedekre békét teremtett a közép-európai keresztény fejedelmek között, ami az egyedüli esély volt a várható török támadásokkal szemben.[44] A békét megkötő Bátori István vajda és Bakócz Tamás győri püspök, főkancellár személye egyértelműen mutatja, hogy Mátyás halála után az uralkodó legközelebbi „munkatársai" olyan királyt kívántak választani, aki kompromisszumkészségről tanúbizonyságot téve

41 Horváth Richárd–Neumann Tibor, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró működése 1458–1493*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2012, 116–127.

42 Neumann Tibor, A „Dobzsekirályról" egy kicsit másképp – Ötszáz éve halt meg II. Ulászló. Újkor.hu portál, 2016. április 1. http://ujkor.hu/content/a-dobzsekiralyrol-egy-kicsit-maskeppotszaz-eve-halt-meg-ii-ulaszlo; utolsó letöltés: 2019. május 6.

43 Néhány példa Horváth Mihálytól, Berzeviczy Alberttől, Tóth Zoltántól, Székely Györgytől, Krysztof Baczkowskitól, Kubinyi Andrástól: Neumann Tibor, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (Első közlemény) *Századok* 144:2 (2010) 335–336, különösen az 5. jegyzet.

44 Neumann, Békekötés Pozsonyban I. 335–372; Uő, Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (Második közlemény). *Századok* 145:2 (2011) 293–347.

hajlandó felhagyni a keresztény országok elleni háborúkkal.[45] Tudjuk, hogy Bátori már Mátyás király idején is kritikát fogalmazott meg az ausztriai háborúval szemben, inkább a török elleni fellépés fontossága mellett érvelve.[46]

Mi következik a pozsonyi béke megkötéséből a választott témát illetően? Magunk is úgy gondoljuk, hogy 1490-ben valóban Mátyástól eltérő vérmérsékletű – kompromisszumkészebb, felesleges (értsd: keresztény országokkal szembeni) háborúkat nem indító – uralkodóért kiáltott az ország, de az elitnek nem lehetett célja az, hogy eleve gyengekezű uralkodót ültessen a trónra, hiszen a határok védelme működőképes országot, és ehhez uralkodni képes királyt igényelt. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a választásnál sokkal többet nyomhatott a latban az, hogy Ulászló személyében egy nemzetközi reputációval rendelkező dinasztia tagját, a szomszédos Cseh Királyság uralkodóját és így a birodalom egyik választófejedelmét választották meg, akinek személye garantálta a külpolitikai elszigeteltségből való kitörést és talán az ország jobb nemzetközi érdekérvényesítési képességét is. A király személyes képességei a választás során alighanem fontosak voltak ugyan, de a rövid és hosszú távú külpolitikai-hatalmi konstellációhoz képest bizonyosan másodlagosak lehettek. E képességek azonban elsőrangúak Ulászló uralkodása megítélése szempontjából – ami pedig hagyományosan, mind a mai napig, nemcsak a fenti, hanem sok más Jagelló-kori esemény és jelenség vizsgálatára hatott vissza és befolyásolta azt –, ezért, miután levonjuk e rövid kutatástörténeti áttekintés következtetéseit, külön foglalkoznunk kell velük.

Mik tehát a fenti kérdés vizsgálatának tanulságai?

1. A Jagelló-korról a 19. században kibontakozó kép természetesen egyenes folytatása a mohácsi traumától befolyásolt 16. századi értelmiség Jagelló-képének. Ez azzal jár, hogy minden egyes részletkérdés megítélésére – így jelen esetben Ulászló megválasztásának okaira is – rávetül az a sajátos mohácsi nézőpont, amely minden Mátyás király halálát követő eseményben már a katasztrófa közvetlen előzményét láttatja, és annak felelőseit keresi.[47]

2. A Jagelló-kor 19–20. századi vizsgálatánál természetesen nem az a hagyományos történészi eljárás érvényesült, amely a források vizsgálata után vonja le részkövetkeztetéseit, majd ezek összességéből vázolja fel a korszak általános jellemzőit, hanem inkább az, amely a korszakról a történeti emlékezetben élő képhez keresett olyan forrásokat, amelyek e kép megerősítésére alkalmasak voltak, azaz prekoncepciójának megfelelően tudott értelmezni. Éppen emiatt a mohácsi csata utáni elbeszélők mindig nagyobb hatást gyakoroltak a történeti irodalomra, mint a korabeli, fáradságos munkával összegyűjthető, nagyrészt okleveles források.

---

45 Vö. Tringli, *Mohács felé,* 24. (A béke a magyar rendek akarata volt, tehát nem feltétlenül Ulászló személyiségéből fakadt.)

46 Bonfini ford. 455–456; Neumann, A „Dobzsekirályról".

47 Vö. Martyn Rady, Rethinking Jagiełło Hungary. *Central Europe* 3:1 (2005) 3–5; Tringli, *Mohács felé*, 109; Oborni Teréz–Varga Szabolcs, A béke mint a hatalmi propaganda eszköze Jagelló (II.) Ulászló és Szapolyai (I.) János uralkodása idején. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, 2012, 252.

3. A prekoncepció erősítése érdekében időnként olyan érvek is előbukkannak, amelyeket korábban soha nem támasztottak alá forrásokkal. Jelen esetben ilyen Ulászló 1490 előtti cseh uralkodásának meg-, illetve elítélése. (Itt szükséges megemlíteni, hogy a Jagelló-kor kutatásánál mind a mai napig túlzottan érvényesül a nemzeti látókör: itt lenne az ideje, hogy szakítsunk azzal a gyakorlattal, amelyik figyelmen kívül hagyja a cseh kutatás nyelvi okokból nehezebben felhasználható eredményeit, hiszen II. Ulászló és II. Lajos magyarországi uralmának kérdése bizonyosan nehezebben ítélhető meg csehországi uralmuk ismerete nélkül.)[48]

4. Jól látható, hogy a történettudomány fejlődésével egy-egy esemény megítélése egyre árnyaltabbá válik. Az eredeti toposz azonban így is átjárja a kérdés vizsgálatát, és még jelenkorunkban is rendre fel-felbukkan. Ha nem mentes tőle a szakirodalom, nem csodálkozhatunk azon, hogy egyes publicisztikai írások is rendre a mohácsi csata utáni elbeszélőkből, az ezeket abszolutizáló s már interneten is könnyen elérhető korai összefoglalókból, az iskolai tananyagból és szépirodalmi szövegekből összeálló „zanzásított" ismeretanyagból dolgoznak. Egy kétségtelenül szellemes írás például a 2010-es évek közepén Ulászló megválasztását a magyar történelem „Top 10" legnagyobb tévedései közé sorolta: „Az udvarházba és várba született nemesek persze jól jártak: ők Hunyadi Mátyás kemény uralma után az edzőbuktató magyar focistákra emlékeztető módon határozták el, hogy a lehető leggyengébb uralkodót választják ki maguknak a nemzetközi királykatalógusból. II. Ulászló teljes mértékben beváltotta a hozzá fűzött reményeket, hiszen köztudottan minden követelésre csak annyi válasza volt két közbeszerzési szerződés lepecsételése között, hogy »dobzse, dobzse«, vagyis »jól van, jól van«."[49] Az ehhez hasonló idézetek nemcsak azt igazolják, mennyire nehezen befolyásolható – de okvetlenül befolyásolandó! – a Jagellókorról alkotott sok évszázados közvélekedés történészi módszerekkel, hanem azt is, hogy a korszakról olyannyira karikaturisztikus (és távolról sem életszerű) képpel rendelkezünk, ami szinte csábít a tréfálkozásra.

I. 2. Dobzse, dobzse – II. Ulászló kormányzati szerepéről

Mint láthattuk, az uralkodásra teljesen alkalmatlannak ábrázolt „Dobzse László" alakja alighanem egyike történeti emlékezetünk leginkább megingathatatlan elemeinek, amely minden ízében szöges ellentéte a népszerűségét máig megtartó Mátyás király hősi alakjának. Ezúttal nem lehet célunk, hogy az Ulászló-kép 16. századi kialakulását és ezt követő fejlődését bemutassuk, noha szükségesnek tartanánk, hogy a jövőben erről részletes tanulmány készüljön.[50] Témánk szem-

48 Vö. például Josef Macek, The Monarchy of the Estates. In: Mikuláš Teich (ed.), *Bohemia in History*. Cambridge, 1998, 98–116.

49 Top 10: a magyar történelem legnagyobb tévedései. http://pnftop10.blog.hu/2016/02/25/top_10_a_ magyar_tortenelem_legnagyobb_tevedesei_749; utolsó letöltés ideje: 2019. május 6.

50 Az Ulászló-képpel kapcsolatos források egy részét összegyűjtötte: Fógel József, *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)*. Budapest, 1913, 32–35; Krzysztof Baczkowski, Władysław II Jagiellończyk król Czech i Węgier w opinii współczesnych. In: Uő, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*. Kraków, 2012, 295–303; Oborni–Varga, A béke, 252–265.

pontjából azt érdemes csupán kiemelni, hogy a 16. században – némileg egyszerűsített módon – az uralkodó jellemzését tekintve két markáns vonulat különíthető el: egy realisztikusabb, amely elsősorban Ulászló mindig békére és nyugalomra törekvő igyekezetét emeli ki vagy éppen – mivel ebben a király tunyaságát látja – kárhoztatja, illetve egy karikatúra- vagy meseszerű, amely a király alkalmatlanságát figurázza ki.

Az utóbbit Magyarországon bizonyosan Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Krónikája*[51] tette közismertté, amely azonban az Ulászlóval kapcsolatos anekdoták tekintetében elsősorban Jan Dubravius olmützi püspök 1552-ben megjelent *Historiae regni Boiemiae* című művére támaszkodik. Heltai szívesen színesítette leírását tréfás történetekkel: példaként említhető, hogy nemcsak a király halálakor leírt *dobzse, dobzse* történetet vette át Dubraviustól,[52] hanem azt az egyértelműen cseh anekdotát is, amelyet mindketten Ulászló magyar királlyá választásánál illesztettek be az események menetébe: a király a cseh urak kérdésére úgy nyilatkozott, hogy ezentúl azért nem fog Csehországban lakni, mert a magyar konyha zsírosabb.[53] Megjegyezzük: Dubravius magyarországi recepciója egyébként is további vizsgálatra érdemes, mivel az Istvánffy Miklós művével való egybevetéskor egyértelműen kiderül, hogy a magyar történetíró, mikor az 1496. évnél elvesztette a Bonfini biztosította vezérfonalat, az adathiányt részben Dubraviustól átvett értesülésekkel pótolta.[54] Másfelől azt is fontos leszögezni, hogy a cseh történetíró Ulászló-ábrázolása sokszínűbb, mint azt a magyar történetírók átvételeiből sejthetnénk, nem kizárólag negatív elemek alkotják.[55] Ugyancsak Ulászlóval kapcsolatos anekdotákat őrzött meg a Jagelló-kor csaknem valamennyi szereplőjéről rendkívül elítélően nyilatkozó Szerémi György is, ám művének kései, 19. századi recepciója miatt elbeszélése a 16. században formálódó történeti hagyományba nem épült be.[56]

Ulászló jellemzésében a „realisztikusabb" vonulatot legkorábban a lengyel történetírók – Miechowita, Decius és Wapowski – képviselik, akik elsősorban Ulászló békeszeretetét emelik ki. Wapowski szerint a cseh–magyar király „inkább a békére, mint a háborúra született", de megjegyzi, hogy éppen a békével sikerült Magyarországot sértetlenül megőriznie.[57] Idetartozik a Dózsa-féle felkelésről, Nándorfehérvár elvesztéséről és a mohácsi csatáról kis elbeszélést író „Bécsi névtelen" is, aki művét e mondattal kezdi: „Az Úr megtestesülésének 1514. esztendejében László király öregségtől meggyötörten, de nagy békében uralkodott a teljes

51 Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt Kulcsár Péter írta. Budapest, 1981. (= Heltai).

52 Heltai 447–448; Dubravius 203r.

53 Heltai 413; Dubravius 196r–v. – Van azonban olyan Ulászló-anekdota, amelyet csak Heltai hoz, így például a budai palotában Mátyás király arcképét megtekintő király története: Heltai 413.

54 Például Istvánffy 56–57; Dubravius 198v–199r.

55 Dubraviust ritkán idézi a magyar szakirodalom. Fógel József Ulászló bemutatásánál igyekezett összeszedni a korabeli és a 16. századi, Ulászló személyiségjegyeire vonatkozó forrásokat, amely során gyakran idézi a cseh történetírót. Fógel, *II. Ulászló,* 32–35.

56 Wenzel, *Szerémi,* 35–36.

57 Baczkowski, Władysław, 298.

Magyar és Cseh Királyságok felett."[58] A véleményét ugyancsak a mohácsi ütközet utáni években lejegyző Lodovico Tubero ezt a nyugalom iránti vágyat már egyértelműen tunyaságnak tekintette,[59] és a későbbi korokban az ő vélekedése győzedelmeskedett. Istvánffy ugyancsak a saját és az ország dicsőségével nem törődő király képét adta át az utókornak. Ő úgy látta ráadásul, hogy az Ulászló idejében megmutatkozó béke miatt szoktak el a magyarok a hadakozástól.[60]

A magyar történeti irodalomban az Ulászló uralkodói alkalmatlanságáról szóló elképzelés – a mohácsi csatát követően kialakuló történeti hagyományra támaszkodva – egészen a 20–21. század fordulójáig meglehetősen szilárdan tartotta/tartja magát, legfeljebb árnyalatnyi, fogalmazásbéli különbségek figyelhetők meg a különböző kutatók állásfoglalásaiban. Horváth Mihály és Szalay László összefoglalóiban közös, hogy feltétel nélkül átvették a király karikatúraszerű ábrázolását, míg a béke iránti vágyát természetesen tunyaságként értelmezték. Előbbi általános véleménye szerint „Ulászlónak, ki gyávasága, tunyasága miatt már a csehektől is nem egy ízben gúnyt, megvetést tűrni kényteleníttetett, az új korona sem változtatta meg lomha természetét, nem támasztott erélyt tehetetlen lelkében. Miként előbb Prágában, úgy most Budán is csak Dobzse kedvencz szavával igazgatta az államgépet."[61] Ha a király egy-egy esemény során keményebben lépett fel, akkor „e felvillanó erélye igen mulékony vala".[62] Szívesen űztek tréfát a király érdektelenségéből, amihez rendszerint a „dobzse" szót használták fel. Szalay, mikor Habsburg Miksa 1490. évi hadjáratának megindulásáról ír, úgy fogalmaz, hogy „Vladiszláv e' hírt is valószinüleg szokott »dobzse« szavával vette".[63] Az 1501. évi lengyel királyválasztásról írt résznél azonban világos, hogy e tréfákkal könnyű volt kikerülni egy-egy politikatörténeti esemény fáradságos elemzését: „Albert János lengyel király június' 17.én meghalálozott, 's akadt egy párt az országban, melly Vladiszlávot a' koronával megkinálta. Maximiliánhoz és XII. Lajoshoz követek mentek Budáról, őket az örvendetes eseményről értesiteni; de a' litván felekezet' túlsúlya az elhunyt testvéröcscsét, Sándort emelte a' királyi székre. Dobzse; hívjátok vissza a' követeket, mondá Vladiszláv, 's ezzel a' lengyel örökösödési ügyet elintézte. Itthonn is, mert béke volt, menni hagyta az ügyeket, a' mint magoktól mentek, 's tevékenységét csak egyes kinevezések által tanúsitotta, mellyek időről időre tiszteletlenségét a' törvények iránt is tanusitották."[64] Az utolsó mondat jól jellemzi a magyar történetírás Jagelló-korral szembeni egyik gyakori eljárását, kettős mércéjét: ha a király helyett a rendek döntenek az országgyűlésen, az erélytelenség, ha viszont a király e döntéssel mit sem törődik, mert hiszen a törvények végrehajtása rajta, illetve a politikai körülményeken múlik, az tiszteletlenség.

58 Kluch János, Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és a mohácsi vészhez. *Magyar Történelmi Tár* 4:6 (1905) 273.
59 Baczkowski, Władysław, 298.
60 Istvánffy 83.
61 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 261.
62 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 288.
63 Szalay, *Magyarország története*, III. 369.
64 Szalay, *Magyarország története,* III. 436.

Ettől az Ulászló-képtől Fraknói Vilmos sem tért el jelentősen: noha írásaiban az egyértelmű gúnyolódás már nem található meg, Ulászlót gyenge és tehetetlen uralkodóként ábrázolja.[65] Ő is megjegyzi, hogy Ulászló „Néha öntudatosan, meglepő merészséggel teszi magát túl a törvényeken", ám az általa is tapasztalt erélyesebb lépésekről úgy nyilatkozik, hogy „a király önérzetének és erélyének ez a fellobbanása hamar elmuló szalmaláng volt, mely nyomokat nem hagyott".[66]

A Jagelló-kort, mint feljebb láttuk, a legmélyebben elítélő Szekfű Gyula újra gúnyos hangvétellel ábrázolta Ulászlót. Tehetetlensége miatt uralkodása alatt király nélkül élt az ország. Külön érdekessége a korszakról és a királyról írott jellemzésének, hogy az később erősen hatott Engel Pálra, aki 2001. évi összefoglalójában lényegében azonos véleményt fogalmazott meg (lásd alább, a két egymás mellé tett idézetet). Mivel Engel műve angolul is megjelent, napjainkban alighanem ez a gunyoros Ulászló-kép a leginkább hozzáférhető a külföldi olvasók számára.

Szekfű (1936)

„Anna királyné művelt, okos, erélyes asszony volt; rendbeszedte az udvar pénzügyeit, megszülte … 1506-ban a régvárt trónörököst … s a szülés után meghalt. Ulászló őszintén gyászolta őt, de halálával végkép úrrá lett fölötte természetes tunyasága, minden javaslatra bene-t vagy dobzse-t mondott, üléseken, tárgyalásokon némán, érzéketlenül vett részt, s helyette Bakócz, a kancellár beszélt és elnökölt. Erélyének szokatlan mértékét fejtette ki, mikor egy fontos tanácskozást ezzel a szóval fejezett be: Facite, cselekedjetek. Az ő névleges királysága alatt az ország igazában vezetés nélkül élte éveit."[67]

Engel (2001)

„Amikor Magyarországon volt, ritkán mozdult ki Budáról, igaz, nem is igen volt rá oka. Háborút csak egyszer viselt, szomszéd uralkodókkal pedig csak elvétve találkozott. Jól megvolt otthon, főleg ha vadászgathatott, finomakat ehetett, és békén hagyták. Az események menetét kevéssé befolyásolta, meglehet, azért, mert belátta, hogy nem is tudná. Aktivitása egyszer támadt fel kis időre, akkor, amikor válásának kimondása után végre megnősülhetett. Az ifjú feleség azonban hamarosan meghalt, és férjén ezután végleg úrrá lett az apátia. A tanácsüléseken továbbra is lelkiismeretesen részt vett, az elnöklést azonban átengedte a kancellárnak, és a döntésekbe sem folyt bele. »Jól van« – ennyit szokott mondani, többnyire csehül, amiért később a »dobzse« melléknév ragadt rá. Emlékezetes volt, amikor egy ízben még azt is hozzáfűzte: »Tegyétek«."[68]

Amint az a királyválasztással kapcsolatos toposz, illetve az Ulászló alkalmatlanságával kapcsolatos fenti vélemények ismertetéséből is teljesen egyértelmű, a történeti emlékezetben Ulászló szélsőséges megítélése a Mátyás személyiségjegyeivel való összevetésből és a vesztes mohácsi csata „visszahatásából" alakult

65 Lásd például a királyválasztásnál írott idézetet!
66 Fraknói, *Magyarország*.
67 Szekfű, A magyar renaissance állam, 568.
68 Engel, *Szent István birodalma,* 287.

ki.[69] A két uralkodó személyisége között feszülő különbséget Tringli István 2003-ban megjelent összegzésében így határozta meg: „Mátyás és Ulászló személyisége is eltért egymástól. Míg az első állandó tettrekészséggel próbálta megvalósítani újabb terveit, Ulászló inkább melankolikus természetű volt, aki tudomásul vette a körülmények kínálta lehetőségeket."[70] Hat évvel később, a Jagelló-korról írott népszerűsítő munkájában tovább árnyalta a két korszak hatalomgyakorlása és a két uralkodó személyisége közötti különbségeket. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a király által propagandaként hangoztatott béke nem feltétlenül Ulászló személyiségének, sokkal inkább a magyar rendek béke iránti igényének köszönhette létét:

„Ulászló politikáját két szóval jellemezhetjük: béke és igazságosság. Mindkét elv szakítást jelentett Mátyás király utolsó évtizedének politikájával. A két politikai elképzelés közti különbséget a magyar történetírás hagyományosan a két uralkodó személyéből vezette le. Mátyásból magányos hőst alkottak, aki messze felette állt korának, így könnyen szembeállították a mindig új ötletekkel előálló, harcra kész Mátyást a tehetetlen Ulászlóval, aki állítólag tanácsosai minden előterjesztésére igent, latinul *bene*t, lengyelül *dobzsé*t mondott, ezért csúfolták Dobzse Lászlónak. Amennyire hinni lehet a kortársak személyes leírásainak, a két uralkodó személyisége valóban eltért egymástól. Ha a középkor végi lélektan fogalmait használjuk, akkor II. Ulászló tipikusan melankolikus természetű ember volt, aki inkább tudomásul vette a körülmények kínálta lehetőségeket, és nem akarta azokat megváltoztatni. Sokkal fontosabb volt azonban ennél, hogy az ország jelentős része számára […] az 1480-as évek mátyási politikája mármár elviselhetetlen volt. […] Halála után viszont feltételül szabták, hogy véget kell vetni a felesleges háborúnak, és szakítani kell Mátyás belpolitikájának egyes intézkedéseivel. Nem maga Ulászló alakította tehát ilyenné országát, hanem ez volt a rendi akarat is, amit ekkor az ország akaratának neveztek."[71]

Tringli Istvánéhoz hasonló, bár nála egyértelműen negatívabb képet fogalmazott meg Ulászlóról a 15–16. századi Közép-Európa dinasztikus küzdelmeiről számos könyvet publikáló lengyel Krzysztof Baczkowski is, aki 2012-ben megjelenő tanulmánykötetében egy kifejezetten Ulászló személyiségéről írt, először 1987-ben megjelent tanulmányt is közreadott. Írásának bevezetője szerint a tanulmány megírását az indokolta, hogy a Jagelló-korral kapcsolatban olyan társadalom- és kormányzattörténeti részletkutatások indultak meg, amelyek eredményeként a kutatók Ulászló uralkodását a korábbinál kedvezőbb fényben kívánják beállítani, azt szinte rehabilitálni igyekeznek. Baczkowski ennek cáfolatára ismertette az összes, a Jagelló uralkodóról véleményt formáló lengyel, cseh és magyar – elsősorban elbeszélő – forrást, majd végül ezek alapján így jellemezte Ulászlót:

„A források fényében meglehetősen világosan bontakozik ki előttünk Ulászló lélektani portréja, amely az alábbi elemekből áll össze: szerény intellektuális képességek, könnyen enged a környezete nyomásának, hiányzik belőle az aka-

69 Vö. még Rady, Rethinking, 4.
70 Tringli, Újkor hajnala, 85.
71 Tringli, *Mohács felé,* 23–24.

raterő, a határozott jellem, vágy a testi és lelki kényelemre. Mindez az alábbi következményekkel járt: mindennemű ambíció hiánya mind a magán-, mind az uralkodói szférában, vágy a nyugalomra, zárkózottság, a szélesebb körű kapcsolatok elutasítása. Jólneveltsége, istenfélő volta, szelídsége és visszafogottsága sokkal inkább a fenti jellembéli tulajdonságokból erednek, mintsem a személyiség tudatos fejlesztéséből. Ez utóbbi ugyanis Ulászló hosszan tartó uralkodása során semminemű lényeges változáson nem megy át […] Élete végéig megmaradt olyan embernek, amilyennek Długosz jellemezte: amorf, apatikus ember, aki számára a vezetői funkciók erejét meghaladó feladatként nyilvánultak meg."[72]

Baczkowski két következtetéssel zárta tanulmányát: 1. Ulászló személyiségbeli torzulásai bizonyára annak voltak köszönhetők, hogy tizenöt évesen kiszakadt természetes környezetéből, és olyan problémákkal került szemben, amelyeket nem tudott megoldani. 2. Ulászló „inkább a létező viszonyok áldozatának, mintsem mozgatórugójának tekinthető. Uralkodói portréját csak ezzel a retusálással tudjuk elfogadni. Ha viszont valaki a jellemét, a személyiségét próbálja új, a korábbinál előnyösebb fényben feltüntetni, a források tükrében azt kell mondanunk, hogy próbálkozása kudarcra van ítélve."[73] Baczkowski tanulmányával szemben egy súlyos kritika fogalmazható meg: az általa felhasznált kútfők jelentős része nem egykorú, hanem Ulászló halála, illetve a mohácsi csata után keletkezett, 16–17. századi elbeszélő forrás.[74] A szerző nem volt tekintettel arra, hogy az 1526-ot követően megfogalmazott véleményeket már eltorzíthatja a mohácsi trauma és a humanista történetírás szempontrendszere, amelyek a szerzők ítéletében legalábbis hangsúlyeltolódást eredményezhetnek.

Baczkowski értelmezésével szemben még egy ellenvetés tehető: e sorok szerzője egy 2011-ben tartott, írásban is megjelent előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy ha mindenképpen valami valóságtartalmat keresünk a „dobzse" történet mögött, akkor az legfeljebb Ulászló élete végére vonatkoztatva lehet igaz, amikor súlyos betegségei miatt valóban előfordulhatott, hogy hosszabb-rövidebb ideig nem tudott részt venni a kormányzatban – talán nem véletlen, hogy Dubravius is Ulászló halálánál jegyzi fel az uralkodó mindenre legyintő habitusát. Ezt a királyi aláírások vizsgálatával igyekeztünk alátámasztani, ami jól mutatta, hogy élete végén az uralkodó korábbi teljes szignója helyett már csak egy nehezen leírt W monogramot tudott az oklevelek aljára biggyeszteni (az aláírásokra alább még visszatérünk). Ez a jelenség arra mutat, hogy az „öregségtől meggyötört" uralkodó részvételét – különösen betegségei idején – a kormányzatban nem szabad azonos módon kezelni, mint a korábbi időszakokban,[75] és ezt a – Baczkowski

72 Baczkowski, Władysław, 301–302.

73 Baczkowski, Władysław, 302–303.

74 A kivétel Jan Długosz két megjegyzése, illetve Zustignan velencei követ jellemzése.

75 Tibor Neumann, King Wladislaus II: Weak Ruler or Victim of Circumstances? – Az előadás írott változata angolul végül nem jelent meg, szövegét lásd https://www.academia.edu/5627572/King_Wladislaus_II_Weak_Ruler_or_Victim_of_Circumstances_Unpublished_the_written_version_of_a_lecture_held_in_Prague_2011_; utolsó letöltés: 2019. május 6. Cseh nyelven viszont igen: Tibor Neumann, Slabý král, či oběť okolností? Vladislav II. z maďarského pohledu. *Dějiny a současnost* 34:4 (2012) 40–43.

által ignorált – szempontot figyelembe kell venni a források elemzése során. Írásunkban az uralkodóról lényegesen jobb képet vázoltunk fel, de ez kétségtelenül politika- és kormányzattörténeti kutatásainkból következő sejtésünk volt csupán, nem célzottan Ulászló személyiségére vonatkozó kutatás eredménye.

Varga Szabolcs elsősorban Mátyás és Ulászló eltérő személyiségét, valamint a humanista irodalmi eszmények kapcsolatát vizsgálta 2012-ben megjelent, Oborni Terézzel közösen írott tanulmányában. Írása – logikus összefoglalást is nyújtva a Jagelló-korral kapcsolatos negatív történeti hagyományról – legfőbb erénye, hogy a humanista történetírói eszmények vizsgálatával rámutatott arra, mi vezetett Mátyás túlzottan kedvező, illetve II. Ulászló hasonlóképpen kedvezőtlen megítéléséhez: az előbbi rendelkezett a humanisták szemében nagyra tartott tulajdonságokkal (*virtus, ingenium*), és fényűzésével, művészetpártolásával mindent megtett hírneve (*fama*) elmélyítéséért, míg az utóbbi – saját személyiségével és a rendek igényeivel összhangban – megelégedett az általa megteremtett béke és az ezzel együtt hangsúlyozott igazságosság propagálásával, a mecenatúrával pedig néhány évvel Mátyás halálát követően felhagyott, aminek szerepe lehetett egy humanista „kultúrkritika" előidézésében. A szerző szerint Ulászló saját uralmánál a középkori királyeszményeket tartotta követendő példának, amit a humanista történetírók könnyen félreérthettek. Varga Szabolcs – szerintünk is jogosan – hívta fel a figyelmet arra, hogy a II. Ulászló uralkodása alatti, általa felsorolt eseményeket akár fordítva is lehetne értékelni, és hogy „a szétszórt adatokból is látszik, hogy Ulászló gyengeségének hangsúlyozása erős túlzás, tettei és eredményei alapján egy sikeres uralkodó képét is megrajzolhatták volna a következő nemzedékek".[76] Kétségtelenül ezzel mindeddig ő ábrázolta a legjobb színben a Jagelló király uralmát. Csupán azt lehet kritikaként felvetni, hogy az ezzel kapcsolatban példaként felhozott politikatörténeti események ilyetén értelmezése egyelőre – alapkutatások híján – további igazolásra szorul.

Rátérve immár a kormányzattörténeti kérdésekre, az eddigi véleményekből is jól látszik, hogy a szakirodalom a Jagelló-kor történetét, hatalmi viszonyait folyamatosan úgy ábrázolta, hogy abban a király személye, szándékai valójában nem kaptak helyet. A korszak Magyarországát ebből adódóan a tehetetlen uralkodó *helyett* az oligarchákból álló királyi tanács, de legfőképpen az élén álló nagy hatalmú kancellárok irányították. Kulcsár Péter ezt 1981-ben úgy fogalmazta meg, hogy az állam eladósodása és a bevételek rendkívüli csökkenése miatt (e kérdésről lásd alább, külön fejezetben) „Ulászló pénz és fegyver nélkül játékszerré vált a körülötte álló hatalmasságok kezében. Az 1492-es országgyűlés legtöbbet traktált témája a Mátyás-féle »zsarnokság« eltörlése volt. Kimondta, hogy a király 100 jobbágyteleknél nagyobb birtokot csak a főpapok és bárók tanácsával adományozhat, míg viszont hozzájárulásuk nélkül hűtlenségben nem marasztalhat el senkit. Ez lényegében az egyenlők közötti első helytől is megfosztotta."[77] Elekes Lajos véleményével[78] egyezően Kulcsár úgy ítélte meg, hogy

76 Varga–Oborni, A béke mint hatalmi propaganda, 260.
77 Kulcsár, *Jagelló-kor,* 72.
78 Elekes Lajos, *A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig*. Budapest, 1964, 270–274.

„a centralizáció tehát megmaradt, csak a »zsarnoki« jelleg veszett ki belőle: a centrum többé nem a király volt, hanem az új személyi elemekkel erősödött, modernizálódott feudális uralkodó osztály".[79] Kulcsár végkövetkeztetése, hogy a „király az úri központosítás alkalmazottja: nem zászlóvivő többé, hanem báb az innen-onnan csapkodó hullámok hátán".[80]

Kubinyi András sohasem fogalmazott ilyen keményen. Noha a Jagelló királyokat mindig is gyengekezű uralkodókként aposztrofálta,[81] azt többször hangsúlyozta, hogy még ők is képesek voltak bizonyos királyi felségjogokat gyakorolni, miáltal a király – a főpapok és bárók, illetve nemesség mellett – külön erőnek tekinthető, „aki mindvégig idegen beleszólás nélkül jogosult volt az ügyek egy részében eljárni".[82] A királyi tanács Mátyás- és Ulászló-kori összetételével foglalkozó tanulmányának végén érdekes módon arra következtetett, hogy „a királyi tanács Mátyás-kori helyzete sokkal változékonyabb, bizonytalanabb képet mutat, mint utódáé […] Nehéz a kutatónak olyan benyomástól magát elhatárolni, hogy Mátyás és a tanács nagybirtokosai között az erőviszony állandóan változott… A Jagelló-korban hosszabb ideig olajozottabban mentek a dolgok, mint korábban. Ez más vonatkozásban másoknak is feltűnt, és erre valószínűleg Elekes Lajos adta meg a helyes választ, aki szerint a nagyurak ellenőrzésük alá vonták az apparátust. Ez elsősorban a kancelláron keresztül sikerült."[83] Azaz végeredményben Kubinyi is a döntően nagybirtokosokból álló királyi tanács és a kancellár döntő fölényével, illetve a király rendkívül alacsony fokú hatalomgyakorlásával számolt. Máshol azt is hangsúlyozta, hogy azzal az erővel, ami a királynak még megmaradt, elsősorban a kancellár élhetett, és „valószínű, hogy az általa megpecsételt oklevelek jó része az ő és nem a király szándékát tükrözte (amennyiben nem a királyi tanács döntött). Nem véletlen, hogy a források a Jagelló-kor három legbefolyásosabb kancellárját gyakran »második királyként« emlegetik, mivel az ő kezükben volt a tényleges hatalom."[84]

Úgy gondoljuk, hogy ez a régóta uralkodó felfogás jelentős árnyalásra szorul. A kérdés vizsgálata azért rendkívül nehéz, mert kevés az olyan jellegű forrás, amelyik megvilágítja a korabeli döntéshozatal „boszorkánykonyháját". Kétségtelen tény, hogy az egyedüli lehetőség e sűrű homály eloszlatására a nagy mennyiségben rendelkezésre álló királyi oklevelek részletes hivatal- és kormányzattörténeti vizsgálata. E sorok írója egy 2010-ben megjelent tanulmányában a királyi aláírás szerepét vizsgálta a korabeli királyi okleveleken. A szerző a kutatás előtt abban reménykedett, hogy a „várható eredmény hozzájárulhat a hagyományosan gyengekezűnek tartott uralkodó mindennapi kormányzatban betöltött szerepé-

79 Kulcsár, *Jagelló-kor,* 75.

80 Kulcsár, *Jagelló-kor,* 78. Vö. Elekes Lajos véleményével: „Csak az lehetett, ami volt: megválasztói akaratának végrehajtója." Elekes, *A középkori magyar állam,* 271.

81 Például Engel–Kristó–Kubinyi, *Magyarország története,* 342; Kubinyi, *Mátyás király,* 128–129.

82 Kubinyi András, Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok* 122:1–2 (1988) 195.

83 Kubinyi, Bárók a királyi tanácsban, 196.

84 Engel–Kristó–Kubinyi, *Magyarország története,* 342.

nek pontosabb megismeréséhez".[85] A vizsgálat kiindulópontja az az első pillantásra meglepő tény volt, hogy míg Mátyás királytól teljes uralkodása alatt 84 saját kezű aláírás ismert, addig Ulászlónak csak az első három évből 60. Ez a változás semmiképpen sem a cseh kancellária hatására történt, hanem egyértelműen a Bakócz Tamás által vezetett kancellária ügymeneti újításának tudható be. A szerző tartalmi és egyéb ismérvek szerint az aláírással ellátott okleveleket csoportokba rendezte, és végül arra a következtetésre jutott, hogy e csoportokban az a közös vonás, hogy a király átvállalta az oklevél kiállításának felelősségét az adott királyi pecsét kezelőjétől az aláírásával, ha az ügy kívül esett ennek hatáskörén (például a személynök a bírói pecsét alatt nem állíthatott ki kormányzati vagy úgynevezett „de gratia" ügyben oklevelet, de pecsétjére, akárcsak a cseh királyi pecsétekre, a kormányzatnak a magyar titkospecsét távollétében olykor szüksége volt). Tanulságos, hogy az egyik legtöbb oklevelet tartalmazó csoportnak az tekinthető, amely a kancellár távollétében hozott döntéseket foglalta magában: ilyenkor az elkészített oklevelet a király aláírta, de csak a kancellár visszaérkezését követően pecsételték meg a nála lévő titkospecséttel. Mindebből az következik, hogy ha sajnos nem is igazolható, hogy az aláírt oklevelekben foglalt ügyeket személyesen a király kezdeményezte, az viszont igen, hogy a kancellár távollétében neki állt jogában a kimenő döntéseket ellenőrizni és érvényesíteni. Az is egyértelmű, hogy bizonyos ügyekben a kancellár jelenlétében és helyett is magára vállalta a felelősséget – az esetek döntő többségében azonban hivatalából adódóan a kancellár is eljárhatott. A királyi aláírás következésképpen minden pecsételési vagy hatásköri hiányosságot orvosolt a professzionálissá váló hivatali ügymenetben, és a többi kancelláriai jegyzethez hasonlóan egyben engedélyt adott az irat megpecsételésére is. A kancellárok vagy a személynök ilyen jegyzeteivel ellentétben azonban, amelyek csak a náluk lévő királyi pecsét használatát engedélyezhették, a királyi aláírás minden királyi pecsét őrzőjét utasította a pecsételésre. A király személye tehát szükségképpen elengedhetetlen volt a napi kormányzatban, de ez természetesen – ha a Jagelló-korral szembeni előítéletek miatt a hiperkritikát alkalmazzuk – még mindig nem árul el bizonyosságot arról, hogy milyen mértékben tudott vagy kívánt hatni a fontosabb döntésekre. Másképpen: dönthetett-e ő a királyi tanács és nagy hatalmú kancellárjai mellett? Azaz csak az aláírását adta, vagy kiemelkedő tekintélyével, karizmájával ténylegesen ő uralta az államapparátust? Fel kell készülnünk ugyanis az ilyen – persze nem tréfásan megfogalmazott – ellenvetésekre: „A puha királyról mi azt állítjuk: ideális alagsori hivatalnoka lett volna egy minisztériumnak, olyan, akit már tíz éve kirúgtak, csak azért kapja még a fizetését, mert túl jelentéktelen ahhoz, hogy megérjen egy iktatást, de óriási tévedés volt rábízni az országot."[86]

E bizonytalanságban két olyan levél hozhatja meg az áttörést, amelyet II. Ulászló 1505 novemberében Budáról saját kezűleg intézett a bizonyára Esztergomban időző Bakócz Tamás bíboros-érsek–főkancellárhoz. A Prímási Levél-

85 Neumann Tibor, Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején. *Turul* 83:2 (2010) 33.

86 Top 10: a magyar történelem legnagyobb tévedései. http://pnftop10.blog.hu/2016/02/25/top_10_a_ magyar_tortenelem_legnagyobb_tevedesei_749; utolsó letöltés: 2019. május 6.

tárban fennmaradt leveleket e sorok szerzője mutatta be a 2015. évi Jagelló-konferencián tartott előadásában.[87] Mint láttuk, Ulászlótól eddig csak számos saját kezű aláírása és kisszámú oklevélzáradék vált ismertté, így a levelek igazi különlegességek, már csak azért is, mert a magyar történelemben az első olyan levelekről van szó, amelyeket egy magyar király saját kezűleg írt. Jól látszik belőlük, hogy az uralkodó gyakorlott kézzel, jó latinsággal forgatta a tollat. Mielőtt értékelnénk a két levelet, lássuk szövegüket magyar fordításban:

> **1505. november 2. Buda.**
> *„Főtisztelendő érsek úr! Mezirički urat küldjük atyaságotokhoz, akivel ezekről az ügyekről sokat tárgyaltunk és beszélgettünk, és mindent jól tud, ami itt történt. Ezért kérjük atyaságotokat, tájékoztassa őt és adjon neki követi utasítást, ahogyan az az ügy szempontjából a legjobbnak tűnik, és hogy tudjon a felvetésekre válaszolni. Ami a költségeket illeti: nem tűnt alkalmasnak ezt az ügyet a kincstartóra bízni, ezért kérjük atyaságotokat, indítsa őt el. Amit erre költ atyaságotok, azt ígérjük, hogy teljességgel megtérítjük. Kelt Budán, mindenszentek utáni vasárnap, 1505-ben.*
> *Hátlapon: Az esztergomi (érsek) úrnak."*[88]

> **1505. november 7. Buda.**
> *„Visszaküldtük, esztergomi (érsek) úr, a követi megbízólevelet, amelyet nekünk küldtetek, tetszésünkre szolgál, így lepecsételve és saját kezünkkel aláírva küldjük vissza. A költségekkel kapcsolatban pedig ismét kérjük, hogy lássa el őt (azzal), mivel jelenleg itt nem áll rendelkezésre (készpénz). Kelt Budán, Mindenszentek utáni pénteken, 1505-ben. Ulászló király saját kezűleg írta alá.*
> *Hátlapon: Az esztergomi (érsek) úrnak."*[89]

Kétségtelen, hogy a levelek egy bel- és külpolitikai nézőpontból egyaránt izgalmas időszakban, az 1505. októberi rákosi végzést követően, a rövid német–magyar háború előtt keletkeztek, ami megmagyarázza azt, miért nem kívánta az uralkodó a titkos küldetésbe beavatni Telegdi István kincstartót,[90] illetve a királyi

87 Rövid elemzésüket lásd Neumann, A „Dobzsekirályról".

88 Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 237925. (A szerző fordítása.) – A latin szöveg: *„Reverendissime domine archiepiscope! Dominum Mezerziczky mittimus ad paternitatem vestram, cum quo de his rebus multa tractavimus et collocuti sumus et scit omnia bene, que hic acta sunt. Ideo petimus paternitatem vestram velit eum informare et ei instructionem dare, quomodo in hac re melius videbitur et etiam, ut sciat ad obiecta respondere. Quantum ad expensas: tesaurario non videbatur hanc rem confidere, ideo petimus paternitatem vestram velit eum expedire, quia quitquid ad hoc erogaret, omnia paternitati vestre promittimus reddere. Datum Bude, dominico post Omnium Sanctorum, 1505.* [*Hátlapon:*] *Domino Strigoniensi."*

89 DF 237942. (A szerző fordítása.) – A latin szöveg: *„Remisimus, domine Strigoniensis, informationem, quam nobis misistis, placet bene, quam obsignatum et manu nostra subscriptas remittimus. Et de expensis iterum rogamus velit eum pro*[*vid*]*ere, quia isto tempore hic non sunt. Datum Bude, feria sexta post Omnium Sanctorum, 1505. Wladislaus rex manu propria scripsit.* [*Hátlapon:*] *Domino Strigoniensi."*

90 C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016, (= *Archontológia 1458–1526,* I.) 132.

tanácsot. De tegyük félre most a specifikus politikai körülményeket. A lényegi momentum kormányzattörténeti szempontból az, hogy az uralkodó, miután egyedül, a királyi tanács nélkül közölte egy követség útján elintézendő feladat végrehajtására vonatkozó szándékát Jan z Lomnice a na Meziříči morva báróval,[91] elküldte őt Bakócz főkancellárhoz, akinek a hivatalos követi megbízólevelet és instrukciót kellett kiállítania a báró részére aszerint, ahogy vele a király megüzente. Jóllehet az első levél nem tartalmazza azt a kérést, hogy az így kiállított iratot vagy iratokat küldjék vissza Budára, Bakócz ezt megtette, mire az uralkodó azokat ellenőrzést követően lepecsételte és aláírta (*placet bene* – mint írta), majd visszaküldte az érseknek, hogy átadja azt az Esztergomban várakozó követnek. Teljesen egyértelmű a két forrásból, hogy „bejáratott" módszerről van szó, és a rendes ügymenet – miként Európa más országaiban is – az lehetett, hogy a király utasít, a főkancellár megvalósít, a király ellenőriz.

Magától értetődő persze, hogy itt egy jelentős ügy elintézésére került sor. Természetesen nem várhatjuk el egy korabeli uralkodótól, hogy minden apró-cseprő ügyön „rajta tartsa a kezét". Ahogy egy jó főnök leosztja a feladatokat a beosztottjainak, úgy a király is természetesen állandó felhatalmazást adott a hivatali apparátus vezetőinek, a kancellároknak, kincstartónak, személynöknek, hogy nélküle is meghozzák a nevében meghozandó döntéseket. Mint láttuk, a királyi oklevelek vizsgálatából nem ismerhető meg, pontosan mely ügykörök tartoztak az uralkodó személyes döntése alá: az úgynevezett *commissió*, *relatió* és királyi aláírással ellátott oklevelek között egyaránt lehettek ilyenek, de még az utóbbi típus sem tételezi fel automatikusan a király személyes, *motu proprio* kezdeményezését. Jóllehet itt még sok eredmény várható a további forrásfeltárástól, ki kell emelnünk azt a fent már említett észrevételt, hogy II. Ulászló mennyire gyakorlott kézzel rótta papírra a főkancellárnak szánt üzeneteit. Ez mindennapi részvételt sejtet a kormányzati munkában: nem tartjuk kizártnak, hogy a „cetli formában" megírt királyi oklevélkiállítási vagy éppen kifizetési utasítások mindennaposak voltak a kancellária, illetve a kincstartó hivatalának ügyintézésében.[92] E téren a jövőben természetesen célszerű lenne bevonni a vizsgálatba nyugat-európai analógiákat is. Amikor például 1494-ben Habsburg Miksa római király birodalmi főkancellárja megírta kancelláriai tervezetét, abban azt is előírta alkalmazottainak, hogy az uralkodó, az ő, illetve helyettes kancellárja oklevél-kiállításra vonatkozó utasításait, valamint a tanács határozatait kötelesek írásba foglalni, de Miksa személyes akarata mind-

91 Személyére lásd Neumann, Békekötés, I. 352.

92 Az 1494–1495. évi számadáskönyvben (Neumann Tibor, *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve* [*1494–1495*]. [Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak]. Budapest, 2019.) nem dönthető el, hogy a sok száz kifizetési utasításból melyik volt a király saját kezével írott. Lásd például 889. sor: *„Eodem die quandam cedulam Bradach nomine regie maiestatis in Waradino Petri attulerat, que continebat, ut sibi et Thome Zechy, Maczkoni, Iasenczky et Serb, eorum cuilibet darem per florenos octo, qui in toto faciunt fl. 40."*, 3001. sor: *„Prefato quarto die Octobris ad mandatum et scripta regie maiestatis misse sunt lucerne et candele maiores et minores pro fl. 4,25."*

egyikkel szemben előnyt élvez.[93] A királyi tanács, a kancellár, valamint az uralkodó személyes szerepe a kormányzatban amúgy is olyan – ritka – témakör, amelynek vizsgálata során a külföldi analógiák nagyobb veszélyek nélkül használhatók fel. Ulászló kortársa, a gyengekezűséggel nemigen vádolt VII. Henrik angol király (1485–1509) első főkancellárjáról, John Morton canterburyi érsekről az itáliai követjelentések és az angol források egyaránt kiemelik, hogy senki sem hasonlítható össze vele hatalomban, mindent el tud érni, mindenre mindig megtalálja a legjobb megoldást, és ő a király első számú bizalmasa.[94] Ezt akár a Jagelló-kori magyar kancellárokról, a „második királyokról" is írhatták volna: Ulászló Bakóczhoz intézett leveléből teljesen egyértelmű, hogy a királyi tanács feje az uralkodóval a lehető legszorosabb bizalmi kapcsolatban állt.

Az újabb szakirodalom még egy vizsgálati szempontot vetett fel, amely érinti Ulászló hatalomgyakorlásának kérdését. Az a fenti jelenség, hogy Ulászló minden bizonnyal a korban megszokott, ha úgy tetszik, „normális" mértékben részt vett az ország kormányzatában, még nem segít meghatározni annak mértékét, milyen módon tudta keresztülvinni akaratát a nagyrészt főpapokból és bárókból álló, rendi intézménynek tekinthető királyi tanácson. Teljesen világos, hogy az uralkodónak mindvégig megmaradt az a felségjoga, hogy a főpapi székek élére szabadon nevezhette ki az ő (vagy bizalmasai) jelöltjeit. Ugyanez mondható a bárók kinevezési gyakorlatára, ahol azonban a fontosabb – különkormányzati – tisztségek tekintetében bizonyára illett figyelembe vennie a politikai észszerűséget. Jelen sorok szerzője egy 2015-ben, az 1515. évi bécsi fejedelemtalálkozó részvevőiről írott tanulmányában mutatott rá arra, hogy Ulászló az úgynevezett udvari bárói méltóságokat (lovász-, asztalnok-, pohárnok-, ajtónálló-/udvar- és kamarásmestereket) jól láthatóan vele bizalmi viszonyban álló nemesek és főurak közül választotta ki, akik így természetesen a királyi tanács tagjává válva aligha akadályozták a királyi szándék teljesülését. Ezt a bizalmi viszonyt – túl azon, hogy mindnyájan udvari szolgálat után nyerték el kinevezésüket – elsősorban szimbolikus jelenségekkel lehetett igazolni: a korszak több főura például – Kassa városához és Somogy megyéhez hasonlóan – felvette a saját címerébe a Jagelló-ház jelvényét, a koronás sast. Részben ugyanezen csoport tagjainak az uralkodó azt a presztízsbeli kitüntetést engedélyezte, hogy pecsétjüket vörös viaszba nyomhatják, de olyan udvarmestert is ismerünk, aki gyermekeit a királyi család tagjairól nevezte el, vagy aki Ulászló halála után örökmise alapítványt hozott létre elhunyt királya lelki üdvéért.[95] 1504-ben a király még azt is elérte, hogy a rendek azt a Perényi Imrét válasszák nádorrá, akit ugyanezen csoport egyik tagjaként nem sokkal korábban ő tüntetett ki grófi (örökös ispáni) cím-

93 Elaine C. Tennant, *The Habsburg Chancery Language in Perspective*. (University of California Publications in Modern Philology, 114.) California, 1985, 75–78.

94 Stanley Bertram Chrimes, *Henry VII*. New Haven–London, 1999, 97–102.

95 Tibor Neumann, Dienstleister der Dynastie. Die neue Aristokratie von König Wladislaw und der Wiener Fürstentag. In: Bogusław Dybaś–István Tringli (Hrsg.), *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung.* (21st-Century Studies in Humanities) Budapest, 2019, 161–188.

mel.[96] Úgy láttuk ez alapján, hogy II. Ulászló sikerrel alakított ki egy részben új emberekből (előkelő nemesekből), részben a régi bárói rétegből származó, de karrierjét már a Jagellók szolgálatában elképzelő főurakból álló, hozzá lojális elitet, ami egészen más színben tünteti fel uralkodását és hatalomgyakorlását.[97]

Abból adódóan, hogy minden jel szerint II. Ulászló király kormányzati szerepvállalása, más szóval a döntéshozatalban játszott szerepe a szakirodalomban eddig feltételezettnél sokkal erőteljesebb volt, és uralkodásának legalábbis későbbi szakaszaiban jelentős ráhatása volt a királyi tanács összetételére, amely nem tekinthető ezáltal egy helyette uralkodó testületnek, magától értetődő, hogy a jövőben át kell értékelnünk a Jagelló-kori magyar államról, az udvarról, a rendi intézményekről és ezek egymáshoz való viszonyáról alkotott képünket.

II. „GAZDAG FÖLD – SZEGÉNY ORSZÁG"?[98] KIRÁLYI JÖVEDELMEK ÉS ADÓZTATÁS A JAGELLÓ-KORBAN

II. 1. Bevezetés

A Jagelló-házi királyok uralkodását jellemző negatív megítélés nemcsak az előző fejezetben bőven taglalt témákra terjedt ki, hanem értelemszerűen a korszak pénzügyigazgatására is. A királyi jövedelmek nagysága, az adóztatás, adófizetés „morálja" – ha egyáltalán lehetséges – még rosszabb minősítést kapott, illetve kap napjainkig is. E kép kialakulása immáron majdnem kétszáz éves múltra tekint vissza, és szinte jottányit sem változott, sőt – mint majd látni fogjuk – annak tónusai egyre inkább mélyültek. E negatív irányú folyamatot azonban korántsem az idézte elő, hogy egyre több olyan forrás került napvilágra a vizsgált 36 éves időszakról, amely e nézőpontot támasztotta volna alá, hiszen az alább idézett munkák – az elsőt, Horváth Mihályét kivéve – mindegyike már ismerte és felhasználta a ma is forgatott forrásokat: az Ernuszt-féle, 1494–1495. évi számadáskönyv ugyanis 1797-ben,[99] Turzó Elek kincstartó 1523-ban készített költ-

96 Neumann, Dienstleister der Dynastie, illetve Uő, Várat vennék, de miből? Perényi Imre szerzeményei az 1490-es években. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 59 (2017) 91–112, főként 101–102.

97 Neumann, Dienstleister.

98 A címre lásd Paulinyi Oszkár, Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526) című tanulmányának alcímét (*Századok* 106:3 [1972] 561–608.), illetve Kulcsár, *Jagelló-kor,* 16.

99 Johann Christian von Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer.* I. Halle, 1797. – A számadás kritikai kiadását Neumann Tibor készítette el (lásd fentebb a 92. jegyzetben), a forrás adatainak értelmezéséről már több tanulmánya megjelent, lásd Neumann Tibor, Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.), *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2013, 46–54; Uő, „Minden időkben kegyelmes uratok kívánunk lenni". A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: Kádas István–Weisz Boglárka (szerk.), *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2017, 13–106.

ségvetési előirányzata 1803-ban,[100] II. Lajos király 1526. évi, alig három hét pénzügyi kiadásairól beszámoló számadáskönyve pedig 1809-ben látott nyomtatásban napvilágot.[101] Egy emberöltővel később, 1874-ben vált ismertté – noha teljes szövegében csak 2004-ben jelent meg – Várdai Pál kincstartó 1523. novemberében készült költségvetése,[102] illetve 1877-ben adta közre Fraknói Vilmos az 1525. év első félévéből fennmaradt királyi számadáskönyvet.[103] Végezetül ugyanekkor jelent meg Itáliában Marino Sanuto velencei források (követjelentések, levelek) alapján készített krónikája[104] (ennek magyar vonatkozású részeit külön kötetekben ezzel párhuzamosan Wenzel Gusztáv gondozásában Magyarországon is kiadták).[105]

Jóllehet, mint említettük már, mindegyik munka ismerte a fenti forrásokat, mégsem történt meg sem azok egyenkénti, sem pedig összehasonlító elemzése. A forráskritika teljes hiánya különösen a külföldi, azaz a velencei követjelentések terén volt látványos: a bennük szereplő adatokat a kétely legkisebb jele nélkül vették át a történészek. Az első, aki felvetette annak lehetőségét, hogy a különböző időpontokban keletkezett követjelentések talán nem feltétlenül fedik a valóságot, Kubinyi András volt; ő így írt erről 2004-ben: az ország bevételeire „két forráscsoport maradt fenn: néhány velencei követjelentés, valamint II. Lajos-kori költségvetési előirányzat. Az előbbiek azt akarták igazolni, hogy Mátyás jövedelmeihez képest mennyire romlott az ország, és így feltehetően Mátyás bevételeit kissé fel-, a Jagellókét pedig leértékelték" – majd az egyes adatok felsorolása után sorait azzal zárta, hogy azok „túlságosan ellentmondóak ah-

100 Ludwig Schedius, *Etwas über den Zustand der ungarischen Finanzen im anfange des XVI. Jahrhunderts. Zeitschrift von und für Ungern*. 3. Pesth, 1803, 99–106. – A jegyzék pontos datálására és elkészültének magyarázatára lásd Hermann Zsuzsanna, Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). *Századok* 109:2 (1975) 301–336. – Újabb kiadását lásd *Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok, 50.) Közzéteszi C. Tóth Norbert. Budapest, 2010, 256–258; feldolgozását lásd C. Tóth Norbert, A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Weisz Boglárka (szerk.), *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2016, 83–148.

101 Fragmentum libri rationarii super erogationibus aulae Regis Hungariae Ludovici II. de anno 1526. In: Johann Christian von Engel (ed.), *Monumenta Ungrica*. Viennae, 1809, 185–236.

102 *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. (METEM könyvek) S. a. r. Zombori István. Budapest, 2004. A költségvetést korábban elemezte Hermann, Államháztartás, 326–333.

103 II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12–július 16. Közli Fraknói Vilmos. In: *Magyar Történelmi Tár* 2:10 (1877) 45–236. Ennek feldolgozását lásd Fraknói Vilmos, *II. Lajos és udvara. Történeti rajz.* Budapest, 1878.

104 *I diarii di Marino Sanuto*. Pubblicati per cura di Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolò Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri. Venezia, 1879–1903. – A követjelentések külön és párhuzamos magyar fordításban is megjelentek, lásd Balogh István, *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány.* Szeged, 1929.

105 Marino Sanuto világkrónikájának Magyar-országot illető tudósításai I–III. Közli Wenzel Gusztáv. In: *Magyar Történelmi Tár* 14 (1869), 24 (1877) és 25 (1878).

hoz, hogy támaszkodni lehessen rájuk".[106] Megállapítását, amelyet az előtte alkotók természetesen még nem vehettek figyelembe, később sem vették komolyan.

A fejezet első részében a témára vonatkozó szakirodalmat fogjuk áttekinteni. Mielőtt azonban belevágnánk ebbe, tisztáznunk kell, hogy milyen válogatási szempontokat érvényesítettünk: egyfelől az 1800-as évek után megjelent országtörténeteket tekintettük át, másfelől pedig azoknak a történészeknek a munkáit néztük át, akik behatóbban foglalkoztak a korszak eseményeivel. Természetesen ezek közül csak azokat tudtuk felhasználni, amelyekben a szerző az adatok felsorolásán túl értékelte is az adott időszakot.[107] Mindezeknek megfelelően az alábbi áttekintés nem azzal a céllal készült, hogy a Jagelló-kori „államháztartásra" vonatkozó művek bibliográfiáját nyújtsa át az olvasónak, hanem csupán az utóbbi két évszázad általunk jellemzőnek és mértékadónak tekintett munkáinak megítélését ismerteti. A korábbi szakirodalmi megállapítások szemlézése után a következő alfejezetben az e munkák által felhasznált forrásokat tekintettük át, illetve a velük kapcsolatban felmerülő, valamint a „hogyan tovább" kérdésekre igyekeztünk választ adni.

II. 2. A pénzügyek megítélése

A Jagelló-korról az első, a puszta eseménytörténetet meghaladó munkát Horváth Mihály készítette: ő már nemcsak az események és törvény(cikkelyek) kronologikus rendben történő ismertetését tekintette feladatának, hanem elemezte, illetve kommentálta is azokat.[108] Nyolckötetes Magyarország-történetében a következőképpen jellemezte a vizsgált korszakot: „Az urak Magyarországon vígan valának: kényök-kedvök töltésében alig létezett más korlát a gyönge kormány alatt, mint mindenkinek saját erkölcsi érzete. A pártviszályoknak, féktelenségnek, gyöngébbek elnyomásának tágas tér nyilt; a közjövedelmeket, a kir. kincstárt, ki szerét tehette, jó martalék gyanánt fosztogatta. Az önkényben, rablásban nem ritkán maguk a törvények őrei, az ország igazgatói adták a példát. Bakacs kardinálnak legfőbb gondja volt a kincs- és jószágszerzés, hogy magával együtt szegény származású testvéreit, kiknek maradékai aztán előnevökről Erdődyeknek hivattak, gazdag urakká tegye. […] A Thurzó testvérek, György és Elek, mint kamaragrófok, s az Ulászlótól nyert beszterczei olvasztó huták tulajdonosai, Elek e fölött Szathmáry sógora, évenként tömérdek ezüstöt vittek ki a réz-

106 Kubinyi András, Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: Zombori István (szerk.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004, 117–145; idézet helye: 123.

107 Így például nem idéztünk Kenyeres István (*Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. [Habsburg történeti monográfiák, 2.] Budapest, 2008.), Szakály Ferenc (például *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. [Magyarok Európában, II.] Budapest, 1990.) és Martyn Rady (Rethinking) munkáiból.

108 Vö. Mikó Gábor, A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében. Hamis értelmezések nyomában. In: C. Tóth Norbert–Neumann Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2015, 319–332; idézet helye: 321.

érczczel, – melynek bányáit a Fugger tőzsér-házzal haszonbérben tartották, – a nélkül hogy abból bármi kárpótlást adtak volna a kir. kincstárnak. Az öreg Bornemisza a közjövedelmek hűtlen kezelésével mocskolta be kezeit."[109] A mohácsi csata leírása után a korszakot a következő – nagy karriert befutó – összegzéssel zárta le: „ily vége lőn a Jagyellók minden tekintetben kárhozatos kormányának; ily következése a féktelen oligarchák ama tettének, hogy Mátyás erélyes, dicső kormánya után oly királyt választának, »kinek üstökét markokban tarthatták«. Az ország, mely a nagy Mátyás király alatt a hatalom, virágzat és dicsőség addig még nem látott fokára emelkedett volt, 35 évi hanyag, tehetetlen, gyáva kormányuk alatt sírja szélére jutott. A királyság fénye elhomályosodott, tekintélye eltipratott, ereje jövedelmeivel együtt eltékozoltatott. Az igazgatás minden ágaiba zavar és rendetlenség, csalárdság és kötelesség-mulasztás fészkelte be magát, mi a nemzet életfáján öldöklő féregként rágódott. […] Szóval a nemzeti s társas élet minden jogi s erkölcsi kötelékei megszakadoztak: és a nemzet, s az ország nagy-léte Mohácsnál sírba szállott; erő, jólét, dicsőség eltűnt, százados szenvedések, kínos sorvadozás, végkimerültség szomorú korszaka állott be."[110]

Horváth Mihály leírásában, amelyet először 1843-ban, majd 1860-ban és végül – az általunk is idézett – 1871. évi kiadásban fogalmazott meg, minden olyan sztereotip fordulat benne van, amely a következő közel 150 év munkáiban szinte kivétel nélkül megtalálható: Mátyás fényes kormányzata szemben a Jagellók minden tekintetben megmutatkozó tékozlásával, a főurak pártoskodása és „hatalmaskodása", a királyi jövedelmek elsikkasztása, a királyi birtokok elkótyavetyélése, a bányajövedelmek Fuggerek általi kivitele, a szegények kifosztása, s mindezek együtt természetesen a mohácsi katasztrófa okai. Az őt követő történészek, jóllehet sokkal több okleveles forrást ismertek, mintha becsukott szemmel e kottából játszottak volna, egyetlen – kimondatlan – célt követve, mégpedig azt, hogy II. Ulászló és II. Lajos uralmát a lehető legrosszabb színben tüntessék fel, vagy éppenséggel egyfajta ellensúlyt képezzenek: emeljék fel Mátyás uralmát elődei és utódai uralkodásával szemben, mindezt úgy, hogy a mondott korszak pénzügyi viszonyaira a különböző követjelentéseken[111] túl semmilyen tételes forrást nem ismertek. A helyzet érdemben azóta alig változott, egyedül Solymosi László tette közzé és elemezte Veszprém megye fennmaradt, köztük az 1488. évi, adójegyzékeit.[112]

---

109 Horváth, *Magyarország történelme,* III. 326.

110 Horváth, *Magyarország történelme,* III. 423–424.

111 A követjelentésekre összefoglalóan lásd Kenyeres, *Uradalmak és végvárak,* 360–361; Draskóczy István, A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. Szempontok bányászatunk és külkereskedelmünk történetéhez. In: Manhercz Orsolya (szerk.), *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. (Publicationes Instituti Historici Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, 1.) Budapest, 2014, 75–92.

112 Solymosi László, Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Madarász Lajos (szerk.), *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 3.) Veszprém, 1984, 121–239.

A 19. század második felének egyik kiemelkedő történetírója, Fraknói Vilmos 1878-ban, miután kiadta a II. Lajos-kori számadáskönyvet,[113] az államháztartás helyzetéről a következőket fogalmazta meg: a királyi jövedelmek „II. Ulászló király uralkodása alatt igen alászállottak. Mátyás király jövedelmeit némelyek 800,000, mások 940,000 arany forintra; és már 1494-ben a kincstár összes bevétele 177,305 forintra, a következő évben pedig csak 136,634 forintra ment. II. Lajos alatt 1523 végén az ország *rendes* jövedelmeit 180,709 forintra irányozták elő. […] Ehhez járult a kamarai nyereség, mely minden jobbágytelek után 20, majd 25 dénárból állott, és a melyet 23,000 forintra becsültek; végre az adó, melyet az ország rendei esetről esetre megszavaztak."[114] Innen következett a „Fugger-vonal": „az arany- és ezüstbányáknak művelése, mely Mátyás királynak roppant jövedelmet biztositott, el volt hanyagolva; nagy részök víz alatt állott. Már II. Ulászló bérbe adta a Fuggereknek és Thurzóknak, kik 36,000 forintot fizettek. II. Lajosnak e czimen 1519-ben alig 14,000 forint jövedelme volt. 1522-ben a hét bányaváros területén létező bányákat nejének engedte át. A nagybányai bányákat Báthory András bírta zálogban."[115] Mindezek után tért rá az egyik legfontosabb királyi jövedelemre, monopóliumra: „a sóbányák, melyeknek gazdagságát a velenczei követek bámulva irják le, Mátyás alatt százezer forintnál többet jövedelmeztek. Az 1521-ki országgyülés számitása szerint az erdélyi sóbányákból ha jól müveltetnek, 100,000 forintot lehetne előteremteni. Azonban a hanyag és hűtelen kezelésnek, valamint a rosz utaknak, melyek a szállitást nehezitték, az volt a következménye, hogy II. Ulászló végső éveiben csak 25,000, 1519-ben 16,000 forintot jövedelmeztek; az 1523-dik évi előirányzatba pedig ezen czimen semmi sem vétetett fel."[116] Végezetül a király saját kezelésében lévő birtokairól („koronajavakról") befolyó jövedelemről esik szó: „Mátyás király mintegy 50,000 forintot vett be azokból. Ulászló király legnagyobb részben elajándékozta és elzálogositotta. Az országgyülések az elidegenitett koronajavak visszaszerzéséről több törvényt alkottak; de az eredmény nem felelt meg a várakozásnak. És a mit a korona megmentett vagy visszaszerzett, azt 1522-ben Mária kapta meg, a részére biztositott 25,000 forintnyi évi jövedelem fedezése gyanánt."[117] Mindezek után Fraknói Vilmos rátért a képzeletbeli számadáskönyv másik, kiadási oldalára: „a közjövedelmek több forrásai ekként kiapadtak: a kiadások évről-évre szaporodtak. II. Ulászló kiadásai 1494-ben csak 196,944 és 1495-ben 138,884 forintot tettek ki; mig az 1524-ik évre készített előirányzat a kiadásokat már 324,408 forintra számitotta. És 1525-ben a tényleges kiadások mintegy 314,000 forintra mentek. Az emlitett [1523. évi – kieg. a szerzőktől] előirányzatban az ország védelmét és kormányát illető kiadások 216,335 forintra vannak téve, az udvartartásra és a külhatalmak követei ellátására 108,073 forint vétetik fel. Ezen utóbbi összeg nem fog tulságosnak feltünni, ha tudjuk, hogy

113 Lásd fentebb!
114 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 24–25.
115 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 25–26.
116 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 26.
117 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 26.

ugyanekkor VIII. Henrik udvartartása 19,894 font sterlingbe került; de aránytalanul nagynak kell azt tartanunk, ha figyelembe veszszük, hogy az udvartartás költségei a királyi kincstár összes kiadásainak 33-%-át vették igénybe."[118] S mivel a bevételek csökkentek, a kiadások pedig növekedtek, ezért – folytatta Fraknói – a „kincstár zavarteljes viszonyai gyakran kényszeríték a királyt adósságok által fedezni sürgető szükségeket. Már II. Ulászló kezdette meg a koronajavak és jövedelmek elzálogosítását, és pedig oly kiterjedésben, hogy utódjának kevés alkalma volt ezen hitelmüvelet folytatására. Annál nagyobb mértékben szorult Lajos a budai kereskedőkre és iparosokra, kiktől a maga és udvara számára szükségelt czikkeket hitelbe vásárolta. […] A király e mellett gyakran főpapoktól is vett fel kölcsönöket. Sőt nem egyszer asztali ezüstjét és ékszereit kényszerült zálogba vetni."[119] Az előbbiekben részletezett gondoknak – természetesen – nem is lehetett más kifutása, mint a mohácsi vész: „Ekként a király és az udvar szégyenteljes helyzete teljes öszhangzásban állott az ország közállapotaival. Az uralkodó könnyelműsége és a rendek önzése, a zavar fenn és alant – egy szóval a társadalom belső feloszlása, megelőzé az ország külső hatalmi sülyedését. Mindenki előre látta, hogy az első erős megrázkódtatás romokba döntendi az épületet, melynek alapjai évtizedek óta alá voltak ásva."[120]

Úgy tűnhet, a szükségesnél hosszabban idéztük Fraknói Vilmos munkáját, csakhogy mindez elkerülhetetlen volt. Fraknói volt ugyanis az első, aki Horváth Mihály vázlatos „rendszer-kritikáját" megtöltötte adatokkal, s így a következő generációk számára egyfajta mintaként szolgált.[121] A korszakkal foglalkozók mondandójukat jó ideig a fenti adatokkal támasztották alá (mindjárt látunk rá példákat is), és arra törekedtek, hogy a Fraknói által megrajzolt Jagelló-képet nem annyira forrásokkal, mint inkább további állításokkal (feltételezésekkel) támogassák meg. A felsorolt számok bűvöletében mintha egy-egy téma szakértője is elfeledkezett volna arról, hogy a követjelentések ellenőrizhetetlen állításait a kezébe kerülő oklevelek adataival szembesítse.

Thallóczy Lajos egész monográfiát szentelt a kamarahaszna (adó) történetének. Munkájában az adófajta kialakulásától kezdve követte nyomon beszedésének és összegének változásait. Ennek folyamán sok, korábban nem ismert forrást tárt fel a témára vonatkozóan. Mégis, amikor az 1490 és 1526 közötti időszakról írt, akkor azt egyfelől külön korszaknak állította be, jóllehet az általa leírtak alapján is egyértelmű, hogy igazi változás nem történt a Mátyás-korhoz képest. Másfelől gyakorlatilag szó szerint átvette a Fraknói Vilmos által írtakat.[122] Már a fejezet felütésében benne volt mondandójának végkicsengése: „Ulászló alatt az adófizetés alól való fölmentések száma aránytalanúl növekvőben van: a rendszer

118 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 26.
119 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 67–68.
120 Fraknói, *II. Lajos udvara,* 70.
121 Vö. Szekfű Gyulának a Magyar Történet II. kötetének 3. kiadásában, Kútfők és irodalom című fejezetében leírt véleményével: „A Jagellók korának politika történetét ma elég alaposan ismerjük, főként Fraknói Vilmos kutatásai alapján…" (Hóman–Szekfű, *Magyar Történet*, 647.)
122 Vö. Fraknói, *II. Lajos udvara,* 25–27.

rosszaságát, s az általános nyomorúságot egyaránt bizonyító tünet."[123] Az ítélet után következett annak indoklása: „A hanyatló magyar állami bevételekre nagy világosságot derít Ernst Zsigmond pécsi püspök kimutatása az 1494-iki és 95-iki állami bevételekről, melyet Engel egész terjedelmében közölt a bécsi cs. könyvtárban őrzött eredeti után" – itt következnek a már jól ismert számok. „A jövedelmek főtétele a contributió. Hiába igtatták törvénybe, hogy a kamara-hasznán kívűl nem szabad más adót szedni, a szükség rontott a törvényen. S ha még lelkiismeretesen hajtatik vala be, akkor talán helyre állott volna az egyensúly, de tetemes összegek engedtettek el, valamint a kezelési költség is rendkívűl nagy volt, úgy hogy az előirányzat 100,421 frttal maradt a tényleges bevétel mögött. 1495-ben pedig 76,063½ frt volt a hátralék. A rendkívűli s egyéb jövedelmek aránylag nem nagy összeget képviselnek. Az egész kimutatás a hanyatlás szomorú képét tűnteti elénk, az egész ország minden rétegében. Erdély is hanyatlik."[124] Majd így folytatta Thallóczy: „II. Ulászló halála után nagy volt a pénzügyi zavar. A rendek is tudatára jöttek a fenyegető veszélynek. Hazafias áldozatra készségükről tanúskodnak az 1518. bácsi országgyűlésen hozott határozatok. Megajánlottak a haza védelmére két éven át portánként 2-2 frtot: a király részére pedig 120 denárt, melyből 80 legyen az udvar költségeire, 20 a Szapolyainál elzálogosított javak visszaváltására, s 20 egyéb tartozásainak törlesztésére. Az 1514-ben a kir. javak visszaváltása ügyében hozott határozatot megújították. A következő évben ismét 50 denár segélyről történik említés; a kamara-haszna ezekbe a rendkívűli segélyekbe mindenkor betudatván. Egyes adataink arra utalnak, hogy a király a sz. kir. városoktól – ha szerét tehette – az adót előre is fölvette.[125] […] A kincstár mindamellett már annyira kimerült vala, hogy e tetemes áldozatok sem billenthették vissza a mérleget egyensúlyába."[126] Thallóczy azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem rögtön felállította a diagnózist is: „Hazánkban a pénzügyi öreg bajok egyik indoka, hogy az uralkodó, illetőleg kincstartója minden ellenőrzés nélkül kezelte a közjövedelmeket. Hiába állítják közjog-tudósaink, hogy hazánkban a pénzügy terén is teljes alkotmányosság uralkodott; annyiban igen, hogy a rendek gyakorolták az adó-megajánlás s megtagadás jogát, csakhogy ellenőrző hatalmok a valóságban illusorius volt. A rendek megszavazták még a legterhesebb adókat is, s rendszerént mi az eredmény? Még nagyobb tékozlás az udvartartásban."[127] Mindezek után – miközben nem ismerte fel, hogy 1522-ben valójában megváltozott az adószedés addigi rendje[128] – a szokásos, már-már rituális módon következik az 1523. évi költségvetési előirányzat számainak ismertetése: „A kamara-hasznát 1522-ben ismét nagyobb összegben vetették ki, subsidiumot ismételve ajánlottak meg, mikor is a kamara-hasznát beleszámították. S mégis mily sovány, alig említésre érdemes eredményt tűntet elénk az 1523-iki költ-

123 Thallóczy Lajos, *A Kamara Haszna (lucrum camarae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*. Budapest, 1879, 108.
124 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 109–110.
125 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 111.
126 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 112.
127 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 113.
128 Lásd erre C. Tóth, 1522. évi költségvetés, 87–89.

ség-előirányzat. Összesen 180,709 frtra becsűlik az egész évi jövedelmet[129] […] a só pedig föl sincs véve az előirányzatba. Mátyás alatt ez képezte a főjövedelmet. […] A korona-javak Mátyás alatt 50.000[130] frtot jövedelmeztek: Lajos alatt – az a mi kiváltatott – a királynő hitbére gyanánt szerepel, kinek 1522-ben adattak át. A bányákat Fuggerek bírták, […] Kamara-haszon néven Sydlovieczky lengyel követ tudósítása szerint 23.000 frt folyt be a kincstárba, aránylag csekély összeg, az mutatván, hogy már jelentékenyen apadt s a háztartásnak már számba is alig vehető tényezője. A kiadások aránytalanúl növekedtek: ez előirányzat 324.408 frtra számítja azokat és pedig: 216.335 frt az ország védelmére, 108.073 frt az udvartartás s a külországok követeinek ellátására. Ez utóbbi összeg nem túlságos ugyan a többi európai, nevezetesen az angol udvaréval összehasonlítva, de szertelen nagy, ha tekintetbe vesszük, hogy az összes kiadásoknak, mintegy 33%-át képezte. A rossz gazdálkodást legjobban illusztrálja, hogy a végső eszközhöz: a pénzrontáshoz folyamodtak."[131] A rendszer tehát Thallóczy szerint „oly bonyolúlt s a mellett pontatlan volt", hogy megérett a pusztulásra.[132]

1896-ban a millenniumi Magyarország-történet szerkesztésekor, mint a korszak vezető kutatóját, Fraknói Vilmost érte az a megtiszteltetés, hogy megírja az 1440-től Mohácsig terjedő időszak eseményeit. A Jagellók uralkodására vonatkozó részben a korábban már megismert nézeteit foglalta össze: „Azt a változást, a mi Mátyás halála óta az ország viszonyaiban bekövetkezett, szembetünőbben semmi sem mutatja, mint a közjövedelmek csökkenése."[133] Mindezek után felsorolta a már jól ismert számokat a velencei követjelentésekből, illetve részletesen kitért az Ernuszt-féle számadáskönyvben található összegekre,[134] majd végül levonta a szokásosnak mondható következtetést: „A mohácsi ütközetet ezredéves multunk leggyászosabb eseményének hirdeti a történetírás. Sulyos vereségeket máskor is szenvedett az ország; királyát csatatéren most sem először vesztette el. Azonban az 1526-ik évi katasztrófának kivételes jelentőséget kölcsönöznek az okok, a mik előidézték, a következmények, a miket maga után vont. A nemzet ellenállási képességének végzetes megfogyatkozását az erkölcsi süllyedés szülte, melynek tünetei Mátyás halála óta a közélet egész terén ijesztő módon jelentkeztek. […] a bajok olyan súlyosak voltak, hogy a nemzetet orvoslásuk nagy föladatára a mohácsi katasztrófa sem volt képes egyesíteni; sőt most már az ország feldarabolása következett be, mely a testvérharczok és a török hódítás iszonyait hozta magával."[135]

A következő szerző, akinek munkáit mindenképpen meg kell említeni, Fógel József, aki két külön kötetben dolgozta fel a Jagelló királyok udvartartását. Munkája a mai napig rendkívül jól használható, rengeteg új adattal gazdagította a korszakról alkotott képünket. Egy területen azonban nem akart vagy nem

129 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 113.
130 Így, a munkában innentől ponttal!
131 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 113–114.
132 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 122–123.
133 Fraknói, Magyarország, 362.
134 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 363.
135 Thallóczy, *A Kamara Haszna*, 515–516.

tudott változtatni a kialakult évszázados képen: a pénzügyekről írt fejezetekben semmi újjal nem örvendeztette meg olvasóit, hiszen a korábbi, jól ismert paneleket találjuk nála is: részletesen ismertette a velencei követek zárójelentéseit,[136] majd az Ernuszt-számadáskönyvet,[137] illetve a Turzó-féle előirányzatot.[138] Az adatok elemzés nélküli felsorolása után levonta azokat a következtetéseit, amelyek semmiben sem tértek el a korábbi szerzőknél megismertektől: „Az évi bevétel tetemes összegekkel maradt el az előirányzottal szemben. Oka volt ennek az a rendetlenség, a mely a pénzügy egész vonalán uralkodott. […] Ulászló az országgyűlések erőszakoskodása miatt eltért a törvényes úttól s a főurak és főpapok és egyes vármegyék által szavaztatta meg [az adót – kieg. a szerzőktől]. Azoknak, a kik megszavazták, elengedte. Követte a Mátyás példáját, csakhogy nem volt hozzá elég erős. Helyi viszonyokat nem ismerő rovókat küldtek a megyékbe, a kik kényök-kedvök szerint vetették ki és hajtották be. Nem ritka köztük a sikkasztó sem. Így aztán ellenőrzésükre minden egyes megyébe négy-négy nemest rendeltek melléjük az ispánokon és szolgabírákon kívül. Viszont az ellenőrzők megtették, hogy saját birtokukon visszatartották az adót."[139] Ráadásul az úgy-ahogy befolyt jövedelmek „ellenére a kincstár mégis rendesen üres volt. Ellenőrzésről nem beszélhetünk. Az országos főméltóságok egy kézre dolgoztak. Szemet hunytak egymás gazdálkodása előtt. A jövedelmük nagysága szerint megállapított csapatok eltartását pár száz forinttal megváltották. A végvárak katonaságát nem fizették. Szertezüllött. Ha pénzre volt szükség, legtöbbször a kölcsön járta.[140] […] Mindenki károsította a kincstárt, a hogy tudta. […] A henye udvari népség fölösleges számmal lebzselt. […] Gazdálkodásról szó sem lehet, még kevésbé takarékoskodásról.[141] […] Mindenfelől az adósság tömege zúdult fejökre. […] A királyhoz hiába fordultak."[142] E negatív minősítés után meglepő módon pár mondatban, Anna királyné budai életéről szólva, pozitív hangvételre váltott: „Az általános fejetlenség csak a királyné idejében hagyott alább. Míg ő élt, senkinek sem volt megengedve, hogy valamely dologban többet tehessen, mint a király. Legkevésbé a jövedelem és adó ügyében. Ezekben maga járt el. Rövid idő alatt teli kincstára lett."[143] Érdemes megjegyeznünk ezt az intermezzót, mivel Mária királyné megérkezése is kisértetiesen hasonló következménnyel járt az ország költségvetésére nézve – legalábbis a szakirodalom szerint: „1521-ben az alsó magyarországi bányavárosok Mária királyné kezébe kerültek. Régi szokás szerint dos-ként illeté meg őt. Nagyobb rendnek kellett lennie, mert 74,297 forintra számítottak belőlük, még pedig a királynét illető összegek levonása után."[144] – E kis

136 Fógel, *II. Ulászló,* 15–16, 21–24; Fógel József, *II. Lajos udvartartása 1516–1526.* Budapest, 1917, 11–12, 14–15.
137 Fógel, *II. Ulászló,* 15–16, 18–19.
138 Fógel, *II. Lajos,* 12–14.
139 Fógel, *II. Ulászló,* 21–22.
140 Fógel, *II. Ulászló,* 23–24.
141 Fógel, *II. Ulászló,* 26.
142 Fógel, *II. Ulászló,* 27.
143 Uo.
144 Fógel, *II. Lajos,* 11.

kitérő után térjünk vissza még II. Ulászlóhoz. Regnálásának leírását így fejezi be Fógel: Anna királyné „halála után ismét a régi minden. Befolytak ezután is a jövedelmek, csakhogy nagy részüket mások zsebelték el. […] Halálakor a kincstárból még a temetésére szükséges költség sem került ki. A főpapok és főurak temették el közadományból. Így gazdálkodott Ulászló."[145]

Alig tíz évvel Fógel József munkája után, 1928-ban jelent meg a máig gyakran forgatott – közkeletű nevén „Hóman–Szekfű" – ötkötetes *Magyar történet*. A vonatkozó időszak eseményeit Szekfű Gyula foglalta össze, a pénzügyeket a már megszokott módon festette le: „A központi hatalom leromlásával a magánhatalmak megnövekedtek és a közérdeket és közjót végkép szem elől tévesztették. Így érthető, hogy folyvást gazdagodó, kincses urak között koldusszegény király él, kinek még konyhájára sincs pénze, Anna királyné udvarában 1503 farsangján mindössze nyolc tyúk volt található, s annak ellenére, hogy nagy alkalmakkor még Mátyásra emlékeztető fényes ünnepségeket rendeznek, Ulászló úgy, mint fia, Lajos még ételükben és italukban is nem egyszer a nagyurak jóindulatától függenek. Király és állam pénzügyei azonban, tudjuk, még nincsenek egymástól elválasztva, s tekintély- és hatalomnélküli király alatt a magyar állam is képtelen nemzetvédelmi funkciói ellátására. Az évi jövedelmek nemcsak az egyforintos adó megtagadása miatt zsugorodtak össze, kimutathatólag minden jövedelem megfogyott a Jagellók uralkodása alatt."[146] Végül kivonatosan ismertette a korábban már megismert adatokat.[147] Szekfű véleménye, jóllehet az egyik legrosszabb a korszakról, mégsem különösebben meglepő, főleg annak ismeretében, hogyan vélekedett egyébként is a Mátyás halála utáni korszakról.[148]

A Jagelló-ház uralmáról a legaprólékosabb munkával a békési reálgimnázium tanára, Tokay Lajos állt elő, aki majdnem kétszáz oldalas könyvet szentelt „a királyi hatalom" és a „kormányzat" témakörének. Könyvében rendkívüli részletességgel – bár mint azt Szekfű Gyula megjegyezte: „a már ismert adatokat nyujtja, úgy látszik, valamiféle hullámelmélet alapján"[149] – írt minden, a tárgyat érintő kérdésről. A könyv 1932-ben jelent meg, így a Magyarországra is begyűrűző világgazdasági válság fényében nem különösebben meglepő, hogy az állam helyzetét folyamatosan a „pénzügyi kormányzat" minőségére vezette vissza: „Egy állam jó vagy rossz kormányzatának a legbiztosabb fokmérője, a legkézzelfoghatóbb jele a pénzügyek állapota, a pénzügyi kormányzás. De nemcsak fokmérője, jele a pénzügyek helyes vezetése a jó kormányzatnak, hanem egyszersmind sine qua non-ja is, mert egy országot helyes pénzügyi politika, rendezett pénzügyi viszonyok, állandó, biztos és elegendő jövedelem nélkül jól kormányozni lehetetlen.[150] […] Ha a Jagelló-kor kormányzatát ebből a szempontból ítéljük meg, azt kell mondanunk, hogy ebben a korban jó kormányzat nem is képzelhető, nem is kívánható, hiszen annak legfontosabb alapja, a pénzügy, a legszomorúbb

145 Fógel, *II. Ulászló,* 27–28.
146 Szekfű, A magyar renaissance állam, 576.
147 Szekfű, A magyar renaissance állam, 576–578.
148 Lásd az előző fejezeteket!
149 Szekfű, A magyar renaissance állam, 648.
150 Tokay Lajos, *Magyarország kormányzata a Jagelló-korban.* Békés, 1932, 137.

állapotba jutott és maradt mindvégig. Mátyás fényes kormányzatának, ragyogó sikereinek alapja a jólrendezett pénzügyi helyzeten nyugszik; az ő államférfiúi képességeinek egyik legfontosabbika éppen az ő pénzügyi genialitása. Kétségtelen, hogy Mátyás korában állandó és meglehetősen nagy adók fizetése kellemetlen volt az ország lakosságára nézve, de nem volt káros következményű, mert az a kormány, amely a nagy adókat beszedte, gondoskodott arról is, hogy az ország adózó képességét nemcsak fenntartsa, hanem emelje, amit bizonyít az ország lakosságának vagyonosodása a nagy adók mellett is. Mátyás halála után ezt vagy nem tudták vagy nem akarták belátni. Első dolguk volt eltörölni a Mátyás által behozott adókat. De nem ez volt a végzetes hiba, hiszen a régi adó normális viszonyok között elég volt úgy az ország, mint a király szükségleteire, hanem az, hogy a választási feltételekben engedélyezett adó sem folyt be, ami pedig mégis befolyt, azt részben elsikkasztották, részben elpazarolták. A Jagelló-kort a király gyengeségén kívül a rossz pénzviszonyok jellemzik legjobban.[151] […] A kormány pénzügyi nehézségei Ulászló uralkodásának vége felé még súlyosabbak lettek. Amilyen arányban gazdagodott az oligarchia, olyan arányban szegényedett a királyi kincstár.[152] […] Ha Ulászló alatt rossz volt az ország pénzügyi kormányzata, még nagyobb mértékben az volt II. Lajos alatt. Természetes következménye ez a körülményeknek. A király gyermek, tehát tőle még kívánni sem lehet jó pénzügyi politikát vagy ellenőrzést, később pedig a rossz nevelés és más hatások következtében mérhetetlenül könnyelmű és pazarló lesz. Akik helyette a kormányt vezetik, egyáltalában nem lelkiismeretes emberek. A kor jellemzője az önzés; aki a kincstárhoz, a királyi jövedelmekhez hozzáfér, aki csak teheti, martalék gyanánt tekinti. Ilyen körülmények között nem lehet csodálni, hogy az atyjától örökölt kétségbeejtő pénzügyi helyzet, nemhogy javulna uralkodása alatt, hanem még tovább romlik egészen a végletekig. Láttuk már fentebb, hogy maguk a kormány vezetőférfiai mennyire a meggazdagodás céljából használták fel hivatalukat és hatalmukat. Ezt most még elvetemültebben gyakorolhatták és gyakorolták is. A kincstárt legjobban károsították azok, akiknek éppen a megőrzés vagy ellenőrzés lett volna a feladatuk."[153] Ugyanakkor – mint írja – „Magyarország helyzetén, a rossz pénzügyi viszonyokon törvényekkel segíteni már nem lehetett. Mihelyt a közvetlen fenyegető veszedelem elmult, lelohadt a lelkesedés, megszünt az áldozatkészség. Az önzés és pártoskodás lépett újra előtérbe. Az adómegajánlás, vesztegetés, csalás, sikkasztás következett ismét.[154] […] Mert a már említett bajokon kívül a rendkívül súlyos pénzügyi helyzetet nem kis mértékben súlyosbította a királyi pár roppant könnyelműsége, és az adott viszonyokhoz mérten meggondolatlan pazarlása. A királyi udvartartás költségei a honvédelem és a kormányzat költségeivel szemben aránytalanul nagyok. […] II. Lajos a pénzügyekhez nem is értett, de azokkal nem is sokat törődött. A királyi udvar elszegényedését pazarlásával és meggondolatlan ajándékozásaival,

151 Tokay, *Magyarország kormányzata,* 138.
152 Tokay, *Magyarország kormányzata,* 149.
153 Tokay, *Magyarország kormányzata,* 150.
154 Tokay, *Magyarország kormányzata,* 158.

adományozásaival maga is nagy mértékben elősegítette." Minderre azután következett egy nehezen komolyan vehető példa: „Különösen jellemző rá, amit *Dubravius* ír, hogy 1520-ban 40.000 aranyat adott egy betanított sólyomért az Estei Hippolyt halála óta üresedésben levő egri püspökség jövedelmei kezelőjének (persze nem készpénzben, hanem jövedelemről való lemondás által). Mária királyné könnyelműsége és pazarlása pedig még a királyét is felülmúlta. Pazarlásra való hajlamát úgy a velencei, mint a pápai követjelentések hangsúlyozzák."[155]

A kommunista uralom berendezkedése után természetesen indokolttá vált a polgári szemléletű történeti munkák átdolgozása. Ennek jegyében fogant a Molnár Erik főszerkesztette, több kiadást is megért, egyetemi tankönyvnek szánt Magyarország-történet, amelynek vonatkozó fejezetében – 1961-ben – Székely György a következőket írta a Mátyás királyt követő korszakról: „Az állami pénzügyek teljes zűrzavarba kerültek ebben az időben. A királyi jövedelem számos ága a bárók kezére jutott. A bányajövedelem legnagyobb része többé nem a királyt, hanem a zálogbirtokosokat gazdagította. A királyi kincstár nemesfémtartaléka kezdett eltűnni. A főtisztviselőknek ritkán tudott a király készpénzt adni járandóságul, hanem valamely megye adójának egy részét és sóilletményt adott ennek fejében. Ulászló kénytelen volt áruba bocsátani még egyes főispánságokat is.[156] A földesurak kezére jutottak az ország jelentős városai is. […] A nagybirtokosok kezére ment át az adóbehajtás is, bár a királyi hatalom – a választási feltételek ellenére – nem mondhatott le a forintosadó behajtásáról. […] A forintos adó megtagadása, illetve a nagybirtokosok által való lefoglalása volt oka a fekete sereg felbomlásának is, a főurak pedig a kezükbe jutó adót csak kis mértékben használták fel haderő fegyverben tartására. […] Ulászló így 1494-ben üggyel-bajjal behajtatta az adót. Mégis az adónak közel a fele sem került a királyi kincstárba. A nem teljes összeírásból ismert 206 000 megadóztatott porta közül 91 000 porta adóját nem kapta meg a király. Természetesen itt is beszedték az adót, de a pénz a nagybirtokosok és a főpapok kezében maradt. Ám a királyi kincstárba bekerült adókat sem mind használták országos feladatokra. A királyi kincstárt kezelő méltóságok ezek egy részét saját hasznukra fordították."[157] A helyzet, ha lehet, még rosszabb lett Ulászló fia uralkodása idején: „Lajos ebben az időben csak tízéves volt, így a kormányzás teljesen a nevelők kezébe került. Csoportjuk kezén csak megsokasodtak a hibák, amelyek a pénzügyek, a hivatalszervezés, a honvédelem terén Ulászló idején jellemzőek voltak. Most az állami szervezet tovább bomlott, a királyi hatalom pénzügyi alapjai összeomlottak. De sem a király, sem az udvarában csoportosuló bárók és főpapok, sem a középnemesség nem tett megfelelő intézkedéseket a züllés megállítására. Az udvar helyzete

155 Tokay, *Magyarország kormányzata,* 164. – Jan Dubravius olmützi püspök 1552-ben befejezett művében valóban ez szerepel (*„Annuit rex, nutumque litteris et annulo suo roborat, ut a' quadraginta millibus aureum nummum, quae penes praefectum reliqua erant, liber esset.*" – Dubravius 204r.), de mai szemmel nyilvánvalóan komolytalan a híradás.

156 Erről természetesen szó sem volt!

157 Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György (szerk.), *Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig.* Egyetemi Tankönyv. Második kiadás. Budapest, 1965, 374. – Az első kiadás 1961-ben, a harmadik kiadás 1971-ben jelent meg.

egyre ziláltabb lett. Az uralkodó osztály lassanként arra sem volt képes, hogy az ügyek menetét kezében tartsa. Ez természetesen nem menti fel a felelősség alól, ellenkezőleg még csak fokozza felelősségét."[158]

Egy keveset ugorva az időben, Hermann Zsuzsanna 1975-ben megjelent, Turzó Elek és Várdai Pál költségvetési jegyzékéről írt tanulmányának zárógondolatát kell idéznünk: „az uralkodói bevételeknek az a végösszege, amelyre az államháztartás Jagelló-korabeli lezüllését illusztrálandó szoktak hivatkozni, teljességgel idealizált képet fest a Mohács előtti uralkodói pénzügyek állapotáról, és a jövedelmek többéves átlagát Thurzó Elek jegyzékének 190 000 forintot meghaladó összegénél sokkal jobban megközelíti Várdai Pál listájának 90 000 forint alatt maradó eredménye."[159] Hermann Zsuzsanna véleménye meglehetősen lesújtó, egyenesen azt mondhatjuk, hogy ő láttatta legnegatívabban a Jagelló-kor viszonyait. Munkájának megjelenése után mintha némi változás állt volna be a korszak pénzügyeinek megítélésében. Erre utal Szakály Ferenc 1977-ben megjelent, mohácsi csatát tárgyaló könyve, valamint Kulcsár Péter összefoglalása a Jagellók uralkodásáról, amely 1981-ben, a Magyar História sorozat keretében látott napvilágot. Maradva a kronologikus tárgyalási módnál, lássuk először az előbbi szerző munkáját!

Szakály Ferenc Mátyás király központosító politikájának ismertetése után, a mohácsi csata előzményeit tárgyalva több kérdést vetett fel a vereség okaiként: „a kincstár szegény vagy az ország is? Vajon nincs pénz vagy csak nem oda folyik be, ahonnan a honvédelem céljaira továbbítani lehet?"[160] A kérdéseire Mátyás királytól indulva a következő választ adta: „Mátyás király nagy centralizációs kísérlete amellett látszik bizonyítani, nagyon is jogosult a gyanú, hogy a kincstár jövedelmei illetéktelen kezekbe jutottak, hiszen az ő jövedelmei nem 200 000 forint körül mozogtak, hanem ennek vagy négyszeresére rúgtak. […] Magyarországot Mátyás halála óta nem rázta meg gazdasági katasztrófa, a termelés színvonala sem zuhant vissza a XV–XVI. század fordulóján. És mégis, ekkor már mintegy 4000 lovas, 1000 gyalogos és 1100 naszádos eltartása is szinte megoldhatatlan gondot okoz."[161] Szakály a következő megoldhatatlan dilemmában találta meg a miértre az okokat: Mátyásnak, „hogy hadsereget tarthasson, birtokolnia kellett ezeket [ti. Morvaországot, Sziléziát, Lausitzot és Ausztria egy részét – kieg. a szerzőktől] a tartományokat, hogy ezeket bírhassa, szinte állandóan ott és azokért kellett hadakoznia."[162] Mindebből viszont az következett, hogy „Magyarország egymagában még ilyen erős király kezében sem képes azokra a katonai erőfeszítésekre, amelyek a törökkel szemben megvédhetik. […] Tény viszont, hogy Mátyás magából Magyarországból is jóval több jövedelmet tudott kisajtolni, és itt ragaszkodni kell az utóbbi kifejezéshez, mert valóban ki kellett sajtolnia ezt a magasabb összeget. […] a pénz mégiscsak

158 Elekes–Lederer–Székely, *Magyarország története,* 417.
159 Hermann, Államháztartás, 333.
160 Szakály Ferenc, *A mohácsi csata.* (Sorsdöntő történelmi napok, 2.) Budapest, 1977, 82.
161 Szakály, *A mohácsi csata,* 82.
162 Szakály, *A mohácsi csata,* 83.

befolyt, fel lehetett használni az egész ország érdekében fontos célokra. […] Lehet, hogy a Mátyás által behajtott adó hosszú távon elnyomorítja a parasztság egy részét. De a parasztság […] kibírta azt, túlélte, és utána egyáltalán nem tűnik elszegényedettnek, tönkrementnek. […] Mit ért a magyar jobbágy vagy ura azzal, ha a Jagelló-korban (amikor azért a rendkívüli hadiadót, ha nem is oly gyakran, ugyancsak beszedték) könnyebbedtek ugyan állami adóterhei, de nem volt, aki megvédje munkájában, és ha hadseregre volt szükség, akkor is őt hívták, őt zavarták táborba."[163] – Ez utóbbi állítások vajmi kevéssé állnak ki a források próbáját, de haladjunk tovább, mert az igazán érdekes megállapítások csak ezután következnek: „A pénz nagy része, amelynek az állami kincstárba kellett volna folynia és amelyre oly nagy szüksége lett volna az országnak, magánkézbe jutott, ahonnan aztán nagyon nehéz volt már akár honvédelemre, akár a török fenyegető közelségére hivatkozva megszerezni és az elsődleges célra felhasználni. És itt most ismételten igen csábító lenne oldalakat megtöltenünk annak bemutatásával, hogy a magyar arisztokraták és főpapok közül ki, hol és mennyit szerzett az állami jövedelemből, mennyit szedett be közcélra rendelt rendkívüli állami adókból, mennyit sikkasztott el abból a pénzből, amelyet katonaállításra kapott. […] Az alaphelyzet azonban mégiscsak az, hogy nem tulajdoníthattak el többet, mint amennyi volt. Ami pedig volt, a kincstárba befolyt és be nem folyt pénzjövedelem együttesen sem lehetett elegendő hosszú távon annak az összegnek biztosítására, amelyet a védelem ügye évről évre igényelt."[164] A fentiek után némileg meglepő következtetéssel zárta mondanivalóját: „Elsősorban tehát nem azért kell elmarasztalnunk a Mohács előtti ország uralkodó osztályát, mert kezén elsikkadt a honvédelem fedezete, hanem azért, mert még onnan is botorul – és elsősorban önmagával szemben felelőtlenül – elvett, ahová pedig saját érdekében, erejéhez képest adnia kellett volna."[165] Kérdés persze, hogy mit ért volna mindez, hiszen, mint Szakály pár oldallal később írta, „Magyarország sem a XV. században, sem pedig a XVI. század elején nincs abban a helyzetben, hogy pusztán belső erőforrásaira alapozva elháríthassa a déli szomszéd állandósult katonai nyomását. Még akkor sem, ha gazdasági fejlettsége – úgy tűnik – valamivel nagyobb katonai erőfeszítéseket is megengedett volna, mint amilyeneket a Jagelló-kor Magyarországa a gyakorlatban tett."[166]

Kulcsár Péter könyvében – elsősorban ismeretterjesztő volta miatt – röviden tért ki az államháztartás állapotára. Mint írta, „az állami bevételek a korszak egészét tekintve 60–80%-kal csökkentek Mátyás időszakához képest. […] A teljes állami bevétel általában és átlagosan 200 ezer forint volt (az országgyűlés, mint láttuk, az 1490-es évek közepén 260 ezerre becsülte)."[167] E már jól ismert megállapítás után azonban a korábbi szerzők hangnemétől jelentősen eltérve, inkább Szakály Ferenc előbb idézett szavaira rímelve sokkal árnyaltabban fogal-

163 Szakály, *A mohácsi csata,* 83–84.
164 Szakály, *A mohácsi csata,* 84.
165 Szakály, *A mohácsi csata,* 88.
166 Szakály, *A mohácsi csata,* 90.
167 Kulcsár, *Jagelló-kor,* 68–69.

mazott. A korszak bevételeiről például a következőket írta: az „önmagában nem is volt kevés, még valamivel több is, mint a Mátyás előtti időkben. Egy lakosra számítva pontosan annyi volt, mint Franciaországban (0,06 forint). Hanyatlásról tehát nem beszélhetünk; azt kell megállapítanunk, hogy a dolgok a rendes kerékvágásba zökkentek vissza, az állami bevétel az ország tényleges teherbíró képességéhez igazodott. Ámde ez a »rendes« kerékvágás időközben korszerűtlenné vált. A központosítással, az ország nagyhatalmi helyzetével kapcsolatban felmerülő új igényeknek semmiképpen sem felelt meg; hiszen Mátyás is ezek miatt volt kénytelen az utolsó cseppig kisajtolni az ország minden tartalékát."[168]

Kulcsár Péter kötetével meg is érkeztünk Kubinyi András munkáihoz. Ő több évtizedes pályája során sokszor és sok helyen foglalkozott a Mátyás- és Jagelló-kor különböző kérdéseivel, illetve néhány alkalommal össze is foglalta az azokról alkotott véleményét. Fejezetünk témájához híven most csak a Jagelló-kori pénzügyi viszonyokat taglaló munkáiból fogunk idézni, és az eddigi, az egyes szerzők esetében követett kronológiai sorrenddel felhagyva egységesen tárgyaljuk Kubinyi András munkáit. Gondolatait először a mohácsi csata 450. évfordulójára összeállított, 1986-ban megjelent kötetben adta közre bővebben: „[…] az ország gazdasági helyzete is rosszabb képet mutat a korábbinál. A tízes évek elején Németországban gazdasági válságjelenségek mutatkoztak, és ezek hatása hazánkra is kiterjedt. A parasztháború és az azt követő megtorlás ezenkívül súlyosan érintette a jobbágyság termelőerejét, mindez pedig katasztrofálisan hatott legtöbb városunk gazdasági erejére. Nem volt sokkal könnyebb helyzetben az uralkodó osztály sem. A régi módon gazdálkodó nagybirtok nem tudott jövedelmezően termelni, a birtokigazgatás költségei szinte felemésztették a jövedelmeket. Igaz, a birtokigazgatási szervezet nagysága biztosította azt a hatalmat a nagyúr számára, amely szinte lehetetlenné tette kihagyását az állam irányításából, és így elérhetővé vált számára az állami jövedelmek törvényes és törvénytelen kisajátítása.[169] […] Az ingataggá vált gazdasági és politikai helyzetet csak súlyosbította a török szomszédság. A végvárvonal és az ott állomásozó katonaság fenntartása az ország rendes bevételeit akkor is meghaladta volna, ha azok egy része nem lett volna elzálogosítva, ezért az országot csak a rendek által megszavazott rendkívüli adó, az ún. segély igénybevételével lehetett kormányozni. A jobbágyságra nehezedő adó nagysága ugyan a század elején látszólag esett a Mátyás-korihoz képest, a valósában azonban azt elérte, sőt gyakran meg is haladta.[170] […] Az így kivetett hadiadó (pecunia exercitualis), a történeti irodalomban található nézetekkel szemben, nem esett egybe a királyi kincstár számára megszavazott segéllyel. […] A valóságban az urak és a megyék a teljes adót beszedték, de csapataikat csak töredékesen állították ki. […] A terhek, akár

168 Kulcsár, *Jagelló-kor,* 69.

169 Kubinyi András, A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986, 59. – Az 1510-es évek magyarországi gazdasági válságáról alkotott képünk azóta jelentősen megváltozott, lásd – a korábbi nézeteket vallók felsorolásával – Nógrády Árpád, „Az elakadt fejlődés". In: C. Tóth–Neumann (szerk.), *Keresztesekből lázadók*, 26–27.

170 Kubinyi, Belpolitikai helyzet, 63.

a hadiadóról, akár a segélyről volt szó, mindenképp a jobbágyot sújtották, és ez hozzájárult a jobbágyok számának, és így az adóalap csökkenéséhez."[171] Kubinyi legközelebb mintegy húsz évvel később – miközben persze előtte és utána is többször érintette a témát[172] – foglalta össze nézeteit: először is – kicsit meglepő módon – megállapította, hogy Mátyás király rendes bevételeinél „a Jagelló-korban nem csupán a hanyagabb kezelés miatt feltétlenül alacsonyabbal kell számolnunk. Ez 243 000 forintot tesz ki. (A kamara haszna adó nélkül.)" Minderre két példát hozott: „a sóbányákból Mátyásnak 80 000, a pénzverő és bányakamarákból 60 000 forint haszna volt. Az 1523-as előirányzatokban nem szereplő só jövedelmet maximálisan 30 000 forintra becsülhetjük, az átlagos pénz- és bányabevételnél elfogadhatjuk Surian 36 000 forintos adatát. Leszámítva Thurzó előirányzatából a pénzverés bevételét, 66 412 forintot kapunk. Várdaiéból a kamara hasznát kell levonnunk, aki így majdnem ugyanannyival, 65 500-al számolt. Talán nem tévedünk nagyot, ha – tekintve a kincstartók nagyobb hiány bizonyítási szándékát – a só és a pénzverés-nemesfémbánya bevételek nélküli rendes bevételeket 75 000 forintra becsüljük. Hozzáadva a két kihagyott tételt 141 000 forintot kapunk, azaz maximálisan 150 000 forint rendes bevétellel rendelkezhettek a Jagelló-uralkodók. Ezért volt szükség a rendkívüli adóra, a »segélyre«. Ebből Mátyás – amennyiben csak évente egyszer szedte be – a »kamara haszna« adóval együtt évi 250 000 forint bevétellel rendelkezett. Halála után azonban csökkent az adóalapok száma. Átlagban 200-220 000 forintnak vehetjük a Jagellók ebből beszedhető jövedelmét."[173] Ez azonban – mint megállapította – még nem a végleges összeg volt, hiszen megváltozott a hadkiállítási rendszer, és „az 1498-as törvény a segély felét az uraknak és a megyéknek adta át bandériumok tartása fejéből. Ez ugyan növelte az ország katonai erejét, nem segített azonban a végvári és más királyi kiadások fedezésében. Így az uralkodó évi 100-110 000 forint »rendkívüli« bevétellel számolhatott, ami maximálisan 150 000 rendes bevétellel együtt 250-260 000 forintot jelentett. Ebből levonva a végvárak évi 175-180 000 forint kiadását, az udvari és állami kiadások fizetésére 70-85 000 forint maradt."[174]

Visszatérve immáron a kronologikus sorrendhez, a következő szerző, akit említenünk kell, Draskóczy István, akinek 2000-ben jelent meg a „hosszú" tizenötödik századról szóló munkája. A kötetben a terjedelem adta keretek között magától értetődően kitért a Jagelló-kori pénzügyekre is: „1490 után a hatalmas bevételek 200-220 ezer aranyra csökkentek, vagyis Jagelló-királyaink kevesebb pénzből gazdálkodtak, mint Zsigmond. A pénzügyigazgatást áthatotta a korrupció. Az adó tekintélyes része kézen-közön eltűnt, ráadásul a bárónak és a

171 Kubinyi, Belpolitikai helyzet, 64–65.

172 Például Kubinyi András, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007; a tanulmány első megjelenési helye: *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1978) 194–222; Uő, *A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt*. Budapest, é. n. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. Társadalomtudományok).

173 Kubinyi, Magyarország hatalmasai, 124.

174 Kubinyi, Magyarország hatalmasai, 124.

megyéknek bandériumtartás címén – mint láttuk – járt az adó fele. A bajt még fokozta, hogy az arany- és az ezüstbányászat hanyatlott, a Fugger–Thurzó-vállalkozás sem fizetett eleget a kincstárnak. Hozzátehetjük, az 1510-es évektől gazdasági válság bontakozott ki." „Nándorfehérvár eleste után az udvar kétségbeesett helyzetében a pénzrontás eszközéhez folyamodott, ami átmenetileg segített, ám szétzilálta a gazdaságot. 1522 után Mária királyné próbálkozott meg a királyi pénzügyek rendbetételével. […] a rendkívüli adó a királyi jövedelmek jelentős hányadát tette ki. Eme bevételi forrásról vagy a királyi tanácsban, vagy az országgyűlésen döntöttek."[175] A fenti számadatokat némileg felfelé módosította 2014-ben megjelent tanulmányában, amelyben sorra vette a különböző jövedelmi tételekre vonatkozó addigi szakirodalmat, a követjelentések segítségével új forrásokkal egészítette ki ezeket, a bevételeket pedig 260-270 ezer forintban állapította meg. Hozzátette ugyanakkor, hogy az 1498-as hadkiállítási törvény miatt ez az összeg a későbbiekben csökkent.[176]

Végezetül Engel Pál 2001-ben megjelent összefoglaló országtörténetének vonatkozó részét kell idéznünk. A szerző nem sok szót vesztegetett a királyi jövedelmekre, ahogyan az egész korszakra sem. Szerinte a kor „első és legfontosabb tünete a pénzügyek szétzilálódása volt. Ulászló üres kincstárat örökölt elődjétől, és azontúl nem tudott kilábalni az állandó pénzzavarból. 1494–1495-ben mintegy 310 ezer forint jövedelme volt, feleannyi, mint Mátyásnak.[177] A szokásos források egy része hiányzott, a többi meg egyre kevesebbet hozott. […] 1498-ban és 1500-ban az országgyűlés hozzájárult, hogy az egyforintos adó rendszeres legyen, de kiharcolta annak méltányosabb felosztását. Megállapodtak, hogy ezentúl csak egyik része – 50 vagy 60 dénár – minősül »segélynek«, és lesz a kincstáré. A fennmaradó rész – 50, illetve 40 dénár – a birtokosokat illeti »hadipénz« (*pecunia exercitualis*) gyanánt, avégett hogy csapatokat tartsanak belőle fegyverben. […] Ilyen viszonyok között az állam tönkrement volna, ha nem jut időnként külön pénzekhez. […] A legtöbb pénzt azonban a külföldi segélyek hozták: VI. Sándor pápa összesen 106 773, a velencei köztársaság (1501/02-ben) 188 800 forintot küldött."[178] Majd így összegezte véleményét az 1490 utáni időszakról: „Mátyás annak idején körülbelül akkora területtel növelte meg országát, mint Ausztria és Svájc együttesen. Szerzeményei nagyon hamar veszendőbe mentek, de fontos aláhúzni, hogy a Magyar Királyság nélkülük is közel akkora volt, mint a mai Németország. A 15. század végéig Európa egyik tekintélyes hatalmának számított, számos bizonyságot tett szervezettségéről és katonai ütőerejéről, és kitűnt, hogy erőforrásaiból nemcsak háborúra telik, hanem költséges udvartartásra és kulturális »beruházásokra« is. Igaz, kiterjedése és bevételei eltörpültek fő ellenségéhez, az oszmán birodalméhoz képest. Hogy vele szemben támadólag nem léphet fel, az már jó ideje nyilvánvaló volt minden elfogulatlan elme szá-

175 Draskóczy István, *A 15. század története.* (Magyar Századok) Budapest, 2000, 167.
176 Draskóczy, Királyi jövedelmek, 86.
177 Engel Pál a rendkívüli adó egyszeri beszedése esetén 650 ezer forintra tette Mátyás évi jövedelmét (Engel, *Szent István birodalma,* 259.).
178 Engel, *Szent István birodalma,* 295–296.

mára. A védekezéshez azonban, ezt is világosan mutatták a 15. század fejleményei, rendelkezett elég erővel. […] Alig több, mint három évtized kellett, hogy a magyar birodalom dicstelenül összeomoljék."[179] Noha véleménye meglehetősen elfogult és tendenciózus volt, megállapításait azért fontos idéznünk, mert könyve több nyelven is napvilágot látott, így az sokkal szélesebb olvasóközönséghez jutott és jut el.[180]

A fenti „seregszemle" után tekintsük át táblázatos formában, hogy az egyes szerzők mekkorára becsülték a királyi bevételeket. Mivel a Jagellók jövedelmét leggyakrabban Mátyás királyéhoz hasonlították, így ezeket az adatsorokat egymás mellett közöljük (lásd az *1. táblázat*ot).

1. TÁBLÁZAT. AZ 1458–1526 KÖZÖTT URALKODÓ KIRÁLYOK JÖVEDELMEIRŐL ALKOTOTT BECSLÉSEK

Szerző	Mátyás király	II. Ulászló király	II. Lajos király
Fraknói Vilmos (1878)	800–940 000	177 000 (1494) 136 000 (1495)	203 000 (1523) 314 000 (1525)
Thallóczy Lajos (1879)	800–940 000	177 000 (1494) 136 000 (1495)	203 000 (1523) 314 000 (1525)
Fraknói Vilmos (1896)	940 000	177 000 (1494) 136 000 (1495) 219 000 (1516)	–
Fógel József (1913, 1917)	450–600 000	190 000	200 000
Szekfű Gyula (1928)	600–800 000	190 000	<190 000
Tokay Lajos (1932)	2 000 000 (!)	180–190 000	<190 000
Székely György (1961)	–	–	200 000
Hermann Zsuzsanna (1975)	–	–	90 000
Szakály Ferenc (1977)	800 000	200 000	
Kulcsár Péter (1981)	1 000 000	200 000	
Draskóczy István (2000)	–	200–220 000	
Engel Pál (2001)	min. 650 000	max. 310 000	–
Kubinyi András (2004)	500 000–750 000	max. 250–260 000	
Martyn Rady (2005)	800 000	<300 000	200 000
Kenyeres István (2008)	>600 000	<160 000	250–260 000
Draskóczy István (2014)	–	260–270 000 (1498-ig)	<260 000

179 Engel, *Szent István birodalma,* 306–307.

180 Az első, amely a magyarral együtt jelent meg, az angol kiadás volt: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. Translated by Tamás Pálosfalvi, English edition edited by Andrew Ayton. London–New York, 2001; 2006-ban pedig román nyelven – *Regatul Sfântului Ştefan*: *istoria Ungariei medievale, 895–1526*. – adták ki.

Az idézett szerzők becslései meglehetősen széles skálán mozognak. Nem ritka, hogy ötszörös, de néhol tízszeres jövedelmi különbséget is feltételeznek a Mátyás király, illetve a Jagellók által elért királyi bevételek között. Az utóbbi évtizedben ezekkel az adatokkal szemben a kétszeres-háromszoros különbség mentén alakult ki „egyetértés". E számtalan különböző adat és becslés mögött mindannyiszor ugyanazok a források húzódnak meg: a Mátyás-kori jövedelmeket elsősorban két – alább még részletesen idézett – követjelentés alapján szokás megbecsülni, míg a Jagellók bevételeit a korábban már említett velencei követek jelentései, illetve az Ernuszt-számadáskönyv, valamint a Turzó- és Várdai-jegyzékek révén adták meg.

Historiográfiai adatgyűjtésünk, illetve egy részének fentebbi áttekintése során különös dologra figyeltünk fel, ami egyébként a többi témakör kapcsán is látható: az 1800-as évektől napjainkig lezajlott rendszerváltások, illetve -változások egyike sem hagyott különösebb nyomot sem a Jagelló-, sem pedig a Mátyás-kori pénzügyek megítélésében. Míg Mátyás pénzügyi adminisztrációja csak pozitív minősítéseket kapott, és bevételeit uralkodása előrehaladtával magától értetődően egyre magasabbra taksálták, addig a Jagellókét éppen ellenkezőleg: a királyi jövedelmeket egyre kisebb összegekben állapították meg, a jellemzésükre pedig általában a rossz, rendetlen, tékozló és természetesen korrupt jelzőket használják, s ehhez egyébként alapvetően a külföldi követjelentéseket használják forrásként. E negatív kép kialakulása, illetve kialakítása terén nyilvánvalóan elévülhetetlen „érdemei" vannak a történészek egyes generációinak, ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy az általuk kialakított kép szükségképpen vált ilyenné. A királyok jövedelmi viszonyainak megállapítása terén ugyanis valóban nagyon nehéz helyzetben vagyunk, hiszen gyakorlatilag nem maradtak fenn a rekonstruálásukhoz szükséges számadások. Mindezt súlyosbítja, hogy egyik királyunk uralkodásának idejére sem történt meg az adózásra vonatkozó okleveles anyag szisztematikus összegyűjtése és feldolgozása, jóllehet a Jagelló-kor vonatkozásában komoly előrelépés történt az utóbbi évtizedben.[181] Az előbbiek ellenére lépten-nyomon azzal a megállapítással találkozunk, hogy Mátyás király az egyforintos rendkívüli adót (*subsidium*) uralkodása második felében egy évben akár többször is behajtotta.[182] E jól hangzó kijelentést azonban – amely egyébként a legfőbb jövedelmi különbséget adja a két időszak királyi bevételei között – soha senki sem kísérelte meg okleveles forrásokkal is alátámasztani. Ennek felderítése azonban már egy másik tanulmány feladata lesz. Mindezek után joggal merül fel több kérdés is: lehetséges-e egyáltalán közelítő becslést adni az egyes királyok évi bevételeiről? A követjelentésekből ismert rendkívül bizonytalan adatokat egyáltalán fel-

181 Lásd legújabban Kádas István munkáit: Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből. In: Weisz (szerk.), *Pénz, posztó, piac,* 31–82; Uő, A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511). In: Kádas István–Skorka Renáta–Weisz Boglárka (szerk.), *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 2018, 185–203.

182 Szekfű, A magyar renaissance állam, 526; Molnár, *A magyar társadalom története,* 337; Kulcsár, *Jagelló-kor,* 30; Engel, *Szent István birodalma,* 259; Kubinyi, Magyarország hatalmasai, 124; Rady, Rethinking 6.

használhatjuk-e, összevethetjük-e egymással? A következő alfejezetben ezekre a kérdésekre keressük a választ.

II. 3. Mivel és hogyan számolhatunk?

Historiográfiai szemezgetésünkben több alkalommal szóba kerültek a különböző, Mátyás- és Jagelló-kori királyi jövedelmekről szóló követjelentések, számadások, illetve költségvetési előirányzatok, éppen ezért itt az ideje, hogy áttekintsük ezeket. Természetesen tanulmányunk jellegéből adódóan nem folytattunk külön kutatásokat ezekkel kapcsolatban,[183] célunk ugyanis nem az volt, hogy új forrásokat tárjunk fel, vagy tisztázzuk az eddig megismertek keletkezési körülményeit, jóllehet nem lenne haszontalan, hogy ezeket az iratokat a jelenkor szempontjainak megfelelően feldolgozzuk.[184] Munkánkban most csak az egyes – kiadott – jelentéseket és a bennük szereplő adatokat gyűjtöttük össze egy csokorba (illetve táblázatba).[185]

Ám mielőtt belemerülnénk a különböző jelentések számaiba, tisztáznunk kell egy nagyon fontos kérdést ezekkel kapcsolatban. Mint arra már Kubinyi András is utalt, a bennük szereplő adatok egyfelől olyan széles mezőben szóródnak, hogy felhasználhatóságuk legalábbis kétséges, másfelől látszólagos adatbőségük ellenére rendkívül hiányosak. Egyik sem tartalmazza a teljes jövedelmi spektrumot, így az azokkal dolgozó történészek arra kényszerültek, hogy az egyes követek listáinak hiányait a másik adataiból egészítsék ki, és hozzanak létre elemzésre alkalmas „teljes értékű" bevételi (és kiadási) listát. E hiányok mellett a jelentések adataiban – félreértések, többszöri másolások miatt – a szokásosnál is több számszaki hiba van. További, valójában azonban az adatok vizsgálata és felhasználása előtti legfontosabb kérdésként annak kellett volna felmerülnie, hogy milyen célt szolgált a Magyar Királyság „sarokszámainak" közlése. Egy-egy állam bevételei és kiadásai ugyanis, járjunk bármely korban, nem feltétlenül a legnyilvánosabb adatok közé tartoztak, illetve tartoznak. Mindezt több példával illusztrálhatnánk, most azonban csak egyet fogunk megemlíteni. Az államháztartás helyzete minden korban stratégiai kérdés, hiszen ettől függ egy ország teherbíró képessége, amely különösen fontos, ha azt háború teszi próbára. A követjelentések adataival szemben azt a kérdést kell felvetnünk, hogy hitelesnek tekinthetjük-e az egyes követek tájékoztatását az ország jövedelmeiről. A kérdésben nem lehet érdemben nyilatkozni

183 Érdemes lenne például a feldolgozásra Kardos Tibor forrásközlése: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). *Századok* 85:3–4 (1951) 434–442.

184 Jó példa erre a „Landus-jelentés" néven ismert, 1462-ben keletkezett itáliai követjelentés újrafeldolgozása, lásd Draskóczy István, A „Landus jelentés" kéziratai. In: Dr. Almási Tibor–Révész Éva–Dr. Szabados György (szerk.), *„Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010, 85–94; Uő, Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről (szempontok középkori bányászatunk történetéhez). In: Balogh Elemér–Homoki-Nagy Mária (szerk.), *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. (Acta Universitatis Szegediensis; Acta Juridica et Politica Tomus, LXXV.) Szeged, 2013, 173–184.

185 Zsigmond, V. László és Mátyás király jövedelmeit, illetve azok megoszlását lásd Gyöngyössy Márton, Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526). In: Kubinyi András–Laszlovszky József–Szabó Péter (szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon*: *gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008, 191.

anélkül, hogy behatóbban megvizsgáljuk a követjelentéseket, feltárjuk a korszak vonatkozó forrásanyagát, és a megtalált adatokat összevetjük. Erre jó példa a szakirodalom által „lesajnált" 1522. évi adószedés eredménye, amelyről az okleveles források összegyűjtése után kiderült, hogy az eddig róla alkotott képünk jelentősen módosítandó.[186] Lássuk mindezek után a már többször emlegetett velencei jelentéseket (lásd a *2. táblázat*ot; az összegek ezer forintban értendők, illetve a nem besorolható tételek az egyéb kategóriába kerültek; n. a. = nincsen adat, azaz a jelentésben nem szerepel)!

A táblázatban szereplő adatokon végigtekintve talán különösebb indoklás nélkül is megállapíthatjuk, hogy nehéz lenne bármelyik követjelentés számainak elfogadása mellett érvelnünk. Egyfelől nincsen két olyan adatsor, amely szerkezetében egyforma lenne, másfelől az általuk megadott számok is rendkívül szétt artók. Ez annak fényében, amit fentebb írtunk, ti. hogy az ország költségvetése alapvetően nem a külföldi nyilvánosság tájékoztatására készült, nem meglepő. Minden bizonnyal igaza volt Kubinyi Andrásnak, aki óvatosságra intett ezek felhasználásával kapcsolatban. Ez ügyben azonban még erősebben is fogalmazhatunk: a követjelentések számainak a Mátyás- és Jagelló-kori államháztartás jellemzésére történő idézése még akkor sem fogadható el, ha nincsen más adatunk azok bemutatására. Jóllehet ezek adataiból pont azokat a számokat szokták idézni a két korszak közötti drasztikus változás érzékeltetésére, amelyek a legnagyobb különbségeket mutatják, azaz általában az adóból, a só eladásából és a pénzverésből származó jövedelmek csökkenésére hívják fel a figyelmet. Noha az utóbbi tekintetében ma már sokkal megfontoltabb értékeket olvashatunk mindkét időszak vonatkozásában,[187] a sómonopólium haszna kapcsán azonban még mindig az 1453 körül készült jövedelemkimutatás visszaemlékezése a kiindulópont.[188] Ha lehet, a két időszak bevételei tárgyában még rosszabb képet mutatnak a kamarahasznából és a rendkívüli adóból beszedett jövedelmek – legalábbis a követjelentések alapján. Bár többen felhívták már arra a figyelmet, hogy az 1458 és 1526 közötti időszakban legalább hatszor változott az adó mértéke és/vagy az adószedés miként je,[189] ennek ellenére az e tényből következő, azaz a király

186 C. Tóth, 1522. évi költségvetés. – Újabban Gyöngyössy Márton szólt hozzá a témához, aki egyfelől elfogadta az adószedés hatékonyságára vonatkozó állításokat, másfelől viszont kételyeket fogalmazott meg a pénzrontás rövid távú haszna tárgyában: „kulcskérdés – véleményem szerint – mégiscsak az, hogy az adó milyen (régi vagy új?) pénzben folyt be, és ez hogyan hatott az aranyforint és a számítási forint relációjára." Gyöngyössy Márton, II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a nova moneta. *Századok* 151:3 (2017) 607–644; idézet helye: 626. A kérdés megítélésünk szerint irreleváns, mivel a költségvetési előterjesztésben mind a bevételi, mind pedig a kiadási oldalon ugyanazon – számunkra egyébként ismeretlen – forinttal számoltak.

187 Vö. Draskóczy, Királyi jövedelmek, 85–86.

188 János M. Bak, Monarchie im Wellental. Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Reinhard Schneider (Hrsg.), *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. (Vorträge und Forschungen, 32.) Sigmaringen, 1987, 354–360; Draskóczy, Királyi jövedelmek, 79.

189 Vö. Solymosi, Veszprém, 129, 161–175; Draskóczy, Királyi jövedelmek, 76–78; C. Tóth, 1522. évi költségvetés, 87–89.

2. TÁBLÁZAT. A KÜLFÖLDI KÖVETJELENTÉSEK FŐBB ADATAI A KIRÁLYI BEVÉTELEKRŐL (1458–1526)

	1462/63[1] **Pietro Tommasi**	**1475**[2] **Francesco Fontana**	**„1490 e."**[3] **Antonio Surian**	**1503**[4] **Sebastian Zustignan**	**1516**[5] **Antonio Surian**	**1519**[6] **Aluise Bon**	**1520/1525 Vincenzo Guidoto**[7]
Sókamara	100 (100)	80 (80)	140 (100)	50	25	16	n. a.
Kamarahaszna	16–20 (ua)	250 (300)	300	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Nemesfém	44 (49)	60 (60)	400 (100)	21	36	14	n. a.
Városok	n. a.	n. a. (20)	n. a.	n. a.	n. a.	20	n. a.
Külkeresk.	82 (10–20)	50 (50)	50	30	18	60	n. a.
Koronajavak	n. a.	n. a. (50)	50	16	0	n. a.	n. a.
Réz, zsidók	30 (30)	n. a. (30)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Szászok	n. a.	n. a. (22)	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Egyéb	n. a. (25)	n. a.	n. a.	52	n. a.	6	n. a.
Subsidium	n. a.	+	n. a. (200)	40	140	60	n. a.
Összesen	**272–276 (230–245)**	**440 (612)**	**940 (800)**	**220**[8]	**219**	**200**[9]	**300/250**

1 Draskóczy, Egy olasz követjelentés, 184, az első szám a követjelentés A és B változata, a második, zárójelben lévő szám a szerző rekonstrukciója (2. táblázat); a szakirodalom korábban Landus-jelentés néven ismerte.

2 Fügedi Erik, Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116:3 (1982) 484–506; idézet helye: 485, az adatsoroknál zárójelben a szerző által az 1470-es évek derekára rekonstruált bevételeket is feltüntettem (uo. 501.); Fügedi Erik szerint a rendkívüli jövedelmekkel együtt a 800 ezer forintot is elérhette a bevétel, sőt az 1480-as években még azt is meghaladhatta (uo. 506.), de az 1 vagy 2 milliót – Csánki Dezső véleményével szemben (vö. Csánki Dezső, *I. Mátyás udvara.* Budapest, 1884, 10–19.) – biztosan nem.

3 Balogh, V*elencei diplomaták,* XVI–XVII. – Az adatok mellett zárójelben az Aluise Bon 1519-es jelentésében Mátyás király jövedelmeiként feltüntetett összegeket is közöltem.

4 Balogh, V*elencei diplomaták,* VII–VIII.

5 Balogh, V*elencei diplomaták,* XVI–XVII.

6 Balogh, V*elencei diplomaták,* XXVIII–XXIX.

7 Balogh, V*elencei diplomaták,* LXXVII. (A követ Nándorfehérvár és a környező részek elfoglalása előtti időszakra is „megadta" a bevételek nagyságát.)

8 Valójában csak 209 ezer dukát, a hiány 70 ezer dukát volt. – Megjegyzendő, hogy Kulcsár Péterrel bezárólag az egyes szerzők valamiért 55 ezres összeget tüntettek fel!

9 Valójában csak 176 ezer dukát.

kezéhez eljutó adójövedelmek nagyságának megváltozása csak kevesek figyelmét keltette fel. Amint azt már korábban észrevételezték, illetve a követjelentések adataiból is kiderül, a velencei követek nem voltak tisztában az adószedés változásaival, így tehát adataik sem mutathatják a valós képet. Felmerül tehát a kérdés: ha a követjelentéseket nem hasznosíthatjuk, akkor rendelkezünk-e más, megbízható forrással, amelynek segítségével képet alkothatunk az ország költségvetési helyzetéről?

A fenti kérdésre adott válaszában valószínűleg mindenki Ernuszt Zsigmond pécsi püspök kincstartónak az 1494–1495. évekről készült számadáskönyvét említené. Az elszámolás keletkezési körülményei régóta ismertek: a püspököt az 1496. évi országgyűlésen sikkasztással vádolták meg, amire válaszként, különböző „számlák" segítségével sebtében összeállíttatta a hivatalba lépése időpontjától (1494. január 30.)[190] eltelt két év bevételeit és kiadásait, majd benyújtotta ellenőrzésre. A célját azonban a legkevésbé sem sikerült elérnie: ő ugyan tekintélyes *summa* – 400 000 aranyforint[191] – lefizetésével elkerülte a börtönt, az alkincstartóját viszont, mivel fizetni nem tudott, letartóztatták, s természetesen mindkettejüket megfosztották hivataluktól.[192] Jóllehet a számadáskönyv adatait a lehető legváltozatosabb kérdésben idézik az 1797-es kiadás óta, számainak megrostálására és az okleveles forrásokkal történő összevetésére az utóbbi időkig nem került sor. Immáron azonban, elsősorban Neumann Tibor – aki elkészítette a számadáskönyv kritikai kiadását – kutatásai révén egyre inkább úgy tűnik, hogy a kötet adatai sok mindenre alkalmasak lehetnek, de egyvalamire biztosan nem: összeállításának körülményeiből adódóan nem kapunk teljes képet a királyi bevételekről és kiadásokról, így nem is használhatjuk „végösszegeit" annak jellemzésére.[193]

A középkor végéről rendelkezünk még két, a királyi – rendes – bevételeket és kiadásokat feltüntető jegyzékkel. Ugyan mindkettő 1523-ban keletkezett, de Turzó Elek kincstartóé az előző év tényleges adatait tartalmazza, míg Várdai Pál kincstartó listája az 1523. évi bécsújhelyi, illetve pozsonyi királyi találkozó alkalmával a lengyel követ számára készült.[194] Ez utóbbival – a követjelentésekkel kapcsolatos álláspontunk értelmében – nem foglalkozunk. Az 1522. évi bevételeket és kiadásokat nemrégiben C. Tóth Norbert részletesen feldolgozta. Tanulmányában[195] arra a következtetésre jutott, hogy az 1522-es év adószedéséről, különösen pedig a rendi kincstartók tevékenységéről az addigi szakirodalom által kialakított kép téves. Az adószedés rendszere, mind a királyi kincstartó, mind pedig az országos, azaz a rendi kincstartók által irányított rendszer jól működött, az adót rendben beszedték, noha a fizetési hajlandóság, illetve a fizetés sebessége hagyott némi kívánnivalót maga után. Ezeket az anomáliákat azonban – amelyek részben a rendszer normális működésének tünetei, részben pedig minden adószedés velejárói voltak, hiszen adót senki sem szeretett fizetni – nem lett volna szabad eltúlozni, nagyságuk általában „optikai csalódás". Az adózással kapcsolatos adatok ugyanis a forráspusztulás lencséjén keresztül jutnak el a kutatókhoz, döntő többségük pedig arról szól, hogy mit *nem* hajtottak végre az adózással kapcsolatos ügyekben.

190 *Archontológia 1458–1526,* I. 131.

191 A Bonfini nyomán idézett összeg olyan mértékben megcsontosodott, hogy komolyan senki sem kérdőjelezte meg annak realitását. A magunk részéről elképzelhetetlennek tartjuk ekkora összeg kifizetését, ennek bizonyítása azonban egy másik tanulmány feladata lesz.

192 Neumann, *Registrum proventuum.*

193 Neumann, Királyi városok adóztatása, 16–38, ezen belül különösen 33–37.

194 Korábban már Hermann Zsuzsanna elemezte mindkettőt; vö. Hermann, Államháztartás.

195 Az alábbiakra lásd C. Tóth, 1522. évi költségvetés, 124–127.

Mivel az 1522. évben az adószedés rendszere megegyezett az 1498 előtti évekével, azaz a banderiátus uraknak is be kellett fizetni a birtokaik utáni adót, összehasonlíthatjuk forrásunkat a korábbi adójegyzékekkel, mégpedig két fontos területen. Egyfelől bizonyos korlátok mellett képet ad az adószedés hatékonyságáról, másfelől néhány megye esetében lehetőséget teremt arra, hogy évszázados távlatban megbecsülhessük a portaszámukat. Nézzünk mindkettőre egy-egy példát!

Az „adózási morál" Mátyás- és Jagelló-kori változására vagy éppen változatlanságára a legjobb választás Veszprém megye, mivel a kirótt és beszedett adó megállapítására az 1494–1495-ös és 1522-es adatokon túl rendelkezésünkre áll még egy számadás 1488-ból is (lásd a *3. táblázat*ot; az 1488. évi jegyzék adatainál az összegből az egytelkes nemesekre kirótt és tőlük beszedett adót levontuk).[196]

3. TÁBLÁZAT. VESZPRÉM MEGYE ADÓJA (1488, 1494, 1495, 1522)

Adó	1488	1494	1495	1522
Kirótt	4073 ft	3461,5 ft	3501 ft	–
Beszedett	2626 ft	1326 ft	1500 ft	3523,735 ft

A táblázat számai önmagukért beszélnek, még ha csak egy megye esetében is, de teljességgel felülírják az eddigi, a korszak adószedéséről kialakított, nem túl hízelgő képet.

A portaszámok alakulására, valamint ezzel együtt a pusztásodás jelenségének – amely problematikára a jelen helyen nem kívánunk kitérni[197] – megítélésére Torna megye példáját idézhetjük: a megyének 1427-ből ismert az első „összeírása", azaz az adókirovása,[198] majd a portaszámai (szintén a „kirótt adó" cím alatt) szerepelnek az 1494-es és 1495-ös számadáskönyvben,[199] végül 1522-ből az adó befizetését igazoló nyugta maradt fenn, amely alapján hozzávetőlegesen kiszámítható a telkek száma[200] (lásd a *4. táblázat*ot).

196 Az 1522. évi adat kivételével lásd Solymosi, Veszprém, 134, 147, 165.

197 Lásd erre Neumann Tibor és Nógrády Árpád munkáit.

198 Engel Pál, *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* (Új Történelmi Tár, 2.) Budapest, 1989, 15, 141–148. – Az 1427. évi jegyzékek valójában nem a befolyt adó összegét, hanem az adókirovást tartalmazzák (vö. C. Tóth Norbert, Vas megye 1427. évi „adókerülői" és a kamarahaszna adminisztrációja. *Vasi Szemle* 64:6 [2010] 676–678.).

199 Neumann, *Registrum proventuum*.

200 C. Tóth, 1522. évi költségvetés, 142. 22. sz. (az adóbehajtást ellenőrző bizottság nyugtája a megye által fizetendő *subsidium*ról, azaz a portánkénti 0,75 dénárról szólt, így az átvett összeget 0,75-tel elosztva kaptuk meg – kerekítve – a portaszámot).

4. TÁBLÁZAT. TORNA MEGYE PORTASZÁMAI (1427, 1494, 1495, 1522)

Év	1427	1494	1495	1522
Portaszám	804	1000	832	943

Csábító lenne most ezen és még néhány megye adatainak ismeretében az adóalap változásáról szólnunk, de maradnunk kell témánknál. A különböző összeírásokat és számadásokat tehát külön-külön kell elemeznünk, figyelembe véve a korszak viszonyait, és a további okleveles forrásokat, majd ezekből kell a követjelentések adatai nélkül levonnunk következtetéseinket. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a jelentéseket nem használhatjuk többé, hanem azt, hogy csak kiegészítő forrásként vehetők figyelembe, azaz ne ezekre építsük érvelésünket.

Az 1522. évben a kamarahaszna és *subsidium* címén szedett adókból származó jövedelmek összege elérte a 250–300 ezer forintot, amelyhez hozzáadva a király „rendes" jövedelmeit, azaz – legalább[201] – 100 ezer forintot, a teljes bevétel elérte 350–400 ezer – 1522-ben akár a 478–528 ezer – forintot. A velencei követjelentésekből megismert számokhoz képest meglepően magas bevétel ellenére a közkeletű vélekedések szerint két ok miatt nem maradt pénz semmire: egyfelől az országos kincstartók hozzá nem értése és hanyag kezelése miatt kevés folyt be adóból, másfelől pedig ami beérkezett, azt a királyi helytartó, Bátori István nádor elsikkasztotta. A vonatkozó év feltárt forrásai azonban azt bizonyították, hogy ez nem fedi a valóságot.

II. 4. Összegzés

A Jagelló-kori államháztartás katasztrofális helyzetének elsődleges oka nem annyira a bevételek csökkenése, illetve a pénzügyigazgatás gyatra működése, mint inkább a kiadások irdatlan méretű növekedése volt. A királyság belső erőforrásainak a déli határok megvédése érdekében történő „csúcsrajáratása", amely ekkor már – a szreberniki bánság 1512. évi elvesztése, valamint az azt követő sikertelen béketárgyalások miatt állandósuló hadiállapot okán[202] – mintegy évtizede tartott, „elégette" a királyi jövedelmeket. A nándorfehérvári vár elvesztése utáni év(ek)ben pedig a szultáni seregek mindent elsöprő támadásától rettegtek, és annak elhárítására igyekeztek minden eszközt bevetni. Noha ezt az ország gazdasági teljesítőképessége még elviselte volna,[203] a nemesség (régi kategóriával: köznemesség) hitének megrendülését az elitben és ennek nyomán a nemesi közvéleményben kialakuló elitellenességet (például a királyi udvar felesleges

201 Ezt azért érdemes hangsúlyoznunk, mivel 1522-ben a „nova moneta" bevezetése miatt a pénzverésből extra bevétele – körülbelül 160 ezer forint – volt a kincstárnak (vö. Hermann, Államháztartás; C. Tóth, 1522. évi költségvetés).

202 Vö. Fodor Pál–Dávid Géza, Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* 36:3–4 (1994) 218.

203 Vö. Nógrády, „Az elakadt fejlődés", 26–27.

költekezései, mulatságok)[204] – és ezzel együtt az adófizetés hajlandóságának csökkenését, a „minek fizetni, ha nem történik semmi" nézet kialakulását, aminek következményeként az országgyűléseken (1511, 1518, 1521) rendi kincstartókat állítottak, hogy felügyeljék az adójövedelmek felhasználását, valamint persze nem utolsósorban a török elleni támadóhadjárat mindenáron való szorgalmazását[205] – már nem.

A mohácsi tragédia – amely véleményünk szerint csak a szultán más hadszíntereken való lekötöttsége miatt nem következett be egy évtizeddel korábban[206] – végleg eldöntötte a kérdés megítélését. A kortársak és az utókor számára könnyebb volt azzal magyarázni az eseményeket, hogy az ország Jagelló-kori elitje nem teljesítette kötelességét, szétzilálta az ország irányítását, ellopta a királyi jövedelmeket, és mindezek következményeként lezüllesztette az ország haderejét, amely így nem volt képes ellenállni a török seregnek,[207] mint elismerni azt, hogy az ország (tegyük hozzá: Európa bármely más állama) minden erejét latba vetve is csak ennyire és nem többre volt képes. Itt az ideje tehát, hogy a szakirodalomban és a nagyközönségben élő ok-okozati viszonyról alkotott képet (a királyi hatalom gyengesége / feudális anarchia → a királyi jövedelmek csökkenése → az ország védelmi képességének romlása → Mohács, a középkori Magyar Királyság bukása[208]) felülvizsgáljuk, mivel az korántsem felel meg a valós képnek.

III. A TÖRÖKKÉRDÉS ÉS A HONVÉDELEM

Eötvös Józsefnek a Jagelló-kori hanyatlás képét megfestő regényét már idéztük jelen tanulmány bevezetőjében. Az író nem hagyott kétséget afelől, hogy szerinte a süllyedés végső oka a király személyiségében rejlett, akit egyébként alapve-

204 Vö. Kubinyi, *A királyi udvar kormányzati szerepe,* 7–10.

205 Lásd erre részletesen Kubinyi András, Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. In: Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva (szerk.), *Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. (Studia professoris – professor studiorum) Budapest, 2005, 169–196, ezen belül különösen 172–175 (Nagyszombati Márton, Geszti László költeményei, Császár Mihály naplója), 183–187 (Bácsi Ferenc levele); Uő, Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Neumann Tibor–Rácz György (szerk.), *„Honoris causa". Tanulmányok Engel Pál emlékére*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40. – Analecta Mediaevalia, III.) Budapest–Piliscsaba, 2009, 125–148; valamint Benda Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)*. Budapest, 1937, 19–22, 30–36.

206 Vö. Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története*. (Magyar Századok) Budapest, 2000, 11–12; Uő, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 40–41.

207 Vö. B. Szabó János, *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest, 2015, 19–20.

208 Ennek máig élő „legjobb" megfogalmazását lásd a már idézett, az 1960-es években megjelent és Székely György által írt egyetemi tankönyvnek középkorra vonatkozó utolsó bekezdésében (Elekes–Lederer–Székely, *Magyarország története,* I. 435): „A mohácsi vész és az utána bekövetkezett események betetőzték az uralkodó osztály országvesztő politikáját, amely Mátyás halála után – a paraszthábóru leverésén keresztül – egyenesen vezetett az ország szétszakadásához."

tően együttérzéssel ábrázol: „Ulászló arra, hogy Mátyás férfias kormányához szokott országunkban a királyi polcot elfoglalja, bizonyosan nem volt alkalmas; de senki sem ismeré helyzetét jobban, mint ő maga, s csak természetes gyengesége s azon legyőzhetetlen tunyaság s tehetetlenség, mely őt első ifjúsága óta jellemzé, okozák, hogy lealjasult méltóságának helyreállítására semmit sem tőn."[209] A király leküzdhetetlen – az első fejezetben részletesen elemzett, s általánosan vélelmezett – tunyasága az oka mindennek, ebből következik mindama baj, mely az ország nyomorúságát jellemzi: a féktelen oligarchia tobzódása, a parasztság és polgárság sanyarú helyzete, és persze a katonai erények sorvadása, ami az országot képtelenné teszi a törökkel szembeni ellenállásra. „Nincs Mátyásunk többé! Míg ő a budai várban lakott, a vas is élesebb volt, minden kar hatalmasabb csapásokat osztogatott s a törökök jobbra-balra hulltak szaporán, mint a rendek, mikor a gazda maga ügyel fel kaszásaira" – így szól Eötvösnél a fekete sereg egykori vitéze, aki Kinizsi Pál halála óta kocsmáról kocsmára járva beszéli el „egykori hőstetteit" – ahelyett, hogy a gazda (értsd: a király) szigorú, de igazságos felügyelete mellett vágná a pogányokat.[210]

Bár Eötvös József történelmi regényt írt, munkáját igen gondos hivatkozásokkal kísérte, és az Ulászló jellemzéséhez fűzött jegyzet idézi a 16–17. század azon szerzőinek többségét (a cseh humanista Jan Dubravius, a Báthory István udvarában alkotó olasz Giovanni Michele Bruto, Paolo Giovio, vagy éppen Istvánffy Miklós), akiknek sommás vagy bővebb leírásain alapulnak azóta is a II. Ulászló cseh és magyar királyról szóló jellemzések.[211] Ulászló vélt vagy valós jellemvonásairól és ezek forrásairól a jelen tanulmány más helyén bőven esik szó, itt azért látszott szükségesnek, hogy – Eötvös József tolmácsolásában – megidézzük őket, mert a király uralkodásra való alkalmatlansága szinte minden történeti munkában mint *origo omnium malorum* jelenik meg, s a dominóelvet alkalmazva ebből következik minden rossz. Mivel – Mátyással ellentétben – Ulászló képtelen volt ellátni a királyi tisztséggel járó legalapvetőbb feladatokat, kezdettől a hatalomvágyó oligarchák befolyása alá került, akiknek tobzódása aktivizálta a köznemesség indulatait, akik viszont az oligarchákkal karöltve nyomták el a parasztságot, és az ily módon megbénított ország képtelenné vált önnönmaga megvédésére. A hanyatlás gyakorlatilag azonnal megkezdődött Mátyás halála után, mihelyt az általa láncon tartott oligarchák, láncaiktól szabadulva, megérezték Ulászló gyengeségét, ezáltal pedig a szabadság mámorító levegőjét. 1490-től egyenes út vezetett 1526-ig, a mohácsi katasztrófáig. „Mátyás halálában, Ulászló trónraemelésében ott lappang a mohácsi vész minden szomorú következményeivel."[212]

A fentebb vázolt kép legérdekesebb vonása az, hogy állandósult. Évszázadok óta száll szinte változatlan formában generációról generációra, társadalmi és politikai rendszerektől függetlenül egészen napjainkig. „Mit mondjak a Dob-

209 Eötvös, *Magyarország,* I. 36.
210 Eötvös, *Magyarország,* 10–11.
211 Eötvös, *Magyarország,* 300.
212 Schönherr Gyula, *Hunyadi Corvin János*. Budapest, 1894, 5.

se királyrul? bezzeg példája ez a gondatlanságnak", írta már a költő Zrínyi az 1650-es évek elején.[213] „Az események menetét kevéssé befolyásolta, meglehet, azért, mert belátta, nem is tudná" – visszhangozta 350 évvel később generációjának egyik legkiválóbb történésze, Engel Pál.[214] Az Eötvössel egy időben alkotó Horváth Mihály országtörténeti művének vonatkozó kötetében, a Jagellók korszakával foglalkozó fejezetnek az „oligarchai féktelenség által okozott nemzeti sülyedés korszaka" címet adta, majd megállapította, hogy az „önző oligarchák, s a gyáva király alatt" a „királyság fénye elhomályosodott, tekintélye eltipratott, ereje jövedelmeivel együtt eltékozoltatott. Az igazgatás minden ágaiba zavar és rendetlenség, csalárdság és kötelesség-mulasztás fészkelte be magát, mi a nemzet életfáján öldöklő féregként rágódott".[215] „A vezetés nélküli állam éppúgy akadozott funkciói végzésében, mint egy szélhűdött emberi test" – írta a maga részéről Szekfű Gyula 1936-ban.[216] Az ország védelmi képességének 1490 utáni fokozatos gyengülését gyakorlatilag lehetetlen önállóan vizsgálnunk, mivel ez csak az egyik eleme volt annak a kibogozhatatlanul összefüggő problémahalmaznak, amivel szemben állunk. Igyekeztünk ezért az alábbiakban néhány olyan témára koncentrálni, amely a honvédelem szemszögéből hozzájárulhat a tágabb problémakör – a Jagelló-kori magyar állam működése – megértéséhez.

III. 1. A fekete sereg „megsemmisítése"

Az 1490 után azonnal beálló „zavar és rendetlenség" egyik aspektusa a hadügyek szétzilálódása lett volna, ami viszont egyenesen következett a pénzügyek rendezetlenségéből. „Ulászló pénz és fegyver nélkül játékszerré vált a körülötte álló hatalmasságok kezében."[217] Csaknem teljes közmegegyezés uralkodik abban a tekintetben, hogy a tehetetlen király és a hatalomvágyó oligarchák kettősének először, és legfájdalmasabb módon, Mátyás legnagyobb vívmánya, az „állandó zsoldossereg" esett áldozatul. A fekete sereg megsemmisülését minden, a Jagellókorszakkal foglalkozó munka hasonlóan írja le – a legismertebb forrás, Bonfini leírását követve, és kísértetiesen hasonlóak az eseményhez fűzött kommentárok is. A történet jól ismert: a készülő oszmán támadás hírére a déli határra vezényelt, ott a fizetetlenség miatt fosztogatni kezdő zsoldossereget Kinizsi Pál temesi ispán egy véres ütközetben szétverte.[218] „Ez lőn sorsa Mátyás győzhetetlen, világhírű fekete-seregének, mely pontosan fizetve s kellő fegyelemben tartva, a királyi széknek az oligarchiai féktelenkedés ellen legerősebb támasza, az országnak a török becsapásai ellen állandó, biztos véde maradhatott volna."[219] Szalay László értelmezésében ez „volt vége a' fekete seregnek, melly hatalmas kézben mint eddiglen, úgy azontúl is lényeges szolgálatokat fogott volna országnak,

213 Zrínyi Miklós, Vitéz hadnagy. In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest, 1957, 165.
214 Engel, *Szent István birodalma,* 287.
215 Horváth, *Magyarország történelme,* III. 423.
216 Szekfű, A magyar renaissance állam, 583.
217 Kulcsár, *A Jagelló-kor,* 72.
218 Bonfini ford. 15–35.
219 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 260.

királynak tehetni. Europa' közviszonyai mindinkább szükségelték az állandó hadak' tartását: a' fekete sereget újjá szervezni és féken tartani, üdvösebb dolog fogott volna lenni, mint kiirtása; de Kinisy csak ehhez értett".[220] „Derék vitézek voltak, hű katonái a nagy Mátyásnak, kiknek számára az Ulászló rohamosan korhadó Magyarországában nem maradt hely": így írt a kitűnő hadtörténész Tóth Zoltán is, Mátyás zsoldosseregének mind ez idáig egyetlen monográfusa, aki pedig pontosan tisztában volt a korszak katonai realitásaival. A fekete sereg „kiontott vére" Tóth szerint nem is elsősorban a király fejére száll, hanem azon mágnásokéra, akik a nagy Hunyadi Mátyásnak köszönhették befolyásukat és emelkedésüket, de halála után rögvest elárulták jótevőjüket: főként Szapolyai Istvánra.[221] Ugyanebben az értelemben nyilatkozott Szekfű Gyula is: „A Hunyadi-hatalom megszüntetése, Ausztria és a cseh tartományok elveszte, a török ellen annyira szükséges állandó sereg tönkretétele néhány nagyúr aktív bűne volt, legsúlyosabban Zápolyai István, Kinizsi Pál és Filipec püspök vétkeztek jótevőjük ellen."[222]

Fél évszázaddal később Szakály Ferenc hasonlóan sötét képet festett a Mátyás halála után bekövetkezett fordulatról: „Ide jutott a XVI. század elejére Magyarország. Az az ország, amelynek egyik királya nem is olyan régen, alig egy emberöltővel korábban Európa egyik legjobb állandó zsoldoshadseregét mondhatta magáénak. Hunyadi Mátyás példát mutatott utódainak, hogyan kell céljai eszközévé alakítani azt a kóbor rablóbandát, amellyé a hajdan huszita zászlók alá síkra szállt cseh seregek züllöttek és amelynek sorait az európai háborúk azóta sem hagyták feltöltetlenül. […] Mátyás halála után a centralizált állam annyi más vívmányával együtt bukott a két leggyűlöltebb, az állandó hadsereg fenntartását biztosító kegyetlen adórendszer és annak édesgyermeke és egyben biztosítéka, az idegen zsoldossereg."[223] Szakály ugyanakkor, egy másik munkájában, nagyon pontosan megragadta a Mátyás-féle állandó zsoldossereg legfontosabb problémáját. A magyar–oszmán szembenállás 1466 utáni szakaszáról írva állapította meg, hogy a „magyar királyság erőforrásai magukban messze nem voltak elégségesek ahhoz, hogy hadereje a balkáni »harmadik erő« visszaállításával s ennek előfeltételeként újabb offenzívával bontakozhassék ki a számára végső soron kedvezőtlen állóháború nyűgéből. Igaz, Mátyás tartósan rendelkezett Morvaország és Szilézia erőforrásaival is, de a tartományok megtartása érdekében ott is kellett állomásoztatnia-foglalkoztatnia félelmetes erejű s hírű zsoldos seregét."[224]

A Szakály által megfogalmazott paradoxon – hogy ti. Mátyás annak érdekében, hogy zsoldosseregét huzamosabb időn keresztül fegyverben tudja tartani, kénytelen volt azt nálánál gyengébb vagy legalább nem erősebb ellenfelektől elfoglalt területeken állomásoztatni, és végső soron értelmetlen nyugati háborúit a végtelenségig elnyújtani – napjainkra a magyar történetírás elfogadott állás-

220 Szalay, *Magyarország története*, III. 394–395.
221 Tóth Zoltán, *Mátyás király idegen zsoldosserege (a fekete sereg)*. Budapest, 1925, 347–348.
222 Szekfű, A magyar renaissance állam, 567.
223 Szakály, *A mohácsi csata,* 77.
224 Szakály Ferenc, A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: Szakály–Rázsó, (szerk.), *Mohács,* 47.

pontjává vált,[225] ennek következményeit azonban a Jagellók szempontjából nem szokás továbbgondolni. A probléma lényegét már Horváth Mihály nagyon világosan látta: „ha a kiindulási pontot nem kárhoztatjuk is Mátyás külpolitikájának irányában, lehetetlen mindazáltal nem sajnálnunk, hogy az események hatalma által tovább ragadtatva, szomszédjai, kivált a császár által szünetlenül ingereltetve, mélyebben bebonyolúlt a nyugat s éjszak viszályos ügyeibe, mintsem hogy elég ideje s ereje maradt volna birodalmát a török ellen biztosítani, s ezen még égetőbb nemzeti érdeknek kellőleg megfelelni. És bár elismerjük is, hogy azon hanyag gondatlanság s rövidlátó önzés mellett, mely ezen korban a közép és déli Európa hatalmait bélyegzi, Mátyás magára hagyatva nem lett volna is tán képes maga megtörni a töröknek egy II. Mohammed alatt óriásivá nőtt hatalmát: azon erővel mégis, melyet a cseh és osztrák tartományok elfoglalására s múlékony birtokára pazarlott, legalább az ország déli melléktartományait biztosíthatja vala az erre több ízben kinálkozott alkalommal."[226]

Mátyás egyetlen alkalomtól, az 1475–1476 telén végrehajtott szabácsi ostromtól eltekintve soha nem vezette zsoldosseregeit az oszmánok ellen (az 1463–1464. évi boszniai hadjáratokban, bár voltak a király seregében külföldi zsoldosok, annak zömét még a hagyományos módokon mozgósított erők alkották), aminek fényében meglepődve olvassuk Fraknói Vilmos tollából, hogy „Hunyadi Mátyás határt szabott a török uralom terjedésének, ismételve diadalmaskodott azon seregek fölött, melyek a görög birodalomra a végső csapást mérték vala",[227] vagy, mint Rázsó Gyula írja, Mátyás hadserege „jó teljesítményt nyújtott […] a törökkel szemben […] a nyílt összecsapásokban is" – elvégre ilyen összecsapásokról egyáltalán nem tudunk, hiszen Mátyás soha nem mérte össze erejét az oszmán főerőkkel, akkor sem, amikor erre módja nyílt volna. Mindezt egy olyan időszakban, amikor az oszmánok nem törekedtek Magyarország meghódítására, politikájuk „arra irányult, hogy kiküszöbölje a magyar befolyást a Balkánon, portyákkal merítse ki a magyar állam ellenálló erejét, s megteremtse az alapokat a későbbi, aktívabb politika számára".[228] Ezt a célt pedig tökéletesen meg is valósították a magyar fegyveres erők tétlen asszisztálása mellett, hiszen Mátyás halálának, II. Ulászló trónra lépésének idejére (1490) a Balkán egész területe oszmán birtokba került, lakói oszmán adófizetőkké váltak. Mátyás sem a szerb állam (1459), sem Bosznia (1463) bukását, sem az albán felkelés leverését (1468), sem Hercegovina bekebelezését (1481) nem tudta, de inkább nem is akarta megakadályozni, és e szomorú képen inkább csak szépségtapasz az oszmán–magyar háborúk kétségen kívül egyik legdicsőségesebb epizódja, Jajca elfoglalása és megvédése (1463–1464).[229]

225 Vö. például Kubinyi, *Mátyás király,* 94–95.

226 Horváth, *Magyarország történelme*, III. 222–223.

227 Fraknói Vilmos, *Magyarország a mohácsi vész előtt. A pápai követek jelentései alapján*. Budapest, 1884, 1.

228 Rázsó Gyula, Hunyadi Mátyás török politikája. In: Rázsó Gyula–V. Molnár László (szerk.), *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990, 158.

229 Szakály, A török–magyar küzdelem, 43.

Az utóbbi időben felmerült ugyanakkor, hogy Mátyás kül-és katonapolitikáját érdemes egy átfogó „nagy stratégia" (*grand strategy*) keretében értelmezni. Eszerint az állandó zsoldossereg puszta léte lett volna az a tényező, amely a szultánt elrettentette Magyarország megtámadásától, ezzel voltaképpen igazolva Mátyás nyugati hódításait és kegyetlen adópolitikáját – elvégre más módon az állandó sereg fenntartása, és így az ország területi integritásának megőrzése nem lett volna lehetséges.[230] A feltételezés igazolása vagy cáfolata nem tartozik a jelen írás feladatai közé; azt ugyanakkor világosan látni kell, hogy egy ilyen „nagy stratégia" folytatása a Jagellók esetében már csak azért sem jöhetett számításba, mert a Mátyás által elfoglalt területek többsége Ulászló trónra lépésével megszűnt hódított területnek lenni, és elég nyilvánvaló, hogy hosszú távon az osztrák foglalások megtartása sem volt lehetséges. Mint ahogy az is világos, hogy Mátyás – európai kortársaihoz hasonlóan – a hazai parasztságot sújtó adóprés és a meghódított területek fiskális kihasználása mellett is csak irdatlan adósságok felhalmozása árán tudta életben tartani és működtetni hadseregét.

Értelmetlen dolog ezért az állandó zsoldossereg eltűnéséért egyedül a Jagellók trónra lépését felelőssé tenni, akár a királyban, akár az „elszabadult", hálátlan oligarchákban látjuk a legfőbb bűnösöket.[231] Salamon Ferenc szerint „arra, hogy Mátyás hadiintézményei állandósuljanak, szükséges lesz vala a trónöröklés oly szakadatlan rendje, minő Francziaországban volt. De nálunk a dinasztiáknak törvényes fimaradékokban való kihalta tág tért nyitott a politikai irányok változtatásának is. Már pedig minden rendszerváltoztatás sok kárral s összeférhetetlen viszonyok előidézésével jár. Bizonyosnak vehetjük, hogy ha XI. Lajossal Franciaországban kihalnak Capet utódai s a francia nemzet kénytelen királyt választani, első dolga lesz vala a koronázási feltételek közé igtatni az állandó sereg s az új adók eltörlését. Ez történt meg Mátyás halála után is."[232] A valóságban, bár XI. Lajos halála után valóban nem kellett új királyt választani Franciaországban, a király halálakor állandó jelleggel fegyverben tartott körülbelül 4000 lándzsa – mintegy 16 000 katona – felét még fia és utóda, VIII. Károly koronázása előtt szélnek eresztették.[233] XI. Lajos Franciaországa mintegy négyszer volt népesebb Hunyadi Mátyás Magyarországánál, míg az utóbbihoz hasonló nagyságú és népességű Anglia – amelyet nyilván senki nem merészelne „rendi oligarchiának" minősíteni –, még az „állandó hadsereg" alapjainak lerakásáig sem jutott el a 15. században,[234] miközben az egyetlen jelentősebb, állandónak minősíthető haderő, a calais-i helyőrség finanszírozása állandó nehézségeket okozott a kincstárnak.[235]

---

230 Veszprémy László, Szabács ostroma (1475–1476). *Hadtörténelmi Közlemények* 122 (2009) 36.

231 Sokkal józanabb értékelés: Tringli, *Az újkor hajnala,* 90. Vö. Péterfi Pence, A 'fekete sereg' ausztriai végnapjai (1493). In: Pósán László–Veszprémy László (szerk.), *Elfeledett háborúk: középkori csaták és várostromok*. Budapest, 2016, 398–425, a zsoldossereg maradékának felszámolására.

232 Salamon Ferenc, *Magyarország a török hódítás korában*. Budapest, é. n., 60.

233 Philippe Contamine, *Guerre, état et société à la fin du moyen âge. Études sur les armées des rois de France 1337–1494*. Paris, 1972, 286.

234 John Watts, *The Making of Polities. Europe, 1300–1500*. Cambridge, 2009, 370–371.

235 Gerald Harriss, *Shaping the Nation. England 1360–1461*. Oxford, 2008, 61, 64.

III. 2. A hadszervezet vélelmezett leépülése

Az állandó zsoldossereg szétverésének vádjából egyenesen következik a II. Ulászlóval (és kormányzatával) szemben általánosan felhozott másik vád, hogy ti. a fekete sereg megszűnése miatt Magyarország hadszervezete visszazuhant a Mátyás trónra lépése előtti – értsd: primitívebb – szintre, és a bevételek drasztikus csökkenése mellett az ország ezért vált képtelenné az oszmánokkal szembeni védekezésre. Ahogy Fraknói Vilmos fogalmazott, a „király (II. Ulászló) az ellen sem tett kifogást, hogy a Mátyás halála után uralomra jutott visszahatás vezérférfiai az állami életet új alapokra fektették. Mátyás – mint láttuk – a nemzetet honvédelmi kötelezettségeitől fölmentette, adó fejében, amelynek jövedelméből állandó zsoldos sereget tartott. Most a nemzet az adófizetés kötelezettségét elháritotta magától és a régi honvédelmi rendszert állitotta vissza. Az adófizetést már a választási föltételek kizárták. A honvédelmi rendszer tekintetében a rendek visszatértek lényegileg azokhoz az intézményekhez, melyek Mátyás uralkodásának elején állottak fönn. E szerint az ország megoltalmazására első sorban a király van hivatva, saját bandériumával és az ország zászlósurainak bandériumaival, melyeknek eltartására a királytól zsoldot húznak. Csak amennyiben ezek elégtelenek az ellenség visszaverésére, szólithatja a király táborba a főpapok, világi urak és vármegyék bandériumait."[236]

Az „ily csekély összegekkel dotált államkincstár természet szerint képtelen volt a török támadásait visszautasító védelmi apparátus fenntartására, miből viszont logikusan következett a magyar honvédelemnek Mátyás előtti színvonalra visszaesése. Zsoldos, állandó hadseregről szó sincs többé, a fekete sereg kiírtása szimbolikus cselekedete volt ennek az új állami felfogásnak, mely a közösség fenntartására nem volt hajlandó többé áldozni. Visszatért a nemzet a bandériális rendszerhez és a telekkatonasághoz, melyekről pedig világos volt, hogy sem az új nyugati zsoldos seregekkel, sem a török janicsárok és szpáhik állandó seregével nem mérkőzhetnek. […] Ennyire lerongyolódott had- és pénzügy mellett a déli határ viszonyai is természetesen egyre rosszabbodtak" – hangzott Szekfű Gyula sommás ítélete 1936-ban,[237] és véleményét a háború utáni marxista történettudomány is átvette: „A törökök a király [ti. Mátyás, kieg. a szerzőktől] halála után sorozatos támadásokba kezdtek, kihasználva az idegen trónkövetelők betörését. […] Annál feltűnőbb, s a belpolitikai reakció folyománya a Mátyás halála utáni években a haderő banderiális elemének ismét túlsúlyba kerülése, nagyúri vezetés alatt. Az állandó zsoldos haderőt (fekete sereg) hamarosan szétzüllesztették, megsemmisítették. A telekkatonaság módosítására vonatkozó rendelkezések is papíron maradtak."[238] Engel Pál nem kevésbé elítélően szólt az 1490 utáni változásokról 2001-ben: „[…] az ütőképes haderő hiányát ezentúl főképp törvények voltak hivatva pótolni", míg az 1498–1500 közötti haderőreform legfőbb ered-

236 Fraknói, Magyarország, 354–355.
237 Szekfű, A magyar renaissance állam, 577–578.
238 Elekes–Lederer–Székely, *Magyarország története,* I. 143. (A hivatkozott rész Székely György munkája.)

ménye szerinte az volt, hogy „legalizálta a magánhadseregeket, a kincstárt pedig jelentős bevételektől fosztotta meg".[239]

Kubinyi András és mások kutatásai nyomán ma már sokkal világosabban látjuk a Jagelló-kori hadszervezeti reformok lényegét, és a korszak fiskális politikájának megítélésében is komoly elmozdulás történt. Miután leszámoltak a Mátyás-féle „állandó" zsoldossereg legendájával, a korszak kutatói megállapították, hogy a Jagelló királyok idején valóban történt egyfajta „visszarendeződés", ez ugyanakkor korántsem jelentette az állandóan fegyverben tartott erők megszűnését, legfeljebb átrendeződését. Ott voltak egyfelől az oszmán front végvárainak helyőrségei, másfelől a rendszeresen mozgósított főpapi és főúri bandériumok, amelyeket a közhiedelemmel ellentétben Mátyás is rendszeresen alkalmazott, és amelyek Mohács idejére gyakorlatilag fizetett csapatokká váltak – még ha e fizetség nem is közvetlenül a kincstárból érkezett. Kubinyi józan értékelése szerint „a banderiális rendszer, amennyiben a mozgósítás idejében megtörtént, és a bandériumok idejében összegyűltek, nem lett volna káros. Hiszen a bandériumok katonái zsoldosok voltak, katonai mesterséghez értettek, és mivel a fennmaradt adatok szerint zsoldjuk még a végvári katonák évi fizetésének a felét sem érte el, olcsóbb volt, mint Mátyás serege".[240] Elvégre egy akkora haderő rendszeres fizetését, amekkorát Magyarország kénytelen volt csaknem permanensen szolgálatban tartani, egyetlen más korabeli európai ország sem lett volna képes megoldani anélkül, hogy rendkívüli fiskális megoldások (főképpen nagy összegű kölcsönök) fejében évekre előre lekötné a rendes és rendkívüli jövedelmeket, és így gúzsba kötné a pénzügyigazgatás kezét – amint ez Magyarország esetében is történt.[241]

Ami az ország 1490 utáni bevételeit illeti, friss kutatások igazolták, hogy Ulászló ígérete ellenére a rendkívüli adó kivetése nem szűnt meg, mi több, rendszeres maradt, és a királyi jövedelmek összessége, figyelembe véve az elkerülhetetlen változásokat és az oszmán betörések okozta adóalap-csökkenést, nem maradt el számottevően a Mátyás-kori szinttől. Ami változott, az a védelemre háruló teher volt, hiszen, mint már említettük, 1490 után a teljes déli határszakaszra oszmán nyomás nehezedett, ami szükségessé tette, hogy az ország bevételeinek teljességét az ez elleni védekezésre fordítsák.[242] Az Oszmán Birodalom, szögezzük le ismét, nem kis részben Mátyás passzivitásának köszönhetően duzzadt a kétszeresére II. Mehmed uralkodása idején, és ennek következményeivel – az erőegyensúly végzetes elmozdulásával – már utódainak, a Jagellóknak kellett szembenézniük.

---

239 Engel, *Szent István birodalma*, 296.

240 Kubinyi András, A mohácsi csata és előzményei. In: Uő, *Nándorfehérvártól Mohácsig,* 166.

241 Kubinyi András e témában írt legfontosabb munkái megjelentek összegyűjtve: *Nándorfehérvártól Mohácsig,* 121–261. Lásd még: Martyn Rady, Fiscal and Military Developments in Hungary during the Jagello Period. *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 9–10 (2009–10) 86–99; Uő, Jagello Hungary. In: *Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Edited and translated by Péter Banyó and Martyn Rady, with the assistance of János M. Bak. Idyllwild, CA, 2012, XVII–XXIX; B. Szabó, *Mohács,* 30–35.

242 Neumann, Királyi hatalom és országgyűlés, 53; C. Tóth, 1522. évi költségvetés, 83–148.

III. 3. Egyenes út Mohácsig?

A „mohácsi katasztrófa nem annyira elszánt küzdelemnek részvétet keltő, tragikus kimenetele, mint inkább önzés és pártviszály által táplált tehetetlenségnek szégyenítő eredménye."[243] „A nemzet ellenállási képességének végzetes megfogyatkozását az erkölcsi sülyedés szűlte, melynek tünetei Mátyás halála óta a közélet egész terén ijesztő módon jelentkeztek."[244] A Fraknói Vilmos által megfogalmazott tézisek, amelyek szerint a Jagelló-kort általános erkölcsi hanyatlást vélelmezve lehet csak értelmezni, megadták az alaphangot a további vizsgálódások számára. Az 1490 és 1526 közötti időszak egyre inkább egyfajta lassú lefolyású, de megállíthatatlanul terjedő betegség képét öltötte magára, amelynek tünetei az ország katonai gyengesége, külpolitikai elszigetelődése és belső pártharcai, mindezek oka pedig a Mátyás által könyörtelenül eltiport oligarchia ismételt felemelkedése a „hatalomvágy és tetterő nélkül" trónra lépő[245] Ulászlónak köszönhetően. (E kép kialakulásáról a jelen tanulmány első fejezetében esett szó.)

„Nyitott szemmel, de mozgásra képtelen, gémberedett tagokkal csúszott a szerencsétlen nemzet az örvény felé. Az a Velence, mely 1509-ben, ha minden erejét megfeszítve is, helyt tudott állani a cambray-i ligában ellene egyesült majdnem valamennyi európai hatalommal szemben, húsz évvel előbb, 1489-ben, összehasonlíthatatlanul kedvezőbb diplomáciai helyzetben, sötét sejtelmekkel eltelve gondolt egy magyar háború lehetőségére. Hova sodorta ez a néhány esztendő Mátyás birodalmát?", írta Tóth Zoltán,[246] míg Szekfű Gyula, mint láttuk, szélhűdött emberi testhez hasonlította a Jagellók magyar államát. A közös pont mindeme írásokban a kór hirtelen megjelenése: egy Mátyás király életében még makkegészséges, tetterős nemzet gyors leromlása néhány esztendő alatt. Tulajdonképpen ugyanezt az értelmezést közvetíti az olvasók felé a legújabb angol nyelvű összefoglaló is: „Bár [a 15. század második felében] egy tehetséges és népszerű (!) király [vagyis Mátyás, kieg. a szerzőktől] bátor erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy helyreállítsa a királyi hatalmat, a század végére bárói pártok uralták a politikai színteret. […] 1500-ra az egykor gazdag és befolyásos ország a túlélésért küzdő szegény országgá vált."[247]

A Jagelló-kori Magyarország „közállapotairól", vagyis politikai rendszerének vélelmezett szétrohadásáról, ami a végső katonai vereség okának tekinthető, talán senki sem írt sötétebb színekkel, mint Szekfű Gyula és Engel Pál. Szekfű szerint „a rendiség […] képtelen volt király nélkül élni, s a központi hatalom végletes tönkrejutása, nem pedig valami »erkölcsi mocsár« az, ami akkori lengyeles állapotainkat magyarázza. Király, hadsereg, adózás, diplomácia mind elpusztult, a hatalmas nagybirtokosok látókör híján csak tapogatóztak a tenni-

243 Fraknói, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, XI.
244 Fraknói, Magyarország, 515.
245 Fraknói, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 2.
246 Tóth, *Mátyás király idegen zsoldos serege*, 349–350.
247 János Bak, Hungary: Crown and Estates. In: Christopher Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History VII. c. 1415-c. 1500*. Cambridge, 2008, 707.

valók dolgában, illúziókban éltek, és bakokat lőttek."[248] A rendi szétesés gyökerei 1490 előttre nyúltak vissza, hiszen „a magyar rendek szemében" már Mátyás alatt „kívánatosnak tűnt fel a lengyel rendek korlátlan, államellenes, államcélokkal nem törődő szabadsága", de a nagy Hunyadinak átmenetileg legalább sikerült visszaszorítania a széthúzás erőit.[249] A lengyel párhuzam tűnik fel Engelnél is: „Nyilvánvaló, hogy mint a lengyel-litván államot, úgy Magyarországot is a nemesi rend uralomra jutása juttatta tönkre. Röviden szólva annak az ellenkezője ment itt végbe, ami Nyugat-Európában. Ott a királyi hatalom fokozatosan maga alá tudta gyűrni a partikuláris erőket, és 1500 tájára hatékony politikai rendszereket alakított ki. Itt az idők folyamán a partikularizmus rendi formája diadalmaskodott a monarchia felett, és a királyság nemesi köztársasággá formálódott át. […] A nemesi tömegnek olyan állam volt az eszménye, amelynek csak előnyei vannak: amely a kiváltságait csorbítatlanul hagyja, a magyar hatalom régi dicsőségét viszont helyreállítja. […] Úgy hitte, bármikor megszalasztaná a szultánt, ha alkalma nyílik rá, de az ország védelmének terhét továbbra is a királyra és a bárókra kívánta hárítani. Javára csupán annyi írható, hogy hitt mindenben. Kormányozni ugyan nem tudta az országot, de amikor eljött az ideje, kész volt vele együtt pusztulni."[250]

A megelőző generációk történészeivel szemben Szekfű és Engel nem haboztak nevén nevezni a belső bomlás egyetlen okát, ha tetszik, a „betegséget": a politikai viszonyok „lengyelesedése" vezetett az ország pusztulásához. Míg azonban Szekfű általában a rendeket és a rendiséget tette felelőssé a katasztrófáért, Engel, talán először, egyértelműen a hatalomvágyó, de korlátolt, kormányzásra alkalmatlan nemességre hárította a felelősséget. A különbség köztük és kortársaik, illetve elődeik többsége között a szimpátia teljes hiánya, valamint az okozatiság minden kétséget kizáró megállapítása: Magyarország azért vált képtelenné az oszmánokkal szembeni ellenállásra, és azért bukott el Mohácsnál, mert a rendek hatalomvágya felülkerekedett a királyi hatalom erején. Ebből következett, hogy alig „több mint három évtized kellett, hogy a magyar birodalom dicstelenül összeomoljék. Védelmi falát egyetlen komoly török támadás képes volt áttörni, és elég volt egy másik, hogy elsöpörje a maradék ellenállást, és a szó szoros értelmében megsemmisítse az ország haderejét."[251]

Érdemes megfigyelni, mennyivel józanabb, az európai viszonyok mélyebb megértéséről árulkodó értékelést adott Fraknói Vilmos már 1884-ben: „Egész Európa, ezen időszakban, a forrongás és bomladozás képét tárja föl. A középkor intézményei elvesztették már fejlesztő és fegyelmező hatalmukat; az újkor uralkodó eszméi még keresik a formát, a melyben meg fognak testesűlni. A népek szétfeszítik a rend-szerkezet összetartó abroncsait, lerontják az osztályok elkülönítő válaszfalait; és mikor a haladás pályáján merész lépésekre készülnek, épen akkor a katholikus egyház tekintélye ellen, mely századokon át biztos

248 Szekfű, A magyar renaissance állam, 598.
249 Szekfű Gyula, *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, é. n., 74.
250 Engel, *Szent István birodalma*, 307.
251 Engel, *Szent István birodalma*.

vezetőül szolgált, elkeseredett harcz indúl meg. Ilyen viszonyok természetes következménye, hogy a régóta lappangó belső bajok pusztító erővel törnek ki; az ellenállási képesség külső támadások irányában gyengűl; a nagy czélokért való lelkesedés kihal; a hatalmi érdekek törekednek uralomra. […] Magyarországban az erő és az erkölcsök hanyatlása nem nagyobb, mint Európa többi részeiben. És a történetíró joggal fölvetheti a kérdést: vajjon azok a nemzetek, melyekre Magyarország enyészete esetén, Európa megoltalmazásának missiója várakozik vala, betöltötték volna-e azt csak úgy is és oly sikerrel, mint Byzancz eleste után a magyar nemzet betöltötte?"[252]

Fraknói, bár egyébként maga sem fukarkodott munkáiban az elítélő megjegyzésekkel,[253] a korra jellemző terminológia keretei között (és, a saját szempontjából érthetően, kiemelt szerepet tulajdonítva a reformáció hatásának), helyesen állapította meg, hogy a középkori Magyarország bukását végső soron nem saját erkölcsi romlása okozta, hanem olyan külső körülmények, amelyek befolyásolására nem rendelkezett eszközökkel. Fraknói e külső körülmények közül a modern európai államrendszer kialakulását kísérő megrázkódtatásokat és politikai átrendeződéseket azonosította, később azonban máshová került a hangsúly. „A korszak, amit áttekintettünk (ti. a Jagelló-kor), sajnálatosan szűkölködik tanulságokban. Az ország sorsa fölött – úgy látszik – idebentről befolyásolhatatlan erők döntöttek. Mindenekelőtt az ellenséges túlerő, a hazánkhoz képest bízvást elemi csapásnak minősíthető oszmán agresszió. Ha valakire rászakad a lavina, aligha érdemes firtatni, egészséges volt-e az áldozat, vagy betegeskedő, edzett volt-e vagy csenevész, igyekezett-e két kézzel feltartóztatni a görgeteget, vagy gyáván meglapult. Lényegében az is mindegy, mivel foglalkozott az utolsó percekben."[254]

Kulcsár Péter konklúziója nem az első, amelyik – túl a Jagelló-kori magyar állam egyébként tagadhatatlan válságjelenségein – pontosan nevezte meg a középkori magyar állam bukásának legfontosabb okát, amelyhez képest a többi bízvást másodlagosnak nyilvánítható: az oszmán birodalom megállíthatatlan expanzióját. A hadtörténész Perjés Géza, miközben jelentős mértékben felülbecsülte a ténylegesen mozgósítható magyar katonai erőket, pontosan tisztában volt az oszmán hadviselés alapvető és megváltoztathatatlan fölényével keresztény ellenfeleivel szemben: „Mindazonáltal a XIV–XV. században a török taktika, ha nem is minden tekintetben, de egészében fölényben van a nyugati, lovagi taktika felett. Könnyűlovasságának gyorsasága, fordulékonysága, mozgékonysága, valamint a vezetésnek a fegyelemből és despotikus államszervezetből adódó szilárdsága révén a harcászati manőver szempontjából döntő fölényben van a

252 Fraknói, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 303–304.

253 Fraknói, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 10: A Jagellók idején ezzel szemben a „királyi tekintély alá volt ásva. A hatalmaskodó urak önkénye nem talált korlátokra. A pénzügyek terén beláthatatlan zavar honosúlt meg. A közjövedelmek a véghelyek oltalmára és az udvar szükségleteire elégtelenek voltak. A törökök ellenállást alig találva, folytonosan pusztítottak, terjeszkedtek az ország déli határszélein."

254 Kulcsár, *Jagelló-kor*, 233.

nehézkes, harci alakzatok variálására képtelen, egyénien harcoló, fegyelmezetlen, következésképpen majdnem vezethetetlen lovagi seregek felett."[255]

Az oszmán hadszervezet eredendő, Mohácson túl is még sokáig fennálló fölényét pontosan látta a Perjéssel egyébként sok tekintetben egyet nem értő Szakály Ferenc is,[256] aki másoknál sokkal realistábban mérte föl a „feudális állam önvédelmi reflexeit" is, elvetve azt a sajnos máig szívósan továbbélő mítoszt, mely szerint a Jagelló-kori uralkodó rétegek a probléma fel nem ismerése és saját korlátolt tunyaságuk miatt rohantak volna a mohácsi veszedelembe.[257] Mi több, Szakály azt sem habozott megállapítani, hogy a végső bukást elindító csapásnak, Nándorfehérvár elvesztésének gyökerei egészen Mátyás király hadszervezeti reformjaiig nyúlnak vissza.[258] E felismerések ellenére, teljesen ő sem tudott szakítani a hagyományos beidegződéssel, amelynek szimptomatikus jele az a Szakály által is elismételt, sokszor felbukkanó vád, hogy Nándorfehérvár felmentése helyett maga Bátori István nádor is saját esküvőjével foglalatoskodott – holott tudható, és tudható lett volna már sokkal korábban is, hogy a nádor az oszmán támadás megindulásától kezdve az öccsével, Andrással együtt a déli fronton tevékenykedett.[259]

Ugyancsak Szakály volt az, aki leszámolt nemcsak a Dózsa-féle felkelés és a mohácsi vereség közötti közvetlen összefüggés mítoszával, hanem a jobbágyság potenciális honvédő szerepével általában, amelyet ugyancsak az 1945 utáni marxista fordulat honosított meg a magyar történettudományban.[260] A legújabb kutatás pedig világosan bizonyította, hogy a parasztháború leverését követő drákói büntetőintézkedések jelentős része soha, vagy csak lényegesen enyhébb változatban lépett érvénybe.[261] Ugyancsak vitán felül áll ma már, hogy a Mohács mellett 1526 augusztusában II. Lajos zászlaja alatt felsorakozott, jelentős részben nemzetközi haderő távolról sem az az „elavult", „feudális" sereg volt, amelynek a Jagelló-kori folyamatos hanyatlás tételéből kiindulva sokáig nevezték, hanem mind szerkezetében, mind létszámában megfelelt a kortárs európai seregeknek.[262] Az a tény, hogy Szulejmán szultán oszmán birodalma a magyar királyénál legalább kétszer nagyobb haderőt tudott kiállítani, és ezt gond nélkül és időben tudta a kijelölt működési területre juttatni, nyilvánvalóan nem a ma-

255 Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979, 86. A magyar fegyveres erők létszámára lásd uo. 94–97. Ennek kritikájára lásd Kubinyi, A mohácsi csata és előzményei, 182–185.

256 Szakály, *A mohácsi csata*, 47–49.

257 Szakály, *A mohácsi csata*, 44–46.

258 Szakály, *A mohácsi csata*, 55–56.

259 Szakály, *A mohácsi csata*, 14. Vö. C. Tóth Norbert, Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 43:1 (2009) 27–28.

260 Szakály, *A mohácsi csata*, 69–72. Vö. Elekes–Lederer–Székely, *Magyarország története,* I. 157 (a hivatkozott rész Székely György munkája): „A magyar hadszervezet válsága, tetézve a parasztság leverésével és a parasztok iránti teljes nemesi bizalmatlansággal, közvetlenül járult hozzá a bukáshoz."

261 Mikó Gábor, Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. A dekrétum eredeti változata. In: C. Tóth–Neumann (szerk.), *Keresztesekből lázadók,* 271–317, illetve Mikó, A parasztság, 319–331.

262 B. Szabó, *Mohács*, 19–30; Rady, Fiscal and Military Developments, 86–87.

gyar hadszervezet hibája volt, hanem az oszmán állam- és hadszervezet lényegi és még sokáig domináns minőségi fölényéből következett.[263] A döntő fordulat nyilvánvalóan Szelim szultán keleti hódításaival következett be, amelyek – főleg Egyiptom elfoglalása – következtében az oszmán birodalom igazi világhatalommá vált, amelynek jövedelmei és így katonai potenciálja mellett Magyarország erőforrásai már eltörpültek.[264] Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a mérkőző felek erőviszonyai korábban sem voltak soha egyenlőek: ha más nem, Hunyadi János súlyos vereségei (1444: Várna, 1448: Rigómező) világosan ezt bizonyítják.

III. 4. Összegzés

„Hunyadi János a második, az melyet az én pennám soha elegendőül nem dícsérhet. Töröké nem volnál-é most Magyarország, ha János vajda nem lett volna, és el is volna immár az te neved felejtve, ha Hunyadi szorgalmatossága nem serénkedett volna. […] Ő László királynak [I. Ulászló, kieg. a szerzőtől] elveszése után annyit fáradozott, annyit szorgoskodott, annyit mivelt, hogy a török császárnak nem volt más haszna a győzelemben, hanem az, hogy ez világ előtt becsületet nyert magának egy hatalmas királynak veszedelmével. […] Másfelől nézzük meg a mi Lajos királyunkat a szorgalmatlanság hova tette, hogy egy hináros berekbe kellessék egy királynak veszni. Hiszem fabulához hasonló dolog ez, penig nem fabula, hanem igaz. Hiszem esztelenség, hiszem gondatlanság volt, sem maga, sem török erejét meg nem tudni, idején neki nem készülni, több segítségeit meg nem várni, hanem egy Tomori Pál személyére, mint egy Istenre mindeneket bízni, és tizszer ennyi ellenséggel megütközni, semmi elébb való praemeditatio nélkül, hanem csak mint a vak veréb magát utolsó szerencsére bízni."[265] Ha „annak a dicsőséges királynak [ti. Mátyásnak, kieg. a szerzőtől] halála után ha lettek volna mások is olyanok […]", nem „siratnánk annyi veszedelmünket, ép volna országunk, s Buda közepe volna, ha nem egész keresztyénségnek, legalább bizony Magyarországnak".[266]

A költő Zrínyi szemléletes mondatai néhány emberöltővel a mohácsi vész után már pontosan kijelölték azokat a gondolati kereteket, amelyeken belül a Jagellók korát a mai napig értékelni szokás a szélesebb közvéleményben. Vannak egyfelől a dicsőséges Hunyadiak, akik akkor is sikerrel harcoltak az oszmánokkal, ha – mint Hunyadi János – súlyos vereségeket szenvedtek tőlük, vagy – mint Hunyadi Mátyás – erőiket csak részben fordították a Magyarországot fenyegető hódítók ellen. És vannak másfelől a „vak verebek" – mert a minősítést nyugodtan kiterjeszthetjük II. Ulászlóra is –, vagyis a Jagellók, akik saját tunyaságuk

263 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500–1700.* London, 1999, 49.

264 Kate Fleet, Ottoman Expansion in the Mediterranean. In: Suraiya N. Faroqhi–Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey. Volume II: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603*. Cambridge, 2013, 32; Ebru Boyar, Ottoman Expansion in the East. In: Faroqhi–Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey,* 113.

265 Zrínyi, Vitéz hadnagy, 164–165.

266 Zrínyi Miklós, Mátyás király életéről való elmélkedések. In: *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái,* 315–316.

és gondatlanságuk miatt végezték egy „hínáros berekben". Amilyen érthető volt azonban ez az éles szembeállítás Zrínyi saját korában, a 17. század derekán, annyira kevéssé állja meg a helyét a 21. század elején. Egyrészt ma már nyilvánvaló, hogy nemcsak Mátyás király, hanem a Jagellók is Hunyadi János seregeinek az oszmánoktól elszenvedett vereségei hatására vonakodtak megütközni a törökökkel, és ebből a szempontból a határvonal nem a Hunyadiak és a Jagellók, hanem a két Hunyadi, apa és fia között húzódik.

Másfelől nem II. Lajos repült „vak veréb" módjára Mohács mezejére, hanem Hunyadi János 1444-ben Várnához és négy évvel később Rigómezőre – annyi legalábbis nagy biztonsággal leszögezhető, hogy 1526-ban a magyar hadvezetés százszor jobban tisztában volt már az oszmán birodalom tényleges hatalmával, továbbá a saját lehetőségeivel is, mint nyolcvan évvel korábban Hunyadi. Ez a tudás az eltelt évtizedek folyamatos harcaiból következett, mint ahogy az is, hogy a mérhetetlenül több és hitelesebb információ ellenére sem sikerült megoldást találni a problémára. Ha a Mohácsra vezető út nem is volt egyenes, az bizonyos, hogy kacskaringókkal ugyan, de kezdettől egy irányba vezetett, és e kényszerpálya kezdetét évtizedekkel, de talán egy egész évszázaddal 1490 elé kell tennünk. Amennyiben viszont a probléma vizsgálatát egyszerűen csak a Jagellók – eleve adottnak vett – uralkodói alkalmatlanságára szűkítjük, és mindent ebből próbálunk magyarázni, soha nem fogunk kitörni az öröklött sémákból.

BEFEJEZÉS

A vizsgálat közben természetesen vigyáznunk kell arra, nehogy „átessünk a ló túloldalára". Óvatosságot igényel, hogy ne tüntessünk fel túlzottan jó színben személyeket vagy jelenségeket. Nem tagadható természetesen, hogy a korban – nagyrészt a török fenyegetettség miatt – komoly válságjelenségekkel kell számolnunk, amelyek Mohácshoz közelítve egyre világosabban rajzolódnak ki, és az sem feladatunk, hogy a Jagelló uralkodókat a legnagyobb magyar királyok panteonjába emeljük. A mértékletesség itt is irányadó, ám le kell számolnunk az olykor döbbenetes logikai ellentmondásokkal és vétlen vagy szándékos egyszerűsítéssel terhelt évszázados kijelentésekkel: példánknál maradva a király nem elvarázsolt meseszereplő, hanem egy európai középhatalom uralkodója: tehetségének, intelligenciájának mértékéről lehet és kell vitatkozni (bár források híján nem könnyű feladat), de óriási hibát követünk el, ha uralmát a korabeli források minél részletesebb vizsgálata, tehát alapkutatások nélkül próbáljuk értékelni.

A korszak „felülvizsgálatának" egyelőre még az elején tartunk, de a körülmények biztatók: a jelenkor kutatója sokkal nagyobb forrásmennyiséggel dolgozhat a különböző online adatbázisoknak köszönhetően, ami reményeink szerint ösztönözni fogja régóta hiányzó kézikönyvek, részlettanulmányok és minél több tematikus forráskiadvány elkészítését.[267] Nemcsak arra van szükség, hogy

267 Az elmúlt két évben jelent meg a késő középkori világi archontológia első két kötete (*Archontológia 1458–1526,* I. és C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás–W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék*. [Magyar Történelmi

új forrásokat adjunk közre, hanem arra is, hogy a régtől fogva ismerteket újraértelmezzük, és közülük a legfontosabbakat ismételten kiadjuk.[268] Bármennyire ellenkezik is a hagyományos történészi elgondolásokkal, a Jagelló-korral egyébként nem rokonszenvező Engel Pál kutatási módszertana értelmében egy-egy esemény vagy jelenség vizsgálatakor – a sokszor kusza és nehezen visszafejthető történeti hagyomány miatt – mindig az egykorú forrásokból kell kiindulni, és csak utána szabad és kell szembesíteni az eredményt a korábbi szakirodalommal. Egy ennyire „terhelt" időszak vizsgálata megköveteli, hogy ne a korábbi narratívát toldozzuk-foldozzuk, hanem tiszta lappal indítva újat kezdjünk. A jövő dönti el, hogy megtaláljuk-e a középutat.

Emlékek. Adattárak] Budapest, 2017) illetve C. Tóth Norbert egyházi archontológiája (*Magyarország késő középkori főpapi archontológiája* [*Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*] [A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások 27.] Győr, 2017).

268 A „Mohács-projekt" több ilyen munkát is támogat, például az 1494–1495. évi számadáskönyv (Neumann Tibor) vagy a Mohács előtti követjelentések (Lakatos Bálint) jelenleg zajló kiadási munkálatait.

Tóth Gergely*

BŰNBAKKÉPZÉS ÉS PROPAGANDA

AZ 1526. ÉVI TÖRÖK HADJÁRAT ÉS A MOHÁCSI CSATA A KORA ÚJKORI TÖRTÉNETÍRÁSBAN (I. RÉSZ: A 16. SZÁZAD TÖRTÉNETÍRÁSA)

Aki valaha is foglalkozott a mohácsi csata történetével, bizonyára emlékszik Brodarics István nevezetes művéből arra a részletre, amikor Perényi Ferenc váradi püspök az ütközetet megelőző haditanácsban – egyfajta Kasszandraként – megjövendöli a harc végeredményét: *„Perényi Ferenc […] mintha előre tudta volna, ami nem sokkal utóbb bekövetkezett, valamennyi jelenlévő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, melyen a csata lezajlik, ha már egyszer így tetszett, a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett húszezer magyar vértanúnak kell majd szentelni (ugyanis ezt a számot még nem lépte túl a sereg).”*[1] Tragikusan szép ez a jóslat, és ha a történet igaz (szerintem nincs okunk kételkedni benne), akkor ez azt jelenti, hogy a csata emlékezetének formálása sajátos módon már a csata *előtt* elkezdődött. Ugyanakkor jól látható – és később még mi is bővebben kifejtjük –, hogy itt Perényi Ferenc (és persze Brodarics, a mű más pontjain is) még a hagyományos védőbástya-toposzt, vagyis a pogány ellen Európáért vérét ontó magyarság képét használja fel arra, hogy elhelyezze az eseményt a honi történeti emlékezetben.

A csata utóélete azonban – amint azt alább látni fogjuk – nem ebben a mederben haladt tovább. A nyugati közvéleményben, illetve történeti munkákban – részben a hatékony Habsburg-propagandának köszönhetően, részben Szapolyai későbbi, a törökkel kötött szövetségének visszavetítéseként – a magyarok lettek a vereség felelősei. Elődeink a csata elbeszéléseiben úgy jelennek meg, mint akik nem készültek fel a háborúra, továbbá hagyták meghalni a királyukat, sőt, elárulták őt. Nem volt már szó védőbástyáról vagy mártírokról – ha meg is említették a Brodarics-féle anekdotát Perényiről, azt inkább gunyorosan szána-

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.

1 Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről. Ford. Kulcsár Péter. In: B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* Budapest, 2006, 146. Eredeti szövege: Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tom. VI.) Ed. Petrus Kulcsár. Budapest, 1985, 147. (Brodarics művének eredeti szövegére a Kulcsár által megadott szakaszbeosztás szerint hivatkozunk.) Az eredeti szöveget alább idézzük is.

kozó hangnemben tették. Nyugat-Európában megszületett az ítélet: a magyarok maguknak köszönhetik a sorsukat.

Ezzel párhuzamosan, illetve a nyugati bírálatok, narratívák hatására az itthoni szerzők is elkezdték keresni az okokat és a bűnbakokat. Nemzedékek tépelődtek rajta, és tépelődnek ma is: hol rontottuk el? Ki vagy kik tehetők felelőssé mindezért? Merre vezet a kiút a múlt hibáiból, bűneiből? Azt hiszem, erre a jelenségre jól illik a Jan Assmann által leírt kulturális jelenség, a *„forró emlékezés"*, vagyis amikor a társadalom az egyszeri történeti eseményt *„bensővé teszi"*, hogy *„fejlődésének motorja"* legyen – a mi esetünkben ez a nemzetté fejlődést jelenti.[2]

A dolgozat terjedelmi keretei nem tették lehetővé számomra, hogy a csata kora újkori emlékezetének minden szóba jöhető forrását megvizsgáljam, így a korabeli történetírásra szűkítettem le a tárgyalandó művek körét. Másrészről viszont nemcsak a csata, hanem a teljes 1526. évi szulejmáni hadjárat történetírói feldolgozására vállalkoztam. Döntésemnek magyarázata egyszerű: már a kezdet kezdetén ezt a keretet, vagyis az egész hadjárat elbeszélését jelölte ki Cuspinianus *Oratiója* és Brodarics *Historia verissimá*ja. Súlyos hiba lett volna a történeti munkákból csupán a csata leírását kimetszeni, hiszen az esemény okait, a katasztrófához vezető utat az egyes szerzők általában a szulejmáni támadás elbeszélésének az elején fejtették ki. Emellett hamar világossá vált számomra, hogy nem csupán a magyar, hanem a külföldi keletkezésű történeti munkákat is vizsgálnom kell, már ami a kortárs, vagy legalábbis a 16. század első felében született műveket illeti, mivel azok érdemben befolyásolták a csata tárgyalását a honi történetírásban.

A munka során az egyik fő kérdésként azt vetettem fel, hogy miként jött létre, továbbá hogyan bővült, illetve torzult a csatával kapcsolatos ismeretanyag, részben személyes emlékezet útján (túlélők, kortársak, hírvivők visszaemlékezései), részben írott források, diplomáciai emlékek alapján. Szintén érdekelt a csata emlékezetének „sztemmája", azaz „családfája": milyen kapcsolatrendszer van az egyes történeti elbeszélések között, ki milyen korábbi forrásmunkát használt, s ezt hogyan vegyítette más leírásokkal, egyéb adatokkal. Arra is figyeltem ugyanakkor, hogy vannak-e olyan információk a csatával kapcsolatban, amelyek elkerülték a csatával foglalkozó történészek figyelmét, s ezért mintegy (újra) „fel kell fedezni", illetve értelmezni kell őket. Végül, de a legkevésbé sem utolsósorban nagyon kíváncsi voltam arra, hogy milyen narratívák születtek a csatával kapcsolatban, és ezeket hogyan befolyásolta az adott szerző saját nézőpontja.

I. ÖT KORTÁRS HUMANISTA A CSATÁRÓL

I. 1. Mohács Bécsből nézve (1.) – Cuspinianus Oratio protreptica *című műve*

Az olvasó számára úgy tűnhet, hogy már az első adandó alkalommal áthágjuk az általunk meghatározott kereteket. Azt ígértük ugyanis, hogy kizárólag a történetírás körébe tartozó munkákat fogunk vizsgálni – Cuspinianus 1526 végén

2 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, 1999, 68–78.

írott műve, a török elleni háborút sürgető *Oratio protreptica,*[3] amelyet elsőként tárgyalunk, viszont nem históriai, hanem retorikai munka, amely a klasszikus „tanácsadó beszéd" műfajába tartozik. Úgy véljük azonban, hogy kellően meg tudjuk indokolni döntésünket. Egyrészt a beszéd elbeszéléssel foglalkozó része (*narratio*) a szultáni hadjárat és a csata jól megkomponált, hatásos leírását adja, ahol a szerző történetírói eszközöket is alkalmaz. Másrészt a műben Cuspinianus igen markánsan értelmezi az eseményeket, ami hosszú távú következményekkel járt.

Johannes Cuspinianus (Spieshaymer; 1473–1529) képzett humanista, egyben magyar ügyekben járatos császári diplomata volt. Elsősorban I. Miksa alatt szerepelt aktívan: mint ismert, jelentős szerepet játszott az 1515. évi bécsi királytalálkozó megszervezésében, amely aztán alapvetően befolyásolta Európa további sorsát. Sűrűn megfordult a budai udvarban is (saját bevallása szerint az 1510–1515 közötti időszakban huszonnégy alkalommal).[4] 1521-ben hűséget esküdött Ferdinánd főhercegnek (a későbbi I. Ferdinándnak), aki szintén megbízta diplomáciai feladatokkal, többek között Magyarországon is. Ám hiába ismerte jól hazánkat, a műből úgy tűnik, hogy nem annyira a részvét és az együttérzés, hanem egyéb okok ösztönözték arra, hogy tollat ragadjon.

Cuspinianus művének az volt a *deklarált* célja, hogy felrázza a német közvéleményt, pontosabban a döntéshozókat a mohácsi csata és a török fenyegetés elbeszélésével. Az *Oratio* a címe szerint is *„a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és főuraihoz"* íródott, abból a célból, *„hogy vállaljanak háborút a török ellen".* Úgy vélem azonban, hogy volt a műnek egy *rejtett* célja is: Cuspinianus mintegy igazolni akarta ezzel Ferdinánd cseh és magyar királyságának legitimitását, illetve következő évi hadjáratát, ami nem annyira a török ellen, mint inkább a magyar trón megszerzésére irányult. Különös figyelmet érdemel az alábbi részlet: *„Ferdinánd, Magyar- és Csehország királya egy alkalmat sem szalaszt el, hanem a jövő tavaszon a csehek, morvák, sziléziaiak, a birodalmi fejedelmek és előkelők közül számlálhatatlan katonát, kitűnő sereget gyűjt, hadat indít Krisztus ellenségeire."*[5] Cuspinia-

3 Joannes Cuspinianus, *Oratio protreptica* […] *ad Sacri Romani Imperii principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit rex Hungariae Ludovicus...* Viennae Austriae, [1526.] Kulcsár Péter fordításának legutóbbi kiadása: Johannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez. Ford. Kulcsár Péter. In: Kasza Péter–Pálffy Géza (közread.), *Brodarics-emlékkönyv: egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz 1527. március 18., Dévény.* Budapest, 2011, 81–99.

4 Személyére lásd Hans Ankwicz von Kleehoven, *Der Wiener Humanist, Johannes Cuspinian*. Graz–Köln, 1959; Christian Gastgeber–Elisabeth Klecker (Hrsg.), *Johannes Cuspinianus (1473–1529). Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext.* (Singularia Vindobonensia, 2.) Wien, 2012; Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja*: *Brodarics István pályaképe*. Pécs–Budapest, 2015, 48–49; a műre lásd uo. 58–63.

5 Lásd Cuspinianus, Buzdító beszéd, 95. Az eredetiben: *„Ferdinandus Hungariae et Bohemiae rex, nullam obmittit occasionem, quin proximo vere coactis ex Bohemis, Moravis, Slesiis, ex Imperio* [!] *principibus et proceribus immensis militibus et generoso exercitu bellum suscipiatur contra Christi hostes."* Cuspinianus, *Oratio protreptica,* C[iv]v–D[i]r. Vö. erre Kasza Péter, „Mert látom, hogy néhányan […] az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek…": Megjegyzések Brodarics

nus kiemeli tehát Ferdinánd új címeit, valamint kész tényként kezeli a következő évben (1527-ben) indítandó expedíciót is.

Szépen hangzik a török elleni nagy hadjárat ideája, ám a bécsi humanista „megfeledkezett" valakiről: Szapolyai Jánosról, vagyis I. János magyar királyról. Cuspinianus 1526 végén írhatta a művét, mivel Ferdinándot december 17-én választották magyar királlyá – elvileg csak ezután nevezhette őt így. De ha azt feltételezzük, hogy e címet csupán megelőlegezte neki, akkor is Lajos temetése, azaz 1526. november 9-e után készülhetett el a művel, mivel megemlítette az eseményt.[6] Szapolyai megválasztása a temetés után egy nappal, megkoronázása pedig két nappal később történt, így nyugodtan kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy Cuspinianus ne tudott volna róla. Azt gondolom tehát, hogy szerzőnk tudatosan hallgatta el Szapolyai személyét (semmilyen formában nem szerepel az *Oratió*-ban): emlegetése ugyanis jelentősen gyengítette volna Ferdinánd legitimációját, illetve a következő évi magyarországi hadjárat jogosságát. Emellett véleményem szerint a magyar elit folyamatos becsmérlése mögött is Ferdinánd aspirációinak támogatása állhat. Ismeretes ugyanis, hogy ennek az elitnek a jelentős része Szapolyaihoz húzott. Ezért Cuspinianus számára célszerűnek tűnhetett úgy bemutatni őket, mint akik torzsalkodásukkal, *„aluszékonyságukkal"* a király vesztét okozták, s így nem alkalmasak az ország megvédésére.

Cuspinianus a hadjárat elbeszélését nagyon elegáns és szépen kimunkált stílusban adja elő. Igazi humanista történészként megkísérli kideríteni Szulejmán hadjáratának okait,[7] továbbá egy kis földrajzi leírást is ad az Al-Dunáról és általában Dél-Magyarországról, ami ugyancsak a görög és római historikusok, illetve humanista történeti munkák sajátja.[8] Szintén jellemző, hogy antikvárius érdeklődéssel mutatja be a Traianus-hídon lévő feliratot,[9] illetve, hogy antik versidézetekkel fűszerezi mondandóját. Cuspinianus emellett tudós kitérőt ír a janicsárokról is.[10] Tehát itt teljes történetírói fegyverzetben lép elénk – már csak ezért is indokolt, hogy helyet kapjon áttekintésünkben.

Művében szerzőnk felvonultatja a törökökkel kapcsolatos toposzok jelentős részét is, amelyek ekkorra már a korabeli irodalom kötelező elemeivé váltak.[11]

István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007) 339–340.

6 *„Et cum non essent, qui piissimum regem armis exuerent, obrutus aquis in lacu submersus est, et absorptus*: *ut olim Imp. Decius Aug. pari conflictu periit*; *et post mense Octobri tandem repertus, in Alba Regali, ubi maiores sui sepulti quiescunt, praesentia multorum regnicolarum terrae mandatus."* Cuspinianus, *Oratio protreptica,* B[i]v.

7 A történelmi események mögött álló okok feltárása, legalábbis ennek kísérlete már megfigyelhető a humanista történetírók többségénél. Vö. Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past.* London, 1969, 77–104; Kulcsár Péter, A humanista történetírás. In: Uő, *Humanista történetírás Magyarországon (tanulmányok).* (Kisebbségkutatás Könyvek) Budapest, 2008, 70–71.

8 Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Aiiv–Aiiir; Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83.

9 Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Aiiv–Aiiir; Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83.

10 Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Aiiv–Aiiir; Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83.

11 A jelenségre lásd újabban Kiss Farkas Gábor, Politikai retorika a törökellenes irodalomban. In: Jankovits László–Orlovszky Géza (szerk.), *A magyar irodalom történetei.* I. Budapest, 2007, 204–216.

Az *Oratio* szövegéből megtudhatjuk, hogy a török a kereszténység ellensége, vérszomjas fenevad, hogy Szulejmán kegyetlen zsarnok, azonban mintegy biztatásul a „keleti" puhányság ősi toposza is felbukkan. Cuspinianus felemlegeti a korábbi törökellenes hadjáratok kudarcát, így a várnai vereséget, amelyet – immár szintén toposzként – Cesarini bíboros „esküszegésének" tulajdonít, míg a nikápolyi fiaskóért Zsigmond elbizakodottságát okolja.[12] Szintén tipikusnak mondhatók az „Ucalegon-érvek" – a szomszédban pusztító tűzvész veszélyeinek ecsetelése –, ahogy annak hangoztatása is, hogy a törökök nem isznak (ezzel mintegy ellenpontozva a németek iszákosságát, amit igencsak hosszan fejteget – az *ebrietas Germanica* pedig szintén régi írói kép).[13] Szintén nem ismeretlen a Turcica-irodalomban, hogy Szulejmánt Attilához hasonlítja, de az összevetésben megcsillantja azt is, hogy van remény a török szultán legyőzésére, mivel – mutat rá – Attilának sem sikerült a nyugat meghódítása.[14] Elterjedt Turcica-közhely továbbá a megosztott kereszténység feletti kesergés, amelyhez egy érdekes történetet hoz II. Mehmeddel és fiával kapcsolatban.[15] Sajátos mozzanat, hogy Cuspinianus ugyanakkor pozitív példaként emlegeti a törökverő Hunyadiakat és a fekete sereget is, s ezzel őket is beveszi a törökellenes érvelésébe – ez valószínűleg inkább történelmi tájékozottságának köszönhető.[16] Látható, hogy szerzőnk jól ismerte az ekkorra már szépen gyarapodó törökellenes irodalmat, s elemeit szerencsésen alkalmazta munkájában.

Cuspinianus ugyanakkor igen sok hibát ejt az események elbeszélése során. Adatai, kijelentései sok esetben kérdésesek, illetve ellentétben állnak más forrásokkal. Rögtön az elején azt állítja, hogy II. Szelim szultán 1525-ben halt meg,[17] ami elég nagy tájékozatlanságra vall. A török hadseregről túlzó számot ad meg, mivel kétszázezer fegyveresről ír – igaz, a korban sokan elkövették ezt a hibát.[18] Pétervárad ostroma kapcsán úgy tudja, hogy megadták magukat a védők, viszont más források szerint a szultán csak a védők kis hányadának

12 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 87. Az esküszegés toposzára legutóbb, további irodalommal lásd Tóth Gergely, Politika, történelem, múltszemlélet három 17. századi kanonok műveiben: Balásfi Tamás, Ráttkay György és Bársony György munkái. In: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.), *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században.* (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 3.) Pécs, 2018, 300–301.

13 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 94–95. A németek iszákosságának toposzára lásd Radek Tünde, Utószó. In: Sára Balázs–Radek Tünde–Balogh F. András (közread.), *Eine Unterredung gegen die Türken*: *Traktátus Mohácsról*. Budapest, 2003, 175–176; újabban lásd Tóth Gergely, Az erazmista szatirikus és a bebörtönzött mártír: Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria.* In: Fajt Anita–Szilágyi Emőke Rita–Tóth Zsombor (szerk.), *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai.* Budapest, 2017, 63, 65.

14 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 95.

15 Uo. 95–96. Cuspinianus művének eme részletére lásd Fodor Pál, Az apokaliptikus hagyomány és az aranyalma legendája: a török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39:1 (1997) 47–48.

16 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 97.

17 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 82.

18 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83. A török hadsereg létszámát, tehát kimondottan a harcoló alakulatokat 60-70 ezer főre lehet tenni. Lásd B. Szabó János, *A mohácsi csata.* (2. jav. kiadás) Budapest, 2011, 72–74.

a megadását fogadta el.[19] Téves az az értesülése, hogy a török sereg sikertelenül ostromolta volna Siklóst és Valpót,[20] ahogy az is, hogy – még az ütközetet megelőzően, a felvonulás során – megtámadta és elpusztította volna Pécset (ez valóban megtörtént, de már a csata után).[21] A csata elbeszélése nagyon felszínes: Cuspinianus szerint a magyarok ágyúi semmi kárt nem tettek az ellenségben, a török támadástól viszont azonnal pánikba estek és megfutamodtak. A bécsi humanista emellett azt is kijelenti, hogy a magyarok még megsebezni sem tudták a törököket, viszont megrémítették őket a törökök csatakiáltásai (*„dabra dabra hu"*).[22] Az a gyanúm, hogy Cuspinianusnak ezzel a magyar seregre nézve igencsak dehonesztáló csataleírással is hátsó szándéka lehetett – attól függetlenül, hogy valami szemtanúra biztosan támaszkodott. A hanyatt-homlok menekülő, már az ellenfél hangjától is megijedő sereg képével ugyanis vélhetőleg azt akarta bizonyítani, hogy a magyarok alkalmatlanok a törökök megállítására – vagyis azt akarta hangsúlyozni, hogy erre csak Ferdinánd és seregei képesek.

Két epizódszerű történet érdemel még figyelmet a leírásból, amelyek csak itt olvashatók, bár valóságtartalmuk kérdéses. Az egyik az esztergomi huszárok nevezetes gaztette (a királyné egyik hajójának kifosztása, valamint a női ruhák „felpróbálása"), ami Cuspinianust heves kifakadásra sarkallta általában a magyarok ellen.[23] A másik történet arról szól, hogy Mária királyné menekülése után a budai várat megszállta kétszáz szegény zsidó, akik Szulejmán érkeztekor ellenállást tanúsítottak, de a szultán végül megegyezett velük és a birodalomba szállíttatta őket.[24]

Vannak persze emellett olyan értesülések is Cuspinianus munkájában, amelyeket szerzőnk – mai ismereteink szerint – jól tud, vagy legalábbis megközelítőleg jól. Viszonylag helyes adatnak tűnik nála II. Lajos 30 ezer fős serege,[25] bár

---

19 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83–84. A védők, látva reménytelen helyzetüket, kegyelmet kértek a szultántól, amit viszont ő nem adott meg. Az utolsó toronyba szorult kilencven embernek azonban Szulejmán kegyelmet adott, akik el is vonulhattak Tomori táborába. Lásd B. Szabó, *A mohácsi csata,* 79.

20 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 84.

21 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 85. Az információt később Brutus is átveszi. Lásd alább. A csata után (valamikor szeptember elején) portyázó akindzsi csapat támadta meg és gyújtotta fel Pécset, a lakosságot pedig lemészárolta. Lásd Varga Szabolcs, *Irem kertje*: *Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009, 12–13.

22 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 86. Az eredeti szövegben: *„Nostri pallentes territi barbarico clamore frequentato Dabra Dabra hu, quas voces crudeliter reiterabant, maximumque terrorem nostris iniecerunt, praesentem mortem oculis animadvertunt."* Cuspinianus, *Oratio protreptica,* B[i]r. Sudár Balázs turkológus véleménye szerint a „dabra dabra hu" az „Allahu akbar" („Allah a leghatalmasabb") félrehallása lehet.

23 Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Biiir; Cuspinianus, Buzdító beszéd, 86.

24 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 89. Ehhez az értesüléshez hasonló egy korabeli röplap, illetve Johann Kessler svájci humanista szerző állítása, miszerint a törökök a budai zsidónegyed ostroma alatt két és fél ezer embert vesztettek volna. Lásd Haraszti György, *Pannóniától Magyarországig*: *A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig.* I. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2014, 248. A budai (és más városban lakó) zsidóknak a török birodalomba való elszállítását egyéb források is megerősítik. Uo. 249–250.

25 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 85.

más korabeli források ennél kevesebbről szólnak (huszonöt-, huszonhat-, vagy huszonhétezer emberről).[26] Jól írja, hogy a magyar király az egyházi vagyon megcsapolása révén igyekezett pénzhez jutni.[27] Tomori szerepét elég reálisan értékeli, rámutat ugyanis arra, hogy ő mindent megtett, ami az adott helyzetben lehetséges volt (megjegyzendő, hogy a kalocsai érsek a korabeli magyar elit egyetlen tagja, aki nevesítve, végig pozitív előjellel szerepel).[28] Cuspinianus ugyanakkor azt is helyesen látja, hogy nem volt megfelelő, tapasztalt hadvezér, aki sikerrel tudta volna vezetni a magyar sereget.[29] Tud arról, hogy Szulejmán parancsára fosztották ki Budát, s hogy Mária hetvenhat hajóval menekült el.[30] Összességében azonban elmondható, hogy a mű forrásértéke meglehetősen csekély, ami a hadjáratot és a csatát illeti.

Fentebb már említettem, hogy véleményem szerint Cuspinianus azt akarta sugallni a csata elbeszélésekor, hogy a magyar elit alkalmatlan az ország vezetésére, amit bíráló megjegyzések egész sora erősít meg, amelyek végigkísérik az egész művet. Érdekes párhuzam, hogy egy másik munkájában (*De capta Constantinopoli*) hasonló kritikával ír a magyar elitről, és már inkább ironikusan jegyzi meg, hogy Magyarországot a kereszténység védőbástyájának nevezik.[31] Eme írásában hasonló kíméletlenséggel számol le a régi közhellyel, egyenesen múlt időbe téve azt. Többször hangsúlyozza a tunya és hanyag, szundikáló magyarok felelősségét, elsőként Nándorfehérvár elvesztésében.[32] Amikor pedig Szulejmán 1526 tavaszán támadásra indult, Cuspinianus elbeszélése szerint *„a magyarok Epimenidész álmát aludták, táncnak és bornak hódoltak"*.[33] A török elleni készülődés során egyesek *„a király végzetét lesve lapítottak"* (itt vélhetőleg Szapolyaira akart célozni),[34] miközben *„nem akadt józan ember"*, aki figyelmeztette vona a királyt a veszélyre, sőt, sok ostoba még noszogatta is, míg mások fenyegették, hogy amennyiben nem támad az ellenségre, *„ellene fordítják a fegyvert"*.[35] A király halálának leírásakor Cuspinianus súlyos vádat fogalmazott meg, miszerint az övéi rosszul őrizték a királyt.[36] Végül megemlítendő a szerzőnek az a kirohanása is, ahol az esztergomi katonák viselkedése alapján az egész magyar nemzetet

26 B. Szabó János 27 ezer főben adja meg a sereg létszámát, amely a kísérőkkel együtt a 40 ezres létszámot is elérhette. Lásd B. Szabó, *A mohácsi csata,* 84.

27 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 85.

28 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 84, 85.

29 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 86.

30 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 88.

31 Vö. Imre Mihály, *Magyarország panasza*: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában.* (Csokonai Könyvtár, 5.) Debrecen, 1995, 31–32.

32 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 82. Igaz, Rhodosz elvesztése miatt a keresztény fejedelmeket is általában „lomhasággal" vádolja. Uo.

33 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 83.

34 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 84. Az eredetiben: *„...fatum sui regis expectantes latuerunt."* Lásd Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Aiiiv–[Aiiii]r.

35 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 85–86.

36 *„Dissolutus exercitus a nostris regem arripuit male custoditum a suis, qui praeter opinionem omnium in lacum, quem Danubius inundatione facit, insiliit."* Lásd Cuspinianus, *Oratio protreptica,* B[i]v. A fordításban Cuspinianus, Buzdító beszéd, 86. Mint látható, Cuspinianus a Duna árterét jelöli meg a király halála helyéül, nem pedig valamiféle patakot.

becsmérelte, s úgy vélte, gyökerestül ki kellene irtani – legalábbis szavai így *is* érthetők, s úgy is, hogy csak a katonákra érti mindezt, de nem törekszik arra, hogy ezt a kétértelműséget eloszlassa.[37] Hogy ez mennyire így van, arra Brodarics a tanú, aki szintén úgy értette, hogy a bécsi humanista szavai az egész magyarságra vonatkoznak, s ezt a kirohanást is indokul hozta fel abban a nevezetes, korábbi urának, Ferdinándnak 1527. március 18-án írt levelében, amelyben magyarázatot kívánt adni arra, hogy miért pártolt át Szapolyaihoz.[38]

Érdemes még röviden kitérni arra a részre, ahol Cuspinianus hosszan taglalja Magyarország termékenységét, *fertilitas*-toposzok egész sorát felvonultatva. Pannónia termékenysége igen mélyen meggyökeresedett közhelynek számított a középkori nyugati irodalomban[39] – bár Cuspinianusnak láthatóan pontos ismeretei is voltak, ami sűrű magyarországi követségei miatt nem meglepő.[40] Csakhogy szerzőnk ezúttal is odaszúr a kapzsi magyar nemeseknek, akik nyúzzák és kizsigerelik a szegény parasztot.[41] Cuspinianus hozzáállása hasonlít II. Frigyes császár krónikairójához, a magyarokat igen negatív színben feltüntető Freisingi Ottóéhoz:[42] íme e csodás vidék, s ez a hálátlan, népnyúzó, vezetésre alkalmatlan magyar nemesség irányítja. Ezért érvelésében a magyarok iránti szolidaritás nem is vehető észre, inkább csak azt ecseteli a német közönségnek, hogy egy ilyen gazdag országot ne hagyjanak a török prédájává lenni.

Értelmezésünk szerint tehát Cuspinianus azt akarta hangsúlyozni a magyar elit tehetetlenségének és gonoszságának bemutatásával, hogy egyedül I. Ferdinánd képes megmenteni az országot – amire ura nagyon is rászorult, mivel legitimációja Szapolyai korábbi megválasztása és megkoronázása miatt enyhén szólva is problematikus volt. A török elleni hadjárat propagálásával pedig a Habsburg uralkodó 1527. évi tervei, azaz a magyarországi hatalomátvétel előtt akarta egyengetni az utat. A mű nem maradt hatástalan, bár nem egészen olyan eredménnyel járt, mint amit szerzője elképzelt. Amint azt alább bemutatjuk, Ursinus Velius is felhasználta később, de bizonyíthatóan merítettek belőle mások

37 *„O gens effera et crudelior omni Turco, omni supplicio perdenda, et mille mortis generibus castiganda, soboles scelerata, non aere, non terra ferenda... num, o principes Sacri Romani Imperii et proceres, est haec gens funditus e radicibus exterminanda et delenda?"* Lásd Cuspinianus, *Oratio protreptica,* Biiir; fordításban lásd Cuspinianus, Buzdító beszéd, 88. Megjegyzendő, hogy Kulcsár Péter a fordításában „népségnek" fordítja a „gens"-t, vagyis jóhiszeműen csak a katonákra vonatkoztatja, de a Brodarics *Historiá*járól író Gőzsy Zoltánnak igaza van abban, hogy az idézett rész legalább annyira érthető általában a magyarokra is. Lásd Gőzsy Zoltán, Brodarics István történeti munkája. *Pécsi Szemle* 13:1 (2010) 131.

38 A levél vonatkozó részét lásd Kasza–Pálffy, *Brodarics-emlékkönyv,* 73, fordításban: uo. 78.

39 Vö. Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez).* (Modern Filológiai Füzetek, 6.) Budapest, 1969, 36–37; Imre, *Magyarország panasza,* 223–233, Cuspinianusra vonatkozóan: uo. 225–227.

40 Cuspinianus, Buzdító beszéd, 90–92.

41 Uo. 90.

42 Személyére és művére, különösen a magyarokat érintő negatív megjegyzésekre további irodalommal lásd Zsoldos Attila, Egy német és két muszlim: Freisingi Ottó, Abu Hámid és Idriszi a 12. századi Magyarországról. *Korunk* 28:12 (2017) 16–25.

is. A legfontosabb hozadéka azonban az volt, hogy Brodarics István az *Oratio* miatt ragadott tollat, hogy megírja élete fő művét, a *Historia verissimá*t.

I. 2. Mohács emlékezetének fundamentuma – Brodarics István Historiája

Brodarics Istvánnak (1480 k.–1539), II. Lajos egykori kancellárjának[43] a műve rendkívüli alkotás. Azzal, hogy a szemtanú részletességével lejegyezte az 1526. év magyarországi eseményeit egészen Szulejmán kivonulásáig, egy csapásra elsőrendű forrássá és a csata legfontosabb kútfőjévé vált, továbbá emlékezetének egyik legfontosabb alakítója lett mind a mai napig – akkor is, ha keletkezése előtt és után elbeszélő források, levelek és egyéb dokumentumok százai születtek, amelyek az ütközetről és a hadjáratról információkat nyújtanak. Bármennyire is elfogult olykor vagy hallgat el bizonyos tényeket, és bármilyen hiányos is a csatáról szóló beszámolója – a kancellár szemtanú remekül megkomponált elbeszélése rabul ejti olvasóját, aki utána már nehezen tudja máshogy látni az események egymásutánját, mint ahogy azt a szerző a szeme elé tárta.

Kasza Péter, Brodarics életművének avatott kutatója újabban meggyőző érveléssel vonta kétségbe a kutatás korábbi vélekedését, amely szerint a *Historia* 1527-ben jelent meg. Ehelyett arra a megállapításra jutott, hogy a hajdani kancellár 1528-ban írta meg művét, amely aztán Zsámboky 1568-as kiadásában jelent meg először.[44] Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a *Historia* kéziratban terjedt, és az sem, hogy felhasználták. Iovius bizonyosan forgatta Brodarics művét – vélhetőleg kéziratos formában –,[45] és talán más, 1568 előtt publikáló szerző esetében is felvethető, hogy ismerték a művet.[46] Az bizonyos, hogy a kancellár műve 1568 után nagyon erősen befolyásolta a Mohács-recepciót: az ezt követően megjelenő történeti munkák többnyire az általa kijelölt területen mozogtak, sőt, az eseménysort is többé-kevésbé ugyanolyan sorrendben mondták el, még ha variálták, illetve más szerzők állításaival vegyítették is Brodarics adatait.

Hova sorolható műfajilag a *Historia verissima?* Ha a megírás okait nézzük, polemikus politikai röpiratként is értelmezhető, hiszen alig titkoltan Cuspinianus műve ellen íródott. Emlékiratnak, memoárnak is tekinthetjük, mivel legnagyobb erénye a személyesség. Lejegyzi a hadjárat apró mozzanatait, érzékletesen írja le a magyar hadvezetés döntéseit, kényszerpályáit úgy, hogy maga is tevékenyen részt vett az eseményekben. Elsősorban mégis történeti munka, és a szerzője mindent meg is tett, hogy a közönség így tekintsen rá. Már a címben is *Historiá*nak nevezi a munkáját, és az egyik legismertebb antik történetírói for-

43 Életére lásd Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja.*

44 Lásd Kasza Péter, Egy elveszett kiadás nyomában: Brodarics István *Historiájá*nak első kiadásáról. In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma*: *Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 39–65.

45 Kasza, Egy elveszett kiadás, 64; Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 190–191.

46 Ezekről a szerzőkről és munkáiknak a *Historiá*val való lehetséges kapcsolatáról alább részletesen is írunk.

dulattal, a liviusi *operae pretium...* szavakkal indítja művét.[47] A földrajzi áttekintés is a mű históriai jellegét erősíti, ahogy azt Cuspinianusnál is láttuk. A *Historiá*-ban megtaláljuk a fiktív orációkat, a rossz ómeneket, és kijelenthetjük, hogy az egész szöveg választékos humanista stílusban íródott – de Brodarics nem is tehetett másképpen, ha Cuspinianus *Oratió*jára akart válaszolni.[48]

A mű megírása mögött rejlő motivációk felfejtésével legutóbb Kasza Péter foglalkozott. Vizsgálata alapján Brodarics elsődleges célja természetesen Cuspinianus cáfolata volt, hiszen nagyon is találva érezhette magát, amikor a bécsi szerző a magyar elitet tette felelőssé a csatavesztés és a király halála miatt. A hajdani kancellár válaszul a fortunát, vagyis a (bal)szerencsét okolta II. Lajos tragédiájáért, amit sorsszerű, elkerülhetetlen eseményként prezentált.[49] Többször is jelezte emellett, hogy a királyt és a hadvezéreket többen is le akarták beszélni a csatáról (mint láttuk, Cuspinianus szerint nem akadt ilyen).[50] Végül részletesen kifejti, hogy voltak a király védelmére rendelt emberek – más kérdés, hogy nem tartózkodtak a király mellett, amikor kellett volna, de Brodarics ebben is a sors kezét látja.[51] Emellett szerzőnk általánosabb ellenérveket is hoz Cuspinanusszal szemben. Nagy hangsúlyt kap művében a fentebb már említett védőbástya-toposz: rámutat, hogy a magyarság ötszáz éve küzd a pogány ellen és védi a kereszténységet, vagyis a maga részéről már régóta nagy áldozatokat hoz egész Európáért.[52] Drámai szavakkal utasítja vissza az árulás vádját is, mondván, aligha lehet a király cserbenhagyásával vádolni a magyarokat, hiszen ott haltak meg „mindannyian" a mohácsi mezőn.[53]

Kasza ugyanakkor rámutat arra is, hogy Brodarics másik célja a Szapolyai János melletti propaganda lehetett – akinek, mint ismert, 1527 tavaszán maga is híve lett, miután Ferdinándban csalódott.[54] Ez is egyfajta válasz Cuspinianus művére, aki, mint láthattuk, tudomást sem akart venni a királlyá koronázott

47 *„Operae pretium fore putavi, si bellum* […] *breviter describerem..."* Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 2. Vö. Livius Praef. 1. (*„Facturusne operae pretium sim, si* […] *res populi Romani perscripserim..."*)

48 Lásd erre Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* (Kézirat gyanánt.) Budapest, 1975, 8–23, különösen: 17; Tóth Zsombor, The Making of… hogyan készül(t) Mohács? In: Uő, *A történelmem terhe: antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez,* Kolozsvár, 2006, 13; lásd még: Uő, Fons vs. Memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához: esettanulmány. In: Uő, *A történelmem terhe,* 53–81.

49 Gőzsy, *Brodarics István,* 30–32; Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 194–195.

50 Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 196.

51 Uo.

52 A propugnaculum, azaz védőbástya-toposzra általában, illetve Brodaricsnál lásd újabban Fodor, Az apokaliptikus hagyomány, 22–24; Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 197. Tóth Zsombor arra hívta fel a figyelmet, hogy a propugnaculum-narratívát Brodarics végig érvényesíti, nemcsak a mű elején, hanem Báthori és a király csata előtti szónoklatában is, továbbá Perényi jóslatának is ezt teszi a fő motívumává. Lásd Tóth Zs., The Making of…, 15–17; Uő, Fons vs. Memoria?, 66–69.

53 Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 197.

54 A pártváltás hátterére részletesen Kasza–Pálffy, *Brodarics-emlékkönyv,* 31–135; Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 71–82.

magyar főúrról. Szapolyai végig nagyon pozitív megvilágításban tűnik fel a *Historiá*ban. Áldozatkész, engedelmes alattvaló, aki mindent megtesz a haza megmentéséért. Erre szükség is volt, mert nagyon hamar akadtak olyanok – természetesen az ellenoldalról –, akik azt firtatták, vajon Szapolyai miért nem érkezett meg időben a csatába; sőt általában a választ is megtalálták, mégpedig a vajda hűtlenségében, törökbarátságában. Brodarics bizonyosan cáfolni kívánta ezeket az inszinuációkat is.[55] A szerző kedvező színben mutatta be Frangepán Kristófot is, aki szintén Szapolyai híve lett.[56]

Brodarics művében vannak olyan kulcsmomentumok, amelyek irányt szabtak a későbbi elbeszélő munkáknak, vagy éppen vita tárgyát képezték. Ezért vázlatosan, a legfontosabb mozzanatokat kiemelve ismertetnünk kell Brodarics narrációját, hogy ezzel világos legyen: az utána jövő szerzők mit vesznek át tőle, mivel vitatkoznak, vagy éppen mit hagynak el.

1. Előzmények: *Szulejmán seregének közeledése, magyar készülődés.* Brodarics a műnek ebben a részében jelezni kívánta Lajos és a magyar vezetés felelősségteljes magatartását. Elbeszélése szerint Lajos segítséget kért az európai hatalmaktól, és igyekezett minden lehetséges forrásból pénzt szerezni: megcsapolta az egyházi vagyont, és a városoktól is pénzt szedett be.[57]

2. A Szapolyai-ügy. Brodarics írja le, miszerint „valaki" azt tanácsolta Lajosnak, hogy Szapolyai az erdélyi csapatokkal és a havasalföldi vajdával támadja meg hátulról a török sereget, vagy pedig – szintén a havasalföldi vajdával – induljon „Trákia" pusztítására, hogy ezzel Szulejmánt visszafordulásra késztesse. Ezt a kétféle tervet Szapolyainak is megüzenték, azzal a megjegyzéssel, hogy tegye azt, amit jónak lát (!). Brodarics hangsúlyozza, hogy emiatt nem érkezett meg időben Szapolyai.[58] Habár később a király arra utasította, hogy csatlakozzon a fősereghez,[59] a vajda az egymásnak ellentmondó parancsok miatt „kétségek közt hányódott", újabb parancsot kért, de jelezte, hogy a hátbatámadás már elkésett. Erre írta Lajos válaszul, hogy siessen csapataival hozzá – de már későn.[60] Brodarics kifejti emellett, hogy a csata előtt néhány nappal Szapolyai – Frangepán Kristóffal egyezőleg – azt tanácsolta a királynak, hogy menjen biztonságos helyre, valamint azt kérte, hogy Lajos várjon a csatával, amíg megérkeznek.[61] Végül Brodarics még azt is elmondja új ura védelmében, hogy amikor Szeged körül járván belátta, hogy seregével már nem fog odaérni, szekérre ült, s néhány emberével a csatába sietett.[62]

---

55 Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 197–200.

56 Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 200. Frangepán a csata után mentegetőzni kényszerült, amiért nem érkezett meg időben a király seregéhez. Lásd Frangepán Kristóf levelét Jozefics Ferenc zenggi püspöknek, Zágráb, 1526. szeptember 5.: B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 94–97.

57 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 28–42; Brodarics, Igaz történet, 137.

58 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 77–78.

59 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 82; Brodarics, Igaz történet, 140.

60 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 86–87, 89; Brodarics, Igaz történet, 141.

61 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 125; Brodarics, Igaz történet, 144.

62 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 240; Brodarics, Igaz történet, 152.

3. A Drávánál védekezés meghiúsulása. Kijelölték a nádort, hogy akadályozza meg a török sereg átkelését a Drávánál, de az urak, kiváltságaikra hivatkozva nem voltak hajlandók a király nélkül odamenni.[63] Ekkor hangzik el az uralkodó kétségbeesett beszéde, aki Brodarics szerint így fogalmazott: *„látom tehát, hogy ki-ki az én fejem árán keres mentséget és menekvést a saját fejének."* Ám ő – folytatja –, oda megy, ahova nélküle nem akarnak menni, hogy az ő magatartásával senki se mentegethesse magát.[64]

4. Tomori Pál és Szapolyai György vezérsége. Tiltakozása ellenére Tomori Pált jelölik ki vezérnek, s Szapolyai Györgyöt adják mellé.[65] Brodarics érdekesen ábrázolja Tomorit: messzemenően elismeri érdemeit, tengernyi fáradozását, de az elbeszéléséből kiderül, hogy a katona-főpap súlyos hibákat is ejtett.

5. A csatatér leírása. Brodarics két helyen is ír a csata helyszínéről – előbb annak tágabb környezetéről, majd a konkrét csatatérről –,[66] amely leírások máig sok vitára adnak okot.[67]

6. Tomori katonáinak elbizakodottsága. Tomori lovasai, akik a Karasica-patakon túl táboroztak, nem akarnak „visszavonulni", vagyis a fő táborba menni. A katonák szépen kimunkált fiktív szónoklatban mondják el érveiket: ne akarják őket elvonni az ellenséges seregtől, amely különben is meggyengült a korábbi háborúk alatt, így könnyen legyőzhető.[68]

7. Kényszerű döntés a csata mellett. Lajos meghagyja Brodaricsnak, hogy érveljen az urak előtt a csata elhalasztása mellett.[69] A főurak azonban kitartanak a szándékuk mellett: égnek a harci vágytól, és félnek a szintén harcra éhes katonáktól.[70] Ez megismétlődik a haditanácsban is. Felmerül az ülésen is a halasztás szükségessége, hiszen még számos sereg nem érkezett meg a táborba. A szintén jelen lévő Tomori „nem idegenkedik" az összecsapástól, noha húszezres magyar és háromszázezres török sereggel számol, amit a jelenlévők nagy megdöbbenését látva finomít hatvanezer hadra fogható ellenséges katonára. Ekkor jelennek meg a tanácsban Tomori katonái, akik azzal fenyegetőznek, hogy rátámadnak a sereg másik részére, hogyha el akarják halasztani csatát. Így végül megszületik

63 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 104; Brodarics, Igaz történet, 142. A drávai átkelő 1526. évi védelmének problémájára Eszék vonatkozásában lásd Varga Szabolcs, Volt-e vár Eszéken 1526-ban? *Keletkutatás* 35 (2007) 48–58.

64 *„Video, inquit, ego unumquemque capite meo (verba enim regis, sicuti fuerunt, ita ponemus) excusationem et salutem capiti suo quaerere..."* Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 105; Brodarics, Igaz történet, 142–143. Ez a megfogalmazás meglehetősen ügyetlennek tetszik, így még azt is el tudom képzelni, hogy a pillanat hevében Lajos valóban valami hasonlót mondott.

65 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 109–113; Brodarics, Igaz történet, 143.

66 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 114–118, 186–188; Brodarics, Igaz történet, 143, 149.

67 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 132–142; B. Szabó János, *Mohács*: *Régi kérdések – új válaszok. A magyar királyság hadserege a mohácsi csatában*. Budapest, 2015, 119–132.

68 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 118–120; Brodarics, Igaz történet, 143–144.

69 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 127–132; Brodarics, Igaz történet, 144–145.

70 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 133; Brodarics, Igaz történet, 145.

a döntés a csata mellett; ekkor hangzik el Perényi jóslata.[71] Később, a csata előtti napon felmerül egy szekértábor építésének terve, de erre végül nem kerül sor.[72]

8. Hadrend. Brodarics itt ír a király mellé rendelt három vitézről (Ráskay Gáspár, Török Bálint, Kállay János), megnevezi az első vonalban a jobbszárny és a balszárny vezéreit, majd a második arcvonalat is ismerteti, különösen a király környezetében lévő országnagyokat és udvaroncokat, illetve említést tesz a király mögött álló ezer páncélos lovasról.[73]

9. A csata leírása. Az események röviden így írhatók le Brodarics alapján: Tomori kiküldi a király mellé rendelt három vitézt csapataikkal együtt, hogy kikémleljék a közeledő török csapat szándékát. Ezután ugyancsak Tomori ráveszi a királyt a támadásra, mondván, jobb az ellenség egy részével megvívni a harcot. A magyar támadás eleinte sikeres, a török sereget visszaszorítják. A királyi hadtest is előrenyomul támadni. Időközben viszont az ágyúzás miatt meginog a jobbszárny; Brodarics elveszti szem elől a királyt. Később az ágyútűz miatt az egész sereg megfutamodik.[74] Amint az más forrásokból kiderül, magát a csatát Brodarics meglehetősen hézagosan írta le,[75] ami persze nem is csoda, hiszen nem tartozott a katonai vezetők közé, és csak egy nézőpontból tudta szemlélni az eseményeket.

10. A király halála. Brodarics tudomása szerint az uralkodót Csele falu mellett egy meredélyes szakadékban találták meg (tehát ő még nem ír patakról, csak Csele faluról), állítólag itt fulladt meg.[76]

11. Veszteséglista. Brodarics viszonylag hosszú listát közöl az elesett országnagyokról, ami aztán többé-kevésbé változatlanul megy át más történeti munkákba.[77]

12. Szulejmán hadjáratának vége. Brodarics a csatát követő eseményeket is leírja. Az eseménysor fő elemei a királyné menekülése, az esztergomi várkapitány elvetemültsége (ám a Cuspinianus által írtakat Brodarics visszautasítja), a szultán budai tartózkodása, Esztergom és Visegrád megvédése, a magyar lakosság által épített pilismaróti tábor, s annak elfoglalása, a szultán hazatérése. Az összesített veszteséget Brodarics kétszázezer főre becsüli.[78]

Ami Brodarics hitelességét illeti, legutóbb B. Szabó János azt írta, hogy a kancellár művét érdemes kritikával, de nem a Perjés Géza által alkalmazott hiperkritikával kezelni. B. Szabó rámutatott, hogy nyilvánvalóan vannak olyan részletek, amelyeknek megírását a szerző pártválasztása, pontosabban Szapolyai-pártisága indokolta, ahogy szerinte az is gyengíti a mű hitelét, hogy a tudós

71 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 136–148; Brodarics, Igaz történet, 145.
72 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 167–169; Brodarics, Igaz történet, 145–146.
73 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 170–190; Brodarics, Igaz történet, 147–149.
74 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 196–225; Brodarics, Igaz történet, 149–151.
75 Lásd B. Szabó, *Mohács*: *Régi kérdések – új válaszok*, 13–14; lásd még Gyáni Gábor, Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 119:1 (2006) 121–133.
76 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 227; Brodarics, Igaz történet, 151.
77 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 228–235; Brodarics, Igaz történet, 151–152.
78 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 236–253; Brodarics, Igaz történet, 152–153.

kancellár a csata után másfél évvel vetette papírra. A hadtörténész emellett megjegyzi azt is, hogy Brodaricsnak a török hadseregre, illetve hadmozdulatokra vonatkozó adatai elég megbízhatatlanok.[79]

Ennek ellenére a *Historia verissima,* ahogyan azt fentebb írtuk, megkérdőjelezhetetlen ősforrása lett a későbbi Mohács-beszámolók többségének. A többi elbeszélő kútfő vizsgálatának így elengedhetetlen részét képezi, hogy milyen viszonyban áll Brodarics munkájával: hiszen csak azután tudunk hiteles képet alkotni az illető szerző tájékozottságáról, illetve az általa használt egyéb források adatainak köréről, ha előbb meghatároztuk a „Brodarics-hatás" mértékét, azaz a tőle származó információkat. Természetesen ugyanilyen fontos, hogy az egyes szerzőknél megfigyeljük: az eredetileg Brodaricstól származó adatot hogyan torzítja, variálja, ami szintén tanulságos lehet az adott mű elemzése szempontjából.

I. 3. Mohács az egyetemes történet részeként – Paulus Iovius művei

A korszak egyik ünnepelt történetírója, a pápai szolgálatban álló, később püspöki címmel jutalmazott jeles humanista szerző, Paulus Iovius (Paolo Giovio, 1483–1552)[80] szintén jelentős mértékben formálta a Mohács-recepció alakulását. Három művében írt az 1526. évi szulejmáni hadjáratról és az ütközetről: először az oszmán-török történelemről alkotott művében, majd az 1551-ben kiadott híres életrajz-gyűjteményében *(Elogia virorum bellica virtute illustrium),* a II. Lajosról szóló részben – amelyet eddig nem vett figyelembe a kutatás –, végül nagy kortörténetében is.[81] Úgy vélem azonban, hogy az itáliai szerző hatása nem is annyira az általa fellelt (illetve részben kitalált) új adalékok miatt gyakorolt nagy hatást a későbbi szerzőkre, hanem inkább azért, mert a mohácsi csatát is abba a sallustiusi hanyatlásmodellbe helyezte bele, amit már korábban kimutattunk nála a Dózsa-felkelés elbeszélésénél.[82]

Caius Sallustius Crispus, a Krisztus előtti 1. században élt római történetíró a *De coniuratione Catilinae* című művében szuggesztív módon festette le a köztársasági Róma hajdani tündöklését, majd pedig elzüllését és ennek „okait". Ezek Sallustius szerint a következők: a háborúk hiányából származó káros tétlenség *(otium),* az ebből következő tespedtség *(inertia),* az erkölcsök megromlása *(corrupti mores)*, a kapzsiság *(avaritia),* valamint a katonai fegyelem *(disciplina militaris)* meglazulása. Műve erősen hatott Tacitusra, majd az itáliai reneszánsz

79 B. Szabó, *Mohács*: *Régi kérdések – új válaszok*, 13–14.

80 Személyére újabban lásd T. C. Price Zimmermann, *Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*. Princeton, 1995.

81 Lásd Paolo Giovio, *Commentario de le chose de' Turchi*. Roma 1531; ennek latin fordítását használtuk, mivel az hatott inkább a magyar történetírásra: Paulus Iovius, *Turcicarum rerum commentarius*. Argentorati, 1537. A hadvezérekről szóló életrajzgyűjteménye: Uő, *Elogia virorum bellica virtute illustrium.* Florentiae, 1551. Kortörténetének második kötete, amelyben Mohácsról szó van: Uő, *Historiarum sui temporis tomus secundus.* Florentiae, 1552.

82 Tóth Gergely, Értelmezések fogságában: Az 1514. évi parasztháború a kora újkori magyarországi történetírásban. *Történelmi Szemle* 56:4 (2014) 568–570.

történetírásra, később pedig az egész nyugati historiográfiára és politikai irodalomra is.[83] Ioviusnál is egyértelműen nagyon erősen van jelen.[84]

Mint ismert, a humanista történetírók nagymértékben imitálták az antik elődöket, elsősorban Thuküdidészt, Sallustiust és Liviust. Ez az imitáció leginkább az olyan állandó elemeknél figyelhető meg, mint az egyes karakterek jellemzése, a csataleírások és a fiktív beszédek, amelyekhez (antik) analógiákat, toposzokat, klasszikus szerzőktől ellesett fordulatokat használtak fel.[85] Ugyanakkor azt láthatjuk a vizsgált kérdés kapcsán, hogy egy humanista történetíró még tovább mehet, és egy történelmi esemény – tehát a mohácsi csata –, sőt egy korszak értelmezésénél is antik analógiákhoz fordulhat. Iovius ugyanis így járt el: a Sallustiusnál látott dicső, háborús múltat – a rómaiaknál a pun háborúk korát – Mátyás uralkodására alkalmazta, míg a veszedelmes *otium* idejét a Jagelló-korra.[86] Ezt tette a Dózsa-felkelés leírásakor, majd a mohácsi csata elbeszélésekor is. A *Commentarius*ban ez elég jól megfogalmazódik. Iovius azt írja ugyanis, hogy *„a kiváló Mátyás halála után, ami a háborúk vívását illeti, a magyaroknak semmi dicsőség nem jutott; László* [II. Ulászló – T. G.] *ugyanis engedte, hogy a katonai fegyelem és a Mátyás által alapított katonai csapatok meggyengüljenek, olyannyira, hogy a magyarok, akik akkor Lajos alatt harcoltak, semmilyen harci tapasztalattal nem bírtak, csak valami esztelen merészség és vadállati őrület volt bennük, mivel azt képzelték, hogy képesek az összes törököt az első ütközet alkalmával elevenen felfalni."*[87]

Hasonlót látunk az *Elogiá*ban, II. Lajos életrajzában. Itt Iovius kétségkívül tetszetős és drámai képet rajzol a szerencsétlen sorsú királyról: házassága gyermektelen volt, kegyelemből kormányzott, a főurak állandóan zaklatták, a csata idején pedig mindenki elhagyta, még Károly császár és Ferdinánd főherceg is, mert fontosabb volt nekik az itáliai uralom, mint rokonuk megsegítése – jegyzi meg epésen VII. Kelemen egykori híve és bizalmas embere.[88] Emellett a magya-

---

83 Lásd Patricia J. Osmond, „Princeps Historiae Romanae". Sallust in Renaissance Political Thought. *Memoirs of the American Academy in Rome* 40 (1995) 101–143, különösen 101–130. Újabban lásd Yanick Maes, Sallust (Gaius Sallustius Crispus). In: Christine Walde (ed.), *Brill's New Pauly*: *The Reception of Classical Literature.* (Brill's New Pauly: Supplements, 5.) Leiden–Boston, 2012, 370–386; Yanick Maes, Catilina. In: Peter von Möllendorff–Annette Simonis–Linda Simonis (eds.), *Brill's New Pauly*: *Figures of Antiquity and Their Reception in Art, Literature and Music.* (Brill's New Pauly: Supplements, 7.) Leiden–Boston, 2016, 105–110, különösen 106–107. Lásd még Tóth, Értelmezések fogságában, 566–567.

84 Zimmermann, Giovio monográfusa ugyancsak jelzi Sallustius moralizáló történetírásának a hatását a szerzőnél. Lásd Zimmermann, *Paolo Giovio,* 367: 60. jegyzet; lásd még uo. 268, 299: 30. jegyzet.

85 Burke, *The Renaissance Sense,* 105–120; Kulcsár, A humanista történetírás, 70–71.

86 Természetesen ez a felfogás kapcsolatban van a humanista történetírásra jellemző – szintén klasszikus eredetű – ciklikus szemlélettel. Vö. Burke, *Renaissance Sense,* 87–88.

87 *„Nam post praestantissimi regis Matthiae obitum, Ungari, quod ad bella pertractanda attinet, semper inglorii extitere. Etenim Ladislaus militarem disciplinam atque a rege Matthia institutos militum ordines adeo labefactari permiserat, ut Ungari, qui tunc sub Ludovico militabant, nullam bellandi peritiam, sed solummodo quandam temerariam audaciam ac ferinum furorem haberent, quo se posse Turcas omnes in primo congressu devorare praesumerent."* Iovius, *Commentarius*, f. E[8]v.

88 Iovius, *Elogia*, 244; VII. Kelemen és Iovius kapcsolatára lásd Zimmermann, *Paolo Giovio,* 60–85.

rokra sem számíthatott, mert őket a kapzsiság és fosztogatás jellemezte (*avaritiae atque rapinis assueti*), a régi vitézséget és katonai fegyelmet elfeledték, egymás közt marakodtak, sőt még külföldi segítséget sem voltak hajlandók elfogadni.[89] A *Historiae*ben már csak egy utalás formájában hangzik el mindez: eszerint *„a világi urak és az egész nemesség elfeledte már a régi katonai fegyelmet, és még sohasem látta az oszmán királyok táborát"*.[90]

Iovius jelentősége tehát inkább annak köszönhető, hogy fent leírt elmélete nagy népszerűségre tett szert a honi, illetve a honi történelemmel foglalkozó történetírók körében. Természetesen nem gondolom azt, hogy a Jagelló-kori „hanyatlás" képzete Ioviustól származott volna. Sőt, Ioviustól függetlenül más történetíró is alkalmazta a sallustiusi mintát a magyar királyság eme korszakára – így például a dalmát Tubero, Brodarics vagy Dubravius.[91] Ám ő volt az, aki a legkövetkezetesebben alkalmazta ezt a hanyatlásmodellt, amely egyébként is jól összecsengett a magyar nemességben és az egész társadalomban egyre jobban erősödő Mátyás-nosztalgiával, illetve Mátyás-kultusszal, emellett műve rendkívül elterjedt és ismert volt. Az bizonyos, hogy két, témánk szempontjából nagyon fontos szerző, Brutus és Istvánffy tőle adaptálták a Jagellók uralmának sallustiusi értékelését.[92]

Ami Ioviusnak a mohácsi csatára vonatkozó forrásait illeti, Sulica Szilárd kimutatta, hogy az itáliai szerző nagymértékben hagyatkozott Brodarics elbeszélésére, már a *Commentarius*ban is. A magyar sereg létszámára vonatkozó adat, a szekértábor terve, a Tomori által szélesre nyújtott hadrend, a királyt „védő" ezer páncélos lovas mind Brodaricstól származik, ahogy annak fejtegetése is, hogy az ország egy részének elvesztése nem járna akkora kárral, mint a királyé.[93] A Sulica által nem ismertetett *Elogiá*ban is felfedezhető Brodarics hatása, így a király halálának leírásakor (bár az is látszik, hogy volt más forrása is):

---

89 *„...Hungarique proceres avaritiae atque rapinis assueti oblitique penitus Hunnicae virtutis et disciplinae, pessimis artibus tractantes arma, inter se foedissime dissentiebant, nec externa praesidia superbo contemptu et stulta arrogantia admissuri videbantur."* Iovius, *Elogia,* 244–245.

90 *„Profani vero iuris proceres totaque nobilitas, utpote qui veteris disciplinae obliti nunquam Othomannorum regum castra viderant..."* Iovius, *Historiae*, II. 14.

91 Tubero a Dózsa-felkelés elbeszélésekor szintén sallustiusi eszközökhöz nyúl; a bajok egyik eredője nála is az átkos *otium,* a „tespedés". Lásd erre Tóth, Értelmezések fogságában, 567–568. De Tubero máshol is előveszi a sallustiusi receptet, így például Szulejmán szultán fiktív szónoklatában, ahol a Mátyás utáni hanyatlásról, illetve a magyarok tespedéséről, fényűzéséről beszél: *„Hungari otio tantum et luxui indulsere, omnique fere cura militiae administrationisque regni abiecta"*. Lásd Ludovicus Tubero*, Commentariorum de rebus, quae temporibus eius* [...] *gestae sunt, libri XI.* Francofurti, 1603, 330. (Köszönöm Petneházi Gábornak, hogy az utóbbi szöveghelyre felhívta a figyelmemet.) Brodarics munkájában Tomori katonái sallustiusi toposzokkal vádolják az urakat (*„otio et inertiae assuetos*; *regem* […] *suis ignavis moribus et consiliis corrumpant et effeminent..."*) Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 120. Dubraviusra lásd alább.

92 E szerzőkre bővebben lásd alább.

93 Sulica Szilárd, *Adalékok Jovius „Historiarum sui temporis" magyar vonatkozásainak forrásaihoz*. Budapest, 1907, 100–105.

Brodarics	Iovius
Sunt non pauci et illa **palustri** voragine absumpti, nam regis corpus, quem et ipsum ibi periisse nonnulli dicebant, fuit postea repertum in hiatu quodam terrae praerupto supra Mohachium milliario medio sub pago, quem Chiele vocamus, qui locus tunc Danubii inundatione aquam solito maiorem habebat, ibi simul cum equo ita, ut erat, **armatus ab aquis** fuit **suffocatus**..." Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 227.	„Rex ipse cum in fugam desperatis rebus se proriperet, in **paludem** incidit praealtae crepidinis, quam exeundo apprehendere conatus, equum ardua cervice erectum in se reflexit, atque ita resupinatus in ipso equi et **armorum** oppressus pondere, **in aqua** bipalmis gurgitis **suffocatus** interiit..." Iovius, *Elogia,* 245.

Végül egyértelmű átvételek sokasága található a *Historiae*ben is. A leglátványosabb talán a Perényi-jóslat, ahol szövegszerű egyezések is kimutathatók,[94] de egyebek is, így például az 1526. évi rákosi országgyűlés meghirdetése, valamint az az állítás, hogy a török ágyúk nem tettek kárt a magyarokban, s hogy ennek az lett volna az oka, hogy a tüzérek keresztények voltak.[95] Vagyis Ioviushoz valamilyen formában már eljutott a *Historia,* akár a Kasza által vitatott 1527. évi kiadásban, akár kéziratban.[96]

Emellett azonban Iovius más forrásokat is használt a csata leírásakor. Így például tudni véli, hogy Báli bég és a török sereg első része – körülbelül 20 ezer lovas – a kései órákban megérkezett a csatatérre, és egymást felváltva támadták a magyar sereget, így aztán a magyarok a Dunához se tudtak kimenni itatni, ezért helyben kellett kutakat ásniuk.[97] Az itáliai szerző emellett megnevezi az egyes seregrészek vezetőit is a török seregben,[98] ami ugyancsak új adatnak számít. Nem zárható ezért ki, hogy oszmán forrásai is lehettek.[99]

Már Sulica is érzékelte, hogy Iovius egy dologban komolyan eltér Brodaricstól, ez pedig a török átkaroló hadművelet leírása, illetve az erre adott magyar válasz. A *Commentarius*ban az áll, hogy az egyik török lovassereg szemből támadta meg a magyarokat, míg egy másik lovascsapat a „szekereket" rohamozta meg. Iovius emellett azt is írja, hogy a király melletti lovasokat küldték el a szekértábor segítségére.[100] Mindennek aligha Brodarics a forrása, mert bár a

94 Iovius, *Historiae*, 99; lásd még Sulica, *Adalékok,* 105–106.

95 Eme átvételeket – és egyéb kisebb, illetve nem meggyőző megfeleltetéseket – lásd Sulica, *Adalékok,* 105–115.

96 Lásd még Kasza, Egy elveszett kiadás, 64.

97 Iovius, *Commentarius*, E8v–F[1]r. Ez az állítás feltűnik az *Elogia*ban is, ahol a magyar tábort már valósággal *„körbeveszi"* sőt *„ostrom alá veszi"* az ellenség: *„Eum itaque Tomorei audacia Hungarorumque temeritas exitum tulit, ut cum ingenti corona hostium circundatis* [!] *et obsessis castris, rex infelix, et quod miserrimum fuit, in ipso margine Danubii aquatione prohibitus, dirigere aciem et collatis signis confligere cogeretur."* Iovius, *Elogia,* 245.

98 Iovius, *Commentarius,* F[1]r.

99 B. Szabó János szerint ez okkal gyanítható: *Mohács*: *régi kérdések – új válaszok,* 14–15.

100 *„Equitatus deinde Turcicus in Ungaros immissus est, quo acriter a fronte pugnante, turma itidem Turcicorum equitum currus a tergo invasit. Quumque iis succurrere necesse esset, equites illi, qui in regis praesidium in omne fortunae eventum servabantur, eo missi sunt."* F[1]r.

kancellár is leírja, hogy az ellenséges török csapat feltűnésekor Tomori bekerítő hadmozdulatra vagy a magyar tábor elpusztítására irányuló támadásra gyanakodott, és ennek kiderítésére küldte ki Ráskayt és társait, ám a dolog kimeneteléről nem ír többet (csak a tábor feldúlásának tényét említi a csata végén).[101] A másik eltérés, ami inkább Brodarics félreértéséből fakadhat, az, hogy Iovius azt hiszi: a Brodarics által említett, király mögött álló ezer páncélos lovas sietett a szekértábor segítségére.[102] Ez abból is egyértelmű, hogy nem említi Ráskayékat, ami egyébként elég meglepő: talán nem tartotta őket fontos szereplőknek.

A *Historiae*ben tovább bonyolódik a probléma. Itt Iovius már eleve a táborhoz köti azt a bizonyos ezer válogatott lovast, s azt állítja, hogy Tomori a tábor mellé állította fel őket, de úgy, hogy már a sáncot érintették, viszont egyben a királyt is védték.[103] Szintén máshogyan mutatja be az ezer lovas elmozdulását a király mellől: azt írja ugyanis, hogy amikor a magyar tábort elkezdték ostromolni a törökök, a király melletti lovasság nem bírta türtőztetni magát, és inkább elment segíteni a táborbélieknek.[104] Istvánffy *Historiae*je és egyéb kútfők más magyarázatot kínálnak az eseményekre: eszerint Ráskayék lovascsapatai szálltak szembe a magyar tábor ellen támadó török hadtesttel (bár azt nem írja Istvánffy, hogy egyenesen a tábort védték volna), az ezer lovas pedig a második vonalban volt, és azzal együtt mozgott.[105]

Iovius három munkájában egyéb apró újdonságok is vannak Brodaricshoz képest. A *Commentarius*ban Buda elfoglalásának elbeszélésekor Iovius azt állítja, hogy a város olyan feltétel mellett adta meg magát Szulejmánnak, hogy senkinek nem esik bántódása, s e feltételt a szultán elfogadta.[106] Úgy tudja emellett, hogy a török uralkodó két Mátyás által készíttetett ércszobrot vitt magával a várból; a *Historiae*ben viszont már háromról tud, éspedig Herkules, Diana és Apolló szobráról.[107] Az *Elogiá*ban szintén sok érdekes új mozzanat van. E művében Iovius azt állítja VII. Kelemenről, hogy Lajos részére – *„belháborútól akadályoztatván"* – csak egy német ezredet és egy huszárcsapatot tudott kiállítani.[108] Más forrásokból négyezer, pápai pénzen felfogadott gyalogosról tudunk,[109] ami azonban megfelel egy birodalmi landsknecht regiment, azaz ezred létszámának, vagyis Iovius

101 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 223; Sulica, *Adalékok,* 112.

102 Vö. B. Szabó, *Mohács*: *régi kérdések – új válaszok,* 14.

103 *„Castra cathenatis vallata curribus levi praesidio imposito ad dextra relinquebatur, quibus non absurdo consilio Tomoraeus alam unam lectissimorum equitum vallum prope contingentem apposuerat, ut ad incerta belli rex eius firmo atque expedito praesidio protegeretur."* Iovius, *Historiae*, 15.

104 *„In tanta rerum asperitate, quum barbarorum globus ad diripienda castra convolasset, et aegre a praesidio defenderetur, ea, quam diximus, lectissimorum equitum ala, quae regi praesidio esse debuerat, continere* [!] *nequiit, quin opem castris afferens in Turcas oppugnantes deferretur."* Iovius, *Historiae*, 15.

105 Lásd erre alább, az Istvánffyról szóló fejezetben.

106 Iovius, *Commentarius,* F[1]v. Ez némileg emlékeztet a négyszáz szegény zsidó történetére, amit Cuspinianus előadott. Lásd fentebb.

107 Iovius, *Commentarius,* F[1]v; Iovius, *Historiae*, 100.

108 *„...et Clemens ipse Pontifex domestico occupatus bello, vix Germanorum legionem et Ussaronum equitum alam e sacra pecunia ad Pannoniae praesidium conduxerat..."* Iovius, *Elogia,* 244.

109 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 82.

közlése – a huszárcsapatot nem tekintve – összhangba hozható az eddig ismert adatokkal.[110] A magyar sereg létszámát ugyanitt harmincezer, a törökét pedig kétszázezer főben adja meg.[111]

Egészen érdekes az az *Elogiá*ban olvasható tudósítás, ami a király megtalálásáról szól. Iovius itt azt írja, hogy Lajos fegyverhordozója (tehát Ulrich Czetricz) látta, ahogyan meghalt a király, majd *„eltemette őt a fövenyben, hogy az ellenség ne kaparintsa meg a király holttestét és fegyvereit".*[112] Persze, Iovius értesülése szembemegy a Sárffy-levéllel, ahol a győri kapitány arról számol be, hogy Czetricz előbb a mocsárban keresi ura holttestét, majd isteni sugallatra egy frissen hantolt sírban találja meg[113] – vagyis aligha ő temette el, ha először a vízben kutatott utána. De Iovius története azért is hihetetlen, mert nehéz elképzelni, hogy Czetricznek lett volna ideje az általános pánik és menekülés közben elhantolni a királyt.[114] Annyi bizonyos, hogy szerzőnknek közvetetten lehetett valamilyen információja Sárffy jelentéséről, mert ő is úgy tudja, hogy a királyt elföldelték, amint azt a győri kapitány is írja. Lajos halálával kapcsolatban Iovius a fentieken kívül még annyit jegyez meg, hogy Szulejmán – állítása szerint – szerény adófizetés ellenében (*certo tributo et id quidem exiguo*) visszaadta volna az országot a magyar uralkodónak, valamint, hogy a holttestet a „pajzshordozó" (Czetricz) útmutatása alapján találták meg, majd sietve eltemették, annyi tiszteletadás mellett, amennyit a körülmények engedtek.[115]

Iovius eme apró adalékok mellett két jelentős mozzanattal gazdagítja még a Mohács-recepciót: az igen negatív Tomori-ábrázolással, valamint a „levágott fejek jelenetével". Tomori jellemzése merőben különbözik attól, ami Brodarics leírásában és egyéb forrásokban áll. Iovius már a *Commentarius*ban is *„túlságosan merésznek"* (*ingenio nimium audaci*) nevezi őt, aki azt hitte, hadvezér lett attól, hogy párszor sikeresen megütközött a törökkel kisebb csetepaték során; ő volt az, aki harcolni vágyásával minden tervet felborított.[116] Az *Elogiá*ban is egyértelműen bűnbaknak kiáltja ki: ő volt a csatázni vágyók vezére, aki az óvatosabb nemeseket gyávasággal vádolta, a katonákat prédikációkkal tüzelte a harcra, és

110 Köszönöm a kérdéssel kapcsolatban B. Szabó János szakmai segítségét.

111 *„Vix enim Christiana acies triginta milium peditum simul et equitum numerum implebat, quum in adversa ducenta equitum milia spectarentur."* Iovius, *Elogia,* 245.

112 A király haláláról fentebb már idézett szöveg folytatása: „[Rex] *... suffocatus interiit, spectante armigero suo atque eum mox arena sepeliente, ne corpore atque armis regiis potiretur hostis."* Iovius, *Elogia,* 245.

113 A Lajos holttestének megtalálásáról szóló, Sárffy Ferenc győri várkapitány által 1526. október 19-én írt levél eredeti szövegét legújabban lásd Kasza Péter, Holttest a patakban. *Magyar Könyvszemle* 131:4 (2015) 409–411. Bartoniek Emma által készített fordítását legújabban lásd Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...": II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*: *Az Országos Széchényi Könyvtárban 2015. augusztus 29-én megrendezett tudományos szimpóziumon elhangzott előadások szerkesztett és bővített kiadása*. Budapest, 2016, 195–198.

114 A *Historiae*ben már mindez nem szerepel: ott csak annyit ír, hogy Czetricz megjegyezte *(notaret)* a király halálának a helyét. Lásd Iovius, *Historiae,* 15. Lásd még Sulica, *Adalékok,* 125.

115 *„Sed cadaver post multos dies, indicante eodem scutifero, repertum, eo, quo potuit, tumultuarii funeris honore tumulatum est..."* Iovius, *Elogia,* 246.

116 Iovius, *Commentarius,* E[8]r–v.

végül szegény Lajost is rábeszélte, hogy vállalja a küzdelmet, holott szinte az összes többi főúr az elhalasztást javasolta.[117] A *Historiae*ben további sötét tónusok kerülnek a képmásra: az itáliai szerző azt írja, hogy az érsek *„ostoba módon harcias"* (*stolide pugnax*) lett korábbi kisebb győzelmeitől: szentbeszédeket tartott nagy lelkesedésében, vallási hevület fűtötte, s azt ígérte, hogy előre tartott lándzsával rohan majd az ellenségre.[118] Nagyon nehéz komolyan venni Iovius eme állításait. Valószínűbb, hogy szerzőnk némi leegyszerűsítéssel, a szokásos humanista történetírói fantáziával „megáldva" faragott fanatikus figurát a főpap-hadvezérből, s ezzel mintegy logikussá, megmagyarázhatóvá tette a történteket. Persze az így alkotott kép teljesen hamis. Hogy ne csak Brodaricsot hozzuk ellenérvként, más forrásból tudjuk, hogy a főpap 1526-ban az erőviszonyok ismeretében éppen azt ajánlotta Lajosnak, hogy kössön békét a törökkel.[119]

Az egzaltált, csatára szomjazó Tomori torzképét Iovius még egy súlyos inszinuációval egészíti ki. Elmondása szerint az utolsó haditanács alkalmával a magyar vezetők azon vitatkoztak, hogy nem kellene-e szekértábort építeni a Duna partján addig, amíg megjön Szapolyai a seregeivel (a szekértábor említése, mint láttuk, Brodaricsnál is feltűnik, így ezt is valószínűleg onnan vette). Tomori azonban Iovius szerint mindenáron és minél hamarabb csatát akart, mert nem óhajtotta átengedni a közeledő Szapolyainak a fővezérséget – és a remélt győzelemmel járó dicsőséget.[120] Vagyis szerzőnk a csata vállalását Tomori személyes ambíciójának tudja be. Az általa elmondottaknak csupán annyi a valóságmagja, hogy Tomori a végzetes haditanácson a csata vállalása mellett foglalt állást, de korántsem dicsőségvágyból, hanem egyrészt hibás mérlegelés alapján, másrészt leginkább amiatt, mert ott álltak mögötte saját fenyegetőző katonái, akik – ahogy azt Brodaricsnál olvashatjuk – nem hagytak választási lehetőséget a magyar hadvezetésnek.[121]

Szorosan a csata tárgyalásához kapcsolódik még a „levágott fejek jelenete", amelyről már messziről látszik, hogy vérbeli humanista koholmány, s a kitalált szónoklatokhoz hasonlóan arra szolgál, hogy a szerző ennek segítségével fejthesse ki véleményét az adott történelmi szituációról. Iovius elbeszélése szerint Buda elfoglalása után hét véres vezérfejet hoztak Szulejmán elé: Szalkai László, Tomori Pál, Perényi Ferenc, Sárkány Ambrus és Szepesi (Szapolyai) György fejét, illetve még kettőt, akiket nem nevez meg. Szulejmán a megnevezett öt emberről sommás ítéletet mond: Szalkai fösvény, Tomori ostoba és meggondolatlan, Perényi ellenben bölcs, de már későn – itt hangzik el a Brodaricstól átvett jóslat harmincezer (!) magyar mártírral –, míg Szapolyai és Sárkány *„vakmerő*

117 Iovius, *Elogia,* 245.

118 Iovius, *Historiae,* 14.

119 Erről Burgio pápai követ egyik levele tájékoztat. Lásd Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levelét Jacopo Sadoleto pápai titkárnak, Buda, 1526. július 26.: B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 75.

120 *„Caeterum Tomoraeus, cui novo supervenienti duci propter praefecturae dignitatem parendum foret, ut imperii ius integrum ad spem victoriae retineret, omnem morae causam improbans et in sua fata praeceps ruens, ita sanis consiliis obstitit, ut regem incautum et per iniquum pugnae discrimen perduceret."* Iovius, *Historiae,* 14.

121 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 136–148. Lásd még B. Szabó, *A mohácsi csata,* 114–116.

újoncok" (tirones audaculi). Amikor viszont II. Lajos és Mária képmását hozták elébe, a szultán azt mondta, sajnálja az ifjú király halálát, és azt is, hogy ilyen ostoba tanácsosai voltak; ha életben marad, a csata után adófizetés terhe ellenében visszaadta volna neki az országot. Habár Iovius azt állítja, hogy mindezt olyanoktól hallotta, akik jelen voltak *(sicuti nos ab his qui interfuerunt accepimus)*, nehéz szavainak hitelt adni. Szerzőnk egyébként Szulejmán „nagylelkűségének" *(liberalitas)* tulajdonítja, hogy visszaadta volna az országot Lajosnak, amire szerinte az is bizonyíték, hogy később Szapolyainak átengedte azt.[122] Az utóbbiról azonban rossz véleménnyel volt, ami már abból is kiderül, hogy azt írja: az erdélyi vajda nyíltan örvendezett a magyar király halálán, és saját előnyös helyzetén *(non obscure regis morte, et magno suo commodo laetatus)*.[123]

Iovius elbeszélése tehát több olyan torzítást, hibás adatot tartalmaz, amelyeket jelenlegi tudásunk, illetve más, megbízható források alapján bizonyosan hamisnak tarthatunk. Ezeket részben talán Brodarics művének felületes olvasása okozhatta (a király testőrcsapatával kapcsolatos zavar idetartozhat), részben a humanista történetírás vonzódása a történeti események okainak „feltárása", megmagyarázása iránt (idesoroljuk a magyar állam Jagelló-kori hanyatlásának fikcióját, Tomori alakjának „elrajzolását", illetve a „levágott fejek jelenetét"). Vannak nála azonban helytálló, illetve további kutatást igénylő adalékok, így a pápa által kiállított segédcsapat számáról, a török seregről, illetve a király haláláról szóló részek. Az mindenképpen megállapítható, hogy az itt bemutatott három munkája, illetve e munkáknak a csatára vonatkozó adatai később számos más történeti műben feltűntek.

I. 4. A csata története mint tankönyvi példa: *Joachim* Camerarius De clade accepta… *című munkája*

A nagy műveltségű, kiváló képzettségű humanista, Joachim Camerarius (1500–1574) a wittenbergi reformáció első nemzedékéhez tartozott: Lutherrel és Melanchthonnal is közeli kapcsolatban állt, majd utóbbi ajánlotta be tanárnak a nürnbergi gimnáziumba. Később a tübingeni egyetem professzora lett, majd 1541-től a lipcsei egyetemen oktatott. Tudományos munkássága – így az antik szerzők kiadása és történeti munkák írása mellett tankönyvírói tevékenysége –, valamint a hitkérdésekben és az egyházpolitikai ügyekben tanúsított irénikus magatartása alapján a reformáció melanchthoni irányzatához sorolható.[124]

Egy általa készített retorikai tankönyvben jelent meg a csatáról írott ismertetése is, amelyet a tübingeni gimnázium növendékeinek szánt.[125] Munkájá-

122 Iovius, *Historiae*, 99–100.

123 Iovius, *Historiae*, 100. Azzal viszont nem gyanúsítja, hogy szándékosan elkésett volna a csatából.

124 Életére és munkásságára lásd Friedrich Stählin, Camerarius, Joachim. *Neue Deutsche Biographie* 3 (1957) 104–105. [internetes változat], https://www.deutsche-biographie.de/pnd118518569.html#ndbcontent; utolsó letöltés: 2019. május 31.; Thomas Baier (Hrsg.), *Camerarius Polyhistor*. (Neo Latina, 27.) Tübingen, 2017.

125 Joachim Camerarius, De clade accepta in Pannonia ad Mogacium, et Ludovici regis interitu. In: Uő, *Elementa rhetoricae, sive capita exercitiorum studii puerilis et stili...* Basileae, 1541, 107–113.

val a történeti elbeszélés stílusát és szerkezetét kívánta illusztrálni.[126] A gesztus önmagában is érdekes: jelzi egyrészt a csata jelentőségét – amelyet a német közvélemény viszonylag jól ismert –, továbbá sorsdöntő, tragikus mivolta miatt szerzőnk megítélése szerint alkalmasnak tűnt arra, hogy a históriai narráció stílusát és eszközeit bemutassa rajta. Persze, az ember azt gondolhatná, hogy egy efféle tankönyvi mintaszöveg nem bír forrásértékkel, csupán egyéb, komolyabb elbeszélő kútfők kompilációja. Ám a szerző mégis meg tudja lepni olvasóját, így a kései kutatót is, ugyanis az ismert kútfőkön kívül láthatóan saját értesüléseit is beépítette a szövegébe.

Maga a szöveg szép és választékos, retorikus stílusban íródott. A klasszikus történetíráshoz hasonlóan baljóslatú jelek előzik meg a tragédiát az elbeszélésben. A király, mint írja, bőr nélkül születik, továbbá apja a Julius nevet akarja neki adni, de az anyja kiharcolja, hogy Lajosnak nevezzék. Mindkettőt rossz ómennek tartja Camerarius: Lajost megfosztották bőrétől, továbbá megfosztották egy nagy birodalom létrehozójának nevétől is, ami a királysága fogyatkozását vetítette előre.[127] Az elmaradhatatlan függő beszéd *(oratio obliqua)* is feltűnik a szövegben: a szerző így adja elő Lajos utasítását a speyeri gyűlésre induló követeinek.[128] Meglehetősen kimódolt és kevéssé hiteles részlet az elbeszélés végén a férje halála miatt jajveszékelő és gyászába teljesen belefeledkező Mária királyné rajza: jól észrevehető, hogy itt Camerarius inkább egy toposzt fogalmazott meg.[129] Ám a szónokias elemek, illetve klisék nem uralkodnak el a szövegen, nem teszik túlterhelt példatárrá.

Camerarius forrásai közül Kasza Péter meggyőzően azonosította Iovius *Commentarius*át. Ennek legszebb példája Báli bégnek a magyar tábor elleni támadása, amelyet Camerarius, bár átfogalmazva, de egyértelműen az itáliai szerzőtől vett át.[130] A példákat tovább lehet gyarapítani. Tomori negatív jellemzése is bizonyosan Ioviustól ered,[131] ahogyan az is, miszerint a főpap-hadvezér szélesre nyújtotta a vegyesen felállított hadrendet, hogy a nagyobb számú ellenség ne tudja bekeríteni.[132] Ioviustól vette Camerarius a király elhelyezkedésére vonatkozó *egyik* verziót is, miszerint Lajos ezer lovassal az arcvonal mögött állt.[133] Az itáliai szerzőtől ered az a megállapítás is, hogy a török ágyúkat túl magasra irányozták, s az ágyúgolyók csak a keresztények lándzsáit találták el.[134] A csata leírása általában is Iovius szövegére emlékeztet.[135] Lajos halálával kapcsolatban

126 A műre lásd Imre, *Magyarország panasza,* 113–114; Péter Kasza, Camerarius und die Türkenfrage. In: Baier (Hrsg.), *Camerarius Polyhistor*, 325–334.
127 Camerarius, De clade accepta, 107.
128 Camerarius, De clade accepta, 107–108.
129 Camerarius, De clade accepta, 111.
130 Kasza, Camerarius und die Türkenfrage, 332.
131 Camerarius, De clade accepta, 109–110.
132 Camerarius, De clade accepta, 111. Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]r.
133 Camerarius, De clade accepta, 111. Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]r.
134 Camerarius, De clade accepta, 111. Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]r.
135 Camerarius, De clade accepta, 112. Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]r–v.

közli, hogy *egyesek szerint* a lova hanyatlott vissza rá, amikor ki akart evickélni a vízmederből – a szóhasználat itt is az itáliai kortárs felé mutat.[136]

Egyéb lehetséges források tekintetében már bizonytalanabb a kép. Egy helyen, amikor arról ír, hogy a magyarok ármánykodtak a királyuk ellen és leselkedtek az életére, mintha Cuspinianus vádjait melegítené fel.[137] De ez a gyanúsítás máshonnan is származhatott, hiszen a korabeli német hírlapirodalomban hamar meggyökeresedett az a nézet, hogy a „gonosz" magyarok „elárulták" a királyt, illetve már ekkor is a törökkel szövetkeztek.[138] Figyelemre méltó még az a részlet, ahol szerzőnk függő beszédben idézi Lajos indulatos szavait. A király – így Camerarius – az övéi sürgetésére állítólag kijelentette: ő nem fél, s nem is fog tétlenkedni; kövesse, aki bátor férfi akar lenni; ő eldöntötte, hogy nem fogja kímélni saját életét.[139] A figyelmes olvasónak eszébe juthat, hogy a király Brodaricsnál is kifakad, s ott is szó esik arról, hogy ő, Lajos, vállalja a veszedelmet az országért, és személyesen vonul hadba, hogy senki se hozhassa fel ürügyül saját távolmaradására az ő hiányzását.[140] Ennek ellenére hiba lenne itt Brodarics ismeretére következtetni. Úgy vélem, inkább valami közvetett kapcsolat lehet a két szöveghely között – például úgy, hogy a német szerző másodkézből ismerte meg a magyar kancellár tudósításának eme részletét –, de akár az is lehet, hogy valamely más fültanú információja jutott el hozzá.

Camerarius ugyanakkor ismeretlen forrást vagy forrásokat is használ. Például nem olvasható máshol, amit a speyeri gyűlésen történtekről ír. Eszerint a birodalmi rendek között vita támadt arról, hogy Lajos követe vajon igazat mondott-e a török veszély nagyságáról, s ezért végül követséget küldtek, hogy felmérjék a helyzetet.[141] Szerzőnk emellett úgy tudja, hogy a magyarok – Tomori és Szapolyai György (a szövegben hibásan Gergely) kezdeményezésére – annak ellenére döntöttek a csata mellett, hogy a német és a cseh vezérek ezt a legkevésbé sem támogatták, s azt javasolták, hogy legalább Szapolyai Jánost várják meg.[142] Nagyon érdekes, amit a király elhelyezkedésével kapcsolatban állít, mintegy adalékként a Iovius-féle közléshez. Mint írja, „úgy értesült" *(accepi)*, hogy a

136 Camerarius, De clade accepta, 112. Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]v.

137 *„Ergo infelix rex* […] *etiam ut aliqui tradidere, et multa suspicari permittunt, circundatus fraude et insidiis suorum..."* Camerarius, De clade accepta, 110. Vö. Imre, *Magyarország panasza,* 114.

138 Lásd erre utóbb Farkas Gábor Farkas, II. Lajos rejtélyes halála I–II. *Magyar Könyvszemle* 116:4 (2000) 443–463; 117:1 (2001) 33–66, itt: I. 453–455.

139 *„Sed urgentibus suis, rex hoc modo dixisse fertur, se non esse timidum, neque ignavissimum futurum, cupere, ut quisque vir fortis esse velit, se suae vitae ac sanguini non decrevisse parcere."* Camerarius, De clade accepta, 111.

140 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 105.

141 Camerarius, De clade accepta, 108–109. Ilyen „követségről" nem tud a kutatás. Annyi ismeretes, hogy a gyűlés csak a csata idején szavazta meg a segélyt. Vö. újabban Bárány Attila, Magyarország és a külső segítség 1526-ban. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 47.

142 *„Placuit Pannonibus autore Tomoreo et Gregorio* [!] *Zepusio, fortunam praelii experiri, minime probantibus, ac potius vehementissime dissuadentibus Germanis et Boemis ducibus, qui censerent Ioannem Zebusium* [!] *saltem operiendum, is enim adventare iam nunciabatur."* Camerarius, De clade accepta, 110–111.

királyt az első vonalban helyezték el, oly módon, hogy előtte csak két sor állt, s a csata közben az első helyen állók közé sodródott (tolták?) előre *(protrusum)*. Ezután, mint láttuk, közli Iovius tudósítását is a királyt a sereg mögött védő ezer lovasról, de mint írja, a végkifejlet cáfolja ezt a lehetőséget.[143] Ebben azonban téved, hiszen Brodaricstól hitelt érdemlően tudjuk, hogy Lajos a második vonalban helyezkedett el.[144]

Ezenkívül még két szöveghely érdemes a figyelmünkre. Camerarius úgy tudja Szapolyai Györgyről, hogy a Dunában lelte halálát, amikor vágtató lovával egy hajóra akart felugratni.[145] Szerzőnk emellett a király elestére is alternatív magyarázattal szolgál. Mint írja, Lajos kísérőjének beszámolója szerint *„a nem túl nagy"* folyóban urának lova elzuhant, ő pedig megfulladt a vízben és az iszapban. Ehhez még Camerarius hozzáteszi: az volt a vélemény, hogy a többi menekülő előzőleg kimélyítette a gázló medrét, s így az kevésbé volt járható.[146] Ezután közli még Iovius verzióját, amint azt fentebb is említettük.

Camerarius nem mutat fel különösebb történetírói erényeket az elbeszélésben, de a javára írható, hogy jelzi, ha a csatáról szóló kútfők között ellentmondások vannak. Egy helyen, mint láttuk, megkísérelte eldönteni, melyik verzió a helyes. Természetesen egy retorikai mintaszövegtől nem is várható el, hogy komolyabb kutatási eredményeket tartalmazzon. Maga a könyv, az *Elementa Rhetoricae* hét kiadást ért meg 1600-ig, a *De clade accepta* pedig külön is megjelent egy nagyobb Turcica-szöveggyűjteményben, 1603-ban és 1627-ben.[147] Vagyis egy viszonylag jól ismert szövegről van szó, amely a csatára vonatkozóan új adatokkal is szolgált. Recepciójával kapcsolatban az bizonyos, hogy egy másik kortárs, Jan Dubravius nagy valószínűséggel felhasználta alább tárgyalandó munkájában.

I. 5. Olmützi perspektíva – Jan Dubravius elbeszélése a csatáról

Jan Dubravius (1486–1553) történeti munkája, a *Historia regni Bohemiae*[148] mindeddig nem keltette fel különösebben a Moháccsal foglalkozó szerzők érdeklődését, noha megérdemelné a nagyobb figyelmet. Dubravius is kortárs volt: a csata

143 *„Regem ego accepi in prima acie ita fuisse collocatum, ut ante eum non esset duobus illa densior, et ipse cum tertiis inveheretur, inque conflictu et impetu pugnae ad primos protrusum. Alii tradidere, separatim cum mille equitibus post aciem constitisse, quod exitus rei videtur refellere."* 111.

144 A király hadrenden belül elfoglalt pozíciójának kérdésére legújabban lásd B. Szabó János, II. Lajos király helye a mohácsi csatában. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 55–68.

145 *„Zepusius, dum in navem cum citato equo insilire nititur, neque illam potest attingere, Danubii aquis delapsus in fluvium, obruitur."* Camerarius, De clade accepta, 112.

146 *„Rex fuga cum in equo vasto, ipseque gravibus armis onustus, ad non magnum amnem venisset, uno modo comitatus, qui ante eum, ut postea narrasse fertur, in ulteriorem ripam evaserat, transiturus et ipse praecipitato equo in aqua et limo suffocatur. Putabatur, amnis vadum a fugientibus quasi cavato alveo corruptum fuisse, ut minus iam pervium esset."* Camerarius, De clade accepta, 112.

147 Kasza, Camerarius und die Türkenfrage, 330.

148 Johannes Dubravius, *Historia regni Bohemiae.* Prostannae, 1552.

idején Thurzó Szaniszló olmützi püspök titkáraként tevékenykedett, tehát bizonyíthatóan rendelkezett magyar kapcsolatokkal is.[149] Korábbi életének szempontunkból fontos mozzanata, hogy pontos ismeretekkel rendelkezhetett a magyar királyi udvarról, mivel – bizonyos források szerint – 1517-ben ide került II. Lajos tanítójaként.[150] Történeti munkáját éppen Moháccsal zárja, ami a cseh történelemben is fordulópont: a Jagelló-kor vége és a Habsburgok uralmának kezdete. Nem érdektelen megjegyezni, hogy Dubravius 1551-ben II. Miksának, Csehország (ekkor még csak kinevezett) királyának ajánlotta művét, amivel összhangban van a mű Habsburg-pártisága. Dubravius a Jagellók uralmát – jelentős részben személyes élmények alapján – erősen negatív színben ábrázolta, ami komoly hatással volt a magyar történetírásnak a korszakról alkotott képére is.[151] Felvethető ugyanakkor, miszerint a Jagellók kíméletlen bírálata mögött a Habsburg-hatalomátvétel igazolásának szándéka is meghúzódik – ahogy azt Cuspinianusnál is láthattuk.

Kérdés, hogy milyen forrás állt Dubravius rendelkezésére a csata leírásához. Waczulik Margit hasonlóságokat fedezett fel Iovius és a cseh szerző elbeszélése között, de úgy vélte, hogy az utóbbinak inkább egyenesen Brodarics műve volt a kezében.[152] Valóban nem mutatható ki szorosabb kapcsolat az itáliai szerző munkái és a *Historia regni Bohemiae* között. Ráadásul a legfontosabb, Brodaricsnál is szereplő adat, a Dubraviusnál ugyancsak felbukkanó Perényi-jóslat Iovius *Historiá*jának második kötetében szerepel, amely ugyanúgy 1552-ben látott napvilágot, mint Dubravius műve. Tehát ezt Dubravius nem vehette át Ioviustól. Ebben az esetben tehát a Brodarics-mű vagy inkább valamely más szöveg, illetve szóbeli adatközlő lehetett a forrása.

Azért is tartjuk valószínűbbnek az utóbbi lehetőséget, mert hiába vannak olyan epizódok, adatok, amelyek Brodaricsnál és Dubraviusnál is szerepelnek, ezek eltérő előadása azt sugallja, hogy a cseh szerző máshonnan szerezte be információit. Az említett Perényi-féle jóslat így szól a két szövegben:

---

149 Albert H. Wratislaw, Life and Writings of Dubravius, Bishop of Olmutz (1542–1553). *Transactions of the Royal Historical Society* 9 (1881) 137–151; Waczulik Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a XVI. században*. (Történeti tanulmányok, 1.) Budapest, 1937, 64–65.

150 Lásd erre Fógel József, *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest, 1917, 19; V. Kovács Sándor, A Dózsa-háború humanista eposza (Stephanus Taurinus de Switawia: Stauromachia), *Irodalomtörténeti Közlemények* 63:3–4 (1959) 456.

151 A bíráló megjegyzésekre – amelyeket később Brutus is átvesz – számos példát hoz Kovács Lajos János, Brutus magyar történetének forrásai. *Századok* 50 (1916) 42–61 (1. közlemény), 128–159 (2. közlemény), itt: 45, 47, 48, 59–60, 61, 129, 131. Mint ismert, Dubraviustól származik a „Dobzse László" története is. Lásd Oborni Teréz–Varga Szabolcs, A béke mint a hatalmi propaganda eszköze Jagelló (II.) Ulászló és Szapolyai (I.) János uralkodása idején. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.), *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, 2012, 258. A Jagelló-kor megítélésének kérdésére lásd még Neumann Tibor, C. Tóth Norbert és Pálosfalvi Tamás közösen írt tanulmányát a jelen kötetben.

152 Waczulik, *A török korszak*, 64–65.

Brodarics	Dubravius
„Franciscus Pereni episcopus Varadiensis ... quasi eorum, quae paulo post sequuta sunt, praescius, regi non sine omnium, qui aderant, admiratione dixit eum diem, quo pugnandum esset, postquam ita placeret, viginti millibus Hungarorum **martyrum** (nondum enim hunc numerum exercitus excedebat) duce **fratre** Paulo Thomory pro Christi religione occisorum fore **consecrandum,** ac pro eorum canosatione, quod vocant, cancellarium, si is huic bello supersit, in urbem fore mittendum, ut qui pontifici et supremis patribus ob legationes Romae defunctas bene notus. In quo utinam ille falsus fuisset vates!" Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 147.	„Hic se Varadiensis episcopus, Perennii filius, non tenuit, quin clara voce diceret, ferunt, inquit, maiores nostros, decem millia martyrum, quorum diem in ecclesia celebramus, neci quondam dedisse; multo plures, ut ego perspicio, hic **monachus** hodie **martyres** ex Hungaris **consecrabit**." Dubravius, *Historia,* 207v.

Dubravius, mint látható, beleszőtte Perényi jóslatába a tízezer vértanú legendáját, vagyis a tízezer megkeresztelkedett római katona történetét, akiket Hadrianus császár ezért a parthusokkal (vagyis Dubravius értelmezésében a magyarok őseivel) keresztre feszíttetett.[153] Az epizód magja tehát közös a két szerzőnél, de a kidolgozás nagyon eltérő – ha Dubravius itt Brodaricsot használta volna, valószínűleg szorosabban követte volna forrását. Éppen ezért lehetséges, hogy Perényi valóban elhangzott szavait Dubravius máshonnan (esetleg egy fültanútól?) ismerte meg.

Hasonló a helyzet Dubravius ama megjegyzésével, amely a török ágyúkkal kapcsolatos. Szerzőnk azt közli ugyanis, hogy azok nem tettek nagy pusztítást a magyar seregben, mivel a golyók inkább a sereg mellett repültek el.[154] A kancellár egy helyen azt írja, hogy a török ágyúk elhelyezkedésükből adódóan nem sok kárt tettek a magyarokban,[155] ám amikor a fejek felett elrepülő ágyúgolyókról ír, akkor úgy fogalmaz, hogy ez a sereget nagyon megrémisztette.[156] Vagyis van egy hasonló állítás a két szövegben a keveset ártó török ágyúkról, de több ponton

153 A legendára lásd Diós István, Tízezer vértanú. In: Diós István–Viczián János (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVI. Budapest, 1993–2014. (Internetes elérés: http://lexikon.katolikus.hu/; utolsó letöltés: 2019. május 31.), ad vocem.

154 *„Sed admodum parva ex bombardis Hungarorum strages facta est, telis exercitum praetervolantibus."* Dubravius, *Historia*, 207v.

155 *„Tormenta ita erant ibi posita quasi in quadam valle, propter quod nostris longe minus, quam si in plano fuissent, nocere potuerunt, et plus terroris quam damni intulerunt."* Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 190.

156 *„...globorum iam nostris etiam, qui penes regem eramus, capitibus supervolantium crebri ictus non parum terroris omnibus incusserunt."* Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 209.

eltér az információ elbeszélése. Elképzelhető egyébként, hogy itt Dubravius Iovius 1537. évi *Commentarius*ából, vagy Camerarius 1541. évi *De clade accepta* című művéből merített, mivel e művekben is szerepel a fenti adat[157] – de a megfogalmazás annyira más a cseh szerzőnél, hogy másfajta, közvetett kapcsolatot kell inkább feltételeznünk a szöveghelyek között.

A király lovára vonatkozóan van bizonyos egyezés Brodarics és a cseh szerző munkája között, de itt sem egyértelmű átvételről van szó. A hajdani kancellár azt írja, hogy a király lova Érden pusztult el, a Mohácsra vonulás első napján.[158] Dubravius ezzel szemben úgy tudja, hogy a király lova az induláskor, a budai városkapu előtt bukott térdre (!), ugyanakkor nem ír arról, hogy elpusztult volna.[159] Ettől persze még nem kizárt, hogy az esemény baljós mivoltának említését Brodaricstól kölcsönözte.

Ám akárhogy is fürkésszük Dubravius munkáját, nem lehet más, Brodarics használatára utaló részletet felfedezni – annál inkább eltéréseket, új adatokat. A cseh történetíró szerint Tomori javasolta, hogy hívjanak külföldi segítséget, ám Dubravius szerint csak keveset kértek, mert nagyon bíztak a saját erejükben. Szerzőnk saját fülével hallotta egy magyar főpap szavait, miszerint nem kell nekik sok katonát küldeni, csak híreszteljék, hogy sokat küldtek, továbbá sok zászló legyen náluk (!), mert a török a zászló alapján számolja az ellenséget. Dubravius szerint e főpap attól félt, hogy Lajos ezáltal az idegenek segítségével fog győzni, s akkor aztán rájuk támaszkodva, azok akarata szerint fog uralkodni, s az addig rosszul kormányzó magyarokat is elszámoltatja majd.[160]

Új epizódként jelenik meg szerzőnknél Sárkány Ambrus korábbi országbíró[161] javaslata. A tekintélyes báró Dubravius szerint azt javasolta, hogy a Drávánál kell megállítani a törököt: ugyanis csak egy szűk, faágakkal borított úton lehet átjönni a Dráva melletti mocsarakon, és ezt az átjárót hatezer lovassal könnyen meg tudná védeni. Ám a magyarok ezt azzal utasították vissza, hogy egy évszázada nem volt olyan, hogy ők elkerülték volna a találkozást a törökkel – vagyis ezt nyilván úgy kell érteni, hogy Dubravius szerint a magyarok inkább vállalták a nyílt csatát, mint hogy meggátolják, hogy a török átkeljen a Dráván.[162]

---

157 Vö. Iovius, *Commentarius*, F[1]r; Camerarius, De clade accepta, 111.

158 *„Ibi rex equum amisit, quem habebat omnium charissimum ac praestantissimum, repentino morbo absumptum, ex quo incredibili dolore est affectus; multi id pro infausto omine habuere."* Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 85.

159 *„Rex modico apud Reginam praesidio relicto, dat se in viam non laeto omine, quod ante portam statim, equus sub eo phrisius, in genua procubuerat, insessorem, si non succursum fuisset, devoluturus."* Dubravius, *Historia*, 207r.

160 Dubravius, *Historia*, 206v–207r.

161 Személyére lásd Kubinyi András, Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Pamer Nóra (szerk.), *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára.* (Művészettörténet – műemlékvédelem, 6.) 1994, 263–291.

162 *„Reiectum denique consilium Ambrosii Sarcani, de prohibendo traiectu Dravi fluminis, quod haud dubie consultissimum erat, si id exequi illum sivissent. Poscebat non amplius, quam sex millia equitum, illoque numero se impediturum, ne hostis Dravum transmittere posset; receperat, reddiditque consilii sui hanc rationem, quod proxime Dravum loca restagnarent uliginosa, quae nullum transitum propter voraginem admitterent, nisi una illa via, quae ramis arborum velut pontibus strata esset, sed*

Ahogy láttuk, Brodaricsnál is szó van a Dráva vonalának védelméről (kétszer is), de a kancellár nem említi ezzel kapcsolatban Sárkány javaslatát, továbbá a magyar urak az ő elbeszélésében egészen más okok miatt utasítják el a tervet.[163]

A csatával kapcsolatban vannak olyan mozzanatok, amelyeket más szerzők – így Iovius és Camerarius – is említenek: erre fentebb is láttunk példát. Ám ezeket a motívumokat Dubravius máshogyan, illetve többletekkel adja elő, így ezek a távoli egyezések nem bizonyítják a két korábbi munka használatát. Dubravius is megemlíti: hiába voltak úton segédcsapatok, hiába voltak már közel a segítségül küldött ágyúk, a magyarok vállalták a csatát, ráadásul hebehurgya módon vegyesen állították fel a hadrendet, lovast, gyalogost, szolgát helyeztek egymás mellé. A vegyes hadrend szerepel Ioviusnál és Camerariusnál, de az úton lévő ágyúk nem, és a szöveg megfogalmazása is nagyon más.[164] Hasonló helyzet áll fenn egy másik részlet kapcsán. A török szultán a harmadik hadrendben állt, bezzeg a magyarok – így a cseh szerző – az első vonalba helyezték a királyt a főpapokkal együtt, *„a lovasok ötödik sorába" (ad quintum equitum ordinem)*.[165] Ez utóbbi állítása meglehetősen hasonlít Camerarius fentebb tárgyalt szöveghelyére, de a német szerzőnél a harmadik sorról esik szó, és nem lehet olvasni nála a szultán elhelyezkedéséről sem.[166] Dubravius közlését egyébként ugyanúgy tévesnek kell tartanunk, mint Camerariusét, hiszen Brodarics nagyon világosan leírja, hogy a király a második vonalban volt – vele, azaz Brodariccsal együtt.[167] Ilyen esetekben mindenképpen a szemtanú, illetve a résztvevő állítása nyom többet a latban.

Dubravius a csata lefolyását is máshogyan – jóval egyszerűbben, de új elemeket is felemlítve – mutatja be. Mint írja, a török ágyúk nem okoztak nagy kárt a magyarokban, ám sokan az ágyúk füstjét kihasználva menekültek el a török elől. Amikor pedig a füst eloszlott, a többi lovas is megijedt attól, hogy egyesek elmenekültek, így a teljes lovasság szétszaladt, kivéve a külföldi gyalogos sereget, amelyet a törökök lemészároltak.[168] Dubravius szerint a nemesek közül igen kevesen estek el magában a csatában, legtöbbjük menekülés közben vágatott le, vagy saját akaratából vízbe vetette magát *(sua sponte submersa fuerit)*. Vezéreik Szapolyai György és Szalkai László (!) voltak, akik mindket-

eam nimis arctam videri, facileque tueri posse. Cuncti simul ore fremebant, clamantes, a seculo non esse auditum, ut conspectum Turcarum Hungari declinaverint." Dubravius, *Historia*, 207v. Habár Sárkány kétszer is volt olyan követség tagja, amelynek célja a török elleni segély volt – így bizonyára voltak ismeretei az oszmán veszélyről –, inkább diplomataként és pénzügyi szakemberként tűnik fel a korabeli forrásokban. Lásd *Kubinyi,* Egy üzletelő és diplomata várúr, 278–279. et passim. A csatában Sárkány valóban részt vett és hősi halált halt: uo. 283. (Kubinyi nem ismeri Dubravius itt idézett szöveghelyét.)

163 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 75–76, 103–105.

164 Lásd a 132. jegyzetet.

165 Dubravius, *Historia*, 207v.

166 Lásd a 143. jegyzetet.

167 Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 175–178; lásd még a 144. jegyzetet.

168 Dubravius, *Historia*, 207v.

ten a Dunába (!) fulladtak.[169] Itt megint eszünkbe juthat Camerarius, de nála szó sincs Szalkai Lászlóról és a „nemességről", csak a hajóra lovával felugratni próbáló Szapolyai Györgyről,[170] így elvethetjük mint lehetséges forrást.

Ami a csata utáni eseményeket illeti, Dubravius úgy tudja, Szulejmán élve szerette volna Lajost elfogatni, mondván, méltó az életre, sőt a királyságra is bátorsága miatt, amiért szembe mert vele szállni (ez a gondolat, mint láttuk, Ioviusnál is megvan, de csak az 1551-ben megjelent *Elogiá*ban és az 1552-ben kiadott *Historiae*ben,[171] így erősen kérdéses, hogy Dubravius ezeket használta volna). Beszámol a király haláláról, majd holttestének megtalálásáról is; Lajosról ekkor a köteles tisztelet hangján szól.[172] A fentiekből az sejlik fel, hogy Dubraviusnak bizonyosan voltak cseh forrásai a csatára, valószínűleg túlélők, szemtanúk, s a többletek, illetve az eltérések tőlük származnak.

Említettük fentebb, hogy Dubravius szemléletére jellemző a Jagelló-kori viszonyok kíméletlen bírálata, és különösen a magyar elit ostorozása, amit persze személyes tapasztalat is mondatott vele, de nyilvánvalóan a felelősséget is teljességgel rájuk kívánta hárítani a katasztrófa miatt. Mint írja, a rhodoszi török siker sem térítette észre a magyarokat, akik tunyán élvezték a nyugalmat *(otium)*, de közben állandó rablások történtek, jogbizonytalanság volt; a királynak nem volt tekintélye, míg az ország irányítói inkább honfitársaiktól féltették a javaikat, mint a töröktől.[173] (Ezen a helyen Dubravius is sallustiusi fogalmakkal operál!) Szulejmán közeledtének híre teljes káoszban, súlyos belharcok közepette találja az országot, s az idősebb, tapasztaltabb magyarok meg is rettennek, látván, hogy se hadsereg, se katonaság nem áll rendelkezésre a török megállítására.[174] A többi magyar viszont felfuvalkodva fogadja a hírt – Dubravius egy furcsa megjegyzése szerint azzal dicsekedtek, hogy az ujjaikon

---

169 *„Non procul ab illa Paulus Tomori, cum equitibus, quos circum se habuit, interfectus, caputque eius a cervice desectum, ad Turcam est prolatum, miraculo tam repentinae victoriae obstupefactum, magisque adhuc mirantem, quod paucissimi in acie, caetera autem omnis nobilitas, aut in fuga trucidata, aut sua sponte submersa fuerit, quorum capita, Georgius Trencinensis, et Ladislaus archiepiscopus Strigoniensis erant, ambo a Danubio hausti."* Dubravius, *Historia*, 207v–208r.

170 Lásd a 145. jegyzetet.

171 Lásd Iovius, *Elogia,* 245–246; Iovius, *Historiae,* 99–100.

172 *„...sed iam is* [Lajos – T. G.] *quoque decesserat, in proxima alluvie Danubii cum equo, in aquis collapso, priusquam casum deductor conspiceret, ferreque opem posset, submersus."* Dubravius, *Historia*, 208r; A király haláláról és eltemetéséről: *„Inter quae regina, Ludovici regis uxor, magna cura ad vestigandum scrutandumque corpus mariti adhibita, illud tandem in stagno illo, ubi fluctus Danubii stagnare solent, reperit, sepelirique in Alba Regali, in conditorio regum Hungariae iussit, annum aetatis necdum vigesimum attingentem, adeo immatura morte, e medio sublatus est, si tamen moritur, qui per gloriam quam sibi ob pietatem apud posteros peperit, aeternum vivit."* Uo; a király haláláról szóló rész Kasza Péter által készített magyar fordítását lásd Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 213.

173 Dubravius, *Historia*, 205v.

174 *„Quum igitur haec atque alia multa indigniora acerbioraque apud Hungaros existerent, et ipsi inter se magnis odiis et simultatibus conflictarentur, rumor turbidus sensim serpere, indiesque augescere incipit, a senioribus Hungaris, et multa expertis gravissime acceptus, quod nec duces ullos, nec multos centuriones, militesque bellorum peritos viderent."* Dubravius, *Historia*, 206v.

viselt gyűrűkkel (!) is le tudják gyűrni a törökök hatalmát.[175] Végeredményben úgy ítéli meg, hogy a magyarok szemére a „végzet" bocsátott ködöt, de ez nem valami kifürkészhetetlen sors nála, mint Brodaricsnál, hanem a régi és az újabb vétkek számonkérője, megbosszulója.[176]

Szapolyai János is feltűnik Dubraviusnál, nem meglepő módon kemény vádak kíséretében. Szerzőnk úgy fogalmaz, hogy Tomorit egyesek szerint Szapolyai gyalázatára választották meg fővezérnek, minthogy a vajda igen gátlástalanul viselkedett és mindenkit lenézett, mert senki nem volt vagyonban és haderőben hozzá méltó: Erdély élén állt ugyanis, amely negyvenezer lovast (!) szokott kiállítani. Ezután Dubravius meglebegteti az ősi vádat, igaz, némi óvatossággal: mint írja, ha ezzel a sereggel jelen lett volna Szapolyai a csatában, bizonyosan nem történt volna ekkora vereség.[177] (Talán innen ered a negyvenezer fős Szapolyai-sereg legendája, ami a Dubravius művét sűrűn használó Istvánffynál fog felbukkanni.)[178] Persze Szapolyai negatív ábrázolása Dubravius Habsburgok iránti lojalitásából fakad, de az talán elgondolkodtató lehet, hogy Tomori megválasztásának valóban volt egy olyasfajta visszhangja, mint amit ő említ. Végül meg lehet még említeni, hogy a cseh szerző Cuspinianushoz hasonlóan mélyen hallgat Szapolyai magyar királlyá választásáról, és Ferdinánd magyar királlyá választását zökkenőmentesnek láttatja.[179] Mindez persze annak a jól ismert Habsburg-propagandának a lenyomata, amely kezdettől fogva igyekezett hiteltelenníteni Szapolyai királyságát.[180] Eme elfogultságokat tehát érdemes észben tartani, amikor Dubraviust olvassuk.[181]

---

175 Dubravius, *Historia*, 206v.

176 *„Ibi fatis iam urgentibus regnum Hungariae, poenamque veterum et novorum erratorum reposcentibus, tanta mentibus Hungarorum caligo infusa est, ut nihil dilucide expedire, quod oportuit, possent."* Dubravius, *Historia*, 207r.

177 *„Erant, qui in contumeliuam Iani Trencinii, Paulum esse antelatum existimarent, quoniam Ianus nimis impotenter se gereret, ut qui prae se uno, caeteros valde contemneret, non enim alium parem opibus atque viribus habuit, et fortissimae Hungariae regioni, quam Transylvaniam vocant, quae minimum quadraginta millia equitum armare solet, praesedit, cum quibus si praelio Turcico interfuisset, nunquam tanta clades accepta esset."* Dubravius, *Historia*, 206v. A vád már feltűnik Ferdinánd történetírójának, Ursinus Veliusnak a csatáról szóló, 1531-ben készült művében is. Lásd még a következő fejezetet.

178 A kérdésről alább bővebben írunk az Istvánffyról szóló fejezetben.

179 *„Post occasum Ludovici Ferdinandus Austriae tunc princeps, infansque Hispaniarum, cui Anna, soror ipsius Ludovici desponsa fuit, utriusque regni gubernacula excepit."* Dubravius, *Historia*, 208r.

180 Erre legutóbb lásd Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, I. 453–458.

181 Hasonló látásmódot képvisel egy másik kortárs, Bernard Wapowski (1450–1535), I. Zsigmond lengyel király titkára és történetírója, aki a csatáról szóló rövid elbeszélésében szintén sajnálkozik a magyarok katonai vitézségének tovatűntén, illetve felveti Szapolyainál az árulás gyanúját, s bár megemlíti, hogy „királlyá választatta magát", egyértelműen helyteleníti azt. Posztumusz megjelent művét lásd Bernardus Vapovius, Fragmentum Sigismundi senioris regis Poloniae res gestas Cromeri descriptione posteriores continuans. In: Martinus Cromerus, *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. Coloniae Agrippinae, 1589, 531–618, a csata leírása: uo. 597–599. A szerzővel rövidesen bővebben is kívánunk foglalkozni.

II. CUSPINIANUS NYOMDOKAIN: I. FERDINÁND UDVARI TÖRTÉNETÍRÓI MOHÁCSRÓL

II. 1. De interitu Ludovici Regis et clade Hungariae: *Ursinus Velius újból felfedezett műve*

Ursinus Velius eredetileg csak egy rövid megjegyzés erejéig szerepelt volna tanulmányomban. Oláh Miklósnak írt leveleiből ugyanis tudni lehetett, hogy készített egy művet *Lajos király haláláról és Magyarország pusztulásáról (De interitu Ludovici Regis et clade Hungariae)*, ám magát a művet elveszettnek hitte a kutatás. Ezt állította Waczulik Margit is 1937-ben írt monográfiájában,[182] ám nem sokkal később sikerült hozzájutnia a mű autográf kéziratához, amely a később Amerikába emigráló Scholz János tulajdonát képezte. A jeles kutató 1939-ben egy tanulmányban számolt be felfedezéséről, amelyben ismertette a kézirat tartalmát és lehetséges forrásait.[183] A *Történetírás* című, rövid életű folyóiratban megjelent dolgozat azonban teljesen feledésbe merült (talán azért is, mert Ursinus neve nem szerepelt a címében) – magam is véletlenül, Cuspinianus után kutatva bukkantam rá. Amikor felfedezésemet közöltem kollégáimmal, Kasza Péterrel és Szilágyi Emőke Ritával – akiknek szintén újdonság volt a tanulmány léte –, mindketten lázas nyomozásba kezdtek, s végül Kasza Péternek Szebelédi Zsolt segítségével sikerült megtalálnia a kéziratot – némi meglepetésre az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.[184]

Caspar Ursinus Velius (Caspar Bernhardi, 1493 k.–1539) sziléziai származású humanista volt. Előbb Thurzó János szolgálatában állott, majd a császári udvarban nagy befolyással bíró Matthäus Lang gurki püspök titkáraként tett szert ismertségre és fontos kapcsolatokra az 1510-es években. Voltak személyes tapasztalatai a Mohács előtti Magyarországról, mivel 1525–1526-ban több hónapig Jacobus Piso budai házában vendégeskedett. Mohács után Ferdinánd magyar és cseh királynak lett az udvari történetírója. Fő műve a *De bello Pannonico libri decem* című történeti munka, amelyben az I. Ferdinánd és I. (Szapolyai) János ellenkirályok közötti harcokat beszéli el, 1527-től kezdve.[185]

Mohácsról szóló művét először Oláh Miklósnak címzett, 1531. szeptember 10-én kelt levelében említi, melyben azt írja, hogy teljes hat hónapot Bécsben volt, és ekkor készítette el a szóban forgó munkát.[186] Vagyis a művet 1531 első

182 Waczulik, *A török korszak,* 47.

183 Waczulik Margit, Ismeretlen magyar vonatkozású részek I. Ferdinánd udvari történetírójának munkájából. *Történetírás* 3:3–4 (1939) 149–160.

184 Jelzete: OSZK Fol. Lat. 4596. A kézirat nemcsak a Mohácsról szóló munkát tartalmazza; teljes tartalmára lásd Waczulik, Ismeretlen magyar. A mű szövege reményeink szerint a közeljövőben megjelenik Kasza Péter gondozásában és Szebelédi Zsolt fordításában, Szilágyi Emőke Rita és Tóth Gergely közreműködésével.

185 Caspar Ursinus Velius, *De bello Pannonico libri decem.* Ed. Adam Franciscus Kollar. Vindobonae, 1762; fordítása: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról.* Ford., jegyz., utószó Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013. Életére további irodalommal lásd Szebelédi Zsolt, Magyarország két tűz között [Utószó]. In: Usinus Velius, *Tíz könyv,* 164–165.

186 *„Ego Viennae totos sex menses fui, illic et quartum historiae librum absolvi, et libellum confeci de interitu Ludovici Regis et clade Hungariae..."* Lásd *Oláh Miklós levelezése*. Kiad. Ipolyi Arnold.

felében írhatta. 1531. november 21-én kelt levelében ismét említette, hogy már kész van a művével, csak még a csatában elesett, illetve fogságba esett személyekkel nincs tisztában, azokat kell hozzáadnia a szöveghez. Azt is megjegyzi, hogy el fogja küldeni a munkáját a fényességes királynénak – azaz Máriának –, s hogy bár műve rövid, de igen tartalmas.[187] A mondatból inkább az első fele a fontos nekünk: úgy tűnik, hogy Ursinus Velius eredetileg Máriának szánta a művet. Oláh 1532. március 10-én kelt válaszában jelezte: említette a királynénak a művet, aki azt mondta, szívesen fogja olvasni. Oláh egyben hosszú listát közölt az elesettekről és fogságba esettekről, hogy ezzel is segítse Ursinust.[188] Ezután a bécsi humanista – a levelet megőrző kézirat szerint – 1533. február 23-án hozta szóba a munkáját: itt furcsa módon ismét arra panaszkodott, hogy hiányzanak neki az elesettek és fogságba esettek nevei.[189] Nem tudni, hogy végül elküldte-e a munkáját Brüsszelbe Máriának – ennek pillanatnyilag nincsen nyoma.

A megtalált kézirat bizonyosan azonos azzal a munkával, amit Ursinus említett az Oláhnak írt levelekben, mivel Szulejmán 1526. évi támadásával kezdődik, és végig a hadjárat, illetve a magyar sereg felvonulása a tárgya. Ám a szöveg a magyar hadrend csata előtti felállításánál váratlanul megszakad.[190] A mű minden bizonnyal folytatódott, ám utólagosan a kézirat több lapját is kivágták, tehát sajnos csonka – megcsonkított – szöveggel van dolgunk. Azt, hogy a kézirat eredetileg a teljes csataleírást tartalmazta, Ursinus Velius fentebb említett levelei is bizonyítják, amelyekben már gyakorlatilag befejezett műként beszél a munkájáról.

(Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria, 25.) Budapest, 1875, 152; új kiadásban: Nicolaus Olahus, *Epistulae.* Pars I, 1523–1533. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, XIX/I.) Ed. Emőke Rita Szilágyi. Budapest, 2018, 235. A levelezésre újabban lásd Szilágyi Emőke Rita, Oláh Miklós mint szerkesztő. Szerkesztési eljárások és cenzúra-típusok az Epistolae familiaresban. In: Jankovics József et al. (szerk.), *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*. Budapest, 2015, 81–86; Szilágyi Emőke Rita, Epistolae familiares – baráti (?) levelek Oláh Miklós barátai levelezése tükrében. In: Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.), *MONOKgraphia*: *Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Budapest, 2016, 668–672. Köszönöm Szilágyi Emőke Ritának, hogy erre a levélre és az Oláh és Ursinus Velius közötti levelezés másik három kapcsolódó darabjára felhívta a figyelmemet.

187 *„Quem mittam ad serenissimam dominam reginam brevem, sed tamen multa complexum libellum meum."* Oláh, *Levelezése,* 168; Olahus, *Epistulae,* 255.

188 Oláh, *Levelezése,* 207; Olahus, *Epistulae,* 300–301.

189 Oláh, *Levelezése,* 303. Waczulik szerint a levél dátuma valójában hibás, és 1532-ben íródott – hiszen erre jött válaszul Oláh előbb említett levele. Waczulik, *A török korszak,* 56. Így vélekedik Szilágyi Emőke Rita is a levelezés új kiadásában. Lásd Olahus, *Epistulae,* 291: 8. jegyzet.

190 Lásd Caspar Ursinus Velius, [*De interitu Ludovici Regis et clade Hungariae*]. OSZK Fol. Lat. 4596. ff. 1–10. [35–43.], a szöveg megszakadását lásd f. 10v [43v]. A mű elején nincs cím, így azt Ursinus leveléből vettük át. A kéziratos kötet lapjain négyféle (!) lapszámozás van: mi a legfrissebb, ceruzával írt lapszámozást követjük, de mögé írjuk a Waczulik által hivatkozott (35-tel kezdődő) lapszámozást is.

A mű tartalmát Waczulik röviden már ismertette, így erre az alábbiakban csak részleteiben térünk ki.[191] Általánosságban elmondható, hogy egy rövid, de jól megszerkesztett humanista alkotásról van szó, a ránk maradt szövegrészben három fiktív beszéddel. Igaz, a szöveg stílusa olykor egyenetlen, ahogy a kézirat maga is munkapéldány, sok javítással, kiegészítéssel (az sem biztos, hogy a mű legkésőbbi verziójával van dolgunk). Waczulik helyesen hívja fel a figyelmet Mária kiemelt szerepére a műben. A szövegből megtudhatjuk, hogy amikor Lajos indulni készült Szulejmán ellen, a királyné éppen Csepelen vadászott.[192] Ursinus Velius emellett szépen megkomponált fiktív szónoklatot adott Mária szájába, amelyben megpróbálta lebeszélni férjét a hadjáratról.[193] Waczulik emellett kiemeli, hogy megjelenik a műben Szapolyai hibáztatása, bűnbakká nyilvánítása. Szerzőnk ugyanis azt állítja, hogy a vajda közel akkora sereget gyűjtött, mint a király, és ha igyekezett volna, akkor a magyar sereg akár győzhetett is volna – ám ő húzta az időt, és ezzel csak tápot adott a hitszegés gyanújának, amivel már régóta vádolták.[194] A hazáját eláruló, szándékosan késlekedő Szapolyai a német hírlapirodalomban, illetve a Habsburg-propagandában ekkorra már meggyökeresedett közhellyé vált, így nem meglepő, hogy felbukkant Ursinusnál.[195]

Ami Ursinus Velius forrásait illeti, már Waczulik kimutatta a szövegben Cuspinianus művének használatát.[196] Annál furcsább viszont, hogy a jeles kutatónő még csak nem is említette Brodarics munkáját a lehetséges források között. Mi magunk úgy véljük, hogy számolnunk kell azzal, hogy Ursinus Velius közvetlenül vagy közvetve ismerte Brodarics munkáját. Elsősorban az alábbi szöveghelyre szeretnénk felhívni a figyelmet:

---

191 Waczulik, Ismeretlen magyar vonatkozású részek, 151–152.

192 *„Antea tamen reginam animi causa ad insulam Schepel profectam ac venationibus operam dantem adiit ac quid sui consilii sit, exponit, cuius oratione illa attonita ac id providens, quod manifesto discrimini ac* [*...?*] *morti caput suum rex obiecturus erat, eum profusis lachrymis complexa his maritum inde dicitur allocuta fuisse..."* Ursinus Velius, *De interitu Ludovici Regis*, f. 4r (37r).

193 A királyné beszéde: Ursinus Velius, *De interitu Ludovici Regis*, f. 4r–v. (37r–v); a király válasza: uo. 5r. (38r). Lásd még Waczulik, Ismeretlen magyar vonatkozású részek, 151–152, 153.

194 *„Et si Ioannes Cepusiensis, qui Transylvaniae totius vires ac robur omne congerat* (!) *ac* (?) *instar prope exercitum conflarat, ad regem, ut sperabatur, admaturasset* [*…?*] *suas copias, certa prope victoriae spes, aut saltem avertendae tantae cladis fuisset. Sed ille tempus extrahendo ac nihil non* [*…?*], *quo minus auxilio regi veniret, perfidiae suspicionem iam pridem inter multos ortam, insigniter auxit* [*?*]*."* Ursinus Velius, *De interitu Ludovici Regis*, 6r (39r).

195 Pukánszky Béla, Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Budapest, 1926, 286; Horváth Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*. Budapest, 1937, 79; Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, I. 456–457.

196 Így például egyértelmű Cuspinianus *Oratió*jának hatása azokon a helyeken, ahol Ursinus Velius Titel és Újlak elfoglalásáról, Siklós és Valpó sikertelen ostromáról, illetve Pécs elpusztításáról ír. Lásd Waczulik, Ismeretlen magyar vonatkozású részek, 153–154. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy Cuspinianusnál olvashatta azt is, miszerint Pétervárad védői megadták magukat a törököknek. Lásd Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* f. 3r (36r), illetve Cuspinianus, *Oratio,* Aiiir–v.

Brodarics	Ursinus Velius
1. „**Eo die, quo Buda egressi sumus**, ad suburbanum Ambrosii Sarkani pervenimus duobus milliariis a Buda distans; Erd loco est nomen. Ibi **rex equum** amisit, quem habebat omnium charissimum ac praestantissimum, **repentino morbo** absumptum, ex quo incredibili dolore est affectus; multi id pro **infausto omine** habuere." Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 84–85.	1. „Porro regis ipsius interitum, ac regni miserabilem [...?] inter alia **prodigia** et hic casus inprimis visus est praesagire: **eius diei, qua Buda egressus fuit**, insequenti nocte **equus regius**, quo maxime firmo et strenuo utebatur, nullo **morbi** alius indicio observato **repentino** ac de improviso corruens exanimatus est... Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 5v. (38v)

Ennél a szövegrésznél úgy tűnik, mintha a bécsi humanista csak variálni akarta volna a kancellár szavait, illetve elhagyta a neki kevésbé fontos részleteket (Sárkány Ambrus és Érd említése). Feltűnő emellett a hat szóból álló, kis változtatással azonos szövegrész *(Eo die, quo Buda egressi sumus – eius diei, qua Buda egressus fuit)*.

A többi, azonos adatokat, illetve epizódot tartalmazó párhuzamos szöveghelynél már inkább közvetett kapcsolatot lehet feltételezni – vagy egyszerűen arról lehet szó, hogy ugyanarról az eseményről más-más adatközlőtől értesültek:

2. „**Rege Tolnae** existente ... supervenit et comes **Georgius Scepusiensis** cum trecentis vel paulo amplius **equitibus** gravis et levis armaturae ac mille circiter ducentis peditibus..." Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 99–100.	2. „**Apud Tolnam** deinde **cum rege Georgius Cepusiensis** [!] Ioannis waidae [!] Transylvaniae germanus frater adductis **MD equitibus** se coniunxit..." Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 6r (39r)
3. „...**venirent** igitur cum rege et castra Deo bene iuvante cum suis castris hosti vicinioribus et illi invadendo opportunioribus iungerent, **quod si** qui aliud regi persuadere niterentur, illis paratum esse exitium, seque **ab hoste contra nos**, si castra nostra castris illorum quamprimum non admoveremus, **venturos** affirmabant." Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 143.	3. „...**quod si** [rex] cunctetur **venire**, aut ab aliis prohibeatur, se arma **ab hoste in illos** quamprimum **versuros**, ac omnes (?) hostium numero **habituros**." Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 6v (39v)

4. „Franciscus Pereni episcopus Varadiensis ... quasi eorum, quae paulo post sequuta sunt, praescius, regi non sine omnium, qui aderant, admiratione dixit **eum diem**, quo pugnandum esset, postquam ita placeret, viginti millibus Hungarorum **martyrum** (nondum enim hunc numerum exercitus excedebat) duce fratre **Paulo** Thomory pro Christi religione occisorum fore consecrandum**,** ac pro eorum canonisatione, quod vocant, cancellarium, si is huic bello supersit, in urbem fore mittendum, ut qui pontifici et supremis patribus ob legationes Romae defunctas bene notus. In quo utinam ille falsus fuisset vates!" Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 147.

4. „Et Perenium iuvenem libere liquerat perfectivum [?] in Pauli Tomori temeritatem et re etiam tristissima hoc modo iocatum. Olim uno die maiores Ungarorum, qui Hunni perhibentur fuisse, tredecim milia cum virgine Ursula hominum ob hoc inter divas relata contrucidata; contra **Paulum hodie** XXV. milia **Ungarorum** ad internecionem secum adducturum, ac maiorem quam illi **martyrum** numerum caelo asserturum." Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 10v. (43v)

A harmadik Ursinus-szöveghely, illetve annak tágabb környezete nagyon érdekes adatokat tartalmaz a csatára vonatkozólag is, továbbá tisztázásra vár, milyen viszonyban van a *Historia* vonatkozó helyével. Brodarics – ahogy arról már fentebb szóltunk – arról számol be, hogy Tomori lázongó katonái az egyik tanácskozás alkalmával megfenyegették a sereg többi részét. Ursinusnál más körítéssel jelenik meg ugyanez az epizód: az ő művében a seregből kétezer katona helyezkedik el a várostól (Mohácstól) nem messze egy mocsaras síkságon, akik a némektől hozott téves szóbeszédnek hitelt adva követet küldenek a királyhoz, s azt állítják, hogy *„igen kevés számú ellenség van jelen, alig tizenhatezren gyűltek össze, ezt biztosan tudják",*[197] majd megfenyegetik a főurakat arra az esetre, ha visszatartanák a királyt attól, hogy csatlakozzon hozzájuk – ez utóbbi rész távolról emlékeztet Brodarics szavaira.

Végül, amint azt a negyedik szöveghely mutatja, Ursinusnál is felbukkan a Perényi-jóslat, de szinte teljesen más megfogalmazásban. Miként Dubravius, Ursinus Velius is variálja, új motívummal gazdagítja a jelenetet, csak ő nem a tízezer katonamártírt szövi bele az epizódba, hanem a hunok által lemészárolt tizenháromezer embert *„a szűz Orsolyával együtt."* Orsolya említése miatt bizonyos, hogy a tizenegyezer kölni szűzre, illetve vezetőjükre, Szent Orsolyára akart utalni.[198] Érdekes a párhuzam itt Dubraviusszal, s felvethető, hogy esetleg mindketten egy – szintén Brodaricstól merítő vagy attól független – ismeretlen forrásra támaszkodtak, ahol már szerepel valamelyik motívum.

197 *„...hostium exiguum numerum adesse, coiisse milia vix sexdecim, id pro comperto se habere..."* Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 6v. (39v).

198 Lásd Diós István, Orsolya, Szt. In: *Magyar Katolikus Lexikon,* ad vocem.

A mű koncepciójáról, narratíváiról csonkasága miatt nehéz beszélni. Mint láttuk, fő előzményei Cuspinanus *Oratió*ja és – valószínűleg – Brodarics *Historiá*ja voltak. Ursinus Velius művének kerete ugyanaz, mint az előző kettőnek, vagyis ő is egy rövid Mohács-történetet írt. Mária kiemelt szerepéről fentebb már szóltunk: Ursinus Velius nyilván karrierépítésnek is szánta e munkáját, ez eléggé nyilvánvalóan látszik Oláhnak írt leveleiből is.[199] Ebből következik, hogy az elhunyt férjet, Lajost is kedvező színben ábrázolta a műben, ahogy Szalkai Lászlót is, aki a haditanácsban hosszú szónoklatban adta elő a véleményét a harc vállalásának kockázatáról, valamint azt ajánlotta, hogy a királyt tartsák távol a csatától.[200] Tomori ellenben nem kap felmentést – fentebb idézett jóslatában Perényi is az érsek „meggondolatlanságát" *(temeritas)* emlegeti –, és, mint láttuk, Szapolyai is a korabeli Habsburg-propagandában szokásos jelmezben, vagyis árulóként lép színre, bár Ursinus Velius némileg óvatosan fogalmaz vele kapcsolatban. Elképzelhető persze, hogy a mű elveszett részében a vajda még sötétebb tónusokkal szerepel – bár annyit tegyünk hozzá, hogy Ursinus Velius a *De bello Pannonico* című művében sem intéz olyan kirohanást ellene, mint amit helyzetéből adódóan el lehetne képzelni.[201]

II. 2. A történetírás mint propaganda: *Lazius* Rerum Austriacarum decades *című műve és Zsámboky János függelékei*

Wolfgang Lazius (1514–1565)[202] Cuspinianushoz és Ursinus Veliushoz hasonlóan kiválóan képzett humanista volt, aki udvari orvosként és történetíróként I. Ferdinánd szolgálatában állott. Fő műve, a *Rerum Austriacarum Decades* kéziratban maradt. A mű magyar vonatkozásban is nagyon sok fontos adatot tartalmaz, hiszen annak ötödik decasa Ferdinánd uralkodását, illetve Magyarország 1526–1556 közötti történelmét ismerteti.[203]

Lazius természetesen a mohácsi csatát is tárgyalta művében, és fő forrása éppen Cuspinianus lehetett. Tőle vehette azt a hibás adatot, hogy Szulejmán a támadása során, még a csata előtt elfoglalta volna Pécset.[204] Ugyancsak tőle vehette át azt is, hogy egyesek sürgették a királyt, és azon voltak, hogy odavessék az

199 Ursinus Velius a fentebb idézett leveleiben többször is kéri Oláhot, hogy ajánlja őt a királyné kegyeibe. Lásd még a 186., 187. és 189. jegyzeteket.

200 Ursinus Velius, *De interitu Ludovici regis,* 7r–8r. (40r–41r).

201 Ursinus Velius, *De bello Pannonico*, 136.

202 Életének és munkásságának összefoglalását lásd Kasza Péter, Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről. *Lymbus* 15 (2017) 89.

203 Kasza, Wolfgang Lazius, 89–91. Az 1556. évi dél dunántúli harcokat, így Tojgun pasa hadjáratát, Szigetvár ez évi sikertelen török ostromát, majd Tiroli Ferdinánd őszi hadjáratát Lazius külön műben örökítette meg 1557-ben. A kiadásra és későbbi sorsára, valamint az eseményeknek a *Decades*ben való szerepeltetésére lásd Kasza Péter, Egy elfeledett ostrom emlékezete: Szigetvár, 1556. In: Kasza Péter (összeáll.), *Egy elfeledett ostrom emlékezete*: *Szigetvár, 1556/Remembering a Forgotten Siege*: *Szigetvár, 1556.* Szerk. Fodor Pál. Budapest, 2016, 20–25.

204 *„Solymannus potentissimus ille Turcarum tyrannus* […] *cum innumerabilibus copiis sub annum tandem Christi MDXXV* [!] *Hungariam ingressus, Sirmio ac Quinqueeclesiis municipiis potitus..."* Lazius: *Rerum Austriacarum Decades...* ÖNB Cod. 7688. f. 109r–v; Vö. Cuspinianus, *Oratio*

ellenségnek.[205] Némi újdonság nála, hogy szerinte húszezer magyar és négyezer német katona küzdött meg a törökökkel.[206]

Ezenkívül nem sok forrásértéke van a leírásnak – legalábbis a csatára vonatkozóan. Annál élesebb fényt vet Lazius elfogultságára és művének propagandisztikus jellegére. A *Decades* lapjain ugyanis Szapolyairól a lehető legsötétebb inszinuációk kapnak helyet – amelyek szinte rokonítják a nem sokkal alább tárgyalandó Szerémi Györggyel. Lazius szerint János pártja már az 1526. évi hadjáratot megelőzően is többször hívta Szulejmánt Magyarországra – nem véletlenül említettem Szerémit, mert ez nála is megjelenik.[207] Ugyancsak Szapolyai párthívei *(factionis conscii)* voltak azok, akik – legalábbis a bécsi humanista előadásában – csatára biztatták a királyt.[208] Szerzőnk szerint továbbá a csata után János (!) és a többi összeesküvő mind megfutamodtak, de Lajost magára hagyták, és akkor sem segítettek neki, amikor a mocsárba esett, pedig megtehették volna.[209] Végül közli azt az egészen elképesztő vádat, miszerint a vajda testvére, György, nemcsak, hogy nem segített Lajosnak, amikor az kérte, hogy nyissa fel a sisakját, hanem még lejjebb is nyomta a mocsárban. Ezek után a történetírói közhely, amit Lazius odakanyarított, miszerint ő ezt sem megerősíteni, sem tagadni nem tudja, inkább komikusnak, vagy helyesebben mondva kínosnak hat.[210] Annyit mindenesetre megállapíthatunk Lazius munkája alapján, hogy a csata emlékezete még az 1550-es években, azaz a mű írásakor is rendkívül átpolitizált volt.

---

protreptica, [Aiv]r. Köszönöm Kasza Péternek, hogy a Lazius-mű általa készített átírásának a csatára vonatkozó részét a rendelkezésemre bocsátotta.

205 *„Ita factionis conscii regem iuvenem urgebant et obiicere hosti truculento, viribusque et consilio desolatum cogitabant."* Lásd Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109v. Vö. Cuspinianus, *Oratio protreptica*, B[i]r.

206 *„...ipse rex viginti vix milibus Hungarici nominis et quattuor cohortibus Germanicis comitatus in penitioraque Pannoniae profectus ad Mohacium haud procul a confluentibus Dravi Danubiique barbaro sese opposuit, et numero machinarum et exercitus magnitudine instructissimo."* Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109v.

207 *„Solymannus potentissimus ille Turcarum tyrannus a factione Joannis comitis toties evocatus cum innumerabilibus copiis sub annum tandem Christi MDXXV* [!] *Hungariam ingressus..."* Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109r–v. Szerémire lásd alább.

208 Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109v.

209 *„Ita fugato et caeso regis exercitu, qui facinoris conscii erant, omnes cum autore coniurationis, Joanne comite evasere, atque regem comitiva privatum et forte equo profundam in paludem ex itinere lapsum, ne ex hac insuper emergeret, cum possent auxiliari, debita ope destituere."* Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109v.

210 *„Quin et fratrem Joannis fama est, cum ab eo rex, ut proximo auxilium peteret, et uti galeam aperiret nutu demonstrasset, in ipso opere, quod perfidus servus in perniciem heri simulabat, in lutum limumque profundius trusum, ne ulla illi vivendi occasio superesset, occuluisse. Quod nos nec affirmare, nec negare decrevimus. Hic fatalis fuit Ludovici regis exitus huic aetati generique indignus."* Lazius, *Rerum Austriacarum Decades*, 109v. A szöveghely Kasza Péter által készített magyar fordítását lásd Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 212. A szöveghelyre lásd még Waczulik, *A török korszak*, 57–58; Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, I. 445.

Lazius utódja az udvari történetíró állásában a jeles magyar humanista, Zsámboky János, avagy Iohannes Sambucus[211] volt, aki valamikor 1566 első felében nyerte el az áhított titulust.[212] Mint az ismert, a kutatás nem annyira történetírói, mint inkább szövegkiadói és egyéb érdemei miatt tartja számon Zsámbokyt – és ha valaki beleolvas rövid históriai szövegeibe, akkor azonnal megállapíthatja, hogy joggal. Mégis, a csatával kapcsolatos elbeszélései mindenképpen érdemesek a figyelmünkre. Elsőként 1558. évi Ransanus-kiadásának végén, a saját koráig írt folytatásban beszélte el az eseményeket.[213] Valószínűleg Cuspinianus és Iovius voltak a fő forrásai, bár adataikat meglehetősen ötletszerűen és felületesen, sok hibával dolgozta össze.[214] A szöveg legmarkánsabb sajátossága, hogy szerzőnk az elbeszélés két pontján is hangsúlyosan kiemeli a klérus felelősségét. Így tesz a Mohács előtti helyzet leírásakor, amikor elbeszélése szerint a főpapok minden hatalmat maguknak akartak megkaparintani,[215] és közvetlenül a csata előtt, ahol egyes püspökök „rosszindulatáról", „alkalmatlankodásáról", „király elleni vádaskodásairól" esik szó, s amelyek miatt – Zsámboky szerint – Lajos végül vállalta a csatát.[216] Szerzőnk eme hangsúlyosan klérusellenes hangvétele a Dózsa-felkelés elbeszélésénél is egyértelműen kiütközik, s alighanem annak köszönhető, hogy a szerző Luther tanait követte.[217] A főpapok hibáztatása egyébként később népszerű lesz a protestáns szerzők Mohácsról szóló narratíváiban is.[218]

---

211 A szerzőre újabban lásd Gábor Almási, *The Uses of Humanism*: *Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*. (Brill's Studies in Intellectual History, 185.) Leiden–Boston, 2009, különösen 145–235. Evangélikus hitére, illetve „nikodémizmusára" lásd uo. 337–343; Almási Gábor, Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában. In: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó (szerk.), *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Budapest, 2010, 49–53.

212 A kinevezés körülményeire lásd Almási Gábor, Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). *Századok* 139:4–5 (2005) 910–913.

213 Ioannes Sambucus, Appendix. In: Petrus Ransanus, *Epitome rerum Ungaricarum* […] *una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci...* Viennae Austriae, 1558, 67v–68v.

214 Cuspinianustól ered egyebek mellett az az információ, hogy Szulejmán a hadjárat során elfoglalta Szalánkeményt (lásd Cuspinianus, *Oratio,* f. Aiii r; Sambucus, Appendix, f 68r.), Iovius hatását a levágott fejeken gúnyolódó, de II. Lajoson szánakozó Szulejmán sejteti (Iovius, *Historiae*, 99–100; Sambucus, Appendix, f 68v).

215 *„Qui enim antistites et alii, a consiliis aderant, obtinere ius, et summam rerum volentes, laeto semper illum* [sc. regem – T. G.] *animo esse debere, atque negotia publica in ipsos conferre persuaserunt."* Sambucus, Appendix, 67v.

216 *„...quorundam etiam episcoporum sive malevolentia, sive importunitate, atque convitiis in regem factum, ut non expectato vayvoda, ingruente autem Turcarum saevitia, infelix rex, alienis consiliis affixus, incaute se opponeret, et mox animose praecipitaret."* Sambucus, Appendix, 68r.

217 Tóth, Értelmezések fogságában, 576–577.

218 Így például Révay Péternél is is megjelenik. Lásd erre Tóth Gergely, Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter *Monarchiá*ja. In: Tóth (szerk.), *Clio inter arma,* 136. De már korábban is kimutatható, így a Melanchthon-tanítvány Joachim Cureus (1532–1573) sziléziai német történetíró munkájában. A szerző királyként pompázó, hárpiák módjára ragadozó magyar főpapokról ír, akik Szulejmán támadásának előestéjén szerinte a főurakkal közösen anarchiát okoztak az országban. Lásd Joachimus Cureus, *Gentis Silesiae annales,* Witebergae, 1571, 249–250. (A szulejmáni hadjárat és a mohácsi csata elbeszélése: uo. 250–254.)

Szapolyai szerepének megítélése Zsámbokynál is kulcskérdés, sőt, nála különösen az, mivel a vele kapcsolatos állásfoglalását később több ponton módosította. Ami a Ransanus-függeléket illeti, itt szerzőnk még nem említi a szándékos késés vádját, bár annyit megjegyez róla már a csata leírásakor is, hogy Szapolyai *„már régóta nyíltan a hatalomra pályázott" (iamdudum non obscure regnum appetentis)*.[219] Zsámboky szerint a vajdában volt az utolsó remény, mert hatalmas sereget gyűjtött Erdélyben, de végül is Lajos – a főpapok tanácsára – nem várta meg a csatával.[220] Később, a csata utáni események leírásakor már nyíltan elvitatja Szapolyai trónra kerülésének jogosságát a törvényes utóddal, Ferdinánddal szemben, továbbá úgy fogalmaz, hogy a „vajda" elragadta a koronát a Habsburg főherceg elől, és hatalmas ígérgetéssel elérte, hogy királlyá válasszák.[221] Persze Zsámboky a mű kiadásakor, azaz 1558-ban már Ferdinánd udvari familiárisaként élt,[222] így ezt a megnyilvánulást az elvárható minimumnak tekinthetjük részéről.

Sokban különbözik a fentiektől az a függelék, illetve annak a csatáról szóló része, amelyet szerzőnk Bonfini kiegészítéséül adott közre a nevezetes 1568. évi kiadásában.[223] Gyakorlatilag eltűnnek a klérusellenes kiszólások (csak egy nagyon halvány utalás marad meg a hatalomra törő urakról, köztük a főpapokról),[224] ami egyértelműen óvatosságra vall: Zsámboky talán az 1566-ban megkapott udvari történetírói cím miatt gondolta úgy, hogy felesleges ilyesfajta támadási felületet nyújtania. Részletesebben írta meg emellett az eseményeket, bár ezúttal is rendkívül felületes és pontatlan (hogy egy példát írjunk: szerinte a törökök Szegedről érkeztek Mohácshoz).[225] Bizonyosan használta (ismét) Cuspinianust és kismértékben Brodaricsot is – akinek *Historia verissimá*ját ugyanebben a kötetben adta ki –, de csak találomra vett át tőlük egy-két adatot.[226] Érdekes ama megjegyzése,

---

Cureusról, Révayról, illetve általában a mohácsi csata protestáns megítéléséről hosszabban is írni fogunk tanulmányunk folytatásában, amely a mohácsi csata 17–18. századi historiográfiáját tárgyalja majd.

219 Sambucus, Appendix, 68r.

220 Lásd Sambucus, Appendix, 68r.

221 *„Siquidem mortuo Lodovico, ad praeripiendam Ferdinando haeredi coronam, barones subordinavit* [sc. Iohannes – T. G.]*, et promissis innumeris, ut a multo maxima parte* [?] *rex crearetur, obtinuit."* Sambucus, Appendix, 69r.

222 Almási, Két magyarországi humanista, 897–898.

223 A szövegrészt lásd Ioannes Sambucus, Brevis appendix de eodem Ladislao, et reliquis. In: Antonius Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* […] *Ioannis Sambuci* […] *opera* […] Oporinus, Basileae, 1568, 754–756, 774.

224 Sambucus, Brevis appendix, 754. Igaz, alább megjegyzi, hogy „a szerzetes tanácsára" vállalt Lajos csatát (*„sausu monachi se suosque animose pioque zelo praecipitavit"*), utalva ezzel Tomorira; lásd uo. 756. Ez a két megjegyzés azonban így is sokkal enyhébb, mint a Ransanus-függelék kirohanásai.

225 Lásd Sambucus, Brevis appendix, 756.

226 Említi, hogy a török elfoglalta Valpót és Siklóst, ami Cuspinianus használatát jelzi. Lásd Sambucus, Brevis appendix, 755, illetve Cuspinianus, *Oratio,* f. A[iiii]r. Tudja azt is, hogy Szapolyai nagy sereget gyűjtött és „a havasalföldiek korábban megismert ármányait figyelte" (?), ami vélhetően Brodaricsnak arra a szöveghelyére utal, amikor is Szapolyai megüzente a királynak:

miszerint a szultán az ágyúkat és serege legjavát egy völgyben rejtette el, hogy ezzel lepje meg az elővigyázatlanul előretörő magyar sereget.[227]

Ami Szapolyait illeti, Zsámboky a Bonfini-függelékben már a csata leírásánál meglebegteti, hogy a vajda „lassúsága" végzetes volt,[228] bár még mindig jóval higgadtabb, mint hivatali „elődei", Ursinus Velius és Lazius. Ugyanakkor a csata utáni események leírásában is eszközöl változtatásokat. Itt megismétli, hogy lassan vonult Mohácshoz, bár megemlíti Brodarics nyomán, hogy egyesek szerint a király egymásnak ellentmondó parancsai tehetnek erről. Ezután felveti azt a gyanút is, hogy Szapolyai már ekkor (a csata előtt, vagy után?) abban bízott, hogy Szulejmán átadja neki az országot.[229] Ennél azonban sokkal súlyosabb inszinuáció részéről, miszerint Ferdinándot már előzőleg törvényesen megválasztották akkor, amikor János kiharcolta magának a királlyá választását.[230] Ezzel egyértelműen meghamisította a tényeket, és bár lehet, hogy Zsámboky úgy érezte: ezzel tanúsította azt a lojalitást, ami egy udvari történetíró sajátja, de az utókor ítélete – mint majd látni fogjuk – később könyörtelenül lesújtott rá.

III. HÁROM MAGYAR KORTÁRS: SZERÉMI GYÖRGY, A *MEMORIA RERUM* ISMERETLEN SZERZŐJE ÉS ZERMEGH JÁNOS

III. 1. Szerémi György műve és a mohácsi csata

Szerémi György *Epistola de perditione regni Hungarorum* (*Emlékirat Magyarország romlásáról*) című művét 19. századi felbukkanása óta rendkívüli figyelem övezi, neve újra és újra előkerül Mohács kapcsán is. Mégis nagyon messze áll attól, amit a korban történetírásnak nevezünk. Bartoniek megjegyzi róla, teljes joggal, hogy ő az egyetlen a 16. századi magyar historikusok között, akire a humanizmus gyakorlatilag nem hatott.[231] A Szerémségből származó, kalandos életű klerikus előbb II. Lajos, majd Szapolyai János káplánja volt, később Izabella és Fráter György embere, diplomáciai küldetésekkel bízták meg, de még a bécsi egyete-

a havasalföldi fejedelem kénytelen volt meghódolni Szulejmán előtt, tehát rá nem lehet számítani. Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 87.

227 *„hostis* […] *tormenta sua innumera in quadam valle, ne appareant, cum praecipuis militibus, floreque iuventutis collocat, nostros incautius progressus* [!] *ut excipiat*; *parte meliori confecta, residuum sine suorum detrimento comprehensos victosque teneat."* Sambucus, Brevis appendix, 756. Völgyben elhelyezett ágyúkról Brodarics is ír – Zsámboky alighanem őt használta –, de emögött nem lát hadicselt. Lásd Brodericus, *Historia,* 190.

228 *„...rex* […] *adventumque vayvodae tardiorem fore, quam necessitas postularet, veritus..."* Sambucus, Brevis appendix, 756.

229 Sambucus, Brevis appendix, 774.

230 *„...siquidem Ferdinando rite electo, praeripere coronam aggressus* [sc. Iohannes – T. G.], *promissis innumeris, ut a quibusdam rex crearetur, obtinuit."* Sambucus, Brevis appendix, 774. Látható, hogy korábbi mondatát alakította át úgy, hogy Ferdinándot már megválasztott királynak tüntette fel, amikor Jánost megkoronázták.

231 Bartoniek, *Fejezetek,* 57.

men is megfordult 1548-ban.[232] Műve valószínűleg Verancsics Antal felkérésére készült (legalábbis az ő gyűjteményében maradt fenn). Írói motivációja a felkérésen kívül egyrészt a Mohács- és török-trauma lehetett, másrészt az önigazolás, mivel saját életét vörös fonállal szőtte bele az országos eseményekbe, s mindenütt hangoztatta tettei és tanácsai helyességét.[233] Így az *Epistolá*t joggal tarthatjuk bizonyos szempontból emlékiratnak is.[234] Műve alapanyagát saját élmények, továbbá népi mondák, vagy inkább mendemondák, rémhírek, összeesküvés-elméletek, udvari pletykák alkotják; kritikával gyakorlatilag nem él, a szóbeszédet is komolyan veszi.[235] Tulajdonképpen a mindenkori közvéleményt, közhangulatot (illetve saját lelkiállapotát) rögzítette munkájában.[236] Ugyanakkor kétségkívül kiváló elbeszélő volt, aki remekül dramatizálja mondandóját.

Szerémi látásmódja kifejezetten plebejus: a „romlás okait" nála a tékozló, gonosz, Szapolyaihoz hűtlen, illetve hozzá nem csatlakozó nagyurak jelentik. De bűnbakból számos van, így Szapolyait is annak állítja be a török szövetség miatt, ahogy a dőzsölő főpapokat és az igaz hitet kigúnyoló protestánsokat. A török nála is isteni büntetésül jön, és azt hangoztatja, hogy erre nagyon sokan rászolgáltak.[237]

Ami a mohácsi csatáról szóló elbeszélését illeti, szerinte azok a főemberek vétkesek a bekövetkezett katasztrófáért, akik nem törődtek a török veszedelemmel. Azt is nagy bűnnek tartotta, hogy az egyházi vagyont megcsapolták.[238] A király udvari emberei is bűnösök, mivel az egyházi kincset rossz nőkre és elasszonyosodott katonákra költötték.[239] De II. Lajos is tragikomikus színben tűnt fel: a kutyácskáival törődik a hadba induláskor, *„ennyire eltompította az Isten az eszét".*[240] Szapolyai ugyancsak bűnbak, mert titokban biztatta a szultánt, hogy

---

232 Életére lásd újabban Bartoniek, *Fejezetek,* 57–60; Székely György, Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. In: Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolg. Juhász László, bev., jegyz. Székely György. (Monumenta Hungarica, V.) Budapest, 1961, 7–22.

233 Lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 60–62. Bartoniek meg is jegyzi, hogy inkább „publicistai" indítékai voltak, és nem (hozzátehetjük: a legkevésbé sem) tudományosak.

234 Lásd Székely, Élmény, néphit és valóság, 11; Csorba Dávid, *Mohács – egy „mesemondó" szemével*: *Emlékezeti rétegek Szerémi György* Epistolájában. (Modus Hodiernus, 4.) Nyíregyháza, 2012, 13.

235 Lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 61.

236 Veszprémy László, Szerémi György. In: Kőszeghy Péter–Tamás Zsuzsanna (szerk.), *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* I–XIV. Budapest, 2003–2014, XI. 169.

237 Bartoniek, *Fejezetek,* 63–65, 68–77. Már a 15. században feltűnik ez a képzet – a fokozódó oszmán nyomás hatására –, hogy a török apokaliptikus nép, amelyet Isten büntetésül küld a magyarságra. Ez a 16. században hatványozottan megjelenik, köszönhetően egyebek mellett Luther törökről alkotott véleményének. Lásd erre Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico digesta, II.) Budapest, 1991, 80–110; Fodor, Az apokaliptikus hagyomány, 25–32.

238 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 98. Szerémi azt írja, Szulejmán hallván, hogy Lajos megadóztatja az egyházi vagyont, úgy vélte, hogy a magyarok az istenüket maguk ellen fordították, ezért bosszút kívánt állni Jézusért; uo. 101–102.

239 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 99–100.

240 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 101.

támadjon minél hamarabb Magyarország ellen (Szerémi már Nándorfehérvár elvesztését is neki tulajdonította.)[241] Később ezt megtoldotta azzal, hogy a budaiak és pestiek a csata után, a szultáni sereg közeledtekor Szapolyaiban bíztak, de ő csak tétlenkedett a Tiszánál.[242]

Nehéz bármit is mondani Szerémi csatára vonatkozó forrásairól. Ami Brodaricsot illeti, az eddigi kutatás szerint Szerémi nem olvasta a kancellár művét, és nem merített belőle.[243] Én a magam részéről ezt nem zárnám ki teljesen, mivel néhány helyen összecseng az *Epistola* szövege a *Historiá*val, ám tény, hogy ezek a párhuzamok semmiképpen sem perdöntőek. A következő négy szöveghelyre gondolok: Szerémi Brodaricshoz hasonlóan tud arról, hogy az ütközet előtt az előcsatározásokból rendre a magyarok kerültek ki győztesen; tud arról, hogy egyesek azt javasolták: a király vonuljon vissza Budára; Brodaricshoz hasonlóan számol be arról a rettenetes jelenségről, miszerint a csata után az anyák elásták gyermekeiket, hogy a szerte portyázó törökök ne hallják meg a sírásukat (igaz, hogy ez egy toposz, de Szerémi pontosan ott szerepelteti a narrációjában, ahol Brodarics);[244] végül a *Historia verissimá*val egyezőleg azt írja, hogy Szulejmán Budát felgyújtotta, de a várat megkímélte.[245] Vitathatatlan, hogy nem szoros egyezésekről van szó, de arra talán elégségesek, hogy a felhasználás lehetőségét ne vessük el teljesen.

Szerémi elbeszélésében[246] a fentiek mellett tengernyi mendemonda, ellenőrizhetetlen, képtelen adat bukkan fel, amelyből még kiemelni is bajos lenne további morzsákat. Külön figyelmet érdemel azonban, miként beszéli el II. Lajos király halálát. Szerémi négy helyen beszél művében az eseményről: ebből kettő esetben a hagyományos verziót említi, a két másik esetben viszont Szapolyai Györgyöt nevezi meg gyilkosnak, aki azért ölte volna meg a harcból megmenekült királyt Dunaszekcsőn a *„háromélű cseh karddal"*, mert őt tartotta felelősnek az elvesztett csatáért, valamint azért, mert az Újlaki-örökséget nem kapták meg tőle a Szapolyaiak.[247] Farkas Gábor Farkas alapos tanulmányban mutatta

241 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 103.

242 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 105. Emberileg vagy éppen pszichológiai szempontból kissé nehezen érthető, hogy miként írhatott ilyesmiket egykori uráról, királyáról, akit hosszú éveken át szolgált.

243 Lásd Kasza, Egy elveszett kiadás, 63. Lásd még Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 190.

244 Ezt a párhuzamot Farkas Gábor Farkas is észrevette, de úgy vélte, ez az egyetlen párhuzam Brodarics és Szerémi között. Lásd Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, II. 42.

245 Az említett szöveghelyek és Brodarics megfelelő locusai: Szerémi, *Emlékirata,* 119, 120, 124, 125; Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 162, 125, 238, 243.

246 Szerémi, *Magyarország romlásáról*, 98–106.

247 Az említett szövegrészeket Erdélyi László és Juhász László fordításában, gondos jegyzetanyaggal lásd Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 209–212. Az utolsó változat egy különálló levél Lajos király haláláról, amelynek szerzőjeként Tatai Miklóst nevezték meg, de mivel ez tartalmilag és szövegszerűen is összecseng Szerémi változatával, sokan ezt is Szerémi munkájának tartják. A kérdésre lásd Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, II. 35–37. A *„Nekünk mégis Mohács kell..."* kötet szerkesztői – jogosan – Szerémit tartják a Tatai-levél szerzőjének (ezért is hozták Szerémi neve alatt a szöveget). Vö. Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 209; 209. jegyzet. Itt kell megemlékeznünk arról a vitáról, amelyet két orvos, Nemes István és Tolvaj Balázs robbantott ki. A már említett Sárffy-jelentés vizsgálata alapján

be, hogy a király meggyilkolásáról szóló fikciónak milyen előzményei voltak. A szerző kifejti, hogy a bécsi udvar eleve a király cserbenhagyásával, elárulásával vádolta a magyar elitet – amint azt fentebb mi is bemutattuk –, míg a török források a király sebesüléséről írtak. A legfontosabb tényező azonban a Habsburg-propaganda és a (nyilván az előbbi által befolyásolt) nyugati hírlapirodalom voltak, amelyeknek a szerzői természetesen Szapolyaiban láttatták minden rossz forrását, így törökbarátságát már a csata előttre visszavetítették, és a mohácsi vereséget is neki tudták be – ahogyan Szerémi is. Minderre jó példaként említhetők Lazius fentebb említett vádaskodásai.[248]

Talán zárásként megemlíthető a „non falsus vates", azaz Perényi Ferenc püspök dicstelen szereplése a műben. Szeréminek állítólag azt mondta a püspök kamarása, hogy „látomása" volt Perényiről, amelyben az úgy jelent meg, hogy ott ült mögötte a lován egy kétszarvú fekete kecske, és *„belevezette a Kisduna folyóba és elmerítette".* A kamarás – írja szerzőnk – mindezt a püspök tengernyi bűnének tudta be.[249] Azt hiszem, sokat elmond ez a kis epizód Szerémi népies, babonás világáról, ami mindenképpen különleges hangot képvisel a humanista historikusok szólamában – még ha ez a hang eléggé hamis is.

III. 2. Rövid vázlat a csatáról – a Memoria rerum

Az ismeretlen szerzőségű, magyar nyelven írt *Memoria rerum* szintén a Verancsics-gyűjtemény darabjaként maradt fenn; az 1504–1566 közötti eseményeket tárgyalja.[250] Egyszerű, rövid krónikás bejegyzésekből álló mű, jobbára az események puszta felsorolása, belső összefüggés nélkül, csupán időrendi sorrendben. Néhol keresi az események okait, de megmarad a legalacsonyabb szintű moralizálásnál, illetve az isteni büntetés kliséjénél. Katolikus szellemű és németpárti, ez következik Szapolyai ábrázolásából is, aki a szerző állítása szerint már 1524-ben is összejátszott a törökkel.[251]

Ami a Moháccsal és az 1526. évi török hadjárattal kapcsolatos közléseit illeti, itt is a markáns Szapolyai-ellenesség az egyik alapvető narratíva. Előbb azt írja, hogy a vajda Erdély minden népével hadra kelt, és a Tisza mellett Fegyvernekhez ért;[252] utóbb mégis úgy fogalmaz, hogy *„János vajda nem írkezík vagy nem*

ugyanis arra a megállapításra jutottak, hogy nem Lajos holttestét találta meg a Sárffy által vezetett expedíció. A felvetés igazi „távlata" abban rejlett, hogy ismét tágra nyitotta a kaput a különféle – részben Szerémi koholmányain alapuló – elméletek előtt. A problémára talán legfrappánsabban Kasza Péter válaszolt, aki részben helyt adott az orvosok kételyeinek, s nem tartotta kizártnak, hogy a Sárffy-expedíció nem Lajos holttestét találta meg, ugyanakkor a király halálának körülményeiről szóló ismereteinket szerinte ez a tény nem befolyásolja. Lásd Kasza, Holttest a patakban. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 69–83 (jegyzetek nélkül). A kérdésre lásd még a kötet egyéb tanulmányait.

248 Lásd Farkas, II. Lajos rejtélyes halála, I. 443–458; II. 34–38.

249 Szerémi, *Magyarország romlásáról,* 103–104.

250 Kiadása: Bessenyei József (s. a. r.), *1504–1566*: *Memoria rerum*. Budapest, 1981.

251 Bartoniek, *Fejezetek,* 45–46. Hosszabb értékelés: Bessenyei József, Utószó. In: *Memoria rerum*, 127–150.

252 *Memoria rerum*, 27.

akara jönni az erdélyi nippel Moháccsá az király mellé az viadalra."[253] Itt már tehát Szapolyai árulását inszinuálja. Később is egyértelműen Szapolyai-ellenes hangot üt meg, és gyakorlatilag kétségbe vonja megválasztásának és megkoronázásának jogosságát. Mint írja, Tokajban a vajda *„a gyűlísbe vígezé, hogy királlyá lenne"*, majd *„magát Székes Fejérváratt megkoronáztatá és magát királynak nevezteté".*[254]

Fontosabb viszont az a néhány adalék, ami nincs meg más szerzőknél a csatát illetően. Szerzőnk tud arról, miszerint Tomori azt akarta, hogy a csatában ne legyen ott a király, de ezt a többi úr ellenezte.[255] Brodaricsnál is olvashatunk ilyen szándékról, de ott nincs nevesítve a kalocsai érsek.[256] Azt is az ismeretlen krónikástól tudjuk, hogy augusztus 27–29-én kemény előcsatározások folytak, mindkét oldalon sok sebesülttel és halottal.[257] Ahogy fentebb láttuk, Brodarics szerint ezek magyar győzelemmel végződtek, s nem említ súlyos veszteségeket.[258] Szerzőnk tud emellett a török had két nagy seregrészéről: elbeszélése szerint az egyik az *„andoli sereg"* (tehát az anatóliai hadtest), a másikat pedig *„Ibrahim passa nípének"* nevezik (Ibrahim nagyvezír és a ruméliai csapatok).[259] Fontos az a megjegyzése, hogy a magyarok a Szulejmán serege elleni támadás során meghátrálásra kényszerítették a törököket, majd eljutottak a *„teve-táborig"*, illetve hárman a szultánig is elvergődtek, de ott megölték őket.[260] Említi emellett a táborra támadó török sereget, amely leírása szerint sikerrel is járt.[261] A magyar sereget 27 ezer főre becsüli, a törököt 400 ezer főre.[262] Ami a csata utáni eseményeket illeti, tud a nép által készített táborról *„a Mátra hegyén"*, amelyet a török bevesz, és a szabadkai táborról, amelyet a török nem tud elfoglalni.[263] Ő írta le azt is, miszerint a halászok benyomták a sárba Lajos tetemét, hogy a török ne találhassa meg.[264] A fenti adatoknak köszönhetően tehát a *Memoria rerum* fontos kútfőnk a csatára vonatkozóan.

III. 3. Ez történt Mohács után – Zermegh János a szulejmáni hadjárat végéről

Zermegh János (1504 k.–1584) műve, a *Historia rerum gestarum* elbeszélése szinte a csata másnapján kezdődik. Mégsem hiányozhat a tanulmányunkból, mert hatott a későbbi szerzőkre, és megörökítette Szulejmán hadjáratának a végét, amely szintén vizsgálódásunk tárgyát képezi. Eleinte Zermegh is Szapolyai híve volt, majd később, valamikor az 1530-as években a Ferdinánd-párti Thurzó Elek szolgálatába

253 *Memoria rerum*, 28.
254 *Memoria rerum*, 31.
255 *Memoria rerum*, 28.
256 Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 163–164.
257 *Memoria rerum*, 28.
258 Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 162.
259 Lásd *Memoria rerum*, 28. A török seregrészekre lásd B. Szabó, *A mohácsi csata*, 127–132.
260 Lásd *Memoria rerum*, 29. Az értesülést más források is megerősítik; lásd még B. Szabó, *A mohácsi csata,* 155–158.
261 *Memoria rerum*, 29.
262 Uo.
263 *Memoria rerum*, 30.
264 *Memoria rerum*, 31.

állt, végül pedig magyar kamarai titkár lett.[265] Forgách Simon kérte fel, hogy írja meg művét – talán azért, hogy testvérének, Forgách Ferencnek, vagy rajta keresztül Johannes Michael Brutusnak alapanyagot szolgáltasson, akit éppen Ferenc hívott meg Erdélybe, Báthori István udvarába.[266] Zermegh az 1526 és 1540 közötti éveket, azaz a Szapolyai királlyá választásától annak haláláig tartó időszak eseményeit foglalta írásba. A műben egykori ura pártját fogta, és Ferdinánd híveit tette felelőssé a polgárháború kirobbanásáért és az ország két pártra szakadásáért. Bartoniek feltételezi, hogy Zermegh sértettségből állt ki ilyen határozottan Szapolyai mellett, amiért Miksa nem jutalmazta kellőképpen kamarai szolgálatait.[267] Meggondolandó azonban, hogy amennyiben a munkáját valóban az (ekkor már) az erdélyi fejedelem szolgálatában álló Forgách Ferencnek, s rajta keresztül az ugyancsak Báthori udvarába tartozó Brutusnak szánta, akkor eleve Szapolyai-párti hangot ütött meg. Akármi is motiválta, az tény, hogy az 1520-as évek második felében Szapolyai hű és fontos embere volt, tehát nyilván ez is közrejátszott.

Kasza Péter szerint Zermegh nem használta fel Brodarics művét a munkájához.[268] Magam úgy vélem, több részlet is arra mutat, hogy Zermegh forgatta a kancellár munkáját, és itt a szövegszerű átvételek is elég markánsak, legyen szó akár a királyné meneküléséről, Buda felgyújtásáról, a török portyázókról, a pilismaróti táborról vagy a szultán hazatéréséről.

Brodarics	Zermegh[269]
Regina hac clade audita cum episcopo Veszprimiensi et Alexio Thurzone et oratore pontificio incerta adhuc de regis interitu trepide **Posonium confugit**, rerum suarum magna parte per Danubium subvecta... Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 242.	**Regina audita infelici pugna,** et morte mariti, desperatis rebus et plane prae moerore et tristitia exanimis, cum aliquot proceribus, signanter Iohanne Bornemissza, **Alexio Thurzone, Thoma episcopo Besprimiensi** fugam arripit, rebus et supellectile raptim navibus impositis **Posonium profugit**… Zermegh, *Historia,* 5–6.

265 1572-ben nyugdíjaztatását kérte, de Miksa csak 1576-ban engedte el a szolgálatból. Bartoniek, *Fejezetek,* 88.

266 Bartoniek, *Fejezetek,* 88. Ez az információ a kérdéses szerzőségű Zermegh-életrajzban is szerepel (*„hanc historiam rudi et incondito sermone hortante Simone Forgatz conscripsit”*). Lásd Nagy Gábor, Megjegyzések a Zermegh-életrajzhoz. (Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 17.) Miskolc, 2012, 155. Az a felvetés, hogy Zermegh Forgáchon keresztül Brutusnak szolgáltatott nyersanyagot – aki alaposan ki is aknázta munkáját –, Kasza Pétertől származik. Lásd Kasza Péter, Néhány gondolat Zermegh János Commentariusáról. In: Font Zsuzsa–Ötvös Péter (szerk.), *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, *Tomus XXX*: *Balázs Mihály köszöntése.* Szeged, 2011, 246–247.

267 Bartoniek, *Fejezetek,* 90. Zermegh kamarai szolgálatára, az uralkodóhoz és a Kamarához való viszonyát elmérgesítő birtokügyeire újabban lásd Nagy, Megjegyzések, 158–165.

268 Kasza, Egy elveszett kiadás, 63; Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 190.

269 Ioannes Zermegh, *Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Ungariae reges usque ad ipsius Ioannis obitum.* Amstelaedami, 1662.

Caesar […] **eam** (Budam) **sine omni praesidio relictam** reperit, et combussit, **arce sola** […] relicta… Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 243.	Hostis […] cum **copiis urbem desertam** ingreditur, occupat, diripit, et incendit. **Arci soli** […] pepercit… Zermegh, *Historia,* 6.
inde **dimissis** in omnes Hungariae citerioris partes **praedatoribus**... Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 244.	His actis quoquo versum militem **praedatum mittit.** Zermegh, *Historia,* 6.
cui Maroth est nomen […] Huc se aliquot millia nostrorum receperant, **cum coniugibus et liberis**… Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 247, 249.	Confluxerat multitudo rusticorum **cum uxoribus et liberis** ad pagum Maroth… Zermegh, *Historia,* 6.
Ipse **satis** iam in miseram Hungariam debacchatus… **domum est reversus.** Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 253.	Ille […] caede et sanguine nostrorum **satiatus [...] ad propria revertitur.** Zermegh, *Historia,* 8.

Vagyis Zermegh már támaszkodott Brodaricsra. Lehetséges, hogy eljutott hozzá kéziratban Brodarics munkája, de akár az első, 1568. évi kiadás is az asztalán lehetett, hiszen csak 1584-ben hunyt el.[270] Önálló rész viszont Zermeghnél – már ami az 1526. év eseményeit illeti – a pilismaróti mészárlás történetének a részletes leírása, és a feleségét kegyeletből legyilkoló Dobozi Mihály esete.[271] Később ezt a történetet többen is átvették.

Zermegh mentegeti Szapolyait annak kapcsán, hogy nem volt ott a csatában: azt hozza fel mentségként, hogy a török sereg túl gyorsan vonult fel Lajos ellen. Egyébként az is figyelemre méltó, hogy azt állítja, Szapolyainak *„huszonegynéhány ezer fős"* serege volt: mint látni fogjuk, Istvánffy 40 ezer fős, míg Várday Pál 5 ezer fős sereget említ.[272] Egykori uralkodóját ugyanezen mondatban úgy jeleníti meg, hogy katonáival együtt szánakozik a feldúlt Buda látványán, sőt, meg

---

270 Művében megemlíti Szigetvár 1566. évi ostromát, ami Bartoniek szerint bizonyíték arra, hogy ezután írta meg munkáját. Lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 88. Nagy Gábor viszont a szigetvári ostromra utaló részt – megalapozott érvekkel – Istvánffy Miklós betoldásának tartja, aki sűrűn forgatta és használta a Zermegh-kéziratot. Lásd Nagy, Megjegyzések, 166. Ez azonban még nem zárja ki, hogy a mű 1568 után készült, sőt ha elfogadjuk azt a plauzibilis feltételezést, hogy valóban Forgách, illetve Brutus részére írta meg Zermegh a munkáját, akkor inkább 1572–1576 közé tehető elkészülte, mivel Forgáchban először 1572-ben merült fel Brutus meghívásának az ötlete, s maga is 1572–1576 között, az itáliai szerző kedvéért vetette papírra történeti munkáját. Vö. Kasza, Néhány gondolat, 246–247. Megfordítva a dolgot, Brodarics művének használata – ha eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy Zermegh kéziratban jutott hozzá – akár e kései keletkezés melletti újabb érv lehet, hiszen 1568, az *editio princeps* megjelenése utánra helyezi Zermegh művének elkészültét.

271 Zermegh, *Historia,* 7–8.

272 *„Iohannes comes Scepusiensis, qui praefectus sive vaivoda Transilvanus erat, et qui xx et amplius millia militum, in auxilium regis collegerat, ducebatque, sed praelio interesse non poterat propter*

is siratja azt.[273] A leírás szinte Tacitust idézi, aki emlékezetes módon beszélte el az *Annales*ben, hogyan látogatta meg Germanicus seregével a teutoburgi erdőt, a nagy vereség színhelyét, és hogyan hullajtott könnyeket mind ő, mind harcosai az elesett legionáriusok csontjait szemlélve.[274] Az esemény azonban már kívül esik az általunk tárgyalt időszakon, így ezen a ponton elbúcsúzunk szerzőnktől.

IV. KRÓNIKÁS SZERZŐK A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN: BENCÉDI SZÉKELY ISTVÁN, HELTAI GÁSPÁR, SIEGLER MIHÁLY

IV. 1. Szenvtelen beszámoló az ütközetről – Bencédi Székely István világkrónikája

Bencédi Székely István (1500 u.–1563 u.) ferences szerzetesből lett a kálvini tanok követője és hirdetője. Műve, a *Chronica ez világnak jeles dolgairól* (Krakkó, 1559) a reformáció korai szakaszának, avagy „hőskorának" jellegzetes terméke. Eszkatologikus világkrónikaként lehet meghatározni, amin még érződik az első hitújítók lázas várakozása: az utolsó ítélettel fejeződik be, és a dánieli négy birodalom jelenti történelemszemlélete alapját. Történetírói szempontból azonban a *Chronica* csak kezdetleges kivonat, évkönyv. Van némi jele annak, hogy a szerző keresi a mélyebb összefüggéseket, az egyes események kiváltó okait, de ezek a kísérletek csupán egy-egy mondatban, odavetett megjegyzésben tűnnek fel. Ilyesfajta elejtett szavakból, félmondatokból szűrhető le az is, hogy mit gondol a mohácsi katasztrófa és a török hódítás mélyebb okairól: úgy tűnik, hogy II. Ulászló gyengekezűségében, a Habsburg–Jagelló szerződésben (ami a polgárháborút eredményezte szerinte), illetve Ferdinánd 1527. évi támadásában találta meg a baj gyökereit.[275]

A csatáról kevés mondanivalója van: a tragikus színek, a kesergés furcsamód hiányzik az elbeszéléséből.[276] Megadja a szemben álló seregek létszámát (25 ezer, illetve 250 ezer), és belekezd egy veszteséglistába is, de nem jut messzire.[277] Lajos haláláról korábban, uralkodása kezdetén írt – ő úgy tudja, hogy

---

citum hostis ad regia castra inventum..." Zermegh, *Historia,* 8; Vö. B. Szabó, *A mohácsi csata,* 166–167.

273 *„*[Joannes] *...Danubium cum copiis transiit, urbem Budam incensam, direptam, et civibus vacuam reperit. Quae rerum facies homini principi, et toti exercitui maximam commiserationem, luctum et lachrimas movit."* Zermegh, *Historia,* 8.

274 Tac. Ann. 1. 61–62.

275 Horváth János, *A reformáció jegyében*: *A mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest, 1957, 50–52; Bartoniek, *Fejezetek,* 101–103; Péter Katalin, Az első magyar világkrónika szerzője, Benczédi Székely István. In: Uő, *Papok és nemesek*: *Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1995, 74–75; Uő, Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: Dáné Veronka–Oborni Teréz–Sipos Gábor (szerk.), *„... éltünk mi sokáig 'két hazában'...." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* (Speculum Historiae Debreceniense, 9.) Debrecen, 2012, 21.

276 Szekel Estvan [Bencédi Székely István], *Chronica ez vilagnac jeles dolgairol.* Craccoba, 1559, 229v.

277 Elesettek: Tomori, Pálóczi Antal, Szepesi (Szapolyai) György, Széchy Tamás, Drágffy János, Perényi Ferenc, László érsek (Szalkai László); túlélők: Latomus, Cocleus János, Iacobus Faber, Vicelius, Catharinus. (?) Bencédi Székely, *Chronica*, 229v.

„a Saar vizebe merüle bele”,[278] amely a Fejér és Tolna megyében kanyargó Sárvíz folyóval azonosítható.[279] Egyértelműen Szapolyai mellé áll a csata utáni polgárháború elbeszélésekor: azt írja róla, hogy *„mind az egész ország”* választotta királlyá, míg ugyanitt, az 1527-es évnél Ferdinánd *„egy néhány uraktól behozaték”*.[280] Bár szűkszavú bejegyzésekből álló világkrónikáról van szó, beszámolója mégis túlságosan rövidnek, szikárnak hat. Talán igaza van Bartoniek Emmának, miszerint Bencédi Székely *„biztosabban látott a jövőbe, mint a múltba”*[281] – továbbá nagyobb érdeklődést (és lelkesedést) ébresztettek benne az *„utolsó idők”* várható eseményei, a világtörténelem közelgő befejeződése, és a próféciák beteljesülése, mint a közelmúlt sorozatos katasztrófái.

IV. 2. Erdélyben Szapolyai ellen – Heltai Gáspár Mohácsa

Heltai Gáspár (1510–1574), a ragyogó tehetségű szász nyomdász és író – aki a reformáció egyre radikálisabb tanait elfogadva a magyarországi hitújítás korai történetét is kiválóan példázza élettörténetével – ugyanúgy Moháccsal fejezte be nevezetes krónikáját, mint Dubravius. Az okok persze igen eltérőek, ráadásul Heltai folytatni is kívánta munkáját, mégis fontos jelenségről van szó: egyre több alkotó érzi korszakhatárnak az ütközetet és eredményét. A jeles szász szerző ráadásul az esemény fontosságának megfelelően elég hosszan foglalkozik az 1526. év történéseivel. Alapforrása Brodarics *Historiá*ja, ám ítéleteiben több ponton eltér tőle, és néhány új adatot, értesülést is beemel a szövegébe.[282]

Az egyik alapvető eltérés Szapolyai megítélésében van. Heltai szerint ugyanis a magyarok *„nem igen böcsülik vala”* II. Lajos királyt, de ebben nagy része volt a vajdának, *„mert ez mindenbe megalázza vala a király dolgait”*. Dühös volt ugyanis Lajosra, mert bár a magyarok a keresztesek leveréséért neki (Szapolyainak) ígérték a királyi méltóságot, mégsem kapta meg.[283] Bár Heltai nem hallgatja el Brodarics szövegéből, hogy Szapolyai először önálló hadműveletre kapott utasítást a királytól, nem írja azt, hogy ez lett volna az oka a vajda csatából való

278 *„Ez (Lajos) a Saar vizebe merüle bele, mikoron a Törököc elöt futna az Mohaczi ütközetböl. Kit el temetenek a magiarok nag banatal szekes Feier varat.”* Bencédi Székely, *Chronica,* 224v.

279 Ferdi (helyesen: Bosztán) török történetíró szintén úgy tudja, hogy a Sárvízbe fulladt bele Lajos. Lásd Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...”*, 208.

280 Szekel, *Chronica,* 230v. Lásd még Horváth, *A reformáció jegyében,* 52; Bartoniek, *Fejezetek,* 102–103; Péter, Mohács nemzeti tragédiává válik, 22. Bencédi Székely azonban e helyen téved, vagy ferdít: Ferdinánd királlyá választásán a politikai elitnek legalább akkora, sőt újabb vizsgálatok szerint nagyobb része vett részt, mint Szapolyai Jánosén. C. Tóth Nobert, Ecsedi Bátori István pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve: Adalékok Magyarország 1526 végi politikatörténetéhez. *Levéltári Közlemények* 80 (2009) 173–174; Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História Könyvtár. Monográfiák, 27.) Budapest, 2010, 56.

281 Bartoniek, *Fejezetek,* 102.

282 A műre utóbb lásd Tóth Zsombor, A Heltai Galaxis: Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában. In: Uő, *A történelmem terhe,* 82–118.

283 Heltai Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól.* S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. (Bibliotheca Historica) Budapest, 1981, 448.

távolmaradásának – holott a hajdani kancellár ezt külön hangsúlyozta.[284] A csata elbeszélése után Heltai nem kertel tovább: elbeszélése szerint Szapolyai Szegednél várakozik, *„mert csak aszt várja vala ő, hogy odaveszne Lajos király"*. De az igazán súlyos vád csak ezután következik, Heltai pazar stílusában: *„...onnét* [Szegedről] *éjjel eloroszkodék a néptől, és úgy lőn szömbe a Solimán császárral, és úgy köté meg az ebláncot véle, kinek az előmente és az hitván vége, mint lött annak utánna, aszt meghalljuk, ha az Isten akarja, a krónikának második részében."*[285] Heltai Szapolyai-ellenességének gyökerei egyelőre nem ismertek: az eddigi kutatás csupán regisztrálta annak meglétét, vagy találgatott az okokat illetően.[286]

Heltai, mint írtuk, elég szorosan követi Brodarics narrációját, de néhány helyen eltér forrásától. Az első ilyen az a fentebb már említett legkorábbi királyi parancs, ami Brodarics szerint Szapolyai távolmaradását okozta. Heltai szerint Lajos azt üzente Szapolyainak, hogy az erdélyi csapatokkal *„alátérne Themesvár felé és háta megé körülne török császárnak"*; míg a havasalföldi vajda külön parancsot kapott, ugyanis a király *„az havaselvő vajdának is meghadja, hogy bekörülne Thráciában, és ott rabbolna és égetne a császár nem honn létébe".* [287] Brodarics ezzel szemben azt írja, hogy a király azt üzente: Szapolyai együtt hajtsa végre a havasalföldi vajdával belátása szerint vagy az egyik, vagy a másik hadműveletet; emellett nem említi Temesvárt sem.[288] Ugyanakkor ebben az esetben inkább Heltai figyelmetlensége, illetve a bekerítés útvonalát illetően saját helyismerete sejthető az eltérés mögött, nem valamilyen külön forrás.

Fontosabbak a csata leírásában látható eltérések, illetve többletek. Heltai szerint a török ágyúk nagyon is sok kárt tettek a magyarokban; a magyar „derékseregʺ keményen harcolt, sőt, a janicsárok seregéig jutott, akik viszont sűrűn lőttek rá, ami miatt sokan meghaltak, a többiek pedig megfutottak.[289] Heltai értesüléseit a derékhad – vagyis vélhetőleg a balszárny és a második vonal – támadásáról, valamint a janicsárok puskatüzéről más (többek között török) források is megerősítik.[290] Heltai emellett abban is eltér a *Historia verissimá*tól, hogy szerinte a török seregek a Karasica-patak felé nyomták vissza a magyarokat (*„a Krassó sebedékes érre kezdék őket tolni"*), és a király is ebbe fulladt bele.[291]

---

284 Heltai, *Krónika,* 449–450; Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 78.

285 Heltai, *Krónika,* 453.

286 Horváth János csupán felhívja a figyelmet a jelenségre. Lásd Horváth, *A reformáció jegyében,* 388. Kulcsár Péter szerint hihetünk Heltai – általunk is idézett – szavainak, és a parasztsereg leverésében, valamint a törökkel kötött szövetségben kereshető az ellenszenv oka. Kulcsár Péter, A történetíró Heltai (Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés). In: Uő, *Eszmék, legendák, történelem és történetírás.* (Kisebbségkutatás Könyvek) Budapest, 2010, 166. Tóth Zsombor feltételezi, hogy Heltai ismerhette Szerémi *Epistoláját*, s innen eredne Szapolyai markáns elítélése. Tóth, Heltai Galaxis, 118.

287 Heltai, *Krónika,* 449–450.

288 Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 77–78.

289 Heltai, *Krónika,* 452.

290 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 155.

291 Heltai, *Krónika,* 452. A Karasica-patak ilyen szerepben Istvánffynál fog visszatérni. Lásd még alább.

Tóth Zsombor további, finomabb eltéréseket is megfigyel Brodarics és Heltai szövege között, így például azt, hogy Heltai több retorikus elemet, illetve fontos narratív kellékeket (például a rossz ómenek, vagy Báthori és Lajos beszéde a csata előtt) elhagy Brodarics narrációjából. A legfontosabb azonban talán az az észrevétele, miszerint Heltai már nem veszi át Brodarics narrációjából a védőbástya-toposzt (nevezetesen a Perényi-jóslat elbeszélésekor),[292] továbbá, hogy erdélyi és protestáns nézőpontból tárgyalja az eseményeket.[293] Kétségtelen, hogy érzékelhető Heltai eltérő világképe a csata leírásakor. Ugyanakkor a jeles kolozsvári szerző nagyon komolyan vette a feladatát: a szóba jöhető legfontosabb forrást, a *Historiát* használta fel hozzá, és jelentőségének megfelelően igen hosszan tárgyalta azt, illetve saját információival is kiegészítette. Végül úgy vélem, árnyalandó Tóth Zsombor ama véleménye is, hogy Heltai nem érezte saját (nemzete) tragédiájának a csatát.[294] Szerintem a Heltai-féle elbeszélés összességében nem erre mutat, ahogy a befejezés sem. Az utolsó mondat, bár Brodaricsot idézi, jóval több annál: Szulejmán nem egyszerűen hazatér, hanem – Heltai keserű szavaival – *„a puszta földet, és a füstelgő üszegöket hadja hátra Magyarországban".* [295]

IV. 3. Feltűnik a Csele-patak – Sigler Mihály kronológiája

Sigler (Siegler) Mihály (?–1581) humanista műveltségű szász krónikás volt. Wittenbergi tanulmányok után Brassóban lett iskolai rektor, majd Nagyszebenben vidéki jegyző (szindikus), később nagycsűri, illetve rövid ideig keresztényszigeti lelkész.[296] Csak a kronológiája maradt fenn, amelyet Bél Mátyás adott ki forrásgyűjteményében, az *Adparatus*ban.[297]

Mohácsról szóló elbeszélése alapvetően Brodarics munkáját követi, de néhol eltér tőle. Erdélyi nézőpontból tekinti az eseményeket: nem Szapolyait kritizálja, hanem a királyt, amiért *„nem várta meg a szomszédoknak, különösen az erdélyieknek (!) a Szepesi János vajdával együtt segítségül siető segédcsapatait".* [298] Szerinte a főurak – elsősorban Tomori Pál kalocsai érsek – kényszerítették rá Lajost a csatára. Talán a szerző protestantizmusának tudhatjuk be, hogy kiemeli a főpap

---

292 Meglepő, hogy a jóslat elbeszélésekor Heltai is utal a tízezer mártírra, ami esetleg Dubraviusra mehet vissza. Lásd Heltai, *Krónika,* 451. Lásd még Dubravius szövegét e tanulmányban.

293 Lásd Tóth Zs., Heltai-galaxis, 97–111.

294 Tóth Zs., Heltai-galaxis, 107.

295 Heltai, *Krónika,* 454.

296 Életére lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 153; Lőkös Péter, Michael Sigler. In: *MAMŰL* X. 301–302.

297 Michael Sigler, Chronologiae rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, et vicinarum regionum libri duo... In: Matthias Bel, *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium.* I–II. Posonii, 1735(–1746), I. 43–88. A Mohácsra vonatkozó részt lásd uo. 66–67. A műre bővebben lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 153–157.

298 *„...non expectatis vicinorum, praecipue Transylvanorum, una cum Joane Cepusiensi (!) vajvoda adventantium auxiliis..."* Sigler, *Chronologia,* 66. Sigler alább is Szapolyai-pártinak mutatkozik, szerinte a vajdát *„magno praecipuorum procerum* [...] *applausu"* választották magyar királlyá, míg Ferdinánddal szemben ellenséges; uo. 67.

felelősségét.[299] Tudomásunk szerint ő az, aki a király halála kapcsán elsőként megnevezi a Csele-patakot – tehát nem a Csele falu melletti mocsarat, tavat, „meredélyt", „szakadékot", hanem magát a patakot jelöli meg színhelyként.[300] A haláleset leírásánál Ioviust követi, de a helynevet pontosan, a latin szövegben is magyarosan *Czelepataka* alakban írja.[301] Sigler az esemény lezárásaként még átveszi a Brodaricsnál lévő veszteséglistát, valamint szót ejt a Szulejmán által elvitt három budai szoborról – amelyekről szintén Ioviusnál olvashatott.[302]

V. EGY ITÁLIAI HUMANISTA „KISMONOGRÁFIÁJA" A CSATÁRÓL: JOHANNES MICHAEL BRUTUS ÉS A *RERUM HUNGARICARUM LIBRI XX*

V. 1. Brutus és műve

Johannes Michael Brutus (Giovanni Michele Bruto, 1517–1592) személyében egy Bonfinihez fogható, vagy még nála is ragyogóbb itáliai humanista kapott megbízást átfogó magyar történeti mű elkészítésére. Bár műve kéziratban maradt, a későbbi magyar historikusok számon tartották, és bőségesen merítettek belőle: elég itt Istvánffy Miklóst, Révay Pétert, vagy Bethlen Farkast említenem. Manapság azonban kevés figyelmet fordítanak rá a történészek: tudomásom szerint az utolsó munka, amely érdemben foglalkozott vele, 1940-ben került ki a nyomdából.[303]

Brutus Padovában, a 16. századi magyar humanizmus egyik bölcsőjében folytatott tanulmányokat, majd ágostonos szerzetes lett. Később felmentését kérte fogadalma alól, majd csakhamar távoznia kellett hazájából vallási nonkonformizmusa miatt.[304] Ezt követően antik szövegkiadásokkal szerzett magának hírnevet. Forgách Ferenc ajánlására Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király történetírója lett: az ő megbízásából kezdte el írni Magyarország és Erdély történetét 1490-től, hogy igazolja Szapolyai uralmának jogosságát *(Rerum*

---

299 *„*[Ludovicus] *procerum suorum, et praecipue Paulli Tomori, archiepiscopi Colocensis importunis sollicitationibus ad pugnam compellitur."* Sigler, *Chronologia,* 66.

300 A *„Nekünk mégis Mohács kell..."* szerzői gondosan összegyűjtötték a király haláláról szóló forrásokat, köztük leveleket és elbeszélő műveket – amelyek közül mi is bőven idéztünk –, de gyűjtésükben először csak Cserei Mihálynál (1667–1756) bukkan fel a patak mint a király halálának a helye. Lásd Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."* 230. Holott az adat már korábban, Petthő Gergely (1570–1629) krónikájában feltűnik: mint írja, *„ott el vesze a király egy sárban, kit Cselepataknak hinak".* Lásd Petthő Gergely, *Rövid magyar krónika*. Cassa, 1729 (első kiadás: 1660), 99. A legkorábbi előfordulás azonban Sigler Mihály itt idézett műve. Lásd még a következő jegyzetet.

301 *„Rex* […] *fugit, et in proxima palude, reflectente se equo, resupinus, cum equi, tum armorum pondere, suffocatur et opprimitur, die festo decollationis S. Joannis.* […] *Regis cadaver post menses duos decedentibus hostibus indicio Cetrischi armigeri in loco palustri, in rivulo* Czelepataka*, repertum, tumultuario funeris honore ad Albam Regalem tumulatum est."* Sigler, *Chronologia,* 67; Vö. Iovius, *Elogia,* 245.

302 Lásd Sigler, *Chronologia,* 67; Vö. Iovius, *Historiae,* 15.

303 Papp Márta, *Brutus Mihály és Báthory István magyar humanistái*. Budapest, 1940.

304 Fraknói Vilmos, Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. *Századok* 21:10 (1887) 793–794.

Hungaricarum libri XX).[305] Halálának körülményei jól ismertek, egyben példázatszerűek – amennyiben a példázatot a pártot váltó értelmiségit fenyegető veszélyekre értjük. Báthory halála után, 1587-ben ugyanis a Habsburgok történetírója lett, ám 1591 decemberében értesült róla, hogy Báthory Zsigmondnak birtokába jutott a – még átdolgozatlan, azaz Szapolyai-párti – históriája, és azt kiadni tervezi. Gyorsan Erdélybe sietett hát, s bár a jelek szerint sikeresen megakadályozta a publikálást, a téli utazástól ágynak esett, s rövidesen meghalt.[306]

Magyar történeti munkája nem könnyű olvasmány, s nem segít a helyzeten a 19. századi, meglehetősen kezdetleges szövegkiadás sem. Két ellentétes benyomása támadhat a mai befogadónak, miután néhány tucat oldalon átküzdötte magát: Brutus egyrészt saját, igen magas nívójú, bár a korban már nehézkes és olykor túlbonyolított stílusának, nagyszerű retorikai képességeinek a foglya; másrészről azonban professzionális történész, aki forrásismeretben, forráskezelésben, elméleti tudásban, a humanista historikus-technikák alkalmazásában messze felülmúlja magyar kortársait. E kiváló szerző még várja azt a felkészült kutatót, aki végre modern kritikai kiadásban és fordításban közzéteszi történeti művét, és monografikusan feldolgozza hatalmas munkásságát, illetve kalandos életét.

V. 2. Brutus a csatáról – a fiktív beszédek problémája

Brutus az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata történetét száztizenhat oldalon írta meg. Igaz, ennek jó harmadát szépen megírt fiktív beszédek (illetve fiktív szövegű levelek, panaszok, követi instrukciók stb.) teszik ki,[307] így a felületes szemlélő számára csupán üres, valós tartalommal nem bíró retorikai bravúrok sorozatának tűnhet Brutus elbeszélése. Nagy hibát követnénk el azonban, ha erre hivatkozva félretennénk munkáját. Brutus e gondosan megkomponált orációkban értékel, feldolgoz, kielemzi a helyzetet, keresi a történeti szereplő lehetséges motivációit, vagyis nem csupán írói képességeit csillogtatja.

Szerzőnk ugyanakkor nagyon jól tudta, hogy a fiktív beszéd történetírói alkalmazása vita tárgya az úgynevezett *ars historica*-diskurzusban, amely a történettudomány értékéről, módszereiről szólt a 16. században. Sőt, a diskurzushoz mintegy hozzászólva elméleti művet írt *De historiae laudibus* címmel, amelyben ezt a kérdést is tárgyalja, s egyben megvédi saját álláspontját. Mint írja, *„azt mondják, nem illik egy íróhoz, hogy egy követ*[308] *szavait saját belátása szerint bemu-*

305 A mű kiadása: Brutus János Mihály, *Magyar históriája (1490–1552).* I–III. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptores, 12–14.) Kiad. Toldy Ferenc. Pest–Budapest, 1863–1876.

306 Lásd Toldy Ferenc, Brutus élete és munkái. In: Brutus, *Magyar históriája,* I. LXII.

307 Lásd Brutus, *Magyar históriája,* II. 148–150, 151–152, 159–162, 165–166, 171–174, 174–175, 176–178, 178–179, 181–182, 184–185, 185–188, 188–189, 191–192, 196–197, 200–202, 203–205, 206–208, 223–224, 229–232, 234. Húsz fiktív (vagyis egyértelműen Brutus által megkomponált) szövegről van tehát szó, mintegy 45 oldalon.

308 Előzőleg Thuküdidész művéről, abban pedig a peloponnészoszi háború kezdetének elbeszéléséről írt Brutus, többek között a korküraiak athéniekhez küldött követségéről (akiknek a beszédét Thuküdidész fiktív beszédben mutatja be). Lásd Iohannes Michael Brutus, *De historiae laudibus, sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi,* Cracoviae, 1582, 52r–v.

tassa, mert a szavahihetőség azt követeli tőle, hogy biztos és feltárt dolgokat adjon elő: *de ennek semmi értelme. Mert ha annyira ismert az esemény, hogy egyáltalán nem kétséges, mit akart kérni a korkürai követ az athéniektől, s mit akart mondani a korinthoszi, hogy a korküraiakkal való szövetségtől elvonja az athénieket, akkor véleményem szerint keveset számít, ha egy író ugyanezt a dolgot a saját szavaival leírva adja elő. Az író tehetségét emellett segíti az idővel és a körülményekkel való számvetés...*"[309] és így tovább, hozzátéve, hogy az olvasó e kitalált beszédekben csodálhatja az író bölcsességét, továbbá *„nagy haszonnal"* is jár, ha ilyesmit olvas.[310] Vagyis Brutus – sok más korabeli történetíróval együtt – szembehelyezkedett a kiváló padovai történésszel, Francesco Patrizival (1529–1597), aki elméleti munkájában éppen a történetírói hűséget kérte számon a fiktív beszédeket fabrikáló historikusokon.[311]

Brutus tehát a történetírás alapvető részeként, retorikai természetének velejárójaként tekintett a fiktív beszédekre,[312] mert – mint írja – a történésznek nem általános igazságokat kell oktatnia, mint valami filozófusnak, hanem *„a beszéd fonalát nem megszakítva"* (*non interrupto orationis filo*) elő kell adnia a történeti eseményt, lehetőleg orációk segítségével, s e beszédekben a körülményeknek, illetve az egyes szereplők (így az athéniek, korküraiak és korinthosziak) helyzetének, döntésük várható következményeinek feltárásával.[313] Azért tartottam fontosnak mindezt kifejteni, mert Brutus pontosan így jár el a magyar történetében, tehát a fiktív beszédek nála nem öncélúak vagy ujjgyakorlatok, hanem műve lényegi részeit képezik.[314] Tény azonban, hogy az orációknak ez a bősége

309 *„Nam quod negent scriptorem decere, verba legati ex suo sensu repraesentare, cuius fides requirit, ut certa, atque explorata referat, totum hoc nihil est. Cum enim ita de re constet, ut minime dubium sit, quid legatus Corcyraeus fuerit ab Atheniensibus postulaturus, quid dicturus Corinthius, ut a societate Corcyraeorum Athenienses avocaret*: *parvi credo, referat, ubi qui scribit, eandem rem suis verbis descriptam tradat. Adiuvant porro scribentis ingenium, et temporis ratio, et rerum..."* Brutus, *De historiae laudibus*, 52v.

310 Brutus, *De historiae laudibus*, 52v–53r.

311 Erre a vitára újabban lásd Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007, 34–49. (Sajnos Brutust nem tárgyalja.) Brutus említett elméleti művére lásd még Bartoniek, *Fejezetek,* 253; Bene Sándor, A jövő története és az olvasók: 1653: Zrínyi befejezi a Vitéz Hadnagyot. In: Jankovits László–Orlovszky Géza (szerk.), *A magyar irodalom történetei I. A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2007, 491. Patrizi művére más vonatkozásban lásd újabban Petneházi Gábor, Párhuzamos történetek: Egyéniség, politika és hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben. In: Ács Pál–Tóth Gergely (szerk.), *„A magyar történet folytatója"*: *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Budapest, 2018, 141–142.

312 Vö. Grafton, *What Was History*?, 34–35.

313 Brutus, *De historiae laudibus*, 52r–v.

314 Persze olykor lehet, hogy ujjgyakorlatnak hatnak: így például Báthori buzdító beszéde a katonákhoz (ami szerepel Brodaricsnál is, csak jóval rövidebben) nem más, mint törökellenes toposzok és általában a csata előtti *adhortatiók* szokásos kellékeinek a gyűjteménye. Lásd Brutus, *Magyar históriája,* II. 229–232. Ám ezt valószínűleg Brutus sem tagadta volna, hiszen maga írja elméleti művében, hogy az efféle szónoklatok szerkesztésénél a történetírónak rendelkezésre állnak „közhelyek" *(communes loci)*. Lásd Brutus, *De historiae laudibus,* 52v. A lényeg tehát Brutus számára az volt, hogy részben a körülmények ismeretében, részben az alkalomhoz illő toposzok beillesztésével az olvasó számára élvezhető, tanulságos orációkat adjon, s ezzel szemléltesse az eseményeket.

a kor történeti irodalmában már idejétmúltnak hatott, ahogy a kortársak által bírált,[315] túlbonyolított stílusa is.

V. 3. Brutus forrásai és forráskritikája

Ellene lehetne vetni Brutus beszámolójának, hogy az 1526. év leírásakor nem támaszkodott túlélők beszámolóira vagy írásos, egykorú dokumentumokra, csupán nyomtatott elbeszélő munkákra, de nem lenne teljesen igazunk. Szerzőnk egy helyen azt írja: ismeri II. Lajos leveleit Kelemennek, ahogy a korábbiakat is Adorjánnak, amelyben a legalázatosabb könyörgések olvashatók, s amelyek nagy kétségbeesésről árulkodnak.[316] Állítása szerint ugyancsak ismerte, sőt a birtokában voltak (*penes nos exstant*) Zsigmond lengyel király levelei, aki arra biztatta Lajost, hogy fogadja el a török által felajánlott szövetséget[317] – minthogy Brutus a lengyel királyi udvarban alkotott, ez nem is tűnik hihetetlennek.[318] Brutus emellett ismerte Kelemen pápa Tommaso de Vio bíboros legátushoz írott levelét, amelyben arra utasítja, hogy beszélje le Lajost a törökkel kötendő békéről – ennek tartalmát saját szavaival közli.[319] Vagyis Brutus igyekezett a diplomáciai iratok felhasználásával tágítani az elbeszélő munkák horizontját, s ezekből szerezni pontosabb ismereteket.[320] Ami egyébként a pápákhoz írt, illetve pápák által jegyzett leveleket illeti, ezek felhasználását szinte bizonyosan ura és megbízója, Báthory István történeti érdeklődése tette lehetővé szerzőnk számára. Az uralkodó előbb Szántó Istvánt bízta meg azzal, hogy a vatikáni könyvtárból másolja ki a magyar és lengyel királyoknak a pápákkal folytatott levelezéséből a nevezetesebb adatokat, majd titkára útján a pápát kérte meg, hogy engedje meg a kívánt oklevelek lemásolását, minthogy megbízásokat adott tanult embereknek a magyar és a lengyel történelem megírására.[321]

---

315 Ez ellen is kellett védekeznie elméleti művében. Lásd Brutus, *De historiae laudibus*, 50v–51v.

316 Brutus, *Magyar históriája,* II. 152. Művében Brutus előzőleg idézte II. Lajosnak egyik korábbi, pápának írt levelét (lásd uo. 60–61.), amelyről azt állította, hogy a királyi levéltárból másolta ki. Kovács Lajos János Praynál megtalálta a levél eredetijét, amelyből kiderül, hogy Brutus valóban ebből dolgozott (bár – s ezt már mi tesszük hozzá – jelentős mértékben átírta, retorizálta a dokumentum szövegét). Lásd Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 130.

317 Brutus, *Magyar históriája,* II. 153.

318 Vö. Toldy, Brutus élete, XXXIV–XLVIII.

319 Brutus, *Magyar históriája*, II. 153–157. Kovács Lajos János rámutat, hogy ez a levél máshonnan nem ismert. Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 132. Újabban Kruppa Tamás új forrásadatokkal bizonyította, hogy valóban folytak titkos béketárgyalások, illetve üzenetváltások a magyar kormányzat és az Oszmán Birodalom között, s e tárgyalásokról a Szentszék tudomást szerzett. Lásd Kruppa Tamás, *A Jagellóktól a Habsburgokig*: *Két évtized a Magyar Királyság történetében (1519–1541)* [Kézirat]. Vagyis a Brutus által ismertetett levél valódiságában nincs okunk kételkedni.

320 Brutus más esetben is helyes forráskritikáról tesz tanúbizonyságot: használja Tamás gyulafehérvári diák kéziratos naplóját, s előnyben részesíti más forrásokkal, elsősorban az általa kiemelten kritizált Ioviusszal szemben. Lásd Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 149–150, 155, 157; Bartoniek, *Fejezetek,* 253. Iovius kritikájára lásd még alább.

321 Lásd Veress Endre, *A történetíró Báthory István.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 60.) Cluj–Kolozsvár, 1933, 21–22. Köszönöm Petneházi Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a körülményre, illetve Veress munkájára.

Brutusnak különleges forrása még egy ismeretlen német személy, akitől egyrészt azt tudta meg, hogy Ulrich Czetricz találta meg a holttestet (Brutusnál hibásan Zevuczius). Brutus (talán forrása nyomán) nagy dicséretben részesíti Czetriczet bátorságáért és hűségéért, minthogy a király mellett maradt a menekülés során.[322] Ugyancsak ettől az ismeretlen – elmondása szerint „német" és ausztriai születésű – szerzőtől tudta meg, hogy Jánost 1526-ban Fehérvárott királlyá választották, és meg is koronázták; emiatt (jogos) kritikával illet egy meg nem nevezett magyar történetírót – szinte bizonyosan Zsámbokyt –, amiért ezt szándékosan elhallgatta, és a tényeket elferdítette.[323] Brutus természetesen a fejedelemség szemszögéből írja a magyar történelmet, de észrevétele fejlett kritikai érzékre vall – ahogy azt alább mi is részletesebben tárgyaljuk. Végül szerzőnk valószínűleg ugyancsak az említett ausztriai kútfőből merítette azt az érdekes adatot, miszerint Christoph Rauber (Krištof Ravbar) laibachi püspök megszerezte Mária királynétól Lajos sisakját, majd „emlékmű" gyanánt elhelyezte azt a stájerországi Obemburg (helyesen Oberburg) templomában, ahol „ma is" látható.[324] Christoph Rauber (1466–1536) személye jól ismert, Mohács után Mária egyik tanácsocsa volt, akit Ferdinánd küldött testvére mellé[325] – a város pedig nem más, mint az alsó-stájerországi Oberburg vagy Obernburg (ma Gornji Grad, Szlovénia), amelynek templomában Rauber 1527-ben (!) sírhelyet alakított ki magának, s ahol aztán eltemették.[326] Mindenképpen érdemes lenne utánajárni, hogy van-e a sisak Oberburgba vitelének valamilyen más írásos nyoma.[327]

Végül azt is ellene lehetne vetni Brutusnak, hogy mivel mégiscsak nagyobbrészt nyomtatott műveket használ, műve csupán e munkák kivonata. De ez a kifogás sem állja meg a helyét. Brutus egyrészt mindig átfogalmazza forrásainak szavait, ahogy azt elméleti munkájában is hangoztatja, másrészt meglehetősen kritikus velük szemben: mérlegre teszi állításaikat, illetve összeveti őket egymással.[328] Forráskritikájának egyik (könnyű) célpontja Iovius,[329] akit az általunk vizsgált részben igen sokat támad. Már a szulejmáni hadjárat kifejtésének kezdetén

322 Brutus, *Magyar históriája*, II. 274–275.

323 Brutus, *Magyar históriája*, II. 275. Zsámbokyra lásd fentebb!

324 *„Mortui Regis galeam Christopherus Rauberus episcopus Leibaciensis a vidua Regina impetravit, quae monumenti caussa in sacra aede Obemburgensis urbis, quae est urbs Stiriae primaria, ad haec usque tempora appensa visitur."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 275.

325 Személyére lásd újabban Kenyeres István, Pacsa János plébános osztrák fogsága (Adalékok Habsburg Mária királyné helytartóságához). *Soproni Szemle* 60:2 (2006) 147 (et passim).

326 Lásd Ignaz Orožen, *Das Dekanat Oberburg.* (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 2.) Marburg, 1877, 16, 21. Megjegyzendő, hogy az 1631. évi vizitációs jegyzőkönyv templomról szóló része nem emlékezik meg a sisakról. Lásd uo. 11–13.

327 Ismert Lajosnak egy sisakja, amely aztán – valószínűleg hadizsákmányként – Isztambulba került, majd onnan a Metropolitan Art Museumba. A sisakra lásd Borbála Gulyás, Die Turniere am Hof der ungarischen Könige im 16. Jahrhundert. In: Stefan Krause–Matthias Pfaffenbichler (Hrsg.), *Turnier. 1000 Jahre Ritterspiele*. Wien–München, 2017, 140. Ez a sisak azonban aligha lehet azonos azzal, amit Brutus említ.

328 Vö. Bartoniek, *Fejezetek,* 253–254.

329 Vö. Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 43, 132–133.

kitér Ioviusra és Dubraviusra, megjegyezve, hogy e történetírók igen rút dolgokat írnak a magyarokról. Ezen a ponton azonban némileg ellentmondásba keveredik saját magával. Felrója ugyanis Ioviusnak, amiért szerinte Szulejmán azért támadt Magyarországra, mert felismerte Magyarország nyomorúságos helyzetét, továbbá mert azt állítja, hogy a magyarok lenézték az ellenséget, és elfelejtették a régi katonai fegyelmet. Brutus ezt „gyalázatos szavaknak" nevezi, holott később ő is hasonlókat ír.[330] Dubravius pedig – teszi hozzá szerzőnk – a magyarok felfuvalkodottságáról írva *„verseng a magyarok iránti gyűlöletben Ioviusszal"* (*Dubravius... qui cum Iovio in Ungaros odio certat*).[331] Később különösen Ioviust kritizálja, mondván, valótlanságokat írt Tomoriról (fentebb mi is jeleztük Iovius Tomori-képének hamis mivoltát). Brutus itt – nyilván Brodarics és egyéb szerzők egészen más jellemzéséből kiindulva – nagyon helyesen hiányolja itáliai kollégája hitelességét, továbbá kifogásolja, hogy az nem jelölte meg a forrását.[332] Brutus itt odáig megy, hogy kijelenti: mindenki tudja, hogy Iovius úgy hazudik, mint a vízfolyás, így ebben az esetben sem szabad neki hinni, hiszen a többi forrás ellene szól.[333]

Brutus emellett nem hagyja szó nélkül a Iovius által kreált groteszk epizódot sem, amelyet fentebb „a levágott fejek jeleneténekʺ neveztünk. Először csak annyit ír, hogy nincs is kedve előadni Iovius kitalációit (*„multa hic Iovius commemorat, ingenio suo magis, quam muneri serviens, quae piget referre"*),[334] de aztán mégis tollára veszi, és cáfolja elődje szavait, így például Szalkai állítólagos zsugoriságával kapcsolatban.[335] Amikor pedig Iovius arról ír, hogyan tekintette meg a szultán Tomori fejét is, Brutus felteszi a teljesen jogos kérdést: ha egyszer már látta Szulejmán Tomori fejét a táborban a csata után – ahogy az Brodaricstól tudható –,[336] miért nézte volna meg még egyszer? Így a végső ítélete az, hogy a történetet Iovius csupán a magyarok gyalázatára találta ki.[337] Persze mai szemmel kezdetleges forráskritikának lehet ezt tartani, de látni kell, hogy ezen a ponton Brutus nagyon jó érzékkel cáfolta meg a nagy tekintélyű elől állítását egy jóval megbízhatóbb kútfő (a szemtanú Brodarics) adatával. Kútfők összevetése, kritikai szemlélet, más szerzők hibáinak kíméletlen bírálata: szerzőnk munkáján érződik, hogy a 16. században – részben az *ars historica*-vitának köszönhetően – fokozódtak a történettudománnyal szembeni elvárások, ahogy a múlt megis-

330 Brutus, *Magyar históriája*, II. 143.
331 Brutus, *Magyar históriája*, II. 143–144.
332 Brutus, *Magyar históriája*, II. 193–194.
333 Brutus, *Magyar históriája*, II. 194. Ioviusnak egyébként láthatóan elég rossz híre lett a 16. század második felében, mert egyebek mellett a kor egyik legnagyobb történész tekintélye, Jean Bodin is kritizálta őt a művében található fiktív beszédek, illetve kitalált dokumentumok miatt. Peter Burke, History, Myth, and Fiction: Doubts and Debates. In: Daniel Woolf (ed.), *The Oxford History of Historical Writing. Vol. III: 1400–1800*. Oxford, 2012, 261–262.
334 Brutus, *Magyar históriája*, II. 244.
335 *„Brodericus, scriptor gravis ... de nota avaritiae, quam illi Iovius inurit, ne suspicione* [!] *quidquam legentibus relinquat..."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 245.
336 Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 228.
337 *„...in Ungarorum contumeliam totam illam tragoediam perscriptam."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 246.

merhetőségével kapcsolatos kétkedő, szkeptikus hangok is megjelentek.[338] Amellett, hogy Brutus történetírói módszerei a korabeli magyar történetírásban igazi újdonságnak számítottak, az is fontos fejlemény, hogy az itáliai szerző művével mintegy megkezdődött Mohács historiográfiájának megírása, mert ő már mérlegre teszi az addigi szerzők állításait is.

Brutus vezérfonala egyébként Brodarics, akit nem bírál, de nem is emleget sokszor név szerint.[339] Ezt egészíti ki a másik két forrás, Dubravius és Iovius értesüléseivel,[340] illetve saját történetírói „ingenium"-ával, vagyis a már emlegetett fiktív beszédek sokaságával. Amikor azt fejtegeti, hogy Szulejmán visszaadta volna Magyarországot Lajosnak úgymond adófizetés fejében, ha életben marad, akkor Iovius munkájának állítását veszi át.[341] Ugyancsak felfedezhető Dubravius hatása is, így például hozzá igen hasonlóan adja elő a Perényi-jóslatot, a tízezer katona-mártír szerepeltetésével.[342] Kovács Lajos János, Brutus forrásainak a kutatója felhívta a figyelmet, hogy a csata utáni eseményekre Brutus már felhasználta Zermegh munkáját is.[343] Nekünk is ez volt a tapasztalatunk: Dobozi Mihály históriáját például bizonyosan tőle vette át.[344]

V. 4. Brutus és a moralizáló történetírás

Korábbi tanulmányunkban, a Dózsa-felkelés kora újkori recepciójának vizsgálatánál már kifejtettük, hogy Brutus is gyakorolja azt a sallustiusi mintákon alapuló moralizáló történetírást, mint amit Ioviusnál is megfigyelhettünk. Ennek lényege, hogy a Mátyás halála utáni „nyugalmat" (*otium*), züllést, fényűzést, elkorcsosult erkölcsöket nevezte meg a parasztháború kirobbanásának előidézőiként. Valószínű, hogy ebben itáliai elődje hatott rá – bármennyire is rossz véleménnyel volt róla.[345] Brutus a mohácsi csata elbeszélésekor is nagy következetességgel alkalmazza a sallustiusi fogalmakat – akit egyébként is alapvető stílusmintának tartott –,[346] és egész narrációjának ez képezi az alapját.

---

338 Vö. Burke, History, Myth, and Fiction, 261–264.

339 Az – egyébként teljesen nyilvánvaló – átvételekre lásd Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 133–135.

340 Uo. 131, 133.

341 Érdekes Brutus kommentárja, aki szerint még az adófizetés is jobb lett volna, mint az ellenkirályok időszaka. Brutus, *Magyar históriája*, II. 238.

342 *„Tomoraeus, inquit* [tehát Perényi – T. G.], *tamquam non sit satis maiorum memoria militum decem millia pro Christi causa occubuisse, habet, quos hodie addat pontificum Romanorum fastis, XXV millia armatorum, quorum est solennia sacra posteritas celebratura."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 240. Brutus katonáknak *(militum)* nevezi a tízezer mártírt, tehát valószínűleg tisztában van a tízezer vértanú legendájával. Lásd még a fentebbi Dubravius-idézetet és a hozzá fűzött kommentárunkat. Az azonban némileg zavaró, hogy a szöveg úgy is érthető, mintha tízezer korábban elhunyt *magyar* mártírról lenne szó *(„...mintha nem lett volna elég, hogy őseink emlékezete szerint tízezer katona esett el Krisztus ügyéért...")*. De ez az eltérés talán inkább Brutus figyelmetlenségének köszönhető.

343 Lásd Kovács, Brutus magyar történetének forrásai, 135.

344 Lásd Zermegh, *Historia*, 7–8; Brutus, *Magyar históriája*, II. 248.

345 Lásd Tóth, Értelmezések fogságában, 570–572.

346 Brutus, *De historiae laudibus*, 53v.

Érdemes erre a jelenségre néhány példát bemutatni szemléltetésül. A magyarok Brutus szerint későn ébredtek rá a török támadásra, s egyébként is elszoktak már a fegyverektől, illetve a hadtudománytól.[347] Nem sokkal később még egyértelműbben alkalmazza a sallustiusi argumentációt: a veteránok a hosszú nyugalom (*otium*) miatt a régi vitézségből (*de pristina virtute*) sokat vesztettek, míg az újoncok ugyan harcra készek és serények voltak, de a romlott erkölcsök közepette (*in tam corruptis moribus*) hiányzott a hadi fegyelem és a megfelelő gyakorlat, ami harcosokká nevelte volna őket.[348] Később Brutus egyik fiktív beszédében egyes méltatlankodó katonák azt állítják, hogy a mostani magyarokat puhánnyá tette, elkényeztette (*emollitos*) a király túlságos kedvezése:[349] az *emollio* ige („meglágyít", „puhánnyá tesz") ugyancsak sallustiusi kulcsszó. Amikor a nemesek nem akarnak menni – előjogaikra hivatkozva – a király nélkül a Dráva védelmére, akkor Brutus bizonyos tekintélyes férfiak fiktív beszédével mondatja el véleményét, amelyben ismét csak szerepet kap az elkorcsosult, *„lomha és lustálkodó"* nemesség képe.[350] Végül Brutus a magyar katonákat *„romlottaknak és elfajzottaknak"* nevezi, akik büntetlenül szegülhetnek szembe saját királyukkal – a *depravo, depravatus,* illetve a *pravus* ismét Sallustius gyakori, súlyos kifejezései, amelyeket kora züllöttségére alkalmazott.[351]

V. 5. Sallustiuson túl – a vereség okai Brutusnál

Brutus historikusi teljesítménye azonban korántsem merül ki a fent bemutatott moralizálásban. A katasztrófa előidézőit ő is szükségesnek tartja feltárni, megfelelve ezzel a humanista történetírás elvárásainak.[352] Dubraviustól meríti a Mohács előtti Magyarország kaotikus állapotainak bemutatását: megemlíti a Fuggervagyon konfiskálását, amiből azonban Lajos – állítólag – nem is látott hasznot.[353] Brutus arra is keresi a választ, hogy mi késztette Szulejmánt Magyarország megtámadására, s arra a megállapításra jut, hogy a szultánt Nándorfehérvár bevétele és Magyarország nyilvánvaló gyengesége bátorította újabb támadásra.[354] A vereség egy másik okát abban látja, hogy magyar oldalon nem volt jó hadvezér; ezen a ponton Szapolyairól sem zeng ódákat, szerinte ugyanis fortunáját és virtusát

347 *„...longa armorum desuetudo, et rei militaris, quae iam diu apud Hungaros exoleverat, efficiebat."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 137.

348 *„Veterani pauci, et qui diuturno otio, cum flore aetatis, plurimum de pristina virtute remisissent*; *novi milites quidem ingenio alacres ... sed quos neque ulla rei militaris disciplina in tam corruptis moribus, neque usus ullus, aut exercitatio adiuvaret..."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 139.

349 *„...regis enim nimia indulgentia emollitos..."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 173.

350 *„His virtutibus tueri debere nobilitatis iura, qui maiorum recte factis partam domi segnes otiosique ostentarent."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 187.

351 *„Paruit Tomoreus, etiamsi satis gnarus, facilius factu, tanto muneri tuendo aptum, quam qui aptus imperando tam corruptis et depravatis militibus haberetur, inveniri, quibus tanta in regem contumacia impune processisset."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 190. Lásd erre Sallustiusnál: *„...praeterea senatus magna pars gratia depravata Adherbalis dicta contemnere..."* Sall. Iug. 15.

352 Lásd fentebb a 7. jegyzetet.

353 Lásd Brutus, *Magyar históriája*, II. 135; vö. Dubravius, *Historia,* f. 206r.

354 Brutus, *Magyar históriája*, II. 136–137.

beárnyékolta a zsarnói (Brutusnál csernovici) vereség, így ő sem volt alkalmas a magyar sereg vezetésére.[355] Problémának látta emellett, hogy nem volt elég kipróbált vitéz, alig rendelkeztek hadfelszereléssel, és a király gonosz tanácsosokkal vette körül magát,[356] de alább az uralkodó fiatal korát is a kedvezőtlen körülmények közé sorolta.[357] A problémákat remek szónoki fordulattal a következőképpen összegzi: nemcsak minden egyéb dolog hiányzott a magyaroknak, ami a háborúhoz kell, de még saját gyengeségüknek sem voltak tudatában.[358]

Brutus érdekes elemzést ad Tomori hadvezéri képességei kapcsán is. Mint írja, a király Tomori felé hajlott, de Brutus megjegyezte, hogy hiányzott nála a gyakorlat (*usus*), mert bár serény katona volt, nem voltak hadvezéri tapasztalatai.[359] Amellett, hogy ez a vélemény bizonyos megszorításokkal helyes (hiszen Brodarics is ír arról, hogy Tomori erre hivatkozva akarta elhárítani a hadvezérséget), Brutus itt láthatóan valamilyen elméleti hadtudományi munkát használhatott, esetleg Machiavelli vonatkozó művét (*Sette libri dell'arte della guerra*). Mindezt azért kívántam itt jelezni, mert máshol is feltűnő tájékozottságot mutat hadászati kérdésekben, persze szobatudósként elsősorban elméleti szinten.

E tájékozottság határozottan megmutatkozik akkor, amikor a végzetes haditanácson történteket – Tomori helyzetjelentését és a csata melletti döntést – értékeli. Brutus szerint a hibás határozatért egyrészt a főemberek okolhatók, mert nem vették észre az érsek hadvezéri képességeinek korlátait; illetve maga Tomori is, aki a helyzet mérlegelése során számos hibát elkövetett. Brutus szerint ezek a következők: dezertőröknek adott hitelt (akik beszámoltak neki a török seregről), egy csatára tett fel mindent, elhitte a török zsoldban álló tüzérek ígéretét (hogy majd szándékosan rosszul céloznak), illetve inkább akart a lázongó katonák vezére lenni, mint a király társa az ország megmentésében.[360] Szerzőnk eme fejtegetése teljesen önálló, nincs előzménye. Érdekes jelenség ugyanitt, hogy Brutus a két neosztoikus fő erényt kéri számon Tomorin: a megfontoltságot (*prudentia*) és az állhatatosságot (*constantia*).[361]

---

355 Brutus, *Magyar históriája*, II. 138–139. Bizonyosan Zsarnó várának 1515. évi sikertelen ostromára, majd a török felmentő seregtől elszenvedett vereségre gondolt Brutus, ugyanis a 4. könyvben, amikor az eseményről beszámol, szintén így nevezi az erősséget. Lásd Brutus, *Magyar históriája*, I. 437. A hadjáratra újabban lásd C. Tóth Norbert, Egy legenda nyomában: Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146:2 (2012) 452: 60. jegyzet.

356 Brutus, *Magyar históriája*, II. 139.

357 Brutus, *Magyar históriája*, II. 141.

358 *„Cum autem iis alia omnia deerant, quae requirebat belli usus, tum deerat imbecillitatis suae conscia mens."* Brutus, *Magyar históriája*, II. 139–140.

359 Brutus, *Magyar históriája*, II. 144–145.

360 Brutus, *Magyar históriája*, II. 213–214.

361 Brutus, *Magyar históriája*, II. 214. A *prudentia* és *constantia* elsősorban Iustus Lipsius műveiben kap kiemelt hangsúlyt ebben azt értelemben, de kérdéses, hogy ő hathatott-e Brutusra. Az itáliai szerző Báthory István felkérésére, az ő uralkodása idején írta munkáját (1574 és 1586 között), s műve kézirata, amint azt fentebb láttuk, a fejedelem-király halála után Báthory udvarában maradt; ráadásul 1580-ra Brutus műve első kidolgozásban már készen állt. Lásd Toldy, Brutus élete, XLV–XLVI. Lipsius két fő munkája, a *De constantia* (1584), illetve a *Politicorum libri sex* (1589) viszont csak később jelentek meg. A kérdés további tisztázásra vár.

Brutus számos más esetben is tanúbizonyságot tesz jó analitikus képességéről. Helyesen ismeri fel Tomorival kapcsolatban a magyarországi katona-főpapok jelenségét.[362] A csatatér kiválasztása kapcsán megint fitogtatja hadtudományi jártasságát: mint írja, hiba volt a magyarok részéről nyílt helyen felállni, mivel ilyen terepen nincs hova menekülni, és könnyen bekeríthetik őket.[363] Az viszont inkább csak feltételezés részéről, hogy a csata előtt Szulejmán tudott a magyar hadvezetésben, illetve a katonaságon belül létező ellentétekről, s addig akart támadni, amíg ez a helyzet fennáll.[364] A mohácsi katasztrófa értékelésénél sajnos a kézirat megszakad, de az kiolvasható belőle, hogy Brutus gyalázatosnak tartotta a Tolnán történt eseményeket (amikor a nemesek nem akartak a Dráva védelmére menni), illetve a katonák esztelen gőgjét, valamint azt, hogy a királyt rákényszerítették a csatára.[365]

V. 6. Brutus elfogultságai

Az itáliai szerző sem tudott teljesen harag és részrehajlás nélkül írni: a harag a mindenkori pápa ellen, míg a részrehajlás Szapolyai felé irányult. Ami az előbbit illeti, Brutus állandó gyanakvással és leginkább heves kritikával szemlélte a Szentszék minden politikai lépését. Felelőtlenségnek tartotta, amiért VII. Kelemen pápa arra biztatta Lajost, hogy ne fogadja el a Szulejmán által ajánlott szerződést, s amikor pedig segíteni kellett volna, azt későn és elégtelen mértékben tette; később pedig azért vádolta az egyházfőt, mert „háborút indított" V. Károly ellen, aki ezért nem tudta támogatni Magyarországot szorult helyzetében.[366] Ezek az állítások azonban többszörös csúsztatások. Nem a pápa miatt nem nem kötött békét a magyar udvar Szulejmánnal – bár a pápai diplomácia valóban tudott a két fél közötti titkos kapcsolatfelvételről –,[367] emellett az egyházfő 1526-ban időben küldött segélyt Magyarországnak, igaz, az itáliai háború miatt az ígért 50 ezer arany helyett csak 25 ezret.[368] Ami V. Károlyt illeti, valóban a cognaci liga által ellene indított háború kötötte le erejét, s e ligának tagja volt a pápa, de erős túlzás a Károly elleni szövetség létrehozását és a támadás indítását egyedül a pápának tulajdonítani.[369]

Fentebb már láttuk, hogy Brutus megengedett olykor bizonyos kritikát Szapolyaival szemben, de az 1526. év leírásakor általában igen kedvező színben tünteti fel őt. Érdekes például szolgál erre annak az epizódnak elbeszélése, amikor is Szapolyai részére különálló hadművelet végrehajtását tanácsolja a király és a környezete. Brutus a Brodaricsnál olvasottakat továbbgondolja – nem tudni, hogy valamilyen forrás, vagy – ami valószínűbb – saját elképzelése alapján. Azt

362 Brutus, *Magyar históriája*, II. 146.
363 Brutus, *Magyar históriája*, II. 228.
364 Brutus, *Magyar históriája*, II. 216.
365 Brutus, *Magyar históriája*, II. 250.
366 Brutus, *Magyar históriája*, II. 165.
367 Lásd fentebb a 319. jegyzetet.
368 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 69–70.
369 A ligára és magyar vonatkozásaira lásd B. Szabó, *A mohácsi csata,* 68–71.

állítja ugyanis, hogy míg a hátbatámadás terve a királyi udvarból származott, addig a „trákiai" diverzió ötletének Szapolyai lett volna a kiagyalója.[370] Brutus szerint ez az utóbbi terv kiváló volt, de egyes udvaroncok nem akarták, hogy Szapolyai a hadművelet sikeres végrehajtásával még magasabbra emelkedjen dicsőségben, ezért gyanút keltettek hűsége felől. Brutus kétszer is visszautasítja Szapolyai hűtlenségének vádját mindennek elbeszélésekor, mondván, ezzel kapcsolatban egy szemernyi kétség sem merülhetett fel, s egyben „kiváló férfinak" (*tantus vir*) nevezi Szapolyait.[371]

Külön említésre méltó még, hogy miként beszéli el a csata előtt a királynak küldött Szapolyai-levél tartalmát. Szapolyai – és Frangepán – egybehangzó üzenete (és nem levele!) Brodaricsnál is szerepel, s röviden ő is ismerteti ezek tartalmát.[372] Brutus természetesen túltesz rajta, s olyan fiktív szöveget alkot, amelynek tükrében Szapolyai egy felelős, bölcs államférfivá emelkedik, tele aggodalommal az ország, illetve hódolattal a király iránt. A leendő király azt tanácsolja, hogy Lajos hátráljon az ország belsejébe és várjon; ecseteli a király elvesztésének kockázatát, a veszély nagyságát; végül a régiek példáját is felhozza véleménye alátámasztására, így a legkézenfekvőbb antik exemplumot, Fabius Cunctator római hadvezér Hannibál ellen alkalmazott halogató taktikáját.[373] Nem véletlen ez a „karakterépítés", hiszen Szapolyai rövidesen főszereplőként lép színre Brutus históriájában. A szultáni hadjárat elbeszélése után, amikor az utódlás kérdése kerül sorra, szerzőnk hosszasan ecseteli megválasztásának és megkoronázásának jogosságát, törvényességét.[374]

V. 7. Brutus hagyatéka

Szerzőnk hatalmas, meglehetősen bonyolult nyelvezettel megírt munkája – mint említettük – még feltárásra, értelmezésre vár. Annyit megállapíthatunk, hogy a legmagasabb nívón, a humanista történetírás teljes kelléktárát alkalmazva akarta megírni a Mátyás halála utáni magyar történelmet a saját koráig, beemelve az európai történettudomány vérkeringésébe – úgy, ahogyan Bonfini tette szűk egy évszázaddal korábban. Kétségtelen tény, hogy stílusa, történészi attitűdje már a mű megírásakor is némileg elavultnak számított. Ugyanakkor igazi történészként mutatja meg magát, amikor megnevezi a forrásait, összeveti azokat, súlyozza őket, és kritikát gyakorol felettük, illetve akkor is, amikor a fiktív beszédeken keresztül vagy önálló fejtegetések során igyekszik megérteni az adott történelmi szituációt, az egyes szereplők helyzetét, cselekedeteik motivációit. Egyúttal ő az első, aki az általa áttekintett források alapján megsejti a Mohács-recepció irányait, nyesegeti annak vadhajtásait (mint például Iovius képte-

370 Brutus, *Magyar históriája*, II. 169–170.
371 Brutus, *Magyar históriája*, II. 170.
372 Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 125.
373 Brutus, *Magyar históriája*, II. 200–202.
374 Brutus, *Magyar históriája*, II. 250–276.

len történetét a levágott fejekkel), és ez alapján bizonyos következtetésekre is vállalkozik. Ő az első, akiben valóban elődjére ismer e sorok írója is.

VI. AKI JÓL TUDTA, MI VESZETT MOHÁCSNÁL: ISTVÁNFFY MIKLÓS ÉS A *HISTORIAE*

Istvánffy Miklós írói karaktere részben közel áll Brutuséhoz, részben nagyon is különbözik tőle. Életrajzukban van egy érdekes egyezés: mindketten Padovában tanultak – a magyar nemesifjú részben onnan, Livius szülővárosából hozta haza kiváló klasszikus műveltségét és a történetírás iránti vonzódását. Istvánffy történeti munkájának tárgya szinte azonos Brutuséval: a Mátyás halála utáni magyar történet, saját koráig.[375] Prózájuk is hasonlít annyiban, hogy szépen kimunkált klasszikus latin stílusban írnak, és Istvánffy ugyanúgy él a fiktív beszédekkel, földrajzi leírásokkal és a többi humanista történetírói kellékkel, mint itáliai kollégája. De szinte csak ennyi az egyezés a két szerző írásmódja között, a különbségek pedig igen számosak. Brutus prózája – ahogyan fentebb is írtuk – már kissé túlérett, a humanista történetírás kiteljesedését, de egyben kifáradását is jelző, túlburjánzó stíluselemeivel a mű valódi erényeit is kissé eltakaró szövegfolyam; Istvánffyé megbízható, pontos, világos, szinte purista textus, szép gördüléssel, de kevés meglepetéssel. A két alkotó máshova tartozik politikailag is: Brutus, mint láttuk, Báthory megbízásából írta a művét, Istvánffy viszont mindvégig hű maradt a Habsburg királyokhoz. Végül meg kell említeni, hogy Istvánffy szilárdan katolikus maradt egész életében, míg Brutus az egyházával szemben kritikusan lépett fel, s ezért távoznia kellett Itáliából.

Istvánffynál egészen másfajta összegzését kapjuk a csatának, illetve az 1526. évi szulejmáni hadjáratnak. Nemcsak a politikai-vallási szemszög más, sőt kijelenthetjük, hogy talán nem is ez a legfontosabb. Istvánffy baranyai eredetű család sarja, amelynek tagjait a török hódítás fosztotta meg a birtokaiktól, s kényszerített elköltözni szülőföldjükről.[376] Ha valaki, akkor ő pontosan megértette a mohácsi katasztrófa következményeit, és ezt művében jól érzékeltette. Sőt újabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy műve megírásával Istvánffy azt tűzte ki egyik fő célként, hogy megörökítse a törökellenes harcokat, illetve egy megszülető új társadalmi réteg, a végváriak küzdelmeit, heroizmusát.[377] Természetes,

375 Első – és máig a legjobb – kiadása: Nicolaus Isthvanfius, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. Fordításai: Istvánffy Miklós, *Magyarország története 1490–1606.* I–II. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867–1871; sokan használják a 17. században készült, de csak a kétezres évek elején megjelentetett magyarítását: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/1–3. S. a. r. Benits Péter. Budapest, 2001–2009; kivonatos fordítása: Istvánffy Miklós, *A magyarok történetéből.* Ford. Juhász László, vál., bev. Székely György. Budapest, 1962.

376 Lásd Varga Szabolcs, Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója”*, 59–87.

377 Varga, Genius loci, 73–78; lásd még Tóth Gergely, A *Historiae* ismeretlen tájai: Néhány lépéssel közelebb Istvánffy Miklós életének és munkásságának feltárásához. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója”*, 7–33, különösen: 21–24.

hogy mindennek az eredőjét, az 1526. évi török hadjáratot nagy alapossággal, és a korábbi elbeszélő kútfőket meghaladva akarta megörökíteni.

VI. 1. Új adatok a csatáról Istvánffy Miklós Historiae*jában*

Már a korábbi kutatás is felfigyelt arra, hogy Istvánffynál számos új adatot lehet olvasni a csatával kapcsolatban. B. Szabó János, a mohácsi csata kiváló kutatója felhívja a figyelmet: Istvánffy úgy tudja, hogy az oszmánok részéről a „testőrlovasság" csapatteste (*praetorianorum equestre agmen*) kezdte meg a csatát, s ugyanez a seregrész a janicsárokig hátrált, miután összecsapott a magyarokkal.[378] B. Szabó ugyancsak alaposan tárgyalja Istvánffy információit Báli nándorfehérvári bég hadműveletéről, aki a magyar sereget megkerülve támadást indított a magyar tábor ellen. Ugyancsak ő ír arról a fontos többletről, miszerint a Kállay, Török és Ráskay vezette udvari katonaság, amelyet Tomori Báli csapatai ellen rendelt, alulmaradt a hétezer főnyi török sereggel szemben – sőt, Kállay fogságba is esett, majd kiszabadult –, de aztán még visszatért a csatatérre a királyt megkeresni.[379]

Varga Szabolcs további fontos többleteket, illetve eltéréseket vett észre az egyébként Istvánffy által is követett alapforráshoz, Brodarics munkájához képest a csatára vonatkozóan.[380] Varga felhívja a figyelmet, miszerint Istvánffy tud arról, hogy a király Macedóniai Miklós Újfaluban lévő házában szállt meg: a birtokos név szerinti ismerete az Istvánffy család baranyai „beágyazottságának" köszönhető.[381] Szerzőnk emellett ismeri, vagy inkább csak ismerni véli Frangepán Kristóf és Szapolyai haderejét: tizenötezer és negyvenezer fő.[382] Az utóbbi esetben, vagyis Szapolyai seregének létszáma esetében, mint láthattuk, Dubravius lehetett Istvánffy forrása.[383] Ám ezek a számok B. Szabó János és Varga Szabolcs szerint is légből kapott adatok.[384] Nagyon érdekes adalék a törököknél szolgált, majd onnan visszaszökött Pekry János „jelenete" a mohácsi táborban zajló tanácskozáson, ahol elég hátborzongató módon írja le az ellenséges túlerőt: elmondása szerint, ha minden török kezét hátrakötnék, a magyar katonáknak akkor is három napig tartana levágni őket.[385] Varga emellett rámutat, hogy Istvánffy Pekryn kívül több, máshol ismeretlen személyt szerepeltet munkájában, vagy a Brodaricsnál is szereplő alakokról mond valami újat (Pekry Lajos, csebi Pogány Zsigmond, Kállay, Radics Bosics, Bakics Pál, Tharczay Miklós).[386]

---

378 Isthvanfius, *Historiae*, 128. B. Szabó János ezt a magyar sereg második vonalának és balszárnyának támadásával azonosítja, és úgy véli, Istvánffy itt összemossa ezt a momentumot a jobbszárny támadásával. Lásd B. Szabó, *A mohácsi csata,* 157.

379 Lásd Isthvanfius, *Historiae*, 128–129; B. Szabó, *A mohácsi csata,* 146–147.

380 Varga, Genius loci, 78–86.

381 Varga, Genius loci, 80–81.

382 Isthvanfius, *Historiae*, 123.

383 Lásd Dubravius, *Historia*, 206v. Lásd még a 177. jegyzetet. Istvánffy bizonyíthatóan ismerte és forgatta Dubravius munkáját. Lásd Bartoniek, *Fejezetek,* 348.

384 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 166–167; Varga, Genius loci, 81.

385 Isthvanfius, *Historiae*, 124; haláláról: uo. 131; vö. Varga, Genius loci, 82.

386 Isthvanfius, *Historiae*, 125–127.

A sor tovább folytatható. Szerzőnk a magyar sereg felállásával, illetve a csatával kapcsolatban tud arról, hogy a király zászlajára Szűz Mária képmását hímezték; ahogy arról is, hogy a magyar tábort szekerekkel vették körül, és kétezer embert rendeltek védelmére. Varga figyelmeztet arra, hogy Istvánffy szerint a két vonal között nyolcvanöt, kerekekkel ellátott ágyút helyeztek el (Brodaricsnál nyolcvan ágyú szerepel, s nem említ kerekeket).[387] A Báli bég által vezetett hadműveletre, illetve Kállay fogságba esésére, majd kiszabadulására Varga is kitér, megjegyezve, hogy ez az információ Kállaytól juthatott el Istvánffyhoz, mivel az udvari vitéz később Szapolyai pártján állt, így a szerző apjának, Istvánffy Pálnak is elmondhatta mindezt – aki szintén Szapolyai híve volt.[388] A tábor lerohanása kapcsán szerzőnk részletes epizódokat közöl a király szakácsáról (Elias Gondollus), valamint Szegedi Antal ferences szerzetesről.

Igen lényeges különbség Brodarics művéhez képest a király halálának elbeszélése. Istvánffy szerint ugyanis II. Lajos a Karasica-patakba fulladt bele, mivel Pécs felé menekülve azon akart átkelni.[389] Varga azonban rámutat, hogy ez földrajzilag lehetetlen, mivel a Karasica Mohácstól délre ömlik bele a Dunába.[390] Istvánffy emellett további személyek csata utáni sorsáról is beszámol: tőle ismerjük Móré Fülöp pécsi püspök halálának és Thelekessy Imre megmenekülésének históriáját, Korlátkövy Péter halálának helyét, illetve a halottaknak a végtisztességet megadó Kanizsai Dorottya történetét.[391] Varga Szabolcs úgy véli, hogy ezek az új információk hallomás útján vagy veteránok, örökösök kancelláriai kérvényein keresztül juthattak el Istvánffyhoz, vagyis szerzőnk a csatára vonatkozó szóbeli – illetve az elbeszélő forrásokon körén kívül eső – emlékezetet rögzíthette.[392]

Ha vizsgálódásainkat kitágítjuk, és az egész szulejmáni hadjárat elbeszélését vizsgáljuk meg szerzőnknél, akkor újabb eltérésekre, illetve többletekre bukkanhatunk Brodaricshoz képest. Istvánffy megemlíti Frangepán Kristóf tettlegességig menő konfliktusát Szalkai László érsekkel, amiért Lajos egy rövid időre börtönbe záratta Frangepánt. Szerzőnk – alighanem helyesen – ebben látja okát, hogy a kiváló katona hírében álló Frangepán miért húzódozott elvállalni a fővezérséget.[393]

Istvánffy a továbbiakban is tud néhány kisebb adalékkal szolgálni. Úgy tudja, hogy Lajos meghagyta Sárkány Ambrusnak, hogy menjen Báthori Istvánhoz Babócsára, aki éppen sereget szervezett a déli vármegyék népéből, hogy segítségükkel megállítsa a Drávánál az ellenséget.[394] Báthori eme kudarcos kísérletéről

387 Isthvanfius, *Historiae*, 127; Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 162.
388 Varga, Genius loci, 84. Istvánffy Pálra újabban lásd Ács Pál, Boccaccio Baranyában: Egy kivételes értelmiségi pálya a 16. század első felében: Istvánffy Pál. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója"*, 37–58.
389 Isthvanfius, *Historiae*, 130.
390 Varga, Genius loci, 85–86.
391 Isthvanfius, *Historiae*, 130–132.
392 Varga, Genius loci, 86.
393 Isthvanfius, *Historiae*, 116. Brodarics ezt az információt szemérmesen elhallgatja.
394 Isthvanfius, *Historiae*, 117–118.

Brodarics is beszámol,[395] de Sárkány Ambrusról nem tud. Nagyon feltételesen felmerülhetne itt forrásként Dubravius, aki, mint láttuk, úgy szerepelteti Sárkányt, mint aki felajánlkozik a drávai átkelő védelmére – igaz, mindezt a cseh történetíró már a mohácsi (!) táborozás eseményei között beszéli el.[396] Sokkal valószínűbb azonban, hogy Istvánffy valamilyen más eredetű információval rendelkezett, talán helyi, baranyai kútfőtől.[397] Saját, családi és végvári összeköttetései útján juthatott hozzá ahhoz az adathoz is, hogy a Szulejmán által ostromlott Pétervárad kapitánya Alapy György volt.[398]

Ugyancsak érdekes többlet, hogy Istvánffy beszámol a horvát és szlavón rendek racsai gyűléséről, amelyet Batthyány Ferenc horvát bán hívott össze. Istvánffy ismerteti a gyűlés főbb határozatait, amelyek a hadak összehívásáról, a hadba hívandók köréről, a megyei csapatok – név szerint megnevezett – parancsnokainak kinevezéséről szóltak.[399] Szerzőnk jólértesültsége abból fakadhat, hogy Szlavóniában is birtokos volt, illetve rokoni kapcsolatokkal is rendelkezett a Dráván túl.[400] Mindazonáltal ezek az adatok olyan pontosak, hogy ebben az esetben akár hivatalos jegyzőkönyv vagy más írásos emlék használatára is gyanakodhatunk – ami persze szintén a szoros szlavóniai kötelékek révén volt lehetséges. Az viszont inkább Istvánffy saját ötlete lehet, hogy a teljes török sereg létszámára vonatkozó, Tomori szájából állítólag elhangzott adatot a Brodaricsnál olvasható háromszázezer főről százötvenezerre csökkenti le – bizonyára túlzásnak érezte a forrásában olvasható számot.[401]

A csatát követő események kapcsán egyrészt felbukkan Dobozi Mihály története Istvánffynál, ami Zermegh művének használatára enged következtetni – ez más szöveghelyek alapján egyébként is nyilvánvaló –,[402] valamint a budai várból elvitt két szoborról is értesülünk, ami Iovius felé mutathat, bár ő csak a *Commentarius*ban említ két szobrot, s ott meg sem nevezi őket, míg a *Historiae*-ben már hármat.

Fejezzük be áttekintésünket Kórógyi Péternek, a király egyik udvaroncának történetével. Istvánffy megjegyzi róla, hogy ősi családja utolsó tagjaként esett el, továbbá, hogy a király szórakoztatására bármit (például férges kutyatetemet) képes volt elfogyasztani; de még azt is megtudhatja az olvasó, hogy ez a rend-

395 Brodericus, *De conflictu Hungarorum,* 75–76.

396 Dubravius, *Historia*, 207v. A szövegrészre részletesen lásd fentebb.

397 Dubravius és Istvánffy adatai alapján feltehető, hogy Sárkány valamilyen komolyabb szerepet vitt a török elleni készülődés során, amely kötődött a Dráva átkelőjének védelméhez.

398 Az bizonyos, hogy a család másik tagja, Alapy Gáspár együtt szolgált Kanizsán Istvánffy testvérével, Istvánnal. Lásd Bagi Zoltán Péter, Istvánffy Miklós beszámolója Szigetvár ostromának utolsó napjáról, valamint Szulejmán szultán és Zrínyi Miklós haláláról. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója"*, 194.

399 Isthvanfius, *Historiae*, 119; Istvánffy, *A magyarok történetéből,* 100–101.

400 Varga Szabolcs, Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás" története. *Századok* 142:5 (2008) 1117; Istvánffy szlavóniai (horvát) kapcsolataira lásd még Iva Mandušić, Istvánffy Miklós és Horvátország – közember és magánember. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója"*, 125–137.

401 Isthvanfius, *Historiae*, 124.

402 Bartoniek, *Fejezetek,* 348; lásd még Nagy, Megjegyzések, 154.

kívüli ember – mivel ősei a hagyomány szerint részt vettek Szent Gellért meggyilkolásában – a szent püspök budai kápolnájába belépve nem tudta megállni, hogy összerondítsa magát, s ezt ugyancsak a király szórakoztatására többször is megtette.[403] Ilyesfajta groteszk történetek elbeszélése egyébként nem jellemző Istvánffyra. Anélkül, hogy az alaptalan feltételezések csapdájába esnénk, megkockáztathatjuk, hogy az ősi család udvari bolonddá süllyedő, majd a csatában („vagy a futásban") eleső tagjáról szóló epizóddal szerzőnk egyben szomorú és kiábrándult rajzot is akart adni Lajos udvarának állapotairól, valamint a magyar nemesség elzüllöséről is. Ez a mozzanat pedig át is vezet minket Istvánffy moralizáló történetírásának tárgyalására.

VI. 2. „Nulla disciplinae militaris vestigia" – *Istvánffy értelmezései a kudarc okairól*

Istvánffy már a műve elején teljesen világossá tette, hogy magáévá teszi azt a múltértelmezést, amely az ország romlásának okait a Mátyás utáni tespedésben, lezüllésben, illetve az ebből fakadó kapzsiságban, viszályokban látja.[404] Fentebb írtuk, hogy ez az értelmezés egyrészt az egész magyar társadalom Mátyás-nosztalgiájában gyökerezik, amely az Assmann által elemzett kontraprezentikus történelemszemlélet logikája szerint a jeles király uralkodására egyfajta aranykorként, saját korának ellentéteként tekintett.[405] Másrészt ismét a sallustiusi – szintén kontraprezentikus – hanyatláselmélet magyar történelemre való alkalmazása érhető tetten Istvánffy narratívájában, ami már csak a kulcsfogalmak (*otium, tranquillitas, avaritia, ignavia* stb.) kiemelt használata miatt is nyilvánvaló. Elsőként Iovius műveiben tapasztalhattuk mindezt, majd Brutusnál, és Istvánffynál is nagyon erős ennek a hatása. Szerzőnk Brutushoz hasonlóan már a Dózsa-felkelés válságjelenségére is ugyanezt a diagnózist kínálta magyarázatul – vagyis a tespedés miatt elzüllő nemesek lesújtó portréját, akik nem akarnak a török ellen harcba menni –,[406] s hasonló véleményt fogalmaz meg itt is.

A szulejmáni hadjárat elbeszélése során először akkor bukkan fel ez a moralizáló megközelítés, amikor szerzőnk beszámol arról, hogy a király abban bízik: amennyiben a nemesség megtudja, hogy ő táborba száll, gyorsabban gyűlik össze. *„De az* [ti. a nemesség – T. G.] *még ebben a szorongatott helyzetben is annyira tunya és lusta volt, hogy bár július elseje régen elmúlt, mégsem jött el senki a kitűzött napra és kijelölt helyre mindaddig, amíg meg nem tudták, hogy a király már odaérkezett."*[407]

---

403 Isthvanfius, *Historiae*, 131; Istvánffy, *A magyarok történetéből,* 121.

404 *„Nam cum Matthias ... pacatum regnum reliquisset, proceres Pannoniae, ac nobilitas quietem et tranquillitatem nacti adeo corpora atque animos laxaverant, ut labente sensim militaris disciplinae atque religionis cura ... non aliud, quam suis commodis atque avaritiae studere ... omnia per otium et ignaviam transmittere..."* Lásd Isthvanfius, *Historiae*, 1.

405 Assmann, *A kulturális emlékezet*, 79–83. A Mátyás-nosztalgiára lásd még Tóth Gergely, „Matthias Augusto similis". Mátyás-kultusz a kora újkori protestáns múltszemléletben (kézirat).

406 Tóth, Értelmezések fogságában, 572–573.

407 Lásd Istvánffy, *A magyarok történetéből,* 100. Az eredeti szöveg: *„Sed illa* [nobilitas – T. G.] *tanta in rebus tam urgentibus ignavia et pigricia laborabat, ut quamquam Calendae Iuliae diu prae-*

Nyilvánvaló, hogy a nemesség *„tunyaságának"* és *„lustaságának"* (*ignavia et pigritia*) az említése a fenti szemléletet tükrözi.

Itt említhető meg a király kifakadásának az elbeszélése is, amikor a nemesség nem volt hajlandó nélküle a Dráva védelmére menni. A fiktív beszéd magját természetesen Brodarics szövege képezi, de Istvánffy itt is kapva kapott az alkalmon, hogy a kancellár által közölt szónoklatot jelentősen átírva és megnövelve, mintegy Lajos szájába adott szavakkal mondjon morális ítéletet a nemesség felett, a szokásos paneleket bevetve. A király ugyanis Istvánffynál számon kéri a nemeseken, hogy *„katonai fegyelemnek semmi nyoma sincs"* (*nulla disciplinae militaris vestigia superesse*), továbbá, hogy *„mindenféle szabadságaikat hozzák fel mentségül tétlenségükre és restségükre"* (*libertates nescio quas ignaviae inertiaeque suae praetendant*).[408] A fenti idézetekből tehát az látható, hogy szerzőnk a mohácsi vereség megokolásánál is támaszkodott a műve kezdetétől tudatosan épített mesternarratívára.

VI. 3. Zsigmond, Szapolyai, Tomori – a megnevezett bűnbakok Istvánffynál

Istvánffy az elbeszélés során konkrét személyeket emel ki, akik szerinte felelőssé tehetők a katasztrófáért. Az első ilyen I. (Jagelló) Zsigmond (1506–1548) lengyel király, akinek a magatartását szerzőnk sokkal kritikusabban ítéli meg, mint Brodarics.[409] Mint fogalmaz, Zsigmond „belegabalyodott" a török szövetségbe, s ezért inkább ezt akarta sértetlenül megtartani, mint segítséget vinni a bajba jutott magyaroknak, illetve az egész keresztény közösségnek.[410] A lengyeleknek ugyan megengedte, hogy önkéntesen Magyarországra menjenek, viszont ezek kevés számúak voltak, így aztán a segítség sem ért sokat (*quorum ut numerus, ita subsidium exiguum fuit*).[411] Vagyis Istvánffy a keresztény szolidaritást kérte számon a lengyel királyon.

---

terierant, nemo tamen praestituto die locoque prius adfuit, quam regem eo venisse intellectum esset." Isthvanfius, *Historiae*, 118.

408 *„Video equidem in meo exercitu nulla disciplinae militaris vestigia superesse, nihil modesti, nihil quieti esse*; *omnia, quod ominari nollem, ad perniciem et ruinam composita, ut quum praesentisima necessitas arma hosti inferre suadeat, libertates nescio quas ignaviae inertiaeque suae praetendant, ac vitam caputque meum discrimini obiiciendum expetant*; *verum ne quid in me desiderari queat, qui huic reipublicae et communis salutis causa venerim, cras Deo bene iuvante eo cum ipsis progrediar, quo ipsi sine me ire recusant."* Isthvanfius, *Historiae*, 121. A (nem teljesen pontos) fordítását lásd Istvánffy, *A magyarok történetéből,* 105.

409 Ami persze nem csoda, mert Brodarics Lengyelországban írta meg művét, és Zsigmonddal egyébként is kiváló kapcsolatot ápolt: a lengyel uralkodó számos feladattal bízta meg római követsége idején. Kasza, *Egy korszakváltás szemtanúja,* 62–64, 173–183.

410 *„Sigismundus Poloniae rex, vicinus, idemque patruus, in propinquo regnabat, armis virisque potens, sed induciarum Turcicarum vinculis ante aliquot annos usque adeo irretitus, ut eas potius inviolatas servare, quam laborantibus Ungaris, et reipublicae Christianae in discrimen adductae opem allaturus crederetur."* Isthvanfius, *Historiae*, 117.

411 Lásd Isthvanfius, *Historiae*, 117. Jellemző, hogy Brodarics, bár a lengyel–török békeszerződést elismeri, nem győzi dicsérni a király táborába eljutott 1500 fős lengyel gyalogságot. Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 33, 101.

A másik bűnbak Szapolyai János. Az ő igen előnytelen portréját Istvánffy már sokkal korábban elkezdi megrajzolni munkájában, hatalomvágyónak, színlelőnek, árulónak, ország- és nemzetvesztőnek rajzolva meg alakját.[412] Ebből következik, hogy a szulejmáni hadjárat során is legalábbis ellentmondásosnak mutatja magatartását, és bár a Brodarics-féle narrációt részben elfogadja, igyekszik azt sötétebbre színezni. Így például elbeszéli, hogy Szapolyai serényen készült a seregével, de időközben Lajostól egymásnak ellentmondó parancsokat kapott, s így aztán később *inkább* ezzel magyarázta, hogy nem tudott ott lenni a csatában, nem pedig saját vonakodásával és rosszindulatával, amit *a legtöbben* felróttak neki.[413] A szövegezésből látható, hogy Istvánffy úgy veszi át Brodarics Szapolyai-apológiáját, hogy rögtön megkérdőjelezi azt, és az ellenkező parancsok okozta problémát csupán kifogásnak tünteti fel.[414]

Szerzőnk eme eljárását máskor is észrevehetjük. Nem meglepő, de mindenesetre nagyon árulkodó, hogy Brodaricstól – akit egyébként nagyon szorosan követ – nem veszi át azt az információt, miszerint Szapolyai szekéren, néhány társával sietett a csatába, amikor látta, hogy seregével együtt erre már nincs esélye.[415] Szerzőnk azonban beszámol valami másról: „egyesek szerint" Szapolyai már ekkor elkezdett egyezkedni a törökkel, hogy Szulejmán segítségével megszerezze magának a trónt.[416] Istvánffy persze finoman elzárkózik attól, hogy e „pletykát" megerősítse – elvégre ő mégsem egy Szerémi –, de a gyanú elhintése ilyen esetekben éppen elég. Vagyis szerzőnk megerősíti a régi vádakat Szapolyaival szemben.

Istvánffy Szapolyain kívül a magyar hadvezetés – elsősorban Tomori – felelősségét is hangsúlyozta. A vád természetesen az, hogy nem várták be a segédcsapatokat, s ezzel a király korai halálát, a nemzet pusztulását okozták. Istvánffy

412 Lásd Nagy Gábor, Szapolyai István és János alakja Isthvánffi Miklós *Historiae*jában. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 13:3 (2008) 270–276.

413 *„...Qae res vaivodae animum suspensum anxiumque tenuit, quum confusus in hac mandatorum diversitate fluctuaret*; *adeo ut ipse, quo minus infaustae pugnae interesse potuerit, regi potius talia, tamque discrepantia nuncianti, quam suae tergiversationi, aut malignitati (quod postea a plerisque obiectum ei fuit), et tunc et postea tribuere solitus fuerit."* Isthvanfius, *Historiae*, 119.

414 Nem értek tehát egyet Nagy Gábor azon vélekedésével, hogy Istvánffy nem utal Szapolyai szándékos elkésésére. Vö. Nagy, Szapolyai István, 277. Az itt olvasható megjegyzésével nagyon is utal, csak a maga visszafogott stílusában.

415 Istvánffy Brodaricstól tudja, hogy Szapolyai serege a csata idején Szegednél állt. Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 240; Isthvanfius, *Historiae*, 132. Ezután következik a kancellárnál, hogy a vajda igyekezett kevesedmagával odaérni az ütközetbe, de ezt Istvánffy – egyértelműen szándékosan – elhagyja. Lásd Brodericus, *De conflictu Hungarorum*, 240, Isthvanfius, *Historiae*, 132.

416 *„Fuere, qui eum occulta cum hoste consilia iam tum tractare dicerent, ut postquam Ludovicus nullo haerede superstite fato functus esset, Sulimani ope regnum consequeretur*; *sed quum necdum quicquam tale in apertum prodierit, ipseque etiam adepto regio nomine id negaverit, nos rem dubiam pro certo affirmare non possumus."* Isthvanfius, *Historiae*, 132. Egyébként ezt a gyanút, vagy inkább inszinuációt Oláh Miklós már 1530-ban megírta VII. Kelemennek. Lásd Oláh, *Levelezése,* 37–38; új kiadása: Olahus, *Epistulae,* 100. Istvánffy ismerte és idézte művében Oláh Miklós levelezését, így innen is vehette ezt az információt. (Köszönöm Szilágyi Emőke Ritának, hogy a levélre felhívta a figyelmemet.)

– mint már előtte Ursinus Velius, Brutus, és a mai napig sokan[417] – úgy vélekedett, hogy az összes úton lévő csapat összegyűjtésével még a győzelem sem lett volna elképzelhetetlen.[418] Persze, eme ábrándok közepette nem vetődik fel, hogy mi lett volna, ha az esetleges halogatás esetén Tomori katonái – a sereg legedzettebb, legtapasztaltabb vitézei – valóra váltják fenyegetésüket, és rátámadnak a sereg másik részére, vagy legalábbis külön akcióba kezdenek, és leválnak a főseregről. Az sem vetődik fel, hogy lett volna-e bármi esély a győzelemre akár ötvenezres sereggel is Szulejmán világbirodalmának hadigépezete ellen.[419] Nem vitás, hogy a hadvezetés hibát követett el akkor, amikor a királyt veszélynek tette ki, s nem őriztette elég gondosan – de az uralkodónak a seregben, illetve csatában való jelenlétét a katonák követelték ki, s az udvari vitézeket valószínűleg azért rendelte el mellőle Tomori, mert a megnyújtott hadrend miatt már nem volt egyéb tartaléka az átkaroló hadművelet megállítására.[420] Így hát megállapítható, hogy Istvánffynak és kortársainak eme véleményei nyomán hibás elképzelések rögzültek a csatával kapcsolatban.

VI. 4. „Nemzeti nagylétünk..." Istvánffy Mohács jelentőségéről

„Ez az az emlékezetes és egyszersmind szerencsétlen mohácsi csata, amellyel nemzetünk régi dicsőségét elvesztettük. A nemesség és katonaság színe-virága, s amink csak volt, abban az egy gyászos csatában megsemmisült. Mintegy ezzel kezdetét vette kiengesztelhetetlen gyalázatunkkal együtt az, hogy a barbárok elviselhetetlen igája alatt nyögtük, s idegen nemzetek uralma alatt szenvedtük a szolgaságot, s ezért a kedvezőtlen előjelű csata vakmerő és eszeveszett okozóit, akik a derék és szelíd ifjú királyt áldozatul az ellenségnek odavetették, s a hazát ebbe a szerencsétlenségbe és pusztulásba döntötték, joggal és méltán a legszörnyűbben elátkozva elítéljük."[421] Istvánffy e szavakkal hatá-

417 Ennek ékes – vagy inkább szomorú – példája: Botlik Richárd, Az 1526. évi mohácsi csata „árnyékseregei". In: Botlik Richárd–Illik Péter, *A mohácsi csata (1526) másképpen: A nagy temető?* Budapest, 2018, 115–200. A tanulmány korábbi internetes változatának alapos kritikáját lásd B. Szabó János–C. Tóth Norbert, „Árnyékboksz az árnyékseregge" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.

418 *„Quod si Tomoraeus et reliqui, praecipitis et funesti praelii auctores, has copias auxiliares opperiri, quam mala* [!] *sanis consiliis, iuvenis regis immaturum interitum, et patriae certum exitium, procurare maluissent, commodiore utique fortuna, et aequiore conditione certare, neque de successu victoriae magnopere desperare potuissent."* Isthvanfius, *Historiae*, 132.

419 Lásd B. Szabó János, Mohács-„legendáink" nyomában. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.), *Mítoszaink nyomában.* Kolozsvár, 2013, 99–102, 110–111.

420 B. Szabó, *A mohácsi csata,* 142.

421 Lásd Istvánffy, *A magyarok történetéből,* 120. Az eredeti szöveg: *„Haec est illa memorabilis simul et miserabilis Mohaciana clades, qua antiquum gentis nostrae decus, floremque nobilitatis et militiae, ac quicquid virium habebamus, una eaque funestissima dimicatione prostratum amisimus*; *cepimusque* [!] *cum inexpiabili ignominia nostra, qua barbarorum intolerabile iugum, qua exterarum nationum servitutem subire ac perpeti*; *ita ut temerarios ac insanos inauspicatae pugnae auctores, qui optimum et mansuetissimum iuvenem regem hostibus mactandum obtulissent, ac patriam in has miserias et calamitates praecipitassent, iure meritoque omnibus diris devovendos censeamus."* Isthvanfius, *Historiae*, 130. A részletet idézi és jelentőségét méltatja Tóth Zs., The Making of…, 19–20.

rozottan kijelöli Mohács helyét a nemzeti történelemben, mint a hajdani dicsőségnek, egyben a nemesség és katonaság színe-virágának a „temetőjét"; ugyanakkor a következményeket is nagyon pontosan megnevezi, amely egyrészt megfogalmazásában *„a barbár iga"*, vagyis a török uralom, másrészt pedig – és itt szerzőnk némileg kiesik a Habsburg-hű szerepből – *„az idegen nemzetek uralma"*, ami alatt nehezen lehet mást érteni, mint Ferdinánd és utódai uralkodását.[422] Úgy vélem, hogy bár számos más tényező is közrejátszott a mohácsi csata nemzeti sorstragédiává válásában – többek között, hogy valóban az volt –,[423] Istvánffy művének már csak rendkívüli népszerűsége és elterjedtsége miatt is[424] komoly szerepe lehetett abban, hogy a mohácsi csata korszakhatár, gyásznap, és a nemzeti önszemlélet egyik sarokköve legyen.

VII. ÖSSZEGZÉS

Egy történelmi esemény kora újkori historiográfiájának vizsgálata első látásra talán nem kecsegtet túl sok eredménnyel. A 16–18. században keletkezett elbeszélő műveket – elvileg – már egész történészgenerációk rágták át, kielemezték adataikat, megállapították a szerzők forrásait, kimutatták tévedéseiket, elfogultságaikat. Másik oldalról szemlélve a dolgot, azt is joggal feltételezhetnénk ilyen esetben, hogy a korszak, illetve a mohácsi csata kutatói már minden szóba jöhető kútfőt megvizsgáltak, s ezek között is elsősorban a narratív forrásokat. Még ha mindez igaz lenne is – holott nem így van –, akkor is nagy hozadéka lehet egy ilyen elemzésnek. Nemcsak az a fontos ugyanis, hogy ezek az elbeszélő források milyen valós, illetve téves adatokat közölnek az eseményről, hanem az is, hogy milyen narratívákat alakítottak ki az eseménnyel kapcsolatban, s hogy ezek az elbeszélések hogyan gyűrűznek tovább, illetve alakulnak át a későbbi szerzők tollán. Ilyesfajta folyamatok kimutatására pedig csakis egy szisztematikus vizsgálat képes – ez pedig a mohácsi csata kapcsán mindeddig nem készült.

Jelen tanulmány egyik fontos eredményének tartható, hogy három olyan elbeszélő kútfőt tártunk fel, amelyek eddig nem képezték a kutatás tárgyát, sőt, nem is voltak ismertek a honi tudományosságban. Ursinus Velius kis Mohács-története még csonka mivoltában is különleges és fontos alkotás, nem is annyira a csata konkrét történéseire, hanem a bécsi udvar humanistáinak történelemszemléletére vonatkozóan. Prózaibban fogalmazva: az udvari historiku-

422 A kifejezés fontosságára lásd Nagy, Szapolyai István, 277; lásd még Nagy Gábor, „Barbarorum iuga, exterorum dominatio". Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbildes im 16. Jahrhundert. In: Norbert Spannenberger–Szabolcs Varga (Hrsg.), *Ein Raum im Wandel: Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.* Stuttgart, 2014, 159–180, különösen 175–176.

423 A csata jelentőségére újabban lásd Fodor Pál, Hollók évadja: Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 7–17; Pálffy Géza, Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében, In: Uo. 19–34.

424 Erre lásd Nagy Gábor, „Regni Hungariae facile princeps" (Isthvánffi-képek). In: Tóth (szerk.), *Clio inter arma,* 67–77; Tóth, A *Historiae* ismeretlen tájai, 8–9.

sok propagandisztikus, torzításokat is alkalmazó Mohács-narratívájának fontos szövege ez a kútfő. Wolfgang Lazius *Rerum Austriacarum decades* című nagy munkájának az 1526. évi hadjáratra és a mohácsi csatára vonatkozó része ugyancsak Ferdinánd és a szolgálatában álló szellemi elit nézőpontját tükrözi.[425] Végül Paulus Iovius II. Lajos-életrajza egy remek humanista alkotás, kiváló megformáltsággal és pazar stílusban, s habár egyéb munkáival nagyjából azonos módon mutatja be a kérdéses eseményeket, néhány meglepő újdonságot is tartalmaz. E három kútfő jelentősen segítette a korai Mohács-recepció rekonstruálását, a bécsi humanisták és Iovius nézőpontjának megértését.[426]

Kutatásaink során emellett újból átolvastuk a már ismert és – többé-kevésbé – feltárt elbeszélő forrásokat, illetve e forrásoknak a hadjáratról és a csatáról szóló részeit (Cuspinianus, Brodarics, Iovius, Camerarius, Dubravius, Zsámboky, Szerémi, Zermegh, Bencédi Székely, Heltai, Sigler Mihály, Brutus és Istvánffy műveit, valamint az ismeretlen szerzőségű *Memoria rerum* című munkát). Minden esetben ismertettük, hogy milyen fontos információkat közölnek e kútfők a csatáról, illetve, hogy milyen viszonyban állnak a Mohács-recepció legfontosabb darabjával, Brodarics István *Historia verissimá*jával – miben térnek el tőle, miben hoznak újat, illetve hogyan alakítják, torzítják a Brodaricsnál olvasottakat. Úgy vélem, hogy ezen a téren is sikerült új megállapításokat tenni. Kiemelném a kortárs Dubravius munkáját, aki számos olyan információt közöl, ami a kancellár munkájától független, ráadásul eme adalékokat mindeddig nem is vette figyelembe a kutatás.

Ahogy az imént is jeleztük, végig törekedtünk arra, hogy feltárjuk az egyes források közötti kapcsolatot, feltérképezzük a recepció irányait, elágazásait és összefonódásait. Nyitott maradt a kérdés, hogy Brodarics művét az 1568. évi (első?) kiadása előtt kik használták. Iovius esetében egészen bizonyos a kancellár munkájának ismerete, míg Ursinus Velius, Dubravius és Szerémi György esetében – bár kimutattunk esetleges átvételeket – valójában továbbra sem igazolható teljes biztonsággal, de a kérdést további kutatásoknak kell eldönteniük. Zermegh János művében egyértelműen bizonyítottuk a *Historia* hatását – ő azonban már a nyomtatott kiadásból dolgozott. A későbbi szerzők mindannyian használták Brodarics művét. Emellett világossá vált, hogy a másik három korai humanista, Cuspinianus, Iovius és Dubravius műveinek hatása ugyancsak számottevő: Cuspinianust forgatta Brodarics, Ursinus Velius, (talán) Camerarius, továbbá Lazius és Zsámboky, Ioviust később Camerarius, Sigler Mihály, Brutus és Istvánffy, Dubraviust pedig szintén Brutus és Istvánffy.

Rátérve immár az általánosabb jelenségekre, megállapíthatjuk egyrészt, hogy a mohácsi csata már a 16. századi történetírásban is korszakhatárrá, vízválasztóvá vált – vagy fogalmazhatunk úgy is, a csata lett a korszakha-

425 Lazius munkáját jelenleg Kasza Péter tárja fel, illetve készíti elő kiadásra.

426 Ezenkívül találtunk még két korabeli elbeszélést a csatáról, amelyekkel a kutatás mindeddig szintén nem foglalkozott: Bernard Wapowski és Joachim Cureus munkáját. Ahogyan jeleztük, ezekről később fogunk bővebben írni.

tár, és nem más esemény, például Buda 1541. évi eleste, ami talán szintén „megérdemelte" volna ezt.[427] Ennek nyilvánvalóan számos okát lehet megjelölni, egyebek mellett a király halálát a csatában, a kettős királyválasztást, a dinasztiaváltást, az ország belsejében elszenvedett katasztrofális vereség sokkhatását – de akár azt is az okok között sejthetjük, hogy az eseménynek akadt egy kiváló tehetségű krónikása Brodarics István személyében. Az bizonyos, hogy a korszak történeti irodalmában nagy hangsúlyt kap az esemény, még ha más-más okok miatt is. Önálló történeti művek születnek róla, így Cuspinianus *Oratió*ja, Brodarics *Historiá*ja és Ursinus Velius *De interitu Ludovici regis* című munkája. Dubravius és Heltai a csata elbeszélésével fejezi be a művét, míg Zermegh ezzel kezdi; Brutusnál és Istvánffynál kiemelt szerepet kap a hadjárat és az ütközet leírása, és az utóbbi világosan meg is fogalmazza, hogy ezt az eseményt tekinti a „török iga" és a Habsburg-uralom kezdetének.

A mohácsi csata recepcióját gyakorlatilag az első pillanattól kezdve nagyon erős átpolitizáltság jellemzi. Ez nyilvánvalóan a csata utáni kettős királyságból és a belháborúból következik. Mint láttuk, már Cuspinianus művének is az volt az egyik célja, hogy megtámogassa Ferdinánd magyar trónigényét: a szerző ebbéli törekvésében az egész magyar elitet alkalmatlannak titulálta az ország irányítására és megvédésére, emellett II. Lajos elárulásával is megvádolta őket – nyilván nem függetlenül attól, hogy eme elit egy része Szapolyait választotta királlyá. Brodarics a válaszában megvédte a magyar főrendeket, és megvédte Szapolyait is az időközben lábra kapó vádaskodásoktól. Mindazonáltal a korabeli magyar elit bírálata és bűnbakká tétele – Szapolyaitól függetlenül is – igen maradandó interpretációnak bizonyult a mohácsi csata tárgyalásánál, ahogyan arra egészen friss példák is akadnak.[428]

A továbbiakban János király lett a vita tárgya, illetve a Mohács-recepció neuralgikus pontja: a historikusok pártállástól függően vádolták meg, vagy mentették fel a csata előtti, illetve közvetlenül a csata utáni törökbarátság, és a csatából való szándékos elkésés, illetve távolmaradás gyanúja alól. Iovius még nem foglalt állást ebben a kérdésben, de a Habsburg uralkodókhoz hű Dubravius már meglebegtette a tudatos késlekedés lehetőségét. A három bécsi humanista, Ursinus Velius, Wolfgang Lazius, majd Zsámboky János nyíltan hangoztatta a Szapolyai-ellenes Habsburg-agitáció inszinuációit Ferdinánd ellenségének bűnösségéről (Lazius ezen a téren egyenesen a korabeli német ponyvairodalom szintjére süllyedt: Györgyöt, Szapolyai testvérét Lajos meggyilkolásával vádolta meg). Szerémi György, a *Memoria rerum* szerzője, illetve Heltai Gáspár és Istvánffy Miklós szintén beleszőtték elbeszélésükbe a Szapolyai elleni szokásos vádakat – ugyanakkor Bencédi Székely István, Zermegh János, Sigler Mihály és Brutus megvédték ezektől az utolsó magyar nemzeti királyt, vagy nem is említették

427 Buda elestéről és jelentőségéről, továbbá a korszak egyéb fontos eseményeihez való viszonyáról legújabban lásd Kasza Péter, „Írtanak pedig akkor esztendő számának 1541-et." Istvánffy Miklós Buda elestéről. In: Ács–Tóth (szerk.), *„A magyar történet folytatója"*, 165–190, különösen: 166–170.

428 Lásd erre Botlik Richárdnak a 417. jegyzetben hivatkozott tanulmányát, s annak B. Szabó János és C. Tóth Norbert által írt cáfolatát (ugyanabban a jegyzetben).

azokat. Különösen érdekes ennek fényében, hogy az erősen Szapolyai-párti, de egyben nagy tekintélyre szert tevő Brodarics-féle narrációt hogyan használják a szemben álló felek. János király apologétái felerősítik, újabb motívumokkal gazdagítják a tudós kancellár állításait (például Brutus a fiktív Szapolyai-levéllel), míg a másik oldalon megkérdőjelezik, illetve elhallgatják azokat (ahogyan Istvánffy tette Brodarics ama közlésével, miszerint Szapolyai szekéren igyekezett a csatába). Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a Szapolyai megítélésével kapcsolatos vita a mohácsi csata recepciójának elválaszthatatlan komponense lett, és máig nem csitult el. (Volt emellett bizonyos vita Tomori felelősségével kapcsolatban is, de ez lényegesen kisebb hullámokat vetett – eltérő mértékben ugyan, de az érseket minden szerző hibáztatta.)

Végül foglalkoznunk kell a Mohács-recepció ama hatásával, ami az egész Jagelló-kor megítélésére kihatott. Régóta ismert tény, hogy II. Ulászló és II. Lajos uralkodását a magyar közgondolkodás 1526 felől szemléli, és ez jelentősen befolyásolta a korszak értékelését. Érdemes azonban ennek a jelenségnek a gyökereit jobban megvizsgálni. A legelterjedtebb elképzelés máig hatóan az lett, hogy a „törökverő", „két császár felett diadalmaskodó" Mátyás halála után gyengekezű királyok jöttek, akik szélnek eresztették a fekete sereget, elhanyagolták a hadügyeket és az ország megvédését, továbbá nem tudták rendesen beszedni az adókat, így az egész Magyar Királyságot anarchiába taszították, majd belevezették a katasztrófába. Ennek a megcsontosodott, sok elemében hamis képzetnek a cáfolatával már történészek sora foglalkozott.[429] Ami kialakulásának okait illeti, fentebb már említettük a Mátyás-nosztalgiát, amely a társadalom egészében jelen volt: a parasztságban, a köznemesek rendi gondolkodásában éppúgy, mint az arisztokráciában. A hajdani király uralma aranykorrá szépült, tündöklő, távoli emlékképpé, a lesújtó jelen nosztalgikus inverzévé. Kézenfekvő volt, hogy a Mátyás-féle csúcspont és a mohácsi tragédia mélypontja közé egy meredeken lefelé haladó egyenest képzelt el a 16. század embere, s ezért érzékelte szégyenletes hanyatlásnak az 1490–1526 közötti időszakot.

Eme nézetet a kor történetírói is magukévá tették, és ennek humanista tudós megokolásához már készen állt egy kiválóan megformált minta: Sallustius látlelete a római köztársaság válságáról, amelyet szerinte a háborúk hiánya, illetve az ebből fakadó tétlenség és tespedtség okozott. Megfigyelhettük ezt a moralizáló szemléletet – bár még csak egy-két apró utalás formájában – Brodaricsnál és Dubraviusnál is, hogy aztán Iovius alkalmazza teljes következetességgel a Mátyás halála utáni magyar történelemre. A század végén pedig két kiváló, nagy hatású szerző követte a példáját, és tette műve mesternarratívájává a sallustiusi hanyatlásmodellt: Brutus és Istvánffy.

A korszakban nem ez volt az egyetlen magyarázat a vereségre: az irodalom egyéb regisztereiben egészen más nézetek uralkodtak. A reformáció tanításait követő prédikátorok, énekszerzők és krónikások a nemzet, vagy éppen az „urak" bűneiben, dőzsölésében és kapzsiságában láttatták a bajok eredetét,

429 Minderre bővebben lásd C. Tóth Norbert, Neumann Tibor és Pálosfalvi Tamás közös tanulmányát a jelen kötetben.

amiért Isten jogos büntetésként küldte az országra a törököt. Ez is moralizáló szemlélet, s nyilván nem független az előbbitől. Ám az is látható, hogy a humanista történetírásban az isteni büntetésen alapuló magyarázat nem kapott helyet: csupán Szeréminél és a *Memoria rerum* szerzőjénél tűnik fel, akik népies, krónikás műveikkel egyébként is kilógnak a sorból.[430] (Tegyük hozzá: sem Szerémiről, sem a *Memoria rerum* szerzőjéről vagy szerzőiről nem állítható, hogy a reformátori tanokat követték volna – ami jelzi, hogy ez az elitellenes látásmód nem korlátozódott csupán a protestáns szerzőkre.)

Azt gondolom tehát, hogy a Jagelló-kor messze ható negatív megítélésében nagy szerepe volt a 16. századi humanista történetírásnak, és az időszak sallustiusi minta alapján történő magyarázatának. A római köztársaság kései korszaka és a Jagelló-királyok uralkodása között vont párhuzam láthatóan vonzónak bizonyult a klasszikus szerzőkön nevelkedett historikusoknak: érthetővé, megmagyarázhatóvá tette a felfoghatatlannak tetsző bukást, ami a mohácsi csatával bekövetkezett. Úgy vélem, hogy ez a tudós analógia, s a belőle származó történetírói narratíva nyomai még ma is jól felfedezhetőek azokban a képzetekben, amelyek a köztudatban élnek a Jagelló-korról, s az azt lezáró mohácsi csatáról.

430 Dubraviusnál a „végzet" bosszulja meg a magyarság bűneit a csatával (lásd a 176. jegyzetet), ami csak részben rokonítható az itt említett nézetekkel.

Papp Júlia*

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA 16–17. SZÁZADI KÉPZŐMŰVÉSZETI RECEPCIÓJA

Bár a Jagelló-korszak képzőművészetével, II. Lajos (1506–1526) és Habsburg Mária (1505–1558) udvari kultúrájával, II. Lajos képmásaival és a mohácsi csatához kapcsolódó egyes képzőművészeti ábrázolásokkal foglalkozó tudományos munkákat – régebbieket és moderneket – egyaránt találunk, a mohácsi csata ikonográfiája vagy a csata több évszázados képzőművészeti recepciójának átfogó, rendszerező igényű bemutatása még nem készült el. Jelen írás is – a mohácsi csata emlékezetét több tudományág kutatói által vizsgáló projekt egyik indító tanulmányaként – csak problémák megfogalmazását, kérdések feltevését, illetve a kutatás esetleges irányainak kijelölését kísérelheti meg.

A 20. század második évtizedében a korszak képzőművészetével is foglalkozó önálló kötet jelent meg II. Lajos udvaráról,[1] illetve felesége, Mária királyné életéről,[2] az 1926-os évforduló alkalmából kiadott *Mohácsi emlékkönyv* azonban nem tartalmazott összefoglalást a mohácsi csata művészeti ábrázolásairól, csupán a csatához és II. Lajoshoz kapcsolódó emlékérmekről tett közzé egy írást.[3] A Jagelló-korszak művészetének kutatása itthon csak az utóbbi időben élénkült meg. Összefügghet ez azzal is, hogy bár „II. Ulászló (1490–1516) uralkodása legelején – ma úgy látszik – mintha folytatni kívánta volna elődje művészetpolitikájának antikizáló irányát is…”,[4] a Jagelló-korszakban (1490–1526) az udvari

* A szerző az MTA BTK Művészettörténeti Intézet tudományos munkatársa.
Köszönöm Fabienne Le Bars (Paris, BNF), Gödölle Mátyás, Gulyás Borbála, Gerhard Jaritz, Kasza Péter, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Pallag Márta, Pócs Dániel, Rozsondai Marianne, Seláf Levente, B. Szabó János, Szilágyi András és Végh János értékes tanácsait. A tanulmány a *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* program keretében, a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült. A tanulmány a 18–19. századi ábrázolásokat is vizsgáló tervezett kiadvány rövidített részlete.

1 Dr. Fógel József, *II. Lajos udvartartása.* Budapest, 1917.

2 Ortvay Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558.* Budapest, 1914.

3 Dr. Harsányi Pál, II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmeinken. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohács emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 295–310.

4 Mikó Árpád, *A reneszánsz művészet története Magyarországon.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011, 64; http://real-d.mtak.hu/526/4/dc_139_10_doktori_mu.pdf; utolsó letöltés: 2019. június 20.

művészetpártolás Mátyás király (1458–1490) időszakához képest – részben az uralkodók másfajta érdeklődése és ambíciói, részben a gazdasági helyzet rosszabbodása miatt – visszaesett.

II. Lajos és Habsburg Mária budai udvarának művészetéről, a korszak kultúrájáról és mindennapjairól kiváló áttekintést nyújtott a Budapesti Történeti Múzeumban 2005-ben rendezett *Habsburg Mária, Mohács özvegye* című kiállítás, a hozzá készített magyar és angol nyelvű katalógus, illetve a kiállításhoz kapcsolódó tanulmánykötet.[5] Újabban megindult a II. Lajos alatti udvari ünnepségek, lovagi tornák kutatása is.[6]

A 16–17. századi törökellenes harcok képzőművészeti reprezentációjával foglalkozó kötetek a mohácsi csatához kapcsolódó ábrázolásokat, illetve II. Lajos-képmásokat is vizsgáltak.[7] A csatához köthető műalkotások közül a legtöbb figyelem Dorffmaister István (1729–1797) 18. század végi monumentális festményei,[8] illetve a 19. századi történeti festészet művei felé irányult.[9] Ezek a kutatások – az

---

A Jagelló-korszak művészetéről lásd még az újabb művek közül: Mikó Árpád–Verő Mária (szerk.), *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. 1. (Jávor Anna [sorozatszerk.], A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3.) Budapest, 2008; Mikó Árpád–Verő Mária (szerk.), *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* 2. (Jávor Anna [sorozatszerk.], A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/4.) Budapest, 2008; Mikó Árpád, *A reneszánsz Magyarországon.* Budapest, 2009; Mikó Árpád, Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon, I. Az all'antica művészeti köznyelv kialakulása és elterjedése. *Ars Hungarica* 41:4 (2015) 363–420.

5 Réthelyi Orsolya et al. (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2005; Orsolya Réthelyi et al. (eds.), *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*. Budapest, 2005. A kiállításhoz kapcsolódó tanulmánykötet: Martina Fuchs–Orsolya Réthelyi (Hrsg.), *Maria von Ungarn [1505–1558]. Eine Renaissancefürstin.* Münster, 2007; korábbról lásd: István Schlégl, Ein Beitrag zur Ikonographie König Ludwigs II. von Ungarn. In: *Miscellaneae Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden.* Gent, 1968, 153–168.

6 Gulyás Borbála, Ünnepségek, palotások és mesterek a Jagelló-kori királyi udvarban. *Ars Hungarica* 41:4 (2015) 421–435; Borbála Gulyás, Die Turniere am Hof der ungarischen Könige im 16. Jahrhundert. In: Stefan Krause–Matthias Pfaffenbichler (Hrsg.), *Turnier. 1000 Jahre Ritterspiele.* Wien, 2017, 130–153. A középkori lovagi tornákhoz vö. korábban: Erik Fügedi, Turniere in mittelalterlichen Ungarn. In: Josef Fleckenstein (Hrsg.), *Das ritterliche Turnier im Mittelalter.* Göttingen, 1986, 390–400.

7 Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a 17. században.* Budapest, 1973; Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet.* Budapest, 1986.

8 Galavics Géza, Dorffmaister István történeti képei. In: Kostyál László–Zsámbéky Monika (szerk.), *„Stephan Dorffmaister pinxit". Dorffmaister István emlékkiállítása.* Zalaegerszeg, 1997, 83–109.

9 Sinkó Katalin, Kontinuitás vagy a hagyomány újrateremtése? Történeti képek a 19. században. In: Glatz Ferenc (szerk.), *Közgyűlési előadások, 2000. május. Millennium az Akadémián*. Budapest, 2000, 321; Veszprémi Nóra, A magyar történeti festészet kezdetei? (A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején). In: S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* (Loci Memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013, 261–273; Keserü Katalin, Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1848/49 után? In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 274–284; Stanislava Kuzmová, The Memory of Jagiellonians in the Kingdom of Hungary, and in Hungarian and Slovak National Narratives. In: Natalia Nowakowska (ed.), *Remembering the Jagiellonians.* London–New York, 2018, 75–84.

1990-es években a hazai művészettörténet-írásban megfigyelhető paradigmaváltásnak megfelelően – már egy új kutatási iránynak, az emlékezethelyek vizsgálatának a szemszögéből is foglalkoztak a 18. század végi, 19. századi Mohács-festményekkel. Az új megközelítés a 2000-ben rendezett, a mohácsi csata korához, illetve későbbi képzőművészeti recepciójához is számos fontos adalékot szolgáltató *Történelem – kép* című kiállításon, valamint a hozzá kapcsolódó katalógusban és tanulmánykötetben körvonalazódott először a legvilágosabban.[10]

Az 1980-as évek végén elkészült egy – még publikálatlan – II. Ulászló ikonográfia,[11] néhány éve pedig tanulmány jelent meg II. Lajos 16. századi portréiról.[12] A mohácsi csatához kapcsolódó számos képzőművészeti illusztrációt közöltek a csata történetét feldolgozó forráskiadások, tanulmánykötetek.[13] Bár a mohácsi csata eseményeiről, II. Lajos haláláról beszámoló, gyakran a témához többé-kevésbé kapcsolódó fametszetes illusztrációkkal szemléletessé tett korabeli német hírlevelek, röplapok összegyűjtése már a 19. században megindult,[14] még a közelmúltban is bukkant fel – mint látni fogjuk – egy eddig számon nem tartott, jelentékeny ábrázolás.[15]

Mivel ismereteim szerint sem a mohácsi csatáról, sem annak korabeli helyszínéről nem maradt fenn egykorú, hiteles, szemtanú által készített ábrázolás, a ránk maradt, a mohácsi csatával kapcsolatba hozható műalkotásokat nem lehet

10 Mikó Árpád–Sinkó Katalin (szerk.), *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról.* Budapest, 2000.

11 Bartos György, *II. Ulászló magyar és cseh király ikonográfiája.* Szakdolgozat. Budapest, 1988. ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára.

12 Erdős Zoltán, II. Lajos ikonográfiája a 16. században. *Turul* 87:4 (2014) 121–148.

13 Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.* Budapest, 1976, 1987[3]; Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései.* Budapest, 2016.

14 Fraknói Vilmos, A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1:1 (1876) 8–14; Kertbeny Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok, 1454–1600.* Budapest, 1880; Apponyi Sándor, *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok.* I. kötet. XV. és XVI. század. Budapest, 1900; Alexander Apponyi, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–IV. München, 1903–1927; Pukánszky Béla, Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv,* 277–294; Hubay Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Budapest, 1948; *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*. Tom. 2. Composuerunt Elisabetha Soltész–Catharina Velenczei–Agnes W. Salgó. Budapestini, 1990, M 739–M 748. Újabban lásd: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...”*, 267–274; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts.* A továbbiakban: *VD 16.* https://www.bsb-muenchen.de/kompetenzzentren-und-landesweite-dienste/kompetenzzentren/vd-16/; utolsó letöltés: 2019. június 20. A mohácsi csatával foglalkozó hírlevelek, népénekek részletes bibliográfiájával: Kasza Péter, Buda oppugnata 1541 – egy korszakváltó esemény új megközelítésben. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017) 11: 9. jegyzet.

15 Seláf Levente–Tóvizi Ágnes, Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról. *Magyar Könyvszemle* 130:2 (2014) 261–271.

csak a történeti ikonográfia kritériumai szerint vizsgálni. A művészettörténet és a történettudomány határán elhelyezkedő segédtudomány azoknak a vizuális médiumoknak a forrásértékét, hitelességét tanulmányozza, melyek a történelem folyamatáról adnak képi információt – a kiemelkedő eseményekről, helyszínekről, személyekről éppúgy, mint a hétköznapi életről, a gazdaságról, a viseletekről.[16] A 16. század első felében egyébként már nem volt ritka, hogy a jelentősebb csatákat, várostromokat – több-kevesebb hitelességgel – képzőművészeti alkotásokon is megörökítették; elég, ha az V. Károly (1500–1558) és I. Ferenc (1494–1547) csapatai között lezajlott, a franciák vereségével és uralkodójuk fogságba esésével végződött 1525. évi páviai csata kortárs ábrázolásaira (festményekre, falikárpit-sorozatra, sokszorosított grafikákra, emlékéremre) vagy a Buda és Pest 1541–1542. évi ostromait bemutató fametszetekre utalunk.[17]

A mohácsi csata ábrázolásaihoz tehát a történeti ikonográfia hagyományos módszereitől eltérő módon kell közelíteni: elsősorban a műalkotások reprezentációs és propagandafunkcióját, szövegkörnyezetét, előképeit és hatástörténetét, a korabeli tömegkommunikációban betöltött szerepét stb. kell meghatároznunk. Az ábrázolásokon eltérő megrendelői, művészi vagy kiadói stratégiákkal találkozunk. Néhány alkotáson a csata eseményeihez egyáltalán nem köthető motívumok jelennek meg, máshol pedig olyan, a korban népszerű képi toposzok, melyek tartalmi vagy szimbolikus megfelelést mutatnak az ábrázolni kívánt eseménnyel. A műalkotások harmadik csoportja – egyfajta korlátozott hitelességgel – a történeti források, leírások alapján próbálja meg a legpontosabban rekonstruálni az eseményeket vagy azok egy-egy részletét, illetve a korban népszerű, előképekről kölcsönzött képi toposzokat aktualizál a forrásoknak megfelelően.

Úgy vélem, szükséges a kutatás kitágítása is: II. Lajos alakja a csatában bekövetkezett halála miatt mind itthon, mind külföldön olyan szorosan kapcsolódott a mohácsi tragédiához, hogy az ő ikonográfiájának is részét kell képeznie a mohácsi csata recepciójának. A halála után az uralkodóról készült műalkotásokon (emlékpénzeken, metszeteken, festményeken) vagy az esetenként a képekhez kapcsolódó rövidebb-hosszabb leírásokban szinte mindig megemlítik halála helyét, idejét és körülményeit. Azt, hogy II. Lajos emlékezete milyen szorosan kapcsolódott a mohácsi csatához, kiválóan szemlélteti az az 1526 után készített, 6-6 centiméter átmérőjű alabástrom portrépár,[18] melyen Habsburg Mária és II. Lajos képmása mellett csupán az MDXXVI évszám szerepel. Az arcképes emlékérmeknél, plaketteknél nagyon ritka – bár nem példa nélküli –, hogy nem

16 Vö. Baráth Tibor, *A történeti képkutatás kialakulása, jelen állása és magyar feladatai*. (Magyar tanulmányok, 4.) Paris, 1935; Vayer Lajos, A történeti művek illusztrálása. In: Kumorovitz L. Bernát–Szilágyi Loránd (szerk.), *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták tanítványai.* Budapest–Pécs, 1938, 507–524.

17 Gödölle Mátyás, Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 42 (2017) 165–196.

18 Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, Ltsz.: 27. C./981-1, 980-2; vö. Carl Gustav Heraeus, *Bildnisse der regierenden Fürsten und berühmter Männer vom vierzehnten bis zum achtzehnten Jahrhunderte in einer Folgenreihe von Schaumünzen.* Wien, 1828, Tafel XVIII.16; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária*, III-20, III-21. tétel, 186.

található rajtuk valamilyen, az ábrázolt(ak) nevére, rangjára, tetteire vonatkozó szöveges információ. Ennek a portrépárnak a megrendelője úgy gondolta, hogy az 1526-os évszám annyira meghatározó, szimbolikus, hogy egyértelművé teszi, kiket ábrázolnak a képmások.

Interdiszciplináris kutatások keretében fontos lenne a II. Lajoshoz, illetve a mohácsi csatához kapcsolódó 16–17. századi verseknek, sírverseknek (a legkorábbi gyűjtemény – mint látni fogjuk – az 1544-ben megjelent *Pannoniae luctus* volt), illetve azoknak a rövid életrajzoknak vagy verseknek az összegyűjtése és magyarra fordítása, melyek a korban népszerű, illusztrált európai életrajz-gyűjteményekben, sokszorosított grafikai sorozatokon, egyes emlékpénzeken II. Lajos arcképe mellett szerepeltek. Szükséges lenne elkészíteni II. Ulászlónak és II. Lajosnak a korábbiaknál részletesebb ikonográfiáját is.

A korábbi kutatásokhoz kapcsolódva figyelmet kell szentelni az ikonográfiai típusok változásainak, illetve az ezek mögött kirajzolódó szemléleti különbségeknek. Ezek egyértelműen kimutathatók például a II. Lajos halálával kapcsolatos ábrázolásokban: teljesen más történelemértelmezés jellemzi a lováról lebukó királyt megjelenítő képeket, mint a holttestének Pietà-szerű kompozícióban történő megtalálását bemutató műalkotásokat. Sajátos társadalomlélektani változásokat jelez, hogy a Habsburg Márián kívül a mohácsi csatához köthető nőalakok – Perényiné Kanizsai Dorottya (1490–1532 után), Dobozi Mihály felesége – képzőművészeti megjelenítésével csak a 19. században találkozunk, akkor viszont hangsúlyosan. Ezek a nőalakok is részét képezték – éppúgy, mint a vitéz egri és szigetvári nők[19] – a század elejétől az írott és képi forrásokban egyaránt körvonalazódó női hősi panteonnak.

Kiemelt feladat a mohácsi csatához kapcsolódó 16–17. századi ábrázolások európai kontextusba helyezése. Nemcsak azért, mert ezek legtöbbje külföldön született vagy külföldi megrendelésű volt, hanem azért is, mert a 16. század folyamán a törökellenes harcok bemutatásakor egész Európában hasonló képi toposzok és kompozíciós sémák jelentek meg és vándoroltak. A motívumok előképeinek feltárása és utóéletének vizsgálata rávilágít a kor képzőművészetének nemzetközi kapcsolati hálójára. Nyomon követhető – mint látni fogjuk –, hogyan került egy spanyolok és franciák által vívott, 16. század eleji dél-itáliai csata emlékére feltehetően Itáliában készített antikizáló jelenet majdnem három évtizeddel később a mohácsi csata egyik emlékérmére. A korban nagyfokú mobilitás jellemezte a képzőművészek egy részét, köztük éremkészítőket, illetve fa- és rézmetszőket is, akik számára a legkönnyebb volt a motívumok átadása és átvétele. A művészet területén sajátos kozmopolitizmus és interkulturális szemlélet figyelhető meg, melyet a reformáció terjedése, a hitelvek miatti üldöztetések, a művészek sokszor kényszerű vándorlásai is felerősítettek.

19 Papp Júlia, „…a nőket seholsem látjuk valami vérengző foglalkozásban…". Székely Bertalan Egri nők című festményének történeti forrásai. *Művészettörténeti Értesítő* 63:2 (2014) 325–344; Uő, „Végy társadnak a harczba…" A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben. *Művészettörténeti Értesítő* 66:1 (2017) 35–51.

I. II. LAJOS 1526 UTÁN KÉSZÜLT KÉPMÁSAI

II. Lajos portréinak jelentős része a király mohácsi csatában bekövetkezett halála után készült. Férje elhunyta után Mária mind érzelmi okokból, mind a Habsburg-dinasztia magyar és cseh trónigényének megerősítése céljából jelentős képi propagandát fejtett ki II. Lajos emlékének ápolására. Mária, aki 1531 elején Németalföld helytartója lett, nemcsak magáról készíttetett portrékat, hanem férjéről is. II. Lajos posztumusz portréinak sajátossága, hogy – mivel a királynét helytartósága idején ábrázoló arcképeken Mária már idősebb volt – a festők az ezek párdarabjaiként készült festményeken a 20 éves korában elhunyt Lajost sem ifjúként, hanem érettebb arcvonásokkal, tömöttebb szakállal mutatják be. Mária a férje halála után saját magáról készíttetett festményeken, metszeteken élete végéig özvegyi ruhában, fehér özvegyi kendőben örökíttette meg magát, s valóban nem ment többé férjhez.

Az elhunyt királyt ábrázoló metszetek, festmények, érmek mellett Lajos emléke ápolásának kiemelkedő példája volt a brüsszeli Szent Mihály és Gudule székesegyházba 1538-ban készíttetett festett üvegablak, mely „a Szentháromság imádása közben, életnagyságban ábrázolja Lajost és a mögötte térdeplő Máriát. A pár fölé magasodik a király védőszentje, Szent Lajos".[20] Mária Bernard van Orleyt (1487–1541) és Jan Haecket kérte fel a déli kereszthajó üvegablakának elkészítésére.[21] Valószínűleg Bernard (Barent) van Orley festménye után készült az a II. Lajost ábrázoló, kis méretű portré, mely a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében található.[22] Ismeretlen mester készítette azt a nagyobb méretű, II. Lajost ábrázoló olajfestményt, mely 2013-ban került letétként a Magyar Nemzeti Múzeumba, s mely a 19. század első évtizedeiben a neves műgyűjtő, Ernst Lajos (1872–1937) gyűjteményében volt. A kép szerepelt az 1926-ban, a mohácsi csata 400 éves évfordulója alkalmából az Ernst Múzeumban rendezett kis emlékkiállításon is, 69. tételszámon, Barent van Orley műveként.[23] Az Orley-féle típussal rokonítható 16. századi II. Lajos-portrét őriz a Magyar Nemzeti Múzeum,[24] s az uralkodó arcképét számos rézmetszet is megörökítette.[25]

A II. Lajosról halála után készült portrék nagy számát tragikus, sokak megítélése szerint mártírszerű halála, illetve a halála idejével és körülményeivel egybeeső politikai, történelmi események fontossága indokolhatta. „II. Lajos halálát követően a Habsburg-ház egyes ágai azonnal megkezdték örökségének kisajátí-

20 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 133; vö. Schlégl, Ein Beitrag, 165; Bárány Attila, Adalékok Mohács emlékezetéhez a Habsburgok államaiban: II. Lajos ábrázolásai a brüsszeli katedrálisban. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 367–384; Attila Bárány, Queen Maria, the Cult of Louis II and Hungary in the Low Countries. In: Bozzay Réka (szerk.), *Történetek a mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*. Debrecen, 2014, 362–397.

21 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 133; vö. Bárány, Adalékok Mohács, 377.

22 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 34. tétel, 146.

23 Az Ernst-Múzeum kiállításai LXXXIV. Mohács emléke. Fiatal magyar művészek. Budapest, 1926. szeptember hó. A portré fekete-fehér reprodukciója a borítón látható. Vö. Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 35. tétel, 146., még svájci magántulajdonként említve.

24 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 36. tétel, 146.

25 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 146–148.

tását, alakjának sokrétű felhasználását saját uralkodói reprezentációjuk elemeként,"[26] hiszen a „nemzeti királlyal", Szapolyai Jánossal (1487–1540) szembeni trónviszályában Ferdinánd az elhunyt Lajos király szerződésben biztosított örököseként formált igényt a magyar trónra. „A kereszténység védelmében elesett uralkodó alakja ugyanakkor a törökellenes propaganda számára is komoly lehetőségeket jelentett, ami annál is inkább nagy jelentőséggel bírt, mivel a Habsburgok magyarországi uralmát a magyar elit egy része éppen a török elleni hathatós segítség reményében volt hajlandó elismerni."[27] A képi propagandában tehát mind II. Lajos Habsburg-családhoz tartozásának, mind a törökök elleni hősies küzdelmének hangsúlyozása fontos volt.

Lajos halála után a hazai források egy részében is – Brodarics Istvánnál (1480 körül–1539), Oláh Miklósnál (1493–1568) – megerősödött a hazájáért már a csata előtt tudatosan mártírhalálra készülő fiatal hős képe.[28] Valószínűsíthető, hogy a II. Lajos holttestének megtalálásában részt vevő Sárffy Ferenc levelének sokat vitatott részlete, mely szerint a körülbelül hathetes holttestet csodálatos módon romlatlanul találták meg, a középkori hagiográfiai irodalom kedvelt toposzának átvételével a király esetleges szentté avatásának tudatos vagy öntudatlan előkészítését célozta meg.[29] A gondolat egyébként már a csata előtt megfogalmazódott. Perényi Ferenc (1500 előtt–1526), az ifjú váradi püspök – aki maga is a mohácsi mezőn vesztette életét – az utolsó tanácskozáson „valamennyi jelenlevő meghökkenésére azt mondta a királynak, hogy a napot, melyen a csata lezajlik, ha már egyszer így tetszett, a Krisztus vallásáért Tomori Pál fráter vezetésével elesett húszezer magyar vértanúnak kell majd szentelni […], és ezek úgynevezett kanonizációja érdekében a kancellárt kellene a Városba küldeni, már ha túléli ezt a háborút, hiszen Rómában viselt követségei óta a pápa és a főpapság igen jól ismeri őt".[30]

II. Lajosnak az ország védelmében bekövetkezett hősi haláláról számos külföldi forrás is megemlékezett. Az 1544-ben Krakkóban megjelent *Pannoniae luctus* című versgyűjteménynek a mohácsi csatával és az uralkodópárral foglalkozó első 10 versében „a fiatalon elhunyt király, II. Lajos eszményített alakja emelkedik ki (2–5)".[31] Lajost – jórészt Mária és a Habsburg-udvar által kifejtett írott és képi

26 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 129.

27 Uo.

28 Bárány, Adalékok Mohács, 368–370. A Brodarics által alkalmazott retorikai sémáról, mellyel „II. Lajost, de tulajdonképpen vele együtt valamennyi Mohácsnál elesett katonát a kereszténység bajnokaként és mártírjaként mutat be", lásd: Kasza Péter, Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriájának első kiadásáról. In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 61.

29 Kasza Péter, Holttest a patakban. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 75; Szebelédi Zsolt, A Sárffy-levél értelmezésének nehézségei filológus szemmel. In: Uo. 91.

30 Kasza Péter–Pálffy Géza (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv: egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz: 1527. március 18. Dévény*. Budapest, 2011, 116–117.

31 Lakatos Bálint, Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112:3 (2008) 264.

propaganda hatására – halála után a kereszténység mártírjaként, *miles Christi*ként, *martyr Christi*ként tisztelték Európában, s haláláért és az ország pusztulásáért – mint például a német humanista, Johannes Cuspinianus (1473–1529)[32] – az önző, egymással veszekedő magyar nemességet tették felelőssé.

A Habsburg-reprezentációnak később is része volt a „mártírhalált" halt, a Habsburgokkal rokonságban álló II. Lajos emlékének ápolása. Az ő egykori páncéljának részeként tartottak számon egy, a jobb vállat védő, gazdagon díszített vértet a Ferdinánd főherceg által a 16. század közepén alapított ambrasi fegyvergyűjteményben,[33] „melyben igen hangsúlyos szerepet kapott a törökellenes program; igyekeztek megszerezni a nagy csatákhoz, híres hadvezérekhez kötődő ábrázolásokat és relikviákat".[34] A gyűjtemény részét képező úgynevezett Heldenrüstkammer darabjait bemutató, az első illusztrált múzeumi katalógusnak tartott, Giovanni Battista Fontana (1524–1587) rajzai után Dominicus Custos (1560–1612) által készített metszetekkel díszített *Armamentarium Heroicum*ban, mely 1601-ben latinul, majd két év múlva német fordításban is megjelent, II. Lajos ábrázolása is szerepelt.[35] II. Lajos tehát – az *Armamentarium*ban szintén megjelenített Zrínyi Miklóssal (1508 körül–1566), a szigetvári hőssel együtt – a Habsburg Birodalom hősi panteonjának szereplője lett.

Az *Armamentarium*énál bizonytalanabb egy korábbi, egyes kutatók szerint II. Lajost ábrázoló portrénak a meghatározása. Az 1532–1550 körül Augsburgban készített, páncélterveket tartalmazó vázlatkönyvben (*Thun'sches Skizzenbuch*) szerepel egy magyar ruhát viselő király ülő alakja, aki előtt magyar, cseh, dalmát, horvát, illetve osztrák címerrel, valamint (felcserélt színezéssel) a Jagellók felségjelvényével, a kiterjesztett szárnyú sassal díszített pajzs látható, mellette pedig egy páncél részletének a rajza.[36] A képen látható uralkodót először Quirin von Leitner (1834–1893) határozta meg II. Lajos magyar királyként, megemlítve, hogy az ábrázolás – három másik, a kéziratos könyvben szintén szereplő királyképpel együtt – I. Miksa császár genealógiájához készített vázlat volt.[37] Hans Burgkmair (1473–1531) I. Miksának a trójai Hektorral induló, a kor neves udvari tudósai, humanistái, genealógusai által 1509 és 1512 között összeállított családfájához (*Genealogie*)[38]

---

32 Vö. Kasza–Pálffy (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv*, 33–35.

33 Az 1514 körül Innsbruckban készített darab ma a bécsi Kunsthistorisches Museum Hofjagd und Rüstkammerjében található. Ltsz.: A 179; vö. Dr. Kalmár János, *Régi magyar fegyverek.* Budapest, 1971, 294–295; Stuart W. Pyhrr, European Armor from the Imperial Ottoman Arsenal. *Metropolitan Museum Journal* 24 (1989) 110. – a darab II. Lajoshoz rendelésének cáfolásával.

34 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 135; vö. Gulyás, Die Turniere am Hof, 140; reprodukciója: 139.

35 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 41. tétel, 146.

36 Prága, Uměleckoprůmyslové museum, Ltsz.: GK 11.572-B. fol. 3r. Legújabban lásd: Gulyás, Die Turniere am Hof, 140., Abb. 6. 71. jegyzetben részletes irodalommal.

37 Quirin von Leitner, Artistisches Quellenmaterial aus der gräfl. Thun-Hohensteinschen Fideikommiss-Bibliothek in Tetschen. *Jahrbuch der Kunshistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 7 (1888) II; Hans Martin Kaulbach–Helmut Zäh, *Das Augsburger Geschlechterbuch. Wappenpracht und Figurenkunst. Ein Kriegsverlust kehrt zurück*. Stuttgart, 2012, 206–209.

38 Rudolf Buchner–Heinz-Otto Burger–H. Theodor Musper, *Kaiser Maximilians Weisskunig.* I. Textband. Stuttgart, 1956, 39–41; Paul Geissler, Hans Burgkmairs Genealogie Kaiser Maxilmilians I. *Gutenberg Jahrbuch* 40 (1965) 249–261; Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich,*

77 fametszetet készített, melyeken névvel ellátott ősöket ábrázolt.[39] Szintén a témához kapcsolódott Burgkmairnak az a 13, a kutatás szerint 1516 és 1519 között készített fametszete, melyeken – ahogy az egy szintén Bécsben őrzött, 90 próbanyomatot tartalmazó másik együttesből kiderül – nem szerepelt a bemutatott személyek neve. Ennek a 13 lapnak a reprodukcióját először – kiegészítve az előző évben Burgkmair 77 fametszetéről megjelent tanulmányt – 1889-ben Theodor Frimmel (1853–1928) tette közzé, 90-ig folytatva a korábbi sorszámozást.[40] Az újonnan közölt lapok közül a 83. számú ábrázolását, mely egyértelmű hasonlóságot mutat a Skizzenbuch említett rajzával, Frimmel Quirin von Leitnerre hivatkozva szintén II. Lajossal azonosította, s ezt a meghatározást a későbbi kutatók egy része is átvette.[41] 1989-ben megjelent írásában Stuart W. Pyhrr úgy vélte, hogy II. Lajos alakja azért került be a Thun-vázlatkönyvbe, mert bizonyíthatóan az övé volt egy Kolman Helmschmid készítette tornasisak, s ez kapcsolja össze a vázlatkönyvben ábrázolt három másik, egykor szintén Helmschmid páncélját tulajdonló uralkodóval, vagyis a páncélkészítő legfontosabb vásárlóival.[42]

Más kutatók ugyanakkor bizonytalanabbak az azonosítást illetően. 1915-ben Hildegard Zimmermann (1890–1932) a fametszetsorozat egy másik darabját, a 88. számút – melyen egy hermelines palástot viselő, kezében kardot tartó, koronás gyermek látható – véli II. Lajos ábrázolásának, s hangsúlyozza, hogy a cseh, dalmát, horvát, magyar címer más uralkodók mellé helyezett címerpajzson is feltűnik.[43] Csak feltételesen tartja a *Skizzenbuch*ban található ábrázolást II. Lajos képmásának néhány közelmúltbeli tudományos munka szerzője is.[44]

Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band 5. *Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*. Wien, 1986, 362–365; Peter Kathol, Alles Erdreich ist Österreich Untertan. Studien zu genealogischen Konzepten Maximilians I. unter besonderer Berücksichtigung der „Fürstlichen Chronik" Jakob Mennels. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 106 (1998) 365–376; Marianne Pollheimer, *Genealogie und Gedechtnus Maximilian I. Jakob Mennel und die frühmittelalterliche Geschichte der Habsburger in der „Fürstlichen Chronik."* Diplomarbeit, Wien, 2005, 28–47; Kaulbach–Zäh, *Das Augsburger Geschlechterbuch,* 206–209.

39 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 8018; Simon Laschitzer, Die Genealogie des Kaisers Maximilian I. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* VII (1888) 1–25.

40 Theodor Frimmel, Ergänzungen zu Burgkmairs Genealogie des Kaisers Maximilian I. aus der Bibliothek der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 10 (1889) CCCXXV–CCCXXVI. Frimmel a próbanyomatokat 1516–1519 közé datálja.

41 Ortvay, *Mária,* 26. kép; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700.* 5. Amsterdam, 1957, 83. tétel, 110–111; Ortwin Gamber–Kolman Helmschmid, Ferdinand I. und das Thun'sche Skizzenbuch. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 71 (1975) 11; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 21. tétel, 128., 144. – a régebbi hazai irodalom említésével.

42 Pyhrr, European Armor, 102, 110–111, 116.

43 Hildegard Zimmermann, Hans Burgkmair des Älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen* 36 (1915) 42; Hildegard Zimmermann, Katalog der erhaltenen Probedrucke zu Hans Burgkmair des älteren Holzschnittfolge zur Genealogie Kaiser Maximilians I. *Jahrbuch der Preußischen Kunstsammlungen* 36 (1915) No. Fr. 88.: „Dargestellt ist wohl Ludwig II. von Ungarn." 19.

44 Pierre Terjanian, The Art of the Armorer in Late Medieval and Renaissance Augsburg:

1. kép. II. Lajos cseh királyként. Martin Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka o Založenij Zemie Czeske, a prwnijch obywatelijch gegich...* Prága, 1539, o. n.

A cseh nemzeti és a Habsburg birodalmi szemlélettel egyaránt találkozunk azokban a 16. század közepén, tehát I. Ferdinánd csehországi uralkodása idején megjelent cseh nyelvű krónikákban, illetve egy tollrajzokkal kiegészített kéziratban, melyek II. Lajost cseh királyként ábrázolták. Martin Kuthen (1510 körül–1564) 1539-ben Prágában megjelent, a cseh hercegeket és királyokat ismertető, medalionba foglalt fametszetes arcképekkel illusztrált *Krónikájában*[45] a 18. királyként II. Lajos szerepel *(1. kép)*. A kiadványban a portrék – különösen a legkorábbi időkben uralkodó hercegeké – meglehetősen sematikusak voltak, nagyon hasonló ábrázolásokat több személyhez is hozzárendeltek. A nyitott koronás, szakállas, a fül aljáig érő egyenes hajat viselő II. Lajost ábrázoló profilportré viszonylag egyénített vonásokat mutat, feltehetően az uralkodót ábrázoló érem volt az előképe. Hasonlóságot találunk például II. Lajos 1525-ben készült koronás éremképe (hátlapján Lajos és Mária egyesített címere) és a cseh krónika portréja között – a LVDOVICVS D(ei) G(ratia) HUNGARIE BOHEMIE REX feliratú érmet[46] minden bizonnyal ismerték Csehországban is. A krónikában található arckép jelenik meg az egy évvel később kiadott latin nyelvű változatban is, ahol szintén a 18. cseh királyként (LVDOVICVS B: R: XVIII.) említik II. Lajost.[47] A portré alatt hősi halálára utaló disztichont olvashatunk.

II. Lajos egész alakos képe – a két krónikában közzétett, profilban ábrázolt fejjel – megtalálható abban a Bécsben őrzött kéziratban is, melyet a 16. század közepén I. Ferdinánd cseh udvarmestere, Johann von Hasenburg készített, s melyhez 44 színezetlen tollrajzot mellékelt.[48] A cseh nyomtatott krónikákban

The Rediscovery of the Thun Sketchbooks. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* 13/14 (2011/2012) 322–323; Gulyás, Die Turniere am Hof, 140.

45 Martin Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka o Založenij Zemie Czeske, a prwnijch obywatelijch gegich...* Praga, 1539, o. n.

46 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 16. tétel, 143. – irodalommal.

47 *Catalogus Ducum Regumque Bohoemorum in quo summatim gesta singulorum singulis Distichis continentur. Insuper additae sunt eorum facies Iconicae, & ad vivum deliniatae*. Authore Martino Cvtheno Bo: Anno MDXL, o. n.

48 Johannes ab Hasenburgk et Budynae, *Icones ducum regumque Bohemiae a Przemysl primo duce usque ad Ludovicum Wladislai filium, qui a. 1526... occubit inscriptionibus illustratae*. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 8043; vö. *Tabvlae codicvm manv scriptorvm praeter graecos et orientales in Bibliotheca palatina vindobonensi asservatorvm.* Volvmen V. Cod. 6501–9000. Vindobonae, 1871, 203; Joseph Neuwirth, Der verlorene

közzétett II. Lajos-arckép felhasználása Hasenburg tollrajzánál nem a véletlen műve: nevével az 1540-es latin nyelvű krónikában is találkozunk, mégpedig a bevezető szövegek egyik versének szerzőjeként – ismerhette tehát a nyomtatott kiadvány képanyagát. A képek nagyobb mértékű átvételéről azonban nem beszélhetünk, hiszen a kézirathoz mellékelt királyportrék többsége mind ikonográfiailag, mind rendszerezésében különbözött a korábban keletkezett nyomtatott krónikákétól.[49]

Hasenburg kézirata – ahogy a Ferdinánd császárhoz szóló ajánlásban is olvashatjuk – valójában egy illusztrált felterjesztés volt: azt javasolta az uralkodónak, hogy cseh királyként a korábban a prágai királyi várban található, a cseh hercegeket és királyokat ábrázoló képciklust,[50] mely az 1541. június 9-én bekövetkezett katasztrofális, a város nagy részére kiterjedő tűzvészben teljesen megsemmisült, a vázlatokon látható portrék felhasználásával a vár újjáépítésekor festesse újra, s terjessze ki saját koráig.[51] A feltehetően IV. Károly (1316–1378) idejében elkezdett, feliratokkal ellátott képsorozatról két másik, szintén Bécsben őrzött, még a tűzvész előtt keletkezett, illusztrálatlan kéziratban (Cod. 7304., Cod. 8491.) is találunk információkat. A Cod. 7304. kézirat (*Cronica Ducum Regum, et Imperatorum Regni Bohemie in Arce Pragensi depicti et conscripti*) II. Ulászló haláláig ismerteti a cseh királyokat (talán még 1526 előtt befejezték), míg a későbbi Cod. 8491. (*Bohemorum Ducum atque Regum nomina ac gesta Pragae in Aula Regia ordine vt sequitur descripta*, Prága, 1534) végén már találunk egy II. Lajoshoz kapcsolódó epitáfiumszöveget is, melyben az uralkodót *martyr Christi*ként említik.[52] Az eredeti falképsorozatot – úgy tűnik – II. Ulászló idejéig

Cyklus böhmischer Herrscherbilder in der Prager Königsburg. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 35 (1897) 22–82; Bartos, *II. Ulászló,* 16. tétel, 32; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 135, 39. tétel, 146. A kéziratnak, illetve a hozzá mellékelt tollrajzoknak 1822-ben Ludwik Krones által készített másolatát a prágai Nemzeti Múzeum könyvtárában (Knihovna Národního muzea, Praha) őrzik; vö. Blanka Kubíková–Sylva Dobalová–Jaroslava Hausenblasová (eds.), *Arcivévoda Ferdinand II. Habsburský.* Praha, 2017, II. 57. tétel, 158.

49 Neuwirth, Der verlorene Cyklus, 73.

50 Neuwirth, Der verlorene Cyklus, 37–38. Neuwirth máig alapvető, részletes tanulmánya mellett lásd például: Áron Petneki, Identificatio, Exemplum, Stimulus. Mode und Rolle der Ahnengalerie in Ostmitteleuropa. In: August Buck–Tibor Klaniczay–S. Katalin Németh (Hrsg.), *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Leiden–New York, 1989, 49; Evelin Wetter, Die Lausitz und die Mark Brandenburg. In: Jiři Fajt–Markus Hörsch–Andrea Langer (Hrsg.), *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437.* Ausstellungskatalog. München–Berlin, 2006, 347; Eliška Fučíková, Kaiser Ferdinand I. und das Schicksal des Herrscherzyklus' im Alten Königspalast der Prager Burg. *Historie – Otázky – Problémy* 7:2 (2015) 135–141; Blanka Kubíková, Adoption of Habsburg Portrait Models for Aristocratic Likenesses in the Czech Lands in the Reign of Ferdinand I. *Historie – Otázky – Problémy* 7:2 (2015) 219–235; ebben a prágai vár falképeiről: 224–225; Eliška Fučíková, Die Prager Burg unter Erzherzog Ferdinand II. Umbau und künstlerische Gestaltung. In: Sabine Haag–Veronika Sandbichler (Hrsg.), *Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst. Jubiläumsausstellung*. Innsbruck, 2017, 47–48.

51 Neuwirth, Der verlorene Cyklus, 26–27.

52 II. Lajos Hasenburg kéziratában található epitáfiumszövegét idézi: Neuwirth, Der verlorene Cyklus, 43.

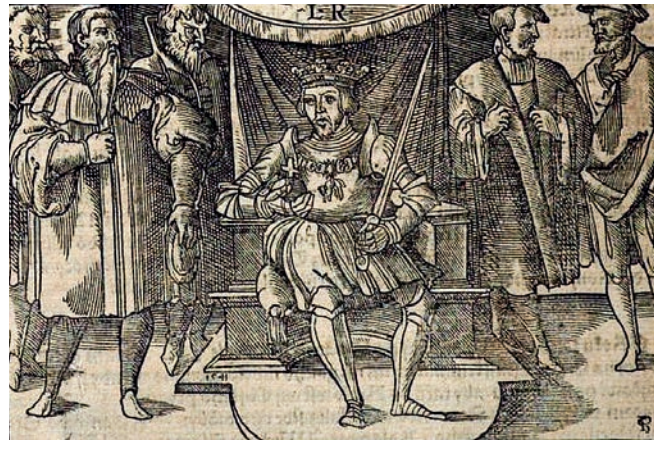

2. KÉP. II. LAJOS CSEH KIRÁLYKÉNT.
VÁCLAV HÁJEK Z LIBOČAN, *KRONYKA CZESKÁ*.
PRAHA, 1541, CCCCLXXI. LAP UTÁN

folytatták, II. Lajos portréja már nem szerepelt közöttük.[53] Hasenburg ugyanakkor mellékelte tervezetéhez II. Lajos egész alakos portréját is annak érdekében, hogy a sorozat újrafestésekor azzal folytassák a cseh királyok sorát. Bár 1548-ban élénk levelezés folyt I. Ferdinánd és fia, Ferdinánd főherceg között az uralkodói „ősgaléria" helyreállításáról, s komoly tervek is születtek, ezek végül nem valósultak meg.[54]

II. Lajos ábrázolásával találkozunk egy 1541-ben, Prágában megjelent nyomtatott cseh krónikában is.[55] A kiadványban számos, alkalmanként többször ismétlődő fametszetet – tájképeket, életképeket, viseletképeket, csataképeket – találunk. Az uralkodókat – a két korábbi (1539, 1540) krónikával ellentétben nem önálló portrékon, hanem többalakos, fekvő formátumú jelenetekben, többnyire trónjukon ülve jelenítik meg. Így láthatjuk a könyv vége felé, hat személlyel körülvéve II. Ulászlót, Lajos király apját,[56] s a következő uralkodóként a szintén trónján ülő II. Lajost is.[57] Az ábrázolás azonosítását nemcsak az teszi egyértelművé, hogy a II. Lajos uralkodását ismertető szövegrészben helyezték el, hanem a kép több eleme is *(2. kép)*. A trón fölötti baldachinon az L R [Ludovicus Rex] monogram látható, a teljes páncélt és csataköténytviselő, jobb kezében országalmát, a balban kardot tartó uralkodó nyakában az Aranygyapjas rend nyaklánca lóg, melyet a gyermek Lajos 1515-ben, Máriával kötött eljegyzésekor kapott a Habsburg-udvartól. A fej – a nyitott koronával, a fül aljáig érő rövid hajjal, a hosszúkás kecskeszakállal – feltűnő hasonlóságot mutat a cseh krónikákban, illetve Hasenburg

53 A ciklus Jagelló-kori folytatásának Eliška Fučíková általi megkérdőjelezéséről: Kubíková, Adoption of Habsburg, 224–225.
54 Fučíková, Kaiser Ferdinand I., 135–138.
55 Václav Hájek z Libočan, *Kronyka czeská*. Praha, 1541, CCCCLXXI. lap után.
56 Libočan, *Kronyka czeská*, CCCCXXXXV.
57 Libočan, *Kronyka czeská*, CCCCLXXI. utáni lap.

tollrajzán láthatókkal, csak az ott profilból ábrázolt fejet itt szemből látjuk. Az, hogy az illusztrátor a sisak kivételével teljes hadi készültségben ábrázolta a királyt, azt jelzi, hogy uralkodása legfontosabb eseményének azt tartotta, hogy személyesen részt vett a törökökkel vívott fegyveres harcban. Ezt támasztja alá az is, hogy a Lajosról szóló részt a több helyen alkalmazott illusztrációk közül – mint látni fogjuk – egy, a törökök és keresztény páncélosok között folyó csatajelenettel tették szemléletessé.

3. KÉP. II. LAJOS CSEH KIRÁLYKÉNT. BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ, *DIADOCHOS ID EST SUCCESSIO: GINAK POSLAUPNOST KNIJZAT A KRALUW CZESKICH.* PRAGA, 1602, 194.

Figyelemre méltó, hogy bár a cseh királyok ábrázolásában a 16. század közepén egy erőteljes ikonográfiai hagyománnyal találkozunk, fél évszázaddal később a nemzeti királyokat bemutató cseh kiadvány[58] II. Lajost már egy új, a korban igen népszerű ábrázolásnak, Paolo Giovio (1483–1552) nocerai püspök híres, eredetileg több mint 400 darabot tartalmazó, később szétszóródott comói arckép-gyűjteményének metszetmásolatok révén széles körben ismertté vált darabja alapján jelenítette meg *(3. kép)*. Giovio nevezetes haditetteket végrehajtó férfiakat – köztük II. Lajost – bemutató életrajz-gyűjteményének első latin és olasz nyelvű kiadásai[59] még nem tartalmaztak portrékat. Bár Giovio még életében tervezte, hogy életrajz-gyűjteményeit arcképekkel díszítve adja ki, ez végül csak halála után két évtizeddel valósult meg. Az Itáliából Bázelbe menekült protestáns nyomdász, Pietro Perna (1519–1582) Giovio halála után, de még a gyűjtemény szótszóródása előtt Comóba küldte Tobias Stimmer (1539–1584) svájci festőt és illusztrátort, aki lerajzolta a Giovio gyűjteményében található, részben érmek és medalionok alapján készült festményeket.[60] Az 1575-ben Bázelben megjelent la-

58 Bartoloměj Paprocký, *Diadochos id est successio*: *Ginak Poslaupnost Knijzat a Kraluw Czeskich*. Praga, 1602, 194. A Giovio gyűjteményéhez kapcsolható II. Lajos-képmásokról (a fenti mű említése nélkül): Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 136–138.

59 Pauli Iovii, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*. Florentiae, 1551. [II. Lajosról: 244–246.]; *Gli elogi vite brevemente scritte d'huomini illustri di guerra, antichi et moderni,* di Mons. Paolo Giovio… In Fiorenza, MDLIIII. [II. Lajosról: 311–315.] – megemlítve a Szulejmán által Konstantinápolyba hurcolt Mátyás-kori bronzszobrokat. A szobrok történetéről legrészletesebben lásd: Mikó Árpád, Imago Historiae. In: Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem – kép,* 42–47.

60 Schlégl, Ein Beitrag, 168; Peter G. Bietenholz, *Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*. Leiden–New York–Köln, 1994, 205; Susan Gaylard, *Hollow Man. Writing, Objects, and Public Image in Renaissance Italy.* New York, 2013, 168–169.

tin nyelvű,[61] illetve az 1577-es német nyelvű kiadást[62] már a Stimmer által készített rajzok fametszetei – köztük a II. Lajost ábrázoló – díszítették. Ezzel az ikonográfiai típussal találkozunk Cristofano dell'Altissimo (1525 körül–1605) 1568 előtt készült, a firenzei Uffiziban őrzött festményén is, mely a Giovio portrégyűjteményében őrzött képmás másolata volt.[63] Az arcképgyűjtemény európai népszerűségét jelzi, hogy Ferdinánd főherceg majdnem ezer darabból álló, kis méretű (13,5 × 10,5 cm) festményeket tartalmazó ambrasi képgyűjteménye egy részének – köztük II. Lajos portréjának is[64] – a Giovio-féle arcképek firenzei másolatai voltak az előképei.[65]

4. kép. II. Ulászló. Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka o Založenij Zemie Cžeske, a prwnijch obywatelijch gegich...* Prága, 1539, o. n.

Az ábrázolási típus Pompilio Totti (1590 körül–1639) 1635-ben megjelent kiadványában,[66] illetve egy hasonló című, későbbi kiadványban is[67] szerepelt. Azért is érdekes ennek a Lajos-portrénak a megjelentetése az 1602-es cseh krónikában, mert a szerző vagy a szerkesztő az uralkodók portréinál – kevés kivételtől elte-

61 Pauli Iovii, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*. Basil, 1575. [II. Lajosról: 274–277., portréja: 275.]

62 Tobias Stimmer, *Eigentliche und gedenkwürdige Contrafacturen oder anbildungen wolverdienter unnd weitberümpter Kriegshelden auss des hochwürdigen Bischoffs Pauli Jovii Elogiis oder Rhumschriften gezogen...* Basel, 1577, 344r; vö. Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 48. tétel, 147.

63 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 137, 45. tétel, 147. A festő Cosimo de' Medici (1519–1574) megbízásából készítette a másolatokat; Karl Schütz, Die Porträtsammlung Erzherzog Ferdinands II. In: Wilfried Seipel (Hrsg.), *Werke für die Ewigkeit. Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II*. Wien, 2002, 21.

64 159. számú kép; vö. Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 42. tétel, 146–147.

65 Friedrich Kenner, *Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol.* Wien, 1892, 7, 74. A gyűjteményhez vö. Friedrich Kenner, Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 14 (1893) 37–186; 15 (1894) 147–259; 17 (1896) 101–274; 18 (1897) 135–261; 19 (1898) 6–146; Gerhart Ladner, *Die Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol. Führer durch die kunsthistorischen Sammlungen in Wien.* (Herausgegeben vom Verein der Museumsfreunde, 17. Heft.) Wien, 1932; Schütz, Die Porträtsammlung, 19–21, 84.

66 Pompilio Totti (kiad.), *Ritratti et elogii di capitani illustri…* Roma, 1635, 193–194; vö. Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 137–138, 44–46. tétel, 147. II. Lajos arcképét ugyanakkor az Erdős Zoltán által 46. tételként említett, *Ritratti di cento capitani illustri intagliati da Aliprando Capriolo…* című, 1596-ban és 1600-ban Rómában megjelent kiadványban nem találtam meg, s az uralkodó neve a portrékat felsoroló jegyzékben sem szerepel. Vö. https://books.google.hu/books?id=ZdwQdMjFxzUC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge _summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; utolsó letöltés: 2019. június 20. A kiadványban a magyarok közül csak Mátyás király (75.) és Báthory István lengyel király (111.) portréjával találkozunk.

67 *Ritratti et elogii di capitani illustri*. Descritti da Giulio Roscio, Monsig. Agostino Mascardi, Fabio Leonida, Ottavio Tronsarelli, et Altri. Roma, 1646, 254–256.

kintve – ugyanazt a két-három típust váltogatta, II. Lajosnál azonban megszerezte a modern előképet. A fentebb ismertetett négy, nyomtatásban megjelent portréval (1539, 1540, 1541, 1602) tehát bővíthetjük II. Lajos néhány éve összeállított ikonográfiáját,[68] II. Ulászlónak az ugyanezekben a kiadványokban szereplő képmásaival pedig az övét.[69]

5. KÉP. ISMERETLEN MESTER: II. LAJOS ARCKÉPE. KÖNYVILLUSZTRÁCIÓ (?). D. N.

További kutatást igényel az a sajátos jelenség, hogy II. Ulászlónak az 1539-ben és 1540-ben megjelent cseh krónikákban szereplő arcképe[70] *(4. kép)* – mind a szakállt és a hajat, mind a ruházatot tekintve – feltűnő hasonlóságot mutat néhány későbbi, a felirata szerint II. Lajos királyt ábrázoló metszettel[71] *(5. kép)*. Úgy tűnik, hogy Lajos és Ulászló arcképét a cseh királyokat bemutató 1735-ös kiadványban[72] is felcserélték: II. Lajosnak a 231. oldal előtt található mellképe az 1539-es és 1540-es cseh krónikák II. Ulászló képéhez hasonlít (hosszú haj, nyitott nyakú ing, a csupasz áll alatti körszakáll, szemből történő beállítás), míg Ulászlónak a fia előtt található portréja (223. oldal előtt) a Giovio-féle II. Lajos-arckép elemeit tartalmazza (magasan záródó nyakú,ráncolt ing, prémgalléros kabát, fülig érő haj, kecskeszakáll, profilképes beállítás).

II. Lajos alakja Nyugat-Európában máshol is ismert volt, s számos, nem a Habsburg- udvarhoz köthető ábrázolás készült róla. Közéjük tartozik egyik legismertebb, a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött, feltehetően egy itáliai mester által a 16. század első felében készített portréja. A festményt korábban Tiziano (1487 körül?–1576) II. Lajost ábrázoló egész alakos, elveszett képmása részleges másolatának vélték.[73] A festményen ábrázolt alak ruhája és testtartása

68 Erdős, II. Lajos ikonográfiája. Nem szerepel benne II. Lajosnak a krivokláti vár homlokzati zárterkélyén található, 1516–1522 körül készült félalakos reliefportréja sem; vö. Bartos, *II. Ulászló*, 12. tétel, 28.

69 Bartos, *II. Ulászló.*

70 Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka*, o. n.; *Catalogus Ducum Regumque*, o. n.

71 Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 135., 40. és 40a. tétel, 146.

72 Bohuslao Balbino, *Historia De Ducibus, Ac Regibus Bohemiae*: *In qua praecipua Gesta Ducum, ac Regum, tum Genealogiae omnium Familiarum apud nos imperitantium.* Pragae, 1735.

73 Például: Balogh Jolán, Tizian és Mária királyné. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts / Az O. M. Szépművészeti Múzeum Közleményei* 2 (Juin 1948) 56–57; Pigler Andor, *Katalog des Staatlichen Museums für Schöne Künste.* Budapest, 1954, 571; Schlégl, Ein Beitrag, 166–167.

valójában – mint a későbbi kutatás rámutatott – Raffaello Santi (1483–1520) Lorenzo de' Medicit (1492–1519) ábrázoló, 1516–1519 körül készült, ma amerikai magántulajdonban lévő portréjának másolata – kiegészítve az Aranygyapjas rend jelvényével. A fej előképe valószínűleg a mohácsi csatáról is részletes leírást adó Giovio említett arckép-gyűjteményének II. Lajost ábrázoló képmása volt.[74] A Giovio-féle portré (s ennek nyomán a Szépművészeti Múzeum festményének) előképe valószínűleg egy II. Lajost profilban ábrázoló érem lehetett, az 1532-ben feltehetően Hieronymus Magdeburger[75] (említve 1507/8–1540 között) vagy követője által készített emlékérem, illetve a feltehetően Christoph Fuessl által 1531-ben vagy utána készített érem arcképe például – mint látni fogjuk – hasonlít a budapesti festményére, illetve a Giovio-féle képmásról készített metszetére.

II. A MOHÁCSI CSATÁHOZ KÖTHETŐ 16–17. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSOK

A csataképeket a hazai és a külföldi szakirodalom[76] alapvetően két nagy csoportra osztja: a csataábrázolásoknál egyébként jóval szélesebb témakört (például békekötések, uralkodók találkozása, koronázások stb.) felölelő történelmi eseményképre (*historisches Ereignisbild*) – ami a hazai szakirodalomban történelmi csataképként szerepel[77] – és a katonai életképekre (*militärische Genremalerei*).

Míg a történelmi eseményképek egy konkrét eseményt – esetünkben csatát – mutatnak be több-kevesebb élethűséggel, a katonai zsánerképek a háborús szokásokat, a katonai élet mindennapjait, a háborúban bekövetkező, de egy-egy konkrét helyhez nem feltétlenül köthető eseményt – egy falu kifosztása, kisebb összecsapások, a katonák kegyetlenkedései, a végvári vagy a tábori élet sajátos (időnként vidám) pillanatai stb. – jelenítenek meg.

A 16. század első felétől az európai közvélemény egyre élénkebb figyelemmel és növekvő aggodalommal fordult a Kelet-Európában folyó török háború hírei felé. A hadi eseményekről, várostromokról tudósító hírlevelek (*Newe Zeyttung*) mellé gyakran mellékeltek sokszorosított grafikai ábrázolásokat, leggyakrabban

74 Garas Klára, *Olasz reneszánsz portrék.* Budapest, 1981, 22. tétel; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária,* VI–2. tétel, 225–226; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 136.

75 Viktor Katz, *Die erzgebirgische Prägemedaille des XVI. Jahrhunderts.* Praha, 1932, 51–91; Walter Cupperi–Martin Hirsch–Annette Kranz u.a. (Hrsg.), *Wettstreit in Erz. Porträtmedaillen der deutschen Renaissance*. Berlin, 2013, 327.

76 Ambrózy György, *A magyar csatakép.* Budapest, 1940; Matthias Pfaffenbichler, *Das Schlachtenbild im ausgehenden 16. und 17. Jahrhundert*. Dissertation, Universität Wien, 1987; Hajdu István–Kajetán Endre, *Csataképek. A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében.* Budapest, 1980; György Rózsa, *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*. Budapest, 1987; John Hale, *Artists and Warfare in the Renaissance.* New Haven–London, 1990; Matthias Pfaffenbichler, A barokk csatakép Közép-Európában. In: Mojzer Miklós (szerk.), *Zsánermetamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben.* Budapest, 1993, 48–65; Matthias Pfaffenbichler, Das frühbarocke Schlachtenbild – vom historischen Ereignisbild zur militärischen Genremalerei. In: Klaus Bußmann–Heinz Schilling (Hrsg.), *1648 – Krieg und Frieden in Europa. Münster/Osnabrück 24.10.1998–17.01.1999.* (Katalog zur 26. Europaratsausstellung) Textband 2. Münster, 1998, 493–500; Pia F. Cuneo, *Artful Armies, Beautiful Battles. Art and Warfare in Early Modern Europe*. Boston, 2002; Gödölle, Buda és Pest, 165–196.

77 Pfaffenbichler, A barokk csatakép, 48–49.

fametszeteket. A mohácsi csatáról közvetlenül az események után született német nyelvű hírleveleket díszítő illusztrációk többsége még nem a csatát vagy annak helyszínét mutatta be, hanem a katonai zsánerképek műfajához tartozó, sokszor felhasznált, általános képi toposzokat tartalmazó fametszeteket – várostrom,[78] kisebb csatajelenetek,[79] *landsknecht*ek küzdelme[80] – mellékeltek hozzájuk. Egy, a mohácsi csatáról tudósító hírlevél címlapján olyan ábrázolással találkozunk, mely a kortárs eseményeket – a törökök kegyetlenkedése a meghódított területeken – vallásos ikonográfiai típusra (Betlehemi gyermekgyilkosság) emlékeztető kompozíción jelenítette meg.[81] A kisgyermekeket karddal lemészároló törökök propagandisztikus képi toposza – mint az ellenség barbárságának, irgalmatlanságának szemléletes példája – azokon a röplapokon, hírleveleken is feltűnik, melyek Bécs 1529. évi első ostromának eseményeiről tájékoztattak.[82] A mai szemlélő számára is elborzasztó az a korában is minden bizonnyal jelentős propagandahatást kifejtő, 1530-ban Erhard Schön (1491 körül–1542) által készített fametszet, mely kisgyerekeket karóba húzó törököket ábrázolt.[83] A törökökről ugyanakkor nemcsak ezek az „információk" jutottak el az európaiakhoz: az 1530-as évek elejétől „lettek népszerűek a törökökről szóló röplapok

78 *Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türckischen Kayser gethaten, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxviij. tag Augusti* [...] *an unnsern mitbrüdern der hungerischen Landtschafften* [...] *getriben hat...* H. n., 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 66; vö. *Catalogus librorum sedecimo*, M 740, *VD 16*, B 5796.

79 *Hernach volgt des Blutthundts, der sich nennet ein türgkischen Keyser Gethaten, so er unnd die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxviij. tag Augusti* […] *an unsern Mitbrüdern der ungerischen Landschafften* […] *triben hat.* Basel, 1526. Adam Petri. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 189. A nyomtatvány két metszetet tartalmaz. Vö. *Catalogus librorum sedecimo*, M 742; *New zeytung. Die Schlacht des Turckischen Keysers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.* [Leipzig, 1526]; *VD 16*, ZV 11475.

80 *Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch Künig und der Türck mit einander gethan haben. Im Speten thon*. Nürnberg, 1526. Újabb kiadása: Nürnberg, 1530 körül. Vö. Seláf–Tóvizi, Ismeretlen, 268–269.

81 *Hernach volgt des Bludthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser, Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxviij. tag Augusti* […] *an unsern mitbrüdern der Ungrischen landtschafften* […] *getryben hat* [...] Nürnberg, 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 188; vö. *Catalogus librorum sedecimo*, M 741; *VD 16*, ZV 2106. Hasonló tematikájú metszetek illusztrációit közli: Pukánszky, Mohács és az egykorú, 281, 283. A kompozíció előképét lásd: Johannes Lichtenberger, *Pronosticatio in Latino*. Heidelberg, 1488; vö. Soltész Zoltánné, Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. *Magyar Könyvszemle* 94:1–2 (1976) 29; Uő, Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. *Magyar Könyvszemle* 92:4 (1976) 326–327.

82 *Türckische Belegerung der statt Wien / So es den vergangenen Herbst / inn disem. XXIX. / Jahre verschinen / und ergangen hat.* Vö. Günter Düriegl (Hrsg.), *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung.* Historisches Museum der Stadt Wien. Kiállítási katalógus. Wien, 1979, Nr. 152. 70; *Des Turcken Erschreckliche belagerung und Abschiedt der Stat Wien. 1529.* [Wittenberg], 1529; Düriegl, *Wien 1529,* Nr. 174. 77, 79. Ez utóbbihoz, melynek „újrahasznosított" illusztrációja nem is török, hanem német katonának ábrázol, vö. Soltész, Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai, 326–327.

83 Max Geisberg, *The German Single-leaf Woodcut, 1500–1550.* I. New York, 1974, G.1243; *Hollstein's German.* Volume XLVII. Rotterdam, 2000, 145. tétel, 18, 22.

(*Türkenzeitung*), amelyekben keveredtek a valós hírek az orientalizáló egzotikum zsánereivel."[84]

Találkozunk a mohácsi csatáról tudósító külföldi hírleveleken olyan ábrázolásokkal is, melyek – tartalmukban legalábbis – közelítenek a valós eseményekhez: azt a 15. század vége óta rendkívül népszerű és gyakori képi toposzt alkalmazzák, amely páncélos nehézlovasság és török könnyűlovasság összecsapását mutatja be[85] *(6. kép)*. Bár sematikusan, de a magyarok és a törökök harcát ábrázolja egy Mohács közelébe helyezett jelenet Lázár deák 1528-ban kiadott Magyarország térképén is.[86]

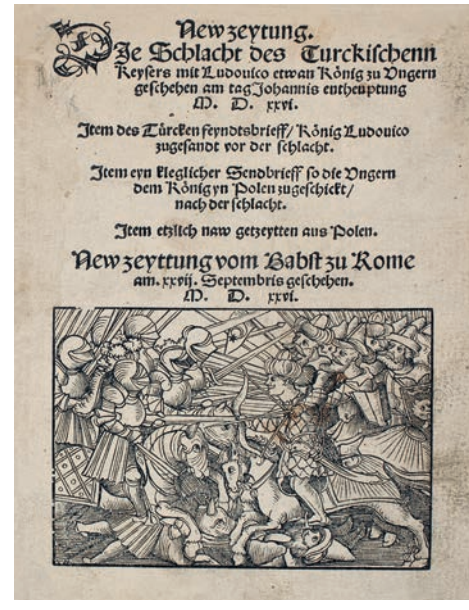

6. KÉP. CÍMLAP. *NEW ZEYTUNG. DIE SCHLACHT DES TURCKISCHENN KEYSERS MIT LUDOUICO ETWAN KÖNIG ZU VNGERN GESCHEHEN...* [LEIPZIG], 1526

Az 1526-ban megjelentetett illusztrált kiadványok közül a mohácsi csatát legrészletesebben egy csak néhány éve ismertté vált ábrázolás jelenítette meg. A bambergi Staatsbibliothekban őrzött, *Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem Künig von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.* című nyomtatvány Mert Sporer mohácsi

84 Gödölle, Buda és Pest, 172. Török lovaskatonát látunk például a mohácsi csatáról szóló hírlevél két kiadásának címlapján: *Newe Zeyttung, Wie die Schlacht in Ungern mit dem Türckischen Keyser ergangen*: *Hat einer von Wienn so dabey gewest, herauff gen Otingen geschriben. Auch volget hernach des Bluthundts der sich nent ein Türckischen Keyser, gethattn, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht auf den XXVIII. tag Augusti nechst vergangen, geschehen, an unsern mitbruedern der Vngerischen Landschafften ganz unmenschlich getriben hat und noch teglicht thut. M. D. XXVI.* OSZK Régi Nyomtatványok Tára, Röpl. 69; vö. *Catalogus librorum sedecimo*, M 747, *VD 16*, N 1046; *Newe Zeittung Wie die Schlacht zu Ungern mit dem tücrkischen (sic!) Keyser ergangen*: *Hatt einer vonn Wien so dabey gewest ... M. D. XXVI.* [Würzburg, 1526.] OSZK Régi Nyomtatványok Tára, Röpl. 68; vö. *Catalogus librorum sedecimo*, M 746, *VD 16*, N 1045.

85 *New zeytung. Die Schlacht des turckischenn Keysers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen…* [Leipzig, 1526.] Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 190; vö. *Catalogus librorum sedecimo,* M 744; Seláf–Tóvizi, Ismeretlen, 267; *New zeytung. Die Schlachtt des Turckischenn Keysers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.* H. n. 1526; *New erbarmliche tzydunge von der groisser Schlacht, so der tuircksch Keyser mit dem Konynck van Ungern...* Köln, 1526. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 63e; vö. *Catalogus librorum sedecimo,* M 743; Seláf–Tóvizi, Ismeretlen, 266–267.

86 *Tabula Hungari*[*a*]*e ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien*[*sis*] *Cardin*[*alis*] *Secretariu*[*m*] *viru*[*m*] *exp*[*er*]*tu*[*m*] *congesta, ā Georgio Tanstetter Collimitio revisa auctiorq*[*ue*] *reddita, atque iamprimu*[*m*] *ā Jo*[*anne*] *Cuspiniano edita Serenissimo Hungari*[*a*]*e et Bohemiae Regi Ferdinando principi et infanti Hispaniarum, Archiduci Austriae* [*e*]*tc. sacra, auspitio maiestatis suae, ob reip*[*ublicae*] *Christian*[*a*]*e usum, opera* Petri Apiani de Leyßnigk Mathematici Ingolstadiani invulgata Anno D[omi]ni 1528. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. M. 136.

7. KÉP. *Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem Künig von Hungern gethan, Anno rc. XXVI*

csatáról szóló 120 soros dalának 38 soros átiratát tette közzé.[87] Az egylapos nyomtatványt egy, a keresztény és török hadsereg összecsapását ábrázoló színezett fametszet tette szemléletessé *(7. kép)*. A fólió nagyságú, fekvő formátumú, feltehetően Hans Hergot nürnbergi nyomdájában készült kiadványon egyértelműen a képi ábrázolás dominál: a szokástól eltérően nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a jelenet alá öt hasábban nyomtatott vers szolgál a kép magyarázatául. Bár Sporer verse nem tartalmazta a mohácsi csata részletes leírását, az, hogy a keresztények seregében több oroszlános cseh zászló látható, talán azokra a sorokra utal, melyek szerint a csata előtt II. Lajos segítséget kért a csehektől, akik küldtek is neki körülbelül húszezer embert.[88]

A mohácsi csatához kapcsolódnak azok az illusztrált hírlevelek is, melyek az országban a csatavesztés után bekövetkezett török pusztításról tudósítottak. Egy 1526-ban megjelent ötoldalas kiadvány[89] címlapképén egy város főterét látjuk, ahol a törökök válogatás nélkül gyilkolják a helyi lakosokat. A képi propaganda hatásának növelése érdekében a kiadó a szöveg végére is tett egy ábrázolást: azt a korábban említett, címlapképként szereplő jelenetet, melyen gyermekeket kardélre hányó törököket látunk – csupán itt a felirat hiányzik róla.

A mohácsi csatáról tudósító hírlevelekhez hasonlóan többször felhasznált, fiktív csatajelenettel találkozunk az 1541-ben Prágában megjelent, említett cseh krónikában, mely azonban tartalmilag hozzákapcsolható az illusztrált szöveghez.[90] A szöveg közé helyezett fametszet bal oldalán turbános török könnyűlovasságot, a jobb oldalán sisakos, páncélos keresztény nehézlovasságot látunk, amint lándzsáikat előreszegezve egymásra támadnak. A keresztény csapat nemzetiségére a cseh oroszlános zászló utal. Az, hogy ugyanez a jelenet a kódexben ötször fordul elő,[91] jelzi, hogy olyan gyakori, népszerű képi toposz volt, mely univerzálisan alkalmazhatóvá tette a törökök és a keresztények között folyó európai harc illusztrálására: pontosan a helyén volt a mohácsi csata leírásakor is.

III. CORIOLANUS MOHÁCSON?

Valószínűleg Mária vagy a Habsburg-udvar megrendelésére feltehetően Hieronymus Magdeburger vagy műhelye készítette azt az emlékérmet, melynek előlapján II. Lajos képmása látható a LVDOVIC(us) VNGA(riae) E(t) C(etera) REX CONTRA TVRCAS PVGNANDO OCCVBVIT 1526 ETATIS SVE 30. körirattal. Az érem

87 Seláf–Tóvizi, Ismeretlen; Seláf Levente, A mohácsi csata visszhangja kortárs tudósító énekekben. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell…”*, 152–153. A kiadvány jelzete a bambergi könyvtárban: VI Ba 129.

88 Seláf–Tóvizi, Ismeretlen, 264–266.

89 *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526; http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ204950703; *VD 16*, B 5794; utolsó letöltés: 2019. június 20.

90 Libočan, *Kronyka czeská*, CCCCLXXIII. oldala után következő lap.

91 Libočan, *Kronyka czeská*, CCVII, CCXXII, CCLXXXVIII, CCCII.

8. KÉP. HIERONYMUS MAGDEBURGER (?): II. LAJOS EMLÉKÉRME, 1532

felirata tehát II. Lajos halálának idejét 30 éves korára teszi, holott valójában 20 évesen halt meg. A hátlapon gyalogos, illetve lovas harcosok között folyó antikizáló csatajelenet látható, mely fölött az 1532-es évszám, alatta pedig a DE GALLIS AD CANNAS (a franciák fölött Cannae-nál) felirat olvasható[92] *(8. kép)*.

Mária megrendelésére, szintén Magdeburger műhelyében készülhetett az az érem is, melynek egyik oldalán II. Lajos fentebb említett, feliratos képmása, a másikon pedig Mária portréja látható.[93] Míg az előző érem mindkét lapja a csatában elhunyt király hősiességét hangsúlyozza, a házaspár portréjával díszített utóbbi – ahogy arra az özvegy királyné képmását keretező felirat: MARIA REGINA EC QVOS DEVS CONIVNXIT HOMO NO SE is utal – Mária személyes veszteségét, érzelmi kötődését is hangsúlyozza: amit Isten összekötött, ember szét nem választhatja, olvashatjuk házasságukról.

Huszár Lajos az alkotó és a keletkezés korának megnevezése nélkül ismertet egy olyan hibrid párosítású érmet, melynek előlapján II. Lajos fenti portréja, hátlapján pedig egy valószínűleg Christoph Fuessl által az 1530-as években Körmöcbányán – feltehetően szintén Mária megrendelésére – a mohácsi csata

92 Achille Collas, *Trésor de numismatique et de glyptique, ou Recueil général de médailles, monnaies, pierres gravées, bas-reliefs, etc. tant anciens que modernes, les plus intéressants sous le rapport de l'art et de l'histoire* […] *Choix de médailles exécutées en Allemagne aux XVIe et XVIIe siècles.* Paris, 1841. Planche 9. Nr. 2; Rupp Jakab, *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei. A vegyes házakbóli királyok korszaka.* Buda, 1846, VII. tétel, 118; Dr. Csermelyi Sándor, Emlékérmek az Országos Ráth György-Múzeumból. *Numizmatikai Közlöny* 9 (1910) 20. tétel. 111; Katz, *Die erzgebirgische*, 51. tétel, 64; Huszár Lajos, *Régi magyar emlékérmek. Történeti érmek I. Középkor.* Budapest, 1972, 203. tétel, 54; G. Héri Vera, *A törökellenes háborúk emlékérmei.* Budapest, 2009, 21. tétel, 29; Heinz Winter, Középkori magyar uralkodók emlékérmei a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtárában. Adalék a magyarországi portréérmek fejlődéséhez. *Numizmatikai Közlöny* 104–105 (2005–2006) 74; Márton Gyöngyössy–Heinz Winter, *Münzen und Medaillen des Ungarischen Mittelalters 1000–1526.* Wien, 2007, 1784. tétel, 141–142; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 32. a tétel, 145.

93 Heraeus, *Bildnisse,* Taf. 28. VIIe; Alfred Armand, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles.* III. Paris, 1887, 210 C; Rupp, *Magyarország ekkorig,* 117–118. (Tab. XXIV. 586.); Katz, *Erzgebirgische,* 50. tétel; Huszár, *Régi magyar*, 56. 211. tétel; Winter, Középkori, 18. tétel; Gyöngyössy–Winter 2007, 1783. tétel, 141. részletes irodalommal.

tiszteletére készített, tanulmányunkban később ismertetésre kerülő éremnek a csatajelenete látható.[94]

A DE GALLIS AD CANNAS feliratú csatajelenetes emlékérem Schönvisner István 1801-ben megjelent pénztörténeti könyvében még nem szerepelt, holott Christoph Fuesslnek a mohácsi csata és II. Lajos halála emlékére készült, szintén csatajelenetet ábrázoló érmét ismertette.[95] Néhány évtizeddel később Rupp Jakab már nemcsak az érem adatait közli, hanem a csatajelenet előképéül szolgáló munkáét is: „Jelentéséről az eziránt megkeresett párisi pénzbuvárok véleménye az, miszerint azon bizonyos Cordovai Consalvus, azonidei hadvezérnek a francziákon Canosi, Olaszhon városa mellett nyert győzelme ábrázoltatik. A vélemény nem alaptalan*:* mert a müncheni pénzgyűjtemény egy hasonló veretű s következő feliratú réz pénzzel dicsekszik*:* CONSALVI AGIDARI VICTORIA s alatta*:* DE GALLIS AD CANNAS."[96] A ma is aktuális kérdést, hogy vajon miért került a cannae-i csatát ábrázoló jelenet a II. Lajos és a mohácsi csata emlékére vert éremre, már Rupp is feltette: „Nem czélunk ezen ütközet okai és körülményeinek fejtegetésébe bocsátkozni*;* azonban mit jelentsen Lajos király képe egy pénzen, összefoglalva a Cannai győzelemmel*?* kitalálni igen nehéz*;* hacsak azon véleményt el nem fogadjuk, miszerint a vizsga szellemű pénzverő az egykép gyászos mohácsi és cannai ütközetet a késő maradékkal is tudatni szándékozott."[97]

A II. Lajos-féle érem feliratának eredetével a 20. század elején Dr. Csermelyi Sándor is foglalkozott.[98] Úgy véli, hogy mivel a II. Lajos tiszteletére készített érem előképéül szolgáló csatajelenet egy 1503-as eseményt idézett fel, az 1532-es évszámnak az érem keletkezési idejére kell vonatkoznia, bár ilyenre nem ismer példát. A csehországi mester (Csermelyi az érmet a mai attributálással ellentétben Michael Hohenauer művének tartotta) nem tudott semmit az 1503. évi csatáról, csak az „ad Cannas" szavakat értette, mert hallott a cannaei csatáról, és „ilyenformán a csatajelenetben ennek az ókori ütközetnek az ábrázolását látta, és azért vette át Lajos érméhez, mert ókori analogont akart benne adni a mohácsi ütközethez: Cannae mellett a rómaiak, Mohácsnál a keresztény magyarok szenvedtek szörnyű vereséget a barbároktól, a pogányoktól. Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi – mondja I. Ulászló Janus Pannonius epigrammájában, melyet Arany János lefordított.[99] Az efféle ókori párhuzam kedves lehetett a kor humanisztikus műveltsége előtt – hiszen elvégre is az olasz érem mestere – vagyis az, akitől a cerignolai csata ad Cannas elnevezése származott – sem gon-

94 Huszár, *Régi magyar*, 202. tétel, 54.

95 Stephano Schoenvisner, *Notitia hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus.* Budae, 1801, 260. V. tábla. Nr. 182., Nr. 183.

96 Rupp, *Magyarország ekkorig,* VII. tétel, 118.

97 Rupp, *Magyarország ekkorig,* VII. tétel, 118.

98 Dr. Csermelyi, Emlékérmek, 20. tétel, 111.

99 A tévesen Janus Pannoniusnak tulajdonított idézethez vö. Szentmártoni Szabó Géza, „Romulidae Cannas", avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője. In: Békés Enikő–Tegyey Imre (szerk.), *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. Debrecen–Budapest, 2012, 183–194.

9. kép. Coriolanus mester (?):
Gonzalo Fernández de Córdoba emlékérme,
1503 körül

dolhatott egyébre, mint az ókori cannaei ütközetre…",[100] mivel a 16. század eleji csata az ókori Cannae közelében volt.

A mohácsi emlékérem DE GALLIS AD CANNAS szövege egy olyan érem feliratának a rövidítése, amely az 1501–1504 között a spanyolok és a franciák között a Nápolyi Királyság birtoklásáért folytatott úgynevezett második nápolyi háború részeként Dél-Itáliában, Bari közelében, Cerignolánál 1503. április 28-án lezajlott csata győztes hadvezérének az emlékét örökítette meg. A Gonzalo Fernández de Córdoba y Enríquez de Aguilar (1453–1515) által vezetett spanyol haderő legyőzte a mind a harcosok, mind az ágyúk számában jelentős túlerőben lévő francia sereget.

A mohácsi csata, illetve a csatában meghalt II. Lajos tiszteletére 1532-ben készített, mezítelen lovasok és gyalogosok harcát ábrázoló antikizáló csatajelenet előképe tehát a 16. század elejére datálható. A szakirodalomban eltérő nézetekkel találkozunk az előképként szolgáló műalkotás(ok) keletkezésének idejére, sorrendjére és alkotójára vonatkozóan. A washingtoni National Gallery of Art a Samuel H. Kress Collection letéteként őriz egy bronzplakett-sorozatot az 1500 körül tevékenykedő, Coriolanus mester névvel jelzett észak-itáliai művésztől, köztük egy téglalap alakú, 4 × 5 cm-es, *Coriolanus a csatában Róma előtt* című darabot,[101] melynek kompozíciója megegyezik a cerignolai csata emlékére készített éremével. A washingtoni múzeum honlapján Coriolanus mester műveként (*Cannaei csata* címen) szerepel az 1503 körülre datált, 5,3 cm átmérőjű, kétoldalas emlékérem is *(9. kép)*, melynek előlapján a csatajelenet, hátlapján

100 Dr. Csermelyi, Emlékérmek, 111–112.

101 https://www.nga.gov/collection/artist-info.2174.html; utolsó letöltés: 2019. június 20.; Samuel H. Kress Collection 1957.14.272. – Washington, National Gallery of Art: Ltsz.: A.425.148B; vö. John Pope-Hennessy, *Renaissance Bronzes from the Samuel H. Kress Collection.* London, 1965, Nr. 88 (Fig. 230). A művész azonosításához lásd Nr. 85. A négyszögletes és kör alakban is ismert plakett egy változata: Nr. 93.

pedig a győztes hadvezér Herkules és Janus által tartott címere és egy latin felirat látható.[102]

A kutatók másik része ezt a csatajelenetet és címert ábrázoló emlékérmet nem Coriolanus mesternek, hanem a neves reneszánsz szobrásznak, Modernónak (Galeazzo Mondella, detto il Moderno [1467–1528 előtt]) vagy Moderno műhelyének tulajdonítja.[103] Douglas Lewis 1503-ra vagy nem sokkal későbbre datálja az érmet, s részletesen kifejti, hogy miért valószínűtlen, hogy az úgynevezett Coriolanus mester volt a kétoldalas emlékérem alkotója, s összegyűjti azokat a stiláris és tematikai analógiákat is, melyek Moderno vagy műhelye szerzősége mellett szólnak.[104]

Az 1503 körüli kétoldalas érem népszerűségét jelzi, hogy számos korabeli és későbbi másolata, változata ismert. A cerignolai érem csatajelenete és felirata díszítette például Philostratus *De vita Apollonii Tyanei* című, 1501 és 1504 között Velencében, Aldus Manutius által kiadott munkája hátsó kötéstábláját is, mely 1510–1516 körül milánói plakettkötéssel készült.[105] A ma a párizsi Bibliothèque Nationale de France-ban őrzött kötet egykor a neves 16. századi francia könyvgyűjtő, Jean Grolier de Servières, viscount d'Aguisy (?–1565) birtokában volt, aki előszeretettel gyűjtötte a gazdagon díszített kötésű könyveket.[106]

---

102 Coriolanus mester: A cannaei csata (előlap). Észak-Itália, 1503 körül. Samuel H. Kress Collection. Ltsz.: A.426.149B. – Washington, National Gallery of Art. Ltsz.: 1957.14.273a, hátlapja: 1957.14.273b. Vö. Heraeus, *Bildnisse,* 41; Tafel XXXIII. 3–4; Émile Molinier, *Les bronzes de la renaissance. Les plaquettes catalogue raisonné.* Tome second. Paris–London, 1886, Nr. 637. 139. Vö. Armand, *Les médailleurs italiens,* I. Paris, 1883, Nr. 2. 176; Pope-Hennessy, *Renaissance Bronzes,* Nr. 93., 31 (Figs. 232, 233).

103 Az 1965 előtti attribúciókról lásd: Pope–Hennessy, *Renaissance Bronzes,* Nr. 85. 29. Vö. Douglas Lewis, The Medallic Oeuvre of „Moderno": His Development at Mantua in the Circle of „Antico". *Studies in the History of Art* 21 (1987) 77–97 (az éremről: 83–86, 89, 95); Douglas Lewis, The Plaquettes of "Moderno" and His Followers. *Studies in the History of Art* 22 (1989) 105–141 (az éremről: 124); Ashley West, The Exemplary Painting of Hans Burgkmair the Elder: History at the Munich Court of Wilhelm IV. In: Randolph Conrad Head–Daniel Eric Christensen (eds.), *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture*: *Order and Creativity, 1500–175*0. Leiden–Boston, 2007, 215.

104 Douglas, The Medallic Oeuvre, 83–84; Douglas, The Plaquettes of „Moderno", 138.

105 A reneszánsz kötésekhez vö. Otto Mazal, *Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes.* (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, 16.) Wiesbaden, 1997, 153–170; Rozsondai Marianne, Reneszánsz plakett- és kámeás kötések. In: Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem – kép,* 261–264.

106 Bibliothèque Nationale de France. Jelzet: Res. J–877; Anthony Hobson, *Humanists and Bookbinders*: *The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459–1559, with a Census of Historiated Plaquette and Medallion Bindings of the Renaissance.* Cambridge–New York, 1989, 55c és 56a. tétel, 231. – a korábbi irodalommal; Anthony Hobson, *Renaissance Book Collecting*: *Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza, Their Books and Bindings.* Cambridge, 1999, 223; Jérôme Delatour, *Une bibliothèque humaniste au temps des guerres de religion. Les livres de Claude Dupuy.* Paris, 1998, Nr. 93. 131; Paola Venturelli, Legature a placchetta per Jean Grolier, tesoriere generale di Luigi XII a Milano. Considerazioni sul maestro IO.F.F. In: Franco Angeli (ed.), *Milano e Luigi XII. Ricerche sul primo dominio francese in Lombardia (1499–1512)*. Milano, 2002, Nr. 13.

A kétoldalas érem díszíti annak a díszkardnak a gombját, melyet a hagyomány szerint a Gran Capitanónak (Nagy Kapitány) is nevezett Gonzalo Fernández de Córdoba kapott ajándékba. A kard, mely a madridi királyi fegyvergyűjteményben, a Real Armeriában található, Itáliában vagy Spanyolországban készült 1504–1515 körül.[107]

A Gonzalo Fernández de Córdoba tiszteletére készített eredeti érem kompozíciójának hatása kimutatható id. Hans Burgkmair 1529-ben készített, a *Cannaei csata* című festményén is.[108] A kép a IV. Vilmos (1493–1550) bajor herceg és felesége, Jacobäa von Baden (1507–1580) által 1528-ban, a müncheni uralkodói rezidencia számára megrendelt, 16 darabos történeti sorozat része volt. A sorozat nyolc álló formátumú képe kiváló hadvezérek dicsőséges csatáit mutatta be, nyolc fekvő formátumú festmény pedig a görög és a római történelemből, az Ószövetségből és a szentek legendáiból ismert kiváló hősnők életéből vett jeleneteket.[109]

Elképzelhető, hogy Burgkmair ismerte azt az 1527-ben készült, ma a müncheni Staatliche Münzsammlungban őrzött érmet, melynek előlapján IV. Vilmos unokatestvérének, Wittelsbach (Harcias) Fülöp (1503–1548) neuburgi palotagrófnak a képmása, a hátlapján pedig – utalással az ábrázolt ragadványnevére (Bellicosus), a Consalvo-féle érem csatajelenete – a teljes felirattal (CONSALVI / AGIDARI / VICTORIA / DE GALLIS / AD CANNAS) – látható.[110] A motívum felhasználása tehát Burgkmair számára nemcsak egy autentikusnak vélt ókori csatajelenet kompozíciójának és formai elemeinek az átvételét jelenthette, hanem – az éremnek a cannaei csatára utaló felirata révén – a festmény és az eredeti érem közötti tartalmi kapcsolódást is.[111]

A Gonzalo de Córdoba tiszteletére készített érem kompozíciójának hatását feltételezhetjük II. Henrik francia király (1519–1559) díszpajzsán, melyet 1555 körül Etienne Delaune készített, s melynek közepén az ókori cannaei csata ábrázolása látható.[112] Legújabban ennek az emléknek az enyhén módosított, kortárs

107 Real Armeria, Madrid. Ltsz.: G 29. Vö. Helmut Nickel, The Battle of the Crescent. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin,* 24. November 1965, 120; https://www.metmuseum.org/pubs/bulletins/1/pdf/3258236.pdf. bannered.pdf; utolsó letöltés: 2019. június 20.; Douglas, The Plaquettes of „Moderno" 137–138; Antonio Domínguez Ortiz–Jose A Godoy–Concha Herrero Carretero, *Resplendence of the Spanish Monarchy. Renaissance Tapestries and Armor from the Patrimonio Nacional.* The Metropolitan Museum of Art, New York, 1991, Nr. 14. 105–107.

108 Hans Burgkmair d. Ä., Die Schlacht bei Cannae, Niederlage der Römer gegen die Karthager unter Hannibal 216 v. Chr. 162 × 121,5 cm. München, Alte Pinakothek. Ltsz.: 5328; vö. Nickel, The Battle of the Crescent, 116–117.

109 Volkmar Greiselmayer, *Kunst und Geschichte. Die Historienbilder Herzog Wilhelms IV. von Bayern und seiner Gemahlin Jacobäa. Versuch einer Interpretation.* Berlin, 1996; West, The Exemplary Painting, 197–225.

110 *Repertorium zur Münzkunde Bayerns.* [II] / von J. V. Kull. Erste Fortsetzung. München, 1900, 505. Előlap felirata: PHILIPS . COESPA . RENI . DVX INFE . Z . SVPERIOR . BAVAR. https://es.scribd.com/document/73730926/Repertorium-zur-Munzkunde-Bayerns-II-von-J-V-Kull; utolsó letöltés: 2019. június 20.; vö. Nickel, The Battle of the Crescent, 125–126; West, The Exemplary Painting, 214–215.

111 West, The Exemplary Painting, 214–215.

112 Nickel, The Battle of the Crescent, 110–127. A műtárgy a New York-i Metropolitan Museum of Art-ban található: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/23948, utolsó letöl-

változataként, párdarabjaként határozzák meg azt a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött díszpajzsot,[113] mely feltehetően ugyanabból a műhelyből származik, amelyben Delaune tervei szerint a New York-i példány készült. A motívum népszerűségét jelzi, hogy a díszpajzs egyik változatának aranyozott vas másolata a 19. században a galgóci Erdődy-gyűjteményben volt.[114]

A II. Lajos emlékérmén látható, DE GALLIS AD CANNAS feliratú csataábrázolás V. Károly[115] és Wittelsbach (Harcias) Fülöp emlékérmén kívül megtalálható a cseh származású Stephan Schlick (1487–1526) emlékére vert, az V. Károlyéhoz hasonlóan szintén Hieronymus Magdeburgernek tulajdonított érmen is.[116] Schlick embereivel együtt csatlakozott a magyar sereghez: *„A második oszlopban a király sora előtt hármas sor húzódott, nagyobbrészt királyi kamarásokból és bárókból összeállítva, ezek parancsnoka Tárczay Miklós volt [...], ugyanott volt a két királyi udvarmester, Korlátkői Péter és a lengyel Trepka András, a cseh Slyk István is más csehekkel meg morvákkal, és ezek a király előtt, hozzá legközelebb álltak."*[117] A csatában eltűnt – minden bizonnyal meghalt – Schlick emlékét több olyan 1526-ban vagy utána készített érem is őrzi, melyen Schlick és II. Lajos képmása látható.[118]

A korábbi szerzőkhöz hasonlóan mi is feltehetjük a kérdést: mi indokolta, hogy II. Lajos halálának és a mohácsi katasztrófának az emlékére éppen ezt az ábrázolást – mely egyszerre emlékezett meg az ókori cannaei és az 1503-as cerignolai csatáról – vette előképül az éremkészítő? Mivel – ahogy a fentebbi példákból is látjuk – a jelenetet különböző sorsú, rangú emberek számára vagy tiszteletére készített, illetve eltérő rendeltetésű és „jelentésű" tárgyaknál használták fel, nem kereshetünk egyetlen ideológiai vagy propagandisztikus magyarázatot. A kompozíció – mind 1532 előtt, mind utána – számos formában megjelent, tehát ismert, könnyen elérhető volt. Antikizáló jellege, az egyik leghíresebb ókori csatára történő szöveges utalása a reneszánsz időszakában népszerűvé tette. A cannaei csata ókori említéseire a humanista írók is gyakran hivatkoztak, elég, ha Johannes Cuspinianusnak (1473–1529) épp a mohácsi csatához kapcsolódó

tés: 2019. június 20. A díszpajzsról lásd még például: Marina Belozerskaya, *Luxury Arts of the Renaissance*. Los Angeles, 2005, 175.

113 Wien, Kunsthistorisches Museum, Hofjagd und Rüstkammer. 1555 körül. Ltsz.: A 2430. A díszpajzs a gyűjtemény legértékesebb tárgyait bemutató 2005-ös kiadványban még nem szerepelt: Matthias Pfaffenbichler, *Meisterwerke der Hofjagd- und Rüstkammer.* Wien, 2005.

114 Bubryák Orsolya, *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*. Budapest, 2013, 114. kép, 222, 336.

115 Karl Gustav von Schulthess-Rechbergebben, *Thaler-Cabinet*: *Beschreibung aller bekannt gewordenen Thaler, worin auch alle diejenigen Stücke aufgenommen wurden, welche in Welche in Madai's Thaler-Cabinet beschrieben worden sind*. Erster Band. Kaiser und Könige, Wien, 1840, 18. (45. tétel); Katz, *Erzgebirgische,* 47. tétel, 63.

116 Katz, *Erzgebirgische,* 60. tétel, 66; G. Héri, *A törökellenes háborúk*, 26. tétel, 31.

117 Kasza–Pálffy (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv,* 119.

118 Heraeus, *Bildnisse,* 1828, 39, Tafel XXVIII. 7g, 7k; Dr. Harsányi, II. Lajos, 11. tétel. 303–304; Katz, *Erzgebirgische,* 52. tétel, 64. (Schlick tiszteletére vert más érmek, uo. 33. tétel, 58, 59–62. tétel, 66); Huszár, *Régi magyar*, 220–222. tétel, 58; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária,* VI–24. tétel, 235; Winter, Középkori, 76; Gyöngyössy–Winter, *Münzen und Medaillen,* 1781. tétel, 141; G. Héri, *A törökellenes háborúk*, 22–23. tétel, 29–30. (Schlick tiszteletére vert más érmek uo. 24–25. tétel, 27–28. tétel, 30–32); Erdős 2014, 24. tétel, 144.

10. kép. Christoph Fuessl: A mohácsi csata emlékérme, 1531-ben vagy utána

szövegére utalunk: Tomori Pál (1475 körül–1526) fejét – írja – éppúgy karóra tűzték, mint egykor Hannibál fivéréét, Hasdrubálét (Kr. e. 245–Kr. e. 207), „mint Silius Italicus mondja:

> Akkor Nero hosszú lándzsáján a magasba
> Nyújtva a rátűzött fejet, így szólt: íme, a bosszú
> Cannae-ért, Trebiáért és trasimenusi partért..."[119]

Úgy tűnik, az érem népszerűségét az sem csökkentette, hogy a másolók kezén egy idő után – ahogy azt V. Károly, II. Lajos vagy Schlick érmén láthatjuk – az eredeti mondat első fele kikopott a kompozícióból, s maradt egy csonka mondat: „a franciák fölött Cannaenál".

*

Csatajelenet – de teljesen más jellegű – díszíti azokat az érmeket is, melyeket feltehetően Christoph Fuessl (?–1561) körmöcbányai éremvéső a mohácsi csata emlékére készített, ez a jelenet azonban már nem antikizál, hanem 16. század eleji ruhákban és hadifelszereléssel mutatja be az ábrázoltakat *(10. kép)*. Bár az érmeken az 1526-os évszám szerepel, 1531-ben vagy utána készülhettek, mert az előlapjukon ábrázolt Máriát, Lajos király özvegyét Németalföld helytartójaként említi, s Mária ezt a tisztséget 1531. január 3-tól töltötte be. Az érem egyik változatának előlapján Lajos és Mária kettős portréja, a másikén Mária mellképe látható egy fülkében, a hátlapot mindkét éremnél a csatajelenet díszíti. A csatajelenet alatt olvasható felirat (LVDO:HVNG: BOEM: ZC REX / ANV: AGENS XX IN TVRCAS / APVD MOHAZ CVM PAR / VA SVORUM MANV PV /

119 Kasza–Pálffy (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv,* 86–87.

GNAS HONESTE / OBYT [sic!] M D XXVI.) szerint a király 1526-ban a törökök elleni harcban Mohácsnál „dicsőséggel esett el".[120]

A művészettörténeti és numizmatikai szakirodalom nagy része Fuessl érmének jelenetét a mohácsi csata és II. Lajos ábrázolásának tartja: „vágtató török könnyűlovasok és török ágyúk fogják karéjba a nehéz páncélba öltözött magyar sereget, melynek élén visszahőkölő lován, lehúzott sisakrostéllyal a király áll."[121] „A magyar sereg élén az előtérben Lajos király látható sisakban és vértben. A ló páncélján a szügyön a lengyel sas, farán a magyar–cseh címer."[122] Ezek a heraldikai jelvények kétségkívül a lengyel Jagelló-dinasztiából származó, a magyar és a cseh trónt birtokló II. Lajosra utalnak, s az is, hogy a visszahőkölő lovon ülő páncélos lovag sisakja tetején, a forgó alatt egy korona látható.

A kompozíció egyes elemei ugyanakkor – úgy tűnik – vizuális előképe(ke)t követnek: hasonlóságot fedezhetünk fel például az I. Miksa megrendelésére készített, 1517–1518-ban körülbelül 700 példányban kiadott, említett fametszetes *Ehrenpforte* csatajeleneteinek[123] egyes motívumaival.[124] Az érem csataábrázolásának bal oldalán látható jelenet nagyon hasonlít az óriásmetszet Velence elleni csatát bemutató képének[125] a bal alsó feléhez *(11. kép)*. Nemcsak a ló és a rajta ülő vitéz páncélja hasonló a két képen, hanem a jelenetek előterében látható lótetem, a „főhős" mögött álló lovaskatonák elhelyezkedése, illetve a mindkét jelenetben a ló lába előtt látható, földre esett zászló is. A metszeten ugyanakkor

120 Galavics, *Kössünk kardot,* 13. Az érmekről lásd még: Heraeus, *Bildnisse,* 39, Tafel XXVIII, 7f; Collas, *Trésor de numismatique*, Planche 9. Nr. 1; Stephano Schoenvisner, *Notitia hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus.* Budae, 1801, 260. V. tábla, Nr. 182; Rupp, *Magyarország ekkorig,* VIII. tétel, 118., IX. tétel, 119; Armand, *Les médailleurs italiens*, III. 210. E (hibrid), F, G; Dr. Harsányi, II. Lajos és a mohácsi, 9, 9b tétel, 301; Lajos Huszár–Béla von Procopius, *Die Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn.* Budapest, 1932, 15–16. tétel, 56; Huszár, *Régi magyar,* 214–215. tétel, 57; Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 140–141. oldal közötti kép; Héri Vera, Mária királyné érmei. *Numizmatikai Közlöny* 76–77 (1977–1978) 85; Wilfried Seipel (Hrsg.), *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie.* Wien, 2003, Nr. V.5–6. 404; Jorgen Steen Jensen, Is the Medal Commemorating the Battle of Mohács 1526 Dated to 1531–32 by a Danish Coin? In: *In Memoriam Ludovici Huszár.* Budapest, 2005, 194–198; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária,* VI–23. tétel, 234; Jiří Fajt (ed.), *Europa Jagellonica 1386–1572. Art and Culture in Central Europe under the Jagellonian Dynasty.* Exhibition Guide. Kutná Hora, 2012, 1.86. tétel, 95; Winter, Középkori, 65, 72; Gyöngyössy, Winter, *Münzen und Medaillen,* 1782. tétel, 141. és 1789. tétel, 144 (részletes irodalommal); G. Héri, *A törökellenes háborúk,* 22–23.

121 Galavics, *Kössünk kardot,* 13.

122 Dr. Harsányi, II. Lajos és a mohácsi, 301; „Schlachtszene; auf der l. Seite der ungarische König in vollem Harnisch auf Schlachtross; auf der Pferdedecke vorne der polnische Adler, hinten das quadrierte Wappen von Ungarn und Böhmen, dahinter weitere Reitern, die auf der r. Seite dargestellt sind, mit gesenkten Lanzen angegriffen; darüber, auf der türkische Seite, drei Kanonen; auf der ungarischen Seite mehrere Tote…" Gyöngyössy–Winter, *Münzen und Medaillen*, 141; Robert Born–Michal Dziewulski–Guido Messling, *L'empire du Sultan. Le monde ottoman dans l'art de la Renaissance.* Tielt, 2015, Nr. 9–10. 91.

123 Thomas Ulrich Schauerte, *Die Ehrenpforte für Kaiser Maximilian I. Dürer und Altdorfer im Dienst des Herrschers*. München, Berlin, 2001, 143–151.

124 Georg Habich, *Die deutschen medailleure des XVI. Jahrhunderts*. Halle, 1916, 104; Katz, *Die erzgebirgische,* 153.

125 Schauerte, *Die Ehrenpforte*, 280–281.

11. KÉP. I. MIKSA *DIADALKAPUJÁNAK* (*EHRENPFORTE*) RÉSZLETE, 1517–1518

12. és 13. kép. I. Miksa(?): *Theuerdank*, 1517.
36. és 53. kép

ezzel a csoporttal szemben gyalogosokat látunk harcolni, míg az érmen török könnyűlovasokat. Elképzelhető, hogy a török lovasok ábrázolásánál a körmöcbányai mester szintén ezt a metszetet használta előképül, a jobb felső részén ugyanis éppúgy a lándzsájukat előreszegező lovasok sorát látjuk, mint az érmen, csak a viseletük különbözik: az *Ehrenpforte* metszetén – értelemszerűen – ezek is európai páncélt viselnek. Az érem csatajelenetének fölső részén látható ágyúkhoz hasonlókkal is találkozunk az *Ehrenpforte* néhány jelenetén.

II. Lajos hátrahőkölő lova Fuessl érméjén hasonlóságot mutat a 118 illusztrációt tartalmazó, 1517-ben több mint 300 példányban megjelent *Theuerdank*[126] 36. képén látható, egy hógörgeteg előtt visszahőkölő ló ábrázolásával *(12. kép)*. A fiatal Miksa 1477. évi burgundiai utazásának élményeit „megregényesítő" kiadvány 53. képén hátulról látható ló beállítása és takarójának mintája is nagyon hasonló a Fuessl érméjén a király mögött látható lóéhoz *(13. kép)*.

A mohácsi csatát és az előkészületeket bemutató egyedi ábrázolások közül számos a győztes szemszögéből készült 16. századi török miniatúra volt, melye-

126 *Die geverlicheiten vnd einsteils der geschichten des loblichen streytparen vnd hochberümbten helds vnd ritters herr Tewrdanncknhs.* Nürnberg, 1517; vö. Seipel, *Werke für die Ewigkeit,* 97–99; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, 312–315; Stephan Füssel, *Kaiser Maximilian I. Die Abenteuer des Ritters Theuerdank. Kolorierter Nachdruck der Gesamtausgabe von 1517.* Köln, 2003; Maximilian I., *Die ruhmreichen Taten des Ritters Theuerdank. Ein illustriertes Meisterwerk der frühen Buchdruckerkunst*. Darmstadt, 2015.

ket ma Isztambulban, a Topkapi Szeráj Múzeumban, illetve Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekben[127] őriznek.[128] Egy Isztambulban őrzött mohácsi csataábrázoláson – a török krónikaillusztrációk közül egyedüliként – láthatjuk a Csele-patakot.[129]

IV. A MOHÁCSI CSATA ÁBRÁZOLÁSA AZ *EHRENSPIEGEL DES HAUSES ÖSTERREICH*-BAN

A mohácsi csata egyik legrészletesebb ábrázolása keresztény oldalról az 1555–1559 körül készült, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött, gazdagon illuminált, szépírásos kéziratban (*Ehrenspiegel des Hauses Österreich* / *Ehrenwerk des Hauses Österreich* / *Österreichisches Ehrenwerk*) található *(14. kép)*. A csatának ezt az ábrázolását használta előképül a kiadvány ma Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekban,[130] illetve a drezdai Sächsische Landesbibliothekban őrzött másolati példányainak illuminátora. Az ábrázolás ismert a hazai szakirodalomban, hiszen illusztrációként (részben téves adatokkal) szerepelt az 1976-ban megjelent, majd 1987-ben újra kiadott *Mohács emlékezete* című szöveggyűjteményben,[131] illetve egy friss hazai hadtörténeti kiadványban is,[132] részletes elemzés azonban még nem készült róla.[133]

Az ábrázolást tartalmazó kézirat Buzási Enikő és Pálffy Géza friss kutatásai alapján[134] egy Habsburg dinasztiatörténet: a címoldalon szereplő Johann (Hans) Jakob Fugger (1516–1575) nem a monumentális mű szerzője, hanem megbízója és anyagi támogatója volt. A kétkötetes krónikát az augsburgi cipészlegényből, majd cipészmesterből lett városi történetíró, genealógus, a városházi irattár első rendezője, Clemens Jäger (1500 körül–1561) állította össze a Fugger család számára. A megrendelő pénzügyi nehézségei miatt a díszes kódexet 1571-ben eladta V. Albert (1528–1579) bajor hercegnek, a kézirat tehát a müncheni bajor hercegi, később a bajor királyi, majd a Bajor Állami Könyvtárba került, ahol most

127 Török miniatúra Dzselálzáde Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* című munkájának 1575-ben, Szolnokon készült másolatából. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Hist. Osm. 41. fol. 103v–104r. Ltsz.: E 4783C; vö. Fehér Géza, *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*. Budapest, 1982, 15. kép; leírása: 74; vö. Ambrózy, *A magyar csatakép*, 58; Seipel, *Kaiser Ferdinand I.,* Nr. V.4., 403–404.

128 Fehér, *A magyar történelem*, 13, 14, 15, 16a–b, 17. kép, leírásuk: 73–77.

129 Fehér, *A magyar történelem*, 16. kép; leírása: 75–76; Gerelyes Ibolya (szerk.), *Nagy Szulejmán szultán és kora* / *Kanuni Sultan Süleyman ve Çağı.* Budapest, 1994, 36–37.

130 *Tabvlae codicvm,* 272.

131 Katona (szerk.), *Mohács emlékezete...* Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1987, 28–29 (az 1979-es második kiadás nem tartalmazott illusztrációkat).

132 Hermann Róbert (főszerk.), *Magyarország hadtörténete*. I. Budapest, 2017, 358–359, 450.

133 Buzási Enikő–Pálffy Géza, A magyar korona eddig ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. *Művészettörténeti Értesítő* 63:2 (2014) 220, 254.

134 Buzási–Pálffy, A magyar korona, 217–264; Enikő Buzási–Géza Pálffy, *Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskrone und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* Budapest, 2015.

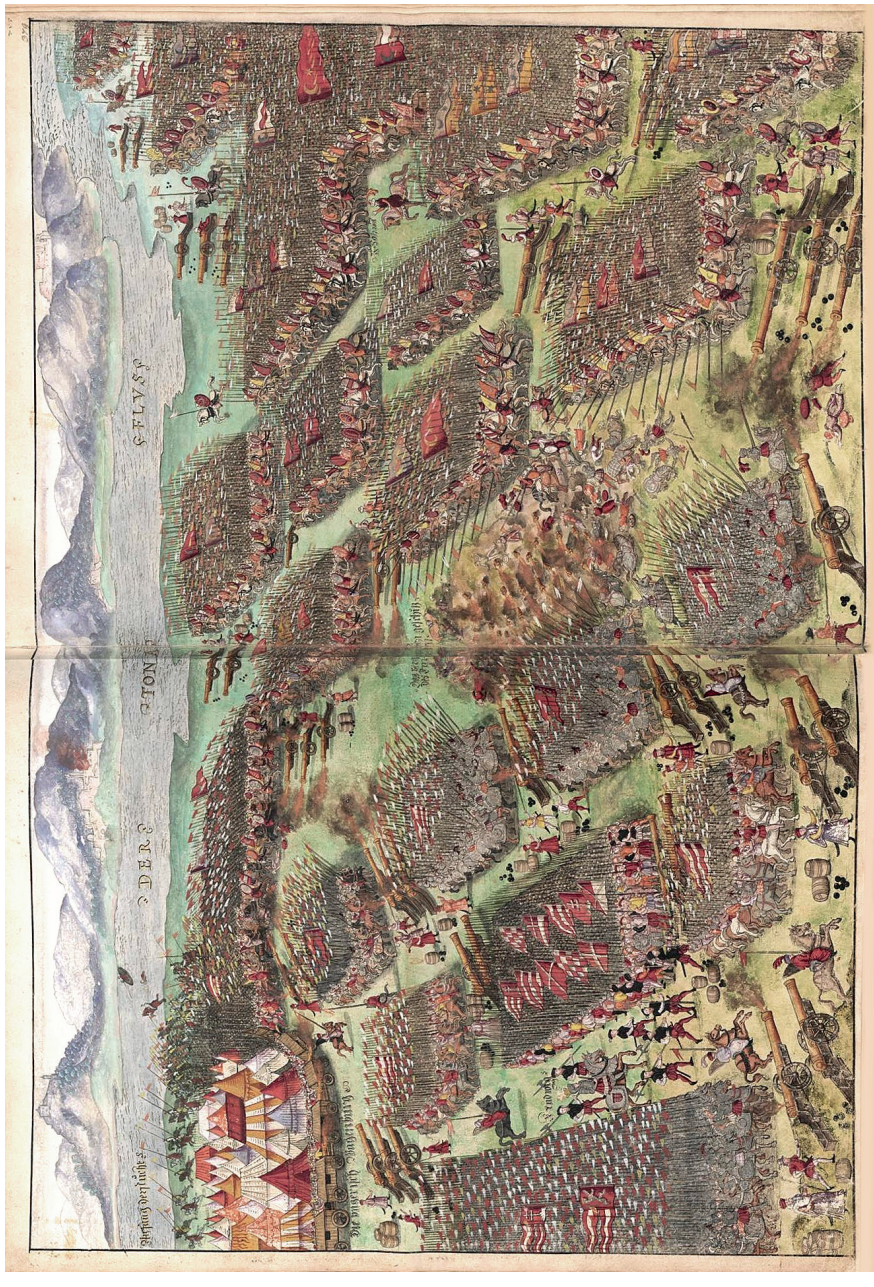

14. KÉP. A MOHÁCSI CSATA. ILLUSZTRÁCIÓ AZ *EHRENSPIEGEL DES HAUSES ÖSTERREICH*-BAN. AUGSBURG, 1559 KÖRÜL

is őrzik.[135] A német nyelvű, több száz miniatúrával díszített munka első (a körülbelül 1493-ig terjedő időszakot bemutató) kötete az I–VI. fejezetet (Buch), a második kötete a VII. fejezetet tartalmazza. A kódex illusztrációit Jäger többi illuminált művéhez hasonlóan feltehetően „az 1547-ben elhunyt ifjabb Jörg Breu műhelyének valamelyik tagja vagy követője (egyes feltételezések szerint Gall Schemell, 1482–1559)" készítette.[136]

Clemens Jäger munkájának „közel tíz másolata maradt fenn, amelyeket napjainkban Augsburgban, Bécsben, Drezdában és Münchenben őriznek…".[137] A másolatok közül három illuminált, melyek követik a nagyfólió méretű eredeti munka tagolását (1. kötet: I–VI. Buch, 2. kötet: VII. Buch) és méretét: egy bécsi kétkötetes,[138] egy szintén Bécsben lévő példány, de ennek csak az első kötetét ismerjük,[139] illetve egy drezdai kétkötetes.[140] Az illusztrált másolatok keletkezésének története az eredeti műnek a 16. század végén és a 17. század elején Münchenből történt többszöri kikölcsönzésének az iratai alapján[141] rekonstruálható.

A Münchenben őrzött eredeti kódex 1559 körül elkészült második kötetében (VII. Buch) találjuk a mohácsi csatát ábrázoló, fekvő formátumú, reprezentatív könyvillusztrációt. A kompozíció szerepel a kétkötetes bécsi kódexben is, az egykötetes bécsiben azonban, mely az I–VI. könyv másolatát tartalmazza, értelemszerűen nem található meg. További kutatást igényel, hogy a II. világháborúban elázott drezdai példányban – melyet Buzási Enikő és Pálffy Géza véleménye szerint Simon Gartner illusztrált[142] – mennyire sérült meg ez az ábrázolás.

A müncheni *Ehrenspiegel* második kötetében (VII. Buch) található, a mohácsi csatát bemutató illusztráció (378v–379r) előtti lapra rajzolt kartusban a kép rövid – a dicső fiatal király haláláról is megemlékező – leírását olvashatjuk (378v). Az ábrázolás egyfajta narratív előadásmóddal a csata kezdetét, illetve néhány későbbi eseményt is megmutat.[143] A kép tetején a Dunát látjuk, a bal oldalán a magyar sereget a lovon ülő II. Lajossal, a jobb oldalán a törököket a szintén lovon ülő Szulejmán szultánnal. A kép középterében heves ágyúzást és (főleg keresztény) halottakat, az előterében erős ágyútűzben egymásnak rontani

135 München, Bayerische Staatsbibliothek, 1. kötet: Cgm 895: 394 folio, 505 × 380 mm, 2. kötet: Cgm 896: 386 folio, 505 × 380 mm.

136 Buzási–Pálffy, A magyar korona, 228. Schemellről: *Welt im Umbruch. Augsburg zwischen Renaissance und Barock.* Bd. 1. Zeughaus. Ausstellungskatalog. Nürnberg, 1980, 223, Nr. 160.

137 Buzási–Pálffy, A magyar korona, 219.

138 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1. kötet: Cod. 8613 (Buch I–VI.) 326 folio, 525 × 380 mm (szövegtükör: 385/405 × 250/255 mm); 2. kötet: Cod. 8614 (Buch VII.) 355 folio. 520 × 383 mm (szövegtükör 380/390 × 250/260 mm).

139 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8614* (I–VI. Buch).

140 Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Mscr. Dresd. L. 2., Mscr. Dresd. L. 3. Gr. folio.

141 David Ritter von Schönherr, Urkunden und Regesten aus dem K. K. Statthalterei-Archiv in Innsbruck. II. *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlunger der Allerhöchsten Kaiserhauses* 17 (1896) I–CVIII; vö. Buzási–Pálffy, A magyar korona, 232–234.

142 Buzási–Pálffy, A magyar korona, 239–240.

143 A 16. századi metszetes ostrom- és csataképeken „a rajzolók vagy a legfontosabb momentumot emelik ki, vagy több, időben eltérő jelenetet fűznek össze egy kompozícióba". Gödölle, Buda és Pest, 167.

készülő magyar és török csapatot, lent pedig néhány halottat látunk. A kép bal felső részén a magyar szekértábort ábrázolták. A kép értelmezését több helyen felirat segíti: A Duna hosszában *„Der Tonau Flus"*, a szekérvár mellett *„Die ungerisch Wagenburg"*, II. Lajos mellett *„K[önig]. Ludwig"*, Szulejmán mellett *„K[aiser]. Soliman"* olvasható. A kép középső részén található szöveget – *„Das ..rg...en geschitz* [= Geschütz] *des Tur[k..]en"* (?) – nem sikerült feloldanom. A szekértábor fölött, a kép bal felső szélén – ha jól értelmezem a jelenetet és a hozzá kapcsolódó feliratot: *„Anfang* (?) *der flücht"*[144] – heves csatajelenet, illetve a magyarok menekülése látható. Valószínűleg csak véletlen egybeesés, de talán mégsem zárható ki teljesen, hogy a Duna mellett lovon menekülők között ágaskodó lován ábrázolt alak II. Lajos halálára utal. A király menekléséről az illusztráció előtti rövid leírás is említést tett.

Az ábrázoláson jól felismerhetők a magyar és a török sereg harci egységei: a magyaroknál a magyar címeres páncéllal borított lovon ülő, páncélos király mögött álló nehézlovasság, az előtte tömörülő gyalogság, mellettük kétoldalt a könnyűlovasság, míg elöl, a törökökkel és az ágyúkkal szemben négy rendezett alakulatban ismét a nehézlovasság. A magyarokkal szemben különböző alakzatokban a török könnyűlovasság helyezkedik el. A legnagyobb létszámú lovascsapat „U" alakban fogja körül a szultánt. A csatában részt vevő két uralkodó nincs kiemelt, központi helyzetben, a művész azt igyekezett visszaadni, hogy hol helyezkedtek el a csatában.

Bár a kódex mohácsi csatát ábrázoló illusztrációján a magyar sereg kezdő hadrendjének bemutatása nem felel meg a szemtanú, Brodarics István beszámolójában olvashatóknak, az biztos, hogy a legfontosabb tényeket az illusztrátor ismerte, és képén közre is adta: hogy ti. a csatában részt vett II. Lajos és Szulejmán, hogy a helyszín a Duna mellett volt, hogy a magyar seregben voltak gyalogosok, volt nehézlovasság és könnyűlovasság, hogy a király körül felsorakozott nehézlovasságot – ahogy Brodarics írta – *„mindenfelől könnyűfegyverzetű lovasok vették körül, és a széleken gyalogosok is"*,[145] hogy a magyaroknak volt szekértáboruk, hogy heves ágyúzás volt a csatában stb. Az ütközetben részt vevők nemzetiségét a zászlókból és a ruházatból lehet azonosítani: a magyar mellett cseh és horvát zászlókat is látunk, a gyalogosok pedig német *landsknecht*-típusú öltözetet viselnek.

A két hadsereg hadrendjének bemutatása mellett a csata egyedi történései (ágyúzás, közelharc, elpusztult emberek és lovak, menekülés) is láthatók a képen. A topografikus-analitikus csataképek elő- vagy oldalterében feltűnő konkrét harci események vagy tábori zsánerjelenetek lehetővé tették, hogy a kép főterében ábrázolt, elvont taktikai csapatmozgások mellett a laikus szemlélő a háború kaotikusságába, rendezetlenségébe, pusztításába vagy éppen mindennapi életébe is betekinthessen.

Kijelenthetjük tehát, hogy a mohácsi csata 16–17. századi ismert ábrázolásai közül a legtöbb információt az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* illusztrációja

144 Az utóbbi két sor elolvasásában Gerhard Jaritz segített.
145 Kasza–Pálffy (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv,* 119.

15. KÉP. TÖRÖK MINIATÚRA DZSELÁLZÁDE MUSZTAFA *AZ ORSZÁGOK OSZTÁLYAI ÉS AZ UTAK FELSOROLÁSA* CÍMŰ MUNKÁJÁNAK 1575-BEN, SZOLNOKON KÉSZÜLT MÁSOLATÁBÓL

tartalmazza, forrásértékűnek azonban ez sem mondható, hiszen az eseményeket nagy valószínűséggel nem szemtanú rajzai alapján rögzítették, hanem a feltehetően különböző beszámolók, leírások adataiból utólagosan kompilált szöveg – a csatának a kódexben szereplő leírása – képi bemutatásáról van szó.

Bár teljesen más művészet- és valóságszemléletet tükröz, a müncheni kódex kompozíciója hasonlóságot mutat a korábban említett, az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, szintén fekvő formátumú török könyvillusztrációval[146] *(15. kép)*. Itt is a bal képtérben sorakozik fel a magyar hadsereg, középen a lovon ülő II. Lajos páncélos alakjával, míg a jobb térfélen a török sereg, középen a szintén lovon ülő Szulejmánnal. A kép középterét ezen a képen is az ágyúk foglalják el, míg lent heves csata, közelharc folyik. A török miniatúrán azonban kevesebb figyelem irányul a hadrendek bemutatására, mindkét seregben páncélt, sisakot – természetesen eltérő jellegűt – viselő, stilizált seregrészeket látunk, csupán a Szulejmánt kísérő előkelő lovasok, illetve a kép jobb felső részén látható török zenészek ruháját ábrázolták egyedi módon. A hasonlóság, ami a két könyvillusztráción II. Lajos ábrázolása között megfigyelhető – a díszes sisak és páncél, az ókori hadviselési hagyományokra (*pteryges*) visszavezethető piros

146 Fehér, *A magyar történelem,* 15. tétel, 74–75.

csatakötény (csataszoknya), a ló páncélján található (bár a két képen eltérő) címer – a középkorias páncélt viselő keresztény uralkodó (lovagkirály) korabeli képi toposzának elterjedtségében kereshető.

A mohácsi csata *Ehrenspiegel*beli kompozíciója a korban népszerű, a csata lefolyását madártávlatból (Planvedute)[147] bemutató topografikus-analitikus csataképek[148] közé tartozik, melyek célközönsége elsősorban a katonai mesterségben járatosak köre volt. Ezeken az ábrázolásokon a csatatér helyszínének, a hadrendnek, a csapattestek elhelyezkedésének és mozgásának, illetve a harcászati stratégiának világos, áttekinthető bemutatásával találkozunk.

Azt egyelőre nem tudjuk, hogy a müncheni kódex festője a mohácsi csata kompozíciójának kialakításakor használt-e valamilyen, az 1526. évi csatát bemutató vizuális előképet – ismereteim szerint az 1559-et megelőző időszakból ilyen részletes ábrázolás nem maradt fenn (ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem is volt). Számos ábrázolásnál biztosan használt előképet, nem zárhatjuk tehát ki, hogy a mohácsi csatáról is ismert ilyet. Valószínűbbnek tűnik ugyanakkor, hogy a művész – feltehetően korabeli topografikus-analitikus csatajelenetek felhasználásával – kialakított egy kompozíciós sémát, melyen nem a közelharc bemutatására, hanem a csata madártávlatból történő áttekintésére törekedett, s ennek alapján készítette el illusztrációit. Ezt támasztja alá, hogy a mohácsi csatát ábrázoló kép kompozíciója, szemlélete hasonló a Habsburg Rudolf és Ottokár cseh király között lezajlott, az első kötetben szereplő 1278. évi morvamezei csatáéhoz (112v–113r), illetve I. Miksa császárnak a második kötetben található wenzenbachi csatájáéhoz (206v–207r). A festő a részleteket – csapattestek, zászlók, hadvezérek (uralkodók) – természetesen aktualizálta az adott esemény leírásához. A csataábrázolásokon a kompozíciós séma egyezésén túl sok hasonló részletmegoldást is találunk, a rajzoló egy-egy motívumot több képen is felhasznált. A szekérvár ábrázolása például nagyon hasonlóan jelenik meg a mohácsi, illetve a morvamezei csatát bemutató képen, holott az események között valójában több száz év telt el. II. Lajos ugyanolyan, alul fehér csíkkal díszített csatakötényt visel a mohácsi képen, mint a morvamezei ütközet uralkodói és nehézlovasainak egy része. A páncélos lovagok és a gyalogosok ruházata, fegyverzete is hasonló az illusztrációkon. A képek méretükben és formátumukban – kétoldalas, fekvő formátum – is hasonlítanak egymáshoz, illetve a mohácsi és a morvamezei abban is, hogy számos magyarázó feliratot találunk rajtuk. A rajzoló ugyanakkor bizonyos szempontból törekedett a megkülönböztető történeti hűségre: az Európában a 14. században elterjedt ágyúkat például az 1278-ban lezajlott morvamezei csata jelenetén még nem látunk, míg a 16. század eleji wenzenbachi és mohácsi csata ábrázolásán már – kezelőikkel együtt – hangsúlyos szerepet kaptak.

147 Gödölle, Buda és Pest, 167.

148 Marcus Junkelmann, Das topographisch-analytische Schlachtenbild. In: Uő, *Theatrum Belli. Die Schlacht von Höchstädt 1704 und die Schlösser von Schleißheim und Blenheim.* (Arte & Marte. In Memoriam Hans Schmidt. Eine Gedächtnisschrift seines Schülerkreises, Band 1.) Herzberg, 2000, 62–72.

A topografikus-analitikus csatajelenetnek 1559 előttről több, különböző műfajban és méretben megjelenő ábrázolását ismerjük. Ezek közül néhány – elsősorban sokszorosított grafikák – az augsburgi kódexfestő számára is ismert lehetett, hiszen a vállalkozást támogató Hans Jakob Fuggernek jelentős, metszeteket is őrző könyvtára volt. Annak feltárása, hogy a kódex említett csataábrázolásainak potenciális előképei közül mi volt meg az 1571-ben több mint tízezer kötetet számláló Fugger-könyvtárban, a későbbi kutatás feladata lesz.

A kódex rövidített kiadásban, modernizált szöveggel 1668-ban Sigmund von Birken (1626–1681) átdolgozásában nyomtatásban is megjelent Nürnbergben.[149] A nyomtatott változatban nemcsak a szövegeket rövidítették le, hanem az illusztrációk számát is drasztikusan csökkentették. A kötet 1391. oldalán Mária királyné kapcsán röviden olvashatunk a mohácsi csatáról, hogy ti. a király belefulladt a patakba, a holttestét később megtalálták és Székesfehérváron eltemették (az eredeti kéziratban az előzmények és a csata leírása több mint tíz oldalt tett ki), illusztrációként azonban már csak egy olyan érmet közöl, melynek egyik oldalán Mária királyné portréja, a másik oldalán a jelmondata van.

*

A mohácsi csatát jelentéktelen, alig felismerhető jelenetként ábrázolták az 1653-ban Pozsonyban megjelent, *Magyar Márs, avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete* című könyv címlapján, amelyet gróf Liszti (Listi) László (1628–1662) írt. A Mauritz Lang készítette lap fő motívuma a díszes kocsiján az égbe vágtató Mars volt.[150] A saját korában ambivalensen megítélt II. Lajost Liszti erősnek, bátornak, bölcsnek és erkölcsösnek írta le.

Christoph Fuessl említett emlékérmének népszerűségét jelzi, hogy egy, a felszabadító háborúk idején, 1687-ben Philipp Heinrich Müller (1654–1719) által készített emlékérem előlapján a csatajelenet és a felirat, míg a hátlapján az 1687. évi úgynevezett második mohácsi (nagyharsányi) csata ábrázolása látható, melyben a keresztény seregek legyőzték a török haderőt.[151] Szervesen illeszkedett a két csata összekapcsolása ahhoz a 17–18. századi történelemfelfogáshoz, mely a 16. századi vesztes csatákat a török által elfoglalt területek 17. század végi felszabadításának kontextusában az isteni igazságszolgáltatás megvalósulásaként látta: az egykori vesztes csaták helyén immár a keresztények arattak diadalt. Ezt a szemléletet fe-

149 Sigmund von Birken, *Spiegel der Ehren des Höchstlöblichsten Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich*: *oder Ausführliche GeschichtSchrift von Desselben, und derer durch Erwählungs-, Heurat-, Erb, und Glücks-Fälle ihm zugewandter Käyserlichen HöchstWürde, Königreiche, Fürstentümer, Graf- und Herrschaften, Erster Ankunft, Aufnahme, Fortstammung und hoher Befreundung mit Kayser- König- Chur- und Fürstlichen Häusern: auch von derer aus diesem Haus Erwählter Sechs Ersten Römischen Käysere... Ihrer Nachkommen und Befreundten, Leben und Großthaten, mit Käys. Rudolphi I GeburtsJahr 1212 anfahend, und mit Käys. Maximiliani I TodesJahr 1519 sich endend...* Nürnberg, 1668; vö. Szentesi Edit, Az úgynevezett Fugger-féle Habsburg Ehrenspiegel. In: Mikó Árpád (szerk.), *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. *Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria.* Budapest, 2002, 271. tétel, 291–293; Buzási–Pálffy, A magyar korona, 240 skk.

150 Galavics, *Kössünk kardot,* 41. kép

151 Galavics, *Kössünk kardot,* 14, 109, 78. kép; G. Héri, *A törökellenes háborúk,* 320. tétel, 153.

jezte ki Dorffmaister István (1729–1797) 18. század végén festett képpárja is, mely az 1526. évi vesztes és az 1687. évi győztes mohácsi csatát ábrázolta, vagy a szigetvári plébániatemplom kupolájának szintén általa készített kifestése, melyen Szigetvár 1566. évi elfoglalását és 1689. évi visszafoglalását egyaránt megörökítette.[152]

V. II. LAJOS 16–17. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSÁNAK NÉHÁNY IKONOGRÁFIAI TÍPUSA

II. Lajos 16–17. századi ábrázolásai közül néhány ikonográfiai típus a 18–19. században is tovább élt. Ezek közé tartoznak a II. Lajost páncélban ábrázoló portrék, melyeken a megrendelők a király életének és uralkodásának eseményei közül a hadi eseményben való részvételét tartották megörökítésre méltónak. Lajos korai páncélos ábrázolásai közé tartozik Fuessl 1531 után készült emlékérme (lásd a *10. kép*et), illetve az 1541-es cseh krónikában megjelent, említett jelenet (lásd a *2. kép*et). Páncélt viselt az uralkodó azon a Tiziano I. Ferdinánd portréjának (1548) ábrázolását követő emlékérmen,[153] amelyet Tobias Wolf a 16. század végén vert, s páncélban, derekán karddal és fején koronával ábrázolta az inkább középkorúnak, mint 20 évesnek tűnő, testes uralkodót a Ferdinánd főherceg ambrasi fegyvergyűjteményének darabjait bemutató *Armamentarium Heroicum* is.

Még jobban közelített II. Lajos ábrázolása a páncélos lovagkirály középkori ideálalakjához az 1664-ben Nürnbergben Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) országbíró költségén megjelentetett, *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum* című kiadványban *(16. kép),* melynek a magyar vezéreket és királyokat ábrázoló metszetei eredetileg Berger Illés (1562–1644) királyi történetírónak a magyarok történetét feldolgozó háromkötetes, de meg nem jelentetett monumentális munkájához 1619 és 1632 között készültek.[154] A metszetekhez csatolt leírások latin szövegét Nicolaus Avancini (1611–1686) írta és Sigmund von Birken fordította németre. Míg az *Armamentarium* középkorúként ábrázolta a mohácsi csatában elesett uralkodót, a Nádasdy-féle *Mausoleum* rézmetszetén – melynek előképe a *Weisskunig* Miksa császár-ábrázolása (55., 131., 137. stb. kép) volt – egy fiatal, kezét kardja markolatán tartó, tehát „harcra készülő" hőst látunk, aki azonban még koronát visel, s baldachinos trónja előtt áll. A II. Lajos portréjához

152 Galavics, Dorffmaister István; Papp Júlia, Szulejmán szultán halálának emlékezete a hazai képzőművészetben. In: Pap Norbert–Fodor Pál (szerk.), *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között.* Pécs, 2017, 281–296; Jernyei Kiss János, Az erények nemessége. Toposzok, exemplumok, teleologikus történelemolvasat Dorffmaister szigetvári menynyezetképén. *Ars Hungarica* 44:1 (2018) 17–28.

153 Huszár, *Régi magyar*, 207. tétel, 55; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária,* 211; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 28. tétel, 145.

154 A bőséges irodalomból lásd például: Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 13–80; G. Etényi Nóra, A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György (szerk.), *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest, 2002, 122–130; Kees Teszelszky, Elias Berger Historia Ungarica című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645). In: Tóth (szerk.), *Clio inter arma,* 149–168; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 138–140, 54. tétel, 148.

16. KÉP. II. LAJOS. *MAUSOLEUM POTENTISSIMORUM...* 1664

tartozó elogiumban Avancini, a neves jezsuita drámaíró Magyarország tragédiájáról írva a csata eseményeit, szereplőit és helyszínét (*in Amphiteatro Mohachiano*) dramatikus módon mutatta be.[155] Érdekes, s minden bizonnyal véletlen egybeesés, hogy „színházi nézőtér" formájúként írta le a csatateret már a szemtanú Brodarics is.[156]

A *Mausoleum* vezér- és királyportréi a 17–19. században óriási népszerűségre tettek szert, fal- és mennyezetképek, táblaképek, rajzok, sokszorosított grafikák és szobrok előképeként szolgáltak.[157] Közülük számos helyen II. Lajos portréja is feltűnt, például a nagybiccsei Thurzó-kastély első emeleti udvari folyosójának 17. századi falképsorozatán, melynek egy 1834-ből származó leírásában II. Lajos képmásának a mohácsi csatában elszenvedett veszteségekre utaló felirata is megőrződött.[158] A *Mausoleum* II. Lajos ábrázolását használta előképül Johann Hofmann (1629–1698) 1684-es, a magyar vezéreket és királyokat bemutató illusztrált könyvében,[159] Johann Adam Xavier Schad 1687-ben megjelentetett *Effigies ducum et regum Hungariae...* című kiadványában,[160] illetve az 1742-ben Nagyszombatban megjelent, illusztrált *Corpus Iuris Hungarici*, itt azonban az uralkodó már nem a *Mausoleum*ban látható nyitott koronát, hanem a Szent Koronát viselte a fején.

Dorffmaister István 1784 körül készített háromnegyed alakos II. Lajos portréján[161] *(17. kép)* ezzel szemben már nem egy vitéz királyt, hanem egy liget szélén, egy sík mező – a mohácsi csata helyszíne – előtt álló, páncélos, sisakos, kardos

155 Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 1973, 43, 153; vö. Rózsa György, A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini. *Magyar Könyvszemle* 86:4 (1970) 466–478.

156 Kasza–Pálffy (összeáll.), *Brodarics-emlékkönyv,* 119.

157 Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 60–80.

158 Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 67.

159 *Der Herzogen und Königen in Hungarn. Leben / Regierung und Absterben...* Nürnberg, 1684, 471; vö. Rózsa, *Magyar történetábrázolás,* 74.

160 Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 74–75; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 54. és 54b tétel, 148. Schad a Mausoleum rézdúcait használta, melyeket a konfiskált Nádasdy-javak császári gondnokaként szerzett meg; vö. Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem – kép,* 292.

161 Galavics Géza, Dorffmaister István: II. Lajos képmása. In Szabolcsi Hedvig–Galavics Géza (szerk.), *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Budapest, 1980, 165–166; Galavics, Dorffmaister István, 85; Réthelyi et al. (szerk.), *Habsburg Mária,* 267–268; Kovács S. Tibor, II. Lajos király gyermekpáncélja és egy hajdúkapitány vértje. *Folia Archaeologica* 48 (2000) 161–162.

fiatal lovagot látunk, egészen közel hozva térben és időben az ábrázolást a tragikus eseményhez. Dorffmaister a kép hitelességének érdekében abban az ekkor Bécsben található és a hagyomány szerint egykor Lajos király tulajdonában lévő díszes gyermekpáncélban festette le a fiatal uralkodót, mely valójában nem Lajosé, hanem II. Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel királyfié volt, akinek I. Ferdinánd adományozta azt 1533-ban.[162]

17. KÉP. DORFFMAISTER ISTVÁN: *II. LAJOS KIRÁLY KÉPMÁSA,* 1784 KÖRÜL

A 16–17. században jelentek meg a II. Lajos halálát valamilyen formában bemutató ábrázolások is. A történelmi eseménykép műfajához sorolhatók az úgynevezett narratív csataképek, melyek bár valóságos eseményt örökítenek meg, a topografikus-analitikus ábrázolásokkal ellentétben nem igyekeznek hiteles képet adni a taktikai, stratégiai helyzetről, hanem a csata egy-egy érdekes jelenetét vagy kulcsfontosságú mozzanatát mutatják be, mint például II. Lajos belefulladását a Csele-patakba.

II. Lajos halálának ábrázolásával ismereteim szerint először Johann Nel 1582-ben készült, a törökök által megkínzott Hungáriát megjelenítő fametszetén találkozunk.[163] A kép jobb oldalán egymás alatt több, a törökökkel vívott harcban elesett vagy jeleskedő történeti személyiség – például a szigetvári Zrínyi Miklós, Hunyadi János vagy Mátyás király – holtteste mellett legalul látható jeleneten II. Lajos belehanyatlik lováról a mocsaras Csele-patakba. Ezzel az ikonográfiai típussal találkozunk az 1742-ben, majd 1751-ben Nagyszombatban megjelent *Corpus Iuris* Franz Leopold Schmittner (1703–1761) által készített könyvillusztrációján is, ahol a II. Lajos arcképe melletti kis jelenetek egyike rohamozó török lovasokat, másika a lováról leeső király mocsárba zuhanását ábrázolja. A *Corpus Iuris* jelenete inspirálta Dorffmaister István 18. század végi

162 Dr. Kalmár, *Régi magyar,* 292–295; Galavics, Dorffmaister István: II. Lajos képmása, 166; Galavics, Dorffmaister István, 93–94; Kovács S., II. Lajos király, 155–172. II. Lajosnak egykor Innsbruckban, az ambrasi gyűjteményben őrzött gyermekpáncélja a bécsi Kunsthistorisches Museum Hofjagd- und Rüstkammerjében található. (Ltsz.: E. 1.)

163 Galavics, *Kössünk kardot*, 18–22; Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem – kép,* 362–363; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 52. tétel, 141.

18. KÉP. DORFFMAISTER ISTVÁN:
A MOHÁCSI CSATA

19. KÉP. J. A. THELOTT RAJZA UTÁN: *II. LAJOS HOLTTESTÉNEK MEGTALÁLÁSA.* PAUL RYCAUT–GIOVANNI SAGREDO, *DIE NEU-ERÖFFNETE OTTOMANISCHE PFORTE.* AUGSBURG, 1694, 121.

festményein a „Csele-patakba hanyatló király" motívumát[164] *(18. kép)*. A *Corpus Iuris*nak a törvényalkotó királyok képmása mellett elhelyezett, az ábrázolt uralkodásának eseményeire utaló háttérjelenetek kis méretük ellenére fontos szerepet játszottak: rajtuk „jelennek meg először azok a témák is, amelyek a 19. század történeti festészetének meghatározó tematikáját jelentik majd..."[165]

A II. Lajos halálát ábrázoló alkotások másik, a 19. században népszerűvé váló ikonográfiai típusának, azaz a holtteste megtalálását ábrázoló jelenetnek legkorábbi általam ismert példája egy 1694-ben, Augsburgban megjelent könyv rézmetszetes szöveg közti illusztrációja[166] *(19. kép)*. A könyv nemcsak a mohácsi csatáról számolt be, hanem megemlítette a király halálának és holtteste megtalálásának körülményeit is.[167] Úgy vélem, az a sajátos szakrális forma és tartalom, mely a 19. századi történeti festészetben többször feldolgozott témát – Orlai Petrich Soma (1822–1880) *(20. kép)* és Székely Bertalan (1835–1910) festménye *(21. kép)* – tudatosan jellemezte, már ezen a könyvillusztráción is felfedezhető. A holttest kiemelésében segédkező, részben térdelő emberek csoportja, a kereszt egyik szárához hasonló, a kiemelést segítő hosszú deszka, a lepedőbe csavart holttest a „Krisztus levétele a keresztről" kompozíciókkal mutat rokonságot.

164 Galavics, Dorffmaister István, 87. A festményekről újabban lásd: Sinkó, Kontinuitás, 321; Veszprémi, A magyar történeti festészet, 261–273.

165 Mikó–Sinkó (szerk.), *Történelem – kép,* 69.

166 Paul Rycaut–Giovanni Sagredo, *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694, 121; vö. Rózsa György, A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai. *Művészettörténeti Értesítő* 8:4 (1959) 277; Rózsa, *Magyar történetábrázolás*, 76; Keserü, Mohácsról szól-e, 277; Erdős, II. Lajos ikonográfiája, 55. tétel, 141.

167 Rycaut–Sagredo, *Die Neu-eröffnete,* 121.

20. kép. Orlai Petrich Soma:
II. Lajos holttestének feltalálása, 1851

21. KÉP. SZÉKELY BERTALAN:
II. LAJOS HOLTTESTÉNEK FELTALÁLÁSA, 1860

A jelenet szakralitását az esemény színhelyéül szolgáló erdő fái között átszűrődő hangsúlyos, dicsfényszerű napsugarak fokozzák a háttérben.

A két ikonográfiai típus – II. Lajos vízbefúlásának, illetve holtteste megtalálásának jelenete – eltérő történelemszemléletet tükröz. A király vízbefúlásának ábrázolása tartalmaz egyfajta kritikát is, mind a királyra, mind az ország nemességére vonatkozóan: a király a csatából elmenekülve megalázó, csúfos halált halt, mert az őrzésére kirendelt emberek nem mentették meg az életét, a sajátjukat védték. Ahogy Ibrahim nagyvezír megjegyezte, amikor eljutott hozzá a király szerencsétlen halálának híre: ők a legutolsó emberüket sem hagynák így meghalni.[168] A királynak a szó legszorosabb értelmében vett fizikai bukása, értelmetlen halála az ábrázolásokon szimbolizálja az ország bukását is, melynek a korabeli vélemények szerint a király és a vezető réteg is okozója volt.

A király holttestének megtalálását ábrázoló jelenet ezzel szemben – az *Ottomanische Pforte* illusztrációjától kezdve – azt sugallja, hogy az uralkodó hősi halálával – a szigetvári Zrínyi Miklóshoz hasonlóan – a keresztény hitért életét áldozó krisztusi mártírrá nemesedett. A jelenet ezeken az ábrázolásokon a Pietà és a Levétel a keresztről ikonográfiai típusokat idézi meg. A jelenet szakralitását Orlai Petrich festményén az is erősíti, hogy – Sárffy Ferenc forrásként használt beszámolójától eltérően – három nőalakot is festett a képre, melyek közül kettő egymásra borulva sír.

A kutatás a két ikonográfiai típus esetében eltérő politikai-ideológiai szemléletet tételez fel: míg Dorffmaister mohácsi képpárján és szigetvári freskóján – mint láttuk – a magyar történelem egyfajta birodalmi kontextusban jelenik meg, hiszen mindkét vereség „jóvátétele" a császári csapatok segítségével történt, a 19. században – az 1820–1830-as évek almanachillusztrációitól kezdve – egyre inkább a függetlenségi törekvések vagy legalábbis a nemzeti jellegű események és ezzel összefüggésben a nemzeti hősök ábrázolására került a hangsúly.[169] „II. Lajos holttestének föltalálása mint újszerű kompozíció valószínűleg kapcsolatba hozható az egyre inkább »szentnek« tartott nemzeti autonómia gondolatának megerősödésével, míg az egykorú birodalmi patriotizmus szellemében született művek továbbra is a király bukásának jelenetét illusztrálták."[170] II. Lajos páncélos holttestének Pietà-szerű jelenetben ábrázolt megtalálása szerepelt az 1850-es években a szélesebb hazai olvasóközönségnek szánt, populáris kiadvány illusztrációján is.[171]

168 Fodor Pál, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 17.

169 Sinkó, Kontinuitás, 320–321.

170 Sinkó, Kontinuitás, 326–327. Orlai Petrich festményéről újabban lásd: Sinkó Katalin, Orlai Petrics Soma: A mohácsnál elesett II. Lajos testének feltalálása. In: Papp Júlia–Király Erzsébet (szerk.), *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet.* Budapest, 2018, 313–314.

171 *A mohácsi ütközet, vagy II. Lajos király elveszte*. Írta Tatár Péter [Medve Imre]. 33. szám. Pest, é. n. (1856?), fametszetes címlapkép.

Szilágyi Emőke Rita*

MOHÁCS EMLÉKEZETE A MAGYARORSZÁGI LATIN NYELVŰ LEVELEZÉSEKBEN ÉS BESZÁMOLÓKBAN A CSATÁT KÖVETŐ ÉVTIZEDBEN

I. ELŐSZÓ

A mohácsi csatáról szóló tudományos és ismeretterjesztő művek túlnyomórészt a történeti és/vagy a régészeti kutatások eredményei felől érkeznek, az irodalomtörténeti vizsgálódások mai napig esetlegesek és nem túl gyakoriak. Utóbbiaknak ugyanis nemcsak a módszertana, de sokszor a tárgya is eltér a történeti-régészeti tanulmányokéitól. Hiszen e kutatások homlokterében *nem maga a mohácsi csata* rekonstrukciója, illetve annak politikai-demográfiai előzményei és következményei állnak, hanem a *mohácsi csatáról szóló diskurzus*, a mohácsi csata emlékezetének szöveges megformáltságai, illetve a szoros szövegolvasáson alapuló irodalmi toposz-vizsgálatok. Bár a felhasznált korpusz sokszor teljesen megegyezik a történeti és az irodalomtörténeti kutatások során, a hangsúlyok mégis máshová kerülnek: míg a történész hagyományosan arra a kérdésre keresi a választ, hogy *mi történt,* illetve hogy a forrásoknak *mi az igazságértékük,* addig az irodalomtörténészt, a filológust az érdekli, hogy a szerző *hogyan* fogalmazott, és csak ezután teszi fel a kérdést, hogy a szerző szöveghasználatát *mi motiválhatta.* Ez utóbbi kérdés egyébként a történészeket is izgatja, hiszen a különböző politikai attitűdök, az uralkodók iránti lojalitások alapjaiban határozzák meg a szerző – egyben politikai szereplő – írói habitusát és szóválasztásait.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a csatát követő egy évtized magyarországi (illetve magyar vonatkozású) latin nyelvű munkáit, mindenekelőtt a levelezéseket, beszámolókat és történeti munkákat áttekintve bemutassam, hogy miként értékelték a kortársak az ütközetet mint aktuális hadi eseményt. Egyúttal ismertetem szorosabb szövegvizsgálati eredményeimet, méghozzá a következő kérdésekre válaszolva: hogyan értékelték – és ezzel összefüggésben miként említették – a mohácsi csatát az egykorú források, illetve milyen irodalmi

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa. A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatási Program keretében is készült.

hagyományba illeszkedhetnek a Mohácsra reflektáló írások a felhasznált retorikai sémák alapján.

II. BEVEZETÉS

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott sorsdöntő csata rekonstrukciójára már számtalan kísérlet történt, mindenekelőtt a későbbi források alapján. Az, hogy a csata lefolyásáról mit, mikor és hogyan tudtak meg a kortársak, ennél jóval kevésbé kutatott téma. Még ritkábban találni olyan írásokat, melyek a Mohácsról szóló beszédmód, a nemzeti tragédia nyelvi megformálásának módozatait tárnák fel és ismertetnék.

Évtizedeken át kézenfekvő megoldásnak tűnt a csatáról szóló forrásokból mind teljesebb gyűjteményes köteteket összeállítani, ahol a szövegek önmagukért beszélnek. 1976-ban, majd 2006-ban is megjelent egy-egy monumentális kötet, melyekben a szerkesztők közreadták a mohácsi csatáról szóló magyar, nyugati és török forrásokat.[1] Az e szövegek alapján írt elemzések is nagy múltra tekinthetnek vissza, gondoljunk csak a csata 400. évfordulójára készült vaskos tanulmánykötetre vagy az azóta megjelent monográfiákra és tanulmányok sorára.[2] Az utóbbi évtizedekben inkább egy-egy szűkebb résztéma kutatása élvez prioritást; ezek közül mindenekelőtt a II. Lajos király halála és temetése(i) körüli kérdéseket érdemes említeni, melyekről tanulmánykötet és forráskiadás is született.[3]

Mohácsot ma gyakran értelmezik első Trianonként.[4] Az az elképzelés, amely szerint ekkor az ország nagy része elveszett, és minden pártoskodás innen ered, már a csata után bő tíz évvel kialakult. Mindez jól mutatja a csata jelentőségét már a korabeli magyar történeti emlékezetben: sorsdöntő ütközet, óriási veszteség és súlyos következmények jellemzik.[5]

---

1 A legfontosabb szövegkiadások, szöveggyűjtemények: *Mohács Magyarországa*. (A Napkelet Könyvtára, 12.) Ford. Bartoniek Emma. Budapest, 1926; Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatatér régészeti feltárásának eredményei.* (Pro Memoria) Budapest, 1979; B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006.

2 A legfontosabb tanulmánykötetek és monográfiák közül kettő: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926; Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Budapest, 1986.

3 Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016.

4 A 20. századig ható következményekről lásd Pálffy Géza, Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis"*, 28–34. Már Szakály Ferenc is úgy értékelte Mohácsot, mint Trianon előzményét, lásd Szakály Ferenc, Trianon török kori gyökerei. *História* 12:3 (1990) 5–7.

5 Lásd például Ács Pál, A szentek aluvása. Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata. In: Bitskey István–Oláh Szabolcs (szerk.), *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban.* Debrecen, 2004, 115–122.

Pedig Mohács előtt is volt olyan csata, ahol odaveszett az uralkodó: példának okáért az 1444. évi várnai ütközetben I. Ulászló.[6] Bár a mai napig számos tanulmánykötet és szövegkiadás jelent meg a mohácsi csata előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről, mai napig kitapintható valamiféle hiányérzet. Mintha a rendelkezésünkre álló források száma túlságosan kevés, túlontúl kései vagy éppenséggel részrehajló volna ahhoz, hogy világosan lássuk, mi történt 1526. augusztus 29-én. E tanulmánynak nem célja, hogy az eddigieknél átfogóbb, minden részletre kiterjedő és igazabb dokumentációt adjon közre a csatát illetően, hiszen azt megtették és megteszik majd mások, a történet- és régészettudományban szakavatottabb kutatók. Arra azonban szívesen vállalkozom, hogy a Mohácsot követő évtized magyarországi és Magyarországhoz szorosan köthető latin nyelvű levelezései és beszámolói alapján feltárjam és bemutassam, melyik humanista szerző hogyan, honnan és milyen értesüléseket szerzett a csatáról, illetve hogyan értelmezték a csata kimenetelét közvetlenül a csatát követően, majd azt, hogyan változott meg a felfogás a későbbiek ismeretében.

Ami a források kiválasztását illeti: a vizsgált szövegek nyelvének kizárólagossága mellett két fontosabb érv is szól. Egyrészt 1526 környékén még mindig a latin nyelv uralkodott az írásbeliség terén; másrészt a téma is indokolja, hogy latin nyelvű korpuszokat tekintsünk át: ugyanis az (anti)turcica-irodalom is elsősorban ezen a nyelven íródott. A törökellenes írások (levelek, beszédek, traktátusok stb.) hagyományai Magyarországon is majd egy évszázados múltra tekintettek vissza 1526-ban; a szövegek stiláris vizsgálatához és összehasonlításához pedig elengedhetetlen, hogy a korpusz anyaga egynyelvű legyen. Az itt vizsgált források ezért latin nyelvűek. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a korabeli szerzők többsége poliglott volt, így a későbbiekben indokolt volna a latin mellett a magyar, német, olasz és szláv nyelvű írásokat is bevonni a vizsgálatba, amitől e helyütt terjedelmi okok miatt tekintek el.

A források közül mindenekelőtt a korabeli missziliseket próbáltam a vizsgálatba bevonni, azonban óhatatlanul bekerültek a korpuszba más műfajú írások is, így mindenekelőtt beszámolók, rövid történeti írások, jegyzékek, feljegyzések stb. Utóbbiak beemelését két alapvető szempont indokolta. Egyrészt igen kevés magánlevelet találhatunk a legkorábbi források között, így ott érdemesnek tűnt más műfajba tartozó szövegeket is bevonni a gyűjtésbe. A vizsgált szövegek itt mindenekelőtt Brodarics István és Thurzó Elek levelezései, Oláh Miklós levelezése és történeti munkái, valamint további szerzők elvétve fennmaradt levelei (például Várday Pál levele az *Acta Tomiciana* gyűjteményben).

Az időintervallum kiválasztásakor a következő szempontok bizonyultak meghatározónak: bár a csatát követően a vereség híre viszonylag hamar eljutott sokfelé a röplapok és futárok révén, a hosszabb írásbeli lejegyzésekre, a csatának emléket állító terjedelmesebb és kidolgozottabb szövegek megszületésére várni kellett. A misszíliseket tekintve az tapasztalható, hogy nem csupán 1526-ban,

6 A Mohácsot megelőző és követő sorsfordulókról: Varga Szabolcs, „Devictus vincit". A Magyar Királyság sorsfordulói a közép- és kora újkor határán (1439–1566). *Magyar Tudomány* 177:9 (2016) 1030–1041.

hanem még utána pár évvel később is előfordul Mohács említése a levelekben, így praktikus döntésnek tűnt egy teljes évtized anyagát átnézni. Az elsődleges forrás természetesen mind a mai napig Brodarics István beszámolója, azonban ez a mű csak 1528-ban jelent meg legkorábban, már amennyiben megjelent egyáltalán, mivel gyakorlatilag az 1568-as Zsámboky-féle kiadásáig, tehát negyven éven keresztül (!) nem mutatható ki a hatása,[7] így érdemes egyéb egykorú forrásokat bevonni a vizsgálatba.[8]

III. A MOHÁCSI CSATA ELNEVEZÉSEI

Az összecsapást követő egy-két hónap után minden bizonnyal semmi olyan újdonság nem került már elő, ami érdemben változtatott volna a korábbi ismereteken az összeütközés lefolyását és közvetlen következményeit illetően. A csata és a veszteség említése azonban a következő évek levelezéseiben rendre felbukkan, ám már a részletezés igénye nélkül. Az áttekintett szövegek alapján megállapítható, hogy 1527-től már nem jellemző, hogy szó esne a két, korábban leggyakrabban előkerülő témáról, ti. a veszteséglistákról[9] és a király halálának körülményeiről.[10] Az egész csata emléke egy képpé áll össze, amint azt az alábbiakban idézett példák is mutatják. Megállapítható továbbá, hogy szerzők eleinte nem nevezik *mohácsi csatá*nak, csupán körülírják, vagy *ama gyászos emlékezetű* vagy *a legszerencsétlenebb kimenetelű ütközet*ként említik.

A csatára latinul különféle elnevezéseket találunk, melyek egyszersmind utalnak az ütközet nagyságára, kimenetelére és későbbi hatására is. A *pugna* és a *proelium* egyszerűen „csatá"-t jelent, a *bellum* „háború"-t, a *conflictus* „összecsapás"-t, ezeknek a szavaknak tehát nincs olyan többletjelentésük, amely a csatának a kedvezőtlen kimenetelét és szerencsétlen következményeit sugallaná. A *clades* ezzel szemben, amit jobb híján „vész"-nek vagy „vereség"-nek szokás fordítani, egyértelműen negatív mellékzöngét hordoz magában. A szóhasználat utal(hat) a szerző értelmezésére, azaz hogy mennyire látta sorsfordítónak a csatát, ezért érdemesnek tűnt a kiválasztott írásokban ezt is megvizsgálni.

7 E kérdésben egyelőre nincs közmegegyezés. Tóth Gergely például jelen kötetben megjelenő tanulmányában több, az 1568 előtti időkből származó forrásról is azt állítja, hogy kimutatható bennük Brodarics hatása.

8 A források túlnyomórészt már megjelentek magyar fordításban. Ahol nem tüntetem fel a fordító nevét, ott saját fordításomat közlöm.

9 A veszteséglistákról legutóbb lásd B. Szabó János–C. Tóth Norbert, „Árnyékboksz az árnyékkal" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320; illetve Antonín Kalous, Elfeledett források a mohácsi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:2 (2007) 603–621. Péterfi Bence nem latin nyelvű listákkal bővítette ki a korábban ismerteket: Péterfi Bence, A Magyar Királyság és a Bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Hungarikakutatások a müncheni levél- és kézirattárakban. *Világtörténet* 5:1 (2015) 113–144; ezeken felül jelenleg készül egy átfogó adatbázis a csata résztvevőiről Neumann Tibor vezetésével.

10 Ehhez lásd 4. lábjegyzet.

E vizsgálat során szerzőnként haladtam, s az alábbi főbb következtetéseket sikerült levonni.

A csata első számú szemtanúja, maga is résztvevője, Brodarics István az első megnyilatkozásában, a szeptember 6-án, Tomickihoz és Kryczkihez írt levelében összecsapást és csatát említ.[11] Az ezt követő leveleiben is kitart ezen szavak (*conflictus, pugna, proelium*) használata mellett,[12] olykor a háborút (*bellum*) is említve.[13] A vész vagy vereség szót (*clades*) kimutathatóan csak 1527 márciusától használta, akkortól kezdve azonban egyre gyakrabban.[14] Beszédes, hogy első alkalommal a Habsburg Ferdinándhoz írt, úgynevezett dévényi levelében élt ezzel az elnevezéssel, amit pártváltásának igazoló dokumentumaként szokás olvasni.[15] A szóhasználat alapján úgy tűnik, a pártváltásig Brodarics az oszmánok elleni küzdelem egyik csatájaként tekintett a mohácsi ütközetre, ekkortól kezdve azonban mind nagyobb jelentőséget tulajdonított neki. Már nem csupán egy csata a sok közül, hanem maga a nagy vereség: ezért míg 1527 márciusáig még azt sem látta szükségesnek leírni, hol került sor erre az eseményre, ez év novemberétől mind gyakrabban írt „mohácsi vészről" (*clades Mohachiensis*).[16] Igaz, meg kell említenünk, hogy híres beszámolójának címébe mégis az „összecsapás" szót választotta.

Brodarics barátja, a csatában részt nem vevő Oláh Miklós tőle kissé eltérő módon írt a csatáról, igaz, az ő legkorábbi Mohácsot érintő levele is későbbi. 1529-től kezdve gyakran érinti a törökkérdést leveleiben, de sokszor nehéz eldönteni, általánosságban vagy konkrétan a csatáról ír-e. Az első, bizonyosan a mohácsi ütközetre tett utalása egy 1530-as, Várday Pálhoz írt levelében olvasható, itt Mohács városa melletti összecsapásként említi (*conflictus etiam ad oppidum Mohaacz*), ami a mieink nagy veszteségével végződött (*magna nostrorum clade*).[17] Ugyanő, amikor 1531-ben Krysztof Szydłowieckinek beszámolót küldött az elmúlt évek eseményeiről, így írt a csatát követő zavaros évekről: „*A néhai kegyelmes királyom, Lajos szörnyű szerencsétlensége óta a sorsnak e balszerencséi hajtottak, a dolgoknak olyan gyors váltakozásával, hogy én is alig maradtam épségben.*"[18] Oláh itt is, ahogyan sok más esetben, a vészt (*clades*), szerencsétlenséget összeköti

11 „*A hír* [...] *megelőzi ezt a török császárral való szerencsétlen összecsapásunkról szóló levelet.* [...] *Részt vettem a legszerencsétlenebb kimenetelű csatában.*" Bellus Ibolya fordítása, lásd B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 97; az eredeti: Stephanus Brodericus, *Epistulae.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, XVI.) Ed. Petrus Kasza. Budapest, 2012, 143: „*fama* […] *praeveniet litteras has de nostro infelici cum caesare Turcarum conflictu.* […] *Interfui infelicissimo proelio.*"

12 Brodericus, *Epistulae,* 147, 152, 154, 225 stb.

13 Brodericus, *Epistulae,* 149.

14 Brodericus, *Epistulae,* 173, 183, 195, 201 stb.

15 Brodericus, *Epistulae,* 173–179.

16 Brodericus, *Epistulae,* 195, 449 stb.

17 *Oláh Miklós levelezése.* Kiad. Ipolyi Arnold. Budapest, 1875, 46. Az új kritikai kiadásban: Nicolaus Olahus, *Epistulae. Pars I 1523–1533.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, XIX/I.) Ed. Emőke Rita Szilágyi. Budapest, 2018, 110.

18 Az eredeti: *Oláh Miklós levelezése*, 154, illetve Olahus, *Epistulae,* 238: „*His a tempore cladis atrocissimae serenissimi olim regis mei Ludovici iactatus sum fortunae calamitatibus, ea mutabilitate rerum, ut vix sane mihi constiterim.*"

II. Lajos halálával; szomorú esemény a csata elvesztése, a főpapok és világiak mártírhalála, de számára az igazi tragédia valójában az uralkodó elvesztése.

Thurzó Elek, a későbbi országbíró és királyi helytartó, 1530-ban emlékiratot készített I. Ferdinándnak, melyben egy bekezdésben hosszabban kitért a mohácsi csatára és az azt követő időkre is: *„Az igen vad ellenségtől, a töröktől Mohácsnál elszenvedett vereség* (clades) *után, amikortól a kegyelmes úrnő, Mária királyné, a méltóságod nővére az én felügyeletemre lett bízva",* majd elsorolja, hogyan szolgálta utána is Máriát, *„miután végül kiderült, hogy a kegyes úr, a boldog emlékű Lajos király meghalt."*[19]

I. Ferdinánd udvari történetírója, Caspar Ursinus Velius a II. Lajos haláláról írt munkáját egy 1532-ben kelt levele szerint már két évvel korábban lezárta – és valóban, legkésőbb 1531-ben biztosan el is készült.[20] A nemrégiben előkerült kézirat,[21] mely egy igen korai szerzői vázlatnak tűnik, bizonyosan nem az a redakció, amelyből 1531–1532 fordulóján már csak a veszteséglista hiányzott. Mindenesetre nem valószínű, hogy a végső változatban a csata megnevezésére szolgáló szavakat módosította volna, így a szóhasználat tekintetében a mű feltehetőleg véglegesnek vagy ahhoz közelinek tekinthető. A mű elején Ursinus rögzíti, hogy II. Lajos nem riadt vissza a háborútól *(bellum)*, de aztán az azt követő beszédben, melyet Mária intéz urához, már előrevetíti a teljes pusztulást: *„Hát mi jutott az eszedbe? Vagy a dicsőség utáni miféle őrült vágy gyújtott fel?"*[22] De a királyt nem lehetett visszatartani a csatától, mert *„nagy volt a remény, hogy ezt az oly nagy vészt* (cladis) *elháríthassák".*[23] A szöveg későbbi részében felváltva használja a *proelium* és *pugna* szavakat, azaz az eseményt egyszerűen csatának értelmezi. Ursinus a szóválasztás szintjén nem annyira borúlátó, sokkal inkább akar azokkal a képekkel, jelenetekkel hatást kelteni, amelyekkel a közeledő vészt megfesti.

---

19 Az eredeti: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése I. 1526–1532.* (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez) Kiad. Erdélyi Gabriella. Budapest, 2005, 199–200: *„Post cladem a truculentissimo hoste Turca in Mohach acceptam, ex quo Serenissima Domina Maria Regina, soror Maiestatis Suae in custodiam mihi commissa fuerat* […] *et tandem cognito interitu Serenissimi Domini Regis Ludovici felicis memoriae..."*

20 Az említett levél a kéziratban 1533-as dátummal szerepel, de Waczulik Margit meggyőzően érvel amellett, hogy a levelet 1532-ben írták, hiszen itt Ursinus elismétli korábbi kérését Oláh felé, ti., hogy a veszteséglistát küldje el neki, amit Oláh 1532. március 10-én kelt levelében teljesített is. Persze ettől még lehetséges, hogy a levél mégis 1533-ban kelt, amennyiben Ursinus az 1532-es levelet esetleg nem kapta meg. Ám gyanús az egybeesés, miszerint február végén emlékezteti Oláhot a kérésre, az pedig márciusban teljesíti is. A *biennium* problémáját talán megmagyarázhatja, hogy a római napok és évek számolásánál olykor az adott évet is beleszámolták, azaz „ez már a 2. év, hogy készen van a mű", az első 1531 elejétől 1532 elejéig tartott. Waczulik Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Budapest, 1937, 56.

21 A kéziratot Kasza Péter fedezte fel, erről ír legújabb tanulmányában: Kasza Péter, „Kézirat sosem ég el." Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban. *Magyar Könyvszemle* 135:1 (2019) (megjelenés alatt). A kézirat ma a következő jelzeten található: OSZK Fol. Lat. 4596.

22 Az eredeti: OSZK Fol. Lat. 4596, 130: *„Quid tibi in mentem venit? aut quanam insana gloriae cupiditate accensus?"*

23 Az eredeti: OSZK Fol. Lat. 4596, 134: *„spes* […] *saltem avertendae tantae cladis fuisset."*

A másik udvari történetíró, Johannes Cuspinianus orációjának bevezetőjében egyértelműen vészként *(cladis)* értékeli a csatát, a mű későbbi részeiben azonban csatát *(proelium)*, méghozzá óriási ütközetet emleget *(de tanto conflictu)*.[24]

Összességében megállapítható tehát, hogy a csatát követő első évtizedben még nincs olyan kanonizált elnevezése, terminológiája a gyászos eseménynek, melyet minden szerző pontosan ugyanúgy használna. A továbbiakban azt tekintem át, milyen irodalmi toposzok kerülnek szóba a korabeli források kapcsán, s ezek milyen kontextusban értelmezhetők.

III. 1. Irodalmi toposzok

A Magyar Királyság először az első rigómezei (1389), majd a nikápolyi (1396) csatában találkozott az oszmán-török sereggel,[25] majd ettől kezdve gyakorlatilag a 16. században bekövetkezett oszmán hódításig hol gyakrabban, hol ritkábban, de folyamatosan jelen volt a török veszély kérdése mind a hadászatban, mind a diplomáciában, amint ez a korabeli levelezés- és orációirodalomból is kiderül.[26] Az oszmán veszélyről igen korán diskurzus indul a hivatalos iratokban, mindenekelőtt a levelezésekben, ám a populáris irodalmi regiszterbe csak az 1450-es évekkel kezdődően kerül be. Ennek az elsődleges oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy II. Mehmed szultán seregei 1453-ban elfoglalták Konstantinápolyt, s ez már valóban felrázta az addig tétlenkedő európai hatalmakat. A Magyar Királyságot az 1400-as évek elejétől mind gyakrabban nevezték a kereszténység védőbástyájának *(propugnaculum Christianitatis)*, védőpajzsának *(clipeus Ch.)*, védőfalának *(antemurale Ch.)* a diplomáciai-politikai iratokban, és idővel ezek az elnevezések átszivárogtak a közbeszédbe, illetve az irodalmi regiszterbe is. Ezen elnevezések igen erősen hatottak képként, és mindenki számára érthetően rávilágítottak arra, milyen szerepben látták a nyugati hatalmak a magyarokat: ők azok, akik az ellenséggel megküzdenek, tehát szükségszerűen jók, sőt sokszor ennél tovább is lépnek: a magyarok és a magyarok vezetői a pogány támadások szentjei, a keresztény mártírkultusz korabeli alakjai.

Az első keresztény mártírkirály a magyarországi (és közép-európai) irodalomban I. Ulászló király volt, aki az 1444. évi várnai csatában vesztette életét. Bár a kép, miszerint a Magyar (és a Lengyel) Királyság a kereszténység védőbástyája, már Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) idejében is divatos volt, valódi karrierjét a csatában elesett uralkodó méltatásával kezdte meg. Az *antemurale*-képet a Hunyadiak is előszeretettel alkalmazták propagandájukban, a metafora

24 Johannes Cuspinianus, *Oratio protreptica* […] Viennae, per Joannem Singrenium, 1526, A2r és B2v.

25 A szakirodalomban az 1375-ös havasalföldi hadjáratot nem szokás megemlíteni, bővebben lásd Kumorovitz L. Bernát, I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török" háborúja. *Századok* 117:5 (1983) 919–979.

26 Erről bővebben lásd Szilágyi Emőke Rita, Teucri sive Turci: Egy ideologikus elnevezés története a 15. századi latin nyelvű művekben. In: Ács Pál–Székely Júlia (szerk.), *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012, 283–298.

jelenléte folyamatosan kimutatható a 15. század folyamán, így Mohács után csupán ehhez kellett visszanyúlni.[27]

III. 2. Mohács mint a keresztény hősök és példaképek allegóriája, keresztény mártirológia

A Mohácsról szóló írásokra jellemző egyfajta pátosz, s egyértelmű a szándék, hogy a résztvevőket a kereszténység példaképeként mutassák fel. Ez a cél olykor egészen szélsőséges képeket szült. Sárffy Ferenc II. Lajos holttestének megtalálásáról szóló beszámolója minden bizonnyal a középkori hagiográfia elemeiből építkezik: a holttest csodával határos módon ép maradt és a legkevésbé sem undorító stb.[28] Hasonló eszközökkel dolgozott Brodarics is, hogy Lajost keresztény mártírként láttassa: jóslatok igazolódnak be (Perényi prófeciája, miszerint a csata 20 000 magyar résztvevője majd keresztény mártír lesz), Lajos pedig a sors rendeléséből veszítette életét.[29]

A csatára, valamint az uralkodó (illetve az egyházi és világi vezetők) halálára gyakorta utaltak példaként a levelezésekben és más beszámolókban. Plasztikus példája ennek az, amikor Oláh Miklós az akkor már esztergomi érsek Várday Pált arra emlékezteti, milyen elődök után került a prímási székbe: ők bizony sosem késlekedtek akár életüket is áldozni a hazáért, amikor a szent vallás, a kereszténység ellenségei támadták az országot. Emlékezteti Várdayt, hogy Bakócz Tamás minden alkalmat megragadott, hogy a török elleni küzdelemben részt vegyen. Utóda, Szatmári György minden javát a küzdelemre fordította, *„végül mind közül kivált tehetségével és tapasztalatával Szalkai László, aki Mohács mezején a törökök kezétől veszett el"*.[30] A fokozás csúcsán ott állt tehát a mohácsi csatában hősi halált halt esztergomi érsek, akit Oláh példaképként állít Várday elé.

A főpapokhoz hasonlóan a legkeresztényibb uralkodók közé az számított, aki a pogányok elleni harc során vesztette életét. II. Lajos ugyanis *„semmit sem tartott dicsőségesebbnek, mint hogy minden szavát és tettét aszerint irányítsa, minden*

---

27 A Magyar Királyság (és Lengyelország) mint a kereszténység védőbástyája témában alapvető fontosságú kötet: Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrherotik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit.* (Historische Studien, 508.) Husum, 2015; illetve Hopp Lajos, *Az „antemurale" és a „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, 1992; az egész kérdésre lásd még Fodor Pál, Az apokaliptikus hagyomány és az aranyalma legendája: a török a 15–16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39:1 (1997) 21–49.

28 Bővebben lásd Kasza, Holttest a patakban. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis"*, 69–83; és Szebelédi Zsolt, A Sárffy-levél értelmezésének nehézségei filológus szemmel. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis"*, 85–95.

29 Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe.* Pécs, 2015, 188. és Tóth Zsombor, The Making of… hogyan készült Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála, feltámadása. Megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez. In: Uő, *A történelem terhe.* Kolozsvár, 2006, 9–53.

30 Az eredeti: *Oláh Miklós levelezése,* 46, az új kiadásban: Olahus, *Epistulae,* 110: *„Postremo omnium Ladislaus Zalkanus, et ingenii et consilii viribus praestans, in campo Mohaacz Turcarum manibus necatus est.*"

gondját arra fordítsa, minden erejét arra eddze, hogy szembeszállhasson a szentséges vallás ellenségével, a törökkel, s elháríthassa istentelen betörésüket a keresztény határoktól."[31] Oláh ebben a VII. Kelemen pápához írt levelében a törökellenes írások teljes retorikai eszköztárát felvonultatta. A fokozások és a halmozások mind azt a célt szolgálták, hogy az érzelmekre hatva meggyőzze a címzettet kérésének fontosságáról, a keresztény seregek összehívásának szükségességéről. A keresztény mártirológia egyik alapmotívuma, hogy az áldozat nem haszontalan: éppen a veszteség döbbenti rá a túlélőket, hogy mit rontottak el, mit kéne másképpen csinálni. Amikor Oláh a kereszténység pajzsaként írta le Magyarországot, akkor egy olyan irodalmi hagyományt folytatott, mely gyakorlatilag az 1440-es évek óta e képpel kívánta a nyugati keresztény uralkodók és mindenekelőtt a pápa támogatását elnyerni.

Maga a pápai konzisztórium is már közel egy százada úgy tekintett a Magyar Királyságra, mint a kereszténység védőbástyájára *(propugnaculum Christianitatis)*.[32] Rómában a vereségről egy levélből értesültek: *„Igen nagy csata volt a török zsarnok és a magyarok között, melyben a magyarok királyukkal együtt teljes veréséget szenvedtek, a keresztény hit igen nagy kárára és veszedelmére – amitől Isten óvjon az ő könyörületességében. Félő, hogy Magyarország teljesen elvész, pedig a múltban ez az ország volt a kereszténység legbiztosabb védőbástyája az ellen a borzasztó faj ellen."*[33]

Caspar Ursinus Velius a II. Lajos haláláról írt, vázlatban fennmaradt munkájában sok részletet találunk, amit nem fejt ki részletesen, ám a szerző saját kezű margináliái alapján következtethetünk arra, milyen képeket akart beledolgozni készülő művébe. A csatát megelőzően Tomori hosszú beszédet tart, amiben arról az eshetőségről is szól, hogy mi lesz, ha az uralkodó elesik a csatában. E résznél Ursinus a margón a következő bejegyzést tette: *„Ulászló királyról Várnánál."*[34] A kép önként adódik: I. Ulászló és II. Lajos is a Jagelló-ház tagjaként ült a magyar trónon, s mindketten csatában vesztették életüket, a pogány támadás ellen harcolva. I. Ulászló tragikus mártírhalálával kiérdemelte az *athleta Christi* jelzőt, melyet számos későbbi szerző is szívesen használt, mikor a mártírkirályról megemlékezett, így például Filippo Bounaccorsi *Historia de rege Vladislao* című munkájában (1487).[35] Bár a végső változatát nem ismerjük Ursinus

31 Hegyi György fordítása, lásd V. Kovács Sándor (szerk.), *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század.* Budapest, 1971, 611; az eredeti: *Oláh Miklós levelezése,* 35; az új kiadásban: Olahus, *Epistulae,* 110.

32 A *propugnaculum Christianitatis* fogalma Magyarországra vonatkoztatva a 15. századtól kimutatható. A fogalom történetéről lásd Terbe Lajos, Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60 (1936) 297–351; Száraz Orsolya, A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria* 50 (2012) 51–67. Lásd még 27. lábjegyzet.

33 Bartoniek Emma fordítása, B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 104.

34 Az eredeti: OSZK Fol. Lat. 4596, 138: *„De Rege Wladislao apud Warnam".*

35 Vö. Paul Srodecki, Validissima semper Christianitatis propugnacula – Zur Entstehung der Bollwerksrhetorik. In: Magdalena Długosz–Piotr O. Scholz (Hrsg.), *Sarmatismus versus Orientalismus im Mitteleuropa.* Berlin, 2013, 151. IX. Bonifác pápa már I. Ulászló lengyel királyt (1261–1333, nem azonos a mi I. Ulászlónkkal) is az *athleta Christi* névvel illette: Benda Kálmán, A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században. *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6 (1936) 12.

e művének, a marginániával minden bizonnyal ennek a kézenfekvő párhuzamnak a kifejtésére emlékeztette magát.

III. 3. A mohácsi tragédia elbeszélése mint politikai eszköz: Habsburgok kontra Szapolyai hívei

A mohácsi csatáról szóló híradások száma 1526 októberében volt a legmagasabb, utána szép lassan kikopott a legfontosabb kurrens információk sorából. Ez elsődlegesen két okra vezethető vissza. Egyrészt ekkor már nem nagyon került elő újabb részlet. A túlélők beszámolói összeadódtak, bekerültek a jelentésekbe – úgy tűnik, Czettricz szóbeli beszámolójánál, amely elsősorban da Burgio és Brodarics írásbeli megfogalmazása révén vált ismertté, később sem akadt részletesebb vagy jobb szöveg –, a veszteségeket leírták. Másrészt Lajos eltemetése után a figyelem az új politikai helyzetre irányult, hiszen nem is egy, hanem kis eltéréssel rögtön két uralkodója lett Magyarországnak. A csatáról 1527-től mindig aktuálpolitikai céllal emlékeztek meg, és sokszor fennállt a politikai bűnbakkeresés szándéka is. Lényegében sohasem magáról a csatáról beszéltek, hanem valamiféle más cél alá rendelt emlékezetpolitikai cselekvésről volt szó. A téma napirenden tartása a tájékoztatáson és megörökítésen túl más célokat is szolgálhatott. A tudósítás, az informálás mint elsődleges cél ugyanis a csatát követő pár hónapban lecsengett, különösen Lajos temetése(i) után.[36] A király halálának és a csata elvesztésének felemlegetése a kettészakadt országban immár az új politikai ellenfelek céljait szolgálhatta, hol az egyes elmarasztaló vélemények ellenében, hol valamely párt propagandájának részeként.

A tragédia első komolyabb politikai tálalása minden bizonnyal Johannes Cuspinianus nevéhez köthető, aki *Oratio protreptica* címen ismert beszédében a magyar nemeseket, különösen a király védelmére rendelt személyeket okolta II. Lajos haláláért.[37] A történészek inkább igazságtartalma alapján szokták elemezni orációját, most azonban egy másik szempontra hívnám fel a figyelmet: Cuspinianus ugyanis már a dedikációban megjelöli, milyen politikai – és tegyük hozzá: irodalmi – hagyományba szeretne becsatlakozni írásával.[38] Olyan korábbi személyeket sorol fel, akikre ha hallgatott volna a keresztény Európa, most nem kerültek volna veszélybe az osztrák tartományok is a magyarok vereségével: mindenekelőtt Aeneas Silviust, azaz II. Pius pápát említi, aki a mantovai kongresszuson (1459) keresztes hadjáratot sürgetett az oszmán-török támadás ellenében,[39] majd Francesco Filelfót, aki antiturcicái révén vált ismertté a humanista

36 A második, pompás temetésről Ursinus is beszámol: Caspar Ursinus Velius, *Tíz könyv a magyar háborúról.* Ford. Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013, 36–37; az eredeti: Caspar Ursinus Velius, *De bello Pannonico.* Ed. Adam Franciscus Kollar. Vindobonae, 1762, 41–42.

37 Lásd erre Tóth Gergely e kötetben olvasható tanulmányát.

38 Cuspinianus, *Oratio protreptica,* A1r.

39 Jürgen Blusch, Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano. Die unterschiedlischen Darstellungsprinzipen in ihren Türkenreden. *Humanistica Lovaniensia* 28 (1979) 78–138.

írók körében.[40] Bár Cuspinianus munkája kétségtelenül erős Habsburg-párti interpretációt (is) tartalmaz, megfogalmazása alapján inkább a humanista tudós pallérozottságát akarta bemutatni, nem pedig a történeti valóságról számot adni: propagandaszöveg, de egyszersmind írói portfólió is.

A II. Lajos haláláról szóló legrészletesebb beszámolót Brodaricsnak köszönhetjük, aki jó másfél évvel a csata után, több információforrás felhasználásával vetette papírra művét. Ez a szöveg, annak ellenére, hogy hosszabb a korábban idézetteknél, valójában nem tartalmaz új elemet: Brodarics nem tudta, hogy elsodorták-e az uralkodót, hogy előretört-e és bátran harcolt-e az első sorokban, és a halál pontos körülményeiről sem rendelkezett biztos ismeretekkel: *„A mocsár is nem egyet nyelt el mély örvényeiben*: *sokan azt mondták, hogy a király is ott pusztult el. Azonban később egy meredek part hasadékában lelték meg Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevezetű patak alatt. Ezen a helyen akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál magasabban állott a víz*: *itt fulladt vele a vízbe lovával együtt úgy, ahogy fel volt fegyverkezve. Még mások is vesztek itt el, valamivel arrébb találták Trepka András és Aczél István holttestét.*"[41] Brodarics Sárffy leveléből értesülhetett arról, hogy Trepka holttestét Lajosé közelében találták meg.[42] Antonio Giovanni da Burgio még azt írta Czettricz beszámolója alapján, hogy Aczél István maga is belefulladt a mocsárba, amikor meg akarta menteni az uralkodót, azonban legjobb tudomásom szerint a három haláleset összekapcsolása Brodaricsnál történik meg először. Brodarics beszámolója egyébiránt kevéssé a tényekre koncentrál, sokkal inkább az érzelmekre akar hatni, s nem titkolt célja, hogy Johannes Cuspinianus vádjaira, miszerint a magyarok cserbenhagyták az uralkodójukat, választ adjon. A másik szempont, ami nyilvánvalóan vezérfonalként szolgálhatott a mű megírásakor, a *propugnaculum*-narratíva végigvitele az egész elbeszélésen. Tóth Zsombor hívta fel a figyelmet arra, hogy Brodarics nemcsak a mű elején utal a Magyar Királyság védőbástya-voltára, hanem Báthori és a király csata előtti szónoklatában is, továbbá Perényi jóslatának is ez a fő motívuma.[43]

Oláh Miklós sem csak egyszerű tényt közöl a mohácsi csatáról és II. Lajos haláláról szóló beszámolójában. 1530. február 15-én, azaz jó három és fél évvel Mohács után hosszú levélben emlékezik meg a csata előzményeiről, illetve következményeiről. Magáról a csatáról szűkszavúan ír, mivel, mint mondja,

---

40 Pajorin Klára, Antiturcia negli anni quaranta del '400. Le epistole di Franesco Filelfo, di Poggio Bracciolini e di János Vitéz. *Camoena Hungarica* 3 (2005) 467–486.

41 Brodarics István, *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, 1983, 53, az eredeti: Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Nova series, Tom. VI.) Ed. Petrus Kulcsár. Budapest, 1985, 55: *„Sunt non pauci et illa palustri voragine absumpti, nam regis corpus, quem et ipsum ibi periisse nonnulli dicebant, fuit postea repertum in hiatu quodam terrae praerupto supra Mohachium milliario medio sub pago, quem Chiele vocamus, qui locus tunc Danubii inundatione aquam solito maiorem habebat, ibi smul cum equo ita, ut erat, armatus in aquis fuit suffocatus, quo in loco plures etiam alii perierunt, atque ab eo loco non procul repertum est corpus Andreae Trepka et Stephani Aczel.*"

42 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 96–97, idézett rész: 96. Az eredeti: Brodericus, *Epistulae,* 160–162, az idézett rész: 161.

43 Tóth, The Making of, 15–17.

„én ugyanis, szentséges atya, e tüzelés időpontjában már nem voltam ott”,[44] majd így folytatja: *„Királyunkat valami balsors, ahogy menekülni akart az ellenség elől, egy Mohácson inneni mocsárba vitte, ahonnan ki nem lábolhatott, mert lova, ahogy megrántotta a kantárt, összerogyott, s ott pusztult el ő nyomorultul, nem lévén segítségére övéi közül senki. A király maga, mikor még mindig bizonytalanságban volt afelől, hogy jön-e a török, egyre-másа küldte leveleit és követeit, figyelmeztette* [Szapolyai] *Jánost – akkor erdélyi vajdát, ma királyt –, hogy szedjen össze Erdélyben csapatokat, s a haddal minél előbb jöjjön segítségére. János ugyan megígérte, hogy a teljes erdélyi sereggel haladéktalanul királya védelmére fog sietni, de míg a török meg nem ütközött a királlyal, nem jött. Nagyon beszélték, hogy már előzőleg valamiféle kölcsönös egyezségre lépett a törökkel, s már jóval előbb sok minden felette gyanússá tette őt, hogy Magyarországra áhítozik, amely gyanút végül ez a késlekedése, tanú rá mindenki, igazolt.”*[45] Oláh tehát 1530-ban, immáron Mária királyné és az időközben magyar királlyá koronázott I. Ferdinánd szolgálatában úgy írt a mohácsi csatavesztés okairól, ahogyan az a későbbiekben toposszá vált: Szapolyai árulásának következményeként. Ez igen nagy különbség ahhoz képest, ami ezzel kapcsolatban korábban felröppent: míg Antonio Giovanni da Burgio még csak megemlítette a híreszteléseket, miszerint Szapolyai a törökkel lepaktált volna, de nem adott hitelt azoknak, majd Thurzó Elek már konkrétan hibáztatta Szapolyait a késlekedésért, addig Oláh egyenesen árulással vádolta a szepesi grófot. A folyamatnak természetesen nem Oláh állt a végpontján: a Habsburg-párti történetírás Szapolyait ennél sokkal alávalóbb és álnokabb embernek írja le, akinek *„méltatlan és főleg nem keresztényi cselekedetei a szultánnal kötött szerződéséből már korábban ismertek voltak”*,[46] s aki *„Lajos király halála után tüstént aláásva Ferdinánd jogos öröklését* […] *a vágyott királyságot megrohanta és elfoglalta.”*[47] Hogy a Habsburg propagandisták – mindenekelőtt Cuspinianus és az udvari történetírók, mint Caspar Ursinus Velius, valamint a későbbiek – mennyire követték ezt a vonalat, s hogy mennyire

---

44 Hegyi György fordítása, lásd V. Kovács (szerk.), *Magyar humanisták levelei,* 609–616, az idézett rész: 612. Az eredeti: *Oláh Miklós levelezése,* 34–41, az idézett rész: 37, illetve az új kiadásban: Olahus, *Epistulae,* 97–103, az idézett rész: 99. Oláh Miklóst pár nappal a csata előtt Mária mellé küldte az uralkodó, így a csata elején sem volt már jelen.

45 Hegyi György fordítása, lásd V. Kovács (szerk.), *Magyar humanisták levelei,* 609–616, az idézett rész: 612. Az eredeti: *Oláh Miklós levelezése,* 34–41, az idézett rész: 37, illetve az új kiadásban: Olahus, *Epistulae,* 97–103, az idézett rész (uo. 100.): *„Rex noster nescio quo fato dum fugere hostes vellet, venit in stagnum quoddam citra Mohaach, ex quo euadere non potuit propter equi casum ex freni retractione factum, ibidemque a nemine suorum adiutus miserabiliter interiit. Rex ipse, dum adhuc incertus esset de Turcarum aduentu, tum per litteras crebras, tum per nuncios frequentes admonuerunt Joannem, tunc Waijwodam Transiluanensem, nunc regem, ut comparatis in Transiluania viribus, cum exercitu in auxilium suum primo quoque tempore veniret. Ille promisit quidem se sine ulla mora in regis sui subsidium cum omnibus Transiluaniensibus viribus venturum, tamen antequam Turca cum rege confligeret, non venit. Erat fama non vulgaris, eum iam ante nescio quam mutuam cum Turca iniuisse confoederationem, non paruamque diu ante de se affectati regni Hungariae multis ex causis praebuerat suspicionem, quae tandem hac sui tarditate omnium testimonio est confirmata.”*

46 Szebelédi Zsolt fordítása, lásd Ursinus Velius, *Tíz könyv,* 70; az eredeti: Ursinus Velius, *Libri decem,* 82.

47 Ursinus Velius, *Tíz könyv,* 71; az eredeti: Ursinus Velius, *Libri decem,* 82.

átpolitizált maradt a téma egészen az 1550-es évekig, arról jól tudósít Tóth Gergely e kötetben olvasható tanulmánya.

III. 4. Az elhallgatás formái

Mind ez idáig olyan retorikai alakzatokról és megfogalmazásokról volt szó, melyek a szöveges vizsgálatok során szembetűntek, így különösebb magyarázatra nem szorultak. Mohács emlékezetének azonban van olyan megjelenési formája is, melyet természetéből adódóan az előbbieknél nehezebb kimutatni. Az elhallgatás (*praeteritio*) alakzata akkor érhető tetten, amikor a kontextusból és az utalásból nyilvánvalóan kiderül, hogy az elbeszélő fontos dolgot kíván *látszólag* elrejteni.[48] A vizsgált korpusz igen jelentős részét teszi ki Oláh Miklós két történeti munkája és levelezése, melyekben Oláh a jelek szerint sokszor igen eltérő stratégiát választott arra, hogy megemlékezzék a csatáról. Úgy tűnik, ha Mohácsról van szó, leveleiben inkább lényegre törően fogalmaz, míg a *Hungaria*ban inkább alkalmazza az elhallgatást – feltehetően részben a gyász okozta bénultság miatt, részben pedig azért, mert azt remélte, hogy e retorikai megformálásnak köszönhetően nagyobb hatást tud gyakorolni olvasóira.[49] Ugyanis „a tárgyalni nem kívánt dolgok megnevezésével maga a szöveg hoz létre egy olyan képzetet, egy olyan elvárást a befogadóban, hogy az adott dologról többet is lehetne mondani: az elhagyás művelete pedig csak ehhez a szöveg által felébresztett várakozáshoz viszonyítva értelmezhető".[50] Ezt látjuk a *Hungaria*ban több alkalommal is. Oláh a *chorographia*jában alapvetően úgy ír a Magyar Királyságról 1536-ban, mintha ő maga is jelen lenne, s mintha minden ugyanúgy folyna tovább, ahogyan 1526 előtt volt jellemző, sőt a Magyar Királyság maga a tejjel-mézzel folyó Kánaán – jelen időben. Ebből az idilli, elképzelt paradicsomi állapotból csak néhányszor zökkenti ki olvasóját. Mohácsról, a legfájdalmasabb eseményről, száműzetése tulajdonképpeni kiváltó okáról így ír: *„Pécstől négy mérföldre van északkelet felé a Duna partjára épült Mohács mezőváros, a Duna a várossal szemben vadnevelő szigetet alkot, királyom, Lajos, vereségéről gyászos hírű, erről azonban, mivel nincs itt helye a róla való írásnak, úgy hiszem, inkább hallgatnom kell, mintsem keveset mondjak."*[51] Egy másik helyen, a budai vár elfoglalásáról szólva szintén *praeteritio*t találunk: *„Mindezeket* [ti. a kódexeket] *a török, Lajos király Mohács-mezei halálát köve-*

48 Az alakzat szövegszintű értelmezéséről és funkciójáról lásd Domonkosi Ágnes, A préteríció mint szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó alakzat. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.), A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 90.) Debrecen, 2012, 11–24.

49 Erről bővebben lásd Szilágyi Emőke Rita, Az önkéntes száműzetés alakzatai és trópusai. Oláh Miklós Brüsszelben. In: Fajt Anita–Szilágyi Emőke Rita–Tóth Zsombor (szerk.), *Börtön, exilium és szenvedés*: *Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai.* Budapest, 2017, 51–60.

50 Domonkosi, A préteríció, 12.

51 Oláh Miklós, *Hungária.* Ford. Németh Béla. Budapest, 1985, 41. Az eredeti: Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila.* (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) Budapest, 1938, 15: *„A Quinque-Ecclesiis abest ad quatuor miliaria orientem septentrionalem versus oppidum Mohacz ad ripam Danubii situm ex opposito oppidi insulam ferarum altricem facientis, clade Ludovici regis mei funestum, de qua, ut hic locus scribendi non est, ita silendum potius, quam pauca dicenda arbitror."*

tően, amely 1526. augusztus 29-én következett be, s miután Budát a következő szeptember 8-án elfoglalta, részint szétszaggatta, részint, miután más célokra az ezüstöt letépte, széthajigálta."[52] E ponton az olvasó joggal várna még folytatást – Oláh azonban hirtelen váltással a Dunáról kezd el mesélni. Mindkét mohácsi utalás kapcsán tehát marad az elhallgatás alakzata, a csönd retorikája.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A megjelölt szövegtesten végzett szövegszerű vizsgálatok a következő eredményt hozták. A csatát követő évtized latin nyelvű forrásai alapján megállapítható, hogy ezek még a Mohácsról szóló beszéd kiforratlanságát mutatják. Sem a csata elnevezése, sem értékelése nem volt egységes: hol a több mint száz éve tartó oszmán terjeszkedés elleni harcoknak csupán egy fejezete, hol több ennél, de sorsfordító csataként még csak elvétve szerepel. A csatáról folyó diskurzus sokkal inkább az aktuálpolitika szolgálatában jelent meg: a bűnbakkeresés és az uralkodói legitimáció szempontjai szerint beszélték el a csatát. A narráció sok esetben beleilleszkedett a korabeli magyarországi toposzok sorába: II. Lajos *athleta Christi*ként védte a Magyar Királyságot, a kereszténység védőbástyáját. Az is előfordult, hogy a csatát és annak következményeit a szerző elhallgatta: ez esetben nem tudjuk, hogy a gyász okozta bénultsággal vagy retorikai fogással állunk-e szemben.

Befejezésül egy olyan idézetet választottam, amely jól illusztrálja az elmondottakat. A Mohácsot követő évek levelezéseiben igen gyakran inkább úgy utaltak a csatára és egyáltalán az 1526. évi hadjáratra, mint minden baj kezdetére, mintsem a csúcspontjára. Oláh Miklós így írt 1529-ben Kálnai Imréhez: *„O, fájdalom, mennyi csapás sújtja most Magyarországot! A nagyobb és jelesebb részét a törökök betörése, amit három éve a keresztények nagy szerencsétlenségére hajtottak végre, felégette és semmissé tette, most pedig azt a részt, ami még fennmaradt, a mi katonáink rabolják, pusztítják és fosztogatják, akiktől pedig inkább védelmet kéne várni, semmint romokat."*[53] A kortársak levelezésében gyakori ez a kép, amit aztán rendre a polgárháború és a sorozatos viszálykodás borzalmai követtek. Úgy tűnik, az első évtized írásaiban nincs nyoma annak, hogy Mohácsot korszakhatárként látták volna. Ennek alapján ez az értelmezés csak a későbbi történetírók munkái alapján szilárdulhatott meg.[54]

---

52 Oláh, *Hungária*, 27. Az eredeti: Olahus, *Hungaria*, 9: *„Praeter has et aliae duae erant bibliothecae in locis diversis arcis, sed prioribus inferiores, quas omnes Turca post Ludovici regis ad campum Mohaacz interitum, qui anno millesimo qunigetesimo vigesimo sexto, vigesima nona Augusti contigit, Buda Septembris sequentis octava die postea capta partim dilaceravit, partim in alios usus argento detracto dissipavit."*

53 Az eredeti: *Oláh Miklós levelezése,* 6; az új kiadásban Olahus, *Epistulae,* 60: *„Proh dolor, quantis Hungaria nunc premitur calamitatibus. Maior et potior illius pars Turcarum irruptione, quam ante triennium magna Christianorum clade fecerant, exusta est et in nihilum redacta, nunc ea quoque, quae supererat, pars diripitur, vastatur et spoliatur a nostris militibus, a quibus defensionem potius, quam ruinam exspectare debabat."*

54 Lásd a későbbi történetíróknál: Tóth Gergely e kötetbeli tanulmánya, III. 2. rész.

Szörényi László

A MOHÁCSI CSATA EMLÉKEZETE A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI NEOLATIN IRODALOMBAN

Hóman Bálint szögezte le elsőként, 1920-ban, hogy a magyar jezsuiták nagy történetírói nemzedékét, tehát gyakorlatilag Hevenesi Gábort és a már előtte működő szerzőket megelőzte egy idősebb évjárat, akiket ő – hogy megkülönböztesse őket a szorosabban vett történetíróktól – panegiristáknak nevezett. Ám már róluk is joggal állapíthatta meg, hogy ők voltak „első hírnökei a jezsuiták nagy érdeklődésének az egyház dicsőségét hirdető középkori magyar történet iránt…".[1] Kevéssel ez után még hozzá is teszi, hogy e szerzetesrend történeti érdeklődése vagy vonzalma leginkább „a katolikus Magyarország nagy kora, a középkor felé"[2] irányult. Tanulmánya végén pedig nyomatékosan azt is tudatja, hogy – minden egykorú vagy későbbi híresztelés ellenére – a Jézus Társasága ugyan aulikus volt, de egyúttal tisztelte, illetve ápolta a magyar közjogi tradíciókat, ezért a 18. század második felében, amikor Mária Terézia és II. József korában a Habsburgok a rendiség elleni támadás során fel akarták használni a jezsuitákat magyarellenes abszolutisztikus céljaik eléréséhez, erre legföljebb ex-jezsuitákat találtak, akik közül a legnagyobb hatású, legismertebb és éppen ezért az utókor által is legjobban gyűlölt vagy félreismert Kollár Ádám Ferenc volt, Kazinczy szerint a „tót Socrates".[3]

Természetesen azt, hogy meddig is tart a középkor úgy általában, így is, úgy is láthatta egy-egy történetíró, de akár jezsuita volt, akár nem, abban az egyben megegyezhetett a többiekkel Magyarország történelmével kapcsolatban, hogy nálunk a jobb híján középkornak nevezett korszak a mohácsi csatával ért véget.

Az első magyar nyelvű Mohács-emlékkönyvben, amelyet a csata négyszáz éves évfordulójára adtak ki, Rédey Tivadar írta meg azt a fejezetet, amely Mohács emlékezetének a magyar költészetre gyakorolt hatásáról szól. Igen érdekes és gazdag tanulmány, egyetlen baja, hogy csupán a magyar nyelvű alkotásokat

1 Hóman Bálint, Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: Uő, *Történetírás és forráskritika*. Budapest, 1938, 364.

2 Hóman, Tudományos történetírásunk, 367.

3 Hóman, Tudományos történetírásunk, 375.

veszi számba. Elfeledkezik róla, vagy szándékosan kihagyja nemcsak a többi Magyarországon élő nyelv irodalmát (tehát a szlovákot vagy a szlovákok által használt bibliai csehet, a különböző német nyelvjárásokat, a korabeli német irodalmi nyelvet, valamint a különböző horvát nyelvjárásokon írt munkákat), hanem leginkább a latint, amely pedig – enyhén szólva – tetemes anyagot szállít minden tématörténeti vizsgálódáshoz, természetesen a mohácsi csata tárgyában is.

Rédey többek között észrevette azt is, hogy az 1826-os, háromszáz éves évforduló már elég nagy versengést keltett a magyar nyelvű irodalom legkülönbözőbb költői irányokhoz vagy iskolákhoz tartozó művelői között, gyakorlatilag a történeti publicisztikától a költészet minden ágán keresztül a drámaírásig vagy a prózai elbeszélésig.[4]

A 2006-ban megjelentetett emlékkönyv sokkal gazdagabb merítésű, és a vaskos kötet terjedelmes irodalmi szöveggyűjteményt is tartalmaz, amely a *Közéleti és népi emlékezet* címet viseli.[5] Sajnos azonban latin dokumentumok itt csak a kortársak, tehát a 16. századi írók némelyikétől szerepelnek magyar fordításban, a későbbi termésből semmi. Pedig csak a Petrik-féle bibliográfia alapján huszonnyolc-harminc kötet található (1711-től 1800-ig), amely vagy történetírói módszerekkel, vagy költőileg latinul emlékezik Mohácsról.[6]

A 2016-ban megjelent emlékkönyv ugyan csupán a mohácsi csata egyik, noha talán legizgalmasabb vagy legtöbbet vitatott kérdését veszi górcső alá, jelesül II. Lajos halálának körülményeit, ám éppen itt olvashatjuk Fodor Pál bevezető tanulmányában, hogy az utókorban „a mohácsi csata a magyar öntudat és identitás sarokpontjává vált".[7]

Amennyiben viszont végigtanulmányozzuk a magyarországi neolatin irodalmat is, akkor arra a rendkívül örvendetes megállapításra juthatunk, hogy akadt egy tudós már a reformkori Mohács-emlékezés előtt száz évvel, azaz a 18. századi Magyarországon, annak is egyetlen egyetemén, a nagyszombatin, aki úgy építette fel a maga kétkötetes, tulajdonképpen történetfilozófiai elmélkedés-

4 Rédey Tivadar, Mohács emléke költészetünkben. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohács emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 313–334, különösen 320.

5 B. Szabó János (szerk.), *Mohács*. (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006, 435–612.

6 Négy összeállítást azonban feltétlenül meg kell említenünk, ugyanis ezek vagy tárgyalnak latin műveket is a 17–18. századból, vagy utalnak a magyar nyelvű Mohács-recepció neolatin hátterére: Imre Mihály, *„Magyarország panasza". A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995; Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*. Budapest, 2000, 132–135; Mezei Márta, *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1958, különösen a „Mohács és a visszavonás motívuma" című fejezet: 61–73; az ország patrónájáról, Szűz Máriáról és a Magyarországot védő összes szentről írt prédikációk válogatását lásd: Lukácsy Sándor (szerk.), *A megszentelt ország*. Pécs, 2000, 46–47, 48, 116–117, 126, 128, 158, 159.

7 Fodor Pál, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016, 12. – A Jagelló-kor egészére vonatkozó szerintem legjobb összefoglalást folyamatosan használtam a tanulmány írása során: Kulcsár Péter, *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981.

nek[8] is nevezhető történelemkönyvét, hogy a Szent István-i államalapítás óta eltelt magyar történelem első ötszáz évét Moháccsal lezártnak tekinti, az azóta eltelt kétszáz évet pedig annak a heroikus erőfeszítésnek láttatja, amelyben részt vett – több-kevesebb érdemet szerezve – nemcsak minden uralkodó, hanem az egyházi és a világi főrendeken kívül az egész nemesi társadalom, a polgári rend és az értelmiség is.

Ez a tudós Mindszenti Antal (1687, Nagyszombat–1736, Kolozsvár) volt, akiről Tarnai Andor, a kor legjobb magyar ismerője már évtizedekkel ezelőtt elmondta, hogy a nagyok által híressé vált jezsuita történeti iskolának (például Kaprinai István, Pray György, Katona István, Schmitth Miklós stb.) tulajdonképpen ő volt az alapítója vagy mintaadója kétkötetes könyvével, amelyet Magyarország mint a kereszténység védőbástyája felépülésének, lerombolásának és még mindig folyó újjáépítésének szentelt.[9] Arról pedig, hogy Mohácsot miért tartja ő kulcsfontosságú dátumnak, teljes nyíltsággal ír műve második kötetének előhangjában, mégpedig ily módon:

„Caput I.
Ingressus in alteram Christiani propugnaculi Ichnographiam
I.

Tertiam Hungaricae gentis aeram, duorum periodo saeculorum an evolutam, an Iliade malorum involutam meditanti fugiebat animus, rigebat manus, jamque negante officium sepiamque calamo, in aeternas declinabat tenebras mens pertinacior, quam ut illam temporum caliginem, aerumnarum tempestatem & quendam veluti fatorum in praeceps urgentium turbinem admitterer intueri.

Quid enim? Quae reliquiae collapsae Hungariae oculos fatigabant nisi pulcherrimi corporis, aeternis adeo (si humana non fallerent) nexi compagibus exangue putidumquae cadaver; ut proinde justus eriperet stupor illa suspiria: Tune Hungaria illa Augusta! illa Domina provinciarum! Heroum mater! virtutum regia! antiquae majestatis augustale! Romanae templum sanctitatis! ergone dignitatis cecidit decoctus flos? robur masculum enervatum? virtus omnis in exilium commigravit? Astraea praeses aequitatis excussa regali solio, omnia rapinis, caedibus, injuris obnoxia reliquit ac protrita? ergone commissa pergamenis jura, situ squallentia, neque tineis in escam, sed flammis in pabulum, in ludibrium data mortalium iniquissimis? Fortitudo Martia deseruit herorum pectora, nativa quondam habitatcula? quae regendis antea aut regnis aut exercitibus nata, caesis notabant laureis calendas, vix unitis modo viribus occurrere hosti audeant, heu infortunate vel in hostium jura transite parati, vel fuga salutem solliciti deprehendere.

Nihil amplius promicabat a cultu principum magificentiae, nihil ab ore dignitatis, nihil splendoris ab urbium, turriumquae fastigijs, nihil a populo jucunditatis;

8 Vö. Bene Sándor, Eszmetörténet és irodalomtörténet: a magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ* 19:1 (2007) 55–56. – A tanulmány szerzője megszerkesztette a történetfilozófiába tartozó magyarországi művek osztályozását, ahol Mindszenti művét a harmadikként tárgyalt, filozófiai osztályba sorolta.

9 A „védőbástya" fogalomtörténetéről legújabban vö. Sándor Csernus, Naissance d'un adage flexible et aujourd'hui de retour: «La Hongrie, rempart de le Chrétienté». In: Claire Madl–István Monok (ed.), *Ex Oriente amititia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*. Budapest, 2017, 17–41. Lásd még Szilágyi Emőke írását ebben a kötetben.

commnais omnia tegebat scquallor, & luctuosum aures arterrebat illud: Fuere Troës, Ilium, & Hungari fuere."[10]

[I. fejezet
Bevezetés a kereszténység védőbástyájának második tervrajzához
I.

A magyar nemzet harmadik korszaka, amely immár két évszázad óta tart, olyan, hogy mivel „az Iliásznál nagyobb bajokon"[11] elmélkedve visszariad tőle a lélek, merevgörcsbe rándul a kéz, sőt még a tintatartó is megtagadja kötelességét, és nem hajlandó megnedvesíteni a tollat, ezért a kitartóbb elme is inkább az örök sötétség felé fordult, csak hogy ne kelljen azon időknek a homályába, szerencsétlenségeinek viharába és mintegy a mélységbe sodró végzetes örvényébe belepillantania.

De hogy is lehetne másképp? Hiszen az összeomlott Magyarországnak csupán maradványa fárasztotta szemünket, az ország gyönyörű testének kivérzett és bűzlő hullája, pedig ezen tagokat örök kötelékek tartották össze (legalábbis azt gondolta hiszékenységében az emberi elme); tehát jogos elképedés sóhajtozhatott így: Hát te vagy az, fenséges Magyarország?! Te vagy-e, Úrnője a tartományoknak?! Te vagy, a hősök anyja?! Te vagy, az erények királyi palotája?! Az ősi fenség császári székhelye?! A római szentség temploma?! Tehát a te méltóságod elszáradt virága lehullott? Férfias erőd elpuhult? Minden erényed száműzötten kivándorolt? Astraea,[12] aki az igazságosság elnök asszonya, vajon kivettetett-e királyi székéből, és úgy hagyott mindent, odadobva a rablásnak, gyilkosságnak, áldozatául az őket eltaposó jogtalanságnak? Tehát a törvénytekercsekben megrögzített jogok, amelyek a hosszú leveréstől már amúgy is összemocskolódtak, nem is molyoknak adatnak eledelül, hanem a lángoknak táplálékul, a leggonoszabb halandóknak játékszerül? Mars vitézsége otthagyta a hősök kebelét, amely egykor pedig szülőhelye volt? Úgyhogy azok, akik azelőtt arra születtek, hogy országokat vezessenek vagy hadseregeket, és a naptárt a levágott babérágakkal ékesítették, most még akkor sem mernek szembeszállni az ellenséggel, ha minden erejüket egyesítik, avagy pedig, ami még rosszabb, készen állnak, hogy alávessék magukat az ellenség uralmának, avagy pedig futásban keresnek menekvést? Többé már semmi jó nem származott a fejedelmi pompa ápolásából, elnémultak a méltóságos ajkak, nem fénylettek többé a városok, leomlottak a tornyok ormai, nem volt már semmi kedvesség a köznépben,

10 [Antonius Mindszenti], *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, Et magnorum imprimis Ex Austriaca Domo regum pietate Reddita restitutum, & Ethice adumbratum...* Tyrnaviae, 1725, 1–2. A cím fordítása: A keresztény világ védőbástyája Magyarországon, amelyet a baljós kimenetelű események elárultak, de önmagának visszaadatott azon erények révén, amelyek ősei erényeivel vetekedtek, a hősök dicsőséges véráldozatával és elsősorban az Osztrák Házból származó nagy királyai kegyessége révén, most pedig felvázoltatik erkölcsfilozófiailag.

11 Cicero alkalmazza először ezt a közmondásossá vált fordulatot valami nagy-nagy szerencsétlenség elbeszélésére, jelzésére (*Ad Att.*, 8. 113.).

12 A görögül Dikének, a rómaiak által Iustitiának tisztelt istenség, vagyis az igazság istennőjének mellékneve.

> mindent közös mocsok vont be, és a gyászoló füleket ez a gyászkiáltás hasogatta: „Csak voltak a trójaiak, Ilion”,[13] és a magyarok csak voltak.]

E munka tehát joggal nevezhető a szatmári béke után a magyar történelmi helyzetet feldolgozni kívánó jezsuita pedagógia történetfilozófiájának. A mohácsi vészről természetesen írt már az első kötetben is,[14] azonban csak a második kötet ajánlásából és fentebb idézett előszavából derül ki: tulajdonképpen csak a folytatás írása közben jött rá arra, hogy pontosan akkor, 1725-ben lesz a kétszáz éves évfordulója a mohácsi csatának! (Mint tudjuk, többféleképpen lehet számolni a kerek számú évfordulók első és utolsó évét, de Mindszenti régimódiasan és helyesen úgy gondolta, hogy az 1526. augusztus 29-től számított kétszáz év 1725. augusztus 28-án fog véget érni.)

Úgy hiszem, ezt a könyvet előbb-utóbb, de lehetőleg minél gyorsabban le kell fordítani magyarra! Ám addig is, amíg ez a fordítás elkészül, és így gyakorlatilag minden érdeklődőnek hozzáférhetővé válnak Mindszenti gondolatai, azt már jelezhetjük, hogy a második kötetben, amely tulajdonképpen teljes egészében az ünneplésnek és az emlékezésnek, a gyásznak és a reménynek van szentelve, szinte minden fejezetben részletesen beszél a mohácsi vész előzményeiről, az ütközet egyes mozzanatairól vagy a hozzá kapcsolódó és rákövetkező eseményekről. Csak egynéhány példa az első két fejezetből:

> I. fejezet
> 1. Olyan sötét és tragikus események leírásába fog, hogy legszívesebben felsóhajtana, mint állítólag – Suetonius szerint – Nero tette egyszer, amikor halálos ítéleteket kellett aláírnia, hogy bárcsak meg se tanult volna írni, mert akkor neki sem kellene a könyvet folytatnia (3–4).
> 2. Hogy Isten büntetéséről van szó, az nyilvánvaló, hiszen végül is olyan csapásokat szenvedtünk a töröktől, mint annak idején egész Európa tőlünk, Attila idejében. Holott kaptunk is már egy figyelmeztetést korábban: ez volt a tatárjárás. És ha végleg elpusztítottak volna bennünket, akkor biztosak lehettünk volna abban, hogy a derék európai népek szemében még gyászkönny sem ült volna (5–6).
> 3. A külföld segítségében nemigen lehetett bízni (6–7).
> 4. A vereség utáni újjászületésünkhöz olyan királyokat kellett végül elnyernünk, akik újra magukra voltak képesek vállalni – a körülményeikhez képest – azt a feladatot, ami hajdan Szent Istvánra vagy Szent Lászlóra nehezedett. Így szólítja meg Hungáriát: „Ezért adja életét és vérét a magyarság azon Habsburg-házi uralkodóknak, akik magukat teljes egészében neked

13 Átalakított és Magyarország pusztulására alkalmazott jajkiáltás Vergiliustól (*Aeneis*, II. 325.). Ott Panthus, Apolló papja gyászolja így Trója pusztulását.

14 [Antonius Mindszenti], *Propugnaculum reipublicae Christianae religione conditum, Hungarorum fortitudine V. saeculis defensum,* nunc *ethice adumbratum*… Tyrnaviae, 1724 (a könyv címének fordítása: A keresztény világ védőbástyája, amelyet a keresztény vallás épített, a magyarok vitézsége védelmezte ötszáz évig, most pedig erkölcsfilozófiailag rajzoljuk le), Caput XVI, Bella cum exteris felicia & infelicia, utrorumque causae, 177–187; Mohácsról a IX–X. alfejezet szól: 185–187.

[ti. Magyarországnak] szentelik."[15] (8–9; érdemes megjegyeznünk, hogy ezt a felszólítást – *vitam et sanguinem* – Mindszenti tizenhat évvel a híres pozsonyi országgyűlés előtt teszi!)

II. fejezet (*Az első magyar védőbástya leomlása*, 10–24.)

1. Az első ősbűn a hetvenkedés (ezek természetesen a fellázadt angyalok vétkei) és a lázadó néplélek (10–11).
2. Nagyon nehéz kérdés eldönteni, hogy Magyarország magától rohadt-e meg és vált hullává, vagy egy végzetes csapás pusztította el (11–12; a szerző itt felhasználja báró Kéry János pálos szerzetes, püspök a költő Zrínyi Miklós fölött mondott gyászbeszédét).
3. A mohácsi csatában ugyan kevesebben estek el, mint a cannaei ütközetben, de mégis nagyobb vereségnek számít a magyaroké, mint a rómaiaké, mert sokkal több vezető férfiú halt meg, és sokkal nagyobb volt a bajok rákövetkező özöne is (12).
4. Ismerteti Révay Péter (*De Monarchia Et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem…*) töprengését, aki számmisztikus alapon próbálta megmagyarázni, hogy miért következett be pontosan 1526-ban, vagyis a várnai vereség után nyolcvankét évvel Mohács, és olyan példákat hoz arra, hogy miként rövidül meg a birodalmak fönnállásának várható időtartama, hogy az asszíroké ötszázhúsz évig állt fönn, az athéniaké ötszázötvenig, a spártaiaké ugyanaddig, a római köztársaság a konzuloktól Julius Caesarig, majd Augustustól Augustulusig nagyjából ugyanennyi; ennek megfelelően a magyarok sem remélhettek többet körülbelül ötszázhúsz évnél. Ugyanis nemcsak az emberek öregszenek, hanem az államok is (12–14).
5. Megdicséri Dózsát szép tehetségéért, hogy annál jobban festhesse elrémítő tetteit (14–16).
6. Következik hasonló alapon Werbőczy és Szobi magasztalása és lehúzása (16–17).
7. Brandenburgi Györgynek mint II. Lajos fő nevelőjének rettenetes cselekedetei (17–19).
8. Idézi Brodarics alapján Perényi Péter szellemes mondását a csata előestéjén a haditanácsban, miszerint nemsokára jelenthetik a pápának, hogy mely napon kell egyszerre huszonhatezer magyar mártírt levágatni a törökkel, akiket rögtön illik be is írni a szentek katalógusába (22). (Nagyon érdekes, hogy később ezt a mondást Szekfű Gyula úgy idézi, mint az erasmusi cinikus szellemeskedés elrettentő példáját.)[16]

Ha a Mindszenti utáni kiadványokat nézzük, akkor a nagyszombati, kassai és kolozsvári jezsuita nyomtatványok mindegyikén, amely tárgyalja Mohácsot, felfedezhető Mindszenti hatása abban, hogy miben látja a bukás okát, illetve abban,

15 *„Erectam igitur cervicem iterum prosterne, & thura primum altaribus adole, gratias veteres una novasque emeritura; vitam & sanguinem regibus Austriacis dedica, qui se totos tibi consecrarunt, dum denique veteres ruinas cum recenti fortuna composueris, errores detestare, mirare provientiam, & heroica magnorum aude facinora usurpare..."* Mindszenti, *Propugnaculum*, 9.

16 Szekfű Gyula, A magyar renaissance állam. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula (szerk.), *Magyar történet.* II. Budapest, 1936[2], 597, 601. Lásd ehhez a kérdéshez Tóth Gergely e kötetben olvasható írását!

hogy miként jelöli meg a kigázolás irányát. Van azonban egy nem sokkal a *Propugnaculum* második kötetének megjelenése után írott mű, amely mintegy didaktikusan összefoglalja és szinte tankönyvszerűen tovább sugározza Mindszenti sokszor csapongó, nem éppen nyílegyenes vonalú érvelését és hatalmas példatárát. Ez a szintén jezsuita Turóczi László három kiadást is megért, először 1728-ban kiadott könyve, az *Ungaria suis cum regibus* (Magyarország a maga királyaival).[17] Nem véletlen, hogy az egész 18. századi, már előbb is említett történetírói iskola talán legmonumentálisabb művének, a *Historia Critica*nak alkotója, Katona István ezen mű 1768-ban kiadott bővítésével és kiegészítésével kezdte írói pályáját (ugyanis Turóczi 1765-ben elhunyt).[18]

Turóczinál, illetve az őt folytató Katonánál az eddigi motívumokhoz, vagyis a mohácsi vész okaihoz járul egy rendkívül izgalmas, eddig csak kevéssé érintett mozzanat is: ez nem egyéb, mint az „eretnekség" problémája. Előszava szerint egyébként is nélkülözhetetlen feladatának tartotta, hogy ne csak a királyok történetét adja, hanem az egyházi és világi főméltóságokét is, mert az ország történetének egésze csak ebben a hármas tükrözésben ismerhető meg.[19] Azután pedig, miután a könyv első felét történeti-földrajzi országismertető foglalja el, akkor az egyes megyékhez, illetve városokhoz kapcsolódva ad számot az oda való vagy ott tisztséget viselő híres történelmi személyekről. Így például igen bőven tárgyalja Szalkai Lászlót, a Mohácsnál elesett érseket is. Magasztalja azért, mert minden lehetségest megtett az „eretnekek" (Luther és a kezdődő lutherizmus) által megtámadott katolikus hit védelméért. Elmondja például, hogy Grinaeus Simon volt az első Luther-követő, akit az érsek 1523-ban börtönbe záratott, majd az országgyűlésen elérte, hogy az általa a magyar történelemben „hatodik eretnekségként" feltűnő szekta követőit halálbüntetéssel és vagyonelkobzással sújtsák, majd két év múlva még azt is kivívta (1525/4. törvénycikk), hogy a lutheránusokat máglyán égessék el. Hozzáteszi azt is, hogy ha a halál kelyhét a törökök ki nem itatják a királlyal és az érsekkel a mohácsi csatamezőn, akkor az „eretnekség" nem is tudott volna elhatalmasodni az országban. (Annak, hogy a 16. századi, éppen megszületőfélben vagy akár virágba is boruló magyar költészet miért nem tudott jóformán semmit sem kezdeni Moháccsal mint megéneklendő témával, éppen az az egyik oka, hogy az akkor rohamosan majdnem színtisztán protestánssá váló ország úgy gondolta, hogy Isten nyilván azért sújtotta Mohácsnál a magyarokat, mert azok az Antikrisztus szolgái, gaz eretnekek, vagyis katolikusok lettek. Luther legalábbis úgy gondolta, hogy aki a török ellen harcol,

17 Ladislaus Turóczi SJ, *Ungaria suis cum regibus compendio data, Novissima hac editione aucta, elimata et ad nostram usque aetatem producta*. Tyrnaviae, 1768. A cím fordítása: Magyarország az ő királyaival, összegzés formájában. Ebben a legújabb, bővített, javított és egészen a mi korunkig folytatott kiadásban.

18 Vö. Szabados György, Jezsuita „sikertörténet" (1644–1811). A magyar történetírás konzervatív megteremtőiről. In: Tóth Gergely (szerk.), *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyar történetírásról*. Budapest, 2014, 203–226.

19 Turóczi, *Ungaria*, V–VII.

az Krisztus ellen harcol. Szenci Molnár Albert például jelentéktelennek és fölöslegesnek minősítette a Mohácson való kesergést.)[20]

A fiatalon elhunyt pécsi születésű jezsuita költő, Babai Ferenc (1742–1778) éppen csak átvette az egyetemi könyvtár teológiai részlegének vezetését Nagyszombaton, amikor az összes magyar jezsuitát is villámcsapásként sújtó, a rendet feloszlató pápai rendeletet Mária Terézia kihirdette. Babai különös típus volt a jezsuita epigrammaköltők között. Ha sorsa másként alakul, talán komoly forráskutató és történész válhatott volna belőle, hiszen Muszka, Katona, Schmitth Miklós tanítványaként folytatta tanulmányait. Igaz, a rend megszüntetése után Esztergom egyházmegyei papként is fel tudta használni történetírói képzettségét, mert jó érzékkel és nagy anyagismerettel válogatott forrásai között, és Turóczi László kompendiuma nyomán alkotta meg fő művét, a három kötetből álló epigrammasorozatot a magyar történelemről. Ezért tehát elismerhetjük, hogy joggal használta magára a korábban, úgy tűnik, ismeretlen *Historicus-Poeta* megjelölést. Érdekes, hogy a magyar szakirodalom az utóbbi időben egyáltalán nem foglalkozott vele, viszont a szlovákiai neolatin irodalmat kutató történetírás már felfedezte jelentőségét. Hajdani mestere, Katona István annak idején viszont nem feledkezett meg róla, igen érzékeny, finom hangú kis lexikoncikkben örökítette meg emlékét a *Historia Critica* 38. kötetének végén.[21]

A magyar királyok származásának, nevezetesebb tetteinek és halála körülményeinek szentelt kötetét így kezdi *Ad lectorem* (Az olvasóhoz) címzett előszavában:

> *„Ungariae Reges, a R.[everendo] P.[atre] Ladislao Turóczi compendio datos, metrice ut deducere vellem, auctor mihi erat Vir quidam, orbi erudito ab Historicis lucubrationibus bene notus, is qui in Universitate Tirnaviensi profanam tradit & Historiam & Eloquentiam: ratus, conatum hunc cum aliis rerum patriarum studiosis, tum imprimis discipulis suis proficuum fore; quandoquidem memoriam nostram, fluxam ceteroqui ac infidam, metris mire juvari in comperto esset."*[22]
>
> [Az az ötlet, hogy Turóczi László tisztelendő atya Magyarország királyairól szóló összegzését alakítsam át versessé, egy olyan férfiútól származott, aki igencsak ismeretes történeti kutatásairól a művelt világ előtt, és aki a Nagyszombati Egyetemen a világi történelmet és az ékesszólást tanítja; ő

20 Vö. Szörényi László, Szenci Molnár Albert latin versei. In: Csanda Sándor–Keserű Bálint (szerk.), *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Szeged, 1978, 245–253.

21 *„XVII. BABAI Franciscus, Quinqueeclesi[en]sis in S.[ocietatem] I.[esu] receptus, sacris initiatus, affecta plerumque valetudine, pangendis carminibus taedia vitae solabatur, praecoci fato sublatus 1778. Publici iuris fecit I. Hungariae reges, compendio metrico deductos. Tirnaviae 1773. 8. II. Hungariae palatinos. Ibid.[em] 1775. 8. III. Archiepiscopos Strigonienses. Ibid.[em] 1778. 8. IV. Epigrammatum libros tres. Ibid.[em] 1778. 8."* [Babai Ferenc, pécsi. Felvették a Jézus-társaságba, pappá szentelték, ám mivel legnagyobbrészt betegeskedett, versírással űzte el az élet keserveit, a korai halál 1778-ban ragadta el. (Ezek után felsorolja nyomtatásban megjelent műveit.)] Nagyon köszönöm Molnár Andreának, az MTA Könyvtár és Információs Központ tudományos titkárának, aki nem csupán ezt az adatot kereste ki nekem, hanem utánanézett Katona István Rozsnyón őrzött és őáltala kiadásra már előkészített kéziratos jezsuita lexikonában is, ahol azonban Katona még nem írt Babairól.

22 Franciscus Babai, *Ungariae reges. Eorum genealogia, acta item illustriora; et fata, compendio metrico deducta*. Typis Tirnaviensibus, 1773. ff. A2$^{(r)}$. A cím fordítása: Magyarország királyai, családtörténetük, továbbá nevezetesebb tetteik és végzetük, verses összegzésbe foglalva.

> ugyanis úgy vélte, hogy ez a kísérlet hasznos lehetne mindazoknak, akik a hazai történelmet tanulmányozzák, de különösen az ő saját hallgatóinak, mivelhogy az emlékezetet, amely ingatag és hűtlen, a verses alak csodálatos módon segíti a megbízhatóságban.]

A folytatásból megtudhatjuk, hogy Babai nem bízott magában, igen nehezen fogott hozzá a vállalkozáshoz, különösen azért, mert nagyon félt attól, hogy rajta is beteljesedik az, amiről Horatius ír az *Ars poetica*ban: *„Brevis esse laboro, obscurus fio"* („Mert ami, azt hisszük: tömör, olykor már ködös.")[23] Végül azonban a tisztelt és szeretett tanára iránti hálaérzet segítségével nekivágott a rá bízott feladatnak. Megpróbálkozott hol egyik, hol másik király megverselésével, és mikor látta, hogy nem teljesen reménytelen a dolog, akkor a hálán túl segítette a hazaszeretet is, hogy folytassa a munkát, és így mindazon negyvennyolc király származását, tetteit és halálát feldolgozta, akik a forrásában szerepeltek. Mivel elfogadta a kortárs történészek által használt, dinasztiák szerinti tagolást, ezért három fő részre – hazai származású királyok, vegyes házbeli királyok és az Osztrák Ház királyai – osztotta Turóczi kompendiumát, amelyet abban a javított és bővített formájában használt,[24] amelyet még Schmitt Miklós tisztelendő atya kezdett el átdolgozni, majd az ő halála után „főtisztelendő Katona István vitt végbe; ő, aki ma a Nagyszombati Egyetemen a történelem és az ékesszólás rendes egyetemi tanára".[25]

Miután Babai ilyen tisztelettudó módon megnevezte műve megírásának kezdeményezőjét és szorgalmazóját, rátér a stílus kérdéseire. Mint mondja, úgy gondolta, hogy témájához a „stilus planus", azaz az egyszerű, világos írásmód illik, csak nehogy úgy járjon, hogy olyan fenséges hangzású mondatok alkalmazásával „miközben a hazai történetre óhajtottam volna valamilyen fényt deríteni, ehelyett a serdülő lelkekbe valami áthatolhatatlan homályt csöpögtessek, pedig ők a Múzsák társaságában még három véka sót sem ettek meg".[26] Arról viszont nem mond le – folytatja a költő –, hogy „ne legyek közönséges költész, ezért minden egyes királynak a történetét vagy egy felkiáltással vagy más költői megjegyzéssel koronáztam meg; hadd legyen az olvasónak valami olyanja, amellyel őt a költő segíti és gyönyörködteti, mert hiszen Horatius is azt mondja az *Ars poetica*ban, hogy ez a költő legsajátabb feladata: »Vagy használni akar, vagy tetszeni vágyik az ének, / vagy kidalolni a 'kellemes és hasznos' tudományát«."[27]

Ezek után megindokolja, hogy miért használ a tárgy kellő pontosítása érdekében lapalji jegyzeteket, illetve a margó szélén feltüntetett kronológiai dá-

---

23 Bede Anna fordítása.

24 Turóczi, *Ungaria.*

25 Babai, *Ungariae reges*, ff. A3(r). A Horatius-idézet helye: *AP*, 25.

26 *„Ad stilum quod attinet, plano sermone utendum, sublimioresque phrases, vitandas censui*; *ne, dum patriis rebus lucis aliquid conciliare studeo, caliginem affundam animis adolescentum, qui in consortio Musarum tres salis modios nequedum consumpserint.*" Babai, *Ungariae reges,* ff. A3(r).

27 *„Ne vero perpetuus versificator essem, cujuslibet Regis Historiam Epiphonemate, aliave animadversione Poetica coronavi, ut haberet Lector, quo & juvaretur, & delectaretur a Poeta, quas partes Poetis proprias efsse contendit Horatius in L.*[*ibro*] *de art.*[*e*] *Poet.*[*ica*] *ubi ait, Aut prodesse volunt, aut delectare Poetae*: *aut simul & jucunda, & idonea dicere vitae.*" Babai, *Ungariae reges*, ff. A3(r). A Horatius-idézet pontos helye: *AP*, 333–334 (Bede Anna fordítása).

tumokat, amelyekkel legtöbbször a trónra lépés, illetve a halál vagy trónfosztás időpontját jelezte. Reméli azt is – folytatja –, hogy olvasói közül azok, akik járatosak történelmünkben, a könyv révén fel tudják idézni hajdani olvasmányélményeiket, és jobban megértik a történtek lényegét. Más olvasók pedig, ha méltóztatnak „átforgatni e lapocskákat", akkor az lesz a hasznuk, hogy egy helyen találják mindazt, amit sok helyről kellene összekeresgetniük. Ha pedig már így megpillantották, akkor hátha kedvük támad továbbmenni és megkeresni magukat a forrásokat, amelyekben mindenről bőven olvashatnak majd.

„Mert bizony elég rút dolog az, hogy találhatók honfitársaink között olyanok, akik noha ugyancsak megmártóztak más tudományokban, mégis, ha talán megkérdezné tőlük valaki, hogy miféle ember volt például Aba vagy a cseh Vencel vagy a bajor Ottó egykor Magyarországban – akkor ugyancsak haboznának, és kiderülne róluk, hogy jártasabbak az idegen történelemben, mint a magukéban. Ezen emberfajtára nyugodt lélekkel alkalmazhatod Tulliusnak azon mondását, mely szerint: »aki nem tudja, mi történt születése előtt (különösen hazájában), az gyermek marad mindörökre«[28]."[29]

Babai ezután, az olvasót az örök gyermekség átkától megszabadítani akaró Cicero-szállóige után így fejezi be előszavát: „Immár, ó, nyájas olvasó, ismered kísérletem eredetét, okait, kitűzött célját: élj hát vele a magad javára, értem pedig, aki törődik veled, imádkozzál ISTENhez és az ő legszentségesebb édesanyjához, és búcsúzzunk."[30]

Lássuk tehát, hogy hogyan mutatja be a Mohácsnál elhunyt ifjú királyt, II. Lajost.

XXXVI
Ludovicus II

Bimulus incinctus Ludovicus, sceptra Bohema,	A.C.
Hunnaque consequitur patris ab exequiis.	1516
Copulat Austriacam thalami sibi jure Mariam; A)	
Germina Lutheri, sancit, ut ignis edat.	
Tomorii hortatu, Colocensis Praesulis, audet	
Cum Turco innumero conseruisse manus.	
Mergitur ad Mohát̀s resupinus sessor, equusque;	1526.
Ossa dein mersi condidit Alba Ducis.	
Una palus nostras spes sorbuit, & decus omne:	
Heu populi, Mohát̀s, Allia Pannonici!	

A) Filiam Philippi I. Regis Hispaniae.[31]

---

28 Cicero, *A szónok.* Ford. Kárpáty Csilla. In: Havas László (szerk.), *Marcus Tullius Cicero válogatott művei.* Budapest, 1974, 213. – Babai ad egy bibliográfiai hivatkozást is a főszövegben: „*Cic. Orat. Al. ed. n. 207.*" Ez nem egyéb, mint az *Orator* Aldo Manuzio által készített híres kiadása: Ciceronis *Libri III. De oratore, Orator, De claris oratoribus*. Corrigente Paulo Manutio, Aldi filio. Venetiis, 1554. – Az idézett mondat valójában nem a 207., hanem a 214. fólión olvasható. Modern kritikai kiadásban: M. Tulli Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 5. *Orator*. Ed. Rolf Westman. Leipzig, 1980, 34, 120, 36–37.

29 Babai, *Ungariae reges,* ff. A3(v).

30 „*Tenes jam, Lector benevole, occasionem, rationes, finem intentum conatus mei: utere eo in commodum tuum, & pro me, tui studioso, DEUM, suamque Parentem sanctissimam precare, ac Vale.*" Babai, *Ungariae reges,* ff. A4(r).

31 Franciscus Babai, *Ungariae reges,* 37.

[XXXVI
II. Lajos
Alig múlt kétesztendős, amikor felövezték a cseh trónra, azután a magyarra akkor, midőn atyját eltemették. (1516) Törvényes hitveséül veszi el Osztrák Máriát A); szentesíti azt, hogy Luther sarjait tűz eméssze el. Tomori biztatására, aki Kalocsa érseke volt, merészeli összemérni erejét a mérhetetlen számú törökkel. Elmerül Mohács mellett, kizuhanván a nyeregből, lovával együtt (1526); majd az elmerült vezér csontjait Székesfehérvár fogadja be. Egy mocsár nyelte magába reményünket és minden ékességünket: Ó jaj, Mohács, te a pannon nép Alliája vagy![32]

A) I. Fülöp spanyol király leányát.]

Turóczi László ezen epigramma alapjául vett prózai szövege a következőképpen hangzik:

„XXXVI.
LUDOVICUS II. Filius Wladislai, coronatur in infantia anno millesimo quingentesimo octavo. Sponsa Maria, Maximiliani Imp.[*eratoris*] *neptis, ex Filio Philippo I. Hispaniae Rege, millesimo quingentesimo decimo quinto, eademque Conjux millesimo quingentesimo vigesimo primo. Interit Ludovicus Rex in clade ad Mohacsium Anno Millesimo quingentesimo vigesimo sexto. XXIX. Augusti, aetatis anno vicesimo*; *mense secundo. Maria Regina decedit anno millesimo quingentesimo quinquagesimo octavo. Rex Albam defertur, ibique sepelitur.*

»*Justis funebribus persolutis Wladislao, Ludovicus II. ejus filius cum Hungarici, tum Bohemici regimen adiit, nondum supergressus annum decimum.*«"[33]

[XXXVI.
II. Lajos Ulászló fia, csecsemő korában koronázzák meg ezerötszáznyolcban. Az ő jegyese ezerötszáztizenöttől Mária, Miksa unokája, a császár fiának, I. Fülöp spanyol királynak leánya, akit ezerötszázhuszonegyben el is vett feleségül. Lajos király a mohácsi csatában halt meg ezerötszázhuszonhatban, augusztus 29-én, így tehát húsz évet és két hónapot élt. Mária királyné ezerötszázötvennyolcban hunyt el. A királyt Fehérvárra viszik, és ott temetik el.

„Miután Ulászlót illendő módon eltemették, fia, II. Lajos mind a magyar, mind a cseh trónt elfoglalta, noha még nem töltötte be tizedik életévét sem."]

Ha összehasonlítjuk a forrásként szolgáló Turóczi-szöveget és Babai versét, akkor láthatjuk, hogy az előszóban kifejtett elvek alapján valóban nélkülözhetetlennek tartja a vers bevezető részében a genealógiát, tehát születés, koronázás,

32 Allia: Kr. e. 365-ben (mások szerint 364-ben, 387-ben vagy 390-ben) e folyócska mellett verték meg a rómaiakat a Brennus vezetésével rájuk törő gallok. Tehát itt Babai a Mohács név használatával nem magára a városra, hanem a Csele-patakra utal.

33 Turóczi, *Ungaria,* 405. – Az idézőjelbe tett két sort Katona István írta hozzá ehhez a harmadik kiadáshoz (az első: 1729, Nagyszombat, a második: 1744, Kassa), mint ahogyan erről az előszóban be is számolt. Ő maga jelezte ugyanis, hogy elavult adatokat kihúzott, olyan dolgokról viszont saját megfogalmazásában illesztett be mondatokat, amelyeket fontosnak tartott, de ezeket idézőjelbe tette, hogy elválassza Turóczi eredeti szövegétől.

házasság; a legfontosabb tettek közül azonban kiemel egyet, nevezetesen a lutheri tanok terjedését meggátolni próbáló drákói törvények jóváhagyását; ennek a jelentőségét vagy ismertnek tételezi, vagy úgy gondolja, hogy most ugyan nincsen módja kifejteni, de később erről még szólni kell. (Hogy vissza is tért később, azt tanúsítja az esztergomi érsekeknek és a magyar nádoroknak szentelt későbbi két gyűjteményes kötete.) Ezután viszont rögtön a mohácsi csata jön a maga teljes baljós mivoltában, hiszen a katasztrófa bevezetőjéül rögtön azt emeli ki, hogy a fiatal király hallgatott Tomori vészes tanácsára, és így vakmerően szembeszállt a mérhetetlenül nagyobb török sereggel. Majd következik az előhangban szintén nélkülözhetetlennek tartott dicsőítő vagy megrovó költői csattanó (*epiphonema*), ám ez természetesen nem dicsőíti, de nem is ítéli el a királyt, hanem olyan végzetes történelmi katasztrófaként állítja be a magyar történelem eseményei között a mohácsi vereséget, mint amilyen a Brennus galljaitól elszenvedett vereség volt a rómaiaknak, így tehát a ki nem mondott, mert versbe nem illő Csele-patak helyett az ottani csata vészes patakját, az Alliát hasonlítja a magyar tereptárgyhoz. Különösen kitűnik ez akkor, amikor ilyen köztes megoldásra nincs lehetősége egy-egy király esetében, és ezért kénytelen színt vallani, hogy dicsőíti-e az illetőt, avagy siratja. Például I. Bélára, mint tudjuk, rászakadt a trónmennyezet, el is temették Szekszárdon; a költő szerint így ez állt bosszút Bélán azért, mert bátyja, aki ellen ő ismételten föllázadt, elesett a csatában. Könyves Kálmán temetésén pedig nem azért sírt a magyar nemzet, mert meghalt a király, hanem azért, mert nem korábban![34] Bezzeg I. Ulászló! Sem ő, sem az őt esküszegésre biztató Cesarini bíboros nem kap megrovást; sőt azzal még jobban helyesli a törökkel kötött béke felrúgását, hogy Ulászló így halála után elnyerte a mennyei koronát. Természetesen ebből az következik, hogy a várnai csatavesztést és az akkori király vesztét Babai nem tekintette olyan végzetes, a csata egész utókorát meghatározó történeti fordulópontnak, mint amennyire a mohácsit.[35] Idézzük az idevonatkozó sorokat:

> Pace beat Turcum: mox foedus rumpit iniquum; A.C.
> Pugnat, & ad Varnam caesus ab hoste cadit. 1444
> Cur cecidit? foedus quia juste rupit iniquum,
> Mercedem referens jam diadema Poli.[36]
>
> [Békével boldogítja a törököt: majd az igazságtalan békét felrúgja. Csatázik, és Várna mellett elesik az ellenség kezétől. Miért esett el? Azért, mert az igazságtalan békét felrúgta, így viszont díját maga a mennyei korona hozza el neki.]

Van természetesen olyan eset is, amikor a lehető legnagyszerűbb, poétikailag felkiáltásnak tekinthető dicséretet kap az elhunyt uralkodó; jó példa erre Mátyás

34 Babai, *Ungariae reges,* 14, 17.

35 Arra nézve, hogy a két nemzeti gyásznap esetében mikor szerepel együtt Várna és Mohács, illetve mikor válik szét, vö. Mezei Márta, *Történetszemlélet*, 61–73.

36 Babai, *Ungariae reges,* 34.

király, hiszen az ő halála az igazi fordulópont Babai szerint a magyar történelemben, pontosabban annak a tragédiának az első felvonása, amelynek utolsó felvonása Mohács. Ezt mindenképpen megerősíti az, hogy az egész könyvben egyedül itt idéz egy közmondást magyar nyelven is.

> Justitiam plebs extinctam cum Rege Mathia
> Questa fuit: A) plebi carius hac nihil est.[37]
>
> A) Vulgatum illud apud Ungaros ingeminans: Meg halt Mátyás Király, oda az igasság: id est; Mortuus est Mathias Rex, periit justitia.
>
> [A nép azon sírt, hogy Mátyással együtt kihunyt az igazság is: A) annál pedig kedvesebb nincs a népnek.
>
> A) Erre dupláz rá a magyarok között elterjedt azon népnyelvű közmondás: Meg halt Mátyás Király, oda az igasság, azaz: Meghalt Mátyás király, elveszett az igazság.]

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy a királyok megítélésében Babai korántsem olyan következetes, mint ahogyan azt Katarína Karabová tanulmánya láttatja, aki szerint természetesen a királyokról igazán rosszat mondani nem lehetett, ezért Babai még a nyilvánvalóan általa is ellentmondásosnak tekintett uralkodókat, mint például II. Mátyást, sem ítéli el. Ez szerintem túlzott általánosítás, és talán abból fakad, hogy Karabová különben érdekes tanulmánya, amely részletesen beszámol Turóczi László művének mint forrásnak különböző kiadásairól és Babai más történetírói előzményeiről, nem tárgyalja az egész könyvet, hanem csupán I. Ferdinándtól Mária Teréziáig a Habsburg-házból a magyar trónra került uralkodókat. Emellett egyáltalán nem vizsgálja, sőt nem is említi Babai másik két sorozatát, az érsekekről és a nádorokról kiadott köteteket.[38]

Kell még egy pillantást vetnünk az egész kötet ívét meghatározó két epigrammára, amelyek közül az egyik első királyunkról, Szent Istvánról, a másik pedig a könyv megjelenése idején uralkodó Mária Teréziáról szól.

Az elsőben a király jelentőségének, illetve szentségének megfelelően nagyon ügyesen, még mielőtt megnevezné Gézát mint István atyját, illetve Saroltot mint anyját, az eredet, vagyis a *genus* bemutatásánál a genealógiánál a legelső szó, a legősibb eredet nem emberi, hanem mennyei, ugyanis maga a Menny közvetíti az Úr üzenetét. Mindez természetesen a Szent István legendának arra az epizódjára utal, mely szerint a terhes Saroltnak álmában megjelent Szent István vértanú, és hírül adta, hogy fiat fog szülni, akiből szent lesz, és akinek ezért adják a protomártír nevét a keresztségben. Hallatlanul tömör ennek megfelelően az első két párvers, mert az első szó a „jós", amely Szent Istvánra vonatkozik, az utolsó pedig maga az Isten, akit csupa nagybetűvel ír.

37 Babai, *Ungariae reges*, 36.

38 Katarina Kabarová, The Habsburgs on the Hungarian Throne in Babai's Epigrams. *Graeco-Latina Brunensia* 19:2 (2014) 25–51.

I. Rex
Sanctus Stephanus
Vate Polo, Geysa patre, natus matre Saroltha 983
Strigonii, solium Dux duodennis adit.
Regis Apostolici titulum, diadema, Crucemque
Largitur meritis Roma, monente DEO. 1000[39]

[A menny jóslattal jelezte előre, apja Géza, anyja Sarolta, (983) Esztergomban született, és fejedelemként tizenkét éves korában kerül trónra. Az Apostoli Királyi címet, a koronát, és a Keresztet (1000) érdemeiért – ISTEN figyelmeztetésére – maga Róma adományozza neki.]

Ami pedig Szent István halálát illeti, az ott alkalmazott csattanóhoz azt a hagiográfiai motívumot használja fel, hogy Szent István, miután Szent Imrére már nem hagyhatta, Máriának ajánlotta fel Magyarországot.

Alba tegit Cineres. Regum cur Maximus hic est?
Reginae Coeli servus erat minimus.[40]

[Székesfehérvár fedi hamvait. Miért ő a királyok Legnagyobbika? Azért, mert a Menny Királynőjének ő volt legkisebb szolgája.]

Mária Terézia dicsőítését viszont úgy oldja meg a költő, hogy tulajdonképpen két versre osztja szét: az egyikben édesatyja, III. Károly hőstetteit említi, mégpedig kiemelve hadi téren a törököktől visszafoglalt Temesvárt és Nándorfehérvárt, a béke művei között pedig a bécsi császári könyvtár alapítását. Ám legnagyobb érdeme nem ez, hanem hogy képes volt nemzeni később királlyá választott lányát.

Praestitit Ungariae Rex summus maxima; sed nil Te potuit majus, diva THERESA, dare.[41]

[Elhatározta mint legnagyobb uralkodó, hogy Magyarországnak a legtöbbet fogja adni, de nálad nagyobbat, isteni TERÉZ, nem tudott adni.][42]

A valódi záró költemény a XLVIII., amely címében természetesen viseli a „császárné" kifejezést, tehát itt mint I. (Lotharingiai) Ferenc császár felesége is szerepel, de a vers tényleges mondanivalója természetesen nem a császári, hanem a királyi mivolthoz kapcsolódik, mégpedig egyetlen dátumhoz, 1741-hez;

39 Babai, *Ungariae reges*, 11.
40 Babai, *Ungariae reges*, 12.
41 Babai, *Ungariae reges*, 47.
42 Hozzá kell tenni, hogy ez csak az egyik lehetséges fordítás, ugyanis mivel Mária Terézia hivatalosan a királyi és nem a királynői címet viselte, ezért a „Rex maxima" úgy is olvasható, hogy „a legnagyobb nőkirály", ha kiragadjuk a szövegösszefüggésből. Itt kell megemlíteni egyébként, hogy Jókai mint a nyelv géniuszának leghűbb társalkodópartnere, úgy oldotta meg a kérdést Lajos lányai, Hedvig, illetve III. Károly lánya, Mária Terézia esetében, hogy rájuk a „nőkirály" kifejezést rendszeresítette, amelyhez hasonló képzés már szórványosan korábban is előfordult.

pontosabban azon eseményekhez, amelyek Mária Terézia magyar királlyá koronázása után történtek.

Posonii vix dum redimiris, ab hoste frequenti 1741
Cingeris; ast animi robore firma viges.
Borussus, Bavarus, Gallus, Sabaudus, Iberque
Austriaco Generi fata suprema parant.
Stat tamen Ungaricus fida pro Principe Miles,
Seque cruore probat, diva THERESA, Tuum.

[Alig tértél haza Pozsonyból, amikor töménytelen ellenség vesz körül; ám te, lelki erődre támaszkodva, szilárdan kitartasz. A porosz, a bajor, a francia, a savoyai és a spanyol arra készül, hogy végezzen az Ausztriai Nemzetséggel [ti. a Habsburg-házzal]. A magyar azonban mégis fejedelméért hűségesen katonáskodik, és vére hullatásával bizonyítja, ó, isteni TERÉZ, hogy téged a magáénak érez.]

Ezek után teljesen világosan adódik a lehetőség, hogy összehasonlítsa Szent Istvánnal. Mivel elsiratni korai volna, éltetni kell a végén, ezért itt a „hejehuja" jön mint epifonematikus elem. Persze előbb a főbb érdemek között olyanokat említ, mint hogy visszatért Szent István jobbja az országba, azután visszatért a Zsigmond által hajdan elzálogosított Szepesség, és végleg megszabadult az ország a töröktől. Ezek után tehát jöhet a záró fohász:

Incolumem longo Superi Te tempore servent ,
O Mater Patriae, Vita, Decusque Tuae!
Fulserat ut quondam *Stephanus* Lux, Normaque Regum,
Sic modo Tu Regum Normaque, Luxque nites.

[Az égiek hosszú ideig őrizzenek meg téged épségben, ó, Hazád Anyja, Élete és Dicsősége! Mint ahogyan egykor *István*, a királyok fényessége és zsinórmértéke, ugyanolyan módon te pedig a királyok zsinórmértékeként és fényességeként ragyogsz!]

Természetesen Babai itt a Mária Terézia után majdan trónra lépő királyokra gondol; miután József egy ideje már anyja társuralkodója volt, tehát ráfért egy kis dorgálás, ha csak ilyen epigrammatikus formában is.

Ehhez képest, ha most István és Mária Terézia mint zsinórmértékek közé helyezzük a többi királyt Orseolo Pétertől III. Károlyig, akkor láthatjuk, hogy ha nincsen a Szűzanya, akkor Magyarország elvész, de mivel Szent Imre halála után István a Szent Szüzet kérte fel Magyarország patrónájának, ezért Mária Terézia után is számíthatunk Mária segítségére, hiszen ezért fejezi be annak a híres rövidített betűszóval jelzett jezsuita jelmondatnak a leírása után még egy kiegészítéssel könyvét Babai:

O.[mnia] A.[d] M.[ajorem] D.[ei] G.[loriam]
& Magnae Hungarorum Dominae Honorem.

[Mindent Isten Nagyobb Dicsőségére
És Magyarország Nagyasszonyának Tiszteletére.]

A csúcspontja az egész eddigi magyar történelemnek Mátyás király, aztán a pártoskodás és az anarchia után mocsárba fullad az ország, majd nagy nehezen kikapaszkodik odáig, hogy a török már nyomokban sem létezik, és van egy Szent Jobbunk, valamint egy birodalmi könyvtárunk.

Babai Ferenc feltétlenül szükségesnek tartotta – mint erről előszavában be is számol –, hogy két évvel a királyokról szóló könyv után, Turóczi László kezdeményezését követve megírja a nádorokról, nádorhelyettesekről és királyi helytartókról szóló összefoglaló kötetét is.[43] Hangsúlyozza ugyanis, hogy a nádori intézmény visszamegy egészen Szent István koráig, tehát a királyság alapításáig, noha jogköre a századok alatt sokszor bővült vagy módosult, és csak II. Lajos király alakította végleg olyan formára, hogy a nádori cím élete végéig megillesse az egyszer kinevezettet. Megírja azt is, hogy itt is a hármas dinasztiabeosztást vette alapul, de be kell vallania, hogy a régebbi két korszakra vonatkozó, a nádorok vagy nádorhelyettesek nevét tartalmazó okiratok, illetve történelmi munkák sokszor oly hiányosak, hogy még az általa alapul vett két kitűnő jezsuita történész, Muszka Miklós és Schmitth Miklós levéltári kutatásai után is sok nádornak vagy nádorhelyettesnek csupán a nevét ismerjük, esetleg a hivatalviselésének időtartamát, de szinte semmit sem tudunk családjáról, származásáról, nevezetes tetteiről vagy haláláról. Ennek ellenére a szerző megtartotta az epigrammáknak azt a szerkezeti felépítését, amelyet az első könyvben alkalmazott. Először jön tehát – ha lehetséges a fennmaradt adatok alapján – a genealógiai rész, utána szintén adatfüggően a tettek, a végén pedig ugyanígy a halál körülményei, illetve az értékelés. Ez utóbbinál nem látott okot arra, hogy lemondjon a szintén az első kötetben már megindokolt és Horatiusra visszavezetett költői elvéről, amely szerint egyszerre osztogatja az ujjongó felkiáltást vagy a gúnyos kritikát. Ennek indokául szintén az *Ars poetica*ból idéz, de egy másik részletet: „*Pictoribus atque poetis / quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*", magyarul: „Mit? hogy a festő és költő bármit kiagyalhat? / hogy joga van, s volt is, hogy képzeletét eleressze?"[44] Ebből ő azt a következtetést vonja le, hogy Horatius igazsága őt mint „történész-költőt" feljogosítja arra, hogy a zárlatban alkalmazzon olyan elemeket, amelyek, noha különösnek tűnnek, mégis megengedhetők. (Egyébként elmondhatjuk, hogy Horatius ezen elvét Babai már alaposan kiaknázta a királyokról szóló, előző kötetében is.) A lapalji és a lapszéli jegyzeteket, illetve időrendi utalásokat ugyanúgy rendezte el, mint a királyepigrammák esetében. Végül kifejezi azt a reményét, hogy a történelmet szerető olvasók emlékezetét, illetve tudásuk bővítését ugyanolyan módon segítheti majd ez a műve is, mint az előző.[45]

---

43 Franciscus Babai, *Ungariae palatini, propalatini, et locumtenentes regii bello, paceque clarissimi, compendio metrico deducti*. Typis Tirnaviensibus, 1775. A cím fordítása: Magyarország nádorai, nádorhelyettesei és királyi helytartói, akik háborúban és békében elhíresedtek, verses összegzésbe foglalva. Az előszó: *Ad lectorem* (Az olvasóhoz) a 3–7. lapokon.

44 Bede Anna fordítása. A Horatius-idézet helye: *AP*, 9–10.

45 Babai, *Ungariae palatini,* 6–7.

Talán a legjobb példa az egész kötetben arra, hogy miként lehet a Mohácsot megillető elégikus hang mellett az iróniát is használni szükség esetén, az a Mohácsnál *életben maradt* nádornak, Báthori Istvánnak a jellemét meglehetősen éles oldalfénybe állító epigramma. Ebben természetesen nemcsak poétikai vagy esztétikai érdekből alkalmazza a csipkelődő vagy gúnyolódó hangot, hanem azért is, mert pontosan egy ilyenfajta figura, egy igazi túlélő szükséges ahhoz, hogy a totális káoszt bevezesse, amely a kettős királyválasztással kezdődik, és szinte a tizenöt éves háborúig folytatódik.

LXXX
Stephanus V.
Báthori
Sub Ludovico II. & Ferdinando I. ab Anno
1517. ad 1535.
Báthorius Prorex claris Majoribus ortus,
  Progenuit Regem, B) progenuitque Duces. C)
Artibus armorum Corvini imbutus in Aula,
  Bella fere gessit sorte favente minus. A.C.
Pragensiae e rixa sparso caput extulit auro, 1509
  Qando coronatus Rex Ludovicus erat. A.C.
Agminibus Dósae A) vallatus in arce Temesa, 1514
  Auspice Zapolio B) festa trophaea tulit.
Nequidquam Odrysios jam Prorex litore Dravi 1526
  Arcuit; ad Mohács mene peremptus erat.
Concilium C) (merso Ludovico Rege) coegit, 1526
  Ferdinandoque Duci D) Regia sceptra dedit.
Zapolium solio, & patria tellure removit:
  Regem idem genuit, legit, abegit herus.

B) Stephanum Báthori, e Principe Transilvaniae creatum. Regem Poloniae.
C) Christophorum, & Andream Principes Transilvaniae.
A) Georgii Dósae Siculi ex Transilvania, Crucigerorum in Patriam saevientium Ducis.
B) Joanne de Zápolya, Rege Ungariae, post cladem Mohacsensem subinde facto.
C) Comitia Regni generalia, ut appellant, Posonii.
D) Ferdinando I. Archi-Duci Austriae.[46]

[LXXX
V. István – Báthori
II. Lajos és I. Ferdinánd alatt, 1517-től 1535-ig
Báthori királyhelyettes híres ősöktől eredett, és nemzett egy királyt, B) és nemzett fejedelmeket is. C) Corvinus udvarában nyert beavatást a hadművészetbe, de háborúkat mindig úgy viselt, hogy a sors igen kevéssé segített neki. (1509) A prágai vetélkedésből is, mivel sok aranyat osztott szét, ügyesen került ki, amikor Lajost koronázták királlyá. (1514) Dózsa A) hadai körülzárták őt Temes várában, ám Zápolya B) segítségével mégis a fényes dia-

46 Franciscus Babai, *Ungariae palatini,* 83–84.

dalt ő vitte el. (1526) Immár királyhelyetteseként hiába próbálta megállítani a Dráva partján a törököket; Mohácsnál majdnem odaveszett. (1526) Gyűlést C) (Lajos király ugyanis már elmerült) hívott össze, Ferdinánd hercegnek D) adta a királyi jogart. Zápolyát trónjától és szülőhazájától megfosztotta: ugyanazon főember királyt nemzett, választott, űzött el.

B) Báthori Istvánt, akit erdélyi fejedelemből lengyel királlyá választottak.
C) Kristófot és Andrást, erdélyi fejedelmeket.
A) Dózsa György erdélyi székely, a haza ellen kegyetlenkedő keresztesek vezére.
B) Zápolyai János, akit a mohácsi vész után hamarosan Magyarország királyává tettek.
C) Pozsonyban, ahogy emlegetik: „Országgyűlést".
D) I. Ferdinánd, Ausztria főhercege.][47]

Turóczi, illetve az első kiadást bővítő Katona hitvédői attitűdje leginkább az esztergomi érsekeknek szentelt harmadik epigrammagyűjteményben érezhető. Már beszéltünk arról, hogy Szalkait milyen mértéktelenül dicséri az epigramma forrása, amelyhez még hozzátehetjük azt, hogy például rögtön utána következik egy híres kirohanás azon szokás ellen, hogy a kálvinisták a maguk hitvallását „magyar hitnek" nevezik, holott, mint tudjuk, Szent István is magyar volt, és mégse olvasta Kálvint. Szerintem ezt a hatást érzékelhetjük Babai Szalkai-epigrammájának olvasásakor is, hiszen nála a mohácsi vereség után egyszerre ujjong Luther és a török.[48]

XLV
Ladislaus
Szálkánus
Sub Ludovico II ab Ann. 1524.
ad 1526.

Plus denis brumis, Vaciense regebat Ovile,
  Perque duas Agriae Mysta supremus erat.
Strigonii Mitra praesignem Papa ciere — 1524.
  In *Calixtinos* B) praelia sacra jubet.
Szálkáni monitu ferrum Ludovicus in illos.
  Exacuit Pragae; nec tamen arma movet.
Cibinii siquidem Lutheri Saxo venenum
  Hausit: in hunc Praesul praelia, Rexque movent.
Germina Lutheri percellit fulmine Praesul; A) A.C.
  Rex autem tabulis sancit, ut ignis edat. B) 1525
Turca Mohácsenses haec inter fertur in agros;
  Additur ad Regis Metropolita latus.

47 Báthori karrierjét Babai a Turóczi-könyv három fejezetének részleteiből állította össze, ti. II. Lajos, Szapolyai János és I. Ferdinánd életrajzából: Turóczi, *Ungaria,* 406–415.

48 Lásd a Jagelló-kor vallásosságáról a mai napig legjobb összefoglalót: Pásztor Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, 2000. – A szerző e könyve tanúbizonysága szerint is tervezte, hogy meg fogja írni a magyarországi reformáció kezdeteit is, azonban sajnos erre már nem került sor.

Pugna fit: ense perit Praesul, Rex mergitur undis; 1526
Nec mora: Lutherus, Turcaque cantat Io!

B) Sive *Calixtianos* haereticos, in Bohemia furentes.
A) Miserat equidem Szálkánus Decanis suae Jurisdictionis Cibiniensi, & Coroniensi Decretum, quo Lutheranos ab Ecclesiae ingressu repelli jusserat; sed hoc Decretum suppressum est, quod nimis ii jam invaluissent.
B) Vide Ludovici II. *Decr. VI. Art. IV.* §. *IV.* in Codice Juris Patrii.[49]

[XLV
Szalkai László
II. Lajos alatt, 1524-től 1526-ig

Több mint tíz télen át irányította a váci juhaklot, két évig pedig Egernek volt legfőbb fölkent papja. A pápa azt parancsolta, hogy Esztergomban ékesítsék föl érseki süveggel, és indítson harcot a calixtinusok ellen. B) (1524) Szálkáni figyelmeztetésére Lajos kiélesítette kardját ezek ellen Prágában; hadat azonban nem indított. Nagyszebenben azonban a szász nagyot húzott már Luther mérgéből, ellenük a püspök és a király hadat indítanak. Luther sarjait villámával sújtja a főpap; A) (1525) a király pedig a törvénytárban szentesíti azt, hogy máglyán égjenek. B) Mindezenközben a török a mohácsi mezőkre vonul; az érseket a király oldalára rendelik. (1526) Kitör a csata: kard élétől hullik el a főpap, a király pedig elmerül a hullámokban; nem is késlekednek: Luther és a török hejehujázik!

B) Avagy az eretnek kelyheseket, akik Csehországban őrjöngtek.
A) Szalkai ugyanis az ő joghatósága alá tartozó nagyszebeni és brassói espereseknek küldött egy végzést, amelyben megparancsolta, hogy a lutheránusok ne tehessék be a lábukat a templomba; ezt a végzést azonban semmibe sem vették, mivelhogy azok már nagyon is megerősödtek.
B) Lásd II. Lajos VI. törvényének IV. cikkelyében a IV. §-t a magyar törvénytárban.][50]

Nagyon érdekesnek tartom Babai ezen epigrammájának azt a megoldását, hogy miután természetesen kiemelte a főpap egyházi tisztségeit, hiszen itt nem a genealógia érdekes, hanem a betöltött hivatal, a kötelező kiváló tettek közül nem csupán azt hangsúlyozta, hogy itthon szigorúan fellépett a lutheránusok ellen, és királyát is erre biztatta, hanem kitért arra is, hogy Szalkai már ez előtt, Lajos hosszú prágai tartózkodása idején megkísérelte, hogy harcot indíttasson a kelyhesek ellen. A Trianon utáni magyar történetírás viszonylag keveset foglalkozott II. Lajosnak mint cseh királynak a cselekedeteivel; ezért érdekes, hogy a Habs-

49 Franciscus Babai, *Archi-episcopi Strigonienses, de utraque republica praeclare meriti, compendio metrico deducti*. Typis Tyrnaviensibus, 1776, 71–72. A cím fordítása: Esztergomi érsekek, akik mindkét állam szolgálatában kiváltképpen érdemeket szereztek, verses összegzésbe foglalva. – A „mindkét állam" egyike magát a világi államot, tehát Magyarországot jelenti, a másik pedig a lelki országot, azaz a magyar egyházat.

50 Szalkai Lászlónak a lutherizmus ellen vívott küzdelmét részletesen ismerteti, a Babainál is hivatkozott törvénycikkekre is utalva Turóczi, *Ungaria,* 120–121.

burg Birodalmon belüli együttélést ebben a tekintetben már a maga részéről is megelőlegező Jagelló királynál Babai kitér a cseh vonatkozásokra.[51]

A piaristák költői gyakorlata sok tekintetben különbözött a jezsuitákétól. Kevésbé érdekelte őket a történelmi allegória vagy történetfilozófiai beállítás; az úgynevezett *stilus polonicus* követőiként Magyarországon is sokáig a 17. századi lengyelországi neolatin költői gyakorlatot követték.[52] Így érthető az is, hogy sokáig divatozott náluk a reneszánsz korára visszamenő epigrammaműfaj, a sírkő (*tumulus*), amelyekből ennek a magyarországi piarista költészetnek az egyik legkiválóbb alakja, Halápy Konstantin (1698–1752) igencsak testes gyűjteményt állított össze egyik kötetében.[53] Az antológiák sok száz éven keresztül örökítettek ebbe a műfajba tartozó olyan verseket is neves költőktől, amelyek kitűnnek morbid humorukkal. Például ilyen Joachim du Bellay-nek egy kutyára írt sírfelirata: „*Latratu fures excepi, mutus amantes: / sic placui domino, sic placui dominae*" (magyarul: „Ugatással fogadtam a tolvajokat, némán a szeretőket: így tetszettem uramnak is, és tetszettem úrnőmnek is").[54]

Így talán érthető, hogy Mohácsnál elesett királyunk sírköve miért áll középen egy rejtelmes Szent Erzsébet és Jónás próféta síremlékei között. Az első epigramma tisztán szójátékra épül, hiszen *Elisát* (itt az Erzsébet költő által használt névalakja) eltaposta (*elisa*) a halál.[55]

---

51 Nagyon érdekes, hogy ebben viszont van cseh irodalmi előzménye! Hiszen Johannes Vodnianus Campanus (1572–1622) prágai egyetemi tanár és humanista költő élete végén írott *Czechias* című (1616) genealógiai versgyűjteményében, amely testvére a Babai által művelt műfajnak, megemlékezik az összes cseh király életéről, tetteiről és haláláról, így természetesen II. Lajosról is, és vele kapcsolatban megjegyzi, hogy Csehországban olyan erélyesen és eredményesen lépett fel a pártviszályok és a rablók ellen, hogy – ha utána nem hal meg szegény Mohácsnál – bizonyára nagy uralkodó lett volna belőle. A műnek 1652-ben megjelent, rézmetszetű arcképekkel díszített kiadását Tobias Hauschkonius illusztrálta (lásd *1–2. kép* a tanulmány végén, a képmellékletben). A műről magáról vö. *Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*. I. A–C. Opus ab Antonio Truhlář et Carolo Hrdina inchoatum, Josef Hejnic et Jan Martínek continuaverunt. Praga, 1966, 275–276. – Campanus műveinek magyar vonatkozásairól lásd e sorok szerzőjétől: *Johannes Campanus cseh neolatin költő és a magyar történelem*. (Antikvitás & Reneszánsz, III.) Szeged, 2019, 209–230. – A kelyhesekről vö. Papp Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*. Budapest, 2018.

52 Vö. Tóth Sándor Attila, *A piarista rend 18. századi poétái. Latin humanitas, neolatin poézis*. I/2. *Fejezetek a magyarországi barokk–klasszicizáló neolatin lírai költészet történetéből (1740–1820)*. Budapest, 2014.

53 Patris Constantini [= Halápy Konstantin] a Passione Domini…, *Epigrammatum moralium aenigmatum ac tumulorum*, Libri VII. Tyrnaviae, 1745, 304. – Az interneten: https://books.google.hu/books?id=ngxUAAAAcAAJ&pg=PP6&dq=epigrammatum+moralium. Ezúton is köszönöm Molnár Andreának, hogy segített ennek a nehezen meglelhető kötetnek a megtalálásában. – A *tumulus* műfajáról vö. Philip Ford, *The Judgement of Palaemon: The Contest between Neo-Latin and Vernacular Poetry in Renaissance France*. Leiden–Boston, 2013. Vö. továbbá Laczkó Eszter, Epigrammata quaedam patris Constantini. Halápy Konstantin kéziratban maradt költeményeiről. *Irodalomtörténet* 38:2 (2007) 233–242.

54 I. D. McFarlane (ed.), *Renaissance Latin Poetry.* New York, 1980, 34.

55 Az újabb magyar humorból vö. „Elizélt-palota".

XIII.
S. Elisabethae
Cominus elisam mirare viator Elisam;
Hic *elisa* dolo mortis *Elisa* jacet.[56]

[*Szent Erzsébeté*
Ó, vándor, nézd meg közelebbről az eltaposott Elisát, ugyanis itt fekszik az az Eliza, akit elizélt csellel a halál.]

XIV.
Ludovici Regis Hungariae
Rex pius Hungariae jacet hac Ludovicus in urna,
Cum quo *flos* Patriae, *spesque*, *salusque* jacet.
Occubuit vitae florenti tempore, Turca
Quando Mohacsensem clade notavit humum.
Nobilium multo perfusum sanguine regnum,
Et *patrias* Mavors hic sepelivit *opes*.
Haec qui busta vides, nisi *fleveris*, advena, saxi
Asperius quovis fragmine *pectus* habes.[57]

[*Magyarország királyáé, Lajosé*
Magyarország kegyes királya, Lajos nyugszik ebben az urnában, vele együtt a haza virága, reménye és üdve is ott fekszik. Életének virágzó korszakában halt meg, amikor a mohácsi mezőt a török egy csatavesztéssel tette hírhedtté. A nemesek bőséges vére árasztotta el az országot, és Mars itt temette el a haza kincseit. Te, aki látod ezeket a sírhalmokat, ó, vándor, és nem sírsz, akkor olyan szíved van, amely kősziklánál keményebb.]

Jónás próféta viszont azért léphet csatasorba, vagyis szerepelhet a triász záró darabjaként, mert tőle tanulhatja meg mindenki – így például az előző versben megfulladt szegény II. Lajos is megtanulhatta volna –, hogy mielőtt vízbe lépne, fogjon magának egy halat, bújjon bele, és akkor talán túléli.

XV.
Jonae Prophetae
Hic *vivum* subit, vita spirante, *sepulchrum*,
Neptuni medio *siccus* in *amne* fuit.
Postquam ter solito surrexit ab aequore Phoebus,
Evomuit trepidum *mobilis urna* virum.
Tu quoque si pelagi jactaberis, advena, fluctu.
Ut vitam redimas, *viscera piscis* adi.[58]

56 Halápy, *Epigrammatum*, 304.
57 Halápy, *Epigrammatum*, 304. Halápyról lásd Jelenits István, A latin nyelvű epigramma tizenynyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73:2–3 (1969) 176–194. – Ennek az epigrammának az összefüggéseiről egy Zrínyinek tulajdonított, rejtelmes eredetű epigrammával, amely a radnótfáji kódexben található, lásd Kovács Sándor Iván, Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettek"-ig. *Irodalomtörténet* 63:1 (1981) 181–214.
58 Halápy, *Epigrammatum*, 304.

[*Jónás prófétáé*
Ez itt, miközben még éppen lélegzett, belement egy élő sírba, Neptunusz tavának kellős közepén megszáradt. Miután a habokból harmadszor kelt fel a napisten, a mozgó urna kiokádta a remegő férfiút. Te is, ó, jövevény, ha bedobnak a tenger habjai közé, hogy visszanyerd életedet, bújj a hal belébe.]

Ám nem Halápy volt az egyetlen piarista költő, akit megihletett a Mohács-téma. A század nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában leginkább tisztelt Horatius-követő neolatin költője a nagykárolyi piarista gimnázium tanára, Hannulik János Krizosztom volt. Róla sokat írtak ugyan,[59] ám mivel Károlyi Antal grófnak, az ő legfőbb mecénásának 1791-ben bekövetkezett halála után már nem volt módja kötetbe gyűjteni elszórt költeményeit, jó pár igen fontos alkotása mai napig vagy csak eredeti megjelenési helyén, például valamely latin folyóiratban vagy alkalmi aprónyomtatványban, vagy pedig kéziratban férhető hozzá.

Így tehát egészen a legutóbbi időkig elkerülte a figyelmet Hannuliknak az az ódája, amelyet Nándorfehérvár Laudon általi visszafoglalására szerzett, és amely csupán Tertina Mihály röviden *Carmen epicum* néven emlegetett, a belgrádi diadal örömére írott költeményének lábjegyzeteként jelent meg, a Tertina által szerkesztett *Ephemerides Budenses* című latin folyóirat 1790. évi évfolyamában. A felfedezés érdeme Tóth Sándor Attiláé és Tóth Sándor Mátéé, akik – kiadván Tertina verseit – rábukkantak erre a Hannulik-versre is.[60] A Laudonhoz címzett és végig hozzá intézett óda végén, az utolsó előtti strófában úgy foglalja össze a hős vezér győzelmének jelentőségét, hogy íme, most torolta meg ő, mégpedig tízszeresen, a várnai vereséget, illetve az azelőtti nikápolyit, és a rákövetkező mohácsit!

Nunc nunc rependes clade decemplici
Varnae, et vetustum *Nicopolis* probrum,
*Mohacsias*que (eheu!) ruinas
Fulmineis reparabis* armis.[61]

59 Varga László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938.

60 Tóth Sándor Attila–Tóth Sándor Máté (közzéteszi), Tertina Mihály *Latin nyelvű költeményei.* Szeged, 2011, 55. A folyóiratban megjelentetett Tertina-vers teljes címe: *In immortalis herois, ducisque, Gedeonis Laudii, Belgrado per Pestinum Viennam redeuntis, et in Regia Budensi die XX. Decembris anno M. D. CC. LXXXIX. hospitati triumphalem adventum carmen epicum* (Epikus költemény Gedeon Laudon, a halhatatlan hős és vezér pesti diadalmenetére, amelynek során Belgrádból Bécsbe menet a budai királyi várban 1789. december 20-án vendégül látták). Tertina tehát ehhez a saját verséhez csatol egyrészt tárgyi jegyzeteket, másrészt egy igen hosszú listát, 10. jegyzetszám alatt (53–56.), ahol felsorolja azokat az egyéb verseket is, amelyek a belgrádi győzelem, illetve a pesti diadalmenet alkalmából keletkeztek.

61 Tertina *Latin nyelvű költeményei*, 55. A vers jelentőségéről vö. Tóth Sándor Máté, *„Belgrád! sok vitéz lelkeknek / Felejthetetlen ára / A Császári címereknek / Hellyt engedsz utoljára!" Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete a neolatin irodalmi hagyományok tükrében*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged, 2019, 105. (Kézirat.) – *Javítva a hibás *reparabit* alakból.

[Most, most torlod vissza tízszeres csapással a várnai vereséget, és Nikápoly régi szégyenét, és – ó jaj! – a mohácsi romokat villámló fegyvereiddel építed újra.]

Nincs is már olyan messze – igaz, hogy nem a tengeren, nem is a Száva és a Duna összefolyásánál, noha ott is van egy sziget, hanem csak a Margitszigeten – Arany János, aki így elmélkedik *Rangos koldus* című versében az élet elpazarlása, valamint Várna és Mohács kapcsolatairól. Lássuk tehát a két utolsó versszakot.

Egy dicső ház végső sarja –
(Tudja: Várna, meg Mohács…)
Nem lehet, ha birtok már nincs,
Sem szijjgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyérnyi:
De a rozsda és aszály…
No, meg Homburg, s a zsidóság…
Hanem a rang: az *muszáj*."

Végre látod, az egészből
Hogy mi lóg ki: a „fizess!"
Fanyalogva mondod: „Itt van,
– Nem telik sok – pár tizes."
Te örülsz, hogy igy kiszurtad
(Ami nem volt) a szemét:
Ő örűl, hogy a népkonyhán
Meglesz mára az ebéd.[62]

62 Arany János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*. S. a. r. S. Varga Pál. Budapest, 2019, 238–239.

KÉPMELLÉKLET

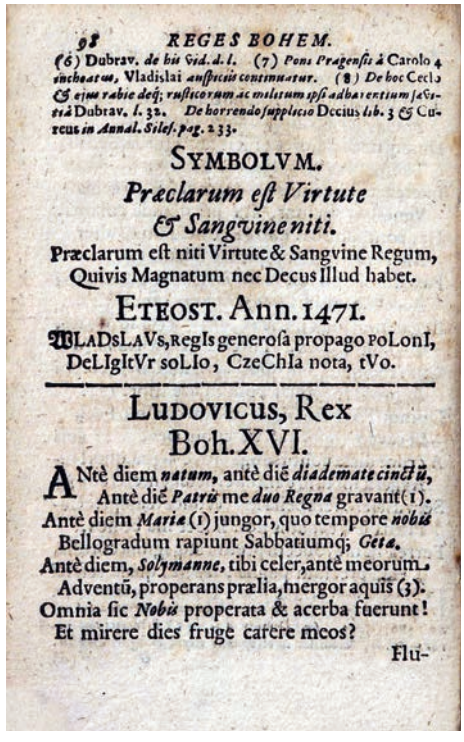

98 REGES BOHEM.

(6) Dubrav. *de his vid. d. l.* (7) *Pons Pragenſis à* Carolo 4 *inchoatus*, Vladislai *auſpiciis continuatur.* (8) *De hoc* Cecis *& ejus rabie deq; ruſticorum ac militum ipſi adhærentium ſæ-vitiâ* Dubrav. *l.* 32. *De horrendo ſupplicio* Decius *lib.* 3 *&* Cu-reus *in Annal. Sileſ. pag.* 233.

SYMBOLVM.

Præclarum eſt Virtute & Sangvine niti.

Præclarum eſt niti Virtute & Sangvine Regum,
Quivis Magnatum nec Decus Illud habet.

ETEOST. Ann. 1471.

WLADSLAVS, REGIS generoſa propago POLONI,
DELIGITVR SOLIO, CZECHIA nota, TVO.

LUDOVICUS, Rex Boh. XVI.

ANtè diem *natum*, antè diê *diademate cinctũ*,
Antè diê *Patris* me *duo Regna* gravant (1).
Antè diem *Mariæ* (1) jungor, quo tempore *nobis*
Bellogradum rapiunt Sabbatiumq; *Getæ*.
Antè diem, *Solymanne*, tibi celer, antè meorum
Adventũ, properans prælia, mergor aquis (3).
Omnia ſic *Nobis* properata & acerba fuerunt!
Et mirere dies fruge carere meos?

Flu-

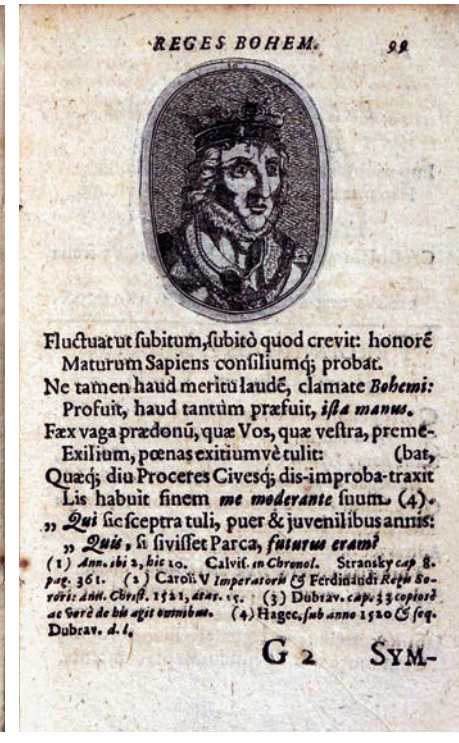

REGES BOHEM. 99

Fluctuat ut ſubitum, ſubitò quod crevit: honorẽ
Maturum Sapiens conſiliumq; probat.
Ne tamen haud meritũ laudẽ, clamate *Bohemi:*
Profuit, haud tantùm præfuit, *iſta manus.*
Fæx vaga prædonũ, quæ Vos, quæ veſtra, premẽ-
Exilium, pœnas exitiumvè tulit: (bat,
Quæq; diu Proceres Civesq; dis-improba-traxit
Lis habuit finem *me moderante* ſuum (4).
„ *Qui* ſic ſceptra tuli, puer & juvenilibus annis:
„ *Quis*, ſi ſiviſſet Parca, *futurus eram?*

(1) *Ann. ibi* 2, *bis* 10. Calviſ. *in Chronol.* Stranſky *cap* 8. *pag.* 361. (2) Caroli V *Imperatoris &* Ferdinandi *Regis Bo-rovii: ann. Chriſt.* 1521, *ætat.* 15. (3) Dubrav. *cap.* 33 *copioſè ac verè de his agit omnibus.* (4) Hagec. *ſub anno* 1520 *& ſeq.* Dubrav. *d. l.*

G 2 SYM-

1–2. kép. *Czechias sive Bohemia Heneta ducum et regum, qui veterum Boiorum sedes ab Henetis occupatos tenuerunt* [...] studio M. Iohann. Campani Boh. ante 37 an. Pragae edita, iam vero notis brevissimis etc. Tobiae Hauschkonii T. B. nonnihil illustrata. Anno Salutis 1652, Gorlicii ex officina Mart. Hermanni, 98–99.

Csörsz Rumen István*

A „MOHÁCSI NÓTA” ÉS KÖZKÖLTÉSZETI ROKONAI A 18. SZÁZADBAN

A kora újkor első periódusában, úgy tűnik, a Mohács-témakört még hiába keressük a populáris kultúrában. Brodarics István, Liszti László és más összefoglaló művek, például a 18. századi kalendáriumok magyar történelmi „zsebkronológiáinak” hatására mégis fel-felbukkannak olyan nyomok, amelyek a csatára vonatkozó tudás népszerű, mondhatni közhelyes elemeit tükrözik. Ezek sorából kiemelkedik egy közköltészeti szövegcsalád, amelynek mindkét ága az 1780-as évektől követhető nyomon. A tanulmány először részletesen ismerteti a kétféle szöveget és variálódásuk történetét, majd a „mohácsi nóta” kifejezés általánosabb használatával kapcsolatban mutat be néhány érdekes adatot a 18–19. századból.

I. KÉT MOHÁCS-EMLÉKDAL A 18. SZÁZAD VÉGÉRŐL

A két, valóban ismertnek mondható szövegcsalád szoros kapcsolatban áll egymással, versformájuk csaknem azonos, sőt valószínűleg a dallamuk is összekapcsolta őket. A változatok időbeli elrendeződése azonban arra utal, hogy az elterjedtebb szöveg némileg megelőzi a másikat, s ez utóbbi már annak ismeretében, mintegy parafrázisaként készült. A 18–19. századi magyar közköltészetben nem volt ritka, hogy valamely népszerű daltípusnak egy másik régióban vagy egy másik felekezet körében létrejött egy zömmel azonos tartalmú *újraírása* (*alternánsa*), amely saját hagyományláncot indított el.[1] Ezt a viszonyt feltételezhetjük a Mohács-emlékdalok között is, az alábbi filológiai adatok többsége szintén erre utal. Mivel néhány éve mindkettő megjelent kritikai kiadásban, csak egy-egy

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa, a Lendület „Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820” kutatócsoport vezetője.

1 Az alternánsok legismertebb képviselői például a részeges asszonyok dalának belső-magyarországi és erdélyi változatai, kritikai kiadásuk: Küllős Imola (s. a. r.), Csörsz Rumen István (mts.), *Közköltészet I*: *Mulattatók.* (Régi Magyar Költők Tára; XVIII. század, 4.) Budapest, 2000 (a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 20–21. sz. További példák: Csörsz Rumen István, Egy dunántúli cseresznyefához: A hatodik Doromb. In: Csörsz Rumen István (szerk.), *Doromb: Közköltészeti tanulmányok.* 6. Budapest, 2018, 8.

változatukat közlöm, s az ottani jegyzeteket csak kivonatolom, illetve új adatokkal bővítem, ahol szükséges.

I. A) Mohács, Mohács, régi (sebes) vérontás helye[2]

1. Moháts, moháts régi vér ontás helye
Magyar Orſzág gyáſzos mezeje,
kegyetlen föld nemes nemzeted vérét
ittad, nyelted ſzép ditsőſségét,
midőn téged gondollnak,
zápor-könyvek boritnak
ſzivemet bánat fojtya,
nyelvem meg-nem mondhattya.

2. Nemes Hazám virágzó Pannónia
Europának valál kö - fala,
tíz Orſzágok imádták tzimeredet,
all-'s fel - világ félte erődet,
retten*t* Pogány ellőtted,
bízott Kereſztény benned,
alig villámt fegyvered,
kéſz vala győzedelemed.

3. De egy napon egy nap egy viadallal,
véget vetett Mohátsi hartzal,
nem bírhatta ingadozó föld' háta
nevedet, hogy bizhatna rajta,
epét ada ſzerentse,
hogy már fénnyét tekéntse,
kerék ellened fordúlt
Magyar homályba borúl*t*.

4. Lajos! Lajos! hol vagy ſzép ifjú Király,
Magyar tsillag ékes virág-ſzál,
nagy erköltsel, Királyi termeteddel,
hol vagy gyenge kedves életeddel?
Jaj, hogy tartsam könyveim,
ki-áradott bánatim
eleset édes hazám,
le-dültt vele koronám.

2 Kritikai kiadása: Csörsz Rumen István és Küllős Imola (s. a. r.), *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom.* (Régi Magyar Költők Tára; XVIII. század, 14.) Budapest, 2013 (a továbbiakban: RMKT XVIII/14), 1. sz.

5. Tanáts Urak, záſzlos e*zr*es Hadnagyok,
fő vitézek, O*rſz*ág Ispányok,
huſzon ötezer válogatott vitézek,
Lovas gyalog, mind nemes fe*j*ek,
melly nagy nevek egy k*ar*dra
mentek véres pallosra,
Mohátsi halmok nyomják,
tsontaitok takarják.

6. Pogány Török gonoſz iſtentelen had,
tigris téjjel nevelt fene vad,
hogy nem ſzántál illy*en* nemes ſereget,
földhöz verni fény vitézséget,
azt v*é*led hogy ditsőſség,
inkább barom dühöſség:
ne bízzál, hogy meg-győztél,
reád fordul a veſzély.

7. Láttya Iſten *és* irgalmasan ſzánnya,
fényes nap *is* búson ſajnálja,
nap ſúgárban Magyarok nagy Aſzſzonya,
látjuk hóldat lábaival nyomja,
ő általa hóldadat,
kettős kereſzt ſzarvadat,
leſz az idő leveri
egéſzſzen porrá töri.[3]

A közismert ének szerzőjét mindmáig nem tudtuk azonosítani. Ahhoz azonban aligha férhet kétség, hogy a 18. században kell keresnünk, s az ének semmiképp sem egykorú a csatával vagy annak közvetlen utókorával. Ezt az állítást a korszakra jellemző, összetettebb versformán túl a frazeológia is igazolja. Természetesen már az egykorú irodalmárok megpróbáltak szerzőt találni a versnek. Jankovich Miklós megjegyzése (az egyik változatot őrző kolligátum előzéklapján) arra utal, hogy az éneket Lethenyei János (1723–1804) dombóvári, majd szigetvári plébános,[4] Anonymus *Gestá*jának első magyar fordítója írta az 1770-es évek-

3 RMKT XVIII/14, 1/I. sz. Jelen tanulmányban minden szövegidézetünket betűhíven közöljük, az emendálásokat csak dőlt betű jelzi.

4 Több helyen tévesen mohácsi plébánosként említik, de ezt Szinnyei József alapján kizárhatjuk. Szinnyei életrajzi és bibliográfiai összefoglalójának (*Magyar írók élete és munkái,* nyomtatott kiadás: 1890–1891) hálózati kiadását használtam: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/l-940D4/lethenyei-janos-95647/; utolsó letöltés: 2019. március 30. Ezt igazolja: Josephus Brüsztle, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis*. 2. Pécs, 1876, 474. Igaz, itt a neve Johannes Lepenyei alakban szerepel.

ben, legalábbis a helybeliek emlékezete szerint.[5] Ezt bizonyító nyomokat azonban egyelőre nem ismerünk. Lehet, hogy a feltételezésben csupán Lethenyei egy másik művének tartalmi rokonsága játszhatott szerepet: a plébános-fordító 1795-ben valóban publikált egy Mohács tematikájú forrást, Brodarics István krónikáját. A verset mégsem közölte soha, se saját nevén, se másén. Kresznerics Ferenc szerint viszont egy másik személy, Gulácsi Farkas László lehet a szerző vagy a lejegyző: *„Gulácsi Farkas László, T. N. Vass V[á]r[me]gyének I. (S ?) v. Ispánya Sk alba pro Act."*[6]

Tekintsük tehát inkább anonim szövegnek a Mohács-emlékdalt! Kéziratos és nyomtatott változatainak első megjelenése az 1780-as évekre tehető, vagyis a mohácsi vész 250. évfordulóját (1776) követő időszakra.[7] Egyházi vagy világi megrendelés állhatott a háttérben? Nem tudjuk. 1826 táján gyaníthatóan szintén azért szaporodtak meg a kéziratos feljegyzések, mert a mohácsi vész 300. évfordulóján esetleg újra kiadták őket ponyvamásolatban vagy kalendáriumban. Ezáltal a következő nemzedék is megismerte és tovább hagyományozta őket. Ilyen források azonban eddig nem kerültek elő. Lehet, hogy a jelenleg csak kéziratokból ismert kilenc versszakos változat szintén nyomdafestéket látott, legalábbis az a tény, hogy felbukkant Mindszenty Dániel *Nemzeti Dalgyűjtemény*ében (1832; sok ponyvamásolat között), erre enged következtetni.

Az ének alapformája a Dunántúlon maradt legtovább népszerű, talán amiatt, hogy eredetileg onnan származott – ha nem is Mohács környékéről, inkább Győr vidékéről; erre utalhat a viszonylag sok pannonhalmi vonatkozású feljegyzés. Bár széles körben elterjedt, csupán négy ponyvakiadásáról tudunk, ezek az árusversbe rejtett évszámmal láttak napvilágot 1778-ban (ez elveszett), 1780-ban, 1782-ben és 1794-ben. Valószínűleg Vácott jelent meg elsőként Ambró Ferenc, majd utóda, Gottlieb Antal ponyvasorozatának részeként (mindkettő Nro 8-as sorszámmal), de akár számozatlan lenyomatok is készülhettek ugyanott. A kiadványok címében általában nem szerepel az emlékdal, ahogy az sok ponyván szokásos, a kiemelés pedig talán már az új nyomdásznak, Gottlieb Antalnak köszönhető.[8] Két alkalommal is egyszerűen *Öt világi énekek* címmel kerültek sajtó alá, a Mohács-vers mindig a füzet utolsó szövegeként szerepelt, „Ötödik" álcímmel – ezért adták ki később a ponyva árversét is hozzátapasztva, aztán messzemenő következtetéseket levonva annak újabb voltáról, hiszen az rejtette a keltezést. Valójában sosem volt része a Mohács-emlékdalnak, hiába utal rá rejtvényszerű datálással:

---

5 *„Mohácsi Veszedelmet Siránkozó Enek. – mellyet valóban héjjaba állit Régi irásokbol le másoltnak – mert azt 1770. eszt. élt Lethenyei János Mohácsi Plebanosnak tulajdonit az ott lakó köznép."* (3.) RMKT XVIII/14, 1/XVII. sz. jegyzete, 335.

6 RMKT XVIII/14, 1/X. sz. jegyzete, 335.

7 Erre a gyanús egybeesésre már Pogány Péter felhívta a figyelmet: Pogány Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1832.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 24.) Budapest, 1959, 110.

8 Bővebben: Pogány, *Folklór,* 110.

A’ Mohátsi hartznak hány eſztendeje múlt
Hogy a’ Török által ott ſok Magyar el-fúlt?
Két ſzáz ötven négynek az írok ſzámlálják,
Ertte a’ póltúrát tudom meg is adják.[9]

Az egyetlen kiadványtípus, amely a címében is megemlíti ezt az éneket, a fenti füzetekkel azonosan, záró szövegként veszi be repertoárjába: *A’ SZÁNTÓ-EMBER ÉNEKES DALLAI, ÉS A’ MOHÁTS MEZEI SIRALOM* (é. n., az árusvers szerint 1780)[10] *(1. kép)*. S noha a Mohács-vers képsorai igen alkalmasak lettek volna illusztrációk ihletésére, sosem kerültek címlapra még stilizált metszeten se.

Azt, hogy a ponyvakiadók milyennek érezték az emlékdal tónusát és mondanivalóját, világosan jelzi, hogy a felsorolt kiadványokon milyen szövegek mellé szerkesztették. Mindhárom esetben azonos sorozat részeként látott napvilágot, régies, néha 17. századi eredetű panaszdalok („Ifjúság virágát…”,[11] „Siralmas volt nékem világra születnem”[12]), illetve emelkedettebb moralizáló-fohászkodó énekek („Felkél jó hajnalban a szántó álmából”;[13] „Reménység az embert gyakorta táplálja”[14]) társaságában. A sorozatot lezáró, kollektív nézőpontú történelmi emlékdalban ezek a részint magánter-

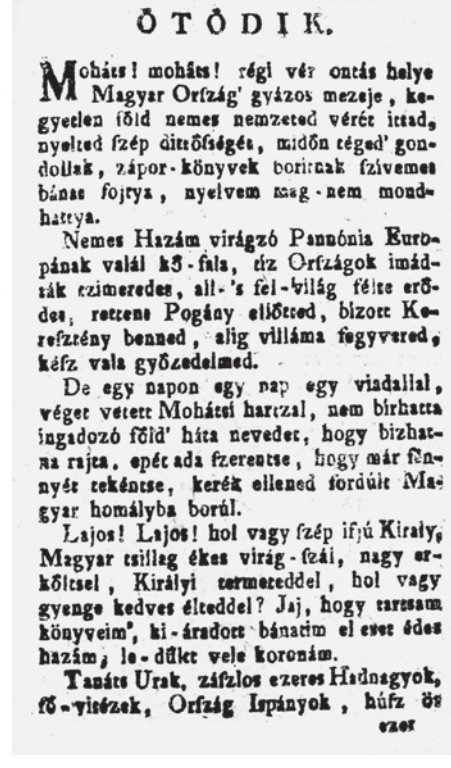

ÖTÖDIK.

Mohács! mohács! régi vér ontás helye
Magyar Orſzág' gyázos mezeje, kegyetlen föld nemes nemzeted vérét ittad, nyelted ſzép dicſőſségét, midőn téged' gondollak, zápor-könyvek boritnak ſzivemet bánat fojtya, nyelvem meg-nem mondhattya.

Nemes Hazám virágzó Pannónia Europának valál kő-fala, dics Orſzágok imádták czimeredet, all-'s fel-világ félte erődet, rettent Pogány elődöd, bizott Keresztény benned, alig villáma fegyvered, kéſz vala győzedelmed.

De egy napon egy nap egy viadallal, véget vetett Mohátsi hartzal, nem birhatta ingadozó föld' háta nevedet, hogy bizhatna rajta, epét ada ſzerentse, hogy már fönyét tekéntse, kerék ellened fordúlt Magyar homályba borúl.

Lajos! Lajos! hol vagy ſzép ifjú Király, Magyar csillag ékes virág-ſzál, nagy erkölcsel, Királyi termeteddel, hol vagy gyenge kedves élteddel? Jaj, hogy tartsam könyveim', ki-áradott bánatim el ne vet édes hazám, le-dűlt vele koronám.

Tanáts Urak, záſzlos ezeres Hadnagyok, fő-vitézek, Orſzág Ispányok, húſz ös ezer

1. KÉP. A MOHÁCS-EMLÉKDAL EGYIK PONYVAKIADÁSA: *A’ SZÁNTÓ-EMBER ÉNEKES DALLAMAI, ÉS A’ MOHÁTS MEZEI SIRALOM* [VÁC, 1780]

9 *Öt világi énekek.* [s.l.], [180?] (az Országos Széchényi Könyvtár [OSZK] törzsgyűjteményében 803.104-es raktári jelzettel találhatjuk meg.); RMKT XVIII/14, 1/I. sz. jegyzete. Másik ismert példánya a prágai Národní Knihovná Kubelík–Széll-gyűjteményének Nr. 3-as ponyvája.

10 Két ismert példánya: OSZK Aprónyomtatvány Plakát- és Kisnyomtatványtár PNy 2.956; OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1930. I. 158a–b (Thaly Kálmán gyűjteménye); egy 1794-es datálású, eltérő címlapú lenyomat: FSZEK Szűry-gyűjtemény, „Régi népiratok 597”. A ponyvakiadások felsorolása: Pogány, *Folklór,* 6/A–D, 110–111.

11 Kritikai kiadás: Csörsz Rumen István és Küllős Imola (s. a. r.), *Közköltészet 3/B: Közerkölcs és egyéni sors.* (Régi Magyar Költők Tára; XVIII. század, 15.) Budapest, 2015 (a továbbiakban: RMKT XVIII/15), 107. sz.

12 Kritikai kiadás: Jankovics József (s. a. r.), *Énekek és versek (1686–1700).* (Régi Magyar Költők Tára XVII., 14.) Budapest, 1991 (a továbbiakban: RMKT XVII/14), 186. sz.

13 Kritikai kiadás: RMKT XVIII/14, 193. sz.

14 Kritikai kiadás: RMKT XVII/14, 183. sz.

mészetű műfajok *egyidejűleg* képviseltetik magukat, hiszen a zaklatott, drámai dikció és kesergés mellett helyet kapott a reménység, mindenekelőtt a törökökön aratandó későbbi győzelmek, a „visszavágás" motívuma is, mintegy visszakanyarodva a sorozat második darabjához, a reménység-vershez. A felsorolt szövegek több sorának vagy motívumának párhuzama felbukkan a Mohács-énekben, például a szerencsébe vetett reménység, a „tigristej", sőt a Dobai István-féle keserves egyik teljes szakasza hívójelként érthető az elbizakodott törököket intő versszakhoz:

> Álljon Isten boszszút,
> azon fellyűl sok bút,
> ki nékem szerzett haborút,
> de még ő-is igyére jút.[15]

E kapcsolatokat kétféleképp magyarázhatjuk (e toposzok magától értetődő, általános használatán kívül):

1. *Szerzői koncepció*: a Mohács-emlékdal kifejezetten e ponyvakiadások számára készült, tudatos kompiláció eredményeképp, tehát nem véletlenül egyezik a kiadványokon szereplő dalokkal.

2. *Szerkesztői koncepció*: az emlékdal már e kiadásoktól függetlenül létezett, de azzal, hogy e sorozat zárásaképp közölték, tudatosan felvállalták az előző szövegek áthallásait.

Mivel az első verzió egyelőre nem bizonyítható, a második viszont jól illeszkedik a ponyvakiadók 18. századi szerkesztői gyakorlatába,[16] ez utóbbit tartom valószínűbbnek.

A vers fő motívuma a mohácsi csatavesztés fölötti kesergés, amelyet az ismeretlen költő a forgandó szerencse toposzának felidézésével hangsúlyoz, amiben némileg Liszti László barokk eposzának hatása is feltételezhető. A Magyar Királyság szerencséjének lehanyatlása („kerék ellened fordult") hozta magával a törökök szerencséjét, akik vérengző módon rohanták le a nemrég még virágzó magyar nemességet és hadsereget. A vers nem kapcsolódik a „bűneiért veri Isten a magyarokat" toposzköréhez, a török győzelmet csupán a szerencsének tulajdonítja, sőt az erős ellenfelet megrója az indokolatlan kegyetlenségért, s a szerencse újabb fordulataként immár az ő közelgő vereségüket jövendöli. Noha a szerző finoman elhallgatja a versszerzés korát, s azt sugallja, mintha közvetlenül a vesztes csata után siratná az áldozatokat, a bizakodó történelmi távlat továbbrepít a jövőbe. Az ének így önmagát is „leleplezi", s egyértelműen a múltba illesztett *helyzetdal*ként olvasandó – feltehetőleg a kortársak is érzékelték e műfaj hatását. S miközben a mű a sirató kollektív hangnemét megőrzi, párhuzamosan erősíti a drámai, személyes hatásokat a *hazám* és *koronám* szavak eredeti használata

15 *Negyedik,* „Siralmas volt nékem…", 13. versszak.

16 Erről bővebben: Csörsz Rumen István, Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben. In: Uő (szerk.), *Doromb: Közköltészeti tanulmányok.* 5. Budapest, 2017, 65–100.

hazánk és *koronánk* helyett. Teljesen hiányzik az énekből a később toposszá váló Csele-patak, akárcsak a menekülés közben halálba vágtató ifjú király romantikus képsora, viszont a harctéri sírok, a hősök csontjait takaró mohácsi síkság motívumai nagy hangsúlyt kapnak.

A ponyvaszöveg 7. szakaszában felbukkanó két fontos sor egyértelműen katolikus költőt és olvasókat feltételez:

> nap ſúgárban Magyarok nagy Aſzſzonya,
> látjuk hóldat lábaival nyomja,
> ő által*a* hóldadat,
> kettős kereſzt ſzarvadat,
> leſz az idő leveri […]

A napba öltözött asszony, más szóval Magyarok Nagyasszonya leírása megfelel a kora újkori Mária-ikonográfia legismertebb hazai típusának, amellyel a csíksomlyói kegyszobortól számtalan ponyvaillusztrációig mindenütt találkozunk. Ez épp amiatt vált a törökellenes küzdelmek és győzelem jelképévé, mivel a Nap itt a Holdra lép, a világosság győzelmet arat a sötétségen, egyben az oszmánok fő jelképén. Az énekszerző előtt (konkrétan vagy csak képletesen) bizonyára egy olyan változat lebegett, amelyben a Nap sugaraitól övezett, lábával a Holdra lépő Szűzanya mellett kettős kereszt is szerepelt, feltehetőleg címerpajzson.

A mindig egyező szövegű, 7 versszakos ponyvakiadások, illetve az azokról készített másolatok mellett ránk maradtak 2-3 strófával hosszabb, 9-10 szakaszos kéziratos feljegyzések is. Ezek új szakaszai a nyomtatott szöveg közé ékelődnek, a legbővebb variánsban így helyezkednek el (zárójelben a nyomtatott kiadások megfelelő strófáinak sorszáma):

1. (1.) Mohács, Mohács! sebes vér ontás helye…
2. (2.) Nemes hazám virágzó Pannonia…
3. (3.) De fájdalom! egy nap, egy viadallal…
4. (4.) Lajos, Lajos, hol vagy szép ifju Király…

5. Országi nagy ijas kardos vitézek,
Urak, szolgák, fő, kőz, all rendek,
Keserves dalt együtt énekeljetek,
egy sir zárta minden őrőmtek
Halgass zengő musika
Szűnnyél hangas Czithara
Vidám vőlgyek, zőld erdők,
bánkodjatok sik mezzők.

6. (5.) Tanáts Urak, Zászlós ezres hadnagyok…

7. Magyar szűz Leányok, Aszszony állatok,
szomoru jajt együtt fujjatok.

Hervatt szinű koszorutok rózsáján
sírjatok him kőntőstők gyászán
Nemzetségűnk virágja
Oda van Magyar Lángja
Szent egy ház tiz oszlopi,
Ország erős Bajnoki.

8. (6.) Pogány Tőrők istentelen dűhős had…
9. (7.) Lattya Isten, es irgalmassan szánnya…

10. Foenix madár szárnyos kőnnyű seregből,
vitéz Magyar fegyveres népből,
Porrá égni kivánva mégyen tűzre,
porbúl támad ujjabb életre.
Hidgyed változó sorsa
Magyar Mársnak igy hozza
Hol kelt, hol kél ég-agya,
Tőrőkőt Magyar rontya.[17]

Az újonnan beillesztett szakaszok közül az első kettő a mohácsi tömegsír köré képzelt nemzetközösség képsorát bővíti, evokatív célú, barokkos elemekkel: közös siratáshoz szólítja a hajdani vitézeket, illetve az özvegyeket, leányokat (az utóbbi motívum a ponyváról teljesen hiányzik), s velük az antik minták nyomán sorsközösséget vállaló természetet, a zöld növényeket és az elhervadó koszorúkat. Érdekes, hogy a későbbi nemzethalál-toposzokra leginkább emlékeztető, emblematikus erejű verssor csak itt, e ritkább feljegyzésekben szerepel: „egy sir zárta minden őrőmtek". A főnixmadarat megéneklő versszak azonban mégis a remény felé billenti a hosszadalmas történeti ének végkicsengését.

Nem tudjuk pontosan, hogy az énekszövegre milyen művek lehettek még hatással. A két Mohács-eposz közül Liszti Lászlóé *(Magyar Márs)* 1653 óta nyomtatott kiadásban is hozzáférhető volt, ám ennek szövegéből legfeljebb maga a cím szűrődött át az emlékdalba, az is csak az imént bemutatott főnix-versszakba, amely csak néhány hosszabb, kéziratos változatban szerepel. A szerencse toposza természetesen összeköti a két művet, de szorosabb kapcsolat egyelőre nem látszik. Etédi Sós Márton *Magyar gyász...* című munkája az emlékdal kialakulását követő években készült, s 1792-ben jelent meg először, így ennek alapvető hatásával nem számolhatunk.[18]

A zenei és metrikai kérdések vizsgálatával sem jutunk sokkal közelebb a forráshoz. A versforma a 18. század első harmadától szélesebb körben elterjedő

17 A kéziratos forrásoknak csak nevét, datálását és Stoll-féle azonosítóját adjuk meg, vö. Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. 2., jav. és bőv. kiadás. Budapest, 2002. A' Mohátsi veszedelemről. In: *Horváth Pál énekgyűjteménye* (1790 k.), Stoll 396. sz., 8b–9a, kiadása: RMKT XVIII/14, 1/VIII. sz.

18 Az eposzról lásd Csonki Árpád „Etédi Sós Márton műve Mohácsról" című tanulmányát ebben a kötetben.

egyházi (később világi) strófákkal áll rokonságban – Amade László és számos ismeretlen énekköltő jellegzetes kétpillérű versszakaival. A dallamnak 1840 előtt csak egy feljegyzését ismerjük, az is viszonylag távol készült a vers vélhető dunántúli szülőföldjétől: Erdélyben. Szorosabb zenei rokonságát egyelőre nem tárta fel a kutatás. A dallam első fele talán recitáló eredetű, szekvenciázó motívumokra épül, a második rész lassú hetesei szintén az egyházi népénekek tónusában csengenek, hasonlóan például egy népi gyűjtésből ismert nagyheti énekhez: „Jézusom, vérontásodnak emlékezetére”.[19] Az utolsó előtti sor dallama közeli rokonságot mutat Faludi Ferenc *A feszülethez* írt himnuszának 3. dallamsorával („Szüzek, ifjak, sírjatok”, illetve „Keresztények, sírjatok” kezdettel). Faludi 1750 táján írt éneke időrendben ugyan megelőzi a Mohács-emlékdalokat, ám a kottás kiadás jóval később jelent meg (1797),[20] így nem tudhatjuk biztosan, hogy az előző évtizedekben milyen dallamra énekelték, s így melyik lehetett hatással a másikra. Mivel minden érintett alkotás a Nyugat-Dunántúlhoz köthető, ez talán a helyben használt népénekdallamok és zenei motívumok átjárásait is megmagyarázza.

2. KÉP. A MOHÁCS-EMLÉKDAL DALLAMFELJEGYZÉSE ALMÁSI SÁMUEL, *MAGYAR DALNOK* I. (1850-ES ÉVEK), 143. SZ. KOLOZSVÁR

A vers első kéziratos feljegyzései (egy 5 és egy 10 szakaszos verzió) a ponyvák kiadását követő években, 1786 előtt kerültek be a Linus-féle kézirat szomszédos lapjaira *Mohács Éneke* és *Keserve Magyar Orszagnak* címekkel.[21] A talán valamelyik felvidéki piarista kollégiumban készült kottás gyűjtemény jórészt magyarországi, majd nyugat-európai táncmuzsikát tartalmaz egy szólamban, s az sem kizárt, hogy színjátszáskor használták.[22] Bár ebbe a feltételezett programba a „Mohács, Mohács…” is beleillene hazafias, néhol kifejezetten drámai tónusa

19 Csíkrákos, asszonyok, gy. Sárosi Bálint (1958), az MTA BTK Zenetudományi Intézetének hangarchívuma, kéziratos kotta, online elérés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_AP_02475-02520/?pg=550&layout=s; utolsó letöltés: 2019. június 7.

20 Bozóki Mihály, *Katólikus kar-béli kótás énekes könyv...* Vác, 1797, 154.

21 RMKT XVIII/14, 1/IV–V. sz.

22 OSZK Zeneműtár Ms. mus. 2.697. Legbővebb ismertetése: Falvy Zoltán, A Linus-féle XVIII. századi táncgyűjtemény. In: Szabolcsi Bence–Bartha Dénes (szerk.), *Zenetudományi tanulmá-*

miatt, sajnos sem a Linus-gyűjteményben, sem a színpadi emlékek körében nem találunk erre utaló konkrét nyomokat.[23] A kottás kézirat etnikus karakterű táncai (török, cigány, szlovák címekkel) sem feltétlenül színpadi célból sorjáznak, sokkal inkább a korabeli populáris zene vegyes emlékeiként. Az egyik vidám törökös dallamtéma például ekkortájt Haydn és Gluck műveiben, illetve később a magyar népzenében is felbukkan,[24] tehát aligha kapcsolható össze valamely Mohács-színdarabbal. A két szövegváltozat a hangjegyes részt követő részben olvasható, előttük magyar és latin vallásos versek, főként Mária-énekek, például „Üdvöz légy Istentűl" (50b), „Cor laetum, cor quietum" (51a), „Serkenj fel, én lelkem" (51a–b) szerepelnek azonos írásképpel. Ezeket követi két német vers, majd a „Pia mater intuere" (53b), illetve a Mohács-ének két variánsa (53b–55b), utána pedig még két latin cantio. A felsorolás is jelzi: itt egyértelműen a vallásos énekanyaghoz sorolták, talán a záró versszakban megjelenő Mária-fohász miatt. Ennek ellenére sem került elő egyetlen vallásos ponyva vagy énekeskönyv a Mohács-emlékdal nyomtatott szövegével.

A többi ismert kézirat zöme egykorú, az 1790-es évekből származik, közülük többet Pannonhalmán őriznek.[25] Szintén a nyugat-dunántúli régiót képviseli Vas János énekeskönyve (1797–1812), valamint Kresznerics Ferenc, a nyelvészeti munkásságáról híres alsósági (celldömölki) plébános versgyűjteménye (1790–1809).[26] Nagy Iván kolligátumába, illetve Jankovich Miklós *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* című másolatkötetébe is bekerült, méghozzá Horváth János székesfehérvári énekeskönyvéből (1790), ahol egyébként Jankovich ifjúkori írásával szerepel.[27] Az 1810-es években viszonylag ritkán jegyezték fel a Mohács-éneket, ám 1820 után megszaporodnak az adatok, amelyekhez immár protestáns források is társulnak, főként a pápai kollégium vonzásköréből.[28] 1830 után bukkan fel Debrecenben; Ercsey Dániel idős filozófiatanár innen küldött „népdal"-gyűjteményében a ponyvaszöveg másolata szerepel (1833), Mindszenty Dániel kassai ügyvéd és muzsikus – sajnos ezúttal kotta nélkül megörökített – verziója viszont a 9 szakaszos kéziratos formát viszi tovább (1832).[29] Még Erdélyben is találkozunk szórványos másolatokkal, köztük a legkorábbi hangjegyes válto-

nyok Kodály Zoltán 75. születésnapjára. (Zenetudományi Tanulmányok, VI.) Budapest, 1957, 407–443.

23 A történelmi tárgyú drámákkal foglalkozó kismonográfia sem említ ilyesmit, jóllehet a 18. század közepéről több, a mohácsi csatát érintő drámáról is tudunk Magyarországon. Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 147.) Budapest, 2000, 133–135. A szöveget vagy annak nyomait hiába keressük kiadatlanul vagy az azóta szép számmal kiadott 18. századi iskoladrámákban. (Egy kivételről lásd alább.) Köszönöm Pintér Márta Zsuzsanna szíves segítségét.

24 Bővebben: Sudár Balázs–Csörsz Rumen István, *„Trombita, rézdob, tárogató...": A török hadizene és Magyarország.* Enying, 1996, 76–81.

25 RMKT XVIII/14, 1/VI. és VIII. sz.

26 RMKT XVIII/14, 1/X. és XII. sz.

27 RMKT XVIII/14, 1/VIII. és XIII. sz.

28 RMKT XVIII/14, 1/XX. és XXV. sz.

29 RMKT XVIII/14, 1/XXIII–XXIV. sz.

zattal Almási Sámuel drági (Kolozs megye) református lelkész *Magyar Dalnok* című kottás kéziratában (1834 és 1850-es évek) *(2. kép)*, továbbá két torockói versgyűjteményben (1836 után).[30] A kritikai kiadás anyagát nemrég kibővíthettük Királyi Xavér József 1828 és 1843 közt összeírt, ma Pozsonyban őrzött kéziratának szövegével.[31]

A források többsége a fent már idézett strófákat variálja, ám Kresznerics Ferenc két egyedi szakasza – talán saját szerzeményei? – a Habsburg-propaganda jegyében bővítette a vers jelentését:

8. Bécset viád, azt véled hogy el-nyered,
majd Budán fejedet el-veszted
Nándor vártúl folyt a' Duna véreddel
Leopold király nagy erejével
demég meg nem adóztál
vesztednek tsak hirt adtál
Nemzetedben bajis vér,
veszendő életre tér…

11. Adja Isten Anna unokájának
Tsászár magbúl Thereziának
Szép fiak közt első királyt Jósefet
a' ki éllyen segétsen minket
Nemesség már terjedvén
vitézség fel élledvén
Magyar tellyes nap fenylik
még Török el-haldaklik.

Ezek a versszakok arra a megváltozott történelmi helyzetre utalnak, amely után a ponyvai és korai kéziratos változatok még legfeljebb csak vágyakoztak. II. József és birodalmi hadserege ugyanis 1788–1789-ben véres harcok árán valóban győzelmet aratott a törökökön az erdélyi és al-dunai hadszíntéren, még Belgrádot is sikerült visszafoglalni egy időre (1789. október 8.). A Mohács-emlékdalban sugallt jövőbeli elégtétel tehát ekkoriban valósággá vált – legalábbis a közvélemény számára, hiszen tudjuk, hogy e győzelmek nem szavatolták a török haderő teljes kiűzését a térségből. Az első, fent idézett szakasz I. Lipót császár korára, az első nagy felszabadító háború eseményeire tekint vissza. A Bécset hiába ostromló (1683) törökök ellen megszerveződő nemzetközi koalíciós hadsereg először Buda visszavívásával vett revansot az oszmánokon (1686), majd Miksa Emánuel vezetésével 1688-ban megostromolták és elfoglalták Nándorfehérvárt – igaz, 1690-ben a törökök visszavették. A dunai végvár innentől rendszeresen cserélt

30 RMKT XVIII/14, 1/XXVI–XXVIII. sz.

31 Küllős Imola, Famennykő, somfakolbász, szárítófa. Eufemisztikus büntetésnevek egy XIX. század eleji kéziratban. In: Csörsz Rumen István (szerk.), *Doromb: Közköltészeti tanulmányok.* 3. Budapest, 2014, 310.

gazdát a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között, 1717–1739 közt császári kézen volt, de ekkor fel kellett adni, s csak ötven évvel később, a Gideon Laudon tábornok vezette véres ostrom során sikerült két esztendőre ismét a Habsburg Monarchiához csatolni. Mindez a mohácsi csata lírai hangon megénekelt katasztrófájának reális, naprakész „ellenvilága" lett a versben, tágabban értelmezve: a vesztes múlt helyett egy bizakodóbb jelent ígért. E szakaszok azonban invariáns jellegűek, más forrásban nem bukkantak fel, tehát az ének elégikus-fohászkodó összhatásán nem változtattak.

A Mohács-emlékdal sokáig népszerű lehetett a Nyugat-Dunántúlon, 1850 körül is feljegyezték.[32] Különösen értékes adat, hogy Barsi Ernő zenetörténész-népzenegyűjtő még a 20. században is nyomára bukkant a szigetközi Ásványrárón (1976),[33] méghozzá a ponyvaszöveggel csaknem megegyező alakban (7 versszakkal), dallama pedig lényegében azonos volt az erdélyi Almási Sámuel kottás változataival *(3. kép)*.[34] Mivel a két hangjegyes adat térben és időben is távol esik egymástól, a hasonlóságot egyértelműen az okozza, hogy a mű valaha országosan ismert volt. Figyelemre méltó az is, hogy a világi közköltészet köréből viszonylag ritka az effajta szoros egyezés a történeti dallam és szöveg, valamint a jelenkori gyűjtések között. A szöveget tekintve ez főleg a ponyvakiadások konzerváló erejével magyarázható, amellyel több párhuzamot említhetünk. Hasonló mértékben rögzült a szintén ponyvára került, 17. századi *Kádár István-história* („Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia" / „Felemelé Kádár szemeit az égre")[35] vagy akár az aradi vértanúk balladája („Jaj, de búsan süt az őszi nap sugára"; eredetileg Lévay József költeménye).[36] E három éneket nemcsak az kapcsolja össze, hogy a történelmi múltból egy-egy tragikus eseményt idéznek fel, hanem az is, hogy a népi gyakorlatban mindhármat a lakodalom során, többnyire az éjféli, táncközi elcsendesedés idején énekelték. Az ásványrárói Rákász Vincéné Horváth Ottília (szül. 1902) emlékei szerint Mohács históriáját a menyegzői vacsora alatt énekelték az öregek, akárcsak a szintén ponyván terjedő *Kánai menyegző*t vagy a *Katekizmusi ének*et. Némi rokonság még a dallamvilágukban is észrevehető, főleg a recitatív motívumok között. Ilyenformán a 20. századi népi előadás talán olyan gyakorlatot őrzött meg, amely már a 18–19. században jellemző volt.

A Mohács-ének Erdélyből sem tűnt el teljesen, amit Vikár Béla kiadatlan gyűjtése igazol. 1899. május 20-án a Torda-Aranyos vármegyei Sínfalván gyűjtötte az

32 A győri múzeum egyik névtelen énekeskönyvében, mikrofilm: MTA KIK 269/IV, lapszám nélkül.

33 Barsi Ernő, A Mohácsi vész históriája a régi szigetközi lakodalmakon. *Honismeret* 6:5–6 (1978) 105–107. Újabb kiadása például: Barsi Ernő, *Daloló Szigetköz.* Győrzámoly, 1995, 295. sz.

34 Az 1850-es évekbeli, datálás és kíséret nélküli verzió: *Magyar Dalnok.* Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. 3.871, I. 143. sz.

35 *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660).* (Régi Magyar Költők Tára; XVII. század, 9.) S. a. r. Varga Imre. Budapest, 1977, 161. sz.

36 *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái.* (Magyar Hírmondó) Kiad. Pogány Péter. Budapest, 1983, 84. sz.; Juhász Katalin–Szabó Zoltán, Az aradi vértanúk nótája a tököli rácok hagyományaiban és szokásaiban. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.), *Folklór és zene.* (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Budapest, 2009, 299–311.

3. KÉP. A MOHÁCS-EMLÉKDAL NÉPI VÁLTOZATA ÁSVÁNYRÁRÓ (GYŐR-SOPRON-MOSON MEGYE)

ének egy változatát „Mohács, Mohács, szernyű vérontás helye” kezdettel, Zsigmond Ferenctől 7 strófával, a ponyvakiadásoknak megfelelő, néhol apróbb változtatásokkal, például a 3. szakaszban:

De fájdalom, egy nap s egy riadalom,
Leveretett Mohács harcain.
Nem víhatott ingó homokföld határán,
S így lett győztes a nagy Szolimán.[37]

I. B) Fényes napunk sugári setétséggel (Mohács, Mohács, magyar vérrel festett kert)

Az éneknek ezúttal nem a legkorábbi, hanem a legteljesebb, 1800 körüli változatát idézzük:

Enek az Magyarakról

1. Fényes nap sugari setétségekkel
immár bé borullyatak
Ragyogo egek gyaszos o*zvegy*ségel
velem szomorulyatok,
Mert világosagtoknak,
szokot vigoságtoknak
tamadat nagy akadály
El eset Lajos király.

37 Vikár Béla gyűjtése EA 2299, ZI 07/092, KI 12/092; a hangfelvétel és a kottás lejegyzés lappang, csak a szöveg helyszíni és gyorsírásos letétét ismerjük. Sebő Ferenc (szerk.), Küllős Imola (szöveggond., jegyz.), *Vikár Béla népzenei gyűjtése és népköltési gyűjteménye, I. munkafázis, Szöveg – hang – kép* (DVD). Budapest, 2009.

2. Hova légyek immár ha te meg holtál
oh szerelmes királyom
Te hatalmad mellyel engem el hattál
etzszer s: mind én halálom
Mar el nyom az ellenség
Pogány Tőrők duhosség
Erőtlen orszagodat,
Arva magyarsagodat

3. Hol vagy Nemes Magyar Iffiusagnak
zőldellő szép virága
hol vagy Tisztelendö Pűspőkőknek
fő szent Méltosága
Le borult 'a Méltosság
el esset a szep virág
mert érte veres harmat
a mellybenis el hervat.

4. Tavul látom, hogy te fagyos Duna viz,
kőnyv hulással tőltőttél
E keserves csepel édes Népedért
ezután már kőnyvezél,
tiis vélem sirjatok,
szerentsetlen magyarok,
oda minden remenség
Arva Magyar nemzetség.

5. Mohát Mohát Magyar vérel őntőt kert,
meddig tart Magyar világ,
addig lészen minden magyar lélekben
még neved szomoruság
jaj jaj jaj jaj,
jaj jaj jaj jaj
róllad meg emlékezűnk
és őrőkké kőnyvezűnk.

6. Butsut vészek tolled már Lajos király,
másutt a te országod,
Egben, fémlik a te gyöngyős koronád,
S. ottan lesz királyságod.
Azomban Isten után,
Mariával Szent István

vigasztallya népedet
arva magyar Nemzetet.[38]

Az ének – vagy inkább: ének-altípus – irodalomtörténeti helyzetét még nehezebb meghatározni, mint a fent részletesen bemutatott ponyvaszövegét. Egyfelől szoros kapcsolatban áll az A) típussal, a versformája is csaknem azonos, bár a 2. és 4. sorok itt többnyire 7 vagy 8 szótagúak az eredeti 9 helyett, így a strófa második felének hetes sorocskáit előlegezik. Valószínűleg a dallamuk is hasonlított vagy kis átalakításokkal megegyezett, bár kottás feljegyzés híján ezt nem tudjuk bizonyítani.

A szövegcsalád 1790 táján bukkant fel, meglepő módon protestáns környezetben: a debreceni[39] és a nagyenyedi református kollégium diákjai írták le őket versgyűjteményeikbe. Láthatólag ezen az útvonalon, a kálvinista diákok-értelmiségiek révén terjedt, hiszen később Sárospatakon (1824 után) és Pápán (1836) is előfordult.[40] Összesen tizenkét feljegyzéséről tudunk, nyomtatásban ekkor nem jelent meg.

Az idézett, 5-6 szakaszos verzió azonban ritka, 1800 után rendszerint csupán egyetlen szakasz alkotja a verset:[41] épp az, amelyik szorosan összeköti a másik, katolikus eredetű Mohács-emlékdallal. Ez a strófa a ponyvaszöveg nyitányát ismétli, de az új vers végéről is átemel négy sort, amelyek egyébként is kapcsolatban állnak a katolikus változat Máriához szóló fohászával:

Epitaphium Cladis Mohatsiensis

Mohács Mohács magyar vérrel festett kert
Vig neved is szomoruság
addig leszen minden magyar eletben
meddig tart a magyar világ
De osztán Isten utan
Mariaval Szent Istvan
vigasztallya ö népét
arva magyar nemzetét.[42]

38 *Énekeskönyv* (XIX. század eleje), Stoll 526. sz., 4b–5a, kiadása: RMKT XVIII/14, 2/VI. sz.

39 Például *Szeel Imre-énekeskönyv* (1790–1794), Stoll 404. sz., 110; *Veress Márton-énekeskönyv* (1793), Stoll 419. sz., 74b; *Révész Pál-énekeskönyv* (1813–1815), Stoll 640. sz., 32. sz., kiadásuk: RMKT XVIII/14, 2/I., III. és VII.

40 Például *Felvidító V. Nóták I.* (1824), Stoll 720. sz., 202; *Márkus István-énekeskönyv* (1836), Stoll 816. sz., 58–59, kiadásuk: RMKT XVIII/14, 2/X. és XII. sz.

41 A hosszabb szövegek egy szakaszra rövidülését, mintegy esszenciális átalakulását a *pars pro toto* („rész az egész helyett") kifejezéssel szoktuk jelölni a közköltészetben. Bővebben: Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán*: *A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840.* (Irodalomtörténeti Füzetek, 165.) Budapest, 2009, 185–186.

42 *Szeel Imre-énekeskönyv* (1790–1794), Stoll 404. sz., 110; RMKT XVIII/14, 2/I. sz.

Egy Nagykőrösön lejegyzett kései változat kapcsán Bernáth Béla olyan véleményt fogalmazott meg, mely szerint ez az ének mindenképp az 1780-as években keletkezhetett, II. József „elnemzetlenítő, németesítő politikája idején és ellen", s a magyarság jelenkori hányattatásai miatt emeli fel szavát.[43] Bár a közéleti közköltészet (régen és ma is) igen alkalmas az aktualizálásra és belehallásra, és nem kizárt, hogy a jozefinus kor magyar éneklői is beleéreztek ilyesmit a versbe, ennek – főként a katolikus szövegtípus ismeretében – nemigen látom bizonyítékát. Sokkal inkább az ellenkezője, a török háború hadi sikereinek visszhangja olvasható ki a versből.

Logikus, áttekinthető magyarázatot adna, ha – több más közköltési szövegpárhoz hasonlóan – a B) daltípust csupán az A) parafrázisának tarthatnánk, amelyet a protestáns kollégiumok számára alkottak. A Mohácsról szóló, önállóan is létező strófa valóban ezt a mintát követi. Noha a Duna nem szerepel az előző szövegcsaládban, a közös könnyhullatás, az elesett király személyes szólítgatása és a nemzethalál víziója szintén összeköti a két verset. A beszélő itt egyértelműen maga a magyar haza, nemhiába viseli az egyik változat a *Magyarak éneke* címet.

Ám egy szokatlan adat jelentősen átrendezte a kronológiára és a hatásokra vonatkozó elképzeléseinket. A két altípus valamennyi ismert változatánál korábban, 1776. június 2-án vitték színre Kézdivásárhely mellett a kantai minorita kollégium diákjai a *Szent István, a magyarok királya* című iskoladrámát, Jantso Ferenc rendezésében. A tragédia ismeretlen írója latin és magyar nyelven mutatta be az államalapító király életének azon epizódját, amikor a trónörökös, Imre herceg halála után Mária oltalmába ajánlja Magyarországot.[44] A színdarab szerzője Franz Neumayr latin drámáját (*Sanctus Stephanus Hungariae Rex*) dolgozta át, s bár az eredetiben nem szerepel ilyesmi, egy énekelt prológus vezeti be az előadást:

Cantus loco prologi

Fényes Náp[nak] sugári setétséggel[45]
Immár bé borullyatok,
Rogyogó Egek, gyászos öltözettel
Velem már busullyatok,
Mert világosságtoknak,
Szokott vigasságtoknak
Támadot nagy homállya,
Imre Herczeg halála!

43 Bernáth Béla, A Mohácsi nóta. *Magyar Nyelvőr* 110 (1986) 227.

44 Szent István, a magyarok királya; rendező: Jantso Ferenc (Kanta, 1776. június 2.). In: *Minorita iskoladrámák.* (Régi Magyar Drámai Emlékek; XVIII. század, 2.) S. a. r. Kilián István. Budapest, 1989, 17. sz. A *Cantus loco prologi* (Szent Imre-ének) közlése: 789–790; a színdarab filológiai jegyzetei: 822–824.

45 Helyesen valószínűleg: *setétességgel* (szótagszám). Ezt egyetlen variánsban se találjuk így, már a korabeli lejegyzőknek sem volt evidens.

Az ismerős kezdet után a folytatás sem cseng másként. A további három strófa ugyanis néhány szó tudatos átköltésén túl megfelel a fentebb idézett B) szöveg 2–3., majd 6. szakaszának:

2. Hová légyek immár, hogy te meg holtál…
3. Hol vagy Nemess Magyar Ifiuságnak…
4. Búcsut vészek tőlled már Imre Herczeg […]
   Azonban Isten után,
   Maria lesz ez után,
   Magyar hazánk oltalma,
   Nemzetünk Pátrónája.

A Mohácsra utaló szakasz természetesen elmaradt, még átköltése sem szerepel. Az Imre herceget sirató színpadi ének ismét felveti az eredet kérdését. Tapasztalatunk szerint az iskoladrámák korában ritka az a jelenség, hogy egy daltípus a színpadról induljon el a folklorizálódás útján (nem volt annyi előadás, behatároltabb a közönség stb.), ez inkább majd a vándorszínészet és különösen a népszínmű virágkorában válik jellemzővé, tehát az 1810 utáni daloknál. A 18. századi gyakorlat szerint inkább a színjátékok fogadtak be közismert énekköltészeti darabokat, néha átírva-adaptálva, néha változatlan formában, leggyakrabban pedig csak nótajelzésként. Ha esetünkben is ez történt, akkor joggal feltételezzük, hogy a B) típusú Mohács-emlékdal már 1776 előtt létezett, s a kantai minorita színdarabba ennek parafrázisaként illesztették a Szent Imre-siratót. Ezzel viszont megelőzi a másik, ponyván is terjedő ének felbukkanását, tehát övé lesz az elsőség. (Talán még az emblematikus „Mohács, Mohács…"-strófa is ebből az altípusból eredt, s amaz imitálta. Ezt aligha tudjuk bizonyítani, de ne vessük el teljesen!) Másrészt így a protestáns eredet kérdése is elmosódik, hiszen az első – jóllehet már átköltésnek számító – adat épp egy székelyföldi katolikus kollégiumból való, ami arra utal, hogy a mintául szolgáló hipotetikus ősformát ugyancsak ismerniük kellett. Ám ha mégis a kantai Szent Imre-emlékdal volt az eredeti forma, s erre vezethetők vissza a későbbi variánsok – azaz a B) típusú Mohács-emlékdal csupán átírás, parafrázis volna –, akkor sok hiányzó láncszemet kell még azonosítanunk, amely megrajzolja a szöveg útját a debreceni kollégiumig.

II. A MOHÁCSI NÓTA HATÁSA A 18–19. SZÁZADI IRODALOMBAN

Láthattuk, hogy a közismert katolikus, illetve a részben belőle táplálkozó ritkább, protestáns szövegcsalád már a 18. század végén általánosan elterjedt Magyarországon, s szórványosan néhány erdélyi forrás is előkerült. A két variánscsoportnak együttesen több mint negyven feljegyzését vagy kiadását ismerjük 1780 és 1840 között. Nem meglepő, hogy a Mohács-kultusz részeként több olyan másodlagos adatunk van róluk, amelyek intenzív hatásukról tanúskodnak. 1795–1796 között vetette papírra Palástón (feltehetőleg a mai Nógrádpalástón) Nátly Ferenc azt a két éneket, amelyek a Mohács-emlékdalnak mintegy folytatásaként, függelékeként

olvashatók. Versformájuk lényegében azonos a fent bemutatott két típusával, alighanem ugyanarra a dallamra lehetett énekelni őket. Az első vers az egész magyar nemzetet szólítja meg, hogy vegyen részt Mohács elsiratásában, a második pedig az elesett katonák sírverseként üzen az utókornak. Mivel a két továbbköltés eddig csak a kritikai kiadásban szerepelt, teljes terjedelmükben közreadom őket:

Mohàts Veszedelmérűl.

1. Indúlly Magyar sírhalmára zokogva sebess vér ontásodnak
melly Mohátsnak tág mezején tamadott véres tsatázásodnak,
le dőntőtte kőszálát,
hazád erős' bastyáját,
kível sok fő rendeket
főld színére teritet!

2. Itt van Lajos e' setét főld sírjában zárattatva őrőkre
Szép fiatal életének zsengéje itt jött végső veszélyre:
álly meg, és ide tekints,
e' volt ama drága kints,
kit még magyar hazád bírt,
szeme kőnyeket nem sírt.

3. Hol vírágzott zőldellő rét mohátsnál ím most vérben el terűlt,
kí tűndőklőtt vitéz nemzet magyarság im e tengerben merűlt.
szerentsétlen balsorstúl,
el hagyatatván Márstúl,
itt jutottak veszélyre,
melynek nézel helyére.

4. Dőrgő ágyúk ropogástúl meg szűnve némúlva romollyatok.
tetős bástyák, *és* kősziklák repedve, egymásra omollyatok,
temessétek hamvait,
Árpad maradványnyait,
Kiktől Világ félt, s' réműlt,
most erejek porban *d*űlt.

5. Botsásd tehát árva Magyar győngyeit kőnynyel áradt szemednek,
sírasd gyászos veszedelmét ez helyen el esett nemzetednek.
melynek le tőrvén ága,
itt hervadt el virága,
el vesztvén diadalma,
masé lett birodalma.

6. Emlékez' meg a fatumnak forgandó színes jádzodására,
mellyet őntőtt, és készítet Hazádnak őrőkős síralmára,

a' még benned haza szív
fog verni, lész ollyas miv
kít nem felejthetz addíg,
míg élsz végső óradig.[46]

El esett vitez*ek* bútsúzása Hazajoktol.

1. Mi Vitezek, hiv Nemzetek te hozzád gyászban borúlt hazánkhoz,
kik tegedet védelmezvén jutottunk itten végső óránkhoz.
vedd kegyessen mi tőllűnk,
kik itt vérben hevűlűnk
e' szíves áldozatot,
mellyet hűség okozott.

2. Szemléld Lajos királyodat ki itten koronáját vesztette,
fő tagjaid, nemes rended kőzséggel ki itt éltét szentelte.
búzgó szívűnk jeléűl,
hű emlékezetéűl,
e' ki őnte*tett* vérűnk
légyen utolsó bérűnk.

3. Enged' azért itt nyugodni tagjaink' kebelednek főldében
kiket szűltel, de ejtettél mostanság setét sírod őblében,
nyugtasd ítt szolgáidat,
el esett fiaídat,
honnan hoztad életben,
fogad' viszsza méhedben.[47]

A két travesztia egyértelműen az elterjedtebb Mohács-emlékdalok motívumait variálja, némileg már az 1790-es évekre jellemző érzékeny dalköltészet szófordulataival. Érdekes azonban, hogy a *Nátly Ferenc-énekeskönyv*ben nem találjuk meg a forrásszövegeket, csak a két, belőlük táplálkozó továbbköltést.

A mohácsi csatatér és a vele eltűnő magyar „nemzeti nagylét" nem csak Kisfaludy Károly versében kapott kiemelt szerepet. E régebbi daltípus nyomot hagyott Kisfaludy másik hasonló tárgyú, de immár népies hatásra törekvő dalán, a *Rákosi szántó a török alatt* című versen is, amely 1829-ben jelent meg, s az egész reformkorban népszerű maradt.[48] A hajdani országgyűlések helyén elföldelt ősök csontjain átfolyó Rákos-patak képe s a vers alapfelfogása is közel áll Kisfaludy egykorú

46 *Nátly Ferenc-ék.* (1795–1796), Stoll 425. sz., 78b–79b; kiadása: RMKT XVIII/14, 3/I–II. sz.
47 *Nátly Ferenc-ék.* (1795–1796), Stoll 425. sz., 79b–80a; kiadása: RMKT XVIII/14, 4/I–II. sz.
48 Még a falusi hagyományba is bebocsáttatást nyert, mint arra egy Bartók gyűjtötte travesztia utal. 1907-ben Csíkrákoson a falu szomorú történetére, egyúttal a madéfalvi veszedelemre értették, s így énekelték „Rákos, Rákos, szegény Rákos" kezdettel. Bővebben: Pávai István, A siculicidium költészeti emlékei verses kéziratokban, a népies irodalomban és a néphagyományban. In: Csörsz (szerk.), *Doromb,* 5. 145.

*Mohácsi dal*ához. Alighanem az előzményeket, a régi Mohács-emlékdalt is jól ismerte a költő, aki ráadásul ugyancsak a Nyugat-Dunántúlon töltötte ifjúkorát.

Azon se csodálkozzunk, ha a tragikus csatavesztés és a róla szóló emlékdalok hatása nemcsak rokon tónusú, hanem szatirikus szövegekben is tetten érhető. A legismertebb példa Csokonai Vitéz Mihálytól származik, tehát a Mohács-énekek ismertségének hőskorából. *Batrachomyomachia* (Békaegérharc) című, Homérosztól kölcsönzött témájú, de ízig-vérig magyar viszonyok közé ültetett eposzparódiájában (*Második pipa dohány,* 54. versszak) a harcias egerek hadba vonuláskor, induló gyanánt fúvatják a hadizenészeikkel:

Bajusszakat ki pedrették
Holmivel húszárosonn
Nadrágokat fel kötötték
Kardjokat magyarosson.
Ezzel trombitát Flautát
Fúván a' Mohátsi nótát
Hangoztattyák bús szóval[49]

A látszólag zenei célzással Csokonai egyértelműen a Mohács-kultuszra utal, az egerek ugyanis egy közismerten vesztes csatára emlékező muzsikával vonulnak – saját vesztes csatájuk felé. Nemzetkarakterológiai szempontból tehát épp megfelelnek a magyarok önsorsrontó hírnevének. Az egerek és a békák csatáját persze nem az egyik fél győzelme zárja le, hanem Jupiter váratlan, mennydörgéssel felérő szellentése, amelytől a Parnasszus lakói és a harcoló állatok egyaránt megrettennek s szerteszaladnak, a maradék egérharcosokat pedig a békák segítségére előmászó rákok szorítják vissza otthonukba… Jellemző, hogy a háborút kiváltó eseményt szintén egy kultikus magyar történelmi ének megszólalása „kíséri". A kevély Psyharpax egéruraság – vízbefúlása közben – mintegy hattyúdalként egy másik hazafias kesergővel, a Rákóczi-nótával siratta saját sorsát:[50]

Ö pedig maga maradván
A' mint uszhatik úszik
Újjait öszve szorítván
A' vizen hanyatt tsúszik
Látván hogy el kell patkolni
Bús hangonn kezdé danolni.
A' Rákótzi nótáját[51]

---

49 Csokonai szövegét teljes autográf változatban nem ismerjük, ezért a *Zilahi János-gyűjtemény* (1794 k., 31b–57b) szövegéből idézzük a hálózati kritikai kiadás alapján. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Elektronikus kritikai kiadás.* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, online elérés: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0914_k&hi=pedrett%C3%A9k; utolsó letöltés: 2019. június 7.

50 A hazafias kesergő felidézésének fontosságáról: Szilágyi Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói.* (Ligatura) Budapest, 2014, 248–249.

51 *Első pipa dohány,* 35. versszak.

Érdekes, hogy a szatirikus eposz 1816 körüli román fordítója, Iosif Kontz („Kontz Józsi") több helyen belenyúlt a szövegbe, hogy az erdélyi román közönség számára közelebbi asszociációkat keltsen. S bár a *mohácsi nóta* kifejezés értelmét még sokan ismerhették a magyar olvasók közül, a román közönségben talán nem, így Kontz elhagyta, s csupán annyit írt, hogy egy-egy egér hátára kaptak s továbbindultak.[52]

Csokonai ezzel szemben gyakran épített a mások asszociációinak továbbgyűrűzésére, az idézetpoézis hatásaira. Mindkét említett énekszöveget felidézte életműve más pontjain is. A *Rákóczi-nóta* az eposzparódiához hasonlóan ironikus helyzetben szólal meg *Cultura* című, Csurgón bemutatott vígjátékában – jókora ribillió kerekedett a tiltott dal színpadi megszólaltatásából.[53] A mohácsi nóta viszont egy komoly, nyomtatásban is megjelent dalának, az *Egy kesergő magyar* című kétszakaszos versnek nótajelzéseként szolgál; a versforma arra utal, hogy a Debrecenből is adatolható protestáns verzióra gondolt a költő (11, 8, 11, 8, 7, 7, 7, 7). A vers a *Diétai Magyar Múzsá*ban (1794), majd az *Ódák* posztumusz kötetében (1806) is megjelent. Ez tehát – különösen az egyszemélyes „versfolyóirat" jelzi – Csokonai közéleti alkotásai közé tartozik, s a panaszdal személyes sorai mögé joggal képzelhetjük oda a Mohács-ének kollektív megrendültségét is, ezúttal nem gúnyos tónusban:

EGGY KESERGŐ MAGYAR.
(a' Mohátsi nótára.)

Minden vígasság tőlem el távozott,
Vége minden örömemnek,
Szívem reményjében meg tsalatkozott,
Nintsen nyugta bús fejemnek.
Víg napim! el vesztetek,
Nem múlatok véletek,
Az öröm 's a' víg élet
Keserű ürömmé lett.

Életemet sok ezer gond terheli,
Lelkem a' búk között eped,
Bús szívem bánatokkal lévén teli
Már ezer ízekre reped.
Óh keserves bánatok!
Világra ti hoztatok,

52 Siegescu József, Csokonai V. Mihály „Békaegérharczá"-nak latin és oláh fordítása. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 29 (1905), 368; vö. Kese Katalin, *Kultúra és filológia a Román Tanszék történetének tükrében.* (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 19.) Budapest, 1999, 117. A műfordítást csak egy 1852 körüli másolatból ismerjük, a fordító személyéről nem tudunk bizonyosat.

53 Erről bővebben például Szilágyi, *A költő,* 246–248.

A' bú nevelt engemet,
Sírba is a' bú temet.[54]

Csokonai ezúttal a magánéleti keservesek műfaját bővítette egy szép énekszöveggel. Ám azáltal, hogy nótajelzésként egy, a nemzet egészére vonatkozó siratóéneket adott meg, valójában a közönség megítélésére bízta, egyéni vagy kollektív panaszdalt „hall ki" az ismert dallam új szövege mögül. Ilyen értelemben még akár rebellis, normafeszegető alkotásnak is tarthatjuk az 1790-es évek bizonytalan magyar közhangulatában, s a *Diétai Magyar Múzsa* olvasói bizonyára érzékelték e kettősséget. Csokonai hasonlóan emelte át a kollektív szomorúságot a „magánterébe", amikor legismertebb énekelt verse, *A' Reményhez* dallamául Kossovits József eredetileg csellóra írt *Lassú magyar*ját választotta, amely a jakobinusokkal együtt bebörtönzött Szulyovszky Menyhért rabsága felett érzett szomorúságban fogant.[55]

Az *Egy kesergő magyar*t egyébként hamarosan már nemcsak a nótajelzésben megadott, 18. századi „mohácsi nótára" lehetett énekelni. 1824-ben Pesten megjelent az egykori Haydn-tanítvány, Spech János megzenésítése is, aki drámai, verbunkos és bécsi klasszikus motívumokat vegyítő stílusban adta közre *Magyar énekek klavir keséréssel* című gyűjteményében, több más Csokonai- és Kisfaludy Sándor-vers társaságában. Mivel azonban ennek előadása nagy hangterjedelmű, professzionális énekest kívánt, aligha szoríthatta ki a régi dallamot, s semmiképp sem keverhették össze az „igazi" Mohács-emlékdal melódiájával. Inkább a korízlésnek jobban megfelelő, művészibb igényű alternatívának tarthatjuk; néhány hivatásos muzsikus is továbbörökítette, például a fülöpszállási kántor, Tóth István kottás kéziratába is ennek másolata került be (1832).

A *Békaegérharc* párhuzamaihoz visszatérve: egy másik alkalommal is egy helyen találjuk a két hazafias dal, a Mohács-sirató és a Rákóczi-nóta említését. Berzsenyi Dániel egy kritikában így fogalmazott 1818 táján: *„tsak ollyan, mint mikor a' Musikus hurait probálgatja, 's veszük észre, hogy szomorut akar, de még nem tudjuk, hogy az a' Rákotzi nótája lesz-e, vagy Mohátse."*[56] Amennyire rekonstruálni tudtuk a két szövegcsalád dallamait, valóban nem hasonlítanak, de a bizonytalankodó-szomorú zenei bevezető mindkettőnél elképzelhető, tehát Berzsenyi megjegyzése jogosnak tűnhet.

A Mohács-énekek hosszan tartó népszerűségét jelzi, hogy 1821-ben egy valószínűleg debreceni *Nótás Könyvecské*ben ismét nótajelzésként szerepel, ezúttal az „Életem, ó, mely hamar véget vete" kezdetű halotti énekhez.[57] Széchenyi István a

54 *Diétai Magyar Múzsa* (1796), 124–126. http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0204_k; utolsó letöltés: 2019. június 7.

55 A két Csokonai-vers előképeinek áthallásairól bővebben: Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800.* (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok) Budapest, 2016, 290–292.

56 1818 után; Berzsenyi Dániel *Prózai munkái.* (Berzsenyi Dániel Összes Munkái) S. a. r. Fórizs Gergely. Budapest, 2011, 62.

57 Stoll 1235. sz., 36b–37a.

„mohácsi nótában" kifejeződő történelemszemléletre utal, amikor a *Hitel* előszavában (1830) némi malíciával és rosszallással említi a múlt dicsőségét siratót, csak hátrafelé tekintő embereket: *„Némellyek szomoruan fütyörészik el a' Mohácsi veszedelem nótáját, 's azt hiszik, ott van koporsója minden Scytha fénynek. 'S tán úgy van, ámbár én nem hiszem – de az okos ember nem néz annyira háta mögé, mint inkább maga elibe, 's elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti 's vizsgálja, 'mit menthetett meg, 's avval béelégedni 's lassankint többet szerezni iparkodik."*[58]

Viszota Gyulától tudjuk, hogy eredetileg itt is egyszerűen „Némellyek szomorúan elfütyörészik a Mohátsi nótát" alakban állt a szöveg, csak Döbrentei Gábor igazította át, Széchenyi pedig jóváhagyta.[59]

Érdekes, hogy Széchenyi 1841-ben, *A kelet népe* című kötetben is megemlítette a daltípust, hasonlóan ironikus felhanggal: *„arra szorítkozva, hogy [...] egy kis vígasztalás végett én is nagy lelkesedéssel hangoztassam a hazai nótát*: *Minden elveszett már Mohácsnál sat."*[60] Lehet, hogy ez valóban idézet, ám a forrását még nem tudtuk azonosítani.[61] Ezt a sort az eddig feltárt közköltészeti szövegek sem tartalmazzák, ám a jellegzetes kilenc szótagú sor arra figyelmeztet, hogy akár a valóban közismert ponyvaszöveg egyik helyi változatának, továbbírásának részlete is lehet. Máskülönben Széchenyi aligha utalna arra, hogy népszerű dalról van szó.[62] Tartalmilag egyébként az A) típus némely kéziratos változatában felbukkanó, már idézett sor rokonának tűnik: „egy sir zárta minden őrőmtek".

Hogy a „mohácsi nóta" Széchenyi állandó közéleti motívumtárához tartozott, egy 1844-es hírlapcikkével is igazolhatjuk. Érdemes hosszabban idézni, mert az eddigiek közül ez világít rá legtisztábban, milyen jelentést tulajdonított neki: *„És ha van a' magyarnak erre joga, mit tőle tán senki meg nem tagad, ki nemzeti és alkotványos léte körülti aggódhatását nem akarja megtagadni, akkor e'jog most kétszeresen éled föl, mert mi magyarok, mennyire nemcsak én, de nálam sokkal tapasztaltabbak ítélnek körülményink fölött, jelenleg nemzeti és alkotványos regeneratiónk végszélén vagyunk, úgy hogy ha ma elmulasztjuk legalább nemieknek megvetni alapját, mik közt néhány anyagi kérdés megfejtése minden eddigi tapasztalás szerint kétségtelenül legelső helyt foglal, miket azonban tetemes pénzforrások nélkül de csak meg som indíthatni, 's annál kevesebbé vihetni végbe, akkor bízvást keresztet vethetünk jövendőnkre, 's bús resignatioval elfütyörészvén a' mohácsi nóta mellett még ujabb kori idétlen eseményünk elégiáját is, tökéletesen meg lehetünk arrul győződve, hogy se nemzetileg se alkotványilag többé élni nem fogunk, 's legjobb esetben legfeljebb néhány évig még tengeni."*[63]

Általános jelentésben használta a „mohácsi nóta" kifejezést 1840-ben egy Vándor álnevű szerzőnek a *Nemzeti Társalkodó* Csík vármegyei viszonyokról

58 Gróf Széchenyi István, *Hitel.* Pest, 1830, XIII–XIV.

59 Viszota Gyula, Széchenyi első négy művének nyelvéről. *Magyar Nyelv* 12 (1916) 58.

60 Idézi: Bernáth, A Mohácsi nóta, 227–228.

61 Az adalékra egy apró újságcikk hívta fel a figyelmet: Tóth István, „Több is veszett Mohácsnál!". *Dunántúli Napló* 1980. július 18., 4.

62 Bernáth szerint nem is kell feltétlenül a konkrét szövegekben nyomozni a Széchenyi idézte sort, hiszen „a *nótá*-n csupán sokszor ismételgetett mondást értett". Bernáth, A Mohácsi nóta, 227.

63 Gr. Széchenyi István, Definitio. *Jelenkor* 13:8 (1844) 44.

szóló cikke is, talán már Széchenyi *Hitel*ének ismeretében: *„Sokakot hallottam csak nem a' mohácsi nóta' hangján elpanaszolni, hogy Csík' népe előbb utóbb kéntelen lesz cridázni; mert mostoha és szűk határa már is alig képes tartani elszaparodott gyermekeit, népessége pedig folyton nő, 's az állandó katonaság által főidéhez lévén kötve, még csak ki sem kőltözhetik boldogabb 's népetlenebb vidékekre."*[64]

Ismerhette akár Széchenyi, akár „Vándor" az alábbi verset is, noha az idézett sor ebben sem bukkan elő. Amikor 1847-ben Pesty Frigyes, a leendő statisztikus Temesvárról beküldte Erdélyi Jánosnak, 16. századinak állította. Bizonyosan nem az: 1832-ben jelent meg Kassán, Botond szerzői álnévvel a *Nefelejts* című almanachban, amelyet Kovacsóczy Mihály szerkesztett. A vers *Dal (Tizenhatodik Századból)* címmel, „Szegény magyarok össze jöjjetek" kezdettel látott napvilágot, s valójában a reformkori nemzetsiratók hangnemét követi, vö. Kisfaludy Károly: *Rákosi szántó a török alatt*; *Bécs várostól nyugatról keletre...* A török hódítást, főként Buda elestét siratja a nemzethalál toposzaival. A Mohácsra vonatkozó strófa a 18. századi emlékdalok közvetlen hatását mutatja:

> Mohács! Mohács! siralmas vérmező,
> Rajtad minden kínt veréjtékező
> Mohács! Mohács! Királyi temető
> Süllyedj ezer hős szívet fedező.[65]

A ponyvavers reformkori tekintélyét jelzi, hogy Erdélyi János különösebb kétely nélkül hiteles Mohács kori szövegként közölte 1846-ban, a *Népdalok és mondák* I. kötetében Szilágyi és Hajmási 16. századi históriája után.[66] Láthatólag korábbról ismerte, s nem a beküldött több száz forrásból kereste ki, hiszen már 1842-ben, a gyűjtőfelhívás előtt írt népköltészeti tanulmányában kiemelte a vers fontosságát és nyomtatott eredetét.[67] A népdalkiadás II. kötetét megkoronázó népdaltanulmányban (az 1842-essel egyező szövegként) mégis hiteles Mohács kori vagy csak kicsivel későbbi szövegnek nevezte, csupán a záró versszakot vélte 1778-asnak. Ezekre a jóhiszemű pontatlanságokra – más történeti szövegek esetében is – Bartha Dénes alapvető tanulmánya[68] hívta fel a figyelmet:

*„Történeti s egyszersmind költői becsnek sokkal több jeleit olvassuk a **341** dalban, (I. köt.) melly Mohácsot kesergi. Ezen dal ponyvárul jött kezembe, s mint az utóversből*

---

64 [Vándor], Közlemények Erdélyről. II. közlemény: Fel- és Alcsík. (Folytatás.). *Nemzeti Társalkodó* 11:25 (1840) 197.

65 Népdal a tizenhatodik századból. Pesty Frigyes küldeménye, II. Temesvár, 1847, MTA KIK Kézirattár, Irodalom 8r 206/170, 24a–25a, 6. versszak.

66 *Népdalok és mondák.* A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiad. Erdélyi János. Pest, 1846, 341. sz. A vers fontosságáról az Erdélyi-féle kötet kompozíciójában lásd: Jarábik-Lang Anna, A szerkezet mint olvasati lehetőség a *Népdalok és mondák* I. (1846) *Történeti és nemzeti dalok* című fejezetében. In: Csörsz (szerk.), *Doromb,* 5. 314–315.

67 Erdélyi János, A magyar népdalok. In: Uő, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások.* (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13.) S. a. r. T. Erdélyi Ilona, jegyz. T. Erdélyi Ilona–Szathmári István. Budapest, 1991, 109–171; idézi Szilágyi Márton, Erdélyi János és az irodalmi népiesség. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014) 521.

68 Bartha Dénes, A népköltés kutatásának új feladatai. *Budapesti Szemle* 235:685 (1934) 346–347.

*kitetszik, **1778**-ki nyomtatás szerint. Hogy pedig ez utóvers nem egyszerre készült a kesergő költeménynyel, kivehetjük a tartalomból. A költemény első sora:*

»Mohács, Mohács régi vérontás helye!« már réginek mondja a mohácsi vészt, mire azt jegyzem meg, hogy a régi szót egyik tudósunk utasítása után én vevém föl, mert a kezemnél levő ponyvai nyomtatványban régi helyett sebes áll.[69] A költemény fris emlékezetei, miszerint Lajost, a szerencsétlen királyt, mintegy arczképezi, az elhunyt urakat rangjaik szerint megjelöli, végre a török győzedelmét nem tartja még teljesnek, e sorokban:

Ne bízzál, hogy meggyőztél,
Rád fordul még a veszély.

azt gyanittatják, mintha e dal kelte nem volna messze a mohácsi eseménytől. Ellenben e két sor:

Elesett édes hazánk,
Ledőlt vele koronánk.

általánosnak hirli a veszedelmet. De az is bizonyos, hogy török bírta még Magyarországot, mikor e dal kelt és keletben volt, mert ez utolsó két sor reménynyel, jövendöléssel zárja be a költeményt, miszerint: Lesz olly idő, mellyben a hold le lesz verve isten és a magyarok asszonya által. E dalban még a tanács szó régi egyszerű értelműleg áll és jelent azt, mit etymologice kell, tankészitöt, adót, ácsot kovács (kohács) példájára, mi helyett mailag a hoszabb és roszabbhangú tanácsnokot használjuk."[70]

Az emlékdal A) típusát, azaz a katolikus verziót Erdélyi nyomán többen közölték a 19. század folyamán.[71] Thaly Kálmán hasonlóan fontos szereppel ruházta fel *Régi magyar vitézi énekek* című antológiájában, de egyértelműen úgy mutatta be, mint „a mult század közepe tájáról" való, tehát 18. századi alkotást.[72] Azért mégis eljátszott a gondolattal, hátha valójában régebbi mű: *„...jobban bizonyít erre nézve az én közlésem utolsó strófája – ha ez viszont nem később – Mária Terézia korában – hozzácsatolt toldalék, mert az is lehet, hogy maga a vers még régiebb, tán eredetileg egykoru Buda visszavételével – a mi azonban szabatosan be nem bizonyítható. Én 1778-ikinál régiebb nyomtatványban, sem kéziratban nem láttam."*[73]

---

69 Erdélyi bizonyára egy olyan ponyvát tartott kezében, amelyet mi nem ismerünk, s erre utal az 1778-as rejtett datálás, illetve az a tény, hogy az általunk azonosított kiadások mindegyikében *régi* áll a nyitó sorban. A *sebes* szót eddig csak kéziratos feljegyzésekből ismertük. A ponyva címét vagy kiadási helyét nem adja meg a szövegek provenienciáját összesítő *A dalok vidékei* című jegyzékében sem.

70 Erdélyi János, Népdalköltészetünkről. In: *Népdalok és mondák.* II. A Kisfaludy-Társaság megbizásából kiad. Erdélyi János. Pest, 1847, 398–399.

71 Például: *Dalkönyvecske a magyar nép számára.* [Szerk. Lampel Róbert.] Pest, 1856, 92–96 (az 1778-as ponyvaszöveg).

72 Thaly Kálmán, *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból.* I–II. Pest, 1864, I. 286–292.

73 Thaly, *Régi magyar,* 292.

II. 1. Epilógus, avagy mivé lett a „mohácsi nóta”?

A „mohácsi nóta” kifejezés egy idő után már egészen más szövegeket is jelölt, mint 1780 táján. Érdemes búcsúzóul néhány példát ebből a körből is bemutatni, jelezve, hogy a jól bevált – már Széchenyi korában általános érvényű, önmagán túlmutató – kifejezés át- és áttevődhetett más alkotásokra akár jellegük, akár közvetlenül Mohács-asszociációik miatt.

Arany János *Elesett a Rigó lovam patkója* kezdetű, 1856-ban írt *Népdal*ának közismert refrénje: „Ej no! hiszen több is veszett Mohácsnál!”. A vers a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg 1857-ben, s ugyanez a lap 1873-ban már egyértelműen így fogalmaz: *„Még ennél is kedvesebb talán Arany Jánosnak az a népdala, mely Szigligeti és Balázs Sándor népszínművében »A strike«-ban egészen uj dallam szerint van fölelevenítve s melyet most már »mohácsi nóta« néven emlegetnek.”*[74]

P. Szathmári Károly szintén nem konkrét szövegre, hanem – feltehetően Széchenyit ismételve – általánosságban a siránkozó hangnemű, vészjósló megnyilatkozásokra használta a kis cikken végigvonuló motívumot 1872-ben: *„Az elmúlt országgyűlés vége felé a kormánypárt lapjai unisono reágyujtottak volt a mohácsi nótára. Olyan melancholikus hangon kezdettek zengedezni, hogy az Jeremias siralmait juttatta eszünkbe. »Mohács felé közeledünk!« kiálták jajveszékelve – »s a magyar régi átka, a pártviszály, sírba fogja temetni az országot!« […] Pedig a mohácsi nóták irói jól tudják, hogy az a »több erély« törvénytelenséget, visszaélést, hatalmaskodást; az az »áldozat« pedig vesztegetési költségeket jelent. […] Már most tessék azt a mohácsi nótát zengedezni! Most tessék örülni annak a tisztességes munkának, melyről kisül, hogy jó előre volt tervezve, s a jobboldali sajtó által jelezve...”*[75]

Herczeg Ferenc *A vég folytatása* című, a századfordulón játszódó elbeszélésében pedig ki tudja már, pontosan mire vonatkozik az alábbi utalás: *„Te, az a hadnagy igazán mesés gyerek! […] Aki tegnap énekelt meg hegedült hozzá. Azt mondom neked, ahhoz Cinka Panna is kis kutya. Ha Rákóczi hallhatta volna, vagy valami más magyar király, abból nagy dolog lett volna. A mohácsi nótákat úgy énekeli, hogy az ajtófélfa is sírva fakad tőle, ha magyar bükkből faragták...”*[76]

74 –R. –S., A divatos nóták a fővárosban. *Vasárnapi Ujság* 20:22 (1873) 258–260. Ugyancsak „Arany »mohácsi nótáját«” említi egy szerkesztői üzenet, amely a Szeg Edi álnevű beküldő egyik műnépdalára reflektál: *Fővárosi Lapok* 23:296 (1886) 2162.

75 P. Szathmári Károly, A legujabb harczmodor. *A Hon* 10:113 (1872) 1.

76 Herczeg Ferenc, A vég folytatása: Elbeszélés. *Uj Idők* 9:27–53 (1903) 338.

Csonki Árpád*

ETÉDI SÓS MÁRTON MŰVE MOHÁCSRÓL (1792)

S. Laczkó András Kisfaludy Károly *Mohács* című elégiájáról írt alapos tanulmányában hívta föl a figyelmet arra, hogy Kisfaludy versét nagyon sokáig nem a mohácsi csata kontextusa felől értelmezték. Ennek egyik oka lehet, „hogy úgy tűnik, sem a kortársak, sem a közvetlen utókor nem érezte túlzottan újszerűnek a költemény közvetítette Mohács-képet". Arra, hogy a költeményt tárgytörténeti összefüggésben tárgyalják, egészen Simai Ödön 1905-ös könyvéig kellett várni. Ez persze nem jelenti a mű mellőzöttségét, hiszen „ezekben az évtizedekben a *Mohács* igen gyakori, már-már kötelező példaszövege a vers- és költészettani kézikönyveknek és tankönyveknek, esztétikai értekezéseknek, méltatásai azonban mindannyiszor műfaji vonatkozásúak".[1] Vagyis Kisfaludy Károly verse az elégia műfajának egyik kiemelkedő darabjaként kanonizálódott a 19. században, de a recepció számára ekkoriban még semmilyen tárgytörténeti érdekességet nem nyújtott.

Ha Kisfaludy Károly *Mohács*ának hagyományozódása felől szemléljük Etédi Sós Márton *Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohátsi mezőn történt veszedelme*[2] című művének értelmezéstörténetét, akkor ellentétes tendenciákat figyelhetünk meg: a művet műfaji keretben szinte egyáltalán nem értelmezték, recepciója egyedül témaválasztásának köszönhető. Simai Ödön már említett könyve is ebben a keretben magyarázza,[3] de ugyanígy tesz a csata 400. évfordulóján Rédey Tivadar,[4] a 18. századi magyar irodalom történelemszemlélet

---

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet munkatársa.

1 S. Laczkó András, „Új nap, régi fény": Kisfaludy Károly Mohácsáról. In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán (szerk.), *A két Kisfaludy: Tanulmányok*. (Tempevölgy könyvek, 21.) Balatonfüred, 2016, 142–157, 143–144.

2 A továbbiakban a mű rövid címét, a *Magyar gyász*t használom. Etédi Sós Márton, *Magyar gyász; vagy-is Második Lajos magyar királynak a' mohátsi mezőn történt veszedelme.* Pest, 1792.

3 Simai Ödön, *Mohács a magyar költészetben.* Mohács, 1905.

4 Rédey Tivadar, Mohács emléke költészetünkben. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv. 1526*. Budapest, 1926, 314–334.

vizsgáló Mezei Márta, illetve a már idézett S. Laczkó András is.[5] Tanulmányomban ezért éppen arra vállalkozom, hogy a *Magyar gyász* műfaji kontextusát tárjam föl, vagyis bemutassam azokat az eposzi tradíciókat, amelyekre Etédi Sós Márton támaszkodhatott műve megírásakor, illetve azokat a műfaji hagyományokat, amelyektől éppen a téma sajátságai miatt elfordult. Vagyis tanulmányom legfontosabb kérdésfeltevése nem az lesz, hogy Etédi Sós Márton mit mondott Mohács okairól, hanem az, hogy milyen módon mondta.

I. A *MAGYAR GYÁSZ* RECEPCIÓJA ÉS A MŰFAJ KÉRDÉSE

Az imént felsorolt tanulmányok elsődleges célja a magyar irodalom egészének vagy a választott korszak Mohács-képének bemutatása, illetve az, hogy a *Magyar gyász*t ebben az összefüggésben elhelyezze, de attól sem tartózkodnak, hogy poétikai vagy műfaji ítéletet hozzanak Etédi Sós művéről. Mezei például ezt írja: „Az eposz művészi értékekben vajmi keveset nyújt egyébként is. A csatajelenetek leírásától tartózkodik, s az ábrázolás kőkorszakából vett fogással rövid elbeszélésben közli a harc eseményeit. Fölhasználja a modern eposzi vívmányokat; a *Henriás* racionalizáló törekvéseit (csodás elemet csak álomlátás formájában szerepeltet), de eszméiben, művészi igényességében megmérhetetlen távolságban van a francia eposztól."[6] Mezei Mártának a mű értékeiről alkotott lesújtó véleménye általánosnak mondható. Simai Ödön is elhibázottnak tekinti a művet, csak egy narrációs fogását tartja jól sikerültnek: „a körülmény pedig, hogy a harc lefolyását a menekülő Brodariccsal beszélteti el, az eredetiség színével hat, érdekesebbé, hogy ne mondjam, drámaibbá teszi az előadást."[7]

Az Etédi Sós-recepció tehát többnyire rosszul sikerültnek tartja a művet, műfaji hovatartozását mégse kérdőjelezi meg. Értelmezői következetesen eposzként hivatkoznak a műre, pedig ezzel kapcsolatban is merültek föl kételyek a szakirodalomban. Simai Ödön például amellett érvelt, hogy sem a szigetvári ostrom, sem a mohácsi csata nem eposzi tárgy, ezért csak kivételes tehetségű költő lett volna képes arra, hogy ezekből a témákból eposzt alkothasson.[8] Mezei Márta a fenti idézetben szintén a mű egy olyan hibájára hívta föl a figyelmet, amely akár a műfaji besorolásra is hatással lehetne: Etédi Sós tartózkodott a harcok leírásától. Ezt a vonást, vagyis a vérontás elutasítását, ábrázolásának kihagyását Mezei Márta a felvilágosodás békekultuszának a műfajra gyakorolt hatásaként említi a honfoglalási epikával kapcsolatban.[9]

Mezei Márta és Simai Ödön láthatólag egyaránt nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy rámutasson Etédi Sós művének hibáira, amelyeknek egy része a műfaji besorolást is kétségessé teszik. Ezt a kételyt tovább erősíti a *Magyar gyász* invokációja:

---

5 Mezei Márta, *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. (Irodalomtörténeti füzetek, 19.) Budapest, 1958, 68–70.

6 Mezei, *Történetszemélet*, 70.

7 Simai, *Mohács a magyar költészetben*, 30.

8 Simai, *Mohács a magyar költészetben*, 7.

9 Mezei, *Történetszemlélet*, 43–44.

Távozz víg *Thalia* kedves játékoddal,
Menj *Terpsicoré*hoz mulatni lantoddal,
Félre szép *Erato* szerelmes tsókoddal,
Te-is *Euterpe* Lezbusi sipoddal.

Repűlj *Uránia* magad-is az égre,
(Külömben sints gondod e' földi inségre)
Gyászos *Melpomene* jövel segítségre,
Siess te-is *Clió* tzélom vinni végre.[10]

Etédi Sós Márton sorra zavarja el azokat a múzsákat, akikről úgy gondolja, hogy nem tudnak segíteni neki. A tánc, a szerelmi költészet, a zene és a csillagászat múzsái egyaránt alkalmatlanok arra, hogy inspirálják a mohácsi vereség megéneklésében. Csak a történetírás és a tragédia múzsája marad mellette, eszerint a *Magyar gyász* megírásakor azt a két célt tartotta a legfontosabbnak, hogy sorsfordító tragédiaként és történelmileg hitelesen mutassa be a csatát. A fenti lista viszont nem azon múzsák miatt érdekes, akiket a narrátor elzavar vagy segítségül hív, hanem épp amiatt a múzsa miatt, akit meg sem említ: aki nem más, mint Kalliopé. Feltűnő, hogy a szerző éppen az epikus költészet múzsáját nem hívta segítségül.

Kalliopé mellőzése egy újabb érv lehet amellett, hogy újragondoljuk Etédi Sós művének műfaji besorolását. Igen ám, de a mű felelevenít olyan epikus tradíciókat is, melyektől nehéz lenne elvitatni az eposz műfaját. Ezek közül az első a mű mottója: „Arma virumque cano." Vagyis: „Fegyvert s férfiut éneklek".[11] Etédi Sós Mártonnak ezzel a gesztusával két probléma is van: egyrészről egy mű mottója önmagában még nem feltétlenül árulkodik a műfajról; másrészt nagyon nehéz megállapítani, hogy ki az a férfiú, akiről Etédi Sós énekelni szeretne. Az első problémához elég megnézni Pálóczi Horváth Ádám Etédi Sós Márton által is mintaképnek tekintett *HUNNIÁS, VAGY MAGYAR HUNYADI, AZ AZ Ama' híres Magyar Vezér HUNYADI JáNOS' életének egygy része, mellyet a' Virgílius' Éneisse' formájába öntve, négy sorú Magyar Strófákkal le-írt HORVÁTH ÁDÁM* című eposzát. Pálóczi Horváth Ádám mottójában Ovidius *Római naptár*, Seneca *De providentia* és *Erkölcsi levelek*, John Barclay *Euphormionis Lusinini Satyricon*, valamit a *Monita christiano-politica* című művekre hivatkozott. A Seneca szövegeiből kompilált mottó a szenvedés és a gyötrelmek jellemet pallérozó következményére hívja föl a figyelmet, míg John Barclay idézete a magyar urak éles elméjére és bátorságára. Ezek az idézetek egyértelműen Hunyadi Jánosnak a műben megmutatkozó erényeire, illetve az általa kiállt megpróbáltatásokra utalnak. Az idézett művek címéből látható, hogy egyik sem eposz,[12] pedig Pálóczi Horváth műve valóban nagyon szorosan követi az *Aeneis* mintáját. Maga a cselekmény is tükrözi ezt a hatást:

10 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 1.

11 Vergilius Maro, *Aeneis*. (Eötvös klasszikusok, 2.) Ford. Kartal Zsuzsa. Budapest, 1995, 8.

12 Lásd Tóth Barnának a műhöz készült jegyzeteit: *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai, 1787–1796*. (Régi magyar költők tára; XVIII. század, 16.) Szerk. Tóth Barna. Budapest, 2015, 783–784.

Hunyadi János egy vesztes csatából menekül, ahogy Aeneas Trójából; egy idegennek meséli el a csata történetét, ahogy Aeneas Didónak; a mű végén pedig győzedelmeskedik, ezzel pedig egy új dinasztia alapjait fekteti le, ahogy Aeneas is megalapozza kései utódjának, Augustusnak az uralmát. A *Hunniás* mottói nem árulkodnak a szöveg műfajáról, ezért a *Magyar gyász* esetében is problémás pusztán erre hagyatkozni a műfajiság megállapításakor.

A mottó által fölvetett másik problémára már a szakirodalom is többször felhívta a figyelmet. Mezei Márta például így fogalmazza meg kételyeit: „Ám amikor Zápolya is megjelenik az események színterén, Etédi bizonytalankodik: nem tudja, hogy kit is emeljen itt hőssé? Hiszen Lajos a király, aki végső soron nem tehetett semmit, hogy tekintélyét helyreállítsa, s aki halálával adott elégtételt a politikai gyengeség bűnéért. Zápolya pedig a jövendő hőse meg a múlté is, – szerzőnk ugyanis nem mulasztja el a Dózsa-lázadás leverésének dicsőségét megragyogtatni körülötte. Végül Zápolya javára billen a mérleg."[13] Mezei Márta értelmezése szerint Szapolyai János lesz az a férfiú, akit az eposz szerzője megénekel. Mindazonáltal, ha összevetjük Szapolyai Jánosnak a műben betöltött szerepét más eposzokkal, akkor már kétségünk támadhat ezzel a megállapítással kapcsolatban. Szapolyai, mint köztudott, elkésett a mohácsi csatából, csak az onnan menekülő Brodarics István elbeszéléséből értesült a vereségről és a király haláláról. Ez az elbeszélői fogás, amelyet Mezei Márta a kőkorszaki jelzővel ír le, az eposz műfajának a kezdetektől fontos eleme. Odüsszeusz elmeséli a phaiákoknak viszontagságait és társai halálát, Aeneas pedig Didónak beszéli el Trója bukását és vándorlásukat. Etédi Sós műve ezektől abban is különbözik, hogy nem a vélt hős (Szapolyai) meséli el a történetet, hiszen ő ott sem lehetett. Ráadásul Odüsszeusznak és Aeneasnak nem a történetmesélés az utolsó cselekedete. A korábbi tragédiák előszámlálása inkább a történetek feldolgozásában segít nekik, míg a későbbiekben újra az őket megillető helyre kerülhetnek. Odüsszeusz megöli a kérőket, és újra elfoglalhatja helyét Ithaka királyaként, Aeneas pedig legyőzi Turnust, és ezzel megveti a Római Birodalom alapjait. Aeneas ráadásul az Augustusok vélt őseként dinasztiát is alapít, amely elhozza az aranykort Róma népének. A magyar nép újbóli fölvirágoztatása nem Szapolyai Jánosnak és utódainak köszönhető, hanem I. Ferdinánd utódainak. A magyar irodalomban gazdag hagyománya van annak, hogy Mohácsot olyan sorsfordítóként értelmezzék, amely szörnyű tragédia, ugyanakkor a Habsburg uralkodói ház trónra kerülését és később az aranykor újbóli beköszöntét eredményezte.[14] Egy lábjegyzetében ehhez a költői hagyományhoz csatlakozik Etédi Sós Márton is.[15]

Etédi Sós Márton műve egy másik, a vergiliusitól el nem választható epikus tradícióba is szervesen illeszkedik. Ez az úgynevezett magyaros iskola, ahogy erre már Simai Ödön is felhívta a figyelmet: „Mint iró lelkes tagja volt annak az irodalmi iskolának, mely a XVIII. század végén keletkezve Bessenyeinek és társainak a francia klasszicizmust utánzó törekvéseivel Baróti Szabónak, Rajnisnak

13 Mezei, *Történetszemlélet*, 70.
14 S. Laczkó, „Új nap, régi fény", 153.
15 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 213.

ó-klasszikai irányával szemben a népies tárgyhoz fordult s a régi magyar költőket, első sorban Gyöngyösit választotta követendő mintaképül."[16] Ennek az iskolának leghíresebb tagjai Dugonics András, Gvadányi József és Pálóczi Horváth Ádám voltak. Etédi Sós Márton sem rejtette véka alá, hogy a magyaros iskola költői nyújtották számára a legfontosabb ihletforrást:

> Azomban nem bírok *Gyöngyösi*' eszével,
> Sem a' bóldog *Horváth*' nagy tehetségével,
> Ki *Márót* előzi sokképen versével,
> És él *Hunyadinak* emlékezetével.[17]

Etédi Sós példaképei kapcsán a legfontosabb erénynek a magyaros verselés követését szokás tartani a rímes alexandrinusokban franciás írókkal szemben. Rédey Tivadar[18] és Simai Ödön egyaránt fölhívta már a figyelmet arra, hogy Gvadányi József *Rontó Pálnak egy Magyar Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvekért Versekbe foglalt Gróf Gvadányi József, Magyar Lovas Generális* című művében remekműként hivatkozik a *Magyar gyász*ra.[19] Ha az idézett helyet megvizsgáljuk, kiderül, hogy Gvadányi elsősorban verselése miatt tartja kiválónak Etédi Sós költeményét. Ez azért is meglepő, mert Gvadányi József páros rímekben, az elítélt franciás iskola versformájában írta művét. *„Itt kezdödik tehát életének le-írássa, a melyet én két soros Versekbe, mivel a fent meg-írtt Dámák így kivánták, a Világ eleibe terjesztem; másképpen nem lett vólna munkám fél-tsipejű, de a Dámak jobban szeretik a Rytmust, mint a négy soros verselést, mert ennek könnyebb a Nótája, hanem valamint az igaz Magyar Poësisnak természete hozza magával, négy soros lett vólna tsekély munkám"* – írta műve előszavában.[20] Vagyis Gvadányi József elsősorban olvasóközönsége igényei miatt választotta a könnyedebbnek tekintett verselési formát, de a magyar költészethez méltónak továbbra is a négysoros verselést tartja. Az előszó ezután egy anekdotával folytatódik, amelyben Gvadányi egy névtelen költő barátjára hivatkozik, aki fölkereste őt, és elpanaszolta, hogy egy Hunyadi Lászlóról rímes alexandrinusokban írt műben az ő költeményét kritizálták.[21] A névtelen barát természetesen Etédi Sós Márton, kritikusa pedig Vályi Nagy Ferenc, aki a magyaros iskola érveit megfordítva, a franciás verselés gondolati mélysége, illetve a magyaros verselés silánysága mellett érvelt.[22] Gvadányi természetesen Etédi Sós Márton-

16 Simai, *Mohács a magyar költészetben*, 23.
17 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 6.
18 Rédey, Mohács emléke költészetünkben, 318.
19 Gvadányi József, *Rontó Pálnak egy Magyar Köz-Katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek', Földön, Tengereken álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak le-írása, a' mellyet Hazánk Dámáinak kedvekért Versekbe foglalt Gróf Gvadányi József, Magyar Lovas Generális*. Pozsonyban, 1793, XX.
20 Gvadányi, *Rontó Pálnak,* XIV.
21 Gvadányi, *Rontó Pálnak,* XIV.
22 Nagy Ferentz, *Hunyadi László történetei, úgymint élete és halála.* Pozsony, 1793, III–IV.

nak adott igazat, de már a *Rontó Pál* példája is rávilágított arra, hogy a két iskola közti frontvonalak igen rugalmasnak bizonyultak.

A *Magyar gyász* sikerének egyik kulcsa éppen az lehetett, hogy a Gyöngyösi nevével fémjelzett iskolához tartozott. A korban közkedveltnek számító verselési módot és témát választó Etédi Sós Márton munkája kétszer is megjelenhetett, előbb 1792-ben, majd 1813-ban. A *Magyar gyász* sikerével nagyjából párhuzamosan Dugonics András *Etelká*ja is három kiadást ért meg.[23] Bár nincs pontos információnk a magyaros iskola sikereinek és bukásának magyarázatára, elgondolkoztató, hogy a Gyöngyösi-követők műveinek érdektelenségbe fulladása egybeesett Zrínyi Miklós eposzának fölértékelődésével. Szilágyi Márton mutatott rá, hogy a gróf Koháry Ferenchez 1797-ben levelet író Csokonai Vitéz Mihály még Gyöngyösi Istvánt nevezte meg a magyar Ossziánként, vagyis a legrégebbi és legfontosabb magyar eposzíróként, ez a véleménye azonban öt évvel későbbre gyökeresen megváltozott: „Amikor viszont 1802-ben ezt a levelet ugyancsak támogatást kereső formulaként felhasználja, és elküldi egy másik arisztokratának, gróf Széchényi Ferencnek, éppen ezen a ponton hajt végre egy sokatmondó átírást: az Osszianra való utalás megmarad, ám ekkor már ennek magyar megfelelője Zrínyi Miklós lesz."[24] Gyöngyösi szerepének átértékelődése magával vonta a Gyöngyösi-követők műveinek leértékelődését is. Nem véletlen, hogy a 19. század hamar kanonikus rangra emelkedő eposzának fizetési felhívásában Vörösmarty Mihály már magától értetődően nevezhette Zrínyit a magyar irodalom egyetlen nagy epikusának.

Ha tovább olvassuk a *Magyar gyász* idézett, a költői példaképeket felsoroló részét, akkor az is kiderül, hogy Etédi Sós Márton nemcsak verstani megfontolásokból, hanem tematikusan is igyekezett elődjéhez, Pálóczi Horváth Ádámhoz csatlakozni. A következőket írja:

> Mert a' *Várnai vért* bőltsen éneklette,
> *Rigó-mezejét*-is szépen le-festette;
> De a' Mohátsi gyászt minthogy nem szerette,
> Beteges *Muzsám*nak nyakába vetett.[25]

Etédi Sós Márton Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás* című eposzára céloz a fenti idézetben, és saját művét egyértelműen annak folytatásaként tekinti. Ezt az elképzelést érdemes összevetni Pálóczi Horváth terveivel: „Tanulságos lehet számunkra az eposz folytatásának története is. Pálóczi Horváth arról írt Kazinczynak, hogy kétféle folytatást lát lehetségesnek: az egyik szerint Hunyadi János meghal, és a történet végén Mátyást megkoronázzák, a másik lehetőség szerint nem hal meg Hunyadi, és őt koronázzák királlyá. Mint látni lehet, az első eset-

23 Lásd Penke Olga előszavát: Dugonics András, *Etelka*. (Csokonai Könyvtár, Források; Régi Kortársaink, 8.) Szerk. Penke Olga. Debrecen, 2002, 1.

24 Szilágyi Márton, Adalékok Kazinczy Ferenc Zrínyi-kiadásának jelentőségéhez (Zrínyi Miklós rekanonizációja a 18. század végi, 19. század eleji magyar irodalomban). *Széphalom* 22 (2012) 88.

25 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 7.

ben az eposzi szerkezet szenvedne csorbát (meghal a főhős), a második esetben pedig a történelmi hitelesség igényét kellene feladni" – írta szövegkiadásában Tóth Barna.[26] Pálóczi Horváth Ádámot végül Szerdahelyi György Alajos elriasztotta művének folytatásától,[27] de a tervekből annyi mégis kiolvasható, hogy ő eposzának második részében magától értetődően a Hunyadi-család további – történelmileg hiteles vagy fiktív – emelkedését kívánta megénekelni. Ezzel szemben Etédi Sós Márton számára ugyanilyen természetességgel adta magát, hogy Pálóczi Horváth Ádám művének folytatása csak a mohácsi vereség elbeszélése lehet:

> El-kezdi beszédjét: de már-is könyvezett;
> Várna! úgy mond Várna! keserves nevezet!
> Kész halál énnékem ez az emlékezet,
> Mellyre barátságod mostan kötelezett.[28]

Hunyadi János ezekkel a szavakkal kezdte elbeszélni frissen szerzett barátjának, Drákul havasalföldi vajda fiának a csata eseményeit. Pálóczi Horváth Ádám maga is jelezte, hogy a jelenet Vergilius *Aeneis*ének híres jelenetét idézi föl, amelyben Aeneas Didónak meséli el Trója pusztulását. Pálóczi Horváth elbeszélésében I. Ulászló várnai halála Trója bukásához hasonló katasztrófává vált. Műfaji kontextusban ez az összehasonlítás arra is magyarázatot nyújt, hogy Pálóczi Horváth Ádám számára miért az egyik Hunyadi megkoronázásával fejeződött volna be eposzának folytatása. A Hunyadiak dinasztiaalapítása és uralkodása egy olyan aranykort hoz(ha)tott volna, mint amilyet a Római Birodalom számára Augustus uralkodása jelentett. Amikor a *Magyar gyász*t a *Hunniás* folytatásának állította be, akkor Etédi Sós Mártonnak nem ez a műfaji kontextus lebeghetett a szeme előtt, hanem inkább tematikus folytatásnak szánta művét. A várnai vereség említése olyan hívószó volt, amely nemcsak Etédi Sós, hanem a kortársak számára is fölidézte a mohácsi csatát. A két tragédia szinte összenőtt a királyok halála miatt, ezért nem lehetett az egyiket anélkül említeni, hogy a másikat föl ne idézték volna. A korszakban Mohács emlékezethellyé vált, amivel párhuzamosan Várna emléke fokozatosan kiszorult,[29] de a közös emlegetés ettől függetlenül még sokáig fönnmaradt. Aranyosrákosi Székely Sándor *Mohács* című hőskölteményében Zalkán (Szalkai) László éppen Várnára hivatkozva próbálja lebeszélni II. Lajost arról, hogy részt vegyen a csatában.[30]

---

26 *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai*, 33.

27 *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai*, 777.

28 *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai*, 98.

29 S. Varga Pál, „...keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni" (Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában). In: S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 2013, 240–249.

30 Aranyosrákosi Székely Sándor, Mohács. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* 8 (1828) 36.

Etédi Sós Márton művének vergiliusi mottójával a *Hunniás* műfaji tradíciójához csatlakozott, míg témaválasztásával Pálóczi Horváth művét kívánta folytatni. Viszont a mohácsi vereség, ahogy ezt a műről, a főhős szerepéről leírtak már érzékeltették, nem alkalmas arra, hogy hagyományos eposzként cselekményesítse, szemben Hunyadi János történetével, amely szinte kínálta magát az *Aeneis*hez hasonlóan elbeszélésre. Etédi Sós a mottó és a művéhez segítségül hívott múzsák támogatásával érzékeltette a feszültséget eposzának műfaja és választott témája között. Vagyis egy olyan eposz írására vállalkozott, amelynek témája nem egy győztes, dicsőséges harc volt, hanem a totális vereség. Ezért az általa választott múzsák a történet hitelességét és tragikus végkimenetelét szavatolták.

II. A SZEMBEN ÁLLÓ FELEK

A *Magyar gyász*t nem csak verstani bizonytalanság vagy nehezen megragadható műfajiság jellemzi, más ellentmondást is találhatunk benne. Az egyik ilyen éppen a verstani megfontolások felől látszik igazán tisztán. Etédi Sós Márton műve végén egy dialógusban, Vers-író néven védelmezi versét Zoilusszal, a franciás verselés képviselőjével szemben. Az elfoglalt pozícióknak megfelelően Etédi Sós alteregója négyes strófákban érvel verselése mellett, míg Zoilus rímes alexandrinusokban válaszolgat neki.[31] Ebben az esetben viszont nem a megszólalás módja, hanem annak mondanivalója a fontos:

> Nemzeti nyelvedet ha veszed pennára,
> Ditsekszel, hogy tértél Atyáid' nyomára;
> Még-is *Magyar selymet* tekersz *Frantz* rámára,
> 'S tántzolsz *Scytha* lábon idegen nótára.[32]

Etédi Sós Márton itt nem pusztán a magyaros verselés mellett tette le ismételten a garast, hanem kapcsolódott a nemzeti szokások elhagyásának e korszakban népszerű és sokszor emlegetett kontextusához is. Az idézetben Etédi Sós a magyar selyem francia rámához igazítását, illetve a magyar tánc, ritmus elhagyását kéri számon vitapartnerén. Ez a diskurzus egyik elődjénél, Gvadányi Józsefnél központi szerepet játszott, hiszen *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című művében visszatérő motívum, hogy a címszereplő rácsodálkozik és fölháborodik azon, hogy a budai polgárok a magyaros öltözködést elvetették, és idegen divatot majmolnak. De ugyanígy a nemzeti szokások elhagyásának motívuma tűnt föl Berzsenyi Dániel *Magyarokhoz* című versében is: „Az általános erkölcstelenség vádja tehát az állandónak tételezett nemzeti sajátosságok elhagyásaként jelenik meg, s Gvadányi citálása talán azt a nemzetkoncepciót is felidézheti, ahol a

31 Zoilus örök gáncsoskodóként szerepeltetése toposznak számított ebben a korban. Erről lásd még: Csonki Árpád, „Arad munkás 's jó szívű Lantosa": Peretsenyi Nagy László mint Vörösmarty elődje. In: Czifra Mariann–Szilágyi Márton (kiad.), *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*. (Csokonai könyvtár, 55.) Debrecen, 2014, 323–350.

32 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 226.

nemzeti sajátosságok – akár a ruha, akár a nyelv – fel- és levehetőek (bár ez semmiképpen sem tanácsos). Mindez azt jelenti, hogy az elkorcsosulás – a divat majomként való követése – egyéni döntés eredménye volt, s nem annyira a magyar történelemben rejlő szükségszerűség – s nyilván ebből a szempontból lehet megérteni a vers hangvételének indulatosságát. Talán ezért is veszi ki az elpuhulásnak a római narratíváját a szövegből: nem a bujaság dönti romba az országot, hanem nyelv és öltözék cseréje."[33] Vaderna Gábor arra hívja föl a figyelmet, hogy Berzsenyinél a magyar nemzet romlása nem történelmi szükségszerűség volt, hanem a magyarok tudatos választásának eredménye. A költő ennek a kontextusnak a kiemelését éppen a magyaros iskolához tartozó Gvadányi József emlegetésével végezte el. Nem véletlen, hogy Gvadányi említését a magyaros iskolával szemben kritikus, a Zrínyi-kultusz fölélesztésében központi szerepet játszó[34] Kazinczy Ferenc erősen kifogásolta.[35]

Etédi Sós Márton idézett sorai azon túl, hogy a kor egyik gyakran fölbukkanó problémaköréhez kapcsolódnak, arra is fölhívják a figyelmet, hogy szerinte az idegen szokások átvétele romlásba döntheti az országot. Vagyis Etédi Sós már csak azért sem választhatott a magyaros verselésen kívül más megszólalási módot, mert az idegen minták követése ebben az esetben is végzetes következménynyel járna. Már művének elején fölhívja a figyelmet arra, hogy a mohácsi vereség után a magyar nép azért nem tud föléledni, mert az idegen szokások majmolása közben elvesztette régi erejét és vitézségét:

> Le-törnék úgy tudom a' *Hóld*' erőss szarva,
> Bé-gyógyúlna sebünk, melly öszve van marva.
> De óh! más nemzettel úgy vagyunk zavarva,
> Hogy még tsak ruhánk sints Magyar módra varva
>
> Bóldogok vagytok ti Atyák! kik nyúgosztak,
> Bár tetemeitek piros vérbe úsztak:
> De óh jaj! közinkbe olly erkőltsök tsúsztak,
> Kiket a' Magyarok más nemzettől húztak.[36]

Az elbeszélő itt azért bírálja kortársait, mert elfordultak a magyar szokásoktól, emiatt pedig a mohácsi vereségért sem tudnak elégtételt venni. A szakirodalom már többször rámutatott arra, hogy ez a romlás nemcsak Etédi Sós korának a sajátja, hanem narratívája szerint már a mohácsi ütközet idején romlás-

33 Vaderna Gábor, *A költészet születése*: *a magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben.* Budapest, 2017, 443–444. Vaderna itt arra is fölhívta a figyelmet, hogy Berzsenyi szemei előtt ekkor nem biztos, hogy a *Falusi nótárius* lebegett: „No persze az is meglehet, hogy Berzsenyi más szövegre utalt itt, mint amire Kazinczy vagy mi gondoltunk. Ritkábban idézett munkája Gvadányinak az 1790-es diétán tapasztalt nemzetietlen viselkedési formák heves bírálata, *A' mostan folyó ország gyűlésnek satyrico criticé leírása* 1791-ből." Uo. 444.

34 Szilágyi, Adalékok, 85.

35 Vaderna, *A költészet születése,* 444.

36 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 6.

nak indult a magyar nemzet.[37] Művének a legelején hosszan mutatja be a hazai közállapotokat:

Mert ellensége lett testvér testvérének,
Üldözője Attya édes Gyermekének,
Némelly motskolója saját Nemzetének,
Gonosz prédálója sok örökségének.

Irigység, erőszak rontá az Országot,
Idegenek bírtak hamissan jószágot,
Sok Hazafi látott keserves rabságot,
Boszszú-állás ölte az ártatlanságot.

Szomszéd szomszédjára rútúl agyarkodott,
Hogy annak nagy rangja néki nem adódott,
Más, ha barátjának barma szaporodott,
Aztat magáénak tenni iparkodott.

Nem űlt széket akkor *Themis*' méltósága,
Meg nem hallgattatott senki igazsága,
Kit mire vihetett dölfös kívánsága,
Szabad vólt: nem bánta Királya 's Országa.

Jövevény az ősöt idegennek vallta,
Egynek tékozlását sok ezer koplalta,
A' mit Ország gyűjtött, azt kevés fel-falta,
Fáradt méhek' mézét tunya here nyalta.[38]

A bűnök lajstroma a műben igen hosszú és súlyos: testvérviszály, illetve családi békétlenség, bosszúállás, az igazság és a jog semmibe vétele, gyengekezű király, idegenek veszik át a magyarok helyét, kevesen élnek jól sokak munkájából. A szerző főleg Ulászlót teszi felelőssé ezért a hanyatlásért, de a közállapotok II. Lajos uralkodásának idejére sem javultak. A közeledő török veszélyre adott országos válasz sem tűnik biztatónak. A nemzet nagy része részvétlenséggel vagy érdektelenséggel fogadta a közeledő veszélyt:

De a' Magyar Nemzet másként okoskodott,
Romlott Hazájáról nem-is gondolkodott;
Egy része népünknek rabságban kínlódott,
A' más vígan evett, ivott és dobzódott.[39]

37 Lásd Mezei, *Történetszemlélet*, 69.
38 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 11.
39 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 48.

Az idézet egyszerre két bűnre is rávilágít: a részvétlenségre és a dorbézolásra. Nem is tűnik meglepőnek, hogy a király reakciója a teljes kétségbeesés:

> Mellynek gyászos hírén sok bal fül tsendűle;
> Sok szív meg-ólvada, Hazánk el-réműle,
> Maga Lajos Király beteg ágyba dűle,
> Némelly Anya pedig idétlent-is szűle.[40]

Az idétlent szülő asszony képe a katasztrófát is előrevetíti, hiszen nagy történelmi tragédiák idején szokott hasonló jelenség előfordulni. Vörösmarty Mihály *Eger* című eposzában – szintén a háborús állapotok miatt – az asszonyok vagy meg se fogannak, vagy csak idétlent szülnek:

> Véled-e, hogy hiszszük? mi, kik ellen zenge panasztok
> A' fejedelmeknél, hogy míg más békenapot tart,
> Mink vég váraiból lábánál fogva lehuzzuk
> A' törököt, hogy fegyvereink' félelme miatt már
> Gyermek sem foganik, vagy, idétlent szűl el az asszony.[41]

Ráadásul a király kedve a véres kard körbehordozása után csak sötétebb lesz. A nép egy része már az ősi magyar szokást sem érti, és meg akarja verni a király küldöttjét, a másik része pedig nem szeretné az életét kockáztatni.[42] De a királyi testőr jelentése azokról sem fest biztató képet, akik válaszoltak a hívó szóra:

> Ha egy hadban készűl, tíz 's húsz nyulat keres,
> Soknak *Silénus*al szakálla már deres,
> Még-is bor-italtól mind két szeme veres,
> Alig van száz között négy 's öt jó fegyveres.[43]

A haza jó része annyira romlott, hogy a füle botját sem mozdítja, és akik mégis hajlandók hadba vonulni, azok is alkalmatlanok a hadviselésre. A királyt újabb kétségbeeséséből csak a külföldi segédhadak érkezésének híre rángatja ki.

Ahogy Mezei Márta is említette, nehéz eldönteni, hogy ki lehet az eposz hőse.[44] A király viselkedése csak még nehezebbé teszi a választ: Lajos ugyanis a veszély hallatára lebetegszik, elhagyja minden remény, csak az idegen segítség húzza ki az apátiából. Ennek a királyi magatartásnak éppen Etédi Sós Márton eposza után harminc évvel lett újabb példája. Vörösmartynál a magyarok támadásáról hírt kapó Zalán teljesen kétségbeesik, a hanyatlás jeleit mutató palotájá-

40 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 45.
41 Vörösmarty Mihály, Eger. In: Uő, *Nagyobb epikai művek.* 2. (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 5.) Szerk. Horváth Károly–Martinkó András. Budapest, 1967, 102.
42 Vörösmarty Mihály, Eger, 116.
43 Vörösmarty Mihály, Eger, 117.
44 Mezei, *Történetszemlélet*, 70.

ban bolyong, csak akkor tér vissza a harci kedve, amikor megérkeznek a bizánci és a bolgár szövetségesek. A király viselkedése egy fontos ellentmondásra is rávilágít. A mű recepciótörténetének visszatérő megfigyelése, hogy Etédi Sós Márton fölmenti a királyt, és a csatavesztésért Tomori Pál vakmerőségét okolja.[45] Pedig inkább úgy tűnik, hogy mindkét érvelést beveti. II. Lajos gyenge uralkodóként egyik kétségbeesésből a másikba esett, ezért alkalmatlan volt a haza védelmére, Tomori Pál pedig nem várta meg Szapolyai és Frangepán seregeit, ezzel előidézte a katasztrófát.

Ugyanilyen kettősség figyelhető meg az ország romlásának leírásakor. A fenti idézetek romlott, élvezetekbe merülő országot festenek le. A hadba vonulók katalógusa viszont teljesen más képet mutat:

> *Balog*, a' ki *Oltsát* nem pénzen szerzette,
> Hanem kardja után bírta 's építette;
> Ősi tzímereit méltán érdemlette;
> Mert a' Hazájáért életét le-tette.[46]

Vagyis Balog épp azt a nemesi erényt, a saját vérrel szerzett hazát testesíti meg, melyet a narrátor korábban elvitatott az időszak magyarjaitól. Ugyanígy a fölvonultatott magyarok erényeit bizonyítja, hogy a szerző többüket ismert mitológiai alakokhoz hasonlítja: Barkótzi és Mészáros olyanok, mint két Hercules,[47] Csáky *„Hectorral-is erős próbát tenne"*,[48] Majthényi Bertalant pedig Bellona nevelte, de Themisszel is egyszerre született.[49]

A magyar vitézek kiválósága legvilágosabban abból derül ki, ahogyan a szerző összeveti őket a törökökkel. Visszatérő motívum, hogy bizonyos magyar vitézek akár tíz-húsz törökkel is elbírnak egyszerre. A Palotsai nevű vitézről például azt állítja Etédi Sós, hogy *„[m]eg-felel Mahumed' tíz 's húsz bajnokjának"*,[50] de Beleznairól és Tihanyiról is azt írja, hogy *„tíz 's húsz pogánytól tsak meg-sem rettentek"*.[51] A két sereg közötti különbséget tovább fokozza a magyarok korábbi törökellenes harcainak leírása. Ezek a leírások azonban jobban hasonlítanak konyhai műveletekre, mint a tényleges csatákra. Csáky hadi lelkesedését például így jellemzi a költő: *„A pogány petsenyét szereti bontani, / És a Török kolbászt kardal aprítani."*[52] De Podmaniczky István lovasai *„Török petsenyét szeldeltek kardjokkal"*,[53] és Ragályi is gyakran *„a' pogány húst sózta"*, a törökök fejéről pedig úgy tudta, hogy káposzta.[54] Bár nem tűnik olyan nagy meglepetésnek, hogy egy

45 Lásd például: Mezei, *Történetszemlélet*, 69.
46 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 145.
47 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 144.
48 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 145.
49 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 144.
50 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 153.
51 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 143.
52 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 145.
53 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 142.
54 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 148.

túlerőben lévő sereg legyőzi a kisebb létszámút, Etédi Sós katalógusából mégis inkább úgy tűnik, mintha a magyar vitézek felsőbbrendűek és legyőzhetetlenek lennének, ráadásul a kisebb harcértékű, alsóbbrendű, csak a számbeli fölényére támaszkodó keleti haderő hagyományosan vereséget szokott szenvedni a kisebb, de szervezettebb nyugati seregektől.[55] Vagyis a magyar sereg veresége ellentmond a magyar vitézek emberfeletti kiválóságának, a magyar hadsereg virtusa pedig nem fér össze az ország hanyatlásával.

Az ambivalenciák sorában Szapolyai János szerepe bizonyult az egyik legfontosabbnak. Többen is rámutattak,[56] hogy Etédi Sós fölmentette a felelősség alól, mondván, hogy a király ellentmondásos parancsai miatt nem ért oda a csatába: *„Éppen a vólt leg-nagyobb oka, hogy Zápolya el nem érhetett Mohátsra, hogy a Király hol Budára, hol Radulához, hol Tolnához menni parantsolta; és így nem tudta mit tsináljon a sok ellenkező parantsolatokkal."*[57] De II. Lajos álomlátásában ezzel ellentétes Szapolyai-kép rajzolódik ki:

> Látod (szóll továbbá) ama' véres kezet,
> Ki egy éles kardot melyednek szegezett,
> Az a' Koronáért a' míg ellenkezett,
> Sok száz Magyar addig rabságot érezett.[58]

A király álmában az áruló Szapolyai képe bontakozik ki, akinek az a célja, hogy megszerezze II. Lajos koronáját. A király halála után polgárháborúba taszítja az országot, miközben a török az általa megszállt területeket teljesen kirabolja.[59]

III. *„MAGYAR MÁRS"*

A fenti ambivalenciáknál jobban zavarta a szakirodalmat, hogy Etédi Sós Márton egy történészi hibát is elkövetett. A *Magyar gyász*nak egy igen hosszú fejezetében felsorolja azokat a családokat, amelyek részt vettek a csatában.[60] Ezt később egy ehhez hasonlóan hosszadalmas leírás követi Szapolyai János követétől, aki azokat az erdélyi családokat sorolja föl, akik nem lehettek ott a csatában.[61] Ennek a katalógusnak a történeti hitelességével kapcsolatban igen hamar kételyek merültek föl a szakirodalomban. Először Baksay Sándor fogalmazta meg gyanúját *Dáma* című történelmi regényében: „A jó Etédi Márton megpróbálkozott vele: közel háromszáz nevet foglal a katalógusába. »Ha valaki, ú. m., nem akarná hinni, hogy a nevezett familiák az ütközetben jelen voltanak, ne sajnálja mindenik familia protokollumát felkeresni, és ha meg nem találja, a mit írtam, akkor vesse szememre.«

55 David Quint, *Epic and Empire*: *Politics and Generic Form from Virgil to Milton*. (Literature in History) Princeton, 1993.
56 Lásd Mezei, *Történetszemlélet*, 70.
57 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 166.
58 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 121.
59 Uo.
60 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 128–157.
61 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 169–174.

De bizony csak a *királyi könyvek* hamar utolérik a jámbort, mert az ő hőseinek egy jó része a XVII. században kapta a nemességét. Nem tudta, hogy *királyi könyvek* is vannak, sőt valamikor köz-kézre is kerülnek. Egész bátorsággal belevett a listájába mindenkit; komáit, pátronusait, és az egész pestvármegyei compossessorátust; sőt egészen új támadású indigénákat is."[62] Ezt a gyanút később a csata 400. évfordulóján a mohácsi csata irodalmi reprezentációit áttekintő Rédey Tivadar is átvette: „S hogy itt bátran elkanyarodott a bizonyítható igazságtól, az nagymértékben hozzájárult műve kelendőségéhez. A pedáns Baksay Sándor jól megrostálta Etédi katalógusát s kiderült, hogy a bennefoglaltak jórésze a XVII. században kapta a nemességet s hogy a nemesek hiúságára nem alaptalanul számító versíró bevette a listába komáit, pátrónusait és az egész pestvármegyei compossessorátust, sőt egészen új támadású indigénákat is. Ez okon azután a magyar köznemesi családokban Etédi könyve – úgy látszik – némileg afféle gótai almanachnak kijáró tiszteletet és pietást is élvezett, még a XIX. század első tizedeiben is."[63]

Ez a gyanú viszont hosszú ideig csak munkahipotézis maradt. Ráadásul azok, akik ennek a kritikának hangot adtak, nem vetettek számot azzal, hogy mi lehetett Etédi Sós Márton célja a frissen nemességet nyert családok szerepeltetésével. Ennek a kérdésnek a megválaszolására a szakirodalomban eddig egyedül S. Laczkó András tett kísérletet: „Ennek a Mohács mint történeti példa értékét nem növelő, s pusztán kegyeleti/emlékezeti aktusnak sem tartható eljárásnak az értelme az lehet, hogy az ország történetének döntő jelentőségű eseménye kapcsán igazolja, úgy a korporatív csoport, mint annak tagjai (az egyes családok) számára kiváltságaik birtoklásának jogosságát."[64] E meggyőző értelmezés mellett érdemes újból fölhívni a figyelmet a műfaji kontextusra is. Az eposzi katalógusoknak a kezdetektől ismert tulajdonsága, hogy nemcsak az eposz eseményeinek tényleges résztvevőit igyekeztek feltüntetni, hanem közönségük földrajzi régióját, vagyis a hallgatók elődjeit, illetve saját szponzoraikat.[65] Jan Felix Gaertner azt is kiemeli, hogy egyik fontos funkciójuk az, hogy fokozzák az olvasó érzelmi bevonását.[66] Emellett eredetmondai funkcióval is rendelkeznek. Etédi Sós Márton azzal, hogy frissen nemességet szerzett családokat is szerepeltetett eposzában, eredetüket is megkonstruálta.[67] Amikor az olvasók egy eposzban saját tájaikról és őseikről olvashattak, valószínűleg büszkeség töltötte el őket, de az ismerős tájak vagy személyek említése közelebb is hozta számukra az eposz fiktív világát. Vagyis, ha műfaji kontextusban tekintünk Etédi Sós Márton azon fogására, hogy friss alapítású családokat helyezett az eposz világába, akkor paradox

62 Baksay Sándor, Dáma. *Vasárnapi Újság: A Vasárnapi Újság Regénytára* 46:14–40 (1898) 49–51, 53–55, 57–59, 61–63, 65–66, 69–71, 73–74, 77–78, 81–82, 85–88, 89–92, 93–94, 97–98, 101–102, 105–106, 109–111, 113–115, 117–119, 121–123, 125–126, 129–131, 133–135, 137–138, 141–142. Itt: 117.

63 Rédey, Mohács emléke költészetünkben, 319.

64 S. Laczkó, „Új nap, régi fény", 155.

65 Thomas W. Allen, Introduction. In: Thomas W. Allen (ed.), *Homer, The Homeric Catalogue of Ships*. Hildesheim–Zürich–New York, 2005, 36–38.

66 Jan Felix Gaertner, The Homeric Catalogues and Their Function in Epic Narrative. *Hermes* 129:3 (2001) 298–305.

67 Ezúton köszönöm Dávidházi Péternek, hogy fölhívta erre a figyelmemet.

módon épp azzal szembesülünk, hogy az eposzi hitelt nem feltétlenül csökkentette, hanem inkább növelte. Az olvasó érzelmileg könnyebben azonosulhatott az eposz azon szereplőivel, akikről már hallhatott, mint az olyan családokkal, akik épp Mohácsnál haltak ki, ezért már nem hathattak ismerősként.

Persze ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a *Magyar gyász* valóban betölti-e ezt a funkciót, utána kell járnunk, hogy valóban vannak-e a mohácsi csata után nemességet nyert családok a műben. Nagy Iván *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* című munkájára támaszkodva próbáltam kideríteni, hogy a műben szereplő családok közül hányan vehettek részt a csatában. Nem csak a csata résztvevőit vizsgáltam, mivel a mű szereplőinek jelentős hányada valóban nem lehetett ott a csatában. Nem azért, mert a családjuk nem is létezett még a korban, hanem azért, mert Szapolyai Jánoshoz vagy Frangepán Kristófhoz hasonlóan nem érhettek oda, vagy a Nándorfehérvár felújításáért felelős Hampó Zsigmondra emlékeztetően nem éltek már ekkor, akárcsak a Nándorfehérvárt 1521-ben védelmező Móré Mihály. Ha ezt megfontolva vizsgáljuk meg, hogy hány család vehetett részt az eposz alapjául szolgáló eseményekben, akkor 138-ot kapunk. Ezek közül 57-ről állítható teljes bizonyossággal, hogy részt vett az eposz alapjául szolgáló eseményekben. A fennmaradó 81 családról csak annyi mondható el, hogy a korban már vagy még létezett, de arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy tagjaik ott voltak-e a csatában. Ezekben az esetekben Etédi Sós Mártonnak adtam igazat, hiszen a szerzőt nem feltétlenül vezethette az a gyakran neki tulajdonított szándék, hogy ismerősei családjaival szerette volna föltölteni a magyar sereget. Egyszerűen a hiányos, gyakran épp a mohácsi vereség miatt elpusztult iratokból igyekezett olyan családokat föltüntetni, amelyek valóban ott lehettek a csatában. 69 családdal kapcsolatban megengedő hozzáállásom ellenére sem sikerült biztosat kideríteni. Volt, hogy nem tudtam rájönni, melyik családra is gondolhatott a szerző, mint a Bátor vagy az Altány nevek esetében. Volt, hogy túl sok hasonló nevű családot találtam, amelyek közül nem lehetett kiválasztani, hogy melyikre gondolt a szerző, mint a Kissek vagy az Újfalussyak esetében. Akkor is ebbe a kategóriába soroltam egy családot, ha az első róluk fennmaradt adat csak a 16. század második feléből származott, de feltételezni lehetett, hogy már a mohácsi csata idején is léteztek. Ez utóbbi adta az okot a legtöbb dilemmára, hiszen annak ellenére is kénytelen voltam Etédi Sós Márton leleményének tulajdonítani feltüntetésüket, ha az adott családnak csak az első említéséről van adatunk. Ezeket a kételyeket is szem előtt tartva 93 olyan családot találtam, amely vagy biztosan, vagy valószínűleg nem vehetett részt a korszak eseményeiben.[68]

Ha a legutóbbi csoportot vesszük szemügyre, találhatunk néhány példát, amelyek magyarázattal szolgálhatnak Etédi Sós Márton döntéseire. Bizonyos családok leszármazottai például szintén irodalmi téren munkálkodtak, mint az 1625-ben nemességet szerző Aszalay család esetében „János Lessing meséi fordí-

68 A mohácsi csatában részt vett személyekre legújabban: B. Szabó János–C. Tóth Norbert, *„Árnyékboksz* az árnyékssereggel" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 287–320.

tója 1793".[69] Ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy Etédi Sós Mártonnak tudomása lehetett Aszalay János munkásságáról. Vannak olyan családok, melyek politikai tevékenységükkel hívhatták föl magukra Etédi Sós Márton figyelmét, mint a Laskay család, akik közül „Sámuel 1790/91-ki erdélyi országgyűlésen Közép-Szolnok követe volt".[70] Természetesen azt sem szabad kizárni, hogy bizonyos családok Etédi Sós Márton patrónusai voltak ekkor, vagy épp pártfogásukat próbálta elnyerni, ezért kerülhettek be az eposzba. A *Magyar gyász* ajánlása ahhoz az Orczy Lászlóhoz szólt, akinek a családja szintén nem lehetett ott a csatában, de aki az eposz katalógusában mégis föltűnik, ráadásul Etédi Sós Márton a csata résztvevői közé helyezett Orczyt négy strófán keresztül dicsérte, országos hírű virtusai, magyaros kinézete, Turnushoz hasonló deli termete, Odüsszeuszhoz hasonló ékesszólása miatt.[71]

A fönti példák önkényesek, ugyanaz az előfeltevés szülte őket, mint Baksay Sándor és Rédey Tivadar Etédi Sós eposzáról megfogalmazott kritikáját. Rédey és Baksay ugyanis amellett érveltek, hogy Etédi Sós Márton és az eposzban szereplő családok között vagy valamiféle mecénási vagy baráti kapcsolat volt, vagy ezt a kapcsolatot éppen az eposz katalógusával igyekezett a szerző megteremteni. Pedig, ahogy arra Rédey is fölhívta a figyelmet, igen keveset tudunk Etédi Sós Mártonról: „a széltében népszerű Etédinek jóformán még kilétéről is alig tudunk valamit. Valószínű, hogy erdélyi származású volt s utóbb Pest vármegye valamelyik községében nótárius."[72] Éppen ezért azt sem lehet kizárni, hogy az idézett életrajzi adatok éppen a *Magyar gyász*ról alkotott előfeltevésekből szökkentek szárba. Vagyis mivel sok általa említett erdélyi és Pest vármegyei nemesi családról nem lehet tudni, hogy ott voltak-e a csatában, és mivel a csatában nem szereplő családokra vonatkozó feltételezések az Etédi Sós-hagyaték hiányában ellenőrizhetetlenek, ezért ebből a gyanúból is születhettek az Etédi Sós Márton életére vonatkozó feltételezések.

Nehéz biztosat állítani arról, hogy Etédi Sós Márton miért épp ezeket a családokat szerepeltette az eposzban, de a gesztus a mű műfajának meghatározásában mégis döntő jelentőséggel bír. Annak ellenére, hogy bizonyos elemeiben a *Magyar gyász* elhatárolódott az eposz műfajának tradíciójától, a katalógus szerepeltetése arra utal, hogy mégis ennek a műfajnak a szabályai lebegtek Etédi Sós Márton szemei előtt műve megírásakor.

IV. AZ EPOSZ ELLENTMONDÁSAI ÉS MOHÁCS ELBESZÉLHETŐSÉGE

A magyarok kiváló vitézek, akik csak a túlerő miatt maradnak alul, de a magyarok romlottak, akiket nem érdekli a hazájukat fenyegető veszély. II. Lajos király jó király, aki hősiesen részt vesz a csatában, de áldozatul esik Tomori vakmerőségének és a tanácsadói közötti visszavonásnak. Másrészt a király gyenge, a ve-

69 Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1. Pest, 1857, 71.
70 Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 7. Pest, 1860, 28.
71 Etédi Sós, *Magyar gyász*, 150.
72 Rédey, Mohács emléke költészetünkben, 318.

szélytől megretten és lebetegszik. Ráadásul egymásnak ellentmondó utasításokat küld Szapolyainak. Annak a Szapolyai Jánosnak, aki pusztán a körülmények szerencsétlen összjátéka miatt késik el a csatából, királyához mindvégig hű marad, egyben mégis a királyi címre feni a fogát, II. Lajos halála után pedig polgárháborúba taszítja az országot. Ezekre az ellentmondásokra már Mezei Márta fölhívta a figyelmet, és úgy oldotta föl őket, hogy mindig a műben később következő verziót választotta ki, míg az ennek ellentmondó motívumot következetesen költői hibának, Etédi Sós Márton önellentmondásának tartotta. Bár ez az álláspont is védhető, én inkább olyan értelmezést javaslatok, amely lehetővé teszi a különböző versengő narratívák békés egymás mellett élését. A Dugonics András *Etelká*ját kiadó Penke Olga hívta föl arra a figyelmet, hogy Dugonics lábjegyzeteiben minden, a témájához passzoló forrást igyekezett fölhasználni. Ez az igyekezet gyakran azt eredményezte, hogy egymásnak ellentmondó források is bekerültek a mű lábjegyzetibe. Ezekre az ellenmondásokra Dugonics nem reflektált. Penke Olga ezt főleg Dugonics korának sajátosságaival hozta összefüggésbe: „Sok esetben így talán feleslegesen terhelte műveit esetleg azóta értéktelennek vagy hamisnak bizonyult dokumentumokkal, de abban a században, amely épp a történeti és nyelvi dokumentumok feltárásáról híres, és amelyben tudós érveléssel, sokszor nagy fáradsággal, hosszú utazásokkal megszerzett tapasztalatok alapján, merőben ellentétes hipotézisek álltak szemben egymással, a kritikát, és főleg a tudományos kritikát számon kérni rajta egyet jelent a kor viszonyainak semmibevételével."[73] Véleményem szerint ez a megállapítás alkalmazható Etédi Sós Márton eljárására is. Etédi Sós nem arra törekedett, hogy a számára fontosabb Mohács-narratívákat reprezentálja művében, az ezeknek ellentmondókat pedig elhallgassa, hanem az összes a mohácsi vereséghez kapcsolható korábbi elképzelést szerette volna együttesen bemutatni. Ezért férnek meg művében egymásnak ellentmondó elképzelések.

Etédi Sós Márton ezzel az ellenpontozó elbeszélésmóddal próbált egy nem eposzi témát mégis azzá formálni. Ezt a megoldást érdemes összevetni Aranyosrákosi Székely Sándoréval, aki műve elején összefoglalja epikusi pályaívét, amely a *Mohács*hoz vezetett:

> Éneklém Nándor' vívását, 's benne Szilágyit
> Kül Mahomed kőfaldöntő nagy tábora vesztét,
> Hunyadit Istenként száguldani, sergek omolván.
> Zengettem Budavár megvételit, és Kara' harczát
> Múza miért vontál ekkor gyászfelleget én rám
> És miokért vágyál énekleni Múza Mohácsot![74]

Aranyosrákosi Székely számára szintén magától értetődő volt, hogy Hunyadi János győztes harcainak folytatása a mohácsi vereség megéneklése lehet. De nála ez az ív nem az egyik katasztrófától a másikig, nem a várnai vereségtől Mohácsig tart.

73 Dugonics, *Etelka*, 448.
74 Aranyosrákosi Székely, Mohács, 33.

A propozíciójában megidézett Hunyadi Jánosról szóló „hattyúeposz"-ban Várnát éppen csak megemlíti a szerző.[75] A mű pedig nem Hunyadi halálával, hanem a győztes csata utáni boldog mulatozással zárul.[76] Ezért sokkal élesebb a szembenállás Aranyosrákosi Székely művei között, mint a *Hunniás* és a *Magyar gyász* között. Aranyosrákosi Székely a Hunyadi-eposzában elsősorban a magyar harci vitézséget énekelte meg, ezért is lehetséges az, hogy a várnai vereségről pusztán ennyit tudhatunk meg, hogy ott *„megüzék Amurátot"*.[77]

Etédi Sós Márton művével ellentétben Aranyosrákosi Székely Sándor nem az eltérő nézőpontok bemutatásával próbálta eposszá formálni a nem eposzi témát, hanem a magyarok harci vitézségét próbálta új nézőpontból bemutatni. Az ellentmondások elhagyásának következménye, hogy mind Szapolyai János, mind II. Lajos hősies vitézként jelenik meg. Lajos a baljós előjelek, illetve Szalkai László várnai csatát emlegető figyelmeztetése ellenére is úgy dönt, hogy a tolnai táborba vezeti seregét. A sereg egésze által megtestesített harci erényeknek köszönhetően sokáig úgy tűnik, hogy a magyarok győzedelmeskedni tudnak a török sereg felett, akik menekülni is kényszerülnek. A bizakodásra okot adó események csak addig tartanak, amíg a magyar vitézeket le nem kaszálja a török tüzérség:

> Háromszáz vésszel töltött érczálgyukat omlít,
> A' Magyarokra, 's halál záporral tölti Mohácsot,
> Rendenként döntött Hőst, és vezetőket özönnel.[78]

Az ágyútüzet tehetetlenül elszenvedő magyar sereg sorsa rámutat arra, hogy a hagyományos vitézi erények idejétmúltak az újfajta hadviseléssel szemben. Vagyis Aranyosrákosi Székely úgy hozott létre egy a műfaji szabályoknak megfelelő eposzt, hogy bemutatta az eposzi erények elégtelenségét is.

V. A VERESÉG HELYE AZ EPOSZ MŰFAJÁBAN

David Quint már idézett könyvében hívta föl a figyelmet arra, hogy a vereség eposzi tárggyá emelése magával vonja a műfaji keretek feszegetését és újragondolását. Míg az eposz műfaja hagyományosan a győztesek hangját szólaltatja meg, amihez lineáris, teleologikus történelemszemlélet társul, addig a vesztesek narratívája inkább a románc műfaji hagyományához, a véletlenszerűséghez és a körkörösséghez kapcsolódik.[79] Etédi Sós Márton és Aranyosrákosi Székely Sándor

75 Aranyosrákosi Székely Sándor, Hattyu-epósz Húnyadiról. In: Kelemen János (kiad.), *Aglája.* 4. Kolozsvár, 1831, 82.

76 Aranyosrákosi Székely, Hattyu-epósz, 92.

77 Aranyosrákosi Székely, Hattyu-epósz, 82.

78 Aranyosrákosi Székely, Mohács, 53–54.

79 Quint, *Epic and Empire*, 9. Lásd még: Csonki Árpád, „még álla erősen": A *Zalán futása* vesztesei és győztesei. In: Panka Dániel–Pikli Natália–Ruttkay Veronika (szerk.), *Kősziklára építve: Írások Dávidházi Péter tiszteletére /Built upon His Rock: Writings in Honour of Péter Dávidházi.* Budapest, 2018, 45–53; Jankovits László–Szörényi László, A megíratlan és a megírt magyar tárgyú eposz: 1519: Megjelenik Stephanus Taurinus *Stauromachiá*ja. In: Jankovits László–

művei nem ehhez a románcos műfaji tradícióhoz csatlakoznak, de mindketten kénytelenek voltak alakítani az eposz műfaji szabályain ahhoz, hogy elmondhassák az általuk választott tárgyat. Etédi Sós ehhez olyan elbeszélési módot választott, amely az összes, egymásnak gyakran ellentmondó Mohács-értelmezést egyszerre mutatta be. Bár művének sok jellemzője, mint Kalliopé mellőzése, az eposz műfaji szabályai megtagadásának tűnhet, ezek az írói gesztusok olyan kísérletként is értelmezhetők, amely egy nem eposzi tárgyat próbál eposzként megmutatni. A csata elvesztésének ellentmondásos okai mind azt próbálják érzékeltetni, hogy a különben vitézül harcoló magyar sereg hogyan maradhatott alul az alsóbbrendűnek tekintett ellenféllel szemben. Az egymással ellentétes narratívák azért jelenhetnek meg egymás mellett Etédi Sós Márton művében, mert ezek együttes szerepeltetése rámutat arra, hogy egy ilyen súlyos vereség nem értelmezhető az eposzok hagyományos teleologikus történelemszemléletével. Bár a Habsburg-uralom Etédi Sós értelmezésében elhozza majd az aranykort, ez nem következménye az eposz cselekményének, hanem csak fölvillantja az ország föltámadásának lehetőségét. Míg Etédi Sós eposzának polifóniája újító módon játékba hozta a műfaji szabályokat, addig Aranyosrákosi Székely Sándor éppen ezekből a szólamokból egyet kiválasztva mutatta be a műfaj lehetőségeit. Aranyosrákosi Székely a magyar sereget és műve hősét, II. Lajost minden, a műfajra jellemző erénnyel fölruházta. Eposzában éppen azt mutatja be, hogy milyen következményekkel jár, ha ezek az erények korszerűtlenné válnak.

Orlovszky Géza (szerk.), *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig.* (A magyar irodalom története, 1.) Budapest, 2007, 627–642.

Kovács Gábor – Mester Béla*

MOHÁCS SZEREPE A MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN

Tanulmányunkban a *Mohács-toposz*t úgy tárgyaljuk, mint a *kulturális emlékezet* részét, mint assmanni értelemben vett *emléknyomot,* illetve Pierre Nora terminusával *emlékezethelyet*. Annak a leírására teszünk kísérletet, hogy mit *jelentett,* mi volt a *funkciója* a Mohács-toposznak a magyar politikai eszmetörténet egyes korszakaiban, és mi tette *alkalmassá* arra, hogy folyamatosan központi szerepet töltsön be a nemzet kulturális emlékezetében, holott kimutatható, hogy ennek a szerepnek a betöltésére más alternatívák is folyamatosan jelen voltak. A következőkben először röviden tisztázzuk Assmann és Nora említett fogalmait, ami már csak azért sem kerülhető meg, mert azok az utóbbi években markánsan megjelentek a *Mohács emlékezetét* tárgyaló magyar diskurzusban is. E fogalmi és módszertani elemzés végső kérdése az lesz, hogy az említett fogalmak hogyan, milyen esetleges finomításokkal, értelmezésekkel alkalmazhatók tárgyunkra. Ezt követően a hosszú tizenkilencedik század Mohács-diskurzusának az áttekintése következik oly módon, hogy a súlypontot a reformkor képezi mint a Mohács-toposzt részletesen kidolgozó és a nemzeti emlékezet középpontjába helyező korszak, amihez képest a *kulturális emlékezet* kutatásában az előző korok anyagát csupán előzményként, a későbbiekét pedig egy már kész toposz esetleges módosulásaiként, jelentés- és funkcióváltozásaiként érdemes tárgyalni. A harmadik részben a hosszú tizenkilencedik században már aprólékosan kidolgozott Mohács-toposz első világháború utáni átértelmeződésének módozataival foglalkozunk, végezetül dolgozatunkat az ebben a korszakban indult diskurzusok második világháború utáni utóéletének vizsgálata zárja.

I. MOHÁCS MINT *EMLÉKEZETHELY* ÉS/VAGY *EMLÉKNYOM* SAJÁTOSSÁGAI

Mohács régtől fogva a magyar kulturális emlékezet alapvető fontosságú, magától értetődő *emlékezethelyeként,* illetve *emléknyomaként* működik. Ezzel kapcsolatban

* A szerzők az MTA BTK Filozófiai Intézet tudományos főmunkatársai.

az eszmetörténész feladata annak a jól elkülöníthető lépésekben lejátszódó, hosszú időt igénylő folyamatnak a rekonstruálása, amelynek során a Mohács-toposz a magyar nemzetépítés egymást követő fázisaiban a nemzeti identitás egyik alapvető, ám koronként változó funkciójú elemévé vált. E rekonstrukció első lépéseként azt kell megvizsgálnunk, hogy az *emlékezethely,* a *kulturális emlékezet* és az *emléknyom* fogalmai, amelyekre az újabb, Mohács emlékezetéről szóló magyar szakirodalom is egyre inkább támaszkodik,[1] milyen módon alkalmazhatók tárgyunkra.

A magyar szaknyelven belül az utóbbi időben egyre inkább állandósuló *emlékezethely* szakkifejezés a Pierre Nora által bevezetett és terminussá tett neologizmus, a *lieux de mémoire* sikeres magyarítása. Nora arra az antik retorika elméletében gyakran tárgyalt szónoki gyakorlatra utal – Cicero alapján a *locus memoriae* kifejezés általa megalkotott francia változatával –, amelynek alapján a rétor vizuálisan, általa jól ismert térbeli helyekhez rendelve tárolja emlékezetében előre megformált szónoklata egyes nyelvi elemeit, érvelésének struktúráját.[2] Ezt az eredetileg szimpla mnemotechnikai eljárásnak tekinthető gyakorlatot vonatkoztatja azután Nora a közösségi emlékezetre, amelyet azután már nem csupán emlékezéstechnikai módszerként, hanem a kollektív identitás alapjaként tárgyal. Nora sajátlagos terminusalkotó eljárása következtében könnyű és csábító a fogalmat némileg félreértve, leszűkített jelentéssel csupán olyan *térbeli helyekre* használni, mint például jelentős történelmi események, csaták, trónra lépések és trónfosztások, forradalmak színhelyei, történelmi személyiségek szülőházai és halálának helyszínei. Az emlékezethelyek kutatásának egyik módja szerint eljáró kutató valóban azonosítja az emlékezet helyeit ezekkel a szimbolikus, némely esetben kultikus térbeli helyekkel, és feladatának csupán azt tartja, hogy feltárja ezek használatának történetét – ez sem kis munka. A kifejezés és más nyelvű megfelelői egyre jobban elterjednek a történelemről és a kulturális emlékezetről folytatott közbeszédben, ami inkább erre az elsődleges értelemre utal. Ez talán a legfeltűnőbb Nora alapműve rövidített angol kiadásának címében, amely – bizonyára a *public realm* analógiájára – *realms of memory*-ként adja vissza a francia

1 E téren az elmúlt évek vizsgálatai közül néhány fontos eredmény a Debreceni Egyetem koordinálta kutatásokhoz kötődik. Az elméleti, módszertani jellegű eredmények összefoglalását lásd: S. Varga Pál–Karl Katschtaler–Donald E. Morse–Takács Miklós (eds.), *The Theoretical Foundations of Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*. (Loci memoriae Hungaricae, 1.) Debrecen, 2013. Kiemelten foglalkozik a Mohács-toposszal a kutatási eredmények közlésére létrehozott könyvsorozat következő kötete: S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013. A kutatások fogalmi és módszertani kiindulópontját szimbolikusan is jelzi a *lieux de mémoire/emlékezethely* terminus a kötetcímekben, illetve Aleida és Jan Assmann írásai az első kötetben: Aleida Assmann, The Transformative Power of Memory. In: S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations*, 22–35; Jan Assmann, Communicative and Cultural Memory. In: Uo. 36–43.

2 Cicero, *De oratore,* II. 86. 354. A szakirodalomban meghonosodott *locus memoriae* kifejezés nem pontosan ebben a nyelvtani alakban szerepel a szövegben. Cicero szóhasználata egyébként már maga is a görög retorika egyik, az ő idejében már közkeletű kifejezésének, a *mnemotopos*nak a latin nyelvű kultúrában való meghonosítása.

terminust.[3] Ugyanez a tendencia figyelhető meg az ezzel párhuzamosan elterjedt angol változatokban: *place(s) of memory, site(s) of memory* vagy az, hogy azonosítják a régebben is használt *landmark(s)*-al, illetve a német alakokban: *Erinnerungslandschaft(en), Erinnerungsort(e)*. Alapjában a magyar *emlékezethely* terminus is erre utal, azonban megfigyelhető benne a tudatos megkülönböztetés az *emlékművel* asszociált *emlékhelytől,* jelezve a szélesebb jelentésmezőt. Az eredeti latin kifejezés és szóbokra azonban még ennél is jóval szélesebb jelentésmezővel bír. Éppúgy utalhat az emlékezetnek *térben,* mint *időben* kijelölt, megjelölt tájékozódási pontjaira – például jeles dátumokra, évfordulókra –, de vonatkozhat akár gyakran idézett, a kulturális emlékezetben szimbolikus *szöveghelyekre* is. A francia történész a jelentésmező mindezen elemeit bele is értette koncepciójába, és a recepcióban is megjelenik az igény, hogy számot vessenek az emlékezethely fogalmának nem térbeli elemeivel. Ezért tulajdonítanak gyakran feltűnően nagy jelentőséget a terminus értelmezésének szakmai publikációkban, ami abban is megnyilvánul, hogy a nem francia nyelvű írásokban is gyakran megadják Nora eredeti terminusát, sőt – erre leginkább az angol nyelvű irodalomban van példa – a pontosság és egyértelműség kedvéért inkább a francia kifejezést használják anyanyelvi (angol) megfelelője helyett. Erről tanúskodik a föntebb hivatkozott angol nyelvű kötet tárgymegjelölése: *Hungarian 'lieux de mémoire' Studies*,[4] illetve a szintén föntebb idézett magyar nyelvű kötetben S. Varga Pál előszavának megjegyzése is: „Nemcsak Nora, de az emlékezethelyek nem francia kutatói közül is többen kétségesnek találták a fogalom általánosíthatóságát, lefordíthatóságát. (Itt jegyzem meg, hogy a fogalom latin megfelelője is problematikus: kötetünk [valójában: *a könyvsorozat* M. B.] címében a *loci memoriae* kifejezés szerepel – Pierre Nora terminusának azonban mind térbeli, mind elvontabb vonatkozásai vannak, ezért a locus mindkét többes számú alakjának indokolt volna a használata; a pontos cím *Loca atque loci memoriae Hungaricae* volna.)"[5]

Nora kiindulópontja a *történelem* és *emlékezet* közötti különbségtétel. Teóriája szerint az emlékhelyek iránti igény akkor jelenik meg, amikor – a modernitás szükségszerű velejárójaként – az élményszerű hagyomány státusza megkérdőjeleződik. A nemzet emlékezetközösségként történő konstitúciója ennek a terméke: „Az emlékezethelyek, vagyis az olyan helyek iránti érdeklődés, ahol még megragadható és kikristályosodik az emlékezet, történelmünknek ehhez a rendkívüli pillanatához kötődik. […] A folyamatosság érzése az emlékezethelyekbe költözött át. […] Az emlékezet természeténél fogva sokféle és megsokszorozódó, kollektív, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkihez és senkihez sem tartozik, ezért lehet egyetemes. Az emlékezet a megragadható dolgokban gyökerezik, a térben, a gesztusokban, a képekben és a tárgyakban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és a dolgok közötti

3 Pierre Nora (ed.), *Realms of Memory*: *Rethinking the French Past.* Ford. Arthur Goldhammer; az angol kiadást szerkesztette Lawrence D. Kritzmann. Chicago, 1998. Nora az angol kiadáshoz írott előszavában maga is utal a két nyelv terminológiai eltéréseire: Pierre Nora, From *Lieux de memoire* to *Realms of Memory*. In: Nora (ed.), *Realms of Memory,* XV–XXIV.

4 S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations*.

5 S. Varga et al. (eds.), *The Theoretical Foundations,* 9.

viszonyokhoz kapcsolódik. […] Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. […] Csakhogy ez az emlékezet kívülről közeledik felénk […]. Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. […] A nemzeti történelem ma az emlékezethelyekben ölt testet."[6]

Jól kitapintható a fönti idézetekből, hogy Nora számára a *történelem* és az *emlékezet* megkülönböztetése az *emlékezethely* fogalmának bevezetésével saját, közvetlenül a második világháború után felnövő és szocializálódó nemzedéke modernizációs élményével függ össze, ennek a problémáira kínál elsődlegesen egyfajta választ, azokra a kérdésekre, amelyeket kezdetben speciálisan francia gondoknak tekintett. (A fönti idézetekben a „történelm*ünk*" és „nemzet" mindig magától értetődően a francia nemzetre és annak történetére utal.) Később, látva fő művének világsikerét, már egyetemesen alkalmazhatónak gondolja az eredetileg a francia történelem számára kidolgozott módszert. A munkája magyar fordításához írott előszóban így fogalmaz: „A kilencvenes évek elején – nagy meglepetésemre – azt kellett észrevennem, hogy az, amit francia sajátosságnak véltem, valójában egy sokkal általánosabb jelenség franciaországi következménye: az emlékezet mélyről feltörő és mindent magával ragadó hulláma végigsöpört az egész világon."[7] Ezt az *emlékezeti hullámot* felelteti meg a világtörténelmet és az egész emberiséget átható emancipációs hullámmal: „A század második felében bekövetkező nagy változások, valamint a történelmi és a politikai megrázkódtatások sajátos jellegének megfelelően az emlékezet előretörése természetesen különböző formákban jelenik meg. Nálunk […] a vallási, társadalmi, szexuális, helyi kisebbségek teljes emancipációjához vezetett. Máshol a gyarmati létből a függetlenségbe való átmenetet segítette elő. Megint másutt, például a kelet-európai országokban, a kommunista világból a szabad világba való átmenetet. A mélyben, észrevétlenül zajló folyamatok azonban valójában semmiben sem különböztek egymástól: a történelem ismét előtérbe került, vagy talán inkább újjáéledt, mégpedig az emlékezeti tudat formájában."[8] Vagyis a nem sokkal korábban még francia sajátosságnak tekintett jelenségek besorolnak abba a trendbe, ahol a különböző helyeken zajló folyamatok *semmiben sem különböznek egymástól*, ezért magyarázhatók egy séma szerint: „Az emlékezethely minden bizonnyal azért váltott ki szerte a világon nagy visszhangot, mert az emlékezeti tudat megjelenése egyetemes jelenségnek bizonyult. Ez [a …] fogalom […] egyszer csak, nagy meglepetésemre és örömömre, napjaink történelme megértésének egyik kiemelkedő jelentőségű eszközévé vált."[9] Nora mindössze másfél oldalas előszavának föntebb idézett kitételeit természetesen nem vehetjük olyan súllyal figyelembe, mint szaktanulmányainak konklúzióit,

6 Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010, 13, 15, 20, 22, 32. A történelem és az emlékezet viszonyának problematikájához lásd még: Gyáni Gábor, *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, 2016, 19–35.

7 Nora, *Emlékezet és történelem,* 8.

8 Uo.

9 Uo.

két dolgot azonban semmiképpen nem hagyhatunk megjegyzés nélkül: a feszültséget a francia történelemre kidolgozott módszer és aközött, hogy azt mindenhol, minden körülmények között akadálytalanul alkalmazni lehet, és azt a nézőpontot, amely mindenekelőtt a *jelen* kulturális emlékezetének a problémáit állítja a középpontba.

Az emlékezethely-problematika lényegi eleme a kommunikatív és kulturális emlékezet közötti Jan Assmann-féle megkülönböztetés, amely a rövid távú, a közelmúltra irányuló és a hosszabb távú kulturális emlékezet közötti különbségre vonatkozik. A közelmúltat az eseményeket átélő generáció emlékezete őrzi: az egyén ebben kortársaival osztozik – ez természeténél fogva töredékes, fragmentált és szubjektív jellegű. Ennek a kortársi emlékezetnek a hatóköre csupán néhány évtized, Assmann a rómaiak *saeculum*-fogalmára utalva negyven évről beszél, rámutatva arra, hogy ennek az eleven emlékezetnek a hatósugara még az írásos társadalmakban sem terjed ki a nyolcvan évnél régebbi eseményekre. Ez alapvetően biografikus típusú emlékezés: az emlékanyagot a személyes, egyéni élet kronológiai és pszichés keretei strukturálják. A kulturális emlékezet hosszú távú és struktúráját tekintve is más. A kommunikatív emlékezet sajátosan cseppfolyós jellegű, ezzel szemben a kulturális emlékezet tárgyiasít, és – ez a vonása a későbbiekben fontos lesz számunkra – mitizáló jellegű; „a múlt szilárd pontjaira irányul. Benne sem képes megőrződni a múlt mint olyan. A múlt itt szimbolikus alakzatokká alvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés. […] A mítoszok is az emlékezés alakzatai: a mítosz és a történelem közti különbség itt érvényét veszti. A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, nem a tényleges történelem számít. Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. […] A történelem az emlékezés által válik mítosszá. Nem elvalótlanodik, hanem éppen ellenkezőleg, így válik csak valóságossá, lankadatlan normatív és formatív erővé."[10] Assmann néhány évvel később továbbelemzi a kulturális emlékezet működésének a szerkezetét, és kidolgozza az *emlékezettörténeti* kutatások módszertanát. Az *emlékezettörténet* művelője számára nem annak az eseménynek a rekonstrukciója az elsődleges cél, *aminek* az emlékezetét kutatja, hanem annak a *funkciónak* a leírása, amelyet az adott társadalom *emlékezetgazdálkodásában* betölt mint a *közösségi identitás* fontos eleme, attól függetlenül, hogy a szóban forgó esemény a valóságban hogyan történt meg, illetve egyáltalán megtörtént-e. Assmann megfogalmazása szerint „[a]z emlékezettörténeti kutatás célja nem az, hogy a hagyomány esetleges igazságait megtudja, hanem hogy ezeket a hagyományokat magukat is a kollektív, illetőleg kulturális emlékezet jelenségeiként tanulmányozza. […] Az emlékezettörténet feladata abban áll, hogy kielemezze a hagyomány mitikus részeit, és felfedje rejtett szándékait."[11] Assmann érzékletes példája Ehnaton fáraó és Mózes alakjának összevetése: az előbbiről biztosan tudjuk, hogy történeti figura, ugyanakkor tel-

10 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, 53.

11 Jan Assmann, *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknyom megfejtése*. Ford. Gulyás Gergely. Budapest, 2003, 24–25.

jességgel hiányzik az emlékezettörténetből, míg Mózes alakja az emlékezettörténet fontos eleme, noha semmilyen bizonyosság nincsen arról, hogy valóságos történeti személyként is létezett. Az emlékezettörténet assmanni módszertanának alapfogalma az idézett művében bevezetett *emléknyom*. Amint föntebb Nora *emlékezethely* terminusával kapcsolatban már láttuk, itt is megfigyelhető a kifejezés idegen nyelvű – vagyis a szerző anyanyelvétől eltérő – használatának egyfajta bizonytalansága. Az inkább németül publikáló Assmann ezt a könyvét amerikai vendégprofesszori időszakában, angolul írta meg eredetileg,[12] és a műben több helyen hangsúlyosan utal is mondanivalója kifejtésének nehézségeire ezen a számára idegen, bár jól beszélt nyelven.[13] Árulkodó részlet, hogy éppen az ekkor megtalált alapfogalmat, az emléknyomot óvakodik angolul megformulázni, az csak a mű egy évvel későbbi német változatának az alcímében jelenik meg.[14]

Assmann koncepcióját gyakran a Nora elméletének hatástörténetét jelentő keretben tárgyalják, habár a körülbelül ugyanabba a nemzedékbe tartozó német gondolkodó elgondolását Norával nagyjából párhuzamosan dolgozta ki. Föntebb, elsőként idézett nagy hatású munkája ugyanabban az évben, 1992-ben jelent meg, mint Nora monumentális vállalkozásának utolsó kötete, első fogalmazványai azonban visszanyúlnak a nyolcvanas évek elejére, arra az időre, amikor Nora munkájának előkészületeire sor került. Assmann-nak, már csak egyiptológusi hátterének és szélesebben vett ókortudományi szakmai kapcsolatainak a következtében is, kezdettől fogva más volt a viszonya saját elgondolása egyetemes alkalmazhatóságának kérdéséhez, mint Norának. Ő eleve az egész emberiség, de legalábbis a tágabb értelemben vett nyugati civilizáció kulturális emlékezetének szerkezetét kívánta leírni, egészen az alapoknál, az írásbeli hagyomány kialakulásánál kezdve a történetet. Ezt a nagy ívű és szándékoltan egyetemes megközelítést azonban bevallottan sajátosan német nézőpontból, a *múltfeldolgozás* tapasztalatainak felhasználásával dolgozta ki, ezért (is) találta meg saját terminológiáját könnyebben, természetesebb módon németül, mint más nyelven. Az eredeti tervek szerint a *kulturális emlékezetről* szóló munkát feleségével és gyakori szerzőtársával, Aleida Assmann-nal közösen írta volna, kitérve például a szerzőtárs kutatási témájának, a huszadik századi német emlékezettörténetnek a tapasztalataira is. Módszertani tanulságot is levonhatunk abból a fejleményből, hogy a hatalmas téma és főleg annak időhorizontja szétfeszítette, megvalósíthatatlanná tette az eredeti koncepciót. Noha mindkét szerző azóta is úgy gondolja, hogy lényegében ugyanazt a fogalmi apparátust egészen különböző helyek, korszakok és kultúrák emlékezettörténetének a vizsgálatára egyaránt alkalmazni lehet, láthatóan letettek arról, hogy eredményeiket egységes narratívában beszéljék el.

---

12 Assmann rendszeresen publikál ugyan angol nyelvű tanulmányokat, ezekben azonban többnyire egy már korábban részletesen kidolgozott elképzelése mellett érvel. A Mózesről szóló könyve eddig az egyetlen példa arra, hogy valamely *lényegileg új* elgondolását először angolul fejtse ki, és ezt dolgozza át németül.

13 Jan Assmann, *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA, 1997.

14 Jan Assmann, *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*. München–Wien, 1998.

Jan Assmann elmélete eddigi alkalmazásainak esetében megfigyelhetjük, hogy elsősorban a premodern kultúrák emlékezetalakzatainak vizsgálatában bizonyult sikeresnek, majd ezt ő maga – Egyiptom európai emlékezetének nyomát követve – kiterjesztette a kora újkorra és az újkorra,[15] Aleida Assmann pedig ugyanazon módszertan alapján a második világháború utáni, elsősorban német kulturális emlékezetre.[16] A módszer eddigi legfontosabb alkalmazásaiból tehát jószerivel teljesen kimarad a modern értelemben vett közép-európai nemzetek létrejöttének kora és a hosszú tizenkilencedik század, továbbá a két világháború közötti időszak emlékezetalakzatai sem kerülnek szóba, hiszen a kutatás ezzel kapcsolatos tárgya nem a korszak maga, hanem *ennek a korszaknak a későbbi emlékezete*. Az elméletalkotók érdeklődésének ezt a sajátos időhorizontját mindenképpen figyelembe kell vennünk módszertani szempontból akkor, ha éppen a hosszú tizenkilencedik században és a két világháború közötti időszakban jellemző emlékezetalakzatokat vizsgáljuk, ahol előre számíthatunk arra, hogy e korszakok kulturális emlékezete másképp működik, s szerkezete karakteresen eltér az előző és későbbi korokétól.

Nora föntebb taglalt, az *emlékezethely* fogalmán alapuló teóriájával tehát csínján kell bánni. A francia történész maga is felhívta a figyelmet azokra a problémákra, amelyek felmerülhetnek az elmélet francia és/vagy egyetemes történelemre való alkalmazása során. Ez – elméleti és módszertani tekintetben – óvatosságra kell, hogy intse a nem francia témával foglalkozó kutatót.

Mindkét korábban említett alapfogalom bevezetése, amelynek elméleti keretében *Mohács emlékezetét* egyre inkább tárgyalják a magyar tudományosságban, alapjában véve a kulturális emlékezet második világháború utáni szerkezetváltozásainak a leírására tett kísérlet, jellegzetesen a kontinentális Európa tapasztalatából kiindulva. Ez – ahogyan az hasonló esetekben lenni szokott – azokra a nagyjából párhuzamosan megjelenő francia és német interpretációkra támaszkodik, amelyek azután nemzetközi dimenzióban már mint egyetemesen érvényes és egymással is összeötvözött elméletek jelennek meg.

Mohács emlékezete emlékezetalakzatának vizsgálata azonban már előzetesen is fölvet néhány olyan sajátosságot, amely problematikussá teszi a magyar tárgy beillesztését a kínálkozó elméleti keretekbe. Ebben az esetben már magát az emlékezet térbeli helyét, a *csatamező* kollektív emlékezetben betöltött szerepét is igen árnyaltan közelíthetjük csak meg, hiszen a tizenkilencedik század elejének *helyi* katolikus egyházi, magát *birodalmi* keretek között pozicionáló Mohács-kultuszát egy világ és több mint egy évszázad választja el attól, hogy véglegesen és

15 Assmann emlékalakzatokat illető elemzési eljárásának azt a legalábbis furcsa következményét, hogy például a *természetes* és a *tételes,* kinyilatkoztatott *vallás* kettősségének toposzát az újkori német gondolkodás történetében Kant vallásfilozófiai munkásságának teljes mellőzésével írja le, részletesebben elemeztük a közelmúltban: Béla Mester, The Concept of Religio Duplex within Today's Discourse of Globalization. In: Anca Dobrinescu (ed.), *The Dialogue of Cultures*. Ploieşti, 2015, 155–165.

16 Legutóbbi, az NDK emlékezetét is tárgyaló kutatásainak magyarul is hozzáférhető eredményeit lásd: Aleida Assmann, *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Ford. Huszár Ágnes. Budapest, 2016.

minden elemében *nemzeti emlékezethellyé* váljék. A csatamező mint *térbeli* emlékezethely, kultuszhely szerepénél, fontosságánál azonban mindig lényegesebb volt a Mohács-toposz mint a nemzeti történelem kitüntetett *időbeli pontja* az egyik oldalon, illetve éppen hogy *időtlen* jelkép- és példaszerűsége a másikon.

Ugyanakkor *Mohács emlékezete* sohasem vált tisztán a kulturális emlékezet mindentől független alakzatává, nem szakadt el teljesen a vizsgált korszakokban a *történettudományi* kutatásoktól; egy-egy új adat, legyen az újonnan előkerült írott forrás vagy ásatási eredmény, azonnal kölcsönhatásba lép a kulturális emlékezettel. A történészek mindig tisztában vannak azzal, hogy Mohácsra vonatkozó kutatási eredményeiket nem kezelhetik pusztán szaktörténészi belügyként, a kulturális emlékezet alakításának meghatározó alakjai pedig koruk lehetőségeinek keretei között odafigyelnek a képzőművészetben, szépirodalomban vagy értekező prózában megalkotott emlékezeti jelek történettudományos hitelére.[17]

Mohács emlékezete abban a tekintetben is egyediként kezelendő, hogy a *toposzon belül* szinte létrejötte óta problematikusnak számít tisztán nemzeti, avagy világtörténeti jelentőségének a kérdése. Sohasem született végleges döntés arról, hogy olyan szimbolikus eseményként tekintünk-e rá, melynek révén a magyarok – tragikus következményekkel bár – mégis a világtörténelem kitüntetett pontján találják magukat, vagy tisztán a mi ügyünknek, magyar nemzeti tragédiának gondoljuk. Az a hosszú idő és változatos szerepkör is óvatosságra kell, hogy intse a kutatót, amelyet *Mohács emlékezete* betöltött és betölt a magyarok identitásában a tizenkilencedik századi modern nemzetépítési folyamatoknál jóval mélyebbre, a magyar kora újkor kezdetéig nyúló gyökereivel egészen napjainkig. *Mohács emlékezetének* eddigi magyar emlékezettörténeti kutatásai bizonyítják, hogy a kortárs magyar tudomány tisztában van a fönti nehézségekkel, azonban mégsem kíván lemondani arról, hogy a magyar kulturális emlékezet e fontos, alapvető toposzát mégis a nemzetközi tudományosságban ismert fogalomrendszer szerint írja le. Éppen ezért figyelhető meg az erről szóló publikációkban az átlagosnál nagyobb módszertani tudatosság, az elméleti kérdések tisztázásának gyakran megfigyelhető igénye, amint az kitűnik a föntebb példálózva hivatkozott néhány szakirodalmi összeállításban is.

17 A Mohács emlékezetét tárgyaló reprezentatív szöveggyűjteményekben ma is együtt találhatók meg az ásatási eredmények, források, interpretációk, valamint a szépirodalmi és képzőművészeti műalkotások. Lásd például: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források, a csatahely régészeti feltárásának eredményei*. (3. bőv. kiad.) Budapest, 1987; B. Szabó János (szerk.), *Mohács*. (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006. A történettudományi kutatási eredmények kulturális emlékezetben betöltött szerepével számot vető történészi magatartás példájaként lásd: Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016.

II. MOHÁCS HELYE A MODERN MAGYAR KULTURÁLIS NEMZET MEGALKOTÁSÁBAN

A módszertani és elméleti alapok körbejárása után e fejezetben először a Mohács-toposz *hosszú tizenkilencedik századbeli* kialakulásával és a modern értelemben vett nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepével foglalkozunk, a reformkorra helyezve a hangsúlyt. Első lépésként két tényezőt szükséges röviden számba venni. Az első a történelemről, a történetiségről általában élő, a tárgyidőszak során is változó sémák, háttérelméletek szerepének tisztázása, tekintettel arra, hogy a korszak egyben a történetfilozófia, majd a szűkebb, szaktudományos értelemben vett történettudomány kialakulásának a kora is egyben. Így különösen nem mindegy, hogy a magyar kulturális nemzetépítés folyamatában a nemzet narratív identitását megfogalmazó szerzők milyen fogalmi keretben, milyen elméleti háttérrel dolgoztak, és milyen szellemi hátteret tételeztek föl célközönségükről. Ezt követően azt is szükséges áttekintenünk, hogy melyek a Mohács-toposz értelmezésének azok az áthagyományozódott elemei a történeti csata másnapjától egészen a hosszú tizenkilencedik század kezdetéig, amelyekre *Mohács emlékezetének* modern kidolgozói támaszkodhattak. Ennek során külön oda kell figyelnünk azokra a forrásokra, amelyek az élénken folyó Mohács-diskurzus közben mint a kor szenzációszámba menő felfedezései láttak napvilágot. E lehetőség szerint rövid összefoglalások után a jelen fejezet fő témája természetesen magának a reformkori Mohács-toposznak az általános áttekintése kell, hogy legyen, illetve néhány kulcsszöveg közelebbi elemzése is szükséges. Ezután azokat a kérdéseket kívánjuk megválaszolni, hogy *Mohács emlékezete* pontosan milyen szerepet töltött be a magyar kulturális emlékezetben, mi tette alkalmassá erre a szerepre, és voltak-e, esetleg vannak-e még ma is alternatívái ennek a toposznak *mint emlékezetalakzatnak*. Végezetül röviden kitérünk *Mohács emlékezetének* 1849 utáni részleges átértelmeződésére. A fejezetnek ebben a befejező részében annak a folyamatnak a leírása a feladat, melynek során az addigra már részletesen kidolgozott Mohács-toposz *Világos emlékezetének* alapvető értelmezősémájává válik. Itt azt kell elsősorban elemezni, hogy melyek azok az elemek, amelyek a reformkori nemzeti emlékezetnek ezt a meghatározó alakzatát már jóval a forradalom előtt alkalmassá tették az akkor még csak nem is sejtett újabb nemzeti katasztrófa értelmezési és emlékezési sémájának a szerepére. Véleményünk szerint ez az a pontja a magyar emlékezettörténetnek, amikor tartósan, talán véglegesen beépült a nemzeti identitásba a *vereség kultúrája,* azzal a következménnyel, hogy a következő nemzeti tragédia, Trianon értelmezési és emlékezeti sémájává is magától értetődő módon válik Mohács (Világosra vetített) emlékezete. Ez a történet azonban már a tanulmány harmadik és egyben utolsó nagy fejezetének a témája.

II. 1. Történet és történetiség a hosszú tizenkilencedik század elejének magyar kultúrájában

A vizsgált korszakban a magyar szellemi élet nem csupán a Mohács-toposz emlékezetalakzatát dolgozta ki, hanem általában ekkor alakult ki a *történetiség* fogalmára épülő tudományosság és közgondolkodás is. A kontinentális Európában a tizennyolcadik század közepétől kezdve általánossá vált, hogy a filozófiát a *filozófia történetével* együtt, arra alapozva tanították a felsőbb iskolákban.[18] Rövidesen minden jelentősebb iskolamester egyik feladatává az vált, hogy filozófiatörténeti összefoglalásokat írjon, és ezeknek a bevezetőknek az esztétikai fejezeteiben hamarosan a világirodalmi példatárat is az irodalomtörténet sémájában beszélték el. Nem sokkal később kötelezővé vált a Habsburg Birodalom egyetemeinek bölcsészkarán a történettudományi kurzus teljesítése, ennek kapcsán történettudományi katedrákat alapítottak, amelyekre már vonatkozott a professzorok korábban elrendelt tankönyvírási kötelezettsége. A tudományos és a közgondolkodás történelmi léptékkel mérve rövid időn belül soha nem látott mértékben és tartósan *historista* jellegűvé vált. A hivatalos, de nem nemzeti jellegű kulturális intézményeknek ez a történeti szemléletű átalakulása szolgál (legalábbis az egyik) hátteréként annak, hogy a magyar kulturális nemzetépítés is ebben a fogalomkörben kezdett gondolkodni. (Az alternatíva egyfajta szinkrón, természettudományos és gazdasági alapozású országismeret lehetett volna, a csúcspontján a korabeli értelemben vett statisztika tudományával. Ez a vonulat sem volt a korban lényegtelen és hatástalan, ám a dominancia kezdettől fogva az újabb világtrendekkel inkább egyező történeti szemléleté volt.) A történeti alapú magyar nemzeti önmeghatározás kidolgozásában alapvető szerepet kapott a Magyar Tudós Társaság, amelynek működése az azelőtti hivatalos kulturális intézményrendszer egyfajta ellenintézményeként is felfogható. Elég egy pillantást vetni akadémiánk pályakérdéseire, mindjárt feltűnik, hogy az egyes diszciplínák szakszótárainak a létrehozása után mindjárt a következő feladat szinte minden osztály számára a fontosnak érzett kérdések *történelmi alapozású* megoldási kísérlete. Például a korabeli magyar filozófiai gondolkodás színvonalát vagy a magyar urbanizáció szintjét a kor gondolkodása szerint akkor tudjuk világosan megítélni, ha rendelkezünk a magyar filozófia, illetve a magyar városok részletesen megírt történetével.[19] A reformkorban és az azt követő két évtizedben lét-

18 A kor legelterjedtebb filozófiatörténetének első kiadását, amelynek különböző, többnyire rövidített változataiból fél Európában, így nálunk is, tanítottak, lásd: Johann Jakob Brucker, *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta.* I–V. Lipsiae, 1742–1744.

19 A magyar filozófia történetének pályadíjnyertes elbeszélését lásd: Almási Balogh Pál, Felelete ezen kérdésre. Tudományos mivelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél? In: *Philosophiai pályamunkák.* Budán, Magyar Tudós Társaság, 1835, XI–XVI; 1–211. Részletes elemzését lásd: Mester Béla, A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában. Almási Balogh Pál vállalkozása. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat* 16:62 (2015) 54–74. A magyar várostörténetről szóló díjnyertes dolgozatot lásd: Hetényi János, *Honi városaink befolyásáról nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására.* (Történettudományi pályamunkák. Kiadja a' Magyar

rejöttek az akkor legfontosabbnak ítélt szellemi területek magyar nemzeti keretben és történeti megközelítésben megírt értelmezései. A magyar filozófiatörténetírás kezdeteiről már szóltunk, itt Almási Balogh Pál összefoglalása után a következő, sokáig meg nem haladott, bár a szerző váratlan halála következtében torzóban maradt mérföldkő Erdélyi János munkája.[20] Az irodalomtörténetben a szerző életprogramjának csúcspontjaként létrejönnek Toldy Ferenc áttekintésének egymást követő változatai.[21] A történettudományban ekkoriban napvilágot látott dolgozatokat pedig itt még vázlatosan sem lehetséges áttekinteni, ezért a későbbiekben a történészek közül csak azokat említjük meg, akik a leginkább befolyásolták a Mohács-toposz kidolgozását. Külön meg kell említeni azonban a korszak közgondolkodását nagyban befolyásoló számos magyar nyelvű történelemtankönyvet, amelyeknek nem annyira a Mohács-toposz kidolgozásában volt nélkülözhetetlen szerepük, mint inkább abban, hogy elterjesszék és lehorgonyozzák a köztudatban.[22]

A föntebb emlékeztetőként felsorolt, jelentősebb történeti szellemű összefoglaló munkák a Mohács-toposz modern változata felbukkanásánál jóval későbbiek, hiszen hosszú előkészületi folyamat eredményei. Azért volt érdemes mégis először említeni ezeket, mert összefoglaló jellegükből adódóan jobban tetten érhető bennük az a történetfilozófiai szemlélet, amelyet követnek. Nagyjából négy szellemi, filozófiai szemlélet bontakozik ki a korabeli történeti művek hátteréként, ezek azonban nem kizáróak, van közöttük átjárás. Később látni fogjuk, hogy a pár évtizeddel korábban megjelenő Mohács-toposz értelmezésében is ugyanezek lesznek jelen. Az első lehetőség a *nemzet csinosodásának* a skót felvilágosodás szerzőitől örökölt programja és történelemszemlélete, amely megegyeztethető Kantnak a felvilágosodás végtelen folyamatáról vallott elgondolásával, amelynek tartalma az emberiség szüntelen tökéletesedése. A másik a herderi történelemszemlélet, amely szintén az emberiség folyamatos haladását tételezi, ám e haladás egyes stációit az önálló arculatú nemzeti kultúrákban horgonyozza le. A meghatározó reformkori nemzedékre gyakorolt befolyása miatt külön kell említeni Schellinget (az ő híve volt például a föntebb említettek közül Almási Balogh Pál) és természetesen magát Hegelt. Utóbbinak azonban igazi *történeti* művet alkotó magyar híve, dacára az 1830-as, 1840-es évek magyar hegeliánus csoportjának, csak Erdélyi János személyében akadt, és ő is közismerten későn, utolsó pályaszakaszában jutott csak el a német mesterig. Ezek a történetfilozófiai keretek magyar hatástörténetükben nem kizárólagosak: az elkötelezett schel-

Tudós Társaság, 1.) Budán, 1841. Részletes elemzését lásd: Mester Béla, Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures. A Hungarian Case. *Filosofija – Sociologija* 29:1 (2018) 52–60.

20 Erdélyi János, A bölcsészet Magyarországon. In: Uő, *Filozófiai és esztétikai írások*. Budapest, 1981, 197–295, 952–959.

21 Ennek mérvadó és részletes tárgyalását lásd: Dávidházi Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.

22 Erről a témáról lásd a következő alapvető monográfiát: Lajtai L. László, *„Magyar nemzet vagyok". Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. (Eszmetörténeti Könyvtár, 18.) Budapest, 2013.

lingiánus Almási Balogh módszertani tekintetben is hangsúlyosan hivatkozik Hegelre (igaz, úgy, mint a legjelentékenyebb schellingiánus gondolkodóra), és az is közhelynek számít a magyar filozófiatörténeti szakirodalomban, hogy legfontosabb hegeliánus gondolkodónk, Erdélyi *Herderen keresztül* olvassa Hegelt. A *nemzet csinosodásának* programját követő, ám a nemzeti hagyományok herderi eszmerendszerétől mentes gondolkodót is nehezen lehetne találni. Mindezek a keretként funkcionáló történetfilozófiai sémák a háttérben alapjában véve két módon befolyásolták *Mohács emlékezetének* reformkori megformálását. A *nemzet csinosodásának* folyamataként elgondolt történelemkép arra tette érzékennyé a szerzőket, hogy jelöljenek ki a történelemben olyan szimbolikus pontokat, amelyek lendületet adtak a civilizálódás folyamatának, vagy éppen megakasztották azt. A herderi gondolati háttér viszont a *sajátos nemzeti hagyományok* ápolására, illetve megkonstruálására bátorította a magyar gondolkodókat. *Mohács emlékezete* mindkét célra kiváltképpen alkalmasnak bizonyult.

A történelemfilozófiai sémák hatása mellett figyelembe kell venni azt a feladatot, amellyel a kor minden történelemmel vagy a nemzeti emlékezettel szembesülő értelmiségije találkozott. Ez azt a kívánalmat jelenti, hogy a korábban jól kidolgozott, meggyökeresedett protestáns és katolikus, illetve függetlenségpárti és aulikus történeti narratívákat lehetőség szerint egységes, modern magyar nemzeti elbeszéléssé fésüljék össze. Mind a történetfilozófiai háttér, mind a nemzeti elbeszélés megteremtésének igénye természetes módon kapcsolódott össze az akkori közélet középponti problémáival a nemzeti identitást meghatározó minden történeti toposz, így *Mohács emlékezete* kapcsán is. Ezeknek az elemeknek akkor lesz jelentőségük, amikor sor kerül a *Mohács emlékezete toposz* átöröklődött elemeinek a modern nemzeti emlékezetközösség új kívánalmai szerinti átdolgozására, ennek értelmezéséhez azonban át kell tekintenünk röviden ezeknek az örökölt toposzoknak legalább a főbb típusait.

II. 2. A Mohács-toposz örökölt elemei és a kortárs történelmi tapasztalat

A mohácsi csata történetével kapcsolatos magyar krónikairodalomban elbeszéltek alapján a csata katonai lefolyása nagy vonalakban ismert volt akkor, amikor a magyar szellemi életben elkezdtek intenzíven foglalkozni Mohács emlékezetével. A különbségek az események értékelésében és értelmezésében jelentek meg. Ebben az alfejezetben egyetlen híres kora újkori vitával példázzuk, hogy milyen típusú értelmezésekkel találkozhatott a tizenkilencedik század embere a múlt örökségeként, és hogy milyen lehetőségei voltak e hagyomány saját célú felhasználására, valamint azt is bemutatjuk egy reformkori eset kapcsán, hogy egy ekkoriban újonnan előkerült, az addigiakhoz képest meglepő tartalmú történeti forrásban foglaltak hogyan épültek be a formálódó emlékezetalakzatba. Végezetül azt vizsgáljuk meg, hogy egy régi típusú, a modern kulturális nemzetépítés fogalomrendszerétől meglehetősen idegen emlékezetalakzat miként él tovább, hogyan épül be, majd olvad fel részlegesen a nemzeti kulturális emlékezetben.

Pázmány Péter és Magyari István híres, a *romlás okairól* szóló vitájáról,[23] majd Szerémi György évtizedekkel korábbi, Buda eleste után született, a reformkor ezen éveiben ismertté váló visszatekintéséről lesz szó,[24] amelynek különlegességét az adja, hogy *Mohács emlékezete* ekkor amúgy is a közvélemény egyik fókuszpontja volt. Végül a csata helyszínének közelében a nemzeti diskurzus kezdetekor már létező helyi és egyházi jellegű kultuszára térünk ki.[25]

Pázmány és Magyari történelemértelmezési vitájának az összehasonlítása a reformkor Mohács-diskurzusával dióhéjban megmutatja azt a folyamatot, amelynek során látszólag ugyanazok a magyarázati elemek jelennek meg, az emlékezet egész alakzata azonban mégis alapvetően átalakul. Ami elsőként feltűnik, hogy a tizenhetedik századi vitázók szövegeiben, bár a mohácsi vész mint esemény kiemelt szerepet kap, még nincs meg az a magától értetődő szimbolikus jelentése, mint később: kiemelt időbeli eseménye ugyan a *sok romlásnak*, de még nem használatos metaforaként, az *országvesztés jelképeként*. Jellegzetes, hogy az írások címei *nem Mohács okainak* föltárását ígérik, mint egy modern szerző tenné körülbelül a tizenkilencedik század elejétől, habár mindketten kitérnek a csata elvesztésének konkrét okára is. Amint az ismeretes, mindkét egymással vitatkozó történelemteológiai értekezés megnevez egy általános okot az ország romlására a jogos isteni büntetés kiváltójaként, valamint egy konkrét okot a csatavesztésre, amely összefüggésben áll az általános okkal. Az okok megnevezése és általában az érvelés, gondolkodás szerkezete igen hasonló, már csak azért is, mert Pázmány műve közvetlenül reagál Magyari értekezésére, a vétkes személyek és társadalmi hátterük megnevezése azonban ellentétes. Magyari fő okként az ország és azon belül elsősorban az ország nagyjainak, közöttük a papságnak a feslett életmódját, valamint a protestánsok üldözését nevezi meg. Ebből a bűnös állapotból következik az a gőgös elbizakodottság, amely az örökös terméketlen tanácskozásokban, ugyanakkor a hadi felkészülés elhanyagolásában nyilvánul meg. Mindezeket az elemeket a csatavesztés közelebbi magyarázatakor Tomori alakjába sűríti, aki katolikus főpap és egyben országnagy is, fővezérként pedig az elbizakodottság mintaképeként elhamarkodottan, reménytelen hadi helyzetben rendeli el a támadást, veszedelembe taszítva ezzel mind a királyt, mind az országot. Pázmány szintén az ország bűnös állapotáért kapott isteni büntetés keretében értelmezi a történteket, a bűn okozói és hordozói nála azonban a protestáns eretnekek. A csatavesztés konkrét okaként nála is megmarad az elhamarkodott

23 Magyari István, *Az országokban való sok romlásnak okairól*. Budapest, 1979; Pázmány Péter, Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairúl írt könyvére. In: Illyés Gyula és mások (szerk.), *Pázmány Péter művei*. (Magyar Remekírók) Budapest, 1983, 7–28. Az írások először 1602-ben, illetve 1603-ban jelentek meg.

24 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. Budapest, 1961. A szöveg 1545 körül keletkezett, reformkori fellelésének és közzétételének történetét lásd: Csorba Dávid, Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 387–396, különösen 390–391. A történetírói kánon 16. századi alakulására lásd Tóth Gergely e kötetben található írását.

25 Ennek egyik újabb elemzését lásd: Brigovácz László, Intések az utókornak – Mohács hagyatéka reformkori szentbeszédekben. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 250–258.

magyar támadás, amelyet azonban az ő elbeszélése szerint nem Tomori rendel el fővezérként, hanem a fegyelmezetlen, magukon uralkodni nem tudó közvitézek kényszerítik ki. A meggondolatlan támadás az országnagyok politikai-katonai hibája helyett így mintegy az egész nemzet jellemhibájának egyik megnyilvánulásává válik, a tizenkilencedik századi *szalmaláng-toposz* egyik előzményévé. Azt sem tarthatjuk valószínűtlennek, hogy a *közvitézekbe* saját korának végvári katonaságát vetítette vissza, amely réteg különösen fogékonynak bizonyult a reformációra.

Mindebből a közös rugóra járó, de más bűnösök megnevezéséhez vezető történelemértelmezési keretből a tizenkilencedik század embere számára a következő elemek lesznek a megfelelő átértelmezés után hasznosíthatók: az elbeszélések felekezeti keretét nemzeti kerettel kell mindenekelőtt fölváltani, és a közvetlen isteni büntetés eszméjét is föl kell váltani a történelem valamely törvényszerűségével. Az ország általános erkölcsi állapota, az egyet nem értés és a közös cselekvésre való képtelenség leírása megmarad, ám eloldódik a vallási különbözőségtől, ami az eredeti magját képezte. Ehelyett egyre inkább visszavetítik a tizenhatodik századba saját koruk reformeszméjét az egyes *társadalmi csoportok* utilitarista érdekegyeztetési és érdekegyesítési programjával. Nem annyira a felekezeteknek és az egyes országnagyoknak kell tehát már ebben az értelmezésben valamiféle erkölcsileg és vallásilag alátámasztott keresztényi megbékélést létrehozniuk egymás között, hanem a nemzet rendjeinek, társadalmi rétegeinek kellene a sikeres együttműködést lehetővé tevő, kölcsönös érdekeken alapuló megegyezést, mintegy új társadalmi szerződést létrehozniuk. Ez a meggondolás lesz többek között később 1514 újraértelmezésének és Moháccsal összekapcsolásának alapja; eszerint 1514-ben hosszú időre megszűnt a nemesség és a parasztság érdekegyeztetésének a lehetősége, ami meggátolta a török elleni hatékony fellépést. (Elég ezzel kapcsolatban Eötvös József regényére utalni.) E történeti diskurzus mögött mindig kitapinthatóak a parasztságra vonatkozó korabeli reformpolitika aktuális történései, az ezzel kapcsolatos mindenkori politikai napirend.

Szerémi György írása itt annak példájaként fontos a számunkra, hogy miként kezeli a Mohács emlékezetéről szóló reformkori diskurzus azokat a történelmi adatokat, amelyeket az ugyanebben az időben szaktudománnyá válni kezdő történettudomány szolgáltat. Szerémi szövegét már az akadémia szervezte tudományosság keretében találták meg, első részletét is akadémiai folyóiratban közölte felfedezője.[26] A közölt részlet abból a Szerémi írásához csatolt függelékből származik, amely a király halálának alternatív elbeszélését tartalmazza. E verzió szerint a menekülő királyt az egyik fővezér, Szapolyai György ölte meg, majd a közben megérkező Tomori bosszulta meg, őt viszont levágták Szapolyai katonái, akiket viszont Tomori vitézei mészároltak le, a kölcsönös megtorlásban pedig több ember esett el, mint a tulajdonképpeni mohácsi csatában a törökök kezétől. A szövegközlést több, ma már nehezen rekonstruálható helyi ásatási

26 Gévay Antal, II. Lajos király' halála. Egy kortárs' eltérő előadása. *Tudománytár (Értekezések)* 8 (1840) 167–175.

kísérlet követte a mészárlás feltételezett helyszínén, Dunaszekcső középkori eredetű temploma mellett, amelyekről, ha nem is részletesen és napra készen, de a korabeli sajtó igyekezett tájékoztatni az érdeklődő közvéleményt.

Témánk szempontjából azért érdekesek a történtek, mert példájukon bemutatható a reformkori *történettudomány* és *emlékezettörténet* kölcsönhatásának szerkezete. Az új tudományos eredményből, az újonnan előkerült forrás közreadásából éppen az a részlet lesz érdekes, amely addig nem ismert módon beszéli el a király halálát, ám közben éppen a széthúzás és az együttes cselekvésre képtelenség addig is meglévő, domináns toposzát fokozza tovább extrém módon, a polgárháború, a testvérharc és a királygyilkosság motívumait felhasználva. Az újonnan megismert elbeszélés tehát *emlékezetalakzatként* esélyes lehetett volna arra, hogy lehorgonyozzák a magyar kollektív emlékezetben. Ugyanakkor viszont ebben az időben ez már ilyen módon mégsem működik. Lehetséges, hogy a szöveg korábbi fölfedezése esetén a történet akadálytalanul a *kulturális emlékezet* részévé vált volna, mint a *magyar széthúzás* különösen véres és érzékletes jelképe; az 1840-es évekre azonban, úgy tűnik, hogy a jól használható elbeszélésektől már azt is megkövetelte mind a kulturális emlékezetet formáló elit, mind a közvélemény, hogy a tetszetős narratíva mögött történettudományi hitelesség is legyen. (A föntebb idézett reformkori szövegközlés is azzal a szerkesztői megjegyzéssel jelent meg, hogy a forrás által elbeszélt történet nemcsak az addigi tudással, hanem *valószínűleg az igazsággal is ellentétes*.) Egy másik valószínű oka annak, hogy ez a történet háttérben maradt, és csak helyi hagyományként, illetve szubkulturális jelenségként maradt fönn a magyar kollektív emlékezetben, az, hogy mire az alapjául szolgáló szöveg nyilvánosságra került, addigra a király alakjának értékelése is jelentősen átalakult a magyar emlékezettörténetben. Míg korábban jellemének, a honvédelemben és az ország vezetésében elkövetett mulasztásainak a megítélése legalábbis ingadozott, változékony volt, és konkrétan a csatavesztéssel összefüggésben is fölmerült személyes hadvezéri felelőssége, a reformkor végére már az országáért meghaló *mártír* alakja válik dominánssá, aki ugyan nem csupán a török, hanem az országnagyok felelőtlenségének az áldozata is, de nem azon a direkt módon, hogy saját alattvalói gyilkolnák meg.

Mohács *helyi* gyökerű, a *katolikus* vallásgyakorlathoz kötött hagyománya ambivalens viszonyban van Mohács reformkorban kialakult nemzeti emlékezetével. A korabeli sajtó és a személyes beszámolók pozitívan értékelik, hogy Király József pécsi püspök kezdeményezésére és alapítványi támogatásával 1817-től kezdve rendszeresen megemlékeznek a csata évfordulójáról Mohácson, közel a feltételezett csatamezőhöz. A pécsi püspöki palotában kidolgozott, a maga logikája szerint átgondolt emlékezetalakzat azonban távlatilag mégis alkalmatlannak bizonyult arra, hogy különösebben fontos szerepet játsszon a magyar emlékezettörténetben. A helyi katolikus Mohács-kultusz egyik legfontosabb előkészítője az a Dorffmaister-csatakép, amit Esterházy László rendelt meg a pécsi püspöki palotába. Ez azonban a *második,* 1687-es mohácsi (vagy nagyharsányi),

a törökök vereségével záruló ütközetet ábrázolja, mint egyfajta elégtételt.[27] Ez a csata azonban sem történeti, sem emlékezettörténeti szerepénél fogva nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a magyar kulturális emlékezet jelentős elemévé váljon. Hadtörténeti, stratégiai jelentőségét nem lehet összemérni az első mohácsi csatáéval, az emlékezettörténetben pedig a török kiűzésének szimbolikus eseményévé Buda visszavétele vált, aminek e szerepkörben a török elleni háború egyetlen eseménye sem lehet reális alternatívája. Ezenfelül itt a török elleni harc és győzelem nem annyira nemzeti, mint dinasztikus ügyként, a Habsburg-ház diadalaként jelenik meg. Így a két mohácsi csatát egymás segítségével felidéző emlékezetalakzat, amellett, hogy szemléletében nyíltan katolikus és aulikus volt, megmaradt helyi jelentőségűnek.

Ezt az emlékezettörténeti hagyományt viszi tovább némileg más formában az az emlékezeti gyakorlat, amit a föntebb említett püspöki alapítvány támogatott. Ennek középpontjában az elesettekért évente bemutatott, évfordulós katolikus emlékmisék álltak. A magyar, horvát és német nyelvű prédikációkkal párosított latin mise nyelvi kifejeződése és a beszédek inkább dinasztiában és birodalomban, mint nemzetben és országban gondolkodó tartalma furcsa módon inkább a regionális kulturális emlékezet számára feleltek meg. A beszédek nyomtatott formában ugyan ismertek lettek a formálódó nemzeti kultúra nyilvánosságában,[28] és némileg eloldódnak helyi kötődéseiktől is,[29] de Mohács ekkorra már jól kidolgozott nemzeti emlékalakzatában csak a pozitív említések szintjén tudták megtalálni a helyüket, tartalmukkal, emlékezési mintázatukkal és fogalmi kereteikkel a nemzeti emlékezettörténet már kevéssé tudott kezdeni valamit.

A filozófiatörténeti értelmezői sémák és az előző korok Mohács-diskurzusának örökölt elemei mellett a Mohács-toposz alakulását jelentősen befolyásolta a világtörténelem és a nemzeti történelem, illetve az emberiség és a magyar nemzet emlékezettörténetének tudatos egybevetését illető kívánalom. Ez *Mohács emlékezetének* esetében is egy alapvető történelmi tapasztalatból ered: az idősebb nemzedék számára a napóleoni háborúk testközelből megélt tapasztalata, a fiatalabbak számára ugyanezeknek a háborúknak az emlékezete, állandó történelmi viszonyítási pontként való megjelenése. Egész Európa számára alapélménynek számított a *világtörténelem személyes* megtapasztalása. Mint ismert, ez volt az origója Hegel történetfilozófiájának is. *Ehhez képest* kellett a kor szélesebb kitekintésű,

27 A mohácsi csata korai képzőművészeti ábrázolásainak ikonográfiájáról lásd: Veszprémi Nóra, A magyar történeti festészet kezdetei? (A mohácsi csata képi ábrázolásai a 18. század végén és a 19. század elején). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 261–273. Lásd még Papp Júlia művészettörténész e kötetben található tanulmányát.

28 Lásd például: *Kövér János Veszprém megyei törsi plebanus által Mohács' véres mezején tartott egyházi beszéd*. 2d. kiadás. Budán, 1838. Látható a könyvészeti adatokból, hogy a szóban forgó regionális kultusz e szövegét országos kiadó adta ki, és igény mutatkozott második kiadására is.

29 Lásd például: *Egyházi gyászbeszéd, mellyet a' mohácsi vérmezőn, ama' szerencsétlen Lajos-csata' napján (aug. 29.) mondott Csajághy Károly. A' bajai tüzkárosultak' segedelmezésére*. Pesten, 1840. Ez a beszéd már a korábbi hasonló mohácsi nyomtatott szónoklatok sikerére alapozva jelenik meg az országos nyilvánosságot megcélzó kiadványként, Pesten, segítséget kérve egy harmadik földrajzi hely, Baja természeti katasztrófa sújtotta lakosainak.

igényesebb gondolkodóinak megindokolniuk, hogy mi lehet a jelentősége a magyar történelem bármely, bármilyen mértékben kitüntetett eseményének. Ez az alapja a mai olvasó számára némileg meglepő módon, ám elég gyakran fölbukkanó szöveghelyeknek, amelyeken a reformkori gondolkodó a *mohácsi* csatáról a *waterlooi*ra, illetve a *waterlooi*ról a *mohácsi* csatára asszociál, összevetve a kettő jelentőségét és emlékezetét.

II. 3. A Mohács-toposz jellegzetességei a reformkori irodalomban és gondolkodásban

Mohács reformkori emlékezetének vizsgálatakor első lépésben abból a művelődéstörténeti körülményből célszerű kiindulni, hogy ez volt a magyar kultúra első olyan időszaka, amelyben a közbeszédet az időszaki sajtó dominálta, ugyanakkor a máből nézve a korabeli szűkös lapengedélyezési és cenzurális szabályok következtében a magyar sajtó még viszonylag kezelhető, áttekinthető szövegkorpuszt nyújt. Ennek vizsgálatakor nem ragaszkodtunk szigorúan a reformkor szimbolikus kezdődátumához, így figyelembe vettük a reformkorban is jelentős folyóiratok 1825 előtti évfolyamainak anyagát is. A Világos után indított folyóiratok, így például az *Uj Magyar Muzeum* anyagának a vizsgálatára azonban e kutatás keretei között már nem tudtunk sort keríteni. Igyekeztünk figyelembe venni a kor mérvadó tudományos, irodalmi és kulturális sajtóját, a napilapokra, a politikai sajtóra és a korban népszerű, fontos kulturális tartalmakat is közlő divatlapok vizsgálatára azonban már nem tudtunk kitérni. Jellege, tartalma miatt önálló periodikumként kezeltük viszont a *Hasznos Mulatságok*at, amely formai szempontból csupán egy napilap kulturális melléklete volt. (Ebben jelent meg például Kemény Zsigmond Mohács-esszéjének másodközlése az erdélyiek után a magyarországi olvasók számára.) Terjedelmi okokból nem tudtunk kitérni a Magyarországon nem magyar nyelven megjelent sajtó áttekintésére sem, így elemzésünk csupán egyetlen, budai német lapban megjelent írást érint majd a rá adott magyar nyelvű reakció kapcsán.

A következő lapok alább jelzett évfolyamainak anyagát tekintettük át és elemeztük: *Athenaeum* 1837–1843, *Aurora – Hazai almanach* 1822–1837 (Kisfaludi Károly évkönyve az úgynevezett *Aurora-pör* idején párhuzamos változatokban jelent meg Bajza József és Szemere Pál szerkesztésében 1834–1835 között; mindkettő anyagát figyelembe vettük), *Élet és Literatúra* 1826–1827, *Muzárion – Élet és Literatúra* 1829, 1833, *Felső Magyar Országi Minerva* 1825–1836, *Figyelmező* 1837–1840, *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1841, *Tudománytár (Értekezések)* 1834–1844, *Hasznos Mulatságok* 1817–1840, *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1821–1827, *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1828–1840.

A fönt leírt korpuszban a *Mohács* kifejezés különböző összetételei 425 ízben fordultak elő, igen változatos formákban és szövegösszefüggésekben. Ezek közül 420 esetben utalnak valamilyen módon a mohácsi vészre, a maradék ötben a reformkori Mohács mezőváros földrajzi, népesedési és gazdasági adatai kerülnek elő különböző statisztikai összefoglalók részeként, de három esetben itt is

valamilyen emlékeztető jelzőt fűz a közlemény a helynévhez: *„a gyászos emlékű Mohács melletť* vagy más, hasonló értelmű kitételt. Csak a száraz, listaszerű adatfelsorolásokban fordul elő a *Mohács* helynév a *mohácsi vészre* való bármiféle utalás nélkül, az egész szövegkorpuszban mindössze két ízben. A számos előfordulás között persze viszonylag ritka a mohácsi csatát közvetlenül elbeszélő szépirodalmi, rá vonatkozó tudományos vagy történelmi tanulságait, szerepét elemző, összefüggő értekező prózai szöveg. Ezek közül a legfontosabbakra, leginkább jellemzőkre később külön is kitérünk. A mohácsi emlékezetalakzat genezisének a vizsgálata során azonban fontos az esetleges, futólagos említések tipizálása is, hiszen az olyan apróságok is a közgondolkodás korabeli állapotát megvilágító adatok lehetnek, hogy a *Hasznos Mulatságok* minden lapszámának végén rendszeresen közölt szórejtvények közül két, időben egymástól nem távol megjelentnek is *Mohács* a megfejtése, egy harmadikban pedig a megfejtés egyik lépéséhez vezető útmutatásként szerepel.

A mellékesnek tetsző, de jelentéssel telített említések vizsgálata során elsőként két jellemző mintázat tűnik föl: Mohács *történelmi példázatként* és *egyedi eseményként,* egyben korszakhatárként értelmezése, melyek közül időben az előbbitől haladunk a második dominanciájának az irányába. Mohács emlékezetének az átalakulása egyaránt jellemző a szépirodalmi szövegekre és az értekező prózára. Arról a változásról van szó, amelynek az elején Mohács, bár már jelképként szerepel, még csak egyike a példálózva felsorolt történelmi sorscsapásoknak, tragédiáknak, amelyeknek nem is feltétlenül mindegyike része a magyar történelemnek. Látszólag ugyanez a toposz jelenik majd meg az átalakulás végpontján úgy, mint a történelmünk további menetét hosszú időre meghatározó, a magyar történelmet az egymástól élesen elkülöníthető Mohács előtti és utáni korra osztó tragikus esemény, a magyar történelemben minden korábbinak a következménye és egyben minden későbbinek az oka.

Lássunk mindkét mintázatra néhány jellemző példát. Mohács *példázatként* tárgyalása olyan alkotásokban is megjelenik, amelyek saját célkitűzésük és címük szerint Mohács egyediségét hangsúlyozzák. Ilyen például Rákosi Székely Sándor eposz-kísérlete.[30] A mű középpontjában ugyan a csatának és előkészületeinek hagyományos eposzi eszközökkel történő leírása áll – seregszemlék, égi és földi tanácskozások –, az elbeszélés mégis inkább arra törekszik, hogy Mohácsot beillessze az ismert történelmi példatárba, amelynek Várna, Buda eleste ugyanúgy a részei, mint a magyar történelmen kívüli Kanna.[31] Ezt erősíti föl annak a hangsúlyozása, hogy Mohácsot az egész magyar történelem hadi dicsőségéhez képest kell értékelni, ábrázolni. A szerző explicit módon is kifejtett poétikai, egyszersmind emlékezettörténeti dilemmája, hogy miért kell egyáltalán Mohácsot is megénekelni a nándorfehérvári diadal és a szigeti veszedelem mellett, mutatja,

30 Rákosi Székely Sándor, Mohács. Hősi költemény. Négy énekben. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 8 (1828) 33–55. A mű ugyan befejezett, ám a témája okán a nemzeti nagy eposz szerepére pályázó, ugyanakkor mindössze 22 oldalas költemény mégis inkább csak kísérlenek tekinthető, mintsem megvalósított eposznak. A műről lásd Csonki Árpád e kötetben közölt tanulmányát.

31 A cannae-i csatát emlegetik így gyakran korabeli magyar nyelven.

hogy a korban mennyire tudatában voltak annak, hogy a Mohács-toposznak a magyar emlékezettörténetben léteznek alternatívái, és hogy az alternatívák közötti választás a magyar kulturális emlékezetet hivatásszerűen formáló elit döntésén múlik. Mohács az alternatívák közüli kiemelésének szándéka azonban inkább odavezet, hogy az alternatívák sorozata, beleértve Mohácsot, egyenrangú, tetszés szerint felhasználható történelmi esetek példatáraként jelenik meg. Mohács, Buda eleste és a muhi csata emlékét kapcsolja össze az ebbe a csoportba tartozó egyik jellemző költemény,[32] a másik pedig Mohácsot és Buda elestét.[33] Ezt a típust képviseli (ekkor még) Kölcsey Ferenc is, a várnai és a mohácsi csatát párhuzamba állító rövid versével.[34] Már ebben a régebbi korok emlékezetalakzatait továbbőrző típusban is alapvető a belső megosztottság, viszálykodás, valamint az elhamarkodottság és elbizakodottság mint a történelmi katasztrófák oka, illetve a nemzethalál utáni újjászületés képe mint reménység.[35]

A Mohácsot egyedi eseményként és korszakhatárként, egyszóval *sorsfordulóként* megjelenítő emlékezetalakzat szépirodalmi példáinak áttekintésében feltűnő, hogy milyen kevés közöttük a magának a csatának az elbeszélésére tett kísérlet, és ezek sem válnak az irodalmi kánon részévé. Korai példaként említhető Virág Benedek II. Lajost sirató munkája,[36] és a későbbiekben is csak egy másik királysiratót sorolható még ide.[37] Jóval jellemzőbb az az eljárás, amely nem a történelmi eseményt, hanem már eleve *a Mohácsra emlékezést* teszi meg a vers témájává.[38] A radikális emlékezettörténeti fordulatot is a klasszikusok e szellemben, a háromszázadik évfordulóra vagy az ezt követő néhány évben írott, hatásukban

32 Teleki D., A' vándor. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 20 (1840) 145–149. (A reformkori sajtóból vett példákat mindig azzal a szerzői névváltozattal adjuk meg, amely az eredeti megjelenési helyen szerepel, beleértve a korabeli írásmódot és a rövidítéseket, illetve a keresztnévnek a korban gyakori elhagyását is.)

33 Belitz [Beliczay] Jónás, Hunnia (A' Mohácsi hadveszély után. 1526.) *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 17 (1837) 9–10.

34 Kölcsey, Hazafiúság. *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 1 (1821) 6–7.

35 Lásd például: „Árva magyar nép! kit nemzetnek mondani félek, / mert az erőst illet, de te gyönge vagy és megoszolva." Teleki, A' vándor, 147; Rákosi Székely Mohácsa Tomorit hibáztatja a meggondolatlan támadás elrendelőjeként. Kölcsey így fogalmaz: „Ledőlt Országok hamvain / Egy szép hon támad-fel, / Melly lelket tölt, melly szívet ráz /Neve zengéseivel." Kölcsey, Hazafiúság, 7.

36 Virág Benedek, Emlékeztető versezet. Delinger Jánosnak. *Hasznos Mulatságok* 5:1 (1821) 42. 321–323. A szerző itt barátját és költőtársát, Delinger János érdi plébánost szólítja föl a közös költői emlékezésre annak a hagyománynak a felelevenítése kapcsán, hogy II. Lajos, útban Mohács felé, először egy érdi nemesembernél szállt meg.

37 Borkúti, Lajos király. *Athenaeum* 1:2 (1837) 8. 62–63.

38 Néhány kevésbé ismert példa: Debreczeni Bárány Ágoston, Az 1526-dik Mohácsi-vésznek, 3-dik Századi gyász-emléke. *Felső Magyar Országi Minerva* 2:3 (1826) 635–638. A versezet figyelemreméltóan vonatkoztatja egymásra a nemzet mint politikai test ismert metaforáját és a nemzethalál képét: *nemzeti testhalomról, nemzeti vérhalomról* beszél, párhuzamba állítva az egyes vitézek testét és a nemzettestet ért csapásokat. Mező-Madarassi Szalay Antal, A' Mohácsi Sírhalom. *Felső Magyar Országi Minerva* 4:10 (1828) 1924–1928; N. N., Mohács. *Hasznos Mulatságok* 1 (1833) 20. 153 (név nélkül megjelent epigramma); B., Álmom. Kis. Asszony Hava 29-én virradóra. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 18 (1838) 12–13 (itt is a *visszavonás, civódás* képei dominálnak).

egymást erősítő és inspiráló versei jelentik.[39] Ezek között is Kisfaludy Károly *Mohács-elégiá*ja bizonyult a magyar kulturális emlékezet igazi mérföldkövének, ahol végleg rögzültek *Mohács emlékezetének* alapelemei: nemzethalál és nemzeti feltámadás, illetve a meggondolatlan harci kedv okozta vereség, amely Tomori alakjában ölt testet. A költeménynek a magyar klasszikusok sorába illeszkedő kanonizálódása a máról visszatekintve magától értetődő, de kortárs recepciójának jelentőségét is megítélhetjük már abból is, hogy a belőle vett idézet a vers megjelenésének évétől a *Felső Magyar Országi Minerva* szerkesztői programra utaló mottója lesz: *„Él Magyar, áll Buda még!"*; voltaképpen ennek révén válik szállóigévé.

Kevésbé elemezte eddig a szakirodalom azt a folyamatot, amelynek során a történelmi tárgyú, ám nem közvetlenül Mohácsról szóló versben és prózában megszaporodnak a hangsúlyos utalások Mohácsra, ami azzal a következménnyel jár, hogy a magyar kulturális emlékezetben végleg megszilárdítják Mohácsnak mint korszakhatárnak, más eseményekkel nehezen összevethető jelentőségű sorsfordulónak a szerepét.[40]

---

39 Kisfaludy Károly, Mohács. Elegia. *Aurora – Hazai almanach* 4 (1825) 81–84; Bajza József, A' mohácsi nap' harmadik századán. 1826, Augusztus' 29. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 341–343. Népdalok 1. Mohácsi dal. *Aurora – Hazai almanach* 9 (1830) 124–125 (a verset a későbbi szakirodalomban Kisfaludy Károly műveként tárgyalják); Vörösmarty, Mohács. *Aurora – Hazai almanach* 10 (1831) 228.

40 Lásd például: Garay János, Két leány. Románcz. *Athenaeum* 6:1 (1842) 14. 215–216. (A szeretteiket a csatában elveszítő hátramaradottakról.) Kisfaludy Sándor, Dobozy Mihály, és hitvese. (Rege a' magyar Előidőből.) *Aurora – Hazai almanach* 1 (1822) 23–34; Horváth Endre, Gritti Lajos (1534). *Aurora – Hazai almanach* 2 (1823) 135–148. (Mohács után idegen származású kalandorok kezére kerül az ország.) Horváth Endre, Enyingi Török Bálint feleségének. A' Stambuli hét toronybul Torbágyra. *Aurora – Hazai almanach* 3 (1824) 153–168; Vörösmarty, Cserhalom. *Aurora – Hazai almanach* 5 (1826) 141–172; Kiss Károly, Sólymos Dezső. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 93–111; Kiss Károly, Hollókő. *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 267–282. (Az első történelmi novella a parasztháború idején játszódik, a narrátor viszont a Mohács utáni időkből visszatekintve értékeli a történteket, a második történet Mohács utáni.) Horváth Endre, A' sziszeki győzödelem (1593). *Aurora – Hazai almanach* 6 (1827) 1–35. (Az ábrázolt hadi eseményeket úgy mutatja be, mint amelyeknek tétje Mohács megismétlődése vagy az érte vett reváns lehetősége.) Kiss Károly, A' kibujdosott magyar Lengyelországban. *Aurora – Hazai almanach* 9 (1830) 303–336. (A Mohács után Lengyelországba menekült főszereplő kívülről, időbeli és térbeli távlatból tekint vissza az eseményekre.) Bajza, A' visszatért. *Aurora – Hazai almanach* [a Bajza József szerkesztette változat] 13:1 (1834) 170–171; Kelemen János, Pannónia' sorsa 1521–1526. *Felső Magyar Országi Minerva* 2 (1826) 679–680; Kún B., Két vándor. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 19 (1839) 111–112. (A két vándor a férjét sirató asszony és az apját sirató fiú. Itt is a nemzethalál és a haza érdekében továbbélés gondolata a fő motívum „e' vérmezőn, / Hol egy nép' sírja áll", uo. 112.) Salatz Lajos, A' viszonlátás tőre. (Rege a Múlttból.) *Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 7 (1827) 149–155. (Mohács után játszódó tragikus szerelmi történet.) Németh Jó'sef, Kőszeg. Rege a' magyar előidőből. *Koszorú. Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez* 8 (1828) 145–160. (A szerző korán elhunyt pesti papnövendék, a vers posztumusz közlés. Itt is a nemzettest harca és a nemzeti civakodás motívuma áll a középpontban: „Harczokban kélt Nemzettest", uo. 145. „Csak Hazánk' szeretetének / Égjen bennünk szikrája, / A' szakadás' vak dühének / Ne lángoljon fáklyája", uo. 160.) Paczek Jó'sef, Endre. *Koszorú. Szép-Literatúrai*

A korabeli történettudomány elsősorban forráskiadásokkal és a csatavesztés konkrét katonai és politikai okairól szóló értekezésekkel járult hozzá Mohács nemzeti emlékezetbeli lehorgonyzásához.[41] A történettudomány szerepének taglalása során kell kitérnünk arra is, hogy a korban, mint azt föntebb már érintettük, megszaporodnak a történeti összefoglaló munkák mind Magyarországról általában, mind a magyar művelődés sajátos területeiről, például a magyar filozófia vagy a magyar városok történetéről. Ezekben a munkákban egyre inkább magától értetődővé válik, hogy Mohácsot korszakhatárként kezelik azokban az esetekben is, amikor a tárgyalt anyag logikájából ez nem feltétlenül következne. (A magyar filozófia történetében például a Mátyás korabeli neoplatonizmussal zárulhatna, illetve a tizenhetedik századi magyar kartéziánusokkal kezdődhetne egy-egy nagyobb korszak, tehát jóval Mohács előtt, illetve után. Ha tágabban vesszük a magyar gondolkodás történetét, és a vallástörténetet is beleértjük, akkor pedig szembesülünk azzal, hogy a reformáció kezdetei sem esnek pontosan egybe Moháccsal.) Különösen a művelődéstörténeti érdeklődésű munkák elbeszélésében érezhető gyakran egyfajta törés és értékelési bizonytalanság: a politikatörténeti dominanciájú köztörténetekből átveszik Mohácsot mint alapvető korszakhatárt, mai terminológiával a magyarországi középkort és a magyarországi kora újkort elválasztó eseményt, ennek következtében viszont kérdéses lesz a nemzeti tragédia és a nemzeti művelődés azt követő nagyívű sikertörténetének egymáshoz képesti viszonya. A feszültséget a szerzők vagy megkerülik, szárazon leírva az egymást követő korszakok jellemzőit, kerülve azt, hogy utaljanak az oksági viszonyokra, vagy retorikailag próbálják megoldani a problémát a katonai-politikai katasztrófa és a szellemi újjászületés képeinek ellentétét felmutatva. Arra, hogy a problémát a kortársak is érzékelték, elég itt példaként a föntebb már hivatkozott Almási Balogh Pál magyar filozófiatörténeti munkájának részletes bírálatát említeni. Ennek szerzője egyebek közt azt kifogásolja, hogy Almási Balogh a magyar nyelvű irodalom és a magyar iskolai hálózat tizenhatodik század első harmada utáni felvirágzását úgy tárgyalja, mint a mohácsi vész utáni korszak jellemzőjét, és egy szóval sem reflektál arra az ellentmondásra, hogy egy nemzeti katasztrófa *után,* sőt esetleg annak *következtében* hogyan lehetséges kulturális felvirágzás.[42]

Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez 12 (1832) 20–24. (Mohács utáni magyar hadifogoly-szökési és hazatalálási történet.)

41 Néhány jellemző példa Gévay Antal föntebb már említett szövegközlésén túl: Báró Mednyánszky, Drágffy Jánosnak 1526. eszt.ben Mohácsi Táborból költ utolsó rendelése. *Tudományos Gyűjtemény* 2:8 (1818) 24–32; Velenczey János, Némelly észrevételek, Zápolya János, Magyar Királyról. *Tudományos Gyűjtemény* 6:9 (1822) 21–46; Podhradczky Jó'sef, A' Mohátsi ütközet szerentsétlen kimenetelét tulajdoníthatjuk-e Zápolya Jánosnak? *Tudományos Gyűjtemény* 16:5 (1832) 59–71; Horvát István, *Eredeti Két Magyar Kronika Minő Veszedelem érte a' Mohácsi Ütközet után Magyar Országot, és miként jutott Buda a' Töröknek Rabságába?* Mellyeket … közre bocsát Podhradczky Jó'sef. Pest, 1833. *Tudományos Gyűjtemény* 17:2 (1833) 106–116. (Könyvismertetés.) Podhradczky József, Zápolya János akarva késett-e Mohácsi csatára II. Lajos király segedelmére; és volt-e országlásra elegendő joga? *Tudományos Gyűjtemény* 21:2 (1837) 54–69.

42 Kállay Ferencz, Vezér szó. *Tudományos Gyűjtemény* 21:4 (1837) 109–121. Kállay akadémikusként egyik bírálója volt Almási Balogh akadémiai pályadíjra benyújtott és végül nyertes dolgozatá-

A reformkori gondolkodásban már korán kialakul a tudatos reflexió és érzékenység a Mohács-toposz magyar emlékezettörténetbeli sajátos helyére. Bajza József verse a sírva vigadás toposzát felhasználva utal a magyar gyászemlékezet sajátosságaira,[43] Eötvös József költeménye is azt a magyar sajátosságot állítja a középpontba, hogy mások győzelmi ünnepeihez képest mi a vereségeinkre emlékezünk,[44] Vörösmarty pedig már azt örökíti meg versben, hogy egy másik művészet, a zene révén hogyan élhető újra a nemzeti történelem, beleértve annak tragédiáit vagy elsősorban éppen azokat, és ezek sorából hangsúlyosan kiemeli Mohácsot.[45] Toldy recenziója az emlékezés különböző rétegeit vizsgálja a frissen, népdalszöveg gyanánt közölt mohácsi tárgyú vers és Kisfaludy öt évvel azelőtti *Mohács-elégiá*jának összehasonlításán keresztül,[46] az *Athenaeum* egyik recenzense pedig érzékenyen reagál a hazai német sajtó egyik Mohácsra vonatkozó szerencsétlen megfogalmazására.[47]

Mohácsnak mint emlékezetalakzatnak a végső, elméleti igényű kidolgozása azonban nem meglepő módon a korabeli értekező prózában történik meg, amelynek főbb darabjait tekinthetjük a magyar politikafilozófiai és történetfilozófiai gondolkodás szerves részének. Négy, egymással összefüggő, részben egymásra reflektáló munkát kell kiemelnünk a kor irodalmából: Pulszky Ferenc írását,[48]

---

nak. Kisebbségi véleményt fogalmazott meg és határozottan ellenezte, hogy Almási Balogh nyerje a pályadíjat. A közölt szöveg azonos a még 1834-ben megfogalmazott hivatalos bírálattal, a szerzőnek a szöveg keletkezési körülményeit leíró rövid bevezetőjével a lap szemlerovatában, így Almási Balogh időközben nyomtatásban is megjelent munkájáról közölt recenzióként is felfogható.

43 Bajza József, Bor-ének. *Aurora – Hazai almanach* 5 (1826) 87–91.

44 Báró Eötvös József, Búcsú. 1836. *Athenaeum* 1:2 (1837) 7. 103–104.

45 Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenczhez. *Athenaeum* 5:1 (1841) 1. 6–8.

46 Toldy Ferencz, Könyvismértetés. Az 1830diki Auroráról. V. rész. *Tudományos Gyűjtemény* 14:6 (1830) 112–116. (Az V. részben található Kisfaludy *Mohács-elégiá*jának és a *Mohácsi dal*nak az összehasonlító elemzése. Valójában mindkettő Kisfaludy-vers.)

47 Gaal József, Az Arpádház kihalása, 's a' mohácsi veszedelem mint örvendetes események. *Athenaeum* 5:1 (1841) 96. A *Der Spiegel* című német nyelvű budai lap 1840. december 30. száma 838. oldalán megjelent irodalomkritika magyar tárgyú történelmi novellákat ismertetett, ennek kapcsán megemlékezve arról, hogy Mohács a magyarok vitézségét tanúsítja, és így a nemzeti büszkeség alapja lehet, ugyanakkor nem hangsúlyozva, hogy tragikus eseményről, vesztett csatáról van szó. Ezt nehezményezi az *Athenaeum* recenzense, aki kiigazítja a német lapot, emlékezteti a szerkesztőséget arra, hogy hazafias kötelesség tisztában lenni az ország történetével, és történelmi magánórák vételét javasolja nekik.

48 Pulszky Ferencz, Eszmék Magyarország' történeteinek philosophiájához. I. *Athenaeum* 2:2 (1838) 9. 137–140; II. A' magyarok a' kereszténység' általános behozataláig. *Athenaeum* 2:2 (1838) 18. 280–286; II. időszak. Német befolyás, szent Istvántól Kálmánig. 1000–1114. *Athenaeum* 2:2 (1838) 21. 329–335; III. időszak. Görög befolyás, II. Istvántól III. Lászlóig. 1114–1205. *Athenaeum* 2:2 (1838) 25. 393–400; IV. időszak. A' nemzetiség' reactioja, II. András's az aranybulla. 1204–1235. *Athenaeum* 2:2 (1838) 30. 473–481; V. időszak. Miveletlen nemzetek' befolyása. IV. Bélától III. András haláláig. 1235–1301. *Athenaeum* 2:2 (1838) 47. 737–743; Második közlemény. I. Királyok különböző házakból. *Athenaeum* 3:2 (1839) 5. 65–69; Olasz befolyás. 1302–1395. *Athenaeum* 3:2 (1839) 14. 209–217; III. Német–szláv befolyás. 1395–1444. *Athenaeum* 3:2 (1839) 22. 337–344; IV. Nemzeti visszahatás, Hunyadikor. 1444–1490. *Athenaeum* 3:2 (1839) 27. 417–423; IV. Nemzeti visszahatás, Hunyadikor. 1444–1490. *Athenaeum* 3:2 (1839) 30. 465–471. Később új, minimálisan átdolgozott kiadásban, önálló kötetben is megjelent: Pulszky Ferencz, *Eszmék Magyarország történeteinek philosophiájához*. Buda-Pest, 1880.

Horváth Mihály dolgozatát,[49] Kemény Zsigmond esszéjét[50] és a jelen témánk számára a legfontosabbat, Kölcsey Ferenc évfordulós megemlékezését.[51]

Pulszky Ferenc írása, mint a későbbi önálló kötetben való kiadáshoz írott előszavában maga a szerző említi, cenzurális okokból torzóban maradt. Amint a kiadási adatokból látszik, a folyóirat sűrűn egymás után kezdi közölni az írás egyes fejezeteit, majd a közlés megszakad, azután *második közlemény* jelzéssel sikerül újraindítani, majd egy idő után a sorozat végleg abbamarad. Úgy tűnik, Pulszky a publikálás reménye nélkül meg sem írta a további részeket, vagy a kézirat elveszett az emigrációs években, mindenesetre az önálló kötetben közölt szöveg is ugyanott ér véget, mint a folyóiratbeli. Pulszky egyfajta vezérfonalat, történetfilozófiai elvet kíván nyújtani a jövendő történészeinek munkájához, akik majd *részleteiben* megírják Magyarország történetét. (Ezért a ma idegenesen csengő *történetei,* többes számban.) Pulszky narratív sémája az idegen befolyások és a nemzeti elv visszahatásainak periodikus változására épít. Ebben a sémában az idegen hatás a periferikus helyzettel, a hanyatlással és a belső integráció gyengülésével, a széthullással asszociálódik, míg a nemzeti visszahatás az ország és nemzet regenerálódását, virágzását, a belső integráció erősödését hozza el, valamint központibb, legalábbis kevésbé periferikus szerepet a történelem színpadán. Az elkészült részekből nagy eséllyel megjósolható a valószínű folytatás és egyben a cenzurális tiltás oka is. Pulszky Mátyás haláláig jut, az utána következő időszakokat pedig az előző részekben kidolgozott történelemértelmező séma szerint a legkézenfekvőbb úgy folytatni, mint az idegen befolyás és a belső dezintegráció fokozódását a Jagellók alatt, aminek egyenes következménye Mohács. Az igazi mélypont azonban csak ezután következik a „két pogány" uralmával, amit felvált a Habsburgok már Erdélyre is kiterjesztett hatalma, amelyet

49 Horváth Mihály, Vázolatok a' magyar népiség' történetéből a' török uraság' korszakában. *Athenaeum* 3:1 (1839) 26. 401–406; 27. 417–421; Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. Buda' visszavételétől II. Józsefig. 2 (1839) 32. 497–504; Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. 33. 513–519. Később gyűjteményes kötetben is megjelent: Horváth Mihály, Vázolatok a' magyar népiség' történetéből. In: *Horváth Mihály Kisebb történeti munkái*. III. Pest, 1868, 387–432.

50 Kemény Zsigmond, Mohácsi veszedelem' okairól. *Hasznos Mulatságok* 22:1 (1838) 27. 201–207; 28. 209–216; 29. 218–224; 30. 225–232; 31. 235–240; 32. 246–248. (Első közlése a Kolozsvárott megjelenő *Erdélyi Társalkodó*ban jelent meg folytatásokban 1838 márciusának közepétől április elejéig.)

51 [Kölcsey Ferenc], Mohácsot-ünneplő. *Aurora – Hazai almanach* [a Szemere Pál szerkesztette változat], 14:2 (1835) 129–152. Az eredeti kiadás név nélkül és ezen a címen jelent meg. A név nélküli megjelenés gyakori megoldás volt Szemere korábbi lapjában, az *Élet és Literatúrá*ban, amelynek Kölcsey közeli munkatársa volt. Az értekező prózai írás megjelentetésének ténye is a Szemere korábbi lapjában kialakult szerkesztői elveket követte: Szemere tudatosan vegyítette a szépirodalmi, kritikai és értekező szövegeket, míg az *Aurórá*t alapító Kisfaludy Károly és az őt követő Bajza József tudatosan csak szépirodalmat közölt. Kölcsey írása a későbbi gyűjteményes kötetekben már névvel és *Mohács* címmel szerepel. Az eredeti címet azért érdemes emlékezetünkbe idézni, mert az írás egyik alapkérdése éppen az, hogy egyáltalán miért kell egy vereségről, tragédiáról megemlékezni, azt „ünnepelni". Számos modern kiadása közül az egyik: Kölcsey Ferenc, Mohács. In: *Nemzet és sokaság. Kölcsey Ferenc válogatott tanulmányai.* Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Kulin Ferenc. Budapest, 1988, 292–304.

csak az erdélyi fejedelmek jobb napjai és a hosszabb-rövidebb szabadságharcok szakítanak meg időlegesen.

Pulszky többször hivatkozik a reformkorban, illetve majd később is Horváth Mihály történettudósi munkásságára. Horváth dolgozatát a korabeli közönség ráadásul együtt olvasta Pulszkyéval: akkor jelent meg az *Athenaeum*ban, amikor Pulszky szövegének közlése szünetelt, mintegy azt helyettesítő történetfilozófiai olvasmányt nyújtva az olvasóknak. Horváth egészen másként közelít a történelem fogalmához e dolgozatában, maga a feltett kérdés is más szerkezetű, mint Pulszkyé, ám közelebbi elemzésben mégis rokonságot mutat egymással a két problematika. A témát és módszert kijelölő *népiségtörténet* kifejezést a mából visszatekintve könnyű azonosítani a következő század *nemzeti alkat* diskurzusával, és van is a kettőnek némi köze egymáshoz, de a viszonyuk korántsem ilyen egyszerű: ami felé Horváth tapogatózik a rendelkezésére álló források és módszertanok alapján, az legalább annyira rokon a későbbi társadalomtörténeti és mentalitástörténeti megközelítésekkel, mint a nemzeti alkat diskurzusával. Horváth dolgozata a tárgyalt időszakok tekintetében is kiegészíti Pulszky írását, hiszen javarészt azokról az időszakokról ír, amelyekig Pulszky már nem jutott el. Horváthot a közgondolkodás, a közértelmesség, a mindennapi élet, a magyar társadalom mindenkori mentális és morális állapota és annak változásai érdeklik, mégpedig úgy, hogy a Mohács előtti és utáni török háborúkat, a hódoltság és a török kiűzésének az időszakát tételezi olyan alapvető fordulópontként, amelyet le kell írnia, meg kell ragadnia. Tisztán megjelenik ebben a korszakolásban a magyar önértelmezésnek az az alapvető dilemmája, hogy a középkorból a (kora) modern korba átmenet együtt jár a nemzeti függetlenség elvesztésével, az idegen uralommal és az idegen hatások elszenvedésével, hogy itt visszautaljunk Pulszky történelemértelmezésére. Horváth leírásai kiegyensúlyozottak és mértéktartók, igyekszik egyfajta leltárt elkészíteni, amelynek során úgy vonja meg a mérleget, hogy mi az, amit ilyen szerencsétlen körülmények között, *Mohácson át* belépve a modernitásba is sikerült elérnünk, amire a továbbiakban építhetünk. Az áthallás a reformkori közgondolkodás számára világos: első pillantásra ugyan minden, ami magyar, a „régi dicsőség része", és minden, ami modern, egyben idegen; mégis lehetséges a saját magyar modernizáció programja – *haza és haladás* –, ahogyan az lehetséges volt jóval nehezebb körülmények között, Mohács után is.

Kemény Zsigmond esszéje, jóllehet a címében konkrétan a mohácsi csatavesztés okait említi, mégis nagyobb ívű, szélesebb kitekintésű történelemértelmezés részévé és ugyanakkor jelképévé teszi Mohácsot. Maga ennek az eljárásnak a lehetősége is jól jelzi, hogy Mohács szimbolikus, ugyanakkor történetileg valóságos fordulópontként, korszakhatárként kezelése 1838-ra az emlékezettörténetében sokáig és sok tekintetben némileg eltérő úton járó erdélyi nyilvánosságban is evidenciává vált. Az olvasóközönség már nem a csata hadtörténeti rekonstrukcióját, modellezését, újrajátszását várta el egy a címében szó szerint ezt ígérő esszétől, hanem annak a modernizációs állapotnak az okaira kíváncsi, ahová a *Mohács* szimbólumával jelzett nemzeti katasztrófa köztudomásúlag eljuttatott bennünket, és egyben a lehetséges kiutakra is kíváncsi. Érdemes közelebbről elemezni azt az általános leírást, amellyel hosszú korszakok magyar

közállapotait jellemzi mindjárt a bevezetőben: *„Nemzeti életünk közelebb lefolyt néhány százada nem volt a közjólét, öntudat, körülmények teljes ismeretéből származott józan számítás, polgári erény és dicsőség korszaka.* […] *A nemzedékek hosszú sorain apáról fiúra véghagyomány gyanánt leszállott viszályok következésiben elerőtlenedés, a pillanat csábjainak bűnös bókolás, a körülmények megnehezedő súlyának tehetetlen maga-aláadás jövének napirendre.*"[52] Egyrészt kifejezetten modern, saját kora közéleti terminológiájával megfogalmazott erényeket, viselkedésmódokat hiányol az előző korokból: a nemzetet öntudatos, megfontolt és racionális döntésre képes, polgári erényekkel rendelkező tagjaiból az érdekegyesítés programjával újraalkotó, a közjólétet megcélzó program sokkal inkább emlékeztet Széchenyi modern utilitarizmuson alapuló reformpolitikájára, mint bármi olyanra, amit egy Mohács előtti magyar értéknek tekinthetett volna. Kemény Mohácsra vonatkozó kérdése így inkább annak a megválaszolásához vezet, hogy mi juttatott bennünket arra félrecsúszott modernizációs útra, amelyen Mohács óta járunk, és hogyan jutunk ki innen arra a főútra, ami a szerencsésebben modernizálódott társadalmak eredményes viselkedésmintáinak a megjelenésében is megtestesül majd. A modernizációba átlépés torz módja az oka annak is, hogy a magyar társadalom elveszítette azt a képességet, hogy politikai közösségként cselekedjen, más szóval hosszú ideje nem ura többé a saját történelmének. Amit önállóan cselekszünk, az az egymás közötti terméketlen viszály, egyebekben alárendelődünk a mindenkori külső körülményeknek, akaratoknak. Kemény Zsigmond mondandója jól megegyeztethető Pulszky történelemszemléletével, ugyanannak a jelenségnek a másik oldalát megmutatván: nála nem közvetlenül a külső, idegen hatásról, hanem a mi saját önállótlanságunkról és cselekvésképtelenségünkről van szó. Viselkedésmintáink, modern erényeink fogyatékossága pedig összecseng Horváth leírásával. Kemény azonban nem *történettudományi* szakmunkát, hanem *történetpolitikai* esszét akart írni, ezért nem kötötte a szaktörténész terhe, akinek lehetőség szerint be kell számolnia a témájaként megjelölt korszak egészéről. Ezzel a háttérrel tudja hatásosan, sűrítve, egyetlen határozott alkotói mozdulattal Mohács jelképe köré csoportosítva és egyben a reformkor közéletében aktualizálva előadni mindazt, amit az első két szerző hosszasan, időrendben kiteregetve elmesél.

Mohács kulturális emlékezete szempontjából még alapvetőbb jelentőségű Kölcsey évfordulós megemlékezése. Keletkezési időpontja vitatott: az 1826-os háromszázadik évfordulóhoz kapcsolódik, de pillanatnyi tudásunk szerint később, 1831-ben írta, vagy legalábbis ekkor lett készen a végleges változattal.[53] Annyi bizonyos, hogy 1835-ben, a föntebb hivatkozott kiadásban jelent meg először. Kölcsey ekkor már túl van a *Nemzeti hagyományok* (1826) megfogalmazásán, vagyis önmaga és olvasói számára is tisztázta elméleti szinten is, hogy

52 Kemény, Mohácsi veszedelem, 201. A helyesírást modernizáltuk.

53 Kölcsey írásának datálási és egyéb kérdéseiről az írásunkéhoz hasonló szempontból legutóbb lásd: S. Varga Pál, „…keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni…" (Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 240–249.

Herder eszméiből kiindulva mit gondol a nemzetről mint – mai szóval – a narratív kollektív emlékezet által képződött és összetartott, elsősorban kulturális közösségről, amely azonban egyúttal politikai közösségként is törekszik a cselekvésre. A Mohács-megemlékezésben voltaképpen ennek az általánosságban már leírt emlékezettörténeti alakzatnak a konkretizálása történik meg. Már nem általában (bár példákkal) beszél nemzeti hagyományokról, hanem a magyar emlékezettörténet egyik legfontosabb elemét emeli ki, azt viszont nem csupán esztétikai szempontból, a szépírói ábrázolás oldaláról járja körül, mint a *Nemzeti hagyományok*ban tette, sőt már nem is ez lesz a lényeges, hanem az, hogy a nemzeti emlékezettörténet eszközeivel megalapozza azt, hogy a nemzet politikai közösségként cselekedjen.

Kölcsey megemlékezése nem közvetlenül a mohácsi vészről szól, hanem arról, ahogyan emlékeznie kellene a nemzetnek a háromszázadik évfordulón, illetve, ahogyan ezt a valóságban (nem) teszi. A nemzeti amnézia állapotának leírását követi annak a fejtegetése, hogy az évfordulókkal, szimbolikus emlékezeti pontokkal megtámogatott egyéni és nemzeti emlékezet az egyén és a nemzet identitásának az alapja. Az emlékezetét, annak szerkezetét, a múlt elbeszélését elveszítő egyén és nemzet szétesik, felbomlik. Marad a kérdés, hogy melyek azok az események, amelyek az egyéni és kollektív emlékezetben alapjaivá tehetők egyéni és kollektív identitásunknak. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül föl. Az első, hogy vajon a veszteségek, vereségek, gyászesemények alkalmasak lehetnek-e önazonosságunk megteremtésére. A válasz határozott igen, azzal a feltétellel, hogy megfelelő funkcióban tartjuk a gyász emlékezetét emlékezettörténetünkben, vagyis nem bénítja le jövőbeli cselekvésünket, hanem inkább aktivitásra sarkall. A másik probléma a kétségtelenül világtörténelmi rangú és szerepű események lehetséges emlékezetének összevetése a nemzeti történelemben rendelkezésre állókkal: lehetséges-e, hogy a magyar emlékezettörténetben akkora jelentőségre tegyen szert Mohács, mint az (európai) emberiségében a waterlooi csata. A válasz sajátos és kettős. Először is Kölcsey szerint fölépíthető a nemzeti kulturális emlékezet szinte minden ehhez képest külső körülménytől függetlenül, csupán az kell hozzá, hogy a kiválasztott emlékezethelyek *nekünk* fontosak legyenek, érzelmileg és kulturálisan is kötődjünk hozzájuk, modern terminológiával fogalmazva: beépüljenek a magyar kulturális emlékezetbe. Másrészt azzal is számot kell vetni, hogy az európai kulturális emlékezet általánosan ismert eseményeinek sora csak az európai *emlékezettörténetben* jelentős, az alapjukat képező történelmi tények önmagukban marginális jelentőségűek. A Tróját vívó görögök hajóhada mai szemmel nyomorúságos sajkák csoportja, Ithaka szigete a maga korában sem volt fontos hely, a korai római történelem háborúi pedig kis népességű városkák maroknyi harcosának pár napos vagy hetes csatározásai voltak mindössze. Ezeket a saját valós történelmi jelentőséggel alig rendelkező eseményeket az tette fontossá, hogy megtalálták a helyüket a görög, illetve római emlékezettörténetben, a közösségi identitás részeivé váltak, majd mint ilyenek nagymértékben befolyásolták a görög és római politikai közösségek további együttes cselekvését, amely elvezetett például a hellenisztikus birodalmak vagy a Római Birodalom létrejöttéhez. Kölcsey gondolkodásának

eddig érintett minden eleme azt feltételezi, hogy az emlékezettörténet nagy szabadsággal építhető ki a nemzet, illetve azon elit által, amely a közgondolkodást meghatározza. Emlékezettörténeti elemmé az válik, amit tudatosan azzá tettünk, majd mint emlékezethelyet szorgalmasan ápolunk. Ennek az emlékezettörténetnek a sarkköveként ajánlja Kölcsey éppen Mohács emlékezetét, azzal az ígérettel, hogy az így kialakított emlékezetközösség a mostaninál alkalmasabb lesz arra, hogy a jövőben politikai közösségként cselekedjen.

Ezzel Mohácsnak mint emlékezethelynek a lehorgonyzása a magyar kulturális emlékezetben véglegesen, és úgy tűnik, hogy visszavonhatatlanul végbe is ment, a továbbiakban csupán arra számíthatunk, hogy a már megszilárdult emlékezethely funkciói korszakonként bizonyos mértékig átalakulnak, új tartalmakat vesznek föl, más emlékezethelyekkel ötvöződnek.

II. 4. Mohács emlékezetének változó funkciói és alternatívái a magyar emlékezettörténetben

A föntiekben bemutattuk azt a folyamatot, amelynek során a reformkor végére a kulturális elit messzemenően tudatosan, mindvégig reflektíven viszonyulva a tárgyhoz, kidolgozta és a magyar kulturális emlékezetben véglegesen rögzítette a Mohács-toposzt. Mohácsnak mint nemzeti emlékezetalakzatnak az a fő funkciója a magyar emlékezettörténetben, hogy felmutasson egy olyan nemzeti tragédiát, amely egyben – nem pusztán a történettudományban, hanem a magyar narratív identitásban is – alapvető korszakhatár. A középkor és a (kora) újkor szimbolikus határvonalát (is) jelenti a mohácsi vész dátuma, így alkalmas arra, hogy a gyászünnep kapcsán a magyar nemzeti közösség újra és újra átgondolja a modernitásba átmenet, illetve a mindenkori modernizáció sajátos problémáit. Mohács magyar kulturális emlékezetbeli lehorgonyzottságát az is mutatja, hogy tizenkilencedik századi tárgyalásának elég hamar kialakult a módja. Magának a történetnek a leírása jórészt a kora újkori krónikairodalom szövegeinek új kiadására és az ezekből (is) dolgozó kortárs történettudományra marad. Alig van kísérlet arra, hogy a csatát művészi eszközökkel újra elbeszélve tegyék a kulturális emlékezet részévé (a vizsgált szövegkorpuszban az egyetlen példa erre Rákosi Székely Sándor föntebb hivatkozott eposz-kísérlete, amely nem tekinthető egyértelműen sikeres próbálkozásnak). Mohács jellemzően úgy kerül elő a korabeli diskurzusban – mind a szépirodalmi ábrázolásban, mind az értekező prózában –, hogy valamilyen szempontból utalnak a célközönség számára jól ismert eseményre, villanásszerűen megjelenítenek egy-egy szereplőt vagy jelenetet, mindig világosan összekötve Mohács jelképpé vált helyszínét és eseményét saját koruk aktuális feladataival. Másképpen megfogalmazva: Mohácsnak mint emlékezethelynek a kialakítása a kulturális nemzetépítés részeként jelenik meg. (A kulturális emlékezetnek azt az alapformáját, amikor a közösség kulturális gyakorlata folyamatosan visszautal a mindenki által jól ismert történetre, anélkül, hogy folyton újra elmesélné, klasszikus módon a mítoszkutatás írta le. Szinte nincs olyan egyiptomi szöveg, amely elmondana egy egyiptomi mítoszt, ezeket külső forrásokból, például Plutarkhosz alapján, vagy imák, szertartási szöve-

gek utalásaiból kell rekonstruálnunk. A görög mitológia történeteit is csak későn kezdik leírni, hogy rendet tegyenek a helyi változatok között, és megőrizzék azokat az érezhető feledéstől. Az élő, működő kulturális emlékezet azonban olyan, mint azt modern, hazai példaként Mohács esetében láthatjuk: maga a történet és annak alapjelentése a közösség minden tagja számára evidens, így nem ismételt elmondása, hanem az lesz az érdekes, amit a megszólalók *ennek kapcsán, erre utalva* mondanak.)

A nemzeti emlékezet tudatos és reflektív alakításának kapcsán önkéntelenül fölmerül, hogy mennyiben volt törvényszerű az, hogy Mohácsot emlékezethelyként kiemeljék, voltak-e, esetleg vannak-e alternatívái a magyar emlékezettörténetben. A kérdés annál is inkább jogos, mert föntebb már láttuk azt a folyamatot, amelynek során Mohács egyedi eseményként kiemelkedett a nemzeti sorscsapások példálózva előadott sorozatából. (Voltaképpen ezt az emlékezésmódot képviseli nemzeti himnuszunk is a tatárjárás és a török hódoltság egymás melletti említésével, összhangban Kölcsey más, *korai* műveinek szemléletével.) Úgy tűnik, a reformkor gondolkodásában, kultúrájában mindössze két alternatívája jelent meg Mohácsnak mint a nemzeti emlékezet kitüntetett viszonyítási pontjának: a honfoglalás és a szigeti veszedelem. A honfoglalás elhelyezése a magyar emlékezettörténetben egészen más szerepet töltött be a kulturális nemzetépítés folyamatában: emlékezethelyként nem a sorsfordulót, korszakhatárt, hanem a kezdetet, az origót jelenti. Emlékezetalakzatkénti megalkotása Mohács emlékezetének kialakításával párhuzamosan, de más utakon történt, leginkább az egykori magyar hősepika rekonstruálhatóságának kérdésével összefüggésben, ami, legalábbis az etnográfia berkeiben, máig élő törekvés.[54] Ez a toposz tehát, mint funkciójában eltérő, nem jelent meg Mohács alternatívájaként a magyar emlékezettörténetben.

Szigetvár azonban, első pillantásra úgy tűnik, lehetett volna Moháccsal összemérhető emlékezethely. A két Zrínyi, a szigetvári hős és a költő egymásban tükröződő, a kulturális emlékezetben egymást erősítő alakja, a hősies kirohanás és a szultán halála a vár bevételét követően már önmagában is igen erős narratívát vázol föl, amely kiváltképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy beépüljön a nemzet történeti identitásába. Kétségtelenül be is épült, a megválaszolandó kérdés az, hogy miért nem ez lett *Mohács helyett* a magyar emlékezettörténet honfoglalás melletti legfontosabb emlékezethelye, holott a hősök alakja vonzóbb lehet, és a szultán halála elégtételként, az önfeláldozásnak a történelemben bizonyosságot nyert értelmeként mutatható föl. Szigetvár mint emlékezethely gyakran jelenik meg Mohácshoz nagyon hasonlóan a tizenkilencedik század első felének irodalmában. Itt csupán egy összehasonlító példa bemutatására van terünk. A mohácsi csatatér kultikus bejárásai közül Vörösmarty Mihály 1821-es látogatásáról rendelkezünk beszámolóval, melynek során a Dorffmaister-festmények megtekintése után sor kerül a csatatér felkeresésére, az akkor már rendelkezésre álló

54 A kérdést a közelmúltban részletesebben elemeztem Arany János kapcsán: Mester Béla, Eposz, kulturális emlékezet, nemzeti kultúra. A reformkor és a következő évtizedek nemzeti emlékezetkultúrájáról Arany János ürügyén. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 52:4 (2017) 32–43.

kulturális emlékezeti minta, Kisfaludy Dobozyról szóló elbeszélő költeményének olvasásával.[55] Együtt jelenik meg tehát maga a történeti emlékhely és annak ábrázolása az irodalomban és a festészetben az emlékező számára, természetesen a jelenre vonatkoztatva. Szigetvár hasonló okból történt meglátogatásáról egy másik kortárs így ír: „*Szigetváron egy napig megpihentünk, s én használtam az időt a régi vár tornyai kikutatására, hogy védelmét egész valóságban lelkem elé idézhessem. Szent kegyelettel, mint az üdvözítő sírjához vándorló zarándok, jártam be az óváros még kinyomozható sáncait, a fellegvárt, mely a hősök utolsó menedéke vala, a kaput, honnan kirohantak, s a kápolnát, melyet Zrínyi helyén építtetett. Magasabb érzemények soha nem dagasztották keblemet.* […] *És különös, nekem úgy tetszett, Zrínyi és társai hős halála még mai napiglan hatást gyakorolnak e helység lakosaira.*"[56] Itt is megvan tehát az emlékezethelyként tekintett földrajzi hely és a jelenre vonatkoztatás, a Zrínyiekre vonatkozó művészi ábrázolások megszemlélésére gyakorlati okokból majd Keszthelyen és Csáktornyán kerül sor. Az érzelmi érintettség és az emlékezés rituáléja, szerkezete, a felhasznált emlékezeti jelek nagyon hasonlóak, és az sem kétséges, hogy mindketten úgy gondolják, hogy a nemzeti történelem alapvető jelentőségű emlékezethelyén vannak. Szontagh tanúságtételét még az is megerősíti, hogy kétszer, más-más élethelyzetekben tér vissza a témára: először még közvetlenül szigetvári látogatása után publikálja élményeit,[57] majd föntebb idézett, Világos után írott emlékirataiban visszatér gondolatban a helyszínre. Érdekes megfigyelni, hogy a fiatalkori nézeteit, akkori különösen naiv lelkesedését gyakran erős öniróniával ábrázoló emlékíró ebben az esetben mégis fenntartás nélkül tud azonosulni jó tíz évvel azelőtti önmaga felfokozott érzelmeivel.

A különbség abban a *funkcióban* rejlik, amelyet a két történelmi toposz képes lehetett betölteni a magyar emlékezettörténetben. Szigetvár a magyar hazafias hősiesség felemelő példája, amely azonban nem alkalmas arra, hogy a nemzeti önvizsgálat elemeként a reformokról szóló diskurzus része legyen. Példázatként elbeszélhető, kiemelkedő esemény, de semmiképpen sem képezhető belőle sorsforduló, korszakhatár. Árulkodó adat, hogy Szontagh más írásaiban Szigetvár gyakorlatilag elő sem fordul. Mohácsnak sincs ugyan középponti szerepe, de ahol felbukkan, ott a meggondolatlanság, a rosszul, vakmerőségként értelmezett bátorság példájaként, kemény történelmi leckeként említi, szemben a modern kor megkívánta racionális megfontoltsággal, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt föntebb Kemény Zsigmondnál láttuk.[58] A mohácsi magyar lovasroham lehet olyan

55 A látogatásra legutóbb kitért Csorba, Az Angyalok kápolnája, 390.

56 Szontagh Gusztáv, *Emlékezések életemből*. (Ergo) Szerk. Mester Béla. Budapest, 2017, 76.

57 Sissay [Szontagh Gusztáv], Szigetvár. *Athenaeum* 1:21 (1837) 321–326.

58 Egyik irodalomkritikájában háborús tapasztalatai alapján aktualizálja a katonai bátorság téves felfogását, fölidézve, hogy a spanyol hölgyek gyávának nevezték Napóleon tisztjeit, amiért azok egy alkalommal stratégiai okokból, parancsra visszavonultak. Egyértelműen a katonai hozzá nem értés és a spanyolok által megtestesített idejétmúlt feudális morál áll itt szemben a franciák képviselte modernitással. A spanyol szemléletet vonja azután párhuzamba a Mohácsnál tanúsított, tragédiához vezető magyar vitézi virtussal. Lásd: Tornay [Szontagh Gusztáv], Pattanházi Pattangi Jób mátészalkai esküdt' elbeszéllései. Irta Gaal. Első és más. rész ezen külön czimmel is: Szirmay Ilona. Történeti román. Irta Gaal. Első kötet: XXXIV és 173 lap; második

negatív minta, amelyből mégis tanulni lehet, míg Zrínyi halálra szánt kirohanása a múlt becsülendő emléke marad, amelynek semmilyen folytatható következménye nincsen a jelenben, hiszen éppen nem a feltétel nélküli önfeláldozás, hanem a nemzetért folytatott munkálkodás van napirenden.

Mohács jól kidolgozott és a magyar emlékezettörténetben mélyen lehorgonyzott emlékezethelye a tizenkilencedik század során egyetlen lényeges módosuláson megy át, ez pedig az, hogy párhuzamba állítják Világossal. Amint az ismeretes, a párhuzamot először a képzőművészeti ábrázolás ikonográfiájában dolgozzák ki, Orlai Petrics Somának a II. Lajos testének megtalálásáról festett képével kezdődően.[59] A kérdés művészettörténeti vonatkozásait itt nincs terünk részleteiben tárgyalni, mindenesetre feltűnő, hogy az ábrázolásokban magának a csatának a bemutatása alulreprezentált a holttestek megtalálásának, összeszedésének képeihez képest. Ez is azt mutatja, hogy Mohács *gyászemlékként* rögzült a magyar kulturális emlékezetben. Mivel gyászemlékként a magyar emlékezettörténet alapeleme lett a reformkor végére, alkalmassá vált arra is, hogy minden későbbi nemzeti katasztrófát ennek analógiájára, ennek megismétlődéseként értelmezzünk, így dolgozzunk föl egy tipikus emlékezettörténeti alakzat, a *vereség kultúrája* keretében.

Petőfi 1848-ban szerzi a *Fekete-piros dal*t, Ady Endre 1908-ban írja, hogy *Nekünk Mohács kell*. Mindketten ugyanazt a nekik is, olvasóiknak is magától értetődő emlékezettörténeti alakzatot használják, költői zsenialitással felfokozott formában. Szó sincs még sem Világosról, sem Trianonról, de már eleve eldőlt, hogy amint bekövetkeznek, a magyar emlékezettörténet Mohács mintájára fogja tárgyalni azokat.

III. A MOHÁCS-TOPOSZ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN

III. 1. A vereség kultúrája

Wolfgang Schivelbusch kortárs német kultúrtörténész szerint a modern tömegtársadalmak életében – az első világháború után a magyar társadalom a maga sajátos félperiféria módján, premodern és modern szegmensek mozaikjának összességeként, ebbe a típusba sorolható – alapvető szerepet játszanak a háborús vereségek. A háborúk utáni vesztes pozíciója az emberi közösségek életében az egyik leggyakoribb léthelyzet, amellyel a konfliktusban alulmaradt fél sok ezer éve kénytelen szembesülni, ám premodern viszonyok között ez többnyire az elitek problémája marad. Modern társadalmak esetében azonban a nyilvánosság – iskolarendszer, hadkötelezettség, sajtó, véleményformáló értelmiség stb. – csatornáin keresztül a közösség egészének identitására hatással van a háborús vereség. Már csak azért is ez a helyzet, mert a tizenkilencedik századi modern

kötet, 210 lap. Pest, 1836. Heckenast Gusztav' sajátja (nyomatott Budán, a' magyar királyi egyetem' betűivel) 18r. kötve csínos borítékba 2 ft ep. *Figyelmező* 1:15 (1837) 123–125.

59 A témáról legutóbb részletesebben lásd: Keserü Katalin, Mohácsról szól-e a Mohács-kép 1948/49 után? In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 274–284.

hadviselés – eltérően a tizennyolcadik század még kisebb létszámú, professzionális hadseregekkel operáló háborúitól – nagy tömegeket von be az egyre modernebb technológiával megvívott konfliktusokba. Schivelbusch három szituációt hasonlít össze. Ezek közül az egyik – időben legkorábbi – valójában polgárháború, míg a másik kettő nemzetközi konfliktus. Az első elemzett eset, az 1861–1865-ös amerikai polgárháború az Unió és a Konföderáció között abban az értelemben több szokványos polgárháborúnál, hogy Észak és Dél szembenállása mögött komoly kulturális szembenállás húzódik meg. Az 1870–1871-es francia–porosz háború és a sok tekintetben erre visszavezethető – a történelem első világháborújának kontextusába illeszkedő – 1914–1918-as német–francia konfliktus önálló politikai entitások között zajlik. Mindhárom esetben nagy tömegekkel és modern technológiai bázison megvívott háborúról van szó. Ezen túlmenően Schivelbusch szerint létezik egy közös mintázat, amely az északiakkal szemben alulmaradó Dél társadalmának, a poroszokkal szemben alulmaradó francia társadalomnak, illetve az 1918 után ugyancsak a vesztes pozíciójába kerülő német társadalomnak a viselkedéséből kirajzolódik. Sajátos kulturális konstellációról van szó, amit a *vereség kultúrájá*nak nevez. Ez olyan állapot, amelyben az illető közösség bizonyos kollektív mítoszokat kreál. Ezek funkciója a vereség emlékének elfogadhatóvá tétele, ilyenformán fontos szerepük van a háborús trauma feldolgozásának folyamatában:

„Ami a neurózis az egyén számára, az a mítoszok kreálása a közösség számára. Három vesztesünk mítoszai – a »vesztett ügy«, a reváns álma, és a »csatatéren nem legyőzetve« motívuma – egyaránt tagadják, hogy a nemzet vereséget szenvedett volna, és a számla rendezését (legnyilvánvalóbban a reváns, a leghomályosabban a »vesztett ügy« esetében) a határozatlan, messianisztikus jellegű jövőbe tolják ki. Az ilyesféle mítoszok (avagy, freudi terminológiával, fantáziák), amelyek az elégtétel meghiúsult vágyából fakadnak, azt a pszichológiai mechanizmust jelentik, amely a vereséggel való megbékélést szolgálja. Mi több, ezek nem csupán a képzelet neurotikus fikciói, hanem egészséges védőpajzsok, avagy ütközőzónák a psziché számára – érzelmi erődök – az elviselhetetlen valósággal szemben. Olyasféle funkciójuk van, mint a megalvadó vérből képződő, a sebgyógyuláshoz szükséges varratnak, vagy a lábadozást biztosító szanatórium világának."[60]

Schivelbusch koncepciója a traumatikus tapasztalat utóbbi évtizedekben nagy karriert befutó – mind a szaktörténészi munkákban, mind pedig a közbeszédben Trianonnal kapcsolatban magától értetődő módon használt –, ám vitatott fogalmát használja. A teóriának két típusa van.[61] Az egyik az individualista pszichológia, közelebbről a pszichoanalízis fogalmait – trauma, elfojtás,

60 Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. Translated by Jefferson Chase. New York, 2003, 26.

61 A vonatkozó szakirodalom könyvtárnyi terjedelmű. Inkább csak illusztrációképpen néhány tétel: Cathy Caruth, *Unclaimed Experience*: *Trauma, Narrative and History*. Baltimore, Maryland, 1996; Jeffrey C. Alexander–Ron Eyerman–Bernhard Giesen–Neil J. Smelser–Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, 2004. Magyarul: Gyáni, *A történelem mint emlék (mű)*, 83–108.

tudatalatti stb. – analogikus módon használó szociálpszichológiai megközelítés a kollektív psziché zavaraira vonatkozóan. Ennek nem kell szükségképpen esszencializmushoz vezetnie, jóllehet ennek kísértése kétségkívül létezik. Itt a valóságosan átélt trauma a kiindulópont – a fenti idézet azt sejteti, hogy Schivelbusch teóriája ebbe a típusba tartozik, bár van ezt tagadó értelmezés is.[62] A másik típus a trauma fogalmának szociológiai értelmezését adja: ebben az esetben a trauma emléke a lényeges. Ez alapjában véve szociálkonstruktivista jellegű, a traumát utólag, *post festum* konstruálja meg a társadalom számára, ami könnyen maga után vonja a fogalom túlfeszítését: fennáll annak veszélye, hogy elmosódik a határ traumatikus és nem traumatikus között, s a trauma-diskurzus parttalanná válik.[63]

III. 2. Mohács és Trianon

1920 után új fogalmi keretekre volt szükség ahhoz, hogy a Trianon–Mohács párhuzam beépüljön a közbeszédbe. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a történteket immáron nem lehetett értelmezni a múltból örökölt tapasztalati sémák segítségével. Nem csupán arról volt szó, hogy ezek nem funkcionáltak többé a jelenbeli eligazodást lehetővé tevő koordinátarendszerként: immáron nem adtak fogódzókat a jövőbeli perspektívák felmutatásához, az új korszak várakozási horizontjának értelmezéséhez sem.[64] A jelen a múlt és a jövő közé ékelődő töréspontnak tűnt fel a társadalmi képzelet számára. Itt kaptak szerepet a Schivelbusch által emlegetett közösségi mítoszok. A mítosz az adott helyzetben a múlt és jövő közötti összekötő híd szerepét töltötte be. A mitikus konstrukciók kialakítása több lépésben és több szinten zajlott.

A Kosztolányi Dezső szerkesztette 1920-as *Vérző Magyarország* című irodalmi antológia zömében a korabeli irodalmár-értelmiség reagálását tartalmazza. Sokatmondó maga a cím is: a vérző Magyarország képe a politikai irodalomban

---

62 Ezt az álláspontot képviseli Gyáni Gábor, aki szerint Schivelbusch teóriája is ebbe a típusba tartozik, hiszen a történeti mítoszok az egyéni neurózis kollektív megfelelői, végső soron a képzelet által utólag konstruált események. Erre vonatkozóan lásd: Gyáni, *A történelem mint emlék(mű)*, 90. Álláspontunk szerint a dolog nem ennyire egyértelmű, mert egyébként Schivelbusch a traumatikus neurózis magyarázata során következetesen a Freud-féle individuálpszichológiai terminusokat használja analogikus értelemben. Erre utal könyvének alcíme is, amely nemzeti traumáról, gyászról és gyógyulásról beszél.

63 Erre vonatkozóan lásd: Kovács Éva, Trianon, avagy „traumatikus fordulat" a magyar történetírásban. *Korall* 16:59 (2015) 82–107; Wulf Kansteiner, Egy fogalmi tévedés származástörténete. *2000* 17:1 (2005) 23–34.

64 Ahogyan azt a Trianont a trauma-koncepció alapján értelmező György Péter írja: „…Trianon valóban a magyar történelem kivételes, egyedi, összehasonlíthatatlan eseménye, amely egyszerre változtatta meg visszamenőleg a múlt tapasztalati terét, értelmezési keretét és a jövőt […] 1919-ben, 1920-ban a longue durée, tehát bármiféle, akár historikus, vagy alkati karakterológia létét és szükségletét garantáló és követelő szellemi-mentális struktúra mégoly korlátozott magától értetődősége: félreérthetetlenül megszűnt. Az új korszak várakozási horizontjai és a megörökölt tapasztalati terek között semmiféle összefüggés nem volt. A trauma ideje, a zavarodottság, a rutin elvesztésének korszaka jött el." György Péter, *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*. Budapest, 2013, 128.

tisztes múltra tekintő test-metaforára utal, a *corpus politicum*, a politikai test antik időktől ismert fogalmát vizualizálja, naturálisan átértelmezve a politikai-jogi gondolkodásban fiktív testet – jogi értelemben korporációt – jelölő terminust. Ugyanakkor a koncepció azt is jelenti egyben, hogy a teória visszatér vallási-teológiai gyökereihez: eredetileg a Corpus Christiről, Krisztus testéről van szó, amely aztán a politikai teóriába átkerülve sokféle jelentésárnyalatra tesz szert: vonatkozik az eredetileg a király halhatatlan testével azonosított politikai közösség egészére, illetve magára a király halandó testére.[65] A tizenkilencedik századi nacionalizmusokban aztán egyfajta *remitologizáció* következik be: a nemzet teste szent testként jelenik meg a politikai képzeletvilágban, ami viszont teret nyit további vallási eredetű terminusok használata előtt: ilyen az áldozat nagyon sokértelmű képzettársításokra alkalmat adó fogalma. Az első világháború alatt ez eredetileg aktív értelemben használatos: egy cselekményt jelent, azt, hogy valaki feláldozza magát a hazáért, míg a vereség után egyre inkább az igazságtalanság és erőszak elszenvedésére utal, a kollektív és testi entitásként vizualizált nemzet kiszolgáltatott áldozati mivoltát jeleníti meg: a vérző, megcsonkolt Magyarországot.

A szükséges fogalmi-értelmezési kereteket – a modern tömegtársadalmak működésmódjának megfelelően – a múltat és az attól elválasztó trianoni cezúrát mitizáló tömegpropaganda gépezete szolgáltatta a szélesebb nyilvánosság számára – ennek működtetése nem lett volna lehetséges a napisajtó, az iskolarendszer és a közigazgatás intézményrendszere nélkül.[66] Az úgynevezett *Nemzeti Hiszekegy* és a „Csonka Magyarország – nem ország. Egész Magyarország – mennyország" jelszava egyaránt a sajtóban – a *Budapesti Hírlap*ban – közzétett pályázat keretében született, s elképzelhetetlen lett volna, hogy az iskolák, a pedagógusok és a közigazgatási apparátus nélkül meggyökerezzenek a köztudatban. De a *Csonka Magyarország* utóbb állandósuló szókapcsolata is a sajtóban vált közismertté. A *Vérző Magyarország*-kötetben ez csak alkalmi összetétel, ám a *Budapesti Hírlap* 1920. június 6-i számában – a könyvet csak ősszel adják majd ki – a rövid napihírek rovatban névtelenül a közalkalmazottak gázár-kedvezményéről szóló hír és egy bűnügyi tudósítás között, a vizualizált hajdani országtérkép és test-metafora együttesen alkalmazott keretében jelenik meg.[67]

---

65 A fogalom történetét kimerítően tárgyalja Ernst Kantorowitz klasszikus monográfiája: *The King's Two Bodies*. Princeton, NY, 1957.

66 Ennek leírását adja: Bíró-Balogh Tamás, Egyszerű, rövid, populáris. „Csonka Magyarország nem ország": a revíziós propagandagépezet működése. *Forrás* 39:7–8 (2007) 86–105.

67 „(Csonka-Magyarország.) Kétféle Magyarország van most. Az egyik az igazi, a mely felöleli a hármas bérc és a négy folyam egész területét; a másik, az, melynek formáját, nagyságát a békeszerzők eszelték ki. Nemcsak mi hirdetjük, de ma már az egész tárgyilagosan gondolkodó világ mondja, hogy ez az erőszakkal megcsinált Magyarország, amelynek se keze, se lába, a mely [sic!] alig hogy lélekzeni [sic!] tud, nem maradhat így sokáig. Nekünk fog igazat adni a történeti fejlődés és az Idő, a mi igazi Magyarországunk fog ismét életre kelni. De addig is meg kell különböztetnünk a békeszerzők szerint meghatározott Magyarországot, a melynek csak Csonka-Magyarország lehet a neve. Írásban és beszédben ezt a megjelölést kell használnunk éles megkülönböztetésül a mi hazánk, a mi országunk és a békediktálta, összeszabdalt terület közt."

A Mohács-toposz 1920 után Trianon fényében nyerte el a maga sajátos helyi értékét a korszak közgondolkodásában. Mohács emlékezethely-státuszának megerősítésében fontos lépést jelentett a csata négyszázadik évfordulója 1926-ban. A helyszínen tartott nagyszabású megemlékezésen Horthy Miklós kormányzó is beszédet tartott, de az előadók között ott volt Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter, Pekár Gyula volt miniszter, a Turáni Társaság elnöke és Ridvanbegoglu Hüszrev, Törökország budapesti nagykövete.[68] Zichy Gyula kalocsai érsek az általa pontifikált tábori mise szentbeszédében foglalkozott a mohácsi csatával. A megemlékezésen részt vettek a Magyarországon élő Habsburg-hercegek, Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke, valamint a korabeli politikai és kulturális elit számos képviselője. Horthy beszédében megjelentek a jól ismert, hagyományos toposzok – egyenetlenség, pártviszály, Magyarország mint a nyugati kultúra védelmezője –, amelyeket a száz évvel korábban, az 1826-os évfordulóra Kisfaludy Károly által írott elégiából kölcsönzött motívum foglalt keretbe: Mohács mint nemzeti nagylétünk nagy temetője. A kormányzó – a korabeli nemzetkarakterológiák egyik obligát toposzára, a magyarság keleti származására utalva – azt hangsúlyozta, hogy a magyarság a keresztény Európát egy olyan rokon faj ellen védelmezte, amely mára ellenségből barát lett. Mondandójának lényege azonban egy külpolitikai kísérleti léggömb felbocsátása volt:[69] a déli szomszédot olyan népként méltatta, amellyel a magyarságot több évszázados barátság és közös küzdelem köt össze, s nem szabad hagyni, hogy ezt az újabb keletű konfliktusok elhomályosítsák.

Klebelsberg Kunó beszédében az 1920-as Szekfű-könyvnek, a *Három nemzedék*nek egynémely motívuma köszön vissza. A nemzeti jellemnek Szekfű által részletesen katalogizált hibái közül a pártviszály kap főszerepet. A Mohácshoz vezető fő okként a köznemesi és főúri párt vetélkedése jelenik meg. A miniszter – Szekfű parlamentarizmus-kritikájára emlékeztető módon[70] – mindenekelőtt a parlamentáris rendszer dezorganizáló mivoltára és végzetes felelőtlenségére hívja föl Mohács kapcsán a hallgatóság figyelmét:

„Ez a két párt az ország legnagyobb veszedelme idején élet-halál küzdelmet vívott egymással. Akiknek kedvük telik abban, hogy a parlamentarizmus kezde-

68 A török nyelvű beszédben – a faji együttérzést hangsúlyozva – testvérnépként emlegette a magyart, s kiemelte, hogy a hajdani török birodalom – a korabeli Európa vallási türelmetlenségével ellentétben – Magyarországon messzemenő vallási toleranciáról tett tanúbizonyságot, és tisztelte a magyar nyelvet. Ennek bizonyítására Takáts Sándorra hivatkozva rámutatott, hogy a budai pasák magyar nyelven érintkeztek a lakossággal – ezzel nyilván az 1915-ben Takáts által (Eckhart Ferenccel és Szekfű Gyulával együtt) kiadott, a budai pasák magyar nyelvű levelezését tartalmazó kötetre utalt. Hangsúlyozta, hogy a hajdani ellentét kizárólag politikai jellegű volt, s beszédébe, mintegy történetileg megalapozandó a török–magyar barátságot, nem mulasztotta el beleszőni II. Rákóczi Ferenc nevét. (*Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 4.)

69 Horthy – a kitűzött célt, a magyar–jugoszláv közeledést tekintve – sikertelen beszédének elemzésére vonatkozóan lásd: Kerepeszki Róbert, Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926. Emlékezethely a politikai gondolkodásban és a nemzetközi kapcsolatok történetében. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek,* 313–324.

70 Szekfű Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920, 87 (a vonatkozó szövegrészt lásd a 97. jegyzetben).

teit kutassák, azok a két akkori nagy pártnak ezt a váltógazdálkodását örömmel üdvözölhetik. A magyar nemzet azonban a korai alkotmányosságnak erre a játékára keservesen ráfizetett."[71]

Klebelsberg beszéde ugyanúgy a Mohács–Trianon párhuzamra épített, mint a mohácsi emlékünnepségeket több napon keresztül kommentáló és értékelő publicisztikák. A *Budapesti Hírlap* 1928. augusztus 28-i, *Mohács* című vezércikke – a mohácsi sírdombok és a trianoni sírhalom képére építve[72] – a Mohács utáni magyar történelmet olyan katasztrófasorozatnak láttatja, amelynek a hajdani csatavesztés nem csupán kiindulópontja, hanem oka: „Mohácsot és Trianont a katasztrófáknak fekete ösvényei és szekérútjai kötik össze." Mohács nem pusztán történelmi katasztrófa, hanem mindenekelőtt a viszálykodási hajlamnak és – a korabeli nemzetkarakterológiai gondolkodásmód kedvenc toposzát használva – a magyar keleti fatalizmusból fakadó bűnöknek, a közönynek és a rövidlátásnak a következménye. Ugyanebben a lapszámban egy másik, ugyancsak Moháccsal foglalkozó írás – az említett párhuzamból kiindulva – Werbőczy István és Tisza István pályafutását hasonlítja össze. Az 1926. augusztus 31-i lapszámban, amely egyébként a mohácsi emléknap eseményeit és az ott elhangzott beszédeket közli – *A csatatéren* című tárca, szerző: Sándorfi Kamill dr. – a már látott motívumokat gyűjti össze: Mohács mint a nemzeti nagylét temetője, a magyar történelem mint Mohácsok sorozata, a feltámadás ígérete. Ezeket a szerző egy, némiképp a gótikus horrortörténeteket idéző képben jeleníti meg: „Fel kell támadnunk, mert a mohácsi koporsóból is kitört s újra hódított a magyar psziché." Mindez kiegészül a „nem a csatatéren legyőzetve" toposzával, s a békés revízió ígéretét hordozó – külföldi történeti példákkal alátámasztott[73] – nemzeti regeneráció perspektívájával. Utóbbi alapját egy modernizációs reformprogram képezi.[74] A szerző kitér a mohácsi emlékünnep eseményeire, a kormányzó beszédének arra a részére,

71 *Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 4.

72 „Hozzájuk képest más nemzeti szerencsétlenségeink apró sírdombocskái csak szelíden emelkedő Kunhalmok az Alföld végtelen síkján. Ezek mellett Trianon úgy meredezik sötéten az ég felé, mint ahogyan a Tátra csúcsai emelkednek ki a szepesi felföldből. Ennek az óriási sírhegynek fekete ormáról tekint most le a magyar gyászba borult múltjára és ködbe burkolt jövőjére."

73 A porosz történelem a hivatkozási alap, ám nem militarisztikus vonásai, hanem a polgári ethosz okán: „Mennyit szenvedett a kemény porosz Napóleontól, hányszor verték volna igába, de nem lehetett vele mégsem bírni, mert az iskolában vas szorgalommal tanult, sportokban acélozta izmait s künn az életben a Frigyes Vilmosok takarékosságával egyszerűségében, vagyont gyűjtve élt."

74 „A most mult [sic!] szenvedések külpolitikailag megiskolázták a nemzetet. […] erős, összetartó, várépítő és nem légvárépítő Csonka-Magyarország, gazdag, munkás néppel, belső megelégedettséggel, jó pénzzel, a lelkek visszatérő összhangjával, a magyarság szellemi erejét öregbítő nagyszabású kultúrafejlesztéssel, kalandoktól mentesen, néhány év alatt a megszállott országrészekre mágnessé, nagy nemzetekre kívánatos szövetségessé lehet, amely világpolitikai kataklizsok [sic!] nélkül is a maga tiszteletparancsoló belső erejével visszanyerheti térképe nagy részét. […] Ez intelligens, pompás faj, meggondolt, a becsületes iránytól el nem hajló vezérlet, belső fegyelem, okos birtokpolitika, a kereskedelem s ipar felkarolása, középosztályának el nem hanyagolása mellett nagy boldogság és erő színvonalára emelkedhet. Nem a szavak tűzijátéka ez. Eleven történelmi példák bizonyítják az elsüllyedt népek felemelkedését." *Budapesti Hírlap* 1926. augusztus 31., 2.

amely a déli szomszéddal való megbékélésre vonatkozik, s megemlíti a török követ beszédét is, rámutatva a két nép jelenlegi szituációjának hasonlóságára: Törökországot ugyanúgy megcsonkították a győztesek, mint a régi Magyarországot. A Trianon utáni állapot új hódoltságként – egy vizuális utalás keretében, a felosztás előtti Magyarország térképét megjelenítve – tűnik föl: „Dolgoznunk kell, erre s az egyetértésre tanít bennünket Mohács, melynek történelmi távlatában sóhajtva köszöntjük az uj [sic!] hódoltság végvárait, Pozsony, Nyitra, Ungvár, Arad, Temesvár, Kolozsvár, Nagyenyed hős vértől pirosló gyásztereit."[75]

Az 1926-os évforduló alkalmat adott a mohácsi vereséggel és annak történelmi következményeivel foglalkozó népszerűsítő munkák, szónoki beszédek megjelentetésére is. Mai fogalmaink szerint a köztörténelem, a *public history* szférájába tartozó művekről volt itt szó: szerzőik között egyaránt találunk céhbeli történészt és műkedvelőt. Angyal Dávidnak, a korszak neves történészének *Mohács* című kis könyvecskéje ugyanúgy ebbe a típusba tartozik, mint az egyébként az Országos Levéltár tisztviselőjeként dolgozó Lampérth Géza költő brosúrája vagy éppen a jogász Réder Dezső szónoki elmélkedése. Ennek a műfajnak a darabjai – a korabeli sajtónak föntebb áttekintett írásaihoz hasonlóan – nemzetkarakterológiai motívumokból és a tizenkilencedik századi irodalom Mohács-toposzaiból építkeznek. Kisfaludy Károly *Mohács-elégiá*jának már idézett nyitóképe Mohácsról mint a középkori magyar nagyhatalmi pozíciónak véget vető eseményről – nemzeti nagylétünk temetője – mintegy keretbe foglalja a nemzeti bűnök és nemzeti erények felsorolását, amely a tragédiát a magyar nemzeti jellem – a magyarnak mint keleti fajnak alapvető karaktervonásaként felmutatott – viszálykodási hajlamára vezeti vissza; ennek a bűnnek a megnyilvánulásaként értékelik a korabeli politikai elit hatalmi harcait.

Lampérth Géza írását – a Mohácsra vonatkozó emlékezet sarokpontjaként – egy szöveggyűjtemény egészíti ki. Részletek Brodarics István munkájából, a török krónikák csataleírásából, Kölcsey *Mohács*-esszéje és versek: Kisfaludy *Mohács-elégiá*ja, ugyancsak tőle a *Mohácsi Dal*, Vörösmarty Mihály, Eötvös József *Mohács* című versei, Reviczky Gyula *Nagy temetés*e, továbbá saját, Moháccsal foglalkozó költeményei. Ezeket egy Mohácsról szóló népdal követi, legvégül a szerző kivonatosan ismerteti Mohács történetét, illetve Mohács emlékezethellyé változásának mozzanatait – kápolna, emlékoszlop stb.[76]

Réder Dezső szónoki elmélkedésének célja nem a történeti események aktualizáló ismertetése. Jóllehet ő is idéz Brodarics szövegéből és a török krónikákból, elsődleges szándéka a vértanú-nemzet és a keresztre feszített nemzet toposzának megidézése, a haza fogalma herderi keretbe illesztett motívumának kifejtése,[77] a vérző Magyarország és a feltámadás képeinek megfestése. Magyar-

75 Uo.

76 Lampérth Géza, *Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulóján*. H. n., A Magyar Nemzeti Szövetség Kiadása, 1926, 60–95.

77 „A Haza tehát nemcsak a földet jelenti, amely ápol és eltakar, hanem ennél sokkal többet: egy nagy erkölcsi eszme megvalósítását: a Gondviseléstől egy nemzetre reábízott világtörténelmi fenséges missziónak a betöltését. […] Ne gondoljuk egy percig sem, hogy az eszményi hazafiságnak ez az intranzigens kultusza a legkevésbbé [sic!] is korlátja volna az emberiség egyete-

ország Európa testének roncsolt sebeként jelenik meg, összekapcsolva annak a tartozásnak a motívumával, amely Európát Magyarország vonatkozásában – a kereszténység védőpajzsa szerepéért – terheli. A közös nemzeti identitás alappilléreként az ezeréves magyar múltra való emlékezés jelenik meg:[78] az ebből fakadó morális erő nélkül nem lehetséges magyar feltámadás.

Angyal Dávid kiindulópontként Kölcseynek – már érintett – 1826-os, Mohácsról szóló írását választja, megállapítva azt, hogy az azóta eltelt évszázadban vajmi keveset haladt előre a nemzeti önismeret; ezt a Mohácshoz vezető történelmi út és az 1867 utáni évtizedek közötti párhuzam felmutatása követi.[79] Mindez kiegészül azzal a megállapítással, hogy a közvélemény – jóllehet a tizenhatodik században még nem létezett a sajtónyilvánosság – mindkét szituációban negatív hatást gyakorolt a döntéshozókra. A szerző konklúziója az, hogy két Mohács van: egy régi és egy új.[80] A kettő között különbség: a régi vétkek mellé az új Mohácsként értelmezett Trianonhoz új bűnök is kellettek. Szekfűhöz hasonlóan Angyal is Széchenyi Istvánt jeleníti meg olyan politikusként, aki rámu-

---

mes haladásában és közös, nagy kultúrmunkájában való részvételünknek. […] az emberi és nemzeti eszme tehát egymással nemcsak hogy nem ellentétes, hanem nagyon is rokon fogalmak és egymásnak a kiegészítői. Az emberiségnek azt a nemes és legfőbb célját, hogy minden egyes egyén a lehetőség határain belül a legboldogabb legyen, az államok valósítják meg, midőn polgáraik jólétén, javain és jogain őrködnek…" Réder Dezső Dr., *Szónoki elmélkedés múltunkról és jelenünkről 1926. augusztus 29-ére, a mohácsi vész négy évszázados évfordulójára*. Pécs, 1926, 8–9.

78 „Mi az, ami bennünket, magyarokat szétválaszthatatlanul összetart, éljünk a Duna vagy a Tisza partjain, a Kárpátok bérctövében, elleneink földjén, vagy a távol világrészek elhagyatott vadonjaiban? […] Talán a politika, talán a pártok, vagy a társadalmi osztályok és egyesületek? […] Egyedül és kizárólag csak a közös mult [sic!] […], a közös gyász és a közös dicsőség képes erre." Réder, *Szónoki elmélkedés,* 14.

79 „…most az a gondolat vesz erőt rajtunk, hogy a Jagellók kora Mohács előtt és az a néhány évtized, mely az 1867-iki kiegyezést elválasztja a világháborútól, meglepően hasonlóak. […] A Jagellók korának feltűnő és minden más jelenségen uralkodó jellemvonása az egyenetlenség. […] Így szakadt széjjel az ország még az ellenséges támadás előtt, nem osztályokra, hanem kisebb érdekcsoportokra, melyek a közszellem kifejlését elfojtották. […] És ha jól vizsgáljuk a mi belső harczaink [sic!] történetét a világháború előtt, vajjon nem ugyanez a kérdés volt-e akkor is a viták központja, noha más nevek hangzottak fel? […] most már nem táborozott a fegyveres nemesség a mezőn, nem vonult fel az országgyűlésre nagyurak embereitől vezetve dobpergés és trombitaharsogás közt, hanem a demokratikus alapon választott követek az újkori parlamentarismus [sic!] szokása szerint pártokra oszolva tanácskoztak egy fényes palotában. Azonban ezek a pártok nemigen tisztelték a nagy nemzetek parlamentaris [sic!] életének azt az uralkodó szabályát, hogy a pártharczok bizonyos határon túl nem terjedhetnek. […]" Angyal Dávid, *Mohács.* Budapest, 1926, 4–6.

80 „A régi és új Mohács előtti nemzedék egyforma volt abban, hogy elbódult a csillogó, a szenvedélyeket felkavaró szavaktól. [...] A mohácsi vész magyar kortársai még a katastropha [sic!] után sem akartak a bánat országának polgárai lenni. […] Így tűztük ki mi is 1918 őszén a nemzeti zászlókat az erkélyekre, az őszi rózsákat a gomblyukakba és szilajkodtunk nem épen [sic!] szittya módon. Nem törődtünk azzal, hogy mi minden veszett el, midőn a szent korona fénye elhalványult és nem hallottuk a lélekharangot, mely megkondult a régi Magyarország felett." Angyal, *Mohács,* 10, 12.

tatott a magyar nemzeti jellem fogyatkozásaira: a szenvedélyek túltengésére, az ész és a szív politikájának ellentétére.[81]

Angyal gondolatmenete lezárásaként Nagyszombati Márton pannonhalmi perjel, korábbi kolozsmonostori apát 1521-es – Nándorfehérvár török általi bevétele után írott – *Opusculum ad regni Hungariae proceres* című hosszú költeményére hivatkozva az urak és parasztok közötti érdekegyesítés és az elit felfrissítésének szükségességét mutatja fel megszívlelendő históriai tanulságként.[82] Ez azért érdekes, mert Nagyszombati elégiájában igen élénk színekkel, erősen negatív módon jelenítette meg az 1514-es Dózsa-féle parasztlázadást: naturalisztikusan részletezve a fölkelt parasztoknak uraik ellen elkövetett állati kegyetlenségeit.[83] Angyal ugyan utal erre a körülményre, ám könyvecskéjének végén mégis hangot ad annak a föltevésnek, hogy az élete utolsó éveit Pannonhalmán töltő Nagyszombati minden bizonnyal értesült arról a mohácsi csatavesztés utáni dunántúli parasztfelkelésről, amelynek okai között – sejteti Angyal – talán ott volt a parasztok neheztelése az urak csatavesztése miatt: hiszen ez a pogányok kezébe juttatta a verítékükkel művelt földet. Ezt azzal a feltevéssel egészíti ki, hogy a parasztokban fölvetődhetett a hatalomátvétel lehetősége is, az, hogy

---

81 Angyal okfejtése – a *Három nemzedék*ben kifejtett sémát követve – a túltengő szenvedélyeket jeleníti meg jellegzetesen magyar karakterhibaként: „…Széchenyi István is kereste a magyar közélet hibáinak meghatározását, midőn az ész és a szív politikájának ellentétét magyarázta. […] Nem úgy értette a megkülönböztetést, mintha a nemes érzések és az ész útjai ellentétben volnának. A szív politikája Széchenyi nyelvén a gerjedelmek, az első benyomások, az ész által nem kormányzott nemes vagy önző szenvedélyek politikáját jelentette." Angyal, *Mohács,* 14.

82 „Lényeges átalakulások egy nemzet történetében nem lehetetlenek. Szinte természetes fejlődésnek vehetjük azt, hogy a vezető osztályok kimerült részét új testi és lelki épségben még érintetlen osztályok váltják fel a vezetésben. […] Nagyszombati már megbecsüli az érdemet az alacsonyabb rangúban is. […] Elméjében talán felderengett az a gondolat, hogy a nép segítségével még visszaszerezhető az, a mit a nemesség elvesztett. Talán álmodozott arról, hogy az addigi vezető osztályok elvénült tagjaiba a népnek vére boldogabb jövővel bíztató ifjúságot önthetne." Angyal, *Mohács,* 15, 17–18.

83 A hosszú, három könyvben kifejtett elégia a török elleni harcra buzdítja az országot vezető főrendeket, rámutatva arra, hogy az ő nemtörődömségük volt az oka annak, hogy Nándorfehérvár török kézre került. Mátyás király korának dicsőségét szembeállítja az azt követő hanyatlással, melyben döntő szerepet juttat a Dózsa által vezetett parasztlázadásnak – az ezzel foglalkozó részt Márki Sándor magyarra is lefordította, s egy bevezetővel ellátva publikálta: Márki Sándor, Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából. *Erdélyi Múzeum* 21:3 (1904) 160–164. (Online: http://epa.oszk.hu/00900/00979/00151/pdf/EM-1904_21_03_160-164.pdf; utolsó letöltés: 2018. június 1.) Nagyszombati szerint a lázadás maga is hozzájárult ahhoz, hogy a török szemet vetett az országra:
„Fegyveresen kezdett őrjöngeni most a parasztnép
És a nehéz munkát hagyva: csatázni akart. […]
Elpusztítja a falvakat, ólakat, istállókat, a kertet
S mind, mi az országnak haszna, előnye vala. […]
A törököt szintén ingerli a préda reménye
És pusztítani jön távoli házatokat
Országtokra tör és várost, várat bevesz; immár
Nemzetségtektől úriadót követel.
Mert az a rögtöni édes vágy tölte meg a keblét,
Hogy szörnyű módon hajtsa igába e hont." – Márki, Nagyszombati Márton verse, 162–163.

nekik kellene az urak helyébe lépni. Nem kizárt ezért – írja, a Trianon utáni nemzedékek számára megfogalmazva Mohács tanulságát –, hogy a mohácsi vész megrázkódtatása nyomán Nagyszombati végül eljuthatott az érdekegyesítést lehetővé tevő nemzetnevelés gondolatáig is.[84]

III. 3. A nemzetkarakterológia mint a kollektív identitás vonatkoztatási kerete

A nemzetkarakterológia toposzai a korabeli közgondolkodás – ezt mind a publicisztika, mind pedig a népszerűsítő történelem vonatkozásában láthattuk – meghatározó referenciális kereteként funkcionáltak. Ez távolról sem csupán magyar sajátosság volt:[85] a két világháború közötti Európa valamennyi országában megfigyelhető a nemzetkarakterológiai irodalom föllendülése – nagy számban születtek ilyen jellegű munkák szinte mindenhol. Különösen kedvelt a műfaj az első világháború utáni vesztes vagy félperiférikus pozícióba került országokban és kultúrákban.[86] Két országot külön is érdemes megemlíteni: Németországot és Spanyolországot. Németország vesztes nagyhatalomként a húszas években – persze csak átmenetileg – maga is félperiférikus országgá lett,[87] míg Spanyolország – bár a világháborúból kimaradt – gyarmatbirodalmát már a tizenkilencedik században elveszítette és a félperifériára sodródott. Kiemelésüket az indokolja, hogy a német és spanyol nemzetkarakterológia – utóbbi mindenekelőtt Ortega y Gasset révén, aki Magyarországon Németh László közvetítésével vált ismertté – a magyar teóriákat közvetlenül inspirálta. De ezek a gondolatok

---

84 „Vajon a lelki rázkódás a mohácsi vész után nem ébresztette-e föl fogékonyságát a dunántuli [sic!] népnek hangulata iránt? […] Midőn kolostorának […] falai közt könyveit forgatta, úgy képzeljük, hogy elmélázott a nemzetnevelés egy nagy tervén, mely által úrnak és jobbágynak lelkét közös érzésekbe kapcsolván új nemzedéket költhetett volna életre. Oly nemzedéket, mely vészben és viharban megaczélozott idegekkel felemeli sülyedéséből [sic!] a letiprott hazát, az édes hazát, mint ő szerette mondani." Angyal, *Mohács*, 18.

85 A két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, Modernitáskoncepciók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban. In: Neumer Katalin (szerk.), *Identitások és médiák I.: Identitások és váltások*. (Ergo) Budapest, 2015, 202–234.

86 Lackó Miklós így ír erről: „...a modern nemzetkarakterológiát azokban az országokban művelték igazán intenzíven, amelyeket Cs. Szabó László »határmenti, problematikus népeknek« nevezett, amelyeknek modern kori fejlődésére torzulások, törések, elmaradások, ütemvesztettségek nyomták rá a bélyegüket." Lackó Miklós, Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: Uő, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996, 263. Kétségtelen tény ezeken a területeken a műfaj kiemelkedő népszerűsége, ám a jelenség nem korlátozódott csak ezekre, hiszen 1918 után az identitásválság – amelyre a kortárs nemzetkarakterológia reflektált – kevés országot került el. A témában megkerülhetetlen Trencsényi Balázs, *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011.

87 Magyarországon a legismertebb a kortárs német teóriák közül Keyserlingnek a húszas években írott, s Európa népeiről átfogó népjellemtani freskót adó könyve volt: Hermann Keyserling, *Das Spektrum Europas.* Stuttgart, 1928. Ebben a szerző nagy terjedelmet szentelt a magyar nemzetkarakter leírásának: nézete szerint a magyar – a spanyol mellett – Európa másik arisztokrata nemzete. A két világháború közötti német nemzetkarakterológiára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig. Nemzetkarakterológiák a weimari Németországban. *Café Bábel* 11:39–40 (2001) 19–30.

Európa-szerte – jó példa erre a vesztes vagy félperiférikus kategóriába nemigen sorolható Hollandia[88] – népszerűvé lettek, ideértve a csatorna másik oldalát is: Nagy-Britanniában ugyancsak születtek a témával foglalkozó írások.[89]

A miértre a választ akkor kapjuk meg, ha a jelenséget tágabb kontextusba helyezzük. Mindenekelőtt a századfordulón kezdődő és az első világháború után kiteljesedő *modernitásválság*ra kell rámutatni. Ez megkülönböztetendő a modernizációs válságtól, amelyet minden társadalom átél, amikor átlép a premodern korszakból a modernitás világába. Az ezzel járó modernizációs folyamaton – amelyben az archaikus gazdasági, társadalmi és mentális struktúrákat modern képletek váltják föl – így vagy úgy, de minden modernizálódó ország átmegy. A modernitásválság ellenben az addig domináns modernitásmintázatok tér- és hitelvesztését jelenti. Az első világháború utáni években pontosan ez történt: a tizenkilencedik századi modernitás paradigmája, vagyis a szabadversenyes, korlátozatlan kapitalizmus és annak politikai filozófiája, valamint ennek intézményes gyakorlata, a parlamentáris képviseleti demokrácia került mély válságba. Hosszú, több évtizedes folyamat volt ez, amely komoly identitásválsággal járt együtt. Utóbbi különösen erős volt ott, ahol modernizációs és modernitásválság összefonódott, mint ahogyan ez az 1871-es porosz–francia háború nyomán megszületett bismarcki Németországban történt. Itt a vesztes világháború után kiváltképpen erős volt az identitáskrízis – ennek az eredménye lett az a kulturális konstelláció, amit Schivelbusch a vereség kultúrájának nevezett. A húszas évek harmadikutas, az alternatív modernitás jelszavával fellépő ideológiáinak referenciális keretét a nemzetkarakterológia biztosította. A tizenkilencedik száza-

88 A Magyarországon is ismert és kultúrkritikai műveivel többekre hatást gyakorló Johan Huizinga maga is művelte ezt a műfajt. A nemzetkarakterológia mindenütt a helyi kultúra jellegzetes, közhelyszerű toposzaiból építkezik. Ezek természetszerűleg az illető ország történelmében gyökereznek. Huizinga holland karakterről adott jellemzésének hiába is keresnénk párját a korszak magyar nemzetkarakterológiájában: „Akár magasra jutunk, akár alacsony sorban maradunk, mi, hollandok mindnyájan polgárok vagyunk, a jegyzőtől a költőig, a bárótól a proletárig. Nemzeti kultúránk minden értelemben polgári, a szó bármilyen jelentésében. […] Egész történelmünk a polgári törekvéseket tükrözi. Őseink annak idején a polgári szabadságvágytól hajtva tartottak ki a spanyolok ellen. A köztársaság […] politikai tulajdonságai a polgári erényben gyökereznek. A polgári miliőből fakad kevéssé militáns jellegünk és mindennél hangsúlyosabb kereskedőszellemünk. A polgári társadalom magyarázza, hogy az alsóbb néposztályok kevéssé lázadók, miként azt is, hogy nemzeti létünk sekély vize csak enyhén fodrozódott a nagy szellemi áramlatok viharában. […] leginkább bántó fogyatékosságaink: a féktelen szabadosság, a másik iránti figyelmesség hiánya és gyakran felemlegetett fösvénységünk is a polgári berendezkedésben gyökereznek." Johan Huizinga, Hollandia szellemi ismérve. In: Uő, *Hogyan határozza meg a történelem a jelent. Válogatott írások. (1915–1943)*. Fordította, a bevezetőt és az utószót írta Balogh Tamás. Budapest, 2015, 121. Huizinga korántsem volt magányos fecske: a holland szociológia a harmincas és negyvenes években kifejezetten foglalkozott a holland nemzeti sajátosságok kérdésével. Erre vonatkozóan lásd: Bart van Heerikhuizen, What is Typically Dutch? Sociologists in the 1930s and 1940s on the Dutch National Character. *The Netherlands' Journal of Sociology* 18 (1982) 103–125.

89 Ernest Barker, *National Character and the Factors in Its Formation.* London, 1927; Arthur Bryant, *The National Character*. London, 1934. A témát – európai és történeti kontextusban – részletesen tárgyalja Peter Mandler, *The English National Character. The History of an Idea from Edmund Burke to Tony Blaire*. New Haven–London, 2006.

di univerzalista perspektívára épülő haladáshitet a hanyatláselméletek váltották fel,[90] s az egyetemes helyett a helyi, a lokális, a nemzeti vált fontossá; az elképzelt alternatív modernitásnak olyannak kell lennie, amely megfeleltethető az illető nemzet karakterével.[91]

Ez az elképzelés mindenütt a helyi kulturális kontextusba beágyazva jelent meg. Ez alól nem volt kivétel Magyarország sem, ahol a helyzet bizonyos vonatkozásokban hasonlított a németre, miközben természetszerűleg sok mindenben nagyon is eltért tőle. Az egyik különbséget a magyar mint keleti nép középkorra visszanyúló toposza jelenti. A tizenkilencedik századtól ez a toposz sokszor a modernizáció kérdésével összekapcsoltan jelent meg. Így van ez Széchenyinél, aki szerint a magyar keleti alkatú nép, ami olyan tényező, amelyet figyelembe kell venni az oly szükséges reformok megvalósítása során: ezek eredményeképpen az ázsiai származásból fakadó karakterhibáknak erényekké kell nemesülniük.[92]

A század végén, Beöthy Zsolt 1896-os karakterológiájában a magyar népjellem ázsiai vonásai a nomád lovas sokat idézett képében öltenek testet, kifejezetten pozitív értéktársításban: a keleti jellegű magyar nemzetkarakter alapvető vonása a politikai érzék, amely politikai intézmények létrehozásában manifesztálódik: a magyarság ennek köszönhetően válik képessé arra, hogy a legkülönfélébb etnikumokat asszimilálva olyan politikai keretet hozzon létre, amelyben megőrzi eredeti karaktervonásait.[93]

---

90 A haladás fogalmának részletes tárgyalását adja egy korabeli munka: J. B. Bury, *The Idea of Progress*. London, 1924.

91 Az alternatív modernitás gondolata gyakori motívuma az első világháború utáni weimari Németországban kibontakozó konzervatív forradalom eszmekörének: Thomas Rohkrämer, *Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland, 1880–1933*. Paderborn, 1999. Azonban a koncepció nagyon népszerű volt a két világháború közötti kelet-európai harmadikutas gondolkodók között, akik a kontinens kulturális térképének átrajzolódásában reménykedtek, abban, hogy nemzetük – és a régió – kilép a nyugati modellek másolójának szolgai szerepéből. Nagyon jellegzetes módon fogalmazza meg ezt 1935-ös történetfilozófiai esszéjében egy metafora keretében a magyar Németh László: „A népek kórusa itt áll. […] A kis nép érdekel minket, a magyar, aki bedagadt torokkal, elfordultan áll a színpad szélén; vajon lelökik-e őt végleg a nézők közé, vagy ott énekelhet legalább a karban, mint története fényes szakaszain. Vagy – vakmerő reménység – elfogult hangján egyszer ő is beleszólhat még a nagy szereplők párbeszédébe, mint azok a hírnökök, akik távol a színpadtól valami fontosat látnak és jelentik." Németh László, Magyarság és Európa. In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben IV.* Budapest, 1999, 1996.

92 „…a' magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogen sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságit; sajátságit egy törzsökfajnak, melly, jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba boritá földgolyónk' legkiképzettebb részeit, 's fel fel bőszülésiben mint isten' ostora mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst, 's erejénél fogva, bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármelly lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál úgy ennél is, külön sajátsági árnyéklatokban: a' korlátlan tűznek nemes hévre, a' vad erőnek bajnoki szilárdságra, a' romboló ittasságnak nagylelküségre kell tisztulni, felemelkedni." Gr. Széchenyi István, *A' Kelet népe*. Pozsony, 1841, 8; online: http://mek.oszk.hu/05500/05533/05533.pdf; utolsó letöltés: 2018. május 2.

93 „Így a magyar föld természete, a magyar faj uralma és közintézményei, a magyar történet jelleme, a folytonos és erős keveredés ellenére is, legalább fővonásaiban, mind máig fentartották

A vesztes háború és a trianoni békeszerződés után a régi nemzetkarakterológiai toposzok részben vagy egészben átértelmeződtek. A nomád múltból eredeztetett magyar politikai érzék, amely a múltban a soknemzetiségű magyar birodalom megteremtéséért és fenntartásáért felelős pozitív jellemvonásként szerepelt, az új helyzetben immáron inkább negatívként, hatalmaskodási ösztönként, basáskodásra, úrhatnámságra, viszálykodásra való hajlandóságként jelent meg; olyan kollektív jellemhibaként, amely a nemzeti tragédiák, Mohács és Trianon egyik fő oka volt. Ez az átértelmezés összekapcsolódott a magyar politikai elit 1920 utáni új nemzetépítési stratégiájával, amely a dualista korszak asszimilációs politikáját etnoprotekcionizmussal váltotta föl. A világháború utáni magyar nemzetkarakterológia sajátos pozícióba került. A társadalmi képzelet számára neki kellett biztosítania azt az értelmezési keretet, amely képes volt a régi, érvényét vesztett mentális térképet valamelyest pótolni. Emellett a nemzetkarakterológia ezekben az évtizedekben a politikai filozófia és a politikatudomány pótlékaként is működött: ezeknek a konstrukcióknak kellett megjelenítenie annak a jó és igazságos közösségnek a képét, amely kompatibilis a nemzet karakterével. Tudománnyá azonban – sem az alkalmazott módszer, sem pedig az intézményesülés tekintetében – nem tudott válni. A hasonló toposzokból építkező, ám következtetéseiket tekintve egymásnak sok esetben nagyon is ellentmondó teóriák kidolgozói között egyaránt találunk irodalmárokat, történészeket, filozófusokat, etnográfusokat és zenészeket.

Az új fogalmi keretek kiépítésében a húszas évek elején alapvető szerepet játszott két – egymással egyébként világnézetileg és politikailag élesen szemben álló – gondolkodó, a történész Szekfű Gyula és az író Szabó Dezső.[94] Szerepük

[sic!] az eredeti magyar lelket. A beolvadt idegenek: lovagok és harcos nomád csapatok ép úgy, mint a földművelő és iparos települök, nemcsak nyelvükben, hanem lelkök [sic!] szerint is magyarokká lettek. Azzal a csodálatraméltó jelenséggel állunk szemben, hogy míg alig van Európában nemzet, mely a legkülönfélébb népelemeknek oly erős és szinte szakadatlan vegyülését mutatná: alig van egyszersmind olyan is, mely mindennek ellenére az alapító faj lelki típusát oly híven és félreismerhetetlenül megőrizte volna." Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre.* Budapest, 1896, 1–2; online: http://mek.niif.hu/13700/13783/13783.pdf; utolsó letöltés: 2018. május 2.

94 Szabó Dezső tételes nemzetkarakterológiát voltaképpen nem fejt ki, helyette *Az elsodort faluban* és későbbi műveiben jellegzetes társadalmi – középosztály, nemesség, papság, arisztokrácia – típusokat rajzol meg, s ezekkel állítja szembe a magyar parasztot mint egy etnikai-kulturális típust. Mindez a magyar történelemnek egy erősen etnicista és xenofób olvasatába és egy hanyatlástörténeti fogantatású, vitalista – ám nem biológiai – rasszizmussal és marxista kizsákmányoláselmélettel fűszerezett történetfilozófiába illeszkedik. (Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In: Ludassy Mária [szerk.], *A felvilágosodás álmai és árnyai.* Budapest, 2007, 468–494.) Az idegen származású – szláv, zsidó, sváb – magyar hatalmi elitek a kezdetektől fogva folyamatosan kizsákmányolják – a magyar jelleget hordozó – parasztságot. Ennek orvosságául hirdeti meg az új honfoglalás koncepcióját. A népiekre nagy hatást gyakorolt kiegyezés a magyar történelem olyan katasztrófája Szabó felfogásában, amely minden korábbit, így Mohácsot is felülmúlja: „Az 1867-iki évszám minden tatárjárásnál, minden mohácsi vésznél tragikusabb évszám a magyarság életében. Az a réteg, mely eddig az idegen dinasztiával, a ragadozó főurakkal, s az internacionális klérussal szemben – ha az egyes korok hibáitól nem is mentesen –, de mégis magyar politikát csinált, s a magyar életakaratot vitte be az államélet kialakításába: a nemesség sok okból, a ránk egyszerre szaka-

azért volt fontos, mert az őket követő generációk aszerint pozicionálták magukat, hogy miként viszonyultak hozzájuk. Ez nemcsak a népi mozgalom gondolkodóinak esetében volt így – Németh László, a szociológus Erdei Ferenc vagy a korszak egyetlen valódi politikai gondolkodója, a nézeteit majd csak a harmincas évek második felétől kifejtő Bibó István –, de náluk a legnyilvánvalóbb.

III. 4. Szekfű Gyula hanyatlástörténeti víziója

Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedék*e – Szabó Dezső egy évvel korábbi könyvéhez, *Az elsodort falu*hoz hasonlóan – jelentős mértékben befolyásolta a Trianon utáni értelmiségi-középosztályi generációk világképét. A mű alcíme: *Egy hanyatló kor története* megelőlegezi a történetfilozófiai keretet: Szekfű a magyar tizenkilencedik századi történelmet – az akkortájt egész Európában elterjedt és az Oswald Spengler által popularizált motívumot átvéve – hanyatlástörténeti sémában értelmezte.[95] A *Három nemzedék*ben sajátságos módon ötvöződik a nemzetkarakterológia és a konzervatív történetfilozófia. A magyar karakter bűnei a nemesi nemzet tradicionális jellemhibái,[96] amelyek paradox módon egy univerzalista modern politikai ideológia, a liberalizmus jegyében fogant parlamenti rendszerben nem eltűnnek, hanem éppen ellenkezőleg, kiteljesednek.[97] Az első kiadás bevezetésében – amelyet az 1934-es, kibővített kiadásból kihagyott – a történelmi változások természetéről elmélkedik. Magyari István sárvá-

dó demokratikus szabad versenyben szétzüllött, elkallódott, megszűnt egységes külön történelmi tényező lenni." Szabó Dezső, A magyar protestántizmus problémái. In: Uő, *Egyenes úton. Tanulmányok, jegyzetek.* II. Budapest, 2003, 919.

95 „Hetedik éve, hogy a világháború kitörésével a béke és nyugalom elköltözött közülünk, hetedik éve, hogy Európa országai lázas forróságban gyötrődnek, krízisek érnek kríziseket, forradalmak ágaskodnak és hullnak porba, hogy új mozgalmaknak és nyugtalanságnak adjanak helyet. […] Nem csoda, ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról, ha mind többen és többen nézünk szemébe a lehetőségnek, a legkegyetlenebbnek, mely a nyugati közösség tagjait érheti: hogy civilizációnk épen [sic!] úgy végső haldoklását éli, mint élte a görög-római a negyedik-ötödik században." Szekfű, *Három nemzedék*, 5.

96 „Nemzeti bűneinket, e századokon át buján burjánzókat, négy bokoraljban mutatja be Széchenyi. Az elsőhöz a hiúság és rokonai: önhittség, önáltatás, öncsalás tartoznak, a másodikba lelkesedés és szalmatűz, harmadikba közrestség, negyedikbe végül irigység és szülöttei, pártviszály és uralomvágy." Szekfű, *Három nemzedék*, 29.

97 Szekfű a liberalizmust csak születése helyén, Nagy-Britanniában tartja a nemzeti karakterrel szervesen összekapcsolódó, konstruktív politikai tannak, amely másutt destruktív erőként működik. Ebbéli nézete nagyon hasonló a korabeli német konzervatív forradalom szerzőinek – e tekintetben nagyon tanulságos Oswald Spengler 1919-es politikai pamflet-esszéjével, a *Poroszság és szocializmus*sal való összevetés – felfogásához: „Az angol liberalizmus unikum a maga nemében: történeti képződmény, nem idegen országból máról-holnapra odafútt növény; gyökerei századokra nyúlnak vissza az angol nép ősi ethnikumába [sic!] és történeti intézményeibe. […] Ma már világosan látjuk: nyugati és középeurópai [sic!] államok parlamentarizmusa egész az orosz, török, perzsa parlamentekig idegen képződmény, mely az államélet középpontjában állva több erőt köt le, mint amennyi újat produkál. A kontinensi parlamentek története nem kormányzástörténet, mint az angol, hanem krízistörténet, kríziseké, melyeknek nem egyszer áldozatul esik nemzet, állam és társadalom. A formákat átvettük, de nem a szellemet, mely kölcsön nem vehető." Szekfű, *Három nemzedék*, 87.

ri prédikátort idézve a birodalmak hanyatlásának középkoriak által konvencionálisan emlegetett okaira – pártoskodás és a fejedelmi hatalom gyengülése – utalva a régi és új Mohács, vagyis a Mohács és Trianon közötti párhuzamhoz jut el.[98] Jóval később, a könyvnek a magyar karakter hibáit tárgyaló részében ismét csak fölvillantja ezt a párhuzamot: itt első és második Mohácsról beszél.[99] 1934-ben munkájának *És ami utána következi*k című résszel kibővített – ebben a neobarokk terminust bevezetve átveszi a népiek rendszerkritikájának bizonyos elemeit – kiadásában újra visszatér a két korszak összehasonlítására. Itt megállapítja, hogy következményeit tekintve Trianon, a második Mohács súlyosabb volt. Az első Mohács után a török – az utódállamok kormányzatával szemben – nem törekedett a hódoltság etnikai viszonyainak átalakítására; viszont a Trianon utáni magyar politikai elit összességében – a forradalmak rövid intermezzójától eltekintve – jobban vizsgázott tizenhatodik századi elődjénél. Nem került sor olyasféle önfeladó aktusra, mint Szapolyai János Szulejmánnak adott kézcsókja. Ezenfelül – szögezi le Szekfű – az ország közvéleménye pártállástól függetlenül támogatja a revíziónak, tehát a második Mohács után szétdarabolt ország újraegyesítésének gondolatát.[100]

III. 5. Szellemtörténet és nemzetkarakterológia

A nemzetkarakterológiai konstrukciók messzemenően kompatibilisnek bizonyultak a szellemtörténeti megközelítés számára.[101] A nemzeti karakter ebből a perspektívából egy, a történelmi időben kibontakozó kollektív szellemi típus-

98 „A fejedelmi méltóság alábbszállása, pártoskodás és elvakultság, ezek valának a mohácsi változásnak előjelei és évtizedes kísérői. Nincs kétség benne, hogy mindezek feltűntek a mai változásban is, melyet a mi sorsüldözött nemzedékünknek kell átélnie. Csak a tizenhatodik század jámbor kifejezéseit kell lefordítanunk a modern alkotmányos és társadalmi élet nyelvére. […] A másik jel, a pártoskodás, modern viszonyok közt politikai és társadalmi ellentétekben mutatkozik, melyek kiélesedve szintén megállásra kényszerítik az állami gépezetet. […] Mindez a mi közelmúltunknak, sőt jelenünknek és jövőnknek is – ameddig e történeti processzus, a változás tart, – sokkal inkább jellemző sajátsága, mint az első Mohácsnak, midőn a pártoskodás inkább primitív középkori formákban jelentkezett." Szekfű, *Három nemzedék*, 7.

99 A régi bűnök Szekfű szerint ismét felbukkannak a dualizmus parlamenti rendszerében, a második Mohácsot megelőző évtizedekben: „A politikai cselekvés rugói közt ismét ott szerepel a családi összeköttetés, akárcsak Mátyás halála után a Mohácsot megelőző évtizedekben. Tisza István ellen régi főúri családok fognak össze és fujtatják a lángot, mint a szintén homo novus, csak második nemzedékben főnemes Szapolyay [sic!] János ellen az ősnemes Báthoryak és társai. Eszközökben senki sem válogat többé, az emberek érzéke racionális parlamentarizmus iránt végkép eltompul. […] Ez a kor az, midőn öblös hangok, széles vállak és boltozott mellkasok tulajdonosaiból nagy politikusok lesznek, amint ez körülbelül hasonlóképen történhetett négyszáz év előtt, a […] Mohácsért felelős nemesi gyülekezetekben. […] Első Mohácsunk vészjósló előjelei közül a pártviszályt és a kormányhatalom sülyedését [sic!] már megtaláltuk a kiegyezési korszak idejében, annak közjogi viharaiban. Hátra van még a harmadik előjelnek, a nemzeti önáltatás és elvakultságnak gyökereit felkutatnunk." Szekfű, *Három nemzedék*, 254–256.

100 Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989, 385.

101 Lackó Miklós, Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In: Uő, *Sziget és külvilág*, 275–282; Szűcs Jenő, A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának

ként ábrázolható, amely vándorlása során kibontakoztatni igyekszik saját szellemi lényegét, ám ebben befolyásolják egyrészt a saját maga létrehozta objektivációk – kultúra, társadalomszerkezet stb. –, másrészt pedig az, hogy szükségszerűen találkozik más nemzeti egyéniségekkel. Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*ja kétségkívül ennek a szellemtörténeti karakterológiának legnagyobb hatású és legkoncepciózusabb darabja. Európa népeinek nemzeti karaktere ebben az a priori jellegű szellemtörténeti típusalkotás segítségével megragadható képekben jelenik meg: Az angol a *telepes*, a francia a *stilizátor*, az olasz a *humanista*, a német a *vándor*, míg a magyar a *bujdosó*.

A mű – amelynek koncepciója a húszas évek végén már megvolt, s 1932–1935-ben a *Minerva* folytatásokban közölte, míg könyv alakban csak 1936-ban jelent meg[102] – ugyanabba a kultúrkritikai vonulatba tartozott, mint Szekfű *Három nemzedék*e: Prohászka modernitás-kritikája azonban átfogóbb a Szekfűénél, aki a liberalizmust bírálja. Prohászkánál ugyanis a nyugati modernitás egésze kerül célkeresztbe: véleménye szerint – a kortárs német kultúrkritika kedvenc toposza ez – a Nyugat az egyoldalúan túlfejlődött racionalitás csapdájába került, ahonnan – a kortárs közép- és kelet-európai harmadikutas gondolkodók kedvenc ideájaként – a kontinens fiatal és elhasználatlan népeinek vitalitására támaszkodva lehet kikerülni. Mindenekelőtt az olasz és a német nép játszhatja el ezt a szerepet – lényeges szem előtt tartani, hogy itt nem az új totalitárius rezsimek iránti rokonszenvről van szó, a koncepció ugyanis még a húszas években fogant. Ám ezen túlmenően – az egyébként a magyar nemzetkarakter hibáit meglehetősen kritikus módon felsoroló – Prohászka a magyarságban is látni vél egyfajta regenerációs potenciált.

Egyfelől – hasonlóan a *Három nemzedék* listájához – ő is a tradicionális bűnök részletes katalógusát adja. Ezek közé tartozik a múltba menekülés, az ősök dicső tetteinek fényében sütkérezés, amely mögött a valóságtól, a ma feladataitól való félelem áll, s amelynek beszűkült valóságpercepció a következménye. Prohászka szerint nagy szerepe volt a mohácsi traumának abban, hogy ez az irrealitáshoz vonzódás megerősödött:

„A középkor folyamán az irrealitásnak ezt a formáját kétségkívül nehéz megállapítani és követni, de a magyarnak örök elkülönülési hajlamából, amely a lázadó Koppánynak és Vatának a pogánysághoz való visszatérési kísérlete óta állandóan ott lappangott, következtethetünk rá. A fenti értelemben először a mohácsi vész után jelentkezik félreismerhetetlenül, az ősi szokáshoz való visszafordulás követelésében, amely feledteti vele jelenvaló szorongatottságát. Ettől kezdve állandó motívuma a magyar életnek, egyre korlátlanabbul adja oda magát a múlt hősi ábrándjának, míg végre a XVIII. század végétől úgyszólván életformájává válik."[103]

tipológiájához. In: Uő, *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1974, 281–327; Trencsényi, *A nép lelke,* 393–400.

102 Lackó, Bujdosó, 279–280.

103 Prohászka Lajos, *A vándor és a bujdosó*. Budapest, 1941, 135–136.

Ugyanakkor a külső kihívásokra adott válasz milyenségét a nemzeti karakter határozza meg. Példának okáért – mondja Prohászka – a sokat emlegetett magyar katonai erény, a magyar államfenntartó képesség egyik lényeges eleme nem sokban különbözik más népek hasonló tulajdonságától, tehát nem karakterspecifikus sajátosság. Önmagában Mohács – mint külső trauma[104] – nemigen különbözik a legtöbb népet ért történelmi megrázkódtatástól, ám az arra adott válasz milyensége a válaszadó karakter függvénye, annak metafizikai irányultsága határozza meg.[105]

De miben is ragadható meg az a sajátosan magyar regenerációs potenciál,[106] amely akár Európa számára is jelentőséggel bírhat? Ehhez a gondolathoz Prohászka egy korabeli, gyakorta használt kultúrkritikai toposzból kiindulva jut el. Ez pedig a modern világ egyik alapvető sajátossága, a szakralitás dimenziójának eltűnése.[107] Az amerikanizálódó és nemzeti karakterüket elveszítő nyugati népek – ismét csak a kortárs német kultúrkritika kedves témája ez – ennek hiányától szenvednek

---

104 „A sacco di Roma bizonnyal nem volt kevésbé véres és kihatásaiban kevésbbé [sic!] végzetes, mint Mohács; a százéves háború okozta nemzeti szétszóródás nem sokban maradt el a mi török hódoltságunké mögött; a harmincéves háború nyomán támadt elesettség semmiben sem volt vigasztalóbb a függetlenségi küzdelmek korának szellemi bénultságánál. Az ú. n. »békés fejlődés« lehetőségének másutt is megvoltak nem kevésbbé súlyos akadályai." Prohászka, *A vándor és a bujdosó,* 139.

105 „…a harcnak a magyarságban egészen más, valamiképen [sic!] az életformájával szorosabban összefüggő jelentősége van, mint bárhol másutt Nyugaton. Úgy kell lennie, hogy miként a magyar szabadságeszmének, úgy a magyar harcoknak is más a metafizikai háttere, s ezt a nyugati népek már csak azért sem érthetik meg, mert a saját harci akaratuk metafizikai alapjaiból vonják szemléletük körébe. Ezért látják a magyar harciasságnak pusztán két típusát: a hőst, ha rokonszenvvel jönnek felénk és az örök rebellist, ha ezt a rokonszenvet is megtagadják tőlünk." Prohászka, *A vándor és a bujdosó,* 140.

106 „Ámde amit általában hiányunknak szoktak tulajdonítani, abban éppen erő és lehetőség rejlik. Mégpedig nemcsak magyar, hanem európai szempontból is. Balgaság és megokolatlan elbizakodottság jele volna csak gondolni is arra, mintha a magyarságon dőlhetne el Európa sorsa: a globus Hungaricus szempontjának alkalmazása bizonnyal itt a legkevésbbé [sic!] helyénvaló. De […] megvan benne a jóakarat az emberileg jelentős iránt. Az a jóakarat, amelyről a múlt században, de főleg a világháború óta Európa többi részében mindinkább megfeledkeztek. E tekintetben a magyarság valóban hű beavatottja volt az európai szellemnek, hívebb, mint maga ez a beavató volt önmagához. Ez a jóakarat magában véve kétségkívül még nem életforma, bár több a puszta vitalitásnál is: célok szolgálatába szegődtetett, kiművelt, kultúrával átitatott vitalitás ez már, az életformának mintegy termékeny tája. De mint vitalitás: friss és még felhasználatlan erő. Ezzel számolni érdemes és vele kapcsolatban hanyatlásról és végről beszélni mindenesetre alaptalan." Prohászka, *A vándor és a bujdosó,* 232–233.

107 A lélektelenné és mechanikussá vált modern világ reszakralizálásának gondolata a tradicionalista beállítottságú gondolkodók kedvelt toposza volt. Nálunk ez Hamvas Bélánál és a modernitást a kiteljesedett bűnösség koraként megjelenítő Kodolányi Jánosnál központi gondolat: „A bomlás kezdete valahol Bacon körül keresendő, az empirizmusban. A természettudomány megölte a szimbólumot, a csodát. Megölte a transzcendens létezés jelképi tükröződését. Megölte a hitet. A nagy francia forradalom már az Ész istennőjének képében valóban az észt, a rációt, jelképes fogalmazásban Lucifert, a Fényhozót ültette a trónra s a folyamatot, amely akkor végbement a nyugateurópai [sic!] lélekben, kísérteties pontossággal felvilágosodásnak nevezték. Fölállították a fejlődéselméletet. Ma is abban a tetszetős meggyőződésben vagyunk, hogy minden múló esztendő egy-egy lépcsőfok a »haladás« piramisán." Kodolányi János: Márai és a kultúra In: Uő, *Zárt tárgyalás*, *Tanulmányok, vitairatok, emlékezések*. Budapest, 2003, 104.

a leginkább.[108] A magyarság itt egy sajátosan magyar, a profánt és a szakrálist, a múltat és a jelent ötvöző politikai teóriával, a Szentkorona-tannal járulhat hozzá az európai gondolkodás szakrális tartalmakkal való felfrissítéséhez:

„Mert amikor a nemzet szétesése Mohács után bekövetkezett, a nemzettagság eszméjével szinte történetfelettien összetartotta, átfogta a magyarságot, megőrizte önmagának, de egyúttal megőrizte a Nyugatnak is. Ezzel a nemzetmentő, létben tartó hivatásával vált a szent korona eszméje a magyarságnak valóban csodaszerű életténye zőjévé. Itt teremtett a magyar szellem magának metafizikát, az önnönmaga sorsában kifejezve a változatlant, az örökkévalót a változóban és mulandóban. Valóban demiurgikus hatalom ez, a földnek és az ősöknek szelleme szól hozzánk belőle. […] Mindaz, amit a magyarság történeti élete folyamán létrehozott, valamiképen [sic!] erre a misztikus, történetfeletti módon egyesítő eszmére mutat vissza: egész kultúránk ennek az objektivációnak magva körül gyűrűződött, és ennek a kultúrának minden tartománya és alkotása arról tanúskodik, hogy nekünk a jelen mindig a múlt hagyatéka, a múlt viszont mindig a jelen akarata."[109]

Joó Tibor – Prohászka Lajoshoz hasonlóan – a két világháború közötti magyar szellemtörténeti iskola gondolkodója, akinek nemzetkarakterológiai koncepciója magán viseli ennek az irányzatnak a sajátosságait. A magyar történelem az a priori jellegű nemzeti szellem kibontakozásának története.[110] A nemzeti szellem mint individuális totalitás a kellés szférájába tartozik – következésképpen vizsgálatához a filozófiai és történeti módszer együttes alkalmazására van szükség –, s a konkrét történeti valóság szférájában történő realizációja a nemzeti elit feladata. Ez a történeti időben kibontakozó totalitás réteges szerkezetű – a különböző rétegek az adott történeti periódus kihívásaira adott válaszok tárgyiasulásai. A középkori Magyarország a nomád és keresztény rétegek sikeres

---

108 „A sacrum impérium a XIII. század derekán szétbomlik; léte ezután már csak fikció, mint ahogy pusztán névleges a francia vagy az angol királyi hatalom vallásos jellege is. Ezzel szemben a magyarságban nem képzelgés, hanem egyre jobban erősödő valóság. Ezzel mentett meg a magyarság a vallásos alapjaiból mindinkább kivetkőző Európának több mint félévezreden át egy »középkori« vallásos eszmét, amelyet nemcsak élt, hanem fokozatosan fejlesztett és tágított is, úgy is mondhatnók: a modern formákra nézve is rugalmassá tett. Hogy ez mit jelent, azt különösen csak ma tudjuk kellőképen méltányolni, amikor a végképen racionalizálódott Európa úgyszólván minden tagjában vonaglik, és amikor a legmerészebb történelmi kísérlet is a középkor vallásos kötöttségéhez valamiképen [sic!] hasonló létformának megvalósításán munkálkodik. Ez az a nagy csoda a magyarság életében, amely a szétszóródástól mindig megóvta, de egyúttal oly lökőerőt is adott maroknyi népünknek, amellyel szemben a modern, nyugati alkotmányjog alapjára helyezkedő ellenfeleink végső eredményben éppoly tehetetlenek voltak, mint régebben a Kelet zsarnoki hatalmai." Prohászka, *A vándor és a bújdosó,* 162–163.

109 Prohászka*, A vándor és a bujdosó,* 165–166.

110 „A nemzeti szellem egységes ugyan élete egész folyamán, […] de állandóan fejlődő egység és individualitás – individuális totalitás –, amint a változó életviszonyok és fejlődő általános kulturális helyzet feladataira megfelel, magatartását hozzájuk idomítja, önnön lényegét kifejtve. […] Lényege ezeknek a változásoknak a folytonosságában és egészében fejeződik ki. Struktúráját – ismételjük – a fejlődés szakaszai határozzák meg, melyek individuális szellemi aktusokból fakadnak." Joó Tibor, A magyar nemzeti szellem. In: Uő, *Történelemfilozófia és metafizika*. Budapest, 2001, 176.

szintézisének volt a gyümölcse. Joó Tibor teóriájában ez a középkori magyar államodell – Prohászka Lajosnak a Szentkorona-tannal kapcsolatos előbb látott koncepciójához nagyon hasonlóan – a modernitás politikai struktúráinak potenciális, ám a történelmi körülmények szerencsétlen összjátéka folytán elvetélt alternatívájaként jelenik meg.[111] A nacionalizmus – amelyben Joó a harmincas években kibontakozó totalitarizmusok fő okát látja – ugyanis a modern világ bajainak egyik gyökere. A nacionalizmus elvei és szelleme alapján létrejövő nemzetállam szükségképpen agresszív és intoleráns természetű politikai struktúra; éles ellentétben áll a keretein belül a legkülönbözőbb etnikumokat nemcsak tolerálni, hanem integrálni is képes, a keleti és nyugati tradíciót ötvöző Szent István-i államkerettel, amely akár mintául is szolgálhatott volna mások számára, ha sikerült volna átmenteni a modernitásba.

A magyar nemzeti szellem legősibb rétege a nomád, amelyet Szent István gazdagított keresztény réteggel, míg a reneszánsz kor – Nagy Lajos és Mátyás király, valamint a humanista elit működésének eredményeképpen – egy újabb réteget rakott rá az addigiakra. Ebben a szerves fejlődésben jelentett végzetes törést Mohács:

„A nemzet életének legnagyobb katasztrófája Mohács volt. Négy évszázad gyászszavai nem voltak elegendők arra, hogy a borzalmasságát kifejezzék. Az addigi rétegek beszakadtak, összetörtek, s ebben az állapotban váltak új alapréteggé. […] Mohács olyan törés nemzetünk életében, melyhez hasonlót kevés nemzet élt át. Egyszerre bukott le a hatalom csúcsáról. Önérzetét olyan súlyos sebzés érte, mely szellemének egész hangulatát, az addigi biztonságos, büszke derűt, s vele magatartását is szükségszerűen átalakította. A Mohács utáni magyar egészen más szemmel néz a világba, mint a Mohács előtti. A strukturális vizsgálat kérdése éppen az, hogyan alakult a szörnyű csapás és az azóta meg nem szűnő nyomás alatt az ősi alkat."[112]

A Mohács-trauma – Joó Tibor interpretációjában – a magyar nemzetkarakter későbbi torzulásainak fő okaként jelenik meg. A kortárs magyar nemzetkarakterológiákban egyébként szinte obligát toposzként megjelenő motívum, az egyéni autonómia iránti ősi igény, amely e koncepcióban a nemzeti jellem ősi rétegéhez tartozik, ennek hatására a viszálykodás és széthúzás iránti hajlandósággá változik át; de ugyanez történik az egészséges önérzetből származó büszkeséggel is. Utóbbi gőggé és kisebbségi érzéssé torzul. A török hódítás, az ország három részre szakadása és az azt követő geopolitikai helyzet determinálta katonai erények dominanciája pedig a későbbiekben a modern világ által megkövetelt polgári erények meggyökerezésének akadályává lesz. Az idegenekkel szemben érzett – egyébként már a középkorban is megnyilatkozó – averzió ugyancsak Mohács következményeként jelenik meg a nemzeti karakterben határozottabb

111 „Úgy látszik, a nacionalizmus végzetes vaksága lehetetlenné teszi, hogy a nemzetek megértsék egymás sajátos individualizmusát. […] S talán az a legtragikusabb, mégpedig egész Európa életére nézve, hogy a [magyar nemzet] szellemiségének ősi alaprétegében szunnyadó ama politikai lehetőségeket nem ismerték fel, melyre Szt. István birodalmi gondolatával kapcsolatban mutattunk rá." Joó, A magyar nemzeti szellem, 192.

112 Joó, A magyar nemzeti szellem, 187.

színezettel.[113] Mindazonáltal a tizennyolc–tizenkilencedik század fordulója után a nemzeti jellem – a korabeli magyar elit olyan képviselőinek köszönhetően, mint Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi – új rétegekkel gazdagodik. A nemzetkarakterológia módot ad Joó Tibornak arra, hogy egy – a konzervatív liberalizmus alapjain álló – demokrácia-koncepciót fejtsen ki. Ez egy hanyatláselmélettel ötvözött szabadságnarratívaként jellemezhető. Joó a hagyományra és az egyeduralomra alapozó keleti politikai formákkal szemben az egyéni szabadságra és a többségi elvre épülő nyugati politikai fejlődést preferálja, ám úgy látja, hogy ez a gyakorlatban szükségképpen eltorzul. Ennek oka – mondja, a kortárs kultúrkritikának a tömegember és a tömegtársadalom természetére vonatkozó téziséhez folyamodva –, hogy a modern élet versenyében szükségképpen nem a nemes, hanem a nemtelen és a silány kerekedik fölül.[114] A valódi – a magyar nemzeti szellemmel kompatibilis – demokráciának olyan politikai berendezkedésnek kell lennie, amely szakít a modernitás lefelé nivelláló trendjével; ennek a demokráciának nem az arisztokráciát kell a démosz szintjére süllyeszteni, hanem a démoszt kell arisztokráciává nevelnie.[115]

III. 6. Németh László nemzetkarakterológiája és Szekfű Gyula koncepciójára vonatkozó kritikája

Németh László nemzetkarakterológiai nézeteit egy erőteljesen irodalomtörténeti megalapozottságú kultúr- és történetfilozófiai kontextusba illesztve fejtette ki.

---

113 „Mert minden gyűlölet, minden elkeseredés két nemzet ellen viharzik a Mohács után következő évszázad minden magyarjában; a német és a török ez a két nemzet. […] A töröktől természetesen mélyebb ellentét választja el a magyart, mint a pusztán nemzeti – az egész kultúra, életforma, középpontjában a vallással –, de a németet talán még gyűlöltebbé teszi az, hogy keresztény létére ellensége a magyarnak, s létére tör. […] Ebben az annyiszor felemlegetett »két pogány közt egy hazáért« állapotnak a tüzében és pörölycsapásai alatt fejeződik be a nemzeti közösség reálitásának [sic!] kialakulása." Joó Tibor, *A magyar nemzeteszme.* (Universum reprint) Szeged, 1990, 92–93.

114 „A liberalizmus nemes optimizmusába egy számítási hiba csúszott be. Alaptétele az volt, hogy a versenyben a legkülönb, legnemesebb, legelőkelőbb formák jutnak győzelemre, s hogy ez a verseny automatikusan kirekeszti a selejtest, erkölcstelent és tehetségtelent. Ez a számítás azonban nem vált be. Ma már a természettudomány is tudja s a szociológia is tapasztalja, hogy a verseny, az egyenlő feltételek biztosítása éppen a silányabb alantasabb organizmusok diadalát készíti el[ő] […] a szabad verseny nem kedvez az értékesebb minőségnek, hanem éppen ellenkezőleg a silányabb tömegek helyzetét javítja. A silány igénytelenebb, nagyobb számú és morálisan kevésbé finnyás, tehát a küzdelem feltétlenül egyenlőtlen." Joó Tibor, A szabadságeszme a történelemben. In: Joó, *Történelemfilozófia,* 152.

115 Ez a megoldás rímel a magyarság keleti-harcos-arisztokratikus karakterének közkedvelt karakterológiai toposzára. Az arisztokraták nemzete ilyenformán a jellegzetesen magyar és az európai értékek szintézisét jelentené: „Abban, hogy a cél a nép egészének felemelése a nemzet körébe, senkinek sem lehet kételkedni[e], de abban sem, hogy a nemzeti szellemnek, a nemzeti ideálnak egyre felfele, a legmagasabb normákig kell emelkednie. A valódi demokrácia a démosz arisztokratizálódását jelenti. A népi etnikumot és kultúráját is drága kincsünknek kell tartanunk, de megőrzése nem járhat együtt európaiságunk, humanista univerzalizmusunk csorbulásával, mert minden szellemi törekvés, egyáltalában a szellem, s így a nemzeti szellem célja is ennek kiteljesítése." Joó, A magyar nemzeti szellem, 196.

A nemzetkarakterológia számára is alkalom volt arra, hogy ennek historizáló keretében – az esszé műfaja által meghatározott formában – körvonalazza a jó politikai berendezkedésre vonatkozó elgondolását; a minőségszocializmus és a kert-Magyarország utópiája nemzetkarakterológiai megfontolásokból nőtt ki. Németh ebbéli nézetei azonban az idők folyamán jelentős változáson mentek át. Míg először maga is egy sajátos – az antik görögre emlékeztető[116] – magyar karaktert próbált meg körvonalazni,[117] a következő évtized vége felé egyre inkább kelet-európai sajátosságról beszélt, amelynek a magyar csupán egyik eleme vagy színe. A magyar történelem kelet-európai beágyazottságát kiemelő – nagymértékben Szabó Dezső elgondolását folytató – koncepciója nem kis szerepet játszott abban, hogy vitába keveredett azzal a Szekfű Gyulával,[118] akit egyébként nagy történésznek tartott, s aki iránt kezdetben határozott tisztelettel viseltetett, ám utóbb – ismét csak Szabó Dezsőhöz hasonlóan – messzemenően elutasította a Szekfű-féle történetpolitikai konstrukciót. Ez ugyanis nézete szerint a Habsburg-orientáció és 1867, valamint az ebből kinövő politikai koncepció alátámasztását szolgálja: jóllehet Szekfű azt állítja, hogy meghaladta a labanc–kuruc dichotómiát, történelemábrázolása és az abból levont politikai koncepció egyértelműen a labanc tradíció vonalába illeszkedik. Ez az attitűd Németh szerint konstans eleme az egyébként az idő folyamán változásokon átmenő œuvre-nek: Szekfű mindent egybevéve, a *Három nemzedék*hez 1934-ben hozzáírt, s a neobarokkot kritizáló ötödik könyv ellenére – történetírói munkássága és a *Magyar Szemlé*ben kibontakozó szerkesztői működése egyaránt ezt bizonyítja – továbbra is a „Habsburg-rom" fenntartója és igazolója, politikai koncepciója pedig egyszerű kozmetikázás, a „Habsburg-hű papok kereszténységszocializmusa."[119]

---

116 Egy – az európai válságra utaló – nemzetkarakterológiai gondolatmenet keretében az antik görögség jelenik meg nála a kultúrateremtő nép prototípusaként: „Kissé komikus az én elégedetlenségem Európa népeivel. De meggyőződésem, hogy ennek az elégedetlenségnek Európa szervi elégtelensége az oka. A latin szellemben ott csillog az érzékelés öröme, az élet világossága, de nem elég komoly ahhoz, hogy Európa ügyét magára vegye. A német elég komoly és vallásos, de tökéletlen az alakító ereje és érzékisége. A szláv vallásos, a maga módján érzéki is, de alaktalan imbolygó nedveiből kristályok nem képződnek. Vallás, érzékiség és alakítóerő a görögökben volt együtt utoljára – azóta talán a középkori, dómépítő franciákban s az újkor folyamán egyszer-egyszer az angolokban." Németh László, Sanremói napló. In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*. II. Budapest, 1992, 698.

117 „A magyarság […] nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német, hanem lírája tanulsága szerint is, szellemében kikristályosodásra hajlamos. Alvadt vére Ázsia mélyeire emlékezik, de forma-alkotó ereje a nagy déli kultúrnépeké. Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de épp ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas: az ösztönélet gyökerei s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a »közvetlen út« ez, amelyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek." Németh László, Levél Kerényi Károlyhoz. In: Uő, *Kiadatlan tanulmányok.* Budapest, 1968, I. 361.

118 Németh Szekfű-képét illetően lásd Monostori Imre, *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016*. Pécs, 2017, 286–293.

119 „A hitbizományok csendes rábeszélése egy kis földbérletre, a hit- és államhű nemzetiségek továbbédesgetése a magyar államba, szocializmus helyett Habsburg-hű papok kereszténységszocializmusa: íme, Wolf Ernst Magyarországa három nemzedék haláltáncában igazolva." Németh László, Szekfű Gyula (1940). In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 972–973.

Szekfű nem a történelmi tényekből alkotja meg a maga képét a vizsgált történelmi korszakról, hanem fordítva jár el: a prekoncepcióhoz keresi meg az azt igazoló tényeket. „Líra: történelemben kifejtve."[120] Németh szerint ez három téma tárgyalása során szembeszökő: Erdély megítélése, a török hódítás mérlege,[121] illetve a tizennyolcadik századi magyar barokk Habsburg-szimpátiákkal megterhelt bemutatása. Az Erdély-problematika azért fontos Németh számára, mert az erdélyi fejedelemség nála a magyar nemzetkarakter ősi, életerős színének – a nemzeti regeneráció múltból kibányászandó potenciális erőforrásának – volt a hordozója, egyben pedig a korabeli magyar elit államalkotó képességeinek és a politika művészetében szerzett jártasságának bizonyítéka. Ami a török uralom mérlegét illeti, Németh más, a korszakkal foglalkozó történészekre – mindenekelőtt Takáts Sándorra – hivatkozva úgy látja, hogy Szekfű – ismét csak Habsburg-elfogultságaira visszavezethetően – mértéktelenül eltúlozza a török uralom negatív következményeit.[122]

Németh a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti koncepcióját elutasítva arra a következtetésre jut, hogy Mohács és Trianon önmagában véve nem igazolja a hanyatlástörténeti sémákra alapozott történetfilozófiát: a kelet-európai történelem hasonló jellegű politikai katasztrófái bizonyítják, hogy ezek után is lehetséges kulturális megújulásra alapozott nemzeti regeneráció.[123] Németh 1940-ben

120 Németh, Szekfű Gyula, 978.

121 A török hódítás és a török uralom történeti mérlegének tekintetében az akkori és azóta született történeti szakirodalomban is eltérnek a vélemények arról, hogy vajon Szekfű valóban eltúlozta-e a török okozta károkat. Néhány témába vágó régibb és újabb munka – természetesen a teljesség igénye nélkül: Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970; Szakály Ferenc, Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. *Valóság* 31:3 (1988) 39–51; Uő, *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában.* Budapest, 1994; Dávid Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005; Őze Sándor, Szekfű Gyula török koros munkássága. In: Paksa Rudolf (szerk.), *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 2007, 91–126; Fodor Pál, A törökök magyar szemmel. *Magyar Tudomány* 172:4 (2011) 400–407; Uő, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 7–17.

122 „Nem vagyok sem labanc, sem kuruc; a törököt éppolyan keserves kényszernek tekintem rajtunk, akár a Habsburgot. […] Az, hogy melyik kártevő mennyit rágott, engem egy szempontból érdekel: történetet ír-e Szekfű, vagy történetbe burkolt propagandát. […] A török uralom egyoldalú kereszténypolemikus ábrázolása ma már éppoly elavult, mint a Habsburg-államelv kuruc ördögítése. A török kemény, biztos érzékű racionalisztikus államszervező volt; háborúi pusztítottak (nem jobban, mint a harmincéves háború); de uralma konzervált; legföllebb [sic!] a hanyatlás korában kezdte, mint minden hanyatló uralom, maga alatt vágni a fát. […] A viszonyok akkor romlanak meg, amikor az állást pénzen kezdik adni s a keresztényen behajtható adó a hatalom forrása lesz." Németh, Szekfű Gyula, 982–983.

123 „A Mohácsok és Trianonok története szerencsére nem olyan logikus, hogy nemzedék hanyatlik nemzedék után, s végül elbuknak, mert megérdemelték. Lengyelországot akkor osztották föl, amikor megújhodott. A magyarság is csak gazdaságban és politikában jutott el oda, ahová a kiegyezés elindította. Azon a szűk területen, ahol a jelentkezésre kráter maradt, a százados fejlődésből kizárt »mélymagyarság« bámulatos erővel lökte föl életigényét és tiltakozását. A Három nemzedék Szekfűje az irányválasztás óráiban erről nem akart tudni." Németh, Szekfű Gyula, 971–972.

egy kismonográfia terjedelmű – éleselméjű kritikát és a nyilvánvaló személyes elfogultságot sajátos módon vegyítő – esszében tekinti át Szekfű életpályáját. Ebben a Mohács-problematika a Kelet-Európára vonatkozó teória részeként merül föl. A térség népei számára az elsődleges veszélyt mindenkor a német hegemónia jelentette – a középkori lengyel, cseh és magyar államok virágkora a Német–római Birodalom gyengélkedésével, míg történelmi mélypontjaik a német dominanciájú Habsburg Birodalom keleti terjeszkedésével estek egybe. Kétségtelen történelmi tény persze, hogy a mohácsi csata meghúzta a lélekharangot az egységes középkori magyar állam fölött, ám Németh – Toynbee kihívás–válasz teóriájára emlékeztető módon – a török hódítást nem kizárólag sorscsapásként, hanem olyan lehetőségként, történelmi kihívásként értelmezi, amely új utakat is megnyitott a három politikai keretbe került magyarság számára.[124] Ez a – németet kikerülő – kelet-európai, az olasz kultúra által inspirált, lengyel–szlovák–magyar–román–horvát kultúrkörbe való betagozódás. Ebből az elgondolásból fakad a keleti Golf-áram koncepciója,[125] amely aztán összekapcsolódik a kert-Magyarország, a minőségszocializmus és egy alternatív modernitás harmadikutas utópiájával.[126]

---

124 Ezeket Németh azoknak a kérdéseknek a kapcsán fejti ki, amelyeket Szekfűnek szerinte fel kellett volna tennie a magyar tizenhatodik századot feldolgozó történeti szintézisében: „…Milyen volt az a kelet-európai (lengyel–oláh–kozák) kultúrkör, amelybe a török ék szorította az erdélyi magyarságot? Mennyire rokonította az alföldi magyarságot a török hódoltság más népeihez a közös iskola? Hogy osztozott a nyugati magyarság lelkén az olasz, német és délszláv hatás? Mennyivel gazdagította a magyar jelleget (mert gazdagította) a háromfelé szakadás? Hogy fordult a germánok figyelme Olaszországról keletre? Milyen szerepe van a keletre fordulásban a Habsburg-háznak? Bele tudott-e nőni a Habsburg keleti politika a középkori magyar királyok és a Hunyadiak keleti örökségébe? Hogy változtatta meg a kelet-európai népek egymásba kapcsolt életét a Habsburg-szigetelés? Hogy viszonylik a magyar megújhodás a német és más keleti megújhodásokhoz? Mennyiben egyezik meg vagy tér el a magyar jobbágyság sorsa más kelet-európai jobbágyokétól? Ehhez hasonló kérdések százai emelhetnék ki a kuruc–labanc kátyúból a magyar történelmet." Németh, Szekfű Gyula, 975.

125 „Körülbelül hét-nyolc éve, hogy a mi nyugatias magyar műveltségünk egyoldalúságát észrevettem. Ennek az egyoldalúságnak történelmi gyökere van. Buda visszafoglalása s Magyarország állítólagos »felszabadulása« után teljesen megsemmisültek azok a régi olasz–délszláv–magyar–lengyel, sőt cseh és román kapcsolatok, melyek mint egy keleti Golf-áram melegítették a kelet-európai kis népek életét. A szlávok közt a szláv eszme és nyelvrokonság később új keleti kapcsolatokat létesített a régiek helyett; mi azonban végképp nyugatra szorultunk, többnyire Németországra, vagy ha ellenzékiek voltunk (s az írók azok voltak) Párizsra, Angliára. Nyugati műveltségünk egyoldalúsága elébb a Habsburg-hódoltságnak volt természetes következménye, később annak a szerepnek, melyet politikusaink az 1867-i kiegyezésben, a német–osztrák Közép-Európa oldalán elvállaltak. A szomszéd népek műveltsége iránti új érdeklődés ezért jelenik meg évnyi pontosan azzal az új (akkor még csak írói) belátással együtt, hogy kelet-európai kis nép vagyunk, és sorsunk kitéphetetlen a Németország és Oroszország közé ékelt kis népek sorsából." Németh László, Híd a Dráván (1940). In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 1264–1265.

126 Ennek kifejtése: Németh László, Kapások (1935) In: Uő, *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II. 805–840.

III. 7. Bibó István, avagy kifelé a nemzetkarakterológiából: Mohács mint a zsákutcás magyar történelem dátuma

Bibó István keresztény középosztálybeli szocializációja folytán fiatalon természetszerűleg még maga is osztotta a korabeli nemzetkarakterológiai szemléletmódot.[127] Ezt tanúsítja egy – az életműben később kulcsszerepet kapó egyensúlyfogalmat már használó – fiatalkori zsengéje, az 1928-ban írott, „Ne bántsd a magyart" jeligével beadott önképzőköri dolgozat. A 17 éves szerző a díszesen elkészített címlapon – nyilvánvalóan a Trianon–Mohács párhuzam motívumától inspirálva – a történelmi emlékezet fontosságát hangsúlyozza.[128] Megjelenik itt a magyar politikai fölény és ítélőképesség közhelyszerű nemzetkarakterológiai toposza,[129] másfelől – a már érett politikai gondolkodóként írott későbbi műveihez

127 Ebben alighanem apja, id. Bibó István is befolyásolhatta, akinek 1929-ben jelent meg egy, Németh Lászlóval polemizáló nemzetkarakterológiai írása: id. Bibó István, *Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében* (1930). Ez Németh László *Erdély lelke a legújabb szépirodalomban* (1926) című írásával vitatkozott. Id. Bibó István munkásságára vonatkozóan lásd: Pénzes Ferenc, Idősebb Bibó István filozófiai és néplélektani munkássága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999, 42–62.

128 „A magyar nemzet történetét lapozva a jelen szomorúságában megfáradt magyart nemzete múltjának nem hatalomról, hódításról, dicsőségről szóló lapjai állítják meg, hanem azokhoz a korszakokhoz tér vissza, amelyekben a magyarságot nagy nemzeti csapások érték s utána szintén újonnan kellett összeszednie területének, alkotmányának szétszórt köveit, hogy azokból építse újjá a magyar egység, a magyar alkotmányosság, a magyar művelődés porig rombolt épületét. Ez a visszatérés nem merengés a múlton, ez a visszatérés hitet adó, reményt fakasztó, bizalmat, bátorságot ébresztő erősödés, amely a múlton keresztül a jövőre nézve nyújt bíztatást." Bibó István, *A török hódoltság művelődési viszonyai. Önképzőköri történelmi pályázat*. Szegedi városi kegyesrendi gymnázium. Jelige: »Ne bántsd a magyart!« A török hódoltság művelődési viszonyai. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 5111/1.

129 „Ha a magyar jobbágyság magatartását összehasonlítjuk a töröktől leigázott népekével, akkor azt látjuk, hogy a magyar paraszt a török hódoltság idején hazaszeretete mellett értelmi fölényének és politikai ítélőképességének is fényes jelét adta." Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai,* MTAKK Ms 5111/1, 41. Az írás végén, a konklúzióban a Habsburgok magyarok iránti bizalmatlanságát az osztrák karakter sajátosságaira vezeti vissza. Ugyanakkor a későbbi bajok fő okaként a török hódítás jelenik meg: „A Habsburg-házzal való rossz viszonyunk, a Habsburg monarchiában elfoglalt alárendelt helyzetünk és külföldre tolódott politikai központunk szintén a török hódoltság által adott helyzetben találja magyarázatát. A török veszedelem siettette a Habsburgok trónra jutását Magyarországon, a török hódítás viszont lehetetlenné tette, hogy a Habsburg monarchia Magyarországra helyezze súlypontját és valóságos keleti nagyhatalommá fejlődhessen. Így került a Habsburg-birodalom székhelye Bécsbe s így jutott túlsúlyra benne az osztrák-német szellem, amely az egész monarchia kormányzatára és politikájára oly bénítólag hatott s okozója lett annak, hogy a Habsburg-ház örökös bizalmatlanságban élt birodalmának legerősebb nemzetével: a magyarral. A török hódítás és a belőle következő Habsburg politika akadályozta meg a nemzetiségek beolvadását s okozta azt, hogy a dunai monarchia – nemzeti államok szövetsége helyett – egymással örökösen ellenséges nemzetek és nemzetiségek konglomerátuma lett. Végső eredetükben tehát a török hódításra vezethetők vissza nemcsak Magyarország, hanem egész Keleteurópa [sic!] legsúlyosabb problémái és mai vigasztalan helyzete." Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai,* MTAKK Ms 5111/1, 82.

hasonlóan[130] – a Habsburg-dinasztia magyar trónra kerülése azért tűnik föl károsnak, mert emiatt az ország politikai súlypontja külföldre került. Gondolkodásának pretudományos mélyrétegéhez tartozó, a református-függetlenségi családi tradícióból származó motívum ez. Az önképzőköri dolgozatban – amelynek elkészítéséhez többek között Szilágyi Sándor és Acsády Ignác munkáit, illetve a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet* negyedik, a tizenhatodik századot tárgyaló kötetét használta – Mohács legnagyobb, hosszú távú negatív történelmi következménye a Habsburgok magyar királysága; nem önmagában a csatavesztés volt végzetes, hanem II. Lajos király halála, amely ehhez megnyitotta az utat.[131]

Bibó István politikai gondolkodóként – jogfilozófiai korszakának az 1930-as közepén történő lezárulása után – a háború előtti években és a háború alatt írott munkáiban jelent meg. *Az európai egyensúlyról és békéről* című nagy opusában (1943–1944) a németországi nemzetiszocialista fordulat történeti-kulturális okainak elemzéséből kiindulva a Szabó Dezső és Németh László által preferált közép-kelet-európai kontextusra összpontosítva dolgozta ki a politikai hisztéria elméletét – számos ponton megelőlegezve a vereség kultúrájának Schivelbusch-féle, jóval későbbi koncepcióját. Kéziratának a kelet-európai régió – ami az ő értelmezésében a német és orosz nagyhatalmak közötti térséget jelenti – történetét normatív politikai megközelítés szempontjai alapján feldolgozó része a háború után, 1946-ban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címen jelent meg.

Politikai gondolkodásának centrumában a politikai hisztéria koncepciója áll,[132] amelynek kiindulópontjai az illető politikai közösséget – a nemzet Bibónál per definitionem politikai közösség – ért traumák, megrázkódtatások, amelyek eltorzítják ennek az embercsoportnak kollektív pszichológiai attitűdjeit és deformálják politikai kultúráját.[133] Bibó koncepciójában – ismét csak Schivelbuschhoz hason-

130 Politikai gondolkodásának egészére vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Budapest, 2004.

131 „Nem maga a csatavesztés volt végzetes Magyarországra, hanem II. Lajos király halála, mert ezzel Magyarországnak új elhelyezkedést kellett keresnie az európai államrendben, s mint látni fogjuk, a lehetőségek bármelyike magában rejtette Magyarország jövendő sorsát: a három részre szakadást. […] De nem menthette meg Magyarországot az osztrák–cseh unió sem. A Habsburg-ház ugyanis – amely ezeknek az országoknak a trónjára került – ekkor már nem kelet-európai uralkodóház volt, mint Albert idejében, hanem teljességgel a nyugat-európai politikába bonyolódott bele s Ferdinánd igen hamar, már 1527-ben arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországból csak annyira van feltétlenül szüksége, amennyi az örökös tartományok megvédésére feltétlenül elég. Ebben a gondolatban benne rejtőzik Magyarország egész jövendő sorsa." Bibó, *A török hódoltság művelődési viszonyai*, MTAKK Ms 5111/1, 7, 14.

132 Balog Iván, *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*: *Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* Budapest, 2004.

133 „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle megrázkódtató történelmi tapasztalata, éspedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel. […] Az egyensúlyozott közösség tehát, még ha igen heves és lázas jellegű reakciókat mutat is, végül megoldja a problémáját, azaz nem esik

lóan – analóg módon felhasználja a freudista individuálpszichológia bizonyos fogalmait.[134] A politikai hisztéria késztetései alapján cselekvő nemzet előbb-utóbb zsákutcába kerül. Trianon a bibói koncepcióban olyan trauma, amelyből egyrészt levezeti a két világháború közötti évtizedek általa mélyen patologikusnak ítélt politikai életének sajátosságait, másrészt ebből kiindulva vázolja fel – egy közösségi-politikai terápia segítségével megvalósítható – a helyes és kívánatos politikai berendezkedés normatív modelljét. Gondolkodását sajátos dichotómia jellemzi. Egyfelől radikálisan szakít a két világháború közötti esszencialista nemzetkarakterológiai diskurzussal[135] – némely értelmezője szerint végérvényesen dekonstruálva azt –, másfelől mindvégig számos elemét megtartja a Szabó Dezső- és Németh László-féle referenciális keretnek.[136] Elutasítja az etnicista nemzetfogalmat, ám ő is Kelet-Európában gondolkozik, s 1867 nála is olyan végzetes dátum, amelytől egyenes út vezetett az első világháború utáni összeomlásig.

Mohács nála is meghatározó dátum, fordulópont a magyar történelemben, de ezt az általa elvetett nemzetkarakterológiai diskurzustól függetlenül értel-

---

hisztériába, mert hiszen a hisztéria éppen a probléma elől való kitérést jelenti." Bibó István, Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Bibó István összegyűjtött írásai.* 1. *Az európai társadalomfejlődés értelme*. Budapest, 2016, 553.

134 Erős Ferenc erről így ír: „Kézenfekvő itt az analógia bizonyos freudi fogalmakkal, így például az ismétlési kényszer fogalmával. Az ismétlési kényszer élményfeldolgozás nélkül rögzíti a tüneteket, és újra előidézheti, reprodukálhatja a traumát. […] *Az európai egyensúlyról és békéről* szóló Bibó-tanulmányban szereplő leírás a történelmi traumák következményeiről […] nagyon hasonlít arra, amit a későbbi, Freud utáni pszichoanalitikusok tárgykapcsolati zavarnak neveznek: a sérült egyén – és a sérült közösség – képtelenné válik arra, hogy adekvát kapcsolatokat, viszonyrendszereket alakítson ki környezetével." Erős Ferenc, Bibó társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.), *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, 252–253.

135 „…az a jellegzetesség, amely végül kifelé egy ember, egy közösség alkataként mutatkozik […] egészséges állapotban nem valami mozdulatlan, hanem mozgásban, fejlődésben lévő dolog. Így az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. […] Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyávulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat." Bibó István, Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem (1948). In: *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. 7*. Budapest, 2012, 170–171. A témához lásd még: Dénes Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, 1999.

136 Itt mindenekelőtt a magyar történelem kelet-közép-európai beágyazottságáról van szó: Bibó az etnicista nemzetfogalmat – lett légyen szó annak eredeti, Szabó Dezső-féle változatáról, vagy az ahhoz a *Kisebbségben* megírásának idején történt időszakos Németh László-féle visszahajlásról – következetesen elutasította. Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor, A népiek és Kelet-Közép-Európa: Szabó Dezső, Németh László, Bibó István. In: Mester Béla (szerk.), *Régiók, határok, identitások*: *(Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. Budapest, 2016, 83–102.

mezi: hibásnak tartja a történelmi bukásokhoz vezető – az esszencialista nemzetkarakterológia visszatérő toposzaként felbukkanó – nemzetjellemtani hibák teóriáját. Mohács – miután a második világháborút követően az eredendően szociálpszichológiai ihletésű bibói gondolkodás a Hajnal István munkássága által inspirált társadalomtörténeti megközelítéssel egészül ki[137] – a magyar társadalom zsákutcás fejlődési pályájának meghatározó állomásaként jelenik meg; ennek a pályának az a lényege, hogy elfordul a szabadság kis köreire alapozódó társadalomfejlődési modelltől.[138] Ez egy hosszabb időszakban kibontakozó fejlődési pályaként jelenik meg a bibói teóriában: kezdete a tizenötödik századba nyúlik vissza, Mohács fordulópont a történetben, ám ennek a pályaívnek a döntő eseménye az, hogy a Habsburgok megszerzik a magyar koronát.[139] Bibó

137 Bibót kétségkívül Hajnal inspirációjára kezdte érdekelni a társadalmi struktúrák története. A mentalitástörténeti és társadalomtörténeti szemléletmód együttes alkalmazása az 1945–1948 közötti írásaiban figyelhető meg.

138 Szűcs Jenő Európa régióiról szóló híres esszéjének inspiráló előzményei között – a szerző által deklarált módon – ott van a hajnali-bibói gondolatmenet. Szűcs Jenő, Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Bibó-emlékkönyv*. I. Budapest–Bern, 1991, 161–218. Ugyanakkor Kemény István arra mutatott rá, hogy Szűcs Jenő átértelmezi Bibót: „A legmeglepőbb számomra azonban az volt Szűcs tanulmányát olvasva, hogy két részre oszlott: az egyik rész szólt a középkorról és a másik arról, ami utána következett. Az első, középkori részben a Hajnal–Bibó szellemű ember szövegét olvastam, akinek számára van abszolút mérce: az egyéni szabadság elért foka. A történelemben természetesen vannak visszaesések és esetleg előrelépések, de ez a mérce. A XVI. századtól kezdve ez a mérce el van felejtve e tanulmányban, a mérce ettől kezdve a nemzet külpolitikai sikere. Vagyis Szűcs tanulmányának második részében a hajnali történelemszemléletről áttért Szekfű Gyula történelemszemléletére…" Kemény István, Magyarság és Európa. In: Dénes (szerk.), *A hatalom humanizálása*, 144–145.

139 „A katasztrófa Mátyás halálával s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik, és a mohácsi vésszel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg. […] A Dózsa-forradalom leverése két okból vált következményeiben végzetessé. Az egyik ok az, hogy összeesett és Werbőczy személyén és művén keresztül összekapcsolódott a köznemesség politikai öntudatra ébredésével. […] Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és parasztok kis szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának a folytatásából következett volna, hanem a földesurak nagy szabadságaival való azonosulásban. A másik ok, ami miatt a Dózsa-forradalom leverése végzetes fordulóvá vált, az, hogy a mohácsi vész és a Habsburg-királyság következett utána. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Magyarországot a rideg, uniformizált elnyomáson alapuló kelet-európai úr–jobbágy világba végleg ez a fordulat taszította bele: nem annyira a mohácsi csatavesztés maga, hanem az a tény, hogy annak következtében a magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra való emelésével külföldre Bécsbe került. […] Bármilyen furcsán hangzik azt állítani, hogy a magyar társadalmi fejlődést az a tény lökte visszavonhatatlanul a rideg alávetésen alapuló kelet-európai társadalmi fejlődés útjára, hogy egy nyugat-európai dinasztiát, méghozzá komoly nyugat-európai tradíciókkal bíró dinasztiát tett meg uralkodójának, mégis ez volt a helyzet, és egész természetes, hogy ez volt. A Habsburg-uralom egész ideje alatt a Habsburg uralkodók Magyarországot kívülről kormányozták. Hogy ebben mennyi része volt mély, alkati idegenségüknek, német voltuknak s mennyi a török előretörésnek és az európai politika összefüggéseinek, az ebben a vonatkozásban különösebben nem is érdekes." Bibó István, A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947). In: *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat, 7*. 268–270.

e tekintetben kétségkívül a népi mozgalom Szabó Dezsőre visszavezethető hagyományának örököse marad.

IV. ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk elsősorban nem arra a történetírás és a történettudomány történetén belüli kérdésre összpontosított, hogy miképpen tárgyalták, tárgyalják ezeken a diszciplínákon belül a mohácsi csatának és előzményeinek, következményeinek a történetét. Vizsgálódásunk azonban természetszerűen nem lehetett *teljesen* független a történetírás és a történettudomány történetétől, különösen azokon a pontokon, ahol – nem csupán a kora újkorban – a történetírók közvetlen erkölcsi tanulságot kívántak levonni a históriából, illetve ahol – mind a tizenkilencedik, mind a huszadik században – történettudósok megnyilatkozásai közvetlenül részévé váltak a nemzeti identitásról szóló diskurzusnak. A történettudomány által Mohácsról feltárt történeti tények csak annyiban kerültek szóba, hogy a tárgyalt időszakokban a kortársak milyen forrásokat érhettek el. A tanulmány középponti kérdése az volt, hogy *Mohács,* illetve a *Mohács-toposz* tágabb kontextusa hogyan jelent meg a magyar politikai közösségről szóló elméleti gondolkodásban a modern értelemben vett nemzet reformkori megalkotásával kezdődő és a két világháború közötti időszakkal záródó időszakban. Természetesen ezeket a korszakhatárokat nem lehet, de nem is szükséges elvágólagosan érvényesíteni, így az eszmetörténeti vizsgálat kezdetén ki kellett térnünk a kulturális emlékezetnek azokra az áthagyományozott elemeire, amelyet a reformkori szerzők továbbgondolhattak, a végén pedig érintenünk kellett a huszadik századi magyar politikai gondolkodás legjelentősebb alakjának, Bibó Istvánnak 1945 után keletkezett, a tárgyba vágó írásait is: Bibó ugyanis ezekben a két világháború közötti diskurzusra reagált. A hatvanas években újonnan kibontakozó Mohács-vitának és következményeinek a tárgyalása azonban már túlnyúlt vizsgálódásunk keretein.

B. Szabó János*

A MOHÁCSI CSATA A MODERN KORI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(HISTORIOGRÁFIAI VÁZLAT)

I. A TÖRTÉNELEM MAGYAR TERHE (?)

Az 1526. évi mohácsi csata az egyik legismertebb történeti esemény hazánkban. Noha az 1970-es években a mohácsi tömegsírok feltárása és Nemeskürty István munkái nyomán, majd a csata 450. évfordulója alkalmából kibontakozó történészvitáknak köszönhetően számos forrás és interpretáció került a nagyközönség elé, van még munka bőven. Ugyanis sem az eseményre vonatkozó összes forrás nem jelent meg magyarul, sem a csatavesztés körül kialakult emlékezethalmazból nem formálódott ki az a történeti narratíva, amely igazán segíthetne történelmi sorsfordulónk újragondolásában.

Jól tudjuk, hogy a „mohácsi vészhez" kapcsolódó képzetek sokkal mélyebben ivódtak be a köztudatba az elmúlt kétszáz évben, semhogy vizsgálatukat pusztán historiográfiai kérdésként lehetne kezelni. Ez egyáltalán nem szokványos, hiszen más nagy jelentőségű traumák emléke – mint például a tatárjárásé – idővel erősen megkopott, további fajsúlyos történelmi események pedig, mint például a kiegyezés, nem tettek szert különösebb jelentőségre. Sok más történeti eseménnyel ellentétben Mohács súlyát még az 1945 utáni gyökeres politikai változások sem voltak képesek érdemben csökkenteni. Sőt a 450. évforduló kapcsán épp az 1970-es években élte a reneszánszát a csatáról és ennek kapcsán magáról a magyar történelemről folyó társadalmi közbeszéd, és ez az ötszázadik évforduló közeledtével csak újabb lendületet kapott. Szomorú paradoxonként megállapítható, hogy a mai magyarság jelentős részét valószínűleg aligha foglalkoztatná a nemzet múltja ennyire intenzíven, ha az Oszmán Birodalom egykor nem juttatta volna országunkat a megsemmisülés szélére, s nem terelte volna hazánk sorsát máig ható kényszerpályára.[1] Az ötszázadik évforduló felé közeledve pedig már most látható, hogy különböző motivációkkal egyre többen fognak hozzászólni ehhez a nagy publicitással bíró témához.

---

* A szerző a Budapest Történeti Múzeum és az MTA BTK munkatársa.

1 Fodor Pál, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és a következményeiről. In: Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016, 7–17.

Jó lenne ezúttal már szilárdabb alapokra építkezni, aminek elengedhetetlen feltételei közé tartozik a téma historiográfiai feldolgozása is. Egyelőre nem állíthatjuk, hogy jól állnánk e téren: Thienemann Tivadar 1924. évi akadémiai székfoglalója után ugyanis hosszú hallgatás következett a történettudományban, s az érdeklődés csak az utóbbi években élénkült fel a téma historiográfiai vonatkozásai iránt.[2] Mindez azért érdekes, mert az 1526. augusztus 29-én megvívott mohácsi csatának egészen különleges szerep jutott a 18–19. században kimunkált nagy magyar nemzeti történelmi narratívában.

„A magyar történelem győztes vagy vesztes ütközeteinek sorában – írta Szendrei Ákos – Mohács szerepe mindenképpen az elsők között van. Egyszerre jelenti a konkrétumot: egy vesztes csatát, a középkori magyar államfejlődés lezárását, a magyar regionális középhatalom végét, az ország három részre szakadásának a kezdetét és, ha közvetett formában is, de mindenképp része van a protestantizmus elterjedésében. A több összetevő együtt tette Mohácsot alkalmassá arra, hogy a magyar történelem egyik ösztönösen kialakult emlékezethelyévé váljék."[3]

Így minden bizonnyal nem pusztán a véletlen műve, hogy épp az ország „romlásának" kezdetét szimbolizáló mohácsi csata kutatása az, ami a hazai történettudományon belül csak az elmúlt ötven évben már cikkek, tanulmányok és könyvek tucatjait eredményezte – és a nagy huszadik századi kataklizmák mellett legfeljebb talán a magyar őstörténet számít ennyire népszerű témának történetírásunkban.

A téma jelentőségét jelzi, hogy Mohács értelmezése nem maradt meg nemzeti keretek között, hanem európai jelentőségű korszakváltó esemény lett, ugyanis a magyarokkal ilyen-olyan dinasztikus szövetségben álló horvát, osztrák és cseh nemzeti történetírásban is jól kitapinthatóan egy új korszak kezdetét jelöli.[4] Ezzel párhuzamosan a nemzetközi hadtörténeti irodalomban is megjelent, ahol az 1525. évi paviai csatához hasonlóan a sokáig a középkori Európa „védjegyeként" számon tartott nehézlovasság „hanyatlásának és bukásának" ikonikus eseményeként értelmezték.[5]

---

2 Thienemann Tivadar, *Mohács és Erasmus*. Pécs, 1925; Benda Kálmán, Mohács és a magyar történelemszemlélet. In: Mitzki Ervin (szerk.), *Tudományos emlékülés a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Pécs, 1976, 3–16.

3 Szendrei Ákos, „Mohács-kép" a Szilágyi Sándor szerkesztette millenniumi A magyar nemzet történetében. In: S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci Memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013, 300.

4 Pálffy Géza, Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 19–34; Varga Szabolcs, Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás" története. *Századok* 142:5 (2008) 1075–1134.

5 Lásd például: *Von Crécy bis Mohács. Kriegswesen im späten Mittelalter (1346–1526). XXII. Kongreß der Internationalen Kommission für Militärgeschichte Wien, 9.–13. September 1996.* (International Commission of Military History, Actes, 22.) Wien, 1997.

I. 1. „Él magyar, áll Buda még! a mult csak példa legyen most”[6] – a 19. századi új magyar nemzeti történetírás Mohács-képe

Az 1780-as évek végén II. József török háborúja egy évszázad után ismét aktualitást adott a magyar történelem törökellenes küzdelmeinek, így az ekkor születő irodalmi művekben ezt a háborút – és annak sikereit – mint a Várnánál és Mohácsnál elszenvedett kudarcokért vett revánsot ábrázolták. Ekkor még nagyon képlékeny volt az a történeti adathalmaz, amelyből a különféle nemzeti-történeti narratívák építkeztek. Egyes események olyannyira ismeretlenek voltak a nagyközönség számára, hogy az irodalmi művekben szinte tudományos igényű lábjegyzeteket kellett elhelyezni megismertetésük, megmagyarázásuk végett.[7]

Kazinczy Ferenc számára például a csata napja csak egy a kalendáriumába felírt, emlékezetre méltó történelmi dátumok közül, ami mellé ráadásul egy hibás, 1525-ös évszámot jegyzett fel. Bár a fennmaradt dokumentumokból kitűnik, hogy a neves irodalmár – a Dunántúl más történelmi nevezetességeivel együtt – többször is készült meglátogatni a csatateret, nem jutott el oda élete végéig. Kitüntetett szerepet csak egy 1784-dik évi ebédre emlékezve juttat neki memoárjaiban, ahol az asztaltársaság tudatlanságát kívánta érzékeltetni a mohácsi csatáról szóló beszélgetés leírásával – miközben ő maga meg volt róla győződve, hogy Mohács mezején már áll egy „emlékjel”,[8] amelyet azonban valójában csak jóval később, az 1848–49-es szabadságharc után állított fel egy veterán honvédtiszt.

Az 1790-es évek elejére azonban kikristályosodott, a 19. században pedig kanonizálódott a jól ismert „nemzeti” eseménysor és hősi panteon: világossá vált, hogy nem Attila, hanem Árpád, nem Nagy Lajos, hanem Mátyás lesz a „nemzeti lét” nagy pillanatait fémjelző személyiség, és nem az 1444. évi várnai csata, hanem a „mohácsi vész” a nemzet virágzásának végpontja. Ebben a narratívában sokkal nagyobb szerep jutott a kultúrának (Mátyás és a reneszánsz) és az ország területiségének (megteremtődésének, felbomlásának), mint a hagyományos nemesi eszmény, a „vitézség” mentén szerveződő más korábbi narratívákban.[9]

A 18. századig a múlt és a jelen nem különült el élesen. A történelem így egyfajta élő példatár volt, ami közvetlen kapcsolatban állt a mindenkori jelennel, aminek egyfajta „háttéranyagaként” szolgált, amiből a feltételezett ismétlődéseknek köszönhetően mindig ki lehetett nyerni valami hasznosítható tapasztalatot. A 18–19. század fordulójára azonban a történeti gondolkodás átalakult, a múltat már nem a jövőre vonatkoztatható példatárnak fogták fel.

---

6 Kisfaludy Károly, Mohács. Online elérés: http://mek.oszk.hu/00700/00732/00732.htm#21; utolsó letöltés: 2019. május 10. A témára lásd Laczkó András, Új nap, régi fény. Kisfaludy Károly Mohácsáról. In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán (szerk.), *A két Kisfaludy. Tanulmányok*. Balatonfüred, 2016, 142–157.

7 Debreczeni Attila, Nemzeti nagylét, nagy temető és – Batsányi (Egy nemzeti narratíva formálódása). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 208–214.

8 Orbán László, Az útbaigazított emlékezet Kazinczynál. (Identitásminták Kazinczy önéletrajzi szöveghálózatában – a kulturális emlékezethely megjelenése). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 231–235.

9 Debreczeni, Nemzeti nagylét, 214–226.

Mohács szerepe is ennek megfelelően értékelődött át. Míg korábban a mohácsi csata csupán egy volt a példatárak felsorolásában, sokszor az ókori történelem eseményei mellett felsorakoztatva, amelyekből egyformán meg lehetett tanulni a „leckét", Kisfaludy és Kölcsey műveiben Mohács már egyedivé, egyfajta nemzeti emlékezethellyé vált, amelynek épp azért van kitüntetett jelentősége, mert a „múlt" természetesen merül feledésbe, a közösségnek tehát tennie kell azért, hogy az ilyen jeles események emléke fennmaradjon: *„Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg."*[10] Így Mohács a korábbival ellentétes jelentést is felvett: a viszálykodás példájából a közös nemzeti identitás alapjává vált.[11]

A reformkor történetírásának fel kellett nőni ehhez a nemzetépítő feladathoz. Természetesen a 18. században induló hazai tudományos igényű történetírás országtörténeteitől kezdve a mohácsi csata hosszabb-rövidebb elbeszélése helyet kapott valamennyi Magyarország történetét összefoglaló munkában. Ezek közül kiemelkedett Ignácz Aurél Fessler *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című könyvsorozata,[12] amely első ízben tartalmazott egy – a felirata szerint Brodarics leírása nyomán készült – térképvázlatot is a csatáról. Az ekkor kezdődő munkák sora esetében azonban néhány nyilvánvaló, ám mégis gyakran figyelmen kívül hagyott tényezőt érdemes lenne mindig szem előtt tartani.

Egyfelől ebben az időszakban politikai állásfoglalással is felért, ha valaki Mohácsról írt, mivel a Habsburg-dinasztia – ma már elképzelhetetlenül hosszú, közel 400 éves – magyarországi regnálása alatt soha, egy pillanatra sem veszett el a téma legitimációs jelentősége. Ahogy a Kádár-rendszer legitimációja szempontjából 1956 még 1986-ban sem lehetett „semleges" téma,[13] úgy Szapolyai késlekedéséről írni is mindvégig egyet jelentett annak az álláspontnak az elfogadásával vagy elutasításával, amit a dinasztia értelmiségi kiszolgálói már 1526-tól kezdve megfogalmaztak, hiszen a vajda személyén keresztül áttételesen királysága jogosságát is meg lehetett ítélni.[14] A csatát megelőző Jagelló-korszakról szóló fejezetek pedig hagyományosan épp azzal a funkcióval bírtak, mint Ambrogio Lorenzetti freskója a rossz kormányzat hatásáról, közvetlenül a jó kormányzat áldásait bemutató képe mellett a sienai Palazzo Publicóban: ez volt a szükséges negatív háttér a Habsburgok által megtestesített későbbi „jó kormányzat" mellett.[15]

---

10 Kölcsey Ferenc, Mohács. Online elérés: http://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm#224; utolsó letöltés: 2019. május 15.

11 S. Varga Pál, „…keressetek alkalmat a hajdanra visszanézhetni…" (Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 240–249.

12 Ignácz Aurél Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. 10 Band. Leipzig, 1825.

13 Lásd például: Berecz János, *Ellenforradalom tollal és fegyverrel – 1956.* Harmadik bővített, javított kiadás. Budapest, 1986.

14 A csatát követően azonnal megindult, erősen politikai célzatú polémiákról lásd Tóth Gergely tanulmányát a kötetben.

15 Benda, Mohács és a magyar történelemszemlélet, 5; Johann Christian Engel számára Mohács csupán az a vesztes csata, ami után a Habsburgok áldásos uralma következett – a Jagellók sorsa pedig intő példa kora uralkodói számára is. Ignácz Aurél Fessler az egész államtestet átható dekadencia képét rajzolta meg nagy művének 10. kötetében, ami egyaránt áthatotta

Nem véletlenül tűnt fel a 19. századi magyarországi történetírás jeles kutatójának, R. Várkonyi Ágnesnek, hogy Jászay Pál torzóban maradt műve mennyire nyilvánvalóan elfogult ebben ez ügyben: „Zápolya ellen mindent felhasznál […] Bizonyos, hogy a bevezetőben ígért »harag és gyűlölködés nélkül« elvét nehezére esik Zápolyáról és pártjáról írva, megtartania. […] Aktualizál, mégpedig félreérthetetlenül; a királyválasztó gyűlésről így ír: »Mai zajos tisztválasztó vármegyegyűléseink hű képe tűnik itt előnkbe«."[16] (Nem véletlen, hogy a 20. században ismét a magyar nemességet ostorozó Nemeskürty István számára Jászay műve olyan, mint egy dúsan terített svédasztal, amiről kedve szerint csipegetve már csak a saját tányérjára kellett ízlésesen elhelyezni a finomabb „falatokat".)[17]

Nem volt titok R. Várkonyi Ágnes számára az sem, hogy a mű fogadtatása is ebben az értelmezési keretben zajlott: Szécsen Antal (1819–1896) dicséri a szerzőt „részrehajlatlan tárgyalásért", és fő érdemének azt tekinti, hogy „erősíti az uralkodóhoz való hűséget és véget vet minden történeti alappal szűkölködő politikai ábrándnak".[18] Elég egy pillantást vetni e levélváltás két szereplőjére, hogy lássuk, e véleményt nem a puszta véletlen szülte. A dicsérő levél írója gróf, a felsőház tagja, Szécsen Miklósnak, a magyar udvari kamara elnökének és Forgách Franciska grófnőnek a fia, korábban maga is a magyar királyi udvari kancellária titkára, 1846-ban azonban már felsőházi tag, a konzervatív párt egyik vezéralakja, aki majd halála előtt két évvel, 1894-ben a Kossuth halála utáni gyász elleni tiltakozásképpen lemondott a Magyar Történelmi Társulat elnöki posztjáról, és kilépett a Magyar Tudományos Akadémiából![19] A levél címzettje pedig az a jogász végzettségű Jászay Pál (1809–1852), aki gróf Teleki Józsefnek (1790–1855), a bécsi magyar udvari kancellária előadó tanácsosának pártfogoltjaként kerül bécsi hivatali szolgálatba fogalmazói, majd titkári beosztásban[20] – nyilvánvaló módon ennek a háttérnek köszönhetően tudhatott hozzáférni a bécsi császári-

a politika, az államháztartás, a szellem, a kultúra, az erkölcs és a vallás tereit. (Thienemann, *Mohács és Erasmus*, 11–13; Romsics Ignác, *A múlt arcai.* Budapest, 2015, 173.) A Jagelló-kor ilyesféle tendenciózus megítéléséről lásd Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás és C. Tóth Norbert tanulmányát a jelen kötetben.

16 R. Várkonyi Ágnes, *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban*. II. Budapest, 1973, 208–209.

17 Szép példa erre a csata utáni menekülése közben a pécsi káptalant kirabló Báthori nádor ikonikussá vált képe: Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a Mohácsi vész után*. 1. Pest, 1846, 11–12; ezzel a képpel kezdődik majd Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* című könyve is (Nemeskürty István, *Önfia vágta sebét*. Budapest, 1983, 197–198.), amit már Barta Gábor is cáfolt, lásd: Barta Gábor: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). *Történelmi Szemle* 20:1 (1977) 3: 4. jegyzet. Lásd újabban még C. Tóth Norbert, Ecsedi Bátori István nádor pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve: adalékok Magyarország 1526 végi politikatörténetéhez. *Levéltári Közlemények* 80:1–2 (2009) 170. és Varga Szabolcs, Pécs egyházi kincseinek sorsa a 16. század második felében. *Per Aspera Ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* 2:1 (2015) 34–43.

18 R. Várkonyi, *A pozitivista történetszemlélet*, II. 209: 385. jegyzet.

19 http://konzervativok.blogspot.com/2009/02/magyar-okonzervativok-grof-szecsen.html; utolsó letöltés: 2019. május 10.

20 Bakonyi Béla, *Jászay Pál történetíró életútja és munkái.* Abaújszántó, 1993.

királyi udvari titkos levéltár mindaddig magyar történetíró számára hozzáférhetetlen anyagaihoz. És ők mindannyian történetírók (is) voltak…

Másfelől pedig megállapíthatjuk, hogy a művek állásfoglalásainak egzisztenciális meghatározottsága egyértelműen tükröződik nemcsak Jászay Pál, de a korszak két nagy hatású történetírója, Horváth Mihály (1809–1878) és Szalay László (1813–1864) esetében is. R. Várkonyi Ágnes monográfiájában előszeretettel nevezte e korszak történetíróit „társadalomtörténészeknek", holott ezek az urak többnyire aktív közéleti emberek, sőt a fent említett két nagy formátumú szerző nyilvánvalóan aktív politikus volt. Nem pusztán leíró, kutató, hanem egyenesen társadalomformáló szándékokkal, amihez viszont jó néhányan közülük – koruk szokásai szerint – használtak fel történeti érvanyagokat is.[21]

„Általános nézet," – írta R. Várkonyi – „hogy a főurak önzése, felelőtlensége s az általános anarchia okozta a nemzeti katasztrófát. Megoszlanak ugyan a vélemények, hogy az uralkodó osztály melyik csoportját terheli inkább a felelősség. Horváth Mihály inkább az arisztokráciát ülteti a vádlottak padjára, Jászay Pál viszont – mint láthattuk – határozottan a Zápolya-párt és az »előre nem néző«, csak zajongó köznemesség felett tör pálcát. Meglehet, hogy véleményében bécsi kollégái is befolyásolták. Horváth Mihály ugyan nagy figyelmet fordít 1514 következményeire, észreveszi és hivatkozik is rá, hogy a 16. századi földesurak maguk bevallják, hogy a jobbágyság földhöz láncolása okozta leginkább a hon süllyedését, de az alapvető okot »II. Ulászló és II. Lajos erőtlen kormánya alatt eláradó nemesi fék- és törvénytelenség«-ben jelöli meg, amely már Szulimán támadása előtt szétbomlasztotta a társadalmat."[22]

Ezek a vélemények nem álltak feltétlenül távol egyes 16. századi véleményformáló írástudók nézeteitől sem, akik a csatát megelőző időszakot az erkölcsi romlás idejének tartották, s úgy vélték, Isten a bűnök megtorlásaként engedte az oszmán hadakat az országra. Bár ez a felfogás elsősorban a humanisták körében oly népszerű államkritikákban, majd a 16. századi magyar erazmisták és a protestáns teológia gondolkodásában gyökerezett, gyorsan beleivódott a magyar köztudatba, s végül beépült a történetírás 19. századi toposzai közé. A reneszánsz történetírók jellemrajzokra és az emberi erényekre támaszkodó magyarázatainak nyomán pedig a 19. században tovább élt a moralizáló magyarázat – sokat emlegették, hogy a magyar sereg „kicsinységéért" elsősorban az önző nagyurak voltak felelősek, akik nem akartak újabb keménykezű uralkodót, rövidlátó módon szétzüllesztették Mátyás király nagyszerű hadigépezetét, s felelőtlenül elhanyagolták honvédelmi kötelességeiket is.

A 19. század első felében a Nyugat-Európából nézve már archaikusnak és korszerűtlennek tűnő magyar társadalomszerkezetet bíráló, a jobbágyok helyzetét újrarendezni kívánó nemesi reformerek számára ez volt az a historizáló

21 Mint arra Dobszay Tamás volt kedves felhívni a figyelmem, Kossuth Lajosnak a pozsonyi országgyűlésről az 1832. december 17. és 1836. május 15. közti időszakban készített tudósításaiban a mohácsi csata vagy tizenöt alkalommal szerepel, hol mint korjelző, szimbolikus esemény, hol pedig mint hivatkozási alap. (Kossuth Lajos, *Országgyűlési tudósítások*, 5. Budapest, 1961, 777.)

22 R. Várkonyi, *A pozitivista történetszemlélet*, II. 219; Horváth Mihályról: Romsics, *A múlt arcai*, 174–175.

érvanyag, ami nemcsak a mohácsi vereséget „magyarázta" meg, de aminek az aktuális politikai vitákban is hasznát tudták venni – amit azután habozás nélkül magáévá tett az 1948 utáni „nemzeti kommunista" történetírás is.[23] Szalay viszont az 1848-dik évi magyar forradalom németországi diplomatája volt, így nem csoda, hogy svájci száműzetésében „felfigyelt a vereség okainak külpolitikai kontextusára, amely sugallata szerint nagyobb súllyal esett latba, mint a belső problémák".[24]

I. 2. „A nap leáldozni készült, vérpatakban megtört néhány sugárt vetve vissza Mohács téreire"[25] – Jászay Pál és a „birodalom térképe"[26]

A fenti alcímben olvasható zengzetes drámai szöveg volt Jászay Pál 1846-ban megjelent művének első mondata, amelyről a magyarországi pozitivista történetírásról szóló monográfiájában – a fentiek dacára – R. Várkonyi Ágnes nyilvánvaló szimpátiával emlékezett meg: „Ez a több mint félezer oldalas, különböző betűtípusokkal szedett, korabeli metszetekkel élénkített, vörös kötéses könyv nemcsak a korszak legszebb történészkiadványa, hanem olyan mű, mely csendesen, szinte észrevétlenül rendkívül nagy hatással lesz történetírásunk további fejlődésére. Szerzője 15 évi kutatómunkáját foglalta benne összes, s mintegy 1000 ívre terjedő anyagot másolt le különböző gyűjteményekből, városi és megyei levéltárakból, elsősorban azonban a bécsi császári és udvari titkos levéltárból, mely most nyílt meg először magyar historikus előtt. […] A bécsi kancelláriai tisztviselő mintha mikroszkóp alá helyezte volna a múltat: e nagyszabású vállalkozás csupán öt hónap történetét öleli fel (1526. augusztus 29.–1527. január 25.) s mily apró részletességgel tudósít mindenről: milyen volt Mária királynő orcája, mennyi volt aranyforintban a veszprémi püspök jövedelme, hány hallal és zsemlével vendégelte Pozsony az odamenekült királynét, hogyan találták meg Lajos király testét, hogyan gyülekeznek Zápolya és Ferdinánd emberei, milyen volt Mohács után a köznemesi lakodalom, mit ettek-ittak a koronázáson, miről beszéltek és pletykáltak az eszeveszett zűrzavarban. A két király levelezé-

23 Az 1840-es években a centralisták köre, akikhez például a Dózsa-féle parasztháborúról regényt író Eötvös József is tartozott, nem akarta megbolygatni a Habsburgok és a nemzet viszonyát, hiszen épp a felülről indított kormányzati reformoktól remélte az ország modernizációját, aminek gátját a régi nemesi megyeszervezetben látták. (*Eötvös József*. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Veliky János. Budapest, 1998, 15–18.) Később pedig a „Kossuth és a Batthyány-kormány 1848 szeptemberéig történeti, ideológiai érvanyagában a magyar–Habsburg viszony tekintetében a Pragmatica Sanctio és a szerintük azzal összhangban álló, de tartalmát világosabban kifejtő 1790. X. tc. alapján állt. Viszont a szeptemberi fordulat után a nemzeti önvédelem és önrendelkezés, a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok históriájában találja meg történeti érvanyagát." R. Várkonyi, *A pozitivista történetszemlélet*, II. 234; Benda, Mohács és a magyar történelemszemlélet, 6; Romsics, *A múlt arcai,* 139–141, 149–156; B. Szabó János, *A középkor magyarországi könnyűlovassága.* Budapest, 2017, 12–13.

24 Romsics, *A múlt arcai,* 175; Romsics Ignác, *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011, 600–601.

25 Jászay, *A magyar nemzet napjai,* 2.

26 Lásd Jorge Luis Borges *A tudomány pontosságáról* című novelláját.

sét, rendeleteit, a nemesek végzéseit magyar fordításban elejétől a végéig közli oldalszámra, viszont a tárgyalást sehol nem töri fejezetekre, még a mű utolsó harmadában sem, ahol a reformáció európai és hazai kezdeteiről szól. Egy lélegzetben mondja el az ország állami, vallási, társadalmi darabokra törésének históriáját. Bemutatja a főnemesség önzését, rablását, gyávaságát. […] Rokonszenvvel ír a parasztokról, többször kitér rá, hogy milyen derekasan állták a sarat, néztek szembe a veszéllyel, mikor az urak, nemesek elfutottak, és mily állandó fenyegető rém volt a mohácsi csatát követő hónapokban a nemesség szemében a parasztfelkelés veszélye. Cserni Jovanról magyar történelemkönyvben még nem esett annyi szó, mint itt.

Érdeklődését azonban mindenekelőtt és főképp az uralkodó osztály viselkedése köti le. Osztatlan elismeréssel csupán Frangepán Kristófról szól, aki »kibékítette a parasztságot a nemességgel«, mégpedig úgy, hogy »az elkeseredett nép igazságos fájdalmait« méltányolta. Nem kegyetlenséggel, karóba húzással, elevenen süttetve meg az embereket, mint Zápolya. A mű Zápolyát és Werbőczyt tűzi a kegyetlen kritika tollhegyére, s azt a társadalmi réteget, amely tudatlanságból, ostobaságból, politikai vakságból, mindenekelőtt elkábítva Werbőczy szónoklataitól és önzésbe süllyedve királlyá választotta az erdélyi vajdát. Egyszóval a köznemességet."[27]

Egykori tanárom ezen sorain is lépten-nyomon átüt saját nem lebecsülendő szépírói tehetsége, amint épp saját munkássága tudatosan választott – vagy tudattalan? – előképét leli fel Jászayban. R. Várkonyi a művet méltató sorai előtt azonban még egy igen tanulságos megjegyzést is tett: „A program és a megvalósítás nem mindig vág egybe. Aki a nemesség történetét nyomozza, az óhatatlanul és szükségszerűen a politikatörténet fordulatait veszi számba. Jászay Pál eltökélt szándéka szakítani a régi, csak a tróntermek viszályaira, a csataterekre, fegyverzajra figyelő történetírással, munkássága mégis Magyarország 16–17. századi politikai történetét ölei fel. S mi több, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után című nagyszabású munkája, noha társadalomtörténetnek készül, végül a politikai harcok története lesz."[28]

Jászay a csata briliáns módon „üresen" hagyott helyével kezdődő műve[29] a következmények kimerítő taglalásával – bizonyos értelemben – valóban tartós mintát teremthetett a hazai történetírás számára: az ő virtuális nyomdokaiban így lehetett azután a török hódítás kardcsattogástól zajos és meglehetősen vigasztalannak tűnő két évszázadáról, vagy az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc időszakáról bármiféle érdemleges hadtörténeti összefüggés nélkül politikai aktusokra, sőt időnként már pusztán csak politikai szándékokra koncentrálva a magyarságnak valamilyen eszméhez, politikai célhoz, ideológiához „megfelelőbb" történelmet írni, miközben az épp zajló háborúk valami olyasféle kellemetlen, de alapvetően mégiscsak mellékes körülmények lettek volna csupán, amelyeknek úgyis ismerjük már a folyamatát, a végeredményük pedig tudott, te-

27 R. Várkonyi, *A pozitivista történetszemlélet*, II. 208–209.
28 R. Várkonyi, *A pozitivista történetszemlélet*, II. 208.
29 Rövid leírására kissé később kerített sort: Jászay, *A magyar nemzet napjai,* 3–4.

hát eleve determinált is, viszont sajnos jelentősen „zavarják" az utókor ideáinak megvalósulását a múltban.[30]

I. 3. Hogyan maradt el a 19. századi „információs bumm" hatása a Mohács-kutatatásban

A Mohács-kutatás első igazi nagy lépését az oszmán történeti források hozzáférhetővé válása jelentette. A csata ezeken alapuló első feldolgozását a Habsburg-ház és az oszmánok évszázados kapcsolatának gyümölcseként az a Joseph von Hammer-Purgstall készítette el,[31] aki már 15 évesen belépett a keleti nyelvek császári és királyi akadémiájába, amely elsősorban tolmácsokat képzett a diplomáciai szolgálat számára, s külön érdekesség, hogy tízkötetes nagy műve, a *Geschichte des Osmanischen Reiches* 1827 és 1833 között Pesten jelent meg. Hammer-Purgstall munkásságának rendkívül nagy hatása volt az utókorra, ezt a művét időnként még manapság is forrásként használják, például azok a modern török történetírók, akik nem tudnak eredeti oszmán szövegeket olvasni. Jelentősége, így a csata rekonstrukciója sem volt lebecsülendő, amiről ennek nyomán egy újabb térképvázlat is készült.[32] Ezeknek az új tudományos eredményeknek egyik első magyar összefoglalásaként tekinthetünk a hadtörténet iránt érdeklődő császári-királyi katonatiszt, Kiss Károly[33] 1846. évi beszámolójára.[34] Ezek az oszmán történeti szövegek – közöttük a szultán hadműveleti naplójának részletei – Thúry József fordításai révén az 1890-es évek óta hozzáférhetők a magyar olvasók számára.[35] Igaz, hogy a kiváló turkológus bravúros fordításai mára helyenként átvizsgálásra szorulnának, ám érdemes rá felhívni a figyelmet, hogy Thúry hatalmas munkájának köszönhetően milyen kitüntetett helyzetben van a hazai közönség, mivel e szövegek jó része sokáig még törökül sem jelent meg nyomtatásban.

A velencei diplomácia által Magyarországról gyűjtött sokféle és fontos információk sorra ismertté váltak, többek között az 1526-os hadjáratról szóló jelentések, beszámolók is.[36] Az újonnan feltárt európai források közül azonban az gyakorolta a legnagyobb hatást, hogy kiadták a pápa magyarországi küldöttének,

30 Az 1848–1849-es szabadságharc esetében erről lásd: Hermann Róbert, Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. In: Kincses Katalin Mária (szerk.), *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései.* Budapest, 2015, 119–121.

31 Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III. Pest, 1828, 54–65.

32 Franz von Hammer Kausler, *Atlas der wichtigsten Schlachten, Treffen und Belagerungen der alten, mittleren und neuren Zeit in 200 Blättern*. Karlsruhe–Freiburg, 1831, 145.

33 Kiss Károly a 15–16. századi oszmánellenes harcok történetére „specializálódott": Ács Tibor, *Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866)*. Budapest, 1982, 81–125.

34 Kiss Károly, A mohácsi ütközet elemzése a csatatéren. In: *A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsett tartott hatodik nagygyűlésének munkálatai.* Pécs, 1846, 11–15.

35 Thúry József, *Török történetírók.* I–II. (Török–magyar-kori történelmi emlékek, II. Írók.) Budapest, 1893, 1896.

36 Wenzel Gusztáv (köz.), Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. 3. rész. 1515–1526. *Magyar Történelmi Tár* 25 (1878) 3–390; A szöveg teljes kiadása: *I diarii di Marino Sanuto*. XLIII. Pubblicati per cura di Nicolò Barozzi et al. Venezia, 1895.

Burgio bárójának levelezését, ami Fraknói Vilmos vatikáni forrásfeltáró munkájának érdeme volt.[37]

A 19. század második felében európai színvonalúvá váló magyar történettudomány széles nyilvánosságnak szánt, nagyszabású produktumában, a tízkötetes *Magyar Nemzet Története*ben igen ambiciózus cél fogalmazódott meg: a sorozatot arra szánták, hogy „mintegy világi bibliája legyen nemzetének", így mind a hagyományos, dinasztikus szemléletű történelem-felosztás, mind az addigra klaszszicizálódott történeti kánon szerint a mohácsi csata ismét korszakhatárrá vált. Ennek megfelelően Fraknói Vilmos a korszak minden más hadi eseményéhez képest is kitüntetett szerephez juttatta: története önálló elbeszélésként kapott helyet az általa írt 4. kötetben.[38] Ekkorra már a magyar történeti gondolkodás – s ez alól még Fraknói munkái sem számítottak kivételnek – nyomán eléggé egyöntetű következetességgel negatívnak ítélte a nemzeti nagyság megtestesítőjének, Hunyadi Mátyásnak a halála után következő korszakot.[39]

Tulajdonképpen ehhez a képhez kapcsolódott a dualizmus végének sokoldalú régész és történész paptudósa, Ortvay Tivadar is, aki 1910-ben rövid összefoglaló tanulmányt jelentetett meg a mohácsi csatáról.[40] Ez a mű épp egy korszak határán látott napvilágot: ekkorra már elérhetővé vált és megjelent minden olyan történeti forrás nyomtatásban, amely fontos lehetett egy kutató számára a csata tanulmányozásához, ugyanakkor nem készült még az eseményről teljességre törekvő összefoglalás.

Habár Ortvay valószínűleg élete utolsó nagy munkájára, a Habsburg Mária királynéról szóló nagy (és magyar nyelven mindeddig egyetlen) életrajzi monográfia[41] megírására készülve jutott el a témához, úgy vélem, igazán nagy lehetőséget tartott a kezében. Mivel Ortvay nem igazán törekedett hadtörténészi babérokra – így jobbára az osztrák Kupelwieser nyomán tárgyalta az eseményeket –, a csata előtti és utáni általános helyzet leírása, azaz a történeti háttér esetében várhatott volna tőle a közönség újdonságokat, ezen a téren viszont erősen kötötte őt az akkorra a csatáról már lényegében megszilárdult történeti narratíva.

Ahogyan ezt az új kiadást utószóval ellátó Krainzeritz Károly megfogalmazta: „Ezért is fontos Ortvay Tivadar munkájának azon része, mely betekintést ad az ország morális helyzetébe, ezzel bemutatva a csatavesztés egyik fő okát, a vezetőréteg jellembeli alkalmatlanságát és megosztottságát."[42] Ez a megközelítés

37 Fraknói Vilmos (kiad.), *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia*. Series Secunda, Tomus Primus. Relationes Oratorum Pontificiorum, 1524–1526. Budapest, 1884.

38 Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526).* (A magyar nemzet története, 4.) Budapest, 1896; Szendrei, „Mohács-kép", 287–300.

39 Fraknói Vilmos, *II. Lajos és udvara*. (Olcsó könyvtár, 99.) Budapest, 1878; Fraknói Vilmos, *Magyarország a mohácsi vész előtt.* Budapest, 1884, Német nyelven: *Ungarn vor der Schlacht von Mohács.* Budapest, 1886.

40 Ortvay Tivadar, *A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei. Egykorú jelentések és okiratos közlések alapján.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 22/9.) Budapest, 1910.

41 Ortvay Tivadar, *Mária, II. Lajos magyar király neje (1505–1558)*. Budapest, 1914.

42 Krainzeritz Károly, Utószó. In: Ortvay Tivadar, *A mohácsi csata.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2010, 106.

azonban mindvégig csírájában elfojtotta a valódi oknyomozó történeti gondolkodást, így végül Ortvay munkája sem léphetett túl a Jagelló-korról folyó „morális" diskurzusokból már megszokott bűnlajstrom összeállításán.

Ha pedig tudni való, hogy hibának lenni kell, akkor találni is fogunk: „Maga a hadbaszállás siralmasan késedelmes volt […] július 20-án vonult ki Lajos király vezérlete alatt egy kis seregecske, mely mindössze valami háromezer emberből állott […] ennyi haddal a szultán rendszerint vadászatokra szokott indulni […] csak az a sivár remény buzdíthatta őket, hogy majd útközben nagyobb tömegek is csatlakoznak hozzájok […] hiányzott a magyar combattansoknál a hazaszeretetnek az az ideális emelkedettsége, mely ha megvan, a számra nézve kisebb erőket is diadalhoz juttathatja nagyobb tömeggel szemben"[43] – meglepő módon ezeket a sorokat Ortvay azután írta le, hogy az előző fejezetben hosszasan ecsetelte az oszmánok erőfölényét és hadi tapasztaltságát. (Alig négy év múlva, az első világháború hadszínterein aztán gyorsan fény derült rá, hogy a közhiedelemmel ellentétben mire is elég önmagában egy valódi háborúban a „combattánsok" lángoló hazaszeretete…)

„Szapolyai eljárása, veszteg maradása a történetírás ítélőszéke előtt nem találhat mentséget, […] a hadparancs vétele után Szapolyai augusztus 2-án útnak indult volna harckész seregével, ő ezzel 13 napi meneteléssel és útközi ötnapi pihenés után már augusztus 20-ikára Mohácsra érhetett volna […] De visszavonulásának és a csatában való meg nem jelenésnek igazi döntő oka önző vágyai és törekvései voltak. Hagyta a veszteségek és kiállott fáradtságok által meggyengült visszavonuló törökséget háborítatlanul az országból kiosonni."[44] A viszonylag jól ismert és Ortvay által is tárgyalt – ámde a fenti okoskodással egyszerűen lényegtelennek minősített – királyi parancs-mizérián túl, a vajdának sem volt könnyebb dolga Erdélyben, mint a királynak Magyarországon.

„A magyar sereg erejét a túl korai felállítással tényleg nagyon gyengítette. A magyar had augusztus 29-én már a kora reggeli időben, kevéssel napkelte után fel volt állítva, és ez állásban hagyta késő délutánig. Természetes, hogy a szokatlanul hosszú várakozás s a tikkasztó hőség a harcosokat, kivált a nehézfegyverzetű vértes lovasságot s gyalogságot kimerítette…"[45] Több tízezer embert, főként, ha azok nem újkori módon kiképzett és begyakorolt katonák, csak órák alatt lehet csatarendbe állítani egy tágas mezőn, amikor tehát az ellenség már megjelenik a láthatáron, késő. Az pedig nem számítható ki teljes biztonsággal, hogy mikor is fog az ellenség megérkezni a csatához. Paradox módon az oszmán hadvezetés számára is katonáinak óriási tömege okozta az egyik legnagyobb gondot. Augusztus 29-én reggel a pécsváradi tábor közelében egy arra alkalmas mezőn Ibrahim nagyvezér saját zászlaja két oldalán harcrendbe állította a ruméliai szandzsákok katonaságát, és miután maga a szultán is megszemlélte a hadat, az a harcrendet tartva lassan megindult a magyarok felé. Azaz az oszmá-

43 Ortvay, *A mohácsi csata,* 21–25.
44 Ortvay, *A mohácsi csata,* 30–31.
45 Ortvay, *A mohácsi csata,* 43.

nok éppúgy reggel óta csatarendben álltak, ahogy a magyarok – mert ez gondos hadvezetés esetén egyszerűen nem történhetett másként.

Mint ezen példák is jelzik, Ortvay 1910-ben végül is nem élt a számára kínálkozó lehetőséggel: munkájához sem a rendelkezésre álló teljes forrásanyagot nem gyűjtötte össze, sem a források újszerű értelmezésébe nem vágott bele, hanem a legtöbb tekintetben megmaradt az akkor már hagyományosnak számító értelmezési keretek között. Hogy ez azért történt-e, mert a pap-történészben felülkerekedett a didaktikus „nemzetnevelő" a kutatón, aki a maga szerény eszközeivel ezen írása révén is igyekezett egyszerű módon hazaszeretetre buzdítani művével,[46] vagy tán nem is volt képes teljes egészében átlátni és koherens módon értelmezni forrásanyagát, netán valójában a történeti diskurzuson kívüli okok vezették Fraknóihoz hasonlóan az ambiciózus, de vele ellentétben a liberális magyar államban egyértelműen csalódott pap-kutatót[47] arra, hogy a Monarchia másik hatalmi pólusának, a dinasztiának vélhetően (inkább) tetsző témákat és magyarázatokat keressen, ma még nem tudhatjuk. Esetében tehát valóban indokolt a kérdés, hogy 1910-ből az ő szemén keresztül „lehet-e nemzeti szemmel nézni Mohácsot, avagy sem?".[48]

I. 4. Trianon sötét árnyéka

A Mohács-körüli polémiákban csupán az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és a magyar függetlenség „visszanyerése" hozott nyugvópontot. Utóbbit azonban nem a nemzet saját ereje, hanem külső hatalmi diktátum „érte el". Ilyen kataklizma valóban nem érte Mohács – és 16. századi folyományai – óta a magyar államot. Nem véletlen hát, hogy Angyal Dávid már 1920-ban szoros párhuzamot vont a Jagelló-kor és a dualizmus kora, illetve 1526 és 1918 őszirózsás forradalma között.[49] Thienemann Tivadar is úgy látta az 1924. évi akadémiai székfoglalójában, hogy „A mohácsi vészről elmélkedni: időszerű feladat a magyar történelmi gondolkodás számára. Nincs a magyar múltban oly történelmi mozzanat, mely közelebb érne a mi jelenünkhöz, mely több tanulsággal szolgálna mai helyzetünk megértésére, mint a régi magyarság nagy katasztrófája: Mohács."[50]

A mohácsi csata 400. évfordulója pedig csak tovább fokozta a dúlt keblű hazafiak historizáló buzgalmát,[51] mégis erre az évfordulóra készült el a magyar

46 „…mivel elődeink véresen bűnhődték meg összes mulasztásukat, s ezzel expiálták minden vétküket. Akik Mohácsnál elestek, azok a magyar nemzet vértanúi. […] ezen emlék intő szózat volna a hazaszeretet, a fajfenntartás, az egyetértés érzéseinek ápolására és megerősítésére. Ezek nélkül nincs nemzeti boldogulás." Ortvay, *A mohácsi csata,* 51–52.

47 Koltai András, Ortvay Tivadar, az egyháztörténész. In: Somorjai Ádám–Zombori István (szerk.), *Episcopus, archiabbas, benedictinus, historicus ecclesiae*: *tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Budapest–Szeged, 2016, 342–343.

48 Botlik Richárd–Illik Péter, *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Budapest, 2018, 269.

49 Angyal Dávid, *Mohács*. Budapest, 1920.

50 Thienemann, *Mohács és Erasmus,* 1.

51 Ackermann Kálmán, *A mohácsi vész.* (A Zászlónk könyvtára, 1.) Budapest, 1926; Lampérth Géza, *Mohács. A mohácsi vész 400. évfordulóján.* Magyar Nemzeti Szövetség. Budapest, 1926.

tudományosság addigi legigényesebb – és mindmáig az egyik legalaposabb és legsokoldalúbb – Mohács-tematikájú feldolgozása, a *Mohácsi emlékkönyv*.[52] A kötet előszavában gróf Klebelsberg Kunó mint a Magyar Történelmi Társulat akkori elnöke a következő módon értelmezte az évfordulót. „A Trianont átélt generáció, éppen a tragikus helyzet párhuzamos voltánál fogva, sokkal inkább meg tudja érteni és meg tudja becsülni a mohácsi hősök áldozatkészségét, mint azok a korábbi nemzedékek, amelyek Nagy-Magyarországban jó módban és megelégedettségben élhettek. A világháború sokat szenvedett nemzedéke kegyeletes tisztelettel emlékezik meg a mohácsi harctér hősi halottjairól."[53] Ugyanakkor Horthy Miklós kormányzó azt hangsúlyozta mohácsi emlékbeszédében, hogy „egyenetlenségek, belviszályok és a fegyelem teljes hiánya semmisítették meg nemzetünk erejét, rabszolgasorsra juttatva nemzedékek egész sorát".[54]

A csata négyszázadik évfordulóján, 1926-ban megjelent egy magyar nyelvű válogatás is a kor forrásaiból,[55] amit a fordítások lassú gyarapodására támaszkodva a négyszázötvenedik évfordulóra megjelentetett új gyűjtemény, a *Mohács emlékezete* című kötet követett.[56] Emellett a legfontosabb magyar forrásnak, Brodarics István beszámolójának a fordítása önállóan is több kiadást megért az elmúlt évtizedekben, így talán ez az a magyar vonatkozású történeti esemény, melyről a nagyközönség ma a források szintjén is tájékozódhat.[57]

Ekkoriban erősödött meg a „Nyugat árulásának" fekete legendája, mely szerint 1526-ban a francia király segélykérése szabadította volna az országra a török veszedelmet. Györkös Attila legújabb historiográfiai kitekintéséből egyértelműen kitűnik, hogy mára a történész szakma szinte egyöntetűen elvetette ezt a gondolatot, és a rendelkezésre álló tényleges forrásokat átvizsgálva végképp egyértelművé vált annak tarthatatlansága. Ugyanakkor a kérdésnek a történettudományi vonatkozásokon túl nyilvánvalóan komoly politikai konnotációja is volt 1920 után. Thienemann már 1924-ben úgy látta, hogy újabban külpolitikai szempont dominál, mely „illuzorikussá teszi az egész oksági sort, mely Mohácsot magyar előzményekre vezeti vissza: a katasztrófa bekövetkezésének »objektív« lehetősége akkor is fennáll, ha belső meghasonlás nem gyöngítette volna az országot. A külpolitika szempontjából megdől a romantikus »önfia vágta sebét« és a Zápolya késedelme ellen forduló okoskodás, mert a magyarság áldozatul esett az

52 Lukinich Imre (szerk.), *Mohács emlékkönyv. 1526*. Budapest, 1926.
53 Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv*, 9.
54 B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006, 527.
55 *Mohács Magyarországa*. (A Napkelet Könyvtára, 12.) Ford. Bartoniek Emma. Budapest, 1926.
56 Lásd B. Szabó (szerk.), *Mohács.*
57 Talán ennek a látszólagos „bőségnek" is köszönhető, hogy még a szakemberek körében is lanyhult az érdeklődés a csatával foglalkozó olyan más, ám nehezebben hozzáférhető források iránt, mint például Burgio bárónak 1926-ban magyarra fordított jelentései, melyek szinte naplószerűen rögzítik a csata előtti magyarországi történéseket, ám még az új fordításokkal kiegészített válogatás sem tartalmazza ezek összességét.

európai politikai konstellációnak"[58] – s e láncolat legerősebb szemének I. Ferenc francia király tűnt.[59]

Mint láttuk, a mohácsi csata négyszáz éves évfordulójára készített, 1926-os *Mohácsi emlékkönyv* írásai számos ponton ellentmondásosan viszonyultak a problematikus kérdésekhez – s e tekintetben nem volt kivétel a külföld szerepe sem. Az 1526-os külpolitikai helyzetről igen alapos elemzést közlő Török Pál, akinek munkája számos későbbi szakember számára is hivatkozási alapul szolgált, például nem talált közvetlen összefüggést I. Ferenc francia király török kapcsolatai és a mohácsi csatavesztés között: „A páviai vereség után, madridi fogsága idején, [I. Ferenc] a végsőre szánta el magát: édesanyjával egyetértően követ útján Szolimán szultántól kért segítséget,"[60] ugyanakkor a levélváltás kronológiájának alapján kizárja ezt a lehetőséget.[61] Artner Edgár viszont, aki ugyanebben a kötetben a Szentszékkel fenntartott diplomáciai kapcsolatokat elemezte, merőben másként vélekedett: „A »legkeresztényibb király« [I. Ferenc] és a »hit védője« [VIII. Henrik angol király] a kereszténység legvadabb pusztítójával, a szultánnal szövetkeztek, csakhogy hatalmukat növeljék, gazdagságukat gyarapítsák. I. Ferenc […] törökkel folytatott tárgyalásainak pedig az volt a célja, hogy a szultán Magyarországot megtámadván, ezeket a részeket visszatartsa attól, hogy esetleg a császárnak segítséget nyújtsanak."[62]

Az első világháborút lezáró súlyos trianoni békeszerződés után tehát felerősödtek azok a hangok, amelyek azzal vádolták Franciaországot, hogy már 1526-ban is Magyarország romlására tört, s az indulat később sem csitult, miután a két ország ismét ellentétes táborba került a második világháború idején. Bárdossy László volt miniszterelnök, aki visszavonulása után, 1943-ben jelentetett meg egy igen figyelemre méltó diplomáciatörténeti munkát a 16. század első felének történéseiről, ismét a francia diplomáciát tette felelőssé a magyar vereségért: „Nyilvánvaló, hogy a francia király ismételt segítséget kérő leveleinek döntő hatása lehetett a portán. […] A kapcsolat a francia király és a porta között tehát kétségtelen, s kétségtelen az is, hogy Ferencnek része volt az 1526. évi török hadjárat megindításában, amely Mohácshoz vezetett."[63]

Emellett azonban a két világháború közötti időszak legjelesebb, ünnepelt historikusa, Szekfű Gyula a korszak reprezentatív történeti összefoglalójában az állandóan moralizáló önvádaskodás vissza-visszatérő hangoztatása ellenében sajátos, ámde mégis erősen lesújtó véleményt fogalmazott meg a kor belviszonyairól, a dualizmus korszakában még oly nagyra értékelt köznemesi szerepvállalást

58 Thienemann, *Mohács és Erasmus,* 18–19.

59 Szekfű Gyula, *A magyar állam életrajza*. Budapest, 1917, 86; Eckhart Ferenc, *Bevezetés a magyar történelembe*. (Tudományos Gyűjtemény, 6.) Pécs–Budapest, 1924, 41.

60 Török Pál, A mohácsi vész diplomáciai előzményei. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv*, 180.

61 „Ha feltételezzük, hogy Ferenc nyomban Frangepán megérkezése után egy előttünk ismeretlen követséggel küldte az említett második levelet, akkor sem változtathatott volna a szultán elhatározásán." Török Pál, A mohácsi vész, 183–184.

62 Artner Edgár, Magyarország és az apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években (1521–1526) In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv*, 89.

63 Bárdossy László, *Magyar politika a mohácsi vész után*. Budapest, 1943, 15.

és rendi berendezkedést ostorozva Mohács ürügyén: „Romlott kor, erkölcsi mocsár terjengett itt? a magyar Duna völgyében, s annak miazmáiból szövődött vajjon össze Mohács katasztrófája? E moralizáló felfogással szemben is hangsúlyoznunk kell, mily nehéz és felelősséges munka egy egész kort ily bűnök tömegével megterhelni. Minden korban emberek csinálják a történetet és amint ezeket angyaloknak sem, éppoly kevéssé tarthatjuk őket ördögöknek. Egy-egy korszak mélybeindulását egyszerűen a népesség erkölcsi megromlásából magyarázni: általánosító szemlélet volna. Minden hanyatlásnak kell, hogy szemmel látható, felismerhető okai legyenek, s azt hisszük, a Mohács-előtti kort illetőleg ezeket a politikai viszonyokban találhatjuk meg. Mátyás monarchiájának nagy életenergiáit senki sem vezette többé egységes mederben hasznos nemzeti munkára, szétáradtak tehát és zabolátlanul pusztítottak, miközben önmaguk is a megsemmisülés felé siettek. […] Nem optikai csalódás az, ha Mátyás halála után […] folytonos hanyatlást látunk a magyar közéletben, de ezt előre megállapítva, mégsem szabad a nemzeti energiák kiszáradásáról, az életerő elszikkadásáról beszélnünk. […] a hanyatlás miazmái nem is a történet e termő talaját szállották meg, hanem annak egy adott felépítményét, a politikai uralkodás formáit. Több mint egy emberöltője következett el a tényleg királytalan korszaknak, amikor a rendiség az ő organikusan is nélkülözhetetlen ellensúlya nélkül kívánt működni, uralkodó és rendek dualizmusa végzetesen megszakadt és a vezérétől megfosztott rendiség, önmagát marcangolva, vakon támolygott Mohács felé."[64]

I. 5. „Bunkócska te drága" – avagy hogyan üssük még Moháccsal is a régi elitet

1966-ban Nemeskürty István azzal az elképzeléssel keltett feltűnést az emlékezetes szigetvári ostrom 400. évfordulójára időzített könyvével, hogy a magyar félnek nem is okozott túl nagy vérveszteséget a legendássá vált mohácsi összecsapás, ráadásul a magyarok később a hadjárat során különféle megerősített táborok védelmében valójában több embert is veszítettek, mint Mohácsnál – mivel a nemesség zöme szerinte eleve el sem ment a csatába.[65] Később sem nagyon vesztegette az idejét arra, hogy fölöslegesen taglaljon bonyolult részletkérdéseket – például egyszerűen deklarálta, hogy „a történettudomány 15–20 000 főre becsüli" a Mohácsnál felvonuló magyar hadat. Már csak azért sem lehetett nála ennél magasabb a létszám, mert a csata után szerinte a „Mohács felől Buda irányában lassan és óvatosan mozgó török hadat két oldalról két erős és intakt magyar sereg" fenyegette: Horvátország felől Frangepán Kristóf, a Tiszántúlon pedig Szapolyai János erdélyi vajda.[66] Ugyanakkor szerinte a csatát követően kirobbant belharcokban a magyarok jóval több emberéletet pazaroltak el, mint Mohácsnál.[67] Pedig ha az akkori elit képes lett volna egységesen fellépni, továbbá a Dó-

64 Szekfű Gyula, A magyar renaissance állam. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula, *Magyar történet.* II. Budapest, 1936, 599, 564.
65 Nemeskürty, *Önfia vágta*, 203.
66 Nemeskürty, *Önfia vágta*, 187, 199.
67 Nemeskürty, *Önfia vágta,* 258–260.

zsa-féle parasztháborúban nem idegenítette volna el magától a „népet", akkor a döntő pillanatban még fegyvert adhatott volna a „dolgozó parasztok" kezébe is, és nem juthatott volna ebek harmincadjára az ország.[68] Az erkölcsi züllés azonban annyira elemésztette ezt a régi, „úri-nemesi-feudális" elitet – szólt a hatalmat akkoriban birtokló Magyar Szocialista Munkáspárt korifeusainak oly kedvesen hangzó verdikt –, hogy nem volt, nem lehetett menekvés.[69] Nemeskürty 1966-ban az 1526-os év szereplői közül csak Szapolyainak adott egyfajta felmentést: hiszen „amilyen biztos, hogy Zápolya örvendezett" a mohácsi csatavesztéssel kialakult helyzetnek, „sőt Lajos király és serege pusztulásának, hiszen megnyílt az út a rég áhított trón felé, olyan bizonyos az is, hogy Mohácstól való távolmaradásáért semmi szemrehányás nem érheti".[70]

Amint azt Erős Vilmos a *Magyar Historiker-Streit? (A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években)*[71] című cikkében világosan értelmezte, Nemeskürty megjelenése a porondon visszautalt „az 1960-as években kibontakozott ún. Molnár Erik-, illetve nemzet-vitára, amelyről annyit érdemes megjegyezni, hogy az 1956-os eseményekhez kapcsolódik, ami után felvetődött (Molnár Eriknél is), hogy 1956-ért nem kis részben a magyar történetszemlélet nacionalista maradványai a felelősek, s ezért a történettudomány (sőt általában a tudomány) fő feladata ezzel a nacionalista szemlélettel, a korábbról örökölt nemzeti illúziókkal való leszámolás. Az utólagos vizsgálónak nem kis meglepetést okoz, hogy az utóbb inkább a nemzeti szempontokat érvényesítő Nemeskürty István tulajdonképpen szintén ezt a »nacionalista« illúziókkal való leszámolást célozza…"[72]

A „nacionalista" illúziókkal való leszámolás igénye azonban jóval korábban megjelent – hiszen ez az állítás még hatványozottabban igaz az egyik ifjú kommunista kurzustörténész, Székely György *A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig* című cikkére.[73] Ebben Székely leszögezte, hogy a Habsburg-ellenes cognaci ligát kifejezetten a törökök óhajára hozta létre I. Ferenc, és ez a szövetség „az adott nemzetközi helyzetben objektívan elősegítette a törökök előretörését". Ez a cikk egyértelműen világossá tette azt is, hogy írója-

68 Nemeskürty, *Önfia vágta,* 174–175.

69 Nemeskürty hasonló „szellemben" dolgozta fel később a 2. magyar hadsereg vereségét a Donnál, amihez már direkt módon pártállami támogatást is kapott, lásd: Tabajdi Gábor, Állambiztonság–Propaganda–Történetírás. Töredékek az állambiztonsági irattár működésének történetéhez (1965–1980). *Betekintő* 3:2 2009, online elérés: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_tabajdi.pdf; utolsó letöltés: 2019. május 10. Érdekes módon a Molnár Erik által 1956 után megfogalmazott – közismert – célkitűzések és Nemeskürty 1966 utáni „eredményeinek" legnyilvánvalóbb összefüggései mégis mintha elkerülték volna a közelmúlt historiográfusainak figyelmét. Vö. Őze Sándor, A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: Ötvös István (szerk.), *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba, 2004, 360–427.

70 Nemeskürty, *Önfia vágta,* 297.

71 Erős Vilmos, Magyar Historiker-Streit? (A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 301–312.

72 Erős, Magyar Historiker-Streit, 304–305.

73 Székely György, A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. *Századok* 86:1 (1952) 118–148.

nak – és megbízóinak – célja, hogy a pápától az angol királyig minden nyugati hatalomra rásüthesse az önzés, az árulás vagy legalább érdektelenség bélyegét, amiért magára hagyták az élet-halál harcot vívó, nemessége által is „elárult" Magyarországot. Mindebből pedig logikusan következett, hogy „a mohácsi csata önmagában nem volt olyan vereség, amely végleg eltemette volna Magyarország függetlenségét. A török szultán maga sem így értékelte a helyzetet. Mohács döntő vereséggé csak annak folytán vált, hogy az országban még érintetlenül álló jelentős létszámú feudális hadseregek nem vonultak ezután a török hódítók ellen, nem próbálták meg hátba támadni, zaklatni a szultán seregét, elvágni visszavonulási útját. Sem Zápolya János Tiszántúlon veszteglő serege, sem Frangepán Kristóf horvát csapatai nem indultak harcba a hódítók ellen. Báthori István nádor a mohácsi ütközetből menekülve nem a további ellenállás szervezésével törődött, hanem útközben kincseket rabolt. Ellenfele Werbőczi István volt nádor pedig egyik felvidéki várában tartózkodva »vészelte át« a török veszedelmet…"[74]

Az okfejtés szinte kísértetiesen egyezik Nemeskürty 1966-os könyvének „téziseivel" – pedig ez a szöveg a *Századok* Rákosi Mátyás 60. születésnapjára készült számában jelent meg 1952-ben. A magyar történettudomány akkori „eredményei" – Rákos Mátyás történelemformáló jelentőségét ecsetelő hozsannákkal egyetemben – azonban meglehetősen visszhangtalanok maradtak a magyar társadalomban.[75] Amit 1952-ben nem sikerült elérnie egy szakfolyóirat cinikusan sztálinista cikkeinek – vagy Karácsonyi Béla brosúráinak és tankönyveinek[76] –, azt tizennégy évvel később Nemeskürtynek mégis sikerült „eladni" a széles olvasóközönségnek, méghozzá nem mindennapi írói képességeinek köszönhetően remekül „megzenésítve".

A formailag ugyanis épp 1965-ben lezárult Molnár Erik-vitában „miközben Molnár Erik kommunista rendszer iránti lojalitása megkérdőjelezhetetlen maradt, sőt radikális antinacionalizmusa az 1956-ra vonatkozó egyetlen korszakbeli történeti jellegű értelmezési kísérletének mondható, amennyiben 1956-ot mint a magyar közgondolkodás nacionalista elemeinek felszínre törését és politikai hatalomátvételi kísérletét jellemezte, s ennyiben értelmezése teljes mértékben kiszolgálta a kádári restauráció ideológiai szükségletét, az általa generált vitában az is kiderült, hogy ez az ideológiai igyekezet nem határok nélküli. A magyar nemzeti függetlenségi törekvések Dózsa-parasztháborútól 1919-ig tartó vonulatának a történelmi materializmus doktrínájával való összevetése ugyanis nem csak arra világított rá, hogy az osztályharc mint végső történelmi mozgatóerő

74 Székely, A török hódítók elleni védelem ügye, 147.

75 Újabban Botlik Richárd az, aki nyíltan azonosul ezekkel a nézetekkel: „A marxista történettudomány mellékzöngéit leszámítva (az idézett tanulmány a Rákosi Mátyást köszöntő Századok aktuális számában jelent meg, ahol maga a pártfőtitkár is a szerzők közt található) Székely György kiválóan megragadta a pillanat értékelését." (Botlik–Illik, *A mohácsi csata,* 187: 538. jegyzet.) Munkája vállaltan illeszkedik a pro-Habsburg-érvrendszert képviselő Ortvay és az ezt később sikeresen adaptáló Nemeskürty munkáinak ívéhez: Botlik–Illik, *A mohácsi csata,* 247, 270–271.

76 Karácsony Béla, *Az 1514. évi magyarországi parasztháború – Mohács*. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai, 19.) Budapest, 1952.

koncepciója igencsak képlékeny történészi alkalmazást igényel, de arra is felhívta a figyelmet, hogy hazánkban a »nemzet«, »haza« és »hazafiság« koncepciói kapcsán olyan történelmi tétek jönnek forgalomba, amelyek között csupán politikai-hatalmi szóval dönteni nem lehet. A történész-vita ennyiben közvetett módon a tisztán ideologikus történetírás határaira világított rá."[77]

Nemeskürty tehát elvileg gyökeresen megváltozott politikai körülmények között lépett színre 1966-ban, mint amiben 1952-ben Székely működött, s az 1950-es években felkorbácsolt, az állami politika szintjére emelt „Nyugat-ellenesség" lassú csillapodása nyilván megkönnyítette e téma esetében is a szakemberek számára, hogy bizonyos kérdésekben idővel megalapozottabb nézeteket képviselhessenek Azt azonban szinte mégis kizártnak tekinthetjük, hogy a Mohács-vita résztvevői ne ismerték volna Székely cikkét, „meglepő" módon mégsem hivatkoztak rá a vitában: hiszen láthatták, hogy az állampárt módszerei finomodtak ugyan, de céljai valójában vajmi keveset változtak. Ez iránt 1956 után még sokáig kevés kétsége lehetett bárkinek, aki ismerte az előzményeket: az összekötő kapocs pedig maga Révai József volt, aki a *Népszabadság*ban már 1957 márciusában síkraszállt amellett, hogy „az egységes magyar nemzet teóriája alapvetően hamis, antikommunista és reakciós tétel".[78]

Ezen előzmények nem lebecsülendő jelentőségére még rá is „erősít" Erősnek az a felismerése, miszerint: „Nemeskürty sokat vitatott könyvei ilyen tekintetben összeérnek egymással: hiszen a *Requiem egy hadseregért* című munkája is az áldozatként tekintett magyar nép hősi helytállásának és szenvedésének állít emléket a Don-kanyarban, amely végső soron a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozata."[79] Nos, azóta fény derült egy figyelemre méltó „mellékkörülményre" is. Az akkori titkosszolgálat működését vizsgálva kiderült, hogy a „történeti témájú könyvek közül 1972-ben két alkotás támogatásáról tett említést az összefoglaló. Az értékelés szerint adatokat szolgáltattak »*Hollós Ervin elvtárs részére – készülő könyvéhez – ellenforradalmi bűncselekmények elkövetése miatt felelősségre vont egyes személyekről*«. Továbbá megküldték »*Nemeskürty István részére, betekintésre – készülő történelmi munkájához – Jány Gusztáv a volt II. magyar hadsereg parancsnokának népbírósági anyagát.*« Mindez önmagában is érdekes adalék a pártállam emlékezetpolitikai törekvéseiről. Hiszen a legjobban őrzött forrásokból egyszerre szolgáltattak anyagot a rendszer alapját szolgáló 1956-kép széles körű propagálásához és egy olyan műhöz, amelyben először lehetett nyilvánosan empatikus sorokat olvasni az egyszerű magyar bakákról."[80]

Ez az információ pedig talán új megvilágításba helyezheti majd a Nemeskürtyvel és Perjéssel folytatott vitának azokat a dimenzióit is, amelyeket Erős inkább a történettudományon kívülre, az etikai kérdések világába utalt: „A vi-

77 Takács Ádám, A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években. In: Erős Vilmos–Takács Ádám (szerk.), *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* (Tálentum sorozat, 13.) Budapest, 2012, 97.

78 Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok*: *a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest, 2007, 521.

79 Erős, Magyar Historiker-Streit, 306.

80 Tabajdi, Töredékek.

tában a felek alapvetően megismételték korábbi álláspontjaikat, inkább csak a hangvétel vált durvábbá és személyeskedőbbé esetenként, már-már a szakma és az általános etika elveit feszegetve (például lektorálási ügyben)."[81] A „lektorálási" kérdéseknek ugyanis ennél bizonyára jóval nagyobb súlyuk volt: az egész történész szakmának azzal kellett szembesülnie, hogy egyes szerzők munkái – aligha pártállami jóváhagyás nélkül – újra és újra szabad utat kaptak a nyilvánosság felé, anélkül hogy a vitapartnereikre érvényes szabályok bármiben korlátozták volna őket. Az egyébként szépirodalmi művek kiadására „szakosodott" kiadóknál például anélkül adták ki e „bestsellereket", hogy szerzőik vették volna a fáradságot nyilvánvaló tévedéseik, pontatlanságaik kijavítására. Ez a „szembesülés" pedig kimondottan frusztráló hatású lehetett – még ha a mai könyvkiadási gyakorlat mellett nehéz is megérteni, hiszen mindez ma már napi tapasztalat.[82]

Ugyanakkor a hagyományosan nemzeti „gyászeseményként" számon tartott csata jelentőségét meglepő módon nemcsak Nemeskürty István, hanem az ő egyik neves bírálója, Szakály Ferenc történész is radikálisan tagadta. Mint láttuk, Nemeskürty azért, mert 16. századi emberek véleménye alapján úgy vélte, hogy a csatamezőn valójában még nem dőlt el semmi, Szakály pedig azért, mert vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy Európa hatalmi átrendezésének köszönhetően 1526-ra már lényegében megpecsételődött az ország sorsa.[83] Hasonlóképpen látta a helyzetet a Jagelló-kor kutatója, az idősebb generációhoz tartozó Kubinyi András is: „1521-ből logikusan következett 1526. […] az 1510-es évektől nyilvánvalóvá vált: a magyar királyság nem tudja hosszú ideig a török nyomást elhárítani, a kérdés csak az volt, hogy a magyar védelem teljes összeroppanása mikor, 1521-ben, 1526-ban, vagy később következett be."[84]

Egészen külön színt jelentett a vitában mellettük a második világháborús veterán, Perjés Géza, aki nem csupán magának a csatának a menetét, hanem tágabb összefüggéseit, Magyarország és a szomszédos Oszmán Birodalom kapcsolatát is újra kívánta gondolni.[85] Erős szerint „Nemeskürty értelmezésével látszólag homlokegyenest ellenkező álláspont Perjés Géza interpretációja… a »másik Horthysta katonatiszt« (korabeli minősítés) egyik alapvető tézise az ún. »akciórádiusz« elmélet volt, amelynek alapján utólag is modellezni lehet, hogy meddig terjedt a török hódítás határa." Mivel pedig ennek alapján nem lehetett racionális megoldás a törökök számára Magyarország meghódítása, a két fél kölcsönös, mély – ámde meg nem értett – érdekei alapján a magyaroknak a behódolást kellett volna választaniuk, amikor a törökök szerinte racionális módon fel is ajánlották „a Havasalföldhöz hasonló vazallusi, lazább függést eredményező helyzetet, amit a magyar politikai vezető réteg, alapvetően Habsburg-nyomásra és sugallatra nem fogadott el".[86]

---

81 Erős, Magyar Historiker-Streit, 304.
82 Vö. Botlik–Illik, *A mohácsi csata,* 247.
83 Szakály Ferenc, *A mohácsi csata.* (Sorsdöntő történelmi napok, 2.) Budapest, 1975.
84 Új kiadása: Kubinyi András, *Nándorfehérvártól Mohácsig*. Budapest, 2007, 194–195.
85 Perjés Géza, *Az országút szélére vetett ország. A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben.* (Gyorsuló idő) Budapest, 1975.
86 Erős, Magyar Historiker-Streit, 306.

A szaktörténészek újabb generációja – így Barta Gábor és Szakály Ferenc – azonban egyöntetűen és nyíltan elutasították Perjés felvetéseit. „Szerintük a szulejmáni ajánlat feltételezése merő fikció, közvetlen forrásokkal nem bizonyítható (ezt Perjés sem tagadja); másrészt az ún. »akciórádiusz« is pusztán egy utólag kiagyalt mesterséges modell, amely a gyakorlatban nem egészen úgy működik, ahogy Perjés bemutatta, hiszen például a török csapatok gyakran – a források tanúbizonysága szerint – jóval korábban Magyarország területén voltak, mint ahogy az utólag racionálisnak tűnő perjési logika előírta. Az összeütközésben persze más szempontok, kifogások is felmerültek, így például a történelmi determinizmus és indeterminizmus, a modern gazdaságtörténeti szempontok hasznosítása…”[87]

Azonban a vita hátterében valószínűleg ott húzódott a háború előtt iskolázódott idősebb generáció csöndes elutasítása is. Erős szerint „számos elemet ki lehetne emelni a vitákból, így a történelmi determinizmus és indeterminizmus kérdését (általában a történelemben, de konkrétan Mohács kapcsán is), azaz mennyiben határozzák meg a történelmi ágensek döntéseit külső körülmények, szükségszerűségek, és milyen tere van mindezekben a morális megfontolásoknak. Ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben pedig, hogy milyen súlya legyen a politikai eseménytörténetnek…”[88] – ezúttal azonban ezeknél egy sokkal prózaibb, ha úgy tetszik, földhözragadtabb szempontot is érdemes megemlíteni.

A mohácsi csata körülményeinek hangsúlyozása ugyanis kitüntetett szerepet játszott a pártállami kultúr- és oktatáspolitika azon céljában is, hogy ébren tartsa a társadalom nyugatellenességét. Györkös Attila szerint „a Székely György által szerkesztett 1958-as, és a Wittmann Tibor által írott 1968-as (mindkettő számos változatlan kiadást megélt) egyetemi tankönyv egyaránt tényként kezeli, hogy I. Ferenc a cognaci liga megkötésével együtt a törökkel is szövetséget kötött a Habsburgok ellen, s ennek döntő hatása volt a mohácsi vereségre.[89] Az 1970-es évektől kezdve majd húsz esztendőn át forgalomban levő középiskolás történelemkönyvek hasonlóképpen a szövetség létezése mellett foglaltak állást. Így tett például Eperjessy Géza II. évfolyamos gimnazisták számára írott munkájában, aki szerint az európai politikai helyzet valójában két, Habsburg-párti és Habsburg-ellenes csoportosulásként fogható fel, s 1526-ban éppen az utóbbi kerekedett felül, és egészült ki a cognaci ligában való török részvétellel.[90]

---

87 Erős, Magyar Historiker-Streit, 303.

88 Erős, Magyar Historiker-Streit, 308.

89 „Ferenc szabadulása után, 1526 májusában megalakult az ún. cognaci liga, Franciaország, a pápa, Milánó, Velence, Firenze és több kisebb itáliai tirannus összefogása a Habsburg-hatalom ellen. […] I. Ferenc a Habsburg-hatalom gyengítése végett a törökkel szövetségre is lépett.” K. Obermayer Erzsébet, Itália a XV. század közepétől a XVII. századig. In: Székely György (szerk.), *Fejezetek a kései középkorból*. Budapest, 1958, 56, illetve: „Az 1526-os cognaci liga egy széles Habsburg-ellenes koalíciót hozott létre, sőt a francia király a törököt, a Magyarország ellen vonuló hódító hatalmat is bátorította külön szerződés kötésével.” Wittman Tibor, *Egyetemes történet 1500–1789*. (Egyetemi jegyzet, 9. változatlan utánnyomás) Budapest, 1981, 58.

90 „Európában két hatalmi csoportosulás állott egymással szemben a Habsburgok és I. Ferenc francia király vezetésével. I. Ferenc, aki magát a legkeresztényibb királynak nevezte, a törökkel kötött szövetséget. Majd 1526 tavaszán Velence, a pápa és más európai hatalmak részvéte-

Hozzá nagyon hasonlóan fogalmazott Walter Mária a tankönyv újabb változatában, amely némi átdolgozással a rendszerváltás után is használatban maradt."[91]

Ebben a légkörben (is) kellene értékelnünk Perjés felvetését a 16. századra adaptált és „Szulejmáni ajánlatnak" elkeresztelt második világháborús „román útról", s ehhez mérten (is) kell mérlegelnünk Kosáry Domokos 1978-ban megjelent *Magyar külpolitika Mohács előtt* című kis könyvét is.[92] Ebben az ország 16. századi külpolitikai elszigetelődését ugyan nem tagadta, de – miként Tringli István összegezte – „a Mohács-vitában az oszmán alternatíva oldalán állók nézeteiről általában beszélt, azokat olyan historiográfiai és világnézeti összefüggésbe helyezte, amelyektől, amire letette a könyvet az olvasó, elhatárolta magát: befelé tekintő, hamis ideákat kergető, konzervatív, rendi társadalmi szemlélet kifejezései lettek e gondolatok. Kosáry a vitában egy új lehetőséget is felvetett. Jellemző módon ő nem a balkáni különutasságban gondolkodott – hozzá kell tennem, az oszmáni alternatíva oldalán állók sem –, hanem a nyugati kultúrkörhöz tartozóban, és azt a kérdést tette fel, hogy vajon Magyarország számára járható út lett volna-e az oszmánokkal való olyan együttélés, amelyet a Velencei Köztársaság valósított meg. Válasza azonban erre is nemleges volt."[93]

Azaz ebben a vitában a második világháború kataklizmáját átélt generáció tagjai is egymásnak feszültek, egyrészt az oszmán hódítás ürügyén a hitleri Németország melletti értelmetlen végső kitartást elítélve, a Vörös Hadsereget a szövetségesei hátába átengedő „román megoldást" preferálva, vagy ezzel szemben, illetve mellett az osztrák és finn semlegesség kivitelezhetőségét vagy morális létjogosultságát mérlegelve – még akkor is, ha a vitában magát a tollat nem is mindig az ő kezük fogta.[94] A háttér és a külső környezet szerepének fontosságát mutatja ebben a diskurzusban az is, hogy amikor 1989 után a magyar oszmanisztika fiatal képviselői hangsúlyosabban szóltak hozzá a saját szempontjaik szerint a kérdéshez (és foglaltak állást Perjéssel szemben), Fodor Pál újonnan feltárt oszmán dokumentumokra épülő erőteljes érvelése az Oszmán Birodalom töretlen hódító szándékai mellett[95] vagy Ágoston Gábor megalapozott akciórádiusz kritikája[96] az átalakulás lázában élő országban már nem kerültek át a közbeszéd terébe. A vita így a nyilvánosság előtt zajló áthallásos időszak után végre jóval szűkebb szakmai mederbe terelődött. Jelentős változás volt ez ahhoz képest, hogy 1989 előtt az előző történeti korszak bírálatára még a Mohács-kutatás historiográfiája is alkalmasnak bizonyult.

---

lével létrehozta a Habsburg-ellenes cognaci ligát." Dr. Eperjessy Géza, *Történelem.* II. Budapest, 1980, 132. A 89–90. jegyzetet Györkös szövegéből emeltem át.

91 Györkös Attila, Mohács és a török–francia szövetség, avagy a „Nyugat árulásának" mítosza. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 340.

92 Kosáry Domokos, *Magyar külpolitika Mohács előtt*. (Gyorsuló idő) Budapest, 1978.

93 Tringli István, Kosáry Domokos és a Mohács-vita. *Magyar Tudomány* 174:12 (2013) 1439.

94 Vö. Erős, Magyar Historiker-Streit, 309–310.

95 Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991.

96 Ágoston Gábor, Magyarország és az oszmán hódítás – elméletek és kételyek. *Rubicon* 2:4 (1991) 26–30.

Sokatmondó, hogy a magánemberként a vitában elszigetelődő Perjés mellé álló Benda Kálmán egy 1976-os előadásában – nem kis nehezteléssel – úgy nyilatkozott az 1920 után átformálódó Mohács-képről, hogy az „sajátos eltorzulása az önismeretnek, hogy míg korábban így vagy úgy, de minden kor önmagunkban kereste a hibát, most a külső körülményeket vádolják. Nem belül van a baj, hirdetik, az ország kormánya a helyén volt, megtett minden tőle telhetőt, az ország népe is helytállt. A tragédia oka az volt, hogy a nagy veszedelemben Európa népei cserben hagytak bennünket. […] Így siklik vakvágányra a nemzet önismerete, azt hirdetve, hogy ahogy a múltban, a jelenben sem bennünk van a hiba, nincs szükség belső reformokra, átalakulásra, hiszen mindig a külső körülmények buktattak el bennünket."[97]

I. 6. A „céhen kívüliek" Mohácsa – az 1526. évi csata a magyar hadtörténet-írásban

Paksa Rudolf recenziójának találó címe, *A történészcéh modern üdvtörténete*,[98] amelyben Romsics Ignác akadémikus 2011-ben megjelent nagyszabású historiográfiai összefoglalásáról ír, szellemesen fejezi ki, hogy milyen tükröt tart magának ez a szakma – és világosan jelzi e „céh" határait is, hiszen a hadtörténészek (nemkülönben a „nemzetközi kitekintésben" a magyar átlagnál jóval erősebb turkológusok/oszmanisták) egyszerűen kimaradtak a kötetből. Az önálló modern magyar hadtörténetírás ugyan már a *Hadtörténelmi Közlemények* 1888. évi első megjelenése óta nyilvánvalóan bontogatta szárnyait, de már akkor világosan elváltak a valódi történettudományos képzettségű, például latin források olvasására ténylegesen képes szerzők a hadtörténeti témákról író hivatásos katonáktól – akik Európa-szerte igyekeztek monopolizálni a hadtörténetírást. Ők viszont gyakran csupán másodlagos irodalom alapján, viszont a saját katonai képzettségüket, tudásukat és tapasztalatukat felhasználva próbáltak egykori eseményeket értelmezni vagy még inkább megítélni, annak szellemében, hogy a régmúlt hadi eseményeket kamatoztatni tudják a jelen katonai oktatásában.

Ez a megközelítési mód azonban gyakran anakronisztikus végkövetkeztetésekhez vezetett – nemcsak a magyarországi hadtörténetírásban, hanem szerte a világon. A helyenként Ortvay által is használt, sőt szaktekintélyként hivatkozott Kápolnai Pauer József,[99] Szurmay Sándor[100] és az akkoriban a legfontosabbak közé tartozó magyar Rónai Horváth Jenő,[101] valamint az osztrák Leopold Kupelwieser[102] azonban olyan koherens képet alkotott az 1526. évi hadjáratról és a

97 Benda, Mohács és a magyar történelemszemlélet, 10.
98 Paksa Rudolf, A történészcéh modern üdvtörténete. Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. *Korunk* 23:1 (2012) 114.
99 Kápolnai, A mohácsi hadjárat, 177–208, 441–462.
100 Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban.* Budapest, 1901.
101 Rónai Horváth Jenő, *Magyar hadi krónika*. Budapest, 1895, 351–362.
102 Leopold Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács.* Wien–Leipzig, 1895, 217–250.

mohácsi csata eseményeiről, amelyre látszólag bárki nyugodt szívvel támaszkodhatott, s bizonyos szakmai megfigyeléseiknek még ma is helyet kell adnunk.[103]

A Magyar Történelmi Társulat a csata négyszázadik évfordulójára kiadott emlékkönyvbe az addigi nyilvánvaló hiányosságok pótlására rendelte meg Gyalókay Jenőtől az 1526. évi hadjárat új feldolgozását, amely mind széles forrásbázisa, mind katonai-hadtörténeti szemlélete okán a mai napig az egyik legkiválóbb magyar feldolgozása a csatának.[104] (Az ő részvételével párhuzamosan folyt az első vita a csatatér új lokalizációjáról is.)[105] Utána csak Bánlaky József szentelt nagyobb terjedelmet az 1526. évi eseménynek a maga gigászi összefoglaló munkájában, azonban Gyalókay eredményeihez képest az ő tevékenysége 1939-ben több ponton inkább visszalépést jelentett.[106]

1960 és 2003 között – a „Mohács-vita" publicisztikái mellett – nem kevesebb, mint huszonhárom történeti cikk, tanulmány és könyv jelent meg a csatáról, s ezek közül Perjés Géza könyve, a hazai gyakorlatban ritka kivételként, angolul is napvilágot látott.[107] Az első mohácsi tömegsírok 1959-es megtalálása után megélénkült az érdeklődés csata iránt, s ennek köszönhetően a figyelem elsősorban helyszínének azonosítására irányult. Több, változó színvonalú feldolgozás látott napvilágot.[108] Közülük hosszú idő után Papp László tanulmánya volt – módszertani szempontból – a leginkább figyelemre méltó mű.[109]

A csata 450. évfordulójára tömegesen jelentek meg az új feldolgozások, de a korszak irodalmának áttekintése alapján mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy más magyar kutatók munkái révén sokáig jobban ismertük a csatában részt vevő oszmán sereget, mint a magyart. Bár Szakály Ferenc és főként Kubinyi András munkásságának köszönhetően meglehetősen széles körű ismeretekkel rendelkezünk a Jagelló-kori hadszervezetről, Kubinyi eredményeit szinte egyáltalán nem aknázták ki a fent említett írások szerzői. Ezekből a művekből a magyar sereg harctevékenységéről is kevesebbet tudhatunk meg a vártnál, mivel – eléggé megdöbbentő módon – Brodarics István és a fontosabbnak ítélt oszmán krónikások kivételével a 19. század első felétől már rendelkezésre álló kiadott források egy részét Gyalókay óta nem használták fel a szerzők, bár a

103 B. Szabó János, *Mohács. Régi kérdések – új válaszok*. *A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában.* Budapest, 2015, 90–91.

104 Gyalókay Jenő, A mohácsi csata. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv*, 193–276.

105 Gyalókay Jenő, Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27:1 (1926) 291–293; több szempontból hasonló eredményekre jutott egy amatőr kutató is, bár az ő megközelítésmódja sokkal kezdetlegesebb volt: Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye*. Debrecen, 1926.

106 Doberdoi Bánlaky [Breit] József, *A magyar nemzet hadtörténelme.* 12. Budapest, 1939, 167–282.

107 Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*: *Mohács 1526–Buda 1541.* (War and Society in East Central Europe, 26.) Ford. D. Fenyő Mário. New York, 1989.

108 Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 532–567. Sajátos helytörténeti megközelítésű javaslatot ad a csata lokalizációjára: Ete János, A mohácsi csata helye a dűlőnevek alapján. *Művelődési Tájékoztató* 1966. február, 91–92.

109 Papp László, A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960 [1961]) 197–253.

csata helyszínéről – s ennek kapcsán az oszmán források értékeléséről – igen élénk vita bontakozott ki.[110]

Teljesen új fejezetet nyitott a csata kutatástörténetében Perjés Géza munkássága, aki a 450. évforduló alkalmából 1976-ban, a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain állt elő sajátos csatarekonstrukciójával,[111] amelyről azután komoly szakmai vita bontakozott ki.[112] Perjés végül 1979-ben a Magvető Kiadónál könyvformában is megjelentette elgondolásait, mégpedig az 1521-ben kezdődő magyar–török háború politikai hátteréről alkotott hipotéziseivel összegyúrva.[113] (Később pedig megjelent e kötet kivonatos török fordítása, majd a teljes mű angol verziója, aminek alapján nemrégiben már egy lengyel fordítás is napvilágot látott.)[114]

Ezekben a munkákban az általa rendre leszólt Brodarics helyett bizalmát inkább az addig jókora fenntartással kezelt oszmán krónikák „adataiba" helyezte, s többek között így sikerült neki 25–27 000 főnél jóval nagyobb létszámúnak feltüntetnie a magyar sereget. Szerinte „a 25 000-es szám valamilyen tévedés következtében rögzülhetett Brodarics emlékezetében", s ő maga inkább arra a következtetésre jutott, hogy „könnyen lehetséges, hogy a magyar sereg létszáma nem 25 000, hanem 50–60 000 fő volt"[115] – ami mellesleg remekül illett az általa kidolgozott koncepcióba.[116] Hiába kárhoztatta ugyanis a magyar történetírás évszázadok óta a Jagelló-kor elitjét vétkes hanyagsága, széthúzása és gondatlansága miatt, a második világháborút megjárt veterán hadtörténész a katonai katasztrófa okát már nem az elit vagy a katonák erőfeszítéseinek hiányában, hanem azok hiábavalóságában, az elhibázott háborút előidéző politikában vélte megtalálni, ami egy jóval erősebb nagyhatalommal keverte háborúba Magyarországot. S az oszmánok nyilvánvaló erőfölényét pedig sajnos a korábbinál nagyobbnak beállított seregméret vagy a Perjés által kiválónak minősített haditerv sem tudta orvosolni a harcmezőn.[117]

Perjés fellépését amúgy sem övezte általános rokonszenv a történetírásban, ez a könyve pedig minden addiginál hevesebb kritikai fogadtatásban részesült,[118]

---

110 A csata 450. évfordulójára kiadott forrásgyűjteményből kimaradtak az olasz források és a cseh tudósítások is, lásd Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatatér régészeti feltárásának eredményei.* (Pro Memoria) Budapest, 1979.

111 Perjés Géza, A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) *Hadtörténelmi Közlemények* 23:3 (1976) 427–468. (Újraközölve: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc [szerk.], *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Budapest, 1986, 195–239.)

112 Nemes Imre, Hozzászólás Perjés Géza „A mohácsi csata" című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:1 (1977) 105–116; Perjés Géza, Válasz Nemes Imrének. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:2 (1977) 280–291.

113 Perjés Géza, *Mohács*. Budapest, 1979.

114 *Mohaç Meydan Muharebesi.* Ford. Şerif Baştav. Ankara, 1988; angolul Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom*.

115 Perjés, *Mohács,* 370, 372.

116 Perjés, *Mohács,* 94–105, 369–372.

117 Perjés, *Az országút*; Perjés, *Mohács,* 373–414.

118 Marosi Endre, Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények* 27:1 (1980) 142–160; Barta Gábor, Az országút szélére vetett vita. *Magyar Tudomány* 25:2 (1980) 113–121; Kubinyi András, A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115:1 (1981) 66–107.

mondhatnánk azt is, hogy sok szempontból a Mohács-vitában játszott szerepe okán az akkori „mainstream" történetírás peremére sodródott.[119] Szerencsére azonban az ő fellépése a Jagelló-kor akkori jeles kutatóját, Kubinyi Andrást is megihlette, s neki köszönhetően már sikerült az addigiaknál tisztább képet kapni Magyarország 1526 előtti potenciáljáról, aminek eredményeképpen a mai kutatók elkerülhetik azt a csapdát, amibe Perjés még beleesett, amikor kétszer is számba vett egyes kiállítandó csapatokat.[120]

A Hadtörténeti Intézetben a csata 450. évforduló alkalmából a hadi események vizsgálatára felállított munkacsoport más tagjainak írásai sajnos Perjés munkái mellett nem váltottak ki túl nagy visszhangot, bár nem egy akadt köztük, amely számos jó megfigyelést tartalmazott.[121] A 450. évfordulóig megjelent jelentősebb magyar irodalom angol nyelvű összefoglalását és kritikáját adta Alföldi László tanulmánya a Király Béla által létrehozott könyvsorozatban,[122] hamarosan pedig Szakály Ferenc is szélesebb kitekintést adott a csata eseményeiről.[123]

A hadtörténeti munkák kiadása reneszánszát éli az 1989-es rendszerváltás óta, bár természetesen a tudományos-ismeretterjesztő publikációk vannak túlsúlyban, melyekben többnyire a régebbi, kikristályosodott nézetek lelhetők fel.[124] Ebben az időszakban csupán néhány tanulmány kívánta a témát új módon megközelíteni: Négyesi Lajos az angolszász világban elterjedt új csatatérkutatási módszerek segítségével alakított ki új elgondolást a hadi események lokalizációjáról és lefolyásáról,[125] Sebők Ferenc pedig a magyar hadsereg összetételéből in-

---

119 Ez utóbbi Perjés Géza özvegyétől kapott szóbeli információ, amiből sajnos a Mohács-vita kapcsán utóbb megjelent anyagokból nem sok minden látszik, holott nyilvánvalóan sokszor fontosabb volt, amit nem írtak le a kortársak, mint amit leírtak, lásd: Tringli, Kosáry Domokos, 1439–1440.

120 Kubinyi, *Nándorfehérvártól,* 156–195.

121 Csendes László–Rázsó Gyula, A mohácsi csata. MDCXXVI. In: Hunyadi Károly (szerk.), *Mohács, 1526–1976*. (Minikönyv) Budapest, 1977, 7–88. Noha ez az írás sajnos nélkülözi a jegyzeteket, a szerzőpáros művének török fordítása is megjelent: Hicran Akın, *Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Özel Sayı.) Ankara, 1982, 607–625; Marosi Endre, A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23:4 (1976) 631–650; Rázsó Gyula, A mohácsi katasztrófa (1526. augusztus 29.) *Baranyai Művelődés* 1976:2, 12–18. Helytörténészként kapcsolódott a témához: Kiss Béla, Újabb adatok a mohácsi csatatér kutatásához. *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve* 9 (1976) 371–390.

122 László M. Alföldi, The Battle of Mohács, 1526. In: János M. Bak–Béla K. Király (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi*: *War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Boulder, 1982, 189–201.

123 Szakály, *A mohácsi csata*; Szakály Ferenc, A mohácsi csatavesztés. In: Borus József (szerk.), *Magyarország hadtörténete.* I. *A honfoglalástól a kiegyezésig.* Budapest, 1985, 157–163.

124 Domokos György, A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: Hermann Róbert (szerk.), *Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest, 2003, 81–95; Marossy [Marosi] Endre, *Hol hőseink vére folyt...* Budapest, 2003, 53–68; Négyesi Lajos, Hol volt Mohács? *Élet és tudomány* 59:35 (2004) 1098–1101; Pálosfalvi Tamás, *Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526*. Budapest, 2005, 198–210; Perjés Géza, A mohácsi csata, 1526. augusztus 29. *Rubicon* 13:2 (2002) 21–23; Szakály Ferenc, A magyar állam összeomlása. In: Rácz Árpád (szerk.), *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* Budapest, 2000, 97–103.

125 Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 62–79.

dult ki, de utóbbi sajnos csupán a források és az szakirodalom túl szűk szeletére támaszkodott, így következtetései erősen megkérdőjelezhetőek.[126]

Jómagam a nemzetközi hadtörténetírásban nagyszabású vitákat kiváltó „hadügyi forradalom" (*military revolution*) teóriájához kapcsolódva 2004–2005-ben tekintettem át a csata lefolyását és előzményeit, ahol az ismert forrásokra és feldolgozásokra támaszkodva igyekeztem a korábbiaknál pontosabb képet felvázolni a mohácsi csatatérre vonuló magyar hadsereg összetételéről, fegyverzetéről, taktikájáról, s ezek segítségével megkíséreltem választ adni arra a kérdésre is, hogy mindezek befolyásolták-e a csata végkimenetelét – ahogyan ezt a „hadügyi forradalom" vitában részt vevő írók állítják.[127]

I. 7. Utóéletek – a „Mohács-jelenség" új megközelítésekben

A kudarc okának keresése, így a Mohácshoz vezető eseménysornak és messze nem utolsósorban a csata utóéletének egyre behatóbb vizsgálata arra a következtetésre vezethet, hogy az egykori eseményre rárakódó szimbolikus, determinisztikus vagy teleologikus értelmezések sűrű szövedéke – azaz a „történelem (magyar) terhe"– oly mértékben „elfedi" magát az eseményt, hogy abból már alig látszik valami az utókor/ok ítéleteinek sűrű hálóján keresztül: „A bukás allegóriájaként történelmi önszemléletünkben piedesztálra emelt Mohács-tudat – írta Nietzschét idézve Gyáni Gábor – ugyanis tényleg teherként nehezedik a mindenkori jelenre, mivel a benne megnyilatkozó »történeti érzék tétlenné és múltba révedővé [teszi] szolgálóit«."[128]

A csata jelentőségének utólagos megkonstruálódása és ismételt át- és átértelmeződése hálás témája lett az elmúlt bő évtized interdiszciplináris emlékezettörténeti-irodalomtörténeti kutatásainak. A 480. évforduló alkalmából Tóth Zsombor az irodalomtörténetírás Mohács-képének alakulását vetette új szemszögből vizsgálat alá,[129] az Osiris Kiadó *Nemzet és emlékezet* sorozatában ugyanebben az évben megjelent Mohács-szöveggyűjtemény pedig – a sorozat szellemiségének megfelelően – bőséges válogatást kínál az érdeklődőknek és kutatóknak egyaránt a csata irodalmi, képzőművészeti és közéleti utóéletének szövegeiből.[130]

Egészen új minőséget képviselt ezen a területen a Debrecenben 2011. június 16–17. között megrendezett *Az emlékezethely kutatásának módszertani problémái. Mohács példája* című interdiszciplináris konferencia, melynek előadásai – legalábbis

126 Sebők Ferenc, Új szempontok a mohácsi csata megítéléséhez. In: Piti Ferenc (szerk.), *„Magyaroknak eleiről." Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, 2000, 457–471.

127 B. Szabó János, A mohácsi csata és a hadügyi forradalom II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 118:3 (2005) 573–632. Akkori eredményeimet kiegészítve munkámat 2015-ben könyv formájában is megjelentettem: B. Szabó, *Mohács. Régi kérdések*.

128 Gyáni Gábor, A csatatörténettől a történelem terhéig. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:2 (2007) 692–693.

129 Tóth Zsombor, The Making of … hogyan készül(t) Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása – megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez. In: Tóth Zsombor, *A történelem terhe*. Kolozsvár, 2006, 9–53.

130 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 437–613.

túlnyomó többségben – napvilágot láttak egy tanulmánykötetben.[131] Egészen külön színt képvisel a tradicionálisan magasra értékelt műfajok emlékeinek történész és irodalmár kutatói[132] mellett Csorba Dávid, aki nagy kedvvel foglalkozik a kisember sajátos magán történeti mitológiáinak legkülönfélébb korú megnyilvánulásaival, amelyet nevezhetünk jobb híján „popular history"-nak, parahistóriának, vagy újabban jókora eufémizmussal „alternatív történelem"-nek címkéznek. Így kerülhet ismét Szerémi, „a mesemondó" a vizsgálatok fókuszába.[133] S így jöhet a képbe Szerémi históriájának hatása is az internet korszakában.

Manapság ugyanis egészen újfajta lokális közösségi narratívák is születhetnek – akár a hivatalos történettudomány „farvizén" úszó elméletekre, akár megkérdőjelezett hitelű forrásokra alapozva is. Jó példa erre Dunaszekcső és a Duna túlsó partján vele átellenben fekvő Dunafalva saját történeteit elbeszélő honlapok esete, ahol mindkét honlapon a saját közösségi identitás megalapozására II. Lajos király haláláról emlékezve Szerémi Györgynek rég kétségbe vont hitelességű tudósítását használják fel. Csorba fontos megállapítása, hogy „a kommunikatív emlékezet esetünkben eleve konfúzus, a kulturális emlékezet könnyedén találja meg az üres helyek értelmezését, s ez teremt hagyományt, de akár újabb emlékezeti helyeket is, ha a korábbiak már telítődtek".[134]

Az internetes ismeretszerzés jelenségeit vizsgálta Illik Péter is az Index fórumán végzett felmérése alapján,[135] s ő az, aki újra és újra nekirugaszkodott, hogy a középiskolai tanárok számára is könnyen kezelhető rendet vágjon az 1960–1970-es évek számtalan publikációjában testet öltő úgynevezett Mohács-vitában. Ennek a vitának az értő, értelmező feldolgozását adja a kiváló hazai historiográfus, Erős Vilmos egyik tanulmánya is.[136]

A közelmúlt egyik legambiciózusabb historiográfiai kísérlete Romsics Ignác akadémikus cikke volt Mohács okairól,[137] amelyet egy esettanulmány-sorozat részeként készített annak demonstrálására, hogy a talmi látszatokkal ellentétben – bár a sorozatot alkotó „nyolc plusz egy tanulmány legsajátosabb tanulsága a múltról alkotott elképzeléseink, vagyis a magyar társadalom történelmi emlékezetének nagyfokú variabilitása" – valójában „a kutatástechnikai eljárások és a feldolgozás módszertanának lényegi azonossága, valamint az ennek ellenére is eltérő értelmezések szakmai fórumokon történő állandó mérlegelése és korrigá-

131 A Mohács mint reprezentatív emlékezethely című fejezet in S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 199–402.

132 Például: Péter Katalin, Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben. In: Dáné Veronka–Oborni Teréz–Sipos Gábor, *„...éltünk mi sokáig 'két hazában'..." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* (Speculum Historiae Debreceniense, 9. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai) Debrecen, 2012, 17–25.

133 Csorba Dávid, *Mohács – egy „mesemondó" szemével. Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában*. Nyíregyháza, 2012.

134 Csorba Dávid, Az Angyalok kápolnája mint emlékezeti hely. In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 396.

135 Illik Péter, *A Mohács-kód. A csatavesztés a magyar köztudatban*. Budapest, 2015, 61–86.

136 Erős Vilmos, A Mohács-vita. *Magyar Szemle* (Új Folyam) 23:5–6 (2014) 55–76, http://www.magyarszemle.hu/cikk/a_mohacs_vita; utolsó letöltés: 2019. május 10.

137 Romsics, *A múlt arcai,* 161–189.

lása akár a legvitatottabb történeti problémák esetében is lehetővé teszi a konszenzuális álláspontok kialakítását."[138] A Mohács körül dúló polémiák véleménye szerint azért jó példák erre, mert „a közel két évtizedes ádáz vita eredményeként szakmai körökben az 1980-as évekre elfogadottá vált, hogy az Oszmán Birodalom területi, demográfiai, gazdasági és katonai téren egyaránt megmutatkozó túlerejével szemben a Magyar Királyság hatékony külső segítség nélkül hosszabb távon egyszerűen képtelen volt megvédeni magát".[139]

Romsics eme vállalkozása összekapcsolódik Gyáni Gábor intenzív tevékenységével a hazai történettudományban. Vállalt módszertani missziója során – alighanem szándékain kívül – maga Gyáni is közelebb került Mohács témájához, mint bárki a 19–20. századdal foglakozó társadalomtörténész kollégái közül, miután a 2005. október 7-én „Történetírás – hadtörténetírás (Paradigmák, utak és módszerek)" címmel rendezett vitaülés szervezői felkérték, hogy tartson vitaindító előadást a Hadtörténeti Intézetben *Elbeszélhető-e* egy *csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások* címmel.[140] Ahogyan azt később Veszprémy László jelezte, sajnos a szervezők legjobb szándékai dacára a „vita" az eredeti célkitűzésekhez képest jócskán félresiklott: „sokszor úgy tűnt, hogy a vitaindítót megíró Gyáni Gáboron kívül kevés hozzászóló értette meg, hogy pontosan miről is van szó, hiszen a vitának a fennmaradt hadtörténeti források nyelvét, értelmezhetőségét és forrásértékét kellett volna vizsgálat tárgyává tenni".[141]

II. NEMZETKÖZI KITEKINTÉS: UN PETIT RIEN? – MOHÁCS A LENGYEL, A CSEH ÉS A HORVÁT TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A Habsburg-dinasztia közép-európai térnyerése természetesen párban áll a litván eredetű Jagellók visszaszorulásával, közép-európai hegemóniájuk összeomlásával: a lengyel történeti irodalomban természetszerűleg ezért tartják a mohácsi vereséget jelentősnek, mert ezzel lett vége lett a „Jagelló-kornak" a Duna–Tisza mentén. Ez a megközelítés határozottabb vagy mérsékeltebb formában végig jelen volt a 20. századi történetírásban, hatása pedig mind a mai napig kitapintható: ennek megfelelően alakították például a közelmúlt nagyszabású közép-európai Jagelló-kiállítás sorozatában a Magyarországot bemutató rész időhatárait.[142]

---

138 Romsics, *A múlt arcai,* 8, 12.

139 Romsics, *A múlt arcai,* 12.

140 Gyáni Gábor, Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 119:1 (2006) 121–133.

141 Veszprémy László, A helyét kereső hadtörténetírás. Nemzetközi és hazai tapasztalatok. *Aetas* 25:4 (2010) 28–38; online elérés: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00051/pdf/aetas_2010-04_028-038.pdf; utolsó letöltés: 2019. május 13.

142 Janusz Pajewski, *Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku (1540–1571)*. Kraków, 1932; Zygmunt Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506–1548)*. Poznań, 1946; Władysław Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia.* T. IV. Poznań, 1958; Marian Biskup (Red.), *Historia dyplomacji polskiej.* T. 1. Warszawa, 1982. Erre egy viszonylag friss példa lehet a nemzetközi Jagelló-kiállítás alkalmából 2013 elején a varsói királyi palotában rendezett konferencia záróvitája is; vö. Przemysław Mrozowski–Paweł Tyszka–Piotr Węcowski (Red.), *Europa*

Bár a dinasztia cseh-magyar ágának sorsát megpecsételő csatában egy kisebb lengyel kontingens is részt vett, az esemény csak nemrégiben érdemelte ki, hogy önálló kismonográfia foglalkozzék vele,[143] amelynek sokoldalú írója az elmélyülésre nem mindig alkalmas irodalom okán – különösen a szorosan vett hadtörténet terén[144] – nem mindenben válthatta be a hozzá fűzött reményeket, mégis egyfajta áttörésként kell értékelnünk. Szerzője, Piotr Tafiłowski ugyanis sajnálkozását fejezi ki, hogy a Visztula folyó menti történések Magyarországon mennyivel jobban ismertek és értékeltek, mint Magyarország története az ő hazájában. Nem is igazán meglepő hát, hogy az egész munkát áthatja a dinasztia, a mágnások és nemesek alkalmatlanságának hangoztatása és az ország sorsa iránti felelősségérzet hiányának vádja, ami 1526-ban az egykor hatalmas Magyar Királyság pusztulásához vezetett: ez a diagnózis ugyanis elég ismerősen csenghet a lengyel olvasó fülében, aki jól tudja, hogy a hazai elit hosszadalmas aknamunkája milyen tragikus állapotba sodorta a lengyel–litván államszövetséget a 18. század végére. Az alig 117 oldalas kiadvány nagy erénye viszont, hogy 26 oldal terjedelemben megtalálható benne Brodarics István *Igaz leírás*ának lengyel fordítása is!

Úgy tűnik, hogy Tafiłowski munkái nyomán megnőhetett az érdeklődés a téma iránt, mert 2014-ben megjelent Perjés Géza Mohács-könyvének lengyel fordítása is[145] – aminek kapcsán Tafiłowski nem is e mű erényeit, hanem magának az eseménynek a jelentőségét emelte ki, amelyről Perjés írt. (Valószínűleg érdemes lenne hát a kurrens magyar szakirodalom eredményeivel is megcélozni a lengyel olvasókat.)[146] A korszak lengyelországi Mohács-képe azonban a lengyel kutatóknak is kínál még további lehetőségeket – amint ez a csata 490.

Jagiellonica 1386–1572. Sztuka, kultura i polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów. (Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i Materiały, 5.) Warszawa, 2015, különösen Wojciech Fałkowski előadása: 21–40. (Ezt a szakirodalmi áttekintést Szymon Brzeziński műveire támaszkodva állítottam össze.)

143 Piotr Tafiłowski, *Mohacs 29 VIII 1526.* Zabrze, 2010.

144 Andrzej Górecki recenziója: https://historia.org.pl/2011/04/30/mohacs-29-viii-1526-p-tafilowski-recenzja/; utolsó letöltés: 2018. június 9. Mivel azonban ebben a korszakban a Lengyel Királyság békében élt az Oszmán Birodalommal, könyvének ezen részei valószínűleg hiánypótlóak lehetnek a lengyel nyelvű szakirodalomban – így azokat külön tanulmányban is megjelentette: Piotr Tafiłowski, Armie osmańska i węgierska w dobie bitwy pod Mohácsem (1526) In: Karol Łopatecki (red.), *Organizacja armii w nowożytnej Europie*: *struktura – urzędy – prawo – finanse*. Zabrze, 2011, 1–13.

145 Géza Perjés, *Upadek średniowiecznego Królestwa Węgier*: *Mohacz 1526 – Buda 1541.* Oświęcim, 2014. A mű problematikus és elavult, ami nem kerülte el a lengyel recenzens, Piotr Tafiłowski figyelmét sem: http://ohistorii.blogspot.com/2014/10/g-perjes-upadek-sredniowiecznego.html; utolsó letöltés: 2018. június 9.

146 Szerencsére ezen a téren is történt már előrelépés: megjelenése után azonnal lengyelre fordították Fodor Pál angol nyelvű könyvét, amely Szulejmán magyarországi politikáját (és az egész Mohács-kérdés nemzetközi, főleg persze oszmán hátterét) taglalja: Pál Fodor, *The Unbearable Weight of Empire – The Ottomans in Central Europe*: *A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Budapest, 2015, 2016^2. Lengyel kiadása: *Nadluczki Ciężar Imperium. Osmanie w Europie Środkowej – Nieudana próba stworzenia monarchii uniwersalnej (1390–1566)*. Ford. Piotr Tafiłowski. Oświęcim, 2015.

évfordulója alkalmából Szlovákiában rendezett konferencia egyik előadásából is kiderült.[147]

A konferencia nyomán 2016-ban megjelentetett tanulmánykötet arra utal, hogy a magyarokkal közös múlt iránt hosszú évtizedeken át nemcsak közömbös, de éppenséggel gyakorta ellenséges érzületet tápláló szlovákiai kutatásban is elmozdulások tapasztalhatók a témával kapcsolatban. Hiszen a magyarok és horvátok mellett természetesen a szlovákok történelmében is új korszak kezdődött 1526-ban.[148] Ráadásul a szlovák kollégák már jó érzékkel felfedezték, hogy a jelenkori államközi struktúrákban sajátos helyzetüknél fogva akkor is egyfajta hídszerepet tölthetnek be a téma magyar, cseh és lengyel kutatói között, ha náluk valójában nincs is a téma iránt tényleges érdeklődés – s erre a felismerésre a továbbiakban valószínűleg érdemes lenne építeni a Mohács-kutatások tervezésekor.

Némileg más a helyzet Csehországban, ahol a csatának köszönhetően szintén a magyarországihoz hasonló súlyú dinasztiaváltásra került sor: az eredetileg ausztroszláv elképzeléseket dédelgető Palacky által teremtett kánonon[149] továbblépve a nem túl sokra becsült Jagellók helyét az új cseh–szlovák szempontból még kevésbé kívánatos Habsburgok foglalták el. Ahogy az új rendszer egyik főideológusa, Edvard Beneš írta 1916-ban: „Ne beszéljünk most arról a rövid időszakról, mely alatt a lengyel Jagello-ház két királya uralkodott, és folytassuk 1526 fatális dátumával. Ez az a dátum, amikor Bohémiában megkezdődött a Habsburgok uralkodása, és ez a legsiralmasabb dátuma az egész cseh nép történetének."[150]

Így nem meglepő, hogy Palacky – bár sosem titkolta lesújtó ítéletét a Mohács kapcsán a cseh segédcsapatokat nem beváró, a cseh urak tanácsait elvető korabeli magyar elitről – mégis igen komoly forrásfeltáró munkát végzett a témában.[151] Az utódok számára azonban már nemcsak maga a tetemes cseh részvétellel vívott 1526. évi csata, de szinte az azt megelőző ottani „Jagelló-kor"

147 Maciej Jasiński, Bitwa pod Mohaczem w kronikarstwie polskim. In: *Bitka pri Moháči – historický medzník v dejinách strednej Európy (490. výročie): zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie, z XX. archívnych dní v Slovenskej republike, v Tatranskej Lomnici v dňoch 23.– 25. mája 2016.* / Die Schlacht bei Mohács – ein historischer Wendepunkt in der Geschichte Mitteleuropas (490. Jahrestag): ein Sammelband mit Beiträgen zur internationalen wissenschaftlichen Konferenz anlässlich der XX. Archivtage in der Slowakischen Republik in Tatranská Lomnica 23.– 25. Mai 2016. Bratislava, 2016, 101–116.

148 Lásd például Vladimír Segeš et. al., *Slovakia Military Chronicle*. Bratislava, 2009, 32–33.

149 „A Habsburg Birodalmat, »ha nem létezne már régóta«, akkor »Európa és az emberiség érdekében minél előbb létre kellene hozni.«" Franz Palacký, *Österreichs Staatsidee*. Prag, 1866, 79–86 (új kiadása: Wien, 1974).

150 Így válhatott Eduard Beneš korai politikai propagandaműve, a *Detruisez l'Autriche–Hongrie* (Párizs, 1916) évtizedekig ható iránymutatóvá a megvalósult Csehszlovákiában az új állam létének legitimálásán munkálkodó történetírás számára is. Magyarul: Edvard Beneš, *Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot*. Szerk. Gulyás László. Szeged, 1992; az idézet: 11.

151 Antonín Kalous, Elfeledett források a Mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:2 (2007) 603–621.

is szinte érdektelennek tűnt (tüntették fel?) egészen az 1990-es évekig – azóta viszont figyelemre méltó módon pezseg a korszak kutatása.[152]

Jól illenek ebbe a megváltozott miliőbe Zdeněk Vybíral munkái, aki a 2006-ban elkészült magyarországi nagy forrásgyűjtemény előmunkálatai kapcsán fedezte fel a Mohács-témában rejlő lehetőséget, aminek nyomán 2007-ben egy cikkel, 2008-ban már viszont egy önálló monográfiával „fedte le" a cseh történetírásban mutatkozó fehér foltot.[153] Az eredeti latin nyelvű forrásokhoz visszanyúlva, a magyar szakirodalom ágas-bogas vitáit figyelmen kívül hagyva vázolta fel a saját, a cseh szerepvállalás forrásaira nagyobb hangsúlyt helyező Mohács-képét. Az ő csatarekonstrukciójának gerincét például nem – a Magyarországon „szokásos" módon – Brodarics szövege, hanem egy ismeretlen cseh úr másodkézből származó beszámolója képezi, amely már az 1850-es évek óta ismert volt a szakirodalomban, s amelyre még jelen cikk szerzője hívta fel Vybíral figyelmét. Ezzel a kötettel talán valóban sikerült ismét új utat nyitni a témához a cseh kutatás számára: a közelmúltban örvendetes módon már több kisebb Mohácshoz kapcsolódó írás is megjelent cseh szerzők tollából.[154] Mivel a cseh levéltárak is számos értékes és ismeretlen dokumentumot rejthetnek a csatát megelőző időszakról, cseh viszonylatban egyelőre nem pusztán a magyar tudományos eredmények promóciója, hanem az ottani kutatás – esetleg valamiféle közös kutatás – előmozdítása lehetne az egyik fő cél.

Némileg hasonló volt az Osztrák–Magyar Monarchia idején a horvát történetírás szemlélete is. Mivel a horvátok nemzeti-történeti kánonjában az 1493. évi udbinai csata és az azt megelőző Mátyás-kor „tölti be" a magyar Mohács és a Jagelló-kor hagyományos funkcióját,[155] Mohácsnak csupán addig volt érdemi szerepe, amíg a magyar–horvát államközösség fennállt, és politikai és ideológiai konfliktusokat generált. „A 19. században megszületető horvát történetírás is kiemelten kezelte ezt a témát, főleg mivel ebből remélt argumentációt gyűjteni a Magyar Királyságtól való szeparációs törekvéseihez, és az ekkor már évszázados horvát nemzeti álomnak, a Dalmáciából, Horvátországból és Szlavóniából álló

152 Egészen az 1968-ban politikailag diszkreditált és publikációs tilalommal sújtott Josef Macek korszakalkotó műveinek megjelenéséig, amelyre a cseh rendszerváltásig kellett várni: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. Díl 1: *hospodářská základna a královská moc.* Praha, 1992; *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. Díl 2: *šlechta*. Praha, 1994; *Česká středověká šlechta.* Praha, 1997; *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. Díl 3: *města.* Praha, 1998; *Víra a zbožnost jagellonského věku*. Praha, 2001.

153 Zdeněk Vybíral, Pohled českých pramenů na bitvu u Moháče (29. 8. 1526). In: Jiří Mikulec (ed.), *Per saecula ad tempora nostra*: *sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*. (Sv. 1) Praha, 2007, 201–211; Zdeněk Vybíral, *Bitva u Moháče. Krvavá porážka uherského a českého krále Ludvíka Jagellonského v boji s Osmany 29. srpna 1526.* Praha, 2008.

154 Marek Ďurčanský, Bitva u Moháče a česká města 20. let 16. století. In: *Bitka pri Moháči,* 147–163; Jan Boukal, „Ten lid pěší z královských měst vedl a při nich v pavézách zavřev se, od Turkův zabit s jinými": podkomoří Jakub Kyšperský z Vřesovic na Valči († 1526). In: *Sborník muzea Karlovarského kraje* 24 (2016) 45–58.

155 Suzana Miljan–Hrvoje Kekez, The Memory of the Battle of Krbava (1493) and the Collective Identity of the Croats. *Hungarian Historical Review* 4:2 (2015) 283–313; Borislav Grgin, *Poceci rasapa Kralj Matijas Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb, 2002.

úgynevezett Három-egy Királyság politikai egyesítésének és területi integritása »helyreállításának« programjához. Az általában aktív politizálást is folytató történészek – mint például Ivan Kukuljević (1816–1889), majd egy generációval később Ferdo Šišić (1869–1940) – azt tartották legfontosabb feladatuknak, hogy politikai igényeik jogosságát történeti forrásokkal alapozzák meg, és bebizonyítsák, hogy 1527-ben véget ért a horvát–magyar államközösség története, és a horvát rendek önálló döntése révén Horvátország a Magyar Királyságtól függetlenül tartozott a Habsburg Monarchia országai közé. […] Az 1860-as években inkább Szlavónia hovatartozásának kérdése került a viták középpontjába, és e különleges »harcban« nagy szerep jutott mindkét fél történészeinek, akik újabb és újabb forrásokat tettek közkinccsé a kora újkori szlavóniai események tárgyköréből."[156] Ebben a „viadalban" kapott hát helyet Mohács, aminek következtében meghalt II. Lajos, és a teória szerint megnyílt a horvát rendek lehetősége a „szabad királyválasztásra". Még magából a csata körülményeiből is sikerült magyarellenes érveket kovácsolni: az öntelt magyar urak csak magukra vethettek a veréségért, mivel nem várták be a Frangepán Kristóf vezette vitéz horvát segélyhadat, ami pedig megfordíthatta volna a harc kimenetelét, s ennek alátámasztására előszeretettel idézték az 1525-ben megsértett Frangepánnak a csata után Jozsefics zenggi püspökhöz írt levelét, amelyben kitért az eliten belüli magyar–horvát ellentétekre is.[157]

Jugoszlávia létrejötte után azonban már inkább az új államközösség új belső problémái irányították a történészek tollát, s ennek köszönhetően a magyarokkal közös múlt meglehetős érdektelenségbe süllyedt.[158] A rendszerváltás és a horvát függetlenség kivívása után lendületesen javuló magyar–horvát történészi kapcsolatok[159] dacára azonban egyelőre úgy tűnik, hogy nem nagyon támadt – a népszerűsítő újságcikkeken és internetes hírportálok cikkein túl – komolyabb érdeklődés Horvátországban a mohácsi csata iránt.[160] A csatában ténylegesen részt vevő szlavón kontingens – és úgy általában a korszak ott megőrződött még feltáratlan forrásai[161] – felcsigázhatná a kutatók érdeklődését, és amint azt a lengyel és cseh példa is mutatja, valószínűleg jótékonyan elősegíthetné egy horvát nyelvű monográfia megjelentetését a csatáról.

---

156 Varga, Az 1527. évi horvát–szlavón, 1075–1076.

157 Sokcsevits Dénes, *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest, 2004, 176, 182, 196.

158 Sokcsevits Dénes, Magyarország története a horvát történettudományban 1989–1999. *Regio* 11:3 (2000) 175–189.

159 Lásd például: *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. Főszerk. Fodor Pál–Sokcsevits Dénes, szerk. Jasna Turkalj–Damir Karbić, ford. Bubreg Györgyi, Kovács Lea, Lukács B. György. Budapest, 2015.

160 Sokcsevits, Magyarország története, 175–189; Varga Szabolcs, A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004). *Századok* 139:4 (2005) 1035–1047. Kivételes és ígéretes kísérletnek tekinthető a csata 480. évfordulója alkalmából *Mohačka pogibelj 1526–2006* címmel Belí Manastiban rendezett regionális tudományos tanácskozás, lásd https://sh.wikipedia.org/wiki/Moha%C4%8Dka_pogibelj_1526.-2006; utolsó letöltés 2018. június 9.

161 Varga Szabolcs, Hungarica-jellegű feltárások a horvátországi állami levéltárakban. *Levéltári Közlemények* 84:1–2 (2013) 227–239.

III. KÜLÖN ÚT? – A MODERN TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÁS TRADICIONÁLIS MOHÁCS-KÉPE

A török történetírás egészen sajátos helyet foglal el a Mohács-tematikában, mivel egyedüliként rendelkezik az európai keresztény világ írásbeliségétől függetlenül saját, belső keletkezésű oszmán birodalmi forrásokkal a csatáról. 2013-ban Dobrovits Mihály *Nekik Mohács kell. A török Mohács-percepció kérdőjelei* című írásával kifejezetten hiánypótló és úttörő vállalkozásba fogott a 20–21. század fordulója török történeti irodalma Mohács-képének felvázolásával. Ebben a cikkben is élesen exponálta azt a problémát, hogy az atatürki Törökország történetírásának az oszmán birodalmi múlthoz fűződő sajátos „skizofréniája" tapasztalható e téren is: habár hosszú időre látványosan szakítottak az oszmánok muszlim ideológiájával, bizonyos kérdésekről, így például a mohácsi csatáról is, mégis szinte kizárólag az egykori oszmán forrásokra támaszkodva írnak – noha írásaikból eltűnt a dzsihád tradícióját összefogó eredeti narratív keret.[162]

Hogy egy tájékozottabb magyar olvasó számára mennyire megdöbbentő a helyzet, azt talán még jobban érzékelteti a Dobrovits cikkében szereplő török munkák megjelenésének évszáma – mivel itt tényleg nem a régmúlt relikviáiról esik szó: egy 1989-es kiadású Szulejmán-monográfia szerzője, Yılmaz Öztuna szerint a háború elkerülhetetlen volt, aminek a fő okát a Hispániától Magyarországig terjedő új, az oszmánok számára elsőrendű veszélyt jelentő Habsburg befolyási övezet kialakulásában láthatjuk.[163] Az 1526. évi hadjáratról megjegyzi, hogy ez volt Szulejmán tizenhárom hadjárata közül a leghíresebb, amelyet a klasszikus török történetírók, elsősorban Dzselálzáde Musztafa elbeszélése alapján tárgyal. Hammerre hivatkozik, amikor azt állítja, hogy a csatában alig százezer török katona és háromszáz ágyú állt szemben a Dzselálzáde által említett majd kétszázezernyi magyar katonával, akiknek soraiban – szerinte – 38 000 német szövetséges is harcolt.[164] Bár a csata kimenetelét a háromszáz ágyú együttes tűzerejének tulajdonítja, a harc leírásában elsősorban mégis a szultánt megölni szándékozó magyar lovagok és a közülük az utolsó hármat személyesen, a saját kardjával levágó szultán személyes küzdelmére helyezi a hangsúlyt.[165]

Hasonló nézőpontot tükröz Yaşar Yücel és M. Mehdi Şahin 1991-es, Szulejmánról szóló munkája is,[166] amely a háború kiváltó okaként Magyarország agresszív balkáni politikáját jelöli meg, ám Magyarország épp II. Lajos király uralma alatt megosztottabb volt, mint valaha, s vezetői hiába reménykedtek a nyugati segítségben. Az oszmán had erejét ez a szerzőpáros is százezer főben és háromszáz ágyúban adja meg, s kiemelik, hogy az ütközet előestéjén a magyar

162 Dobrovits Mihály, Nekik Mohács kell (A török Mohács-percepció kérdőjelei). In: S. Varga–Száraz–Takáts (szerk.), *A magyar emlékezethelyek*, 362–366.

163 Yılmaz Öztuna, *Kanûnî Sultan Süleyman.* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1049.) Ankara, 1989, 17–18, 35.

164 Öztuna, *Kanûnî Sultan Süleyman,* 39.

165 Uo.

166 Yaşar Yücel–Mehdi M. İlhan, *Sultan Suleyman*: *The Grand Turk.* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/135.) Ankara 1991, 35–43.

nehézlovasságtól való félelem miatt az oszmán sereg taktikát változtatott. A haditerv szerintük is az volt, hogy a támadó magyar erőket a háttérben várakozó janicsárok és az oszmán tüzérség elé csalják – s tervük sikerrel is járt.

Velük ellentétben csupán egy elnagyolt bekezdést szentel a csatának a magyarországi oszmán uralom monográfusa, Sadık Müfit Bilge: „1526. augusztus 29-én találkoztak az oszmán és a magyar seregek a magyar Nagyalföld déli részén található, Budától 170 km távolságban levő Mohácsnál. A csak két órán át tartó mohácsi mezei csatában, amely egyike volt a történelem legrövidebb megsemmisítő hadmozdulatainak, a magyar sereg vereséget szenvedett. A csatatéren meghalt vagy a mocsarakba fulladt II. Lajos magyar, cseh és horvát király s az összes felsőbb parancsnok, hét püspök és a magyar katonák nagy része. Több ezer foglyot ejtettek. Az 525 éves Magyar Királyság eltűnt a történelemből és a politikai térképről."[167]

Figyelemre méltó módon egészíti ki a Dobrovits által vázolt képet a helyzetet belülről is jól ismerő Feridun M. Emecen – a csatáról készült hazai szöveggyűjteményben 2006-ban elsőként épp magyarul olvasható – írása,[168] amelyben éles kritikával illette kollégáit, és az idegen nyelven megjelent magyar irodalom felhasználásával (is) megpróbálta a maga módján alakítani ezt a meglehetősen sematikus képet: „Míg a magyar történészek által fordulópontnak tekintett és számtalanszor vizsgált mohácsi csata általában nemzeti szempontból vizsgált esemény, a győztes fél számára egy híres diadal, amelyet gyakran »fényes történelmünk utolsó nagy európai győzelmeként« emlegetnek. A hadjárat céljának és a felvonulási tervek kérdésében a két fél történészei eltérő véleményt alakítottak ki. Amikor a magyar és a nyugati történészek főként saját forrásaikat, az oszmán történelemről írott 19. századi összefoglaló munkákat és néhány oszmán krónika 19. századi fordítását alapul véve értékelik az eseményeket,[169] az oszmán oldal kútfőit általában elégtelennek, adatszegénynek és sokszor túlzónak tekintik. A török történészek pedig elbeszélő módban írnak, többségükben az eredeti forrásokhoz hozzá sem nyúlnak, másod-harmadkézből vett idézetekre hivatkoznak, teljesen tájékozatlanok a hadjárat és a csata lefolyásának kérdéseiről kialakult vitáról, és csupán a győzelmi hangulatot tükröző szokványos frázisokat ismételgetik. Kétségkívül, a »hosszú távú társadalmi képződményekkel foglalkozó, illetve az ezek fontosságát hangsúlyozó iskolák« számára a csata, annak katonai aspektusa teljesen érdektelennek tűnhet. A hadjárat kutatásának napirendre tűzését azonban nemcsak az indokolja, hogy ez az oszmánok nyugati hódításain belül fordulópontot jelentett, hanem a körülötte kialakult vita is. A magyar történetírásban a politikai következményeket is figyelembe vevő vitának a török

167 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Macaristanı*. İstanbul, 2010, 17.

168 Feridun M. Emecen, A csata, amely a „Nagy Török" előtt megnyitotta a magyar Alföldet – Mohács, 1526. In: B. Szabó (szerk.), *Mohács*, 412–434.

169 Ehhez meg kell jegyeznünk: nem tesz azonban mást a török hadtörténészek jó része sem. Az 1997. évi nagy bécsi nemzetközi hadtörténész konferencia egyik török előadója például Joseph Hammer 1836-ban megjelent könyve felhasználásával írta le a csatát: Cemalettin Taşkiran, L'art de guerre dans l'Empire Ottoman et la bataille de Mohács (jusqu'au XVIe siècle). In: *Von Crécy bis Mohács,* 207–217.

történeti irodalomban semmiféle visszhangját nem találjuk meg. Ebben az utolsó fél évszázad török akadémiai történetírásának is nagy szerepe van, hiszen az elbeszélő, had- és politikatörténetet lebecsülve a »divatos« társadalom- és gazdaságtörténet fontosságát hangsúlyozza."[170] Ezen túl Emecen szerint „helyesbítenünk kell néhány, a török történetírásban általánosan elterjedt véleményt. Mindenekelőtt a mohácsi csata nem Magyarország teljes, hanem csak részleges bekebelezése előtt nyitott utat. […] Azaz Nagy Szülejmán korában a mohácsi csata a Magyarország feletti uralmat lépésről lépésre megszerző oszmán hatalom számára csak a hódítás kezdetét jelentette, a hadjárat közvetlen eredménye nem a »független régi Magyar Királyság« oszmán uralom alá kerülése, hanem csupán bukásának előkészítése volt."[171]

Dobrovits feltételezte, hogy a sematikus képzetek ősforrása az igen termékeny török kutató, İsmail Hakkı Uzunçarşılı – először 1949-ben megjelentetett munkája – lenne,[172] aki alapvetően két oszmán történetíró, Lutfi pasa és Pecsevi adatait felhasználva foglalta össze az ütközet főbb eseményeit. Szerinte ebben a csatában az oszmán seregek nem is száz-, hanem egyenesen háromszázezres erőt képviseltek, míg a magyarok százötvenezernél is többen voltak. Mivel a határvidéki oszmán parancsnokok tudták, hogy a magyar páncélos lovassággal szemtől szemben harcolni reménytelen, Báli szendrői bég javasolta, hogy az oszmán sereg változtasson hagyományos taktikáján, s a sereg zömét hátravonva, a két szárny megnyitásával a magyar lovasságot tereljék az ágyúk elé, miközben hátulról és oldalról támadják őket. Miután a magyar sereg nem ismerte fel az új oszmán taktikát, a hatvanezer [!] páncélos lovag most is az oszmán seregek hagyományos súlypontja irányában támadt, hogy egyetlen rohammal végezzen a támadókkal. Az oszmánok azonban hátrahúzódva bekerítették őket, majd a bekerített magyar erőkre egyszerre háromszáz ágyú nyitott tüzet, ami el is döntötte a csata végkimenetelét. A magyar haderő pánikba került, s menekülés közben eltűnt a király.

Úgy tűnik, hogy a civil történészek által leginkább meg sem említett katona hadtörténetíróknak is megvan a maguk korai tradíciója, az 1930-ban megjelent *Muhaç Meydan Muharebesi 1526 (Türk–Macar) Seferi*, Şeref ezredes tollából, ami nem kis meglepetésemre még a legújabb angol nyelvű átfogó oszmán hadtörténet esetében is zsinórmértékül szolgált a két katonai hátterű szerző csatarekonstrukciójához.[173]

Már ebben a korai műben testet öltenek azok a gondolatok, amelyek többé-kevésbé a későbbi munkákat is áthatják: a háborút nem a magyar–oszmán hatalmi ellentétek okozták, hanem tulajdonképpen már ekkor az agresszívan terjeszkedő Habsburg-hatalom elleni preventív fellépésnek volt tekinthető. A magyarok százezres méretű haderőt mozgósítottak az oszmán had ellen, amely

170 Emecen, A csata, 412.
171 Emecen, A csata, 412–413.
172 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. II. Cilt*: *İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. İstanbul, 1949.
173 Binbaşı Şeref, *Muhaç Meydan Muharebesi 1526 (Türk–Macar) Seferi*. İstanbul, 1930.

így csupán egyenlő erőkkel vette fel a küzdelmet, ámde az előrelátó törökökkel szemben a magyarok felkészületlenek, elvesztegetik a felkészüléshez szükséges drága időt, és valódi haditervük, sőt sokáig még kijelölt vezérük sincs, végül pedig pusztán páncélos lovasságuk rohamának sikerében reménykedve egyetlen lapra tesznek fel mindent. Velük szemben a törökség rendelkezett egy olyan időtlen hadművészeti tudással, amely a bravúrosan manőverező lovasság bekerítő hadmozdulatára alapozva éppúgy győzelemre segítette az ősöket 1071-ben Manzikertnél, ahogy az 1526-ban Mohácsnál is történt. A szárnyakon a ruméliai és anatóliai szpáhik egyszerűen kitértek a két oszlopban rohamozó magyar nehézlovasság elől, s a terv szerint a hadrendjük közepére terelték a magyarokat, akik így zsákba kerültek. A hadicsel révén az oldalukba, hátukba kerülve végül bekerítették a támadó magyar hadsereget, amely tűzgyűrűbe zárva már csak a megsemmisülés vagy a Duna mocsaras árterébe való futás között választhatott. (Az elképzelés „valószínűségét" ez esetben mit sem csökkenti a terepadottságokkal történő szembenézés, hiszen a mellékelt térképvázlatokon a környezet teljesen elnagyolt.)[174]

Amint az a fentebbiekből remélhetőleg kiderült, a török környezet meglehetősen eltér a Közép- vagy Nyugat-Európában megszokottól: az ottani történetírás a közelmúltig nem volt túlontúl „tényérzékeny", viszont egyaránt erősen kötődik a kora újkori birodalmi hagyományokhoz és a modern állam célkitűzéseihez. A „török nagyság" szokásos komfortzónáján kívülről érkező nézőpontoknak így elég nehéz teret nyernie ebben a közegben, amint azt Perjés Géza könyve török verziójának fogadtatása (visszhangtalansága?) is jelzi. Tekintettel az Oszmán Birodalom történetének egyre szélesebb körű nemzetközi recepciójára – s ezen belül az egyre nagyobb tömegben külföldi egyetemeken továbbképzett török történészek súlyára –, valószínűleg mégis érdemes lenne intenzívebben megjelenni ebben a még mindig erősen török nyelvi központú tudományosságban, magyar szerzők török nyelvre fordított munkáival.[175]

IV. NYOMOKBAN „MOHÁCSOT" IS TARTALMAZ: AZ 1526. ÉVI CSATA FELBUKKANÁSA TÖRTÉNETI KÉZIKÖNYVEKBEN

2014-ben a skóciai St. Andrew Egyetem doktorandusza, David Robert Stokes, a Habsburgok és az iráni Szafavida-dinasztia diplomáciai kapcsolatáról szóló PhD-értekezést nyújtott be.[176] Bár témája nem tette volna feltétlenül szükségessé, a Habsburg-dinasztia osztrák ágának térnyerése kapcsán szükségesnek látta röviden kitérni Szulejmán szultán 1526. évi magyarországi hadjáratára is: „Ferdinánd Ausztriában próbált segélyt szerezni magyar szomszédjának Csehország-

174 Mesut Uyar–Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: from Osman to Atatürk*. Westport, 2009, 74.

175 Bár ezen a téren rengeteg történt már eddig is. Olvashatók törökül Ágoston Gábornak az oszmán hadtörténettel foglalkozó (és azon belül a magyar–oszmán viszonyra kiemelten figyelő) tanulmányai, Dávid Géza és Fodor Pál számos írása stb.

176 David Robert Stokes, *A Failed Alliance and Expanding Horizons: Relations between the Austrian Habsburgs and the Safavid Persians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* címmel.

ból, Németországból és császári testvérétől, Károlytól, de a vallási és társadalmi megosztottság miatt kevés segítség érkezett. Lajos így csak egy kis feudális hadsereggel – a nemesi felkeléssel – nézett szembe az oszmán invázióval. Az 1526. augusztus 26-án vívott mohácsi ütközetben a magyar hadsereg megsemmisült, és a vereség után, menekülés közben Lajos királyt megölték."[177]

A lakonikus tömörségű beszámoló mögött két művet fedezhetünk fel: V. J. Parrynak egy cambridge-i kézikönyv-sorozatban Szulejmán koráról írt fejezetét, amely 1976-ban újra megjelent egy sokat idézett összeállításban,[178] valamint a Magyarországon is jól ismert Jean Bérenger (1934–) művét, amelyet eredetileg 1990-ben adtak ki Párizsban, majd angolul is napvilágot látott.[179] Parry rövid beszámolójában a sikeres magyar védelmet ellehetetlenítő belső megosztottságot és tanácstalanságot tartotta fontosnak kiemelni egy bekezdés erejéig – ami miatt végül a külső és belső segélyhadak megérkezése előtt csatát vállaltak az emberi és anyagi fölényben lévő oszmánokkal,[180] Bérenger pedig – a csata rendkívüli regionális jelentőségét hangsúlyozva – Lajos király „feudális hadseregét" említette.[181] A két információs csomag sajátos egyvelegét láthatjuk viszont tehát a PhD-disszertációban, ahol már Lajos kicsi és feudális serege vesztette el a csatát.

E példa jól érzékelteti az esemény helyét a leggyakrabban használt kézikönyvekben – és ezen munkák Janus-arcúságát. Ezekben még mindig vannak „kihagyhatatlan" eseménytörténeti részek, de egy olyan horderejű esemény, mint a mohácsi csata, már a közelmúltban sem nagyon kaphatott egy bekezdésnél több teret az ilyen típusú szövegben, így az árnyalt megfogalmazásokra csekély a lehetőség – vagyis nagyon nem mindegy, hogy milyen információs zanza kerül rögzítésre ezekben. Már csak azért sem, mert korrekciójuk több okból is rendkívül nehézkes: a fenti esetben a doktorandusz jó évtizedekkel korábban megfogalmazódott – ám a műfaj jellegének megfelelően idő- és értékállónak vélt – megállapításokat kombinált össze, még ha ezt az időtávot az eredeti francia mű angol fordításának kiadási éve el is palástolja. Így viszont például Jean Bérenger időközben hiába került jóval familiárisabb viszonyba a mohácsi csata körülményeivel, s tudott a korábbinál jóval megalapozottabb véleményt formálni az eseményekről,[182] ez már nem kerülhet be egy ilyen információs csomagba. Az ő esete amúgy is kivételesnek tekinthető: a mohácsi csata jó eséllyel valamiféle modern „birodalmi történetírásban", azaz vagy az Oszmán Birodalom, vagy a Habsburg Birodalom történetét bemutató munkákban bukkan fel, amelyeket –

177 Stokes, *A Failed Alliance,* 39.

178 Vernon J. Parry, The Reign of Sulaimān the Magnificent, 1520–66. In: M. A. Cook (edited with an introduction), *A History of the Ottoman Empire to 1730*: *Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History...* Cambridge–London–New York–Melbourne, 1976, 79–102.

179 Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg: 1273–1918.* Paris, 1990, 174; angolul: Jean Bérenger–C. A. Simpson, *History of the Habsburg Empire 1273–1700*. Routledge, 2014.

180 Parry, The Reign of Sulaimān, 81.

181 Bérenger, *Histoire de l'Empire,* 174.

182 Lásd Jean Bérenger, Préface. In: János B. Szabó–Ferenc Tóth, *Mohács (1526). Soliman le Magnifique prend pied en Europe centrale*. Paris, 2009, V–VIII.

elenyésző kivételektől eltekintve – nem magyar vagy magyar kötődésű szerzők készítenek.

Az oszmánokkal foglakozó modern történetírásban a tudomány változásai, a hagyományos kronologikus-narratív elbeszélésmód háttérbe szorulása, a régebben magától értetődő és megszokott Európa-centrikusság tudatos korrekciója és az oszmanisztikában megmutatkozó európai török „történeti integráció" jegyében zajló – Fodor Pál (1955–) által már detektált más jellegű – érték- és arányeltolódásokkal együtt[183] a legalapvetőbb kézikönyvekben is lassan, de biztosan eljelentéktelenítik a csata szerepét: míg 1976-ban Stanford J. Show (1930–2006) a cambridge-i kézikönyv-sorozat *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey* című munka első kötetében, ha nem is túl mélyenszántóan – de részben az általa hozzáférhető magyar szakirodalom alapján – még egy oldal terjedelemben írt az 1526. évi hadjáratról,[184] az új, közel kétszer ekkora terjedelmű, Suraiya N. Faroqhi (1943–) és Kate Fleet (?–) által szerkesztett új, sokszerzős cambridge-i kézikönyvben a Palmira Brummet (1950–) által felvázolt európai expanziós fejezet is csupán csak egy a birodalom – lehetőség szerint egyenlő mértékben tárgyalt – külpolitikai relációi közül, s ebben a kontextusban Mohács neve már csak a puszta említés szintjén, valódi önérték nélkül, a Habsburgokkal való konfrontáció előjátékaként bukkan fel.[185] Ez viszont – mint látni fogjuk – éppenséggel nem áll távol a hagyományos török szemlélettől, amely már Halil İnalcık (1916–2016) 1973. évi, sokat idézett munkájában is megjelent, s ami valószínűleg nem független a török szerzők által képviselt szemlélet nemzetközi térnyerésétől.[186]

A Habsburg-dinasztia jövője szempontjából ugyan kétségtelenül kulcsfontosságú volt az 1526. év, hiszen ennek hozadékaként nyerte el a cseh és a magyar trónt.[187] Csakhogy amíg a 20. század derekán ezt még meghatározó korszakhatárként tüntették fel olyan szerzők, mint a francia Victor Lucien Tapié (1900–1974),[188] a bécsi születésű Robert Adolf Kann (1906–1981),[189] a szlovák

183 Fodor, *The Unbearable Weight of Empire*, 13–21.

184 Stanford J. Show, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1. Cambridge–New York, 1976.

185 Palmira Brummett, Ottoman Expansion in Europe, ca. 1453–1606. In: Suraiya N. Faroqhi–Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey.* Vol. 2: *The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603*. Cambridge–New York, 2012, 52.

186 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*: *The Classical Age*. London, 1973, 35; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650*: *The Structure of Power.* Second Edition. New York, 2009, 43, 168, 284; Caroline Finkel, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923*. London, 2006, 121–122.

187 Thomas Winkelbauer, 1526 – Die Entstehung der zusammengesetzten Monarchie der österreichischen Linie des Hauses Habsburg. In: Martin Scheutz–Arno Strohmeyer (eds.), *Von Lier nach Brüssel. Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995)*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2010, 59–78.

188 Victor L. Tapié, *Monarchies et peuples du Danube*. Paris, 1969; angolul: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. London, 1971.

189 Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire*: *1526–1918*. Berkeley–Los Angeles–London, 1974.

gyökerű Victor Samuel Mamatey (1917–2007),[190] addig az újabb befolyásos szakértők, mint Robert John Weston Evans (1943–) vagy újabban Charles W. Ingrao (1948–) munkáikban[191] már egy másféle megközelítést képviselve „tolták" feljebb az általuk behatóbban vizsgálni érdemesnek tartott birodalomépítő korszak kezdetét.

V. „*AZ UTOLSÓ 80 MÉTER KÖZÉPKOR*"[192] – A NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETÍRÁS MOHÁCS-KÉPE

Az idézett rövid fejezetcímet ugyan nem Mohácsról írta le a népszerű svéd történész-író Peter Englund, hanem az 1656. évi varsói csata kudarcba fulladt lengyel huszárrohama kapcsán – a szellemes megfogalmazás mögött meghúzódó gunyoros és kissé lekezelő hozzáállás viszont mégis vissza-visszatérő eleme a térségünk hadi eseményeiről szóló újabb nemzetközi diskurzusnak is.

Az elmúlt évtizedekben az újkorral foglalkozó angolszász hadtörténetírásban a „hadügyi forradalom" teóriája vált a legnagyobb vitákat kiváltó paradigmává. Noha első változatát még Michael Roberts, a svéd történelem kiváló szakértője fejtette ki 1956-ban,[193] a fogalom az ő kései kritikusa, Geoffrey Parker 1988-as könyve révén lett sokak által vitatott, de igen széles körben elterjedt *terminus technicus*. Parker első lépésben kitágította a folyamat időhatárait, és vizsgálataiban kiemelte az általa kitűnően ismert 16–17. századi spanyol Habsburgok hadseregének jelentőségét. Ő a folyamat kiindulási pontjaként az ostromtüzérség 15. század végén tapasztalt teljesítménynövekedését határozta meg, aminek következményeként új erődítési rendszer alakult ki Itáliában. Az új módszerekkel megerődített helyek elfoglalása pedig rendkívül idő- és emberigényessé vált, s véleménye szerint ez a folyamat gyakorolt döntő hatást a hadsereglétszámok növekedésére és áttételesen a kormányzati rendszerek átalakulására. Majd ennek az eredetileg a kora újkori nyugat-európai történelem egyes jelenségeit leíró elméletnek az érvényességét kiterjesztette az egész világra, és a 19. századra kialakuló európai hegemónia magyarázatává tette.[194] Az ő hatására más kutatók

190 Victor S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire, 1526–1815*. New York, 1971.

191 Robert John Weston Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*: *An Interpretation*. Oxford, 1979; Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618–1815.* Cambridge, 2000.

192 Peter Englund, *Die Verwüstung Deutschlands*: *eine Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*. Stuttgart, 1998, 29.

193 Roberts eredeti elgondolása szerint 1560 és 1660 között a holland és svéd hadseregben végrehajtott újításoknak köszönhetően elsősorban taktikai „forradalom" zajlott. A tüzérség és a lőfegyverekkel felszerelt gyalogság hatékonysága jelentősen megnőtt, miközben a lovasság egyre inkább háttérbe szorult a harctereken, a hadseregek létszáma pedig a korábbi időszakhoz képest a sokszorosára nőtt. Hosszabb távon mindennek meghatározó szerepe lett az abszolutista államberendezkedés kiépülésében. Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1956.

194 Geoffrey Parker, The „Military Revolution", 1560–1660 – a Myth? *Journal of Modern History* 48:2 (1976) 195–214; Uő, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1988.

megpróbáltak térben és időben is új területeket bevonni a vizsgálatokba, s ez lassanként szétfeszítette Parker elméletének kereteit.[195]

Parker elméletét már a középkor kutatói részéről is érték kritikák. Clifford J. Rogers 1993-ban a gyalogság és a tüzérség jelentőségének és hatékonyságának a korábbi évszázadokban végbement növekedésére, egymást követő „forradalmaikra" hívta fel a figyelmet, s kétségbe vonta egy egységes, több évszázadon átívelő „hadügyi forradalom" létezését.[196] Hasonló nézőpontból készítette el az Andrew Ayton és J. L. Price szerkesztőpáros és szerzőgárdájuk az 1995-ben napvilágot látott *The Medieval Military Revolution* című tanulmánykötetet, amelynek jelentőségét számunkra többek között az adja, hogy a magyar történelemről nyugat-európai viszonylatban kiemelkedően tájékozott Ayton bevezetőjében a középkori Magyarország hadtörténetének egyes jelenségei kiemelkedő jelentőséget kaptak a „hadügyi forradalom" középkori párhuzamai között.[197]

Az újkorral foglalkozó bírálók közül az egyik jeles kritikus, Jeremy Black, a 18. századi angol történelem szakértője, már 1991-ben megjelentetett könyvében is sokkal fontosabbnak vélte a hadviselés minőségi és mennyiségi változásainak, valamint az európai hegemónia kialakulásának szempontjából a 17. század végét és a 18. századot, mint az ezt megelőző időszakot.[198] Ő, az angolszász kutatók között ritka kivételként, szakított azzal a metódussal, hogy csak angolul megjelentetett vagy véletlenszerűen elérhető egyéb publikációk alapján alkosson véleményt olyan régiókról, melyek forrásanyaga ilyen módon korántsem feldolgozott.

1999-ben két általa szerkesztett tanulmánykötet is megjelent, melyekben egyes – az angolszász hadtörténetírásban – kevéssé közismert régiók specialistáinak írásai olvashatók. Ezek eredményeit saját könyveiben is messzemenően felhasználta, így sokkal árnyaltabban láttatta Nyugat-Európa kapcsolatait a kontinens „periférikus" területeivel, valamint az Európán kívüli civilizációkkal.[199] Ennek köszönhetően új megvilágításba kerültek a Kelet-Közép-Európában zajló folyamatok is: nyugat-európai technológiák és szervezeti minták mechanikus átvételét igazoló, igencsak szelektált adatok felsorakoztatása helyett Black a helyi viszonyokhoz igazodó adaptációra helyezte a hangsúlyt, sőt az újabb angolszász

195 A „hadügyi forradalom" vitájának mára klasszikussá vált írásai újra kiadva: Clifford J. Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate*: *Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder, 1995.

196 Clifford J. Rogers, The Military Revolutions of the Hundred Years' War. *The Journal of Military History* 57:2 (1993) 241–278.

197 Andrew Ayton–J. L. Price, The Military Revolution from a Medieval Perspective. In: Andrew Ayton–J. L. Price (eds.), *Medieval Military Revolution*: *State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*. London–New York, 1995, 1–17.

198 Jeremy Black, *A Military Revolution*? *Military Change and European Society, 1550–1800*. London, 1991; Jeremy Black, *European Warfare, 1660–1815*. London–New York, 1994.

199 Black újszerű szemléletére: Jeremy Black (ed.), *European Warfare 1453–1815*. London, 1999; Jeremy Black (ed.), *War in the Early Modern World, 1450–1815.* London, 1999; Jeremy Black, *War and the World*: *Military Power and the Fate of Continents, 1450–2000.* New Haven–London, 2000.

irodalom nyomán Lengyelországról szólva már a Nyugat-Európával való kölcsönhatásokat is megemlíti.[200]

Ebben a tudományos diskurzusban jelentősen változott Magyarország, s ezzel együtt a mohácsi csata szerepe is. Parker könyvében még alig esett szó az országról: a csatáról csak Lengyelország növekvő fenyegetettsége okán írt, a magyar területen 16. századi hivatalos békeidőben zajló harcokat pedig egzotikus kuriózumként, lényegtelen határvidéki csetepaték sorozataként említette csupán.[201] (Mindez ki is váltotta a magyarországi kutatók kritikáját, akik több szempontból is bírálták Parker állításait, de elmélete alapvető helyességét többnyire nem vonták kétségbe.)[202]

Ugyanakkor John R. Guilmartin már 1995-ben felvetette, hogy nagy jelentőséget kell tulajdonítani a 16. századi európai hadügy vizsgálatakor az oszmánokkal fennálló konfliktusoknak, 1999-ben pedig Thomas F. Arnold „Nyugat" és „Kelet" küzdelméről írva már egyértelműen kiemelte Mohács jelentőségét.[203] Az oszmán birodalom hadseregének vizsgálata a magyar kutatók közül Ágoston Gábort is radikálisabb kritikára sarkallta, s az ő eredményeik nyomán Black egyre nagyobb figyelmet fordított a 15–16. századi Európát érő „oszmán kihívásra", hiszen az oszmánok sikersorozata a legjelentősebb kora újkori „lőporbirodalmak" közé emelte államukat, s mindez erősen megkérdőjelezi Európa feltételezett primátusát a tűzfegyverhasználat vagy a hadseregszervezés terén. Ebben a

200 Jeremy Black, *European Warfare, 1494–1660*. London–New York, 2002, 53–54, 120–124, 212–124. A Parker-féle „hadügyi forradalom" lengyel kritikája: Robert I. Frost, The Polish–Lithuanian Commonwealth and the „Military Revolution". In: M. B. Biskupski–J. S. Pula (eds.), *Poland and Europe*: *Historical Dimensions. Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America.* Vol. 1. (East European Monographs, 390.) New York, 1994; Dariusz Kolodziejczyk, Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas* 9:4 (1994) 142–148.

201 Parker, *The Military Revolution,* 37.

202 Kelenik József, A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császár-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 103:3 (1990) 85–95; Uő, A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények* 104:3 (1991) 80–122; 104:4 (1991) 3–52; Uő, A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Petercsák Tivadar (szerk.), *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997, 27–39; Uő, The Military Revolution in Hungary. In: Géza Dávid–Pál Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest.* Leiden–Boston–Köln, 2001, 117–162; Ágoston Gábor, Ottoman Warfare in Europe 1453–1826. In: Black (ed.), *European Warfare,* 118–144; Ágoston Gábor–Oborni Teréz, *A tizenhetedik század története*. (Magyar Századok) Budapest, 2000, 121–125; Domokos György, Az olasz várépítészet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: Petercsák (szerk.), *Hagyomány és korszerűség* 179–202. Magam is Parker téziseinek szellemében írtam az erdélyi fejedelemség hadszervezetéről: B. Szabó János–Somogyi Győző, *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege*. Budapest, 1996. (A „hadügyi forradalom" hatásai: 15–16.)

203 John F. Guilmartin, The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad. In: Rogers (ed.), *The Military Revolution Debate,* 299–333; Thomas F. Arnold, War in Sixteenth-Century Europe: Revolution and Renaissance. In: Black (ed.), *War in the Early Modern World,* 30, 35–36.

megközelítésben az 1526. évi mohácsi csata a Parker-féle „hadügyi forradalom" kritikájának egyik láncszemévé vált.[204] Mohácsról a következőket írja: „A magyar nehézlovasság áttört a könnyebb oszmán lovasságon, és csak a gyalogsági és tüzérségi tűz állította meg. A lendületüket vesztett magyarokat szemből és hátulról is megtámadta az igen nagy létszámú oszmán haderő."[205]

A „hadügyi forradalom" kezdetét a középkorra helyező kutatók közül Andrew Ayton viszont inkább hagyományos módon, egy korszak végpontjaként értékelte ezt az eseményt. Bár 1999-ben megjelent *Arms, Armour and Horses* című tanulmányában a csatáról írva ő éppúgy a nyugati típusú magyar nehézlovasság, valamint a vele szemben álló oszmán tüzérség és gyalogság párviadalát emelte ki, mint Black, de vele ellentétben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Mohácsnál egy középkori hadsereg szenvedett vereséget egy kora újkori hadseregtől: „Mohácsnál a magyar nehézlovasságot a tábori tüzérség támogatásával egy hivatásos, lőfegyverrel felszerelt gyalogos csapattest állította meg, a janicsárság. A vereséghez kicsit több mint két óra kellett, aminek következtében egy kora újkori hadsereg pusztított el egy középkori haderőt."[206] A kötet szerkesztője, Maurice Keen is hasonlóképpen vélekedett ebben a kötetben: „Az a sereg, amely 1526-ban Mohácsnál térdre kényszerült a törökök előtt, nem volt igazán hivatásos haderő, ezt még hagyományos középkori módon toborozták."[207] A csata ebben a megközelítésben kifejezetten szimbolikus esemény, nem más, mint a lovagvilág, a középkori hadtörténet záróakkordja: „A középkor lovas harcosát végül leterítették a jövő erői."[208] Arra nézve, hogy ez az értékelés mennyire beleilleszkedik a történetírói hagyományokba, talán elég utalni arra, hogy a Hadtörténészek Nemzetközi Bizottságának 1996-ban, Bécsben összeült XII. kongresszusa, mely a késő középkori hadviselés témájával foglalkozott, az 1526. évi mohácsi csatát jelölte meg az egyik korszakhatárként.[209]

Hogy mindez mennyire felel meg a valóságnak – nemcsak Mohács esetében, hanem úgy általában – az európai hadtörténetben, természetesen jó okkal vitatható. Az azonban már kifejezetten meghökkentő, hogy a hadügyi forradalom-teória hajnalán cáfolni kívánt angol hadtörténeti szakíró, Sir Charles Oman (1860–1946) a 16. század európai hadtörténetéről 1937-ben megjelentetett munkájában nemcsak az a gyakran idézett kitétel szerepel, hogy a 16. század Európa hadtörténetének legérdektelenebb időszakai közé sorolható, hanem akad egy külön fejezet Szulejmán szultán 1526. évi magyarországi hadjáratáról is. Ez adat-

204 Jeremy Black, Introduction. In: Black (ed.), *War in the Early Modern World,* 2; Black, *War and the World,* 18–23, 29; Black, *European Warfare,* 2, 56–59.

205 Black, *European Warfare,* 58.

206 Andrew Ayton, Arms, Armour, and Horses. In: Maurice Keen (ed.), *Medieval Warfare*: *A History.* Oxford, 1999, 208.

207 Maurice Keen, Guns, Gunpowder, and Permanent Armies. In: Keen (ed.), *Medieval Warfare,* 281; sőt, Ágoston Gábornak is hasonló lehetett a véleménye a magyar hadseregről: „in 1526 he [Süleyman] completely defeated the obselete Hungarian feudal army at the Battle of Mohács." Ágoston, Ottoman Warfare, 129.

208 Ayton, Arms, Armour, 208.

209 Cornelius M. Schulten, Vorwort des Präsidenten der Internationalen Kommission. In: *Von Crécy bis Mohács,* 13.

gazdagságában, pontosságában, éleslátásában messze lekörözi nemcsak a kortárs és későbbi angolszász hadtörténeti munkákat e tárgyban – de sajnos ez a megállapítás igaz lehet néhány későbbi magyar feldolgozásra is.

Oman számára érdekes módon még világos volt, hogy a harcot elsősorban az erőviszonyok egyenlőtlensége döntötte el. Szerinte 70 000 török állt szemben II. Lajos 25 000 katonájával, s a magyar sereg körülbelül felét kitevő lovasságnak a kisebbik része – szerinte 4000 fő – volt csupán vértezett nehézlovas. A „maradék" tízezer főt viszont könnyűfegyverzetű „huszárnak" tartotta, ami eleve kizárja, hogy a csatát le lehetne írni pusztán a magyar nehézlovasság büszke „halálrohamával",[210] mint tette ezt népszerű Szulejmán-életrajzában Oman kortársa, az amerikai Fairfax Downey (1893–1990) a csillogó páncélokat, a színes lándzsazászlócskák lobogását és a szultán életére törő magyar lovagok harcát ecsetelve, Sir Lawrence Olivier V. Henrik-filmjének modorában.[211] Úgy tűnik azonban, hogy a régi salabaktereket sajnos az angolszász világban sem olvassák elegen.

Ennek a diskurzusnak azonban szerencsére akadt egy magyar oszmanista résztvevője is, Ágoston Gábor, aki – egyre pontosabb képet rajzolva az oszmán hadseregről – magyar és angol nyelvű írásaiban egyaránt rendre visszatér Mohács témájához, és sikerrel népszerűsíti Perjés Géza némely elképzeléseit a csata lefolyásáról[212] – amit Perjés saját könyve angol fordításával úgy tűnik, nem tudott elérni az angolszász világban.[213]

---

210 Sir Charles William Chadwick Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. London, 1937, 649–665; az említett részek: 655–656.

211 Fairfax Downey, *The Grande Turke: Suleyman the Magnificent, Sultan of the Ottomans.* London, 1928; az életrajz már 1930-ban *Soliman le Magnifique* címen Párizsban is megjelent, Kosáry Domokos ezt a francia változatot vette fel magyar történeti bibliográfiájába.

212 Gábor Ágoston, Mohács. In: Jeremy Black (ed.), *The Seventy Great Battles in History.* London, 2005, 110–112; Uő, Mohács. In: Jeremy Black (szerk.), *Hetven döntő csata.* Budapest, 2006, 110–113; Uő, „Mohács, Battle of". In: Gábor Ágoston–Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York, 2009, 388–389; Uő, War-Winning Weapons? On the Decisiveness of Ottoman Firearms from the Siege of Constantinople (1453) to the Battle of Mohács (1526). *Journal of Turkish Studies* 39 (2013) 129–143, ezen belül Mohács: 140–142; Uő, Nagy Szulejmán és a mohácsi csata. *Rubicon* 24:2–3 (2013) 18–37; Uő, Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25:1 (2014) 85–124, ezen belül Mohács: 110–111; Uő, Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I. Budapest, 2016, 59–73.

213 Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom*.

Polgár Balázs*

AZ 1526. ÉVI MOHÁCSI CSATA RÉGÉSZETE: RÉGI EREDMÉNYEK ÉS ÚJABB KUTATÁSI PERSPEKTÍVÁK[1]

Nándorfehérvár 1521. évi elestével megnyílt az út az Oszmán Birodalom számára Magyarország belseje felé. A Magyar Királyság elleni döntő hadjáratra 1526-ban került sor: I. Szulejmán szultán április 23-án indult meg hadával Konstantinápolyból. A Magyarország ellen vonuló ruméliai, anatóliai és szultáni hadtest együttes reguláris katonaságát ma hatvanezer főre becsülik. Az oszmán-török had a Szófia–Nis–Nándorfehérvár útvonalon haladt át a Balkánon, majd több Duna menti erősség (Pétervárad, Újlak) bevételét követően Mohács felé vonult tovább. II. Lajos magyar király számára két lehetőség kínálkozott: vagy országának jelentős részét feladva elkerüli a szultánnal való megütközést, vagy csatát vállal az ellenséggel. A király végül a törökkel való megütközés mellett döntött. Seregével július 20-án indult meg Budáról. A cseh segédcsapatokkal és külföldi zsoldosokkal megerősített, 25–27 000 főre bővülő magyar had Mohács mellett táborozott le. A magyar hadvezetés először szekérvárra támaszkodva akart harcolni a túlerőben levő török sereg ellen, de az idő rövidsége miatt augusztus 29-én más taktikát választottak. A Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György szepesi gróf parancsnokolta magyar sereg II. Lajos királlyal a Borza-patak bal partján, a Mohács felé vezető utat elzárva alakította ki harcrendjét. Elől, a jobbszárnyon Batthyány Ferenc horvát bán, mellette a balszárnyon pedig Perényi Péter temesi főispán könnyűlovassága foglalt állást. Mögöttük a tüzérség és a gyalogság, valamint a teljes vértben harcoló nehézlovasság sorakozott fel a királlyal és annak testőrségével. A magyar haditerv az volt, hogy először a vegyes hadrend könnyűlovassága kezdi meg a harcot az ellenséggel, amely szükség esetén a gyalogság mögé tud visszavonulni. A csata eldöntésére képes nehézlovasság

* A szerző HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa.

1 Jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című (az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében folytatott és az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Régészeti Programjában megvédett *Oszmán-török kori csataterek régészeti kutatása Magyarországon* című disszertációmhoz kapcsolódó kutatás eredménye.

pedig csak kedvező fordulat esetén indítaná meg támadását az ágyúk és a gyalogság mögül.[2]

A magyar sereg már reggeltől fogva fegyverben állt a csata napján. Még a harc kezdete előtt a magyar katonaság észrevette, hogy egy jelentős létszámú török lovascsapat megkísérli jobbról megkerülni a hadrendjüket. Feltételezték, hogy a lovascsapat célja a hadrend bekerítése vagy a tábor megtámadása. Tomori utasítására az egyetlen rendelkezésre álló tartalékot, a királyi testőrséget küldték harcba ellenük Ráskay Gáspár vezetésével. (Ráskay lovasai végül vereséget szenvedtek, továbbá Báli bég és Hüszrev bég lovascsapata a csata idején valóban megtámadta és kifosztotta a magyarok táborát.) Az összecsapás a táborverésbe kezdő ruméliai hadtest ellen megindult magyar támadással vette kezdetét a délutáni órákban. A parancsnokok felismerték, hogy ha nem vállalnak csatát aznap, akkor a következő napon már a teljes oszmán-török sereggel kell megütközniük. A támadást megindító jobbszárny a csata kezdetén nem várt sikerrel megfutamította a ruméliai hadtest könnyűlovasságát. Ezt követően a magyar centrum is támadásba lendült. Időközben azonban a török tüzérség és a janicsárok puskatüze megtörte a ruméliai hadtest tábora előtt a jobbszárny lendületes támadását. A magyar centrum nehézlovassága ezzel párhuzamosan érkezett meg a török lövegek, illetve a janicsárok vonalához. Az egymással összekeveredő magyar harcrendek több rohamot is intéztek a török tüzérség, valamint a csatatérre beérkező újabb török erők ellen. Ugyanekkor a magyar könnyűlovas balszárny is bekapcsolódott a küzdelembe. A magyar sereg utolsó, de végül eredménytelen próbálkozásként a török szultán és annak testőrsége ellen támadt. Ám végül nem tudott sikert elérni a csatatérre egyre nagyobb számban megérkező és így egyre nagyobb létszámfölénnyel harcoló török katonasággal szemben. A magyar had megmaradt lovassága menekülni kezdett, a csatatéren legtovább az elmenekülni nem tudó gyalogság harcolt. A menekülők közül sokan a csatateret keletről szegélyező mocsarakban lelték halálukat. A mohácsi csatában nemcsak a Magyar Királyság szinte teljes hadereje pusztult el, hanem II. Lajos uralkodó is életét vesztette. Az ezt követő kettős királyválasztás és a Habsburg–Szapolyai vetélkedés megpecsételte a késő középkori magyar állam sorsát.[3]

---

2 Szulejmán szultán naplója. Ford. Thúry József. In: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1976, 158–165; Brodarics István, Igaz leírás a magyaroknak a törökkel történt mohácsi összecsapásáról. Ford. Kardos Tibor. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 15–26; B. Szabó János*, Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. *A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában.* Budapest, 2015, 83–96.

3 Szulejmán szultán naplója, 165–166; Brodarics, Igaz leírás, 26–29; Négyesi Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107:4 (1994) 70–72; Négyesi Lajos, Hol volt Mohács? *Élet és Tudomány* 59:35 (2004) 1101; B. Szabó, *Mohács. Régi kérdések*, 105–118. A közvetlenül a török szultán személye ellen irányuló magyar támadást a csata valóban megtörtént eseményének kell tekintenünk, a támadásról Kemálpasazáde is írt *Mohácsnáme* című művében. Kemálpasazáde, Mohácsnáme. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 192–193.

I. HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Az 1526. évi mohácsi csata a hazai hadtörténetírás által legjobban kutatott magyarországi késő középkori összecsapás. A középkori magyar államiság történetét szimbolikusan lezáró eseményről a nagyobb évfordulók alkalmával, így 1926-ban, 1976-ban, 1986-ban, 2006-ban és 2016-ban is megjelent egy-egy szintetizálásra törekvő emlékkötet. Fontos megjegyeznünk, hogy a tudományos igényű „Mohács-kutatás" a 19. századra nyúlik vissza, így a kutatás historiográfiai áttekintését Kápolnai Pauer Istvánnak 1889-ben, a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain közreadott munkájával kell kezdenünk. Kápolnai Pauer főleg Brodarics történeti művére építve tett kísérletet a mohácsi csata rekonstrukciójára, a csatatér terepi meghatározásakor pedig már a korabeli táj leírásával is megpróbálkozott.[4] Szurmay Sándornak 1901-ben a *Ludovika Akadémia Közleményei*ben jelent meg két térképmelléklettel illusztrált közlése a mohácsi csatáról. Szurmay gazdag forrásbázist felhasználva végezte elemzését, több, a későbbi kutatás által kevésbé kiaknázott híradásra, így Zárai Jeromos és az „ismeretlen cseh úr" levelére, illetve Antonio Boemo jelentésére is hivatkozva.[5] Hummel Gyula 1906-ban a *Mohács*, majd 1926-ban a *Dunántúl* című újság hasábjain foglalkozott a csata és a középkori Földvár faluhely topográfiai kérdéskörével. Hummel cikkeiben az összecsapás és a faluhely Sátorhelynél való keresése mellett foglalt állást.[6] Gyalókay Jenő és Gergely Endre az 1926. évi Mohács-emlékkötetben összegezte kutatási eredményeit.[7] Gyalókay Jenő tanulmányából részletes hadtörténeti közlést kaptunk az 1526. évi magyarországi oszmán-török hadjáratról. Emellett a szerző elvetette, hogy a Brodarics István által említett Földvár falu helye azonos lenne a Sátorhely melletti Földvár major helyszínével.[8] A mohácsi összecsapás 500. évfordulójához kapcsolódó kutatások kapcsán ki kell emelnünk Gergely Endre működését, hiszen ő volt a mohácsi csata első olyan kutatója, aki régészeti munkálatokat kezdeményezett a csata tömegsírjainak és az írásos forrásokban szereplő topográfiai pontoknak az azonosítása céljából. Sajnálatos módon 1924–1925. évi terepkutatásai negatív eredménnyel értek véget: az Udvartól északi, Dályoktól északnyugati irányban található Törökdomb térségében a mohácsi csata sírhelyei helyett Constantinus Magnus és I. Valentinianus császár 4. századi bronz veretei által keltezett római kori sírokat tárt fel.[9] Negatív ásatási ered-

4 Kápolnai Pauer István, A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2:1 (1889) 177–208, 440–462.

5 Szurmay Sándor, *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Budapest, 1901, 3–4.

6 Hummel Gyula, Hol volt a mohácsi csata? *Mohács* 1906. december 9., 2–3; Hummel Gyula, Földvár. *Dunántúl* 1926. július 23., 2–3.

7 Gergely Endre, Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohács emlékkönyv. 1526*. Budapest, 1926, 349–360; Gyalókay Jenő, A mohácsi csata. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv,* 193–276.

8 Gyalókay Hummel 1926-ban közölt írására külön válaszcikkben is reagált: Gyalókay Jenő, Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300.

9 Gergely, Ásatások; Brand Ede, Ásatások a mohácsi csatasíkon. *Mohácsi Hírlap* 1924. november 9., 2; Bertók Gábor–Polgár Balázs, A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124:3 (2011) 920.

ményei mellett ugyanakkor több jelentős tévedésre is figyelmeztet 1926-ben megjelent írásában. Érvelt Brodarics István híradásának megbízhatósága mellett, szakított az általa említett Földvár falu és Földvár-major azonosságának elméletével, valamint felhívta a figyelmet, hogy sok kutató az utóbbi forrás mérföldadatait tévesen értelmezte a csata eseményeinek rekonstruálásakor.[10] Az 1926-ban megjelent Mohács-emlékkötetből még Solymossy Sándor közlését emelhetjük ki, aki a mohácsi csata népi hagyományban fellelhető emlékeit gyűjtötte össze. A tanulmány érdekessége, hogy nemcsak a csatával kapcsolatos Mohács környéki mondákat és földrajzi neveket gyűjtötte össze, hanem környékbeli tárgyi emlékeket is megpróbált a csatához kötni.[11] Halmay Barna szintén 1926-ban, a csata 400. évfordulója alkalmából önálló kiadásban tett közzé munkát a csatáról. Rövid terjedelmű monográfiája előszavában hangsúlyozta, hogy a csata eseményeire és lokalizációjára vonatkozó elmélete alapjaiban Gyalókayéval egyezik meg.[12] Ő két fejezetet is szentelt Földvár falu azonosítási problémakörének, részletesen elemezte Brodarics mérföldadatait, illetve a Földvár faluhelyre vonatkozó okleveles forrásanyagot.[13] Doberdói Bánlaky József *A magyar nemzet hadtörténelme* című könyvsorozatban, 1939-ben publikálta helyszíni terepi szemlén is alapuló kutatásait, ütköztetve annak eredményeit Kápolnai Pauer, Szurmay, Gyalókay és Halmay írásaival. A korai munkák szerzői közül ő foglalkozott legnagyobb terjedelemben a mohácsi csatatér lokalizációs problémakörével.[14]

A mohácsi csatatérre vonatkozó első, valódi régészeti eredmények Papp László régész nevéhez köthetők. Az 1960-ban Sátorhely térségében általa feltárt két (pénzleletekkel is keltezett) tömegsír kutatásának eredményeit 1961-ben publikálta.[15] Papp 1963-ban és 1966-ban két további munkát is közreadott a mohácsi csatatér témaköréhez kapcsolódóan. A volt Sátorhelyi Állami Gazdaság újistállói majorságánál, valamint a Majs településtől délkeletre levő középkori faluhely 1961. évi ásatásaival kapcsolatos eredményeket a *Janus Pannonius Múzeum* 1962. évi évkönyvében publikálta, majd az összecsapás rekonstruálására és lokalizációjára vonatkozó korábbi eredményeit 1966-ban a *Műemlékvédelem* hasábjain összegezte.[16] Bende Lajos ugyanebben az évben tette közzé a mohácsi csatáról írt munkáját. Bende a csata lokalizációja kapcsán, Földvár terepi azonosításakor alapvetően Halmay és Gyalókay elméletét integrálta, tanulmányában azonban

10 Gyalókay, A mohácsi csata, 212–213, 223, 228.

11 Solymossy Sándor, Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv*, 335–348.

12 Halmay Barna, *Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye*. Debrecen, 1926, 3.

13 Halmay, *Az 1526-iki mohácsi csata,* 14–20, 57–60.

14 Doberdói Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme. Tizenkettedik rész. 1490–1526*. Budapest, 1939, 221–226.

15 Papp László, A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 5 (1960 [1961]) 197–253.

16 Papp László, Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 7 (1962 [1963]) 199–221; Papp László, A mohácsi csatatér. *Műemlékvédelem* 10:2 (1966) 96–103. A Majs–Udvar–Sátorhely-háromszög területén talált középkori falunyomok azonosításának problémakörét később Kiss Attila régész vizsgálta 1983-as monográfiájában: Kiss Attila, *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Budapest, 1983, 192–195.

több helyen a régészeti kutatások, illetve a forráskutatások addigi eredményeinek ellentmondó megállapításra jutott.[17] Elsőként Parádi Nándor vizsgálta a kutatás által felhasználható képi forrásként a csatáról készített 16. századi török miniatúrákat 1968-ban megjelent közlésében.[18] Ki kell emelnünk Marosi Endre 1976-ban, a *Hadtörténelmi Közlemények*ben publikált írását is. Marosi a csata rekonstruálása és lokalizációja kapcsán – régészeti forrásokat is felhasználva – részletesen foglalkozott a magyar és az oszmán-török hadrend, illetve Földvár faluhely kutatási problematikájával.[19] Jelentős újabb régészeti eredménynek számított a Papp László által talált sátorhelyi sírhelyeknél kialakításra kerülő Mohácsi Történelmi Emlékhely 1975–1976. évi megelőző feltárásaihoz kapcsolódó három újabb tömegsír megtalálása. A feltárást végző Maráz Borbála a tömegsírokkal kapcsolatos megállapításait több tanulmányban közölte.[20] A sátorhelyi tömegsírok emberi maradványaihoz kapcsolódó helyszíni antropológiai vizsgálatokat K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el, megfigyeléseit 1982-ben publikálta.[21] Nagy jelentőségűnek tartjuk N. Ipoly Márta 1977-ben megjelent írását, amelyben a szerző nemcsak szintetizálta a Mohács-kutatás addigi eredményeit, hanem elsőként a katonai tereptant is bevonta az újabb munkálatokba. Az 1526. évi összecsapással kapcsolatos topográfiai kérdéseket a katonai felmérések térképszelvényeivel, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárában található légi fényképekkel és vízrajzi vonatkozású adatokkal vizsgálta.[22] 1977-ből ismerünk még egy rövidebb, a mohácsi csata eseménytörténetének leírására koncentráló írást Csendes László és Rázsó Gyula tollából. A két szerző felületesen foglalkozott a csatatér topográfiai kérdéskörével, írásukban a csata eseménytörténeti áttekintése mellett csak annak hadműveleti vonatkozású kiértékelésére törekedtek.[23]

A Majs községtől északkeletre azonosított falunyom kutatástörténete szempontjából nagy jelentőségű Kiss Béla 1978-ban megjelentetett – Szűcs József helytörténész megállapításait összegző – rövid monográfiája. Kiss a csatatér főbb tereppontjával kapcsolatos ismeretek áttekintésekor Szűcsnek azt a hipotézisét tette közzé, ami Földvár faluhely azonosításához kapcsolódik.[24] Perjés

17 Bende Lajos, A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13:3 (1966) 532–567.

18 Parádi Nándor, Két 16. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 12 (1967 [1968]) 175–181.

19 Marosi Endre, A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények* 23:4 (1976) 631–652. Lásd még: Uő, A mohácsi csatatér régészeti kutatásáról. In: Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Budapest, 1986, 337–354.

20 Maráz Borbála, A mohácsi csata régészeti emlékei. In: Ódor Imre (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára*. Mohács, 1993, 49–74; Maráz Borbála, Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren, 1987. In: B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006, 255–259.

21 K. Zoffmann Zsuzsanna, *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata.* (Biológiai Tanulmányok, 9.) Budapest, 1982.

22 N. Ipoly Márta, A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:2 (1977) 206–222.

23 Csendes László–Rázsó Gyula, A mohácsi csata. *Honvédségi Szemle* 30:9 (1976) 5–10.

24 Kiss Béla, *A mohácsi csata. Legújabb kutatások*. Mohács, 1978.

Géza 1979-ben kiadott *Mohács* című monográfiája a Mohács-kutatás jelentős vitairodalmat elindító mérföldkövévé vált.[25] A kötet egyes eredményeit Perjés már egy 1976-ban megjelent tanulmányában megelőlegezte.[26] Perjés megállapításainak egy része napjainkra már meghaladottnak tekinthető. Marosi Endre 1980-ban részletes recenziót írt Perjés könyvéről: a recenzens bírálta az anakronizmusra (a napóleoni háborúk korának katonai tapasztalatait összegző, Carl von Clausewitz *A háborúról* című munkájára) épülő hadtudományi modellalkotást, a szelektív eseménybemutatást, a már magyar nyelven is rendelkezésre álló írásos források kiaknázatlanságát, a régészeti vonatkozású kutatási eredmények figyelmen kívül hagyását és a gyakori önellentmondásokat.[27] Perjés Géza másik bírálója Nemes Imre volt, aki Perjés 1976-os cikkére reflektált. Nemes Marosiéhoz hasonló észrevételeket fogalmazott meg: bírálta Perjésnek a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatos politikai, katonapolitikai, stratégiai, illetve taktikai elméleteit, továbbá a szerző következetlenségeire és önellentmondásaira is felhívta a figyelmet.[28] Ezzel majdnem egyidőben, 1975-ben jelent meg újabb önálló monográfia a mohácsi csatáról, mégpedig Szakály Ferenc tollából. A szerző elődeihez hasonlóan tágabb politikai és hadtörténeti kontextus mellett elemezte a mohácsi csatát, írásában azonban nem vállalkozott az összecsapás eseményeinek konkrét térbeli elhelyezésére.[29]

A Mohács-kutatás új, hadtörténeti-régészeti irányát Négyesi Lajos 1992–1993. évi, Majs környéki fémkeresőműszeres terepi kutatásai jelentették. 1994-ben publikált munkájában a csata írásos forrásbázisának elemzése mellett már a fémkeresőműszeres terepi kutatások eredményeit is felhasználva tett kísérletet az összecsapás eseményeinek rekonstruálására. Négyesit követően Domokos György 2003-ban jelentetett meg rövidebb terjedelmű, az összecsapás eseménytörténeti összefoglalására törekvő írást.[30] A mohácsi ütközet legújabb, hadtudományi szintetizálása B. Szabó János nevéhez köthető. B. Szabó a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain 2004–2005-ben közölt írásaiban, majd több önálló monográfiájában a „hadügyi forradalom" tükrében értékelte a mohácsi csatával kapcsolatos tudományos eredményeket. Kutatásai középpontjában a magyar seregnek a csatatér megválasztására irányuló törekvése, az aktív védekezést lehetővé tevő hadrend, az alkalmazott stratégia, a csatatér topográfiai kérdésköre, valamint az összecsapás rekonstruálása állt.[31] Szintén nagy jelentőséggel bírt Kubinyi Andrásnak *Nándorfehérvártól*

25 Perjés Géza, *Mohács.* Budapest, 1979.

26 Perjés Géza, A mohácsi csata (1526. augusztus 29.). *Hadtörténelmi Közlemények* 23:3 (1976) 427–468.

27 Marosi Endre, Mohács-komplexus. *Hadtörténelmi Közlemények* 27:1 (1980) 155–158.

28 Nemes Imre, Hozzászólás Perjés Géza A mohácsi csata című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények* 24:1 (1977) 105–116.

29 Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*. (Sorsdöntő történelmi napok, 2.) Budapest, 1976, 29–36.

30 Domokos György, A mohácsi csata (1526. augusztus 29). In: Hermann Róbert (szerk.), *Fegyvert s vitézt ... A magyar hadtörténet nagy csatái.* Budapest, 2003, 81–95.

31 B. Szabó János, A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom" I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 117:2 (2004) 443–480; Uő, A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom" II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* 118:3 (2005) 573–633; Uő, *A mohácsi csata*. Budapest, 2006; B. Szabó János, *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Budapest, 2010. Lásd még: János

Mohácsig című, 2007-ben megjelent könyve, amelyben a szerző a korábban már nyomtatásban megjelent megállapításait foglalta össze, illetve egészítette ki újabb adatokkal a magyarországi Jagelló-kori hadseregszervezetre vonatkozóan.[32] (Kubinyi András a tárgyban korábban publikált írásai sajnálatos módon hosszú ideig nem kerültek be a Mohács-kutatás vérkeringésébe.)[33] A mohácsi összecsapás témakörében újabban *Nekünk mégis Mohács kell...* címmel, 2016-ban jelent meg tanulmánykötet. Az Országos Széchényi Könyvtár 2015. augusztus 29-i tudományos konferenciájának előadásait tartalmazó kiadvány középpontjában nem maga a mohácsi csata, illetve a csatavesztés áll, hanem inkább II. Lajos király halála és temetése.[34] A mohácsi csatatér terepkutatása kapcsán napjaikban Majs és Sátorhely térségében zajlanak interdiszciplináris módszertanra épülő, több intézményen átívelő régészeti munkálatok.[35] Fontos megjegyeznünk, hogy a kutatás jelenlegi állapotában nem tekinthető befejezettnek, akár a régészeti kutatásokra, akár a csata írásos forrásainak vizsgálatára gondolunk: utoljára 2014-ben Péterfi Bence tárt fel korábban nem közölt oklevelet, amely a müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményéből származik és a mohácsi csatáról tájékoztat.[36] A forrásközlés különösen a korabeli információáramlás és a magyar „veszteséglista" terjedése szempontjából jelentős.

II. A MOHÁCSI CSATA ÍRÁSOS FORRÁSAI

A mohácsi csata rekonstrukciójának és a csatatér lokalizációjának fő nehézségét elsősorban a írásos források szűkszavúsága adja. Gyalókay Jenő 1926-ban közölt írásában már hangot adott a forrásokkal kapcsolatos kritikai észrevételének: „Az egykorú, kivétel nélkül hézagos források – magyarok és törökök egyaránt – tömérdek, egymásnak valóban vagy csak látszat szerint ellenmondó részletet tartalmaznak. Nagyon alapos megrostálás és elemzés után tudjuk csak belőlük a mohácsi csata valószínű képét megalkotni. Hangsúlyozzuk, hogy csupán valószínűségről lehet szó, mert magát a teljes valóságot sohase tudjuk meg. Nincs

B. Szabó–Ferenc Tóth, *Mohács (1526). Soliman le Magnifique prend pied en Europe centrale.* Paris, 2009; B. Szabó, *Mohács. Régi kérdések*.

32 Kubinyi András, *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007, 156–276.

33 Kubinyi András, A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményeihez. *Hadtörténelmi Közlemények* 25:2 (1978) 194–222; Kubinyi András, A mohácsi csata és előzményei. *Századok* 115:1 (1981) 66–107.

34 Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései.* Budapest, 2016.

35 Bertók Gábor, Nekünk Majs kell? A mohácsi csatatér kutatása. In: Bertók Gábor–Gáti Csilla (szerk.), *Régi idők – új módszerek*. Budapest–Pécs, 2014, 161–170; Szabó Máté–Bertók Gábor–Gáti Csilla–Szajcsán Éva, A mohácsi csatatér kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet* 2016. nyár, 1–7. Online elérés: http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Szabo_et_al_H16NY.pdf; utolsó letöltés: 2018. 04. 28.; Pap Norbert–Fodor Pál–Kitanics Máté–Morva Tamás–Szalai Gábor–Genizse Péter: A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.

36 Péterfi Bence, A Magyar Királyság és a Bajor Hercegség diplomáciai-politikai kapcsolatai a 15–16. században. Hungarikakutatások a müncheni levél- és kézirattárakban. *Világtörténet* 37:1 (2015) 118.

ugyanis többé remény arra, hogy valami még ismeretlen, hiteles kútfő kerüljön napvilágra, amely az eddigelé homályos részletekre fényt tud majd deríteni."[37] Az írásos források hiányosságait később Perjés Géza is említette: „…a meglevő források alapján a csata lefolyását pontosan rekonstruálni lehetetlen. Alig van néhány szilárd támpontunk, így jó lelkiismerettel nem is tehetünk mást, mint hogy logikai úton valamilyen egységbe rendezzük őket anélkül, hogy belemerülve az egyébként is kideríthetetlen részletekbe, mindenféle találgatásokba bocsátkoznánk."[38] Gyalókay és Perjés pesszimizmusa dacára véleményünk szerint a korabeli hiteles kútfők segítségével nemcsak a csata menete rekonstruálható, hanem a korabeli táj és a csatatér topográfiája is megismerhető.[39] Az írásos források közül a továbbiakban az összecsapás főbb forrásait mutatom be.

II. 1. Brodarics István Historia verissimá*ja*

Az 1526. évi mohácsi csata egyik legjelentősebb latin nyelvű forrása a szerémi, pécsi, majd váci püspök, illetve királyi kancellár, Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima* című munkája.[40] Az 1528-ban keletkezett és nyomtatásban csak 1568-ban megjelent mű első magyar nyelvű fordítását Szentpétery Imre jelentette meg 1903-ban *Brodarics históriája a mohácsi vészről* címmel.[41] Brodarics szövegéből később Kardos Tibor 1961-ben,[42] majd Kulcsár Péter 1977-ben készített újabb műfordítást.[43] A *Historia verissima* megírásának okát Brodarics maga indokolta meg: *„Azt gondoltam, megéri a fáradságot, ha a háborút, melyet az isteni Lajos, Magyar- és Csehország királya [...] a leghatalmasabb török császár, Szülejmán ellen [...] vívott nemrégiben, és amelyben elesett, röviden leírom, már csak azért is, mert látom, hogy egyrészről néhányan az eseményeket másképpen mesélik, mint megtörténtek, másrészről pedig egyesek meg nem szűnnek hol egy, hol más váddal illetni a mieinket, és a csata szerencsétlen kimenetelét nem az emberi dolgokban szokásos esetlegességnek, hanem álnokul a mieink bűnének tulajdonítják."*[44] Brodarics munkáját alapvetően vitairatnak kell

37 Gyalókay, A mohácsi csata, 222–223.

38 Perjés, *Mohács*, 413.

39 A témához lásd: Gyáni Gábor, Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények* 119:1 (2006) 121–133.

40 Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Ed. Petrus Kulcsár [et] Csaba Csapodi. Budapest, 1985.

41 *Brodarics históriája a mohácsi vészről.* Ford., bev. és jegyzetekkel ellátta: Szentpétery Imre. Budapest, 1903. Brodarics művének keletkezési idejéről és kinyomtatásáról lásd: Kasza Péter, Egy elveszett kiadás nyomában. Brodarics István Históriájának első kiadásáról. In: Tóth Gergely (szerk.), *A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére rendezett konferencia előadásai.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest, 2014, 39–65.

42 *A renaissance Magyarországon*. Ford. Kardos Tibor. Budapest, 1961, 531–563; Brodarics, Igaz leírás.

43 In *Humanista történetírók*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1977, 289–328.

44 Brodarics, Igaz leírás, 11. (Brodericus, *De conflictu*, 23.); Kasza Péter, „Mert látom, hogy […] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek…" Megjegyzések Brodarics István *História verissimájá*nak keletkezéstörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 111:4–5 (2007) 323–342.

tartanunk tehát, amely a mohácsi csatáról és annak következményeiről hírt adó német újsághírekre és a humanista Johannes Cuspinianus, 1526-ban Bécsben kiadott *Oratio protreptica* [...] *ad* [...] *principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, cum descriptione conflictus, quo periit rex Hungariae Ludovicus…* című művére reflektált.[45] A kancellár műve tulajdonképpen két részre, egy országleírásra, valamint az 1526. évi Magyarország elleni török hadjárat ismertetésére tagolható. A szerző részletesen foglalkozott a török had vonulásával, a magyar sereg előkészületeivel és annak augusztus 29-i csatába bocsátkozásával. A kancellártól származik továbbá a mohácsi csatatér és a magyar hadrend legpontosabb leírása is. Brodarics – a csata résztvevőjeként – nagy alapossággal írta meg az összecsapás főbb eseményeit: kitért a Batthyány Ferenc vezette magyar jobbszárny a csata elején, a ruméliai hadtest ellen elért sikerére, majd a magyar derékhad – II. Lajos személyével együtt megindított – támadására. Brodarics csak röviden emlékezett meg a magyar harcrendek összeomlásáról, a magyar vereség fő okát a török ágyúk hatékony tüzével magyarázta.[46] A kancellár a magyar katonaság menekülésének, illetve a király halála körülményeinek bemutatásával, valamint az összecsapásban elesett egyházi és világi főméltóságok és a török pusztítás ismertetésével zárta vitairatát. A csata eseménytörténetére és a csatatér topográfiájára vonatkozó információk miatt Brodarics művét tarthatjuk a csata legjelentősebb írásos forrásának.

II. 2. Az „ismeretlen cseh úr" levele

A mohácsi csatáról beszámoló korabeli levéldokumentumok sorából ki kell emelnünk egy, az összecsapásban részt vevő „ismeretlen cseh úrhoz" kötött és 1526 novemberében a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez írt levelet. A levélszöveget elsőként Constantin Höfler közölte 1853-ban. A dokumentum egyes részleteinek magyar fordítását Gömöry Gusztáv jelentette meg a 1889-ben, *Egykorú levél a mohácsi csatából* címmel.[47] A levél teljes magyar nyelvű fordítását Tuza Csilla adta közre 2006-ban.[48] Az eredetileg német nyelven íródott levél szerzőjéről sajnos nem tudunk meg sokat a forrás szövegéből. Annyi információ derül csak ki, hogy a csatában harcoló úr a csehországi Albrecht és Albin Schlik gróf, Heinrich Kuttnawer várnagy, valamint a közelebbről nem azonosítható Johann Würzsherett környezetéhez tartozott.[49] Az ismeretlen levélíró a Magyarországra való utazással kezdte meg elbeszélését. Beszámolója szerint a cseh előkelők messze lehagyták a felszerelésüket szállító kísérőiket és fegyvereseiket, akik a csata napján, megkésve érkeztek csak meg II. Lajos táborába. A csataleírás alap-

45 Kasza, „Mert látom", 338–342.

46 Hosszabb szövegszakaszt szentelt viszont a király védelmével megbízott előkelőknek az erkölcsi vádak alóli felmentésére.

47 Gömöry Gusztáv, Egykorú levél a mohácsi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 2:1 (1889) 503–506.

48 Egy cseh úr levele a Santa Clara-kolostor főnöknőjéhez, 1526. november. Ford. Tuza Csilla. In: B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 121–131.

49 Gömöry, Egykorú levél.

ján feltételezhető, hogy a levél írója maga is részt vett az összecsapásban. A cseh úr megemlékezett róla, hogy az ellenséges török hadat három hadtest alkotta, továbbá részletesen leírta a király vezette nehézlovas centrumnak a török ágyúsor és a janicsárok elleni többszöri rohamát is. Az összecsapás leírásának topográfiai jelentőségét az adja, hogy a levélíró megemlékezett egy, a csatatéren húzódó mély, vízzel telt árokról is. A cseh előkelő a csatából való megmeneküléssel, illetve a Csehországba történő hazautazással zárta levelét.[50] Összességében a dokumentumot – a nem egyszer a magyarokkal ellenséges hangvétel ellenére – a csata hiteles és jelentős topográfiai információt hordozó forrásaként tarthatjuk számon.

II. 3. A Burgio-levelek

Brodarics történeti művéhez hasonlóan nagy jelentőségűek Antonio Giovanni barone del Burgio pápai nuncius levelei. A normann eredetű, szicíliai birtokos családból származó Burgio 1523-tól 1526-ig szolgált pápai nunciusként Magyarországon.[51] A magyarországi Burgio-leveleket betűhíven először Fraknói Vilmos adta közre 1884-ben a *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustranta* második kötetében.[52] A dokumentumokat Bartoniek Emma ültette át magyar nyelvre 1926-ban.[53] Az összegyűjtött és kiadott Burgio-levélanyagot azonban nem tekinthetjük teljesnek. Antonín Kalous 2007-ben megjelent munkájában hívta fel a kutatás figyelmét egy, a Lorenzo Campeggi kardinális által összeállított és napjainkban a Bibliotheca Apostolica Vaticana gyűjteményében őrzött dokumentum-gyűjteményre, amely több, a pápai nuncius személyéhez köthető iratot is tartalmaz.[54] Antonio Burgio magyarországi leveleiben részletesen tudósított Tomori Pál kalocsai érseknek a török feltartóztatására tett kísérleteiről, valamint arról is, ahogy a pápai segélypénzeket zsoldosállításra használták fel. A nuncius 1526. szeptember 5-én, Bécsben kelt levelét Jacopo Sadoleto pápai titkárnak írta. A dokumentum röviden ismertette II. Lajos király halálának körülményeit, majd bemutatta a mohácsi csatateret és az összecsapás menetét. Bár Burgio levelében mentegetőzött a rendelkezésre álló kevés információ miatt, közölte a magyar had 25–30 000 főben megállapított létszámadatát, megemlékezett a magyar jobbszárnynak a csata első fázisában elért sikeréről, majd a magyar hadrendnek a török sereg cselére visszavezetett összeomlásáról.[55] Bár Antonio Burgio hitelesen számolt be a mohácsi csatáról, az információkat messze nem részletezte annyira, mint az összecsapásban valóban részt vett kortársak.

---

50 Gömöry, Egykorú levél, 503–506; Egy cseh úr levele, 121–131.

51 Bartoniek Emma, *Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései*. Budapest, 1926, 6.

52 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. II/1. Sorozatszerk. Várszegi Asztrik–Zombori István. Budapest, 2001, 370–410: XCV–CVII. sz.

53 Bartoniek, *Mohács Magyarországa.*

54 Antonín Kalous, Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:2 (2007) 611–616.

55 Bartoniek, *Mohács Magyarországa*, 121–124; *Monumenta Vaticana,* II/1. 450–452: CXXX. sz.

II. 4. Antonio Boemo velencei kém jelentése

Újabb informatív forrást jelent Antonio Boemo velencei kém 1526. november 12-én keltezett magyarországi jelentése. A dokumentum Marino Sanuto (1466–1536) velencei történetíró és hivatalnok 56 kötetes *I Diarii* című munkájában maradt fenn. Az 1496 és 1533 közötti eseményekről beszámoló krónikát Federico Stefani, Ricardo Fulin és Nicolò Barozzi rendezte sajtó alá 1879 és 1903 között.[56] A Boemo-levél első teljes, magyar nyelvű fordítását Erdősi Péter készítette el 2006-ban.[57] A velencei kém 1526 októberében, illetve novemberében Linz, Bécs, Pozsony, Győr és Buda érintésével utazott Székesfehérvárra, ahol részletes információkat szerzett az összecsapásról. Érdemes megjegyeznünk, hogy Boemo forrásként Brodarics István kancellárt (*„Stefano Broderico dottor"*) is megjelölte. Összegzésképpen elmondható, hogy a velencei kém beszámolója teljességre törekvő: részletesen írt a szemben álló seregek nagyságáról, a magyarok vegyes hadrendjéről, valamint a csata tragikus végkimeneteléről. Boemo a török sereg létszámát 150–200 000, a magyar sereg létszámát 27 000 főben adta meg.[58] A csata pontos helyéről sajnos csak rövid ismertetést kapunk: *„...augusztus 29-én déltájban megrohamozták a török tábort. A mohácsi mezőn küzdöttek meg a törökkel."*[59] Brodaricshoz hasonlóan Boemo is a magyar sereg hármas hadrendjéről írt,[60] valamint értékes adatokat közölt a szekérfallal védett török tüzérségre vonatkozóan is.[61] A velencei híradás is a törökök cselére vezette vissza a magyar had vereségét, Boemo levelét a csatában elesett magyar főurak listájával és a törökök magyarországi dúlásáról szóló tudósítással zárta.[62] Bár ő maga nem vett részt az összecsapásban, látható, hogy részletes információkat szerzett róla.

II. 5. Egy „ismeretlen német zsoldos" híradása

A mohácsi csatavesztésről jelentékeny számú korabeli nyomtatvány számolt be.[63] A nagyszámú 16. századi német nyelvű dokumentum közül kiemelkedik az

56 Nicolò Barozzi et al. (ed.), *I diarii di Marino Sanuto*. XLIII. Venezia, 1895, 225–229. hasáb.
57 Antonio Boemo velencei kém jelentése, 1526. november 12. Ford. Erdősi Péter. In: B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 116–119.
58 Antonio Boemo jelentése, 116. (*I diarii di Marino Sanuto*, 225. hasáb.)
59 Antonio Boemo jelentése, 117. (*I diarii di Marino Sanuto*, 226. hasáb.)
60 Antonio Boemo jelentése, 117, 119. (*I diarii di Marino Sanuto,* 226. hasáb.)
61 Antonio Boemo jelentése, 117. (*I diarii di Marino Sanuto*, 226. hasáb.)
62 Antonio Boemo jelentése, 117–118. (*I diarii di Marino Sanuto*, 226–228. hasáb.)
63 Emil Weller (Hrsg.), *Die ersten deutschen Zeitungen.* Tübingen, 1872, 56–61; Fraknói Vilmos, A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1:1 (1876) 8–14; Uő, Sclauch Lőrinc szatmári püspöknek Török János által gyűjtött könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 2:2 (1877) 77–90; Kertbeny Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok. A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete.* I. *1454–1600.* Budapest, 1880; Pukánszky Béla, Mohács és az egykorú német közvélemény. In: Lukinich (szerk.), *Mohács emlékkönyv,* 277–294; Alexander Apponyi, *Hungarica.* 1. Budapest, 2004, 187–190; Gécs Béla, Egykori újságlapok a mohácsi csatáról. Nyomdászattörténeti töredékek. *Magyar Grafika* 50:5 (2006) 106–108.

Új híradás... című, 1526-ban, Ottingenben megjelent közlés.[64] Az először Katona Tamás által magyar nyelvre lefordított, 1976-ban közölt beszámoló feltételezhetően egy Bécsből Magyarországra érkező és a mohácsi csatában részt vevő zsoldos katonától eredeztethető. A híradás az „ismeretlen cseh úr" leveléhez hasonlóan magyarellenes hangvétellel íródott. Érdemes továbbá felhívnunk a figyelmet a csataleírás néhány Brodarics *Historia verissimá*jában olvasható információtól eltérő elemére. A beszámoló szerint a 30 000 fős magyar had Mohácsnál *„hatalmas szekértábort ütött"*, Brodarics leírásában ezzel szemben a szekértábor befejezetlenségéről olvashatunk.[65] Az ismeretlen német zsoldos nem írta meg, hogy hol volt a pontos helye a magyar hadrendben. Brodaricsnak a magyar harcrendre vonatkozó leírása alapján feltételezhető, hogy a könnyűlovas szárnyak mögött, a nehézlovas centrum előtti gyalogosok között lehetett. Az ismeretlen német zsoldos élesen bírálta a magyar hadvezetést. A magyar előkelők árulásának tudta be a szekértáborból való kivonulást és a rossz csatarend kialakítását is. A magyar had vereségét a törökök cselére vezette vissza: a közlés szerint a törökök a beásott ágyúk elé csalták a magyar sereget. A beszámoló szerint a magyar harcrend összeomlása után a menekülők – a sikeres védekezés reményében – visszatértek a szekértáborhoz, ám itt tapasztalniuk kellett, hogy a tábor szekérfalát a menekülők már megbontották. A német zsoldos híradását a Bécsbe való viszontagságos visszatérés ismertetésével zárta. Az ismeretlen katona írását – annak magyarellenes hangvétele ellenére – az összecsapás hiteles beszámolójának tartjuk, ugyanakkor a híradás nyilvánvaló tévedése, hogy a csatatérről menekülő magyarok miatt lehetetlenült el a szekértábor védelme, hiszen a magyar tábort Báli bég lovascsapata az összecsapás során már kifosztotta.

II. 6. Török kútfők

A kutatás jelentős török forrásbázissal rendelkezik a mohácsi csatára vonatkozóan. Az összecsapás és az 1526. évi magyarországi hadjárat egyik legfontosabb török forrása Szulejmán szultán naplója. A napló szövegét Ahmed Feridun bég (1520–1583) válogatta be *Szultánok levelezése* című kompendiumába 1574-ben. Az 1858-ban Konstantinápolyban nyomtatásban is kiadott műből a szultáni napló magyar nyelvű fordítását Thúry József készítette el és adta közre 1893-ban.[66] A napló a Magyarország elleni támadás 1526. áprilisi kezdetétől Szulejmán szultán decemberi konstantinápolyi visszaérkezéséig rögzítette a hadjárat eseményeit. A forrás segítségével jól rekonstruálható a török sereg balkáni és magyar-

64 Új híradás. Hogyan esett meg a magyarországi csata a török császárral. Ott volt egy ember Bécsből, és utána megírta Ottingenbe. 1526. Ford. Katona Tamás. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 150–151.

65 Új híradás, 150; vö. Brodarics István, Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről. Fordította és a jegyzeteket írta: Kulcsár Péter. In: Kasza Péter–Pálffy Géza (szerk.), *Brodarics-emlékkönyv*. Budapest, 2011, 118.

66 I. Szulejmán naplói. In: *Török történetírók.* I. (Török–magyarkori történelmi emlékek) Ford. és jegyzetekkel kísérte Thúry József. Budapest, 1893, 277–281, 301–362; Szulejmán szultán naplója [1976], 158–171.

országi felvonulási útja, illetve a ruméliai, az anatóliai és a szultáni hadtest vonulási rendje. Általánosságban elmondható, hogy a szultáni napló hitelesen ismerteti az augusztus 29-i összecsapást. Tanúsága szerint a három részre tagolt magyar had a délutáni ima idején támadta meg a menetelésben már elfáradt ruméliai hadtestet, illetve a csata elején sikeresen meg is futamította azt. A napló közlése alapján a szultán a janicsárok helytállásának köszönhette a győzelmet. Az egyik bejegyzés szerint a magyar sereg 4000 lovast és 50 000 gyalogost vesztett, majd a holttestek temetésének ismertetésekor 4000 páncélos és 20 000 gyalogos magyar eltemetéséről olvashatunk.[67] A csata kevésbé informatív török forrásának számít Kemálpasazáde (vagy Ibn Kemál; 1483–1534) *Mohácsnáme* című, szintén Thúry József által magyar nyelvre fordított krónikája.[68] Kemálpasazáde nem részletezte munkájában az összecsapás menetét; a közlést alapvetően irodalmi igényű munkának kell tartanunk.[69] Lutfi pasa *Az Oszmán-ház története* című munkája Szulejmán szultán naplójához hasonlóan a mohácsi csata informatív kútfőjének számít.[70] Lutfi megemlékezett arról, hogy a török had augusztus 29-én még nem akart csatát vállalni, az összecsapás a magyar sereg támadásával vette kezdetét. Ezenfelül beszámolt a magyar katonaság ruméliai hadtest elleni sikeréről, illetve az anatóliai hadtest elleni támadásáról is. Figyelemre méltó, hogy a török auktor a csatatér topográfiájára is reflektált.[71] A mohácsi összecsapás hiteles forrásai közé tartozik a korábban tévesen Ferdinek „keresztelt", valójában Bosztán nevű történetíró *A törvényhozó Szulejmán szultán története* című műve (magyar fordítását szintén Thúry Józsefnek köszönhetjük).[72] Bosztán/Ferdi a szultáni naplóhoz hasonlóan három részre tagolt magyar hadrendről tesz említést. A csata eseményeinek leírásakor azonban összemosódott a magyar seregnek a ruméliai és az anatóliai hadtest elleni (a valóságban egymást követően bekövetkezett) támadása. Az auktor a csata magyar halottainak számát a szultáni naplóval jól párhuzamba állíthatóan 20–40 000 főben adta meg.[73] A 16. századi török források sorából kiemelkedik Dzselálzáde Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* című munkája, amelyben viszonylag nagy terjedelmű leírást olvashatunk a csatáról.[74] A hármas tagolású magyar hadrend ismertetését követően

67 Szulejmán szultán naplója [1976], 165–166.

68 Kemálpasazáde, Mohácsnáme. In: *Török történetírók,* I. 185–190, 238–276; Kemálpasazáde, Mohácsnáme / részletek. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 183–195.

69 Kemálpasazáde, Mohácsnáme [1976], 192–194.

70 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története. In: *Török történetírók*. II. (Török–magyarkori történelmi emlékek) Ford. és jegyzetekkel kísérte Thúry József. Budapest, 1896, 1–5, 15–17; Lutfi pasa, Az Oszmán-ház története / részlet. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 197–205.

71 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház [1976], 202–204.

72 Ferdi, A törvényhozó Szulejmán szultán története. In: *Török történetírók,* II. 39–41, 66–70; Ferdi, A törvényhozó Szulejmán története / részletek. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 207–218.

73 Ferdi, A törvényhozó Szulejmán [1976], 214–216.

74 Dzselálzáde Musztafa, Az országok osztályai és az utak felsorolása. In: *Török történetírók,* II. 112–117, 159–166; Dzselálzáde Musztafa, Az országok osztályai és az utak felsorolása / részlet. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 219–239.

Dzselálzáde igen részletesen emlékezett meg a magyar jobbszárnynak a ruméliai hadtest elleni támadásáról. Ezt követően tájékoztatást kapunk a csatatérre beérkező anatóliai hadtest, illetve a szultáni hadtest harcba bocsátkozásáról, valamint a nehézlovas centrum kifulladó rohamáról is.[75] Dzselálzáde Musztafa csataleírását annak részletessége miatt a mohácsi összecsapás egyik legjelentősebb török forrásának tartjuk. A következő kútfőnk Kjátib Mohamed 1577–1578 táján írt *Történetek gyűjteménye* című műve.[76] Kjátib Mohamed az összecsapás eseményeit összemosva adta közre, leírása szerint a ruméliai és az anatóliai hadtest elleni magyar támadás egy időben ment végbe. A krónikás szerint a ruméliai hadtestet a szultán és Báli bég támadása mentette meg. A forrás 30 000 főre tette a csata magyar halottjainak számát.[77] A 16. századi török kútfők után egy 17. századi krónikarészlettel zárjuk a török források ismertetését. Ibrahim Pecsevi 1640-es években keletkezett krónikájának vonatkozó részét Fodor Pál fordította újra 2016-ban.[78] Az elbeszélés a csata előtti eseményekhez (Báli bég vállalkozásához és a ruméliai hadtest felvonulásához) szolgáltat elsősorban adatokat, a kútfő legjelentősebb topográfiai vonatkozású információját az összecsapás után, a 17. században emelt török emlékhely (a Törökdomb) leírásában találjuk.[79]

II. 7. A mohácsi csata képi forrásai

A mohácsi csata képi forrásai között elsőként két 16. századi török miniatúrát említhetünk meg. Az egyik Dzselálzáde Musztafa fentebb említett művéhez készült. A másikat a bosnyák származású, Oszmán nevű festőnek tulajdonítják. Ez egy későbbi ábrázolás, amely a *Hünernáme* (Hőstettek könyve) című mű második kötetéhez készült.[80] A két munka a mohácsi csata eltérő képét mutatja: a Dzselálzáde Musztafa írását illusztráló miniatúra két, egymással egyenrangú hadsereget jelenít meg, Oszmán ábrázolása a menekülő magyar és az üldöző török sereget láttatja. A két ábrázolás hasonlóan örökítette meg a török sereg hadrendjét: elöl a szpáhik lovascsapata, mögöttük a török tüzérség, majd a janicsárok csapata a szultánnal. A magyar sereget mindkét esetben páncélos nehézlovasságként jelenítették meg.[81] A török hadrend lefestése alapvetően jól megfeleltethető a korabeli török kútfők leírásainak, illetve nem zárható ki, hogy Oszmán merített a Dzselálzáde művéhez festett ábrázolásból. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a munkák alapjául egy, a csatatéren készült vázlatrajz szolgált

75 Dzselálzáde Musztafa, Az országok osztályai, [1976], 230–233.

76 Kjátib Mohamed záim, Történetek gyűjteménye. In: *Török történetírók,* II. 364–369, 373–374; Kjátib Mohamed záim, Történetek gyűjteménye / részlet. Ford. Thúry József. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 241–243.

77 Kjátib Mohamed, Történetek gyűjteménye [1976], 242.

78 Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. Ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Fodor Pál. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell...",* 355.

79 Fodor, Ibrahim Pecsevi, 43–46.

80 Parádi, Két 16. századi török miniatúra, 75, 78.

81 Parádi, Két 16. századi török miniatúra, 178–180.

volna. Sokkal valószínűbb, hogy a török hadrend kompozíciójának megalkotásakor a korabeli írásos munkákból jól ismert török hadrend sajátosságait jelenítették meg.[82] A török miniatúrákat később B. Szabó János a magyar katonaság képi megjelenítése kapcsán vizsgálta. Megállapította, hogy a magyar sereg teljes páncélban harcoló nehézlovasságként való megjelenítésével a magyar harcrend legveszélyesebbnek tartott elemét kívánta kiemelni a miniatúrafestő.[83]

A csatáról hírt adó európai röplapok illusztrálásához szemléletes példákat nyújtanak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött német nyelvű röplapok ábrázolásai. A *Newe Zeittung...* című röplapon egy turbános, kopjával és szablyával felszerelt török könnyűlovas katona alakja látható.[84] A *Hernach volget des Bluthundts...* kezdetű dokumentum a mohácsi csata utáni törökdúlás megjelenítéséhez ostromábrázolást hoz illusztrációként.[85] Érdemes megjegyeznünk, hogy itt a képmezőben, a már égő város előterében látható ostromművek és sátrak közt nyugat-, illetve közép-európai fegyverzetű, muskétás és alabárdos katonák alakjai figyelhetők meg. A *New erbarmliche Tzydunge van der grosser Schlacht...* elejű nyomtatvány már valóban csataábrázolással informál az 1526. évi török támadásról. A röplapot díszítő csatakép lándzsás könnyűlovas katonák harcát jeleníti meg. A képmező bal alsó oldalán lándzsával átszúrt testű koronás királyalak látható. A nyomtatvány utolsó oldalát az elsőhöz hasonlóan szintén metszet díszíti, a röplapot lezáró képi ábrázolás leginkább figyelemre méltó részlete egy nyugat-európai alabárdos katona alakja.[86]

Az összecsapás képi ábrázolásainak következő csoportját a térképek alkotják. Az áttekintett munkák sorában különösen értékes Lázár deák nem sokkal a mohácsi csata után készített térképe. Sajnálatos módon az eredeti alaptérkép nem maradt fenn, a mű legkorábbi ismert variánsa az ingolstadti Peter Apianus nyomdájában 1528-ban kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárban fennmaradt *Tabula Hungariae*. Lázár diák (Lazarus) személye is nehezen azonosítható, vélhetően Bakócz Tamás érsek *secretarius*a (vagy egy, Bakócz érseksége alatt *secretarius*i tisztséget betöltő személy) volt; újabban a történeti kutatás a korabeli írásos forrásokból ismert Tinódy Lázárt sejti Lázár deák alakja mögött. A térkép az 1526. évi magyarországi török hadjárat kapcsán két szempontból is érdekes: egyfelől a térképész mozgalmas csataképpel megjelenítve tüntette fel a mohácsi csata helyét, másfelől pontozott vonalsorral jelölte a török támadás által elpusztult magyarországi területeket.[87] A továbbiakban bemutatott térképművek már kivétel nélkül a 19. századból származnak. Lipszky János a *Mappa Generalis Regni Hungariae*ben (1808)[88] és a Görög Demeter-féle *Magyar Átlás*ban

82 Parádi, Két 16. századi török miniatúra, 79.
83 B. Szabó, *A honfoglalóktól*, 141.
84 Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, ltsz.: Röpl. 68.
85 Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, ltsz.: Röpl. 66.
86 Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, ltsz.: Röpl. 63e.
87 Irmédi-Molnár László, Lázár deák és térképe. *Geodézia és Kartográfia* 10:3 (1958) 177–179; Plihál Katalin, *A Tabula Hungariae ... Ingolstadt, 1528 térkép utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében*. Budapest, 2013, 8, 54–55.
88 Lipszky 1808. B IX a 0518_08. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)

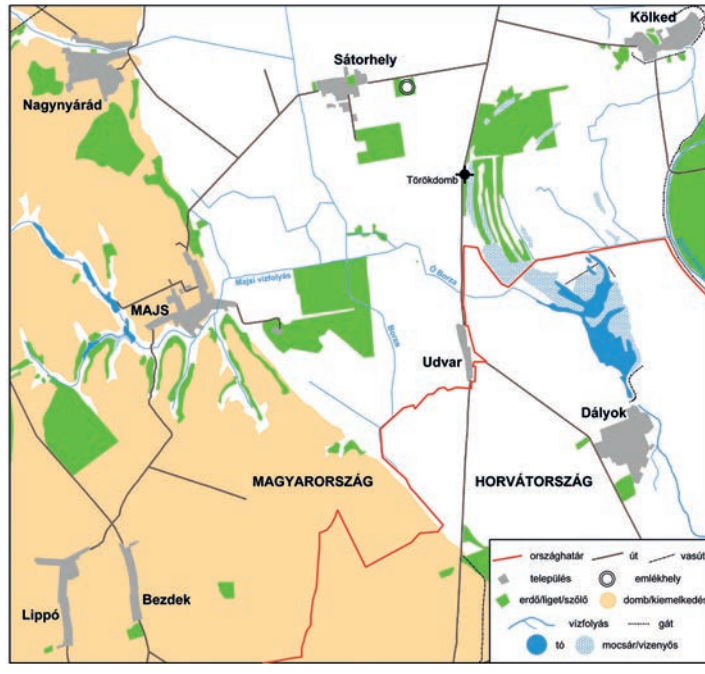

1. KÉP: A SÁTORHELYI MOHÁCSI TÖRTÉNELMI EMLÉKHELY ÉS A TÖRÖKDOMB TÉRSÉGE

(1802–1811) a mohácsi csatateret Nagynyárádtól („N. Nyárád") keletre, Földvár-puszta („Földvár", „P. Földvár")/Sátoristye térségében jelenítették meg.[89] A *Mappa Generalis Regni Hungariae*hez és a *Magyar Átlás*hoz hasonlóan a második katonai felmérés (1806–1869) Majs térségét mutató térképszelvénye szintén Fölvár-major/Sátoristye helyével azonosította a mohácsi csatateret.[90] További példaként az Ignaz Aurelius Fessler 1815 és 1825 között kiadott, *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* című munkájából származó munkát említhetjük meg. A *Situation Charte von der Schlacht bei Mohácsh...* című térképmű a „Kölked", „Dályogh", „Mais", „N. Nyárad" és „Boly" által határolt területre tette az összecsapást.[91]

Az áttekintett miniatúrák és térképművek sajnálatos módon nem segítik a mohácsi csatatér régészeti kutatását. A török miniatúrák sematizálnak, a magyar és a török felet egyenrangú, egyaránt erős hadként tüntetik fel, a bemutatott térképművek pedig inkább a csata emlékezettörténete szempontjából jelentősek: a 19. századi térképészeti munkák kivétel nélkül Földvár falu és Földvár-puszta feltételezett azonosságára épülő lokalizációt mutatnak *(1. kép)*.

89 Görög 1802–1811. 24. lap. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)
90 Második katonai felmérés XXX-65, XXXI-65. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.)
91 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, térképek, tervrajzok, ltsz.: S_31_No_7.

II. 8. A csatatér vázlatos leírása

Mint arra már utaltam, a csata rekonstrukciójára, illetve a csatatér lokalizációjára vonatkozóan több elmélet is született a 19–20. század folyamán. A csatatér helyszínének legrészletesebb (a magyar hadrend irányából való) ismertetése Brodarics István kancellártól származik: *„A hely, ahol a had fölsorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség (loco ingens et lata) húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz (aqua palustris et limosa), sűrű náddal benőve, ahol később sokan odavesztek. Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott (collis erat in longum protensus), […] a dombról kis falucska (pagus modicus) ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve […].”*[92] Brodarics a magyar hadrend felsorakozását Mohácstól egy mérföldre (7,5 km-re), a Dunától fél mérföldre (3,75 km-re) tette.[93] Fő tereppontként a csatatértől keletre, a magyar hadrendtől balra egy mocsaras területet, a magyar harcrenddel szemben pedig egy dombsort, oldalában egy templommal is rendelkező faluhelyet említett meg.

A csatatér keleti oldalát Brodarics leírása alapján a Duna mocsarai zárták le. Már Halmay Barna rávilágított 1926-ban, hogy a Törökdombtól keletre levő, a tengerszinttől mért 84 m-es magassággal rendelkező területeket a Duna mocsarai uralták a 19. századi folyószabályzások kora előtt. A csatateret keleti irányból határoló mocsarakat a mai magyar–horvát államhatár, az 56-os autóút és Kölked által körbefogott Vizslaki-rét területének feleltethetjük meg. A csatatér fontos további tereppontjának számított egy, a Vizslaki-réttől kiinduló árokszerű mélyedés. A mocsaras területről és a mélyedésről Brodarics a következőképpen emlékezett meg a csata végének leírásakor: *„...végre is, amikor már nemcsak félelem töltött be minket, hanem ágyúfüst is, és már látni sem lehetett, a sereg nagyobb része kénytelen volt lehúzódni a völgybe, amely ama mocsaras víz mellett feküdt (in vallem, qae aquis illis palustribus iuncta erat) […] abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el...”.*[94] A csatában részt vevő „ismeretlen cseh úr” fentebb említett levelében ugyanerről a terepelemről emlékezett meg: *„Mások azt mondták nekem, akik alig tudtak elmenekülni, hogy egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár. Ó, milyen sok keresztény lelte halálát abban az árokban! […] Az árok helyenként annyira megtelt emberekkel és lovakkal, mintha hidat építettek volna rajta.”*[95] Az árokról a török Lutfi pasa is írt *Az Oszmán-ház története* című munkájában: *„[a] gyaurok […] egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik...”*[96] Brodarics István és az „ismeretlen cseh úr” természetes árokként írta le a mélyedést, Lutfi pasa ugyanazt mesterséges terepakadálynak vélte. A Törökdombtól induló, megközelítőleg egyenes

92 Brodarics, Igaz történet, 119–120. (Brodericus, *De conflictu,* 51.)
93 Halmay, *Az 1526-iki mohácsi csata,* 17.
94 Brodarics, Igaz történet, 122. (Brodericus, *De conflictu,* 55.)
95 Egy cseh úr levele, 124–125.
96 Lutfi pasa, Az Oszmán-ház [1976], 202.

irányítású sekély horpadást elsőként Négyesi Lajos interpretálta a csatatér valós topográfiai elemeként.[97]

A csatatér fontos további topográfiai kérdése, hogy hol helyezkedett el a magyar és a török tábor. A magyar tábor lokalizációjának kérdéskörét tovább árnyalja, hogy Mohács mellett a király és Tomori hada eredetileg két külön táborba szállt. A két tábor egymáshoz való viszonyához újra Brodarics ad fontos adatokat a csata előtti tanácskozás leírásakor: *„Mindenekelőtt Tomori saját táborába ment, melyről mondtuk, hogy a közelben állt, és ott nagy nehezen elérte embereinél, hogy egy kissé hátrahúzódjanak, és hagyják magukat egyesíteni a királyi sereggel. Így másnap körülbelül fél mérföldnyire Mohács alatt (medio fere milliario infra Mohachium) táborunk találkozott az övékkel, úgy azonban, hogy mi velük nem keveredtünk, hanem a két tábor között kis távolság (parvum intervallum) maradt."*[98] II. Lajos tábora tehát Mohács alatt, a mezővárostól fél mérföldes, megközelítőleg 3,75 kilométeres távolságban lehetett,[99] Tomori katonaságának első mohácsi táborhelyét pedig a királyétól valamivel délebbre kell keresnünk a leírás alapján. A magyar sereg táborhelyeinek lokalizálását további írásos források nem segítik. A magyar tábor problematikája mellett foglalkoznunk kell a török tábor helyének kérdéskörével is. A keresztény és a török kútfők egyaránt megemlékeztek róla, hogy I. Szulejmán serege nem akart augusztus 29-én csatát vívni. A csatatérhez elsőként megérkező ruméliai hadtest egy dombsor védelmében kezdett tábort verni. A ruméliai hadtest helyét a csata előtt Brodarics a következőképpen adta meg: *„…ez* [ti. az ellenség] *most nem küldött ki annyi előőrsöt, ami a mieinkkel könnyű csetepatékat és előcsatározásokat szokott vívni, hanem mindaddig meghúzódott ama dombok mögött (post colles), kétségben hagyva afelől, vajon a mieinket akarja-e azokba a szűk járatokba (locorum angustias) becsalni …".*[100] Brodarics a ruméliai hadtestet fedező dombsor helyét később a magyar hadrendhez képest jobbra, előre jelölte meg.[101] A ruméliai hadtest táborverése mellett vizsgálnunk kell még a török seregnek a mohácsi csata utáni táborozási helyét is.[102] A török tábor helyére vonatkozó legrészletesebb leírást Ferdi/Bosztán adta a *Törvényhozó Szulejmán szultán története* című művében: *„Ezen éjjel* [ti. az összecsapás napján] *a csatatér volt a táborozó hely.* […] *A következő reggel az iszlám padisahja a vezírekkel az ütközet helyére menvén, megszemlélte az elesett makacsok holttestét.* […] *Ezen a napon a szultáni tábor elindulván a helyéről, egy kevéssel a csatatéren túl állapodott meg…"*[103] Lehetséges helyszínként merült fel a Duna mocsaraitól védett, a Vizslaki-réttől nyugatra levő Törökdomb és térsége.[104] A zarándokhely Ibrahim

97 Négyesi, A mohácsi csata, 67, 69; Négyesi, Hol volt Mohács?, 1101.
98 Brodarics, Igaz történet, 117. (Brodericus, *De conflictu*, 46–47.)
99 Halmay, *Az 1526-iki mohácsi csata,* 17.
100 Brodarics, Igaz történet, 120. (Brodericus, *De conflictu*, 52.)
101 Brodarics, Igaz történet, 120. (Brodericus, *De conflictu*, 52.) Vö. Fodor, Ibrahim Pecsevi, 45.
102 A szultáni napló tanúsága szerint az augusztus 29-i csatát követően a szultán három napot töltött a csatatéren, majd a negyedik napon tovább vonult seregével Mohács felé. Szulejmán szultán naplója, [1976] 166. (Lásd még: Lutfi pasa, Az Oszmán-ház [1976], 204.)
103 Ferdi, A törvényhozó Szulejmán [1976], 216.
104 B. Szabó, *A mohácsi csata*, 141.

Pecsevi és Evlia Cselebitől származó leírása[105] a csata török halottainak temetési helyeként is a környezetéből kiemelkedő Törökdombot valószínűsíti.

Összegzésképpen Antonio Giovanni da Burgio Jacopo Sadoleto pápai titkárhoz írt és 1526. szeptember 5-én, Pozsonyban kelt leveléből idézek, amely szemléletesen világít rá, hogy az augusztus 29-i összecsapás helyszíne miért is lett végül végzetes II. Lajos hada számára: *„Látva az ellenség futását, a mieink utánuk vetették magukat, s egy erdőig (silva) üldözték őket, ahol a tüzérség fel volt állítva. […] A csatamező fekvése pedig olyan, hogy onnan nem lehetett menekülni, sem pedig menekülőt üldözni. Ezért veszett ott oly borzasztó sok ember."*[106]

III. A RÉGÉSZETI KUTATÁSOKHOZ

III. 1. A sátorhelyi tömegsírok

A mohácsi csata helyszínén már a csatát követően sor került halottak temetésére; az oszmán-török sereg által elvégzett temetésről maga a szultáni napló informál: *„A ruméliai defterdár parancsot kapott, hogy az elesett gyaurok holttesteit szedesse össze, és egy helyen temettesse el. […] A pasa, a kethuda és a defterdár elment összeszedni a hullákat. 20 000 ezer gyalogos és 4000 páncélos magyart temettek el."*[107] Feltételezhető, hogy a török sereg csak a csatatér egy részén, valószínűleg a saját táborának térségében temetett halottakat. Írásos forrásokkal is adatolhatóan a török had elvonulását követően újabb temetésekre került sor. Kanizsai Dorottya (Perényi Imre nádor özvegye) kegyes cselekedetének hagyományát Istvánffy Miklós (1538–1615) a *Historiarum de rebus Ungaricis libri...* című munkájában örökítette meg. Istvánffy híradása szerint Kanizsai Dorottya 400 jobbágyával temettetett, *„nagy öreg vermekbe"* (*scrobibus*) helyezve a csata halottjainak maradványait.[108] Az elesettek temetési helyeihez értékes hagyományt örökített meg idősebb Stephan Gerlach (1546–1612) Ungnád Dávid konstantinápolyi követ 1573. évi utazásának leírásakor: *„Mivel volt még elég időnk, nagyságos uram egy jó fél mérföldes úton kocsival arra a helyre hajtatott, ahol az utolsó magyar király, harmincötezer emberével háromszázezer törökkel megütközött. A csatát elveszítette és meghalt. Ez a hely most részben puszta, részben szántóföld. Amikor ott jártunk, telt kalászok nőttek rajta. Még látni az árkokat, ahol az ágyúk álltak, és ahová a halottakat eltemették."*[109]

---

105 Fodor, Ibrahim Pecsevi, 243; *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. Karácson Imre. Az előszót és a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Budapest, 1985,[2] 225; Pap–Fodor–Kitanics–Morva–Szalai–Gyenizse, A mohácsi Törökdomb, 332–333.

106 Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentései Sadoleto pápai titkárnak / részletek. Ford. Bartoniek Emma. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete,* 147; *Monumenta Vaticana*, II/1. 436: CXX. sz.

107 Szulejmán szultán naplója, [1976], 166.

108 Nicolaus Istvanfi, *Historia regni Hungariae*. Viennae, Pragae et Tergesti, 1758, 83. (*Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* I/1. [Történelmi források, I.] Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2001, 229.)

109 Az idősebb Stephan Gerlach naplója… In: Szalai Anna (szerk.), *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* Fordította és a bevezető tanulmányt írta: Kovács József László. (Magyar Ritkaságok) Budapest, 1986, 121.

2. KÉP. A MOHÁCSI TÖRTÉNELMI EMLÉKHELY „KERENGŐJE" ÉS KONFERENCIATEREMKÉNT, VALAMINT KIÁLLÍTÓTÉRKÉNT MŰKÖDŐ FOGADÓÉPÜLETE, 2018

Az írásos történeti hagyomány alapján nem zárható ki, hogy már a 19. században került elő a csatához köthető tömegsír. Halmay Barna 1926-ban részletesen írt egy, a „Neuer Stall" épületeinél talált, elpusztult sírhelyről: *„A legfontosabb a mai Neuer Stall épületei között 1890-es években lehordott, (nem kiásott) tömegsír.* […] *egy kb. 4 m. széles és ugyanolyan hosszú helyen kb. 2–3 m. magasan igen sok embercsontot és több szúró és vágó fegyvert szedtek ki. A kiszedett csontokat több szekér szállította a sátorhelyi temetőbe. Ma is ott fekszenek egy közös sírban."*[110] Az első két, biztosan a mohácsi csatához köthető tömegsírt Papp László régész lokalizálta Sátorhelynél 1960-ban.[111] Az első tömegsír megtalálásának előzményeiről így írt Papp 1961-ben: *„*[*a*] *Sátorhelyi Á. G.-tól rendelkezésünkre bocsátott kocsi fogatosa, Koller Márton, a hozzá intézett kérdések nyomán közölte, hogy jó egynéhány esztendővel azelőtt a Feketekapu és a gazdaság központi épületei között, az ún. Gesztenyés úttól délre, földmunkálatok alkalmával, földkotrógéppel sok csontot szórtak ki."*[112] Az 1960-ban lokalizált sírhelyeknél kiépítésre kerülő Mohácsi Történelmi

110 Halmay, *Az 1526-iki mohácsi csata,* 62.

111 Érdemes megjegyeznünk, hogy Papp László önkéntes segítői között ott találjuk már Szűcs Józsefet is. Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 237.

112 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 237.

3. KÉP. AZ 1526. ÉVI CSATA EGYIK TÖMEGSÍRJA
A MOHÁCSI TÖRTÉNELMI EMLÉKHELY TERÜLETÉN

Emlékhely *(2. kép)*[113] régészeti megelőző feltárása során 1975-ben és 1976-ban Maráz Borbála további három tömegsírt figyelt meg *(3. kép)*.[114] A megfigyelt öt temetési hely a csata során elesett vagy az összecsapás után kivégzett 800–1000 katona földi maradványait rejtette.[115] Fontos megjegyeznünk, hogy valamennyi sátorhelyi tömegsír esetében az emberi maradványok *in situ* helyzetben való megőrzésére és a sírhelyek visszatemetésére került sor.[116]

A sírokat alapvetően kisszámú leletanyag jellemezte. A Papp László által lokalizált I. számú tömegsírból nyolc darab, 1506 és 1523 között vert *batzen*,[117] továbbá 34 darab réz párizsi kapocs került elő. A II. számú tömegsírból további hét, 1516 és 1525 között vert *batzen* látott napvilágot.[118] Az éremleletek mellett a II. számú sír legfigyelemreméltóbb tárgyi emléke egy három tagból összeilleszthető, vas páncél-könyökrész volt.[119] A régészeti kutatás során megfigyelhető emberi vázakon több esetben tudott az antropológiai vizsgálat vágó- és szúrófegyverek okozta *perimortem* sérüléseket meghatározni, illetve megállapítható volt, hogy a halottakat a hullamerevség elmúltával, de még a holtestek szétesése előtt,

113 Az emlékhely kialakításának koncepciójához lásd: Kovács Gábor, A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. *Néprajzi Értesítő* 77 (1995) 283–303; vö. továbbá Hóvári János e kötetben közölt tanulmányával.
114 Maráz Borbála, A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 24–25.
115 Maráz, A mohácsi csatatér, 24–25; K. Zoffmann, *Az 1526-os mohácsi csata,* 1982.
116 K. Zoffmann, *Az 1526-os mohácsi csata,* 9.
117 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 237–238.
118 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 247–248.
119 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 248.

az összecsapás utáni napokban temették el.[120] Az 1960-ban megtalált első két tömegsírt Papp László hipotetikusan a magyar hadrend ágyúállásaival, illetve a magyar tábor helyével hozta összefüggésbe. Ezt a feltételezést később a Mohácsi Történelmi Emlékhely területének megelőző feltárásait vezető Maráz Borbála megkérdőjelezte.[121] A mohácsi csatatér topográfiájában ma is problematikus a sátorhelyi tömegsírok értelmezése: kérdéses, hogy a temetési helyek a csata melyik szakaszában elesettek földi maradványait rejtik.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egy hadisír nem törvényszerűen kapcsolódik közvetlenül egy összecsapás helyszínéhez.[122] Példa erre az 1415. október 25-én vívott azincourti csata lokalizációs problémája. Az összecsapás topográfiai kérdéskörét jelentős mértékben befolyásolta Sir John Woodford 1818. évi felfedezése, aki megtalálta a csata egyik (tárgyi emlékeket is rejtő) tömegsírját az Azincourt és Tramcourt közötti úttól északra. A felfedezés alapján a kutatók a tömegsír közvetlen közelében feltételezték a százéves háború fontos csataterét. A sírhelynél kialakított és a francia forradalom időszakában elpusztult, gascogne-i emlékkápolna térségében végzett fémkereső műszeres kutatások ugyanakkor negatív eredményeket hoztak: a 15. századi összecsapáshoz egyetlenegy leletet sem lehetett kapcsolni. A csatatér pontosabb (alternatív) lokalizációjára az írásos források újabb áttekintése nyújtott lehetőséget: számos történeti forrás ugyanis ruisseauville-i csatának nevezte az összecsapást, illetve több forrás Ruisseauville és Maisoncelle közé helyezte a küzdelem helyszínét. Továbbá feltételezhető, hogy a Sir Woodford által feltárt tömegsírt „csak" közvetett topográfiai kapcsolat fűzte a csatatérhez: a váltságdíj reményében elfogott, majd később – egy újabb francia támadástól való félelem miatt – az angol táborban meggyilkolt francia lovagok földi maradványait rejtette.[123]

III. 2. Földvár faluhely

Földvár falu a mohácsi csata egyik legnagyobb jelentőséggel bíró topográfiai tereppontja. A faluhelyről Brodarics István a következőket írta: *„Velünk szemben színházi nézőtér formájára hosszan elnyúló domb húzódott, melyen túl a törökök császára ütötte fel táborát, a dombról kis falucska ereszkedett alá egy templommal, ennek Földvár a neve, ott helyezkedtek el az ellenséges lövegek."*[124] A településre vonatkozó középkori okleveles forrásokat Györffy György gyűjtötte össze elsőként.[125] A faluhely kutatásához (a korabeli úthálózat és birtokhatárok problematikájához)

120 Papp, A mohácsi csatatér kutatása, 248–249; K. Zoffmann, *Az 1526-os mohácsi csata*, 11, 14.

121 Maráz, A mohácsi csata régészeti emlékei, 50, 55. (Maráz Borbála a tömegsírok 1976. évi publikálásakor még a következőket írta: „Valószínű, hogy az eddig feltárt sírok a magyar tábor lemészárolt őrségének nyugvóhelyei…". Maráz, A mohácsi csatatér, 25.)

122 Marosi, A mohácsi csatatér régészeti kutatásáról, 353–354.

123 Timothy Sutherland, The Battle of Agincourt: an Alternative Location. In: Tony Pollard–Iain Banks (eds.), *Past Tense*: *Studies in the Archaeology of Conflict*. Leiden–Boston, 2006, 245–263.

124 Brodarics, Igaz történet, 119–120. (Brodericus, *De conflictu,* 51.)

125 Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Budapest, 1987, 302–303.

4. KÉP. A MOHÁCSI CSATA EMLÉKMŰVE MAJSON, 1994

értékes írásos emlékként tartható számon egy 1338-ban és egy 1413-ban, Visegrádon kelt oklevél.[126]

Fontos megemlítenünk még, hogy a Brodarics által megnevezett település az 1526. évi török hadjárat során nem pusztult el végleg. Káldy-Nagy Gyula, Velics Antal és Németh Béla forráskutatásai alapján adatolható, hogy a település a 16. században még létezett: az 1554. évből tizenegy, az 1583. esztendőből kilenc falusi házhelyet említettek a defterek.[127]

Földvár falu helyének meghatározására vonatkozóan a 19–20. században több lokalizációs elmélet is született. Az elmúlt években a „Mohács-kutatásban" hangsúlyos szerepet kapott a Majstól északkeletre található falunyom vizsgálata,[128] és az 1526. évi csata majsi emlékművének felirata („E síkságon volt 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata") is az összecsapás helyszíneként Majs mellett állást foglaló topográfia újragondolása felé mutatott *(4. kép)*.

126 Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső (szerk.), *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. I. Pest/Budapest, 1871, 524–530: 507. sz. 1338, Visegrád. Pál országbíró előtt Ipoltlaka más néven Földvár birtokot Becsei Tötös és Vesszős a szekszárdi apát birtokába bocsátják; Nagy Imre (szerk.), *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő.* VI. Budapest, 1894, 242–245: 159. sz. 1413, Visegrád, máj. 2. Garai Miklós nádor abban a perben, mely Báthmonostori László, Bolyi Gergely és István között Kerekegyház és Körtvélyes nevű birtok határai iránt folyt, a feleket a pécsváradi konvent által újabb határnapra idézteti meg.

127 Papp, Újabb kutatások, 210–211.

128 Kiss, A mohácsi csata, 10.

5. KÉP. A MAJSI BORROMEI SZENT KÁROLY-PLÉBÁNIATEMPLOM ÉSZAK FELŐL

A faluhelyre vonatkozó történeti hagyományról elsők között Gergely Endre emlékezett meg 1926-ban: „Van olyan hagyomány, mely szerint a Majstól közvetlenül keletre eső lejtőn falu lett volna."[129] Később Szűcs József helytörténész folytatott Majs közelében terepbejárásokat, melyek során jelentős számú régészeti leletet, köztük edénytöredékeket, paticsdarabokat, vasszerszámokat, pénzérméket, lószerszámokat és fegyvermaradványokat gyűjtött össze.[130] Négyesi Lajos a majsi dombsortól keletre mintegy 100 000 m^2-nyi területet kutatott át fémkereső műszeres terepbejárás révén 1992 és 1993 között.[131] A faluhely komplex, non-destruktív kutatási módszerekkel történő vizsgálata 2009-ben vette kezdetét a pécsi Janus Pannonius Múzeum vezetésével. A magnetométeres felmérések és terepbejárások eredményeképpen sikerült több, a település főutcájára merőleges irányítású lakóház, illetve egyéb objektum, köztük gödrök és árkok helyét azonosítani.[132] A falunyom vizsgálata kapcsán jelentős jövőbeli állomásnak tartjuk a geofizikai felmérés során meghatározott házhelyek feltárását: értékes kutatási eredmény lenne, ha sikerülne az 1526. évi török hadjárattal összefüggésbe hozható pusztulási periódust azonosítaniuk az ásatóknak. Fontosnak tartjuk még megjegyezni, hogy a település templomhelyét egyelőre nem sikerült lokalizálni, Brodarics Földvár települést viszont egyértelműen templommal rendelke-

129 Gergely, Ásatások, 359.

130 Kiss, A mohácsi csata, 10, 17.

131 Négyesi, A mohácsi csata, 75.

132 Bertók–Polgár, A mohácsi csatatér, 923–928; Bertók, Nekünk Majs kell, 161–170. A faluhely területén 2016 tavaszán a Janus Pannonius Múzeum, a Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, valamint a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Régészeti Tanszék vezetésével zajlott fémkereső műszeres terepbejárás („fémkereső műszeres szakmai nap"). Szabó–Bertók–Gáti–Szajcsán, A mohácsi csatatér, 1–4.

ző faluként írta le.[133] A térség templomainak kérdésköréhez fontos adatot jegyzett le Bohus Imre kanonok 1721-ben, a majsi templomdombon található, 1752-ben épített, Borromei Szent Károly-plébániatemplom *(5. kép)* vonatkozásában: *„A falun kívül egy dombon áll egy ősrégi templom..."*[134] A Bohus-féle híradás szerint a templom szentélye ekkor már beomlott, falai közül csupán a nyugati szakasz állt. (A 18. században emelt templomot először az 1860-as években bővítették észak felől, majd 1936-ban újabb munkálatok következtében a templom alapterülete jelentős mértékben megnövekedett.)[135] Halmay Béla 1926-ban megjelent munkája további értékes közlést hozott a középkori templom épületének pusztulásához: „Még vannak, még ma élnek emberek Majson, kik földjük művelése, azaz szőlőföld forgatása közben az 1870-es években a régi Földvár templom tégláit és alapköveit kiszedték és házukba beépítették. Még akad, ki a domboldalon fekvő szőlőjében csontvázakat tud…"[136] A templomdomb régészeti jelentőségére Gergely Endre is felhívta a kutatás figyelmét: „A majsi róm. kath. templom […] dombja ma gyepes térség, amelyen régi alapfalak nyomai láthatóak. Állítólag ez a domb volt a bevándorolt svábok első temetője. A domb oldalában találhatóak is csontvázak, de ezek – legalább részben – a sváb bevándorlás idejénél sokkal korábbiak."[137] A Janus Pannonius Múzeum munkatársai 2013. év őszén leletmentés során a Borromei Szent Károly-plébániatemplomtól észak-északkeletre, a majsi dombsor keleti lejtőjén több kora újkori sírhelyet tártak fel *(6. kép)*. A régészek a sírokat a rétegtani megfigyelések és a numizmatikai leletek (egy 1627-ben és egy 1628-ban vert körmöcbányai ezüstdenár) segítségével a 17. századra keltezték, valamint a női sírokban talált jellegzetes bronz hajtűk alapján azokat a Baranyában megtelepedő délszláv lakossághoz kötötték.[138] A 2013. évi leletmentés eredményei alapján

6. KÉP. KORA ÚJKORI SÍRHELY A BORROMEI SZENT KÁROLY-PLÉBÁNIATEMPLOM TÉRSÉGÉBEN. A JANUS PANNONIUS MÚZEUM LELETMENTÉSE, 2013

133 Lásd az előző jegyzetben idézett helyeket.
134 Bauhoffer József (összeáll.), *A majsi katolikus templom.* (Majsi Füzetek, 1.) Mohács, 2000, 13.
135 Bauhoffer, *A majsi katolikus templom,* 13–14, 20.
136 Halmay, *Az 1526-iki mohácsi csata,* 61.
137 Gergely, Ásatások, 359.
138 Gaál Erika, A dombóvár–békatói 16–17. századi temető. In: Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi (szerk.), *A Hódoltság régészeti kutatása.* (Opuscula Hungarica, III.) Budapest, 2002, 213, 215;

feltételezhető, hogy a mai Majs területén megjelenő délszláv lakosság még használhatta a Borromei Szent Károly-templom helyén, illetve annak térségében álló korábbi templom temetőjét.

III. 3. A Törökdomb

Az 1526. évi mohácsi csatának két Mohács városi római katolikus templom, a kálváriadombi Csatatéri emlékkápolna és a belvárosi Csatatéri emléktemplom (Fogadalmi templom), valamint a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely is emléket állít.[139] Kevésbé ismert viszont, hogy az összecsapásnak volt egy, már a csatát követően kialakított török emlékhelye is.

A Sátorhely melletti Törökdombhoz kötött zarándokhelyről az egyik első leírás Ibrahim Pecsevi (1574–1649) török történetírótól származik: *„Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet megelőzően ifjú hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmásztam arra a dombra* [ti. a Szultándombra], *mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászkodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlótartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég, a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készítetett, mellette kutat ásatott."*[140] Az 1640 után keletkezett Pecsevi-féle krónikarészlet mellett Evlia Cselebi (1611–1682) török utazó írt a Törökdombról 1663. évi magyarországi útjáról szólva:[141] *„Azt a helyet jelenleg Hünkár tepeszinek mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővízű kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott széttárt karokkal, s midőn az összes harcos ámént mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztesek alakjai, s gázi Báli bég és Hüszrev bég előcsapatai a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.* [...] *A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve űzi el szomjúságát, s közben a kerbelai sík*[142] *és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa*

Wicker Erika, Bácsalmás–Óalmás, Homokbánya 16–17. századi rác temetője. In: Gerelyes–Kovács (szerk.), *A Hódoltság,* 226, 228–230.

139 (Szerző nélkül), A mohácsi emléktemplom. *Új Ember* 1955. augusztus 28., 3; Rózsás József, *A mohácsi Fogadalmi emléktemplom.* Mohács, 1995; *A Mohácsi Történelmi Emlékhely*. Pécs, 1982.

140 Fodor, Ibrahim Pecsevi, 44.

141 Fodor Pál új fordításában idézem: Pap–Fodor–Kitanics–Morva–Szalai–Gyenizse, A mohácsi Törökdomb, 332–333.

142 Az iraki Kerbelánál 680. október 10-én vívta csatáját az Omajjád-dinasztia seregével Ali kalifa fia, Huszajn, aki követőinek maroknyi csapatával együtt elesett. A csata emléknapja a síiták legnagyobb (gyász)ünnepe (Fodor Pál jegyzete a fordításhoz).

budai vezír ásatott, mondván: »*Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne rágják* össze.« *Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs*[143] *éjszakáján sokszor világított fény e negyvenezer vértanú fölött.*"

Sir Paul Rycaut (1629–1700) angol utazó és diplomata az 1700-ban megjelent *The History of the Turks...* című munkájában az 1687. évi Harsány-hegyi összecsapás (vagy „második mohácsi csata") kapcsán emlékezett meg a zarándokhelyről: *„...ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett* [*ott*]*, amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen."*[144]

Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratban megforduló Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651–1725) nápolyi jogász és utazó az 1704-ben kiadott *Viaggi per Europa* II. kötetében a következő, a Törökdombra vonatkoztatható leírással kísérte a hadjárat leírását: *„*[*az*] *egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos magyar király és a maga győzelme emlékére, és hamis prófétája iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott".*[145] A fa pavilonnal, kúttal és árokkal rendelkező emlékhely vélhetőleg az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat idején pusztult el.[146]

A Törökdomb terepi vizsgálata a mohácsi csata hadtörténeti kutatásával párhuzamosan vette kezdetét. Kápolnai Pauer István 1889-ben a következőket írta a mohácsi csatát elemző tanulmányában a magaslatról: „A Földvári pusztához tartozó földeken, közel a mostani »Új istálók«-hoz, nyilván emberek által összehordott domb emelkedik ki a síkságból; e dombot most is »Törökdomb«-nak nevezik; hossza 300 méter, szélessége most jelentéktelen, de igen valószínű, hogy hajdanában sokkal szélesebb volt, de régebben a keleti oldalát alámosó patak által vált mindinkább keskenyebbé, később pedig a nagy műútnak vágatott el belőle egy tekintélyes rész."[147] A Törökdombnál Szurmay Sándor is végzett helyszíni szemlét. 1901-ben megjelent közlésében a következő szavakkal jellemezte a magaslatot: „…ma tulajdonképpen már nem egyéb, mint az országút keleti szélén húzódó több helyt megszakadt, alig 1-2 méter magas és ugyanannyi széles szabálytalan begyepesedett földhányás."[148] Szurmay írásában jövőbeli hitelesítő feltárásokat javasolt, mert elképzelhetőnek tartotta, hogy a dombnál temették el az

143 Kadr (elrendelés) éjszakája: ramazán hó 27-ike, amikor a Korán leszállt az égből, és Gábriel arkangyal kinyilatkoztatta Mohamednek. Berát (megbocsájtás) éjszakája: a sában hó 14. és 15. napja közötti szent éjszaka. Mirádzs (Mohamed égi utazásának) éjszakája: redzseb hó 26 (Fodor Pál jegyzete a fordításhoz).

144 Sir Paul Rycaut, *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679 ... until the End of the Year 1698, and 1699.* London, 1700, 245; Polgár Balázs, A *The History of the Turks*… leírása az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 424–425.

145 Jászay Magda, Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115:2 (2002) 413.

146 *Evlia Cselebi*, 223; Fodor, Ibrahim Pecsevi, 243.

147 Kápolnai Pauer, A mohácsi hadjárat, 442–443.

148 Szurmay, *A mohácsi hadjárat,* 50.

1526. évi összecsapás török halottait.[149] A Törökdombnál végül 1924-ben, Gergely Endre vezetésével indultak meg a régészeti feltárások. Az ásatási munkálatokról a *Pécsi Lapok* a következőképpen számolt be: „A Hadtörténelmi Múzeum próbaásatások megejtése céljából leküldte Mohácsra Gergely Imre [sic!] főhadnagyot, hadtörténelmi szakírót, a sátorhelyi ásatások bevezetése céljából. Gergely főhadnagy tíz munkással hozzáfogott a Törökdomb föltárásához és egy római pénzre, valamint római téglahalmazra bukkantak. A csárdán aluli próba csatornánál pedig, a Csele-pataki ős-földlakásokhoz hasonló neolit-korabeli cserepekre, tűzhelyekre akadtak. Az uradalmi istálló körüli ásatásoknál már korábban találtak sarkantyúdarabokat s egyéb fegyvereket, de azok[at] Főherceglakra szállították le."[150] Brand Ede 1924-ben, a *Mohácsi Hírlap*ban tudósított Gergely ásatásairól. Cikkében a Törökdomb földművéről is megemlékezett: „Az egész, gyűrű alakú dombot egy gyűrűalaku [sic!] sánc övezi […]."[151] Az 1925-ben folytatódó terepkutatásokról a Dunántúl tájékoztatta az olvasókat: „Gergely Endre ny. százados a Hadtörténeti Múzeum titkára vasárnap már Mohácsra érkezett s onnan Sátorhelyre ment, hogy az ásatásokhoz szükséges előzetes puhatolózásokat megkezdje."[152] Gergely Endre kutatási eredményeit 1926-ban, a Lukinich Imre által szerkesztett Mohács-emlékkötetben adta közre. 1924. évi ásatási eredményeinek bemutatását megelőzően Gergely a Törökdomb helynév lehetséges eredetét is vizsgálta: „Hogy a Törökdomb mai nevét honnan vette, nem ismeretes. De igen valószínű, hogy a környék lakossága nevezte el így, még pedig azért, mert körülbelül a boszniai okkupáció ideéig évente meglátogatták a törökök, azaz mohamedánok; ezenkívül a mellette elutazó törökök is fel szoktak volt rá menni imádkozni."[153] A magaslat 1924. évi állapotát a következőképpen írta le: „A Törökdomb közvetlenül a vizslaki régi Dunaparton fekvő majdnem köralakú, lapos tetejű fűvel benőtt halom, melynek szélessége 26–27 m., magassága mintegy 25 m. A part felőli oldal kivételével alacsony sánc veszi körül. Déli, keleti és északkeleti oldalán horpadások voltak láthatók, amelyek régebbi ásások nyomai."[154] Gergely kutatásai során észak-déli irányban, egy 1,5 m széles kutatóárokkal vágta át a dombot. A feltárások során tett megfigyelések alapján már Gergely Endre is feltételezett egy bizonytalan korú építményt a lelőhelyen: „Az egész föld elvan keverve habarcs- és téglatörmelékkel és tégladarabokkal. Néhány egész, de bélyegezetlen római tégla került elő, valamint szegélyes tetőtégladarabok is. […] talán valamely épület kiürített alapfalárkai vannak a halom alatt."[155]

149 Szurmay, *A mohácsi hadjárat,* 50.

150 (Szerző nélkül), Ásatások. *Pécsi Lapok* 1924. október 26., 5.

151 Brand, Ásatások a mohácsi csatasíkon, 2.

152 Horváth Kázmér, Megkezdődtek az ásatások a mohácsi csatamezőn. *Dunántúl* 1925. október 24., 2.

153 Gergely, Ásatások, 350.

154 Gergely, Ásatások, 350–351. (Érdemes megjegyeznünk, hogy Gergely Endrének a Törökdombra vonatkozó méretadatai nem feleltethetők meg a Szurmay Sándor által 1901-ben közöltekkel. Gergelynek a Törökdomb magasságára vonatkozó számadatát tévesnek tartjuk; vö. Szurmay, *A mohácsi hadjárat,* 50.)

155 Gergely, Ásatások, 351.

7. KÉP. A TÖRÖKDOMB RÉSZLETE KELET FELŐL, 2018

Gergely 1925-ben már nem folytatta az 1924-ben megkezdett feltárásokat, mivel nem sikerült a mohácsi csatához kapcsolódó tömegsírokat találnia a helyszínen. A domb tervszerű korai ásatása így véget ért.

A Törökdombon lokalizált, bizonytalan korú építmény legrészletesebb régészeti leírása Kiss Attila 1974-ben írt kutatási jelentéséből származik: „A domb keleti oldalát cca. 6-7 méter mélységben levágták. Ennek a meredek falnak a profiljában kiszedett falmaradványokat tartalmazó tölcsér alakú beásás figyelhető meg. A felül 5–7 méter széles beásás alja egy cca. 2 m átmérőjű, kőralakú, téglákból szabálytalanul földbe rakott téglaépítményhez vezetett. A domb aljában levő járószinttől cca. 1,5 m-re kiemelkedő, nagy méretű, római kori téglákból rakott kúpalakú építmény tetején egy kút nyílott. A belül igen szabályosan kirakott, téglával falazott kút belső alakja négyzetes, oldalai 76 × 76 cm méretűek. A kút nyugati oldalán egymástól 35 cm-re a falba besüllyesztett lépcsőfokok voltak; ezeket a lépcsőfokokat úgy készítették el, hogy a kút téglafalába ezeknek a fokoknak a helyén a tégla rakásakor egy-egy téglahelyet kihagytak…”[156] A munkálatok során a dombtetőtől mért 9,5–10 m-es mélységben még nem sikerült elérni a kút fenekét. A kutat Kiss Attila a felhasznált római téglák ellenére (a habarcs alapján) török korinak vélte. A kút feltöltéséből sajnálatos módon nem került elő lelet, a kút környékéről azonban felszedték a késő középkorinak datált kerámiát.[157] A Törökdomb pusztulásáról több régészeti adattári dokumentum is tanúskodik: 1969-ben a sátorhelyi állami gazdaság területén

156 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XII.226/1974. Jelentés, törökkori kút. (Újistálló – Törökdomb, 1984, Kiss Attila.) 1.

157 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XII.226/1974. Jelentés, törökkori kút. (Újistálló – Törökdomb, 1984, Kiss Attila.) 1.

8. KÉP. RÓMAI KORI *TEGULA* TÖREDÉKE A TÖRÖKDOMBRÓL, 2018

levő vasút töltéséhez, 1975-ben a sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékpark építőmunkálataihoz hordtak el jelentős mennyiségű földet a dombból.[158] Maráz Borbála egy 1975 augusztusában készített régészeti jelentése szerint a dombot ekkorra már „90%-ban elhordták", bár a domb oldalában még láthatók voltak a „római téglákból rakott kút és falak maradványai".[159] A lelőhely pusztulása sajnálatos módon a továbbiakban is folytatódott. Kiss Attila egy 1977 júniusában talált, római kori oszlop kapcsán tett helyszíni szemléről beszámoló jelentésben bányaként írta le a lelőhelyet.[160] A sátorhelyi volt állami gazdaság épületegyütteseinél, az 56-os autóúttól közvetlenül keletre ma is jól azonosítható a terepen a mocsaras környezetéből kiemelkedő, észak–déli irányítású magaslat maradványa *(7. kép)*. A Törökdomb tetején földmérési alappont található, a domb keleti oldalában sajnálatos módon különösen jelentős kárt okozott az erózió. A talajfelszínen több római kori – bélyeg nélküli – *imbrex*- és *tegula*töredék figyelhető meg *(8. kép)*.[161]

158 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: IV.73/1970. Jelentés, XVI. századi cserép. (Nagynyárád – Sátorhely – Törökdomb, 1981, Kiss Attila.) 1; Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XXI.238/1977. Jelentés, római kori peremes téglatöredékek. (Sátorhely – Törökdomb, 1975, Krasznai Péter.) 1.

159 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: XXI.236/1977. Jelentés, római, késő középkori leletek. (Nagynyárád – Sátorhely, 1975, Maráz Borbála.) 1.

160 Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár. Nyt. szám: I.7/1981. Jelentés, római oszlop. (Nagynyárád – Sátorhely – Törökdomb, 1981, Kiss Attila.) 1.

161 A Törökdomb újabb, interdiszciplináris kutatásához lásd: Pap–Fodor–Kitanics–Morva–Szalai–Genizse: A mohácsi Törökdomb, 325–345.

9. KÉP. LÖVEGCSŐ A MOHÁCSI EMLÉKKÁPOLNÁNÁL, 2018

III. 4. Kitekintés

A mohácsi csatatér hadtörténeti, illetve hadtörténeti régészeti vizsgálata jelentős múltra tekint vissza. A megkezdett kutatások folytatásához több intézményen átívelő platformot teremt a „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet" elnevezésű kutatási program. A további régészeti kutatások elengedhetetlen állomásának tartjuk az 1526. évi csatához köthető szórvány tárgyi emlékanyag teljességre törekvő összegyűjtését és leírását. Sok lelet értelmezését ugyanis döntően meghatározták a csatatér vélelmezett helyszínére vonatkozó prekoncepciók. Szemléletes példa erre a Mohács városi emlékkápolnánál elhelyezett vas lövegcsövek *(9. kép)* 19. századi interpretációs kísérlete: „A főajtón innen és tul van fölállítva egy-egy ágyu, és egy harmadik a sekrestye ajtaja előtt, melyek a mohácsi mezőn szántás közben fedeztettek föl már sok évek előtt, és annak előtte kettő közülük nep. sz. János szobránál volt fölállítva, egy pedig a városháza udvarán hevert. Ez ágyuk vasból készültek, rövidek, idomtalanok és már nagyban rozsdaemésztettek; de semmi kétség benne, hogy az 1526-iki gyászos csatában szerepeltek, minthogy azon a harczmezőn találtattak, és így nagybecsü emlékek itten."[162] Érdemes megjegyeznünk, hogy a lövegcsövek 16. századi keltezését Brand Ede – Aggházy Kamil írásos szakvéleményét felhasználva – cáfolta 1924-ben.[163]

A csata hadtörténeti, a csatatér régészeti, illetve tájtörténeti kutatása várhatóan a jövőben jelentős mértékben tovább fogja árnyalni az 1526. évi összecsapással kapcsolatos ismereteket.

162 Pest, sept. 1. [Szerző nélkül.] *Katholikus Néplap* 1863. szeptember 10., 299.

163 Brand Ede, Jelentés a Mohácsi – II. Lajos – Múzeum 1924-ik évi működéséről. *Mohácsi Hírlap* 1924. március 22., 2.

Polgár Balázs*

A MÁSODIK MOHÁCSI CSATA MÍTOSZA ÉS VALÓSÁGA I.[1]

I. CSATA A HARSÁNY-HEGYNÉL (1687)

1686-ban, Buda visszavétele után a Fényes Porta uralma végleg megingott Magyarországon. A bécsi hadvezetés 1687-ben már Belgrád bevételét tűzte ki célul. A „Belgrád kulcsának" tartott Eszék ostromára készülő Lotaringiai V. Károly herceg negyvenezer és Miksa Emánuel bajor választó húszezer főt számláló serege július 15-én egyesült Siklósnál. Azonban a július 18-án Eszékhez érkező keresztény katonaságnak azzal kellett szembesülnie, hogy az ellenség meghiúsította a gyors és sikeres ostromot, mivel addigra erős sáncrendszert emelt az erősség körül. Lotaringiai Károly hada jelentős embervesztéseget szenvedett el az ostrom kezdetekor, ezért a fővezér elhatározta, hogy kicsalogatja az oszmán erőket az eszéki sáncok mögül, így az ostrommal felhagyva elvonult seregével Eszék alól. Szulejmán nagyvezír tévesen úgy értelmezte Lotaringiai Károly hadmozdulatát, hogy ellenfele visszavonul, amivel esélyt ad a szövetséges keresztény erők szétzúzására. Ezért Szulejmán kivonult Eszékről hatvanezer főt számláló hadával, és követni kezdte a keresztény katonaságot.

A két, nagyjából azonos erejű sereg döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én, a Harsány-hegy térségében került sor *(1. kép)*.

A csata első fázisa a Mohács és Siklós közötti úton vonuló keresztény had Miksa Emánuel választófejedelem irányította balszárnya elleni török támadással vette kezdetét. A bajorok muskétatüzének és a Lotaringiai Károly által irányított, a jobbszárnyról történő gyors erőátcsoportosításnak köszönhetően sikerült visszavonulásra kényszeríteni a törököket. Az összecsapás második fázisában már a keresztény had kezdeményezett: a délutáni órákban Lotaringiai Károly döntő támadást intézett a pölöcskei (perecskei) ferences kolostorrom térségében elhelyezkedő oszmán-török tábor ellen. A szpáhi lovasság meghátrálása

* A szerző HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa.

1 Jelen tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet" című (az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében folytatott és az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Régészeti Programjában megvédett *Oszmán-török kori csataterek régészeti kutatása Magyarországon* című disszertációmhoz kapcsolódó kutatás eredménye.

1. KÉP. A HARSÁNY-HEGY DÉLKELET FELŐL

után a janicsár gyalogság magára maradt, és sokáig elkeseredett harcot vívott a még befejezetlen sáncokban. A keresztény sereg teljes győzelmet aratott: az oszmán-török tábor, a hadipénztár és a hadianyag Lotaringiai Károly herceg seregének kezére került, a fővezér becslései szerint az oszmánok veszteségei tízezer főre rúgtak. A Fényes Porta válsághelyzetben veszítette el akcióképességét: a birodalomban janicsárlázadások törtek ki, szultánváltásra került sor, és Konstantinápolynak a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erősségét, Eszéket is fel kellett adnia 1687-ben.[2]

Mohácson, Nagyharsányon és Villányon több jelentős emlékhelyet és emlékművet találunk, amelyek az összecsapásra emlékeztetnek. A sort időrendben az első és a második mohácsi csata mementójának szánt, a Mohács városi Kálvária-dombon, a 19. században emelt emlékkápolna nyitja meg.[3] Az összecsapás 250. évfordulója kapcsán, 1937-ben avatták fel Mohács főterén Martinelli Jenő (1886–1949) *Zászlótartók* című, háromalakos kő szoborcsoportját *(2. kép)*.[4] Később, a csata 300. évfordulója alkalmából a nagyharsányi evangélikus templom-

2 Lakatos Géza, A második mohácsi csata. *Magyar Katonai Szemle* 7:8 (1937) 199–209; Veress D. Csaba, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények* 34:4 (1987) 691–715; Sugár István, *Lehanyatlik a török félhold*. Budapest, 1983, 180–201; Szakály Ferenc, *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718.* Budapest, 1986, 75–81; Varga J. János, *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, 1986, 150–160; *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689)*. (Documenta Hungarorum in Gallia, 3.) Ford. Kerekes Dóra. Paris–Budapest–Szeged, 2007, 24–25; *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine.* Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth. Paris, 2017, 447–448.

3 [Szerző nélkül], Pest, sept. 1. *Katholikus Néplap* 1863. szeptember 10., 298–299.

4 A Pesti Napló 1937. augusztus 13-i számának közlése szerint *„az emlékmű alapjaiba a dunántúli városok polgármesterei, illetve azok képviselői városukból, a hősök temetőjéből magukkal hozott*

2. KÉP. A MOHÁCSI EMLÉKKÁPOLNA (BALRA) ÉS MARTINELLI *ZÁSZLÓTARTÓK* CÍMŰ SZOBRA (JOBBRA)

ban, illetve az általános iskola épülete mellett helyeztek el márványból készült emléktáblát és kőből faragott emlékművet. 2012-ben a nagyharsányi szoborpark területén fektették le a Harsány-hegyi csata emlékművének alapkövét, a kereszt alakú, a talapzatánál címerekkel díszített emlékművet pedig 2014-ben állították fel *(3. kép)*. Az összecsapás legjelentősebb villányi emlékhelyét, a Csatatér-kilátót a Templom-hegyen alakították ki 2011-ben *(4. kép)*.

I. 1. Historiográfiai áttekintés

Kijelenthetjük, hogy az 1687. évi Harsány-hegyi csata a magyarországi visszafoglaló háborúk (1683–1699, 1716–1718) egyik legjobban dokumentált, leggazdagabb képi és írásos forrásbázissal rendelkező összecsapása, amelynek hadtörténeti kutatása napjainkra már jelentős múlttal rendelkezik.[5] A 19. századi magyarországi közlések sorát Holéczy Mihály 1834-ben, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain megjelent munkájával kezdhetjük. Holéczy forrásmegjelölés nélkül dolgozta fel a Dunántúl 1683 és 1690 közötti felszabadításának történetét, és az 1687. évi események ismertetésekor hosszabban írt a Harsány-hegyi csatáról is. Az összecsapás részletező leírása azt sugallja, hogy a szerző korabeli írásos források bevonásával dolgozhatott.[6] A 19. századi munkák sorából még Nagykéri Scitovszky

földet helyeztek el". [Szerző nélkül], A második mohácsi csata emlékünnepe. *Pesti Napló* 1937. augusztus 13., *12.*

5 Az összecsapásnak az európai közvéleményben betöltött helyét jól szimbolizálja a Magyar Nemzeti Múzeum egyik rézkarca, amelyik az 1571. évi lepantói csatával együtt láttatta a Harsány-hegyi csatát (Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MNM MTK), ltsz.: 773).

6 Holéczy Mihály, A szabadító háború Dunán túl. *Tudományos Gyűjtemény* 18:1 (1834) 54–59.

3. KÉP. A NAGYHARSÁNYI EVANGÉLIKUS TEMPLOM EMLÉKTÁBLÁJA (BALRA), A KÖZSÉGBELI EMLÉKKŐ (KÖZÉPEN) ÉS A NAGYHARSÁNYI SZOBORPARK EMLÉKMŰVE (JOBBRA)

János 1845-ben kiadott *Baranya* című monográfiáját, valamint Németh Béla 1897-ben megjelent *Baranya Szent Istvántól a jelenkorig* című tanulmányát említhetjük meg.[7] Nagykéri Scitovszky írása nem hadtudományi célzattal keletkezett, hanem Baranya megye jellegzetességeit kívánta tájtörténeti és történeti szempontból összegezni. A püspök röviden a Harsány-hegyi csatára is kitért munkájában. Sajnálatos módon könyvében nem találunk forrásmegjelölést. A nyilvánvaló tévedések ellenére egyes aprólékos részletek (a csatában zsákmányolt javak, állatok, tüzérségi eszközök részletes lejegyzése és az összecsapás után tartott *Te Deum*) azt sejtetik, hogy a csataleíráskor Holéczyhez hasonlóan Nagykéri Scitovszky is forrásból dolgozott.[8] Németh Béla közlésében a Harsány-hegyi összecsapásra vonatkozó információk különösen értékesek, hiszen a szerző a föld felszínén még látható török sáncok nyomairól is megemlékezett írásában.[9]

A Buda bevételét követő esztendő magyarországi törökellenes hadjárata és az azt lezáró Harsány-hegyi csata első jelentős levéltári forráskutatása Horváth Kázmér nevéhez köthető.[10] Horváth Kázmér 1931. évi külföldi kutatóútjának célját a következő szavakkal foglalta össze: „Kutatásaimnak célja az 1687. évi hadjárat megírása, főként azonban a II. mohácsi csata helyszínének és lefolyásá-

7 Nagykéri Scitovszky János, *Baranya. Emlékirat*. Pécs, 1845; Németh Béla, Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. In: Várady Ferenc (szerk.), *Baranya múltja és jelenje.* II. Pécs, 1897, 209–730.

8 Nagykéri Scitovszky, *Baranya,* 187–189.

9 Németh, Baranya Szent Istvántól, 485–486.

10 Horváth Kázmér, A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. I. *Dunavidék* 1931. április 26., 2; Horváth Kázmér, A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. II. *Dunavidék* 1931. május 3., 2; Horváth Kázmér, A II. mohácsi csatára vonatkozó kutatások és annak eredményei. III. *Dunavidék* 1931. május 10., 2.

4. KÉP. A VILLÁNYI CSATATÉR-KILÁTÓ

nak megállapítása volt, másodsorban pedig azon emlékek összegyűjtése, amelyek külföldön a II. mohácsi csatára vonatkoznak. […] Főként azt szerettem volna megállapítani, hogy hol volt a csata színhelye, hol és merre állhattak a magyar és török csapatok és pedig földrajzilag is. Végül merre vezetett a csatában szereplő hadiút Mohács és Siklós között."[11] Horváth a budapesti Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület által is támogatott külföldi kutatóútjának első állomásaként a bécsi hadilevéltárban dolgozott, ahol főleg az 1687. évi hadjárat és az augusztus 12-i Harsány-hegyi csata eseménytörténetére vonatkozóan végzett levéltári kutatásokat.[12] A forrásgyűjtést ezt követően Berlinben és Karlsruhében folytatta. A karlsruhei levéltári kutatás különösen jelentős eredményének számít, hogy hozzáfért Lotaringiai Károly herceg 1687. évi hadinaplójához, Badeni Lajos őrgróf számos, a hadjárat során kelt leveléhez, illetve jelentéséhez, továbbá Miksa Emánuel választófejedelem I. Lipóthoz írt leveléhez, amelyben a győztes csatáról számolt be.[13] A karlsruhei tartózkodás során a Landesmuseum *Turkensaal* nevű részében a Harsány-hegyi csatában zsákmányolt fegyvereket is talált. Horváth Kázmér Münchenben fejezte be 1931. évi kutatásait. Sajnálatos módon nem sikerült a bajor levéltárból dokumentum-másolatokat hazahoznia. A csak rövid ideig tartó itteni tartózkodás során Miksa Emánuel 1687. évi hadinaplójába és a hadjárat során keletkezett egyéb, a választófejedelem személyéhez kapcsolódó dokumentumokba tekinthetett be.[14] Horváth később, a második mohácsi csata 250. évfordulója alkalmából, a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület és a Mohácsi II. Lajos Múzeum Egyesület Mohácson tartott vándorgyűlésén is előadta kutatási eredményeit.[15] 1973-ban bekövetkezett halálát követően – egészen pontosan 1975-től – az általa még 1931-ben összegyűjtött levéltári anyagot Szita László pécsi levéltáros gondozta tovább. A Horváth-hagyaték dokumentumai (jelentős mértékben tovább gyarapítva) az ő szerkesztésében jelentek meg

11 Horváth, A II. mohácsi csatára vonatkozó, I. 2.
12 Uo.
13 Horváth, A II. mohácsi csatára vonatkozó, II. 2.
14 Horváth, A II. mohácsi csatára vonatkozó, II. 2; III. 2.
15 [Szerző nélkül], A mohácsi csata emlékünnepei. *Budapesti Hírlap* 1937. augusztus 10., 8. (Lásd még: [Szerző nélkül], A mohácsi ünnepek. *Újság* 1937. augusztus 10., 9.)

1987-ben egy forrásgyűjteményben, amelyben 53 korabeli hadinapló (részlet), jelentés, levél, illetve egyéb híradás jegyzetelt, magyar nyelvű fordítását olvashatjuk.[16] A forrásgyűjtemény 1987. évi megjelenését követő időszakból külön ki kell emelnünk Szita László 1995-ös közlését, ahol huszonnégy, korabeli bécsi, frankfurti, salzburgi és müncheni újságban (*Titellose Zeitung*, *Ordentliche Wochentliche Post-Zeutung*, *Journal*, *Mercuri Relation*, *Europaeische Zeitung*, *Extract Schreiben*) megjelent, bécsi haditudósításokon alapuló sajtóhíradást publikált.[17]

Napjainkig kevés, a Harsány-hegyi csatára vonatkozó oszmán-török forrást ültettek át magyar nyelvre. Szinte egyetlen példát tudunk megemlíteni, mégpedig a Káldy-Nagy Gyula fordításában 1968-ban megjelent Szilahtár Findiklili Mehmed aga (1658?–1723) udvari történetíró krónikájának az 1687. évi magyarországi hadjáratot leíró részeit.[18] Az oszmán-török kútfők elemzésének hiányát némiképp tovább mérsékeli Hóvári János 1989-ben napvilágot látott tanulmánya, amelyben Szilahtár Mehmed és Mehmed Rasid krónikájának az 1687. évi hadjáratra vonatkozó forráshelyeit elemezte összehasonlító jelleggel.[19] Érdemes megjegyeznünk, hogy Sándor Pál erdélyi követ fennmaradt beszámolójának köszönhetően korabeli magyar nyelvű forrással is rendelkezünk a Harsány-hegyi csatáról. Az erdélyi követ Apafi Mihályhoz címzett levele *„Datum die 14. Septembris Anno et loco in praescriptis"* keletkezett,[20] a jelentés a *Török-Magyarkori Történelmi Emlékek* sorozatban 1872-ben látott napvilágot Szilády Áron és Szilágyi Sándor jegyzeteivel.[21]

A Harsány-hegyi csata első hazai, hadtörténészi ismertetése Balkay Dezső nevéhez fűződik: a pécsi hadapródiskola tanára a *Pécsi Napló* hasábjain 1913-ban jelentetett meg immár bécsi levéltári forrásokra hivatkozó írást.[22] (A Balkay által forrásként hivatkozott munkák sorában megtalálhatjuk Philipp Röder Badeni Lajos

16 Szita László (szerk.), *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Pécs, 1987.

17 Szita László, Bécsi haditudósítások az 1687. évi török elleni hadjáratról (1687. május–november). In: Szita László (szerk.), *Baranyai történetírás 1992/1995.* Pécs, 1995, 37–84. Szita László forráskutatásaihoz lásd még: Szita László, Újabb adatok az 1687. évi török elleni hadjárat történetéhez. *Baranyai Levéltári Füzetek* 117 (1989) 27–50.

18 Szilahtár török krónikás leírása a Magyarországra küldött török felmentő sereg hadműveleteiről, a török uralom térvesztéséről. Ford. Káldy-Nagy Gyula. In: Sinkovics István (szerk.), *Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II/2: 1526–1790. Budapest, 1968, 680–690.

19 Hóvári János, A nagyharsányi csata török szemmel. In: Szita László (szerk.), *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688.* Pécs, 1989, 65–73. Kerekes Dóra 2007-ben készítette el Pierre de Girardin konstantinápolyi francia követ 1687–1688-ban összeállított feljegyzéseinek (*Mémoires sur les revenues et dépenses de l'Empire ottoman et sur son organisation militaire par M. de Girardin*) kritikai elemzését (lásd a 2. jegyzetben). Sajnálatos módon Girardin egyáltalán nem reflektált az 1687. évi magyarországi hadjáratra (*„Je ne veux pas dire qu'ils ayent donné lieu à la perte de la derniere bataille de Muhaz ..."*), munkája inkább a Harsány-hegyi csatavesztés utáni török birodalom belpolitikájának értékes forrása. *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései,* 73.

20 „Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem!", Sándor Pál követ levele Apafi Mihályhoz, 1687. szeptember 14.: *Török-Magyarkori Történelmi Emlékek.* 7. Szerk. és jegyzetekkel ellátta: Szilárdy Áron–Szilágyi Sándor. Budapest, 1872, 263: CCVI. sz.

21 „Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem!", 259–264. (A levél egyes részleteit Veress D. Csaba is idézte: *Várak Baranyában*. Budapest, 1992, 162, 169–170, 171–172.)

22 Balkay Dezső, A nagy-harsányi csata 1687. augusztus 12-én. *Pécsi Napló* 1913. augusztus 12., 1–4.

őrgróf, császári tábornagyról írt kétkötetes monográfiáját is. A szerző az 1842-ben megjelent munkájában a második mohácsi csata leírását vázlatrajzzal is kísérte.)[23] 1937-ben Lakatos Géza a *Magyar Katonai Szemlé*ben közölt hosszabb terjedelmű, lábjegyzetekkel és forráshivatkozásokkal sajnálatos módon nem kísért írást.[24] Lakatos részletesen bemutatta az 1687. évi hadjárat fő eseményeit, az augusztus 12-i összecsapás leírását pedig vázlatrajzzal is ellátta,[25] valamint a történeti táj változásaira is reflektált: „Az akkori terep annyiban tér el a maitól, hogy a Harsánytól délre fekvő erdőségek, továbbá Villánytól délre a cserjés és a Karasicza-patak menti mocsarak ma már nincsenek meg…"[26] Lakatos Géza után Doberdói Bánlaky József 1941-ben *A magyar nemzet hadtörténete* címet viselő könyvsorozatban elemezte az 1687. évi magyarországi hadjáratot. Lakatoshoz hasonlóan a Harsány-hegyi csata leírásakor az eseménytörténetre helyezte a hangsúlyt, s kevésbé figyelt arra, hogy a hadmozdulatokat kivetítse a terepre.[27]

A Harsány-hegyi csata hadtörténeti kutatásának első jelentős szintetizálását a Baranya Megyei Levéltár és a Siklósi Várbarátok Köre által szervezett 1987. évi siklósi nemzetközi konferencia előadássorozata, valamint az előadások írott változatait tartalmazó, Szita László által szerkesztett, 1989-ben megjelent konferenciakötetet adta.[28] A kötetben több hadtörténeti munkát olvashatunk a Harsány-hegyi csata, illetve az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat témaköréről. Veress D. Csaba és Nagy Lajos tanulmányaiban jelentős eltérések figyelhetők meg a keresztény szövetséges had vonulási útjára és a csata főbb fázisainak lokalizálására vonatkozóan.[29] A kötetet záró írásában Szita László szintetizálta a hadtörténeti kutatásokat. Ebben Veress D. Csaba véleményét fogadta el, és amellett foglalt állást, hogy a csatatér a Harsány-hegy keleti, illetve délkeleti térségébe helyezhető el.[30] A hazai hadtörténeti kutatás további monografikus munkákban, illetve tanulmányokban is foglalkozott a Harsány-hegyi csata témakörével az 1980-as években.[31] Sugár István, Szakály Ferenc, Varga J. János és Veress D. Csaba szintetizáló, hadtörténeti vonatkozású kutatásai mellett az 1687. augusztus 12-i összecsapással kapcsolatos, újabban feltárt források fordítá-

23 Philipp Röder, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden wider die Türken.* Karlsruhe, 1842, Schlacht am Berge Harsan (oldalszám nélkül).

24 Lakatos, A második mohácsi csata. A szerző védelmében meg kell említeni, hogy 1945 előtt sem a *Magyar Katonai Szemle*, sem a *Hadtörténelmi Közlemények* nem jeleskedett a jegyzetelésben.

25 Lakatos, A második mohácsi csata, 204–207.

26 Lakatos, A második mohácsi csata, 205.

27 Doberdói Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész*: *1683–1699*. Budapest, 1941, 327–330.

28 Szita László, Nemzetközi hadtörténész konferencia Siklóson. *Levéltári Szemle* 38:2 (1988) 86–89; Szita (szerk.), *Előadások és tanulmányok.*

29 Veress D. Csaba, Hol zajlott le a „második mohácsi" vagy a „harsányi-hegyi csata" 1687. augusztus 12-én? In: Szita (szerk.), *Előadások és tanulmányok,* 49–61; Nagy Lajos, A nagyharsányi csata. In: Szita (szerk.), *Előadások és tanulmányok,* 43–48.

30 Szita László, Kutatási problémák az 1687. évi hadjárat történetéről. In: Szita (szerk.), *Előadások és tanulmányok,* 311–323.

31 Sugár, *Lehanyatlik a török félhold,* 180–192; Szakály, *Hungaria eliberata*, 75–81; Varga J., *A fogyó félhold*, 150–160; Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata" (vö. Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi").

sait és elemzéseit is fontos megemlítenünk. Jászay Magda 2002-ben publikálta a nápolyi Giovanni Carerinek az 1687. évi magyarországi hadjáratról szóló visszaemlékezéseit.[32] Később F. Molnár Mónika készítette el Luigi Ferdinando Marsigli *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról...* írt és a Harsány-hegyi csatáról is beszámoló művének fordítását.[33] Különösen jelentősek még a Lotaringiai V. Károly Bécsben őrzött hadinaplóira irányuló legújabb forráskutatások: a François Le Bègue által összeállított napló szövegének elemzését és betűhív közlését Tóth Ferenc végezte el 2017-ben.[34] Az újabb forrásfordítások felsorolásának befejezéseként a James Fitz-James francia marsall memoárjából, valamint a Sir Paul Rycaut angol diplomata *The History of the Turks…* című könyvéből származó csataleírások magyar nyelvre való átültetését említhetjük meg 2017–2018-ból.[35]

II. A HARSÁNY-HEGYI CSATA ÍRÁSOS FORRÁSAI

A csatáról beszámoló írásos emlékeket a hadinaplók/naplók, a levelek/diplomáciai jelentések és a csata után keletkezett történeti munkák csoportjába sorolhatjuk. Az események elsődleges forrásait a hadjárat során keletkezett naplók, levelek és diplomáciai jelentések képezik, az összecsapás másodlagos forrásainak a jóval a hadjárat után összeállított történeti összefoglalásokat tartjuk. A továbbiakban az 1687. évi magyarországi hadjárat és a Harsány-hegyi csata legjelentősebb forrásait tekintjük át.

II. 1. Hadinaplók/naplók

A magyarországi hadjárat és a Harsány-hegyi csata elsődleges forrásait a szövetséges keresztény had fővezéreinek, illetve a vezérkar tagjainak hadinaplói adják. Lotaringiai V. Károly herceg, Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Tobias von Hasslingen vezérőrnagy naplójának magyar nyelvű fordítása 1987-ben jelent meg először Szita László és Nagy Lajos gondozásában.[36] Lotaringiai Károly

32 Jászay Magda, Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115:2 (2002) 399–419.

33 Luigi Ferdinando Marsigli, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról.* Fordította F. Molnár Mónika. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Csákváry Ferenc és Domokos György. Budapest, 2007.

34 Tóth Ferenc, Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója: a törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 130:3 (2017) 745–778; *Journal des campagnes.*

35 Polgár Balázs, James Fitz-James, Berwick hercege és a törökellenes magyarországi hadszíntér (1686–1687). *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 17 (2017) 217–234; Polgár Balázs, A *The History of the Turks*... leírása az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratról. *Hadtörténelmi Közlemények* 131:2 (2018) 417–437.

36 Lotaringiai Károlynak, a keresztény had fővezérének hadinaplója (illetve annak több szövegvariánsa) a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Miksa Emánuel választófejedelemnek, a bajor segédhadak parancsnokának naplója a müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchiv és Tobias von Hasslingen vezérőrnagy naplója a karlsruhei Landesarchive Baden-Württemberg gyűjteményében maradt fenn: Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából 1686–1687. Ford. Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig,* 75–144; Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából

(1643–1690) a magyarországi visszafoglaló háborúk első szakaszának legmeghatározóbb főparancsnoka volt. A „hercegség nélküli herceg" 1663-ban állt a Habsburg-udvar szolgálatába. 1683-ban (Sobieski János lengyel király segédhadával) felmentette az oszmán-törökök által szorongatott Bécset, 1686-ban felszabadította a magyarországi török hódoltság legjelentősebb erősségét, Budát, illetve több jelentős összecsapásban – így 1683-ban Párkánynál, 1685-ben Tát–Tokodnál, 1687-ben a Harsány-hegynél – legyőzte az oszmánokat.[37] Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679–1726) részt vett Bécs 1683. évi felmentésében, majd aktívan bekapcsolódott a magyarországi visszafoglaló háborúba, legnagyobb katonai sikere pedig Belgrád 1688. évi bevétele volt.[38] Tobias von Hasslingen (16??–17??) a visszafoglaló háború talán kevésbé ismert alakja: az altábornagy az 1687–1688. évi magyarországi hadjáratban a császári had főszállásmestereként vett részt, 1703-ban bárói rangot kapott.[39]

A katonanaplók mellett nagy jelentőséggel bírnak a fővezérek környezetéhez tartozó személyek, illetve önkéntesek naplói. Az előbbire példaként Gaetano Bonomo, Miksa Emánuel gyóntató papjának feljegyzéseit említhetjük.[40] Páter Bonomo 1687 és 1690 között a magyarországi, a rajnai és a piemonti hadszíntérre is elkísérte a bajor választófejedelmet.[41] A Bayerisches Hauptstaatsarchiv gyűjteményében fennmaradt és Nagy Lajos gondozásában, 1987-ben magyar nyelven is közölt naplója mellett megemlíthetjük még a *Nagyböjti prédikációk* című, 1688-ban megjelentetett és a bajor választófejedelemnek dedikált teológiai munkáját.[42] Értékes forrásként tarthatjuk számon az 1686–1687. évi magyarországi hadjáratban önkéntesként megforduló angol herceg (később francia marsall), James Fitz-James (1670–1734) memoárjának csataleírását.[43] A Berwick-emlékiratok első szöveghű közlésének az 1778-ban, Párizsban, két kötetben megjelentetett, *Mémoires du Maréchal de Berwick, écrits par lui-même…* című szövegkiadás tekinthető, amelyet Luke Joseph Hooke ír teológus és egyetemi tanár (1716–1796) készített elő a herceg levelei és feljegyzései alapján 1777-ben.[44] A magyarországi hadjáratban megforduló önkéntesek közül még Giovanni Francesco Gemelli Careri

(1687). Közreadja: Nagy Lajos. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 145–174; Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy, hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. Közreadja: Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 175–223.

37 Lotaringiai V. Károly életéhez összefoglalóan lásd: Jean de La Brune, *La vie de Charles V. duc de Lorraine et de Bar, et Généralissime des Troupes Impériales.* Amsterdam, 1691; Tóth Ferenc, Egy felvilágosult uralkodó gondolatai a felvilágosodás előtt. *Történelmi Szemle* 58:3 (2016) 409–427, különösen 410–411.

38 Miksa Emánuel életéhez összefoglalóan lásd: Ludwig Hüttl, *Max Emanuel. Der Blaue Kurfürst 1679–1726. Eine politische Biographie*. München, 1976.

39 Ernst Heinrich Kneschke, *Deutsche Grafen-Hauser der Gegenwart.* I. A–K. Leipzig, 1852, 329.

40 Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából (1687). Közreadja: Nagy Lajos. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 225–238.

41 Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából (1687), 227.

42 *Prediche quaresimali del padre Bonomo*. Venezia, 1688 [per Giovanni Berno].

43 Polgár, James Fitz-James, 223, 228–229.

44 *Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France... (Mémoires du maréchal de Berwick, Tome I.)* Tome 65. Par A. Petitot et Monmerqué, Paris, 1828. „Avertissement sur les mémoires du maréchal de Berwick", 283–288; Polgár, James Fitz-James, 218–219.

(1648–1724) naplóját ismerjük. Az itáliai jogász és utazó 1689-ben, majd 1704-ben nyomtatásban megjelent beszámolójából (*Relazione delle campagne d'Ungheria*, *Viaggi per Europa*) Jászay Magda közölt részleteket 2002-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain.[45]

Valamennyi vizsgált napló hasonló tematikai felépítéssel bír: szerzőik lényegre törő tömörséggel, lineáris kronológiai rendben (általában egy menettáborból keltezve) jegyezték le a napi történéseket. Az egyes szám első, többes szám első, illetve többes szám harmadik személyben íródott naplók összeállításának fő célja egy későbbi, kiadásra is szánt szövegváltozat előkészítése volt.[46] A naplószövegekből a szövetséges keresztény katonaság vonulásáról, az ellenséggel vívott összecsapásokról, a Harsány-hegyi csatáról, a keresztény és a török had veszteségeiről, a megsebesült, illetve elesett nevezetesebb személyekről, illetve a szövetséges had zsákmányáról kaphatunk információkat.[47]

II. 2. Levelek/diplomáciai jelentések

További értékes forráscsoportot alkotnak az 1687. évi magyarországi hadjáratban megforduló hadvezérek és diplomaták levelezései. A sort Lajos Vilmos badeni őrgróf (1655–1707) I. Lipót császárhoz írt, 1687. augusztus 19-én a dunaszekcsői táborban kelt levelével kezdhetjük. A Baranya Megyei Levéltárban, a Horváth Kázmér-hagyaték *Mohács* elnevezésű részében fennmaradt és Szita által közölt dokumentum részletesen leírja a csata főbb eseményeit, a szemben álló felek veszteségeit és a csatában szerzett hadiszereket.[48] Felsorolásunkat a Buda 1686. évi ostromában is részt vevő Károly Gusztáv baden-durlachi őrgrófnak (1648–1703), a sváb segédcsapatok parancsnokának 1687. augusztus 13-án Baranyavárról(?), illetve augusztus 18-án Mohácsról keltezett, IX. Károly svéd királyhoz írt leveleivel folytathatjuk. A karlsruhei Landesarchive Baden-Württemberg gyűjteményében fennmaradt és Szita László által közölt dokumentumok közül különösen az augusztus 18-án íródott darabot tartjuk informatív forrásnak, mivel egyaránt részletezi a csata fő fázisait és a veszteségeket.[49] Az 1687. évi magyarországi hadjáratról tudósító levelezések sorából kiemelkednek Claude Louis Hector de Villars (1653–1734) márki híradásai. Villars márki önkéntesként, a bajor választófejedelem környezetében vett részt a törökellenes hadjáratban, majd később fényes katonai karriert futott be a francia királyi udvar szolgálatá-

45 Jászay, Olasz hadinapló, 400, 403–419.

46 Tóth, Lotaringiai V. Károly, 748.

47 Részletek Lotharingiai Károly fővezér naplójából, 120–123; Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából, 167–169; Részletek páter Gaetano Bonomo, 234–237; Jászay, Olasz hadinapló, 415–418; Polgár, James Fitz-James, 223, 228–229.

48 Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből. Közreadja: Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 309–313.

49 Károly Gusztáv leveleiből IX. Károly svéd királyhoz. Közreadja: Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 326, 327–329.

ban: pairi méltóságot nyert, és megkapta a „Franciaország marsallja" címet is.[50] A magyarországi hadjárat alatt íródott Villars-levelek (szöveghű kiadásban) elsőként az Eugene-Melchior de Vogüé-féle, az 1884. évben megjelent Villars-memoárral együtt láttak napvilágot.[51] A márki a Harsány-hegyi csatáról három levélben számolt be.[52] Az 1687. augusztus 22-én kelt, Colbertnek írt misszilis mellékleteként küldött egy, a terepviszonyokat és a csapatok elhelyezkedését bemutató vázlatrajzot is, ami viszont sajnos nem maradt fenn.[53] Figyelemre méltó forrásként tarthatjuk számon Sándor Pálnak, az erdélyi fejedelemség 1687 és 1690 közötti portai követének azt a magyar nyelvű levelét, amelyet 1687. szeptember 14-én Apafi Mihályhoz írt. A török hadat kísérő Sándor Pál csak rövid tudósítást közölt a Harsány-hegyi csatáról. Levelében főleg a török katonaság menekülésére és a csata utáni eseményekre tért ki, nem vállalkozott a török vereség okainak vizsgálatára, illetve pontos leírására.[54]

A leveleket, diplomáciai jelentéseket főleg a csatatér környezetére vonatkozó információk miatt tartjuk jelentős forrásoknak. Az említett dokumentumok sorából – gazdag topográfiai adataikra tekintettel – kiemelkednek a Villars-levelek.

II. 3. 17–18. századi történeti munkák

A magyarországi hadjárat során íródott naplók, hadinaplók és levelek mellett másodlagos forrásként tarthatjuk számon az események után keletkezett történeti összefoglalásokat. A vizsgált 17–18. századi művek felsorolását Jean de la Brune 1691-ben, Amszterdamban kiadott, Lotaringiai V. Károly hercegről írt életrajzával kezdjük.[55] Az *V. Károly, Lotaringia és Bar hercegének életrajza* című mű

50 *Mémoires du Maréchal de Villars.* Tome 1. Par Melchior de Vogüé. Paris, 1884. „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687", 370. = Louis Hector Villars ezredes levelei Charles Colbert Marquis de Croissy külügyi államtitkárhoz. Közreadja: Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig,* 358; Hüttl, Max Emanuel, 143–144; Tóth Ferenc, Részt vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. *Vasi Szemle* 58:3 (2003) 189–294; Polgár Balázs, The Marquis of Villars and the War of Reoccupation of Hungary (1683–1699). In: Bárdosi Vilmos (főszerk.), *Tanulmányok.* (ELTE BTK Doktori Iskolák Tanulmányai, 2.) Budapest, 2012, 199. (A márki életéhez legújabban lásd: Fadi El Hage, *Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur*. Paris, 2012.)

51 Eugene-Melchior de Vogüé, Notice bibliographique. In: *Mémoires du Maréchal de Villars*, I–X.

52 Polgár Balázs, Claude-Louis-Hector de Villars márki és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények* 128:1 (2015) 184–201; „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 13e d'aoust", „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687", „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687", 368–375. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 356–363.

53 *Mémoires du Maréchal de Villars,* 1. „Villars au Marquis de Croissy. Au campe de Baya, le 22 aoust 1687", 373. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 362. Az 1884-ben megjelent, Vogüé-féle kiadás nem tartalmazza a csatáról készített vázlatrajzot.

54 „Kegyelmes uram, méltóságos fejedelem!": Jakab Elek, Sándor Pál kapithia s az erdélyi nemzeti fejedelemség utolsó évei. *Magyar Történelmi Tár* 19 (1874) 125–126, 152, 177.

55 Jean de La Brune, *La vie de Charles V. duc de Lorraine et de Bar*. Amsterdam, 1691.

rövid csataleírást közöl a Harsány-hegyi csatáról.[56] Kérdéses, hogy a szerző pontosan milyen forrásokból dolgozhatott az életrajz összeállításakor, mivel előszó és magyarázó jegyzetapparátus nem készült a könyvhöz. Ugyanakkor az események részletező leírása óhatatlanul is hiteles forrásmunkák, így hivatalos jelentések, illetve korabeli sajtóhíradások használatát feltételezi. Az életrajzról elmondhatjuk, hogy nem mentes a tévedésektől és a túlzásoktól. La Brune hibásan augusztus 10-ére tette a Harsány-hegyi összecsapás napját,[57] a töröktől elragadott zsákmány felsorolásánál a szekerek, tevék és sátrak mellett elefántokat is említett.[58] Az első és a második mohácsi csata emlékezettörténete szempontjából figyelemre méltó, hogy La Brune az 1526. évi mohácsi csata helyéhez közel lokalizálta a csatateret.[59]

A történeti összegzések felsorolását Sir Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata és utazó 1700-ban, Londonban megjelent, *The History of the Turks…* című könyvével folytathatjuk. A III. Vilmos angol királyhoz írt dedikáció szövege szerint a szerző tíz évig dolgozott a kötet anyagán, munkáját pedig Hamburgban, hágai, bécsi és velencei híradások felhasználásával végezte. Sir Rycaut a hadijelentésekhez, illetve diplomáciai jelentésekhez hasonlóan nagy részletességgel tárgyalta a bajor csapatok elleni török támadást, azonban az összecsapás kettő, időben és térben jól elkülöníthető fázisa összemosódott leírásában. A *The History of the Turks…* szövegében is találkozhatunk olyan résszel, amely megfelelteti egymással az 1526. és az 1687. évi összecsapás helyszínét.[60] Később Augustine Calmet (1672–1757) bencés apát a háromkötetes *Lotaringia egyházi és világi történeté*ben La Brune életrajzát és a bécsi François Le Bègue-féle naplót forrásként használva megírta az V. Károly herceg 1687. évi magyarországi működésére vonatkozó részt. Calmet 1728-ban megjelentetett könyvében (La Brune életrajzi művével ellentétben) már augusztus 12-ére tette a Harsány-hegyi összecsapást, a hadjárat főbb eseményeit pedig nagy részletességgel, húsz alfejezetre osztva adta közre.[61] La Brune és Sir Rycaut könyvéhez hasonlóan a Harsány-hegyi csata helyszínét azonosítja az 1526. évi mohácsi csata helyével.[62] A Harsány-hegyi összecsapás további jelentős ismertetésének tekinthetjük a bécsi jezsuita, Franciscus Wagner (1675–1738) által írt *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti* II. kötetének csataleírását 1731-ből. Wagner sajnálatos módon nem tett utalást

56 La Brune, *La vie de Charles V.*, 359–363.

57 *„La Bataille de Mohats fut donnée le 10. d'Août 1687."* La Brune, *La vie de Charles V.*, 361. (A szerző a csata időtartamát nem adja meg pontosan, csupán annyit említ meg, hogy az hosszú volt. /*„Le combat fut long & sanglant..."*/ La Brune, *La vie de Charles V.*, 360.)

58 *„...on trouva leurs chariots* […] *leurs Chameaux et leurs Elephans* […] *& leurs Tentes…"* La Brune, *La vie de Charles V.,* 362.

59 La Brune, *La vie de Charles V.,* 362.

60 Sir Paul Rycaut, *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679* […] *until the end of the Year 1698, and 1699.* London, 1700, *The Dedication* [oldalszám nélkül]; Rycaut, *The History of the Turks,* 244–245; Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey*: *Paul Rycaut at Smyrna, 1667–1678.* Oxford, 1989, 281; Polgár, A *The History of the Turks*, 418–419, 422–426.

61 *Histoire ecclesiastique et civile de Lorraine*. Par le R. P. Augustin Calmet. Nancy, 1728, 1157–1166. hasáb.

62 Calmet, *Histoire ecclesiastique,* 1167. hasáb.

az általa felhasznált forrásokra. Munkájában a Harsány-hegyi összecsapás teljes eseménysorát tíz alfejezetre tagolva mutatja be. A közlés – bár nem mentes I. Lipót német-római császár (mint *Caesar felix*) dicsőítésének szándékától – részletező és pontos híradást ad a csatáról, a keresztény és a török had veszteségeiről, illetve a török táborban talált zsákmányról.[63] A csataleírás pontos, napokra lebontott bemutatása ebben az esetben is korabeli hivatalos jelentések, illetve újsághírek felhasználását valószínűsíti.

Összegzésképpen elmondható, hogy a korábban bemutatott 17–18. századi történeti munkák jól összehasonlíthatók a csata elsődleges forrásait alkotó hadinaplók, naplók, illetve levelek információival, fő jelentőségüket mégis a csata emlékezettörténeti vonatkozásai adják.

III. A HARSÁNY-HEGYI CSATA KÉPI FORRÁSAI

A Harsány-hegyi összecsapásról fennmaradt korabeli képi források jelentős része sok anekdotikus mozzanatot hordoz: több ábrázolás központi témájául például a nagyvezír sátrának elfoglalása, illetve kifosztása szolgál.[64] A nagyszámú korabeli propagandisztikus, gyakran fiktív tájelemeket mutató alkotás mellett azonban több olyan hiteles képi forrás is a kutatás rendelkezésére áll, amely a csatában részt vevők beszámolói, illetve vázlatrajzai alapján készült. Az összecsapással kapcsolatos képi forrásokból több ábrázolás található a Szita László szerkesztette, 1987-ben megjelent *Budától–Belgrádig...* című forrásgyűjteményben, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeum, a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum, a Bécsi Hadilevéltár és a Karlsruhei Tartományi Főlevéltár gyűjteményeiből kerültek ki. Sajnálatos módon azonban az augusztus 12-i csata ábrázolásai csak az illusztráció szerepét töltik be a kötetben, nem készültek melléjük leíró elemzések.[65] Az összecsapás hiteles képi ábrázolásait elsőként Veress D. Csaba használta fel hadtörténeti forrásként. 1987-ben és 1989-ben megjelent tanulmányaiban részletesen elemezte a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokában fennmaradt, Miksa Emánuel választófejedelem seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozatnak azt a részét, amelyik az augusztus 11-i és 15-i táborozást ábrázolja, valamint a D'Hallart–Wening-féle, illetve a Juwigny–Langgrafen-féle rézkarcokat is.[66] A továbbiakban Veress D. Csaba megkezdett kutatásait folytatva kísérletet teszek az összecsapás korabeli csataképeiből és térképeiből kirajzolódó lehetséges kapcsolatrendszer ez idáig elmaradt bemutatására és pontosabb keltezésére.[67] (A Magyar

63 Franz Wagner, *Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti*. Pars 2. Augsburg, 1731, 15–20.

64 Basil Baudez, Les guerres ottomanes dans les arts Chrétiens, l' exemple de la gravure et de la médaille. *Dix-septième siècle* 2005/4, 681–682.

65 Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig* [oldalszám nélkül].

66 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 693–703; Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi", 51–60.

67 Kutatásaim nem érintik a fiktív csataképek csoportját. A Harsány-hegyi csata fiktív ábrázolásaihoz szemléletes példát nyújtanak a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokában fennmaradt 17. századi, Sebastian le Clerc-től és Johanna Sibilla Krausintól származó rézkarcok. („LA BATAILLE D'HARSAN", ltsz.: T. 4723; 146/1951.)

Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében fennmaradt, hitelesnek tartható csataképek és térképek lehetséges kapcsolatrendszerét a Függelék 1. számú ábráján tekintem át.)

A Harsány-hegyi csata egyik leginformatívabb képi ábrázolásaként tartható számon az a csatakép, amelyet Ludwig Nicolas D'Hallart és Michael Wening vélhetően 1687 és 1688 között készített.[68] A Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek ajánlott rézkarc északi irányból (a Harsány-hegy felől) láttatja az összecsapást, a megjelenített események, illetve tereppontok azonosítását kartusban feloldott jelmagyarázat segíti. Az ábrázoláson több, a modern kori tájban is azonosítható tereppont figyelhető meg.[69] A kép alsó szegmensének jobb részén a Harsány-hegy[70] és annak lábánál a romos templommal ábrázolt Harsány település („*Y*[.] *il Monte Harsan*", „*Z*[.] *cosi chiamato dalla vicina riunata terra da Harsan*") sematikus rajzát láthatjuk.[71] A rézkarc kompozíciójának alsó egysége a csata első fázisát, a szövetséges keresztény sereg elleni török támadást mutatja a Harsány-hegytől délre futó Mohács–Siklós úttal („*La strada di Mohatz a Siklos*") és a hegytől déli irányba húzódó, egymással párhuzamos irányítású tereplépcsőkkel. A kompozíció felső része az összecsapás második fázisát, a keresztény had török tábor elleni rohamát láttatja. Jól azonosíthatók a Karasica folyó mocsarai („*X*[.] *la palude da Caras*"), a tábort nyugatról határoló, a Harsány-hegytől délre húzódó erdőség („*T*[.] *un grande, e folto bosco*") és a külön magyarázó felirattal nem kísért pölöcskei ferences kolostor romjai.[72]

Veress D. Csaba nem foglalkozott tanulmányaiban azzal a kérdéskörrel, hogy ki lehet a Magyar Nemzeti Múzeumban található, Miksa Emánuel választófejedelem seregének vonulási rendjét bemutató bajor metszetsorozat[73] szerzője. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy az olasz nyelvű feliratokkal kísért két vázlat szintén D'Hallart és Wening munkája.[74] Az augusztus 11-i táborozást meg-

68 MNM MTK ltsz.: T-3954.

69 Második katonai felmérés, XXX-65/66. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

70 A Harsány-hegy tetején nem jelenítették meg a középkori vár maradványait. A kutatás jelenlegi állása szerint az 1543-ban török kézre kerülő vár már semmilyen szerepet nem töltött be az 1687. összecsapás idején. Veress, *Várak Baranyában*, 62–63; Kápolnay Zoltán, Szársomlyó 750 éves vára. *Várak, kastélyok, templomok* 2:3 (2006) 38–39. (A szársomlyói vár falmaradványainak 18. századi bontásáról értékes forrásul szolgál a nagyharsányi evangélikus egyház emlékkönyve. Az 1876-ban összeállított dokumentumban az alábbi információt találjuk az 1720-as évekre vonatkozóan: „*Az egész falu férfia*[,] *asszony*[,] *leány*[,] *gyermek* [*és*] *vénei* [*a*] *hegy tetején levő vár omladékából hordoznak tekenővel egyéb edényekben a' téglát s nap jában három szornál többet nem fordulnak, s épitessék meg nagy bajjal a' templom tornyot...*" *Nagyharsányi ev. reform. egyház emlékkönyve.* Nagyhársányi evangélikus templom. Kézirat. 1876, 17.

71 A 13. századi eredetű Mindszentek-plébániatemplom szentélyét a török korban is használták. Dercsényi Dezső, *Baranya középkori templomai*. Budapest, 1984, 28–31; Mendele Ferenc, A nagyharsányi középkori templom. *Építészet–Építészettörténet* 17 (1985) 149–165.

72 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 700–714; Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi", 55–59.

73 „L'Accampamento del di 11 Agosto", „L'Accampamento del di 15 Agosto". MNM MTK ltsz.: T-3949, T-3950.

74 Basics Beatrix, A magyar történelem képes forrásainak sajátosságai. *Művészettörténeti Értesítő* 33 (1984) 8.

jelenítő munka a bajor és a császári had táborát a Harsány-hegy és a Karasica mocsarai közé, a Mohács és Siklós közötti úttól („*La strada che da Siklos conduce a Mohatz*") északra tette. A képmező jobb felső részében egy, a mai villányi Templom-hegyen található templomromot is találhatunk.[75] Az augusztus 15-i táborozás rendjét bemutató rézkarc az előző ábrázoláshoz hasonlóan, észak–déli irányítású nézőponttal jelenítette meg a szövetséges sereg táborát.[76] D'Hallart és Wening újabb munkája három tereppontot (Kistótfalu, a török tábor sáncai, illetve a Mohács és Siklós közötti út) kísért felirattal ebben az esetben.

D'Hallart és Wening először leírt csataképéhez sok tekintetben hasonlít egy, a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokában őrzött, ismeretlen német mesterhez kötött, a 17. század végére datált rézkarc. Az ábrázolás hosszú címfelirata részletesen tudósít a győzelem nagyságáról, a török veszteségekről és a zsákmányolt hadianyagról: „*Geschicht so sich den 12. Augusti a[nn]o 1687. zwischen der käyserliche u[nd] türkischen Armee zugetragen, in dem türkischer seits 12 M erlegt, die übrigen aus ihrem Läger verjot worden, hinderlassent aller Bagge, 65 Canonen u[nd] 10 Mörsern.*"[77] A rézkarc D'Hallart és Wening ábrázolásának kompozícióját követve a Harsány-hegytől délre láttatja az összecsapás két fő fázisát. Ebben az esetben is kartusba foglalt magyarázó szövegek segítik a csata eseményeinek és a főbb tájelemeknek az azonosítását. Itt is megtalálhatjuk a Harsány-hegyet („*A. der berg Harsan*"), a török tábort körülvevő ingoványos és cserjés területrészeket („*P. Flusgetruckenter Morast*", „*Q. Gebüsche*"), a környezetéből kimagasodó szárazulatra támaszkodó török sáncrendszert („*C. Türkische Trenchement*"), a tábor területén elhelyezkedő települést és az öreg templomromot („*G. Ein Flecken u[nd] eine ruinierte alte Kirchen*"). Az ismeretlen német mester – másokhoz hasonlóan – külön megjelenítette a csata kedvelt kompozíciós elemét, a janicsár aga és a nagyvezír sátrát („*S. Des Janizz[ar] Aga Zelt*", „*H. Des Gros Vezier Zelt*").

A D'Hallart–Wening-féle rézkarcnak vagy az ismeretlen német mester rézkarcának kompozícióját használhatta fel előképnek az 1688-ban, Nürnbergben megjelent, I. Lipót császárt dicsőítő *Ruhm-belorberter […] Kriegs-Helm…* II. kötetében található csatakép készítője *(5. kép)*. A Christoph Boethius munkáját illusztráló ábrázolás kiválóan szemlélteti, hogy a másolás során miként egyszerűsödhet le a csatatér korábban ábrázolt környezete. A fentebb bemutatott, ismeretlen német mesterhez kötődő rézkarc még megjelenítette a pölöcskei obszerváns kolostor romjait a török tábor ábrázolásakor, ezzel pontosan követve D'Hallart és Wening műalkotásának kompozícióját, a *Ruhm-belorberter […] Kriegs-Helm…* csataképén ugyanakkor már nem tüntették fel a kolostorromot.[78] A *Ruhm-belorberter […] Kriegs-Helm…* ábrázolása segítheti az ismeretlen német mesterhez kötött csatakép 1687–1688. évre való keltezését, ha elfogadjuk, hogy a Boethius-munka illusztrátora azt forrásul használta.

---

75 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 691, 694, 697.

76 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 691, 698, 701.

77 MNM MTK ltsz.: 5701. (Másodpéldány: ltsz.: T.59 5.) = Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig* [oldalszám nélkül].

78 Christoph Boethius, *Ruhm-belorberter […] Kriegs-Helm...* II. Nürnberg, Johann Christoph Lochner, 1688 [oldalszám nélkül].

5. KÉP. A *Ruhm-belorberter* [...] *Kriegs-Helm*... ÁBRÁZOLÁSA A HARSÁNY-HEGYI CSATÁRÓL, 1688

A Harsány-hegyi összecsapás újabb, különösen fontos képi ábrázolásának tartjuk Carlo Juwigny császári hadmérnök és Franck Johannes de Langgrafen a 17. század utolsó negyedére keltezett munkáját.[79] Juwigny és Langgrafen déli irányból (a török tábor felől) jelenítette meg az augusztus 12-i összecsapást. A csatakép ebben az esetben is két fő tematikai részre tagolódik: a felső, a csata első fázisát mutató szegmensre és az alatta levő, az összecsapás második periódusát bemutató részre. A felső képmezőt a Harsány-hegy uralja, bal oldalt Siklós („*Siclos*") sematikus ábrázolása figyelhető meg, a hegy lábánál Nagyharsány („*harsan*"), a plébániatemplom tornyát is mutató sematikus településkép látható. A rézkarc középső terét a mocsarak által övezett, hosszúkás szárazulaton kialakított török tábor, illetve a tábor elleni keresztény katonaság támadásának megjelenítése, a képmező alsó részét keresztény és török lovasok küzdelmének képe uralja. A rézkarc középső, az összecsapás második fázisát mutató egységében újra feltűnik Nagyharsány település („*L. das Dorf Harrsan…*").[80]

Juwigny és Langgrafen rézkarcának kompozíciós megoldása köszön vissza J. Joseph Waldtman és J. Ulrich Kraus ábrázolásán, amely az *Admirables*

79 MNM MTK ltsz.: T-5998.

80 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 700–714; Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi", 53–53.

Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero [...] *emperador de Romanos* 1696-ban kiadott, III. kötetében jelent meg *(6. kép)*.[81] A képmező felső, a csata kezdetét mutató részét a Harsány-hegy („*A*[.] *Montaña de Arsan*") uralja. Waldtman és Kraus szemmel láthatóan még nagy pontossággal követte Juwigny és Langgrafen rézkarcát a török tábor („*K*[.] *Campamento de los turcos…*") megjelenítésekor: a tábort övező erdőket és mocsarakat („*G*[.] *Pantano al lado derecho del Campo enemigo*", „*H*[.] *Parte del Bosque…*"), illetve a sáncrendszert („*F*[.] *Trincheramiento en le Campo Ottomano*") is megjelenítették. Waldtman és Kraus ábrázolása segítheti Juwigny és Langgrafen munkájának pontosabb keltezését. A Marcus Antonius Pandulpho Malatesta milánói nyomdájában megjelenő kötet kiadási éve alapján alkotásukat 1687 és 1696 közé datálhatjuk.

6. KÉP. J. JOSEPH WALDTMAN ÉS J. ULRICH KRAUS ÁBRÁZOLÁSA A HARSÁNY-HEGYI ÖSSZECSAPÁSRÓL AZ *ADMIRABLES EFECTOS DE LA PROVIDENCIA SUCEDIDOS EN LA VIDA E IMPERIO DE LEOPOLDO PRIMERO* [...] *EMPERADOR DE ROMANOS* III. KÖTETÉBŐL. MILÁNÓ, 1696, OLDALSZÁM NÉLKÜL

A fenti csataképek mellett külön ki kell térnünk néhány, a csatatér lokalizációja szempontjából informatív korabeli térképészeti munkára. A sort az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában, az Apponyi-gyűjteményben fennmaradt, Carl Joseph Juvigni elbeszélése alapján Romeyn de Hooghe által 1687-ben készített, Amszterdamban megjelent, holland nyelvű *Abbildung des unvergleichen Sieges, den seine Durchl. der Hertzog von Lotharingen, und seine Chur-Fürstl. Durchl. von Beyeren, den 12. Aug. n. st. 1687. von denen Ungläu-*

81 *Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero 1696* [oldalszám nélkül]. (Ugyanezt a képi ábrázolást a *Budától–Belgrádig* című forrásgyűjtemény Beutats Pieter Balthasar munkájaként hozza. MNM MTK ltsz.: 5708. = Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig* [oldalszám nélkül]. Lásd még: Tóth, Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója, 768.

bigen erhalten című röplap ábrázolásaival nyitjuk.[82] Romeyn de Hooghe munkája egyszerre csatakép és térkép. A rézmetszet három főbb részre tagolódik. A legfelső részen a Harsány-hegyi összecsapás mozgalmas, lovasok és gyalogos katonák küzdelmét mutató csataképét, a török tábor lerohanását és az eszéki híd (*„H. Die Esseker Bruche"*) leomlását láthatjuk. A török tábort egyetlen terepponttal, a D'Hallart–Wening-féle rézkarcon is ábrázolt, toronnyal rendelkező kolostorrommal azonosíthatjuk. A csatakép alatt a keresztény hadrend felépítését mutató – szintén a D'Hallart–Wening-féle rézkarcon feltüntetett keresztény sereg hadrendjének megjelenítésének megfeleltethető – vázlatot láthatunk. Az illusztráció legalsó egységét a keresztény sereg vonulási útját és táborozási helyeit mutató, különálló térképvázlat (*„MARCHE CAMPEMENT LAGERORDE"*) alkotja. A térkép alatt a Harsány-hegyi csatát (azaz az 1687. augusztus 12–18-i eseményeket) elbeszélő szövegrészt, illetve a képi ábrázoláson, továbbá a vázlatrajzokon használt betű- és számjelek magyarázatát olvashatjuk. A térképvázlat a keresztény seregek vonulási rendjét mutatja Párkánytól a Dráva torkolatáig. A vázlat az Eszéktől való elvonulást követő időszakra vonatkozóan négy táborozási helyet (Mohács, Baranyavár, Dárda és Siklós) ad meg. A metsző *„Plaats der Bataille"* névvel, a Harsány-hegytől (*„Archanie Mons"*) és egy meg nem nevezett folyótól (vélhetően a Karasicától) délre jelölte a csata helyét. A Harsány-hegytől délnyugatra Harsány települést (*„Harsa"*) is láthatjuk.[83]

Romeyn de Hooghe rézkarcát követően egy, a római Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készült, ismeretlen olasz mesterhez köthető rézkarcot vizsgálunk.[84] A művet, amelynek magyarázó szövegét Federico Baldeschi Colonna (1625–1691) bíborosnak[85] ajánlották, 1687–1691 közé keltezhetjük. A munka

82 Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, ltsz.: App. M. 967; Rózsa György, Romeyn de Hooghe és a magyarországi török háborúk. *Művészettörténeti Értesítő* 14:1 (1965) 19–20.

83 Romeyn de Hooghe 1687-ben készített rézkarcának kompozíciós megoldásával jelentős hasonlóságot mutat egy nyomtatvány, amely a Bibliothèque Nationale de France gyűjteményében maradt fenn. A római Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében, 1687-ben kiadott *Delineatione generale dell'armata imperiale sotto il commando der ser. sig. duca di Lorena generalissimo come fu accampata adi 25 giugno 1687 in ordinanza militare de battaglioni e squadroni* című ábrázolás ismeretlen olasz mester munkájaként született. A rézkarc de Hooge csataképével, illetve térképével ellentétben nem az 1687. augusztus 12-i összecsapást, hanem az azt megelőző sikertelen eszéki ostromműveleteket mutatta be. A kommentárokkal és feliratokkal kísért képmezőt ebben az esetben is három részre oszthatjuk: a felső mezőben balra Eszék látképét, jobbra pedig az eszéki harcokat mutató vázlatrajzot láthatjuk. A felső képmező alatt, az amszterdami rézkarchoz hasonlóan a keresztény szövetséges sereg hadrendjét és a keresztény katonaság magyarországi vonulási útját jelenítették meg. Kérdéses, hogy a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében működő ismeretlen olasz mester utánozta-e az amszterdami rézkarc kompozícióját? A római műhelyben készült ábrázolás az eszéki ostrom témája alapján készülhetett de Hooghe rézkarca előtt, ebben az esetben viszont jelen munkában a holland rézkarc előképét kell látnunk. Bibliothèque Nationale de France, Département Cartes et Plans, ltsz.: GE DD-2987 /3263/.

84 MNM MTK ltsz.: 1198. = Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig* [oldalszám nélkül].

85 Federico Baldeschi 1673–74-ben nyert római bíborosi kinevezést. Gaetano Moroni Romano (comp.), *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri.* Vol. 3. Venezia, 1840, 61–62.

magában egyesíti a térkép és a csatakép műfaját: a madártávlatból megjelenített központi csataképet térképszerű tájábrázolás keretezi. A rézkarc alján Harsány-hegy („*Monti d'Arsca*") és Siklós („*Siklos*") felirattal kísért sematikus képet láthatunk. További, az események bemutatása szempontjából fontos topográfiai pontként az eszéki erősséget, illetve hidat („*Essek Palance*", „*Ponte di Essek*"), valamint Dárdát („*Forte di Darda*") említhetjük meg. A keresztény és a török had összecsapását a Duna („*Danubio flvme*"), a Dráva („*Dravo flvme*") és egy meg nem nevezett folyó (vélhetően a Karasica), illetve mocsarak („*M Marassi ó Paludi*") által határolt területen jelenítik meg. A munka bal alsó oldalán a Siklós felé vonuló keresztény sereg elleni török támadást, a mű középpontjában pedig Lotaringiai Károly hadának a sáncművekkel védett török tábor („*E Trincieramento et Accampamento del Grand Visir*") elleni döntő támadását láthatjuk.

E kompozícióhoz hasonló ábrázolást találunk egy szintén a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokában fennmaradt rézkarcon, amely Pieter van den Berge (1659–1737) munkája.[86] Az amszterdami rézmetszet a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készített ábrázolásnál ugyanakkor lényegesen elnagyoltabb, amit jól szemléltet az eszéki híd sematizáló megjelenítése és a török tábort védő sáncművek teljes elhagyása is. A kompozíciós megoldás alapján egyértelmű, hogy Van den Berge előképként használta a Giovanni Giacomo de Rossi műhelyében készített ábrázolást, a keltezést segítő felirat hiányában pedig a munkát 1687 és 1737 közé datálhatjuk.

A térképek sorában utoljára Ferdinando Luigi Marsiglinek a *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo* című művéhez készített, a Harsány-hegyi csatát megjelenítő (XXVIII-as sorszámmal jelzett) vázlatrajzát tárgyaljuk.[87] Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratban megforduló Marsigli vázlatrajza valós topográfiai információkat hordoz az összecsapásra vonatkozóan. Az itáliai polihisztor az eseményeket dél–északi tájolású irányítással a Harsány-hegy déli térségében mutatta be.[88] A vázlatrajz képmezeje két fő részre tagolható: az alsó (a Harsány-hegy déli oldalánál) jeleníti meg a török hadnak a Siklós felé vonuló keresztény sereg balszárnya elleni támadását, a képmező felső részén pedig a környezetéből kimagasodó szárazulaton elnyúló török tábor és az azt védő sáncrendszer látható.[89]

A fentebb bemutatott csataképeket és térképeket a Harsány-hegyi csata hiteles képi forrásainak kell tekintenünk. Az ábrázolásokból egyértelműen elkülöníthetjük a csata két fő fázisát: a törököknek a szövetséges keresztény sereg balszárnya elleni támadását a Harsány-hegynél, valamint a keresztény katonaság későbbi rohamát a török tábor ellen. Leggyakoribb és legjellemzőbb tereppontként a Harsány-hegy, a Karasica folyó, a török tábor magaslata és a pölöcskei ferences kolostor romja figyelhető meg. Az ábrázolások közvetített információi

86 MNM MTK ltsz.: 1117. = Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig* [oldalszám nélkül].

87 Szakály, *Hungaria eliberata*, 80.

88 *L'état militaire de L'Empire Ottoman*, „Espiegazione della tavola XXVIII.", 89. = Marsigli, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról*, 191.

89 *L'état militaire de L'Empire Ottoman*, „Espiegazione della tavola XXVIII.", 89–92. = Marsigli, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról*, 191–193.

alapján Ludwig Nicholas D'Hallart, Michael Wening, Carlo Juwigny, Franck Johannes de Langgrafen, az ismeretlen olasz mester, Romeyn de Hooghe és Ferdinando Luigi Marsligli ábrázolásaik elkészítésekor hiteles forrásokat használtak fel, vagy maguk is az események résztvevői voltak.

IV. RÉGÉSZETI KUTATÁS BEREMEND HATÁRÁBAN (2015–2016)[90]

Máté Tamás, a pécsi Janus Pannonius Múzeum önkéntese 2015 decemberében végzett fémkeresőműszeres lelőhely-felderítést a Beremend közigazgatásához tartozó, a Beremend és Magyarboly közötti autóúttól délre, a Szívó-ároktól nyugatra található (099-es helyrajzi számú), 4,5 hektáros alapterületű szántóföldön *(7. kép)*.[91] A terepbejárás során kézi tűzfegyver-lövedékekből és tüzérségi emlékekből álló leletegyüttes került elő. A Janus Pannonius Múzeum és a Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztálya ezt követően vonta be a HM Hadtörténeti Intézetet és Múzeumot a megkezdett terepkutatásba. A lelőhely a Harsány-hegyi csatával kapcsolatos tájtörténeti elemzések alapján az 1687. évi összecsapás területéhez tartozott, így a talált fegyverleletek feltételezhetően a csata újabb tárgyi emlékei.[92] A 2016. évi kutatómunka január 25–26-án zajlott le.[93]

A bejárás során őskori, római kori, népvándorlás kori, középkori, valamint kora újkori tárgyi emlékek kerültek elő. A nem a csatához köthető leletek legnagyobb darabszámú csoportját a kutatási terület keleti szegmensén talált őskori kerámia képezte. A kerámialeletek mellett a lelőhely keleti részéről leginkább figyelemre méltó őskori tárgy egy csiszolt kőbalta[94] és egy bronz karperec volt.[95] A szórványos római kori és népvándorlás kori leletek közé három rossz megtartású bronz veret[96] és kevés kerámiatöredék tartozott. A legkisebb darabszámú, a középkorhoz köthető tárgyak közé néhány profilált fazékperem-töredék és egy, II. Ulászló pénzeként azonosított, ezüstből készült érem[97] tartozott. A talajfelszínen jól látható kerámialeletek alapján megállapítottuk, hogy a lelőhely a vizsgált

90 A 2015–2016. évi beremendi régészeti kutatás első közléséhez lásd: Polgár Balázs, Újabb terepkutatás az 1687. évi Harsány hegyi csata helyszínén. *Hadtörténelmi Közlemények* 129:2 (2016) 393–414.

91 A kutatási terület a Magyar Nemzeti Múzeum 2006–2007. évi „Villány és környéke" mikrorégiós kutatási program terepbejárásai által kutatott Öreg-templom-dűlő őskori lelőhely együttesétől délnyugatra található. Mráv Zsolt–Markó András–Bradák Balázs, Előzetes jelentések a Magyar Nemzeti Múzeum „Villány és környéke" mikrorégiós kutatási programjáról. In: Kisfaludi Júlia (szerk.), *Régészeti kutatások Magyarországon 2007.* Budapest, 2008, 101, 104.

92 A hazai közgyűjtemények közül a pécsi Janus Pannonius Múzeum, a nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum őriz szórványtárgyakat.

93 Az újabb terepbejárásban részt vett: Máté Tamás és Gábor Olivér (régész, Janus Pannonius Múzeum).

94 A töredékes kőbalta magassága: 60 mm, szélessége 55 mm, hossza 85 mm. Gy. sz.: 1.65.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

95 A bronz karperec átmérője 70 mm, vastagsága 5–20 mm. Gy. sz.: 1.66.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

96 Gy. sz.: 1.94.2018–1.96.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

97 Gy. sz.: 1.49.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

7. KÉP. A 2015–2016. ÉVI BEREMENDI KUTATÁSI TERÜLET

ingatlan határain túl keleti és déli irányba folytatódik. A kutatást azonban a mezőgazdasági művelés miatt nem tudtuk kiterjeszteni. Megjegyezzük, hogy az autóúttól északra szintén jelentős mennyiségű őskori kerámiát találtunk. A terepkutatás során egy antropológiai vonatkozású lelet került elő, a 099-es helyrajzi számú ingatlantól északi irányban, a Beremend és Magyarboly közötti autóút vonalától északra egy koponya (falcsont) 8,25 cm-es méretű töredékét találtuk.[98] A lelet környezetében nem találtunk tömegsírra vagy temetőre utaló egyéb emberi csontokat, csontszilánkokat a talajfelszínt vizsgálva.

A csata emlékeként azonosítható fémleleteket (48 db) három csoportba soroltuk:

1. Kézi tűzfegyverekhez tartozó leletek (31 db, 64,58%);
2. Tüzérségi emlékek (12 db, 25%);
3. Egyéb tárgyak (5 db, 10,42%).

IV. 1. Kézi tűzfegyverekhez tartozó leletek

A legnagyobb számú leletcsoportot a fegyverleleteken belül a kézi tűzfegyverekhez köthető tárgyak képezték. A kutatás során kettő, lövedékkészítésre és további feldarabolásra szánt, kis méretű ólomrúdtöredék *(8. kép)*, 27 darab ép ólomlövedék *(9. kép)*, egy becsapódott (deformálódott) lövedék és egy öntési csonk

98 Gy. sz.: 1.39.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

8. kép. Lövedékek készítéséhez és további feldarabolásra szánt ólomrúd-töredékek vágásnyomokkal, Beremend, 2015–2016

került elő. A nagyobb ólomöntecs mérete: 7,1 × 10,5 × 2 cm, tömege: 136 g,[99] a kisebb példányé: 3,5 × 2,2 × 1 cm, tömege: 40 g volt.[100] Mind a két ólomrúd-töredéken darabolásra utaló vágásnyomot figyeltünk meg. Az ép lövedékek tömege: 8 és 58 g, méretük: 10 és 22 mm között változott. Az egyetlen becsapódott és jelentősen deformálódott lövedék mérete 25 × 15 × 4 mm volt.[101] A nem deformálódott lövedékek közül 24 gömblövedéket[102] és három hasábos testű lövedéket különítettünk el.[103] A hasábos testű darabok legnagyobb szélessége 10, 12 és 13 mm-t mutatott. A gömblövedékek közül egy 17 mm-es átmérővel rendelkező példányon állati eredetű (feltételezhetően sertéshez vagy vaddisznóhoz köthető) rágásnyomot figyeltünk meg.[104] Az öntőmintával készülő gömblövedékek előállítása során keletkező öntési csonkot négy kivételével mind eltávolították.[105]

A GPS-koordinátákkal adatolt, kézi tűzfegyverekhez köthető lövedékek két sűrűsödési foltot mutattak a lelőhelyen: egy megközelítőleg délnyugat–északkeleti, illetve egy észak–déli irányítású. Az ólomlövedékek véleményünk szerint a csata délutáni eseményeihez, a szövetséges keresztény sereg török tábor elleni támadásához köthetők. Ha áttekintjük az elejtett (nem kilőtt és deformálódott) lövedékeket, akkor látható a lovasság pisztolyaihoz/karabélyaihoz köthető lövedékeknek a gyalogság muskétáihoz tartozó, nagyobb méretű lövedékekkel szembeni túlsúlya.[106]

---

99 Gy. sz.: 1.60.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

100 Gy. sz.: 1.61.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

101 Gy. sz.: 1.92.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

102 Gy. sz.: 1.63.2018., 1.68.2018–1.90.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

103 Gy. sz.: 1.62.2018., 1.64.2018., 1.67.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

104 Gy. sz.: 1.63.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény; Daniel M. Sivilich, *Musket Ball and Small Shot Identification: a Guide*. Norman, 2016, 103–104.

105 A fémkeresőműszeres terepbejárás során egy gömblövedékhez tartozó, 7 × 6 × 7 mm-es méretű öntési csonk került elő. Gy. sz.: 1.91.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény. (Az öntési csonkokat a lövedékkészítés hulladéktermékeiként interpretálhatjuk. Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy ha a lövedék jóval kisebb volt a fegyvercső kaliberénél, nem volt szükség az öntési csonk eltávolítására.)

106 Erich Gabriel, *Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*. Wien, 1990, 184–185, 188–189, 192.

9. KÉP. ELEJTETT (ÉP) ÓLOM GÖMBLÖVEDÉKEK, BEREMEND, 2015–2016

IV. 2. Tüzérségi emlékek

A tüzérségi emlékek csoportjába a vas mozsárbomba-repeszek és a vas ágyúgolyók tartoznak. A terepbejárás során egy-egy 20, 30 és 40 mm-es falvastagságú mozsárbomba-repesz került elő *(10. kép)*.[107] A repesztöredékek kiszerkesztett köríve alapján a leletek eredetileg 250 és 400 mm-es átmérőjű bombákhoz tartoztak. A repeszek mellett kilenc tömör, vas ágyúgolyó került elő a terepi kutatás során *(11. kép)*.[108] Az ágyúgolyók mérete 45 és 70 mm között változott. Kaliberük, illetve tömegük alapján valamennyi darabot kisebb tüzérségi eszközökhöz, a szövetséges keresztény sereg kisebb ezredágyúihoz, illetve kis falkonágyúihoz vagy a török sereg kisebb zarbuzánjaihoz köthetjük.[109]

A tüzérségi emlékek két helyen sűrűsödnek. Ennek alapján azt gondoljuk, hogy a leletek együttesei ebben az esetben az újkori, illetve a modern kori mezőgazdasági művelés révén már megtalált lövedékek depói csupán: a művelést akadályozó lövedékeket a telkek széleinél vagy a munkálatokat nem akadályozó helyen összegyűjtötték, majd később azok újra (másodlagosan) eltemetődtek. Ennek megfelelően a lövedékleleteket nem tartjuk *in situ* tárgyaknak.[110] A bombarepeszek

107 Gy. sz.: 1.40.2018–1.42.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

108 Gy. sz.: 1.43.2018–1.48.2018., 1.93.2018. Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

109 Allain Manesson Mallet, *Les Travaux de Mars ou L'Art de la Guerre*. I–III. La Haye, Adrian Moetjens, 1684, III. 130–134; Ágoston Gábor, Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34:3–4 (1992) 194–196; Lugosi József, Lövegek a Hadtörténeti Múzeum fegyvergyűjteményében. I. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 8 (2005) 194–196.

110 A másodlagos eltemetődés problémájához lásd: Németh, Baranya Szent Istvántól, 492.

10. kép. Bombarepeszek,
Beremend, 2015–2016

és az ágyúgolyók előkerülési helye alapján így nem tudunk közvetlenül következtetni – a kora újkori tüzérségi eszközök lőtávolságadatainak felhasználásával – a csatában használt lövegek terepi elhelyezkedésére.[111] Az írásos forrásokból tudjuk, hogy a török had a szövetséges keresztény balszárny megtámadásakor és a tábort védelmező félkész sáncokban is használt lövegeket. Ezzel párhuzamosan a szövetséges keresztény sereg is használt ágyúkat a csata mindkét fázisában.[112]

IV. 3. Egyéb tárgyak

A kézi tűzfegyverekhez és tüzérséghez kapcsolható leletek mellett a lófelszerelés, illetve lószerszámzat emlékei, egy ruházati tárgy és egy csákányfej érdemel nagyobb figyelmet. A lófelszerelés csoportjába két patkótöredéket sorolhatunk. A patkóleletek konfliktusrégészeti eseményhez kapcsolása problematikus, hiszen patkók, patkótöredékek a mezőgazdasági művelés következményeként is eltemetődhetnek. A patkók lehetséges interpretációját tovább nehezíti az a tény, hogy nemcsak lovakat, hanem szamarakat, öszvéreket és szarvasmarhákat is patkoltak, illetve e tárgycsoport keltezése és tipologizálása régóta tárgya a mezőgazdasági vonatkozású vaseszközök kutatásának.[113] A két szártöredék két eltérő ló-

111 James Bonsall, The Study of Small Finds at the 1644 Battle of Cheriton. *Journal of Conflict Archaeology* 3:1 (2007) 41–44.

112 Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából, 167, 168; Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből, 311; *Journal des campagnes*, 441, 442.

113 Horváth Mihály, *Patkolástan*. Budapest, 1941[3], 113–115; Paládi-Kovács Attila–Pócs Éva–Gáborján Alice, Patkó. In: Ortutay Gyula (szerk.), *Magyar Néprajzi Lexikon.* 4. Budapest, 1981, 219; László Bartosiewicz–Wim van Neer–An Lentacker–Marián Fabiš, *Draught Cattle*: *Their Osteological*

11. KÉP. ÁGYÚGOLYÓK, BEREMEND, 2015–2016

patkótípushoz tartozik.[114] A 110 mm hosszú, 25 mm széles és 5–15 mm vastag szártöredéket a kovácsolással megformált, széles szárú patkók csoportjába sorolhatjuk,[115] a 95 mm hosszú, 20–45 mm széles és 5 mm vastag másik szárrész pedig egy kivágással kialakított lemezpatkó töredéke.[116] A lemezpatkódarabon három szeglyuk helyét figyelhetjük meg. A lószerszámzat részének tartunk még egy 5,8 mm széles és 72 mm magas vas szíjbújtatót.[117]

A terepbejárás során talált tárgyak közül egy csattestet találtunk ruházathoz köthetőnek. Az egyszerű formát mutató, „D" alakú vas csattest magassága 60 mm, szélessége 32 mm, vastagsága 3 mm.[118]

A vas csákányfej hossza 320 mm, magassága 30 mm.[119] A köpűnyílás legnagyobb szélessége 30 mm. A hegyben végződő rész hossza 110 mm, a nyél irá-

Identification and History. Tervuren, 1997, 111–112; Gere László, *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból.* (Opuscula Hungarica, 4.) Budapest, 2003, 32–33.

114 A lópatkók tipologizálásához lásd: Szabó György, A falusi kovács a XV–XVI. században. *Folia Archaeologica* 6 (1954) 141; Müller Róbert, A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a török kor végéig. *Zalai Gyűjtemény* 19 (1982) 537.

115 Gy. sz.: 1.56.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

116 Gy. sz.: 1.57.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

117 Gy. sz.: 1.58.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

118 Gy. sz.: 1.59.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

119 Gy. sz.: 1.52.2018., Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény.

nyában merőleges fejrész 160 mm hosszú és 100 mm széles. Formája alapján a csákányt kőfaragócsákányként határozhatjuk meg.[120]

A terepbejárás tárgyainak régészeti interpretációjakor James Bonsall 2007-ben közölt és az 1644. évi cheritoni összecsapás (Kent, Egyesült Királyság) emlékeinél alkalmazott munkamódszerét használom.[121] Bonsall a csatatér főbb tárgytípusait a muskétás gyalogság, a lovasság és a tüzérség működéséhez próbálta rendelni. A szerző a gyalogság jellemző lelettípusának a muskétalövedékeket tekintette. (Bonsall tanulmányában nem írta le részletesen a talált lövedékeket, csupán muskéta- és pisztolylövedékeket különített el egymástól.) A lópatkókat, a vértmaradványokat és a pisztolylövedékeket a könnyűlovassághoz, az ágyúgolyókat pedig a tüzérséghez rendelte.[122] Bonsall zónákra osztotta a kutatási területet a leletmintázat alapján. A gyalogságra, a lovasságra és a tüzérségre utaló tárgyi emlékek hiánya, azok sűrűsödése, továbbá a kézi és a tüzérségi fegyverek lőtávolságára vonatkozó adatok alapján azonosította a parlamenter sereg győzelmével végződő összecsapás terepi eseményeit: a leletmintázat alapján sikeresen rekonstruálta a parlamenter sereg muskétásainak és lovasainak írásos forrásokkal is adatolt, a Cheriton-erdő magaslatán állást foglaló rojalista pikás és muskétás gyalogság elleni támadását.[123]

A 2015–2016. évi fémkeresőműszeres terepbejárás során negyvennyolc darab, a csatához köthető fémtárgy került elő. A legnagyobb darabszámú tárgycsoportot egyértelműen a fegyverleletek képezték. Ezek közül teljes mértékben hiányoztak a szúró-, sújtó- és szálfegyverek, kizárólag lőfegyverekhez (mozsár, ágyú) és kézi tűzfegyverekhez (pisztoly-karabély, muskéta) kapcsolható tárgyak kerültek elő.[124] A tüzérségi emlékeket nem *in situ* leletekként interpretáltuk. Véleményünk szerint az előkerülési hely alapján nem következtethetünk közvetlenül a törökök csata során használt ágyúinak, illetve a tábort védő sáncokban elhelyezett lövegeinek pozíciójára. A tűzfegyverlövedékek, a szíjbújtató és a patkótöredék feltételezhetően egy nehéz- vagy könnyűlovas svadron működésére utalnak.[125]

120 A vizsgált szerszámmal azonos formát mutató, 16. századi darabot közölt Gere László 2003-ban az ozorai vár fémanyagából: Gere, *Késő középkori és kora újkori fémleletek*, 46–47, 172.

121 Bonsall, The Study of Small Finds.

122 Bonsall, The Study of Small Finds, 38–44.

123 Bonsall, The Study of Small Finds, 44–46.

124 A kézi tűzfegyverekhez tartozó lövedékek interpretációjához lásd: André Schürger, *The Archaeology of the Battle of Lützen*: *an Examination of 17th-Century Military Material Culture.* PhD thesis, University of Glasgow, 2015, 124–149.

125 *Opere di Raimondo Montecuccoli.* Corrette, auresciute ad illustrate da Giuseppe Grassi. Volume I. Dalla stampierea di Giuseppe Favale. Torino, 1821 (Libro primo. Aforismi dell'arte bellico. Cap. II. Dell'apparecchio. XXVI.), 102; Raimondo Montecuccoli. Közreadja: Perjés Géza. In: Gottreich László (szerk.), *A hadművészet közép- és kora újkori klasszikusai*. Budapest, 1974, 219.

V. A HARSÁNY-HEGYI CSATATÉR LOKALIZÁCIÓJA

Az 1687. évi második mohácsi összecsapást már a kora újkorban több, a csatatér helyére utaló topográfiai jelzővel illették. A korabeli írásos forrásokban leggyakrabban a csatatér legmeghatározóbb tereppontját, a Harsány-hegyet (vagy más néven a Szársomlyót) nevezték meg a csata helyszíneként.[126] Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat döntő összecsapását már a korai, tudományos igényű hadtörténeti kutatás a Harsány-hegytől délre, a Nagyharsány, Villány és Lapáncsa települések határolta területre helyezte.[127] Ettől jelentős mértékben eltérő lokalizációval találkozunk Nagy Lajos 1987-ben és 1989-ben megjelent írásaiban: a szerző ugyanis az augusztus 12-i összecsapás kezdetét a Harsány-hegytől északra feltételezte – tévesen. Nagy Lajos tévedése vélhetően a korabeli képi ábrázolásokon és írásos forrásokban is szereplő Kistótfalu település hibás, Siklóstól északra történő elhelyezésére vezethető vissza.[128] Timár György a *Királyi Sziget* című monográfiájában 1989-ben megnyugtatóan tisztázta Kistótfalu topográfiai kérdéskörét: a szerző a mai Villány területén feltételezett egy Tótfalu névvel bíró települést.[129] A középkori okleveles forrásokból is adatolható[130] út kora újkori nyomvonalát a második katonai felmérésnek a Harsány-hegyet mutató térképszelvénye[131] is bizonyíthatja. Eszerint a Budát a Dráva-vidéki területekkel is összekötő útvonal a hegy közvetlen környezetét keleti irányból érte el, és azt déli irányból kerülte meg. Azt, hogy a Mohács–Siklós útvonal a Harsány-hegytől délre vezetett, a már tárgyalt ábrázolások közül megerősítik Ludwig Nicolas D'Hallart és Michael Wening,[132] illetve Carlo Juwigny és Franck Johannes de Langgrafen rézkarcai is:[133] D'Hallart és Wening alkotásán *„Strada di Mohatz a Siklos"* felirattal, Juwigny és Langgrafen ábrázolásán *„N. Stras nach Mohaz"* magyarázattal kísérve jelenítették meg a Harsány-hegy déli oldalán ezt az útszakaszt.[134]

126 Szita, Kutatási problémák, 320–321.

127 Balkay, A nagy-harsányi csata, 2; Lakatos, A második mohácsi csata, 204–205.

128 Nagy Lajos, Az 1686–1687. évi hadjárat. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig,* 32–35; Nagy, A nagyharsányi csata, 46; vö, Röder, *Des Markgrafen*, 30.

129 Timár György, *Királyi sziget. Szigetvár várgazdálkodásának iratai 1546–1565.* Pécs, 1989, 267, 372, 452.

130 Glaser Lajos, A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63:7–8 (1929) 275; Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Budapest, 1966, 313.

131 Második katonai felmérés (XXX-65/66), HM HIM, Térképtár.

132 MNM MTK ltsz.: T-3954.

133 MNM MTK ltsz.: T-5998.

134 A Mohács–Siklós-útnak a Harsány-hegy melletti vezetéséhez lásd még: Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből, 309; Miksa Emánuel levele I. Lipót császárhoz Bajáról a Nagyharsány mellet aratott győzelemről. Közreadja: Szita László. In: Szita (szerk.), *Budától–Belgrádig*, 387. (A Siklósról Mohácsra Villányon át vezető út a 19. század elején még fontos útvonalnak számított: T. Mérey Klára, *Baranya megye települései az első katonai felmérés idején.* [Tanulmányok és Források Baranya Megye Történetéből, 12.] Pécs, 2004, 12.)

A Harsány-hegyi csata terepi azonosítását jelentős mértékben újragondolta Veress D. Csaba 1987-ben és 1989-ben közölt írásaiban.[135] Ő az összecsapás első fázisát a mai Villány település belterületére tette, illetve sikeresen bizonyította, hogy helytálló az az elképzelés, amelyik az oszmán-török tábort a Magyarboly-tól nyugatra levő pölöcskei ferences kolostor romjainak környezetében helyezi el.[136] Veress nem vont be régészeti vonatkozású eredményeket a kutatásaiba. A csatatér tájrégészeti és régészeti vizsgálata jelentős mértékben árnyalta a csatatér topográfiájára vonatkozó ismereteket.

A Harsány-hegy térségének arculata napjainkra jelentős mértékben megváltozott.[137] A Harsány-hegytől délre levő Harsányi-erdő területe a Szársomlyó környezetét mutató katonai felmérések (1763–1787, 1806–1869) térképszelvényei,[138] valamint a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárának légi felvételei[139] alapján jelentős mértékben lecsökkent, kiterjedése napjainkra a második katonai felmérés térképművén szereplő *„Villányer Gemeinde Wald"* területére zsugorodott össze.[140] A történeti táj változásának másik fontos eleme a Karasica mocsarainak fokozatos megszűnése. Nagykéri Scitovszky János már említett, 1845-ben kiadott tájtörténeti leírásában a következőket olvashatjuk a Karasica újkori szabályzásáról: *„Hajdan ez is sok posványságot hagyva maga után, de boldogult Albert herceg, a' bellyei uradalom' birtokosa 18,800 öl hosszu és 10–18 öl széles csatornát ásatván, 5700 hold jó rétet fölszabadítá a' víz alól."*[141]

A csatatér azonosítása szempontjából kiemelkedően fontos forrásnak tartom Lotaringiai V. Károly herceg hadinaplóját. Eszerint a szövetséges keresztény katonaság ellen támadó török had szárnyait egy-egy erdős terület határolta Baranyavár irányából.[142] Ezek a második katonai felmérés Szársomlyó térségét megjelenítő térképszelvényein látható Harsányi-erdővel (*„Harsányer-Wald"*) és a Virágosi-, illetve Magyarbolyi-erdővel (*„Virágosi-Wald"*, *Magyar-Bólyer Wald"*) feleltethetők meg.[143] A napló részletesen leírja a Siklós felé vonuló szövetséges keresztény sereg hadrendjét: a katonaság két oszlopban vonult a siklósi síkság irányába, az előhadat Lotaringiai Károly, az utóhadat Miksa Emánuel vezet-

135 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 691–715; Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi", 49–61.

136 Veress, Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata", 700–701; Uő, Hol zajlott le a „második mohácsi", 52–53.

137 Lakatos, A második mohácsi csata, 205.

138 Első katonai felmérés, IX-34, XI-35., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár; Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

139 Ltsz.: 50320, 50393, 50319, 5835, 5835, 3504/84, 6592/88. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

140 Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

141 Nagykéri Scitovszky, *Baranya*, 12–13.

142 *„...l'armée turque en bataille dans la plaine qui vient de Baronivar leurs flancs couverts de deux grand bois..." Journal des campagnes*, 445.

143 Első katonai felmérés, IX-34, XI-35., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár; Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

te, a málha ezzel párhuzamosan a sereg és a Harsány-hegy között haladt.[144] Fontos kontrollforrásnak tekintjük az összecsapás első szakaszát ismertető híradást, Claude Louis Hector de Villars márki Croissy márkijához a baranyavári táborban 1687. augusztus 15-én írt levelét. Villars csataleírása szerint a Siklós felé haladó keresztény sereg egy *„kis erdő"* miatt a Harsány-hegy felé közelebb húzódva vonult Siklós irányába.[145] Villars külön megemlítette, hogy amikor Lotaringiai Károly előhada kiért *„egy síkságra Siklósnál"*, megkezdődött a 4–5000 fős török lovasság támadása a hátvédet vezető Miksa Emánuel választófejedelem ellen.[146] A levél fontos topográfiai információval bír: a szpáhi lovasság támadásakor a bajor balszárny egy hegy felé húzódott vissza védekezve.[147] A Villars márki által említett *„síkságot"* a Harsány-hegy, illetve a Virágosi- és Magyarbolyi-erdő közötti területtel, a *„kis erdőt"* a Harsányi-erdő északkeleti nyúlványával, a *„hegyet"* pedig magával a Harsány-heggyel azonosíthatjuk.[148] Villars leírása az összecsapás első fázisát a Harsány-hegy közvetlen keleti, illetve délkeleti térségébe helyezte. A rendelkezésre álló források közül a csata első szakaszának lokalizációjához fontos további tereppontot nevez meg Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadinaplója: a dokumentum a bajor balszárnnyal szemben egy, a török táborba vezető utat említ.[149] Ez az út vélhetően a második katonai felmérés térképszelvényén megjelenített és felirattal is kísért Lapáncsa település felé vezető út lehet.[150]

A csata délutáni fázisának terepi azonosítását segítik az írásos és képi források. A török tábor egyik legrészletesebb leírása szintén Lotaringiai Károly hadinaplójából származik: a török tábort védő, mélységében többszörösen tagolt sáncrendszert nem fejezték be a keresztény katonaság támadásáig, valamint a török tábor hossza több mint két mérföld volt.[151] Villars márki az 1687. augusztus

---

144 *„…on resolut de marcher à Siklos, et que la facilitez de la marche, elle se feroit comme nous étions portez, les deux lignes avançant, en méme temps sur deux colomnes, les bagages entre l'armée et la montagne d'Arscand. Le Duc reprenant l'avant garde avec la droite, et l'Electeur demeurant à l'arrière garde avec la gauche…" Journal des campagnes*, 440. Lásd még: Részletek páter Gaetano Bonomo, 214–235; Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből, 309, 311.

145 *„…le 12, l'armée de Lorraine eust encore l'avant-garde et marchoit vers Siclos*; *un petit bois resserroit sa marche vers la montagne…" Mémoires du Maréchal de Villars*, „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 aoûst 1687", 369–370. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 357.

146 *„…et comme nôtre droite commençoit à s'estendre dans la plaine de Siclos, nous vismes clairement que l'ennemy escarmouchoit depuis le matin, se disposoit à attaquer tout de bon nôtre arrière-garde*; […] *l'enemy ayant détaché un corps de quatre ou cinq mil chevaux qui environnoit toute nôtre gauche…" Mémoires du Maréchal de Villars*, „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 aoûst 1687", 370. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 357–358.

147 *„…l'on fust obligé de marcher à eux et de les chasser, et, après cela notre gauche se replia contre la montagne et l'ennemy s'avança encore un fois." Mémoires du Maréchal de Villars*, „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 aoûst 1687", 369. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 358.

148 Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

149 Miksa Emánuel bajor választófejedelem naplójából, 167.

150 Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

151 *„Ce retranchement n'estoit pas à la verité tout à fait achevé parce qu'ils n'y travailloient que depuis le matin* […]. *A un quart d'heure de ce premier retranchement nous en trouvames un second qui*

12. kép. Németh Béla csatatér-leírásának (1897) tereppontjai a második katonai felmérés térképszelvényein: 1. Lőcs, 2. Gradacz (Schüttkasten), 3. Petárda, 4. Beremend, 5. Tapolcza, 6. Idahof, X. a 2015–2016. évi beremendi kutatási terület

15-én Charles Colbert márkihoz írt levelében arról tudósított, hogy a keresztény had lovassága egy völgyben nyomult előre, miközben mindkét szárnyát erdő fedezte,[152] majd a törökök táborát egy mocsaras területek által határolt szárazulaton érték el a támadók.[153] A török tábor Villars-féle ismertetése kiválóan megfeleltethető Németh Béla 1897-ben közölt csatatér-leírásának: „Lőcs község északi végéről délnyugati irányban, egy töltésen a Karasicza árterületének nyugati oldalára jutunk, hol 1½ km-re Lőcstől érjük el újra a róna síkot. A helytől, hol ma a hídon átkelünk, közvetlenül délkeletre egy tömör, sáncokkal kerített erős épület állott, mely a történetben sokszor említett Henyey család ősi kúriája volt; e helyet a köznép ma is Gradacz-nak, azaz kis várnak nevezi. A török-uralom előtt s alatt ott Henye nevű falu állott, melynek földjei innen északra, a

couvroit le camp des ennemis de deux lieües de longueur entre deux bois." *Journal des campagnes*, 445–446.

152 „*...nôtre cavalerie se mist en bataille dans le valon,* […] *car nôtre droitte et nôtre gauche avoient les flancs couverts des mêmes bois qui appuyoient les leurs.*" *Mémoires du Maréchal de Villars*, „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 aoûst 1687", 370–371. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 358.

153 „*...c'est à-dire que nous marchions aux ennemis sans autre desavantage pour nous que celuy d'un retranchement qu'ils avoient commencé et qu'ils bordèrent de janissaires,* […] *nous trouvasmes leur camp à une demie-lieue du premier retranchement qui estoit entre de marais dans une espace fort étroitte* […]." *Mémoires du Maréchal de Villars,* „Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 aoûst 1687", 370–371. = Louis Hector Villars ezredes levelei, 358–359. Lásd még: Károly Gusztáv leveleiből, 328; Badeni Lajos és Hermann von Baden levelezéséből, 312.

Karasicza árterületének jobb partján feküdtek. […] Szulejmán e helyen ütötte fel a táborának sátrait. A hídtól északnyugatra, mintegy 1/3 km-re, magasabb domb áll, melyet a katonai térkép 95 méter magasnak jelez. E dombon túl északnyugatra, az árterület kisarkalásánál, kezdődik a még ma is látható sáncz, mely a tábort határolta és délnyugati irányban húzódott Petárda felé. A török tábort tehát jobbról, azaz keletről a Karasicza mocsarai, balról, azaz nyugatról a Petárda vidékén lévő sűrű erdőség védelmezte […]. A tábortól északra elterülő sík vidék nyugati oldalán Beremend s Tapolcza, keletről Idahof és a Karasicza árterülete közti síkság, melyet itt ott erdők népesítettek be. Ez ama tér, hol 1687. év augusztus 12-én a csatát vívták."[154] Németh szerint tehát a török tábor helyét délkeleti és keleti irányból a Karasica folyó mocsarai, nyugat felől a Petárda környéki erdők határolták. A táborhely déli határának Lőcs települést, illetve az annak északnyugati részétől induló, észak-déli irányítású töltést és a Henyey család kastélyának, a 19. században magtárnak használt (a második katonai felmérésen „*Schüttkaster*"-ként megnevezett) épületét jelölte meg *(12. kép)*.[155]

VI. ÖSSZEGZŐ KITEKINTÉS

Az 1687. évi Harsány-hegyi csata hadtörténeti régészeti vizsgálatát nem tekinthetjük befejezettnek. Az interdiszciplináris régészeti kutatásra épülő terepi munkálatok várhatóan tovább fogják árnyalni a csatatér topográfiájára vonatkozó ismereteinket. Egyelőre csak kevés fémkeresőműszeres terepbejárással is kombinált régészeti kutatásról beszélhetünk, ha a történeti Magyarország területén található csataterekről van szó: a Harsány-hegyi csata mellett példaként a muhi (1241), a mohácsi (1526), a romhányi (1710), a kismegyeri (1809) és a segesvári (1849) összecsapások említhetők meg. Fontos jövőbeli tudományos vállalkozásnak tartjuk egy, az angolszász mintákat követő, a kulturális örökségvédelem és az örökségbarát turizmus stratégiáinak kialakításakor is hasznosítható hazai csatatérregiszter összeállítását.

154 Németh, Baranya Szent Istvántól a jelenkorig, 485–486.
155 Második katonai felmérés, XXX-65/66., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár.

VII. FÜGGELÉK

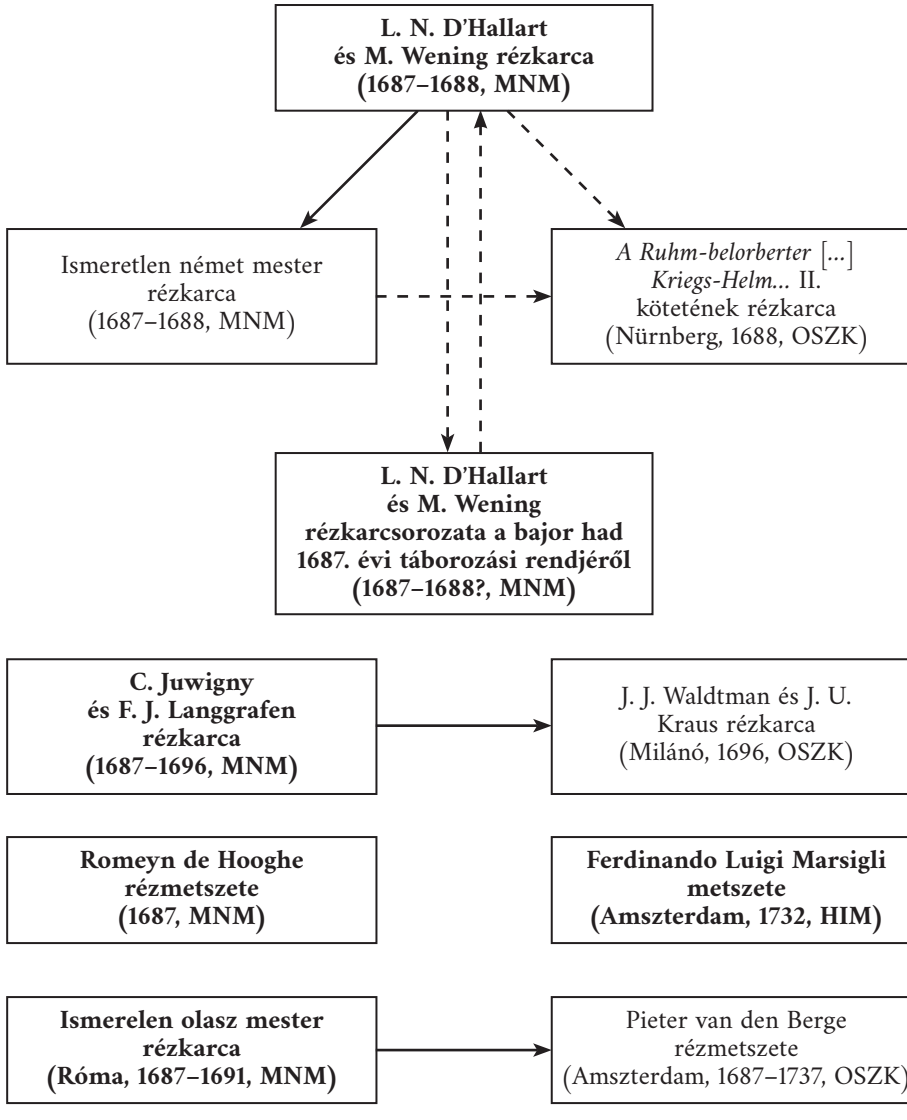

1. ábra. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében fennmaradt, az 1687. évi Harsány-hegyi csata hitelesnek tartható csataképeinek és térképeinek rekonstruálható kapcsolatrendszere

Tóth Ferenc*

A MÁSODIK MOHÁCSI CSATA MÍTOSZA ÉS VALÓSÁGA II.

ADALÉKOK AZ 1687-ES NAGYHARSÁNYI CSATA KORA ÚJKORI LEVÉLTÁRI ÉS KÖNYVÉSZETI KUTATÁSÁHOZ

Jelen tanulmány a nagyharsányi csata (1687) mohácsi csatához (1526) kapcsolódó mítoszának („második mohácsi csata") témakörében végzett kutatásaim legfontosabb eredményeit foglalja össze. A vizsgálat módszerei forráskutatáson és összehasonlító filológiai elemzésen alapultak. Legjelentősebb eredményeim azok az V. Lotaringiai Károly herceg hadinaplóinak forráskutatása során felfedezett új információk, amelyeknek köszönhetően mára sokkal pontosabb ismeretekkel rendelkezünk az 1687-es év hadi eseményeiről – köztünk a döntő jelentőségű nagyharsányi csata lefolyásáról – és azok közvetlen politikai következményeiről. A François Le Bègue által készített és az 1683–1688 közötti időszak hadjáratait leíró napló 2017-es megjelentetése után nem sokkal sikerült felfedezni egy lappangó, Károly herceg kézírásával készült kéziratgyűjteményt, amelyet a csatáról szóló leírások egyik „ősszövegének" tekinthetünk. Szintén új tudományos eredménynek számít Jean-Louis de Rabutin gróf emlékiratai eredeti kéziratának felfedezése. A tanulmányban a csata különféle francia nyelvű történeti és irodalmi munkákban található ábrázolásait is be szeretném mutatni az esemény európai jelentősége, valamint az 1526. évi mohácsi csatára való hivatkozások szempontjából.

A nagyharsányi csata kora újkori forráskutatása szempontjából igen fontos momentum a francia katonai nyelv korabeli széles körű elterjedtsége. A csata időszaka egybeesett a 17. század végi klasszikus Európa történetének azon szakaszával, amelyben a XIV. Lajos vezette Francia Királyság a kontinens – és az akkori világ – legerősebb katonai és politikai hatalma lett. A francia hadsereg az összes európai katonaság mintájává vált, és ennek következtében előtérbe került a francia katonai nyelvhasználat. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ekkoriban a klasszikus francia nyelv hasonló szerepet kezdett betölteni, mint napjainkban az angol, amely szintén egy vezető gazdasági, politikai és katonai nagyhatalom nyelveként

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója.

vált egyeduralkodóvá a második világháború után. Ez az átmenet a 17–18. század fordulóján zajlott le és a felvilágosodás századában teljesedett ki.[1]

Az európai hadseregekben ezt a nyelvi átalakulást a kiválóan képzett francia katonatisztek alkalmazása is elősegítette, akiket az általuk hozott szaktudásnak köszönhetően szívesen láttak valamennyi európai ármádiában. A magyar történetírás előszeretettel emlékezett meg a 17. század végi kuruc mozgalmak és a Rákóczi-szabadságharc idején Magyarországon harcoló francia tisztekről, például Lemaire brigadérosról, aki még egy részletes visszaemlékezést is írt magyarországi élményeiről.[2] Ezzel szemben a kutatók ezidáig viszonylag kevés figyelmet szenteltek a császári hadseregben küzdő francia vagy francia nyelvű katonáknak. Pedig számuk és jelentőségük jóval meghaladta a kurucokkal együtt harcoló franciákét, ám a történelmi emlékezet igencsak szelektíven értékelte a szerepüket.[3] Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy e derék katonák gyakran a magyar függetlenségi mozgalmak és szabadságharcok ellen harcoltak, és így a nemzeti és romantikus történetszemlélet *persona non grata*ként kezelte őket. Idesorolhatók olyan neves francia nemesek, mint Jean-Louis de Rabutin (vagy Bussy-Rabutin),[4] a híres francia író (Roger de Bussy-Rabutin) távoli rokona, vagy a la rochelle-i hugenotta hadvezér Jean-Louis Raduit de Souches[5] és fia, Charles Louis de Souches, akik a török elleni visszafoglaló háborúk hőseivé váltak. De ismertek voltak a francia vagy francia nyelvű arisztokraták a császári hadvezetés legmagasabb köreiben is. A 17. század végén két jeles frankofón hadvezér örökre beleírta a nevét a magyar történelemkönyvekbe: V. Lotaringiai Károly herceg és Eugén, Savoya-Carignan-i herceg, akik a hadvezetés legmagasabb grádicsait is elérték.[6] E két császári fővezéri címet viselő

1 A 17. század végén a latin és az olasz nyelv még sokáig versenyzett vele, de a katonai és diplomáciai kommunikáció a 18. század elejére végérvényesen egységesen elfogadott nemzetközi nyelvvé választotta a francia nyelvet. Ennek egyik fontos fordulópontja az 1713-as utrechti békekongresszus volt. Lásd ehhez újabban: Conxita Mollfulleda–Núria Sallés (dir.), *El tractats d'Utrecht: Clarors i foscors de la pau la resistència dels Catalans*. Barcelona, 2015.

2 Jean Bérenger, Un exemple de coopération militaire franco-hongroise: la mission du brigadier général Le Maire pendant la guerre d'indépendance de François II Rákóczi. In: Zita Tringli–Ferenc Tóth (eds.), *Mille ans de contacts II. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours.* Szombathely, 2004, 41–42; Bőhm Jakab–Palotai István, Le Maire francia–kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. *Hadtörténelmi Közlemények* 2:2 (1955) 155–202; Jean Bérenger (éd.), *Brigadier général Louis Le Maire, Relation abrégée de ce qui s'est passé dans la guerre de Hongrie depuis le commencement de la campagne de 1705 jusqu'au mois de mars 1708.* Paris, 2007.

3 Lásd ehhez újabban: Olivier Chaline, Les migrants militaires francophones au service de l'Empereur (fin XVIe – moitié XIXe siècle). In: Olivier Chaline–Jaroslaw Dumanowski–Michel Figeac (dir.), *Le rayonnement français en Europe centrale du XVIIe siècle à nos jours.* Pessac, 2009, 55–69.

4 Életéről lásd: Daniel-Henri Vincent, Bussy-Rabutin, l'heureux maréchal. *Rabutinages* 23 (2013) 73–84.

5 Életéről lásd újabban: Petr Klapka, *Jean Louis Ratuit de Souches (1608–1682). De La Rochelle au service des Habsbourg. Contribution à l'étude des migrations nobiliaires dans les pays de la Couronne de Bohême aux XVIIe–XVIIIe siècles.* Paris, 2015.

6 Lotaringiai Károly életéről lásd újabban: Laurent Jalabert, *Charles V de Lorraine ou la quête de l'État (1643–1690)*. Nancy, 2017; Ferenc Tóth, Le duc Charles V de Lorraine et son temps

herceg esete külpolitikai szempontból is tanulságos: a Habsburg Birodalom és Franciaország között elhelyezkedő Savoya és Lotaringia – több-kevesebb sikerrel – egyaránt igyekezett, hogy az egyre jobban terjeszkedő Francia Királysággal szemben biztosítsa függetlenségét. A küzdelem dacára mindkét terület régóta Franciaország részét képezte, ám a 17. század folyamán e két, nyelvében és kultúrájában francia herceg környezetéből számos lotaringiai, elzászi, vallon, savoyai és piemonti katona is a Habsburgok szolgálatba lépett, ezáltal pedig a császári hadsereg francia nyelvűsége tovább erősödött. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy mindkét hercegi származású fővezér élete szempontjából kiemelkedő szerepet játszott az 1687-es nagyharsányi csata. Egyfelől Lotaringiai Károly magyarországi törökellenes hadjáratainak egyik szimbolikus csúcspontjaként értelmezhető, másfelől ez Savoyai Eugén (a magyar szakirodalomban Jenő) katonai karrierjének kezdete, mivel hősies helytállása miatt őt érte a megtiszteltetés, hogy a győzelem hírét a császárnak megvigye. Örvendetes, hogy az utóbbi években számos olyan kötet látott napvilágot, amelyekben ezek a mára elfeledett katonai pályaképek ismét felelevenedtek.[7] Az újabb kutatások alapján számos jeles francia anyanyelvű katonatiszt azonosíthatóvá vált, akik császári szolgálatban harcoltak a nagyharsányi csatában. Idesorolható Pierre-Claude Florimond de Mercy gróf, aki később tábornok és katonai kormányzó lett, Charles-François de Lorraine-Commercy herceg, aki hősies küzdelemben megszerzett egy török zászlót. Rajtuk kívül Charles-Thomas de Lorraine-Vaudémont herceg, Etienne de Stainville gróf, François des Salles de Rorthey és a már említett Jean-Louis de Rabutin szintén részt vett a csatában.

I. AZ ARCHÍVUMOK HAGYATÉKA

A csata és körülményei szempontjából természetesen a kéziratos primer forrásokat tekinthetjük a legértékesebbeknek. Közülük is Lotaringiai V. Károly herceg kéziratai a legfontosabbak. A rá vonatkozó legértékesebb hagyaték a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Lothringisches Hausarchiv részlegében található. A herceg magyarországi hadjáratainak eseményeit egyfelől saját kezűleg is megörökítette, másfelől pedig közeli munkatársaival jegyeztette fel, és még egy átdolgozott hadinaplóba is belefoglaltatta. A nagy valószínűséggel François Le Bègue lotaringiai nemes által írt hadinaplónak több változatáról is tudnak a bécsi központi levéltárakban. Az e gyűjtemény részét képező hadinapló kéziratok jelentőségére elsősorban a jubileumi évfordulók eseményei hívták fel a figyelmet. 1933-ban, Bécs második ostromának 250. évfordulójára jelent meg Ferdinand Stöller gondozásában a herceg hadinaplójának bécsi eseményeket tárgya-

(1643–1690). In: Ferenc Tóth (éd.), *Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine.* Paris, 2017, 19–162.

7 Elsősorban Alain Petiot tábornok életrajzi lexikonára gondolok: Alain Petiot (dir.), *Les Lorrains et les Habsbourg. Dictionnaire biographique illustré des familles lorraines au service de la Maison d'Autriche.* 2 vol. Aix-en-Provence, 2014.

ló fejezete.[8] Magyarországon az 1986-os jubileumi évben – számos kitűnő publikáció mellett – napvilágot látott a *Lotaringiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686* című színvonalas forráskiadvány, amely rámutatott a herceg gazdag magyar vonatkozású levéltárára.[9] A több ezer oldalas forrásanyag között található egy összefoglaló jellegű, gondosan megszerkesztett változat, amelyet készítői valószínűleg nyomtatott formában is szerettek volna megjelentetni.[10] Ebben – az ismereteink szerint legalaposabban előkészített – szövegváltozatban már előfordul olyan hivatkozás, amely az 1526. évi mohácsi csatára utal.[11]

A kontrollforrások és a történeti kutatások tanúsága szerint a hadinapló, ismertebb nevén *Journal* olyan megbízható és objektív forrásanyagot képvisel, amely az említett hadjáratok hadi eseményein kívül korabeli politikai kommentárokat, családtörténeti és történeti földrajzi adatokat, továbbá rendkívül változatos kultúrtörténeti adalékokat is tartalmaz. A herceg jellegzetes kézírása alapján elég könnyen azonosíthatók a tőle származó dokumentumok. Már a Mollay Károly által az 1986-os jubileumi évben kiadott 1686-os hadinaplóban a szövegkörnyezet és kézírás alapján sikerült azonosítani Lotaringiai Károly eredeti bejegyzéseit. Ez a papírkódex egyébként az 1926-ban megkötött badeni osztrák–magyar levéltári egyezmény alapján került Bécsből a budapesti Hadtörténeti Levéltárba. A bécsi központi levéltár Lotaringiai Házi Levéltárában megtalálható még az 1685-ös év hasonlóan rendezett és részben szintén a herceg kézírását őrző hadinaplója is. Az 1687. év hasonló jellegű forrását egészen a legutóbbi időszakig nem sikerült azonosítani. Végül egy véletlen felfedezésnek köszönhetően sikerült megtalálnom a párizsi Bibliothèque Nationale de France kézirattárában. A pergamenbe kötött napló 248 számozott lapot tartalmaz, amelyekre az 1687-es hadjárat német, francia és olasz nyelvű dokumentumait másolták. A francia nyelvű naplóbejegyzéseket ugyanaz a kéz írta, amelyet az 1686. évi napló kiadásában Lotaringiai Károly hercegnek tulajdonítottak. A nagyharsányi csatára vonatkozó naplóbejegyzés az 57. levél hátoldalán kezdődik az augusztus 12-i események kifejtésével és a 65. levél elülső oldalán fejeződik be a hadizsákmány felsorolásával. A naplóbejegyzést követő, valószínűleg szándékosan üresen hagyott két oldal megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a bejegyzéseket a herceg vélhetően a csata napján vagy nem sokkal azután készítette, és az esetleges későbbi kiegészítéseknek szánhatta az üres oldalakat. A csataleírás szövegének

8 Ferdinand Stöller, Neue Quellen zur Geschichte des Türkenjahres 1683. In: *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIII, H. 1.* Innsbruck, 1933.

9 Mollay Károly (szerk.), *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686.* Budapest, 1986. Szita László is több – bár nem egészen pontosan megjelölt – magyarra fordított forrást publikált ebből a gazdag anyagból. Lásd Szita László (szerk.), *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez.* Pécs, 1987.

10 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv Kt. 51 N° 3 Journal des campagnes de Charles V de Lorraine (1683–89) – 348 folio; Tóth (éd.), *Journal des campagnes.*

11 „Ilyen módon e napon csekély áron, de annál nagyobb dicsőséggel és előnnyel sikerült jóvátenni a Lajos király által elszenvedett vereséget, amelyre 1526 évében ugyanebben a hónapban majdnem ugyanazon a helyen került sor *(De maniere que ce jour là nous reparames à peu de frais, et avec autant de gloire que d'avantage la perte que le Roy Louys fit en mil cinq cent vingt six dans le méme mois, et à peu près dans le méme endroit)*." Tóth (éd.), *Journal des campagnes,* 448.

részletes, filológiai alaposságú feldolgozása még nem történt meg, viszont azt már az első mondatok alapján is meg lehet állapítani, hogy szoros kapcsolat és hasonlóság áll fenn a François Le Bègue által írt és szerkesztett hadinapló szövegével, mivel a herceg fontosabb bejegyzései és gondolatai megtalálhatóak abban is. Figyelemre méltó különbség a két szöveg között, hogy a herceg feljegyzéseiben nem található utalás az 1526. évi mohácsi csatára.[12]

Az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltára (ÖStA Kriegsarchiv) szintén igen gazdag gyűjtemény. Az Alte Feldakten elnevezésű egység nagyharsányi csatára vonatkozó anyaga viszont nagyon hiányos, ráadásul korabeli jelentést sem őriz róla.[13] A bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) kézirattára és régi könyvgyűjteménye szintén kiemelt helyet foglal el a téma kutatása szempontjából. Itt található például Savoyai Eugén herceg igen gazdag könyvtára és kéziratgyűjteménye is, ahol számos nagyharsányi csatára vonatkozó aprónyomtatvány lelhető fel.[14] Eredeti kéziratos csataleírást viszont eddig nem sikerült találni, de nem kizárt, hogy a későbbi kutatások során még előkerülhet erre vonatkozó dokumentum is. Mivel a csata prominens résztvevői – Lotaringiai Károly herceg, a bajor választófejedelem és Savoyai Eugén herceg – kiterjedt levelezést folytattak különféle európai országok uralkodóival, politikusaival és katonáival, egyes külföldi levéltárak fondjaiban is számos személyükhöz és magyarországi tevékenységükhöz kapcsolódó dokumentumot őriznek. Ciro Paoletti legújabb, Savoyai Eugénnek szentelt életrajzában publikált részletes forrásjegyzéke jól mutatja, hogy az itáliai levéltárakban rendkívül gazdag anyag található a herceggel kapcsolatban. Itt a torinói, a római, a mantovai és a velencei levéltár rá vonatkozó politikai és katonai levelezései mellett a vatikáni titkos levéltár (Archivio Segreto Vaticano) nunciusi levelezései érdemelnek különös figyelmet.[15]

A francia levéltárak gazdag, e témára vonatkozó forrásaira a nemrég elhunyt Jean Nouzille hívta fel a figyelmet.[16] A török elleni háborúk forrásai elég szétszórtan találhatók különféle levéltárak gyűjteményeiben. A leggazdagabb a

12 Bibliothèque Nationale de France, Párizs, Ms. All. 100 Pro anno 1687 Journal d'opérations militaires. A kézirattár katalógusa hallgat az 1687-es hadjárat e kéziratban található részleteiről. Vö. Gédéon Huet (dir.), *Catalogue des manuscrits allemands de la Bibliothèque nationale.* Paris, 1895, 92.

13 ÖStA Kriegsarchiv, AFA Kt. 192 Türkenkrieg 1687 (VIII–X)

14 Például: *Imago saeculi gloriosi, sive victoriae Othomanno imperio extortae invictissimis armis Leopoldi I gloriosi (etc.).* Viennae, 1687; Irenaeus Aletophilus, *Die rühmlichst-erstrittene Doppel-Victorie: das ist: eine ausführliche Beschreibung erstlich des* […] *1687.* […] *bey Mohatz* […] *erhaltenen Sieges* […] *und dann zweytens ein compendiöser Bericht, des gleichfalls durch die Venetianer* […] *in Morea herrlichst-erhaltenen Sieges…* [S.l.], 1687; Mathias Greischer, *Geschicht so sich den 12 Augusti Ao. 1687 zwischen der Kayserlichen und türckischen Armee zugetragen in dem türckischer Seits 12m Mann erlegt und die übrigen völlig aus ihrem Lager verjagt worden mit hinterlassung aller Bagage, 65 Canonen und 10 Mörsern: = Fatto d'arme del di 12. d'Agosto 1687 fra l'Eser.o di Leopoldo Cesare Aug.mo e quello de' Turchi il quale fu sconfitto con la strage di m.12 de suoi scacciato dagli alloggiamenti, espogliato di tutto 'l Carriaggio di 65 Cannoni e di 10 Mortari*. Wien, 1687. stb.

15 Ciro Paoletti, *Il principe Eugenio di Savoia.* Roma, 2001, 551–552.

16 Lásd ehhez: Jean Nouzille, *Le Prince Eugène de Savoie et le Sud-Est européen (1683–1736)*. Paris, 2012.

jelenleg a Párizs melletti La Courneuve-ben található központi Francia Diplomáciai Levéltár (Archives Diplomatiques) központi gyűjteménye, amelynek politikai levelezéseiben (Correspondance politique – série CP) magyar, osztrák, török és lengyel vonatkozású iratai között,[17] valamint vegyes irataiban (Mémoires et documents – série MD) találhatóak a kérdésre vonatkozó fontos adatok. Az 1687. évi magyarországi hadjárat eseményeiről részletesen tájékoztatnak az osztrák politikai levelezés 61–63. kötetében található titkos jelentések.[18] Nouzille professzor utalásai alapján feltételezhetjük, hogy igen gazdag témára vonatkozó forrásanyag található a Párizs melletti Vincennes-i erődben található Service Historique de la Défense (Francia Hadtörténeti Levéltár) szárazföldi haderőre vonatkozó levéltárában is. Jean Nouzille szerint a levéltár A1 szekciójának (tábori levelezés) 57 kötetében találhatók Savoyai Eugénre vonatkozó dokumentumok, amelyek főleg a hadműveletek eseményeinek rekonstruálásához nyújtanak fontos információkat. A Service Historique de la Défense 1 M jelzetű alegységében (Mémoires et reconnaissances, vagyis „Feljegyzések és felderítések" szekciónév alatt) végzett korábbi kutatásaim során már sikerült számos eddig ismeretlen magyar vonatkozású forrást is feltárnom.

A kutatott téma szempontjából szintén igen értékes archívum a Bibliothèque Nationale de France kézirattára és nyomtatványtára.[19] Itt a már említett, Károly herceg eredeti kézírásával készült csataleírás mellett elsősorban a második „mohácsi csatát" dicsőítő metszetek kelthetik fel a kutatók figyelmét,[20] illetve itt található a konstantinápolyi francia nagykövetek szinte teljes levelezésének rendszerezett másolata és számos tevékenységükre vonatkozó egyéb dokumentum is. Itt őrzik Eugén herceg levelezését is, amely a szervezetileg a Bibliothèque Nationale de France-hoz tartozó Bibliothèque de l'Arsenal-ban található, és esetleg tartalmazhat a magyarországi hadjárataira vonatkozó iratokat is.

A magyarországi török háborúkra vonatkozóan viszonylag gazdag kéziratgyűjteményt tartalmaz a Francia Akadémia könyvtárának kézirattára is (Bibliothèque de l'Institut de France).[21] Számos itt található magyar kapcsolódású

17 Lásd a gyűjtemény mutatóját: *État numérique des fonds de la correspondance politique de l'origine à 1871.* Paris, 1936. A magyar vonatkozású rész részletes bemutatása: Ignác Kont, *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910) avec un inventaire des documents manuscrits (travaux de la conference d'Etudes hongroises à la Sorbonne).* Paris, 1913, 203–241.

18 Archives Diplomatiques de La Courneuve, Correspondance politique Autriche 61–63. k. E kötetek az 1686-tól 1689-ig tartó korszakot ölelik fel. A Le Vauguyon és Villars által küldött jelentések mellett számos egyéb dokumentum is található bennük.

19 Lásd ehhez a könyvtár kézirattárának honlapját: http://archivesetmanuscrits.bnf.fr; utolsó letöltés: 2018. január 10.

20 Pierre Lepautre, *Le triomphe de la Religion par le zèle des princes chrétiens.* Paris, 1688; Franz Ertinger, *La sanglante défaite des Turcs par l'Armée Impériale commandée par leurs Altesses de Lorraine et Bavière près la ville de Siclos au dessous de la montagne d'Arsca le 12 août 1687*. Paris, 1688; *Défaites de l'Armée des Turcs pres de Mohats en Hongrie par l'Armée Impériale commandée par le Prince Charles de Lorraine et l'Electeur de Bavière le 12e jour d'aoust 1687*. Paris, 1688; Nicolas de Larmessin, *La grande victoire remportée sur les Turcs en Hongrie, entre Mohâtz et Ziclos, le 12e aoust 1687.* Paris, 1688.

21 A könyvtár zárt jellegű, és csak a Francia Akadémia valamelyik tagjának írásos ajánlásával lehet ott kutatni. Az engedély megszerzéséhez nagy segítséget nyújtott Georges-Henri Soutou aka-

kéziratról megállapíthatjuk, hogy másolatként kerültek a könyvtár neves Godefroy-gyűjteményébe. Ez 553 kéziratos kötetből áll, amelyek eredetileg a Villeroy család, Séguier kancellár és Achille de Harlay tulajdonában voltak. A kéziratok eredetileg a Bibliothèque Nationale de France tulajdonában álltak. Számos magyar vonatkozású kézirat foglalkozik a 16–17. századi magyarországi török háborúk eseményeivel, a magyar királyválasztások történetével és a legfontosabb kora újkori magyar történelmi szereplők tevékenységével.[22] A török kori kéziratok közül kiemelkedik egy, a Duna folyásirányában haladó földrajzi és a török háborúk kronológiáját felvázoló mű, amely megemlékezik a legjelentősebb folyó menti összecsapásokról.[23] Mivel az 1660-as évek elejénél láthatólag megáll a kronológia fonala, így a nagyharsányi csata nem kerülhetett bele, viszont a kézirat szemlélete igen frappánsan tükrözi, hogy a korabeli katonai gondolkodás milyen erősen kötődött a folyókhoz. A csata említésének hiánya segíthet a kézirat keletkezésének megállapításában. Nem kizárt, hogy ha további kutatásokat végzünk a könyvtár kézirattárában, akkor újabb, e témára vonatkozó információk is napvilágra kerülhetnek.

II. A CSATA KATONAI KÖNYVÉSZETI HAGYATÉKA

A nagyharsányi csata európai hírnevét elsősorban a fővezért, Lotaringiai Károly herceget dicsőítő munkák alapozták meg *(1. kép)*. A herceg hőstetteit több nyomtatott visszaemlékezés is megörökíti, amelyek visszaköszönnek a különféle életrajzi munkákban. Legismertebb életrajzát (*La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, et généralissime des troupes impériale*) Jean de La Brune írta, és 1691-ben, nem sokkal a herceg halála után jelent meg Amszterdamban. Ebben a szerző sommásan összefoglalta az eseményeket, hogy kiemelje a neves hadvezér csatában játszott meghatározó szerepét. A történetíró megerősíti, hogy Károly herceg a főseregg hosszú és fárasztó menet után érte el az oszmánok elsáncolt táborhelyét, amelyet a túlerő ellenére is megpróbált rohammal elfoglalni. A sikertelen roham után a haditanács végül a visszavonulás mellett döntött, amellyel sikerült az oszmán főerőket kicsalogatni megerősített állásaikból, majd döntő csatára kényszeríteni. Az oszmán főerők először a balszárnyon elhelyezkedő bajor választófejedelem és Badeni Lajos csapatait támadták meg, akik hősiesen ellenálltak. Lotaringiai Károly ezt követően oldaltámadást intézett az oszmán főerők ellen, és hosszú és véres küzdelemben sikerült visszaszorítania őket. Az ellentámadás nagy

démikus professzor, a párizsi Sorbonne professor emeritusa, az Ecole Militaire professzora, akinek ezúton is szeretném megköszönni önzetlen segítségét.

22 Ezek közül néhányra már felhívtam a figyelmet Pálffy Gézával közösen írt tanulmányunkban: Pálffy Géza–Tóth Ferenc, Les couronnements en Hongrie à l'époque moderne (1526–1792). Représentations et outils politico-diplomatiques. *Revue d'histoire diplomatique* 131:3 (2017) 253–276.

23 *Description exacte et curieuse des contrées et païs que parcoure le Danube, depuis sa source jusqu'à son embouchure. Avec une courte et veritable chronologie de ce qui s'est passé de plus remarquable entre l'Empire des Turcs et le Royaume de Hongrie*. Traduit de l'allemand en françois par le Chevalier de Rozen. Bibliothèque de l'Institut de France, Paris, série Ms 545 Santences tirées des Saints Pères (mélanges de ms) 547–658.

1. kép. Charles Herbel: Lotaringiai Károly herceg portréja

zavart okozott a törökök soraiban. A török csapatokat a táborhelyükig üldözték, és hatalmas veszteségeket okoztak nekik. A csataleírás végén a szerző megjegyzi, hogy e „mohácsi csata" (*bataille de Mohats*) majdnem ugyanazon a területen zajlott le, ahol a híres, 1526. évi összecsapás.[24]

1701-ben jelent meg Nancy-ban egy Lotaringiai Károly életének és neves tetteinek szentelt album, amelyet a herceg fia, Lotaringiai Lipót rendelt meg. Ebben a gazdagon díszített munkában találunk egy, a „harsányi csatára" – franciául *bataille d'Arsan* – vonatkozó metszetet, amelyhez rövid leírást is mellékelt a kötet szerkesztője *(2. kép)*. E szövegből megtudhatjuk, hogy e csata fontos összecsapásnak számított, mivel egy jelentős számbeli fölényben lévő, igen ravasz ellenséggel kellett megmérkőzni. A szövegíró kiemelte a nagyvezír németeket megvető, pökhendi viselkedését, aki olyannyira biztos volt a dolgában, hogy a csata előtti, Konstantinápolyba írt levelében már a közeli győzelmet jelentette. A csata nehézségeihez sorolja még a sáncokkal megerősített török tábort is. A csata metszetét bemutatva a szerző kifejti, hogy az *Arsan*-hegy (Harsány-hegy) miatt nevezték el a csatát, de nem felejti el hozzáfűzni, hogy más néven mohácsi csatának is nevezik, és valószínűsíti az isteni bosszú gondolatát is, amelyet Károly herceg volt hivatott bevégezni. Kiemeli még a bajor választófejedelem bátorságát és az oszmán hadseregben uralkodó káoszt.[25] Hasonlóan érdekes adalékkal szolgál a herceg olasz életrajzírójának, Giorgio Birlic Nolano velencei szerző művének vonatkozó része is. A szerző a nagyharsányi csata történetét – nagy valószínűséggel La Brune munkája alapján – jelentős keresztény győzelemnek írja le, amelyet nemcsak az 1526. évi mohácsi csatá-

24 *„Ce Combat se donna à peu près dans le même endroit où se donna en 1526 la fameuse Bataille de Mohats, dans laquelle Soliman Second fit périr vingt-deux mille Chrétiens, entre lesquels fut Loüis II. Roi de Hongrie."* Jean de La Brune, *La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, et généralissime des troupes impériale.* Amsterdam, 1691, 361–362.

25 *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur.* Nancy, 1701, Planche XVIII.

val, hanem – téves kronológia alapján – a saint-quentini ütközettel is kapcsolatba hoz.[26]

A Lotaringiai Károly emlékének szentelt művek is előszeretettel járultak hozzá a keresztes hadjáratok szelleméhez méltó klasszikus keresztény hős képének kialakításához. Egy *L'ombre de Charles V duc de Lorraine* (Lotaringiai V. Károly herceg árnyéka) címet viselő munka szintén a hadvezér hősiességének állít emléket *(3. kép)*. Ebben a mű névtelen szerzője döntő, stratégiai jelentőségű csatának mutatja be a Nagyharsányon történteket, amely fontos politikai változásokat hozott.[27] Ez a polemizáló és XIV. Lajos politikáját nagy vehemenciával ostorozó munka természetesen igyekezett Lotaringiai Károly európai jelentőségét is hangsúlyozni. A herceg keresztény hősi kultuszának tetőpontja a halála után tíz évvel jött el, amikor testét ünnepélyesen új sírba helyezték. Miután Lipót fia a ryswicki békét követően ismét elfoglalhatta hercegségeit, úgy szerette volna apja emlékét megdicsőíteni, hogy hamvait Innsbruckból ünnepélyes keretek között

2. KÉP. A NAGYHARSÁNYI CSATA ÁBRÁZOLÁSA AZ *ABRÉGÉ HISTORIQUE ET ICONOGRAPHIQUE DE LA VIE DE CHARLES V DUC DE LORRAINE DÉDIÉ À SON ALTESSE ROYALE LEOPOLD I. SON DIGNE SUCCESSEUR* CÍMŰ MUNKÁBAN

26 *„Il Giorno della Vittoria, memorabile in ogni tempo, fù il decimo d'Agosto, Festa di S. Lorenzo, favorevole à Casa d'Austria, per altre segnalate Vittorie, e in particolare per quella di S. Quintino, dove fù per perire quasi tuttq la Francia. Le Pianure sterili, e vaste di Mohats, altre volt erese famose dal valore di Solimano II. che nel 1526. vinse, & uccise in Battaglia Luigi Secondo Rè d'Ongaria, con strage di vinticinque mille Christiani, servirono à gl'Invitti Allemani di Steccato, e di Campidoglio."* Giorgio Birlic Nolano, *Historia della vita di Carlo V. Duca di Lorena et di Bar, Generalissimo delle truppe imperiali.* Venetia, 1699, 234.

27 *„Le dixième d'août* (sic !) *en suivant le Duc de Lorraine donna cette fameuse bataille proche de Mohats, qui acheva de mettre les Ottomans dans la dernière décadence, & presque hors d'état de plus rien faire dans la suite ; car outre douze mille hommes qu'ils laisserent sur la place, ils y perdirent plus de quatre-vingt-dix pieces de canon, plusieurs mortiers, & generalement toutes leurs provisions, bagage, chariot, leurs chameaux & leurs elephants, que l'on prit au picquet."* *L'ombre de Charles V duc de Lorraine, consultée sur l'état présent des affaires de l'Europe*. Cologne, 1694, 84.

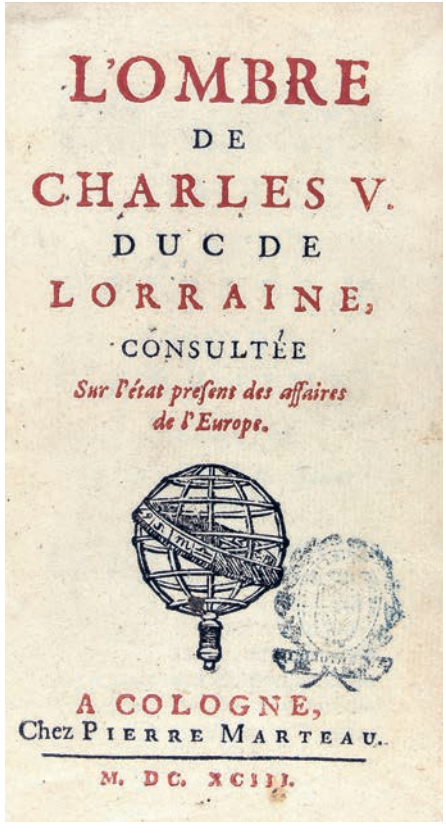
L'OMBRE
DE
CHARLES V.
DUC DE
LORRAINE,
CONSULTÉE
Sur l'état present des affaires de l'Europe.
A COLOGNE,
Chez PIERRE MARTEAU.
M. DC. XCIII.

3. KÉP. A *L'ombre de Charles V duc de Lorraine* CÍMŰ KÖNYV CÍMLAPJA

Nancyba szállíttatta, ahol pompás ceremóniával helyezték örök nyugalomra a hercegi család Nancy ferences templomának altemplomában található kriptájában 1700. április 22-én. Az április 20-i templomi búcsúztatón szónokoló jezsuita d'Aubenton atya nem nevezte meg külön a csatát, viszont bibliai párhuzamokkal élve kiemelte, hogy Károly herceg győzelmeinek hatására az Oszmán Birodalom meghasonlott önmagával, és súlyos belső válságba került[28] *(4. kép)*. Egy másik szerző, a szintén jezsuita Duponcet atya április 23-án a prímási székesegyházban tartott halotti beszédében többször is kiemelte a „mohácsi győzelem" jelentőségét, és szoros párhuzamot vont a két csata között, hangsúlyozva, hogy az e helyen egykor lemészárolt „huszonkétezer keresztény és különösen II. Lajos király vére" minden bizonnyal bosszúra sarkallta a nagyharsányi győzőket[29] *(5. kép)*. Egy harmadik búcsúztató szerzője, Jean-Claude Sommier plébános 1700. május 11-én a nancyi Saint Evre-templomban a városi tisztségviselők előtt méltatta V. Károly herceg emlékét. Ebben a bibliai és történelmi példákkal tűzdelt szónoklatban Sommier atya a „mohácsi csatát" Károly herceg pályafutása tetőpontjának és élete valószínűsíthetően legszebb napjának nevezte. A győzelem méltatása során elsősorban a

28 P. d'Aubenton S. J., *Oraison funebre de Tres-Haut Tres-Puissant et Tres-Excellent Prince Charles V duc de Lorraine et de Bar, prononcée à Nancy, dans l'Eglise des Peres Cordeliers, où il est inhumé, le 20 avril 1700.* Nancy, 1729, 70–72.

29 *„Je devrois vous parler de cette fameuse bataille de Mohats, à laquelle pas un des Ennemis n'eût échapé, si le Vainqueur comme un Guerrier de l'antiquité sainte avoit pu arrêter le Soleil, ou comme un autre de l'antiquité profane obtenir du jour & de la lumière que ce Païen demandoit vainement à ses Dieux; bataille ou les Turcs combattirent avec plus d'ordre que jamais ; mais jamais aussi ne furent poussez avec plus d'ordre & de conduite, jamais chargez plus vivement, le sang de vingt deux mille Chrétiens & en particulier de Loüys II. Roy de Hongrie qu'un Empereur Turc avoit fait perir autre fois au même endroit, inspirant sans doute à nos guerriers un vif & et ardent désir de vanger la mort de leurs freres."* P. Du Poncet, *Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V* […] *prononcée devant Son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Lorraine* […] *en l'Eglise Primatiale de Nancy le 23 avril 1700 par le Père Duponcet de la C. de Jésus.* Pont-à-Mousson, 1700, 122–123.

herceg katonai érdemeit emelte ki, mivel láthatóan jól ismerte a csata lefolyásának történetét, viszont nem használta ki a két hadi esemény közötti retorikai párhuzam lehetőségét. A tájékozott szónok példákkal illusztrálva részletezte a csata stratégiai és politikai következményeit[30] *(6. kép)*.

E szövegek nagy hatást gyakoroltak a későbbi történetírókra, akik igyekeztek minél több forrást felhasználva a leginkább hitelesnek számító csataleírást elkészíteni. A 18. század során a legrészletesebb szöveget a tudós szerzetes, Augustin Calmet – akit leginkább Dom Calmet néven ismernek – állította össze monumentális lotaringiai történelmi munkájában.[31] A tudós szerzetestől Károly herceg fia, Lipót herceg rendelte meg az *Histoire ecclésiastique et civile de Lorraine* című munkát, amely François Le Bègue kézirata alapján részletesen feldolgozta V. Károly herceg életét és hadjáratainak történetét. Ennek megírását eredetileg Charles-Hyacinthe Hugo apátra[32] bízták volna, akinek a tollából szintén fennmaradt két változatban

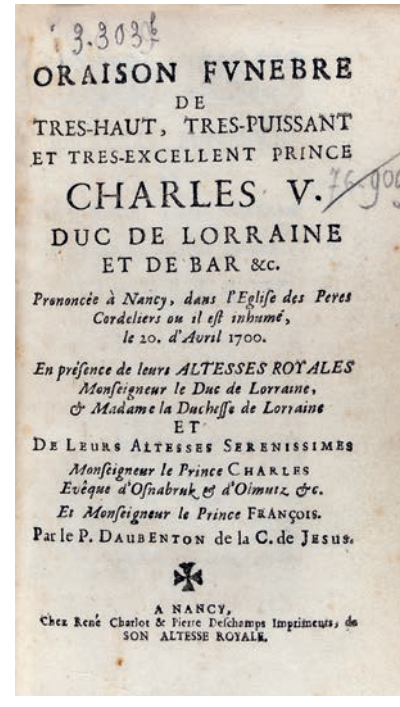
3.303
ORAISON FVNEBRE
DE
TRES-HAUT, TRES-PUISSANT
ET TRES-EXCELLENT PRINCE
CHARLES V.
DUC DE LORRAINE
ET DE BAR &c.
Prononcée à Nancy, dans l'Eglise des Peres Cordeliers ou il eſt inhumé, le 20. d'Avril 1700.
En préſence de leurs ALTESSES ROYALES Monſeigneur le Duc de Lorraine, & Madame la Ducheſſe de Lorraine
ET
DE LEURS ALTESSES SERENISSIMES
Monſeigneur le Prince CHARLES
Evêque d'Oſnabruk & d'Olmutz, &c.
Et Monſeigneur le Prince FRANÇOIS.
Par le P. DAUBENTON de la C. de JESUS.
A NANCY,
Chez René Charlot & Pierre Deſchamps Imprimeurs, de SON ALTESSE ROYALE.

4. KÉP. D'AUBENTON ATYA *ORAISON FUNEBRE DE TRES-HAUT TRES-PUISSANT ET TRES-EXCELLENT PRINCE CHARLES V DUC DE LORRAINE ET DE BAR* CÍMŰ GYÁSZBESZÉDÉNEK CÍMLAPJA

30 *„Ouy, Messieurs, j'ose dire que la journée de Mohatz a été la plus belle de la vie de nôtre Héros, & qu'à peine on trouvera dans l'histoire des siècles passez quelque chose d'aussi grand que cette insigne victoire. Vit-on jamais rien de plus hardi dans son entreprise, de plus difficile dans son exécution, de plus heureux dans ses suites? je dis de plus hardi dans son entreprise; l'Empereur même n'en sçavois pas le secret. J'ajoute de plus difficile dans son exécution, faire marcher une armée au milieu d'un païs ennemi, dans des campagnes inhabitées, & entrecoupées de marais, lui faire traverser des forêts, & passer des rivieres impratiquables, pour chercher son ennemi: l'affronter dans un camp inaccessible, & l'attirer adroitement hors de son fort, le charger hardiment, quoique beaucoup supérieur en troupe, & le mettre dans une deroute entière; c'est ce qu'il fallut farie pour y parvenir. Mais vit-on jamais rien de plus heureux dans ses suites? La désolation de l'Empire Ottoman, la perte de ses dernieres ressources, la conquête de deux grands Royaumes qui se rendirent sans coup férir furent les fruits de cette illustre victoire. Bien plus: par ce même coup on vit tomber ce qui restoit à l'Ottoman dans la haute & basse Hongrie, parce que la réduction de ces deux grands Etats de l'Esclavonie & de la Transylvanie, ôtant aux infidels toute communication avec la Hongrie, il falloit que ce grand Royaume, qui auroit encore tenu bien des campagnes à la faveur de plusieurs places imprenables, comme Canise, Siget, Albe-Royale, Agria, Gros-Varadin, & quantité d'autres, il falloit, dis-je, qu'il reçût le joug après une action de cette conséquence."* Jean Claude Sommier, *Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V* […] *prononcée dans l'Eglise Paroissiale de St. Evre de Nancy en présence de Messieurs de l'Hôtel de Ville le 11 may 1700 par Mre. Jean Claude Sommier prêtre, docteur en théologie, curé de Champs & des Parroisses en dépendantes.* Nancy, 1701, 89–92.

31 Dom Augustin Calmet, *Histoire ecclésiastique et civile de la Lorraine*. III. Nancy, 1728, 1161–1167.

32 Charles-Hyacinthe Hugo (1667–1739), premontrei apát, kora egyik híres történésze.

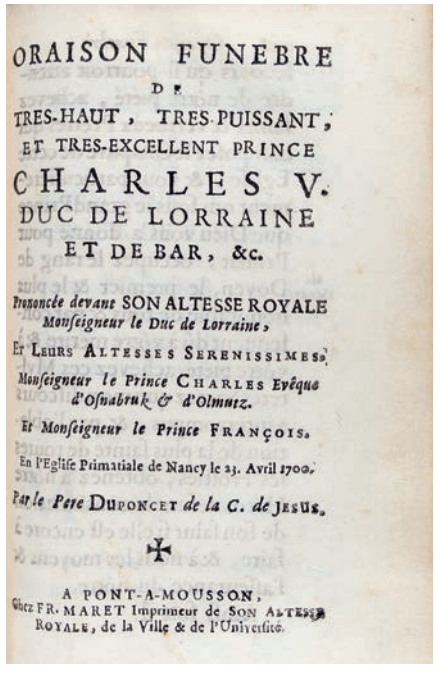
ORAISON FUNEBRE
DE
TRES-HAUT, TRES-PUISSANT,
ET TRES-EXCELLENT PRINCE
CHARLES V.
DUC DE LORRAINE
ET DE BAR, &c.
Prononcée devant SON ALTESSE ROYALE
Monseigneur le Duc de Lorraine,
Et LEURS ALTESSES SERENISSIMES,
Monseigneur le Prince CHARLES Evêque
d'Osnabruk & d'Olmutz.
Et Monseigneur le Prince FRANÇOIS.
En l'Eglise Primatiale de Nancy le 23. Avril 1700.
Par le Pere DUPONCET de la C. de JESUS.
A PONT-A-MOUSSON,
Chez FR. MARET Imprimeur de SON ALTESSE
ROYALE, de la Ville & de l'Université.

5. KÉP. DU PONCET ATYA *ORAISON FUNEBRE DE TRES-HAUT, TRES-PUISSANT & TRES-EXCELLENT PRINCE CHARLES V* CÍMŰ GYÁSZBESZÉDÉNEK CÍMLAPJA

is egy kéziratos V. Károly életrajz,[33] ám ezt végül a szerző nyíltan franciaellenes politikai nézetei miatt nem jelentették meg[34] *(7. kép)*. A nagyharsányi csata történetét a történetíró Dom Calmet elsősorban Jean de La Brune életrajza és François Le Bègue apát kéziratos memoárjai alapján írta meg, amelyekre lábjegyzeteiben is hivatkozik. Dom Calmet megjegyzi a csatával foglalkozó rész végén, hogy ugyanabban a hónapban és majdnem ugyanazon a helyen zajlott, mint az 1526-os mohácsi csata.[35]

A nagyharsányi csata másik fontos szereplője, Savoyai Eugén herceg különböző, nagy sikerű életrajzai szintén fontos tanulságokkal szolgálnak. A fiatal herceg pályafutása szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult a nagyharsányi csata, hiszen itteni hősies helytállása miatt – a kor szokásának megfelelően – a győzelem hírét a fővezér a legvitézebb ifjú nemesre bízva küldte a bécsi udvarba, és a források szerint ez nem más volt, mint Savoyai Eugén.[36] Az 1702-ben, Amszterdamban megjelent *La Vie ou l'Histoire du Prince Eugène de Savoye* valószínűleg az egyik legelső és a legelterjedtebb Savoyai Eugén keresztény hősképét népszerűsítő kiadvány volt.[37] A kötet előszava szerint a kiadó Savoyai Eugén herceg korábban már bestsellernek számító német életrajzának sikerén felbuzdulva döntött a francia nyelvre fordításról, mivel „e nyelvet általánosabban értik Európa összes udvarában".[38] Az európai elitek számára írt

33 Bibliothèque Municipale de Nancy, MS 1845–1846 (1032–1033): Vie de Charles 5 duc de Lorraine (par le père Hugo); MS 825 (86): Histoire de la vie de Charles V du père Hugo.

34 Dom Calmet történetírói jelentőségéről lásd: Cédric Andriot, Dom Calmet: une œuvre à l'épreuve du temps. In: Philippe Martin–Fabienne Henryot (dir.), *Dom Augustin Calmet: un itinéraire intellectuel.* Paris, 2008, 49–65; Thomas Nicklas, „Affirmer, nier, ou demeurer dans le doute". Lothringens Geschichtsschreiber Dom Calmet in der historiographische Grauzone. In: Thomas Nicklas (Hrsg.), *Glaubensformen zwischen Volk und Eliten. Frühneuzeitliche Praktiken und Diskurse zwischen Frankreich und dem Heiligen Römischen Reich.* Halle–Wittemberg, 2011, 43–57.

35 *„On remarque que ce combat se donna dans le même endroit de Mohatz, où le Sultan Soliman II. fit périr en 1526 plus de vingt-deux mille Chrétiens, entre lesquels fut Louis II. Roy de Hongrie."* Calmet, *Histoire ecclésiastique,* 1167.

36 Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Band I. Aufstieg.* Wien, 1963, 135–138.

37 *La Vie ou l'Histoire du Prince Eugène de Savoye*, Amsterdam, 1703.

38 *La Vie ou l'Histoire du Prince Eugène de Savoye,* a kiadó előszava.

könyv részletes beszámolót tartalmaz a nagyharsányi csatáról és annak körülményeiről. Az események részletezése előtt megemlíti, hogy a keresztény csapatok a csata előtt nem messze táboroztak az egykori mohácsi csatatértől, ahol annak idején Szulejmán szultán legyőzte Lajos királyt. A szerző – hibásan – Siklós (franciául *Siclos*) környékét nevezte meg a csata helyszíneként. A hadi események leírásának végén külön kiemeli Savoyai Eugén hősies küzdelmét, és hogy elsőként léphetett az ellenség táborába, kitűzve a császári sasos zászlót a félhold helyére. A szerző röviden szól még az ifjú hős bécsi útjáról is, amelyet viharos gyorsasággal, három nap alatt tett meg.[39] Más munkákban is visszatérő motívum a herceg hőstette. Például a Jean Dumont által jegyzett *Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise* című népszerű kötet is összefoglalja az előző munkából ismert történetet, amit annyival egészít ki, hogy a herceg a császártól egy gyémántokkal díszített arcképet kapott ajándékba. Itt a szerző egyértelműen mohácsi csatáról beszél, viszont nem említi meg az 1526. évi eseményeket.[40]

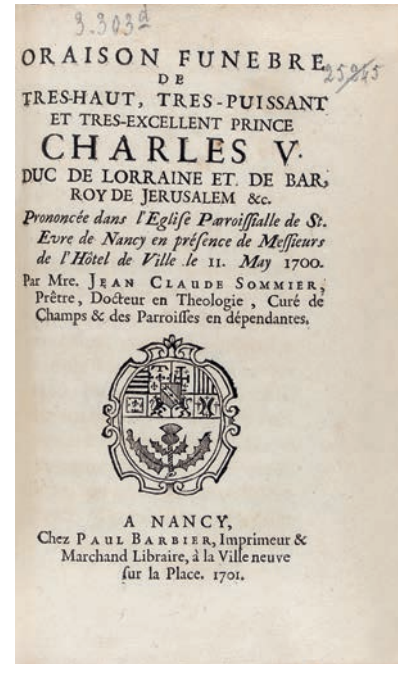
ORAISON FUNEBRE
DE
TRES-HAUT, TRES-PUISSANT
ET TRES-EXCELLENT PRINCE
CHARLES V.
DUC DE LORRAINE ET DE BAR,
ROY DE JERUSALEM &c.
Prononcée dans l'Eglise Parroiſſiale de St. Evre de Nancy en préſence de Meſſieurs de l'Hôtel de Ville le 11. *May* 1700.
Par Mre. JEAN CLAUDE SOMMIER,
Prêtre, Docteur en Theologie, Curé de Champs & des Parroiſſes en dépendantes.
A NANCY,
Chez PAUL BARBIER, Imprimeur & Marchand Libraire, à la Ville neuve ſur la Place. 1701.

6. KÉP. JEAN CLAUDE SOMMIER ATYA *ORAISON FUNEBRE DE TRES-HAUT, TRES-PUISSANT & TRES-EXCELLENT PRINCE CHARLES V* CÍMŰ GYÁSZBESZÉDÉNEK CÍMLAPJA

A történet bekerült egy másik, 1710-ben megjelent munkába is, amely a herceg életére vonatkozó visszaemlékezéseket gyűjtötte össze.[41] A *Mémoires pour servir à l'histoire du Prince Eugène de Savoie* című munka bizonyos d'Artanville nevű szerzője a bevezetőben a herceg hadjáratainak résztvevőjeként mutatkozik be, kiemelve, hogy munkáját szemtanúként, krónikásként és emlékíróként írta. Savoyai Eugén herceg hadjáratai megörökítésének gondolata az 1700-as évek elején keletkezett, amikor a herceg egész Európában elismert és ünnepelt hőssé vált. A mű címében is szereplő emlékirat vagy memoár szó valójában egy, a korban igen közkedvelt irodalmi és történeti műfajra utalt, amely a 16–18. században Európa főleg francia nyelvű területein jelent meg, és innen terjedt el a későbbi időszakban. Az első emlékírók dokumentációnak, nyersanyagnak szánták a műveiket, amelyből a későbbiekben egy jó tollú történész – Titus Livius modern megfelelője – megírhatja majd a korszak történetét. Ennek megfelelően az első emlékírók meglehetősen szerény módon, elsősorban információgyűjtő és előkészítő szerepre korlá-

39 *La Vie ou l'Histoire du Prince Eugène de Savoye*, 66–72.
40 Jean Dumont, *Mémoires pour servir à l'histoire du Prince Eugène de Savoie.* La Haye, 1729, XVII.
41 *Mémoires pour servir à l'histoire du Prince Eugène de Savoie.* 2 vol. La Haye, 1710.

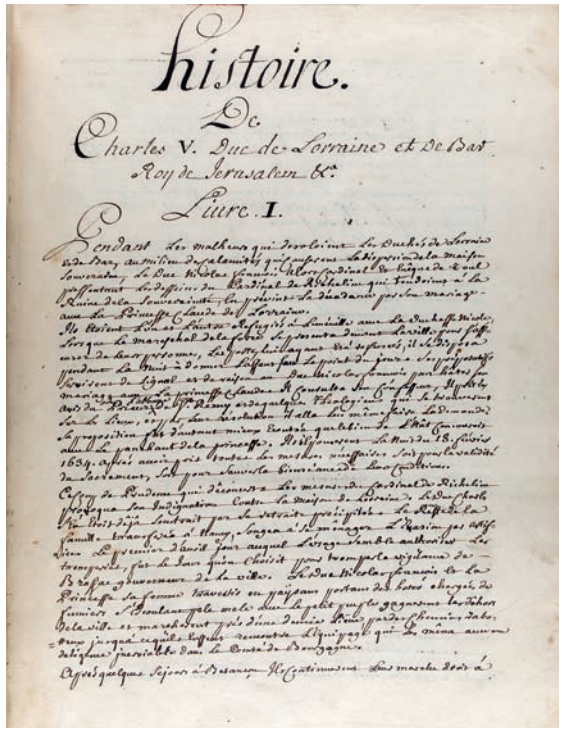
Histoire.
De
Charles V. Duc de Lorraine et de Bar
Roy de Jerusalem &c.
Liure. I.

7. kép. Charles-Hyacinthe Hugo atya *Histoire de la vie de Charles V* című kéziratos művének első oldala

tozták tevékenységüket, és a végső munkát a retorikában járatosabb szerzőkre hagyták. E kötet esetében viszont mintha megfordult volna a klaszszikus felállás, és éppenséggel az emlékíró merített számos korábbi munkából, mint például Jean de La Brune Lotaringiai Károly életrajzából vagy az 1702-ben megjelent *La Vie ou l'Histoire du Prince Eugène de Savoye* című munkából. A szerző egyébként megemlíti Mohácsot, de az összecsapást következetesen harsányi csatának (*bataille de Hersan*) nevezi.[42]

A herceg 1736-ban bekövetkezett halála után további életrajzi munkák láttak napvilágot. 1739-ben ismeretlen szerző tollából londoni és lausanne-i impresszummal jelent meg egy barokkosan hosszú című munka, amelyről nagyon keveset tudunk. A szerző az előszóban egyszerűen tudatja olvasójával, hogy csupán a herceg életének sommás történetét kívánta összefoglalni, minden bizonnyal a herceg közeli halálának emlékére. Az 1687-es hadjárat történetére vonatkozólag főleg a korábban megjelent munkákban található információk ismétlődnek, és a csatát Mohácshoz köti a szerző.[43]

1740-ben jelent meg Amszterdamban a herceg egy újabb, nagy sikerű életrajza – a *Histoire du prince François Eugène de Savoie, Généralissime des Armées de l'Empereur et de l'Empire* (2 kötet) –, amely a későbbiekben több kiadást is megért. A csatatérképekkel és éremábrázolásokkal díszített munka szerzője Eléazar de Mauvillon (1712–1779) nyelvtudós, filológus, fordító és történész volt, aki a lengyel király titkáraként is tevékenykedett. Bevezetőjében egy pedagógiai ihletésű történetben elmesélte a mű megszületésének gondolatát; eszerint az Odera

42 *Mémoires pour servir à l'histoire du Prince Eugène de Savoie,* I. 202–224.

43 *Histoire de François Eugene Prince de Savoie et de Piémont, Marquis de Saluces, général en chef des Armées de sa majesté Impériale & catholique, premier ministre d'Etat, président du Conseil de guerre, gouverneur & capitaine général des Païs-Bas autrichiens, chevalier de l'ordre de la Toison d'Or, &c. &c. &c.* I. Londres–Lausanne, 1739, 19–20.

menti Frankfurtban találkozott egy idős magyar nemessel, aki mentorként egy peregrinus ifjút kísért európai körútján. A nemesúr egy napon megkérdezte tőle, hogy miért nem született eddig francia nyelven történeti munka Eugén hercegről, hozzátéve, hogy Jean Dumont kötetét nem tekinti igazából annak. Egyben megígérte a szerzőnek, hogy elküldi számára a hercegre vonatkozó német munkákat és az általa összegyűjtött kéziratokat. Miután a szerző megkapta az értékes kéziratokat, és tanulmányozta – egyben éles kritikával is illette – az eddigi irodalmat, röviden leírta munkamódszerét, amelyben kiemelte, hogy történeti elfogulatlanságra törekedett.[44] A nagyharsányi csata – amelyet ő is *bataille de Hersan*nak nevez – körülményeinek, lefolyásának és következményeinek leírása során számos új részletet is közölt, amelyek a későbbi hercegi életrajzokban és csatatörténetekben is előbukkannak majd. Az esemény leírása végén emlékezett meg a korábbi mohácsi csatáról, amelyet tévesen 1626-ra datált.[45] A kötet hiányosságai ellenére, impozáns tipográfiája és numizmatikai mellékletei alapján méltán vált a 18. század közepén a témára vonatkozó egyik legnépszerűbb referencia-munkává. A csata leírása után részletesen elmeséli az ifjú Commercy herceg[46] hőstettét is, akit egy török harcos oldalba döfött kopjájával, miközben a harc hevében elragadta az ellenség egyik zászlóját. A hercegnek végül sikerült támadóját megölni és a zászlót Lotaringiai Károly hercegnek átadni. A történet nagyon hasonlít Károly herceg zászlót elragadó hőstettéhez, amelyet a szentgotthárdi csatában hajtott végre.[47] Egyébként a nagyharsányi csatában zsákmányolt zászlót később a Károly herceg által Nancy-ban a Notre-Dame de Bonsecours templomban elhelyezett szentgotthárdi török zászló mellett állították ki, és – több más lotaringiai hercegek által zsákmányolt zászló mellett – ma is ott található.[48] A példaértékű hőstett emléke sokáig fennmaradt a francia történelmi emlékezetben: számos irodalmi szövegben,[49] sőt 19. századi iskolás tankönyvekben[50] is megtalálható.

Ezt a történetet egyébként más, Savoyai Eugén herceg életét feldolgozó francia nyelvű munkák is megörökítették. A Charles-Joseph de Ligne herceg (1735–1814)[51]

44 Eléazar de Mauvillon, *Histoire du prince François Eugène de Savoie, Généralissime des Armées de l'Empereur et de l'Empire.* I. Amsterdam, 1740, 200.

45 Mauvillon, *Histoire du prince François Eugène de Savoie,* 79.

46 Charles-François de Lorraine (1661–1702).

47 Ferenc Tóth, Charles V, Duke de Lorraine and the Battle of Mogersdorf/Saint Gotthard. In: Karin Sperl–Martin Scheutz–Arno Strohmeyer (Hrsg.), *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664*: *Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses.* Eisenstadt, 2016, 215–230.

48 Abbé Charles Morel, *Drapeaux de Notre-Dame de Bonsecours.* Nancy, 1866; Abbé Léon Jérôme, *L'église Notre-Dame de Bon-Secours à Nancy*. Nancy, 1898, 278–284.

49 Például: Jean-Marie-Louis Coupé, *Variétés littéraires. L'histoire soumise à l'opinion, ou Morceaux détachés d'histoire, tant ancienne que moderne, discutés & éclaircis.* Paris, 1786, 90–91; Julien Caboche, *Panthéon de la jeunesse. Vie des enfants célèbres de tous les temps et de tous les pays.* Paris, 1843, 71–72; vö. Hervé Bazin, *Les grandes journées de la chrétienté*. Paris, 1890, 299.

50 Például: E.-L. Frémont–Jean-Ignace-Joseph Bourgon, *Cours gradué de compositions françaises, comprenant des sujets de devoirs relatifs à tous les genres.* Paris, 1826, 9.

51 Lásd ehhez: Philip Mansel, *Prince of Europe: Charles-Joseph Prince de Ligne 1735–1814.* London, 2003.

által kiadott Savoyai Eugén herceg – valószínűleg hamisított – önéletrajza szintén elmeséli e történetet. A *Vie du prince Eugène de Savoie généralissime des armées autrichiennes écrite par lui-même* 1809-ben jelent meg először Weimarban,[52] majd a kötetet hamarosan kétszer is kiadták Párizsban. A mű csak röviden emlékezik meg a nagyharsányi csatáról, és nem szól a mohácsi eseményekről sem.[53]

Szintén Ligne herceg publikálta a nagyharsányi csata egy másik neves résztvevőjének, Bussy-Rabutin grófnak a visszaemlékezéseit, két különböző impresszumú kiadásban.[54] A második kiadás előszavának tanúsága szerint az eredeti kéziratot Joseph Wenzel Lichtenstein herceg könyvtárából kapta kölcsön, a herceg közlési engedélyével együtt.[55] Az előszóban Ligne herceg szellemesen hasonlítja össze e munka stílusát a szerző neves névrokonának irodalmi teljesítményével. A kézirat nyelvi hibáira hivatkozva megjegyzi, hogy gyakorta kellett a szövegbe belejavítania. Ligne herceg számos igen személyes hangvételű jegyzettel is megtűzdelte a szöveget, és sejthetően igen szabadon kezelte a szerző eredeti kéziratát is. Ennek mértékét pontosan nem tudjuk megállapítani, viszont az tény, hogy a könyv hasonlóan élvezetes stílusban meséli el a neves francia család sarjának élettörténetét. Bussy-Rabutin gróf császári szolgálatban eltöltött hosszú katonai pályája 1683-ban indult el, és a török háborúnak köszönhetően meredeken ívelt felfelé. Az 1687. évi hadjárat sommás történetéből megtudhatjuk, hogy a grófot ekkor nevezték ki tábornoknak. A szöveg röviden emlékezik meg a sorsdöntő – általa siklósinak nevezett – csata történetéről, és főleg azt emeli ki, hogy a balszárnyat vezető Rabutin gróf mentett meg három császári lovasezredet, amivel kiérdemelte a lotaringiai herceg és a bajor választófejedelem dicséretét.[56] Ebben az elsősorban katonai jellegű leírásban nem találtunk párhuzamot a mohácsi csatával.

A herceggel foglalkozó óriási francia nyelvű irodalom mellett érdemes betekinteni egy más szempontú szerző munkájába is. II. (Cantemir) Demeter (1673–1723), moldvai fejedelem, román író, filozófus, nyelvész, az Oszmán Birodalom történetének kiváló „szakértője" személyesen is részt vett a török háborúban és jól ismerte az oszmán belső viszonyokat. Apja III. Konstantin moldvai fejedelem volt, aki az oszmán szokásoknak megfelelően fiát Konstantinápolyba küldte túszként, ahol 1687–1710 között tanulmányokat folytatott, megismerte a birodalom történetét, illetve később egy igen népszerű kötetet írt e témáról, amelyben

52 A mű eredeti címe: *Mémoires du prince Eugène de Savoie*. Weimar, 1809.

53 *Mémoires du prince Eugène de Savoie,* 32–33.

54 *Mémoires de Son Excellence le comte de Bussy Rabutin, Maréchal des Armées de l'Empereur, Général-Commandant en Transylvanie, etc. etc. etc.* Ed. Charles-Joseph de Ligne. Paris, 1773; *Mémoires sur les campagnes faites en Hongrie, au service de l'Empereur, par le comte de Bussy-Rabutin, conseiller d'État de S. M., Chambellan, Maréchal de ses Armées, Général-Commandant en Transylvanie et Colonel d'un Régiment de Dragons.* Ed. Charles-Joseph de Ligne. Wien, 1795.

55 Az eredeti kéziratot nemrég sikerült megtalálnom a bécsi Liechtenstein Hercegi Levéltárban folytatott kutatásaim során. Jelzete: MS 68 Mémoires ou Recueil des campagnes faites au service de l'empereur par feu son Excellence le Comte Bussi de Rabutin, conseiller d'etat de S: M: chambelier Marechal de ses armées, Général Commandant en Transylvanie et Colonel d'un regiment de Dragons.

56 *Mémoires de Son Excellence,* 5–6.

szó esik a nagyharsányi csatáról is. Cantemir Demeter eredetileg latinul készült munkája 1743-ban jelent meg franciául Párizsban *Histoire de l'Empire othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence avec des notes très instructives* (2 kötet) címmel. A román szerző kiemeli az oszmán hadseregen belüli ellentéteteket és a hadvezetés hiányosságait. Mohácsot viszont csak mint a császári csapatok táborhelyéhez közel eső helységet nevezi meg, és nem ad meg külön nevet az 1687. augusztus 12-i csata helyszínére sem.[57]

Tanulságos megvizsgálni azt is, hogy miként maradt fenn a nagyharsányi csata emléke a különféle 18. századi szótárakban és lexikonokban. Az első vizsgált referenciamunka Louis Moréri *Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* 1759. évi kiadása, amelyben tanulságos szócikket találhatunk a Mohács helynévnél, mivel a szöveg nagy része az 1687-es csata részletesebb leírására korlátozódik. Az 1526. évi csata csak a szócikk végén jelenik meg, ahol megemlékeznek a csatatértől nem messze álló mecsetről, amelyet állítólag II. Szulejmán szultán építtetett a győzelem emlékére. A mecsetet a szerző forrása (*Relation de cette bataille*) szerint kápolnává alakították át.[58] Egy másik korabeli, nagy hatású munka Bruzen de la Martinière *Le Grand Dictionnaire Géographique et Historique et Critique* című, a század folyamán rendkívül népszerű lexikonja volt, amely a magyarországi földrajz és történelem területén is elég tájékozottnak tekinthető.[59] A munka 1768. évi kiadásában Mohács (franciául *Mohatz*) viszonylag részletes szócikket kapott, ahol a szerző a helység földrajzi meghatározása után elsősorban az 1526-ban és 1687-ben lezajlott csatát említi meg.[60] Tanulságos a Diderot és d'Alembert által szerkesztett *Nagy Enciklopédia* Jaucourt lovag által írt Mohács-szócikke, amely a várossal kapcsolatban szintén a két híres csatát említi meg, nem feledkezve meg azok pontos dátumáról sem.[61] Érdekes adalék, hogy Jacques Lacombe 1791-ben megjelent *Encyclopédie méthodique* című szótárában a bátorság szócikknél találkozunk a nagyharsányi csata nevével Commercy herceg hőstettének története kapcsán.[62] Szintén e történetet olvashatjuk Chesnel gróf 19. századi katonai és haditengerészeti enciklopédiájának lapjain is.[63]

---

57 Az oszmán védők elkeseredett küzdelmének utolsó pillanatait így örökítette meg: „*Les Allemands en effet la trouvant faiblement gardée (la tranchée fortifiée des Turcs), s'y ouvrent un passage, et prenant en queue les Turcs qui combattaient avec une résolution désespérée au bord de la rivière. C'est alors qu'attaqués de tous côtés, ils font des efforts prodigieux pour se sauver; ils furent tous taillés en pièces, sans qu'il en échappât un seul.*" Démétrius Cantemir, *Histoire de l'Empire othoman.* II. Paris, 1743, 122–123.

58 Louis Moréri, *Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*. V. Paris, 1759, 359.

59 Vö. Kövér Lajos, La réception de la Hongrie d'après Bruzen de la Martinière. In: Marie Payet–Ferenc Tóth (dir.), *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours.* Szombathely, 2001, 205–212.

60 Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière, *Le Grand Dictionnaire Géographique et Historique et Critique.* IV. Paris, 1768, 338.

61 Denis Diderot–Jean le Rond d'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences et arts et de métiers.* X. Neuchâtel, 1765, 614.

62 Jacques Lacombe, *Encyclopédie méthodique.* Paris, 1791, 362.

63 Adolphe de Chesnel, *Encyclopédie militaire et maritime.* I. Paris, 1862, 46, 441.

Amint a fentiekből is kiderül, a téma kutatása igen bőséges forrásanyaggal rendelkezik a 17–18. század időszakából. Az itt felvillantott példák kiválasztása során elsősorban a legreprezentatívabb műveket igyekeztem előtérbe helyezni. Természetesen a téma forrásanyaga és irodalma ennél jóval bővebb, amelyet további kutatással lehetne csak maradéktalanul feltárni. Hasonlóan a korábbi korszakok munkáihoz, a 20. századi osztrák és német történetírás is nagy jelentőséget tulajdonított a két csata közötti földrajzi és politikai kapcsolatnak.[64] A korábban kevésbé kutatott francia nyelvű források tanúsága szerint a csata emléke felkeltette a korabeli európai katonai, politikai, tudományos, sőt irodalmi elit érdeklődését. A esemény hírnevét különösen növelte az a tény, hogy a győztes csatában részt vevő neves hadvezérek – Lotaringiai Károly herceg, Savoyai Eugén herceg, Jean-Louis de Rabutin gróf, Villars marsall – franciás műveltségű és francia nyelvű arisztokraták voltak, akik maguk is számos feljegyzést készítettek. Igaz, ezek elsősorban a konkrét katonai tények felvázolására korlátozódtak. A legautentikusabb „ősszövegnek" tekinthető forrás – Lotaringiai Károly herceg hadinaplója, illetve annak különféle változatai – humanista műveltségű történészek általi feldolgozásainak példáján érhető tetten leginkább, hogy miképpen kapcsolódott össze a két csata a későbbi történelmi emlékezetben. Ennek széles körű elterjedése sokat köszönhetett a századforduló francia nyelvű, a császári szolgálatban dicsőséges karriert befutó hadvezéreket dicsőítő irodalmának. Ezekben nagyon sok korábbi korszakokra visszanyúló hőseszmény motívuma is megtalálható, mint például a keresztes hadjáratok szent harcos kultusza. A vizsgált történeti és irodalmi munkák áttekintése alapján megállapítható, hogy a csata híre és jelentősége elsősorban a keresztény hősöket (Lotaringiai Károly, Savoyai Eugén, Commercy herceg stb.) dicsőítő munkák révén terjedt el rendkívül széles körben, beleértve a közhasználatú lexikonokat és az iskolai tankönyveket is. A korabeli katonai leírások és későbbi történetírói munkák összevetése során arra a következtetésre juthatunk, hogy a „második mohácsi csata" mítosza – bár igen korán megjelent – valójában historiográfiai konstrukció, amely egy hajdani történelmi tragédia jóvátételével egy új korszak kezdetét hirdette meg. A „második mohácsi csata" így a szintén korszakváltó 1526. évi csata logikus ellenpontjává vált, és ezáltal a két szimbolikus jelentőségű, sorsfordító hadi esemény emléke összefonódott és kiegyenlítődött a történelmi emlékezetben.

64 Paul Wentzke klasszikus munkájában kiemelt helyen kezeli a kérdést. Művében a két csatatér közelségét említi, és utal az első csata súlyos következményeire. A csataleírás után a győzelem szimbolikus trófeájáról, a Commercy herceg által zsákmányolt zászlóról is megemlékezik. Paul Wentzke, *Feldherr des Kaisers, Leben und Taten Herzog Karl V. von Lothringen.* Leipzig, 1943, 284–286. Hans Urbanski, a szélesebb, művelt nagyközönség számára készült életrajzában szintén megemlékezik a két történelmi esemény közötti párhuzamról: Hans Urbanski, *Karl von Lothringen. Österreichs Türkensieger. Biographie.* Wien–München, 1983, 194.

Békéssy Lili – Gusztin Rudolf – Horváth Pál – Kim Katalin*

ZENE A KULTURÁLIS EMLÉKEZET SZOLGÁLATÁBAN

MAGYAR ZENEMŰVEK A MOHÁCSI CSATÁRÓL A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

A 19. század zenetörténetének kutatása még nem készült fel Mohács emlékezetének átfogó bemutatására. Az alábbiakban az eddigi forráskutatásokat összegezve és részben folytatva közös erőfeszítéssel kísérletet teszünk Mohács kulturális emlékezetének feltárására, de még korántsem a teljesség igényével. A tanulmány négy területen, négy zenei műfajban – zenés színjátszás, kórusok, dal és hangszeres karakterdarabok – keresi és helyezi összefüggésekbe a fellelhető emlékanyagot. A népdal, népies dal tárgyalásához kiterjedt alapkutatás állt rendelkezésünkre, a magyar romantikus dal és a hangszeres karakterdarabok irodalmának áttekintése azonban még elvégzendő feladataink közé tartozik. Folyamatban lévő kutatásunk során a dalármozgalom és a magyar nyelvű zenés színház forrásait dolgozzuk fel. Utóbbihoz a már meglevő színháztörténeti munkák biztosítják a megbízható alapot.

Az intézményi háttér és repertoár részleges ismerete alapján kirajzolódó kép valószínűleg a források teljes körű feltárását követően sem fog lényegesen módosulni. Úgy tűnik, Mohács emlékezete – egy jól körülhatárolt kört nem számítva – szinte teljes mértékben hiányzik a népi vagy népies dalanyagból, és a műzene is csak elvétve tematizálta. A magyar nyelvű színpadon erről nem beszéltek (alig néhány iskoladrámáról és egyetlen drámáról van tudomásunk), és nem is énekelték meg, zenés színpadi mű Mohácsot nem dolgozta fel. Ha színpadon felidézték, akkor legfeljebb szavak nélkül tették élőképek, „néma ábrázolatok", tablók formájában, zenei kísérettel, feltehetően verbunkos muzsikával.[1] Ennek ellenére Mohács emléke kimondatlanul bár, de mégis mindenütt ott van. Nemcsak a sírva vigadó magyar népies zenében, hanem a műzene témaválasztásaiban is.

---

* A szerzők az MTA BTK Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztály munkatársai. A tanulmányhoz szükséges alapkutatást az OTKA 112 504 „Erkel-műhely" című pályázat keretében végezték.

1 Többek között Szegeden (1833. július 8.), Hódmezővásárhelyen (1833. augusztus 25.), Debrecenben (1836. április). Vö. *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*. I–III. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta és a mutatókat készítette Kerényi Ferenc. Budapest, 2000, 202, 254, 950.

I. ÉNEKES JÁTÉK, OPERA[2]

I. 1. Előzmények, intézmények

A hivatásos zenés színjátszás intézményi háttere Magyarország és Erdély területén kisebb késéssel épült ki. A kezdetek nagyjából a 18. század közepére tehetők. Néhány hosszabb-rövidebb életű főúri kezdeményezés mellett[3] ekkortól telepednek le, előbb Pozsonyban, majd Győrben, Sopronban, Kassán, illetve Pest-Budán, Nagyszebenben és Temesváron egy-egy szezon erejéig a zenés produkciókat is kínáló német színtársulatok. Ezzel egy időben – de már a 17. századtól – folyamatos hagyományokra támaszkodva virágzott az iskolai (katolikus és protestáns) színjátszás, amely az 1790-es évektől induló magyar nyelvű színpad első szereplőit kinevelte.[4] Magyar nyelvű előadásokra az iskolákban is sor került, a hivatásos magyar nyelvű színjátszás megszervezésére mégis majdhogynem a század végéig kellett várni. Az első, ám közvetlen folytatás nélkül maradt kezdeményezés az ifj. gróf Ráday Gedeon és Batsányi János nevéhez kötődő Magyar Játszók Társaságának 1785. évi felállítása, és ennek három budai várszínházi előadása volt. Ezt követően további öt év telt el az első hivatásos társulatszervezési kísérletig,[5] és további másfél év kellett hozzá, míg Reischl Gáspár ácsmester Duna-parti budai deszkaszínházában elindultak a Magyar Nemzeti Játékszíni Társaság rendszeres nyilvános előadásai, amelyeket a volt pesti piarista diák, Kelemen László szervezett. Ugyanebben az évben kapta meg a játszási engedélyt Kolozsvárott az Erdélyi Magyar Színjátszó Társaság is, amely 1792. december 17-én tartotta első előadását gróf Rhédei Mihályné palotájának emeleti nagytermében. Az ezt követő évtizedekben az egyre nagyobb számban alapított vándortársulatok működése a teljes magyar nyelvterületet behálózta. E társulatok állandósulási kísérleteinek eredményeként jöttek létre a magyar színjátszás máig aktív központjai.

A zene kezdettől fogva szerves részét képezte a színházi előadásoknak. Valamilyen énekes-hangszeres betéttel már az – egyházi év kiemelt periódusai és ünnepei,[6] az évzárók, díjkiosztások vagy egyes világi események[7] alkalmával játszott – iskoladrámákat is ellátták. A színvonal nagyon különböző lehetett.

---

2 A fejezet szerzője: Kim Katalin.

3 Lásd például az Esterházyakét vagy Patachich Ádám nagyváradi püspökét. Staud Géza, *Magyar kastélyszínházak.* I–III. (Színháztörténeti Könyvtár, 11, 14–15.) Budapest, 1963–1964; Sas Ágnes, *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban.* (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez, 1.) Szerk. Szacsvai Kim Katalin, segédszerk. Békéssy Lili, Gusztin Rudolf, Horváth Pál, Vargyas Zoltán. Budapest, 2017.

4 Vö. Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században.* (Irodalomtörténeti füzetek, 147.) Budapest, 2000, 20.

5 Előadás: 1790. október 25. A budai Várszínházban Brühl *Igazházi*ja került színpadra ismét Simai Kristóf fordításában.

6 Lásd például a jezsuiták iskoláiban a Vízkereszt, farsang, Virágvasárnap, Nagyhét, Úrnapja és ennek nyolcada, az iskola patrónusainak ünnepnapját. Vö. Szacsvai Kim Katalin, A jezsuita központok zenei élete a 18. századi Magyarországon. In: Sz. Farkas Márta (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 2006–2007.* Budapest, 2007, 41–61.

7 Például I. József házassága 1688-ban. Vö. Szacsvai Kim, A jezsuita központok.

Az előadásokat, akárcsak a legtöbb ünnepi alkalmat, egyszerű trombita-timpani intrádák vezették be. A diákok mellett gyakran városi, templomi, sőt akár püspöki, érseki zenészek működtek közre, és ilyenkor az iskoladrámák zenei betéteiként operaszerű igényességgel megkomponált, komoly zenei felkészültséget igénylő áriák, duettek, kórusok is elhangoztak.[8] A nyilvános iskoladráma-produkciók egyszerre nevelték a diákságot és közvetítették az igényes (zenés) színházi műfajt egy olyan időszakban, amikor ez többnyire a főúri kastélyok kiváltsága volt.

Az iskoladrámák tapasztalatára építve, de a német vándortársulatok működését és repertoárját mintaként követve már az első hivatásos magyar nyelvű próza-dráma előadásokat is énekes-hangszeres betétek és táncok színesítették, különösen mivel a betétezés a nemzeti zene megszólaltatására adott alkalmat. Arany paszomántos nemzeti ruhába öltözött cigány zenészek által játszott verbunkos számokkal tűzdelve adták elő Kelemen László társulatának első, 1790. október 25-i budai előadásán Alois Brühl vígjátékának Simai Kristóf magyarította (magyarra fordított és magyar szereplőkre alkalmazott) változatát, az *Igazházit* is.[9] Hasonló jellegű zenéi betéteket, nyitó és felvonásközi *„válogatott szimfóniákat"* és *„nemzeti magyar tánc-nótákat"* vártak a társulathoz 1792-ben szerződtetett Lavotta Jánostól,[10] majd Szerelemhegyi-Liebenberger Andrástól, Reimann Ferenctől és a hegedűvirtuóz Csermák Antaltól (Szerelemhegyi ígérete szerint: *„Mindennemű játékdarabokban leendő énekes versekre igaz nemzeti melódiákat fog szerezni."*).[11] A betétezés minden színjátéktípusra kiterjedt, a próza-dráma mellett pedig már 1793-ban megjelent a zenés műfaj az olasz *opera buffa,* a varázsopera-fordítások, magyarítások és az énekesjátékok formájában. Utóbbi a bécsi népszínpadról kölcsönözte mintáit. Első példái főképp a szórakoztatást célzó paródiák, *Singspiel*ek voltak, a prózában bonyolított cselekményhez ezekben nagyobb számú és igényesebben kidolgozott, zeneileg összetettebb betétek társultak.[12]

---

8 Mint például Pozsonyban Esterházy Imre zenészei és Johann Matthias Schenauer zeneszerző. Vö. Szacsvai Kim, A jezsuita központok. A jezsuita iskoladráma-zenék közül Johann Patzelt és Joseph Umstatt egy-egy műve maradt fenn, valamint két kisebb anonim farsangi kompozíció és Joseph Schreier egy dialógusa. Vö. Ladislav Kačic, Die Musik der Jesuitendramen in der Slowakei (1600–1773). In: Franz Födermayr–Ladislav Burlas (Hrsg.), *Ethnologische, historische und systematische Musikwissenschaft. Festschrift für Oskár Elschek zum 65. Geburtstag.* Bratislava, 1998, 320. A piarista iskoladrámák zenéihez lásd Gupcsó Ágnes, Amor Divinus – Natura Humana. Egy piarista iskoladráma zenéje 1694-ből. In: Gupcsó Ágnes (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 1999 Falvy Zoltán 70. születésnapja emlékére*. Budapest, 1999, 223–238.

9 Ezt is az iskoladrámák színpadáról kölcsönözték. Vö. Varga–Pintér, *Történelem a színpadon*, 65.

10 Az előadás színlapszövegét lásd: Staud Géza, *Az első magyar színtársulat színlapjai.* (Színháztörténeti Füzetek, 15.) Budapest, 1960, 8 (3. fakszimile, az 1792. július 22-én a Reischl-bódéban tartott előadás színlapja).

11 Kerényi Ferenc (szerk.), *A vándorszínészettől a Nemzeti Színházig.* (Magyar levelestár) Budapest, 1987.

12 Lásd az 1792 és 1796 között bemutatott első négy zenés darabot. Gurmai Éva, Johann Baptist Henneberg–Emanuel Schikaneder–Szerelemhegyi András: Csörgősapka. *Magyar Zene* 40:3 (2002) 271–278.

I. 2. „Hunnia nyög letiporva". Első „nemzeti operánk"

Húsz év színházi gyakorlatára volt szükség, mire elkészült a magyar nyelvű zenés színpad számára az első eredeti „nemzeti opera", Ruzitska József *Béla futása* című történelmi daljátéka. Nagy sikerű, 1822-es kolozsvári bemutatóját követően rövid időn belül a vándortársulatok műsorára kerülve országos ismertségre tett szert.[13] Bár formailag nem felel meg a színlapon hirdetett „nemzeti opera" műfaji követelményeinek, zeneileg mégis kiemelkedik a korábbi magyarított énekesjátékok közül. A „nemzeti opera" műfajmegjelöléssel a kortársak valószínűleg arra akarták felhívni a figyelmet, hogy az addig megszokottnál nagyobb ambícióval készült eredeti (vagyis kifejezetten az adott librettóra komponált) nemzeti zene összekapcsolódik a magyar nyelvvel és történelmi témával.[14] A darabot hamarosan további próbálkozások (*Kemény Simon* szintén Ruzitskától, *Mátyás király választása* Arnold Györgytől) követték, és bár ezek a daljátékok is ismertek voltak, népszerűségük jóval elmaradt a *Béla futásá*nak sikerétől, amely különböző változatokban a nagyobb és kisebb társulatok műsorán szinte kötelezően jelen volt. Igény volt rá a közönség részéről, így ezt adták elő a politikai reprezentációval összefüggő díszelőadásokon éppúgy (így például 1836. április 9-én, V. Ferdinánd király születése napján, Budán és Kassán *„a színterem kivilágosításával"*), mint Mohácsra emlékezve (1826 augusztusában) vagy szezonnyitó bemutatkozó előadásként, mintegy kinyilvánítva a letelepedő színtársaság nemzeti elköteleződését. 1833-ban már némiképp elavultnak, sőt kissé szerénynek is számíthatott az akkor már a nemzetközi repertoár operáit is előadni képes színészgárda részéről, hogy még mindig a *Béla futásá*val indította várszínházi működését (1833. augusztus 19. és 27.[!]). Jelzésértékű, hogy a Pesti Magyar Színház 1837-es megnyitásakor Heinisch József karmester első feladatai egyikeként lát neki a *Béla futása* partitúrájának aktualizálásához. Az átdolgozással pedig az első olasz operai hagyományba ágyazott magyar történelmi operánkat alkotja meg.

A *Béla futásá*ban tulajdonképp minden benne volt ahhoz, hogy akár kétszeresen is, előbb 1822-ben, majd 1837–1838-ban első nemzeti operánk pozícióját betöltse. Tematikája és librettójának forrása révén a nemzeti próza-drámai hagyományhoz kapcsolódott.[15] A magyar középkor az iskoladrámáktól kezdődően jelen volt a színpadokon (nagyon ritkán Mohácsról is megemlékeztek),[16] az 1800-as

13 Az operáról lásd újabban Horváth Pál, Énekesjátéktól a magyar operáig. A *Béla futása* előadásai, forrásai és változatai. *Magyar Zene* 2019/1, 14–30. Lásd továbbá Németh Amadé, *A magyar opera története (1785–2000)*. Budapest, 2000, 29–32; Lakatos István, *A kolozsvári magyar zenés színpad (1792–1973). Adatok az erdélyi magyar zenés színjátszás történetéhez.* Bukarest, 1977, 26–31.

14 A nemzeti jelző „divatjáról" lásd: Fried István, „Nemzeti" dráma(?) – hatékony(?) intrikussal (Újraolvasva a Bánk bánt). *Forrás* 48:11 (2016) 29. „Visszatérve a »nemzeti« jelölés tartalmához: korántsem azonos értelemben használatos különféle szerzőknél, akár egy szerző különféle műveiről szólva sem. Hiszen attól kezdve, hogy magyar (történelmi) tárgyú mű kapja ezt a jelzőt, egészen odáig, hogy magyar nyelven szólal meg a mű, eltérő árnyalatú jelentésekbe ütközünk."

15 Vö. Kerényi Ferenc (szerk.), *Magyar színháztörténet 1790–1873.* Budapest, 1990, 204.

16 Piaristák: Nyitra, 1752 (*Luctuosus Ludovici II Hungarorum Regis ad Mohács occasus*); Szeged, 1768 (*Rex gestae Ludovici Secundi*). Jezsuiták: Kolozsvár, 1757 (*Ludovicus II ad Mohatsium*); 1770 (*Ludo-*

FAKSZIMILE 1. RUZITSKA JÓZSEF: „HUNNIA NYÖG LETIPORVA" A *BÉLA FUTÁSA* CÍMŰ DALJÁTÉK LEGKORÁBBI PARTITÚRAMÁSOLATÁBAN

évek második felétől pedig a hivatásos színjátszás vitézi játékainak témái között is gyakran szerepelt. Kotzebue érzékenyjátéka, amely a darab – Kótsi Patkó János és Kisfaludy Sándor által kidolgozott – librettójának alapjául szolgált, már fordításának pillanatától a figyelem középpontjában állt, 1815-től játszották magyar színpadokon (feltehetőleg zenei betétekkel együtt). Nem véletlenül, hiszen a darab központi figurája nem más, mint a második honalapító, IV. Béla. A történetben pedig a szerelmi szál mellett a király iránti hűség, a nemzeti összetartozás gondolata, a személyes sérelmeken való felülemelkedés, a tatárok előli szerencsés megmenekülés, majd a darab fináléjában a szembeszállás és harc egyaránt helyet kapott. A nyitókórust követő első cavatinától, amely a nemzet pusztulásának apokaliptikus képét festi elénk, a finalében eljutunk az ellenséggel, a tatár túlerővel való bátor szembeszállás gondolatáig.

A sírva vigadó, Mohács traumáját cipelő magyar lelkületet jól jellemzi, hogy az operát keretező két himnikus szám közül nem a lendületes zárókórus (*„Magyarok királya, ha hívja / Hazájáért a tsatára / Ő haza sorsát vívja / Vígan megy a halálba."*), hanem a tatárdúlás utáni katasztrófát leíró himnikus cavatinát énekelte – Erkel 1844-es *Hymnus*-megzenésítéséig – imaként az egész ország *(fakszimile 1)*.

vicus secundus); Kőszeg, 1766 (*Ludovicus ad Mohacsium cum nobilitatis flore caesus*). Talán Mohácsról szól a *Joannes Tomorinus* című jezsuita iskoladráma is, melynek azonban csak a címét ismerjük (Komárom, 1709. április 14.). Vö. Varga–Pintér, *Történelem a színpadon,* 133–135; Staud Géza, *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai.* I. 1561–1773. (Fontes Ludorum Scenicorum in Scholis S. J. Hungariae, Pars Prima) Budapest, 1984, 472.

Lóra románcának folklorizálódása már a bemutató utáni évtizedekben elkezdődött. Szövege szerepel egy 1823–1824-es miskolci énekeskönyvben *(Egy nehány reptiben öszve hánt Noták Miskolczon 823-ban 4-ben)*,[17] valamint Boros Erzsébet 1831–1832-es[18] és Nánási Oláh Károly 1824–1840 között összeállított gyűjteményében,[19] továbbá egy dalokat, verseket, jegyzeteket tartalmazó 1837–1839-es kötetben,[20] egy szintén a 19. század első feléből származó énekeskönyv-töredékben[21] és – talán ez a legszebb példa – egy olyan daloskönyvben is, amelyet Petőfi aszódi, majd selmeci iskolatársa, Neumann Károly állított össze 1837–1839-ben, épp Aszódon és Selmecen töltött iskolaéveik idején.[22] A gazdag gyűjtemény jól dokumentálja, hogy milyen dalokat ismerhetett a diákság Petőfi környezetében, mint ahogy azt is, hogy – bizonyára nem csak itt és ekkor – a zenés színpadi kontextusától elszakadva a Lóra románcában megidézett nemzethalált Mohácscsal azonosították. Neumann dalgyűjteménye ugyanis a következő címfelirattal hozza a *Hunnia nyög letiporva* első szakaszát: *Gyászdal a Mohácsi vész után*.

A folklorizálódást a korabeli kiadványok is segítették. Már 1827-ben megjelent egy énekhangra és fortepianóra írt variáció a románc dallamára – amelyet, nem véletlenül, a Tudományos Gyűjtemény az alábbi szöveggel hirdetett (mintha az elsőbbség a *Béla futásá*nak minden műfajban kijárna):

„Variátziók egy tetszetős tárgyra: »*Hunnia nyög letiporva*«*, a' nemzeti énekes játék Bélafutásá-ból ének szóra alkalmaztatva a' Fortepiano mellett. – Ez a' munka (szerzője nints nevezve) az első a Magy. Muzsika ezen nemében, melly nyomtatásban jelent meg. Előadására ügyes Szopranista kivántatik, mert a' Variatiók elég nehezek, és az ének szó egészlen a' magos három vonású octáva E' hangjáig hat fel.*"[23]

Feltehetőleg ez hangzott el egy 1836-os pesti farsangi hangversenyen is Ludwig Döbler luccai hercegi udvari zenész zongorakíséretével, aki a románc előadásával a magyar közönség nemzeti érzéseire apellálva a Nemzeti Casino termében sorra kerülő február 21-i hangversenyéhez toborozta a hallgatóságot.[24] Beszűrődő emlékként véli felfedezni Mátray (Róthkrepf) Gábor a dallamot Rosenthal (Rózsavölgyi) Mark 1833-ban megjelent, fortepianóra alkalmazott parádi ma-

17 Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest, 2002, 1250.

18 Stoll, *Magyar kéziratos énekeskönyvek*, 1308. sz. „Boros Erzsébet" (Későbbi tulajdonos), 32–33.

19 Stoll, 720. (III. Kt. 131. Mf: MTAK A 1568/IV. A kötés gerincén: „Felviditó 6. Nóták 2." 1–288: I–CCCCXXIII. sz. „Nóta". Többek között 1: Hunnia nyög letiporva.)

20 Stoll, *Magyar kéziratos énekeskönyvek*, 1348. sz. (forrás: 32b).

21 Stoll, *Magyar kéziratos énekeskönyvek*, 1386. sz. (forrás: 7a–8a).

22 Neumann Károly (1820–1890) 1848-tól orosházi, később fazekas-varsándi (Arad m.) evangélikus lelkész. Kiss József–Irányi István, Petőfi aszódi és selmeci iskolatársának daloskönyve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77:1 (1973) 99–108; online elérés: http://epa.uz.ua/00000/00001/00280/pdf/itk_EPA00001_1973_01_099-108.pdf; utolsó letöltés: 2019. június 18.

23 *Tudományos Gyűjtemény* 1827, X. kötet, Pesten, Petróczai Trattner Mátyás betűivel és költségén. III. Tudománybeli jelentések / [125. o., a zeneművek kommentált felsorolása alatt: Verbegyi G.]. Magyar Muzsika/ 2.

24 *Honművész* 1836. február 25., 127–128. Február 18-i pesti farsangi mulatságon Döbler lép fel, és t.k. „*Scheberst l. a. magyar textussal változatokat énekelt* »*Béla futása*« *magyar daljátékból vett* »*Hunnia nyög letiporva*« *themajára; a' fortepiano-kiséretet ismét D*[*öbler*] *úr játszá.*"

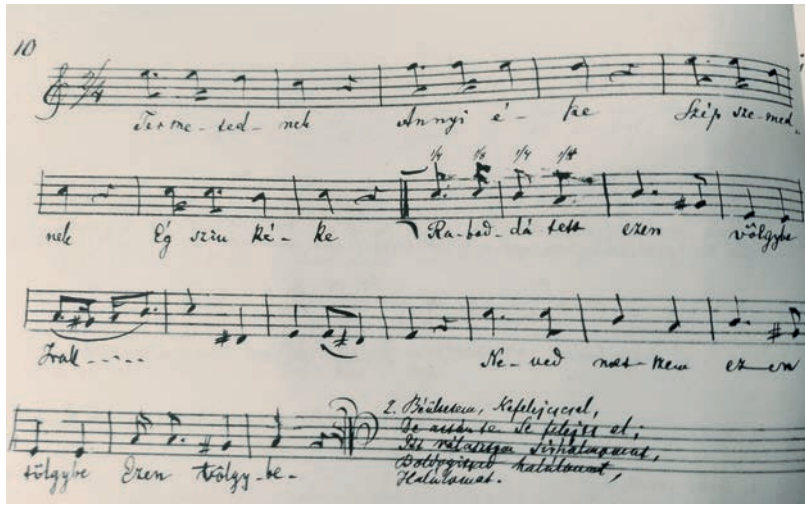

FAKSZIMILE 2. *ARANY JÁNOS NÉPDALGYŰJTEMÉNYE.* A „TERMETEDNEK ANNYI ÉKE" KEZDETŰ DAL

gyar nótájában,[25] de még néhány évtizeddel később Arany is lejegyzi néhány ütemét (beékeli egy idegen dallamba a *Hunnia*-románc néhány taktusát; lásd *fakszimile 2*).[26] Benne van Kecskeméti Csapó Dániel *Nemzeti dalok és marsok* című 1847. évi válogatásában is. Jókai pedig *A magyar nemzet története regényes rajzokban* oldalain is arról számol be, hogy Lóra himnikus énekét még mindig éneklik az ekkor már dalármozgalomba tömörült férfikórusok.[27] A *Hunnia nyög letiporva* tehát a 19. század végének zenei emlékezetében is ott van. Arról azonban Jókai e helyen nem beszél, amit máshol, az *Eppur si muove* egyik himnikus pillanatában viszont megfogalmaz, ahol a dalt szintén felidézi. Jó lenne, ha már másképp értenénk, másképp idéznénk, vagy akár elfelejtenénk Lóra románcát:

„Mi hárman együtt vagy felemeljük magunkhoz ezt a földet, vagy leesünk rá, s akkor is a miénk lesz. De nem esünk le! Nem lesz mindig a mi nótánk: »*Hunnia nyög letiporva!*«

25 *Honművész* 1833. október 20., 470: *„Két parádi magyar nóták, mellyeket Fortepianora készitett és a' parádi nemes vendégeknek ajánl Rosenthal Mark. Pesten Grimm Vinczénél. – Ezen hangmű két lassú magyarból áll; az utóbbi trióval van megszerezve. A' magyar nóták készitésében rég óta ismeretes szerző mult nyáron szerzé azokat Parádon, fördés ideje alatt. Az első darab 2-dik részének vége nagyon emlékeztet a' »Hunnia nyög letiporva« szókkal kezdő énekre Béla futásában.*" (Valószínűleg Róthkrepf Gábor = Mátray Gábor.)

26 Kodály Zoltán–Gyulai Ágost (köz.), *Arany János népdalgyűjteménye.* Budapest, 1952, 153. A gyűjtemény társalkodó részében a *Termetednek annyi éke* kezdetű 10. dal a 12. ütem után ékel be négy ütemet szöveg nélkül (trall. felirattal). A dallamtöredéket Bartalus azonosította.

27 *„A tatárdúlásról írta meg Ruzicska az első magyar operát, e cím alatt: »Béla futása«, mely e század első évtizedeiben kedvence volt a magyar közönségnek. Sok ideig hangoztatták dalköreink az örök szépségű kardalt, »Hunnia nyög, letiporva sírnak a bús magyarok«.*"

Mi természetesebb, mint hogy azt a dalt, mely akkor végigzengte az egész országot, az Oltár magasán énekeljék mind a hárman. Kinek? A szikláknak? A sasoknak? A patakoknak?"[28]

Nemcsak ez a dal élt a kortársak emlékezetében, hanem maga a darab is – vagy legalábbis az, amit az 1822. évi bemutatója óta jelentett. Mi másért komponált volna Erkel Gyula 1881-ben, Bessenyei György *A filozófus* című öt felvonásos vígjátékának (1777) nemzeti színházi ünnepélyes felújítása alkalmával előjátékot a *Béla futásá*nak dallamaiból, vagy újította fel a darabot az 1860-as években Káldy Gyula is a Kolozsvári Nemzeti Színház társulata számára? 1937-ben a Magyar Királyi Operaház szintén megpróbálkozott egy alapos felújítással. Siklós Albert Ruzitska másik operájának, a *Kemény Simon*nak az anyagával összegyúrva próbálta új életre kelteni az akkor már feledésbe merült énekesjátékot, ekkor már sikertelenül.[29]

I. 3. Nemzeti operák a Pesti Magyar (későbbi Nemzeti) Színház számára

A *Béla futásá*nak 1822. évi változatát a kortársak annak tudatában tisztelték első nemzeti operánkként, hogy a bemutatót követő évtizedek nemzetközi repertoárjának ismeretében a műfajmegjelölést gondolatban idézőjelbe kellett tenniük. A színháztörténészek kritikáival dacolva (és a kötelező idézőjeleket kitéve) ekként tartja számon mindmáig zenetörténet-írásunk is,[30] miközben tudomásul veszi, hogy a Pesti Magyar Színház megnyitása után nem sokkal egy újabb *első* nemzeti operánk is megszületett, ezúttal valóban egy opera. Nem a *Béla futásá*nak Heinisch József által 1837–1838-ban született átfogalmazásáról van szó. Utóbbival kapcsolatos felismerésünk újabb kutatások eredménye, és még nem ment át a köztudatba.[31] Heinisch 1838. április 21-én bemutatott átdolgozását a Pesti Magyar Színház közönsége sem új operaként fogadta, és a színház sem ismerte fel a léptékváltást: a bemutató színlapja nemzeti daljátékként hirdette a felújítást. Bár ma már tudjuk, hogy Heinisch átfogalmazásával opera született – első alkalommal a magyar zenés színjátszás történetében –, nem kevésbé lényeges szempont a kortársi recepció mibenléte, illetve ez esetben az értő értékelés

28 Az idézetre Tallián Tibor hívja fel a figyelmet. Vö. Tallián Tibor, „Az operában ki gyönyörködik". Irodalmi adalékok a magyar operai művelődés történetéhez. In: Sz. Farkas Márta (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 2000 Szabolcsi Bence emlékére*. Budapest, 2000, 117–168.

29 A Kolozsvári Magyar Színház és a Magyar Állami Operaház közös produkciójaként 2017-ben újból színpadra került a *Béla futása*. A felújítás az eredeti megmutatásának igényével készült, de a későbbi átdolgozásokból is ötleteket merített. A produkció felvétele a *Magyar Opera 200* CD-sorozat részeként jelent meg Horváth Pál ismertető szövegével. Budapest, 2017.

30 Lásd többek között Tallián Tibor, Kibírás zsenije. In: Gupcsó Ágnes (szerk.), *Erkel Ferenc első három operája. Bátori Mária, Hunyadi László, Bánk bán. Szövegkönyvek, tanulmányok*. Budapest, 2011, 31–52; Tallián Tibor, Nemzeti Színház, nemzeti opera. In: Kárpáti János (szerk.), *„Symphonia Hungarorum". Magyarország zenekultúrájának ezer éve.* Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2001. március 30–október 29. Budapest, 2001, 111–126; Tallián Tibor, Nemzeti Színház, nemzeti opera. In: Kárpáti János (szerk.), *Képes Magyar Zenetörténet*. Budapest, 2011, 140–161.

31 A témáról lásd Horváth, Énekesjátékról a magyar operáig; vö. 12. jegyzet.

Magyar nemzeti szinház.

Új hősi nemzeti szomorú opera.

ERKEL JÓ'SEF jutalomjátéka.

Bérlet MAGYAR NEMZETI SZINHÁZ. szünés.

Szombaton, Augustus' 8-kán, 1840.

ERKEL JÓZSEF dalszinész javára, először:

BÁTORI MÁRIA.

Nagy hősi nemzeti szomorú opera 2 felvon. Egressy Benjámin-től. Zenéjét irta ERKEL FERENCZ, ezen nemzeti színház első karmestere.

Az előforduló tánczot 's csoportozatokat betanította, 's rendeli Hasenhut balétmester ur.

Az uj öltözet-darabok Kostyál Adám ur, p. szabómester utasitása szerint, 's Podhraczky Ferencz ur színházi főruhatárnok ügyelete alatt készültek. A' szükséges uj diszitményeket festette Eugert ur, színházi diszitő.

Az előadásban gróf Rothkirch 12. számu cs. kir. gyalog ezredének tábori zenészkara részt fog venni.

Személyek:

Kálmán, Magyarország' királya — — — Kaeli ur. — Istvánt, } gyermekei — — — Szilágyi Béla
Istvánt, fia, koronaőrnök — — — ERKEL JÓZSEF — Sarolta, } — — — Szilágyi Lila.
Arnul, } tanácsnok — — — Vámos ur. — Miklós, Mária testvére — — — Jónás ur.
Szepelik, } — — — Szerdahelyi ur. — Szepelik neglédje — — — Zalozna ur.
Bátori Mária, annos hölgy — — — Kollar Maria k. k.

Tanácsnok, Hadi nép, Testőrök, Nemesasszonyok, Nép nászmenetkedő, Történetbeliek, Buda, 's Lovagvár.

A' t. cz. Közönség' minden kedvelt tagjainak' kegyelme magát mely tiszteletével ajánlja Erkel József, fő-színész.

Kérnünk a' páholyokat, és nézőhelyeket kérő t. c. urainkat, hogy kéréseiket jókedvelt, és helyek iránt ne dü-ellőzzenek. 10 órakor rendelet szerint mulatságunk szerető nézőinknek adandó ki.

Kezdete 7 órakor, vége 9 után.

MISKOLCZI JULIA k. asszi., betegség. — SCHODELné asszi., szabadsággal eltávozott.

Ezen opera kinyomott könyve, nappal az irópulpitusban, estve a' csarnokban 30 kron., valóban, megvehető.

Holnap, Vasárnapon, Augustus' 9-kén, bér-folyamban, adatik:

KOBOLD.

Stöckl Ferencz balétmester úr, 's a' bécsi cs. k. kerüthházi kapu melletti uri szinház' volt tánczosa, a' KOBOLD szerepében, mint vendég, fog szerencsés fellépni.

Schnupftabake bester Qualität nach neuester Art fabrizirt, sind zu haben in der Rauch- und Schnupftabak- und Cigarren-Fabriks-Niederlage des Christoph Martinyi & Sohn auf dem Sebastiani-Platz in Pesth.

FAKSZIMILE 3. ERKEL FERENC: *BÁTORI MÁRIA*, A BEMUTATÓ (1840. AUGUSZTUS 8.) SZÍNLAPJA. A PESTI MAGYAR SZÍNHÁZ EZ ALKALOMMAL VETTE FEL A NEMZETI SZÍNHÁZ NEVET

és befogadás hiánya. Az eredeti daljáték-forma bűvöletében a kortársak mintha meg sem akarták volna hallani, hogy az énekes játék/énekes vitézi játék/történelmi daljáték, a régről ismert *Béla futása* az olasz operai formák díszletei közé költözött, nagyobb lett a zenekar, terjedelmesebbek és kidolgozottabbak a zártszámok. Igaz, a prózadialógusok megmaradtak, ami a két műfaji változat közötti hasonlóságot erősítette (de német színpadi gyakorlatból átvett szokás szerint, énekelt recitatívók helyett prózabetétekkel játszották az olasz operákat is – természetesen magyar fordításban).

A magyar nemzeti opera tehát a *Béla futásá*nak operásítása után is hiányzott. Legalábbis erről ír – nem teljes jóindulattal viseltetve a zenés műfajok iránt – a Pesti Magyar Színház korábbi igazgatója, Bajza József 1839-ben keletkezett korszakos színháztörténeti manifesztumában (*Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*). Bajza úgy vélte, az operarészleg minden érdeme mellett, ami az előadások színvonalát és a társulat igyekezetét illeti, a kozmopolita operát legfeljebb ötven év múlva váltja csak fel a nemzetépítést szolgálni képes magyar opera.[32] Amikor

32 Bajza József, *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében*. (Gondolkodó Magyarok) Az előszót és a jegyzeteket írta, a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest, 2003. Eredeti kiadása: Magyar játékszín, 1839. Bajza a fentiekre vonatkozó sorait lásd alább idézve.

Bajza ezeket a sorokat publikálta, Erkel Ferenc a Pesti Magyar Színház karmestereként már dolgozott első zenés színművén, a *Bátori Mária*n.

A *Bátori Mária* kultikus pozíciója már 1840. augusztus 8-i bemutatója pillanatában eldőlt *(fakszimile 3)*. Egyrészt történelmi volt az alkalom: az 1837-ben megnyitott és hároméves működés után financiális gondokkal küzdő Pesti Magyar Színház nemzeti tulajdonként országos pártolás alá került. Újabb státuszának nyilvánossá tételéhez ezen a napon vette fel a Magyar Nemzeti Színház (később: Nemzeti Színház) nevet.[33] A darabot *„Új hősi nemzeti szomorú opera"*-ként hirdették, a kritikusok pedig egyhangúlag korszakváltó műként üdvözölték. A zene elvitathatatlan kvalitása mellett ebben döntő szempont volt, hogy magyar színpad számára valóban először készült végigkomponált (prózabetéteket mellőző) opera. A bemutató csaknem összes kritikája megegyezik abban, amit Toldy (Schedel) Ferenc bírálatában így fogalmaz meg: *„Minden esetre ez nem csak első eredeti komoly operánk, hanem mindenképpen méltó, hogy e' szépmű-nem történetét maholnap vele kezdjük meg."*[34]

A *Bátori Mária*val tehát – akárcsak annak idején a *Béla futásá*val – egy új korszak kezdődött (a kultikus megközelítés egyik alapfeltétele ez),[35] ezzel pedig Ruzitska operája elsőségét ugyan megőrizve, de átutalódott a magyar opera prehistorikus időszakába. Zenetörténet-írásunk erre némiképp rá is játszott, amikor a *Béla futásá*t tette a teljes Erkel-életmű inspirációs forrásává. Számos máig élő, idősebb Ábrányi Kornéltól örökölt mítoszaink egyike szerint ugyanis Erkel Kolozsváron töltött évei idején a *Béla futása* előadásának hatására kötelezte el magát a magyar nyelvű zenés színjátszás mellett.[36] A nemzeti operát egy személyben megteremtő Erkel kultikus figurájával összekötve pedig a *Béla futása* a magyar opera történetének kezdőpontjaként értelmeződik, a magyar opera e két sarokköve pedig egy olyan kultusztörténet részeként, amelyben a külső meghatározók (nemzet, haza, magyarság) szakrális terében e két mű megbonthatatlan egységként jelenik meg, egy magasabb lényegiség emanációjaként. Erkel és Ruzitska első dalműve nem különül el, hanem folytatja egymást, *„egymásba olvadt azonosulással"*.[37]

A *Bátori Mária* témaválasztásának stratégiája még tovább bővíti e kört, amikor Egressy Benjámin által írt szövegkönyvének alapjául Dugonics András azonos című színművét választja. Egy olyan állandó repertoárdarabját a magyar szín-

33 Szacsvai Kim Katalin, Bátori Mária. Források és változatok. In: Gupcsó Ágnes (szerk.), *„Szikrát dobott a nemzet szívébe". Erkel Ferenc három operája. Bátori Mária – Hunyadi László – Bánk bán.* Budapest, 2011, 154–155.

34 *Athenaeum* 1841. február 3.

35 Nemcsak műfajában első mindkét darab, hanem bemutatójuk is az adott társulat történetének fontos eseményével állt összefüggésben. Akárcsak a *Bátori Mária,* a *Béla futása* is egy színház megnyitása nyomán született (a kolozsvári Farkas utcai kőszínház, az *első* magyar kőszínház, 1821-ben nyitotta meg kapuit).

36 Ábrányi Kornél, *A magyar zene a 19. században.* Budapest, 1900, valamint Németh Amadé, *Erkel Ferenc életének krónikája.* (Napról napra… Nagy muzsikusok életének krónikája, 10.) Budapest, 1973.

37 A kultikus értelmezéshez lásd Margócsy István, A magyar irodalom kultikus megközelítései. *Irodalomtudományi Közlemények* 94:3 (1990) 35.

játszásnak, amely megint csak szinte a kezdetektől, 1794 óta jelen volt a magyar színtársulatok műsorán, és a nemzeti emlékezet egyik jelentős *helye*ként mindig visszatértek hozzá a 19. század folyamán is. Erkel karmestersége idején játszotta a budai Várszínház társulata 1835. július 16-án, és a Pesti Magyar Színházban is már 1838. március 1-jén előadták. (Mindkét előadáson színészként fellépett Egressy Benjámin is.) Ettől kezdve pedig a Nemzeti színpadán rendszeresen váltakoztak a színmű és az 1840-re elkészült *„hősi nemzeti szomorú opera"* előadásai, felújításai. Dugonics színműve egy európai vándortémát ültetett át magyar történelmi környezetbe, ezzel egyszerre volt európai és magyar.[38] Ugyanezt tette más szinten, mint láttuk, Heinisch József a *Béla futásá*nak átdolgozásakor, majd Erkel Ferenc a *Bátori Mária*val is, amikor a korábbi énekes játékok erősen verbunkosos stílusából némiképp visszavéve, az olasz opera formavilágának keretei közé illesztve dolgozta fel a librettót, a magyar zene dallami és ritmikai sajátságait pedig a zenei stílus színezésére használta. Adaptálta a formát, a verbunkost pedig koloritként adta hozzá.[39]

A folytonos hagyomány kultikus tere tehát a Dugonics-dráma révén újabb körrel bővült, és ebben a térben folytonosságot vélhetünk felfedezni immár öt mű recepciójában is.[40] A nemzet pusztulásától félő 19. század eleji közönség nemcsak a *Béla futásá*ból, hanem Dugonics *Bátori Mária*jából is egy tragikus pillanatot megéneklő jelenetet, Mária siratóját, gyászkarát emelte ki. Ez volt az a dal, amely széles körben a drámáról leszakadva önálló pályát is befutott. A próza-dráma eleve kevés zenei betétet tartalmazott, a Mária koporsója fölött elhangzó leánykart azonban már Dugonics maga is beleírta a próza-drámába, erre a darab 1795. évi kiadásában is felhívja a figyelmet.[41] (A sirató szövegét lásd a tanulmány függelékében.) Dugonics magyarítása ugyan részben fikció (jóllehet a szerző az 1795-ös kiadásban hosszú lábjegyzeteket szánt a színmű valós történelmi hátterének tisztázására), a főszereplő Bátori Mária mint István herceg (II. István) törvénytelen utódainak anyja, majd a trónörökös felesége, Dugonicsnál és talán még inkább Erkelnél az ártatlanul szenvedő magyar nemzet szimbólumaként értendő. Ekként azonosulhattak vele a kortársak, Mária megöletését siratva.

---

38 Lásd a dráma 1795-ös első kiadásában Dugonics előszavát: *„...Bátori Máriában, mellyet és (valami de Kasztrót talpig meg-másolván) úgy alkalmaztattam a' Magyar Játék-Színre, hogy éppen eredeti Munkának tessen."*

39 Ezzel kapcsolatban lásd a *Bátori Mária* bemutatójának kritikáit, amelyek a mű klasszicitását emelik ki és méltányolják.

40 Ezek a B*éla futása* és a *Bátori* próza-drámai és operai változatai, melyek közé a *Béla futásá*nak forrásul szolgáló Körner-drámát is be kell emelnünk.

41 5. felvonás, Hetedik rész Mária koporsója: Dugonics leírja a színt és a helyzetet, és közli a sirató szövegét: *„Kinyílt azon mellék szoba, mellyben Máriának testjét egy fekete posztóval bé-vontt* [sic!] *állásra helyheztette* [sic!] *Buzilla. Körülötte a' mécsek nem mondom égtek, hanem pislogtak. Valamennyien vóltak akár Máriának, akár a' Királynénak részéről, a' fehér személyek, vagy egész vagy fekete gyászban a' koporsó mellett virrasztottak, olly szomorú tekintetekkel, hogy azt semi máshoz, hanem pusztán maga-magához lehessen hasonlítani. Nem messzire zengett a' muzsika-szó, melyly magát a Leányok' énekléséhez alkalmaztatta, és versett váltották fel egymást. Azon Dall, mellyet Máriának koporsója mellett szomorúan éneklettek a' síránkozó Leányok, ez vala:..."*

Hasonló üzenetet hordoz Erkel második, 1842 táján befejezett és 1844-ben bemutatott operája hősének, Hunyadi Lászlónak a sorsa is. Újból egy tépelődő, intrikusok által félrevezetett gyenge király téves döntésének áldozataként kivégzett címadó szereplő, és talán nem véletlen, hogy az opera elhúzódó premierje előtt nyomtatásban épp a negyedik felvonás börtönjelenetéből Hunyadi László hattyúdala jelent meg először, és vált pillanatok alatt népszerűvé. (A kiadványt Erkel az erdélyi polihisztornak, kolozsvári szellemi mentorának ajánlotta – ezzel második operáját is beemelve a *Béla futása* kolozsvári előadásaival kezdődő legitimációs körbe. Megint csak Ábrányi elmondása szerint, a *Béla futása* előadásélménye mellett Brassaihoz fűződő barátsága ébresztette rá Erkelt tulajdonképpeni hivatására, ami nem volt kevesebb, mint a nemzeti zene megteremtése.)

A *Hunyadi*val azonban valami mégis mintha megváltozott volna. Igaz ugyan, hogy az opera fináléjának gyászindulójába és László kivégzésének zárójelenetébe Erkel a nemzethalál apokaliptikus vízióját sűrítette bele, ahol a természet (vihar) és az emberi gonoszság, történelmi igazságtalanság (kivégzés) mindent elsöprő univerzális pusztítást végez (Szilágyi Erzsébet „közvetíti" a kivégzést), az operának az 1844. évi bemutatót követően azonban egy újabb sikerszáma is akadt. Az első felvonás fináléjának győzedelmes örömkórusával (mint például 1848 márciusában is) mintha évszázados terheket dobna le magáról az, aki ezt énekli – és igyekszik nem gondolni arra, hogy a meghalt cselszövőt újabb követi. A *Hunyadi László* üzenete még nem lép túl a mohácsi traumán, és ez az alapélmény Erkel későbbi operáiban is ott van még. Kevéssel a *Hunyadi* után már a *Bánk bán* megzenésítése foglalkoztatta Erkelt. A darab tragikus üzenete személyes, szakmai és politikai szinten egyaránt hátráltatta a komponálást. Másfél évtizedes folyamat eredményeként, csak 1861-ben készült el. Eközben Erkel részben pihent, részben nem tudott másról beszélni. Nem komponált, vagy csak kísérletezett (a népszínmű és vígopera műfajával). E periódus egyetlen befejezett munkája a Nemzeti Színház másik két házi zeneszerzőjével, (Franz) Doppler Ferenccel és (Karl) Doppler Károllyal közösen írt *Erzsébet* opera („díszmű"), amelyet a társulat vezetése rendelt meg Ferenc József és Erzsébet 1857. évi első közös pest-budai látogatása és országjárása alkalmából. A témaválasztás politikai üzenete szempontjából az *Erzsébet* nem releváns példa a Nemzeti Színházra és közönségére nézve, a politikai reprezentáció kontextusában azonban annál inkább. Erzsébet történeténél nehezen lehetett volna találóbbat választani a császári pár látogatásához,[42] az opera recepciótörténete pedig jól kirajzolja a kiegyezés körüli lelkiállapotnak a kezdeti túlzott lelkesedéstől a teljes kiábrándultságig vezető útját.

Jóllehet az *Erzsébet* komponálásához Erkel a hosszú szünet minden felgyülemlett energiáját beleadva állt hozzá,[43] a történet az Erkel-operák sorában mégis kitérőnek számít. A *Bánk bán* alapvetően a *Hunyadi László* üzenetét vitte

42 Erzsébet, aki egyébként a *Béla futása* címadó királyának, IV. Bélának a testvére, a *Bánk bán* Gertrudisának lánya, apja (II. András) kívánságára, de végül mégis szerelemből, önként megy férjhez a számára már gyermekkorában kijelölt jegyeséhez, türingiai Lajos őrgrófhoz.

43 Bár idő hiányában segítséggel dolgozott (Doppler Ferencre bízta egyes számok hangszerelését), nem kételkedhetünk zeneszerzői lelkesedésében.

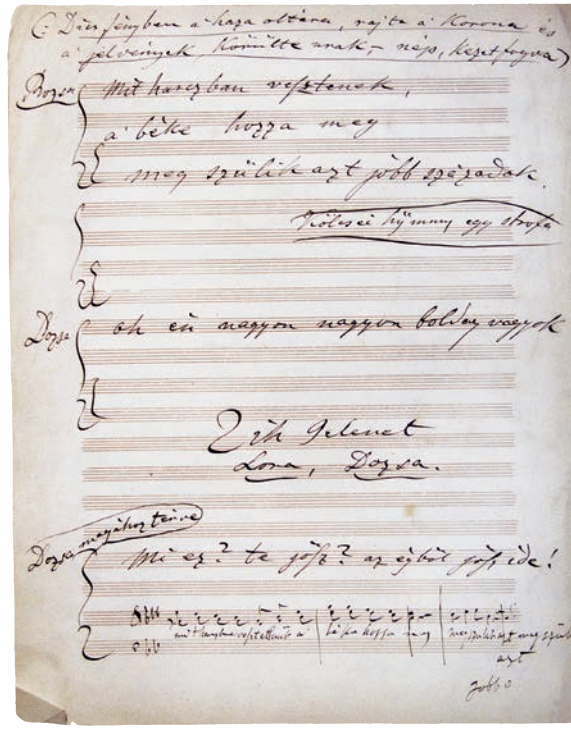

FAKSZIMILE 4. ERKEL FERENC FOGALMAZVÁNYA A *DÓZSA GYÖRGY* CÍMŰ OPERÁHOZ

tovább. A dráma megzenésítése, mint mondtuk, az 1840-es évek közepére visszadatálható döntés eredménye volt, a politikai cenzúra által is akadályozott, elhúzódó komponálás az oka, hogy mindössze néhány évvel a kiegyezés előtt sikerült Erkelnek elmondania azt, amit valószínűleg korábban szeretett volna. 1857-ben az *Erzsébet* komponálása idején már más járhatott a fejében, de Erzsébet történetét nem ő választotta ki megzenésítésre. Jókai nagy polémiákat generáló, szintén 1857-es *Dózsa*-drámájának megzenésítése azonban saját elhatározása lehetett. A színmű bemutatója idején talán túl korai volt az, hogy a Dózsa-történetet polgári drámaként fogalmazza meg. A *Dózsa György* opera épp 1867-re eső premierje viszont talán (ismét) túl későn jött. A téma sokak számára egyenesen kellemetlenül hatott, és a helyzet kínosságán az opera végére (kényszerből) beiktatott nemzeti apoteózis (élőkép) sem segített, pedig Dózsa megbánása a meghasonlás határát súrolja.[44] Kiemelkedett azonban a fináléból egy gondolat: Rózsa végszava. A látomásjelenetben elhangzó, szállóigévé vált sorok pedig nemcsak Dózsát váltják meg, hanem a Hunnia évszázados pusztu-

44 A *Dózsa György* opera politikai üzenetéről lásd Tallián Tibor, *Erkel*: Dózsa György – *A nemzeti operától a politikai operáig.* MTA levelező tag székfoglaló előadás, 2017. március 13; online elérés: https://mta.hu/akademiai_szekfogalok/erkel-dozsa-gyorgy-a-nemzeti-operatol-a-politikai-operaig-tallian-tibor-levelezo-tag-szekfoglalo-eloadasa-107658; utolsó letöltés: 2019. június 18.

lásának kísértő rémképével küzdő nemzet számára is feloldozást akarnak hozni. Az opera eredeti tervei szerint ezért kellett volna itt megszólalnia az ekkor már néphimnuszként énekelt Erkel–Kölcsey *Hymnus*-megzenésítésnek, egyszerre aktualizálva és történelmi dimenziót adva az ítéletnek *(fakszimile 4)*.

II. A NEMZETI ZENE KÖRÜLI VITÁK ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ TÖRTÉNELMI OPERÁI[45]

II. 1. „Alla turca"

A törökök meglepően korai megjelenése a magyar nyelvű zenés színjátszás kezdetén nem történeti ihletésű, sokkal inkább köthető a bécsi mintákra gyorsan reagáló vándortársulatok repertoárválasztásához. A Kelemen László vezette Magyar Nemzeti Játszó Társaság már a 18. század végén előszeretettel vitte színpadra a Mozarthoz szoros szálakkal kötődő *Csörgősapka, vagy a jótevő zarándok* című varázsoperát 1795-ben *(fakszimile 5)*.[46] Az első magyar nyelven bemutatott énekesjáték (1793-ban), a *Pikkó herceg és Jutka perzsi* – amelynek zenei anyaga sajnálatos módon nem maradt fenn – sem tudott kitérni Mozart orientalizmusa elől: partitúrájába bekerült Pedrillo áriája a *Szöktetés a szerájból* című dalműből.[47] Éppen ezen időszakból már van adatunk a Kelemen László által vezetett társulat jelmeztáráról: 1793-ra kialakult a jelmezek tipizálása, és 1795-ben már török férfi és női öltözetek is rendelkezésükre álltak.[48] A zenés színjátszás intézményes időszakában a Nemzeti Színházban egészen más módon szerepelnek törökök a színen. Nem sokkal a megnyitás után, egy 1837 októberében készült inventáriumból kiderül, hogy Pest vármegye ruhatárát – amelyet a Magyar Színészi Igazgatóságnak adnak át – három nagy csoportra osztották fel, úgymint: *„magyar*

45 A fejezet szerzője: Horváth Pál

46 A *Der wohltätige Derwisch (oder die Schellenkappe)* című darabot a Kelemen László vezette Magyar Színjátszó Társaság vitte színpadra 1795-ben, Szerelemhegyi (Liebenberger) András magyar szövegével *Csörgősapka, vagy a jótevő zarándok* címen. Az előadás a pesti Rondellában volt. A magyar nyelvű polgári színjátszás első időszakából ez az egyetlen énekesjáték, amelynek fennmaradt a kottája. A korai énekesjátékok közül épp ez volt a legnépszerűbb – az eredeti mű Emanuel Schikaneder librettójára született, akinek társulata 1789-ben érett operai részleggel és gazdag repertoárral érkezett a bécsi Theater auf der Wiedenbe. Egy speciális operai műfajt helyeztek előtérbe, a tündérmeséken alapuló varázsoperát. Valószínű, hogy a színház fiatal zeneszerzői gárdája ebben az időben Mozarttal együtt teremtette meg azt a zenei stílust, amelynek koronája a Schikaneder szövegére készült *Varázsfuvola*. A Theater auf der Wieden társulata szoros együttműködésben, műhelymunkaszerűen működött, mint ahogyan az a korabeli színházi gyakorlatra igen jellemző volt. Ezt mi sem jelzi jobban, mint hogy a varázsoperák között számos kapcsolat mutatkozik, nemcsak a stílus, de szöveg és zene szintjén is. Nem túlzás, ha azt mondjuk, a *Wohltätige Derwisch* és így a népszerű magyar változat, a *Csörgősapka* is a *Varázsfuvola* közvetlen elődjének tekinthető. A témáról részletesebben lásd Gurmai, Johann Baptist Henneberg, 271–278.

47 Kerényi (szerk.), *Magyar színháztörténet*, 77.

48 Kerényi (szerk.), *Magyar színháztörténet*, 75.

FAKSZIMILE 5. JOHANN BAPTIST HENNEBERG–EMANUEL SCHIKANEDER: *A' CSÖRGŐ SAPKA VAGY: A' JÓTEVŐ ZARÁNDOK.* PARTITÚRAMÁSOLAT, CÍMOLDAL

menték a régi korból", „hosszú magyar dolmányok" és *„török's másféle öltözetek".*[49] Ez a csoportosítás világosan jelzi a török jelmezek jelentős számát, sőt túlsúlyát a színházi közegben.

A törökök megjelenése a táncokban (is) az egzotikumhoz vonzódó romantika egyik megnyilvánulása volt, így lényegében nem a megjelenített népcsoport jellegzetességei számítottak, hanem az alkotók és a közönség adott kultúráról alkotott – esetenként hamis – képe.[50] A törökök a Pesti Magyar (Nemzeti) Színház színpadán egyes betéttáncokban és egész táncos mű témájaként is megjelentek. Betéttáncokat főként operában, bohózatokban, vígjátékokban, felvonásközi szórakoztatásként adtak. Török tánc került például a *Bál-éj* (Auber: *III. Gusztáv, avagy az álarcosbál* című opera korabeli megnevezése) néhány előadásába. A darab pesti magyar színházi bemutatóján (1839. február 26-án) nyolc csoportozatot és táncot láthatott a közönség Kolosánszky balettmester betanításában. Egy másik példa a török táncbetét alkalmazására a *Magyar hölgy* című vígjáték, amelynek második előadásában jelent meg a budai városi színház két tagja által előadott török tánc, szintén báljelenet keretében.

49 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV.7. Pest-Pilis-Solt Vármegye Színészeti Választmányának iratai 1837–1842, 2. doboz.

50 A Nemzeti Színházban előadott táncok és balettek anyagához Varga Veronika (Magyar Zenetörténeti Osztály, tudományos szakalkalmazott) zenetudományi MA szakdolgozatának (Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem) jegyzeteit használtam. (H. P.) Vö. Varga Veronika, *Adalékok Doppler Ferenc nemzeti színházi balettjeinek történetéhez*. Szakdolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Budapest, 2018.

A *Lázadás a Serailban* teljes, török témájú balett, amelynek eredetijét Filippo Taglioni híres olasz balettmester állította színpadra 1833-ban.[51] Magyar bemutatójára 1840-ben került sor (december 7-én) *„nagy látványos némázati mulatság"* műfajmegjelöléssel. Ez a változat Leonard Hasenhut balettmester és Adolf Ellenbogen nemzeti színházi zenész munkája.[52] A bemutató színlapja szerint azonban Franz Told *Die schlimmen Frauen im Serail* című bohózata szolgált a nemzeti színházi változat alapjául. Told bohózata hat kegyencnőt sorol fel név szerint, de említi, hogy még többen vannak, illetve a szereplők közt megjegyez hatvan fogvatartott fiatal lányt is – a darab fő vonzereje tehát az lehetett, hogy nők és lányok jelentek meg a színpadon. A magyar változat huszonkét különböző nemzetiségű fogolynő nevét sorakoztatja fel a színlapon. A rabnők származása a legkülönfélébb nemzeti karaktertáncok bemutatására is remek lehetőséget nyújtott.[53] A Told-féle verzió dalainak szövegét kiadták, így ez alapján alkothatunk képet a darabról. A librettóban megtalálható témák a szokásosak: szerelem, háború, a nemek kölcsönös kifigurázása, a végén bordal – a törökös téma nem befolyásolta lényegében az unalomig ismételgetett bohózati elemeket. Az egzotikus tematikán túl a magyar változat (is) a rengeteg szereplővel – csak a név szerint felsorolt szereplők száma harminchat –, azon belül is a rabnők színpadi megjelenítésével és új jelmezeivel akart nagy hatást elérni. A darab hadi gyakorlatokat is tartalmazott, amelyet egy bécsi előadás beszámolója szerint szintén nők mutattak be.[54] A források hiánya miatt azonban a magyar változatról sajnos nem tudunk részletesebb leírást adni.

II. 2. Törökök Magyarhonban. A magyar történelmi opera körüli nemzetizene-viták

A Pesti Magyar Színház (1840-től Nemzeti Színház) megnyitása után az intézmény műsorpolitikájának kialakításában eltérő érdekek játszottak szerepet. A színház prózai és operatársulata között dúló nyilvános feszültség, az úgynevezett operaháború elsősorban elvi vita volt, de gyakorlati következményekkel járt a vállalt társadalmi és művészi feladatkörökre vonatkozóan. A vita alapkérdése még akár ma is aktuális lehet: mi a színház feladata? Nevelő célzatú tanítás vagy puszta szórakoztatás? A korabeli diskurzusban előbbit a prózadráma, utóbbit a zenés színház, vagyis az operaelőadások testesítették meg.

Hasonló probléma ütötte fel a fejét az 1870-es évek elején, amikor Orczy Bódog, a Nemzeti Színház akkori intendánsa egyes vélemények szerint túlzottan

51 Kerényi (szerk.), *Magyar színháztörténet*, 328. Jelmeztervek Filippo Taglioni *Lázadás a Serailban* című török témájú balettjéhez megtalálhatók Bayerische Staatsbibliothek Sig. Her. 560 jelzet alatt. Online elérhetősége: http://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00058979/images/index.html?id=00058979&groesser=&fip=&no= &seite=7; utolsó letöltés: 2019. június 18.

52 Lásd az előadás színlapját: Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, a Nemzeti Színház előadásainak színlapgyűjteménye.

53 Kerényi (szerk.), *Magyar színháztörténet,* 328.

54 Petrichevich Horváth Lázár, *Kaleidoskop vagy: Levelek Emiliához Élet' irodalom' politica' és művészet' körében.* Harmadik rész. Buda, 1842, 72–73.

pártolta az operát a drámai műsor rovására.[55] Ennek elsimítására hívták össze az 1873-as ankétot, és fogalmazták meg immáron sokadjára a drámai és operai szak teljes szervezeti és helyi szétválasztásának igényét, amely az egyetlen vállalható megoldásnak tűnt az évtizedeken át húzódó problémára. Szervezetileg már ekkor sikerült a különválás: a drámai részleg élére Szigligeti Ede, a művészileg és pénzügyileg önállósult operai részleg élére pedig Erkel Ferenc került. Ez évben tervpályázatot írtak ki a Magyar Királyi Operaház felépítésére, amely 1884-ben nyitotta meg kapuit – ezzel független és új otthont nyújtva az operatársulatnak.

A zenés színpadi műfaj alapjaiban nem volt képes megvalósítani – legalábbis egyes korabeli vélemények szerint – a Nemzeti Színház által kitűzött célt, vagyis a nemzeti nyelv és kultúra ápolását.[56] Bajza József, a színház első igazgatója 1839-ben kiadott *Szózat a Pesti Magyar Színház ügyében* című írásában fogalmazza meg, hogy az opera, ha a nyelv ügyét nem vagy csak kismértékben szolgálhatja is, nemzeti érzelmeket terjeszthet, azonban csak abban az esetben, ha valóban eredeti nemzeti operákról van szó. Ilyen művek viszont nem léteznek, és talán még ötven évig nem is lesznek:

„Nem állítom, hogy zeneművészet általában s különösen az operai ne fejezhessen ki nemzeti érzelmeket; sőt ellenkezőleg, azt hiszem, hogy operák által fog idővel nemzeti zenénk kifejlődni, s nemzeti zenével érzések, szimpatiák nemzetiek. Ha nyelv ügyét nem is, vagy csak kis mértékben, de nemzeti érzelmeket bizonyosan terjeszthetnek, életben tarthatnak az operák; de ezen operáknak aztán magyar szelleműeknek kell lenni, s magyar eredetieknek, nem pedig olyaknak, mint a mostaniak, melyekben nemzetiségünknek még csak szikrája sincs. De mikor fog ezen időszak bekövetkezni? Mikor zeneművészeink támadozni, kik még talán nem is születtek, kik a felsőbb magyar zenét teremtendik? Miként az opera ma áll, s talán még ötven évig fog, nyelv és nemzetiség tekintetéből csak annyiban érdemel pártoltatást a magyar színházban – mint fellebb az I. szakasz végén érintém –, mennyiben a színművek jobb előadását eszközölheti.”[57]

Bajza írásához csatlakozva Vahot Imre nem sokkal ezután megjelenő röpiratában a magyar operát *„haszontalan álomkép”* és *„borzasztó kísértet”* jelzőkkel illeti, amely nem is létezik.[58]

Többek között ezen elmarasztaló vélemények sürgethették az opera művelőit a magyar nemzeti stílus megteremtésére, valamint a magyar történelemből vett tematika megjelenítésére a színpadon. Az operaháború időszakában azonban nem volt könnyű feladat a megfelelő szövegkönyv kiválasztása. Így a színház első magyar operái – talán részben óvatosságból – már korábban jól bevált darabokat és tematikát használnak: Heinisch József *Béla futása* című operája (1838) Ruzitska József ismert és közkedvelt daljátékának felújítása, Szerdahelyi József

55 Kerényi (szerk.), *Magyar színháztörténet*, 231.

56 Persze érdemes megjegyezni, hogy az operaháborúban az elvek mellett az anyagiak is szerepet játszottak: a Nemzeti Színház első primadonnája, Schodelné Klein Rozália fizetése sokszorosa volt a drámai színészek bérének, ami nyilván még inkább felhergelte a zenés műfaj ellenlábasait.

57 Bajza, *Szózat.*

58 Vahot Imre, Még egy szózat a’ pesti Magyar Színház ügyében. Pest, 1840. In: Szigethy Gábor (vál. és szerk.), *Vahot Imre válogatott színházi írásai (1840–1848)*. (Színháztörténeti Könyvtár, 12.) Budapest, 1981 (hasonmás kiadás), 22.

FAKSZIMILE 6. ADELBURG ÁGOST *ZRÍNYI* CÍMŰ OPERÁJÁNAK PARTITÚRAOLDALA A JANICSÁROK KÓRUSÁVAL

Tündérlak (1840) című vígoperája Johann Baptist Hirschfeld *Das Zauberschloss in Ungarn* című vígjátékának magyarított változatából Egressy Béni új szövegkönyvével került színpadra. Erkel Ferenc *Bátori Máriá*jának (1840) szövegkönyvét ugyancsak Egressy írta, alapja pedig Dugonics András azonos című általtörténeti szomorújátéka, amely 1794. évi bemutatója óta állandó repertoárdarabja volt a magyar színtársulatoknak. A Nemzeti Színház magyar operái zömmel a török hódoltság előtti történelmi korokat jelenítik meg, azonban más nemzetiségű népek zenéi és táncai is helyet kapnak az előadásokban. A nemzeti stílus kialakítása a zenében nem csupán a magyar zenére vonatkozik, sokkal inkább egy eszmei tartalommal bíró kompozíciós törekvés volt, amely képes visszaadni a megjeleníteni kívánt nemzet lelkületét. A korabeli zenei sajtóban is nyomon követhető a különböző nemzetiségek zenéjéről szóló diskurzus. A *Zenészeti Lapok*ban Megyeri Károly zenetanító így fogalmaz: *„A népek jelleme, hajlamai, tulajdonai és hibái, visztükröződnek a zenében.* […] *Legjellemzőbb minden népnek zenéje, mely szellemének, erkölcsének, socialis állásának, sőt bizonyos fokig még politikai életének is kifolyása, mert egy szabad nép másként énekel, mint a mely zsarnokság alatt nyög.”*[59]

59 *Zenészeti Lapok* 1868. augusztus 2., 693.

FAKSZIMILE 7. DOPPLER FERENC *VANDA* CÍMŰ OPERÁJA.
DERVIS SZÓLAMA A NEMZETI SZÍNHÁZI PARTITÚRÁBAN

Adelburg Ágost, a *Zrínyi* című opera zeneszerzője három részből álló szöveget közöl a *Zenészeti Lapok*ban *Előszó „Zrínyi" című történelmi drámai zeneképhez* címmel 1867-ben, még a mű bemutatóját megelőző évben. Ebben hosszasan fejti ki nemcsak a témaválasztásának okát – vagyis Zrínyi alakjának jelentőségét –, hanem gondolatait a nemzeti zenével kapcsolatosan:

„...ilyeténképen nemzeti dalműnek nevezett drámai zeneköltemény, kizárólagosan ne forogjon csak egyetlen nemzetiség határai közt. Vagy is: véleményem szerint egy zeneköltemény nem csak azért nevezhető nemzetinek, mert a nemzeties kifejezési mód korlátott határait át nem lépheti […] *Ily korlátolt értelemben én részemről nem fogom fel a nemzeti dalmű eszméjét. A különféle nemzetek mind csak egyes részei a nagy egyetemes emberiségnek, s mind együttvéve segitnek alkotni a világtörténelmet."*[60]

Adelburg operájában a törökök zenéje is központi szerepet kap. Mindjárt a nyitányt követően a janicsárok kórusát halljuk *(fakszimile 6)*. A nyolcütemes periódusokból építkező férfikart militáris színezetű rézfúvós és ütős szekcióból álló háttér mellett jellegzetes szólóklarinét kíséri akkordfelbontásokkal. A szólóklarinét nem köthető jellemzően a török zenéhez, sokkal inkább a magyar operák stílusának sajátja. Erkel Ferenc több esetben választja egy-egy áriában az énekes párhangszereként, amely nem csupán kísér, de finoman le is követi a szereplő lelkiállapotát.

A törökök egy másik jelentős megjelenítése a Nemzeti Színház színpadán Doppler Ferenc *Vanda* című operája, amely lengyel és török környezetben játszódik. A második felvonás a török tábort mutatja, ahol egy dervis mond imát *(fakszimile 7)*. Szabad kadenciázása instrumentális hatást kelt (leginkább fúvós hangszerre jellemző), majd periodikusan építkező dalszerű áriájában a brácsa mellett – itt is, mint Adelburg darabjában – szólóklarinét párosul énekéhez.

A *Vanda* bemutatója 1850-ben volt Pesten, de 1862-ben Bécsben is felújították. Nem ez volt az egyetlen eredetileg magyar színpadra szánt mű, amelyet Doppler Ferenc bécsi tartózkodása során elővett: az *Ilka és a huszártoborzó* című vígoperájának 1867. évi felújításában egyéni ambíciói mellett magyar vonatkozású elkötelezettsége is motiválta. Erről tanúskodik egy Erkel Ferencnek Bécsből Pestre küldött baráti hangvételű levele is, amelyben megfogalmazza, hogy

60 *Zenészeti Lapok* 1867. szeptember 15., 791–792.

operájának újjáélesztésével egyik célja épp a magyar stílus népszerűsítése volt a császárváros közönsége előtt.[61]

III. A MAGYARORSZÁGI DALÁRMOZGALOM MOHÁCS-EMLÉKEZETE[62]

Az 1809-es berlini *Liedertafel* mintájára sorra alakultak először a német városokban, majd Európa-szerte a kórusok, melyek viszonylag rövid idő leforgása alatt túllépték az egyszerű, önszerveződő éneklés kereteit.[63] A 19. századi kórusmozgalom hamar Európa egyik meghatározó zenei intézményévé nőtte ki magát, a század közepére pedig Magyarországon is kibontakozott a dalármozgalom, melynek az 1860-as évek második felére már szervezett formája volt, és olyan zenészek támogatását bírta, mint Erkel Ferenc, Liszt Ferenc, Ábrányi Kornél vagy Mosonyi Mihály.

Az első dalárdák Nyugat-Magyarország német ajkú városaiban alakultak az 1830-as és 1840-es években.[64] Az országnak ez a területe jó zenei hagyományokkal és megfelelő zenei infrastruktúrával bírt, így mindig hamar adoptálta az osztrák–délnémet zenei kultúrát. A mozgalom számára fontos hátteret jelentett a már évszázadok óta létező egyházzenei gyakorlat és intézményrendszer (lásd például a katolikus egyház vokális-hangszeres együtteseit és a református kollégiumok diákjainak négyszólamú kántusait).[65] Nemegyszer ezeknek a templomi vagy iskolai együtteseknek a tagjaiból alakultak a később mozgalommá szerveződő világi dalárdák. Emellett a 19. század első felében egyre inkább elszaporodó zene- és énekes iskolák zeneileg képzett emberekkel látták el a dalárdákat, ami szintén segítette a mozgalom kiépülését és fennmaradását.

Az 1830–1840-es évek a magyar nyelv és irodalom kibontakozásával párhuzamosan a magyar műéneklés fellendülését hozták el. Az ekkor már országszerte működő magyar színtársulatok előadásain rendszeresek voltak a zenei betétek, az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színház (későbbi Nemzeti Színház) számára egyre több magyar opera készült, az 1843-tól elindított új műfaj,

61 Doppler levelei Erkelhez. *Zeneközlöny* 9:4–6 (1911); különlenyomat, 23.

62 A fejezet szerzője: Gusztin Rudolf.

63 Vö. Krisztina Lajosi–Andreas Stynen, Introduction. In: Krisztina Lajosi–Andreas Stynen (eds.), *Choral Societies and Nationalism in Europe*. Leiden–Boston, 2015, 2–3: „As traditional choral institutions declined, the amateur chorus rose to be one of the most potent musical institutions in Europe and America." Lásd továbbá John Butt, Choral Music. In: Jim Samson (ed.), *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music*. Cambridge, 2001, 214.

64 *„Arról is szólnak a hazai műtörténelmi följegyzések, hogy egyes városokban, hol a németajku lakosság volt többségben, részint közművelődési, részint társaulás és nemesebb szórakozás szempontjából már a 18-ik század végén s a 19-ik század elején énekegyletek alakultak s a műéneklést rendszeresen művelték templomi s világi célból. Pozsony, Pest, Buda, Kassa, Pécs, Soprony, Temesvár voltak erészben a kezdeményezők, persze német nyelven és szellemben."* Ábrányi, *A magyar zene a 19-ik században,* 149; vö. Ábrányi Kornél, *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig.* Budapest, 1892, 8; lásd még Haksch Lajos, *A negyvenéves pécsi dalárda története (1862–1902)*. Pécs, 1902, 1; Fazekas Ágnes, *Magyar zeneszerzők világi kórusművei a 20. század nagy zenei változásai előtt.* Doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Budapest, 2007, 6.

65 A 18. századi zenei életről való összefoglaláshoz lásd Sas, *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban*.

a népszínmű pedig megfelelő környezetet biztosított arra, hogy a magyar népdalokat műéneklés alakjában mutassák be, amelyre egyre nagyobb volt az igény. Ez idő tájt alakultak az első dalárdák is. Az 1830–1840-es években tevékenykedő német ajkú énekegyletre támaszkodva 1847-ben létrehozták a pécsi dalárdát, majd az 1850-es évek önkényuralmi rendszerében – a kulturális életet is érintő korlátozások ellenére – a férfikari mozgalom tovább terjedt. Az ötvenes évek elején megalakult a pest-budai dalárda Till Nándor vezetésével, és számos vidéki város is becsatlakozott, közöttük például a bánsági Lugos, 1852-ben alapított dalegyletével. A hatvanas évek a dalármozgalom fellendülésének időszaka volt: 1862-ben újraalakult a pécsi dalárda, és a kórusok száma már akkora volt, hogy ugyanebben az évben Halász József, a szekszárdi dalárda alapítója felhívást tett közzé az országos magyar dalárünnepély megrendezésére. Egy évvel később ez meg is történt: 1863-ban Sopronba hívták dalárünnepélyre a hazai és osztrák dalegyleteket. Ez volt az országos dalünnepélyek eszméjének csírája, az első ilyen rendezvény a maga nemében. Mivel a Sopronban résztvevők többsége német ajkú volt, a történetírók (például Ábrányi Kornél) ezt az eseményt nem vették bele a magyar dalártalálkozók sorába, helyette 1864-et tekintették az első fontos fordulópontnak: ekkor került sor a mozgalom későbbi történeti összegzései által elsőnek tartott, magyar dalárokat jobban megszólító országos dalárünnepélyre Pécsett. A pécsi találkozó tovább élénkítette az ekkor már több mint száz dalegyletet számláló mozgalmat, és nagyban elősegítette a dalárdák nemzeti elköteleződését is. A kezdetben nem feltétlenül nemzeti célokat követő férfikórusok rendre nyilvánították ki magyar nemzeti céljaikat. 1865-ben magyarosodott például a korábban németes irányultságú pesti dalárda, ami azzal is összefüggött, hogy ugyanebben az évben rendezték meg a második (a sopronit is beleszámítva, harmadik) országos dalárünnepélyt, immár a fővárosban.[66] A helyszín kiválasztásánál részben az is szerepet játszott, hogy ilyen módon a találkozót összeköthették a Nemzeti Zenede huszonöt éves fennállására szervezett nagyszabású ünnepség-sorozattal. Ekkor már a vezető magyar zenészek is az ügy mellé álltak, így a pesti dalárünnepély Liszt Ferenc részvételével és Erkel Ferenc vezényletével zajlott. A mozgalom 1867-ben érkezett el történetének újabb fordulópontjához, amikor Aradon az országos dalárünnepélyen megalakították az Országos Magyar Daláregyesületet.

A kóruséneklés nem tekinthető új jelenségnek, ám az, hogy nemzeti mozgalmakhoz kapcsolódik, tipikusan 19. századi fenoménnek számít. A német dalármozgalom tömegeket aktivizált a német nemzeti egységnek, valamint a hozzá kapcsolódó nemzetépítő ideológiának a zenei hordozásával. A nemzeti eszme szerepelt a kelet-közép-európai térségben kibontakozó kórusmozgalom egészének elsődleges célkitűzései között is. A dalármozgalom repertoárjának kutatása még kezdeti stádiumában van, de az eddigi forráskutatások alapján is világo-

66 1864-ben, amikor a pécsi találkozón szóba került, hogy a következő évi ünnepség a fővárosban legyen, sokan kifogásolták a fővárosiak alacsony részvétele mellett azt, hogy túl németesek az ottani dalárdák. Lásd Ábrányi Kornél, A pécsi országos első magyar dalárünnepély. *Zenészeti Lapok* 4:50 (1864. szeptember 8.) 395.

san látszik, hogy nemcsak a nemzeti karakterű zenei anyagon, hanem a művek szövegén keresztül is megjelent az, hogy a mozgalom kapcsolódott a magyar nemzettudathoz. Számos hazafias költemény megzenésítéséről van tudomásunk, sőt Ábrányi Kornél visszaemlékezése szerint az 1850-es évek önkényuralmi időszakában a dalegyletek által énekelt régi magyar népdalok áthallásokkal tarkított szövegei tartották a lelket az emberekben.[67]

III. 1. Mohácsi megemlékezések a 19. század második felében

A dalármozgalom kórusirodalmában egyelőre kevés adattal rendelkezünk a történelmi eseményeket feldolgozó művekről. Annál érdekesebb az a pályázati felhívás, amely 1865. július 10-én jelent meg a pécsi *Népnevelők Kalauza* folyóiratban, Garay Lajos szalatnaki plébános mohácsi vész emlékére írt miseszövegének megzenésítésére.[68] A lap magát a miseszöveget is közli, majd megjegyzi, hogy „[*m*]*i, kik jól tudjuk, hogy az évenkint, aug. hó 29-én megtartandó gyászemlékű isteni tisztelet alatt a mohácsi dalárda orgonakiséret nélkül szívemelőleg szokott énekelni, szeretnők, ha e miseének már ez idén előadathatnék*" [kiemelés G. R.]. Az említett és már állandósult gyakorlatnak megfelelően a kiírás orgonakíséret nélküli négyszólamú férfikarról szól, öt arany jutalmat ígérve a nyertesnek.[69] Garay a szöveget úgy írta meg, hogy az beilleszthető legyen a mise megfelelő részeibe, ezt jelzik többek között a szöveg „Angyali énekre", „Hiszekegyre" és „Úrfelmutatás utánra" alcímei. A mohácsi vészre, a nagy ütközetre néhol direktebben, máshol közvetettebb módon utal a miseszöveg. Félreérthetetlenek az olyan helyek, mint például az „*Itt vagyunk a hon határán / Multunk vérdus mezején, / Hol hazánkra vész borulván / Elhaló volt a remény*", vagy a „*Csak kevés, parányi számmal / Volt a bajnok és vitéz, / Szíve vérét a királylyal / Szent hitünkért ontni kész*". Ennél közvetettebb az utalás, és egyúttal már a bibliai felszólítást is beleszövi, amikor a keresztény hit tanítása szerint arra buzdít, hogy bocsássanak meg az ellenségnek. A megzenésítésekre felhívó pályázatok gyakoriak voltak ebben az időszakban. Számos közép-európai és magyar példát ismerünk. Maga a *Szózat* és a *Hymnus* megzenésítése is egy pályázatra készült 1843–1844-ben. A pályázatok általában is népszerűek voltak, és a Garay miseszövegének megzenésítésére kiírt pályázat esetében ehhez minden bizonnyal hozzájárult a dalármozgalom intenzitása, valamint a tematika is, Mohács emlékezete, amelyre maga a kiírás is hivatkozik. A sajtó a későbbiekben is informál a pályázattal kapcsolatos hírekről. Augusztus elején a beérkezett pályaművekről és a pályázat eredményéről, majd szeptember elején a nyertes pályamű előadásáról olvashatunk. A felhívásra tíz pályamű érkezett be július 22-ig különböző jeligékkel.

67 Ábrányi, *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története,* 9–10.

68 *Népnevelők Kalauza* 1:19 (1865. július 10.) 310. Garay Alajos igencsak szívén viselhette a mohácsi vész emlékét, mivel 1879-ben *Hazafias egyházi szónoklatok* címen kiadta a mohácsi vész emlékünnepén és a szigetvári vértanúk elestének évfordulóján tartott egyházi szentbeszédeit. A kiadványból befolyt összeget egy Mohácson felállítandó emlékszobor támogatására tervezte fordítani. Lásd *Katholikus Hetilap* 1879. július 10. (28. sz.), 224.

69 *Népnevelők Kalauza* 1:19 (1865. július 10.). A miseének szövege a 305 skk. oldalakon található.

A díjnyertes mű szerzője Puksch Ferenc karmester, a pécsi székesegyház és dalárda karnagya volt. Az ő vezényletével hangzott el az augusztus 29-i ünnepélyen a pályadíjas, Mohácsra emlékező mise a pécsi énekesek vendégszereplésével. A *Népnevelők Kalauza* így számol be a bemutatóról: *„Az ünnepélyes szent mise-áldozatot a helybeli prépost-plébános ur, ft. Kóbor Antal ő nagysága mutatá be a Mindenhatónak, mely alatt a ft. Garay Alajos szalatnaki plébános ur által irt és Puksch Ferencz pécsi orgonász által hangjegyekre letett s jutalmazott szent mise-ének adatott elő. Délben a ns. prépost ur asztalához körülbelül 60–70 vendég vala hivatalos, ezek között a Pécsről megérkezett énekesek is, kik szívesek valának a pályadíjnyertes miseéneket hatásteljesen és szabatosan előadni."*[70]

A Mohácson évente megrendezett emlékünnepségeket számos további sajtóközlés is jelzi, kiemelve, hogy ezeket nemegyszer a helyi dalárda részvételével tartották.[71] A Mohácsi Dalárda már 1862-ben, alakulása évében fellépett augusztus 29-én a gyásznapon az ünnepségen, és egy saját maga által szervezett *„dalzenés szavalati estély"* keretében is. *„Az ünnepély alatt a mohácsi dalárda jelesen énekelt.* […] *Estve szavalatok tartattak a Keresztféle-fogadó termében, s a dalárda több dalt zengett el szabatosan."*[72] A dalárda 1863-ban is hangversenyt adott a megemlékezési ünnepség napján, augusztus 29-én,[73] és a sajtó alapján arról is tudomásunk van, hogy részt vett az 1866-os és 1867-es megemlékezéseken is.[74]

Az ünnepségek közül érdemes kiemelni azokat, amelyeknél az elhangzott darabokat is feljegyezték. Az 1868. augusztus 30-i ünnepélyről szóló, *Pécsi Lapok*ban megjelent beszámoló leírja, hogy a Mohácsi Dalárda az ünnepi istentisztelet során Kölcsey *Hymnus*át, a *Szózat*ot, illetve Schmidt Péter négyszólamú férfikarra írt magyaros miséjét adta elő, majd a reggeli ünneplést a kápolna

70 A beérkezett pályaművekről lásd *Népnevelők Kalauza* 1:21 (1865. augusztus 1.) 344. A beküldött művek jeligéi a következők voltak: 1. „Istené minden dicsőség". 2. „Önérzés, te vagy a diadalmas bére, nem a díj". 3. „Jézusért és a hazáért". 4. „Mindent Isten nagyobb dicsőségére". 5. „Isten teremt, az ember készít". 6. „Mindent Isten- és a Hazáért". 7. „Hős vértől pirosult gyásztér sóhajtva köszöntlek". 8. „Add, hogy ajkink, mit rebegnek, érezzék azt szíveink. Garay Alajos". 9. „Hantra dűl a pásztor s fütyörészve legelteti nyáját, És nem tudja, kinek hőspora nyugszik alant. Kisfaludy Károly". 10. „Énekeljetek Istennek uj éneket; a szentek gyülekezetében az ő dicséretét. 119. zsolt". Az elhangzott előadásról lásd *Népnevelők Kalauza* 1:25 (1865. szeptember 10.) 406. Lásd még *Fővárosi Lapok* 2:210 (1865. szeptember 14.) 829. Fontos megjegyezni, hogy nem a pécsi dalárda, hanem a pécsi műkedvelők énekeltek. A fellépők illetősége összefüggésben lehet azzal, hogy a *Népnevelők Kalauza* pécsi orgánum volt.

71 A dalárdákat nem minden évben említik meg, de elképzelhető, hogy a kórusok részvételére ilyenkor is sor került. Legfeljebb azokban az esetekben kérdőjelezhető meg a szereplésük, amikor a sajtó annyira részletesen számol be az eseményről, hogy még a szónokok nevére is kitér, ám a zenészekről hallgat.

72 *Sürgöny* 2:209 (1862. szeptember 12.); vö. *Szegedi Híradó* 4:73 (1862. szeptember 10.).

73 *Vasárnapi Újság* 10:37 (1863. szeptember 13.) 331.

74 Az 1866. augusztus 29-i megemlékezésen a beszédek és szentmise után este a Mohácsi Dalárda szavalattal egybekötött énekelőadást rendezett. *Népnevelők Kalauza* 2:50 (1866. szeptember 14.) 796 skk. Az 1867-es ünnepségen az esti táncmulatság előtt a dalárda szórakoztatta a közönséget. *Népnevelők Kalauza* 3:49 (1867. szeptember 9.) 390.

mellett Beethoven *Az Isten dicsősége* című férfikarával fejezte be.[75] Az egy évvel későbbi ünnepségről szólva a *Fővárosi Lapok* megjegyezte, hogy több dalárda is csatlakozni szándékozik ahhoz az ünnepséghez, amelyet az első magyar gőzhajótársaság tart augusztus 29-én, Mohácson.[76] Bár ez végül elmaradt, mindenképp jelzésértékű a dalárdák csatlakozási hajlandósága.[77]

A *Magyar Újság* rövid feljegyzésben tudósított arról, hogy 1874. augusztus 28-án a mohácsi iparos kör is megünnepelte a mohácsi vész évfordulóját, ahol az iparos kör dalárdája énekelte a „hymnust" (feltehetőleg a *Gott erhaltét*), majd Polgár József beszéde után az *Isten áldd meg a magyart* hangzott el szóló énekelőadásban. Az ünnepségre Mohács város nagyérdemű lakosságát hívták meg.[78] 1897-ben a mohácsi iparos olvasókör nagyobb szabású emlékünnepséget tervezett, melyen a Mohácsi Dalárdát és a Földmives Dalárdát szerették volna felkérni, hogy a temetőkápolnában a misét és prédikációt követően énekeljenek.[79] A mohácsi emlékmű-bizottság megbízta az olvasókört a rendezvény megszervezésével.[80] Bár az eseményről utólag nincs feljegyzés – mint ahogy az 1874-esről sincs –, pár nappal előtte a *Mohács és Vidéke* című lap még az előkészületekről tudósít.[81] Azt viszont tudjuk, hogy az 1899. augusztus 29-én tartott ünnepélyen, melyen egy domborművet is átadtak, a Mohácsi Dalárda Kölcsey *Hymnus*át és Vörösmarty *Szózat*át énekelte,[82] mint ahogy arról is van feljegyzésünk, hogy a Mohácsi Földmivesek Olvasóköre és Dalárdája által rendezett 1898. február 6-i jótékonysági dalestély és táncvigalom jövedelmének egy része a mohácsi emlékszobor alapjának javára ment.[83]

III. 2. A debreceni dalegylet

A *Zenészeti Lapok* 1872. május 26-i számában egy további, kifejezetten a mohácsi vészre emlékező kórusműre vonatkozó hirdetést olvashatunk. A lap arról értesíti olvasóit, hogy a Debreczeni dal- és zeneegylet június 2-i hangversenyén előadta báró Eötvös József *Mohács* című költeményének megzenésítését. A hangverseny beszámolójában megtaláljuk a teljes műsort is, amely a következő volt:

---

75 *Pécsi Lapok* 2:71 (1868. szeptember 3.) 300; *Fővárosi Lapok* 5:202 (1868. szeptember 3.) 808. és *Fővárosi Lapok* 5:205 (1868. szeptember 6.) 819. A mű Ludwig van Beethoven op. 48. no. 4-es *Die Ehre Gottes aus der Natur* című dalának kórusra írott változata.

76 *Fővárosi Lapok* 6:155 (1869. július 10.) 617.

77 *Fővárosi Lapok* 6:193 (1869. augusztus 25.) 771.

78 *Magyar Újság* 8:192 (1874. augusztus 25.); vö. *A Hon* 12:202 (1874. szeptember 4.) A *Magyar Újság* az esemény előtt még azt írta, hogy a dalárda fogja énekelni a Kölcsey–Erkel-féle *Hymnusz*t, de *A Hon*ban megjelent, az eseményt követő beszámoló szerint Lauffer úr énekelte szólóban.

79 *Mohács és Vidéke* 16:25 (1897. június 20.).

80 *Mohács és Vidéke* 16:32 (1897. augusztus 8.).

81 *Mohács és Vidéke* 16:34 (1897. augusztus 22.); vö. *Pécsi Figyelő* 25:192 (1897. augusztus 24.) 5.

82 *Pécsi Napló* 8:195 (1899. augusztus 27.) 8; *Mohács és Vidéke* 18:35 (1899. augusztus 27.); *Pécsi Közlöny* 7:94 (1899. augusztus 27.) 3–4; *Hazánk* 6:206 (1899. augusztus 29.) 4; *Mohács és Vidéke* 18:36 (1899. szeptember 3.); A mohácsi vésznap. *Pécsi Napló* 8:198 (1899. augusztus 31.) 1–2.

83 *Mohács és Vidéke* 17:5 (1898. január 30.); *Mohács és Vidéke* 17:7 (1898. február 13.).

1. Thern Károly: *Magyar leány*; 2. [Franz Wilhelm] Abt: *Esti dal*; 3. Wocelka Ede: *Mohács*; 4. Egressy Béni: *Beteg leány*; 5. Thern Károly: *Dalünnepen*.[84] Wocelka *Mohács* című megzenésítésének kottájára egyelőre nem bukkantunk rá, de utal a darabra a „Zenede Közgyűlési és igazgatói jelentés" (1871–1872) is, amiből megtudjuk, hogy a mű a Debreczeni dal- és zeneegylettől átvett kottaleltárban szerepelt.[85] A *Zenészeti Lapok* pedig nemcsak azt árulja el, hogy egyértelműen báró Eötvös József versének megzenésítéséről van szó, hanem a sajtóközlemény külön hangsúlyozza azt is, hogy ez egy férfikari mű. A költeményt Eötvös 1850-ben, Tutzingban írta, három emigráns versének egyikeként. Gángó Gábor a „bolyongástól a megállapodásig vezető út tükreként" jellemzi a költeményt.[86] Eötvös versét, melyet ezen a hangversenyen elénekeltek, teljes terjedelmében idézzük:

Elődeink siralmas harczhelyén,
Zöldebb a fű Mohácsnak mezején;
Több illat tölti a virágokat,
S a gazda, mondják, szebb kalászt arat.

E földet hősök vére áztatá,
Azért küld Isten ily áldást reá;
Mert szent határ az s puszta nem lehet,
Hol honfiszív honáért vérezett.

Oh ne sirasd meg annak végzetét,
Ki a hazáért adta életét!
Édesen alszik anyja kebelén,
S áldások őrzik csendes nyughelyén.

Mely a hazáért élt, a hű kebel,
Földjét termékenyítve hamvad el;
És szelleme a sír körűl marad,
Tettekre intvén az utódokat.

Eötvös költeménye nemcsak tematikájában kapcsolódik Mohácshoz, hanem keletkezésének körülményeit illetően is. Fodor Pál *Hollók évadja* című, Mohácsról szóló tanulmányában megállapítja, hogy a magyar néplélekre jellemző bujdosás-motívum a mohácsi vész következménye, a mohácsi csata legjelentősebb következménye pedig a magyarságban bekövetkezett mentális törés: az önsajnálat, az egyedüllét, a sírva vigadás, a búskomorság, az örökös hányattatás, hontalan-

84 *Zenészeti Lapok* 12:35 (1872. május 26.) 557 skk.

85 *Zenede Közgyűlési és igazgatói jelentés a debreczeni zenede-egylet közgyűléséhez, a lefolyt 1871/2 iskolai évről*. Debreczen, 1873, 51.

86 Bár verses kötetekben mindenütt az 1847-es dátum szerepel, Gángó Gábor tisztázta a helyes dátumot. A helytelen 1847-es évszám először az 1858-ban kiadott *Remény* című zsebkönyvben jelent meg. A költemény keletkezésének ideje 1850. szeptember 29. Lásd Gángó Gábor, *Eötvös József az emigrációban*. (Csokonai Könyvtár, 18.) Debrecen, 1999, 29 skk., 51. és 285.

ság, és még a saját hazában való „szellemi bujdosás" is Mohács óta van benne a magyar nemzetben – mind a mai napig.[87]

Említésre méltó még, hogy 1864. február 14-én vasárnap délután jótékonysági hangversenyre került sor, amelyen az „Unio dalárda" is fellépett, és előadta Engeszer Mátyás *Mohácshoz* című kardalát a „zene-kimivelési osztály" növendékeivel kiegészülve.[88] Engeszer több műve is a magyarországi dalárdák repertoárjába került (például a *Szerettelek* című férfikara és számos népdalfeldolgozása),[89] ám ennek sem kottája, sem szövege nem ismert jelenleg, így nem tudni, mennyiben kapcsolódik a történelmi eseményhez.

Végezetül apró utalás, mégis említésre méltó Vajda Viktor „A magyar dalárdák története" című esszéje, amely a *Dalár-emlény a Pest-Budán 1870-ik év aug. 18., 19., 20., 21 és 22-ik napjain tartott orsz. dalár- és zeneünnepély emlékeül* című kötetben jelent meg 1879-ben. A könyv publikálása idején a dalármozgalom mintegy három évtizedes múltra tekintett vissza, intézményesülésére, mint láttuk, alig tíz évvel korábban került sor. A férfikarok alapítása már százas nagyságrendű volt ekkor, Vajda azonban mégis úgy látja, hogy a magyar dalármozgalom nélkülözi az alapot.[90] Amit hiányol, az nem más, mint a folytonosság, valami, ami Mohácsnál szakadt meg. Tinódi Lantos Sebestyén halálával kiveszett az utolsó dalnok is, aki a magyar dalt ápolta – írja. II. Ulászló és Mátyás király idejében virágzott a dalnoki rend, *„a mohácsi ütközet után ki sem törődött a dalnokokkal és veszendőbe ment az egész rend a magyar dal szellemével együtt"*.[91] A kulturális nemzetépítési diskurzusba illeszkedve, a dalármozgalom kezdeteit Vajda és kortársai a mohácsi vész előtti aranykorhoz kötötték, a mozgalom legitimitását ennek folytatásaként látták biztosítva. Talán ez lehet az oka annak, hogy Mohács elsősorban hiányán keresztül volt jelen a dalármozgalom kulturális emlékezetében, a mohácsi vész felidézésére csak elszórtan és lokálisan került sor a dalárdák repertoárján.

IV. DALOK ÉS ZONGORADARABOK[92]

A *Magyar Kurír* 1826. augusztusi számában megjelenő hír szerint Mohácson 1826. augusztus 29-én megemlékezést tartottak a csata háromszáz éves évfordulója alkalmából. A helyi templomban magyar és német nyelven szólaltak meg a prédikációk, ezt követően pedig a nagymise alatt, az Offertoriumkor Vukits József mohácsi káplán és az ő két növendéke II. Lajos királyról énekeltek magyar

87 Fodor Pál, Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: Farkas Gábor Farkas–Szebelédi Zsolt–Varga Bernadett (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..." II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*. Budapest, 2016, 14–15.

88 *Nefelejts* 5:46 (1864. február 14.) 551.

89 Ábrányi, *Az orsz. m. daláregyesület negyedszázados története*, 13.

90 Vajda Viktor (1835–1916) író, zenekritikus. Cikkei a *Figyelő*ben, a *Fővárosi Lapok*ban és a *Zenelap*ban jelentek meg. Szabolcsi Bence–Tóth Aladár, *Zenei lexikon.* 3. Budapest, 1965, 569.

91 Vajda Viktor, A magyar dalárdák története. In: Uő (szerk.), *Dalár-emlény a Pest-Budán 1870-ik év aug. 18., 19., 20., 21 és 22-ik napjain tartott orsz. dalár- és zeneünnepély emlékeül.* Pest, 1879, 36 skk. Ez a tanulmány megjelent a *Zenelap* 1886. augusztus 10-i (1. évf. 23. sz.) (187–189.) és október 1-i (1. évf. 24. sz.) számában (196–197.) is „A magyar dalárdák története" címmel.

92 A fejezet szerzője: Békésy Lili.

nyelven.[93] A Mohácson előadott dalról azonban pontosabb adatot nem találunk, ezért egyelőre csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Lehetséges, hogy az elhangzó énekre a néphagyományban lelhetünk rá, ugyanis az Ormánság népdalai között van két új stílusú, Lajos királyra vonatkozó ének, melyeknek egy variánsa hangozhatott el Mohácson.[94]

A Baranya megye Dráva menti részén elterülő Ormánság (vagy Ormányság) településeiről már a 12. századi oklevelekben megemlékeznek.[95] Kiss Géza 43, Zentai János 42 települést számolt ide, melyek többsége már az Árpádok

korában létezett, de a 16–18. századi török-, német- és rácdúlások során számos helység elpusztult.[96] A népdal, melyre Domokos Mária hívta fel a figyelmem, Kiss Géza református lelkész kákicsi gyűjtéséből származik:[97]

Az Ormánság zenei hagyományát illetően Kiss Géza kezdte meg a szakszerű gyűjtést. 1926 és 1935 között félezernél több nyugat-ormánsági dalt írt össze, s később az ő vendége volt Lajtha László is, aki e dalok jelentős részét fonográfra vette. A felgyűjtött népdalok között akad néhány, amely egyáltalán nem került elő más vidékről, csak az Ormánságból.[98] Kiss Géza a *„Lajos király leesett a lová-*

93 *Magyar Kurír* 1826. szeptember 15., 175–176.

94 Köszönöm a népzenei és egyéb szakirodalmi ajánlásokat Domokos Máriának, Paksa Katalinnak és Szalay Olgának.

95 „A terület elnevezésének eredetét a finnugor orom, ormágy, ormány szóból származtatják, melynek jelentései: 1. hegycsúcs, hegytető, 2. magasabb hely, domb, földhát, 3. lápos területen kemény talajú földsziget, mások viszont az erdő jelentésű török ormánból eredeztetik." Olsvai Imre–Várnai Ferenc (szerk.), *Dráva szélén lakom, száz ormánsági népdal.* Sellye, é. n. [1979], 211.

96 Olsvai–Várnai (szerk.), *Dráva szélén lakom*, 211–212.

97 Olsvai–Várnai (szerk.), *Dráva szélén lakom*, 9.

98 Olsvai–Várnai (szerk.), *Dráva szélén lakom*, 219–224.

rul" kezdetű ereszkedő dalt hozza példaként, mely szövegében és dallamában is sajátosan helyi változat.[99] A népdal szövegéről Kiss Géza Ormánságról szóló monográfiájában a katonasorozásoknál esik szó, és vélekedése szerint több száz éves múltra tekint vissza.[100] A *„Lajos király leesett a lovárul"* kezdetű népdallal függ össze az *Ethnographia* 1926-os számában található, szintén az Ormánság területéhez tartozó siklósi gyűjtés is, *„Ezerötszázhuszonhatnak a nyarán"* kezdettel. Utóbbi dal közlője Ozdi János uradalmi gazda volt, a dallamot és a szöveget pedig Szohner Sándor polgári iskolaigazgató jegyezte le 1926. február 4-én. Különösen az utolsó versszak figyelemfelkeltő, ugyanis az *„Ezerötszázhuszonhatnak a nyarán"* utolsó versszaka és a *„Lajos király leesett a lovárul"* kákicsi népdal első versszakának szövege egymás szövegváltozatai:[101]

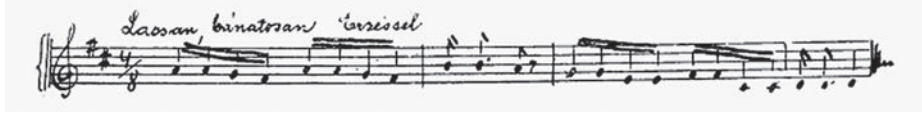

Ezerötszázhuszonhatnak a nyarán,
Gyászba borult ez a szép magyar hazám.
Mert a török elvette szabadságát,
Halálba kergette ifjú királyát.
Összegyűlt a magyar sereg Mohácsnál
Vezére volt a főpap Tomori Pál.
Ott várta a török sereg jövetét
De a török szétverte a seregét.
Szétfutott a magyarság ki merre tud
A király is menekülne, de nem tud
Nekiugrat Cselepatak árkának,
De az árok széles volt a lovának.
Lajos király leesett a lováról.
Beleesett Cselepatak árkába
Cselepatak földiszeder indája
Oda van a Magyarország királya.

Domokos Mária és Paksa Katalin szóbeli közlése alapján a mohácsi vészről szóló népdalok periferikusnak mondhatók a magyar népköltészetben. A fent említett két példa dallamai nem azonosak ugyan, a fennmaradt szövegvariánsok azonban a mohácsi vésszel kapcsolatos helyi és egyben valószínűleg egyedi hagyományra utalhatnak. A dallamok eredete feltehetően 19. századi.

A néphagyomány mellett a mohácsi vészről szóló korabeli magyar énekekről nincsen tudomásunk. A 16. században a török hatalom gyors terjeszkedése foly-

99 Olsvai–Várnai (szerk.), *Dráva szélén lakom*, 230.
100 Kiss Géza, *Ormányság.* Budapest, 1937, 223.
101 Néphagyománygyüjtés. *Ethnographia–Népélet* 37 (1926) 92.

tán 1541-ben a budai vár elvesztése meghatározta az elkövetkező másfél évszázad zenei életét, melynek nyomán a históriás ének műfaja jelentős szerepet kapott a legkülönfélébb társadalmi rétegek mindennapjaiban.[102] A század során új életre kelt műfaj összetartozás-tudatot és reményt jelentett, mely a „pusztulás szélére sodródott nemzetet, mint nyelvi és tudati közösséget, a török veszedelemmel egyidejűleg a reformációhoz, mint a vallásos ideológia hátterében különösen kezdetben társadalmi motivációkat is hordozó mozgalomhoz" kapcsolta.[103] A históriás ének témái között a nemzeti hősök kanonizálását, a múlt jelentős eseményeinek továbbélését, politikai és történeti eseményeknek szentelt témákat találunk.[104] Ennek fényében igencsak meglepő Rédey Tivadar megállapítása. Az írásos hagyomány viszonylag későn kezdődő „divatjára" utalva Rédey 1926-ban kiadott tanulmányában arra a következtetésre jut, miszerint a 16–17. században keletkezett históriás énekek között Mohácsra vonatkozó közvetlen utalás nem található. Hozzáteszi, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a dallamok nem is léteztek.[105] Seláf Levente 2016-ban megjelent tanulmányában Rédeyhez hasonlóan megerősíti ezt a tényt.[106]

A közköltészeti alkotások között a *Régi Magyar Költők Tára* sorozat 16. századtól kezdődő köteteiben fellelhetők adatok a feltételezés szintjén a mohácsi vészhez kapcsolható énekekről. Bár számos közköltészeti alkotás keletkezett a mohácsi csata idején, konkrétumokat nem találunk. Példaként hozzuk Csáti Demeter énektöredékét, amelynek három versszaka maradt fenn, és amely inkább utalhat Buda elestére, semmint a mohácsi vészre. Csáti életpályájáról két adatunk van. 1502–1503 körül járhatott a krakkói egyetemre, ezt követően pedig, ahogyan az a költeményből kiderül, a Szilágyságban működött tovább. Amennyiben tanulóéveiből indulunk ki, éneke, a *Magyarország meghódítása* feltehetően 1526 után nem sokkal íródhatott.[107] Nem kizárható, hogy Batthyány Orbán *A háborúságnak szenvedéséről szóló éneke* szintén ideköthető.[108]

Más a helyzet a 18. század végétől datálható, magyar történeti tárgyú énekekkel kapcsolatban. A nép- és nemzettörténeti eseményekről, sorsfordulókról szóló „liroepikus" énekek különféle változatokban éltek tovább, melyeket az énekeskönyvek és gyűjtemények őriztek meg.[109] Mivel a népdal, a közköltészet és a műdal fogalma a 18–19. század fordulóján nem volt egyértelműen körülha-

---

102 Papp Géza, A török hódoltság krónikásai. In: Kárpáti (szerk.), *„Symphonia Hungarorum". Magyarország zenekultúrájának ezer éve,* 47.

103 Bárdos Kornél (szerk.), *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.* Budapest, 1990, 220–221.

104 Bárdos (szerk.), *Magyarország zenetörténete,* II. 220–221.

105 Rédey Tivadar, Mohács emléke költészetünkben. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 313.

106 Seláf Levente, A mohácsi csata visszhangja kortárs tudósító énekekben. In: Farkas–Szebelédi–Varga (szerk.), *„Nekünk mégis Mohács kell..."*, 147.

107 Szilády Áron (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára II. XVI. századbeli magyar költők művei. Első kötet. 1527–1546.* Budapest, 1880, 371.

108 Szilády Áron (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára IV. XVI. századbeli magyar költők művei. Harmadik kötet. 1540–1575*. Budapest, 1883, 53–54.

109 Csörsz Rumen István–Küllős Imola (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*. XIV/3A. *Közköltészet.* Budapest, 2013, 331 (a továbbiakban: RMKT XIV/3/A).

tárolt, az énekek gyűjtésére vonatkozó felhívások során a kiadott és kéziratos gyűjtemények anyaga egyfajta *potpourri*t alkot. A 19. század elején a magyar népdalnak tekintett dallamok és szövegek gyűjtése iránti érdeklődés új lendületet kapott, különösen az írók és költők körében, de a műköltészetben is megjelenik a népdal ihlette líra.[110] Különösen az 1830-as évek táján vált égetően fontossá a néphagyomány gyűjtése, mely a Széchenyi István által 1825-ben életre hívott Magyar Tudós Társaság feladatává vált. Az Akadémia nemcsak gyűjtőmunkára buzdított, de a magyar nyelv megkedveltetésére íratott is népdalokat, melyek száma egyre gyarapodott. 1833-ban például Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc kétkötetnyi dalt válogatott össze publikálásra.[111]

Ebből a korszakból, a 18–19. század fordulójáról maradt ránk a *„Mohács, Mohács magyar vérrel festett kert"* kezdetű közköltészeti alkotás is. A közköltemény variánsait illetően a *Régi Magyar Költők Tára* vonatkozó kötete tizenegy változatot sorol fel, melynek egyikéről az *Ethnographia* is megemlékezik. A dallamról azonban nincsen tudomásunk.[112] Fellelhető még az *„Indulj, magyar, sírhalmára zokogva sebes vérontásodnak"* kezdetű dal is, melynek metruma a Mohács-énekekből táplálkozik.[113] Az egyik legelterjedtebbnek a *„Mohács, Mohács, régi vérontás helye"* kezdetű költemény bizonyul, mely variánsokban számos énekeskönyvben előfordul, olykor jelentős szövegromlással (lásd a függelék II. részét).[114]

A *„Mohács, Mohács, régi vérontás helye"* esetében található a dallamra vonatkozó utalás. Almási Sámuel, kinek munkásságát színvonalas zenei képzettség és irodalmi tájékozottság jellemzi, több mint ezer dalt tartalmazó, gitárkísérettel

110 Paksa Katalin, *Magyar népzenekutatás a 19. században.* Budapest, 1988, 9–11.

111 Paksa, *Magyar népzenekutatás*, 15.

112 „Hét sorból álló vers. Rokon a Thalytól (Vit. Én. I. 286.) és Erdélyitől (l. 333.) kiadott költeménnyel. 130. sz. kéziratos kötetünk 216. lapján. Közvetlenül utána az 'A katonának oltsó a vére' kezdetü kuruczdal olvasható." Dallamot nem közöl. Lásd: Harsányi István–Gulyás József–Simonfi János, A kurucz dalok forrásairól. II. *Ethnographia* 25 (1914) 247.

113 RMKT XIV/3/A, 339–342.

114 A táblázat alapja: RMKT XIV/3/A, 334–342. Az itt tárgyalt kérdéskörről bővebben lásd a kötetben Csörsz Rumen István tanulmányát.

is ellátott kottás gyűjteményt állított össze 1823 és 1870 között. Ennek nagy része elveszett, csak az 1834-ben készült *Magyar Dalnok* két kötete hozzáférhető. Almási gyűjtésében a költők nevei mellett a dallam előfordulási helyét is megjelölte, a zeneszerző nevét viszont csak a legritkább esetben tüntette fel.[115] Kolozsvárott őrzött kéziratában Almási megörökítette Csokonai Vitéz Mihály *Egy kesergő magyar* című versének nótajelzését, melynek feloldását Hovánszki Mária közli átírásban.[116]

Csokonai *Egy kesergő magyar (A mohácsi nótára)* című költeményét *„Minden vigasság tőlem eltávozott"* kezdettel az 1830-as években már Johann Spech verbunkos megzenésítésével is énekelték.[117] A magyarországi születésű Spech dalai a magyar zeneéletben is fontos szerepet töltöttek be. Többségében Bécsben keletkezett művei jó színvonalúnak mondhatók, a korízlést pedig méltóképpen reprezentálják.[118]

A Mohács-dallamok különféle, egymástól jelentősen eltérő változatokban léteztek egyidejűleg, így abban sem lehetünk feltétlenül biztosak, hogy a 19. századi hagyományban mely változat élhetett erőteljesebben. Annyi azonban bizonyos, hogy különösen a század első felében élénken élt a köztudatban a „mohácsi nóta". Erre utal többek közt Berzsenyi Dániel is, aki a Rákóczi-nóta mellett említi a Mohács-éneket, mely szintén a dallam(csoport) népszerűségére, elterjedtségére vonatkozhat.[119] A mohácsi nótáról Széchenyi István a *Hitel* előszavában is említést tesz, azonban a Széchenyitől származó idézet nem feltétlenül a dallamra magára, sokkal inkább annak a kortársak körében elterjedt szimbolikájára utal. Negatívan viszonyul ahhoz a korabeli tradícióhoz, amely a mohácsi vészt a magyar nemzettel kapcsolatos örök baljóslataként értelmezi.[120] Amennyiben a fennmaradt énekek szövegeire tekintünk, azok borúlátó témája és alapkoncepciója valóban „Magyarország erkölcsi romlására", a rég elvesztett, dicső múlt siratására vonatkozik. A 19. század első felében a „nemzethalál" apokaliptikus gondolata[121] különösen a Habsburg-uralkodócsaládhoz fűződő ambivalens viszony kiéleződésekor, főként az 1849-ben levert forradalom után lehetett intenzív.

---

115 Paksa, *Magyar népzenekutatás*, 16–17.

116 RMKT XIV/3/A, 338; Hovánszki Mária, „Csokonai-dallamok" és forrásaik. *Magyar Zene* 44:4 (2006) 467.

117 RMKT XIV/3/A, 337.

118 Déri Balázs, *Előtanulmányok a bécsi dal magyarországi történetéhez (1784–1831)*. Szakdolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Budapest, 1995, 11.

119 RMKT XIV/3/A, 337.

120 RMKT XIV/3/A, 331.

121 „…[a]z apokaliptikus világlátás intenzitása mindig szoros kapcsolatban van a politikai, történelmi fordulatokkal, a korviszonyokhoz alakított formában ugyan, de olyan kizárólagos formában, ahogyan a Mohács utáni írásokban megfigyelhető, csak a II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után találkozhatunk, amelyet a kortársak is a Mohács utáni legnagyobb történelmi katasztrófaként éltek meg." Luffy Katalin, „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom". A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben. In: Gábor Csilla (szerk.), *A történetmondás rétegei a kora újkorban*. (Sapientia könyvek, 35.) Kolozsvár, 2005, 40.

Szintén periferikusnak mondható, de nemcsak a közköltészetben és a néphagyományban maradt fenn néhány további, a mohácsi vészre közvetve vagy közvetlenül utaló alkotás. A 19. században kiadott zeneművekről megbízhatóan csak 1867-ig vannak a teljesség igényével összegyűjtött adataink.[122] Ezek alapján a történelmi témájú megzenésítéseket illetően a század eddig ismert magyar zeneirodalmi termése kisszámúnak bizonyul. A történelmi téma a magyar nyelvű műdalok között nem túl gyakori. A dalok sorában megtaláljuk a *Tudományos Gyűjtemény* mellékleteként kiadott, 1824-ben írt *Győr várának elkelése 1594* című zongorakíséretes éneket, vagy éppen Arany János *Mátyás anyja* című versének Mosonyi Mihály által megzenésített, szintén ének-zongorára írott 1864-es művét. A mohácsi vész emlékére írott versek megzenésítését szintén megtalálhatjuk a kor dalirodalmában, még ha ezek a példák számukban elenyészők is. A továbbiakban ezekre hozunk példát.

Az élete során kevés hivatalos elismerésben részesült Nyizsnyai (eredeti nevén Nyizsnyánszky) Gusztáv (1829–1882) saját költeményét zenésítette meg. Témaválasztását indokolttá tehette, hogy Nyizsnyai mint az 1848–1849-es események aktív résztvevője bujdosni kényszerült. Ezekben az években zenésíthette meg Sárosi Gyula egyik költeményét is, mellyel bekerült a kor zenei köztudatába, ezt követően pedig főként gitárkíséretes énekeivel lépett fel az ország több pontján. Nyizsnyai különösen az 1850-es években vált ismert szerzővé, egyik közkedvelt műve pedig a saját szövegére írt *A mohácsi koldus* című dala volt, melyet a Rózsavölgyi és Társa jelentetett meg.[123] A művet *„történeti románc"* műfajmegjelöléssel látta el a kiadványban, melynek díszes címoldalán ajánlás fedezhető fel: a szerző Than Mórnak, *„a jeles 'Mohácsi csatakép' festőjének"* ajánlotta az opuszt.[124]

A történeti festmény által ihletett *történeti románc* műfajmegjelölés a 19. századi magyar dalköltészetben nem elterjedt. Utalhat egyrészt az inspiráció forrásul szolgáló Than-festményre, de értelmezhető olyan alkotásként is, amelyet históriás énekek ihlettek. A verbunkos stílus zenei világában gyökerező nemzeties darab strófikus szerkezetű: az első öt sor elhangzását követő gyorsabb szakasz után a nyolcsoros versszakok azonos dallamra éneklendők. Érdemes a Nyizsnyai Gusztáv által írott mű szövegét is idézni, mely a kiadvány utolsó oldalán található.

122 Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*. Budapest, 1989.

123 Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái.* IX. Budapest, 1903, 1185–1186.

124 Cennerné Wilhelmb Gizella, *Than Mór*. Budapest, 1982, 50. A történeti tárgyú festészet jeles alakjának, Than Mórnak a *Mohácsi csata* című festménye 1846-ban készült el, fiatalkori műve a szabadságharcot követő tragikus, a „nemzethalál" gondolatát idéző alkotásaitól eltérően a magyar harcosok dicsőségét ábrázolja. Az olvasmányt Domokos Mária ajánlotta figyelmembe.

Nyizsnyai Gusztáv: *A mohácsi koldus*

Engem nyomornak terhe nyom
Inséggel egy tanyán lakom;
Én szenvedek szörnyen nagyon!
O adjatok, O adjatok!
Kenyért mert meghalok!
Leborúlok hantjaidra ó hon
Kőnnyeimmel áldozom néked
Érted égő honszerelmi szívvel
Szent porodra im letérdelek:
Melyet egykor ősűnk vére festett
És hol egykor daliák kűrtje zengett
Had borúljak arczaimra ott.
Had a koldust hagyd zókogni most.
Dúlt kebellel állok romjaidnál
Egykor oly nagy oly dicső hazám!
Szívem dobbanása egyre lankad!
Lankad… elhal… megreped talán!
Im a végső kőnycsep is kigőrdült
Mint utolsó kinos áldozat
Szent porodban vágyom sirt találni
Bár a sirban legyen kárhozat.

Nagy hatalmas Isten fenn a menyben
Nézd a koldusbottal nemzetem
És miként megengedted letörni,
Ugy segits most árva népeden!
Nézed kiomlott millio honfi vérét
Nézd az egykor fényes ősi hirét!
Engemet veszíts a hon helyett
Csak hazámnak gyogyitsd meg sebét.
Igy kőnyőrög vésztett harcz vitéze
Homlokán a hősjel… szíve fáj!…
Mint az űzött vad oly céltalanul fut,
Mint hazátlan nyugtot nem talál…
Már a honnak véghátára látszik
Vére festi minden nyomdokit
Futna… futna ahde teste lankad
Gyengeség lassitja lépteit.
És a hármas véghatár halomnál
Őszve roskad… sírja ott leszen…
Nincs ki bágyadt szemhaját lefogja…
Sebhelyére dics babért tegyen.
Ott vonaglik kinos elhagyottan
Az ki éltet s mindent áldoza,
Veszve minden… nincs ki megsiratja
Végsohajja mégis a haza!

A saját szövegét megzenésítő Nyizsnyai mellett Kisfaludy Károly, báró Eötvös József és Arany János Mohács-költeményeinek megzenésítésére is akad példa. Kisfaludy versmegzenésítéseivel kapcsolatban Sonkoly István írt összefoglaló tanulmányt, melynek függelékében a valószínűleg alkalmi zeneszerző, Faller János megzenésítését is említi.[125] Fallerről a zenetörténet-írás ezen egyetlen Kisfaludy-dalán kívül semmit sem tud, munkásságáról alighanem egyedül a 19. századi magyar népzenekutatás legnagyobb alakjaként ismert Bartalus István *Magyar Orpheus* gyűjteményéből értesülhetünk. A kötet magyarázatában Bartalus beszámol arról, hogy Faller megzenésítését kéziratos formában, Schedel (Toldy) Ferenc gyűjteményében találta, a mű keletkezését pedig 1827-re datálta, mikor az *Aurora* szerkesztősége kézhez kapta a dalt. Amennyiben a keletkezési dátumot elfogadjuk, nem kizárt, hogy a mű megírását a csata háromszázadik évfordulója inspirálta. Faller dala 1869-ig, a gyűjtemény megjelenéséig kiadatlan maradt, így Bartalus a mű első közlője. A „*Suhogva, mint az esti szél*" kezdetű zongorakíséretes dalról alapvetően pozitívan nyilatkozik: „*Mohácsában amaz idők legsikerültebb magyar stilú műdalát mutatom be. Látszanak ugyan rajta a műkedvelő-kezek, zongo-*

125 Sonkoly István, Kisfaludy Sándor és Károly megzenésített versei. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 9 (1970) 109.

ra-kisérete kissé szögletes, öszhangosítása jobb lehetne, de csak nehány tollvonásba kerülne jobb dalaink egyikévé tenni."[126]

A verbunkos stílust idéző, lassú tempójú dal rövid zongorabevezetését követően hangzik el két megzenésített versszak, mely ezt követően szintén a strófikus szerkesztés elvét folytatja, és szintén zongoralevezetéssel zár. Bartalust megerősíthetjük abban, hogy a harmóniavilágot illetően a mű hagy némi kívánnivalót maga után, de a zongoraszólam nem teljesen műkedvelői szintű.

Bartalus István Arany Jánoshoz fűződő több évtizedes barátsága közismert a szakirodalomban.[127] Bartalus a Pestre költözését követő évtizedben az Arany által szerkesztett *Koszorú*ba is közölt zenei írásokat,[128] illetve maga is megzenésített Arany-verseket férfikarra.[129] Mindkettejük érdeklődési köre több hasonlóságot mutat: irodalmi munkásságuk mellett zenét szereztek, dalokat gyűjtöttek. A költő saját, jelentős mennyiségű gyűjtését Bartalus István rendelkezésére bocsátotta, melyek Bartalus gyűjteményes köteteiben is megjelentek.[130] E kiadványok közül[131] kiemelkedik a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* sorozat, melynek 3. kötetében található Arany János *Elesett a Rigó lovam patkója* című versének megzenésítése is.[132] A vers refrénje *(„Ej, no! Több is veszett Mohácsnál"*) a közismert mondás elterjedéséhez is nagyban hozzájárult.[133]

Arany, aki maga is jó hangszerjátékos hírében állott,[134] köztudottan jó barátságban volt dalszerzőkkel is, az *Elesett a Rigó lovam patkója* című versét pedig kifejezetten a nótaszerző-földbirtokos Egressy Samunak írta, hasonlóan a *Sírva jön a magyar nóta világra* című költeményéhez.[135] Egressy megzenésítése szakmai elismerésben is részesült. 1857-ben 15 arany pályadíjat nyert a Matók Béla ügyvéd-dalszerző-honvédszázados[136] által megálmodott és finanszírozott zeneszerző-pályázaton, melynek darabjai egy sorozat részeként jelentek meg a Rózsavölgyi Kiadó gondozásában. Ábrányi Kornél és Nagy József kompozíciói mellett e sorozat részét képezték Bartalus István eredeti magyar témára írt variációi is.[137] Valószínűnek tűnik tehát, hogy Bartalus ismerte az Egressy Samu-féle Arany-megzenésítést.

Bartalus azonban nem ezt a változatot jelentette meg a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* kötetében: e helyütt nem történik említés sem Arany

126 Bartalus István, *Magyar Orpheus. Vegyes tartalmu zenei gyüjtemény, XVIII–XIX. század.* Pest, 1869, 15.
127 Carl Dahlhaus–Hans Heinrich Eggebrecht (szerk.), *Brockhaus–Riemann zenei lexikon.* I. Budapest, 1978–1979, 126–127.
128 Paksa, *Magyar népzenekutatás*, 49–52.
129 *Arany János dalai*. Férfi négyesekké átírta Bartalus István. Budapest, 1888.
130 Sztankó Béla, Arany János. *A Zene* 13:11 (1932. március 1.) 177.
131 Paksa, *Magyar népzenekutatás*, 49–52.
132 A darabra Szalay Olga hívta fel a figyelmemet.
133 Kőhegyi Mihály, Több is veszett Mohácsnál. *Magyar Nyelvőr* 87:3 (1963) 381–382.
134 Papp Viktor, Arany János és a zene. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új Folyam* 59 (1936) 192–212.
135 Vekerdi József, A „Tengeri-hántás" versformájához. *Irodalomtörténet* 18 (68):3 (1986) 696.
136 Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái,* VIII. 827–828.
137 *Budapesti Hírlap* 1858. április 25.

szövegéről, sem pedig Egressyről. E kötet darabjai között pedig újabb rokonságra lelhetünk. Az *Elesett a Rigó lovam patkója* mellett ugyanazzal a dallammal szerepel az Arany-vers második versszakának szövegváltozataként a *„Volt nekem egy daruszőrű paripám"* szövegkezdetű ének, refrénje pedig az előzővel azonos (*„Ej, no! Több is veszett Mohácsnál"*).

A Bartalus gyűjteményében megjelenő dallam, különösen a *„Volt nekem egy daruszőrű paripám"* nagy utat járt be. Ebben nagy szerepe volt Korbay Ferencnek, aki énekes pályáját otthagyva keresztapja, Liszt Ferenc tanácsára zongoristaként működött tovább.[138] New Yorkban és Londonban koncertezett, tanított, emellett pedig a magyar zene népszerűsítésében is szerepet vállalt. Korbay ennek fényében 1890-ben, Londonban megjelentetett egy magyar népdalokból és népies dalokból összeállított zongorakíséretes énekgyűjteményt *Hungarian Melodies* címmel. A sorozat első részének negyedik éneke éppen a *„Volt nekem egy daruszőrű paripám"* magyar és angol szöveggel. A Bartalus által közölt dallamon csak apró változtatásokat hajtott végre, de a zongorakíséretet jelentősen átdolgozta. A dalhoz magyarázatot is fűzött lábjegyzetben: „A 25 000 fős magyar sereg veresége Mohácson a 200 000-es török seregtől 1526. augusztus 29-én az egyik legnagyobb katasztrófa a nemzet történetében. A közmondás – e dal refrénje – a mai napig él a nép körében."[139]

Korbay átdolgozását vette át a *Das Lied der Völker* sorozatában Heinrich Möller is, aki az *Ungarische Volkslieder* alcímű kiadványának második dalaként jelenttette meg a *„Volt nekem egy daruszőrű paripám"* kezdetű éneket.

Bár kotta nem maradt fenn, tudomásunk van még egy versmegzenésítésről. Sujánszky Antal esztergomi kanonok[140] *Mohácshoz* című versét egy evangélikus békéscsabai tanító, Uhrin Pál zenésítette meg. Sujánszky 1844-ben Pesten megjelent, báró Forrayné Brunswick Júliának ajánlott *Vallási és hazafiui költeményei* kötete negyedik füzérének része a *Mohácshoz* című költeménye.[141] Uhrin megzenésítéséről ugyan több adat nem áll rendelkezésünkre, zenei munkásságával kapcsolatban a nevéhez kötődik egy békéscsabai énekeskönyv összeállítása is, mely 1897-ben jelent meg.[142] Uhrin Mohács-dalát a lévai gimnázium egyik hallgatója, Ebner Camill énekelte el az intézmény 1856. július 31-i záróünnepélyén.[143]

---

138 Mária Eckhardt, Franz Liszt and His Godson Francis Korbay. New Documents in the Liszt Ferenc Memorial Museum, Budapest. *Journal of the American Liszt Society* 54–56 (2003–2005) 85–101.

139 „The defeat of the Hungarian army of 25,000 men, by 200,000 Turks, at Mohács, on the 29th of August 1526, was one of the greatest disasters in the history of the nation. The proverb, – the refrain of this song, – is still in constant use among the people." *Hungarian Melodies, Vol. I.* Text from the originals done into English by J. S. Dale and F. Korbay. The music transcribed by Francis Korbay. London–Lipcse, 1890.

140 Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái,* XIII. 114–115.

141 Sujánszky Antal, *Vallásos és hazafiui költeményei.* Pest, 1844, 203–204.

142 Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái,* XIV. 266.

143 *Tanodai Lapok* 1:18 (1856. augusztus 27.).

IV. 1. Zongoraművek, karakterdarabok

A 19. századi magyar zongoradarabok zöme szintén nemzetépítési célzattal készült. A népszerű dallamok feldolgozásai mellett leginkább a csárdások, különféle nemzeti táncok domináltak, hordozva a nemzeti-programatikus tartalmat. A nemzeti irányt követni vágyó művészek elé az egyre növekvő számú polgári értelmiség a múlt és jelen kiemelkedő alakjait igyekezett példaként állítani egy virtuális nemzeti panteon felállításával,[144] ahogyan az például az országos jelentőségű 1859-es Kazinczy-centenárium megünneplésekor történt, és amely számos új alkotást hívott életre.[145]

A zongoradarabok témái közt azonban nemcsak az évfordulós megemlékezések vagy az egy-egy nemzeti példakép iránti hódolat kifejezése jelent meg: az is jellemző volt, hogy reflektáltak a korabeli politikai történésekre. A követválasztásokra vagy a diétára írt és megjelentetett csárdások sora mellett a kiadott zeneművek között a nagy jelentőségű politikai megmozdulások zenei emlékállításai is megtalálhatók.[146] Az 1848–1849-es eseményekről szóló megemlékezés részeként Treichlinger József kiadásában jelent meg az *Erinnerungen an die Jahre 1848–49. Beliebter ung*[arischer] *Marsch für das P*[iano]*f*[orte] (szerzőjét a kiadványon nem tüntették fel), valamint a napjainkban kevésbé ismert Herdy Ferenctől a *Gyász Induló Gróf Battyhany* [!] *Lajos ünnepélyes eltakaríttatása emlékére* című zongoraműve. A jeles magyar politikusok halálára írott kompozíciók egyébként is nagy számban fordulnak elő a kiadott darabok közt: gróf Teleki László és gróf Széchenyi István halálára legalább tucatnyi zeneszerző komponált zeneművet zongorára.[147]

A zongorára komponált darabok formaalkotása improvizatív jellegű volt, vélhetően a nemzeti zene fő közvetítőiként elhíresült cigányzenekarokat idézve. Az improvizatív zene iránti igény a műfajválasztásban is feltűnő: a zongorára írott és megjelentetett kompozíciók legnépszerűbb formája ugyanis az *ábránd* volt, mely megnevezést feltehetően a nyelvújításkor a fantázia és rapszódia ma-

144 Margócsy István, *...Égi és földi virágzás tükre... Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról.* Budapest, 2007, 21–26.

145 Praznovszky Mihály, *„A szellemdiadal ünnepei". A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén.* Budapest, 1998, 65.

146 Mona Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867.* Budapest, 1989.

147 Mona Ilona jegyzéke alapján lásd a Széchenyi tiszteletére komponált darabok sorát: Borsch Károly, *Örökgyász gr. Széchenyi István emlékére. Eredeti bús magyar* (1860); E. G. S., *Széchenyi Gyászinduló* (1863); Eperjessy István, *Keserv két nagy hazánkfia gr. Széchenyi István és gr. Teleki László rejtélyes halálának emlékére* (1861); Farkas Miska, *Széchenyi induló zongorára* (é. n.); H. S., *Széchényi (!) himnusza* Petényi Ottó szövegére (é. n.); Kellér János, *Bús hangok gr. Széchenyi István gyászemlékéül* Szuk Mátyás zongoraletétében (1860); Kohányi Sámuel, *Széchenyi Emlény* (1860); Kovács Károly, *Gyászdall gr. Széchenyi István sírja fölött* (1860); Mosonyi Mihály, *Gyászhangok Széchenyi halálára* (1860); Nagy Pista, *Ciprus lombok gr. Széchényi (!) István sírján. Ábránd* (1860); Oláh Ödön, *Széchényi utóhangok. Csárdás* (é. n.); Palotási János, *Hangvirágok gróf Széchenyi István sírjára. Induló szerű Gyászmagyar (!) zongorára* (1860); Sárközy Ferencz–Hegyi Poldi–Kálozdy Antal, *Széchenyi gyásza* (1860); Székely Imre, *Hymnus gr. Széchenyi István sírjánál Fáy Bélától* (1860); Volkmann Róbert, *Széchenyi sírjánál. Ábránd zongorára*. Op. 41 (1860).

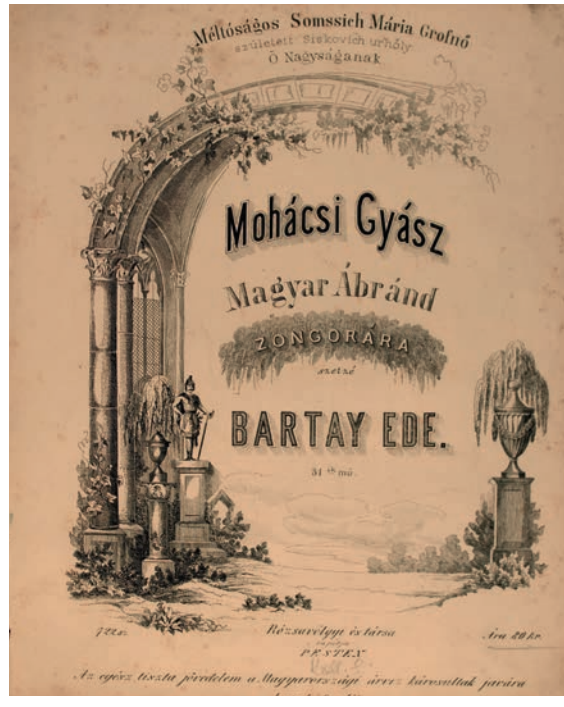

FAKSZIMILE 8. BARTAY EDE: *MOHÁCSI GYÁSZ. MAGYAR ÁBRÁND ZONGORÁRA*

gyaros változataként kívánták meghonosítani.[148] A nemzeti táncok, a verbunkos és egyéb nemzeties elemek megjelenítése a címadás mellett a darabok harmonizálásában, dallamvilágában, ritmizálásában is tetten érhető. Az ábrándok formavilága folyamatosan változott. A század első harmadában a kétszakaszos lassú–friss forma volt a legnépszerűbb, de a háromrészes, egyre gyorsuló tempójú alkotások is megjelentek. Az 1840-es évektől, különösen a *Magyar Dallok* (a *Magyar Rapszódiák* elődei) sorozatának megjelenésétől kezdődően kikerülhetetlen volt Liszt Ferencnek a magyar és a nemzetközi zenei életre gyakorolt hatása.[149] Az ábránd műfaja egyre inkább politikai színezetet kapott, ezáltal pedig a 19. századi magyar zongorairodalom legnépszerűbb és legnagyobb hatású műfajává vált.[150]

A politikai töltet egyértelműen megjelent a történeti témájú zeneművek esetében, tárgyukban ugyanis legtöbbször a múlt történéseit aktualizálták. Elvétve találhatunk utalást az 1526. évi eseményekre is: a Nemzeti Színház egykori bérlő-igazgatójának fia, a zenészcsaládból származó Bartay Ede (1825–1901) *Mohácsi*

148 Eckhardt Mária, Magyar Fantázia, Ábránd, Rapszódia a XIX. század zongoramuzsikájában. *Magyar Zene* 34:2 (1983. június) 120–144.

149 Kéry János, *Székely Imre (1823–1887) életrajza, magyar ábrándjai és műveinek jegyzéke.* DLA disszertáció, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem. Budapest, 2015, 19–20.

150 Kéry, *Székely Imre*, 21.

gyász. Magyar ábránd zongorára című művét 1862-ben adták ki a Rózsavölgyi Kiadó gondozásában *(fakszimile 8)*. Bartay kompozíciója igényesen felépített, felismerhető rajta a Liszt-féle *Magyar Rapszódiák* hatása, azok dallamkezelése és helyenként zongoratechnikája, ám vélhetően a mű célközönségének sokkal inkább a jobb képességű amatőr zenészek tábora számított. A *Mohácsi gyász* keletkezésének történetéről egyelőre nem találtunk adatot, a szerző pályája is pusztán vázlatosan dokumentált. A szabadságharc bukását követően Bartay elismert zongorapedagógus lett, 1875-ben a magyar zeneoktatási intézmény, a Nemzeti Zenede igazgatójává választották.[151] Bartay a dalármozgalomban és a zenészek szociális helyzetének segítésében is fontos szerepet játszott. Nevéhez fűződik még számos zenekari kompozíció, szalondarabok, tánczene, illetve a *30 eredeti magyar zenedarab* című gyűjtemény, melyben Bihari, Lavotta, Csermák és Rózsavölgyi *„eredeti magyarjait"* közölte, és mely szintén a Rózsavölgyi és Társa Kiadónál jelent meg 1860-ban.

Bartay Edén kívül Konkoly-Thege Miklós (1843–1916) is szerzett egy Mohács-témájú zongoradarabot. A csillagászatban elért kiemelkedő eredményein túl Konkoly-Thege a korabeli sajtótudósítások alapján rendszeresen fellépett zongoristaként, és a Rózsavölgyi Kiadónál is jelentek meg kompozíciói.[152] Ám nemcsak zongorazenét szerzett: Jókai Mór 1876. április 3-án bemutatott *Milton* című drámájához komponált zenekari nyitányt,[153] emellett a *Fővárosi Lapok*ban jelentek meg tudósításai a müncheni Wagner-előadásokról. Rövid zongoradarabja, a *Több is veszett Mohácsnál* együtt jelent meg a *Helyre Kati lassu és csárdás*sal: az öt rövid tételből álló kiadvány (I. Több is veszett Mohácsnál. Lassú, II. Verbungos, III. Helyre Kati. Friss 1., IV. Friss 2., V. Végzet) a kor magyaros-verbunkos stílusában íródott amatőr kompozíció.

A mohácsi vész témakörén túlmutatva, ám a témához kapcsolódó történelmi viszonyokra reflektálva a legtöbb kompozíció leginkább Zrínyi Miklós alakját és a szigetvári történéseket idézi. Kirch János nagykárolyi zenetanító 1843-ban Lavotta János *Szigetvár ostromá*t dolgozta át *„eredeti magyar ábrándként"*. A pesti Wagner zeneműkiadónál megjelent darabot Kirch *„a nép között forgott százados zenetöredékekből"* állította össze. Verbunkos átiratának megírása közben Kirchnek valószínűleg nem volt tudomása arról, hogy a művet Lavotta eredetileg színpadi kísérőzenének írta 1793 augusztusában, Clemens Friedrich Werthes *Zrínyi* című darabjához.[154] Kirchen kívül Székely Imre, a nemzetközi karriert is befutó zongoravirtuóz írta meg Op. 3-as darabját, *Visszaemlékezés Szigetiekhez* címmel 1844-ben, műfajként pedig az elterjedt „magyar" megnevezést adta.[155] Szintén a korszakra és egyben a törökökkel vívott háborúkra reflektál az életművében jellemzően a német zenei irányvonalat képviselő Robert Volkmann is. Op. 21-es *Visegrad* című programatikus zongoraciklusának ihlető forrásaként minden

151 Kenyeres Ágnes (főszerk.), *Magyar életrajzi lexikon.* I. Budapest, 1967, 128.
152 Mona, *Magyar zeneműkiadók.*
153 Solt Andor, Jókai Milton című drámája. *Irodalomtudományi Közlemények* 79 (1975) 297.
154 Domokos Mária, *Lavotta János.* Budapest, 1999, 8–10, 15.
155 Kéry, *Székely Imre*, 32–33.

bizonnyal barátja, Heckenast Gusztáv könyvkiadó pilismaróti birtokán töltött vendégeskedései szolgáltak.[156] A ciklus elkészüléséről a *Budapesti Hírlap* 1854-ben adott hírt.[157] A *Visegrad* külföldi kiadásokat is megért, Londonban az 1890-es években, majd Németországban a Litolff Kiadónál 1915 körül jelent meg. A mű válogatott tételeiből ezenfelül cselló–zongora átirat is készült, melybe az eredeti zongorasorozat 11. darabja, a *Soliman* is bekerült. Említésre méltó még Thux Hugo *Szigethi emlék csárdás*a is, mely feltehetően szintén az 1850-es években készült. Sonkoly István tanulmányában továbbá megemlíti a dalgyűjtő-zeneszerző Bartalus István szerzeményét is, a *Zrínyi lantja* ábrándot.[158]

A mohácsi vész, Zrínyi Miklós és a szigeti veszedelem témakörén kívül a zongoradarabok sorában felfedezhetjük a török–magyar viszonyra reflektálást is. A törökös zenei elemek felhasználása már a 18. századtól kezdve nem idegen a nyugati zenében: leggyakrabban *„alla turca"* tételként jelent meg a zongorazenében, különösen az 1800-as évektől.[159] A műzenében az egzotikum-keresés a 18. század számára a kelet-európai, közel-keleti hatások stilizált megjelenését jelentette a kialakulóban lévő „törökdivat" részeként.[160] Szabolcsi Bence Mozart és Haydn zenéjében mutatott rá „egzotikus elemekre", melyeket hungarizmusoknak, turcizmusoknak, de legalábbis keleti vagy kelet-európai elemeknek tartott. Ezek karakterével kapcsolatban Szabolcsi leginkább a gyakran ismétlődő, nagyterces ugrásokat emelte ki jellemzőként.[161] Haydn szintén az ugráló terceket használja fel 1784-ben írt D-dúr billentyűs versenyének *„all'ongharese"* tételében, a magyart a törökössel összekapcsolva.[162] Magyarországon, bécsi mintát követve, szintén a 18. századtól kezdődően fedezhető fel a török hatás, melynek egyik első emléke a 18. században keletkezett magyarországi Linus-féle kéziratban található *„turcica"* és *„turcicum"* tánc, de idetartozik a kunszentmiklósi törökös tánc is.[163]

A török divat inkább a címadáson keresztül mutatkozik meg Frank (Szabadi) Ignác *Török–magyar indulój*ában. Szabadi darabjának nemzetközi elterjedtségére már a korabeli lexikonok is utalnak:[164] Jules Massenet francia zeneszerző *Marche héroïque de Szabadi* címmel hangszerelte át a *Török–magyar indul*ót ze-

156 Mikusi Balázs, „Egyik oldalon sem kívánom elkötelezni magamat". Robert Volkmann bicentenáriumára. *Muzsika* 58:9 (2015. szeptember) 19–25.

157 *„Volkmann, a méltó elismerés hiányában Pestet elhagyott zeneművész Visegrád romjaira s annak történeti emlékeire ódon egyszerű zamatu dallamokat szerkeszt, melyek Rózsavölgyinél fognak megjelenni."* Budapesti Hírlap 1854. szeptember 20.

158 Sonkoly István, *Zrínyi alakja zeneirodalmunkban.* (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény) Budapest, 1966, 365–373.

159 Eva Badura-Skoda, „Turca, alla". In: Stanley Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians.* Vol. 25. London, 2001, 897–898.

160 Petneki Anna, *Janicsárzene Lengyelországban* (Gépirat). A gépiratot Domokos Mária bocsátotta rendelkezésemre.

161 Szabolcsi Bence, „Exotikus" elemek Mozart zenéjében. *Új Zenei Szemle* 7:6 (1956. június) 1–7.

162 Riskó Kata, Egy népzenei közjáték jelentései Haydn műveiben. *Magyar Zene* 48:3 (2010. augusztus) 300–301.

163 Petneki, *Janicsárzene*, 10.

164 *„Az utóbbi időben feltűnést okozott egy „Török induló"-ja, mely Massenet franczia zeneszerző szellemdus zenekari átiratában nagy sikert aratott."* Rautmann Frigyes (szerk.), *Magyar lexikon*. VIII. Budapest, 1881, 35.

nekarra, 1879-ben. A Massenet-átirat története összefonódik az 1879-es szegedi árvízzel is, melynek híre bejárta a világsajtót. Az említett évben Párizsban a *Le Figaro* szerkesztősége is jótékonysági koncertet szervezett június 7-én, ekkor mutatták be Massenet zenekari átdolgozását. A koncert teljes bevételét a szegedi árvízkárosultak javára ajánlották fel. Massenet Liszt Ferencnek dedikálta művét, Liszt pedig *Revive Szegedin! Marche hongroise de Szabadi* címmel Massenet és Szabadi alapján egy újabb zongoraátiratot is készített még ugyanabban az évben.[165] Az átirat keletkezésének története regénybe illő: Massenet 1865 és 1885 között több alkalommal látogatott Magyarországra, Liszt Ferenc meghívására. E látogatásai alkalmából ismerhette meg többek közt Szabadi műveit, melynek történetéről a *Napkelet* 1937-es száma emlékezik meg, és melyet érdemes hosszabb terjedelemben közölni:

> „*Armand Gouzien* kritikus és zeneszerző, a művészeti ügyek felügyelője (inspecteur des beaux arts) 1879 januárjában *Massenet*-vel együtt Magyarországon járt. (Ugyanez év augusztus 25–26-án az árvíz után egy francia társasággal Szegedre is ellátogatott.) A *Pesti Hirlap* 1879. június 21-i száma »Szabady hősi indulója« felírással beszámol róla, hogy a *Figaro* párizsi napilap közli *Szabadi* indulóját, amelyet *Massenet* átírásában a párizsi operában a szegedi árvízkárosultak javára 1879. június 7-én rendezett ragyogó ünnepélyen a közönség lelkes tapsai közt adtak elő. Vele együtt közli a *Figaro Gouzien*nek *Hartmann*hoz, *Massenet* műveinek párizsi kiadójához, Budapestről írt levelét. Ebben beszámol *Liszt* lakásán töltött felejthetetlen estjükről, majd leírja, hogy milyen érdekes útjuk volt másnap Pesten. *Berkes Lajos*tól[166] megtudta, hogy annak a tüzes indulónak, amelyet a cigányok az 1878-i párizsi kiállításon a magyar csárdában játszottak, *Szabadi* pesti kocsmáros a szerzője. Irt neki és válaszát nem kisebb ember, mint *Munkácsy Mihály* fordította le neki franciára. Mellékelve volt a levélhez több nyomtatott és kéziratos hangjegy s megismerte közöttük azt az indulót, amelyet Szabadi a legutóbbi török háború alatt írt. »A hangjegy borítékán egy színes kőnyomat volt, melytől az ember szeme könnybe lábbadt és mely egy magyar katonát ábrázolt, amint kezét nyujtja egy török testvérnek.«
>
> Aztán lefesti *Szabadi* meglátogatását Budapesten. *Massenet*-val ment el kis kocsmájába. Felesége jól beszélt franciául. »Jól tudtam – írja –, hogy a mi kedves *Massenet*-nk, meg lesz csípve. Úgy is történt. A húrnak rezgeni kell, ha megérintik s e rezgést meg fogja hallani a világ, mert íme *Massenet* e pillanatban esküdött meg, hogy meg fogja tenni *Szabady* indulójával ugyanazt, amit *Berlioz* és *Liszt* tett a Rákóczi-indulóval, meg fogja írni azon zenei hőskölteményt, melynek csiráját a nép szíve mélyéből fakadt eme rövid harci induló magában foglalja; Ön ki fogja adni és mi megtapsoljuk lelkesen.«"[167]

165 Gémesi Géza–Mező Imre–Sulyok Imre (szerk.), *Új Liszt Összkiadás.* II/14. Budapest, 1990, XV–XVI.

166 Berkes Lajos (1827–1885) Podmaniczky Frigyes báró legkedvesebb cigányzenésze volt, játszott a magyar és az angol királyi udvarnál is, ahová 1873-ban a walesi herceg hívta meg.

167 Csekey István, Liszt Ferenc Szegedért. *Napkelet* 15:10 (1937. október 1.) 679.

FAKSZIMILE 9. FRANK (SZABADI) IGNÁC: *TÖRÖK–MAGYAR INDULÓ*

Így került tehát a pesti kocsmáros, Frank-Szabadi Ignác műve párizsi operaszínpadra, egyszerre említve a Berlioz és Liszt által híressé vált, ikonikus nemzeti jelentőségű Rákóczi-indulóval *(fakszimile 9)*.

Korának elismert zeneszerzője, Szentirmay Elemér is komponált művet zongorára *Dalok a török–magyar barátságról* címmel, mely szintén egyértelmű utalás az aktuális politikai helyzetre, az 1877–1878-as orosz–török háborúra és annak magyar megítélésére. A kétrészes mű második tétele, a *Plevna-nóta* dallama nemcsak Szentirmayt ihlette meg: Hubay Jenő Op. 1-es *Chant de Plevna* című hegedűművét is a háborús történések inspirálták. A Szentirmay-művel kapcsolatban e helyütt egy tévhitet is el kell oszlatnunk. A korabeli sajtó és a 20. század elejének zenei írásai ismét Massenet nevét említik mint a *Plevna-nóta* átdolgozóját, azzal a téves következtetéssel, hogy Frank-Szabadi Ignácot tartják a *Plevna-nóta* szerzőjének. A félreértésre minden bizonnyal a már bemutatott Szabadi-féle *Török–magyar induló* és a Szentirmay-féle *Dalok a török–magyar barátságról* című művek összemosása adott okot.

Fontos megjegyezni, hogy mind a Szabadi, mind pedig a Szentirmay-kompozíció népszerűsége egyértelmű volt, különösen, hogy mindkét mű reflektált az 1877–1878-as orosz–török háborúra. A magyar közvélemény egyértelműen a törökökkel szimpatizált. A háború egyik legfontosabb eseményének, Plevna elestének hírére a magyar sajtó is kifejezte sajnálatát, nem feledkezve meg arról, hogy az 1848–1849-es forradalom leverésekor az osztrák csapatok orosz segítséggel

tudtak csak győzni.[168] Mind Szabadi, mind pedig Szentirmay kompozícióiban felfedezhető emellett az, hogy a törökökhöz egyfajta testvérnemzetként viszonyulnak, ami vélhetően a 19. század második felében egyre népszerűbb turanizmuselmélet elterjedéséhez is köthető.[169] A török–magyar viszony 19. századi zeneéletben megjelenő ambivalenciájának tisztázása és körvonalazása azonban további kutatásokat igényel.

FÜGGELÉK

I.

Dugonics András, *Bátori Mária.*
5. felvonás, 7. jelenet a dráma első kiadásának kötetéből

Máriát sirató leányok dala.

1. Víg tavaszkor a' zöld pázsít
Mezejével szépen kél:
Mert a' téli zúr-zavarnak
Fagy'-derétől már-nem fél.
Rózsáknak-is szép illattya
Be sok bánatot el-él,
Csak a' mi szegény szívünknek
Ő nap fénnye jaj nem-kél.

2. Árva Gerlicze' módgyára,
Száraz ágon ugrálunk.
Hajnal' hasadtta' korában,
Zöld fára se találunk.
Nincs, ki búnkat el-oszlatná,
Itt-is meredve állunk.
Leány-várban szép Máriát
Mert már soha nem láttyuk.

3. Ha-hogy Ormos koporsója
Szép testét el-temeti
Piros csizmájának nyomát
A' nagy hó-is bé-lepi.
De erkölcsének szép hírét
Soha el-nem-tünteti:
Hanem a' magyar szívekben
Azt örökre élteti.

168 Plevna elesett! *Vasárnapi Ujság* 24:50 (1877. december 16.) 794.
169 Ablonczy Balázs, *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, 27–28.

4. Nyúgodgy lelkem csendességben.
Könyveinkkel áztatunk.
Szerencsénk lessz, ha utánnad,
Mi-is hamar halhatunk:
Mert ott téged az egekben
Ismétt fel-találhatunk,
És vég nélkül, veled eggyütt,
Gyöngy-virág közt járhatunk.

II.

A „*Mohács, Mohács, régi vérontás helye*” kezdetű költemény variánsai

RMKT XIV/3/A, I.A)	Forrás, oldalszám	Stoll-féle jelzet	Forrás keletkezésének dátuma	Cím	Szövegkezdet
I.	Öt világi énekek		é. n. [1780]		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
II.	A’ szántó-ember énekes dallai, és a’ mohats mezei siralom		é. n. [1780]		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
III.	Öt világi énekek		é. n. [1782]		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
IV.	Linus-féle kézirat, 53b–54a		[1786 előtt]	Mohács éneke	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
V.	Linus-féle kézirat, 54b–55a		[1786 előtt]	Keserve Magyarországnak	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
VI.	Connotationes Versuum, 5a–6a	392	1790	A Mohács veszedelemről való ének	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
VII.	Horváth János-ék, 31a–32a	395	1790	Mohács veszedelmirűl	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
VIII.	Horváth Pál énekgyűjteménye, 8b–9a	396	1790k.	A mohácsi veszedelemről	„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
IX.	Kresznerics Ferenc dalgyűjteményei, I. 12a–14a	399	1790–1809	A mohácsi veszedelemről	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
X.	Kresznerics Ferenc dalgyűjteményei, II. IIIa–b	399	1790–1809		„Mohács, Mohács, sebes vérontás hele”
XI.	Nagy Iván-kolligátum, I. 156b–157a		18. század 2. fele	A mohácsi nagy veszedelemnek siratása	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XII.	Vass János-ék, 11b–13a	434	1797–1812		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”

XIII.	Jankovich Miklós, Nemzeti Dalok Gyűjteménye, V. 15a–16a	531	19. század eleje	Gyönge Lajos király s magyaroknak Mohács mezején történt szomorú esete	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XIV.	L. J. énekeskönyve, 18b–19b	535	19. század eleje		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XV.	Jankovich Miklós, Magyar énekek új gyűjteménye, 19a–b	553	1800		„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XVI.	Baky Rudolf-ék, 26a–b	634	1813		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XVII.	Kenézi Jakab Gergely gyűjteménye, 10–12		1818	II. Lajos magyarországi királynak mohácsi veszedelméről	„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XVIII.	Énekeskönyv, 64b–66a	684	1810-es évek	A mohácsi veszedelem	„Mohács, Mohács, sebes vérontás hele”
XIX.	Pesti-ék, 69b–71a	730	1825	A Mohács mezei siralom	„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XX.	G. S. énekeskönyve, 32a–33b	753	1828 k.	A mohácsi mezőhöz	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XXI.	Rumy Károly György-gyűjt., 57a–59a		1820-as évek (?)	Sirató. Mohács	„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XXII.	Henczy József-ék, 161–166	774	1831	Mohácsi veszedelem	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XXIII.	Mindszenty Dániel, Nemzeti Dalgyűjtemény, I. 189. sz.		1832		„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XXIV.	Ercsey Dániel népdal-gyűjtése, 12b–14a		1833, Debrecen		„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XXV.	Vári Szabó Sámuel-ék, 18.	803	1834		„Mohács, Mohács […]”
XXVI.	Almási Sámuel, Magyar Dalnok, 140. sz.	795	1834		„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”
XXVII.	Czupor Andor ének-gyűjteményei, I. 14a–15b	810	1836–1839	A mohácsi veszedelem 1526-ban	„Mohács, Mohács, szörnyű vérontás helye”
XXVIII.	Fodor János-ék, 75–77	811	1836	A mohácsi veszedelem 1526	„Mohács, Mohács, szörnyű vérontás helye”
XXIX.	Énekeskönyv, 112. sz.	848	19. század 1. fele	Mohács mezei siralom	„Mohács, Mohács, régi vérontás helye”
XXX.	L. J. énekeskönyve, 60a–62a	864	19. század 1. fele	A mohácsi ütközet	„Mohács, Mohács, sebes vérontás helye”

Ozsvárt Viktória*

MOHÁCS ÉS MÁS TÖRTÉNELMI SZIMBÓLUMOK MEGJELENÉSI FORMÁI A 20. SZÁZADI MAGYAR ZENÉBEN

A mohácsi csata nemcsak a négyszáz évre elveszített magyar függetlenség tragikus szimbóluma, hanem kulturális emlékezethelyként a magyarság szellemtörténetének is fontos részévé vált.[1] A 20. század folyamán a csata évfordulóinak apropóján számos összefoglaló tanulmánykötet látott napvilágot, melyekben a témák és megközelítésmódok diverzitása, az érintett tudományos és művészeti területek színessége látványosan tanúsítja, hogy Mohács a hozzátapadt jelentéstartalommal együtt összetett jelképként vonult be a magyar kultúrtörténetbe. A köteteket áttekintve ugyanakkor az is feltűnhet, hogy a művészeti témájú írások között a zeneművészet korántsem képviselteti magát olyan mértékben, mint az irodalom vagy a képzőművészet.

A 20. századi magyar zeneszerzők életművéről rendelkezésre álló műjegyzékeket áttekintve látható, hogy a magyar zenetörténetben kevés olyan kompozíciót találunk, mely célzottan a mohácsi csata történetét beszélné el valamilyen formában.[2] Történelmi témájú művek ugyanakkor bőven születtek a 20. század folyamán *(1. táblázat)*. Tanulmányom első részében ezeket a magyar történelemre valamilyen formában reflektáló kompozíciókat tekintem át. A zeneművekben felbukkanó témákból kirajzolódó korszakolás az aktuális történelmi, politikai változások tükrében szolgálhat beszédes adalékokkal. A madártávlati áttekintést követően az 1526-os csatát környező időszak, így például az 1514-es – sok esetben a mohácsi csatavesztés egyik előzményeként interpretált[3] – parasztfelkelés, vagy a csata után a törökök ellen folytatódó küzdelem központi alakjaival, így például Dózsa Györggyel vagy Zrínyi Miklóssal kapcsolatba hozható alkotások-

* A szerző az MTA BTK Zenetudományi Intézet munkatársa.

1 S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. (Loci memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013.

2 Berlász Melinda (szerk.), *Magyar zeneszerzők*. Budapest, 1998-tól folyamatosan. A BMC zeneműadatbázisa: https://info.bmc.hu/zenemuvek/; utolsó letöltés: 2019. január 21.

3 Romsics Ignác, Mohács. In: Uő, *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika.* Budapest, 2015, 125–189.

ra térek ki részletesebben. Az áttekintés során az említett műcsoportban felbukkanó általános jellemző vonásokra is utalok, illetve néhány különösen jellemző példát részletesebb zenei elemzés keretében tárgyalok.

A zenetörténet és a történelem viszonyának bemutatása után, tanulmányom második részében a szorosabb értelemben a mohácsi csatára és Mohács jelentéstartalmára reflektáló 20. századi kompozíciókat tárgyalom. Mindhárom releváns mű a 20. század második felében született. Kósa György *7. szimfónia*ja 1957-ben készült el, benne a zeneszerző nyilvánvalóan az 1956-os forradalomra reflektál. Kodály Zoltán közéleti érdeklődése számos történelmi témájú kompozíciójában öltött alakot. Ezek közé tartozik 1965-ben komponált kórusműve, a *Mohács* is. Durkó Zsolt *Széchenyi oratórium*a (1982) ugyan nem direkt módon a mohácsi csata történetét dolgozza fel, hanem Széchenyi István írásaiból válogat, az alapul vett szövegrészletek egyikével azonban – mintegy kettős fénytörésben – Mohácsra utal. A három, egymástól stílárisan és az életmű kontextusában is eltérő szerepet betöltő művet keletkezésük idejének viszonylataiban mutatom be, s ezáltal Mohács 20. századi megjelenési formáinak jellemzőit foglalom össze.

1. TÁBLÁZAT. MAGYAR ZENESZERZŐK TÖRTÉNELMI VONATKOZÁSÚ MŰVEI A 20. SZÁZADBAN

Komponálás éve	**Szerző**	**Cím**	**Műfaj**	**Apparátus, megjegyzés**
1897	Dohnányi Ernő	Zrínyi	nyitány	zenekar
1898	Hubay Jenő	9. csárdajelenet, Czinka Panna nótája		hegedű, zongora
1903	Bartók Béla	Kossuth-szimfónia	szimfonikus költemény	zenekar
1906	Hubay Jenő	Rákóczi-himnusz		énekkar, zenekar
1906	Siklós Albert	Rákóczi	nyitány	zenekar
1906	Siklós Albert	Báthori Erzsébet	nyitány	zenekar
1922	Hubay Jenő	Petőfi-szimfónia	szimfónia	énekkar és zenekar
1924	Dohnányi Ernő	Ruralia Hungarica	szvit	zenekar
1934	Siklós Albert	Tinódi Lantos Sebestyén Cronicájának nyolc éneke		bariton, mezzoszoprán, zenekar
1938	Kodály Zoltán	Ének Szent István királyhoz	kórusmű	több letét
1942–50	Horusitzky Zoltán	Báthory Zsigmond	opera	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1943	Farkas Ferenc	Rákóczi nótája	filmzene	zenekar
1946–48	Kodály Zoltán	Czinka Panna	daljáték	énekes szólisták, zenekar
1947	Kodály Zoltán	A magyar nemzet	kórusmű	vegyeskar
1949	Farkas Ferenc	Csínom Palkó	rádiójáték, kísérőzene	zenekar

1949	Ránki György	Az 1848-ik évben	oratórium	bariton, férfikar, népi együttes
1950	Kadosa Pál	Huszti kaland	opera	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1951	Sugár Rezső	Hősi ének	oratórium	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1952	Farkas Ferenc	Tinódi históriája Eger vár viadaláról	kórusmű	bariton, vegyeskar
1952	Gárdonyi Zoltán	Két Kossuth-nóta	kórusmű	énekkar, ifjúsági zenekar
1953	Bárdos Lajos	Kossuth-szvit	kórusmű	vegyeskar
1953	Farkas Ferenc	Rákóczi hadnagya	filmzene	zenekar
1953	Horusitzky Zoltán	Báthory-szvit	zenekari szvit	zenekar
1953	Járdányi Pál	Kossuth regimentje	kórusmű	férfikar
1954	Kodály Zoltán	Zrínyi szózata	kórusmű	bariton, vegyeskar
1954	Kósa György	Hajnóczy	oratórium	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1954	Petrovics Emil	Zrínyi	kísérőzene	zenekar
1954	Sugár Rezső	Rákóczi-nyitány	nyitány	zenekar
1956	Kodály Zoltán	Magyarország címere	kórusmű	vegyeskar
1957	Kósa György	7. szimfónia „Mohács”	szimfónia	narrátor, zenekar
1959	Farkas Ferenc	Cantus Pannonicus (Janus Pannonius szövegeire)	kantáta	szoprán, énekkar, zenekar
1961	Ránki György	1514 – Fantázia zongorára és zenekarra	fantázia	zongora és zenekar (átirat zongorára és ütőhangszerekre 1963-ban)
1965	Kodály Zoltán	Mohács	kórusmű	vegyeskar
1965	Ránki György	1944. Oratórium Radnóti „A la recherche” című versére	oratórium	bariton, énekkar, kamaraegyüttes
1966	Farkas Ferenc	Laudatio Szigetiana	oratórium	narrátor, énekkar, zenekar
1972	Bárdos Lajos	Szigetvári ének	kórusmű	vegyeskar
1972	Ránki György	Dózsa lelke	kórusmű	vegyeskar
1972	Sugár Rezső	Dózsa	kórusmű	vegyeskar, gyermekkar
1976	Sugár Rezső	Stauromachia – Paraszti háború	oratórium	narrátor, énekkar, zenekar
1979	Farkas Ferenc	Aspirationes principis	oratórium	tenor, bariton, zenekar
1979	Gárdonyi Zoltán	Bethlen Gábor emlékezete		tenor, orgona

1979	Gárdonyi Zoltán	Bethlen Gábor hálaadó éneke		ének, hegedű, orgona
1979	Sugár Rezső	Savonarola	oratórium	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1980	Szokolay Sándor	Confessio Augustiana (az Ágostai Hitvallás 450. évfordulója ünnepére)	oratórium	bariton, énekkar, zenekar, orgona
1980	Vántus István	Fragmenta Bathoriana	kisoratórium	bariton, énekkar, kamarazenekar
1987	Decsényi János	Jelenetek a magyar lovagkorból	szvit	fúvószenekar
1990	Kurtág György	Lajka-emlék		elektronika
1990	Szokolay Sándor	Magyar zsoltár (Kantáta 1956 emlékére)	kantáta	énekes szólisták, énekkar, zenekar
1991	Szokolay Sándor	Széchenyi miniatűrök		alt, orgona
1992	Pongrácz Zoltán	Kossuth-kantáta (Kossuth halálának 100. évfordulójára, a Magyar Rádió felkérésére)	kantáta	énekkar, zenekar
1999	Szokolay Sándor	Symphonia Ungarorum – 3. szimfónia (Szent István és Szent Gellért emlékezete)	szimfónia	szoprán, bariton, énekkar, zenekar

I. TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ ZENEMŰVEK A 20. SZÁZADBAN

Nem mondunk újat azzal a megállapítással, hogy a zeneszerzők történelmi témaválasztásait nagymértékben meghatározta az éppen aktuális politikai közeg, a közhangulat és a művészeti tendenciák alakulása. A műjegyzékeket áttekintve bizonyos időszakos preferenciák nyilvánvalóvá válnak. A 20. század első éveiben még döntően a romantikus hagyományhoz kötődő szemlélet uralta a zeneszerzést, ami látványosan tükröződik a történelmi tárgyú kompozíciók tárgyválasztásában is. Ennek hatása alól a fiatal Bartók Béla sem tudta kivonni magát, jellemző példa erre 1903-ban komponált *Kossuth-szimfónia*ja. Szintén ebbe a csoportba sorolhatjuk Dohnányi Ernő 1897-ben komponált *Zrínyi-nyitány*át. A téma népszerűségét, divatosságát igazolja, hogy Dohnányi ezzel a művével nyerte el a millennium apropóján kiírt Király-díj pályázatot, és ezzel zeneszerzőként is általános ismertségre tett szert. Hubay Jenő művei, például a *Rákóczi-himnusz* (Op. 98, 1904–1906) vagy a *Három kuruc nóta* (Op. 97, 1903) egy, a század folyamán szinte végig jelentős témakör, a kuruc dallamvilág feldolgozását előlegezi. Itt említhetjük meg Siklós Albert hasonló témájú kompozícióit is.

A két háború között kissé mintha lankadt volna az érdeklődés a történelmi témák iránt. Ebből a korszakból említésre érdemes alkotás Hubay rendhagyó mó-

don kórusra és zenekarra komponált *Petőfi-szimfóniá*ja (1922), mely az 1923-as Petőfi-centenáriumra készült. Szintén ebben az időben, eredetileg zongorára komponálta Dohnányi Ernő *Ruralia Hungarica* (Op. 32/A) című sorozatát. A mű zongorás változatának ősbemutatójára 1924. szeptember 24-én került sor a zeneszerző előadásában. A tételekben Dohnányi – nagyrészt Erdélyben gyűjtött – népdalokat használ fel, kompozíciója ilyen értelemben nem közvetlenül történelmi témájú. Ami mégis történelmivé teszi, az az erdélyi népzenén keresztüli, közvetett utalás Trianonra, melynek következményeit – többek között azt, hogy szülővárosát, Pozsonyt elszakították Magyarországtól – Dohnányi személyes tragédiaként élte meg. A művet 1929-ben Greguss-díjra javasolták, a fennmaradt tudósítások szerint a Kisfaludy Társaság egyhangúlag ítélte oda Dohnányinak a jutalmat.[4]

Horusitzky Zoltán a világháború éveiben, 1944-ben kezdte komponálni *Báthory Zsigmond* című operáját, melyen egészen 1950-ig dolgozott.[5] A háromfelvonásos mű bemutatójára Magyarországon csak 1960-ban kerülhetett sor, a németországi Kielben azonban már 1957-ben előadták.[6] Horusitzky 1952-ben zenekari szvitet készített az opera zenéjéből. Vitányi Iván 1960-ban a bemutatóról írt recenziójában üdvözli a „nagy, történelmi népoperát", melyet Erkel Ferenc történelmi tárgyú operái folytatásaként jellemez.[7] Fábián Imre ugyanebben az évben a *Film, Színház, Muzsika* hasábjain kiemeli, hogy „Horusitzky színpadi érzékét mindenekelőtt a téma megválasztásáért kell dicsérnünk".[8] A nagyszámú és elismerő hangú sajtóvisszhangból kitűnik, hogy a történelemre reflektálás bizonyos értelemben újdonságot jelentett, legalábbis egy rég megszakadt hagyomány folytatását üdvözölték benne a recenzensek. Tallián Tibor *Magyar képek* című munkájában a magyar történelmi opera, sőt általában a magyar operakultúra elmaradottságát az 1940-es években uralkodó zenei stílussal, a divertimento- és szerenádstílussal magyarázza. Ez volt az, ami nem tette lehetővé a nép mint tömeg, illetve a belőle kiváló személyiség ábrázolását, mely a realizmusban gyökerezhetne, és ekképpen követhetné például Muszorgszkij vagy Britten műveinek vonalát.[9]

Az 1950-es években minden addigi mértéket túlszárnyalt a zeneszerzők – művészetpolitikailag kifejezetten támogatott és elvárt – történelmi érdeklődése. Mindez jól kirajzolódik a Magyar Zeneművészek Szövetsége hivatalos lapjának, az *Új Zenei Szemlé*nek híradásaiban, cikkeiben. A lapban nagy visszhangot kapott például Kadosa Pál és Szabolcsi Bence közös vállalkozása, a Jókai Mór anekdo-

4 Dohnányi *Ruralia Hungaricá*ja nyerte a Greguss-jutalmat. *Az Ujság* 6:6 (1930. január 9.) 8.

5 Horusitzky Zoltán (1903–1985) Kodály Zoltán tanítványa volt. 1938 és 1944 között *A zene* című folyóirat felelős szerkesztőjeként működött. 1941-ben a folyóiratban publikálta *Széchenyi szellemében* című írását (*A zene* 22:13 [1941. június 15.] 201–203), melyben – a történelmet segítségül hívva – egyet nem értésének adott hangot azzal kapcsolatban, hogy Kodályt nem választották az MTA tagjai közé.

6 Vitányi Iván, Báthory Zsigmond. Bemutató az Operaházban. *Muzsika* 3:8 (1960. augusztus) 33–35.

7 Vitányi, Báthory Zsigmond, 33–35.

8 Fábián Imre, Báthory Zsigmond. Magyar bemutató az Operaházban. *Film, Színház, Muzsika* 4:25 (1960) 12–13.

9 Tallián Tibor, *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956.* Budapest, 2015, 166.

táján alapuló librettóra készült *Huszti kaland* című opera vagy Sugár Rezső *Hősi ének* című oratóriuma, mely Romhányi József szövegére készült, és Hunyadi János hőstetteit beszéli el.[10] A műfaji hasonlóságon és az azonos keletkezési éven túl a két alkotás más közös jellemzővel is rendelkezik, mégpedig a szocialista realizmus szellemében értelmezett történelmiséggel, a romantizáló elbeszélésmóddal. A *Huszti kaland* – mint Tallián megfogalmazza: „irreális, álnépies és áltörténelmi" opera[11] – közéleti vetületének jelentőségét jelzi, hogy 1951. december 2-án a Magyar Dolgozók Pártja napilapja, a *Szabad Nép* terjedelmes beszámolót jelentetett meg a bemutatójáról.[12] Az „első új magyar opera" bemutatóját üdvözlő beszámoló többször említi, hogy a műben történelmünk egyik „dicsőséges korszakához" fordultak a szerzők. Az *Új Zenei Szemle* 1952. februári számában Mihály András írt hasonlóan elismerő hangú, ezúttal zenei elemzéssel is gazdagított recenziót Kadosa és Szabolcsi operájáról.[13] Az új politikai tervek beszédes bizonyítékát olvashatjuk ki Mihály megfogalmazásából: „Kadosa és Szabolcsi a magyar történelem egy részét viszi színpadra, annak a történelmi képnek alapján, amely a magyar nép lelkében most kezd kialakulni. Ennek a történelmi képnek magvát a történelmi erők tudományos ismerete, érzelmi hőfokát pedig az ország gazdájává vált nép forró hazaszeretete adja."[14]

Fogalmazásmódjával Mihály mint a párt vezetéséhez ebben az időben közel álló szereplő talán választ kínál a zenét is átható erőteljes történelmi irányú érdeklődés eredetére. Egyfajta új történelemszemlélet kialakítására volt szükség, többek között az új rendszer legitimálásának érdekében is. A történelemről „kialakulni kezdő" kép hathatós alakításán a rendszer fennmaradásának sikere vagy bukása múlott. A politikai eszközök között a művészetnek, ezen belül is a látványos, nagy tömegeket vonzó, magával ragadó színpadi műfajoknak fontos szerep jutott.

A *Huszti kaland* zenei anyagáról szólva jellemző tény, hogy Kadosa egy korábban komponált, népzenei ihletésű tömegdala, a *Májusköszöntő* dallamát beleszőtte operájába.[15] Több tekintetben is a korszak politikai elvárásainak megfelelően alakította a művet. Nemcsak a témaválasztás, hanem a zene is a romantika hagyományaiból merít: harmóniavilága, dallamfordulatai javarészt a 19. század népies magyar zenéjének fordulatait visszhangozzák. A korszak szellemében a „tömegek" számára is könnyen értelmezhető, meglepetések nélkül egymásra következő harmóniamenetekkel találkozunk. Gondtalan C-dúrjával és egyértelmű, 3/4-es ütemezésével példa erre a közérthetőségre Farkas Tamás, a labanc várkapitány eszén furfanggal túljáró kuruc vitéz áriája a mű első képéből, melyben Huszt várának visszafoglalására buzdít *(1. illusztráció)*.

---

10 Mihály András, Kadosa–Szabolcsi: „Huszti kaland" c. operája. *Új Zenei Szemle* 3:2 (1952. február) 5–7; Sárai Tibor, Sugár Rezső oratóriuma. *Új Zenei Szemle* 3:11 (1952. november) 30–36.
11 Tallián Tibor, *Magyar képek*, 166.
12 Lózsy János, A huszti kaland. Új magyar vígopera bemutatója. *Szabad Nép* 1951. december 2., 12.
13 Mihály, Kadosa–Szabolcsi: „Huszti kaland", 5–7.
14 Mihály, Kadosa–Szabolcsi: „Huszti kaland", 5.
15 Tallián, *Magyar képek*, 255.

1. ILLUSZTRÁCIÓ. KADOSA–SZABOLCSI: *HUSZTI KALAND* – FARKAS TAMÁS ÁRIÁJA. A ZENEKARI PARTITÚRA KÉZIRATÁNAK RÉSZLETE

Gyakran felbukkan a zenei textúrában a bővített szekund lépés, mely Liszt művei óta a magyarság szimbólumaként funkcionált a klasszikus zenében. Komikus és ugyanakkor a cselekmény szempontjából beszédes, ahogyan fájó tagjairól énekelve Huszt várának labanc kapitánya bővített szekundokkal tarkított motívumokat énekel. Mintha ezzel Tallósi valódi vesztét, a magyarok hadicselét a szavak helyett csak a zene mondaná ki *(1. kottapélda)*.

1. KOTTAPÉLDA. KADOSA–SZABOLCSI: *HUSZTI KALAND.* BŐVÍTETT SZEKUND LÉPÉSEK TALLÓSI ÁRIÁJÁBAN

Sugár Rezső oratóriuma, a *Hősi ének*, Kadosa operájához hasonlóan a téma, a dicső történelmi múlt romantizált megidézése miatt talált meleg fogadtatásra a kortárs kritikusok között. Sárai Tibor az *Új Zenei Szemle* hasábjain megjelent beszámolójában újdonságként üdvözölte a hazaszeretet mint téma megéneklését, miközben föltette a költői kérdést: „Mi más adhatott szárnyakat Sugár Rezső zenei kifejezőeszközeinek, mint az áldozatos helytállásban megmutatkozó hazaszeretetnek a XV. századinál ma magasabb fokon, a szocialista öntudat fokán lobogó hősi pátosza!”[16]

Beszédes adalék, hogy ebben az időben olyan szerzők is történelmi tárgyú műveket komponáltak, akik korábban nem adták jelét ilyen jellegű érdeklődésüknek. Látványos példa lehet erre a jelenségre Bárdos Lajos 1953-ban készült *Kossuth-szvit*je, mely műfaj- és témaválasztásával egyaránt a korszak uralkodó elvárásainak való megfelelési vágyat, jobban mondva megfelelési kényszert tükröz. Az 1950-es évek első felében Bárdos helyzete az egyházzenéhez fűződő szoros kapcsolata miatt rendkívül problematikusnak számított. Mint arra tanulmányában Tallián Tibor utal, Bárdos *Kossuth-szvit*je a rendszernek, a direktívának tett engedményként értelmezhető.[17] Bárdos helyzete bizonyos mértékben rokon a hatalommal szintén szembekerült Járdányi Páléval, aki ugyanebben az évben, 1953-ban *Kossuth Lajos regimentje* címen írt háromszólamú férfikarra komponált művet. A 19. századi hagyomány felidézése mindkét szerző esetében az állampárt elvárásaival magyarázható.

A színpadi művek között említést érdemel Kodály Zoltán daljátéka, a Balázs Béla librettójára komponált és 1948-ban a Magyar Állami Operaházban bemutatott *Czinka Panna*. A politikai elvárások szellemében a fiatal nemzedék képviselői is írtak ebben az időszakban történelmi vonatkozású színpadi műveket, kísérőzenéket. 1954-ben Petrovics Emil még másodéves zeneakadémistaként kapott megrendelést kísérőzene komponálására Kárpáthy Gyula *Zrínyi* című

16 Sárai, Sugár Rezső, 33.
17 Tallián Tibor, „L’affaire Bárdos”. *Muzsika* 57:9 (2014. szeptember) 17–26.

darabjához.[18] A művet a mai Vígszínházban, akkori átmeneti nevén a Magyar Néphadsereg Színházában mutatták be.[19]

Az 1970-es években a témák szempontjából folytatódtak a korábbi hagyományok. Itt említhetjük Farkas Ferenc kuruc tematikájú művét, az 1979-ben Rákóczi, Mikes Kelemen és Ráday szövegeire komponált *Aspirationes principi*st; a Báthory-téma körébe tartozik Vántus István egyik legjelentősebb műve, a *Fragmenta Bathoriana* című kisoratórium, mely 1980-ban került ki a zeneszerző alkotóműhelyéből. Továbbra is számos mű témája lett a Dózsa-féle parasztfelkelés, így például Ránki György 1972-es *Dózsa lelke* című kompozíciójában vagy Sugár Rezső *Paraszti háború* című, narrátorra, kórusra és zenekarra fogalmazott 1976-os oratóriumában találkozhatunk vele. A modern kori történelemre vonatkozó, egészen aktuális reflexiók is felbukkannak a témaválasztások között, itt említhetjük meg például Kurtág György 1990-ben írt *Lajka-emlék* című, fiával, ifj. Kurtág Györggyel együttműködésben elektronikára készült alkotását.

II. DÓZSA GYÖRGY ÉS ZRÍNYI MIKLÓS – MOHÁCS ELŐZMÉNYEINEK ÉS KÖVETKEZMÉNYEINEK ÁBRÁZOLÁSA 20. SZÁZADI MAGYAR ZENEMŰVEKBEN

II. 1. Ránki György: 1514 – Fantázia zongorára és zenekarra

A Dózsa György vezette parasztfelkelés leverése egyes interpretációk szerint sok tekintetben hozzájárult a mohácsi csatavesztés tragédiájához. Dózsa gyakran felbukkan zeneművek főhőseként mint az elnyomással szemben lázadó nép vezére. Az ebbe a csoportba tartozó művek közül említést érdemel Ránki Györgynek a Dózsa-féle parasztfelkelés történetét feldolgozó, Derkovits Béla fametszetei nyomán komponált fantáziája *(2. illusztráció)*. Ránki pályája jelentős részében szórakoztató zenéket írt, így szerezve magának széles körű ismertséget. 1987-ben egy rádióadás keretében maga is reagált arra, hogy miért fordult a komolyabb műfajok felé: „Bár a »Szerelem három éjszakája« sokakat megríkatott, az emberek általában mégis mint afféle sikeres »zenei mulattatót« tartottak számon. – De ezt meguntam. A derű lassan befelhősödött. Előbújtak a háború tudat alá söpört emlékei. Elfogott a történelmi-társadalmi felelősségtudat."[20]

A hirtelen felébredt „történelmi-társadalmi felelősségtudat" egyik első reprezentánsa az az 1961-ben befejezett, *1514* című húszperces kompozíció, mely alcímében utal az ihlető forrásra: *Fantázia zongorára és zenekarra Derkovits fametszetei nyomán*. A téma hosszú ideig foglalkoztatta a zeneszerzőt, mielőtt végső alakot öltött volna műhelyében. Egy 1949-ben, Angliából a feleségének küldött levelében már említi Derkovits 1928-ban készült tizenegy fametszetét, melyekre

18 Gábor István, Fiatal művészek. Petrovics Emil. *Muzsika* 5:5 (1962. május) 31–32.

19 Az előadáson az akkor tizenkét esztendős Koltai Tamás is jelen volt. Koltai Tamás, Szókimondó (zene)szerző. Petrovics Emil könyvéről. *Népszava*, 2008. augusztus 2., 5.

20 Visszapillantó pályatükör. Rádióelőadás-sorozat, 1987. Idézi: Pethő Csilla, *Ránki György.* (Magyar zeneszerzők, 18.) Budapest, 2002, 13.

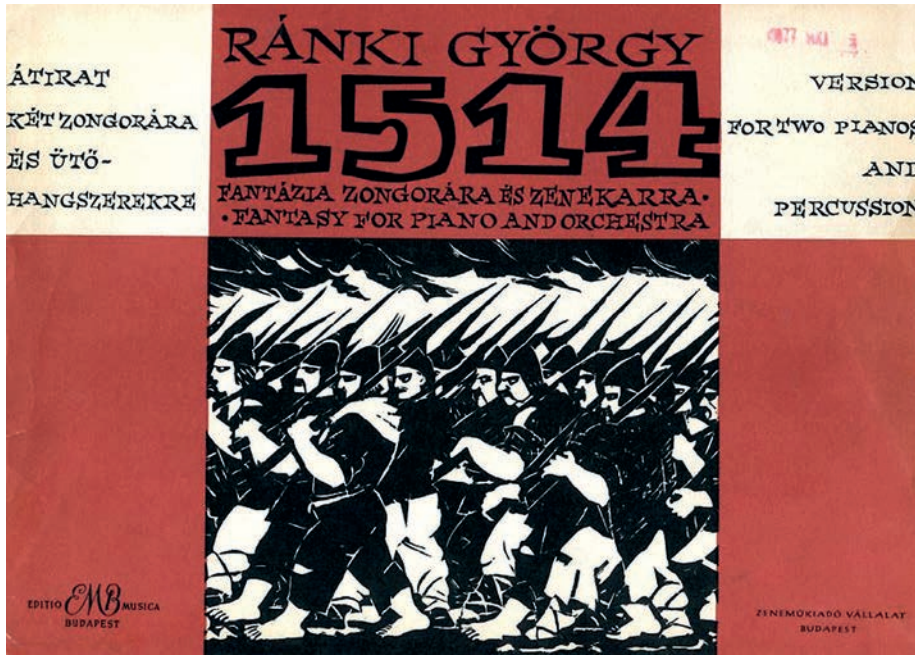

2. ILLUSZTRÁCIÓ. RÁNKI *1514* CÍMŰ FANTÁZIÁJÁNAK KÉT ZONGORÁRA ÉS ÜTŐHANGSZEREKRE KÉSZÜLT VÁLTOZATÁNAK CÍMLAPJA. RAJTA AZ IHLETŐ FORRÁS, DERKOVITS FAMETSZETSOROZATÁNAK RÉSZE

– levele tanúsága szerint – 10–25 perces, tizenegy jelenetből álló balettet tervezett. Végül a tizenegy képet öt tételbe rendezte.

A Hungaroton 1972-ben, Ránki két másik, történelmi vonatkozású alkotásával együtt lemezre rögzítette a művet.[21] A lemezről recenziót író Bónis Ferenc a három mű közös vonásaként „a témához méltó komolyságot" hangsúlyozta – erre a Ránki korábbi életműve alapján jellemző beskatulyázás feloldása érdekében is szükség lehetett. Bónis Bartók művészetét, azon belül is egészen konkrétan a két zongorára és ütőhangszerekre írt *Szonátát* nevezi meg Ránki feltételezhető mintaképeként. Valóban, Bartók művészetére korábban már említett levelében maga Ránki is hivatkozott: „Ismered DERKOVITS Dózsa sorozatát? 11. kép. Erre komponálnék egy 10–25 perces 11 tételes balettzenét, amit DERKOVITS stílusú színpadon vagy rajzfilmen kellene megörökíteni a 11 fametszetből kiindulva. Olyan BARTÓKOS zene kellene hozzá."[22]

Bartók hatását tükrözi maga a forma felépítése is: a kompozíció az eredetileg tervezett tizenegy helyett csupán öt tételben, a bartóki hídformát követve készült el. Az is látszik ugyanakkor, hogy az első verzióban még csak négy tétel

21 A lemezen szereplő két másik mű: *1944 – oratórium* Radnóti Miklós „A la recherche" című versére; *Aurora tempestuosa in memoriam Octobris MCMXVII* – preludium zenekarra. A lemez adatai: Contemporary Hungarian Music. György Ránki. LPX 11481.

22 Ránki György levele 1949. február 2-án Angliából. Idézi: Pethő, *Ránki György,* 14.

szerepel, a forma szimmetriáját kialakító ötödik tétel az epilógus egyértelmű elkülönítéséből jött létre *(2. táblázat)*. A sötétségből a fényen át a sötétbe visszatérő dramaturgia motivikus visszatéréssel is társul. A formai sajátosságokon túl Bartók hatására utal, hogy a mű több átdolgozása közül az első egy két zongorára és ütőhangszerekre, azaz Bartók *Szonáta*jának apparátusára készült változat 1963-ból.

Bónis recenziójában „következetesen végigmondott" alkotásként jellemzi az *1514* fantáziát. Zenei jellemzőinek vizsgálata valóban rendkívül koherens világot tár föl, gyakori motivikus, tematikus visszatéréssel. A fantázia a mély regiszterben felhangzó, vészjóslóan közeledő indulóval veszi kezdetét. Az első fogalmazvány partitúraoldalának alján szereplő leírás: „/…PROLÓGUS…/" A zongora megszólalásai Liszt halálzenéinek hangulatát idézik meg. Folyamatosan gyorsulni kezd a zene lüktetése; a szakaszt szűkszavú szöveges magyarázat egészíti ki: „/…MENETELŐK…/" A következő jelenet – „/…KASZÁT FENŐ PARASZT…/" – az ütőhangszerek és a zongora vizionárius erejű párbeszédével megint Bartókot idézi, de eszünkbe juttathatja Stravinsky *Petruška*jának a vásári forgatagból kiszakadó, a bábuk életébe átvezető kísérteties, ütőhangszeres hangvételét. Az egyre gyorsuló, sodrásával egyre inkább magával ragadó zenei anyag a „/…DÓZSA A VÁRFOKON…/" leírással megjelölt szakasznál szélesedik ki: a tempóelőírás *Più largo e sostenuto* lesz. Szintén szélesedő tendencia figyelhető meg a zene vertikális dimenziójában, az egyes szólamokban megjelenő nagy hangközugrások révén egyaránt. Az „/…ÖSSZECSAPÁS…/" felirattal jelölt résznél a hangzások szinte láttatják a csatázók fegyvereinek zaját. A csata utáni képet festő szakasz – „/… LEVERETÉS…/" – a harmadik rész kezdetén népi siratót idéző dallamfordulatokból építkezik. Az ütőhangszerek folyamatos és hangsúlyos jelenléte itt is a bartóki éjszaka-zenéket idézi, és egyfajta elidegenített színt ad a jelenetnek. Ugyanez a rubato jellegű siratótematika immár kisszekund-súrlódásokkal fokozva szimbolizálja az égő máglyákat. Az ötödik részben, a darab epilógusaként visszatér a kompozíció prológusában megismert, indulószerű hangvétele. A folyamat itt azonban már fenyegető erővel, szinte földöntúli kérlelhetetlenséggel, *fortissimo* dinamikával halad a *sforzato* végkifejlet felé. A motivikailag hasonló zenei anyag hangulati átalakításában, mint arra Pethő Csilla felhívja a figyelmet, a liszti *lamento-trionfo* megoldás hagyománya jelenik meg.[23]

Az alkalmazott eszközökben, a rendkívül kifejező, gesztusszerű elemekben Ránki filmzeneszerzői tapasztalatai mutatkoznak meg. Zenéje, bár részleteiben láttató erővel bír, mégis nagyrészt hasonló jellegű tematikus anyagokkal dolgozik. A bemutatóról Pernye András jelentetett meg kritikát a *Muzsika* hasábjain 1961 júniusában. Írásában – miközben hangsúlyozza, hogy Ránki művének zenéjéről önmagában véve nem is lehet szólni, mivel a balett illusztrálását tűzte ki elsődleges céljául[24] – azt hiányolja a műből, hogy a zenekar hangzása nem reagál a drámai történésekre. Mint megjegyzi, a „nagy szabadságjelenet zenei nyelvezete" nem lesz valódi „szabadságzene", hanem megmarad az addigi horizonton.

23 Pethő, *Ránki György,* 14.

24 Pernye András, Balettbemutató Pécsett. *Muzsika* 4:8 (1961. augusztus) 45–46.

Pernye ugyanazt a jellemzőt kifogásolja, amit Bónis „következetes végigmondásként" konstatál. A történelmi perspektívára, Dózsa alakjának és a parasztháborúnak a zenei jellemzésére egyik recenzens sem reagált részletesebben.

2. TÁBLÁZAT. RÁNKI: *1514 – FANTÁZIA ZONGORÁRA ÉS ZENEKARRA.* A ZENEI FORMA KIALAKÍTÁSA A KÉT VÁLTOZATBAN, AZ EGYES SZAKASZOK CÍMEI, ZENEI JELLEMZŐIK

	1. verzió, kézirat[25] **(1961)**	**Zongorára és ütőhangszerekre készült verzió (1963)**	**Zenei jellemzők, motivikus kapcsolatok, a hídforma kialakítása**
1. rész	PROLÓGUS	Prológus	pianissimo, induló
	MENETELŐK	Menetelők	fokozatosan gyorsuló tempó, crescendo, tematika hasonló
2. rész	KASZÁT FENŐ PARASZT	Kaszát fenő paraszt	ütőhangszerek, hangsúlyok
	KAPUDÖNGETŐK	Kapudöngetők	ritkuló textúra, harangkongások
	FELKELŐ PARASZT(OK)	Fölkelő paraszt	utalás a 2. rész elejének zenei anyagára
	(az ellenség)		ostinato kezdődik a basszusban
	DÓZSA A VÁRFOKON	Dózsa a várfokon	nagy hangközugrások, kiszélesedő zenei textúra
	ÖSSZECSAPÁS	Összecsapás	ismét visszatér a tétel elejének tematikája
3. rész	LEVERETÉS	Leveretés	népi siratót idéző motivika, „quasi una elegia"
	MÁGLYÁK	Máglyák	sirató-tematika, sűrű kromatika, kisszekund-súrlódások
	DÓZSA GYÖRGY		kétütemnyi pianissimo, unisono – majd folytatódik a Máglyák zenei anyaga
	WERBŐCZY		Dózsa témája visszatér ezúttal fortissimóban
	LŐRINCZ PAP (áthúzva)	Intermezzo	hangzatfelbontások
4. rész	LŐRINCZ PAP	Lőrincz pap	indulószerű, folyamatos crescendo; visszatér a Fölkelő paraszt szakasz zenei anyaga hangsúlyok nélkül, kisimítva, elgyengítve; folyamatosan ritkuló textúra, ütőhangszerek végig vezető szerepet játszanak

25 1. verzió, „Első fogalmazás". MZA-RGy-Mus 2.147.

	EPILÓGUS		az első verzióban korábban kezdődik, mint a kétzongorás változatban
5. rész		Epilógus	fortissimo, siratószerű, pontozott ritmika, összesen 18 ütem

II. 2. Sugár Rezső: Stauromachia – Paraszti háború

Sugár Rezső életművében több történelmi vonatkozású művet is találhatunk. A *Hősi ének* nagy sikere után az 1970-es években fordult ismét történelmi tárgyhoz. A Dózsa-féle parasztháborúról elsőként kórusművet komponált, majd 1976-ban egy nagyszabású oratóriumban dolgozta ki ugyanezt a témát. Néhány évvel később, 1979-ben a Dózsához hasonlóan vértanúhalált halt firenzei egyházreformátor, a 15. században tevékenykedő Girolamo Savonarola került oratóriumának címszerepébe. Utóbbi szövegét maga a szerző készítette el több történelmi forrás felhasználásával.[26]

A *Paraszti háború* című nagyszabású, húszrészes oratórium Vác város felkérésére, a város fennállásának 900. évfordulója alkalmából készült. Bemutatójára szintén itt került sor 1977 áprilisában, a váci Vox Humana énekkar és a Postás Szimfonikus Zenekar közreműködésével. A bemutató rendkívül csekély sajtóvisszhangot váltott ki, csupán egy-két rövidhír tudósított róla országos napilapok hasábjain.[27] A *Magyar zeneszerzők* sorozat Sugár Rezsőnek szentelt kötete a kései alkotókorszak kontextusában „az 1970-es évek legnagyobb kompozíciójaként" hivatkozik a *Paraszti háború*ra.[28] Mindehhez hozzá kell tenni, hogy ebben az időszakban Sugár már egyre kevesebbet komponált. 1979-ben, utolsó nagy oratóriuma, a *Savonarola* befejezése után egészségi állapota és a változó zenei, zeneszerzés-technikai preferenciák miatt nyugdíjba vonult.[29]

Sugár maga írta a Dózsa-féle parasztháború eseményeit feldolgozó oratórium szövegkönyvét, melyben az egyik első, magyar történelmi tárgyú eposzt, a *Stauromachiát*, pontosabban annak a Geréb László készítette magyar fordítását vette alapul. Az eposzt – melynek teljes címe *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum* (Paraszti háború, avagy a keresztesek rabszolgaháborúja) – eredetileg latin nyelven írta meg Taurinus István erdélyi püspök.[30] Az első kiadás 1519-ben, Bécsben látott napvilágot. Taurinus művét *„a győzhetetlen fejedelmi úrnak, Lajosnak, Magyar-, Cseh- stb. országok legkeresztényibb királyának"* ajánlotta, az eposzt *„A költő imája II. Lajos királyért"* alcímű szakasz zárja.[31] Taurinus szintén részletesen, a korszak szokásainak megfelelő kimerítően udvarias körülmé-

26 Szekeres Kálmán–Sz. Farkas Márta, *Sugár Rezső.* (Magyar zeneszerzők, 22.) Budapest, 2002, 18.
27 Új Dózsa-oratórium bemutatója Vácott. *Népszabadság* 1977. április 23., 7.
28 Szekeres–Sz. Farkas, *Sugár Rezső,* 17.
29 Szekeres–Sz. Farkas, *Sugár Rezső,* 18.
30 Klaniczay Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története.* I. Budapest, 1978, 262–264.
31 Taurinus István, *Paraszti háború. Előszó*. Fordította Geréb István. Budapest, 1972; http://mek.niif.hu/02500/02570/02570.htm#7; utolsó letöltés: 2018. május 28.

nyeskedéssel szól ihlető forrásairól: *„Ihletőim voltak, belefűztem Vergilius, Catullus, Lucanus, Martialis, Horatius, Ovidius, Juvenalis, Ausonius, Persius, Silius Italicus, Statius, Claudianus, Pontanus és más klasszikus költők verssorait Stauromachiámba – Paraszti háborúmba –, és szolgáljon e vakmerőség mentségére, hogy ilyesmit Vergiliusnak is felróhatnak. [...] Bárhogyan is áll a dolog, mindezek javát Fönséges Uraságodnak ajánlom fel. Ha azonban kegyes füleid netán mindezt rossznak és illetlennek találják, szolgáljon könnyebbségemre az, amit Cicero, a római ékesszólás atyja mondott: költészethez friss lélek szükséges – márpedig ettől engem elfoglaltságom és az idő megfosztott. Beérem azzal, hogy tisztességgel szolgálva a történelmet – ha idegen pénzzel is – megfizettem adósságomat."*[32]

Az ajánlás hangneméből is sejthető, hogy a szerző néhány évvel a parasztháború leverése után írt, római irodalmi előképeken nyugvó eposzában nem feltétlenül a pozitív hős szerepét juttatja a népnek. Dózsa György nem egyértelműen az eposz főszereplője, ráadásul Taurinus még az alvilágban is válogatott kínzásokat juttat osztályrészéül. Érdekes megfigyelésekre ad alkalmat, ahogyan Sugár a gyökeresen átalakult történelmi és társadalmi viszonyoknak megfelelően néhány helyen megváltoztatta az egyébként is jelentősen rövidített, gyakorlatilag újra felépített szövegforrást. Az oratórium második részében felhasznált Taurinus-szöveg sorai eredetileg a következőképpen hangzanak:

> Most, amidőn figyelek, s más senki se les szavatokra,
> senki se hallja, amit ti nekem most vallani fogtok,
> éjji sötétben most mondjátok okát meg: a durva
> szolga-paraszt népség Magyarországon hadakozni
> mért kelt fel s urait mért rótta ki szörnyű halálra.[33]

Sugár művében a „durva szolga-paraszt népség" helyett a minőségjelzőt kicserélve „tűrő szolga-paraszt népség" szerepel. Hasonló apró változtatással találkozhatunk az oratórium harmadik részében. A szöveg eredeti változata a következőképpen hangzik:

> Vész és méreg a pénz, hitvány javak alja, legalja.
> Mindig a pénz indít vad háboruságokat és a
> békés nemzet közt emiatt lázad fel az alnép.[34]

Az oratórium szövegében már nem csupán az „alnép" lázad fel, hanem a teljes nemzet, mert a pénz „indít vad háborúságokat és a békés nemzeteket ez uszítja egyre a harcra". Az oratórium nemcsak egyes szavak cseréjével alakítja át Taurinus szövegének mondanivalóját. Az összeollózott szövegválasztások, kihagyások, betoldások újraértelmezik, újrahangsúlyozzák a történetet. A „vérszomjas törökök" pusztításáról Taurinus eposzában is szó esik, a hozzá képest lényegesen

32 Taurinus, *Paraszti háború.*
33 Uo.
34 Uo.

rövidített oratóriumban azonban a megváltozott arányok révén hangsúlyosabb szerepet kap, egy egész tételt tölt ki a verssorok megzenésítése. A tétel zenéje indulószerű, harcias hangulatot teremt, helyenként izgalmas, kromatikus fordulatokkal festi a törökök támadását. A művet nyitó és záró kórustétel egyes szakaszai hasonló tematikus anyagból épülnek fel. A kórus kezelése itt is, mint az oratórium legtöbb tételében azonos ritmusokban mozog; gyakoriak az oktávkettőzések, a tiszta, egyértelmű tonalitást sugalló hármashangzatok. A zenekari szakaszok, melyekhez sokszor narrátor társul – ezzel melodrámaszerűvé téve az oratóriumot –, a kórus statikusságával szemben inkább gesztusszerűek, kromatikus fordulatokban gazdagok. Érzékeny aláfestéssel járulnak hozzá a prózában felhangzó Taurinus-sorok értelmezéséhez. Az oratórium lezárása Dózsa „örökkön-örökké" fennmaradó hírnevét szinte már egyfajta vallásos pátosz emelkedettségével énekli meg *(3. illusztráció)*.

II. 3. Kodály Zoltán: Zrínyi szózata

Zrínyi Miklós 1566. szeptember 7-én, a törökökkel vívott csata során halt hősi halált Szigetvár ostrománál. Legendás alakja Dózsáéhoz hasonlóan számos formában, változatos mondanivalóval társulva jelenik meg a 20. századi magyar zenetörténetben. Dohnányi *Zrínyi-nyitány*ától kezdve Kodály 1955-ben komponált *Zrínyi szózata* című kóruskompozícióján át egészen Farkas Ferenc *Laudatio Szigetiana* (Szigetvár dicsérete) című oratóriumáig sokféle stílusban és műfajban öltött alakot.

Kodály Zoltán *Zrínyi szózata* című, baritonszólót és *a cappella* vegyeskart foglalkoztató kóruskantátája első alkalommal 1955. december 6-án, a zeneszerző 73. születésnapja alkalmából hangzott fel a rádió műsorában. A hangversenytermi bemutatóra két nappal később a Zeneakadémián került sor. Ittzés Mihály személyes hangú visszaemlékezésben idézi fel az ősbemutató körülményeit, megjegyezve, hogy a „jelképpé magasodott" Kodály műve nemcsak a koncert hallgatóságának, hanem a nemzet egészének szólt, tettekre sarkallva mindenkit. A cenzúra sem maradt érzéketlen a kórusmű mozgósító erejével és politikai felhangjaival szemben; Ittzés ezzel magyarázza, hogy az 1956–1957-es tanévben a győri konzervatórium Szabó Miklós által vezetett vegyeskara végül nem adhatta elő a félig már betanult kompozíciót, amelyről aztán – ha hivatalosan nem is tiltották be – évtizedekig nem vettek tudomást.[35] Szokolay Sándornak – 1989-es írása tanúsága szerint – a Magyar Kodály Társaság elnökeként a művet csak az 1982-es Kodály-centenárium apropóján sikerült az indexről levetetnie – jóllehet ilyen indexnek írásos nyoma nem maradt fenn.[36]

Mindezen körülmények és jelentéstársítások miatt a *Zrínyi szózat*át joggal szokás az 1956-os forradalom fontos szellemi előhírnökeként emlegetni. A be-

35 Ittzés Mihály, Zrínyi szózata. Ötven éve mutatták be Kodály Zoltán kórusművét. *Forrás* 37:12 (2005) 73–75; online elérés: http://www.forrasfolyoirat.hu/0512/ittzes.html; utolsó letöltés: 2019. január 21.

36 Szokolay Sándor, A nemzeti tudat ébresztése a zenével. *Katolikus Szemle* 41:2–3 (1989) 244.

3. ILLUSZTRÁCIÓ. SUGÁR: *STAUROMACHIA* – A IV. TÉTEL KEZDETE.
MELODRÁMASZERŰ SZAKASZ, MELYET A TÖRÖKÖK TÁMADÁSÁT ELBESZÉLŐ,
TÖRÖKÖS ZENÉVEL ILLUSZTRÁLT EPIZÓD KÖVET

mutató alkalmából a kritika még mit sem sejtő elismeréssel szólt Kodály új művéről. Asztalos Sándor a *Szabad Nép* 1955. december 22-i számában a művet „a hazaszeretet mélységes himnuszaként" üdvözli, és a művel szembeni elvárásainak ad hangot, miszerint „ez a himnusz […] felrázza a hitetlenkedőket, erősítse az ingadozókat és további győzelmekre segítse egész népünket".[37] Bizonyos értelemben mindez meg is történt, de korántsem az elvárások szerint. Éppen ezért Révai József 1957 nyarán egy pártértekezlet keretében már jóval kedvezőtlenebb összefüggésben emlegette Kodály kórusművét: „Elvtársak, néha udvarolni kell a magyar kultúra bizonyos sztárjainak. […] Októbert megelőzően két dalt szerzett Kodály Zoltán, a Ne bántsd a magyar-t. Merem állítani és minden szakértői fórum előtt kiállanék annak bizonyítására, hogy ez a két dal az ellenforradalom szellemi előkészítésének fejezetéhez tartozik. És mi történt? Az udvarlás!"[38]

Kodály maga válogatta össze a szöveget Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című prózai munkájából, ami prozódiai szempontból nem feltétlenül a legalkalmasabb alapanyag a megzenésítésre.[39] Hogy Kodály választása mégis erre a munkára esett, az a kompozíció üzenetének kiemelt fontosságával, a téma aktualitásával magyarázható. Kodály maga a következőképpen foglalta össze a szövegválasztás okait: „Újból elővettem Zrínyi műveit, közöttük a prózában írt »Török áfium«-ot, amit talán diákkoromban forgattam utoljára. Feltűnt akkor sok minden. Például több közös vonás Mikes egyik munkája és A török áfium között. Mikes csaknem szó szerint azt mondja a magyarságról, amit Zrínyi, pedig nem olvashatta A török áfiumot, mert nem adták ki. Mégis, szinte szóról szóra ugyanarra a következtetésre jut a magyarság hibáit illetően, és abban is, hogy benne reménykedik és bízik."[40]

Ez a kettősség: egyrészt a hibák, mulasztások elemzése („De meg kell vallanunk: csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, Ellenségünknek pedig, valahonnan jön ránk, prédájává"), másrészt pedig a megoldás keresése, a jövő építése jelenik meg a *Zrínyi szózatá*ban („Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!"). Zenei eszközeiben – a tíz évvel később készült *Mohács*hoz hasonlóan – gyakran bukkannak fel barokk előképeket idéző fordulatok, ellenpontozó szakaszok. A különleges apparátusban rejlő lehetőségeket Kodály rendkívül hatásosan, a drámai feszültséget a legmagasabb szintig emelve aknázza ki. A magányosan fölhangzó baritonszólón elsőként egy példabeszéd, a sárdisi Krőzus király történetét felelevenítő szakasz hangzik fel. A kórus első megszólalásával a király addig néma fiának szavait mondja ki: „Ne bántsd a királyt!" Ugyanezzel a megoldással, de más harmonizálással hangzik fel az ezzel párhuzamba állított felkiáltás: „Ne bántsd a magyart!", mely vezérmotívumként vagy egyfajta rondótémaként vonul végig a teljes művön. A második felkiáltásnál („Ne bántsd a magyart!") a mű

37 Asztalos Sándor, A Zrínyi szózata bemutatója. Énekkari hangverseny Kodály Zoltán tiszteletére. *Szabad Nép* 1955. december 22., 4.

38 A Révai szavait rögzítő dokumentumot 1997-ben a *168 óra* is közölte. Idézi: Ittzés, Zrínyi szózata.

39 Dalos Anna, A régi iskola. Kodály-felvételekről. *Muzsika* 50:12 (2007. december) 21–23.

40 Ittzés, Zrínyi szózata.

elbeszélője, a költői ént megszemélyesítő baritonszóló is csatlakozik a kórushoz. Egyéniségét mégis megőrzi: szólama a fölfelé törekvő kórusszólamokkal éppen ellentétes irányban mozog. Mindenesetre addigi kívülállását feladja, a krónikás szerepéből kilépve, a személyes érintettség ellenállhatatlan hatására cselekvésbe kezd *(2–3. kottapélda)*. Izgalmas pillanat, ahogyan Kodály Zrínyi soraiba beleszövi a *Szózat* két sorának szövegét és dallamát; a különös megoldás révén szinte láthatóvá válnak az egymásban tükröződő történelmi dimenziók.

2. KOTTAPÉLDA. KODÁLY: *ZRÍNYI SZÓZATA.* A KÓRUS ELSŐ MEGSZÓLALÁSA A SÁRDISI KRŐZUS TÖRTÉNETÉRE VÁLASZUL: *„NE BÁNTSD A MAGYART!”* A BARITONSZÓLÓ, AZ ELBESZÉLŐ HALLGAT

3. KOTTAPÉLDA. KODÁLY: *ZRÍNYI SZÓZATA.* A KÓRUS MÁSODIK MEGSZÓLALÁSA: *„NE BÁNTSD A MAGYART!”* A BARITONSZÓLÓ, A KORÁBBAN KÍVÜLÁLLÓ ELBESZÉLŐ IS CSATLAKOZIK A FELKIÁLTÁSHOZ

II. 4. Farkas Ferenc: Laudatio Szigetiana

Farkas Ferenc oratóriuma, a *Laudatio Szigetiana* – számos más művével együtt – alkalmi kompozíció. Vargha Károly 1966 elején kérte fel egy Zrínyiről szóló oratórium komponálására a zeneszerzőt, és ekkor mutatta meg neki első szövegterveit is.[41] Farkas saját bevallása szerint „szívesen vállalta" a megbízást; áprilisban a bemutató tervezett helyszínére, Szigetvárra is ellátogatott. Az első előadásra 1966 szeptemberében került sor, a Zrínyi Miklós halálának négyszázadik évfordulója alkalmából rendezett ünnepi műsor keretében.[42] Az *Emlékezés Szigetvár hőseire* című hangversenyen, mely egy nagyobb eseménysorozat részét képezte, Bárdos Lajos *Ünnepi zászlók* című kórusműve és Farkas oratóriuma hangzott el. Szenthegyi István, a bemutatóról a *Muzsika* hasábjain megjelent recenzió szerzője jó érzékkel tapint rá a mű leginkább lényeges jellemzőire: „Kiváló komponistánk kissé a »Szent János kútja« című kantátájának hangvételét ültette át új szerzeményébe, a nemesértékű, őszies fényű lírát. […] Különösképpen megragadtak a kórustételek. De igen találóan jellemezte Farkas a törököket is – török zenével."[43] Mindezek ellenére Szenthegyi hiányolja az oratórium drámaiságát, színpadi erejét. A hangsúlyozottan alkalmi jelleg mellett talán ez is közrejátszott abban, hogy az oratóriumot nem sokszor adták elő, a partitúra kiadására sem került sor.[44]

Az 1960-as évektől jellemzővé váltak Farkas életművében a *Laudatio Szigetianá*hoz hasonló oratóriumok. A Vargha Károly szövegére készült alkotás azonban nemcsak Farkas életművén belül illeszkedik több, hasonló jellegű kompozíció sorába, hanem egy, a magyar zeneszerzésre szintén jellemző műcsoport tagjaként értelmezhető. Arról a hagyományról van itt szó, mely a 20. század emblematikus latin címadású műveiben, így például Bartók *Cantata Profaná*jában vagy Kodály *Psalmus Hungaricus*ában gyökerezik, félreérthetetlenül valamiféle előképként hivatkozik rájuk. A 20. századi magyar zeneművek közül idetartozik például Kósa György *Cantata humaná*ja, Vántus *Fragmenta Bathorianá*ja vagy a *Libellus Ungaricus*, Szokolay Sándor oratóriuma vagy Sugár korábban részletesen bemutatott oratóriuma, a *Stauromachia*. Ezek a művek – Farkas latin címadású alkotásaival együtt (például *Cantus Pannonicus*, 1959; *Aspirationes principis*, 1974–1975; *Vita poetae*, 1976; *Turris Hungariae*, 1977–1978) – már nyelvválasztásukkal is visszautalnak a múltra, a régi magyar kultúrára, melynek hivatalos nyelve még nem a magyar, hanem a latin volt.

41 Gombos László (közr.), *Vallomások a zenéről. Farkas Ferenc válogatott írásai*. Budapest, 2004. A kötetben több írás foglalkozik a történeti témájú művekkel. Kiderül, hogy Rákóczi és kora mélyen foglalkoztatta a zeneszerzőt. Zrínyiről a *Laudatio Szigetiana* keletkezéstörténetének rövid ismertetésén kívül nem esik szó.

42 Szenthegyi István, Szigetvár dicsérete. *Muzsika* 9–11. IX/11. (1966. november) 7–8.

43 Szenthegyi, Szigetvár, 8.

44 A kézirat az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában található.

III. MOHÁCS MEGJELENÉSI FORMÁI A 20. SZÁZADI MAGYAR ZENESZERZÉSBEN

A 20. századi magyar zenetörténetben három olyan kompozíciót találunk, mely közvetlen módon utal Mohácsra. Előrebocsáthatjuk a megállapítást, miszerint II. Lajos vagy Szapolyai János személyével a zeneművek főhőseként nem találkozunk. Ezért az eddigi elemzésekkel ellentétben nem egyetlen történelmi személy tragédiájának és megdicsőülésének lehetünk szemtanúi a Mohácsra utaló zeneművek esetében, hanem egy egész nemzet sorsának jelképeként értelmezhetjük a témaválasztást. Mohács a következőkben elemzett három kompozícióban – Kósa György, Kodály Zoltán és Durkó Zsolt műveiben – egyfajta szimbólumként, a történelmi múltból táplálkozó, de a jelenre vonatkoztatott és a jövő érdekében elmondott példabeszédként jelenik meg.

III. 1. Kósa György: *7. szimfónia* – Mohács

Kósa György 1957-ben nagyszabású, ám máig kiadatlan szimfónia keretében fogalmazta meg a mohácsi csata történetét.[45] A szimfónia mint műfaj a 19. század óta egyfajta erőpróbát jelent, és egyben a legszemélyesebb hitvallás lehetőségét is kínálja a zeneszerzők számára. Szimfónia többnyire egy nagyszabású, lényeges téma ösztönzésére születik egy-egy alkotóműhelyben. Kósa életművében összesen kilenc szimfóniát találunk: 1922-ben fejezte be első szimfóniáját *Ember és Mindenség* címmel, az utolsó, 9. szimfónia 1969-ben készült el. A zeneszerző visszaemlékezéseiben a következőket olvashatjuk arról, hogy miként került kapcsolatba a műfajjal: „Jellemző, hogy bizonyos mértékig Dante hatására »Ember és Mindenség« című nagy méretű kompozícióba kezdtem. Saját magam helyének keresése párhuzamos volt az ember helyének a mindenségben való kutatásával."[46]

Megjelenik a nagyszabású dantei gondolat ihlető hatása, a válaszkeresés az élet általános kérdéseire. Ezek az 1. szimfóniájáról hangoztatott gondolatok egybevágnak azokkal a megjegyzésekkel, amelyeket a majdnem négy évtizeddel később, 1959-ben komponált 8. szimfóniája kapcsán tett. A mű vitája során Hajdú Mihály felvetésére, aki megkérdőjelezte a műfaji besorolás érvényességét, Kósa válaszképpen így reagált: „általános érvényű témájánál fogva indokolt a szimfónia elnevezés".[47] Az azonos műfaj okán szintén hasonló, általános érvényű mondanivalót feltételezhetünk a két évvel korábban, 1957-ben befejezett 7. szimfónia esetében is. Ugyanakkor nem nehéz aktualitást, történelmi párhuzamot találnunk a levert 1956-os forradalomnak és a mohácsi csatának a nemzet életében játszott szerepe között.

Kósa alkotópályáján a második világháború óriási törést jelentett. Ő maga túlélte a munkatábort, de első feleségét és lányát 1944-ben, Budapesten megölték.[48]

---

45 A 7. szimfónia partitúrájának kéziratát az Országos Széchenyi Könyvtár Zeneműtára őrzi.

46 Kósa Anna, *Kósa György. Beszélgetések, emlékek, kritikák*. Kézirat, 23. oldal. A kéziratot az MTA BTK ZTI 20–21. Századi Magyar Zenei Archívuma őrzi.

47 Kósa, *Kósa György,* 93.

48 Dalos Anna, Kósa György. Pályakép. In: Berlász Melinda (szerk.), *Kósa György*. Budapest, 2003, 32.

A zenében talált menekvést: 1945. június 2-án már szerzői estet tartott, tagja lett a Magyar Zeneművészek Szabad Szervezetének. 1949-ig zongora főtárgyat, ezután melléktárgyat tanított a Zeneakadémián. Az 1950-es évek elején az elvárások és saját művészi hitvallása között próbált lavírozni. Egyrészt népdalfeldolgozásokat, gyerekdarabokat (*Kis cipőben*, 1953; *Mesemadár*, 1956) írt, másrészt ekkoriban kezdett vallásos témájú művek komponálásába (*Biblikus mise*, 1949; *Perlekedő prófécia*, 1954). 1956 táján művészi válságba került, amihez jelentősen hozzájárult, hogy 1955 januárjában meghalt második felesége, Ferch Stella.

A szakirodalomban többen utaltak arra a jelenségre, hogy Kósa zeneszerzői stílusa az évek, évtizedek folyamán alapjaiban nem változott.[49] Műveire az ötletgazdagság, kompozíciós technikájára a tematikus-motivikus fejlesztéssel szemben a „soroló" formák alkalmazása jellemző, mely gyakran megnehezíti a nagyforma felépítését. A Kósa művészetére reflektáló kritikák szinte a kezdetektől fogva a humánus mondanivaló elsődlegességét emelték ki, amely mellett a zenei ötletek precíz kidolgozása gyakran elsikkad. A beszámolók rendre említik a műveiben érezhető „lélektani és etikai elgondolásokat",[50] a 2. szimfóniát Jemnitz Sándor egyenesen „szöveg nélküli melodráma"-ként jellemezte.[51] Utóbbi definíció a 7. szimfónia esetében is találónak tűnik.

Kósa számára egész alkotópályája során kiemelkedő fontossággal bírt az emberi hang, a szó. Ezért sem meglepő, hogy hangszeres műveit, így szimfóniáit is előszeretettel látta el címekkel, szöveges magyarázatokkal. Korábban már említett 1. szimfóniájának címe *Ember és Mindenség* (1921–22), 4. szimfóniája a *Mózes* (1934), a 6. szimfónia a *Stella* (1947) címet kapta. A címek kivétel nélkül mélyen megélt, személyes élményeket sejtetnek a művek mögött. Az 1. szimfónia esetében az ember helyének keresése a világban, a *Mózes* talán annak a tükre, hogy az ekkoriban kikeresztelkedett Kósa miként viszonyul a valláshoz, a *Stella* pedig az őt kilátástalan helyzetéből kiemelő második feleség arcképe. Ehhez hasonló személyességet feltételezhetünk abban, hogy 7. szimfóniájának a *Mohács* alcímet adta. Művét az alábbi magyarázattal látta el: „Történeti zenemű négy tételben nagy zenekarra elöljáró beszéddel." Az elöljáró beszédet „Heltai Gáspár nyomán és archaikus nyelvezetében" Kepes Anna, későbbi harmadik felesége írta.[52]

Bármennyire hangsúlyozza is azonban az elöljáró beszéd stílusa a kompozíció „történeti" jellegét, nyilvánvaló az 1956-os reflexió, miközben a négyszáz évvel korábbi tragédiáról beszél. Kósa hangszeres műveiben – ismét csak a szavakhoz, az emberi hanghoz fűződő bensőséges kapcsolat jeleként – igen gyakori valamiféle szöveges program alkalmazása. A szimfóniáéhoz hasonló jellegű történelmi érdeklődés sem előzmény nélküli. Pár évvel korábban, 1954-ben *Hajnóczy* címmel komponált oratóriumot a Martinovics-féle felkelést állítva középpontba. Talán az a témaválasztás sem kevésbé aktuális a szimfóniáénál: csak néhány év telt el az 1949-es Rajk-per óta.

---

49 Szacsvai Katalin, Kósa György. Dalok, dalciklusok. In: Berlász (szerk.), *Kósa György*, 45.
50 Jemnitz Sándor, Kósa György szerzői estje. *Népszava*, 1928. november 4., 13.
51 Jemnitz Sándor, A Filharmóniai Társaság VI. bérleti hangversenye. *Népszava* 1931. március 17., 7.
52 Jemnitz, A Filharmóniai Társaság.

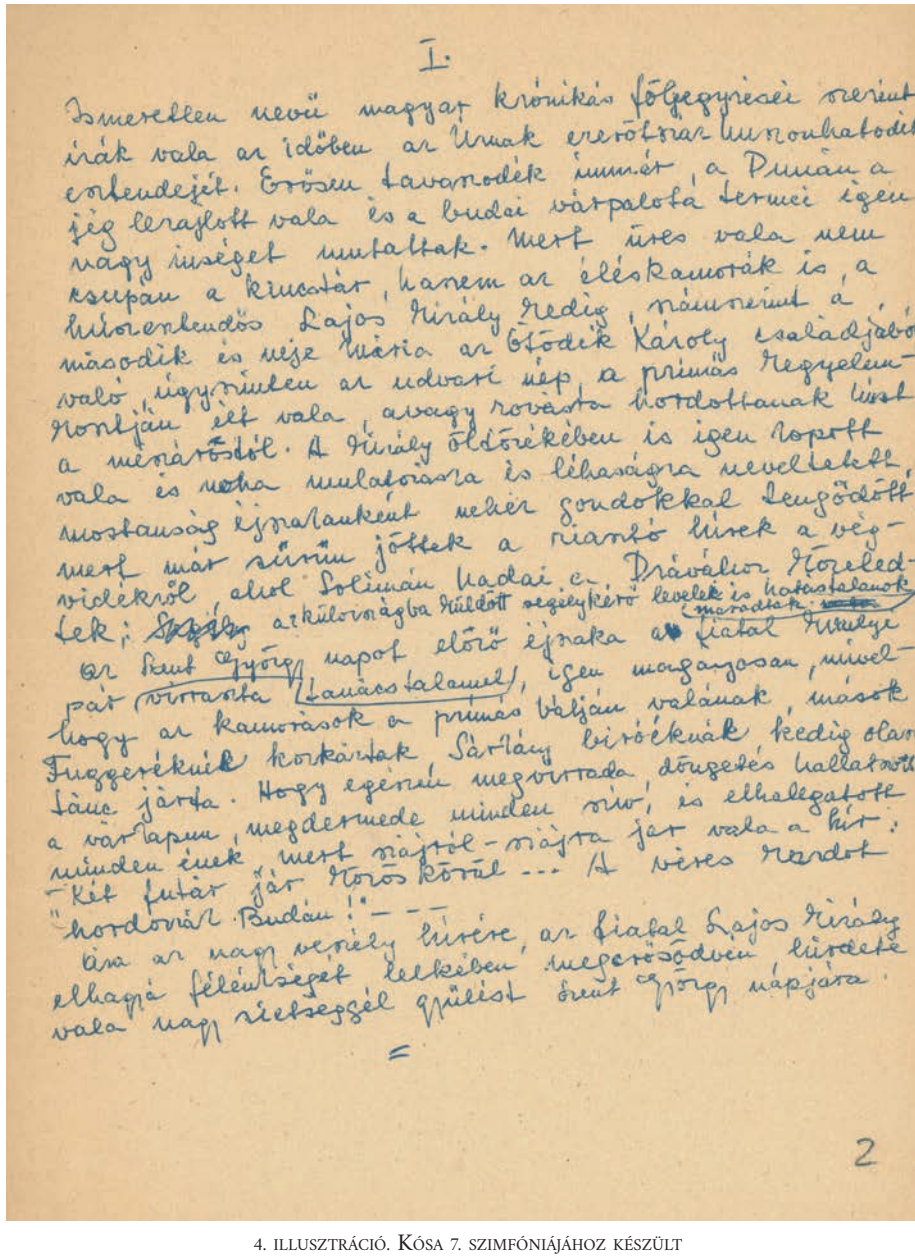

I.

Ismeretlen nevű magyar krónikás följegyzései szerint
írák vala az időben az Urnak ezerötödik
esztendejét. Erősen havazodék immár, a Duna a
jég leragadt vala és a budai várpalota terrei igen
nagy inségek mutatkak. Mert üres vala nem
csupán a kincstár, hanem az éléskamorák is, a
különösképpen Lajos Király fiedig, minthogy a
második és négy Mária az Ötödik Károly családjából
származván élt vala, avagy rövidebb fordulattal kifejezve
a menyasszonytól. A Király öldöklésében is igen kapott
vala és noha mulatozásra és léhaságra nevelkedett,
mostanság éjszakaukent nehéz gondolatokkal lengődött,
mert már sűrűn jöttek a riasztó hírek a vég-
vidékről, ahol Szulimán hadai ez Dráváig előretö-
lek; az országba küldött segítségkérő levelek is hatástalanok
maradtak.
Az Szent György napot előző éjszaka az ifjú Király
pár virradta társaságával, igen magányosan, művelt-
hogy az kamorások a primás véljában valának, mások
Függetlenül korkártak. Sárkány bíróéknak, fiedig olaszul
tánc járta. Hogy egésznek megvirradta dörgetés hallatszott
a várlapon, megdermede minden szív, és elhallgatott
minden ének, mert rajtok-rajtra jár vala a hír:
"Két futár jár Török-körül ... A vérös rendet
hordozák Budán!" — —
Ama az nagy vészhír hírére, az ifjabb Lajos Király
elhagyá félénkségét lelkében, megerősödvén hírdete
vala nagy vitézséggel győzést Szent György napjára.

=

2

4. ILLUSZTRÁCIÓ. KÓSA 7. SZIMFÓNIÁJÁHOZ KÉSZÜLT ELŐLJÁRÓ BESZÉD ELSŐ OLDALÁNAK KÉZIRATA

5. ILLUSZTRÁCIÓ. RÉSZLET KÓSA 7. SZIMFÓNIÁJÁNAK KÉZIRATÁBÓL.
A MÁSODIK TÉTELT NYITÓ FORTISSIMO, HARCI ZENE UTÁN
A KÉTELKEDŐ FÉLELMET, SZORONGÁST FESTŐ *GRAVE MINACCIANDO* SZAKASZ
KÍSÉRTETIES ÜVEGHANGOKKAL SZÓLAL MEG

A szimfónia egyes tételeihez külön-külön számozott elöljáró beszéd *(4. illusztráció)* leírásait olykor egészen pontosan illusztrálják a zenei történések. Az első tételben a leírás a kincstár és az éléskamra ürességét írja le, majd említést tesz a véres kardról, melyet körbehordtak Budán, harcra híva az embereket Szulejmán serege ellen. A tétel zenéje a Kósára jellemző kis motívumokból építkezést tükrözi. A *Grave* kezdésben csak a fúvósok és ütőhangszerek vesznek részt, az ürességtől kongó, visszhangos termeket jelenítve meg. A sűrű tempóváltások izgalmas, cselekvésre buzdító hangulatokat közvetítenek. Az *Andante passionato* szakasz fölfelé törekvő, forte gesztusai a harcba hívást jelképezik, hogy a tétel vége visszasüllyedjen a kezdetben hallott *Grave* tematika önmaga körül forgó motívumába. A második tétel elöljáró szövegében az 1514-es parasztháborúra is történik utalás. Megjegyzi, hogy „Dózsa György népe", a „szegény magyari nép" nem tehet semmit a török veszély elhárítására, mivel „az nemesség kezökbe fegyvert adni nem mer, mert önönmagát félti vala tőlök". A szimfónia második tétele az első tétel csendjével éles kontrasztban, *fortissimo, tutti* kezdődik, harci riadót idéz. Az *Andante tragico* szakasz lefelé hajló kromatikus motívumai az elöljáró beszéd szavait idézik fel: „alig vala család az nép közül, amely ne gyászolt volna halottat". A *Grave minacciando* (Súlyosan, félelmetesen) szakasz sűrű szövésű tematikája, az üveghangokkal fokozott kísérteties, szorongó hangulat a fenyegető veszély előhírnökeként jelenik meg a textúrában *(5. illusztráció)*. A szünet nélkül következő harmadik tételt *Maestoso, animato* (Méltóságteljes, lelkesült) rézfúvós megszólalás nyitja, az elöljáró szövegben a seregszemle leírására rímel. Az *ostinato* ritmika jól ismert zenei toposzt idéz, a harci zenék sorát gazdagítja. A zárótételben „az maradék kicsiny magyari nép" szimbólumaként a *Religioso* szakaszban pentaton melódia hangzik fel. Először a cselló és a bőgő szólamában jelenik meg, majd fokozatosan terebélyesedve az egész zenekar csatlakozik hozzá *(4. kottapélda)*. A téma himnikus felmagasztalását követően a művet – mintha szép álomból ébredne – rövid, *calando*, elcsendesedő ütemek zárják le.

4. KOTTAPÉLDA. KÓSA 7. SZIMFÓNIÁJA ZÁRÓTÉTELÉNEK PENTATON TÉMÁJA A CSELLÓ ÉS A BŐGŐ SZÓLAMÁBAN. A TELJES ZENEKAR LÉPÉSRŐL LÉPÉSRE CSATLAKOZIK HOZZÁ

III. 2. Kodály Zoltán: Mohács

A *Zrínyi szózata* után egy évtizeddel, 1965-ben készült el a *Mohács* című *a cappella* vegyeskarra írt kompozíció. A kórusmű alapjául vett versben Kisfaludy Károly a herderi nemzethalál gondolatának hatására, Mohács példáját középpontba állítva a magyarság sorsán mereng.

A mű elején a basszus szólamában hangzik fel először Mohács neve, majd a többi szólam visszhangozza egy kisszekund-súrlódással és a *diabolus in musicá*val, tritónusszal fölépített, H-alapú domináns-szeptimre visszavezethető akkordot hosszan tartva. A mű lezárásaként mindez a feszültség, torzulás a helyére kerül: egyetlen C-dúr hármashangzaton csendül ki a hétperces kompozíció. Így rímel egymásra a kezdet és a vég, ugyanannak a gondolatnak egy tragikus és egy bizakodó megfogalmazását festve. A tragikus felhangok ellenére a kórusmű végkicsengése mégis bizakodó: „S égve honért bizton nézzen előre szemünk” *(5–6. kottapélda)*.

5. KOTTAPÉLDA. KODÁLY: *MOHÁCS.*
MOHÁCS NEVÉNEK ELSŐ FELHANGZÁSA A KÓRUSON DISSZONANCIÁKKAL, ELHALKULVA

6. KOTTAPÉLDA. KODÁLY: *MOHÁCS.*
MOHÁCS ISMÉTELT EMLÍTÉSE A KÓRUSMŰ LEZÁRÁSAKÉNT C-DÚR HÁRMASHANGZATON.
A HANGZÁS KISIMÍTÁSA A KORÁBBI DISSZONANCIÁVAL
A TRAGIKUS SZEMLÉLETTEL SZEMBEN BIZAKODÁST TÜKRÖZ

Kodály a *Zrínyi szózatá*hoz hasonlóan itt is részleteket válogatott az eredeti szövegből, Kisfaludy versének mintegy felét használta fel. A válogatásnál minden bizonnyal szem előtt tartotta, mely szakaszok, sorok alkalmazkodhatnak jól egy énekelt szöveghez, mi az, ahol jelentésbeli többletet ad hozzá a zenei megfogalmazás a szavakhoz. Ilyen zenei megoldást jelent a barokk előképet, hoquetust idéző technika a „S a feledékenység éje borítja nevök" szakasznál, vagy a szintén barokkos, a passiók kórusait idéző imitációs szerkesztés a „Nem! nem az ellenség" szakasznál. Nem pusztán öncélú megoldások ezek, hanem a szöveg tartalmának mélyebb vonatkozásaira utalnak: a szólamok komplementer, egymást kiegészítő lépései mintha lefestenék, ahogyan egyetlen ember a feledés miatt már nem emlékezne a hősök nevére: csak a kollektív emlékezés, egymás szavainak kiegészítése lenne képes felidézni az egykori harcosokat.

A váltakozó ütemmutató alkalmazása a ritmussal is szabad játékot generál. Lajos „vergődésének" zenei megfelelője igen kifejezően jelenik meg: pontozott ritmussal és szinkópálással adja vissza a tettei fölött uralmát vesztő király szinte láthatóan vergődő mozdulatait *(7. kottapélda)*. Hasonló madrigalizmus, ahogyan a „Naggyá lett Szolimán" szavaknál a kórus nagy erővel, forte dinamikán, *unisono* fölfelé törekszik egy G-dúr kvart-szext hármashangzat-felbontás hangjain, majd a motívum záróakkordján üres kvintre szétnyílva tükrözi az Oszmán Birodalom növekedését. A hangnemszimbolika körébe tartozik, ahogyan a „földi remény" D-dúr lezárása után a basszus szólam a „riadó csatavészről" szólva a kvintkörön poláris távolságra lévő Asz hangon – ismét tritónuszon – lép be, majd a korábbiaktól hangnemileg idegen Esz-dúr szakaszhoz vezet át, a reményt egy messzi tonalitásban maga mögött hagyva.

7. KOTTAPÉLDA. KODÁLY: *MOHÁCS.*
A KIRÁLY MOZDULATAINAK ILLUSZTRÁLÁSA AZ ESETLEN, RÁNGATÓ RITMUSOKKAL

III. 3. Durkó: *Széchenyi-oratórium*

Durkó Zsolt *Széchenyi-oratórium*a Kodály születésének centenáriuma alkalmából, a Debreceni Városi Tanács megrendelésére született. A szólistákra, kórusra és nagyzenekarra készült alkotást 1981. január 31-én fejezte be szerzője. Első előadására lokális keretek között, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nagytermében, a debreceni Kodály Kórus és a MÁV Szimfonikusok közreműködésével került sor. Az eseményen Gulyás György vezényelt. Négy évvel később, 1986. február 7-én a

Zeneakadémián zajlott le a következő, immár országos visszhangot kiváltó előadás. A *Muzsika* folyóirat hasábjain Maróthy János írt recenziót a Magyar Rádió és Televízió Szimfonikus Zenekarának és Énekkarának Lehel György által vezényelt hangversenyéről.[53] Durkó művével kapcsolatban kiemeli, hogy ünnepi, reprezentatív apropója ellenére nem valamiféle ünnepélyes, nagyszabású, szónoki intonációt alkalmaz a zeneszerző, hanem úgymond „váteszi" hangnemet üt meg, sűrű szólamszövéssel kialakított gesztusokból építkezik. Maróthy a mű zenei világát két pólus között mozgó matériaként értelmezi. Az egyik az általa „súrlódó fürthangzás őskáoszaként" jellemzett hangzásvilág, a másik pedig az *unisono* megszületŏ „zenei gondolat". Ebből a dialektikus szemléletből Maróthy zeneesztétikai preferenciájára vonatkozó következtetéseket vonhatunk le: a zenei gondolatot a tizenkéthangúságban nem, hanem csupán az *unisono* technikában, a tonalitásban gyökerező dallamalkotásban véli felfedezni. Szintén a zeneesztétikai nézetek lecsapódása tükröződik abban a megfogalmazásában, miszerint „a darab bonyolultsága ellenére, hat a hallgatóra".[54] A kifejező erőt a gesztusszerűséggel magyarázza.

Breuer János a *Népszabadság* hasábjain a debreceni bemutatóról szólva kiemeli az előadás helyszínének, a debreceni egyetem aulájának elégtelen akusztikai feltételeit, mely hatványozottan kedvezőtlenül hatott a zene – Maróthy által is figyelemre méltatott – „mikroszkopikus finomságú" szövetének érvényesülésére.[55] Szintén Breuer hívja fel a figyelmet arra, hogy Durkó műve valójában többszörösen is historikus, hiszen Széchenyi szemléletén keresztül idézi meg a magyar történelem eseményeit. A Széchenyi írásaiból, a *Hitel*, a *Világ*, a *Stádium* és a *Kelet Népe* kiadványokból összeválogatott, mottószerűen kezelt mondatok, mondattöredékek alkotják az oratórium vázát. Az oratórium két nagy részre, ezen belül tizenkét különálló számra tagolódik *(3. táblázat)*.

3. TÁBLÁZAT. DURKÓ: *SZÉCHENYI-ORATÓRIUM.* A TÉTELEK CÍMEI ÉS SZÖVEGEI

Prima parte

No. 1	Motto e introduzione	Salus publicae suprema lex esto.
No. 2	Sinfonia	-
No. 3	Motto e arioso	Do ut des, Adjunk, adjunk sajátot szolgálván közjót és felemeltetik a nemzet. Do ut des.
No. 4	Coro	Mi parányi nép, s felette szerencsétlen nép, erőt magunkban leltünk, erőt halál küszöbén leltünk, kivívtuk, kivívtuk természeti állásunk.

53 Maróthy János, Bemutatók. *Muzsika* 29:4 (1986. április) 34–35.
54 Maróthy, Bemutatók, 35.
55 Breuer János, Zenei krónika. *Népszabadság,* 1986. március 3., 7.

No. 5	Duetto	Százados átok, mint varázs feküdt el reményeinken, minden bizodalmainktól minket elzárván. Százados varázs, mint átok feküdt nemzeti reményeinken, minden bizodalomtól elzárván. – Ha most lerakjuk igazi talpkövét szabadságnak, bátorlétnek, honunkra új hajnalfény derül.
No. 6	Coro	De már hajnallik kissé.

Seconda parte

No. 7	Sinfonia	
No. 8	Coro drammatico	Ha Mohácsnál meghalt nemzetünk – a százados átok, akkor kiáltsuk: Késő, már késő. Szép szánással, elszánással kiáltsuk: Késő. Mi már Mohácsnál meghaltunk. Mi már Mohácsnál.
No. 9	Recitativo e arioso	De mégis, mégis, magam bizodalommal azokkal tartok, kik nemcsak óhajtják, hogy éljen, éljen és megmaradjon a magyar nép de akik mi családunk szent küzdésében minkás részt magukra vállalnak. Építsünk palotát észnek, – ész palotáját, – Duna derekán állóhidat, és undok mocsárainkat váltsuk át kertligetekké. Mi pedig palotát állítsunk észnek, kertligeteket! Álljunk elő, álljunk hát elő! Salus publicae. – Ti népek, roppant családja minden nemzeteknek, kérünk, kérünk titeket, a mi pusztulásunkat ne kívánjátok, a mi kárvallásainkra ne törekedjetek, sőt inkább veletek együtt tündöklő csodáit míveljük szabad emberiségnek.
No. 10	Double	Salus publicae suprema lex esto.

No. 11	Piccolo recitativo strumentale	–
No. 12	Corale	–

A kompozíció egészének felépítése a barokk oratóriumokra emlékeztet, témája – a magyarság szenvedéstörténete – révén pedig a korabeli passiókat is eszünkbe juttathatja. Ugyanakkor nem csupán a személy, az egyén, hanem egy egész nemzet passióját beszéli el. A magyar történelem eseményei főként konkrét említés nélkül, általánosságban merülnek fel az alapul vett szövegrészletekben. Az egyetlen kivétel Mohács, mely a második rész nyolcadik számában, a *Coro drammatic*óban kerül középpontba. A szöveg sejteni engedni, hogy Mohács mint valamifajta végsőkig meghatározó esemény, az egész műben végighúzódik akkor is, amikor nem nyilvánvaló a jelenléte. Példaként említhetjük, hogy a *Coro drammatico* első szövegsorában a „százados átok" kifejezés már korábban is megjelenik, az ötös számú *Duetto* szövegének pedig meghatározó fordulataként bukkan fel. A mohácsi tragédiát megfogalmazó tétel zenei anyaga, a szöveg nélküli, ezért mintegy testetlen kísértet-zene a kilencedik számban, a *Recitativo e ariosó*ban szintén visszatér.

A központi helyen szereplő szakasz, mely nyíltan foglalkozik Mohács jelentőségével, a zenei anyagok hasonlósága és a sűrű motivikus összefonódások alapján az oratórium hetedik és nyolcadik számából áll. Az imitációkkal tűzdelt zenekari *Sinfonia* a barokk oratóriumokra jellemző szerkesztésmódot tükrözi, zenei anyaga sokszor szekvenciákba rendeződik, illetve a kisszekund mint a fájdalom kifejezése is a barokk zene fordulataiig vezethető vissza. Szünet nélkül, *attacca* kapcsolódik, sőt szinte észrevétlenül átfolyik a *Sinfonia* a kórustételbe: az alt szólam belépése előtt a partitúra külön nyomatékosítja, hogy az énekszólam a második hegedű dallamát folytatja.[56] A tétel címéhez híven ez az oratórium leginkább egzaltált szakasza, az egyetlen olyan tétel, melyben *appassionata* előadói utasítással találkozhatunk. A benne alkalmazott újszerű technikák, a zene és a beszéd vagy a természeti hangok, zörejek határvidékére vándorló megoldások, így például a *Sprechgesang* vagy az ütőhangszeres forte megszólalás mind a formabontást, a korlátokat átszakító érzelmi töltetet erősítik. A nemzeti tragédiát szavakba öntő, markáns, felkiáltásszerű szakaszok ellenpólusaként szöveg nélküli kórusrészlet, a zenekar hosszan tartott akkordjai fölött sűrű dinamikai hullámzással, folyondárszerűen ide-oda tekeredő, kavargó részlet hangzik el. „Mi már Mohácsnál meghaltunk" – énekli a kórus; szöveg nélküli megszólalása valóban mintegy szellemek hangján szólal meg.

A kitárulkozó részeket követően erőtlenül, háromszoros pianóban zárul a tétel, a „Mohácsnál" szavak a semmibe halnak el. A zenekar hangszerei közül csupán az első hegedű és az ütőhangszerek játszanak, pontosabban tartanak egyetlen, szintén a semmibe elhalkuló hangot. A lezárás különlegessége a huszonnégy részre osztott kórus, mely a partitúrában a „*Salus publicae suprema lex esto*

56 Durkó Zsolt, *Széchenyi-oratórium*. Budapest, 1985, 39.

(A nép üdve legyen a legfőbb törvény)" szövegnél jelent meg korábban. Valóban mindegyik szólam számára önálló anyaggal, mely alkalmanként csak apró eltéréseket mutat, mégsem egyezik meg teljesen. Durkó ezzel a különös egyéniesítéssel mintha a nemzetet jelenítené meg, vagy legalábbis a sokaságot, a sokféleséget, amelyben ugyan minden eshetőség egyedi, különböző, de valahogyan mindenképpen tükröződik a mohácsi tragédia traumája *(6. illusztráció)*. A kórustételt követően csembalóval és angolkürtszólóval induló *Recitativo e arioso* a barokk passiók gyászzenéinek jellemző hangzását idézi fel. Az énekes szólista megszólalásával veszi kezdetét egyfajta lassú, de feltartóztathatatlan kivilágosodás, hogy aztán a teljes kompozíció lezárásaként furcsa, szavak nélküli korálba torkolljon.

IV. ÖSSZEGZÉS

A fenti összefoglalás korántsem tekinthető teljesnek, ennek ellenére bizonyos értelemben mégis reprezentatív körképet nyújt a 20. századi magyar zeneszerzők történeti és társadalmi érdeklődésének forrásairól, természetéről, továbbá a mindenkori politikai környezet hatásának jelentőségét is sokatmondóan tükrözi. Kodály kórusművei, a *Zrínyi szózata* vagy éppen a *Mohács* egyértelműen politikai, közéleti állásfoglalásként értelmezhetők. Kósa 7. szimfóniája inkább befelé forduló, szinte önmaga számára megfogalmazott vázlat, kísérlet arra, hogy a traumatikus élményeket történelmi projekció révén oldja, dolgozza fel. Durkó Széchenyi írásainak nézőpontjába helyezkedve a magyarság tragikus történetének felidézése apropóján a jövőbeli tennivalókra, lehetőségekre irányítja a hallgató figyelmét egy felkérésre, évfordulóra komponált oratórium ünnepélyes keretei között. A történelmi személyekhez, így például Dózsához, Zrínyihez kötődő kompozíciók egyértelműen hőst választanak maguknak: az alkotás egyetlen személy kivételes cselekedeteiről, bukásáról, megdicsőüléséről szól. Mohács esetében nem egyetlen személy, hanem inkább a teljes nemzet, sőt inkább egy általános jelenség történelmi távlatba helyezett jellemzésének lehetünk tanúi. A mohácsi csata tragédiáján keresztül a hatalom utáni harc örökkévalósága és az emberi élet egyszerisége közötti szakadékkal szembesít, s az emberi civilizáció feloldhatatlannak tűnő ellentmondásairól gondolkodtat el.

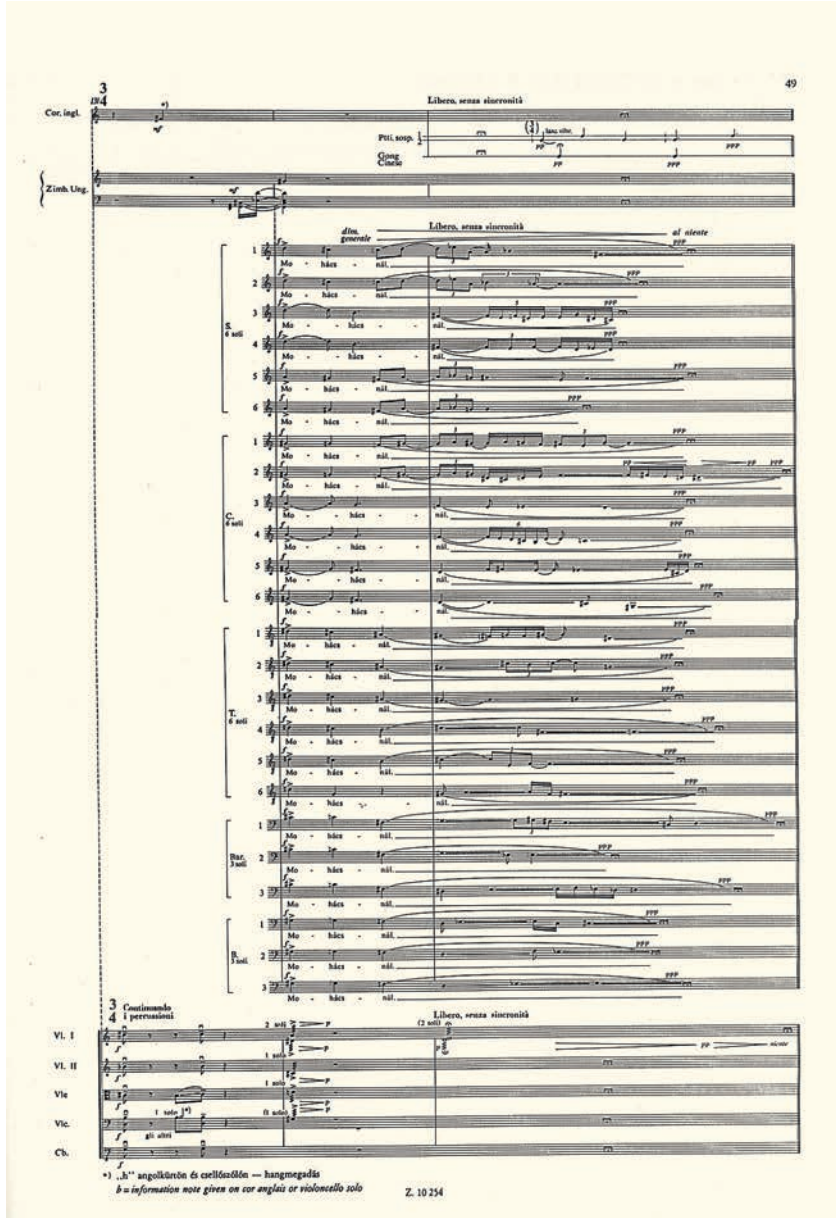

6. ILLUSZTRÁCIÓ. DURKÓ: *SZÉCHENYI-ORATÓRIUM.*
A HUSZONNÉGY SZÓLAMRA OSZTOTT, SZINTE INDIVIDUUMOKAT MEGSZEMÉLYESÍTŐ KÓRUS JELENÍTI MEG MOHÁCS MINDENT ÁTHATÓ TRAGÉDIÁJÁT. A SZÓLAMOK ZENEI ANYAGA KÖZÖS TŐRŐL FAKAD, MÉGIS MINDEGYIK MEGFOGALMAZÁS KÜLÖNBÖZIK

Hóvári János*

A MOHÁCSI CSATA KÉT EMLÉKÉVE: 1926 VERSUS 1976

A régi nagyságunk alkonyát megszemélyesítő 1526. évi mohácsi csata és az arra való méltó emlékezés (mártíromság, hősiesség, gyász és/vagy önkorbácsolás) máig hatóan, érzelmekkel telítetten, élénken él a magyar történeti és nemzeti tudatban. Ez nemcsak arról szól, hogy megfejtsük a sorsdöntő csata rejtélyeit és elmondjuk: *was ist eigentlich geschehen*,[1] hanem többnyire leginkább arról, hogy az egyes történelmi korszakok gondolkodói hogyan helyezték bele a mohácsi vereséget a magyar vagy az egyetemes történelemről alkotott véleményükbe, miként értelmezték a magyar, a kelet-közép- vagy éppen a délkelet-európai múltat. De ezek többnyire nem csupán rendi és/vagy modern nemzeti olvasatok voltak, alapos vagy alaptalan érdekpolitikai vádaskodásokkal, mentegetőzésekkel és igazságkeresésekkel, amelyek az elmúlt kétszáz évben szervesen kötődtek a nemzeti historizmushoz, a hadtörténet és a hozzá kapcsolható politika- és társadalomtörténet egymást váltó iskoláinak nézeteihez, továbbá nem kevésbé a magyar történelmi-nemzeti tudatot rendre uralni és alakítani akaró politikákhoz. A rendi patriotizmusból és a népiségből kinőtt magyar nemzeti tudatnak – katolikus és protestáns, valamint laikus felhangokkal egyaránt – megvolt a maga átörökített, megváltoztatott és megteremtett Mohácsa olyan narratívákban, amely szövegekben, képzőművészeti alkotásokban, zenében, a helyi hagyományban és a sokszor megfoghatatlan tudatalatti lelkiségben maradt ránk. Erről sokat tudunk, s a kérdéskörnek nagy szakirodalma van, amelyet az Osiris Kiadó *Nemzet és emlékezet* című sorozatában, 2006-ban megjelent kötet igen alaposan csokorba szedett.[2] Reméljük, előbb-utóbb lesz egy olyan nagy és átfogó Mohács Múzeum és Dokumentációs Központ is, amely ezt a maga sokarcúságában és őszinte nemzetféltésében igen gazdag emlékvilágot – támaszkodva a digitális kor rendkívül széles lehetőségeire – összegyűjti, feldolgozza és bemutatja okulásul az eljövendő századoknak.

---

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézetének docense.

1 Mi történt valójában.

2 B. Szabó János (szerk.), *Mohács.* (Nemzet és emlékezet) Budapest, 2006.

I. A MOHÁCSI CSATA 400. ÉVFORDULÓJA (1926)

Nem kétséges, hogy a mohácsi csata 400. évfordulójának méltó megemlékezése össznemzeti ügy volt, amelyben megvolt a maga szerepe a kormányzatnak, a tudományos életnek, Baranya vármegyének, Mohács városának és az ott élő embereknek egyaránt. A ránk maradt forrásokból úgy tűnik, hogy a döntés a 400. évforduló kiemelt, országos jelentőségű megemlékezését illetően már 1924 elején megszületett, s így kellő idő állt rendelkezésre a kitűzött célok elérésére. Ebben fontos szerepe volt a Magyar Történelmi Társulatnak, amely 1924. május 28-án tartott igazgatóválasztmányi ülésén kezdeményezte a méltó megemlékezést, s erre munkabizottságot állított fel.[3] Ez a testület készítette elő az 1926. augusztus 29-én megrendezett kegyeleti ünnepséget és a *Mohácsi emlékkönyv 1526* megjelentetését,[4] illetve az abban közreadott tanulmányok szakmai véleményezését. Nem kérdéses, hogy a Magyar Történelmi Társulat minden lépése mögött határozott kormányzati szándék állt, mivel annak elnöke (1917 óta) Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, aki 1922 és 1931 között állt tárcája élén.[5]

Nyilvánvaló, hogy a mohácsi jubileumnak akkoriban – miként előtte és utána is – több aktualitása is volt, amely különböző szakmai szervezeteket és intézményeket érintett: 1. új történeti kutatási eredményeket kellett felmutatni; 2. a mohácsi csatavesztés erkölcsi és politikai tanulságait aktualizálni kellett; 3. a nyilvánvaló Mohács–Trianon párhuzam kérdésében állást kellett foglalni; 4. a magyar–török barátságot, amely akkor külpolitikai stratégiai kérdés is volt, fenn kellett tartani a nyilvánvaló történelmi evidenciák ellenében is; 5. politikai gesztust lehetett kinyilvánítani a délszláv térség felé; 6. a mohácsi főtérnek méltó emlékezeti hellyé kellett válnia; 7. a helyi történeti hagyomány, a csatatér tárgyainak biztos őrzését és bemutatását biztosítani kellett; 8. Mohácsnak országos rendezvények gazdájának kellett lennie.

A mohácsi emlékezés már a 19. század vége óta vizualitással rendelkezett. Három emlékhely is volt a város területén vagy annak közelében. Ezek közül a legrégebbi az egykori csatatér közelében Szulejmán szultán emlékhelye volt, az úgynevezett Törökdomb s rajta egy győzelmi pavilon, amelyet 1687-ben, a visszafoglaláskor a jezsuiták római katolikus kápolnának szenteltek fel. Lehet, hogy ezt a jezsuiták már 1773. évi feloszlatásuk előtt magára hagyták. E helyet azonban az itteni nép ismerte, ahogy az azt látogató boszniai muszlimok is. 1926-ban a török követ, a központi ünnepségeket követően, itt is emlékezett.[6] A másik emlékhelyet, a Fájdalmas Szűz kápolnát, a mellette lévő kálváriával és temetővel

3 Lukinich Imre, Főtitkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1926. évi működéséről. *Századok* 61–62 (1927–1928) 212–213.

4 Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Budapest, 1926, 367.

5 Ujváry Gábor, *„Egy európai formátumú államférfi". Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Budapest, 2014, 45–47.

6 Pap Norbert–Fodor Pál–Kitanics Máté–Morva Tamás–Szalai Gábor–Gyenizse Péter, A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 40:2 (2018) 325–345.

Király József pécsi püspök[7] 1816-ban építtette a mohács-eszéki út mellett. Erről a helyi hagyomány azt tartotta, hogy közel volt az egykori csatatérhez, s ezért is nevezték el a mohácsiak „Csatatéri emlékkápolnának". Ezt Girk György pécsi püspök[8] Hild Józseffel átépíttette, felszentelésére 1858. augusztus 29-én került sor. Előzőleg, 1856-ban a városi püspöki palotából ide hozták át Dorffmaister István két festményét a két mohácsi csatáról. Ezt 1908-ban – hogy a csatateret Sátorhely felé be lehessen látni – egy Pilch Andor nevű pécsi építész[9] által készített orientális toronnyal egészítették ki.[10] A harmadik emlékhely egy domborművel díszített emlékoszlop volt II. Lajos király halálának feltételezett helyén, a Csele-patak Dunába ömlésének közelében. Ennek első változatát az 1848–1849-es szabadságharc egyik Mohácson rejtőzködő hőse, Turcsányi Soma még a kiegyezés előtt, 1856-ban állíttatta (majd 1864-ben átalakította).[11] Ezt a mohácsiak Saratko Albin[12] és Kiss György szobrászművészekkel a millenniumot követően átépíttették. Avatására 1899. augusztus 29-én került sor.[13] A mohácsi emlékezetvilág emléktere így egy Dunával párhuzamosan futó, az egykori Buda–Eszék hadiutat többé-kevésbé követő vonalra került rá, amelynek mindegyik eleme több kilométerre volt Mohács főterétől. Azaz a magyar sorsforduló nevét viselő város központja ezen emlékjelek és emlékhelyek rendszeréből kiesett, s ez máig ható problémákat vet fel. Ez még akkor is így van, ha a helyi lakosok jól tudták és tudják: a 16. századi és a 20. századi Mohács nem ugyanazon a területen feküdt.[14]

A Trianon következtében fontos határvárossá és folyami kikötővé előlépett Mohácsnak, amely 1918. november 14-től 1921. augusztus 18-ig szerb megszállás alatt állt,[15] s amely 1924-ben városi jogot kapott, továbbá a szerb megszállást kö-

7 1807–1825 között volt pécsi püspök.

8 1852–1868 között volt pécsi püspök.

9 Kalász Gyula, Adatok Pilch Andor pécsi építész munkásságához. In: Varga Lajos–Vonyó József (szerk.), *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.* Pécs, 2002, 85–92.

10 Boros László, Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei. In: Ódor Imre (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből. A település 900. évfordulójára.* Mohács, 1993, 251; Hancz Erika–Nagy Kálmán, *Magyarország kincsestára... Az oszmán kori Mohács/Ottoman Mohács/Osmanlı Dönemi'nde Mohaç.* [Szombathely,] 2016, 37–39.

11 Ennek azonban volt előzménye. Péteri Takács József (1767–1821) irodalmárnak 1797-ből fennmaradt egy feljegyzése. Ez év szeptemberében, mint Esterházy László nevelője, tanítványával Mohácson járt, s minderről a következőket vetette papírra: *„ki küldött a Püspök ur* [ti. Esterházy László Pál] *maga lovain azon helyre, ahol a közönséges vélekedés szerint veszett el Lajos király. Most azon patak egészen ki volt apadva a nagy szárazság miatt, egyébkor malmot hajt ott a víz. Láthatni még ott az oszlopnak alsó márványkövét, melly régenten a szomorú esetnek emlékezetére volt emelve, s amellyet meg akar újítani ő Excellentiája."* Galavics Géza, Dorffmaister István történeti képei. In: Kostyál László–Zsámbéky Monika (szerk.), *„Stephan Dorffmaister pinxit". Dorffmaister István emlékkiállítása.* Zalaegerszeg, 1997, 84; B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 470.

12 Sajnos rá vonatkozó életrajzi adatokat mind ez ideig nem találtam.

13 Boros, Mohács építészeti, 254; Hancz–Nagy, *Az oszmán kori Mohács,* 36–41.

14 Erdősi Ferenc–Lehmann Antal, *Mohács földrajza.* Mohács, 1974, 251–263.

15 Nagy Kálmán–Lőrincz Árpád, *A szerb betelepülés és a szerb megszállás (1918–1921) rövid története Mohácson.* Szombathely, 2018, 45, 132–135; Horváth Kázmér ezt 1918. november 15. és 1921. augusztus 26. közé teszi. Úgy vélem, hogy az ő dátumai a magyar kivonulás és bevonulás napjai. Horváth Kázmér, Mohács multja és jelene. In: Kalotai László (szerk.), *Pécs-Baranyai ismertető.* Pécs, 1934, 67. A kérdéskörről részletesen: *Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével.*

vetően ismét járási székhely is lett, új középületekre volt szüksége.[16] Mindenekelőtt megfelelő városházára, amelynek megépítéséről Mohácson már legalább egy évtizede vita folyt. Végül eldőlt, hogy annak helye nem a Korona Szállóval átellenben lévő saroktelek lesz, hanem a vásározók által használt nagy tér, amelynek keleti oldalában ott állt már az elegáns iskolai épület. A városháza építése 1924-ben kezdődött és 1928-ban fejeződött be.[17] Tervezője az eklektikus szecessziós orientalizmust követő Árkay Aladár volt. Ez az épület az újonnan kialakítandó főtérnek, a Széchenyi-térnek meghatározó épülete lett. Vele szemben az ünnepség idején tették le a mohácsi hősökre emlékező Fogadalmi templom, teljes nevén Magyarok Nagyasszonya fogadalmi és emléktemplom alapkövét.[18] Dr. Rüll János kórházigazgató főorvos,[19] miután felesége súlyos betegségből gyógyult fel, 1901 januárjában 200 koronás felajánlást tett a mohácsi főtéri római katolikus templom, egyben a mohácsi hősök emléktemploma megépítésére. Ez tekinthető az első alapítási fogadalomnak.[20] Ezt karolta fel Frey János mohácsi apátplébános, s a településsel együtt gyűjtést kezdeményezett.[21] Az építkezés azonban nehezen indult meg. Az alapkő letételére a mohácsi csata 400. évfordulójának megemlékezései közepette került sor. Árkay Aladár koncepciója és tervei azonban csak 1929-re álltak össze. A projekt két célt tűzött maga elé. Egyrészt, hogy megépüljön a Fogadalmi templom a mohácsi hősök és mártírok szimbolikájával, másrészt, hogy ehhez kapcsolódóan létrejöjjön a két mohácsi csata emlékműve, pontosabban emlékegyüttese. Egy-egy jobb- és baloldali árkádsort terveztek, amely 25 oszlopon áll (ennyi vármegye maradt Trianon után), az előterében pedig felállították volna II. Lajos szobrát. Horváth Kázmér, a Fogadalmi templom építőbizottsága titkára szerint az 1526-os ütközet hősei közül az árkádok alatt a következők kaptak volna szobrot: Szalkay László esztergomi, Tomori Pál kalocsai érsek, Perényi Ferenc váradi, Móré Fülöp pécsi, Paksi Balázs győri, Csaholi Ferenc csanádi püspök, valamint Szapolyai György, Drágffy János, Országh Ferenc, Perényi Péter, Batthyány János [nyilván Ferenc], Perényi Gábor,

Milan Glibonjski visszaemlékezései. (Források Pécs történetéből, 2.) Fordította, a bevezetőt, a jegyzeteket és a névmutatókat írta, a kötetet szerkesztette Hornyák Árpád. Pécs, 2006, 141.

16 Mohács a török hódoltság előtt a pécsi püspökség mezővárosa volt, és 1703-tól ismét az lett a jobbágyrendszer megszűntéig (1851). Ezt követően nagyközség, de járási székhely is. A város polgárai 1923-ban kezdeményezték településük várossá nyilvánítását. A belügyminiszter az erről szóló határozatát 1924. április 25-én hozta meg. Az első tisztikart 1924. szeptember 24-én választották meg, amely október 1-én kezdte meg munkáját. Horváth, Mohács multja és jelene, 67.

17 Boros, Mohács építészeti, 254–255.

18 A templom nevét a pécsi püspökség 2016-ban Magyarok Nagyasszonya plébánia és emléktemplomra változtatta.

19 Rüll János orvos mohácsi német volt. Felesége Sey Sylvestrin, testvére Rüll Béla ügyvéd volt, aki 64 éves korában az 1926-os mohácsi ünnepségek előestéjén hunyt el: Hírek. *Dunántúl* 16:192 (1926. augusztus 26.) 4.

20 Boros, Mohács építészeti, 255; Tihanyi János, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom története*. Mohács, 1950.

21 Horváth Kázmér, A mohácsi csata emlékműve. In: *Városkultúra. Városfejlesztési és Idegenforgalmi Folyóirat. A Magyar Kulturális Egyesületek Orsz. Szövetségének Hivatalos Lapja* 9–10:225–226 (1936. május 31.) 106–108.

Bánfi Zsigmond, Frangepán Mátyás, Gnojinszky Livhart.[22] Arról, hogy az 1687. évi ütközet hősei közül kinek a szobrát kívánták elkészíteni, eddig nem találtam adatot. A mohácsi hagyomány úgy tartja számon, hogy a templom mellé épült volna egy magas kilátó is, ahonnét be lehetett volna látni a csatateret is. Ez számos tervrajzon jól látható.[23]

A mohácsiak a 19. század második fele óta gyűjtöttek különféle régészeti emlékeket. Ezek között számos olyan tárgy is volt, amely a mohácsi csatatéren került elő. Mohácsi helytörténészek és más helyi vezetők összefogásával 1923. augusztus 12-én megalapították a II. Lajos Múzeumi Egyletet, amelynek elnöke Margitai (Millich) Lajos főszolgabíró, később polgármester és Rüll Béla ügyvéd volt. Erről a minisztériumi jóváhagyást 1925-ben kapták meg, s vele együtt azt az engedélyt is, hogy tárgyaikat az „állami polgári iskola épületének egyik helyiségében" helyezzék el. A gyűjtemény vagy annak egy része azonban 1926-ban már látható volt a Korona Szálló egyik termében, majd 1927-ben az 1882 óta a mohácsiak tulajdonában lévő püspöki kastélyban helyezték el.[24] A jubileumhoz kötődő helyi igyekezetnek köszönhetően tehát a mohácsi csatának 1925-től múzeuma van a városban.[25] Ez a jelenlegi Kanizsai Dorottya Múzeum jogelődje, amely a mohácsi halottakat eltemető siklósi várúrnő nevét 1953-ban vette fel.[26]

A Mohács-emlékév rendezvényei a városban valamivel több mint két hétig tartottak: 1926. augusztus 20-án kezdődtek és szeptember 5-én fejeződtek be.[27] Szent István napján a város díszközgyűlést tartott. Ezt követően nyílt meg a „mohácsi áll[ami] polgári és a belvárosi elemi iskolák termeiben és belterületein" öt kiállítás: mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, kulturális és népművészeti.[28] Az ünnepségek augusztus 20-án reggel tábori szentmisével kezdődtek a Fogadalmi templom építésére kijelölt helyen, amelyet Frey János mohácsi apátplébános mutatott be, s amelyen Fischer Ferenc[29] főispán és Margitai Lajos polgármester is részt vett.[30] Ezt követően került sor a város ünnepi díszközgyűlésére, amelyen a polgármester párhuzamot vont Mohács és Trianon között: „Ha a négyszáz év előtti mohácsi sírból is életre keltünk, úgy Trianonból is lesz feltámadás!"[31] Ezt követően terjesztette elő Lipokátics János főjegyző, hogy Mohács városa minden év augusztus 29-ét városi fogadalmi napként ünnepelje meg, amit a városatyák

22 Horvát, A mohácsi csata emlékműve, 108.
23 Nagy Kálmán mohácsi történelemtanár és helytörténész közlése.
24 http://www.kanizsaidorottyamuzeum.hu; utolsó letöltés: 2019. június 20.
25 Itt helyezték el az egyéb, főleg római kori tárgyakat is, amelyet Mohácson és környékén kerültek elő.
26 http://www.kanizsaidorottyamuzeum.hu; utolsó letöltés: 2019. június 20. Mindehhez lásd még Hasanović-Kolutácz Andrea tanulmányát a jelen kötetben.
27 A jubileumi ünnepségek programja. In: *Mohács R. T. Város Évkönyve 1926.* Mohács, 1927, 150–151; B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 528.
28 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 528.
29 1929-től Keresztes-Fischer Ferenc, 1931–1935 és 1938–1944 között a Magyar Királyság belügyminisztere.
30 A mohácsi kiállítás megnyitása. Városi díszközgyűlés. *Dunántúl* 16:189 (1926. augusztus 22.) 5.
31 Uo.

elfogadtak.[32] Ekkor hoztak határozatot a Fogadalmi templom felépítéséről is.[33] Ezt követően Fischer Ferenc főispán – Habsburg Albrecht királyi herceg nevében – megnyitotta a városban létrehozott ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági kiállítást, „amelyek munkásságukkal nemzeti újjáéledésünk várva várt korszakát készítik elő".[34]

A város augusztus 21-én Országos Iparoskongresszusnak adott helyet. Augusztus 22-e, amely vasárnapra esett, a „Katholikus nagy férfizarándoklat" napja volt. „Az ország szívéből, a Dunántúl minden részéből tömegek özönlöttek a 400 éves mohácsi temetőhöz nyílt hitvallást tenni a magyar feltámadásról. Mint gátat tört áradat hömpölygött a tömeg a vasúti és hajóállomásokról a fogadalmi templom kijelölt helyén emelt tábori oltárhoz."[35] Augusztus 25-én nyílt

32 A mohácsi kiállítás megnyitása. Városi díszközgyűlés. *Dunántúl* 16:189 (1926. augusztus 22.) 5. Ennek jegyében még 1944. augusztus 29-én is volt mohácsi megemlékezés. A *Dunántúl* vészjósló vezércikkében 1944. augusztus 30-án a következőket olvashatjuk: „Mohács intő tanulsága kísért ezekben a nagy történelmi napokban. A mohácsi csatáé, amelynek emlékezete él halványodóban, a jobb napok idején elmosódóan, de lappangva azért kell, hogy éljen a magyar tudat alján. Akkor is nagy megpróbáltatások szakadtak a magyarságra és bár történelmietlen, de mindig felvetették, most is felvetik a kérdést: mi történt volna, ha… Mi történt volna, ha a Magyarországra szakadt veszedelemben nem ellentétes törekvések és szándékok, hanem a magyarság történelmi fordulójának felismerése tölti el minden magyar ember szívét és a mohácsi mezőn nem csak egy maroknyi hadsereg, a hirtelen előreráncigált laikus fővezérrel az élen fogja fel a török árt? Jobb napokban magyar szokás ezeket a magyar történelemben önként adott tanulságokat elfeledni, annak ellenére, hogy az élet sajnos mindig hoz olyan helyzeteket, amelyeket a történelem segítsége, tanításának megszívlelése nélkül megoldani alig, vagy legalábbis csak rosszul lehet. Ma, megint ilyen történelmi sorsforduló szakadt ránk, égzengéssel, mindent elsöpréssel fenyegető viharral. Akarva akaratlan oda kell menekedni az élet nagy tanítómesteréhez, a történelemhez és az éppen időszerű mohácsi csata nagy tanítását felidézni! Akkor is, a magyar történelem során nagyon sokszor, az egyet nem értés, a szétfutó szándékok, vitték zátonyra a nemzet hajóját. A pártoskodás sárkánya nagyon szeretett magyar vérrel hízni és a mohácsi nagy napok alatt 150 évre nyelte el a magyarság reménységét. Ady Endre, a magyar vátesz, jól látta meg döbbenetes erejű versében: Nekünk Mohács kell címűben, hogy a magyar jelleg akkor talál önmagunkra, ha a baj már ránk szakadt, az ár már elmosta lábunk alól a biztos talajt. Jó lenne, egyszer már, ha a veszedelem bekövetkezése előtt számolnánk fel ellentmondó, szétágazó szándékainkat, tennénk félre egymásközti ellentéteinket és majd utána, amikor az új helyzet teljesen kialakult és azzal teljes mellel, senki a küzdelem mezejéről ki nem maradva, számolnánk fel a hibákat és az egész nemzet helytállása után megint egy emberként próbáljuk meg az újat? Mi lenne? Kétségtelen és jámbor szándékként minden magyar ember lelkében ott ég a vágy, hogy ezeket a nagy időket ilyen lelkileg egybe forrva vészeljük át. Az sem vitatható, hogy az idők olyanok, hogy ezt az összefogást megkövetelik. A sokszor hangoztatott tizenkettedik óra jelére futott a nagy mutató. Mohács, a magyar pusztulás megindítója, ott lebeg sötét árnyékaival a magyar élet előtt, hogy elrettentsen a pártoskodástól, a széthuzástól. Ki meri vállalni, hogy nem hallgat erre az intésre és a mohácsi nagy tanítás mellett zárt lélekkel, tanulni nem akaró szándékkal megy el? Mohács elmult. De emléke figyelmeztet: magyarok fogjunk össze, hogy elkerüljük az új Mohácsot!" *Dunántúl* 34:196 (1944. augusztus 30.) 1.

33 A város a templom építésére 100 millió koronát szavazott meg. Prakatur Tamás közölte, hogy Zichy Gyula kalocsai érsek és Virág Ferenc pécsi püspök is 100-100 millió korona felajánlást tett.

34 *Dunántúli Napló* 16:189 (1926. augusztus 22.) 5.

35 Az ország katolikusainak emlékünnepe a mohácsi síkon. *Dunántúl* 16:190 (1926. augusztus 24.) 1.

meg az Országos Gazdanap jószágkiállítással.[36] 26-án Mohácson a pécsi egyházmegyei tanítók tartottak kongresszust. Augusztus 27-e Református Nap volt.[37] Az augusztus 29-i főnapot követően, 30-án Mohács adott helyet a Magyar Városok Országos Kongresszusának; szeptember 1–2. között a Vármegyei Tisztviselők Országos Kongresszusának; szeptember 4–5-én pedig az OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) és a Baross Szövetség kongresszusának.[38] A fentiekből jól látszik, hogy Mohács ezekben a napokban a nemzeti figyelem középpontjába került, jóllehet az akkori közlekedési viszonyok között ennek csupán dél-dunántúli, regionális jellege lehetett. Annak köszönhetően azonban, hogy Mohács és Budapest között állandó hajó-összeköttetés volt, a fővárosi érdeklődőket és érintetteket is várhatták Mohácson, s amennyiben szállást tudtak adni nekik, akár több napra is.

A *Dunántúl* címlapján 1926. augusztus 22-én, vasárnap, vezércikk jelent meg Mohácsról, amelyet minden bizonnyal a főszerkesztő jegyzett: „Mi is volt Mohácsnál? Visszavonás, magyar egyenetlenkedés s hősi elszántság. Erények és bűnök, amelyek annyiszor voltak tömegsírjai a magyarnak, de sohasem oly rettentő végzettel, mint Mohácsnál. Elvéreztek a nemzet fiai, nagyjai s a királyi fő is a porba hullt. Végigszántott rajtunk a vész, végigtombolt rajtunk a vihar s mintha a vészviharban az Isteni Magvető vetette volna bele a magyarság újjáéledő magját; minden idők végzivatarjaiból, újjáéledt a magyar. Mohács nemcsak a temetőt jelenti, de a feltámadást is. A magyar önmagában és önmagáért hordozta végzetét s épen, mert önmagáért s önmagában bírta a multat és jövendőt: voltak, vannak és lesznek még mohácsai, de a magyar nemzet tölgyfájának törzse örökéletet adó lesz. […] A magyar nemzet sok évszázados ünneplőt ül a mohácsi vészes napokban s valami van az Isten rendelésében, hogy míg a mult mohácsi vészének emlékét keressük, addig itt van, benne élünk és égünk a magyar nemzet legújabb mohácsi vészében: a trianoni mohácsi vészben. Európa szeme rajtunk! Azt a mohácsi vészt, Európa civilizációjáért szenvedtük át, ezt a mohácsi vészt Európa civilizációja mérte ránk. Magyar vándor! állj meg egy pillanatra Mohácsnál, mert ha a régi Mohácsból volt újjáéledés, úgy ebből is [ti. Trianonból] leend feltámadás."[39]

Orsenigo Cesare pápai nuncius 28-án vonattal utazott Pécsre, s másnap Virág Ferenc pécsi püspök társaságában gépkocsin érkezett Mohácsra. Habsburg Albrecht királyi herceg, aki a sátorhelyi uradalom tulajdonosaként voltaképpen saját birtokára ment, már augusztus 28-án Mohácson volt, és még aznap, a főispán kíséretében megtekintette a kiállításokat.[40]

---

36 Baranya és Pécs ipartermékei a mohácsi kiállításon. *Dunántúl* 16:192 (1926. augusztus 26.) 2; 16:193 (1926. augusztus 27.) 2. A mohácsi kiállítások díjnyerteseinek listája: *Dunántúl* 16:198 (1926. szeptember 2.) 4.

37 *Dunántúl* 16:198 (1926. szeptember 2.) 4.

38 Uo.

39 Mohács. *Dunántúl* 16:189 (1926. augusztus 22.) 1.

40 A pápai nuncius ma este Pécsre érkezett. Albrecht kir. herceg Mohácson. *Dunántúl* 16:195 (1926. augusztus 29.) 1.

A Magyar Történelmi Társulat ünnepi díszülését 1926. augusztus 28-án tartotta a városban. A Magyar Rádióban 1926. augusztus 29-én, 9 órakor Huttkay Lipót tartott emlékbeszédet a „mohácsi vész 400-as évfordulója alkalmából".[41]

1926. augusztus 29-e vasárnapra esett. Miként a korabeli filmhíradó is megörökítette, Horthy Miklós kormányzó és kísérete a reggeli órákban a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság Zsófia Hercegnő nevet viselő oldalkerekes gőzhajójával[42] érkezett meg a mohácsi kikötőbe.[43] (Korábban Mohács szerb uralom alóli felszabadulása után, 1921. október 7-én járt a településen.)[44] A vendégeket – az ünnepélyes katonai fogadást követően – Janky Kocsárd lovassági tábornok, a Honvédség főparancsnoka, Fischer Ferenc, Baranya vármegye főispánja, valamint Margitai Lajos polgármester a főtéren kialakított szabadtéri ünnepség díszsátrához vezette. A megemlékezés első meghatározó aktusaként Zichy Gyula kalocsai érsek[45] Virágh Ferenc pécsi püspök jelenlétében megáldotta és beszentelte az épülő templom alapkövét. A Fogadalmi templom építése azonban csak 1929-ben kezdődött el. Alapzatában elhelyezték minden magyarországi település földjét. A városházát is építő Árkay Aladárnak[46] és fiának, az 1933-ban apja örökébe lépő Árkay Bertalannak a terveiből nagyon sok minden nem épült meg. Az építkezés helyzetéről Horváth Kázmér 1936 elején a következő helyzetjelentést adta: „A Fogadalmi templomban Szent László kápolnája Gömbös Gyula és a Honvédelmi Minisztérium adományának köszönhetően hamarosan elkészül. Szent István kápolnájához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatást adott, de nem eleget. Ez a helyzet Szent Gellért kápolnájával is, amelynek legfontosabb támogatója Glattfelder Béla csanádi püspök. A Szent Imre, a Szent Erzsébet és a Boldog Margit kápolna építése jelentős forráshiánnyal küzdött."[47]

---

41 *Dunántúl* 16:195 (1926. augusztus 29.) 6.

42 A gőzhajót 1945-ben átnevezték „Szabadság"-ra, s a hajó az 1960-as évek végéig teljesített szolgálatot a Duna budapesti szakaszán. A csepeli kikötőben 1967-ben bontották el. Kandra Lajos tengerész szíves közlése.

43 A kormányzó gőzösét, a Zsófia Hercegnőt három külön hajó kísérte: az Erzsébet Királyné (rajta 800 levente), a Deák Ferenc és a Szent István (menetjegyes utasokkal), amelyek kora reggel érkeztek, és késő délután indultak vissza Budapestre. Lásd: A mohácsi vész 400 évfordulójának előestéjén. Az ünnepségek programja. *Dunántúl* 16:194 (1926. augusztus 28.) 3. Horthy Miklós mohácsi látogatásának alapos és remek elemzését, nemcsak a jugoszláv-kérdés vonatkozásait, mint írása címéből gondolhatnánk, Vizi László Tamásnak köszönhetjük: Vizi László Tamás, „Hiszem és remélem, hogy […] hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés." Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. *Közép-Európai Közlemények* 6:4 (2013) 7–38.

44 Nagy–Lőrincz, *A szerb betelepülés,* 147.

45 Zichy Gyula 1912. április 14-től 1925 nyaráig volt pécsi püspök. Utódját, Virágh Ferencet a Szentatya 1926. május 6-án nevezte ki. Zichy Gyula azonban már 1923-tól, pécsi püspöksége meghagyásával, a kalocsai főegyházmegye apostoli adminisztrátora is volt. Érseki kinevezésének időpontja: 1925. augusztus 31.

46 Árkay Aladár kiváló építész volt. Olyan épületek fűződnek a nevéhez Budapesten, mint például a Budai Vigadó (1896–1899), a fasori református templom (1911–1913), a városmajori római katolikus templom (1922–1923), valamint a városmajori Jézus Szíve-plébániatemplom. Mohácsi építészeti tevékenységéről: Boros, Mohács építészeti, 255–257.

47 Horváth, A mohácsi csata emlékműve, 107.

A helyzet a későbbiekben sem sokat változott, így a templom tulajdonképp önmaga torzója lett. Belső díszítését illetően is – Árkayné Sztehlo Lili remek üvegablakaival – inkább kötődik a magyar szentkultuszhoz és az 1938-as Szent István-emlékévhez, mint a mohácsi csatához. Felszentelésére 1940. augusztus 29-én került sor.[48]

A nagy műveltségű Zichy Gyula érsek, aki pécsi püspökként a templom építését leginkább szorgalmazta, az alapkőletételt követően szentmisét mutatott be. Szentbeszédében párhuzamot vont Mohács és Trianon között, kiemelve, hogy mindkettőt az okozta, hogy a magyar nép elfordult a vallástól: „Istenbe vetett rendületlen hit nélkül s az azon alapuló összetartó hazaszeretet nélkül nincs és nem is lehet nemzeti jövő, nem lehet feltámadás, hanem csak pusztulás. Trianont is a hitnek és a magyar léleknek az alámerülése előzte meg és ennek következményeként sötét éjszaka borult a nemzetre. Ma azonban dereng egy szebb jövőnek hajnala, mert okulni akarunk Mohácson. Újra magyar, újra férfi, újra keresztény akar lenni a magyar, s ez egyedüli útja és lehetősége egy szebb és boldogabb jövőnek."[49]

A mohácsi ünnepség fő szónoka Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. A történelem iránt igen fogékony gróf nagyobb tragédiának tartotta Mohácsot, mint Trianont. Az előbbihez vezető úton a következőket hangsúlyozta: a „Mohácsot megelőző évtizedek hazánk történetének legszomorúbb korszakát alkotják. Ebben az időben ütöttek ki legjobban faji hibáink, melyek mindig lappangnak soraink között, s melyek egyedül nyújtják magyarázatát annak, miként fordulhat időnként sorsunk oly rosszra, azoknak a tündöklő nemzeti erényeknek ellenére is, melyeket még ellenfeleink sem vitathatnak el tőlünk. […] A vesztett csaták legfőbb esetben logikus következményei a megelőző idők elhibázott belpolitikájának és külpolitikájának. És ha áll ez a tételem, akkor ennek az egész magyar történelem folyamán a legjellemzőbb példája a mohácsi vész."[50] De a miniszter szemében Trianon kisebb rossz volt, mint Mohács, mert úgy gondolta, hogy a magyar nemzet az előbbiért képes lesz revánsot venni: „Trianon Mohácshoz fogható nemzeti szerencsétlenség, de ma mégsem olyan sötét a láthatár. Akkor a színmagyar terület került török iga alá s a magyar hatóságok és műveltség a nemzetiség lakta Felvidékre és Erdélybe vonult vissza. Ma megmaradt nekünk a tősgyökeres Dunántúl és a szinte magyar Alföld áldott földje. És a katasztrófák egész sora után is meg tudtuk tartani egységünket s hozzáláthattunk a rekonstrukcióhoz, míg a 160 évre nyúlt török uralom idején eleink erre alig gondolhattak."[51] Klebelsberg önbizalma, hogy Trianon előbb-utóbb múló emlék lesz, a mából nézve naivitásnak tűnik. Az akkori magyarok azonban bíztak abban, hogy a magyar revánsra belátható időn belül lehetőség nyílik. Klebelsberg szavait e sorok írója úgy értelmezi, hogy a miniszter etnikai alapú revíziót kívánt volna sikerre vinni.

48 Boros, Mohács építészeti, 255–256.
49 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 529.
50 Uo.
51 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 531.

Az 1926-os esztendő egyébként a Trianon-trauma kezelésében az első sikeres év volt. 1926. június 9-én a Népszövetség Tanácsa megszüntette a magyar államháztartás pénzügyi ellenőrzését, s ezzel az ország visszanyerte költségvetési önállóságát. Július 23-án – hozzávetőlegesen egy hónappal a mohácsi ünnepségek előtt – a magyar pénzügy- és belügyminiszter több mint 2 millió fontos kölcsönt vett fel Londonban a közművek és az úthálózat fejlesztésére. Klebelsberg mint kormánytag jól tudta, hogy megkezdődött az új pénz bevezetésének előkészülete: december 27-én hozták forgalomba a pengőt és annak váltópénzét, a fillért. A sikeres bethleni konszolidációt még a frankhamisítási botrány sem tudta kisiklatni. Klebelsberg említett Trianon-felfogása mögött ez a bizalomerősödés állt,[52] amelynek külpolitikai üzenetét az emlékünnepség politikai tartalmának kigondolói Horthy kormányzó megszólalásában helyezték el.

Klebelsberg legmeglepőbb mohácsi gondolata a Tomori Pál és Tisza István közötti párhuzam felvetése, sőt kimondása volt: Tomori Pál „a nagy magyaroknak ahhoz a típusához tartozik, akiknek, amidőn a nemzettől a katasztrófát elhárítani nem tudták – Vörösmarty szavaival élve – volt bátorságuk a nagyszerű halálhoz. Sorsa Batthyány Lajoséhoz és Tisza Istvánéhoz hasonlatos."[53] A néhai hadvezérrel és kalocsai érsekkel kapcsolatban nagyon fontos – máig érvényes és meg nem valósult – kívánalmat fogalmazott meg: „Történelmünknek revideálni kell fölötte ítéletét, a magyar haza legnagyobb fiai közé tartozik."[54] Ezt követően így összegezte Tomorival kapcsolatos gondolatait: „Ő jól tudta, hogy Magyarország teljes készületlenségében a török túlerőnek képtelen ellenállni, ezt ismételten jelentette Budára, a végén pedig azt ajánlotta a királynak, hogy még adófizetés árán is sürgősen kössön békét a szultánnal.[55] Pár napra rá, már

52 Romsics Ignác, *Ellenforradalom és konszolidáció.* (Magyar História) Budapest, 1982, 174–186, 195–198. A konszolidáció eredményéről Bethlen István miniszterelnök 1926. szeptember 24-én a Somogy vármegyei Inkéről írt miniszterelnöki levelében, amelyet a kormányzó nem fogadott el, a következőképp fogalmazott: „Azt hiszem, hogy távozásom ma nagyobb bajt nem okozna. Pénzügyi helyzetünk oly szilárd, hogy lemondásom legfeljebb múló és kisebb kellemetlenséget okozhatna, de ez is kétséges. A belpolitikai konszolidáció oly erős, hogy ma más kormány, ha azon az úton halad, amelyen a jelenlegi kormány járt, játszva viheti tovább az ügyeket. Most nem akarok az utódlás kérdésébe mélyebben belebocsátkozni, hiszen erről majd szóval többet, de csak néhány nevet sorolok fel, akiknek akármelyike alkalmas volna arra, hogy kormányelnöki állást betöltse. Klebelsberg, Hadik, Vass, Scitovszky Béla, Károlyi Gyula, mind képesek és többé-kevésbé alkalmasak is lennének ezen szerepre." *Horthy Miklós titkos iratai.* Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1962, 66–67.

53 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 530.

54 Uo.

55 A miniszter itt valószínűleg arra céloz, hogy Tomori Pál 1526 márciusának első napjaiban, amikor már hónapok óta tudott a Magyarország ellen induló hadjáratról, találkozott a fogva- vagy őrizet alatt tartott szultáni követtel, Behrám csausszal. Antonio Giovanni da Burgio erről 1526. március 5-én kelt levelében a következőképp tudósította a Szentszéket: *„Amióta a lengyel követ itt járt, a magyar urak nagyon szeretnék a békét a törökkel. A minap Tomori lement egy szomszédos faluba, s ott találkozott Behram csausszal, azzal a török követtel, kit őfelsége a király Belgrád eleste óta fogva tart, beszélt vele arról, hogy visszanyerheti szabadságát, ha kiérdemli. Levelet íratott vele a török udvarhoz arról, hogy a király békét vagy legalább is fegyverszünetet ajánl a szultánnak, s megmondta, hogy e levélre három héten belül választ várnak a magyarok."* A forrás beszél a dip-

mint fővezér, az azonnal való megütközést sürgeti a segédcsapatok bevárása nélkül. A Tomori-probléma ismét megdöbbentően hasonlatos a Tisza-problémához. Tisza is világosan látta a világháború kedvezőtlen kilátásait, határozottan ellenezte azt, s mégis a végén kénytelen volt belemenni." Klebelsbergnél a korabeli Magyarországon kevesen ismerték jobban Tisza Istvánt, hiszen közeli munkatársa, miniszterelnökségi államtitkára volt.[56] A párhuzam azonban mind Tomori, mind Tisza vonatkozásában meglepő. Tomorit illetően azért, mert ezzel a Horthy-kor bálványozott politikusának szintjére emeli fel, akit így akár lovasszobor is megillethetne Budapest egyik meghatározó helyén. Tisza vonatkozásában pedig azért, mert Klebelsberg azt állítja róla, hogy úgy vélte: a magyar bukás megállíthatatlan. Erről később (1929-ben) a következőképp vall: „Tisza előtt a helyzet képe ekként úgy állott, hogy ha legyőznek bennünket, úgy elveszthetünk mindent, de győzelem esetén is rettegnünk kell, mert hatalmi pozíciónk és közjogi helyzetünk a monarchia keretében lehanyatlanék és paritásos dualizmusos pozíciónkból a kialakuló föderáció egy néptörzsévé süllyedtünk volna alá. […] De Tisza István akkor is férfi volt véges-végig, aki nem adott fel magából egy szemernyit sem, aki szembenézett a végzettel, a halállal és mint hős, mint mártír esett el a becsület mezején; a szó szoros értelmében beváltotta azt a mondását, hogy a nagy akciókban el kell menni a golyóig. Tiszának ez a mártírhalála erkölcsileg azonos Batthyány Lajos, Perényi Zsigmond és az aradi 13 helytállásával s amiként az 1849-i heroikus bukás volt erkölcsi alapja az 1867-es kiegyezésnek, azonképpen Tisza mártír vérében újhodott meg 1919-ben, amikor a kommunizmus összeomlott, a nemzeti Magyarország."[57] Ebből az összegzésből már kimaradt Tomori Pál neve. De jól érhető az allegória: Tomori mártír vére és a vele együtt elesett többi hősé és utódaié biztosította másfél évszázad múlva a török alóli felszabadulást.

A kultúrpolitikus gróf zárógondolatai a mohácsi beszédben a következők voltak: „De bennünk, trianoni magyarokban, kik annyi hősi halottat gyászolunk s kik annyit szenvedtünk, megvan a lelki képesség arra, hogy utólag is átérezzük a mohácsi nemzedék egész fájdalmát. Az ott elesettek közül sokan részesek voltak a katasztrófa felidézésében, de vérükkel minden bűnt lemostak, mindent expiáltak [vezekeltek]. S mi késői utódok szomorú büszkeséggel gondolunk ma a nagyszerű képre, amint az ország színe-virága, valamennyi talpig férfi, csudás bátorsággal rohan neki a túlerőnek, a szinte biztos halálnak."[58] E mondatok jól átélhetők voltak a hallgatóságnak, hiszen még elevenen élt az első világháború

lomáciai út kereséséről, de adófizetésről nem. Vö. Kiss Károly–Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.* Budapest, 1976, 116. Burgio idézett szövegét Klebelsberg és a beszédét előkészítő munkatársai a *Relationes oratorum pontificiorum – Magyarországi pápai követek jelentései 1524–26.* (Budapest, 1884) című kötetből minden bizonnyal ismerték.

56 Ujváry, *„Egy európai formátumú államférfi"*, 31–52.

57 Klebelsberg Kunó, *Jöjjetek harmincas évek! (Tanulmányok)*. Budapest, 1930, 185; ugyanez itt is: *„A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter", Gróf Klebelsberg Kunó.* Válogatta és szerkesztette Ujváry Gábor. Budapest, 2013, 20–21.

58 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 531.

emléke, s a kései – életben maradt, vagy csak épp szerencsés – bátor rohamozók közül is sokan ott ültek a közönség soraiban.

Klebelsberg nem szólt semmit az oszmánokról, még annak kapcsán sem, hogy a török követ is ott ült a főtéri díszemelvényen, de nem beszélt arról sem, hogy a magyarokon kívül számos nemzet katonája vett részt a mohácsi csatában. Neki, mint a Történelmi Társulat elnökének, igazán tudnia kellett, hogy több ezer cseh esett el hazánk védelmében. Ám Magyarország egyik legnagyobb ellensége 1926-ban Csehszlovákia volt, tehát jobb volt az elesett csehekről nem beszélni. Így aztán Klebelsberg gróf a lengyelekről[59] és az osztrákokról sem szólt.

A megemlékezés ezt követően II. Lajos emlékművénél, a Csele-pataknál folytatódott, ahova a kormányzót és kíséretét a Zsófia Hercegnő gőzös szállította. Itt a házigazda szerep a Turáni Társaságra[60] várt, amely már nem volt oly rangos szervezet, mint 1910-ben, amikor megalakult, de elnöke, az író-politikus Pekár Gyula révén megőrzött valamit régi befolyásából, mert ő közel állt mind Klebelsberghez, mind magához Horthyhoz. A társaság vitán felül elkötelezte magát a magyar–török barátság mellett, de egyben megkérdőjelezhetetlenül nemzeti is volt. Pekár beszédében a törököket illetően nem kezdett el magyarázkodni: „Hős vértől pirosult gyásztér oszlopa, […] kegyeletes hősi emlék, a Turáni Társaság nevében ím téged is sóhajtva köszöntlek. Itten ma körülötted egy ország legfelsőbb színe-java, itt tiszteleg ma a nemzet hódoló egyeteme, de a kegyeletes magyarságon kívül a nemes kegyelet jegyében, attól vezettetve, itt van akkori régi ellenfelünknek, a világháború óta azonban velünk együtt küzdött turáni testvér bajtársunknak, a török nemzetnek a küldöttsége is. A vitézséget megbecsülő lovagiasság zarándokoltatja őket velünk s az együttérző fajrokoni vonzódás, amely annyi véres század áldatlan tusái alól, sajnos, csak ily későn tudhatott feltörni s szívtől szívhez ható kölcsönös felismeréssé, egymásra ismerő testvérséggé erősödni. A világtörténet valóban a félreismerések és félrevezetettségek kronológiája […] az a sok egyfajbeli vér, amit egymást marva, egymás ellen ontottuk, amit egymás ellen ontattak velünk […] mások. Kár – balgák voltunk, hej, ha e helyett akkor inkább összefogtunk volna!? Más lenne a világ arculata máma. […] Nos, küszködő nehezen bár, de mégis eljött azután az ébredés, a felismerés – dátumai: Thököly, Rákóczi, Kossuth […] az imént a világháborúban együtt harcoltunk már s kettőnk vitézsége fényeskedett legfényesebben a nemzeteknek."[61] Ezután fordult rá Pekár Mohács és Trianon összevetésére: „Csele-patak, gyászos Csele-patak, a te király és országot vesztő ingoványod pedig maradjon örökké intő szimbóluma a mi nemzeti bűneink veszedelmeinek. Adja a magyarok Istene, hogy második Mohácsunk e mostani trianoni Csele-ingoványából az ország sebesült paripája biztosabban szökellhessen a konszolidáció mentő partjain, s a mai közéleti ingovány fenekedő mocsárdémonai ne ránthassák hanyatt vissza abba az iszaptemetőbe, amelybe a nemzet most 400 éve szegény II. Lajosunkkal,

59 A mohácsi csatában részt vett lengyelek emlékművét (Martinelli Jenő munkája) 1931-ben állították fel a Szepessy-téren; 1983-ban Krakkó városa újíttatta fel.

60 Ablonczy Balázs, *Keletre, magyar! – A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, 89–112.

61 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 532.

odaveszett. Kinek is királyi boldogtalan neve itt elesett vitéz bajtársaink emlékével együtt intően szent maradjon nekünk – most és mindörökké."[62] Pekár Gyula ügyesen fogalmazta meg a magyar–török viszony változásait a közös fajiság rendszerébe csomagoltan, sugallt biztató kimenetet a második Mohácsból, azaz Trianonból, de fejet hajtott elesett királyunk és katonáinak emléke előtt is.

A török követ, Hüszrev bej, aki pár év múlva – amikor minden töröknek kötelező lett családnevet viselnie – felvette a Hüsrev Gerede nevet, katonatiszt volt, Musztafa Kemál Atatürk világháborús tiszttársa. Atatürkkel együtt szökött meg az angolok által megszállt Isztambulból 1919. május 16-án, hogy az anatóliai nemzeti hadsereg élére álljanak. Hüszrev bej a török függetlenségi háborúban Atatürk jobbkeze volt a katonai felderítésben és megbízottja számos bizalmas és kényes tárgyaláson. A harcok befejezése után diplomata lett. Budapesten, első állomáshelyén, 1924 elején kezdte meg szolgálatát, amelyet 1926 végén – tehát nem sokkal mohácsi beszéde után – fejezett be.[63] Több volt, mint egy követ lenni szokott: Magyarország közvetlen kapcsolata az antant felett győzelmet aratott Musztafa Kemál Atatürkkel. A jó megjelenésű és a kényes helyzetekhez szokott diplomata a Csele-pataknál a következőket hangsúlyozta (törökül beszélt, amelyet Dzsevad Oszmán sajtóattasé fordított magyarra): „Testvéreim! Az a tény, hogy én a nagy nemzeti ünnepségre meghívást kaptam, és mint a Török Köztársaság magyarországi követe politikai hátsó gondolatoktól menten itt megjelentem, a két baráti nemzet történelme és nagy halottai előtt, erkölcsi kiengesztelődést jelent, és bárki, bárhogyan is vélekedik erről, legyenek meggyőződve, hogy e nemes, lélekemelő kezdeményezés aranybetűkkel lesz megörökítve úgy a magyar, mint a török nép történelmében."[64] Ezt követően a diplomata valami kedvezőt kívánt mondani a magyarországi oszmán uralomról: „Ha tárgyilagos elfogulatlansággal lapozzuk át a négyszáz évvel ezelőtti kor történetét, észre kell vennünk, hogy míg az európai népek között véres vallásháború dúl, addig az Európában előrenyomuló törököket cselekedeteikben semmiféle vallásellenes velleitás nem vezette. Ahol a török lábát megvetette, mindenütt a legmesszebb-

62 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 532.

63 1886-ban Edirnében született. Édesapja (Mehmed Ali) magas rangú katonatiszt volt, akit gyermekkorában követett állomáshelyeire. Apja halála miatt a gimnáziumot már Isztambulban fejezte be. 1905–1908 között végezte a katonai akadémiát. A háború végén Kazım Karabekir hadseregének vezérkari főnöke. 1918 végén gyógykezelésre Isztambulba megy, itt csatlakozik Musztafa Kemál köréhez. A függetlenségi háború után a következő fővárosokban teljesített követi szolgálatot: Budapest (1924–1926), Szófia, Teherán, Tokió (1936–1939), Berlin (1939–1942), Rio de Janiero. 1934–1936 között Urfa, 1942–1947 között pedig Sivas nemzetgyűlési képviselője, 1949-től nyugdíjas. Hüsrev Gerede 1962-ben hunyt el. A felesége Lamia Söylemezoğlu, akitől két fia született: Ali Faruk (fiatalon meghalt) és Mehmet Selçuk. Dédunokája Bennu Gerede színésznő (szül. 1971). Megjelent könyvei: *Türk–Nippon Dostluğunun Sonsuz Hatıraları* (1937); *Siyasi Hatıralarım. I inci. Iran* (1952); *Mübarek Ertuğrul Şehitlerimiz ve Muhteşem Anıları* (1956); *Harp İçinde Almanya, 1939–1942* (1994). Több naplója maradt fenn. Isztambulban a Teşvikiye városrészben utcát neveztek el róla. Lásd *Türk Parlamento Tarihi. Millî Mücadele ve T. B. M. M. I. Dönem 1919–1923. – III. Cilt*: *I. Dönem Milletvekillerin Özgeçmişleri.* (Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları) Ankara, 1995, 934–936.

64 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 532.

menő vallási türelmességről tett tanúbizonyságot. Ami pedig a törökök Magyarországon való tartózkodását illeti, annak egész ideje alatt tiszteletben tartották a magyar nyelvet, és amint Takáts [ti. Takáts Sándor piarista tanár-történész], de más történetíró is egyik művében megemlíti, a budai pasa a lakossággal állandóan magyar nyelven levelezett." Hüszrev bej a vallásra vonatkozó mondatával arra akart utalni, hogy Magyarország aligha válhatott volna olyan református országgá, mint amilyen lett, ha nincs török hódoltság. Mindezt a református kormányzó és a szintén református házigazda, Pekár Gyula jelenlétében mondta el. A 16–17. századi magyarnyelvűség a hódoltságban tény, de ezt Takáts Sándor nemcsak azért mutatta fel, hogy a történelmi tudást gazdagítsa, hanem azért is, hogy ezt a nyílt vagy lopakodó német nyelvi terjeszkedéssel szembeállítsa. A követ a két nép 15–17. századi háborúit politikai jellegűnek nevezte, amelyek két testvérnemzet között is kialakulhattak. Befejező mondataiban Rákócziról szólt, „akinek dicső emlékét kegyelettel őrzi ma is a török testvérnemzet".[65] A *Budapesti Hírlap* sajtóbeszámolója szerint „az ünnepi közönség a török követ beszédét lelkes éljenzéssel fogadta".[66]

Horthy kormányzó azelőtt szólt, hogy koszorúját elhelyezte volna az emlékműnél. A velünk egykoron szemben álló oszmánokat ő is „fajrokonoknak" nevezte. „Egyenetlenség, belviszályok és a fegyelem teljes hiánya semmisítették meg nemzetünk erejét, rabszolgasorsba juttatva a nemzedékek egész sorát."[67] A katonás megközelítés nem pontosan történeti, de a hódoltsággal kapcsolatban a rabszolgasors emlegetése az ünnepségek egyik legkeményebb kijelentése volt, ami kellően ellensúlyozta Hüszrev bej oszmán toleranciáról elhangzott mondatait. Ezt követően a kormányzó is megrajzolta a mohácsi bukásból való kijutásunk, feltámadásunk ívét: „Hosszú, nehéz idők múltak el, amíg újra megindult a vérkeringés az ország megcsonkított, elernyedt testében, és újra életre kelt a nemzet. Okulva a múltakon, a késői utódok mégiscsak megérték azt, hogy még egy ilyen nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget. […] Ma körünkben itt van a török nemzet képviselője is, és együtt érez velünk a visszaemlékezés nekünk oly szomorú perceiben."[68] Érdekes, hogy a kormányzó nem vont egyértelmű analógiát Mohács és Trianon között. Megítélésem szerint, ha ezt tette volna, s ő is kimondja azt, amit Klebelsberg, hogy ti. Trianont is éppúgy kiheverjük, mint Mohácsot, azt szomszédaink háborús készülődésként értelmezték volna. Horthy beszéde természetesen nem rögtönzött, hanem átgondolt megszólalás volt.[69]

Horthy mohácsi beszéde a nemzetközi diplomáciában nem azon tény miatt lett érdekes, hogy a szulejmáni örökség ellenére a mohácsi csatatéren is kiállt a

65 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 533.
66 Uo.
67 Uo.
68 Uo.
69 Erre bizonyíték a külügyminisztérium 1926. augusztus 31-én Belgrádba küldött távirata: „A kormányzó úr őfőméltósága beszédében, melyet a kormány tudtával mondott, méltányolni kívánta a SHS [ti. Szerb-Horvát-Szlovén Királyság] és köztünk levő viszonyban bekövetkezett javulást." Idézi: Karsai Elek, *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek.* Budapest, 1969, 332.

magyar–török barátság mellett, s hogy a két ország szépen alakuló kapcsolatait a múlt terhes öröksége sem tudta megcsáklyázni, hanem a beszéd délszláv vonatkozása miatt: „Az egykori ellenségből jó barát lett. A két ősi rokon faj közötti ellentétek elsimultak és helyükbe lépett a megértő barátság és kölcsönös meleg rokonszenv. Attól a jó baráttól viszont, akivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb sajnos, mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és remélem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés."[70] A kormányzó a magyar–török kapcsolatok analógiáját állította párhuzamba a délszlávokéval, s nyújtott a mohácsi síkról baráti jobbot Jugoszláviának.[71] Több mint egy évtized kellett ahhoz, hogy Belgrádban ezt megértsék. Horthy mohácsi beszéde belekerült a magyar külpolitika történetébe, hiszen ez volt az első nyilvánvaló jele annak, hogy van külpolitikai elképzelés Budapesten a Trianon okozta külpolitikai helyzetből való kitörésre.[72]

A lelkes és nagy ívű jubileumi emlékezést követően a kormányzat – más fontos, országos intézményekkel együtt – többé-kevésbé magára hagyta a várost a maga robusztus történelmével. A Kálvária-templomot, azaz a Csatatéri emlékkápolnát 1928-ban még restaurálták. Ekkor került rá a Kanizsai Dorottyát ábrázoló üvegablak (Haranghy Jenő tervei alapján Palka Gyula készítette), új falképek is készültek, amelyek Gebauer Ernő alkotásai.[73] A Fogadalmi templom építése vontatottan haladt, s mint már említettem, valójában torzó maradt. A történeti kutatás vonatkozásait Szakály Ferenc 1984-ben a következőképp látta: „Trianon után aztán annál többször felhangzott a »Hol vétettük el?« kérdés, mégsem mondhatnók, hogy a magyar tudományosság valami különösen sokat profitált volna Mohács négyszázadik évfordulójának megemlékezéseiből. Megjelent ugyan néhány fontos forráskiadvány és egy emlékkönyv, amely azóta is a Mohács-kutatás kiindulópontjának – jobban mondva: egyetlen alapmunkájának – számít, de az ünnepségek múltán Mohács ismét csak kikerült a kutatás látóköréből."[74]

II. A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA (1976)

„Az ötvenes évek történetírása" – folytassuk Szakály Ferenc 1984-ben készült kéziratos összegzésének gondolataival az 1976-ig vezető utat – „és történelem oktatása mindössze annyit változtatott az öröklött Mohács képen, hogy a csatavesztést szorosan összekötötte az 1514-es parasztháborúval: »a parasztság – hirdette – minden bizonnyal megvédelmezi hazáját, ha a nemességet 1514 tapaszta-

70 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 533.

71 A beszéd hátteréről és a hozzá kapcsolható történészi vitáról lásd: Vizi, „Hiszem s remélem"; Kerepeszki Róbert, Horthy Miklós mohácsi beszéde, 1926. In: S. Varga Pál–Száraz Orsolya–Takács Miklós (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* (Loci Memoriae Hungaricae, 2.) Debrecen, 2013, 309–320.

72 Kerepeszki, Horthy Miklós mohácsi beszéde.

73 Boros, Mohács építészeti, 251.

74 Szakály Ferenc, Mohács a magyar történeti köztudatban. Készült az MTA Történettudományi Intézetében 1983–1985 között zajló „Nemzeti tudat hazánkban. A nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban" című kutatás keretében. Kézirat, 22.

latai nem tartják vissza attól, hogy azt felfegyverezze.« Az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején egyedül Papp László pécsi régész igyekezett életben tartani Mohács emlékezetét. Magányos küzdelmét végül is eredmény koronázta: számtalan apró megfigyelés mellett sikerült megtalálnia az első tömegsírokat [1959–1960-ban]; munkássága azonban kicsiny publicitást kapott (a csata eseménytörténetét is újragondoló tanulmányai a pécsi Janus Pannonius Múzeum évkönyvében jelentek meg), s így a közvéleményre vajmi kevés hatással lehettek."[75] A probléma azonban még annál is súlyosabb volt, mint ahogy a jeles történész az MSZMP KB-nak készült anyagban érzékelte. Papp László és régésztársai nem kaptak pénzt ahhoz, hogy munkálataikat folytassák. S az sem történt meg, hogy a Nemzeti Múzeum átvegye a kutatást, amely könnyebben forráshoz juthatott volna, mint a pécsiek vagy a mohácsiak. Papp László és régésztársai akkor már jól tudták, hogy ha kutatásaikhoz kellő támogatást kapnának, a csatatéren új és fontos régészeti helyeket tudnának beazonosítani. Mivel ez nem történt meg, a Mohács-kutatásban szinte eltékozolt másfél évtized következett. Pedig a Mohácsi Városi Tanács teljes erővel a kutatók mögött állt, a magyar régész szakma pedig tisztában volt azzal, hogy kellő erőráfordítással a csatatér egyes részeire rá lehetett volna bukkanni.[76] A magyar kormányzat azonban valamiért (félve a magyar nemzeti öntudat erősödésétől, a Mohácson elesett nemesek hőssé emelésétől) nem kívánta a Mohács-kutatás számára megadni azt a segítséget, amit meg kellett volna kapnia. A mohácsi és baranyai helyi vezetőknek és a mögöttük álló értelmiségieknek végül 1974-ben sikerült a Mohács-ügyet új pályára állítaniuk. Azt ugyan nem tudták elérni, hogy országos emlékév legyen, de azt igen, hogy a Papp László és munkatársai által már közel másfél évtizede feltárt sírok köré emlékpark épüljön. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe volt egy, a magyar értelmiségi életet felkavaró könyvnek, Nemeskürty István *Ez történt Mohács után (Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541)* című kötetének, amelynek első kiadása 1966-ban, a második pedig 1975-ben jelent meg.[77]

A történészek, irodalmárok és publicisták között 1966 óta zajlott már az úgynevezett Mohács-vita, amelyet az említett és népszerűvé lett kötet váltott ki.[78] Ez a Mohács-kérdést és a magyar emlékezetpolitikát újrapozicionálta, s összekapcsolta a nemzeti sorskérdésekre alapuló nemzettudat-értelmezéssel. „Ha valamilyen példán – írja Nemeskürty a Mohács-problematikáról – meg lehet világosan és közérthetően magyarázni a feudális magyar társadalom felelősségét,

75 Szakály Ferenc, Mohács a magyar történeti köztudatban, 22.

76 Maráz Borbála, A mohácsi csatatér régészeti emlékei. In: Ódor (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből,* 49–73; Kovács Gábor, A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történelmi emlékezetért. In: Hofer Tamás (szerk.), *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok.* Budapest, 1996, 283–303; B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 545.

77 Nemeskürty István, *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541.* Budapest, 1966, 1975.

78 Erős Vilmos, A Mohács-vita (1). *Magyar Szemle. Új Folyam* 23:5–6 (2017) 55–76; Erős Vilmos, Magyar Historikerstreit? (A Mohács-vita az 1960-as és 70-es években). In: S. Varga–Száraz–Takács (szerk.), *A magyar emlékezethelyek kutatásának,* 301–312.

ha valamilyen példán ábrázolni lehet, milyen szörnyű lelki károkat okozott a magyar nacionalizmus mételye népünknek: akkor ez a korszak az. Még ma is, felszabadulásunk után húsz esztendővel, szinte eltakarjuk szemünket »nemzeti« múltunk legszörnyűbb bűne elől. Íme tehát a tükör, nézzünk bele."[79] Azt hiszem, a hatalomnak nagyon tetsző megnyilatkozás volt 1966-ban, hogy a magyar nacionalizmus mételyei között élünk. Nem tudjuk, hogy ez a „kiállás" volt-e a kötet megjelentetésének az ára, de azt igen, hogy az MSZMP KB köreiben a magyar múlt deheroizálására akkoriban nagyon komoly igény mutatkozott. Sajnos a tükör, amit Nemeskürty István a kortársai elé tárt, torznak bizonyult, amelyet számos történész a szerző fejére is olvasott.[80] Egyetérthetünk azonban Szakály Ferenccel abban, hogy jót is tett, hiszen a Mohács-kérdés iránti érdeklődést visszahozta a magyar társadalomba,[81] s ezek vonalai az 1976. évi, 450. évfordulós emlékévre futottak ki. Az emlékév mögött azonban egyáltalán nem volt olyan kormányzati kiállás, mint ami 1926-ban megkérdőjelezhetetlenül létezett.

Az első két tömegsír 1960 őszén, Sátorhelytől keletre, 1,5 km kilométer távolságban került elő a Sátorhelyi Állami Gazdaság területén.[82] Papp László 1962–1963-as ásatásai igen fontosak voltak Földvár falu azonosításához Sátorhely közigazgatási területén,[83] de a neves régésznek az általános kutatáshoz nemcsak pénzügyi forrása, hanem kellő meghatalmazása sem volt. Papp László 1973. május 22-én (hetvenéves korában) elhunyt,[84] munkáját azonban munkatársai folytatták. A legégetőbb kérdés az volt, mi történjék az 1960 őszén megtalált két tömegsírral, amely ugyan régészeti védelmet élvezett, de állami gazdasági területen feküdt.

1974. április 13-án a *Dunántúli Napló* rövid hírében a következőt közölte: „1976-ban lesz a 450. évfordulója a mohácsi síkon lezajlott nagy honvédő csatának, amely »mohácsi vész« néven vonult be a magyar történelembe. A vesztett csata évfordulója semmiféle ünneplésre nem ad okot, ezért a megemlékezés tar-

79 Nemeskürty, *Ez történt,* 346.

80 Erős, A Mohács-vita (1), 55–59.

81 Erről Szakály Ferenc már említett, 1984-es kéziratában a következőképp írt: „Nemeskürty István kitűnő szemét dicséri, hogy rádöbbent: 1526-képünk közel sem olyan ellentmondásmentes és hézagtalan, mint azt a felületes szemlélő vélné. (Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Nemeskürty, az aztán másfél évtizedig tartó Mohács-vita kirobbantója, magával Moháccsal nem foglalkozik, pusztán az azt követő másfél évtized eseményeinek értelmezése során utal a csatavesztés körülményeire)." Szakály, Mohács a magyar történeti köztudatban, 22–23.

82 Papp László, A mohácsi csatatér kutatása. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960.* Pécs, 1961, 233–251; Maráz, A mohácsi csatatér, 50; B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 240–254. Papp László Lajméron (Nagynyárád-Lajmér puszta) már 1959 őszén beazonosított három csontvázat, akik valószínűleg a mohácsi csata halottai voltak. Maráz, A mohácsi csatatér, 50.

83 Maráz, A mohácsi csatatér, 51, 73: 9–10. jegyzet.

84 A *Dunántúli Napló* 1973. május 29-én közölt kegyeletteljes írást a régész haláláról „Eltemették Papp Lászlót" címmel: „1964-ig állt a Baranya megyei Múzeumok élén, majd nyugdíjba vonult. Megromlott egészségi állapota ellenére elővette régebbi témáit, s új teóriával jelentkezett az alföldi tanyák kialakulásának kérdésében, tovább építve korábbi kutatásait; Mohácson is vezette az újabb ásatásokat és élete utolsó percéig dolgozott a csata tudományos értékelésén." *Dunántúli Napló* 30:136 (1973. május 29.) 4.

talma a kor eseményeinek igaz értékelése, az okok és a következmények elemzése, a tanulságok meghatározása lesz. 1926-ban a Horthy-rendszer a nacionalizmus és irredentizmus szolgálatába állította a honvédő csata 400. évfordulóját. Az 1976-os megemlékezést – a kegyelet és tisztelet mellett – a tudományosság jegyében tartják. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Intézete és a Mohácsi Városi Tanács gondozásában emlékkönyv jelenik meg az évfordulóra. Kiadják az ütközet monográfiáját a mohácsi csatatér elhunyt kutatója, dr. Papp László régész anyagából. A Baranya Megyei Levéltár évkönyvet szentel az évfordulónak. A közzétett tanulmányok és dokumentumok feltárják majd a »mohácsi vész« okait és körülményeit, meghatározzák jelentőségét, azzal a céllal, hogy tisztázódjék a Mohács-kultusz a tudományban, a művészetben és a közgondolkodásban egyaránt. Mindeddig semmiféle emlékműve nem volt a mohácsi csatának. Az évfordulóra az eszéki út mellett – az ütközet feltételezett színhelyén – emlékművet állítanak a hősöknek. A közelben levő Törökdomb nevű halmon emléktáblát helyeznek el."[85] Ezt a bejelentést úgy is értelmezhetjük, mint a mohácsiak és a mögöttük álló baranyaiak győzelmét. De egyértelműen kifejezi a korabeli párt- és állami vezetés szemléletét Mohácsot illetően: ellenzik az országos nagy ünnepséget, az emlékévet, mert az a nacionalizmus és irredentizmus újraéledéséhez vezethet.

A baranyai napilap 1974. november 14-én a Mohács-kérdés – akkor fiatal – kutatójával, Szakály Ferenccel készített interjút, aki pár nappal korábban Mohácsott tartott előadást az ütközetről.[86] A Mohács-kötetét[87] ekkor már javában író történész egyik meghatározó mondata a következő: „Igen hosszú ideig hajlamosak voltunk arra, hogy egy nap kudarcának tekintsük mindazt, amit pedig több mint egy évszázad készített elő." Ilyen szempontból tartotta fontosnak Nemeskürty István *Ez történt Mohács után* című könyvét, mert a magyar közgondolkozást erre rávezette, de hozzátette: „Ennek ellenére le kell szögeznem, hogy alapjaiban nem értek egyet a nevezett munkával."[88] Tomoriról Szakály Ferenc az újságírónak a következőképp nyilatkozott: „Jó hadvezér volt-e Tomori? Szerintem az. Csak nem ott és nem úgy. Gondoljunk csak arra, hogy már tíz éve csatározgatott a törökkel, s egyedül ő volt az, aki 1523-ban győztes csatát tudott vívni Szávaszentdemeternél. De nevéhez fűződik többek között a második védelmi vonal kiépítésének terve is."[89]

E sorok írójának jelen tanulmányhoz nem volt lehetősége az 1974–1976 közötti mohácsi városi és MSZMP pártbizottsági anyagokat átnézni, így a mohácsi erőfeszítésekből és vitákból, amelyek a 450. emlékév méltó megünneplésére irányultak, egyelőre csak a jéghegy csúcsát ismeri: azt, ami a helyi és a megyei sajtóban megjelent. Ezek között rendre rábukkanunk azokra a megnyilatkozá-

85 Emlékmű a mohácsi csata hőseinek. Megemlékezés a tudományosság jegyében. *Dunántúli Napló* 31:101 (1974. április 13.) 3.

86 Füzes János, Készülődés a mohácsi csata 450. évfordulójára. Tisztázatlan körülmények. *Dunántúli Napló* 31:312 (1974. november 14.) 6.

87 Szakály Ferenc, *A mohácsi csata.* (Sorsdöntő történelmi napok, 2.) Budapest, 1975, 141.

88 Füzes, Készülődés, 6.

89 Uo.

sokra is, amelyek a mohácsi csata iránti nemzeti kötődés feleslegességét vetik fel. Ez lehetett a szellemisége annak a tanácskozásnak is, amelyet a Mohácsi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága „Történelmi hagyományok – hazafias nevelés" címmel 1974. december 13-án tartott, amiről a *Dunántúli Napló* újságírója ekképp tudósított: „Mohács a csata 450. évfordulójára készül." S mellette a várossá nyilvánítás 70. és a felszabadulás 30. évfordulójára: „A tanulók a hőst, az igazi hazafit, az eszményképet többnyire a régmúlt történelméből választják ki. Érzelmileg és tudatilag kevésbé kötődnek a munkásmozgalom kiemelkedő személyiségeihez, harcosaihoz. A pedagógusokon a sor."[90] Azaz nem Mohács kell, hanem a Tanácsköztársaság és a magyar kommunista mozgalom hősiessége. Úgy tűnik azonban, hogy az előbbi törekvések sem tántorították el a mohácsi vezetőket (még azokat sem, akik párttagok voltak) attól, hogy ne hagyják a mohácsi csata emlékvilágát az ebek harmincadjára jutni.

Miként a fentiekből kiderül, 1974 tavaszán eldőlt, hogy emlékpark épül és lesznek mohácsi és baranyai megemlékezések 1976-ban. Ennek formái és keretei 1974 őszén kezdtek kirajzolódni, a részleteket tartalmazó beszámolók már december elejétől napvilágot láttak. A *Dunántúli Napló* 1974. december 16-án tette közzé első írását arról, hogy 1976-ban a csata 450. évfordulója alkalmából emlékpark nyílik Mohácson.[91] Azt is megemlítették, hogy a parkot Vadász György Ybl-díjas építész tervezi. Az újságíró beszámolt arról, hogy egy tömör kovácsoltvas kapun át lehet majd eljutni a parkba, az árkádos földbe süllyesztett díszudvarba, az amfiteátrumba és a körkörös sírmezőre, amelyet – ahogy őt tudósították – dárdaerdő fog díszíteni. Megtudjuk, hogy „az emlékpark leendő helye ma még kukoricaföld, de annyi bizonyos, hogy a táj jellege gyökeresen megváltozik. (Egyébként e területet az Országos Természetvédelmi Hivatal kezdeményezésére védetté nyilvánították.) […] A leendő történelmi emlékpark egyik érdekessége lesz majd, hogy a sétányok, utak mindenütt folytonosak: a látogató sehol sem lép befejezett, vagy lezárt útszakaszra. S a terek légkörét, atmoszféráját dobpergés, lódobogás, ágyúdörej, acélpengék csattogása – úgymond »pokoli« ütközet morajló hullámzása teszi feszültté. […] A park építését – a tereprendezéssel – a jövő év [ti. 1975] tavaszán kezdik el, s amennyiben az elképzelések megvalósulnak, Magyarország legszebb és leghangulatosabb emlékparkját avathatják fel a mohácsiak 1976-ban."[92]

A Mohácsi Emlékpark létrehozása szorosan összefügg a magyar természetvédelem átszervezésével, amely 1939 óta létezik Magyarországon. Az első nemzeti parkot – a Hortobágyi Nemzeti Parkot – azonban csak 1972-ben hozták létre, miután ennek törvényi kereteit az előző évben megteremtették. 1975-ben megnyílt a Kiskunsági Nemzeti Park is. Az Országos Természetvédelmi Hivatal (OTvH) látható és új szeleket hordozó intézmény lett. A Baranya Megyei Tanács kérésére a Sátorhelyi Állami Gazdaság földjeiből kiszakított több hektá-

90 *Dunántúli Napló* 31:341 (1974. december 13.) 3.
91 Miklósváry Tibor, Mohács 1526–1976. A bandériumok nyugvóhelye. Népművészeti dárdaerdő. *Dunántúli Napló* 31:344 (1974. december 16.) 6.
92 Miklósváry, Mohács, 6.

ros területet 1973-ban védetté nyilvánította,[93] és 1974-ben döntött arról, hogy a 450. évfordulóra emlékhelyet épít. Ennek megtervezésére Vadász György kapott megbízást 1974-ben. Ezzel egyidejűleg a képző- és iparművészeti alkotásokra a Képző- és Iparművészeti Lektorátus pályázatot írt ki. A tervek 1974 végére elkészültek. A munkálatok 1975 őszén kezdődtek el. 30-30 jelfa (faszobor) készítésére a következő művészek kaptak megbízást: Kő Pál, Kiss Sándor, Király József, ifj. Szabó István és Samu Géza. A kaput Pölöskei József ötvösművész készítette. A szobrászok: Bencsik István (térképkő), Illés Gyula (díszkút), Rétfalvi Sándor (feliratos kövek).[94]

Az 1975. esztendő amolyan egyeztető év volt. Kiderült, hogy az emlékparkhoz a központi kormányzat nem ad kellő támogatást, így a mohácsiaknak az építkezés nagy részét társadalmi munkában kellett megszervezniük, ami a térségben lévő laktanyák katonáinak bevonását is szükségessé tette.[95] Az emlékpark műtárgyait pedig a Képzőművészeti Lektorátusnak engedélyeztetnie kellett, ami azonban nem csupán az esztétikai értékek védelmét jelentette, hanem a pártállam ideológiai elvárásaihoz történő megfelelés kikényszerítését is.

Miközben Mohácsott és másutt Baranyában – elsődlegesen Pécsett – a 450. évforduló előkészületei folytak, meg kellett találni azt az intézményt, amelyik a mohácsi ünnepségek rendezője és házigazdája lehet. Ez a Hazafias Népfront lett, amely az 1956 előtti intézményrendszer sajátos kövülete volt (1954-ben hozták létre amolyan népfrontpolitikai ernyőszervezetként), s 1956-ot követően időnként afféle egyeztetője volt a népi akaratnak és a pártállami elvárásoknak. Az, hogy a Hazafias Népfront lett a mohácsi ünnepségek házigazdája, először a szervezet Pécs városi küldöttértekezletén hangzott el 1976. május 15-én.[96]

A Magyar Történelmi Társulat küldetése, hagyományai és tisztessége okán is nagy figyelmet szentelt a mohácsi csata 450. évfordulójának, bár emlékévet úgy, mint 1924-ben tette, nem hirdethetett meg. Az első emlékező rendezvényére a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal közösen, a Kossuth Klubban került sor 1976. április 20-án. Ezen a mohácsi ütközetről Perjés Géza,[97] Rázsó Gyula,[98]

93 Rakonczay Zoltánnak, az OTvH elnökének látogatása a helyszínen 1973-ban és megegyezése Dr. Takács Gyulával, a Megyei Tanács elnökhelyettesével az emlékparkot illetően. Az 1973. évi döntés 1975-ben lépett hatályba, s jött létre a Mohácsi Történelmi Emlékhely 7,5 hektáron a 111/TT/75 törzskönyvi számon.

94 Az emlékparkról remekbe szabott leírást adott 1977-ben Pilaszanovich Irén, Mohács. In: *A Mohácsi Történelmi Emlékhely.* [Pécs, 1977], 22–25, valamint Kovács, A mohácsi történelmi emlékhely; ugyanez: B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 542–555.

95 Az emlékpark építésében a következő intézmények vettek részt: Városi Könyvtár, Tartósító Üzem, Vegyipari Vállalat, Kórház, MÁV, Selyemgyár, TEMAFORG, VILLGÉP, Volán, DÉDÁSZ, Új Barázda, Gabonafelvásárló, Posta, Nemzeti Bank, TÜZÉP, MOFA, Városgazdasági Vállalat, Vendéglátó Vállalat, Kölked község lakói.

96 *Dunántúli Napló* 33:134 (1976. május 16.) 1–2.

97 Perjés Géza ezzel kapcsolatos gondolatait 1979-ben megjelent könyvében összegezte: Perjés Géza, *Mohács.* Budapest, 1979.

98 Rázsó Gyula, A mohácsi csata MDXXVI. In: Hunyadi Károly (szerk.), *Mohács 1526.* Budapest, 1976, 7–88. A kötet minikönyv, és számozott példányban jelent meg. Rázsó Gyula dolgozatán kívül tartalmazza Ipoly Márta „Gondolatok a mohácsi csata 450. évfordulóján" (89–192) és Csendes László „Csatatér felülnézetben" (193–237) című írásait.

Hermann Zsuzsanna[99] és Szakály Ferenc[100] tartottak előadást, akik akkoriban megjelent tanulmányaik és köteteik fontosabb gondolatait adták elő. A vitáról írott összegzőjében Érszegi Géza a következőket hangsúlyozta: „Egyre inkább kidomborodik az újabb kutatások nyomán az, hogy a korábbi évek naiv szemlélete nem állta ki a próbát, nem lehet az ország akkori vezetőinek szubjektív hibáira építve a végeredményt, a csata elvesztését megérteni. Mohácshoz igenis objektív okok láncolatán át visz az út. S az okok elsősorban az objektív gazdasági viszonyokban gyökereznek. Továbbá le kell számolnunk azzal a hittel is, hogy a balkáni népekkel sikeresen fogott össze Magyarország a török ellen. Kevésbé sikerült eredményt elkönyvelni a mohácsi csata lezajlásáról szóló beszámolóban."[101]

Az emlékhely építése közepette, mivel az építkezéshez a földfelszínt nagy mélységben eltávolították, 1976 nyaráig további három tömegsír került elő.[102] Ez országos hír lett, s Mohács a nemzeti érdeklődés középpontjába került. Hatalmas vita robbant ki azzal kapcsolatban, hogy mit kell tenni a tömegsírok csontjaival, s egyáltalán milyen emlékpark épüljön. Ezeket a vitákat a hatalom irányítani kívánta, de erre már képtelen volt. A népi-népiségi emlékezés iránti társadalmi igény hirtelen felerősödött, sokkal jobban, mint azt a pártvezetés gondolta. Ezzel szembeni tehetetlenségének a következő okai voltak. A Kádár-rendszer is amolyan sajátos „népiséget" hirdetett az „úriséggal" szemben, s ez számos tekintetben – különösen a népi írók hatásvilágában – nem maradt visszhang nélkül. A környező országokban az 1970-es években „nemzeti fordulat" következett be. Nemcsak Lengyelországnak, hanem Romániának és a szovjet zóna többi országának is megvolt a maga nemzetépítő programja. Véleményem szerint akadt más gond is: az emlékhely építése a régészeti munkák miatt erősen késett, és a pártapparátus képtelen volt a készülő emlékhely üzenetvilágát feltérképezni. A 450. évfordulós mohácsi megemlékezésre egyetlen közjogi nagyság sem ment el. Az ottani üzenet elmondását Ortutay Gyulára, a Hazafias Népfront főtitkárára szignálták ki, aki – naplója alapján úgy tűnik – nem volt különösebben lelkes, hogy a mohácsi megemlékezés díszszónoka lehet: „Jó hanglemezeket – írta naplójába 1976. augusztus 8-án – hallgatok, s mielőtt a mohácsi csata búvárlatába fognék (nekem kell augusztus 29-én beszélnem Mohácson), mégiscsak írok pár sort."[103]

Nem kétséges, hogy az emlékprogram leglényegesebb eleme az emlékpark megnyitója volt, de igen tartalmas programokat rendeztek a városi intézményekben is ehhez kapcsolódóan. A Magyar Történelmi Társulat Sinkovics István egyetemi tanár elnökölte vándorgyűlése a Kossuth Filmszínházban augusztus 27-én (pénteken) fél 10-kor kezdődött, majd 28-án folytatódott.[104]

---

99 Hermann Zsuzsanna, Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). *Századok* 109:2 (1975) 301–336.

100 Szakály, *A mohácsi csata,* 142.

101 Érszegi Géza, A Magyar Történelmi Társulat hírei. *Századok* 110:6 (1976) 1197.

102 Maráz Borbála, Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete.* Budapest, 1987[3], 274–279; B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 255–259.

103 Ortutay Gyula, *Napló III. 1967–1977.* Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Budapest, 2010, 439–440.

104 Erről a *Századok*ban meglepő módon nem jelent meg beszámoló!

A nagy tudású professzor érdekes módon azt kérte számon az 1926-ban megjelent *Mohácsi emlékkönyv* szerzőitől, hogy „a Mohács utáni különféle törekvések bemutatása hiányzott belőle".[105] Az emlékülésen elhangzó „előadások célja, hogy a történeti valóságot a korábbi kutatások eredményeinek kritikai felülvizsgálatával, új források bevonásával, a marxista történelemszemlélet oldaláról közelítsék meg".[106] 27-én este 7 órakor a Pécsi Reneszánsz Együttes adott koncertet. 28-án, szombaton, a történész vándorgyűléssel párhuzamosan a TIT Baranya megyei szervezete tudományos emlékülést tartott. 28-án fél 12-kor nyílt meg a „Mohácsi csata története" című kiállítás a Kanizsai Dorottya Múzeumban, amelyet Szakály Ferenc (mint a Nemzeti Múzeum munkatársa) és az akkori igazgató, Sarosácz György rendezett (2006-ig volt látogatható).[107] Ugyanaznap este az ország ismert és ünnepelt előadó-művésznője, Jancsó Adrienne a Kossuth moziban, telt ház előtt, „Földédesanyám" címmel önálló műsoros estet adott, ahol a pályáját akkor kezdő Faragó Laurát látta vendégül. Ezen az estén nyílott meg az emlékpark egyik fiatal szobrászának, Kő Pálnak a tárlata a Mohácsi Jenő Járási-Városi Könyvtár kistermében.

Az emlékparkban, ahol jóval több mint 10 000 ember tolongott 1976. augusztus 29-én, Ortutay Gyula igazi kádári-szocialista beszédet tartott. Igazodva a kurzushoz elmondta, hogy Mohács legfőbb oka a Dózsa-felkelés „könyörtelen és gonoszul ostoba" megtörése, amihez érveit Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényéből vette. A pártpolitika szemszögéből folytatta az 1972-es Dózsa-emlékévet, amellyel a rendszer a maga népiségi-osztályharcos fogódzóját kívánta megalkotni, nem kis sikerrel.[108] Ortutay beszéde egyik részletében azonban megjeleníti az akadémiai véleményt is, mindenekelőtt Szakály Ferencét: „A modern magyar történetkutatás azt is nyomós érvekkel bizonyította, hogy a török nagyhatalommal, szervezett katonai erejével, előrelátó stratégiájával szemben nem állhatott volna meg egy erősebb, egységesebb Magyarország sem."[109] 1976 Magyarországának azonban nincs mitől félnie: „A mai Magyarország nincs többé egyedül, nem magára hagyott népe a világnak. Alkotó részese a szocialista nemzetek szövetségének – nem a kis népek félelmeivel, hanem az egyenrangú szocialista szövetséges biztonságával."[110] A főtitkár Mohács kapcsán figyelmeztet a közösségiségre is: „Megtaníthatott Mohács arra is, hogy az egyéni érdek, a sze-

105 Sinkovics István, Megnyitó. (Elhangzott Mohácson a Kossuth Filmszínházban, a Magyar Történelmi Társulat ülésén, 1976. aug. 27-én). In: *A Mohácsi Történelmi Emlékhely,* 6.

106 Sinkovics, Megnyitó, 6.

107 A *Dunántúli Napló* a baranyai múzeumok ötéves programját bemutatva 1976. április 21-én még arról írt, hogy „Még ebben az évben elkészül Mohácson a csata 450. évfordulója tiszteletére a mohácsi csata emlékkiállítás és a délszláv nemzetiségi néprajzi kiállítás, és minden valószínűség szerint megoldódik az eddigi súlyos raktározási gond is." *Dunántúli Napló* 33:110 (1976. április 21.) 3.

108 Lásd ezzel kapcsolatban: Tatai Erzsébet, Dózsa '72. *Történelmi Szemle* 56:4 (2014) 595–610. és Ács Pál, „Hamis barátok rebelliója". Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után. *Történelmi Szemle* 56:4 (2014) 611–620.

109 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 540.

110 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 542.

mélyes kiváltság előtt van a kisebb-nagyobb közösség, az egész nemzet érdeke."[111] Ortutay beszédéből természetszerűleg hiányzik a Mohács–Trianon párhuzam. (Ez azonban az emlékpark szobrai között markánsan jelen van!) Nem volt egyetlen rossz szava sem az oszmánokról, pedig az akkori török nagykövet ott sem volt a megemlékezésen. A jugoszláv elvtársaknak sem kívánt üzenni a mohácsi csatatérről. A történeti kutatást illetően a miniszter-politikus csak Papp László régészt dicsérte meg, az emlékpark üzenetvilágáról pedig bölcsen hallgatott.

Ortutay Gyula valószínűleg nem azt mondta az ünnepségen, amit ő gondolt, hanem – mint naplójegyzeteiből sejtjük – azt, amit a pártvezetés rámért. „Holnap – írta 1976. augusztus 28-án naplójába – családi összeszaladás lesz ebédre. […] Én »szerencsére« ebben a nagy hangzavarban nem leszek itthon: Mohácson hirdetem az igét, a mohácsi vész 450 éves évfordulóján. Hogy miért engem jelöltek ki előénekesnek erre a napra, nem tudom. Pach Zsigmond Pál úr [történész akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének akkori igazgatója] mind a három nevével alkalmasabb lett volna, végre is nem néprajzi téma ez. (Ha Solymossy[112] nyomán némi s elégé negatív folklór tanulságot is beleszövök a beszédbe.) A jó mohácsiakat figyelmeztetnem kell, hogy nem nemzeti népünnepély, netán a törökök fölött aratott győzelem ünnepe ez a nap, mert a jelek szerint erre készülnek."[113] A pártvezetés hiába gondolta úgy Budapesten, hogy Mohács értelmezése az ünnepségen és az országos médiában az lesz, amit Ortutay Gyula mond. Nem az lett; az emlékparknál egybegyűlt tömegnek s általuk a gondolkodó és érző magyarok többségének egészen mást mondott Mohács: a nemzeti helytállásról és együvé tartozásról üzent. Ezt jelképezte az Ortutay által felavatott emlékpark, még ha az avató ezt észre sem vette. A park a nemzeti történelem értelmező helye lett a modern művészet adta eszközökkel, amelyekben helye volt a magyar szimbólumvilágnak. Megvan benne az emlékezés váteszi kezdete Pölöskei József monumentális kovácsolt kapujával, amely a magyar nemzeti nekropolisz ajtaja. Ezen belül csak örök visszatérés van: a magyar sorsok visszatérnek önmagukhoz a park körkörös útrendszerében. Illés Gyula kettébe tört kőrózsája méltó szimbóluma országunk 1526-os megtöretésének. Vadász György építészeti megoldásai az elesettekre felnézést, az előttük tisztelgést jelentik. Kő Pál sírjegyei pedig a nemzeti gyökerek és az 1970-es évek magyar szürrealizmusának sajátos ötvözetei s egyben az 1526-ban megélt múlt remek allegorikus értelmezései.[114]

---

111 B. Szabó (szerk.), *Mohács,* 542.

112 Solymossy Sándor (1864–1945), a két világháború közötti magyar néprajztudomány meghatározó személyisége, Ortutay tanára, aki tanulmányt közölt az 1926. évi *Mohácsi emlékkönyv*ben: Solymossi Sándor, Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526,* 335–348.

113 Ortutay, *Napló,* III. 443. Ortutay Gyula naplójának értelmezéséhez lásd: Pritz Pál, Ortutay Gyula, egy homo politicus naplója. In: Pritz Pál (szerk., Mann Jolán, Marchut Réka és Sipos Balázs közreműködésével), *Napló és történelem*. Budapest, 2018, 156–173.

114 Lásd fentebb a 94. jegyzetet.

Nem kétséges, hogy a Moháccsal kapcsolatos nemzeti emlékezésben 1976 fordulópont volt: az elesettek csontjainak előkerülése, s az, hogy ez bekerült a hivatalos és a nemhivatalos közbeszédbe, történelmi kegyeletadási nemzeti mozgalmat (amelyben már MSZMP-párttagok és nem párttagok együvé tartoztak) indított el, aminek napjainkig érezhetők távoli hullámai. Azáltal pedig, hogy a csatának remek képző- és látványművészeti percepciója született, s ezzel együtt emlékparkja is, Mohács–1526 világa közelebb került az emberekhez, és új helye lett nemzeti történelmünk értelmezésében is. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a mohácsi csata történetének kutatásában nagy előrelépést tettünk volna. A pártállam utolsó másfél évtizedében erre különösebb igény és forrás sem volt. A demokratikus Magyarország évtizedei pedig történelmi sebeink gyógyításával teltek el. Itt az ideje, hogy az 500. évfordulóhoz közeledvén átfogó kutatások kezdődjenek, és a magyar emlékezéskultúrában is új helye legyen a magyar nemzet történelme egyik legmeghatározóbb sorsfordulójának.

Hasanović-Kolutácz Andrea*

1526 HELYE ÉS SZEREPE A MOHÁCSI IDENTITÁSBAN

Tanulmányunkban 1526 helyét és szerepét vizsgáljuk a mohácsi identitás kialakulásában, amelynek fő szervező elemei a város multikulturális közege, a busójárás néphagyománya és a mohácsi csatára történő emlékezés. Bemutatjuk, hogy az oszmán-török terjeszkedésnek milyen lenyomatai vannak Mohácson, és hogy a város fejlődése során mely elemek hatottak a helyi lakosság egységesülésének irányába. A mohácsi csata emlékezetének őrzése helyi közösségteremtő erővel bír, hisz kiválóan szolgálta/szolgálja Mohács többnemzetiségű lakosságának egységesülését, a közös történelmi múlt ápolásának felkínálásával. Mohács híres népszokásában, a busójárásban is feltűnnek a törökkel vívott harc mesés elemei, habár ezt a hagyományt inkább a második mohácsi csatához és a törökök kiűzéséhez lehet kötni. Mohács városa az idők folyamán egyre inkább azonosult a mohácsi csata emlékével, e történelmi esemény a város arculatába is beépült. A mohácsi csatával kapcsolatos megemlékezések a 18. század vége óta folyamatosak a városban. Az ütközetben elesett hősök tiszteletére állított emlékek felavatását minden esetben augusztus 29-e tájára időzítették.

I. IDENTITÁS, SZIMBÓLUMOK, KULTURÁLIS EMLÉKEZET

Az identitás szó általános jelentése szerint az egyén azonosul valamivel, tartozik valamelyik közösséghez. Fontos alkotóelemének számít – az önazonosság érzése mellett – a csoport-hovatartozás, a szűkebb értelemben vett társas identitás. A társas identitás egy csoporttal történő azonosulást jelent, ahol a folyamat során az „én" „mivé" alakul át. Társadalmi szerepünk, önmagunkhoz és a másikhoz való viszonyunk kialakításában személyes identitásunk meghatározó jelentőséggel bír. Az identitás nem statikus, egész életünk során folyamatosan alakul, fejlődik. Az identitás teszi lehetővé, hogy erkölcsi döntéseinket szabadon hozzuk

* A szerző a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum munkatársa.

meg, tudatosan változtathassunk életünkön, kreatív módon alakítsuk ki helyünket a társadalomban.[1]

Az azonosságtudat felépítésében a népi és a nemzeti kultúra fontos szerepet tölt be. A nemzeti kultúra logikájának előfeltevése az, hogy a nemzet egy minden társadalmi osztályt magába foglaló képződmény, történetileg jött létre, és ennek megfelelően természetes kulturális örökségbe ágyazódik. A nemzeti kultúra olyan fogalom, amely az összetartozás eszméjét kulturális alapon határozza meg, s minden olyan kulturális formát átfog, amely ennek az összetartozásnak a kifejeződését szolgálja, illetőleg a „nemzeti" mibenlétét szimbolikusan kifejezi. Egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, az összetartozás kulturális jegyeit és szimbólumait kell megformálni és egyidejűleg a külvilágnak megmutatni. Ebben a felfogásban a mindennapok jelenségei alkotják a nemzeti kultúrát, s ezáltal a nemzeti kultúra mint valami természetes dolog tűnik fel, szimbolikus karaktere azonban rejtve marad. Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra a nemzeti sajátosságok gyűjteményeként nem a mindennapokban, hanem mint örökség, mint emlékezet, mint a nemzeti múlt emlékműve lép elő, és közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban, társadalmi mítoszokban, valamint történeti tudásban fogalmazódik meg. A harmadik értelmezés a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak vagy „kitalálásnak" tartja. Ennek során a társadalmi valóság elemeiből egy új, másik (szimbolikus) valóság keletkezik, ami azonban ebben a formájában korábban soha nem létezett, és mégis történetileg létező társadalmi és kulturális valóságként jelentkezik politikai, társadalmi és kulturális célok elérése érdekében.[2]

Az identitás fogalma csak a mi/ők–én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága akkor erőteljesebb, amikor választ kell adni arra a kérdésre: ki vagyok én, mi vagyok én? A válasz legtöbbször azokban a mintákban fogalmazódik meg, amelyeket a nemzeti kultúra kínál. Az identitás nem állapot, hanem folyamat, szerkezete különböző jellegű és típusú motivációs erők hatása alatt állandóan alakul. Az identitás őrzéséhez – ugyanúgy, mint a nemzeti kultúra fenntartásához és átadásához – intézmények kellenek: család, iskola, templom, folklór-csoport, párt, rádió, televízió, újság és egyebek. Ha ezek hiányoznak, netán elvesznek, az identitásőrzés nehezebb, vagy egyszerűen lehetetlen. Az identitás külső funkciói a területiség, a gazdaság és a politika. Jól körülhatárolható területet fogalmaznak meg, gazdaságilag e terület erőforrásainak ellenőrzését igénylik, politikailag pedig megalakítják az ezt szolgáló állam szervezetét. Az identitás belső funkciói az egyénre és a közösségre vonatkoznak, az egyéneket sokféle szállal fonják közösséggé.

---

1 Csepeli György, Azonosságtudat és nemzeti hovatartozás, http://www.fszek.hu/szociologia/csepeli/ csepeli_gyorgy_azonossagtudat_es_nemzeti_hovatartozas.pdf; utolsó letöltés: 2018. március 5.

2 Barna Gábor, Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In: Jankovics József–Nyerges Judit (szerk.), *Kultúra, nemzet, identitás, A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. Budapest, 2011; online elérés: http://mek.oszk.hu/09300/09396/html/index.htm; utolsó letöltés: 2018. május 21.

Napjainkban az emlékezet- és identitásépítés nemcsak nemzeti (országos) szinten folyik, hanem a helyi közösségek szintjén is. A „helyi kulturális örökség" számos jellemzője tárgyiasul ebben a folyamatban. A helyi kultúrából merítenek, amikor a helyi ünnepeket és rítusokat vagy a helyi gazdálkodás jellemző terményeit s az arra alapozott táplálkozási kultúrát emelik a közösség szimbolikus megjelenítőjévé. A helyi kultúráról beszélünk elsősorban, amikor a kulturális örökséget, napjaink egyik kulturális-politikai kulcsfogalmát említjük. Ez a kultúra kiterjesztett értelmezését jelenti: beleértendő a természeti környezet, az épített, valamint a szellemi kulturális örökség is.[3]

A kultúra önszabályozó mechanizmusainak egyike, hogy folytonosan újra és újra meg kell erősítenie identitását. A közösség tagjait emlékeztetni kell arra, hogy ők egy csoportot alkotnak. Az összetartozás tudatát bizonyos jelek és jelképek, jelképes értelmű cselekedetek, tárgyak és gesztusok segítségével erősítik meg az adott csoport tagjaiban. Vagyis a kulturális emlékezet jeleit időről időre fel kell idézni, számba kell venni. A kiemelt és felnagyított közös jegyek azok, amelyek összefognak bennünket, akár önkéntelenül is. A társadalmi valóság szimbolikus létrehozása a köznapi tudás segítségével valósul meg a mindennapokban.[4]

Clifford Geertz szerint a kultúra a szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modelljét, rítusokban öröklődő eszmék rendszerét jelenti, amelyek közvetítésével az emberek kommunikálnak, megőrzik és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat. Egy kultúrában szimbólumokat kitalálni, a semmiből teremteni nem lehet, már csak azért sem, mert azok sohasem egyedül állnak, hanem éppen azzal nyerik el jelentésüket, hogy más jelképekhez kapcsolódnak. Az adott szimbólum a konkrét kulturális kontextusban telítődik jelentéssel. A szimbólumokat csak más jelképekkel együtt, a rendszer más elemeivel való folyamatos kölcsönhatásban érthetjük meg.

A jelkép- és hiedelemrendszer, a világkép megtanulása az ember számára egyúttal a kultúrához tartozó értékrend elfogadását is jelenti. A néphagyomány sok eleme etnikus jelképpé válhat, és nagy ereje van a közösségi tudatban. Az egyes tárgyak vidékenként fontos önazonosító jelek lehetnek, etnikus jelképekként működnek (ilyen lett például a kopjafa a nyolcvanas évektől, még olyan területeken is, ahol nem volt annyira általános, pontosabban nem a díszes faragású, erdélyi mintákat követő formájú volt az). Nemcsak tárgyak, de egész vidékek is válhattak és váltak az egész ország jelképévé.[5]

Ennél a pontnál érdemes megvizsgálni, hogy az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csata miként vált a magyar nemzeti emlékezet, identitás és nemzeti érzés részévé. A magyarok egy komoly vereséget tettek szimbólummá. Eltekintve néhány történetírói munkától, a 19. századig kellett várni arra, hogy a mohácsi csata a romantikus nemzethalál koncepciójával összefonódva kiteljesedhessen,

3 Barna, Népi kultúra.

4 Hoppál Mihály, Magyar nemzeti jelképek és a kulturális identitás. In: Jankovics–Nyerges (szerk.), *Kultúra, nemzet, identitás*, 686–692.

5 Hoppál, Magyar nemzeti jelképek.

és széles körben a magyar nemzettudatba beépülhessen. A kezdeményezés az értelmiség felől jött. A szakmai párbeszéd a mohácsi csatáról 1926-tól indult meg igazán, ekkortól kezdtek el monográfiák megjelenni a témában. A diskurzust a mai napig párhuzamos paradigmák jellemzik, egy azonban biztos: a Magyar Királyság újkori történetét a mohácsi csata nélkül nem lehet megírni.

A mohácsi csata megítélésének történészi felfogásában az elmúlt években állt be jelentős változás. Az újabb társadalom- és életmód-történeti kutatások szerint a Magyar Királyság több mint hárommillió lakója többségének élete nem változott meg radikálisan az 1526. augusztus 29-ét követő napokban és hónapokban. Sokaknak még éveken át sem, azaz Mohács e tudományterületeken nem tartható igazi fordulópontnak. Ugyanakkor Mohács hosszú távú hatásait tekintve hatalmas változást eredményezett nem csupán Magyarország, hanem egész Közép-Európa számára is. II. Lajos magyar–cseh király halálával, majd Habsburg Ferdinánd királlyá választásával 1526 és 1527 fordulójára a korábbi másfél évszázados magyar–oszmán konfliktus alapjaiban alakult át. E nemzeti hívószó kapcsán a magyar történetírás kezdi felismerni azt, hogy egy történelmi esemény „kulcsszerepe" és jelentősége nem pusztán magából az eseményből, hanem a későbbi korok gondolkodásából is fakad, ily módon nem mindegy, hogy mit látnak bele az utódok.[6]

A kulturális emlékezetet biztosító, fenntartó eljárásokat, kulturális eszközöket és formákat, az emlékállítás médiumait, nyelvét és műfajait Jan Assmann az emlékezés alakzatainak nevezte. Ezen alakzatok közé tartoztak: 1. az emlékállítás és emlékezés rítusai (emléktábla- és szoborállítások, emlékterek létrehozása, avatóünnepségek, megemlékezési szertartások, nemzeti ünnepek, koszorúzások stb.), 2. az emlékállítás szövegtípusai és műfajai (feliratok, avatóbeszédek, emlékbeszédek stb.), illetve 3. az emlékállítások (szöveges) reprezentációi (emlékkönyvek, emléklapok, emlékalbumok, díszalbumok, monográfiák, az esemény utótörténetei stb.).[7]

A kulturális emlékezet legfontosabb funkciója az, hogy biztosítsa (kialakítsa és fenntartsa) a generációk, illetve a kortárs társadalom tagjai közötti kapcsolatot. Az emlékezet generációk közötti kommunikáció, ezért amennyiben a különböző emlékezési alakzatokra úgy tekintünk, mint valami állandósított kapcsolatra a társadalmak jelene és múltja között, illetve mint különböző idősíkokat kitermelő, összekapcsoló folyamat lenyomataira, akkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a kommunikáció a kultúrában zajlik, illetve gazdagítja azt.

A hagyomány a múltat közvetíti. A kulturális tudás vizsgálata a társadalmi élet különböző színterein megjelenített és nyilvánossá tett reprezentációkon keresztül lehetséges. Az egyéni emlékezés többnyire spontán folyamataival szemben a kollektív emlékezet szervezést igényel, és a társadalom tagjainak figyelmét

6 Illik Péter, Identitás- és szimbólumképző stratégiák: Mohács (1526) és az Armada (1588). *Napi Történelmi Forrás* 2017.11.16., http://ntf.hu/index.php/2017/11/16/identitas-es-szimbolumkepzo-strategiak-mohacs-1526-es-az-armada-1588/; utolsó letöltés: 2018. január 8.

7 Jakab Albert Zsolt, Az emlékezet társadalmi funkciói Kolozsváron (1440–2012). *Ethnographia* 125:4 (2014) 605; online elérés: http://apps.arcanum.hu/app/ethnografia/view/Ethnografia_2014_125/?pg=618&layout=s; utolsó letöltés: 2018. március 9.

feltételezi. Az emlék kollektív jellegét az adja, hogy referál a közös tudatállapotra; az emlékezetben a társadalmi környezethez való tartozás tükröződik vissza. A társadalmi keret pedig az emlékezetet felvigyázó, működtető intézményként tételeződik, amely az emlékezési eseményt szabályozva a társadalmi konszenzust biztosítja. A közös társadalmi helyzetek, a közös társadalmi tapasztalatok közelítik egymáshoz az egyéni emlékezetet. A kollektív emlékezet szervezése, a megemlékezési gyakorlatok a jelen múltként való szemlélésének eredményei. Azonban nemcsak az emlékezés, hanem a felejtés is társadalmi gyakorlatnak, kulturális viselkedésnek számít: azt jelenti, hogy mellőzzük a múlt reprezentálását. Az emlékezést és a felejtést egymást kiegészítő folyamatként kell tekintenünk akkor, amikor a kollektív emlékezet szerveződését vizsgáljuk. Az emlékezet szervezésének folyamatában ez a két mechanizmus feltételezi egymást, az emlékezési gyakorlat része az emlékállítás és emlékek lebontása is.[8]

Az emlékezet szervezése különféle társadalmi funkcióikat tölt be: megőrzi az események és személyiségek emlékezetét; jelenvalóvá teszi a lehetséges (értelmezett, megszerkesztett) múltat; összeköti a jelen társadalmát a múlt társadalmával, a megemlékezések az élőket és holtakat egyazon közösség tagjaivá avatják; erősíti a leszármazási tudatot, a korok és generációk közötti szolidaritást; láthatóvá teszi és legitimálja a társadalmat és a társadalmi rendet, ideológiát és gyakorlatot; identitást biztosít a társadalom tagjai számára; lokalitást, lokális identitást termel és dokumentál.[9]

Az 1526. évi csatával kapcsolatos első emlékállítás 1787-re datálható Mohácson.[10] Kezdetben a mohácsi polgárok egyéni szándéka vagy a város vezetőségének döntése határozta meg az emlékállítást. Az emlékállítók különféle csoportosulások, egyletek, társaságok formájában jelentek meg. A 19. század eleje óta folyamatosnak mondható az a szokás, hogy a város lakossága emlékoszlopokkal, emlékbeszédekkel, kiadványokkal, szobrokkal és más épített objektumokkal emlékezik meg a múlt eseményeiről. Az egyház, amely a kezdetektől nagyban meghatározta az emlékállításokat, a 19. század végére, 20. század elejére átengedte a megemlékezések előjogát, ezzel a mohácsi csata múltjának őrzése egyre inkább a profán, laikus intézmények és közösségek felügyelete alá került.

Tanulmányunk témájának kiválasztásánál elsődleges szempontunk volt, hogy a kutatáshoz elegendő történeti adat, forrás és dokumentum álljon rendelkezésre. Munkánk fő módszere a dokumentumelemzés (a vonatkozó szakirodalom, a Kanizsai Dorottya Múzeum néprajzi és helytörténeti anyagának, valamint a korábbi kutatások eredményeinek áttekintése/átértékelése), melynek során primer és szekunder forrásokat egyaránt felhasználtunk. A „terepválasztás" adta magát, hisz a szerző maga is mohácsi, így első kézből, a „résztvevő megfigyelés" módszerét alkalmazva lehetősége volt/van a vizsgált dokumentumokban leírtakat a valóságban is észlelni, a gyakorlatban megtapasztalni.

8 Jakab, Az emlékezet társadalmi funkciói, 607–609.
9 Jakab, Az emlékezet társadalmi funkciói, 615.
10 Az emlékezet kihelyezésének módja esetünkben is megfelel a Jakab Albert Zsolt által leírtaknak. Vö. Jakab, Az emlékezet társadalmi funkciói, 613–614.

A Mohács városával a kezdetektől napjainkig foglalkozó szakirodalom teljes körű ismertetését nem tartottuk feladatunknak, így arra nem is vállalkoztunk. A város múltjának addig elérhető irodalmát nagyon jól rendszerbe foglalja az 1976-ban a Baranya Megyei Könyvtár által Pécsett kiadott *Mohács bibliográfiája* című kiadvány.[11] Az összeállítás mindazok számára hasznos, akik az írott műveken keresztül szeretnének bepillantást nyerni Mohács életébe. Emellett a Baranya Megyei Levéltár (*Baranyai Helytörténetírás* című sorozat) és a Janus Pannonius Múzeum évkönyveiben számos, Mohács városával különböző aspektusból foglalkozó közlemény jelent meg.

A tanulmányunkban felhasznált szakirodalom kiválasztásakor főként a helyi, mohácsi szerzőkre koncentráltunk. A város történetét Fölker József, Mohács hivatalos évkönyvvezetője írta meg először 1900-ban.[12] Őt követte Brand Ede mohácsi iskolaigazgató, a II. Lajos Múzeum Egylet megalapítója, aki Mohács kulturális életének megszervezésében jelentős érdemeket szerzett. A helytörténetírás, a különböző népszokások és népdalok összegyűjtése mellett Brand buzgón kereste a mohácsi csata helyét is, mint később kiderült, sikertelenül.[13] Mohács múltjának feltárásában és a város idegenforgalmának megszervezésében kimagasló szerepet töltött be Vitéz dr. Horváth Kázmér városi al-, majd főjegyző, helytörténész. Horváth Kázmér a II. Lajos Múzeum Egylet és a mohácsi csata emlékére emelt Fogadalmi templom építőbizottságának titkári tisztségét is betöltötte, így hiteles beszámolót tudott készíteni (többek közt) a templom építésének folyamatáról. Történelmi és városismereti írásai mellett az általa készített fényképek is kitűnő bepillantást nyújtanak Mohács két világháború közötti életébe.[14] Ete János a mohácsi múzeum igazgatója volt 1963-ig. Irathagyatékának egy része a Baranya Megyei Levéltárban, másik része a Kanizsai Dorottya Múzeumban található. Ete János tevékeny működése során Mohács történetének gyakorlatilag valamennyi szegmensét feldolgozta, és megírta a város néprajzát is.[15] Tihanyi János római katolikus plébános írta meg többek közt a mohácsi bel-

11 Boda Miklósné–Huber Kálmánné (szerk.), *Mohács bibliográfiája*. Pécs, 1976.

12 Fölker József, *Mohács története*. Mohács, 1900.

13 Brand Ede, *Adatok Mohács történetéhez*. Mohács, é. n., kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár; Uő, Mohács megyei város története. In: Matolay Károly–Zsadányi Oszkár (szerk.), *Baranya vármegye Trianon után tíz évvel*. Mohács, 1930, 113–118.

14 Horváth Kázmér, *Mohács. A város fejlődéstörténetének vázlata*. Mohács, 1929; Uő, A zsidók letelepedése Mohácson. *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* 10 (1929) 138–139; Uő, *Mohács II. József korában*. Mohács, 1930; Uő, *Kétezredéves Mohács. Történelmi vázlat*. Pécs, 1933; Uő, *Mohács*. Mohács, 1934; Uő, *A mohácsi csata emléktemplomának építkezése*. Mohács, 1935; Uő, *Mohács hősi halottai*. Pécs, 1935; Uő, A mohácsi csata emlékműve. *Város kultúra* 9:9–10 (1936) 106–108; Uő, *Mohács és szerepe az 1848. évi szabadságharcban. Korrajz és történelmi vázlat Mohács életéből*. Pécs, 1948.

15 Ete János, A mohácsi csata helye a dűlőnevek alapján. *Művelődési Tájékoztató* 1966. február, 91–92; Ete János, *Mohács néprajza*. Mohács, é. n., kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Néprajzi adattár; Ete János, *Mohács város népének története*. Mohács, 1954, kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár; Ete János, *Részletek Mohács múltjából*. Mohács. 1973. Emellett (a teljesség igénye nélkül) a következő témákban végzett gyűjtéseket: a mohácsi sokácok, szerbek, cigányok, zsidók története, a református magyarok és a mohácsi evangélikus egyház története, a mohácsi németek viselete és szokásai, a mohácsi csatatéri emlékművek, Mohács egészség-

városi plébánia, a Csatatéri emléktemplom és a Fogadalmi templom történetét. Emellett *Mohácsi útmutató* címen rövid útikalauzt is összeállított a városról.[16] Sarosácz György etnográfus 1965 és 2000 között volt a Kanizsai Dorottya Múzeum igazgatója. Sarosácz főként a délszlávok néprajzával foglalkozott, de megírta a mohácsi feketekerámia és a helyi céhek történetét is.[17] Az ő idejében nyílt meg 1976-ban *A mohácsi csata* címmel egy állandó kiállítás, amelyet Parádi Nándor és Szakály Ferenc rendezett. A tárlat 2006-ig állt fenn. 1990-ben nyitották meg *A magyarországi horvátok, szerbek és szlovénok népviselete és népművészete* című állandó kiállítást, amely 2011-ig volt látogatható. Bojtár László zeneszerző, katolikus kántor Mohács művelődéstörténetének megszállott kutatója volt. 1981-ben írta meg Mohács művelődéstörténetét, emellett a helyi, valamint a megyei sajtóban közel 300 újságcikket publikált a témában. 1988-ban kiváló munkájának elismeréseként Baranya megye részesítette kitüntetésben, 1993-ban Mohács város díszpolgára lett. Életműve feldolgozásra vár.[18] A mohácsi csatatér kutatásában Szűcs József helytörténész szerzett elévülhetetlen érdemeket. A Moháccsal kapcsolatos topográfiai adatok nagy részét ő gyűjtötte össze. Brand Ede és Ete János irányítása alatt szinte minden szabadidejét a város környékének és a csata helyének megismerésére szentelte. Kutatási eredményeit ugyan soha nem publikálta, azonban elképesztő elméleti és gyakorlati tudást halmozott fel nemcsak a mohácsi csata témájában, hanem Mohács helytörténetével kapcsolatban is. Az ő segítségével és útmutatásai alapján végzett ásatásokat Mohács környékén Kiss Attila régész. Szűcs Józsefet munkája elismeréseként Mohács Város Önkormányzata 2008-ban „Mohács Város Díszpolgára" kitüntetésben részesítette. 2018 végén a Honvédelmi Minisztérium elismerését vehette át munkásságáért. Kiss Béla helyi történelemtanár évtizedeken keresztül kutatta Mohács történelmi hagyománya-

ügye, a helyi iskolák története, a busójárás, a mohácsi céhek és iparosok története, Mohács és környékének dűlőnevei stb. A kéziratok helye a Kanizsai Dorottya Múzeum Néprajzi és Helytörténeti adattára.

16 Tihanyi János, *A mohácsi belvárosi plébánia története. A mohácsi belvárosi plébánia 250 éves jubileumára*. Mohács, 1943–1949, kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár; Uő, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom története*. Mohács, 1950; Uő, *Mohácsi útmutató*. Mohács, 1956.

17 Sarosácz György, Adatok a mohácsi céhek történetéhez. In: Szita László (szerk.), *Baranyai Helytörténetírás 1976. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 1976, 205–224; Uő, *A mohácsi kerámia és története*. (Dunántúli dolgozatok, 6.) Pécs, 1972; Uő, Baranyai délszláv népszokások, 1. Karácsonyi és lakodalmi szokások a sokacoknál és a bosnyákoknál. In: Dankó György (szerk.), *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967.* Pécs, 1968, 103–122; Uő, Baranyai délszláv népszokások, 2. Temetkezési szokások a sokacoknál és a bosnyákoknál. In: Mándoki László–Dankó Imre (szerk.), *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1968*. Pécs, 1971, 153–168; Uő, Baranyai délszláv népszokások, 3. Karácsonyi, lakodalmi és temetkezési szokások a horvátoknál és a szerbeknél. In: Mándoki László (szerk.), *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970.* Pécs, 1974, 283–296; Uő, Magyarország délszláv nemzetiségei. *Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve* 7 (1973) 369–390; Uő, *Magyarországi horvát népművészet*. Mohács, 2001.

18 Bojtár László, *Mohács művelődéstörténetének krónikája a felszabadulásig*. Mohács, 1981, kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár; Bojtár László, Tallózás Mohács zenei és színházi múltjában. In: Ódor Imre (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből*. Mohács, 1993, 261–290.

it, eseményeit. Különösen a mohácsi csata és a csatatér érdekelte. Személyesen végigjárta nemcsak a hazai, hanem a horvátországi területeket is, és kis füzet formájában jelentette meg tapasztalatait, élményeit, felfedezéseit. Négy évtizednyi kutatómunkája eredménye volt az 1996-ban megjelent *A mohácsi csata* című kiadvány.[19] Nagy Kálmán nyugalmazott történelemtanár, helytörténész, a Mohács–Beykoz Baráti Kör elnöke, Hancz Erika régésszel közösen írta meg Mohács oszmán kori történetét. Pályafutása során többször tartott ünnepi megemlékező beszédet a csata évfordulóján. Az általa vezetett török–magyar baráti kör fő célkitűzése a két népcsoport közös történelmi értékeinek, a török nép múltjának/jelenének alaposabb megismerése, illetve a barátság kiteljesítése Mohács testvérvárosának, Beykoznak a lakóival. A mohácsi csata 2026-ban esedékes 500. évfordulójának tiszteletére rendezett helyi előadások sorozatában eddig *A mohácsi csata egy történelemtanár szemével*, valamint *Mohács a török korban* címmel tartott előadásokat az érdeklődők számára. A fenti tevékenységek mellett Nagy Kálmán több, saját maga szerezte verssel is tisztelgett már a mohácsi hősök emléke előtt.[20] Ferkov Jakab etnográfus, történész-muzeológus 2000 óta a Kanizsai Dorottya Múzeum igazgatója. Érdeklődési köre szerteágazó: megírta többek közt a baranyai horvátok közművelődés-történetét a dualizmus korában, foglalkozott a mohácsi busójárás témájával, a mohácsi sokácok és a magyarországi szerbek történetével, a mohácsi hősök tiszteletére a városban emelt emlékekkel, a török idők utáni betelepítések témájával stb.[21] Ferkov Jakab vizsgált témánkban írt publikációi szövegét a szerző engedélyével használtuk tanulmányunkban.

---

19 Kiss Béla, *A mohácsi csata*. Mohács, 1998; Uő, *A mohácsi csata a legújabb kutatások tükrében tárgyi bizonyítékok alapján*. H. n., 1988; Uő, *A mohácsi törökkori vár*. Mohács, 1992, kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár; Uő, *II. Lajos halála. Vízbe fúlt, vagy megölték?* Mohács, 1995.

20 Nagy Kálmán, *Nekünk Mohács, – kell! Mohács helytörténete versekben és képekben*. H. n., 2017; Nagy Kálmán–Hancz Erika, *Az oszmán kori Mohács*. H. n. [Szombathely], 2016.

21 Ferkov Jakab, *A baranyai horvátok közművelődéstörténete a dualizmus korában (1867–1918)*. PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, 2013; Uő, A magyarországi szerbek. *Múzeumi hírlevél* 25:6 (2004); Uő, A mohácsi busójárás legendájának nyomában. In: Hoppál Mihály (szerk.), *Népek–maszkok–Európa. A busójárás európai háttere*. Budapest, 2014, 171–175; Uő, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna és a Fogadalmi-, vagy Emléktemplom. In: Duczon Árpád (szerk.), *Európai örökségünk: a pécsi és djakovói egyházmegye bemutatkozik*. Pécs, 2008, 100–104; Uő, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai Mohács példáján. *Forrás* 47:7–8 (2015) 142–159, online elérés: www.forrasfolyoirat.hu/1507/ferkov.pdf; utolsó letöltés: 2018. március 5.; Uő, *Az egykori törökvilágra utaló földrajzi dűlő és egyéb határnevek Mohácson és környékén*. Mohács, 2015, kézirat; Uő, *Az oszmán megszállás megszűnése utáni etnikai viszonyok kialakulása a délkelet-baranyai térségben* (a Mohács a történelemben és a hagyományokban című tudományos konferencián 2016. december 17-én, Mohácson elhangzott előadás kézirata); Uő, Mementó, megemlékezés: 1526. In: Davorin Taslidžić (főszerk.), *Povećalo 2–3, Časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji*. Beli Manastir, 2007, 247–256; Uő, *Népek találkozása a Mohácsi Dunánál. A Kanizsai Dorottya Múzeum állandó kiállításának forgatókönyve*. Mohács, 2014, kézirat; Uő, Száz év a mohácsi busójárás történetéből, a helyi sajtó tükrében (1883–1942). In: Huszár Zoltán et. al. (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 2001–2002.* Pécs, 2003, 191–196.

II. A MOHÁCSI IDENTITÁS SZERVEZŐELEMEI

II. 1. A soknemzetiségű város

Mohács városa különböző tájegységek és kereskedelmi utak találkozásában fekszik. A 16. század közepe óta sokféle nemzetiség keveredett itt, és talált magának új hazát. Mohács fennállása során mindvégig sikerrel dacolt a természet pusztító csapásaival és a történelem vad viharaival. Az itt élő lakosság szívós élni akarásával, töretlen életerejével túlélte a Duna pusztító árhullámait, a 16–19. század nagy nemzeti katasztrófáit és a 20. század világégéseit is. A Duna által két részre osztott Mohács megközelítőleg téglalap alakú. Keleten a Mohács-sziget szerkezetileg a Nagyalföld síksághoz tartozik, a történelmi település a Duna jobb partján húzódó Mohácsi-síkságon fekszik. A települést nyugatról félkörívben a Dunántúli-dombság övezi (Szőlőhegy).[22]

Mohács területét az őskortól kezdve folyamatosan lakják. A 10. század elején csak kisebb, királyi birtokként kezelt halászhely lehetett. A várost írásban először 1093-ban, egy királyi adománylevélben említik (*Mohát*s).[23] A település kialakulását az egykori dunai limesszel párhuzamosan futó, Pannoniát Moesia provinciával összekötő, a középkorban is nagy forgalmú hadiút közelségén túl a Duna és annak vízi útja is nagymértékben befolyásolta. Mohács a 15. századig a pécsi püspökséghez tartozó halászfalu volt, 1335-ben már önálló templommal rendelkezett. A település a 14. század második felétől gyors fejlődésnek indult, és a területfoglalásoknak, a környező mocsarak lecsapolásának, valamit pezsgő piaci életének köszönhetően a pécsi püspökség kelet-baranyai központjává vált. 1408-ban a szabadalmas városok közé emelték, 1420-tól pedig mezővárosi rangot kapott.[24]

A 15. század első felében Mohács átmenetileg az ország virágzó, gazdasági életében jelentős szerepet játszó helyei közé tartozott. Az iparosok aránya az ország összes mezővárosa közül itt volt a legmagasabb, sőt az iparosok és iparágak számát tekintve is előkelő helyet foglalt el. Mohács piachelyként a környék falvai közül kiemelkedve, kedvező folyóparti fekvéséből származó előnyeit kihasználva, vidékének gazdasági központjává vált.[25]

Az Oszmán Birodalom európai terjeszkedése, valamint a 17. század végén megindult visszaszorítása hatalmas népmozgást idézett elő, melynek következtében különböző népcsoportok – többek közt délszlávok és németek – települtek Magyarország felszabadított területeire. Míg 1526 előtt Mohács lakossága kizárólag magyarokból állt, a 17. század végén megindult betelepítések következtében az akkori Magyarország egyik legtarkább nyelvű és vallású városa jött létre. Bár a 19. század második felétől felgyorsult asszimiláció nagymértékben csökkentette a nemzetiségiek arányát, a KSH adatai szerint még 2011-ben is jelentős volt a számuk: a város jelenlévő lakossága 17 808 fő volt, melyből 1723 német,

22 Nagy–Hancz, *Az oszmán kori Mohács*, 11.
23 Fölker, *Mohács története*, 8; Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 3.
24 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 4.
25 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 142–143.

700 horvát, 537 cigány és 87 szerb anyanyelvűnek vallotta magát, továbbá 24 fő egyéb nemzetiségűnek (bolgár, lengyel és román).[26]

Az 1526. évi vesztes csata után az oszmán-török közigazgatás Mohácsot egy Baranya megyénél jóval nagyobb Duna menti szandzsák székhelyévé tette meg. Az akkor már nagyobb települések közé sorolandó központ közigazgatási területe egészen Eszékig terjedt.[27] A mezővárosban a török helyőrség (palánk) Buda elfoglalása után, 1542-ben jött létre, és fő feladata az eszék–budai hadiút ezen szakaszának őrzése volt. Mohács fejlődéséhez minden bizonnyal hozzájárult a környező mocsár- és erdővilágba menekült magyar őslakosság visszaszivárgása, másrészt viszont az új hatalom is megkezdte egyes balkáni népcsoportok (szerbek és horvátok) betelepítését. Ezek egy része katonai feladatokat látott el, míg mások (például a cincárok) kereskedők voltak. A Balkánról érkező népek helyzete elviselhetőbb volt a magyarokénál, kevesebb adót fizettek, és nagyobb bizalmat élveztek.

Mohács kedvező fekvése miatt a török hódoltság ideje alatt is fontos kereskedelmi helyszín maradt. A szultán a muzulmánok és a város szegényeinek kérésére piacok, vásárok tartását engedélyezte, ahol a környező falvak termékeit is értékesítették. A város gazdasági életében – a többi Duna menti mezővároshoz hasonlóan – a hajóutat kihasználó kereskedelemnek volt fontos szerepe. Polgárai a török területről bor és élőmarha mellett gyapjút és marhabőrt szállítottak külföldre, visszafelé pedig textilt és vasárukat hoztak. A baranyai borok kivitele főként a mohácsi kikötőn keresztül történt, az értékes árut az ide erdélyi sót szállító szegedi és makói hajósok juttatták el rendeltetési helyére.[28]

1686-ban az elesett Buda alól Szári Szulejmán pasa nagyvezér Eszék felé vonult vissza, és a megmaradt török csapatokkal együtt a mohácsi őrséget is az eszéki várba vitte. A következő esztendőben az egyesült európai keresztény hadak a közeli Nagyharsánynál újabb vereséget mértek az oszmán erőkre, s ezzel Mohácson is véget ért a török hódoltság kora. A pécsi püspökség 1703-ban kapta vissza Mohácsot.[29] A szinte kihalt várost és környékét újra be kellett népesíteni. Az oszmán-török megszállás utáni betelepítések az 1690-es évek táján indultak meg, és nagyjából a 18. század utolsó harmadáig tartottak. A különböző vallású és anyanyelvű lakosság betelepítésére azért volt szükség, mert a felszabadító harcok során (illetve a nem sokkal későbbi Rákóczi-szabadságharc alatt) Mohács népessége erősen megfogyatkozott, másrészt viszont a bécsi udvar szándékosan igyekezett nem magyar ajkú és lehetőleg római katolikus lakosságot telepíteni a felszabadult déli területekre. Ebben az időszakban alakult ki tehát Mohács lakosságának soknemzetiségű és többvallású tarka összképe.[30] A lakosok száma

26 2011. évi népszámlálás, Területi adatok, Baranya megye, 145, 181, http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/ nepsz2011/nepsz_03_03_2011.pdf; utolsó letöltés: 2018. március 5.

27 Fölker, *Mohács története*, 29; Szakály Ferenc, Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég. *Keletkutatás* 1995. tavasz, 23–43.

28 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 143.

29 Fölker, *Mohács története*, 48; Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 9.

30 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 143.

1690-ben 150 fő volt, 1710-re viszont már 600 körülire emelkedett. 1747-ben a közel 3000 főt számláló Mohács szabadalmas város lett.[31]

A visszafoglaló harcok során feldúlt és leégett településre elsőként az őslakosságnak is tekinthető református magyarok tértek vissza a Szekszárd alatti Sárközből (Decs, Őcsény, Báta stb.). A város legrégibb részén, délkeleten, a Duna mellett építették fel házaikat. A reformátusok elődei már az oszmán-török terjeszkedés ideje alatt is jelen voltak. A 16–17. század háborúi során a Duna mocsaraiban és a Mecsek rengetegeiben kerestek menedéket, majd a harcok elmúltával többségük korábbi lakóhelyére telepedett vissza. A mohácsi református magyarok néprajzilag a már említett sárközi csoporthoz tartoznak, míg a szomszédos kölkedi reformátusok a drávaszögi csoportba sorolhatók. Közvetlen mellettük, de a Dunától kissé távolabb jött létre a katolikus magyar negyed. A katolikus magyarok részben a szerémségi püspöki birtokokról, részben pedig a közeli Szebény faluból költöztek Mohácsra. Többségük mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozott. Mivel vallásuk, foglalkozásuk és életvitelük szinte azonos volt a mohácsi sokácokéval, az összeolvadás is elsőként közöttük indult meg.[32]

A magyar lakosság visszatelepedésével, belső népvándorlásával szinte párhuzamosan újra megjelentek Mohácson a szerbek (most inkább a földművelő és pásztorkodó elemek voltak köztük többségben), valamint Macedóniából a kereskedő cincárok is. Ez utóbbiakat görögkeleti vallásuk alapján görögöknek tartották, egykori jelenlétükre utal a mohácsi szőlőhegy egy részének „Göröghegy" elnevezése is. A szerbek egy kisebb kereskedőkolóniája már a török megszállás alatt is jelen volt a városban, de ezek a visszafoglaló háborúk során szétszéledtek. Az újonnan betelepülők a 19. század elejéig Mohács dunai kereskedelmének, azon belül a gabonakereskedelemnek szinte kizárólagos részesei voltak. A szerb lakosság száma olyannyira megemelkedett, hogy 1695–1731 között a görögkeleti egyház Mohácsot püspöki székhellyé jelölte ki. A mai pravoszláv templom építése azonban csak 1750-ben kezdődött meg, és 1788-ban szentelték fel.[33]

A horvát népcsoporthoz tartozó sokácok három hullámban végbement betelepítése ugyancsak az 1690-es évek végén kezdődött és az 1730-as évek végéig tartott. Első csoportjaik a dalmáciai Primorjéből, a későbbiek pedig a hercegovinai Belovar környékéről és a Buna folyó mellől érkeztek. A telepítésekben a pécsi püspökségen kívül jelentős szerepet vállaltak a boszniai ferences szerzetesek is. A szrebrenicai horvátok (sokácok) nagyobb része az ő vezetésükkel érkezett Mohácsra.

A Balkán felől érkező szláv népcsoportok a 18. század első felében még nem voltak homogének. Akadtak köztük sokácok, bunyevácok, katolikus bosnyákok, szerbek, a már említett cincárok, vlahok és más elemek is. A vizsgált területen ma is megtalálható szláv etnikai csoportok már az új hazában alakultak ki. A különböző ideérkező népelemek – vallásuktól függően – általában abba a

31 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 9, 13.
32 Ferkov, *Népek találkozása*, 9.
33 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 9.

szláv népcsoportba olvadtak be, amelyik az adott területen többségben volt. Mohács esetében a római katolikusok a horvát-sokácok közé, míg a görögkeletiek (vlahok, cincárok) a szerbek közé. Ez a folyamat a későbbi belső népvándorlás során is jellemző maradt.[34]

A baranyai és tolnai németek letelepedésének helye – hajón vagy tutajon érkezve – kezdetben a Duna vonalán volt, majd a szárazföldön folytatták tovább útjukat abba az uradalomba, amellyel megállapodást kötöttek. A telepesek baranyai főbb kikötőhelyei Dunaszekcső, Bár, Mohács és a mai horvátországi Batina (Kiskőszeg) voltak. A több hullámban érkező Rajna menti, hesseni, Fulda környéki és frankföldi telepesek eleinte állandó mozgásban, költözésben voltak. A különböző német etnikai egységeket az első telepes csoportok származása alapján idővel egységesen svábnak nevezték el, s mivel a török alól felszabadult területekre települtek le, Schwäbische Türkei névvel jelölték őket.

A mohácsi püspöki uradalomba elsőként, 1769-ben Klimó György pécsi püspök telepített le 38 olyan német családot a szomszédos községekből, akik már helyben is maradtak.[35] Közülük egyesek Sziléziából és a Rajna mellékéről, mások Ausztriából jöttek. Ezt követően számuk inkább a belső vándorlás következtében növekedett. A püspök kifejezetten az akkori városon kívül, az egykori Bécs–Belgrád közti postaút mentén található saját uradalmi épülete (későbbi kastélya) környékén, a mai Kossuth Lajos utcában biztosított telket számukra. Ez a körülmény nagyban meghatározta tevékenységüket: vendéglátással és kereskedelemmel, ezen belül borkereskedelemmel foglalkoztak. Utóbbi mellett természetesen szőlőtelepítést és -művelést is végeztek, valamint a püspök uradalmi földjeit művelték. Az 1769-ben létrejött mohácsi német település közigazgatásilag tehát még nem tartozott Mohács privilegizált püspöki mezővárosához, hanem a püspöki kastéllyal és a ferences kolostorral együtt „Újmohács" néven önálló községet képezett. A települést 1796-ban csatolták a városhoz, és 1892-ig „Német" – vagy köznyelven „Dájcs" – utcának hívták, és csak 1892-ben vette fel mai nevét, amikor Kossuth Lajost Mohács díszpolgárává választották.[36]

A cigányokat egy 1775. évi jegyzőkönyvben említik először: „*1775. augusztus 11-én a város kérésére, a megye végzéséből, az uraság parancsolatjából a városi magisztrátus elvégezte, hogy a cigányok kiverettessenek, kivéve Szajkó Petit, ki keze munkájával keresi kenyerét és háza a megyei összeírásban szerepel.*" Erőszakos eltávolításuk azonban nem volt tartós, mert hamarosan újból visszaszivárogtak a városba. Az 1850-es népszámlálás már 75 cigányt említ, de mivel ekkor még nem rendelkeztek városi polgárjoggal, adót sem fizettek. Ehelyett a város levélhordást, kőtörést, útépítést és egyéb munkákat követelt meg tőlük. Az első cigány betelepülők sem tekinthetők homogénnek, különböző csoportokból álltak. Többségük „magyar cigány", vagy glecsetóre, azaz romungró volt, majd számban őket követték az oláh kortorárok, utánuk pedig a szentók következtek. A romungrók többsé-

34 Kitanics Máté, *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században*. PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, 2014, 61–66, 113–118.

35 Bojtár, Mohács művelődéstörténetének krónikája, 14.

36 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 144.

ge zenész, míg az oláh cigányok foglalkozása teknővájó és erdei munkás volt. A nyugatról jött szentó cigányok főleg köszörűsök, drótosok voltak, és csak kis számban telepedtek le. Az oláh cigányok szinte kivétel nélkül a görögkeleti vallást követték.[37]

1718-ban készült el Mohácson a belvárosi katolikus templom, a század közepén pedig néhány kápolnán kívül a városnak már megvolt a külvárosi ferences, a püspöki katolikus, a görögkeleti szerb temploma, és az 1790-es évekre elkészült a református templom is. A püspöki palotát 1714-ben építették újjá, a ferences rendi szerzetesek 1724-ben költöztek be zárdájukba. Ezt a nagyarányú templomépítkezést a nemzetiségek egymás mellett élése bontakoztatta ki, hisz kultúrájuk ápolása ekkor főként egyházi közvetítéssel történt.

A különböző nemzetiségek kezdetben elkülönülten, más-más városrészben telepedtek le *(1. kép)*. Délen a Duna mentén a református magyarok, tőlük nyugatra a katolikus magyarok, északra – de ugyancsak a Duna mellett – a szerbek, ezek nyugati oldalán a katolikus sokácok, majd még nyugatabbra a németek helyezkedtek el. A cigányok a református városrész alatt kaptak letelepedési helyet, míg a zsidók a város központi részén laktak. Az egyes nemzetiségek és felekezetek ilyetén elkülönülése mohácsi sajátosságnak tekinthető. A városrészek kialakulása a bevándorlások, betelepítések különböző időpontjaira vezethető vissza, emellett a földrajzi viszonyok is olyan kedvezők voltak, hogy bőségesen jutott hely a betelepülőknek, így azok nem kényszerültek arra, hogy a régi lakosok közé költözzenek.[38]

Az első zsidó családok a 19. század közepén telepedtek le Mohácson. Mivel többnyire kiskereskedelemmel (főleg rőfáruval) foglalkoztak, a város központi részén alakították ki üzleteiket és lakónegyedüket. A század vége felé egyre nagyobb szerepet töltöttek be a nagykereskedelemben és a gyáripar kialakításában. Nagyon hamar bekapcsolódtak a város kulturális és hitéletébe, saját iskolájuk volt, egyleteket szerveztek, részt vettek a könyvkiadásban, és megépítették zsinagógájukat is. A második világháború meghurcoltatásait azonban csak nagyon kevesen élték túl.[39]

Mohács földhasznosításának módja a jobb part és a Mohács-sziget között alapvetően különbözött. Szántóföldi művelés kezdetben csak a városi oldalon folyt, kiújult és kiszélesedett a dombvidéki szőlőművelés, amelyet elsősorban a bortermelő területekről jött német telepesek folytattak. Az ártéri területként viselkedő sziget fő hasznosítási módja a vadvizekben, holtágakban és tavakban folyó halászaton kívül a legeltetés, az ártéri ridegtartás volt. Halászattal főleg a református magyarok foglalkoztak. A szigeti ridegtartásos állattenyésztés együtt járt az ideiglenes telelőhelyek kialakításával, melyek idővel állandó lakhellyé váltak, majd pedig megkezdődött a tanyák körüli földek feltörése is. Az erdőirtások

37 Ete János, *A mohácsi cigányok.* Mohács, é. n., 1–6., gyűjtés, kézirat, Kanizsai Dorottya Múzeum, Néprajzi adattár.

38 Nagy Imre Gábor, Az újranépesült város. Népesség, társadalom, igazgatás Mohácson 1918-ig. In: Ódor (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből,* 134–135.

39 Ferkov, *Népek találkozása*, 4.

1. KÉP. MOHÁCS VÁROS TÉRKÉPE 1904-BŐL

és lecsapolások már korábban megindultak. A hatóságok eleinte tiltották ezt, de mivel a megnövekedett állatkereskedelem kedvezett a mezőgazdaságnak, a „földfoglalások" tovább zajlottak. A szigeti rész birtokbavételében főként a sokácok jeleskedtek. Saját révet birtokolva olcsóbban és gyakrabban juthattak át a túloldalra, ezért nekik megérte a túlparti legeltetés és földművelés, míg a város saját révvel nem rendelkező többi polgárának ez már jóval drágább lett volna. Utóbbiak ezért a városi oldalon foglalkoztak mezőgazdasággal.[40]

A földművelés és állattenyésztés mellett jelentős kézműves tevékenység is folyt Mohácson. A város kereskedelmének fejlődését az 1701-ben kapott vásártartási jog, a *Privilegium Leopoldinum* indította el. Folyó menti fekvése is előnyére vált, mely a 19. század első felében jelentősebb volt, mint bármely hasonló adottsággal rendelkező mezővárosé. A mohácsi kikötő forgalma Pest, Buda, Pozsony és Komárom után következett, messze megelőzve a többi Duna menti települést. Az 1840-es években évente 400 hajó rakodott nyersterményt a mohácsi kikötőben. Kiemelkedő jelentősége volt az 1784-től 1894-ig fennálló Duna-parti állami sóház forgalmának is. A 19. század második felében a városnak már két kikötője és két révátkelési helye volt. A Duna Gőzhajózási Társaság kikötőjét 1831-ben nyitották meg, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságét pedig az 1890-es években. A két rév közül a városiban 1894-től a Duna Gőzhajózási Társaságtól bérelt gőzkomppal biztosították az átkelést, míg a sokác révben, annak fennállása alatt mindvégig, dereglyék közlekedtek.[41]

A gazdasági ágak fontosságát tekintve Mohács esetében a mezőgazdaság és a kereskedelem után az ipar a harmadik helyet foglalta el. A 19. század közepére a városban 14 céh működött, ezzel a település felzárkózott Pécs mögé. A vízimolnárok céhe például 1830-ban alakult meg, míg a halászoké 1847-ben. Ezek 1872-ben ipartársulattá alakultak. A 19. század végén 27 hajómalom dolgozott a mohácsi Dunán. A „vízen járók" patrónusa, Nepomuki Szent János májusi ünnepét minden évben nagy pompával tartották meg. Az eseményen minden mohácsi vallási felekezet vezetője részt vett, illetve köszöntésben részesült. (Nepomuki Szent János szobrát 1743-ban állították fel Mohácson, ez volt a város első köztéri szobra.[42] A nepomuki hagyományt az 1980-as évek végén elevenítették fel újra, és minden év májusában megtartják.) A mohácsi céhek közül különösen a korsós- és fazekascéh emelkedett ki működésével. A 19. század végén 142 mester dolgozott agyaggal Mohácson. Egy-egy mester évente 7–8000 darab terméket készített, az 1870-es években évente 800 ezer darabot meghaladó számban vittek korsókat, kantákat lefelé a Dunán. A mohácsi feketekerámia egyes példányai egészen a bulgáriai Vidin kikötőjéig is eljutottak. A század utolsó harmadában 13 ipartársulatban 302 taggal, 51-féle ipart űztek. A mohácsi iparosok termékei a Duna mentén minden fontosabb településre eljutottak, Eszéktől a pesti vásárokig.[43]

40 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 145–146.
41 Ferkov, *Népek találkozása*, 6–7.
42 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 13.
43 Ferkov, *Népek találkozása*, 7–11.

A 19. század második felében nagyobb ütemre váltott a Mohács-sziget benépesülése, a szigeti állattenyésztés és földművelés tovább erősítette a helyi gazdaságot. A mezőgazdaságban egyre nagyobb igény mutatkozott a korszerű mezőgazdasági kisgépekre, illetve szerszámokra, az állatállomány gyarapodása pedig biztosította a bőrgyártáshoz szükséges nyersanyagot. Mindezek lehetővé tették a nagy mennyiségű bőr-, tégla- és cserépgyártást, továbbá megkezdődött a mezőgazdasági kisgépek és szerszámok helyi gyártása is. A nagyobb üzemek megjelenésével újabb lendületet kapott a kereskedelem.

Gazdasági kivirágzása mellett a város kulturálisan is sokat fejlődött. 1867–1918 között Mohácson összesen 71 egyesület működött hosszabb-rövidebb ideig. Közülük némelyik szigorúan nemzetiségi vagy vallási alapon szerveződött kezdetben. Később azonban a közös kulturális és sportrendezvények, szórakozási lehetőségek egyre jobban oldották a különbségeket, és a 19. század vége felé közeledve mindinkább összemosták a város lakóit, nemzetiségeit.[44]

A különböző anyanyelvű és vallású mohácsi lakosság tagjai között különösebb konfliktus sohasem volt, minden városrésznek megvolt a saját temploma és kocsmája, békésen megférték egymás mellett. Bár a városban élő nemzetiségek sajátos, megkülönböztető viseletüket sokáig megtartották, nyelvhasználatukat tekintve egyre inkább többnyelvűvé váltak: szinte mindenki beszélte anyanyelvén kívül a másik nyelvét is, illetve a 20. század elejére már egyre általánosabbá vált a magyar nyelv használata.

A magyarokon kívül napjainkban négy etnikum (német, horvát [sokác], cigány és szerb), illetve négy felekezet (római katolikus, református, evangélikus és ortodox [görögkeleti]) színesíti a mohácsi lakosság összetételét. A 19. század második felétől felgyorsult asszimiláció nagymértékben csökkentette Mohács nemzetiségeinek arányát, a 20. század pedig felgyorsította a helyi lakosság összeolvadását. Lassanként megszűntek az anyanyelvi, vallási alapon megkülönböztetett városnegyedek, megritkultak, majd szinte teljesen eltűntek a sajátos népviseletek, és a különböző eredetű népszokások is egyre inkább „mohácsivá" váltak, azaz már nemcsak egy adott népcsoport/nemzetiség tartotta sajátjának, hanem – bár kissé átalakulva – minden mohácsi polgár magáénak érezte, illetve érzi ma is.[45]

II. 2. A mohácsi busójárás („poklade")

A helyi népszokások egységesülésének folyamata különösen a mohácsi busójárás mai formájának kialakulásában figyelhető meg. A különböző alakoskodó szokások – amelyek valaha az egész világon ismertek voltak, és általában a földművelő társadalmakhoz kötődtek – a tél/sötétség/gonosz elűzését, illetve a fény/tavasz eljövetelét kívánták elősegíteni, emellett művelői úgy tartották, hogy azok a termékenység befolyásolására is alkalmasak. Ezek a szokások Európa szinte minden országában ismertek voltak, de legfőképp a Balkánon, illetve a Kárpát–

44 Ferkov, *Népek találkozása*, 8–9.

45 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 145–146.

Pannon-térségben terjedtek el. Az alakoskodó szokás az idők folyamán sokat változott, területenként, népenként, népcsoportonként különböző formái alakultak ki. Néhány alapvető eleme azonban – ahol még él a tradíció – szinte a mai napig megmaradt, és talán közösnek is tekinthető. Az egyik ilyen elem az átváltozást szimbolizáló átöltözés, a másik pedig a gonosz elűzésére szolgáló zajkeltés, ami többnyire kolompokkal történik. Az alakoskodók elnevezése is különböző, de Szlavóniában és a történeti Baranya sokácok lakta tájain – így Mohácson is – egyaránt „busónak" hívják őket.[46]

A télűzés és a termékenység befolyásolásának ilyen jellegű hagyománya Magyarországon leginkább a sokácok által lakott területekhez kötődött. A népszokást balkáni őshazájukból hozták magukkal még a 17. század végén, 18. század elején, de mivel azt mind az egyházi, mind pedig a világi hatóságok tiltották, lassanként elfelejtődött. Kivételt ez alól csak a mohácsi sokácok jelentenek, náluk ugyanis e hagyomány (a korábbi tiltás ellenére) mindmáig fennmaradt, sőt idővel a mohácsi identitás meghatározó elemévé vált, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

A busójárás eredetét Mohácson a törökűzés legendájával magyarázzák: „Mohácson az a néphit, hogy a busók kergették volna ki a törököket a városból. Büszkén emlegeti is azt minden sokác. […] A legenda meg a következőket mondja a busójárás történetéről: Mohács lakossága a török háborúk zivatarai közt az ellenségtől való félelmében elhagyottabb helyeken, különösen a sziget vadonjaiban rejtőzködött. A város határaiban levő házaikat és telkeiket a török elfoglalta, barmaikat, pénzbeli vagyonukat elharácsolta, templomaikat fölgyújtotta, lányaikat vásárra hurcolta, gyermekeiket pedig elrabolta, hogy azokból apáik vallásának és hazájának ellenséges üldözőket neveljen. A félelem mellett az elolthatatlan bosszú is űzte tehát Mohács lakóit török urai elől a bujdosásra […] Sokáig várták az öregek által megjövendölt jeleket, az égzengést, a földindulást és a mennyei tüzeket. Az öregek a másvilágra költöztek már mind, s a csecsemőkből ősz aggastyánok lettek, mikor a jelek mutatkozni kezdtek. Ekkor megjelent fehér paripáján az aranyruhába öltözött vitéz, aki azt parancsolta, hogy a száz esztendő alatt készült kürtöket megfújják, az ijesztő fasisakokat fejükre húzzák, varázslattal félelmes hangúvá lett baromkolompjaikat derekukra kössék és a Dunán át a városba törjenek éjfélnek idején. Az éjjeli álmából felriasztott török lakosság a támadók láttára azt hitte, hogy a rossz szellemek jelentek meg, és a rémületet okozó tülköléstől, kolompolástól s a szörnyű arcoktól a törökök annyira megfélemlettek, hogy egymást gyilkolva, kifutottak Mohács városából, otthagyván minden drágaságukat, minden vagyonukat."[47] Az idézett mondának azonban aligha van történeti alapja, gyökerei nem Mohácsról erednek, hanem sokkal korábbiak lehetnek. A város 1687-ben szabadult fel a török uralom alól, a sokácság nagyobb arányú betelepítése pedig csak mintegy tíz évvel ezután kezdődött meg. A busójárás farsangi szokását és vele együtt a mondát is minden

46 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 153.

47 P. Unyi Bernárdin, *Sokácok–bunyevácok és a bosnyák ferencesek története*. Budapest, 1947, 223–224.

2. KÉP. BUSÓFOTÓ 1930-BÓL

bizonnyal még balkáni őshazájukból hozták magukkal, amely aztán Mohácson formálódott tovább, és nyerte el fokozatosan mai alakját.[48]

A busójárás mohácsi jelenlétéről 1784-ben, Eszterházy Pál pécsi püspök egyházlátogatásának jegyzőkönyvében tesznek először említést írásban, ahol vad, pogány szokásnak írják le, és betiltását javasolják.[49] A népszokás megítélése még a 19. században sem változott sokat: Mohács Város Tanácsának 1801. február 20-i tanácsülési jegyzőkönyvében az szerepel, hogy egyes busók *„utolsó farsangi napokban maskarás ruhában fölöltözvén külömbféle pajkosságokat és tökéletlenségeket elkövetvén, jelesen pedig az egyik közülük a városbul hazafelé menő Pater Vicariusnak úttyát elállván, aztat sárban mázolt motskos kezének tsókolására kinszerétteni, [...] mások egy német aszszont és egy leányzót az földre ledönteni és sárral bémotskolni és többeket illy rettentő öltözetekkel és erőszaktételekkel félelemre hozni, és minden emberben, a kik arra vetemedtek belé kapczáskodni nem irtóztak. [...] Ezek közül tehát az első [...], a ki az többieknél legtöbb gonoszságokat vitt véghez, 20 pálcza ütésekre és az Pater Vicarius pálczájának 3 f[orinto]kban leendő megfizetésére, a többiek pedig [...] magok megjobbulására, másoknak pedig hasznos példájára jövő vasárnapon az parochia templom előtt öreg misének végeztével kiki 12 pálcza ütések elszenvedésére*

48 Ferkov Jakab, A mohácsi busójárás legendájának nyomában, 171–175. A mohácsiak köztudatában máig megőrződött a legenda emléke, ami meg is elevenedik a busójáráson: „A legenda újra éled" címmel zajlik Farsangvasárnap kora délután a „Dunai átkelés" elnevezésű busócsoport attrakciója, amikor 5–10 csónakban evezve átkelnek a Dunán, a szigeti oldalról indulva és a Sokác-révbe érkezve. Minorics Tünde, *„Ehhez mérem az egész évet". A mohácsi busók szokásvilága*. PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, 2012, 39.

49 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 15.

ítéltettek."[50] A *Mohács és Vidéke* 1883. évi farsangi számában is még elítélően ír a busójárásról.

A busók kinézete az idők folyamán nem sokat változott: szőrével kifordított rövid birkabőrbundát és szalmával kitömött fehér vászongatyát hordtak, amelyre színes, gyapjúból kötött harisnyát húztak, lábukon pedig csizmát, vagy bocskort viseltek. A bundát öv, marhakötél, esetleg lánc fogta össze a derekukon, erre akasztották az egy vagy több marhakolompot. Kezükben kereplőt vagy fából összeállított buzogányt tartottak. Arcukat fűzfából faragott, hagyományosan állatvérrel festett birkabőrcsuklyás álarc takarta. A busók jellegzetes kelléke volt még a hosszú fakürt, a díszesen faragott/festett mosósúlyok (*praćak*), a vízhordófa (*obramenica*), a *favella* és a *famatyi* (termékenységszimbólum). A tülkölő, kereplő, kolompot rázó, „bao-baot" ordítozó busócsoportok tulajdonképpeni célja az volt, hogy házról házra járva kifejezzék jókívánságaikat, elvégezzék a termékenységvarázslást, és részesüljenek a házigazdák étel-ital adományaiban *(2. kép)*.

A 20. század első felében a busójárás megítélése változni kezdett, egyre inkább elfogadottá, sőt keresetté vált. 1935-ben a *Mohácsi Hírlap* már a következőket írja róla: „Mohács város idegenforgalmi bizottsága hétfőn dr. Margitay Lajos polgármester elnökletével ülést tartott. Vitéz Horvát Kázmér dr. az idegenforgalmi bizottság előadója részletesen beszámolt az idegenforgalmi hivatal múlt évi működéséről. A hivatal propagandájának látható eredményei voltak. Így a farsangon nagyon sok idegen fordult meg Mohácson, még Somogyból is. […] Az idegenforgalmi hivatal ez évi terveiről beszélt ezután vitéz dr. Horváth Kázmér. Mohács idegenforgalmi szempontból a következő alkalmat kell, hogy felhasználja: 1. Farsangi busójárás, 2. a mohácsi csata vonatkozásai, 3. a Duna és a fürdő élet."[51]

Időközben azonban nemcsak a népszokásról alkotott vélemény változott meg, hanem magában a busójárás lefolyásában is változások álltak be: megszelídült, kiszélesedett a helyszíne (már nem kizárólag a sokácok által lakott városnegyedre koncentrálódott, hanem a város központi területére is áttevődött), illetve egyéb karneváli elemek is kezdtek megjelenni rajta. Az „ijesztő busókat" kísérték például a *jankelé*k, akiknek az volt a feladata, hogy távol tartsák az utca népét és a kíváncsiskodókat (főként a gyermekeket) az alakoskodóktól.[52]

---

50 Mohács Város Tanácsának tanácsülési jegyzőkönyve, 1801. február 20. In: Gyánti István–Kiss Zoltán (szerk.), *A mohácsi busójárás bibliográfiája (1862–2014)*. Pécs, 2015, 185.

51 Ferkov, Száz év, 195.

52 A *jankele* általában rongyos, szedett-vedett ruhákat vett magára, arcát valamilyen ruhadarabbal fedte el, esetleg korommal vagy más festőanyaggal tette magát felismerhetetlenné. Vállán ronggyal vagy fűrészporral töltött zsákot cipelt. Ha valaki a busó álarcát akarta elmozdítani, azt zsákjával űzte el, de ugyanígy jártak a túlságosan közelre kerülő és csúfolódó gyerekek is. A *jankele* eredetére a következő monda utal: az 1800-as évek második felében egy szegény, öreg zsidó ruhakereskedő, Jankele (a János jiddis változata) Grün zsákokból árult használt ruhákat Mohácson. A gyerekek rigmussal csúfolták az árust („Eins-zwo, eins-zwo Jankele!"), aki erre egy régi zsidó átokkal válaszolt: „Schneidere kri!" A „kri" azt a megszaggatást jelentette, amelyet a zsidók haláleset idején végeztek a ruhájukon. Az átok jelentése tehát: „vágj magadnak krit!", azaz haljon meg valaki a családodban. Ugyanakkor igyekezett a vállán lévő zsákkal megütni vagy megdobni a gyerekeket, akik viszont nem értették a teljes szöveget, s miután

A „szép busók" sokác népviseletbe öltözött, arcukat fátyollal eltakaró férfiak és nők voltak, akik gyakran ruhát is cseréltek (vagyis a nők férfinak, a férfiak nőnek öltöztek). Mellettük egyéb, különböző karneváli jelmezt viselő alakok is feltűntek. Ezzel tulajdonképpen a többi Mohácson élő nemzetiség is elkezdett beöltözni a sokácok mellett.

A 20. század első felében az idegenforgalom medrébe terelt népszokás sokat veszített eredeti hagyományaiból, ám látványosság szempontjából ugyanennyit nyert. Napjainkban a mohácsi busójárás – szűkebben véve – hamvazószerdától húshagyókeddig tart. (Tágabb értelemben jóval hosszabb, mivel a beöltözők már a tél elején megkezdik a fölkészülést.) A busójárás a régi népszokás központjában, az eredetileg kizárólag sokácok által lakott Kóló téren kezdődik. A beöltözött busók, *jankelék*, maskarák itt gyülekeznek, és itt találkoznak a Dunán csónakokkal átkelt busókkal, illetve más busócsoportokkal. Egy régi elöltöltős ágyú jelére a különböző busócsoportok a főutcán át bevonulnak a város főterére, ahol megkezdődik a szabad farsangolás. Ezt követően a Duna-parton és a környező utcákban iszonyú zajt keltve (kolompolnak, kürtölnek) „űzik a telet", illetve termékenységvarázslás címén kedvesen megsimogatják, megölelgetik a nézőközönség nőnemű tagjait, a gyerekeknek pedig pattogatott kukoricát és cukorkát osztogatnak. Szürkületkor visszatérnek a főtérre, hatalmas máglyát gyújtanak, és jókedvűen – gyakran a közönséggel együtt – körültáncolják azt. Ezzel ér véget a Farsangvasárnap. A mohácsiak kedden is farsangolnak, ekkor az újabb főtéri máglyára helyezett, telet jelképező koporsó elégetésével és körültáncolásával búcsúznak a téltől, egyúttal köszöntik a tavasz eljövetelét.[53]

A busófelszerelés legfontosabb kelléke a fa álarc. Ezt kezdetben a beöltözők maguk faragták, és a maiakhoz képest kevésbé voltak ijesztőek. A szokás átalakulásával együtt e téren is bekövetkeztek bizonyos változások. A fa álarcok alakja és kidolgozása nagyjából négy csoportra/időbeli korszakra osztható. A legkorábbi időkben (19. század vége, 20. század eleje) a maszkok kidolgozottsága az egyszerűség és praktikum, a hordhatóság felé hajlott. Szarv ezeken még csak elvétve szerepel, a lényeg, hogy az álarc könnyű és viszonylag kényelmesen hordható legyen. Feltehetően ekkor még valóban hittek a mágikus cselekmények erejében, és a maszkok funkciója csupán a szereplő kilétének elrejtésére korlátozódott, az átváltozást szimbolizálva. Ebben az időszakban kizárólag sokácok öltöztek be busónak. A következő korszak kezdetének az 1920-as éveket tekinthetjük, amikor a busójárás megszervezésébe bekapcsolódó felsőbb városi szervek korlátok közé terelték az események menetét. A korábban jellemző mágikus cselekmények egyre inkább háttérbe szorultak, a hiedelmet a szórakozás, a vidám télbúcsúztatás váltotta fel. A maszkok kiképzése erőteljesebb lett. Az áll alatt megjelent a szakáll, és ekkor kezdett általánossá válni a szarv is, amelyet

nevetve elfutottak, azt kiabálták vissza, hogy: „Jankele kri!". Később ebből vált farsangi szokássá, hogy a busójárás vasárnapján néhányan rongyokba öltöznek, és zsákjukat dobálják, a gyerekek pedig „Jankelegri, kell-e nokedli?" rigmussal csúfolják ezeket az alakokat. Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 155.

53 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 155.

ugyancsak fából faragták ki, tehát egyelőre nem valódit használtak. Az álarcok ekkor különböztek a leginkább egymástól, vidámak, játékosak, változatosak voltak. Fő funkcióként továbbra is az elrejtést szánták nekik, de már a résztvevők saját szórakozását, illetve a „közönség" szórakoztatását is szolgálták. A busótársadalom többségét még ekkor is a sokácok alkották, de kizárólagosságuk már megszűnt. A harmadik periódus kezdete a 20. század második felére tehető. Erre az időszakra esett a busójárás karneváljellegűvé válása, ami a maszkok kinézetére is hatott. Ebben a korszakban a maszkfaragás azok kezébe került, akiknek munkái leginkább megfeleltek az idegenforgalom igényeinek. Idővel az ilyen specialisták körül maszkfaragó „iskolák" alakultak ki, és bár minden műhely sajátságos jegyekkel rendelkezett, a maszkok mégis egyre inkább egységesültek. Ekkor vált gyakorivá a valódi szarv felrögzítése, majd később szinte minden maszk csavart – és lehetőleg minél nagyobb – kosszarvval készült. Az álarcok így a korábbi típusoknál sokkal vastagabbak, nehezebbek lettek. A 20. század vége felé kezdődő, a 21. század elején kibontakozó időszakot tekinthetjük a negyedik korszak kezdetének. Ekkor már a szervezők, a maszkfaragók, illetve maguk a busók is a gyökerekhez visszanyúlva igyekeztek megfelelni a kor idegenforgalmi igényeinek. A busómaszkok egyre nívósabbá váltak, a szereplők sikeresen megtalálták azt az egyensúlyt, ami egyaránt megfelel a hagyománynak és a kor elvárásainak. Tevékenységüket a város vezetése is támogatja, mindez tovább erősíti a jelenleg is zajló megújulást. Így például az utóbbi években rangos szakemberekkel zsűriztetik a maszkokat, valamint kiállítási lehetőséget biztosítanak a maszk- és egyéb busókellék-faragók számára, a legjobb munkák díjazásával. E támogatásoknak köszönhetően egyre többen követik a maszkfaragás hagyományait, és számos mohácsi maszkfaragó kiérdemelte a Népi Iparművész címet.[54]

Részben ezt a folyamatot ismerte el az UNESCO is, amikor – Magyarországon elsőként – a mohácsi busójárást 2009. szeptember 30-án felvette „Az Emberiség Szellemi Kulturális Örökségének" reprezentatív listájára. Az elismeréssel az is együtt jár, hogy e népszokást egyre inkább ismerik a világon – melynek érdekében a város vezetése és lakossága is sokat tesz –, és ma már turisták tízezrei látogatnak ilyenkor Mohácsra egész Európából, illetve más földrészekről is. Mohács város költségvetése minden évben kiemelt jelentőségű, országos rendezvényként elkülönített összeget fordít a busójárás teljes programjára, és kisfarsangtól húshagyókeddig számos részprogramot is kínál a városba látogatók számára. Ilyenek például a táncházak, a népzenei programok, a Schneider Lajos népdaléneklési verseny (ez utóbbira egyre több külföldi is jelentkezik), a dudástalálkozó, emellett rangos kiállításokat lehet megtekinteni. A 2013-ban átadott Busóudvarban egész évben látható a mohácsi busójárás egy „kimerevített" pillanata, míg a Kanizsai Dorottya Múzeumban az archaikus busójárást és a busómaszkok fejlődését ismerhetik meg a látogatók. A szokás köré alakult kézművesség – maszkfaragók és egyéb busókellék-készítők, bocskorosok, fazekasok stb. – számos egyéni vállalkozót képes foglalkoztatni, akik a rendezvényeket kísérő vásárban árulják egyre nívósabb termékeiket. Természetesen jelen van-

54 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 155–156.

nak az olyan élvezeti cikkek is, mint a lacikonyha, a kiváló minőségű palackos és forralt borok, de nem hiányzik a magyar unikumnak számító pálinka sem. A busójárás ismertségére jellemző az is, hogy ma már a Mohács–Pécs, illetve a Mohács–Budapest közötti egyik autóbuszjárat a „Busó Express" nevet viseli, míg Mohácsot egyre többen a „Busók Városaként" emlegetik.[55]

A mohácsi sokácok sohasem vesztették el a busójárás hagyományát, és vele együtt etnikai identitásukat sem. A több mint százéves Mohácsi Sokácok Olvasókköre szervezésében alakult meg a Mohácsi Sokáckör busócsoportja, amelynek néhány német nemzetiségű tagja is van, valamint a Poklade busó- (és tánc-) csapat is. Ez utóbbi „baráti körnek" a tagsága vegyes összetételű, és mintegy ötven főből áll. Az ő farsangi programjukban szerepel talán a legtöbb hagyományos elem. Ilyen például a házalás: farsangvasárnapot követő hétfőn busócsoportjuk felkeres minden olyan sokác házat, amelynek lakói korukból adódóan vagy egyéb ok folytán nem tudnak részt venni a busójáráson. Húshagyókedden ugyancsak „házalnak", de ilyenkor a helyi öregek otthonát, az óvodákat és egyéb hasonló intézmények lakóit látogatják meg. Mindemellett rendszeresen szerepelnek a városi rendezvényeken is.

A teljes busótársadalmat, amely nemcsak az ijesztő faálarcot viselő busókból áll, hanem egyre gyakoribbak az úgynevezett „szép busók" is, több baráti vagy rokoni szállal összefűzött csoport alkotja. A farsangvasárnapi fő attrakción a busók száma általában meghaladja az ezerkétszázat is, melyek közül mintegy ezer az „ijesztő", míg a többi „szép busó", *jankele* vagy egyéb más karneváli alakoskodó.

Farsangkor a busók cselekedeteinek megítélése rituális kontextusban történik. A busókra nem vonatkoznak a hétköznapi erkölcsi szabályok. A térre, időre és cselekvésre ilyenkor egy sajátos, „felfüggesztett" állapot jellemző. A busószerepnek nagy vonzereje van, hiszen az inkognitó és a maszk alatti „másik világ" sajátos tudatállapot, egyfajta transzformációt eredményez. A busójárás feszültséglevezető funkcióval bír, és olyan viselkedési formákat is felfedezhetünk a szokásban, amelyek a hétköznapokban nem tapasztalhatók: a mulatozás olykor féktelenné válik, erotikus szimbólumok és szövegek kapnak helyet benne, illetve gyakoriak az adott év egy-egy kiemelkedő – leginkább politikai – eseményét parodizáló jelszavak és figurák is.[56]

Az egyes busócsoportok a helyi közösségen belül sajátos szokáshagyománynyal rendelkeznek, ami azonban a külső szemlélő számára teljesen láthatatlan marad. Egy-egy csoport létszáma általában tíz és hetven fő között mozog, és mindegyiknek más-más neve van. Egyes busócsoportok kohéziója jóval túlmutat a farsangon: segítik egymást építkezésen, közösen vágnak disznót, közös szüreteket tartanak, vagy más rendezvényen (például Vince-napi borszentelés, Dunai mosás, Babfőző fesztivál) is közös társaságot alkotnak. A busócsoportok nemzetiségi szempontból vizsgálva lehetnek csak sokácokból állók, de nagy többségükben vegyes összetételűek. Számos külföldön dolgozó mohácsi lakos

55 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 156–157.
56 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 157.

csak azért jön haza farsangra, hogy busónak öltözhessen, ami egyértelműen az összetartozást és a szülővárosukhoz való ragaszkodást jelképezi.

A nemek arányát tekintve a busók között a férfiak vannak többségben, és ha egy leány ijesztő busónak öltözik be, akkor elvárják tőle, hogy úgy viselkedjen, mint egy férfi, és ne fedje fel kilétét. A busójárás hagyománya apáról fiúra (esetleg anyáról lányra) öröklődik, és a busók viselkedését egy saját maguk által kidolgozott „Busókódex" szabályozza, melynek betartására az UNESCO általi elismerés óta még inkább ügyelnek. A busójárás napjainkra minden mohácsi ember életébe beépült. A mohácsi gyermekek belenevelődnek a szokásba, alig várják, hogy busónak öltözhessenek. A busójáráskor követendő viselkedési normákat néhány éve már a helyi iskolákban is tanítják.[57]

Összegzésképpen elmondható, hogy a mohácsi sokácok egykori farsangi alakoskodó szokása számos tiltás és retorzió ellenére is olyannyira fennmaradt, hogy ma már az egész város saját kulturális örökségének tartja, és rendkívül büszkén őrzi, ápolja. Láthattuk, hogy a 20. század folyamán a busójárásban hármas változás ment végbe: megváltozott a megítélése, változott a lefolyása, bővült szereplőinek köre, és ezzel párhuzamosan már nemcsak a helyi sokácok hagyománya lett. A busójárás összes eseménye és lebonyolításának módja szép példája a társadalmi párbeszédnek, ahol a lokális közösség egésze – a városvezetéstől kezdve a busócsoportokon át az egyénekig – mintaszerűen gyakorolja a hagyományt. A busójárás szokása nemcsak Mohácsnak szerez hírnevet, hanem a szokást átmentő sokácoknak is, akik rendkívül büszkék arra, hogy ez a hagyomány tőlük ered.[58]

II. 3. Az 1526. évi mohácsi csata

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott, vereséggel végződő mohácsi csatának leginkább az emlékezete jelenik meg a mohácsiak identitásában. Az emlékezés módja többféle lehet: az események válhatnak könnyen feledésbe merülő átmeneti vagy hosszan tartó tanulságos emlékké is. Ez utóbbi különösen akkor jelentős, ha az esemény vagy események sorsfordító hatással bírtak az egyén vagy egy közösség életében. Ilyen esemény volt az 1526. évi mohácsi csata is.

A legegyszerűbb megemlékezési mód alkalmával szájhagyomány útján terjed egy-egy esemény története, amely idővel írott formában is rögzülhet. A szóbeli és írott hagyományon túl számos más megemlékezési forma is létezik. Ilyenek például az emlékoszlopok, szobrok, épületek felállítása, emlékparkok kialakítása, emlékünnepségek, emlékbeszédek megtartása, emlékérmek, emlékbélyegek kibocsátása stb. – mindezekre Mohácson is számos szép példát találhatunk. Az üzenethordozáson túl közös tulajdonságuknak számít az egyének összetartozás-tudatának erősítése.[59]

57 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 158.
58 Ferkov, A nemzetiségek kultúraátadási sajátosságai, 159.
59 Ferkov, Mementó, megemlékezés, 247.

Éppen ezért figyelemre méltó, hogy az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatban helyi krónikára, népi énekre nincs hiteles adat: szinte semmilyen írásos és csak kevés szóbeli emléke maradt a csatavesztésnek Mohács és közvetlen környéke népi folklórjában. A népi emlékezetben talán azért is nehéz nyomát találni, mert a török iga egyből a helyi lakosságra telepedett, annak súlya azonnal érződött, nem pedig csak évekkel-évtizedekkel később. Emellett láthattuk, hogy a török megszállás utáni Mohács lakossága korántsem volt folyamatos. A jelenleg itt élőket nagyobbrészt a 17. század végén és a 18. század első felében telepítették be a városba. A területre beköltöző horvátokat, szerbeket, németeket nem fűzte semmi a hely korábbi történetéhez, így az emlékezés folytonossága – ha volt is – megszakadt. A szórványosan fennmaradt emlékezések a csatáról és II. Lajos király sorsáról a későbbi úgynevezett pótló mondaalkotás „termékei", a közoktatás hatásának eredményei.[60]

A Baranya monográfia sorozat második kötetében az alábbi népi siratóének található a témára vonatkozóan, a gyűjtés helyének és idejének megjelölése nélkül (a siratóének hosszabb változatát közli Solymossy Sándor 1926. évi tanulmányában):[61]

„Ezerötszázhuszonhatnak a nyarán,
Gyászba borult az én szép magyar hazám,
Mer a török elvëtte szabadságát,
A halálba vitte ifjú királyát.
Szétfutott a magyar sereg, aki tud.
Szëgény király menekülne, de nem tud.
Nekiugrat Csele-patak árkának,
De az árok szélös vót a lovának.
Lajos király hiába szól lovára,
Mer az árok tele szödörindával.
Csele-patak öreg szödörindája,
Oda van a Magyarország királya."[62]

Nagy Kálmán és Hancz Erika könyve szerint „számos helyi legenda is kapcsolódik a mohácsi csatához". Ezek közül egyet írnak le részletesen: Katicának, Rózsa János intéző lányának és Miklósnak, a pécsi püspök testőrhuszárjának a történetét, a forrás megnevezése nélkül.[63] Müller Géza remek tanulmányából kiderül, hogy a történetet – az édesanyjától hallottak alapján – Tarnay Károly közölte a *Mohácsi Hírlap* 1923. december 30-ai és 1924. január 6-ai számában.[64]

60 Solymossy Sándor, Mohács emléke a néphagyományban. In: Lukinich Imre (szerk.), *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Budapest, 1926, 338–339, 343.

61 Solymossy, Mohács emléke a néphagyományban, 348.

62 Pesti János (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei.* II. kötet. (Baranya monográfia sorozat) Pécs, 1982, 447.

63 Nagy–Hancz, *Az oszmán kori Mohács*, 49.

64 Müller Géza, A török kor emléke a mohácsi szóhagyományban. *Baranyai Művelődés* (1976) 90.

A mohácsi csata témája tehát nemigen jelenik meg a népi emlékezet szokásos műfajaiban (például népdalokban, népmesékben, mondákban), azonban a Mohácson és közvetlen környékén ismert, nép által alkotott dűlő-, szurdok-, rét- és egyéb határneveket elemezve számos olyant találunk, amelyek az 1526-ban történt ütközetre és az egykori oszmán világra utalnak, vagy annak következményeiből erednek. Az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatos emlékezés helyi változatainak vizsgálatát ezen történeti és földrajzi nevek ismertetésével kezdjük. Az elnevezések egy része elsődleges, vagyis közvetlenül utal az oszmánok valamikori Mohács környéki jelenlétére, más része azonban csak másodlagos, a török utáni időkben a vizsgált területre beköltöző népek hozták magukkal előző lakhelyükről, ahol azonban ők is közvetlen kapcsolatban éltek az oszmánokkal. A megnevezések között magyar, török és délszláv eredetű szavak egyaránt vannak. Bizonyos határnevekhez valamilyen legendaszerű történet vagy mese is fűződik.

A vizsgált földrajzi terület Mohácsra, Mohács-Szőlőhegyre, Mohács-szigetre, illetve Lánycsók, Nagynyárád, Majs, Kölked, Lippó, Sárok településekre terjed ki. Az egyes helyeknél külön bontásban közöljük a magyar, illetve az idegen eredetű elnevezéseket.[65]

Mohács

Bég-patak: A török időkben, sőt még a 19. század végén is a Duna egykori holtágába folyt a Fűzfa, illetve Árok utca déli részén. A század végén zajló csatornázási munkák során vizét a Kölked-főcsatornán át a Bédai-Dunába vezették.

Bég-rét, Basa-birtok, Tímár-birtok: Ma lapos rész, az egykori Bég-patak két oldalán a lánycsóki határig húzódik. A néphagyomány szerint az 1526. évi mohácsi csatában a Vaskapunál harcoló pécsi diákok által megölt török bég tulajdona volt, akinek lovait itt legeltették, illetve akit itt is temettek el. Ezen kívül a néphagyomány úgy tartja, hogy „a bégrétjén" nagyon sok kincs van elásva.

Feketekapu: Útelágazás. Az elágazás délnyugati részén az 1950-es években lebontottak itt egy kápolnaszerű, bolthajtásos téglaépületet. Az egykori, feltételezhetően török türbe bolthajtásába egy félhold volt beépítve, kétszárnyas ajtaja sötét színű volt. A néphagyomány szerint egy török a múlt században minden évben eljött ide, és az északi kapuoszlop mellett jajgatott, mivel ott egy másik török van eltemetve. Ágyúgolyókat és lándzsákat is találtak ezen a területen. Egy másik néphagyomány úgy tartja, hogy nem a Vaskapunál, hanem itt áldozta fel magát 300 pécsi diák az 1526-os csatában.

Kálvária-hegy, Kálvária-domb: A temető északi része kálváriával és a Csatatéri emlékkápolnával. „A törökök a várost csak augusztus 30-án, a csatát követő napon gyújtották fel, és e napon esett el az utolsó magyar utóvéd egy ifjú

65 Az adatok forrása: Solymossy, Mohács emléke a néphagyományban, 346; Ete, A mohácsi csata helye, 91–92; Müller, A török kor emléke, 88–94; Pesti (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei,* 351–355, 413–519, 519–525, 525–555, 576–581, 586–590, 590–592; Ferkov, *Az egykori törökvilágra*, 1–3.

csapata – az újabb megállapítások szerint – 600 pécsi egyetemi hallgató és tanárai a Kálvária-dombon."[66] A néphagyomány szerint mindez a Vaskapunál történt.

Lajos kútja: A „római út" végén, az útkereszteződésnél állt, talán 1864-ben szűnt meg, amikor az első Lajos-emlékművet fölállították. Más adatközlő szerint az országúttól 50 méterrel délre, a Csele-patak medrének egy 30 méter széles mély szakadéka, melyben az esők után tajtékozva örvénylik a víz. A néphagyomány szerint Lajos király halálának helye.

Törökdomb, Törökhalom: Az Eszék irányába vezető műút mellett, a Feketekapu alatti délnyugati útelágazásnál. Ottendorff Henrik 1633-as *Budától Belgrádig* című úti beszámolójában a következőket írja: *„...közel a Dunához kimagasló dombon nagy deszkaépület áll, mint egy kéjlak, és árokkal van körülvéve. Közelében egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte".* Evlia Cselebi, egykori török utazó „Hunkjár tepeszi", azaz „Császár dombja" néven említi. Szerinte is itt állt a szultán sátra, és ide temették a csatában elesett törököket. A területhez több néphagyomány is fűződik: 1. Az itt maradt törökök hordták össze ezt a hatalmas dombot. 2. A 19. században minden évben nyolc-tíz török érkezett Eszék felől, fölmásztak a dombra, *„ott jajgattak, hajlongtak, azután ettek, teáztak, egész éjjel ott maradtak..."* 3. Az ütközet után a szultán ezen a dombon éjszakázott, ezért kapta először a „Sátorhely", majd a „Császár dombja" elnevezést. 4. A dombig hatolt 32 magyar vitéz, hogy megölje a szultánt, de a janicsárok elvagdalták lovaik térdét, és a domb alján halomba rakták a magyarok levágott fejét. Az 1924-ben végzett ásatás római őrhely nyomait tárta fel.[67]

Vaskapu: A hagyomány szerint 1526-ban – élő vaskaput képezve – itt állt őrt a török ellen 300 pécsi diák. Velük együtt a törökök egyik bégje/vezére is elesett, akit katonái a Bég réten temettek el. Hajdan egy harangot is találtak itt.

Ćuprija kralja Lajoša ('Lajos király hídja', vagy 'Csele-patak hídja'): Híd a Csele-patakon, a II. Lajos-emlékmű mellett. A horvát *ćuprija* török eredetű szó ('köprü' = 'híd'). Sombereki szájhagyomány szerint Lajos király itt esett a Cselébe, a Csele medre a híd közelében feneketlen, mivel a lőporos hordók itt robbantak fel, és öles léccel sem találják a patak medrét.

Kónyica ('Konjica' – Csele-patak torkolatának környéke): Sík, kert, szántó, részben beépítve. A horvát szó jelentése: 'lóitató', 'lógázoló'. Neve valószínűleg onnan ered, hogy II. Lajos király és sok más menekülő itt halt meg, és e helyen a lovaik tetemei összetorlódtak. A Duna 1889. évi mederkotrásakor sok mellvértet és különböző fegyvereket találtak itt. Hasonló elnevezés a Mohács–szigeten is található.

---

66 Tihanyi, *Mohácsi útmutató*, 10.

67 A Törökdombbal kapcsolatos forrásokra és a hely történetére lásd: Pap Norbert–Fodor Pál–Kitanics Máté–Morva Tamás–Szalai Gábor–Genizse Péter, A mohácsi Törökdomb. *Történelmi Szemle* 60:2 (2018) 325–345.

Saray-i Taziyan ('Vadászkutyák palotája'): a Csele-patak hídjánál, Vass Előd szerint itt állhatott a pécsi püspök nyaralója vagy vadászháza. II. Lajos itt szállhatott meg.

MOHÁCS–SZŐLŐHEGY

Előhegy: Sokác néphagyomány szerint itt egy Kérsity nevű gazda és a török basa jó szőlőszomszédok voltak.

Jenyei-hegy: Egykor itt feküdt a Jenő nevű település. A néphagyomány szerint, amikor a törökök összeszedték az 5-6 éves fiúkat janicsárnak, a jenyeiek összecsaptak velük. A törökök ezért mindenkit megöltek, és a falut felgyújtották. A sokác néphagyomány szerint viszont abban az időben sok fiúnak a Márián nevet adták, amit a török leánynévként ismert, és így nem vitte el őket janicsárnak.

Paprikamalom: Sokác néphagyomány szerint egy török lovas elrabolt egy Anikity nevű leányt, és menekülés közben itt megpihent. Amikor a török elaludt, a leány elvágta a torkát, így menekülve meg attól, hogy Törökországba vigyék.

Tábor-hegy: A néphagyomány szerint a csata előtti három napon keresztül itt táboroztak a magyarok (Lajos király). Területén sok helyen találtak emberi csontokat, illetve egy régi település nyomaira bukkantak.

Tábor-hegyi szurdok: A néphagyomány szerint Lajos király a szurdok partjába ásta el kincseit. Azokat sokszor keresték, de csak csontvázakra bukkantak.

Kabai-völgy: a Jenyei-völgy korábbi neve, valószínűleg a török eredetű 'kaba' = 'nagy' szóból.

Louis Thal: Somberekről átnyúló völgy, meneteles, lejtős öbölszerű vízmosás. Fehérvári István szerint 1521-ben itt táborozott II. Lajos és innen az elnevezés.

MOHÁCS–SZIGET

Csata: Mélyen fekvő, lapos, szántó-rét. A néphagyomány szerint ezen a helyen csatát vívtak a törökkel.

Földvár-szállás, Földvár-puszta: Nevét onnan veszi, hogy a törökök elől menekülők itt emeltek erősséget, magukat védve. 1945 után Bács-Kiskun megyéhez csatolták.

Pogány-fok: Adatközlői magyarázat nélkül.

Sáros-fok: Csatorna a hasonló nevű dűlőben. Egyes vélekedések szerint a mai Sáros területén lehetett az egykori Kis-Mohács (Brand Ede ásatásai nyomán a Földvári-domb környékére helyezi), amely az 1696-os összeírásokban még önálló településként szerepel. Lakói valószínűleg 1526-ban és Mohács 1687-es pusztulása idején menekültek a szigetre. 1701-ben az árvízveszély miatt visszatelepültek Mohács déli részére, de csak 1725-ben egyesültek a várossal. A néphagyomány szerint a Sáros-fok csatornáján a Dunáról el tudtak jutni „csónyikkal" (bödönhajó) a Riháig, így a török időkben ezen az úton menekültek Kis-Mohácsról a rihai nádasok közé.

Török-fok: A 19. században, vagy még korábban, gyakran jöttek olyan törökök, akik keresték a fokot és egy nagy jegenyefát. Állítólag egy láda arany van a tövében elásva.

Budžak: Török jövevényszó, jelentése 'sarok'. Egykori bokortanyákból összeállt kis település, valószínűleg a horvátok nevezték el így. Jelenleg Bács-Kiskun megyéhez tartozik.

Jécs-fok: A horvát szó 'ječi' jelentése 'jajgat'. A néphagyomány szerint, amikor a törökök a bujdosókat visszacsalogatták, egy ijedt asszony síró gyermekét a Jécs-fokba dobta, aki még sokáig sírt a nádasban. Az asszony tovább menekült Sárhát bozótosaiba.

Kadija: Neve török eredetéről keveset tudni. Egyes vélekedések szerint a török bírók (kádik) törvényszékeiket e helyen tartották, míg más hagyomány szerint egy Kádia nevű törököt, aki a szigetben tartotta méhesét, a veszprémi magyar hajdúk megfogták, és meztelenre vetkőztetve kikötötték egy fához, azaz „megétették a szúnyogokkal". A területet 1945 után Bács-Kiskun megyéhez csatolták.

Kalkán-szállás: A gyakori sokác családnév török eredetű, jelentése 'védőpajzs'.

Karapancsa, Karapancsai-főcsatorna: A név török jövevényszó, jelentése 'fekete karom'.

Riha-tó: Lehetséges, hogy a név összefüggésben van a török 'rih'= 'homok' jelentéssel. A hagyomány szerint a török időkben itt találtak rejtekhelyet a menekülők.

Lánycsók

Bácsfai-szőlők: Erdő, majd szőlőhegy. A néphagyomány szerint 1857-ben ebben a dűlőben nagy mennyiségű török pénzt találtak.

Csataalja: A Tábortértől nyugatra (2 kilométerre), a Bácsfa majortól északra húzódott vonal keresztezésénél. A mohácsi csatára utaló helynév.

Gata: *Harc-hegy*: Az 1526. évi mohácsi csatára utaló név.

Lánycsók: A monda szerint a mohácsi csata után a környék községeit az mentette meg a pusztulástól, hogy a legszebb lányok kegyelemért könyörögve megcsókolták a szultán ruhájának szegélyét. A település innen kapta a nevét.

Török-domb: Domb, szántó.

Taborišće: A horvát szó jelentése 'tábortér'. A szájhagyomány szerint itt táboroztak 1526-ban a magyarok. Lehet, hogy azonos a Mohács-Szőlőhegyen található Tábor-heggyel.

Nagynyárád

Földvár, Földvár-puszta: Sík, szántó, Kiss Béla mohácsi helytörténész erre a helyre teszi a mohácsi csatában elpusztult Földvár falu helyét.

Török-domb, Török-császár-domb, Türker Hügel: Domb, legelő, a mohácsi csatatér része.

Török-domb, Türker Hügel: Domb, szántó, rét.

Török-dűlő, Török-földek, Türkei Aecker: Domb, szántó, a mohácsi csatatér része.

Földvár-puszta, Sátorhely-puszta, Sátorhely, Satorisće: Satorisćén állt a szultán sátra, innen a név. Feltehetően nem ugyanaz az imént említett Földvár-pusztával. Régészeti feltárása napjainkban is zajlik, a kutatók egyre jobb eredményeket érnek el a pontos helymeghatározásban.

Lajmér: Itt állt a török időkben elpusztult Lajmér falu. A 19. század végéig közlegelő. Rajta török téglát, pénzeket és cserepeket találni. Egy hármas sírban a mohácsi csata három ifjú halottját találták itt meg.

Majs

Török-domb: Domb, szőlő. A szultán sátra állt itt a csata idején.

Török-düllő, Türkej (Majs – Nagynyárád): Sík, mocsár, szántó, rét. A mohácsi csatatér része.

Török-kút: Kút a Török-dűlőben. A néphagyomány szerint abból csak a szultánnak vihettek vizet, amikor az őrség egyik tagja mégis ivott belőle, lenyakazták.

Lippó

Török-domb (Gradina): Domb, egykori földsánc, a hagyomány szerint a török csapatok szálláshelye volt. A földvár alagútja átvezetett a busziklicai erdőben lévő egykori török erődítménybe. Több nagyobb helyiség található az alagutakban. Szerb elnevezés.

Kölked

Körtőtés, Bönt, Körgát: Töltés, körgát a falu körül, három kijárattal. Az 1965. évi nagy árvíz után épült. A 'bönt' szó a török 'bent' 'gát' átvétele, valószínűleg horvát közvetítéssel (a török szó feltételezhetően az arab 'bend' átvétele, jelentése 'védőpajzs').

Pogány-fok (a Mohács–sziget mellett Kölkeden is): 1711-ben, birtokper-jegyzőkönyvben szerepel.

Béda-erdő: Sík, mélyen fekvő erdő, ártéri terület. Nevének eredete ismeretlen. Források híján nem tudni, hogy a horvát 'beda'='ínség, nyomorúság', vagy a török 'bedi'='rossz' összefügg-e a helynévvel.

Sárok

Buszijá, Busziklica: Út, sík szántó, korábban rét. Erdős terület, nagy része jelenleg Horvátországhoz tartozik (lásd lejjebb). Innen várták a törököket. Az út római eredetű.

Horvátország, Dubosevica határában

Buziglica ('Puszu-Kiliszeszi' = 'Les temploma'): Báli és Hüszrev bég itt tért le lovasaival a baranyavári útról a magyar sereg hátába, lesvetésre.

A történeti és földrajzi neveken kívül számos néphagyomány említ bizonyos kőszoborba, így például a mohácsi „Csele-pataki legelőn" kőbáránya, máshol (Erdősmecske, Somberek) kőkecskébe, míg Illocskán kőrókába rejtett kincsről, melyért később visszajöttek a törökök. Mohácson a néphagyomány szerint a csele-pataki legelőn találtak szántás közben egy kőbárányt, amit boronanehezékként használtak később. Ezt egy török kereste, s miután a kanászgyerekek megmutatták neki, kiszedte belőle az aranyat, de a kanásznak is adott egy marékkal belőle. Hasonló eset történt a sombereki egykori uradalmi réten és az

3. KÉP. DORFFMAISTER ISTVÁN: *MOHÁCSI CSATA,* 1526

erdősmecskei Várhegy-dűlőben is. Ez utóbbinál bronzkutyába volt elrejtve a kincs. A mohácsi Csëlinác-szurdokhoz is fűződik egy hasonló történet. A sokác néphagyomány ugyanis úgy tartotta, hogy a törökök itt sok pénzt ástak el, és a helyét beültették virággal, hogy később megtalálhassák. Egy másik, ugyancsak sokác történet szerint egy öregembernek volt itt egy körtefája. Egyszer jött egy ember, és mondta neki, ássa ki a fát, mert alatta sok pénz van. Ő azonban nem hitt neki, hanem a területet eladta egy Cselinácz nevű embernek, aki viszont kiásta a fát, és tövében egy fazék aranypénzt talált.[68]

Látható, hogy ugyan sok-sok év telt el már az 1526. évi mohácsi csata óta, a különböző földrajzi és határnevekben mindmáig fennmaradtak azok az emlékek, amelyek az egykori oszmán uralom jelenlétére utalnak, vagy amelyeket a később ide került emberek magukkal hoztak, átvettek és tovább őriztek. Ezek egy részéhez különböző történetek is fűződnek, melyek bizonyos elemei egy időben több helyen is felbukkannak.[69]

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott ütközetről először 1787-ben emlékeztek meg Mohácson. Ekkor festette meg Dorffmaister István soproni festő két nagy méretű csataképét, melyek közül az egyik az 1526-os tragikus, a másik pedig az 1687-es győztes csatát ábrázolja. E nagy jelentőségű kompozíciókat a művész Eszterházy Pál pécsi püspök megrendelésére készítette a püspöki „nyári" kastély számára (ma Kisfaludy Károly Gimnázium), annak egy földszinti helyiségének boltozatához illeszkedő íves keretezéssel. Ezekben az években festette meg a mester II. Lajos király ifjúkori, páncéldíszben ábrázolt portréját is.[70] Az emlí-

68 Pesti (szerk.), *Baranya megye földrajzi nevei,* 417, 479.

69 Ferkov, *Az egykori törökvilágra*, 3–4.

70 A királyt ábrázoló portréról négy másolat is készült. Az eredeti példány a Kanizsai Dorottya Múzeumba került. Boros László, Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei. In: Ódor (szerk.), *Tanulmányok Mohács történetéből,* 243. A képekről (az említett portréval együtt) lásd Papp Júlia tanulmányát ebben a kötetben.

4. KÉP. DORFFMAISTER ISTVÁN: *MOHÁCSI CSATA,* 1687

tett művek több évtizedig a püspöki palota nevezetes látnivalói közé tartoztak *(3–4. kép)*.

A csata évfordulójának napján egy-egy szentmise keretében valószínűleg már korábban is megemlékeztek az eseményről. 1784-ben például Makay György mohácsi esperes plébános végrendelete meghagyta, hogy az ő lelki üdvéért évente szentmisét, a mohácsi csata alkalmával itt elesett magyar vitézekért pedig minden hónapban egy-egy csendes szentmisét mondjanak.[71]

1816-ban, a mohácsi csata 290. évfordulójára Király József pécsi püspök egy kápolnát („Kálvária- vagy Csatatéri kápolna") építtetett a római katolikus temetőben a Kálvária mellé, amelyet a Hétfájdalmas Szűznek ajánlott. Az építkezést a város lélekszámának növekedése mellett[72] a történelmi múlt iránti fokozott érdeklődés inspirálta. A püspök további célként a tragikusan végződött csatára való méltó megemlékezést jelölte meg, s 1817. március 1-jén 3000 forintos alapítványt is tett arra, hogy minden év augusztus 29-én, azaz Keresztelő (vagy Nyakavágó) Szent János napján e kápolnában tartsanak egy énekes misét, 12 kismisét és három prédikációt magyar, német és horvát nyelven. Az első ilyen ünnepélyes megemlékezést 1817. augusztus 29-én tartották a Kálvária-kápolnánál, melyen a püspök is részt vett.[73] Király József a kápolnaépítéssel nemcsak a csatáról kívánt megemlékezni, hanem ösztönözni szerette volna a város különböző nemzetiségű új polgárainak összetartozás-tudatát, közös gyökeret kínálva fel számukra. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy a nép hamarosan átkeresztelte Emlékkápolnának, illetve II. Lajos-kápolnának az imaházat.[74]

71 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 7; Fölker, *Mohács története*, 150.

72 Mohács lakosságának száma 1810-ben 5000 fő: Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 19.

73 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 21.

74 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 100.

5. KÉP. A CSATATÉRI EMLÉKKÁPOLNA, 1926

A későbbiekben a kápolna – köszönhetően részben annak is, hogy a csatára történő megemlékezéseken megjelentek bűnbocsánatban részesültek – zarándokhellyé vált. A külön búcsúengedélyt VII. Pius pápa bocsátotta ki 1818. január 18-án azon hívők számára, akik a kápolnát a mohácsi ütközet évfordulójának napján felkeresik, és ott a hősi halottakért, illetve a pápa szándékára imádkoznak. A búcsúengedélyt Király József magyar, német és horvát nyelvre is lefordíttatta. A kápolna tetejéről látható volt az egykori csatatér, így az egyben kilátóként is szolgált. Az idő előrehaladtával a túlterhelt tetőszerkezet megrepedt, és életveszélyessé vált, ezért a kegyhelyet át kellett alakítani. Az átépítést Hild József tervei alapján 1856 és 1860 között végezték, ekkor nyerte el az épület mai alakját *(5. kép)*. A sarokpillérekkel megerősített, nyolcszög alakú, török–mór ornamentikás, eklektikus-romanticizáló stílusú kápolnához hozzáépítették a sekrestyét, és egy oldalbejáratot is kapott. A főbejárat mellett kétoldalt egy-egy külső fülkét alakítottak ki. A baloldaliban látható ágyú valószínűleg az 1687-es nagyharsányi (vagy úgynevezett „második mohácsi") csatából maradt meg. Egyhajós belső terének déli oldalán kapott helyet a Hétfájdalmú Szűz tiszteletére emelt oltár. Dorffmaister István csataképeit Girk György püspök a láthatóság érdekében 1854-ben a kápolnának ajándékozta. A festmények 1859-ben kerültek új helyükre.[75]

A kápolna tornya csak 1908-ban készült el Pilch Andor pécsi okleveles építész tervei alapján. A ma is látható belső elrendezés az 1928-as felújítás során lett kialakítva. Ekkor került a kápolnába a Haranghy Jenő által készített, Kanizsai Dorottyát ábrázoló színes üvegablak, és ugyancsak ekkor készültek el a Gebauer Ernő alkotta, „Nyakavágó Szent János" térítő tevékenységét, illetve lefejezését ábrázoló freskók is. A téma kiválasztásánál minden bizonnyal szerepet játszott augusztus 29-e, mivel egy népi mondás szerint „ahogy e napon vették fejét Ke-

75 Fölker, *Mohács története*, 150–151; Boros, Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei, 243; Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 100.

resztelő Szent Jánosnak, úgy e napon vették fejét a magyar királyságnak is”[76] *(6–7. kép)*.

Klimó György püspök támogatásával 1766–1770 között zajlott a belvárosi Szent Mihálynak szentelt templom építése. 1782-ben addigi fatornya helyett új tornyot kapott, és homlokzatát is átépítették. Ekkor készült el a nyugati bejáratot keretező, homokkőből faragott kapuportál is. Oromzatába 1826-ban egy kőreliefet építettek. A dombormű II. Lajos király tragédiáját ábrázolja[77] *(8. kép)*.

1836-ban Mohács városa egy emlékmű megépítésére vonatkozó kérelmet nyújtott be a vármegyéhez. Egészen pontosan azt indítványozták, hogy a vezetés szólítsa fel a szomszédos vármegyéket is egy, a „Csele pataknál emelendő emlékre való adakozásra”. Hat évvel később, 1842-ben már egy országos felhívás is napvilágot látott a „Mohácsi szerencsétlen csata emlékére állítandó oszlop tárgyában”, de ekkor még egyik kezdeményezés sem valósult meg.[78]

6. KÉP. A MOHÁCSI CSATÁBÓL VETT JELENETET BEMUTATÓ FRESKÓ A CSATATÉRI EMLÉKKÁPOLNÁBAN

7. KÉP. KERESZTELŐ SZENT JÁNOS ÉLETÉBŐL VETT JELENETET BEMUTATÓ FRESKÓK A CSATATÉRI EMLÉKKÁPOLNA KUPOLÁJÁBAN

Az első nyomtatott emlékbeszéd, mely a „mohácsi vérmezőn” hangzott el, 1837-ből származik.[79] A következő, amelyet Csajághy Károly, a pécsi egyházmegyéhez tartozó sombereki segédpap mondott, 1840-es datálású.[80] A gyászbeszéd nyomtatott változatát a bajai tűzkárosultak megsegítésére adták ki, és árulták „10 kr. pengő”-ért, tehát a szélesebb közönség emlékeztetésén túl már jótékonysági célja is volt.

A következő csatához kapcsolható emlékállítás 1848-ból való. Ekkor nyílt meg a II. Lajos utca sarkán az a „II. Lajos királyhoz” címzett mohácsi gyógy-

76 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 101.

77 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 25. A relief beépítésének korát Boros 1926-ra teszi: Boros, Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei, 239.

78 Fölker, *Mohács története*, 60.

79 Kövér János, *Mohács véres mezején, ama szerencsétlen ütközetnek forduló napján, mint néhai Király József pécsi püspöktől alapított nemzeti gyász ünnepén, 29. aug. 1837. tartott egyházi beszéd*. Pécs, 1839.

80 Csajághy Károly, *Egyházi gyászbeszéd, melyet a mohácsi vérmezőn, ama szerencsétlen Lajos-csata napján (aug. 29.) mondott*. Pest, 1840; Ferkov, Mementó, megemlékezés, 250.

8. kép. A Szent Mihály-templom bejárata és a felette lévő II. Lajos-domborMű rajza

szertár, amelyet Berecz István gyógyszerész alapított. A patika berendezését cseresznyefából, neobarokk stílusban Berecz István édesapja, jó nevű mohácsi asztalosmester készítette. A bútorok közül kiemelkedik az a gyógyszertároló asztal, amely II. Lajos elképzelt koporsóját mintázza meg. Ugyancsak itt található a Zsolnay-gyár II. Lajost megörökítő eozin plakettje is, melyet a mohácsi csata 400. évfordulójára terveztek. A gyógyszertár nemcsak nevében emlékezett meg a tragikus sorsú királyról. Az épület külső ajtószárnyaira ugyanis dió- és tölgyfából faragott domborművek kerültek. A II. Lajos utcára nyíló ajtószárnyon II. Lajos vízbefúlása és holttestének megtalálása, míg a Dózsa György utcára nyíló két ajtószárnyon II. Lajos király és Mária királyné mellreliefje volt látható. Az ajtóbélleteket Bach Márton bólyi asztalos faragta *(9. kép)*.

Kijelenthetjük tehát, hogy a 19. század közepére Mohács városa egyre inkább azonosult a mohácsi csata emlékével, illetve e történelmi esemény a város arculatába is kezdett beépülni. Ez a tendencia később is megfigyelhető, sőt idővel fokozódott.[81]

A már említett Csele-patak melletti emlékoszlopból 1868-ban lett valóság, amikor Turcsányi Soma állami útbiztos, volt 1848-as honvédtiszt saját költségén emeltetett egy emlékoszlopot, amelynek megépítéséhez a város telket és háromezer darab téglát adományozott. Ettől kezdve minden évben itt koszorúztak a csata évfordulóján. Az emlékművet 1896-ban városi közadakozásból újjáépítették. A ma látható oroszlános obeliszk Jiratkó József műve,[82] az emlékmű út felé néző oldalán található bronzrelief, a lováról a Csele-patakba eső II. Lajos alakjával Kiss György szobrász munkája. Alatta Kisfaludy Károly *Mohács* című versének a király halálát megidéző sorai olvashatók.[83] Az emlékoszlopot 1926-ban a 400 éves megemlékezés alkalmából ismét renoválták[84] *(10. kép)*.

81 Ferkov, Mementó, megemlékezés, 250.
82 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 40.
83 Boros, Mohács építészeti és képzőművészeti emlékei, 254.
84 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 186.

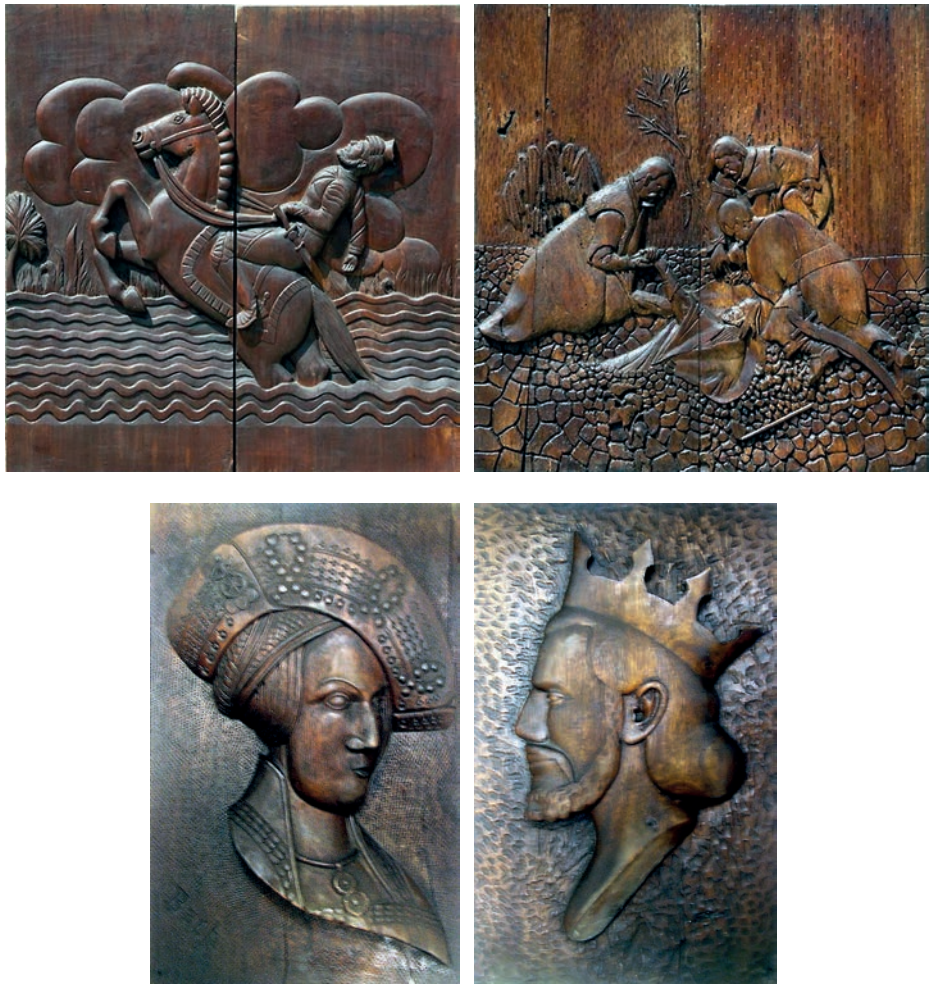

9. kép. A Patika II. Lajos királyhoz ajtóbélletei:
II. Lajos vízbefúlása, II. Lajos holttestének megtalálása, Mária királynő és II. Lajos

10. kép. A Csele-patak melletti II. Lajos-emlékmű

Az 1871-ben megalakult emlékszobor-egylet célja „méltó emlékművel megjelölni nemzeti nagy létünk nagy temetőjét és hálás emléket állítani az itt elesett hős vértanúknak". A szobor felállításának ügyén főként Garay Alajos volt dunaszekcsői plébános és Székely József volt mohácsi református lelkész buzgólkodott.[85] Az egylet működéséről 1879-ig vannak adatok. Ez idő alatt több felhívást is közzétettek, melyekben a mohácsi polgárokat adakozásra kérték, az abból befolyó összeg számára számlát is nyitottak, sőt a tervrajz is elkészült, de a tervezett szobor későbbi sorsáról semmit sem lehet tudni.

A következő egyházi emlékbeszédet a mohácsi vész évfordulója alkalmából Gauzer János katolikus plébános tartotta 1860-ban. Az 1876-ban a csata 350. évfordulója alkalmából elhangzott beszédet az eszéki kapucinus zárda másodfőnöke, Galanthai Fekete Fidél mondta el, és ajánlotta Eszéken a „Főtisztelendő s tudós Strebitzky Irén Atyának". A szöveget is itt nyomtatták ki.[86] A különböző emlékbeszédek valójában nem a csatatéren hangzottak el, hanem a már említett temetői Emlékkápolnában, illetve a Csele-patak melletti emlékoszlopnál.[87]

Az 1887. augusztus 12-én megtartott emlékünnepről Bojtár László közöl egy érdekes beszámolót: „Az emlékünnep reggelén »harangzúgás, taracklövések, fúvósébresztő« teremtik meg a nap hangulatát. A M. és Vidéke nemzeti színű címlapkerettel jelenik meg. […] Délelőtt a Bég-réten (a Kálvária-dombtól nyugatra) tábori mise, melyre a díszvendégeket és a 10-12 ezer főnyi tömeget bandérium kiséri. […] Az előkelőségek díszebédje után népünnepély a vásártéren (a mai hősi emlékmű táján), melynek során póznamászás, kutyaverseny, zsákban futás és nem utolsósorban: ingyen bormérés emeli a hangulatot."[88]

85 Fölker, *Mohács története*, 60.

86 Gauzer János, *Egyházi emlékbeszéd, melyet a mohácsi vész évfordulati napján, augusztus hó 29-én 1860. Mohácson mondott*. Pécs, 1860; Galánthai Fekete Fidél, *Egyházi emlékbeszéd, melyet a mohácsi vész évfordulati napján august. hó 29-én 1876. Mohácson mondott*. Eszék, 1876. Az előzőkön kívül a következő évekből maradtak fenn egyházi emlékbeszédek: 1881, 1883, 1891, 1892, 1897.

87 Ferkov Jakab, Mementó, megemlékezés, 251.

88 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 67.

1893-ban Horváth Károly mohácsi születésű festőművész a megyeháza részére megfestette *Perényiné a mohácsi vész után megtalálja Tomori érsek holttestét* című festményét.[89]

1896-ban, a millennium évében megalakult egy másik mohácsi emlékmű-bizottság. A bizottság – amely a Turcsányi Soma által emelt emlékoszlopot újjáépíttette – már nemcsak a mohácsi polgárokhoz fordult egy, a mohácsi csatának méltó módon emléket állító emlékmű megépítése érdekében, hanem az egész ország „áldozatra kész közönségéhez" folyamodott, és kérte, hogy „járuljon ehhez a szent czélhoz adományával és lehetőleg vegyen részt" a munkában „adományok gyűjtésével is". Az egylet védnöke Kardos Kálmán Baranya vármegye és Pécs szab. kir. város főispánja, díszelnöke Szily László alispán, elnöke Sepácz József mohács város bírája volt. Láthatjuk tehát, hogy egy mohácsi emlékmű felépítésének ügyét ekkor már a vármegye vezetése is szorgalmazta, ám a kezdeményezés még ennek ellenére is elhalt.[90]

1897-ben a mohácsi csata emléknapjának vendégszónoka Czobor Béla archeológus-professzor, akadémikus volt. Az itt elhangzott beszéde nyomtatásban is megjelent. Ezt megelőzően 1889-ben fordult elő először, hogy a Kálvária-kápolna egyházi jellegű ünnepén kívül „polgári" megemlékezésre is sor került.[91]

Az emlékműépítés gondolata mellett egyre inkább előtérbe került a csatahely ásatásának kérdése. A gyászos emlékű 1526-os csata, a környéken talált római és népvándorlás kori régészeti emlékek, valamint a város és környéke soknemzetiségű lakosságának néprajzi gazdagsága már viszonylag korán felvetette egy helyi múzeum alapításának gondolatát. 1923-ban Brand Ede mohácsi iskolaigazgató vezetésével megalakult a II. Lajos Múzeum Egylet, majd két évvel később az ugyanezt a nevet viselő mohácsi múzeum is. A kezdeti gyűjtemény alapját Brand Ede és Ádám Imre kölkedi református lelkész magángyűjteménye képezte. A múzeumalapítás egyik fő célja a csata helyének, illetve sírjainak felderítése volt. Brand Ede szinte azonnal megkezdte a kutatásokat, de mint később kiderült, rossz helyen kereste a csata helyét. A következő ásatás a csata 400. évfordulója előtt két évvel, 1924-ben kezdődött. Ekkor Gergely Endre hadtörténész a Hadtörténeti Múzeum megbízásából kezdett el ásni, de számottevő eredményt ő sem tudott felmutatni. Miután az 1926. évi nagyszabású ünnepségek elmúltával már semmiféle támogatást nem kapott, fel is hagyott a további kutatásokkal.[92]

1924. április 15-én megalakult a mohácsi csata 400. évfordulójának helyi bizottsága.[93] A kerek évfordulóra szervezett nagyszabású ünnepségsorozatot a Mohácsi Csata Országos Emlékbizottsága rendezte, fővédnöke pedig nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója volt. A rendezvényt többnaposra és igen színesre tervezték, igazi mondanivalója azonban erősen politikai tartal-

89 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 84.
90 Fölker, *Mohács története*, 99, 10079. sz. gyűjtőív, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár.
91 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 98.
92 Papp László, A mohácsi csatahely kutatása. In: Katona Tamás (szerk.), *Mohács emlékezete*. Budapest, 1979, 445–449.
93 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 175.

mú volt. Magyarországot a trianoni határmegvonással hatalmas veszteség érte, Mohácsot ráadásul – Péccsel és Bajával együtt – csak 1921-ben csatolták vissza. Ugyanakkor erős külpolitikai elzártság is jellemezte az országot. 1926. augusztus 29-e délutánján a Turáni Társaság koszorúzást tartott a Csele-pataknál, amely jó alkalomnak tűnt a magyar kormány számára egyrészt a dél felé való nyitásra, másrészt a magyar nemzet egésze összetartozásának kifejezésére, és ezt ki is használta. A koszorúzáson jelen volt Horthy Miklós is, aki „nagyjelentőségű beszédet mondott", melyben kifejezte a baráti kéznyújtás szándékát déli szomszédunk, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság irányába. Példaként az egykori ellenséget – a török népet – állította, akik követük, Ridvánbégoglu Hüszrev bej révén képviseltették magukat a megemlékezésen, és beszédét a következőkkel zárta: „Az egykori ellenségből jó barát lett. A két ősi rokonfaj közötti ellentétek elsimultak és helyükbe lépett a megértő barátság és a kölcsönös meleg rokonszenv. Attól a jó baráttól viszont, kivel oly soká fűzött össze minket a déli végeken a közös védekezés életbevágó érdeke, utóbb sajnos, mélyreható ellentétek választottak el. Hiszem és reménylem, hogy itt is hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés." Emlékbeszédet mondott még Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke, Ridvanbégoglu Hüszrev bej török követ és Lukinich Imre, a Nemzeti Múzeum elnöke. Az eseményről a Mohácsi Hírlap vezércikke a következő címmel tudósított: „A mohácsi síkon egymásra talált a turáni faj két nemzete, a török és a magyar."[94]

A mohácsi csata 400. évfordulóján rendezett grandiózus ünnepségsorozaton az ország kiállításokkal, előadásokkal, gazdanappal, emlékérme kibocsátásával, a Fogadalmi templom alapkőletételével, illetve a mohácsi Városháza átadásával tisztelgett a sorsdöntő ütközet hősi halottai előtt *(11–12. kép)*. A jubileumi ünnepségsorozat programja a következő volt:

Augusztus 20.	A város díszközgyűlése, a kiállítások (mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, kulturális és népművészeti) megnyitása.
Augusztus 21.	Az Iparosok Országos Szövetségének kongresszusa.
Augusztus 22.	Országos katolikus zarándoklat és katolikus nap. Az adótisztek kongresszusa.
Augusztus 23.	Az iparfelügyelők országos kongresszusa.
Augusztus 24.	A Baranyai Jegyzők Egyesületének közgyűlése. A magyar méhészek vándorgyűlése.
Augusztus 25.	A MANSZ kongresszusa és Perényiné Kanizsai Dorottya emlékezetére rendezendő ünnepe.
Augusztus 26.	A pécsi egyházmegyei katolikus tanítók közgyűlése.
Augusztus 27.	Reformátusok napja.

94 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 26; Ferkov, Mementó, megemlékezés, 252; A mohácsi síkon egymásra talált a turáni faj két nemzete a török és a magyar. *Mohácsi Hírlap* 1926. szeptember 5., 1. Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár.

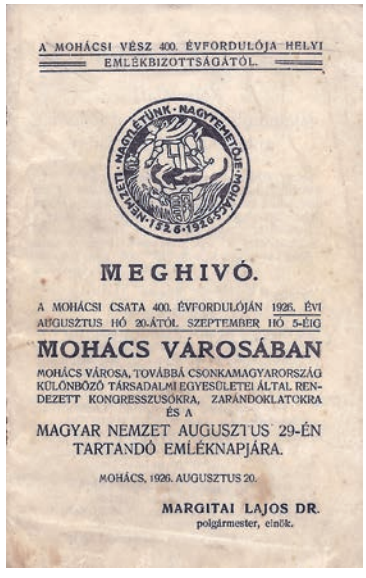
A MOHÁCSI VÉSZ 400. ÉVFORDULÓJA HELYI EMLÉKBIZOTTSÁGÁTÓL.

NEMZETI NAGYLETÜNK · NAGYTEMETŐJE · MOHÁCS · 1526-1926

MEGHIVÓ.

A MOHÁCSI CSATA 400. ÉVFORDULÓJÁN 1926. ÉVI AUGUSZTUS HÓ 20-ÁTÓL SZEPTEMBER HÓ 5-ÉIG

MOHÁCS VÁROSÁBAN

MOHÁCS VÁROSA, TOVÁBBÁ CSONKAMAGYARORSZÁG KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI EGYESÜLETEI ÁLTAL RENDEZETT KONGRESSZUSOKRA, ZARÁNDOKLATOKRA ÉS A MAGYAR NEMZET AUGUSZTUS 29-ÉN TARTANDÓ EMLÉKNAPJÁRA.

MOHÁCS, 1926. AUGUSZTUS 20.

MARGITAI LAJOS DR.
polgármester, elnök.

11. KÉP. AZ 1926-OS MOHÁCSI JUBILEUMI ÜNNEPSÉGSOROZAT MEGHÍVÓJA ÉS PROGRAMFÜZETE

12. KÉP. SZÁMOLÓCÉDULA AZ 1926-OS JUBILEUMI ÉV EGYIK RENDEZVÉNYÉRŐL

Augusztus 28.	Az Ébredő Magyarok Egyesületének zarándoklata Mohácsra.
Augusztus 29.	Országos emléknap.
Augusztus 30.	A magyar városok országos kongresszusa.
Szeptember 1–3.	A vármegyei tisztviselők országos kongresszusa.
Szeptember 4–5.	Az Országos Magyar Kereskedők Egyesületének kongresszusa. A kiállítások bezárása.
Szeptember 7–8.	A felsőbaranyamegyei református egyházmegye közgyűlése.

A vármegyei tisztviselők országos kongresszusán hangzott el a mohácsi Stefán Gyula, polgári iskolai tanár által komponált *II. Lajos király induló* a pécsi katonazenekar előadásában, Pécsi József karmester hangszerelésében[95] *(13. kép)*.

A nemzeti összetartozás gondolatát különösen a „Csatatéri emléktemplom", vagy, ahogy a mohácsiak ma is nevezik, a „Fogadalmi templom" alapkőletételével kívánták kifejezni. A későbbiekben a város egyik fő jelképének számító monumentális épület szimbolikájával szorosan kötődik az 1526. évi mohácsi csatához.[96]

Korábban már említettük, hogy az 1896-ban megalakult mohácsi emlékmű-bizottság a millennium évében gyűjtést kezdett egy Mohácson építendő emlékmű költségeinek előteremtésére. A gyűjtést később többször megismételték, ám az első világháború, valamint az azt követő infláció a felhalmozott tőkét

95 Bojtár, *Mohács művelődéstörténetének krónikája*, 188.
96 Ferkov, Mementó, megemlékezés, 252.

13. KÉP. STEFÁN GYULA *II. LAJOS KIRÁLY INDULÓJÁNAK* CÍMLAPJA

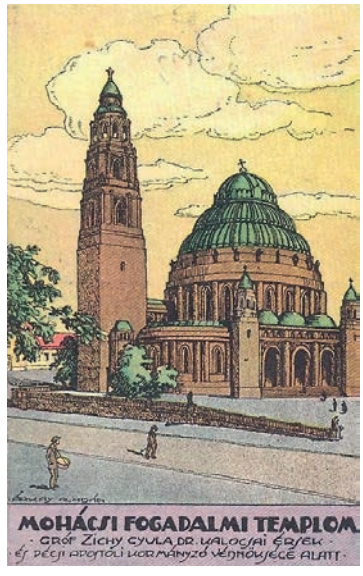

14. KÉP. A FOGADALMI TEMPLOM ÁRKAY ALADÁR ÁLTAL KÉSZÍTETT LÁTVÁNYTERVE

15. KÉP. A FOGADALMI TEMPLOM ÁRKAY BERTALAN ÁLTAL KÉSZÍTETT LÁTVÁNYTERVE

elértéktelenítette. Kezdetben még azt sem tisztázták, hogy milyen jellegű legyen az építmény, ez csak az országos tervpályázat kiírását követően, 1925-ben dőlt el. A felhívásra összesen 30 pályamű érkezett be. A Pilch Andor, Szepesy Sándor (pécsi építészek) és Szőnyi Ottó (a Műemlékek Országos Bizottságának előadója és a Központi Egyházművészeti Hivatal igazgatója, pécsi egyházmegyei pap) által alkotott bírálóbizottság Árkay Aladár – ekkor már ismert budapesti építész – munkáját ítélte a legjobbnak, mert a benyújtott terv kiválóan egyesítette a plébániatemplom liturgikus követelményeiből adódó gyakorlati és az emléktemplom jellegét kifejező monumentális felfogást. A megvalósítás magas költségei miatt azonban a város mégsem az ő, hanem fia, Árkay Bertalan elgondolását fogadta el. Az építkezést ennek ellenére 1932-ben bekövetkezett haláláig az idősebb Árkay (azaz Árkay Aladár) vezette *(14–15. kép)*.

Az elfogadott terv egytornyú, akkor különösen modernnek és korszerűnek számító templom építését foglalta magában, egyben tartalmazta az előtte található tér rendezését, valamint II. Lajos lovas szobrának felállítását is. Később azonban a kivitelezés során felmerült nehézségek miatt az eredeti tervtől valamelyest el kellett térni, melynek következtében más lett az épület. Így például tágasabb lett a szentély, nagyobbak a téglalap záródású kápolnák, de a templom teljes egészében mindmáig nem készült el. A befejezetlenségnek különböző okai voltak: elsősorban a pénzhiány, majd a második világháború eseményei, illetve az azt követő politikai rendszer ellenkező érdekei.[97]

97 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 47; Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 101.

A templom alapkőletételére 1926. augusztus 29-én került sor. A 100 × 50 × 50 cm-es mészkőhasáb alapkövet a torony keleti oldalán 6 m mélyen egy vasbeton kockában helyezték el, és ebben a betonkockában kaptak helyet azok a tekercsek is, amelyek azon 22 500 magyarországi hívő nevét tartalmazzák, akik az augusztus 22-i szentáldozásukat a csatamezőn meghalt hősökért ajánlották fel. Több egyházközség csak késve küldte meg az áldozók listáját, így ez utóbbi tekercseket – melyek további 1464 nevet tartalmaztak – 1950-ben helyezték el egy fémkazettában a templom padlózata alá, annak ünnepélyes beszentelésekor. A hatalmas ünneplő tömegben jelen volt többek között Horthy Miklós kormányzó, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter, az ünnepi misét pedig Zichy Gyula kalocsai érsek celebrálta, Cesare Orsenigo pápai nuncius és Virág Ferenc pécsi püspök közreműködésével. Az imént felsorolt személyek mellett a vármegye, a város és környéke előkelősége, valamint vezetése is megjelent, a papság pedig a szomszéd községekből nagy zarándokcsoportokkal csatlakozott az eseményhez. Az ünnepi köszöntőt Klebelsberg Kunó mondta, aki beszédét azzal kezdte, hogy „nem ünnepelni jöttünk, hanem a kegyelet adóját leróni sok ezer vitéz magyar emléke iránt…", majd a következők szavakkal zárta: „Trianon Mohácshoz hasonlítható nemzeti szerencsétlenség, a helyzet még sem oly szomorú, mert kezünkben van az áldott Dunántúl és nagy Alföld"[98] *(16–17. kép)*.

16. KÉP. A FOGADALMI TEMPLOM ALAPKŐLETÉTELE 1926-BAN

17. KÉP. ÜNNEPLŐ TÖMEG A FOGADALMI TEMPLOM ALAPKŐLETÉTELÉN 1926-BAN

Az országos és helyi bizottság a 400. évforduló teremtette ünnepi hangulatot igyekezett a Fogadalmi templom, illetve a város által rendezett kiállítás javára felhasználni, és nagyszabású országos gyűjtést indítottak. Ugyanebben az évben külön belügyminisztériumi szám alatt „emlékbélyeg-akció" címen is gyűjtés folyt, amely az elemi iskolákat, egyes községeket és különböző hivatalokat célzott meg. Az országos gyűjtés kapcsán gróf Zichy Gyula kalocsai érsek, Virág Ferenc pécsi püspök és Mohács város tanácsa is felajánlott az építkezéshez külön-külön 8000 pengőt (összesen 24 000-et).

Az első világháborút követő gyűjtések 1926-ig összesen 144 271 pengő 88 fillért eredményeztek, amely messze elmaradt attól a 800 000 pengős várt ösz-

98 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 101; a mohácsi ünnepségekről és beszédekről lásd még Hóvári János tanulmányát a jelen kötetben.

szegtől, amelyből az építőbizottság a Fogadalmi templom kivitelezését tervezte. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy az építőbizottságnak meg kellett barátkoznia a gondolattal, hogy az eredeti tervet feladva sokkal egyszerűbb formában építi meg a templomot.[99]

A Fogadalmi templom alapkőletétele után a tulajdonképpeni érdemleges építkezéssel pénz hiányában még mintegy két évig várni kellett, és csak 1929 októberében – több újabb gyűjtést követően – kezdődhetett meg a falak alapozása. 1933 májusára készült el a templom vasbeton szerkezete, az építkezést ekkor már Árkay Bertalan vezette. A bizánci kereszt alakú, 3600 fő befogadására alkalmas templom 20 méter átmérőjű kupolája volt az első betonhéjazatú építmény Magyarországon. Szentélyét 1933. augusztus 29-én szentelték fel. Nyolc oszlopának tövében azon mohácsiak nevét tartalmazó úgynevezett alapítólevelet helyeztek el, akik a szentély céljára külön is adományoztak. 1934-ben döntöttek a nyolc oldalkápolna megépítéséről is, amelyek közül végül csak hat épült fel (azokat Szent Imre hercegnek, Szent Istvánnak, Szent Gellértnek, Szent Margitnak, Szent Lászlónak, Szent Erzsébetnek ajánlva). Az építkezéssel párhuzamosan tovább folyt a pénzgyűjtés, mégpedig mind országos, mind ökomenikus jelleggel. Ennek köszönhetően kapott a kupola 1937-ben rézlemez-, a szentély fala és a kupola alatti tamburfal pedig budakalászi mészkőlapborítást. Megépült továbbá a két árkádsor is, mellyel a tervező eredetileg a magyar hazafiságnak kívánt emléket állítani. Elképzelése szerint az egyik árkádsor oszlopainak külső oldalán a csatában hősi halált halt hét püspök és kilenc főúr domborműve, illetve egész alakos szobra került volna, föléjük pedig a címereik, a másik árkádsor szoborалakjai pedig a törökellenes harcok, de főleg az 1687-es győztes nagyharsányi csata vezéreit kívánták megjeleníteni. Mindkét oldalon helyet kapott volna egy-egy csontkamra is, az esetlegesen később felkutatott csontmaradványok elhelyezésének biztosítására.[100]

A templom terveiben szerepelt II. Lajos király lovas szobra is, melyet a baloldali árkádsor előterében kívántak felállítani. Az építőbizottság a szobrot oly módon gondolta megvalósítani, hogy annak felállítását felajánlja a Jagelló királyi házzal valamilyen formában rokonságban álló európai uralkodócsaládoknak. Ennek jegyében az építőbizottság 1936. augusztus 29-én kérelemmel fordult a belga, angol, olasz, jugoszláv és bolgár királyi családokhoz, akiktől a II. Lajoshoz fűződő rokoni kapcsolatokra hivatkozva kérte, hogy a szobor felállítását közösen vállalják el. A kőből faragott szobor összköltsége 15 000 pengőt tett volna ki. A kérést Angliából és Belgiumból elutasították, a többi uralkodóháztól pedig nem érkezett válasz. A szobor felállításának ügye így nyugvópontra került.[101]

A Fogadalmi templom eredeti tervei csak részben valósultak meg. Többek közt befejezetlen maradt az eredetileg 72 méter magasra tervezett torony is, mellyel csak 15 méter magasságig jutottak, majd egy csonka tetővel lezárták. Ebben kapott helyet az 1940-es évek végén egy kisebb harang, mely mindmáig a

99 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 31.
100 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 101–102.
101 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 27–30.

templom egyetlen harangja. A főoltár alapkövét 1937. augusztus 23-án rakták le. Ekkor helyezték a szentélybe Budapest polgármesterének, Szendy Károly doktornak az alapítólevelét, ugyanis a szentély megépítését a főváros vállalta magára, és erre a célra 32 000 pengő adományt nyújtott. Az ünnepség alkalmával a polgármester további 5000 pengőt ajánlott fel, amelyből elkészült a szentély külső falának budakalászi mészkőburkolata. A trianoni békediktátummal megcsonkított magyar nemzet összefogásának szimbolizálására a megmaradt országrész 3000 falujából, 52 városából és 25 megyeháza udvarából egy-egy kilogramm földet küldtek Mohácsra, mely emlékföldcsomagok az árkádoszlopok tövében készített falnyílásba, illetve a főoltár alapjába kerültek.[102]

18. kép. A Fogadalmi templom Szent Margit-oltára

1937-ben kezdték el megtervezni és nem sokkal később kivitelezni a templom színes üvegablakait. Tervezőjük Árkayné Sztehló Lili (Árkay Bertalan felesége), kivitelezőjük Johan Hugó pécsi üvegfestő művész volt. Színvonalukat mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a művésznő a templom ablakterveivel a párizsi világkiállításon első díjat nyert. A 29 üvegablak méltó utóda a középkori katedrálisok színpompás díszeinek. Az 1941-ben elkészült 14 földszinti ablakot – amelyek Jézus Krisztus rövid életútját mutatják be – olyan magasságban helyezték el, ahol egyaránt kitűnően megfelelnek ablakként és kálváriastációként is. A kupola alatti tamburfalon látható 20 ablakot az 1980-as években készítették, és eredetileg magyar szentek képei kerültek volna ezekbe. Ugyancsak Sztehló Lili tervezte – kivitelezésükben Kolbe Mihály festőművész volt segítségére – a Szent István-oltár olajfestményeit, valamint a mozaikképeket, amelyek a templombelső legnagyobb értékei közé tartoznak: a Szent László-oltár, Szent Margit-oltár, Szent Imre-oltár és a szószék[103] *(18–19. kép)*.

19. kép. A Fogadalmi templom szószéke

A neobizánci stílusú Fogadalmi templomot 1940. augusztus 29-én Virág Ferenc pécsi megyéspüspök szentelte fel. A felszentelés után, ha vontatottan is, de

102 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 70; Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 102.

103 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 79–82; Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 102.

20. KÉP. A FOGADALMI TEMPLOM NAPJAINKBAN

21. KÉP. A FOGADALMI TEMPLOM FŐOLTÁRA

egy ideig még tovább folyt az építkezés. Ekkor készültek el az említett mellékoltárok mozaikképei és a Szent István-kápolna oltárának olajfestményei, amelyek a pannonhalmi, a pécsi és az esztergomi székesegyházat ábrázolják, emellett a tabernákulum kettős sárgaréz ajtajának és hat gyertyatartójának elkészültével befejeződtek a főoltár munkálatai is. A padlózat burkolása 1950-ben, a szószék mozaikképeinek kialakítása pedig 1952-ben történt meg. A padlózat 6550 db vörös mozaiklapja a véres csatateret jeleníti meg, a padok között húzódó 20 méteres fekete kereszt a nemzet 150 éves gyászát, a török megszállást fejezi ki, míg a fekete keresztbe tűzdelt 15 kisebb, fehér színű kereszt a nemzet évről évre növekvő hitét és reményét az eljövendő felszabadulásban és talpra állásban.

Ezek után a templom építése leállt, illetve csupán néhány kisebb és egy nagyobb restaurálás történt. Ez utóbbi 1984 és 1986 között zajlott, melynek során elkészült a tamburfal már említett húsz ablaka, valamint a kórus két ablaka. 1992-ben végleg a templom tulajdonába került egy 4 manuálos, 112 regiszteres elektromos orgona, amely lehetővé tette a már egyre rendszeresebbé váló hangversenyek megtartását is[104] *(20–21. kép)*.

A négy méter hosszúságú, fényesre csiszolt, rózsaszínű, sárga és zöldes árnyalatú siklósi márványból készült főoltár a tágas szentély végében, kilenc félköríves záródású árkád karéjában helyezkedik el. A szentségtartó melletti, lőszerhüvelyekből készített hat gyertyatartó állítólag az 1944-es debreceni tankcsatából származik. Ugyancsak itt kapott helyet az a hat hársfából faragott angyal is, amelyet Oszvald György készített. A szentségtartó felett látható Mohácsi Boldogasszony-szobor a török korból megmaradt emlék. Az aranyozott faszobor az 1526-ban még álló Szent Miklós-templomból származik *(22–23. kép)*. A vesztes csatát követően mohácsi legények menekítették ki a lángoló városból, majd először egy Szebény, később pedig egy Geresdlak környéki barlangban rejtették el. A szobor helye idővel feledésbe merült, később pedig valamilyen úton a geresdlaki templomba került. Innen csak 1956-ban jutott vissza a városba. A szobor történetét Takács István festőművész a templom szentélyének falán is megörökítette: a baloldali freskó a kimenekítést, a jobboldali pedig az 1956-os ünnepélyes

104 Tihanyi, *A mohácsi Csatatéri emlék és Fogadalmi templom,* 99–101.

22. kép. A Mohácsi Boldogasszony szobrának kimenekítése a városból. Takács István freskója a Fogadalmi templomban

23. kép. A Mohácsi Boldogasszony szobrának ünnepélyes visszaszállítása. Takács István freskója a Fogadalmi templomban

visszaszállítási körmenetet ábrázolja. Az iráni ónixból készült oltárt 1976-ban, a csata 450. évfordulóján állították fel. Ez a kőzetfajta Magyarországon eleinte csak itt volt látható.[105]

A Fogadalmi templom legújabb történetéhez tartozik, hogy 2006-ban Mohács két hónapon keresztül tartó rendezvénysorozattal tisztelgett a csata 480. és II. Lajos születésének 500. évfordulója előtt. A rendezvénysorozat lezárásaként avatták fel a – nem az eredeti tervnek megfelelően elkészült – tragikus sorsú uralkodó szobrát. A szobor az egykor Árkay Aladár által kijelölt helyre került. Varga Imre szobrászművész alkotásában II. Lajos páncélban jelenik meg, sisak nélkül, így láthatóvá válik halott arca, lehunyt szemei, fején a halotti korona. Egyik kezével a családi címerét ábrázoló pajzsra támaszkodik, másik kezében buzogányt tart. A II. Lajos alakja mellett álló, 12 méter magas kereszt tetején kifeszített koránázási palást a király és az ország 1526-ban történt „keresztre feszítésének" allegóriája. A szobor körül az elesett országnagyok és egyházi személyek jelképes, márványlapos sírjai kaptak helyet. A szobor felállítását kezdeményező mohácsi városvédők az anyagiak megteremtéséhez országos gyűjtést hirdettek meg, hogy a költségek egy részét közadakozásból fedezzék. A tervezett gyűjtés azonban korántsem úgy valósult meg, ahogyan azt eltervezték. Az emlékművet Mayer Mihály pécsi püspök szentelte fel[106] *(24–25. kép)*.

105 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 103.

106 Ferkov, A mohácsi Csatatéri Emlékkápolna, 104; Nyárs Annamária, A mohácsi csata emlékművei a városban. *Belvedere Meridionale* 18:7–8 (2006) 78; M. Bugarszki Norbert, *Tájékoztató a mohácsi Széchenyi térre tervezett II. Lajos emlékműről.* (Várostörténeti Füzetek. Különkiadás) Mohács, 2002.

A mohácsi városháza keleti stílusú épülete 1924 és 1926 között épült meg, ugyancsak Árkay Aladár tervei alapján. Az építésvezető Visy Zoltán pécsi építész volt. Az épület külső felülete oszmán-török és mór építőelemekkel díszített. A díszterem terveit Árkay Bertalan készítette, stukkós fa mennyezete egy török nagyvezíri sátorbelsőt jelenít meg. Itt kapott helyet Bán István az úgynevezett „busó legendát" ábrázoló nagy méretű gobelinje. A városháza lépcsőházában elhelyezett üvegablakokon a címerábrázolások mellett megtalálható Szulejmán szultán kézjegye és II. Lajos király aláírása is *(26. kép)*.

24. KÉP. VARGA IMRE II. LAJOS SZOBRA

25. KÉP. VARGA IMRE II. LAJOS SZOBRÁNAK KIFESZÍTETT KORONÁZÁSI PALÁSTJA

A Lengyel hősök emlékművét 1931-ben állították fel a Szepesi parkban. A lengyel királyi sast tartó, Lengyelország felé néző emlékoszlopot a Magyar–Lengyel Egyesület és Hadtörténeti Múzeum gyűjtéséből emelték azon 2000 hős tiszteletére, akik II. Lajos király hívó szavára, Lenart Gnoinski kapitány vezetésével Magyarországra jöttek, és az 1526. évi mohácsi csatában életüket adták a törökkel vívott küzdelemben. A hét méter magas, vöröses márványból készült oszlopot Lechner Jenő tervezte, a lengyel koronás sast Martinelli Jenő készítette[107] *(27. kép)*. Az emlékoszlop talapzatán a következő sorok olvashatók:

„Még áll bástyánk az ős határ
A Tátra rajta a szent madár
A lengyel sas ide vigyáz
Mohács példa legyen ne gyász!"

Az 1935. évi megemlékezésen ismét Mohácson járt a kormányzó, Albrecht királyi főherceggel együtt. Ez alkalommal, az 1526-os hősökkel összekapcsolva egyben a(z) (első) világháború katonai áldozatairól is megemlékeztek, ekkor leplezték le a tiszteletükre emelt Hősi emlékművet. Tervezője Visy Zoltán műépítész. A Mohácsi Hírlap a következő címmel tudósított az eseményről: *Mohács megadta a királynak, ami a királyé és a hazának, ami a hazáé. – Felejthetetlen emlék lesz Mohácsnak a gyönyörű ünnepély*. Ez év februárjában a város idegenforgalmi bi-

107 Ferkov, Mementó, megemlékezés, 252.

26. KÉP. A MOHÁCSI VÁROSHÁZA

zottsága is ülést tartott, ahol megfogalmazták, hogy a város helyi idegenforgalmának fejlesztése szempontjából a farsangi busójárást, a mohácsi csata vonatkozásait, valamint a Dunát és a fürdőéletet kell felhasználni. Láthatjuk tehát, hogy a nemzeti tragédia egy időbeli távolságot meghaladva „ünnepéllyé" alakulhat, és még bevételt is jelenthet a városnak.[108]

A mohácsi csatatér hollétét kutató újabb ásatások 1959-ben, illetve 1960-ban zajlottak. Ekkor Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum (JPM) archeológusa vezetésével végezték a munkálatokat, melyek végre már igazi eredménnyel is jártak. 1959-ben megtalálták a magyar tábor feltételezett helyét, 1960-ban pedig két tömegsírt sikerült feltárni.[109] A következő eredményes ásatások 1976-ban folytak, de már az előző év októberében, a leendő Történelmi Emlékhely talajmunkálatai közben találtak egy harmadik tömegsírt is. Az 1976-os leletmentéseket Maráz Borbála, a JPM régészeti osztályának vezetője irányította. Ekkor két újabb tömegsírt találtak, ezekkel együtt már öt tömegsír helye vált ismertté. A maradványok antropológiai vizsgálatát K. Zoffmann Zsuzsanna végezte el. Feldolgozásuk után a sírokat visszatemették, és mivel ez az év egyben a csata 450. évfordulója is volt, a kormány Mohács tanácsának javaslatára nemzeti kegyeleti emlékhely megépítéséről döntött.[110]

27. KÉP. A LENGYEL HŐSÖK EMLÉKMŰVE

A mohácsi csata magyar táborának helyszínén kialakított, 1976. augusztus 29-én tízezer ember jelenlétében felavatott Mohácsi Történelmi Emlékhely a várostól délre, Sátorhely közelében, Vadász György Kossuth-díjas építész és Zalay Buda kertészmérnök elképzelései szerint építették meg.[111] A tervezők a kialakított létesítményt a szép temetők analógiájára álmodták meg, és ennek jegyében az azokra jellemző kellékekkel is felruházták. A park területe ezerhétszáz katona végső nyughelye. A tömegsírok között II. Lajos király, Szulejmán szultán,

108 Ferkov, Mementó, megemlékezés, 253.
109 Papp, A mohácsi csatahely kutatása, 449–468.
110 Maráz Borbála, Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren. In: Katona (szerk.), *Mohács emlékezete*, 274–279.
111 Minderről lásd még Hóvári János tanulmányát ebben a kötetben.

28. KÉP. A MOHÁCSI NEMZETI EMLÉKHELY FOGADÓÉPÜLETE

Tomori Pál, Kanizsai Dorottya, és sok-sok névtelen vitéz fából faragott szobrát láthatjuk. A monumentális, mívesen kidolgozott bronzkapu Pölöskei József ötvösművész munkája. Hálószerkezetének motívumait a tömegsírokban fellelt csontok ihlették. Az emlékpavilonban látható kőrózsa – a Mohács után három részre szakadt Magyarország jelképe – Illés Gyula szobrászművész alkotása, de nem maradtak el a temetői hangulat hagyományos kulisszái, a zöld növényzet, a fák és a virágok sem. Az egész koncepciót a régi falusi temetőkből adaptált, fegyvereket és lovakat ábrázoló kopjafaerdő koronázza. A kopják Király József, Kiss Sándor, Kő Pál és ifj. Szabó István munkái. A tíz méter magas, tölgyfából készült keresztet a csatában elhunyt keresztények tiszteletére emelték 1990-ben. Az emlékhely 2011-ben jelentős megújuláson esett át *(28. kép)*. Az ekkor átadott, Szent Koronát formázó impozáns fogadóépület alsó szintjén kapott helyet a csatát bemutató kiállítóterem. Az épület első emeletén tárgyaló és mini kiállítótér lett kialakítva. A kupola formájú legfelső szint időszaki tárlatoknak ad helyet, és itt működik egy étterem is, így a vendégeknek lehetőségük nyílik a magasból is megtekinteni a virágot formázó sírkertet. A tömegsírok helyén kialakított emlékhely sajátos jelképrendszerével a mohácsi csata kőben, bronzban, üvegben, betonban, élő és holt fában megelevenített emlékezetévé vált. A 2012 óta hivatalosan Nemzeti Emlékhely rangot viselő helyszín rendszeresen ad otthont olyan különböző rendezvényeknek, melyek a csatát és annak történelmi korszakát idézik meg, és ily módon a hősökről való méltó megemlékezést szolgálják.[112]

29. KÉP. A MOHÁCSI KANIZSAI DOROTTYA MÚZEUM

A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum jogelődjének a már korábban említett, 1923-ban megalakult II. Lajos Múzeum Egylet tekinthető (két évvel később már múzeum). A II. világháború idején a II. Lajos Múzeum épületét, ahol az addig összegyűjtött értékeket őrizték, bombatalálat érte, és csaknem minden megsemmisült. 1949-ben a múzeum vagyonát államosították, ettől kezdve Mohácsi Állami Múzeum néven működött tovább. 1953 végén az akkor már Ete János által vezetett intézmény felvette Kanizsai Dorottya nevét. A múzeum névadója a mohácsi vész idején Siklós vá-

112 http://www.mohacsiemlekhely.hu/; utolsó letöltés: 2019. június 21.

30. kép. Kolbe Mihály: *II. Lajos végzete*

ránának úrnője, Perényi Imre nádor özvegye volt. A csata után néhány héttel elesett mostohafiát, Perényi Ferencet ment keresni a csatamezőre, és a szanaszét heverő maradványokat látva saját költségén jobbágyokat fogadott fel, és tömegsírba temettette a halottakat.

A Kanizsai Dorottya Múzeum megalakulását követően a gyűjtemény évről évre gyarapodott, különösen azután, hogy 1965-ben hivatásos muzeológus került az intézmény élére Sarosácz György személyében. A múzeum gyűjtőterülete kezdetben csak Mohács és a mohácsi járás térségére terjedt ki. Az 1970-es években azonban országos szinten megkezdődött a magyarországi délszláv népek (horvátok, szerbek, szlovének) néprajzi anyagának szisztematikus összegyűjtése, melynek kapcsán a mohácsi múzeum 1975-ben a magyarországi délszláv népek országos gyűjtési jogkörrel rendelkező bázismúzeumává vált. E szakmai besorolás eredményeként hatalmas kulturális értéket képviselő néprajzi anyag gyűlt össze az intézményben.

1976-ban *A mohácsi csata* címmel állandó kiállítás nyílt. A kiállításon helyet kapott Székely Bertalan híres festménye, amely II. Lajos holttestének megtalálását, valamint egy Holló Barnabás alkotta szobor is, amely a menekülés közben lováról a Csele-patakba eső királyt ábrázolja. A közönség mindkettőt csak másolatban láthatta a kiállításon, az eredetiek a Nemzeti Múzeum, illetve a Budapesti Történeti Múzeum birtokában vannak. Az említett tárlat 2006-ig állt fenn. 1990-ben nyílt meg *A magyarországi horvátok, szerbek és szlovénok népviselete és népművészete* című állandó kiállítás, amely 2011-ig volt látogatható.

A múzeum vezetését 2000-ben Ferkov Jakab vette át. Az intézmény 2012-ben újonnan tervezett és kivitelezett épületet kapott *(29. kép)*. Az 1200 m² alapterületű új épületben 2014-ben nyílt meg az állandó kiállítás *Népek találkozása a mohácsi Dunánál* címmel. Emellett sor került egy látványtár kialakítására is, melynek földszinti részében a ruhatárolás bútorai kaptak helyet, a galériáján pedig a mohácsi fekete- és mázas edénygyűjtemény és egyéb kerámiák legszebb termékeiből látható válogatás.

A mohácsi csata 400. évfordulóján nagyszabású ünnepségsorozattal tisztelgett az ország a sorsdöntő ütközet hősi halottai előtt. Az 500. évfordulóhoz kö-

zeledve a Kanizsai Dorottya Múzeum fontos feladata lesz majd egy, e sorsfordító történelmi esemény jelentőségéhez méltó és a 21. századi igényeket kielégítő kiállítás megrendezése.

A mohácsi csata évfordulóján az utóbbi évek legkiemelkedőbb megemlékezései a következők voltak. 1991-ben az emlékmisét Dankó János kalocsai érsek celebrálta. Az eseményen részt vett és beszédet mondott Antall József, Magyarország rendszerváltozás utáni első miniszterelnöke is. Az elhangzott beszéd akár folytatása is lehetne Horthy Miklós kormányzó 1926. évi szónoklatának. A miniszterelnök – a délszláv szomszédjainknál éppen kitört háború szerb oldalának címezve – a következőt mondta: „Magyarország mindig a törvényesség, az alkotmányosság és a népek, nemzetek önrendelkezési joga alapján áll, s azon az alapon, hogy az emberi és kisebbségi jogok együtt kell, hogy érvényesüljenek", majd idézve egy 125 évvel azelőtt megjelent szerb lapot hozzátette, hogy ma ugyanazt üzenheti Jugoszláviának: „Ha a magyarok azt hiszik, hogy más nemzetiségek a polgári és nemzeti egyenjogúság közötti különbséget nem értik, s mint hal a csalétken, a polgári és nemzeti egyenjogúságon hagyják magukat megfogni, úgy nagyon csalódnak. Nemzeti egyenjogúság nélkül nincs békesség Magyarország nemzetei között." Emellett hozzátette, ha van mohácsi szellem, üzenet, gondolat, akkor az azt tartalmazza, hogy a magyarság békében akar élni délszláv, a balkáni, a szomszéd népekkel.[113] 1993-ban a szentmisét a Történelmi Emlékhelyen Mons. Angelo Acerbi érsek, apostoli nuncius celebrálta, és a koszorúzáson jelen volt Göncz Árpád köztársasági elnök is. 2000-ben Mádl Ferenc köztársasági elnök koszorúzott. A 2006-ban Mohácson átadott II. Lajos-emlékművet Mayer Mihály pécsi püspök szentelte fel. 2016. augusztus 28-án a mohácsi csata 490. évfordulóján egy napra Mohácsra érkezett a Szent Jobb. A nemzeti ereklyét a mohácsi Püspöktemplomnál fogadták az egyházi és világi méltóságok. A Szent Jobbot Snell György püspök, a Szent Jobb őre kísérte, biztonságát a Koronaőrség szavatolta. Udvardy György megyéspüspök rövid imádsággal köszöntötte a Szent Jobbot, majd körmenet indult a város főterére, ahol a szabadtéri oltárnál helyezték el az ereklyét. A körmeneten részt vettek a plébánia közösségei, a katolikus iskolák tanárai és diákjai, a város egyesületei, valamint a környékbeli települések delegációi és képviselői. A szabadtéri oltárnál Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek mutatott be szentmisét Udvardy György pécsi megyéspüspökkel és az egyházmegye papságával. A megemlékező beszéd a város főterén álló II. Lajos-szobornál és a mellette lévő jelképes síroknál hangzott el, majd koszorúzásra is sor került. Ez idő alatt a Szent Jobb a Fogadalmi templomban volt látható. Az ereklyét a város templomaiban 19 órakor megkonduló harangok búcsúztatták, egyben hirdették a keresztények bátorságát és helytállását Magyarország védelmében.[114]

---

113 Roszprim Nándor, Békében akarunk élni szomszédainkkal. *Új Dunántúli Napló* 1991. augusztus 26., 1–3., https://library.hungaricana.hu/hu/view/DunantuliNaplo_1991_08/?pg=368&layout=s; utolsó letöltés: 2018. május 5.

114 Körmenettel fogadják Mohácson az egy napra a városba érkező Szent Jobbot. *Mohácsi Újság.hu*, 2016. augusztus 7., https://www.mohacsiujsag.hu/popup/printing.php?curl=helyi-hireink&aurl=-

31. kép. Kolbe Mihály: *Lovasok küzdelme*

Az épített objektumok mellett a mohácsi csata emlékezetét őrzi a városban az ütközetben részt vett vitézekről vagy az egyéb módon a csatához kapcsolható személyekről elnevezett több utca is, úgymint: II. Lajos, Tomori Pál, Drágffy János, Perényi, Bakács Sándor, Dobozi Mihály, Kanizsai Dorottya.

Az 1526. évi mohácsi csata témája több helyi képzőművészt is megihletett. Közülük a légrádi születésű Kolbe Mihály festő, grafikus emelkedik ki, aki 1931-ben Mohácsra költözött, és itt is halt meg 1990-ben. Kolbe Mihály 1975-ben Mohács város díszpolgára lett, 1982-ben életmű-kollekciója szerződéssel a város tulajdonába került. 1990 és 1996 között műveit állandó kiállítás keretében mutatták be a mohácsi Kossuth Filmszínház Galériájában. Kolbe csendes visszavonultságban, de rendkívüli következetességgel épített alkotói pályáját a murális feladatok és technikák, a történelmi témák iránti érdeklődés, a kisvárosi miliő, a soknemzetiségű közeg, valamint a színes folklór motívumai jellemzik. A legelmélyültebb viszony azonban a természethez, a növényekhez és a vízparti látvány optikai szenzációihoz fűzte a művészt. Szinte eszköztelenné tisztult fekete-fehér rajzain a folt, a vonal, a fény, a ritmus válik főszereplővé. E végsőkig desztillált kompozíciókban a nonfiguratívitás határáig jutott el.[115] Kolbe Mihály grafikáiból *A mohácsi csata feketén-fehéren* címmel 2016. augusztus 25-én nyílt meg egy időszaki tárlat a Kanizsai Dorottya Múzeumban *(30–32. kép)*.

Kedves János helyi amatőr művész gépészmérnöki diplomája mellé tanári és művelődéspolitikai oklevelet is szerzett. Tanári pályafutásával párhuzamosan jelentős városvédő-városszépítő tevékenységet is végzett. Kedves János rajong a magyar történelemért. II. Lajos személyisége és halála, a hatalmas túlerő által

kormenettel-fogadjak-mohacson-az-egy-napra-a-varosba-erkezo-szent-jobbot; utolsó letöltés: 2018. május 5.

115 https://artportal.hu/lexikon-muvesz/kolbe-mihaly-3154/; utolsó letöltés: 2018. május 10.

32. KÉP. KOLBE MIHÁLY: *KÉT SOKAC ASSZONY*

szétzúzott magyar és baráti seregek résztvevőinek sorsa számára mindig is a hazáért való maximális áldozatvállalásra, vértanúságra volt példa. Csataképein a török létszám-, erő- és technikai fölényt igyekezett bemutatni, illetve azt, hogy a magyarok mindent elkövettek az ellenség megtörésére.[116]

A klasszikus megemlékezési formák mellett egyre több olyan újabb akció szerveződik, amely a mohácsi csata emlékét nem szokványos módon ápolja, de ugyanúgy szélesebb társadalmi réteget szólít meg. 2017-ben például a Nemzeti Emlékhelyre a királyi sereg egykori útvonala mentén lovas és biciklis zarándoklatot szerveztek Négyesi Lajos alezredes, csatatérkutató vezetésével. Iskolaidőben egyre gyakoribb a határon túli, elsősorban délvidéki diákok látogatása is a Nemzeti Emlékhelyen.[117] Emellett a csata évfordulójának tiszteletére a Mohácsi Torna Egylet 1888 Nimród Íjász Szakosztálya minden évben megrendezi a II. Lajos Emlékversenyt.

A *Mohácsi Újság* 2016-ban arról tudósított, hogy színpadra viszik az 1526. évi mohácsi csata történetét. A rockmusical két felvonásban mutatja be a mohácsi csata előzményeit és magát az eseményt. Az előadást kétórásra tervezték, épp annyi időre, ameddig az ütközet tartott. A rockmusical története 1521-ben indul, amikor az oszmán hadsereg megszállta az addig hosszú ideig bevehetetlen nándorfehérvári várat, ekkor nyílt meg ugyanis Magyarország kapuja a török haderő előtt, amely közvetlen előzménye volt a mohácsi csatának. A csatát megelőzően betekinthetünk az ifjú királyi pár mindennapi életébe, a főurak és a Habsburgok ármánykodásába, és láthatjuk, miként birkózik meg II. Lajos ki-

116 http://mohacsi-csata.hu/content/kedves-j%C3%A1nos-festm%C3%A9nyei; utolsó letöltés: 2019. június 20.

117 Haramza Márk, Mohács és az emlékezés. *Mohács blog*, 2017. augusztus 30., http://mohacs.blog.hu/2017/08/30/mohacs_es_az_emlekezes#more12791272; utolsó letöltés: 2018. május 5.

rályként a rá váró hatalmas elvárásokkal és feladatokkal. A történelmi szereplők közötti szerelem és cselszövés is hangsúlyos lesz, valamint a világuralomra törő Szulejmán szultán és Szapolyai János erdélyi vajda is fontos szerepet játszik majd a történésekben. A *Mohács 1526 – Európa kapuja* ötlete egy helyi születésű szövegírótól (Schiszler Zsolt) származik, akit már gyermekkorában vonzott a történelem és a zene, így a mohácsi csata történetével is korán megismerkedett. A darab szerzőjét az események mögött rejlő kérdőjelek is foglalkoztatják. A tervek szerint a rockmusicalt Mohács lakosai tekinthetik meg elsőként, hiszen a mű szerzőjének elképzelése az, hogy a Széchenyi téren, a Fogadalmi templom előtt megrendezett ősbemutatón adják elő először.[118]

III. ÖSSZEGZÉS

A mohácsi csata a magyar történelem egyik legismertebb eseménye, amelynek hosszú távra kiható, súlyos következményei lettek: meghalt az uralkodó és az egyházi vezetők többsége, összeomlott a középkori magyar állam, az ország három részre szakadt. Mohács mintegy keretét adja a török birodalom 150 éves magyarországi jelenlétének.

Mohács városának soknemzetiségű, multikulturális közege a mohácsi csatát követő szervezett betelepítések és spontán népvándorlások eredménye. A viszszafoglaló harcok után a városba költöző népcsoportok kezdetben egymástól elkülönülten telepedtek le. A 19. század második felében felgyorsuló asszimiláció jelentősen csökkentette Mohács nemzetiségeinek arányát, a 20. században pedig még inkább megindult a helyi lakosság összeolvadása. Lassanként megszűntek az anyanyelvi, vallási alapon megkülönböztetett városnegyedek, megritkultak, majd szinte teljesen eltűntek a sajátos népviseletek. A különböző eredetű népszokások is egyre inkább „mohácsivá" váltak, azaz már nemcsak egy adott népcsoport/nemzetiség tartotta sajátjának, hanem minden mohácsi polgár magáénak érezte, érzi ma is.

A helyi néphagyományok egységesülésének folyamata különösen a busójárás mai formájának kialakulásában figyelhető meg. Mohács híres népszokását a 17. század végén, 18. század elején a városban megtelepülő sokácok hozták magukkal balkáni őshazájukból. Itt is feltűnnek a törökkel vívott harc mesés elemei, habár ezt a hagyományt inkább a második mohácsi csatához és a törökök kiűzésének történetéhez lehet kötni. A mohácsi sokácok egykori farsangi alakoskodó szokása számos tiltás és retorzió ellenére is olyannyira fennmaradt, hogy ma már az egész város saját kulturális örökségének tartja, és rendkívül büszkén őrzi, ápolja. A busójárás összes eseménye és lebonyolításának módja a társadalmi párbeszéd szép példája, melynek során a lokális közösség egésze mintaszerűen gyakorolja e hagyományt.

---

118 Kiss Alexandra, Rockmusical készült a mohácsi csatáról – naná, hogy Mohácson mutatnák be először. *Mohácsi Újság.hu*, 2016. április 19., https://www.mohacsiujsag.hu/mohacs/hir/helyi-hireink/rockmusical-keszult-a-mohacsi-csatarol---nana-hogy-mohacson-mutatnak-be-eloszor; utolsó letöltés: 2018. május 5.

A török időket számos emlékhely és emlékmű őrzi Magyarországon. A sorsdöntő mohácsi csatával kapcsolatos emlékezet szervezése korán megindult Mohácson. Az első emlékállítás 1787-re datálható, ekkor festette meg Dorffmaister István két nagy méretű csataképét, melyek közül az egyik az 1526-os tragikus, a másik pedig az 1687-es győztes csatát ábrázolja. Ettől kezdve folyamatos szokásnak számít az emlékoszlopok, emlékbeszédek, kiadványok, szobrok, épített objektumok formájában történő megemlékezés a városban. Az 1816-ban a római katolikus temetőben emelt „Kálvária- vagy Csatatéri kápolna" megépítését a város lélekszámának növekedése és a történelmi múlt iránti fokozott érdeklődés inspirálta. Emellett kiválóan szolgálta Mohács többnemzetiségű lakosságának egységesülését is, közös történelmi múlt ápolásának felkínálásával. A Csele-patak melletti emlékoszlopot 1868-ban építették, azóta is minden évben itt koszorúztak/koszorúznak a csata évfordulóján. A mohácsi csata 400. jubileumáról nagyszabású ünnepségsorozattal emlékeztek meg Mohácson. A nemzeti összetartozás gondolatát különösen a „Csatatéri emléktemplom" vagy „Fogadalmi templom" alapkőletételével kívánták kifejezni. A későbbiekben a város egyik fő jelképének számító monumentális épület szimbolikájával szorosan kötődik az 1526. évi mohácsi csatához. A Fogadalmi templom legújabb történetéhez tartozik, hogy 2006-ban a csata 480. és II. Lajos születésének 500. évfordulójára elkészült a tragikus sorsú uralkodó szobra is.

Mohács városa tehát az idők folyamán egyre inkább azonosult a mohácsi csata emlékével, e történelmi esemény a város arculatába is beépült. Az épített objektumok mellett a városban számos intézmény- és utcanév is őrzi a mohácsi hősök emlékét, sok egyházi és világi emlékbeszéd maradt fenn, ezenkívül a környék dűlő-, szurdok-, rét- és egyéb határnevei is utalnak az 1526-ban lezajlott csatára és az egykori oszmán világra. A mohácsi csata témája és történései természetesen a helyi képzőművészeket is megihlette.

A mohácsi csata emlékezetének ápolása helyi közösségteremtő erővel is bír. A klasszikus megemlékezési formák mellett egyre több olyan újabb akció szerveződik, amely a csata emlékét nem szokványos módon ápolja, de ugyanúgy szélesebb társadalmi réteget szólít meg.

A kulturális emlékezet legfontosabb funkciója a generációk, illetve a kortárs társadalom tagjai közötti kapcsolat biztosítása. Mohács nemzeti szimbólumként számos tanulsággal szolgál. A vereséggel záródó csata tragikus jellege nehezen vitatható. Azonban korántsem mindegy, hogy Moháccsal kapcsolatban a tragédiát hangsúlyozzuk, vagy a hősiesség és a nemzeti összefogás/összetartozás követendő példáját emeljük ki. Amennyiben a csata tanulságait jövőnk építésére használnánk, úgy talán az lehetne az egyik legszebb tisztelgés a hősi halált halt fiatal király, a magyar katonák és szövetségeseik előtt.

KÉPJEGYZÉK

Papp Júlia
Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója
című tanulmányához

1. kép. II. Lajos cseh királyként. Martin Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka o Založenij Zemie Czeske, a prwnijch obywatelijch gegich...* Prága, 1539, o. n.
2. kép. II. Lajos cseh királyként. Václav Hájek z Libočan, *Kronyka czeská*. Praha, 1541, CCCCLXXI. lap után
3. kép. II. Lajos cseh királyként. Bartoloměj Paprocký, *Diadochos id est successio*: *Ginak Poslaupnost Knijzat a Kraluw Czeskich*. Praga, 1602, 194.
4. kép. II. Ulászló. Kuthen ze Šprinsberka, *Kronyka o Založenij Zemie Czeske, a prwnijch obywatelijch gegich...* Prága, 1539, o. n.
5. kép. Ismeretlen mester: II. Lajos arcképe. Könyvillusztráció (?). d. n. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv
6. kép. Címlap. *New zeytung. Die Schlacht des Turckischenn Keysers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen...* [Leipzig], 1526. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. H190.
7. kép. *Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem Künig von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.* Staatsbibliothek Bamberg, VI Ba 129. Fotó: Gerald Raab
8. kép. Hieronymus Magdeburger (?): II. Lajos emlékérme, 1532. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár
9. kép. Coriolanus mester (?): Gonzalo Fernández de Córdoba emlékérme, 1503 körül
10. kép. Christoph Fuessl: A mohácsi csata emlékérme, 1531-ben vagy utána. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár
11. kép. I. Miksa *Diadalkapujának (Ehrenpforte)* részlete, 1517–1518
12. kép. I. Miksa (?): *Theuerdank*, 1517, 36. kép. München, Bayerische Staatsbibliothek

13. kép. I. Miksa (?): *Theuerdank*, 1517, 53. kép. München, Bayerische Staatsbibliothek
14. kép. A mohácsi csata. Illusztráció az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*-ban. Augsburg, 1559 körül. München, Bayerische Staatsbibliothek
15. kép. Török miniatúra Dzselálzáde Musztafa *Az országok osztályai és az utak felsorolása* című munkájának 1575-ben, Szolnokon készült másolatából. Wien, Österreichische Nationalbibliothek
16. kép. II. Lajos. *Mausoleum potentissimorum...*, 1664. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok
17. kép. Dorffmaister István: *II. Lajos király képmása*, 1784 körül. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum
18. kép. Dorffmaister István: *A mohácsi csata* [1787]. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 55.387.
19. kép. J. A. Thelott rajza után: *II. Lajos holttestének megtalálása*. Paul Rycaut–Giovanni Sagredo, *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte*. Augsburg, 1694, 121.
20. kép. Orlai Petrich Soma: *II. Lajos holttestének feltalálása*, 1851. Debrecen, Református Kollégium
21. kép. Székely Bertalan: *II. Lajos holttestének feltalálása*, 1860. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 2807.

Szörényi László
A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban
című tanulmányához

1–2. kép. *Czechias sive Bohemia Heneta ducum et regum, qui veterum Boiorum sedes ab Henetis occupatos tenuerunt* [...] studi o M. Iohann. Campani Boh. ante 37 an. Pragae edita, iam vero notis bre vissimis etc. Tobi ae Hauschkonii T. B. nonnihil illustrata. Anno Salutis 1652, Gorlicii ex officin a Mart. Hermanni, 98–99. Praha, Národní knihovna České republiky

Csörsz Rumen István
A „mohácsi nóta" és közköltészeti rokonai a 18. században
című tanulmányához

1. kép. A Mohács-emlékdal egyik ponyvakiadása: *A' szántó-ember énekes dallamai, és a' Moháts mezei siralom*. [Vác, 1780]. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1930. I. 158a–b
2. kép. A Mohács-emlékdal dallamfeljegyzése Almási Sámuel, *Magyar Dalnok I.* Kolozsvár, 1850-es évek. Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 3.871, I. 143. sz.
3. kép. A Mohács-emlékdal népi változata, Ásványráró (Győr-Sopron-Moson megye). Barsi Ernő, *Daloló Szigetköz*. Győrzámoly, 1995, 295. sz.

POLGÁR BALÁZS
Az 1526. évi mohácsi csata régészete: régi eredmények és újabb kutatási perspektívák című tanulmányához

1. kép. A sátorhelyi Mohácsi Történelmi Emlékhely és a Törökdomb térsége. Térkép: Csákvári Kristóf, Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
2. kép. A Mohácsi Történelmi Emlékhely „kerengője" és konferenciateremként, valamint kiállítótérként működő fogadóépülete, 2018. Fotó: szerző
3. kép. Az 1526. évi csata egyik tömegsírja a Mohácsi Történelmi Emlékhely területén. *A Mohácsi Történelmi Emlékhely*. Pécs, 1982. Szerk. és oldalszám nélkül
4. kép. A mohácsi csata emlékműve Majson. Fotó: Majsi Kulturális Egyesület, 1994
5. kép. A majsi Borromei Szent Károly-plébániatemplom észak felől. Fotó: szerző
6. kép. Kora újkori sírhely a Borromei Szent Károly-plébániatemplom térségében. A Janus Pannonius Múzeum leletmentése, 2013
7. kép. A Törökdomb részlete kelet felől, 2018. Fotó: szerző
8. kép. Római kori *tegula* töredéke a Törökdombról, 2018. Fotó: szerző
9. kép. Lövegcső a mohácsi emlékkápolnánál, 2018. Fotó: szerző

POLGÁR BALÁZS
A második mohácsi csata mítosza és valósága I. című tanulmányához

1. kép. A Harsány-hegy délkelet felől. Fotó: szerző
2. kép. A mohácsi emlékkápolna (balra) és Martinelli *Zászlótartók* című szobra (jobbra). Fotó: szerző
3. kép. A nagyharsányi evangélikus templom emléktáblája (balra), a községbeli emlékkő (középen) és a nagyharsányi szoborpark emlékműve (jobbra). Fotó: szerző
4. kép. A villányi Csatatér-kilátó. Fotó: szerző
5. kép. *A Ruhm-belorberter* [...] *Kriegs-Helm...* ábrázolása a Harsány-hegyi csatáról, 1688. Magángyűjtemény
6. kép. J. Joseph Waldtman és J. Ulrich Kraus ábrázolása a Harsány-hegyi összecsapásról az *Admirables Efectos de la Providencia sucedidos en la vida e imperio de Leopoldo primero* [...] *emperador de Romanos III.* kötetéből. Milánó, 1696, oldalszám nélkül. Magángyűjtemény
7. kép. A 2015–2016. évi beremendi kutatási terület. Fotó: szerző
8. kép. Lövedékek készítéséhez és további feldarabolásra szánt ólomrúd-töredékek vágásnyomokkal, Beremend, 2015–2016. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény
9. kép. Elejtett (ép) ólom gömblövedékek, Beremend, 2015–2016. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény
10. kép. Bombarepeszek, Beremend, 2015–2016. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény

11. kép. Ágyúgolyók, Beremend, 2015–2016. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti gyűjtemény
12. kép. Németh Béla csatatér-leírásának (1897) tereppontjai a második katonai felmérés térképszelvényein: 1. Lőcs, 2. Gradacz (Schüttkasten), 3. Petárda, 4. Beremend, 5. Tapolcza, 6. Idahof, X. a 2015–2016. évi beremendi kutatási terület. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár, XXX-65/66.
1. ábra. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében fennmaradt, az 1687. évi Harsány-hegyi csata hitelesnek tartható csataképeinek és térképeinek rekonstruálható kapcsolatrendszere. Rajz: szerző

Tóth Ferenc
A második mohácsi csata mítosza és valósága II.
című tanulmányához

1. kép. Charles Herbel: Lotaringiai Károly herceg portréja. Bibliothèques de Nancy
2. kép. A nagyharsányi csata ábrázolása az *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur* című munkában. Bibliothèques de Nancy
3. kép. A *L'ombre de Charles V duc de Lorraine* című könyv címlapja. Bibliothèques de Nancy
4. kép. D'Aubenton atya *Oraison funebre de Tres-Haut Tres-Puissant et Tres-Excellent Prince Charles V duc de Lorraine et de Bar* című gyászbeszédének címlapja. Bibliothèques de Nancy
5. kép. Du Poncet atya *Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V* című gyászbeszédének címlapja. Bibliothèques de Nancy
6. kép. Jean Claude Sommier atya *Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V* című gyászbeszédének címlapja. Bibliothèques de Nancy
7. kép. Charles-Hyacinthe Hugo atya *Histoire de la vie de Charles V* című kéziratos művének első oldala. Bibliothèques de Nancy

Békéssy Lili–Gusztin Rudolf–Horváth Pál–Kim Katalin
Zene a kulturális emlékezet szolgálatában
című tanulmányához

Fakszimile 1. Ruzitska József: „Hunnia nyög letiporva" a *Béla futása* című daljáték legkorábbi partitúramásolatában. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár
Fakszimile 2. *Arany János népdalgyűjteménye*. A „Termetednek annyi éke" kezdetű dal
Fakszimile 3. Erkel Ferenc: *Bátori Mária*, a bemutató színlapja, 1840. augusztus 8. A Pesti Magyar Színház ez alkalommal vette fel a Nemzeti Színház nevet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár

Fakszimile 4. Erkel Ferenc fogalmazványa a *Dózsa György* című operához. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, Erkel Gyula hagyatéka
Fakszimile 5. Johann Baptist Henneberg–Emanuel Schikaneder: *A' csörgő sapka vagy*: *A' jótevő zarándok*. Partitúramásolat, címoldal. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, Népszínházi gyűjtemény
Fakszimile 6. Adelburg Ágost *Zrínyi* című operájának partitúraoldala a janicsárok kórusával. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár
Fakszimile 7. Doppler Ferenc *Vanda* című operája. Dervis szólama a nemzeti színházi partitúrában. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár
Fakszimile 8. Bartay Ede: *Mohácsi gyász. Magyar ábránd zongorára*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet Könyvtára
Fakszimile 9. Frank (Szabadi) Ignác: *Török–magyar induló*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet Könyvtára

Ozsvárt Viktória
Mohács és más történelmi szimbólumok megjelenési formái
a 20. századi magyar zenében című tanulmányához

1. illusztráció. Kadosa–Szabolcsi: *Huszti kaland* – Farkas Tamás áriája. A zenekari partitúra kéziratának részlete. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum, MZA KP Mus 2.030.
2. illusztráció. Ránki *1514* című fantáziája két zongorára és ütőhangszerekre készült változatának címlapja. Rajta az ihlető forrás, Derkovits fametszetsorozatának része
3. illusztráció. Sugár: *Stauromachia* – a IV. tétel kezdete. Melodrámaszerű szakasz, melyet a törökök támadását elbeszélő, törökös zenével illusztrált epizód követ
4. illusztráció. Kósa 7. szimfóniájához készült elöljáró beszéd első oldalának kézirata. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, MsMus 6415.
5. illusztráció. Részlet Kósa 7. szimfóniájának kéziratából. A második tételt nyitó fortissimo, harci zene után a kételkedő félelmet, szorongást festő *Grave minacciando* szakasz kísérteties üveghangokkal szólal meg. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, MsMus 6415.
6. illusztráció. Durkó: *Széchenyi-oratórium*. A huszonnégy szólamra osztott, szinte individuumokat megszemélyesítő kórus jeleníti meg Mohács mindent átható tragédiáját. A szólamok zenei anyaga közös tőről fakad, mégis mindegyik megfogalmazás különbözik

Hasanović-Kolutácz Andrea
1526 helye és szerepe a mohácsi identitásban
című tanulmányához

1. kép. Mohács város térképe 1904-ből. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár

2. kép. Busófotó 1930-ból. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
3. kép. Dorffmaister István: *Mohácsi csata*, 1526. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
4. kép. Dorffmaister István: *Mohácsi csata*, 1687. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
5. kép. A Csatatéri emlékkápolna, 1926. Pécs, Csorba Győző Könyvtár
6. kép. A mohácsi csatából vett jelenetet bemutató freskó a Csatatéri emlékkápolnában. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
7. kép. Keresztelő Szent János életéből vett jelenetet bemutató freskók a Csatatéri emlékkápolna kupolájában. Fotó: Árvai Zsolt. Forrás: http://mohacsicsata.blogspot.com
8. kép. A Szent Mihály-templom bejárata és a felette lévő II. Lajos-dombormű rajza. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
9. kép. A Patika II. Lajos királyhoz ajtóbélletei: II. Lajos vízbefúlása, II. Lajos holttestének megtalálása, Mária királynő és II. Lajos. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
10. kép. A Csele-patak melletti II. Lajos-emlékmű. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
11. kép. Az 1926-os mohácsi jubileumi ünnepségsorozat meghívója és programfüzete. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
12. kép. Számolócédula az 1926-os jubileumi év egyik rendezvényéről. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, ltsz. KD 1989.616.l.
13. kép. Stefán Gyula *II. Lajos király indulójá*nak címlapja. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
14. kép. A Fogadalmi templom Árkay Aladár által készített látványterve. A Fogadalmi templom fényképalbuma. Forrás: http://mohacsicsata.blogspot.com
15. kép. A Fogadalmi templom Árkay Bertalan által készített látványterve. A Fogadalmi templom fényképalbuma. Forrás: http://mohacsicsata.blogspot.com
16. kép. A Fogadalmi templom alapkőletétele 1926-ban. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
17. kép. Ünneplő tömeg a Fogadalmi templom alapkőletételén 1926-ban. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
18. kép. A Fogadalmi templom Szent Margit-oltára. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
19. kép. A Fogadalmi templom szószéke. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
20. kép. A Fogadalmi templom napjainkban. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
21. kép. A Fogadalmi templom főoltára. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
22. kép. A Mohácsi Boldogasszony szobrának kimenekítése a városból. Takács István freskója a Fogadalmi templomban. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény

23. kép. A Mohácsi Boldogasszony szobrának ünnepélyes visszaszállítása. Takács István freskója a Fogadalmi templomban. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
24. kép. Varga Imre II. Lajos szobra. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
25. kép. Varga Imre II. Lajos szobrának kifeszített koronázási palástja. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
26. kép. A mohácsi városháza. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
27. kép. A Lengyel hősök emlékműve. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
28. kép. A Mohácsi Nemzeti Emlékhely fogadóépülete. Forrás: http://sttkmke.hu
29. kép. A mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti fotógyűjtemény
30. kép. Kolbe Mihály: *II. Lajos végzete*. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
31. kép. Kolbe Mihály: *Lovasok küzdelme*. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár
32. kép. Kolbe Mihály: *Két sokac asszony*. Mohács, Kanizsai Dorottya Múzeum, Helytörténeti adattár

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Aba Sámuel magyar király (1041–1044) 7, 218
Abt, [Franz Wilhelm] 487
Acerbi, Angelo 613
Aczél István 205
Acsády Ignác 332
Adelburg Ágost 480–481
Ady Endre 308
Aeneas 262, 265
Aggházy Kamil 411
Aguilar, Gonzalo Fernández de Córdoba y Enríquez de 171, 173
Alapy György 139
Albert, Habsburg, magyar király (1437–1439) 8
Albert, V., bajor herceg (1528–1579) 179
Albert, Habsburg-Tescheni herceg (1817–1895) 440
Albert János lengyel király (1492–1501) 24
Albrecht, Habsburg-Tescheni herceg (1897–1955) 544–545, 609
Aldus Manutius 172
Alföldi László 361
Almási Balogh Pál 289–290, 299
Almási Sámuel 243, 244, 492–493
Altány (család) 273
Altissimo, Cristofano dell' 162
Amade László 241
Ambró Ferenc 236
Angyal Dávid 314–316, 348
Anna (Jagelló) magyar királyné (1503–1547) 25, 43
Anonymus 235
Antall József magyar miniszterelnök (1990–1993) 613
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem (1661–1690) 418, 423
Apianus, Peter 395
Apolló 92
Arany János 170, 231, 258, 469, 494–496
Aranyosrákosi Székely Sándor 265, 275–277
Arnold György 466
Arnold, Thomas F. 377
Artner Edgár 350
Assmann, Aleida 284–285
Assmann, Jan 76, 140, 283–285, 566
Aszalay (család) 273
Aszalay János 274
Asztalos Sándor 523
Atatürk, Musztafa Kemál török köztársasági elnök (1923–1938) 551
Attila hun király (434–453) 79, 213, 339
Augustulus (Flavius Romulus Augustus) római császár (475–476) 214
Augustus római császár (i. e. 27–i. sz. 14) 214, 262, 265
Ausonius, Decimus Magnus, ókeresztény latin költő 520
Avancini, Nicolaus von, jezsuita szerző (1611–1686) 186–187
Ayton, Andrew (1959–) 376, 378

Á
Ábrányi Kornél 472, 474, 482–484, 496
Ádám Imre 599
Ágoston Gábor 357, 377, 379
Árkay Bertalan 546, 603, 605, 609
Árkay Aladár 542, 546, 603, 608–609
Árkayné Sztehlo Lili 547, 606
Árpád magyar fejedelem (894–907) 339

B
B. Szabó János 87, 137, 386, 395
Babai Ferenc 215, 219–221, 223–224, 226–228
Bach Márton 596
Baczkowski, Krzysztof 26–27
Baden, Jacobäa von 173
Badeni Lajos őrgróf (1677–1707) 417–418
Bajza József 295, 300, 471–472, 479
Bakács Sándor 614
Bakics Pál 137
Bakócz Tamás 20, 22, 25, 30, 32–33, 36, 395
Baksay Sándor 271–272, 274
Balázs Béla 514
Balázs Sándor 258
Baldeschi Colonna, Federico 430
Báli nándorfehérvári bég 91, 96, 137–138, 382, 392, 394, 406, 591
Báli szendrői bég 371
Balkay Dezső 418
Bán István 609
Bánfi Zsigmond 543
Bánlaky József 359
Barclay, John 261
Bárdos Lajos 509, 514, 525
Bárdossy László 350
Baróti Szabó Dávid 262
Barozzi, Nicolò 391
Barsi Ernő 244
Barta Gábor 356
Bartalus István 495–497, 501
Bartay Ede 499–500
Bartha Dénes 256
Bartók Béla 508, 510, 516–517, 525
Bartoniek Emma 114, 122, 390
Báthory András erdélyi fejedelem (1599) 38, 226
Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1575–1586) 60, 119, 125–126, 128, 136, 138, 226
Báthory Kristóf erdélyi fejedelem (1576–1581) 226
Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1588–1594) 126
Bátor (család) 273
Bátori András 70
Bátori István nádor (1480k.–1530) 58, 70, 124, 205, 225, 353
Bátori (Báthory) István országbíró, erdélyi vajda (1430–1493) 14–15, 19–21
Bátori Mária 473
Batsányi János 464
Batthyány Ferenc horvát-szlavón bán (1497–1566) 139, 381, 389, 542
Batthyány Lajos magyar miniszterelnök (1848) 498, 548–549
Batthyány Orbán 491
Beethoven, Ludwig van 486
Bél Mátyás 124
Béla, I., magyar király (1060–1063) 220
Béla, IV., magyar király (1235–1270) 467
Bellay, Joachim du 228
Bellona, Mars nővére, a harc istennője a római mitológiában 270
Bencédi Székely István 121–122, 145–146
Bencsik István 558
Benda Kálmán 358
Bende Lajos 384
Beneš, Edvard 366
Benyovszki Móritz 263
Beöthy Zsolt 319
Berecz István 596
Bérenger, Jean 373
Berge, Pieter van den 431, 444
Berger Illés 186
Berkes Lajos 502
Berlioz, Hector 502–503
Bernáth Béla 248
Berzsenyi Dániel 254, 266–267, 493
Bessenyei György 262, 327, 470
Bethlen Farkas 125
Bibó István 321, 331–332, 335
Bihari János 500
Bilge, Sadık Müfit 370

Birken, Sigmund von 185–186
Black, Jeremy 376–378
Boemo, Antonio 383, 391
Boethius, Christoph 427
Bohus Imre kanonok 405
Bojtár László 569, 598
Bon, Aluise 55
Bonfini, Antonio 16, l8, 23, 113, 135
Bónis Ferenc 516–518
Bonomo, Gaetano 421
Bonsall, James 438
Bornemissza János 37
Boros Erzsébet 468
Bosztán (Ferdi) 393, 398
Bounaccorsi, Filippo 203
Brand Ede 408, 411, 568–569, 589, 599
Brandenburgi György őrgróf (1484–1543) 13, 214
Brassai Sámuel 474
Breu, Jörg 181
Breuer János 533
Britten, Benjamin 511
Brodarics István 75–76, 82–88, 90–95, 97–102, 104, 107–110, 113–114, 116, 118–120, 122, 125, 130–131, 133–135, 137–139, 141–142, 145–147, 155, 182, 187, 197–199, 202, 204–205, 214, 233, 236, 260, 262, 314, 340, 349, 359–360, 365, 367, 383–384, 388–392, 397–398, 402–404
Brummet, Palmira 374
Bruto, Giovanni Michele *ld*. Brutus, Johannes Michael
Brutus, Johannes Michael 60, 90, 119, 125–136, 40, 143, 145–147
Brühl, Alois 465
Burgio, Antonio (Antonio Giovanni barone del Burgio) 390, 399
Burgkmair, Hans 156–157, 173
Bussy–Rabutin, Roger de 446
Buzási Enikő 179, 181

C

C. Tóth Norbert 56
Calmet, Augustin (Dom Calmet) 424, 455–456
Camerarius, Joachim 95–98, 101–103, 145,
Campeggi, Lorenzo bíboros (1474–1539) 390
Catullus, Caius Valerius 520
Ceasar, Caius Julius 214
Cesarini, Guiliano bíboros (1398–1444) 79
Chesnel, Adolphe de 461
Cicero, Tullius 218, 280, 520
Cinka Panna 258
Claudianus, Claudius 520
Clausewitz, Carl von 386
Colbert, Charles márki 423, 442
Constantinus Magnus *ld*. Constantinus, I.
Constantinus, I., római császár (306–337) 383
Córdoba, Gonzalo Fernández de 173
Cordovai Consalvus 170
Coriolanus 168, 171–172
Corvin János 16
Cunctator, Fabius 135
Cuspinianus, Johannes 76–84, 87, 97, 99, 104–105, 107, 110, 112–113, 145–146, 156, 174, 201, 204–206, 389
Custos, Dominicus 156
Czetricz, Ulrich 93, 129, 204–205
Czobor Béla 599

Cs

Csaholi Ferenc 542
Csajághy Károly 595
Csáti Demeter 491
csebi Pogány Zsigmond 137
Csendes László 385
Csermák Antal 465, 500
Csermelyi Sándor 170
Cserni Jovan 344
Csokonai Vitéz Mihály 252–254, 264, 493
Csorba Dávid 363

D

d'Alembert, Jean le Rond 461
d'Artanville 457
d'Aubenton, Père, jezsuita páter 454–455
d'Hallart, Ludwig Nicolas 426–427, 432, 439, 444
da Burgio, Antonio Giovanni 94, 204–206, 346, 349, 390, 399, 548–549
Dankó János 613

Dante Alighieri 526
Decius, Jodocus Ludovicus 23
Decsényi János 510
Demeter, II., Cantemir, moldvai fejedelem (1673–1723) 460–461
Derkovits Béla 515–516
Diana 92
Diderot, Denis 461
Dido 262, 265
Dobai István 238
Doberdói Bánlaky József 384, 419
Dobozi Mihály 120, 131, 139, 153, 614
Dobrovits Mihály 369, 371
Dohnányi Ernő 508, 510–511, 521
Dom Calmet *ld*. Calmet, Augustin
Domokos György 386
Domokos Mária 489–490
Doppler Ferenc (Franz Doppler) 474, 481
Doppler Károly (Karl Doppler) 474
Dorffmaister István 150, 186–189, 193, 541, 592–594, 617
Downey, Fairfax 379
Dózsa György 214, 225–226, 475, 507, 515, 517–518, 520–521, 536
Döbler, Ludwig 468
Döbrentei Gábor 255
Drágffy János 542, 614
Drákul (havasalföldi vajda fia) 265
Draskóczy István 19, 49, 51
Dubravius, Jan 23, 26, 45, 60, 90, 98–104, 109, 122, 130–132, 137, 139, 145–147
Dugonics András 263–264, 275, 472–473, 480, 504
Dumont, Jean 457, 459
Duponcet, Jean Nicolas jezsuita páter 454, 456
Durkó Zsolt 508, 526, 533, 536–537
Dzselálzáde Musztafa 183, 369, 393–394
Dzsevad Oszmán 551

E
Ebner Camill 497
Egressy Béni 480, 487
Egressy Benjámin 472–473
Egressy Samu 496–497
Ehnaton fáraó 283
Elekes Lajos 28–29
Elias Gondollus 138
Ellenbogen, Adolf 478
Emecen, Feridun M. 370–371
Engel Pál 17, 19, 25, 50–51, 61, 65, 67–68, 73
Engeszer Mátyás 488
Englund, Peter 375
Eötvös József 11, 58, 60–61, 292, 300, 314, 486–487, 495, 560
Eperjessy Géza 356
Ercsey Dániel 242
Erdei Ferenc 321
Erdélyi János 256, 289–290
Erdő Péter 613
Erdődyek 36
Erdősi Péter 391
Erkel Ferenc 467, 471–476, 479–483, 511
Erkel Gyula 470
Ernst Lajos 154
Ernst Zsigmond 40, 56
Erős Vilmos 352, 354, 363
Erzsébet, Szent, II., András lánya (1207–1231) 475
Erzsébet (Wittelsbach) magyar királyné (1854–1898) 474
Estei Hippolyt 45
Esterházy László Pál pécsi püspök (1730–1799) 293, 580, 592
Eszterházy Pál *ld.* Esterházy László Pál
Ete János 568–569, 611
Etédi Sós Márton 240, 259–267, 269–277
Etienne Delaune 173–174
Evans, Robert John Weston 375
Evlia Cselebi 399, 406, 588

É
Érszegi Géza 559

F
F. Molnár Mónika 420
Fábián Imre 511
Faller János 495
Faludi Ferenc 241
Faragó Laura 560
Farkas Ferenc 508–509, 515, 521, 525
Farkas Gábor Farkas 116
Farkas Tamás 512–513
Faroqhi, Suraiya N. 374

Ferch Stella 527
Ferdinánd, Habsburg, főherceg (I. Ferdinánd fia) (1529–1595) 156, 160, 162, 186
Ferdinánd, I., Habsburg, magyar és cseh király (1526–1564) 77–78, 80, 82, 84, 89, 104–105, 110, 113–114, 119, 121–122, 129, 144–146, 155, 158, 159, 160, 186, 188, 199–200, 206, 221, 225–226, 262, 343, 372, 566
Ferdinánd (Habsburg), V., magyar király (1835–1848) 466
Ferenc, I., Lotharingiai, német-római császár (1745–1765) 222
Ferenc, Valois, I., francia király (1515–1547) 152, 351–352, 356
Ferenc József, I., Ausztria császára (1848–1916), magyar király (1867–1916) 474
Feridun Ahmed bég 392
Ferkov Jakab 570, 612
Fessler Ignácz Aurél (Ignaz Aurelius Fessler) 340, 396
Filelfo, Francesco 204
Filipec, Jan váradi püspök (1431–1509) 62
Fischer Ferenc 543–544, 546
Fitz-James, James 420–421
Fleet, Kate 374
Florimond de Mercy, Pierre-Claude 447
Fodor Pál 210, 357, 374, 394, 487
Fógel József 41, 43, 51
Fontana, Francesco 55
Fontana, Giovanni Battista 156
Forgách Ferenc váradi püspök (1530 k.–1577) 119, 125
Forgách Franciska 341
Forgách Simon dunántúli főkapitány (1527–1598) 119
Forrayné Brunswick Júlia 497
Fölker József 568
Fraknói Vilmos 15–18, 25, 35, 38–39, 41, 51, 63, 65, 67–69, 346, 348, 390
Frangepán Kristóf (1470 u.–1527) 85, 135, 137–138, 270, 273, 344, 351, 353, 368
Frangepán Mátyás († 1526) 543
Frank (Szabadi) Ignác 501–504
František Palacký 16
Fráter György bíboros (1482–1551) 114
Freisingi Ottó 82
Frey János 542–543
Frigyes, II., német-római császár (1212–1250) 82
Frimmel, Theodor 157
Fuessl, Christoph 164, 169–170, 175, 178, 185, 186
Fugger, Johann (Hans) Jakob 179, 185
Fuggerek 37–38, 50
Fulin, Ricardo 391
Fülöp, I., Szép, Kasztília és León királya (1506) 219

G

Gaertner, Jan Felix 272
Galanthai Fekete Fidél 598
Gángó Gábor 487
Garay Alajos 484–485, 598
Gárdonyi Zoltán 509–510
Gartner, Simon 181
Gauzer János 598
Gebauer Ernő 553, 594
Geertz, Clifford 565
Gemelli Careri, Giovanni Francesco 407, 420–421
Geréb László 519
Gergely Endre 383, 404–405, 408–409, 599
Gerlach, Stephan 399
Germanicus római hadvezér 121
Géza fejedelem (Szent István apja) (970–997) 221–222
Giovio, Paolo *ld*. Iovius, Paulus
Girk György 541, 594
Glattfelder Béla 546
Gluck, Christoph Willibald 242
Gnoinski, Lenart 543, 609
Gnojinszky Livhart *ld*. Gnoinski, Lenart
Gottlieb Antal 236
Gouzien, Armand 502
Gömbös Gyula magyar miniszterelnök (1932–1936) 546
Gömöry Gusztáv 389
Göncz Árpád magyar köztársasági elnök (1990–2000) 613
Grinaeus Simon 215
Guidoto, Vincenzo 55

Guilmartin, John R. 377
Gulácsi Farkas László 236
Gulyás György 532
Gvadányi József 263, 266

Gy
Gyalókay Jenő 359, 383–384, 387–388
Gyáni Gábor 362, 364
Gyöngyösi István 263–264
Györffy György 402
Györkös Attila 349, 356

H
Haeck, Jan 154
Hajdú Mihály 526
Hájek z Libočan, Václav 160
Hajnal István 334
Halápy Konstantin 228
Halász József 483
Halmay Barna 384, 397, 400
Halmay Béla 405
Hammer-Purgstall, Joseph von 345, 369
Hampó Zsigmond 273
Hancz Erika 570, 586
Hannibál 135, 175
Hannulik János Krizosztom 230
Haranghy Jenő 553, 594
Harlay Achille de 451
Hasdrubále 175
Hasenburg, Johann von 158–160
Hasenhut, Leonard 478
Hasslingen, Tobias von 420–421
Haszán pasa budai beglerbég 406
Haydn, Franz Joseph 242, 501
Heckenast Gusztáv 501
Hektor 156, 270
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 289–290, 294
Heinisch József 466, 470, 473, 479
Helmschmid, Kolman 157
Heltai Gáspár 23, 122–124, 145–146, 527
Henneberg, Johann Baptist 477
Henrik, II., francia király (1519–1559) 173
Henrik, III., német-római császár (1046–1056) 7
Henrik, VII., angol király (1485–1509) 33
Henrik, VIII., angol király (1509–1547) 39, 350
Henyey (család) 442–443
Herczeg Ferenc 258
Herder, Johann Gottfried 290, 304
Herdy Ferenc 498
Hergot, Hans 168
Herkules 92, 172, 270
Hermann Zsuzsanna 46, 51, 559
Hevenesi Gábor 209
Hild József 541, 594
Hirschfeld, Johann Baptist 480
Hofmann, Johann 187
Hohenauer, Michael 170
Holéczy Mihály 415–416
Holló Barnabás 612
Hollós Ervin 354
Hóman Bálint 209
Hooghe, Romeyn de 429–430, 432, 444
Hooke, Luke Joseph 421
Horatius 217, 224, 520
Horthy Miklós Magyarország kormányzója (1920–1944) 312, 349, 546, 548, 550, 552–553, 599–600, 604, 613
Horusitzky Zoltán 508–509, 511
Horváth János 242
Horváth Károly 599
Horváth Kázmér 416–417, 542, 546, 568, 581
Horváth Mihály 15–16, 20, 24, 34–37, 39, 61, 63, 301–303, 342
Hovánszki Mária 493
Hóvári János 418
Höfler, Constantin 389
Hubay Jenő 503, 508, 510
Hugo, Charles-Hyacinthe 455, 458
Hummel Gyula 383
Hunyadi János kormányzó (1409–1456) 7, 71–72, 188, 261–262, 264–266, 275–276, 512
Hunyadi László 263, 474
Hunyadi Mátyás *ld*. Mátyás, I.
Huszár Lajos 169
Huttkay Lipót 546
Hüsrev Gerede *ld*. Ridvanbegoglu Hüszrev
Hüszrev bég 382, 406, 591

I
Ibrahim nagyvezír 118, 193, 347
Illés Gyula 558, 561, 611
Illik Péter 363
İnalcık, Halil 374
Ingrao, Charles W. 375
Iovius, Paulus 60, 83, 88–95, 97, 99, 101–103, 112, 125, 129–131, 135, 139–140, 145–147, 161–162, 164
István herceg (későbbi II. István magyar király 1116–1131) 473
István, I., Szent, magyar király (1001–1038) 9, 213, 221–224, 226, 247–248, 326, 605
Istvánffy Miklós 14, 23–24, 39, 60, 90, 120, 125, 136–147
Istvánffy Pál 138
Italicus, Silius 175
Ittzés Mihály 521
Izabella (Jagelló) királyné (1519–1559) 114

J
Jäger, Clemens 179, 181
Jan z Lomnice a na Meziříči morva báró 31–32
Jancsó Adrienne 560
Jankovich Miklós 235, 242
Janky Kocsárd 546
János Albert lengyel herceg 16
János, I., Szapolyai, magyar király (1526–1540) 78, 81–82, 84–85, 94–95, 97, 104–105, 111, 113–120, 122–125, 129, 132, 134–135, 137–138, 141–142, 146–147, 206, 225–226, 322, 340–341, 343–344, 347, 349, 351–353, 526, 616
János, III., Sobieski, lengyel király (1674–1696) 421
Jantso Ferenc 248
Janus Pannonius pécsi püspök (1434–1472) 170, 172
Jány Gusztáv 354
Járdányi Pál 341–344, 509, 514
Jászay Magda 420, 422
Jaucourt lovag 461
Jemnitz Sándor 527
Jiratkó József 596
Johan Hugó 606
John Morton 33
Jókai Mór 469, 475, 500, 511
Jónás próféta 228–230
Joó Tibor 325–326
József, II., magyar és cseh király (1780–1790) 209, 223, 243, 248, 339
Jozsefics Ferenc zenggi püspök 368
Juvenalis, Decimus Iunius 520
Juvigni, Carl Joseph *ld*. Juwigny, Carlo
Juwigny, Carlo 428–429, 432, 439, 444

K
K. Zoffmann Zsuzsanna 385, 610
Kadosa Pál 509, 511–514
Káldy Gyula 470
Káldy-Nagy Gyula 403, 418
Kállay János 87, 137–138
Kalliope 277
Kálmán, Könyves, magyar király (1095–1116) 220
Kálnai Imre 208
Kalous, Antonín 390
Kálvin János 226
Kanizsai Dorottya 138, 153, 399, 553, 594, 599–600, 611, 614
Kann, Robert Adolf 374
Kant, Immanuel 289
Kápolnai Pauer István 383, 407
Kápolnai Pauer József 358, 384
Kaprinai István 211
Karabová, Katarína 221
Karácsonyi Béla 353
Kardos Kálmán 599
Kardos Tibor 388
Károly Gusztáv baden-durlachi őrgróf (1648–1703) 422
Károly, III., magyar király (1711–1740) 222, 223
Károly, IV., német-római császár (1316–1378) 159
Károly, V., német–római császár (1530–1556) 89, 134, 152, 174–175, 373
Károly, V., lotaringiai herceg (1675–1690) 413–414, 417, 420, 423–424, 431, 440–441, 445–459, 462
Károly, VIII., francia király (1483–1498) 64

Károly, IX., svéd király (1604–1611) 422
Károlyi Antal gróf 230
Kárpáthy Gyula 514
Kasza Péter 83–84, 91, 96, 105, 119
Katona István 211, 215–216, 226
Katona Tamás 392
Kazinczy Ferenc 209, 264, 267, 327, 339
Kecskeméti Csapó Dániel 469
Kedves János 614
Keen, Maurice 378
Kelemen, VII., pápa (1523–1534) 89, 92, 128, 134, 203
Kelemen László 464–465, 476
Kemálpasazáde (Ibn Kemál) 393
Kemény Zsigmond 295, 301–303, 307
Kenyeres István 51
Kepes Anna 527
Keresztelő Szent János 594–595
Kérsity (gazda) 589
Kéry János 214
Kinizsi Pál 60–62
Király Béla 361
Király József pécsi püspök (1737–1825) 293, 541, 593–594
Király József szobrász 558, 611
Királyi Xavér József 243
Kirch János 500
Kisfaludi Károly 251, 254, 256, 259, 295, 298, 300, 307, 312, 314, 340, 495, 531–532, 596
Kisfaludy Sándor 467
Kiss Attila 409–410, 569
Kiss Béla 385, 569, 590
Kiss Géza 489–490
Kiss György 541, 596
Kiss Károly 345
Kiss Sándor 558, 611
Kjátib Mohamed 394
Klebelsberg Kuno (Kunó) 312–313, 349, 540, 547–550, 552, 604
Klimó György pécsi püspök (1710–1777) 574, 595
Kóbor Antal 485
Kodály Zoltán 508–509, 514, 521, 523–526, 531–532, 536
Koháry Ferenc 264
Kolbe Mihály 606, 612, 614–615
Kollár Ádám Ferenc 209
Koller Márton 400
Kolosánszky János 477
Konkoly-Thege Miklós 500
Konstantin, III., moldvai fejedelem (1685–1693) 460
Kontz, Iosif 253
Koppány 323
Korbay Ferenc 497
Korlátkövi Péter 138, 174
Kórógyi Péter 139
Kósa György 508–509, 525–530, 536
Kosáry Domokos 357
Kossovits József 254
Kossuth Lajos Magyarország kormányzója (1849) 341, 550, 574
Kosztolányi Dezső 310
Kótsi Patkó János 467
Kotzebue, August von 467
Kovács Gábor 10
Kovács Lajos János 131
Kovacsóczy Mihály 256
Kő Pál 558, 560–561, 611
Kölcsey Ferenc 297, 301, 303–305, 314–315, 340, 476, 485–486
Krainzeritz Károly 346
Kraus, J. Ulrich 428–429, 444
Kresznerics Ferenc 236, 242–243
Krőzus 523–524
Kryczki, Andreas 199
Kubinyi András 18, 20, 29, 35, 48–49, 51, 54, 66, 355, 359, 361, 386–387
Kukuljević, Ivan 368
Kulcsár Péter 17–18, 28–29, 46–48, 51, 69, 388
Kupelwieser, Leopold 346, 358
Kurtág György 510, 515
Kuthen, Martin 158
Kuttnawer, Heinrich 389

L

La Brune, Jean de 423–424, 451–452, 456, 458
Lacombe, Jacques 461
Lajos Vilmos badeni őrgróf (1676–1707) 422
Lajos, I., Anjou, Nagy, magyar király (1342–1382) 326, 339

Lajos II., Jagelló, magyar és cseh király (1516–1526)13, 22, 35, 37–38, 41, 43–45, 51, 70–72, 80, 83–84, 86, 88–89, 92–99, 101, 103, 105, 107, 110–116, 118, 120–124, 128–129, 131–132, 134–135, 138, 140–142, 145–147, 149–164, 168–171, 174–176, 178, 181–188, 190–193, 196, 200, 202–208, 210, 214, 218–219, 224–225, 227, 229, 234, 239, 245, 250–251, 265, 268–270, 274–277, 297, 308, 332, 342–343, 347, 352, 363, 368–370, 373, 379, 381–382, 387–390, 398–399, 407, 454, 457, 488–490, 526, 541–542, 550, 566, 586, 588–589, 592, 595–598, 602–603, 605, 608–610, 612, 614–615
Lajos, XI., francia király (1461–1483) 64
Lajos, XII., francia király (1498–1515) 24
Lajos, XIV., francia király (1643–1715) 445, 453
Lajtha László 489
Lakatos Géza 419
Lampérth Géza 314
Lang, Matthäus 105
Lang, Mauritz 185
Langgraffen, Franck Johannes de 428–429, 432, 439, 444
Laskay Sámuel 274
László, I., Szent, magyar király (1077–1095) 213, 605
Laudon, Gideon 230, 244
Lavotta János 465, 500
Lázár deák (Lazarus/Tinódy Lázár) 166, 395
Lazius, Wolfgang 110–112, 114, 117, 145–146
Le Bègue, François 420, 424, 445, 447, 449, 455–456
Lechner Jenő 609
Lehel György 533
Leitner, Quirin von 156–157
Lemaire brigadéros 446
Leopold, I. *ld*. Lipót, I.
Lessing János 273
Lethenyei János 235–236
Lévay József 244
Lewis, Douglas 172
Lichtenstein, Joseph Wenzel 460
Ligne, Charles-Joseph de 459–460
Lipokátics János 543
Lipót, I., magyar király, német-római császár (1658–1705) 243, 417, 422, 425, 427, 429, 453
Lipszky János 395
Liszt Ferenc 482–483, 497, 499, 502–503, 514, 517
Liszti (Listi) László 185, 233, 238, 240
Livius 89, 136
Lorenzetti, Ambrogio 340
Lorraine-Commercy, Charles-François de 447, 459, 461–462
Lorraine-Vaudémont, Charles Thomas de 447
Lotaringiai Lipót 452–453, 455
Lucanus, Marcus Annaeus 520
Lukinich Imre 408, 600
Lutfi pasa 371, 393, 397
Luther Márton 95, 112, 215, 219, 226

M

Macedóniai Miklós 137
Machiavelli, Niccolò 133
Mádl Ferenc magyar köztársasági elnök (2000–2005) 613
Magdeburger, Hieronymus 164, 168–169, 174
Magyari István 291, 321
Majthényi Bertalan 270
Makay György 593
Malatesta, Marcus Antonius Pandulpho 429
Mamatey, Victor Samuel 375
Maráz Borbála 385, 401–402, 410, 610
Margitai (Millich) Lajos 543, 546, 581
Mária Terézia magyar királynő (1740–1780) 209, 216, 221–223, 257
Mária (Habsburg) magyar királyné (1521–1526) 42, 45, 50, 80–81, 95–96, 106–107, 110, 129, 149–150, 152–155, 158, 160, 168–169, 175, 185, 200, 206, 219, 343, 346, 596–597
Marosi Endre 385–386
Maróthy János 533
Marsigli, Luigi Ferdinando 420, 431–432, 444
Martialis, Marcus Valerius 520

Martinelli Jenő 414, 609
Martinière, Bruzen de la 461
Massenet, Jules 501–503
Máté Tamás 432
Matók Béla 496
Mátray (Róthkrepf) Gábor 468
Mátyás I., Hunyadi, magyar király (1458–1490) 11, 13–22, 25–26, 28–30, 35, 37–38, 41–42, 44–52, 60–68, 70–72, 89–90, 92, 131, 135–136, 140, 147, 150, 188, 220–221, 224, 264, 299, 301, 326, 339, 342, 346, 351, 488
Mátyás II., Habsburg, magyar király (1608–1619) 221
Mauvillon, Eléazar de 458
Mayer Mihály 608, 613
Medici, Lorenzo de' 164
Mehmed, II., oszmán szultán (1444–1446, 1451–1481) 63, 66, 79, 201
Megyeri Károly 480
Melanchthon, Philiph 95
Mester Béla 10
Mezei Márta 260, 262, 269, 275
Miechowita, Maciej 23
Mihály András 512
Mikes Kelemen 515, 523
Miklós (pécsi püspök testőrhuszárja) 586
Miksa I., Habsburg, német-római császár (1508–1519) 17–18, 24, 32, 77, 156, 176–178, 184, 186, 219
Miksa II., Habsburg, német-római császár (1564–1576) 99
Miksa Emánuel bajor választófejedelem (1679–1706; 1714–1726) 243, 413, 417, 420–421, 425–426, 440–441
Mindszenti Antal 211, 213–214
Mindszenty Dániel 236, 242
Mollay Károly 448
Molnár Erik 45, 352–353
Mondella, Galeazzo (detto il Moderno) 172
Móré Fülöp pécsi püspök († 1526) 138, 542
Móré Mihály 273
Moréri, Louis 461
Mosonyi Mihály 482, 494
Mozart, Wolfgang Amadeus 476, 501
Mózes 283–284
Möller, Heinrich 497
Munkácsy Mihály 502
Muszka Miklós 216, 224
Muszorgszkij, Mogyeszt Petrovics 511
Müller Géza 586
Müller, Philipp Heinrich 185

N

N. Ipoly Márta 385
Nádasdy (III.) Ferenc országbíró (1623–1671) 186
Nagy Iván 242, 273
Nagy József 496
Nagy Kálmán 570, 586
Nagy Lajos 419–421, 439
Nagykéri Scitovszky János pécsi püspök (1785–1866) 415–416, 440
Nagyszombati Márton 316–317
Nánási Oláh Károly 468
Nátly Ferenc 249
Négyesi Lajos 361, 386, 398, 404, 615
Nel, Johann 188
Nemes Imre 386
Nemeskürty István 337, 341, 351–355, 554–556
Németh Béla 403, 416, 442–443
Németh László 317, 321, 327–330, 332
Nepomuki Szent János 577
Nero római császár (54–68) 175, 213
Neumann Károly 468
Neumann Tibor 56
Neumayr, Franz 248
Nietzsche, Friedrich 362
Nolano, Giorgio Birlic 452
Nouzille, Jean 449–450
Nyizsnyai (Nyizsnyánszky) Gusztáv 494–495

O

Oborni Teréz 28
Odüsszeusz 262, 274
Oláh Miklós esztergomi érsek (1493–1568) 105–106, 110, 155, 197, 199, 203, 205–208
Olivier, Sir Lawrence 379
Oman, Charles 378–379
Orczy Bódog 478

Orczy László 274
Orlai Petrich Soma 190–191, 193, 308
Orley, Bernard van 154
Orsenigo, Cesare 545, 604
Orseolo Péter magyar király (1038–1041) 223
Országh Ferenc 542
Ortega y Gasset, José 317
Ortutay Gyula 559–561
Ortvay Tivadar 346–348, 358
Ottó, Bajor, magyar király (1305–1307) 218
Oszmán bosnyák festő 394
Osszián 264
Oszvald György 607
Ottendorf Henrik 588
Ottokár, II., cseh király (1253–1278) 184
Ovidius 261, 520
Ozdi János 490

Ö
Öztuna, Yılmaz 369

P
P. Szathmári Károly 258
Pach Zsigmond Pál 561
Paksa Katalin 490
Paksa Rudolf 358
Paksi Balázs 542
Palacký, František 366
Pálffy Géza 179, 181
Palka Gyula 553
Pálóczi Horváth Ádám 261, 263–265
Paoletti, Ciro 449
Papp László 359, 384–385, 400–402, 554–556, 610
Paprocký, Bartoloměj 161
Parádi Nándor 385, 569
Parker, Geoffrey 375–377
Parry, Vernon J. 373
Patrizi, Francesco 127
Pázmány Péter 291
Pecsevi Ibrahim 371, 394, 398, 406
Pécsi József 601
Pekár Gyula 312, 550–552, 600
Pekry János 137
Pekry Lajos 137
Penke Olga 275
Perényi Ferenc váradi püspök (1500–1526) 75, 87, 91, 94, 100, 109–110, 117, 155, 202, 205, 542, 612, 614
Perényi Gábor (1532–1567) 542
Perényi Imre nádor († 1519) 33, 399, 612
Perényi Péter erdélyi vajda (1502–1548) 214, 381, 542
Perényi Zsigmond Ugocsa megye főispánja (1783–1849) 549
Perényiné Kanizsai Dorottya *ld*. Kanizsai Dorottya
Perjés Géza 69–70, 87, 354–361, 365, 372, 379, 385–386, 388, 558
Perna, Pietro 161
Pernye András 517–518
Persius, Aulus 520
Pesty Frigyes 256
Péterfi Bence 387
Pethő Csilla 517
Petőfi Sándor 308, 468
Petrovics Emil 509, 514
Philostratus 172
Pierre Nora 279–282, 284–285
Pilch Andor 541, 594, 603
Pilinszky János 10
Piso, Jacobus 105
Pius, II., pápa (1458–1464) 204
Pius, VII., pápa (1800–1823) 594
Podmaniczky István 270
Polgár József 486
Pongrácz Zoltán 510
Pontanus 520
Pölöskei József 558, 611
Pray György 211
Price, J. Leslie 376
Prohászka Lajos 323–326
Puksch Ferenc 485
Pulszky Ferenc 300, 301–303
Pyhrr, Stuart W. 157

Q
Quint, David 276

R
R. Várkonyi Ágnes 341–344
Rabutin (Bussy–Rabutin), Jean-Louis de 445–447, 460, 462

Ráday Gedeon grófi 464
Ráday Pál 515
Radics Bosics 137
Rady, Martyn 51
Rajnis Ferenc 262
Rákász Vincéné Horváth Ottília 244
Rákóczi Ferenc 258, 515, 550, 552
Rákosi Mátyás 353
Rákosi Székely Sándor 296, 305
Ránki György 509, 515–518
Rasid, Mehmed 418
Ráskay Gáspár 87, 92, 137, 382
Rauber, Christoph 129
Ravbar, Krištof *ld*. Rauber, Christoph
Rázsó Gyula 63, 385, 558
Réder Dezső 314
Rédey Tivadar 209, 259, 263, 272, 274, 491
Reimann Ferenc 465
Reischl Gáspár 464
Rétfalvi Sándor 558
Révai József 354
Révay Péter 125, 214
Reviczky Gyula 314
Rhédei Mihályné 464
Ridvanbegoglu Hüszrev (Hüsrev Gerede) 312, 551–552, 600
Roberts, Michael 375
Rogers, Clifford J. 376
Romhányi József 512
Romsics Ignác 358, 363–364
Rónai Horváth Jenő 358
Rontó Pál 263–264
Rosenthal (Rózsavölgyi) Mark 468, 500
Rossi, Giovanni Giacomo de 430–431
Rózsa János 586
[Rózsa] Katica 586
Röder, Philipp 418
Rudolf I., Habsburg, német-római császár (1273–1291) 184
Rupp Jakab 170
Ruzitska József 466–467, 470, 472, 479
Rüll Béla 543
Rüll János 542
Rycaut, Paul 190, 407, 420, 424

S

S. Laczkó András 259–260, 272
S. Varga Pál 281
Sadoleto, Jacopo 390, 399
Sagredo, Giovanni 190
Şahin, M. Mehdi 369
Salamon Ferenc 64
Salles de Rorthey, François des 447
Sallustius, Caius Crispus 88–89, 132
Sambucus, Iohannes *ld*. Zsámboky János
Samu Géza 558
Sándor, VI., pápa (1492–1503) 50
Sándor Pál 418, 423
Sándorfi Kamill 313
Santi, Raffaello 164
Sanuto, Marino 35, 391
Sárai Tibor 514
Saratko Albin 541
Sárffy Ferenc 93, 155, 193, 202, 205
Sárkány Ambrus 94, 101–102, 108, 138–139
Sarolt (Szent István anyja) 221–222
Sarosácz György 560, 569, 612
Sárosi Gyula 494
Savonarola, Girolamo 519
Savoyai Eugén herceg 446, 447, 449–450, 456–460, 462
Scepusiensis (Cepusiensis), Georgius 109
Schad, Johann Adam Xavier 187
Schedel (Toldy) Ferenc *ld*. Toldy (Schedel) Ferenc
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 289
Schemell, Gall 181
Schikaneder, Emanuel 477
Schiszler Zsolt 616
Schivelbusch, Wolfgang 308–310, 318
Schlick, Stephan 174–175
Schlik, Albin 389
Schlik, Albrecht 389
Schmidt Péter 485
Schmitth Miklós 211, 216–217, 224
Schmittner, Franz Leopold 188
Scholz János 105
Schön, Erhard 165
Schönvisner István 170
Scitovszky Béla 312
Sebők Ferenc 361
Séguier kancellár 451

Seláf Levente 491
Seneca, Lucius Annaeus 261
Sepácz József 599
Şeref ezredes 371
Servières, Jean Grolier de (viscount d'Aguisy) 172
Show, Stanford J. 374
Sigler (Siegler) Mihály 124, 145–146
Siklós Albert 470, 508, 510
Silius Italicus 520
Silvius, Aeneas *ld*. Pius, II.
Simai Kristóf 465
Simai Ödön 259–260, 262–263
Sinkovics István 559
Šišić, Ferdo 368
Slyk István 174
Snell György püspök 613
Solimán *ld*. Szulejmán, I.
Solymosi László 37
Solymossy Sándor 384, 561
Sommier, Jean-Claude 454, 457
Sonkoly István 495, 501
Souches, Charles Louis de 446
Souches, Jean-Louis Raduit de 446
Spech, Johann (János) 254, 493
Spengler, Oswald 321
Sporer, Mert 166, 168
Stainville, Etienne de 447
Statius, Publius Papinius 520
Stefán Gyula 601–602
Stefani, Federico 391
Stimmer, Tobias 161–162
Stokes, David Robert 372
Stöller, Ferdinand 447
Stravinsky, Igor 517
Strebitzky Irén 598
Suetonius, Caius Tranquillus 213
Sugár Rezső 509–510, 512, 514–515, 519–520, 522, 525
Sujánszky Antal 497
Sulica Szilárd 90–91
Surian, Antonio 55

Sz

Szabó Dezső 320–321, 328, 332, 335
Szabó István 558, 611
Szabó Miklós 521
Szabolcsi Bence 501, 511–514
Szajkó Peti 574
Szakály Ferenc 46–47, 51, 62, 70, 355–356, 359, 361, 386, 553, 555–556, 559–560, 569
Szalkai (Szalkay, Zalkán) László esztergomi érsek (1475–1526) 14–15, 24, 61, 94, 102–103, 110, 130, 138, 202, 215, 226–227, 265, 276, 342, 542
Szántó István 128
Szapolyai György (1495–1526) 13, 86, 94, 97–98, 102–103, 111, 116, 146, 292, 381, 542
Szapolyai István nádor (?–1499)16, 19, 62, 75
Szári Szulejmán pasa nagyvezér 572
Szatmári György pécsi püspök (1457–1524) 36, 202
Szebelédi Zsolt 105
Széchényi Ferenc 264
Széchenyi István 254–256, 258, 315, 319, 327, 492–493, 498, 508, 533, 536
Szécsen Antal 341
Szécsen Miklós 341
Szegedi Antal 138
Székely Bertalan 190, 192, 612
Székely György 19, 45, 51, 352, 354, 356
Székely Imre 500
Székely József 598
Szekfű Gyula 17, 25, 43, 51, 61, 65, 67–68, 214, 312, 315, 320–323, 327–330, 350
Szelim, I., oszmán szultán (1512–1520) 71
Szelim, II., oszmán szultán (1566–1574) 79
Szemere Pál 295
Szenci Molnár Albert 215
Szendrei Ákos 338
Szendy Károly 606
Szent Erzsébet (Elisa) 228, 605
Szent Gellért 140, 605
Szent Imre herceg 222–223, 248–249, 605
Szent István vértanú 221
Szent Lajos 154
Szent Margit 605
Szent Orsolya (Ursula) 109
Szenthegyi István 525
Szentirmay Elemér 503–504

Szentpétery Imre 388
Szepesi György *ld.* Szapolyai György
Szepesi János *ld.* János, I., magyar király
Szepesy Sándor 603
Szerdahelyi György Alajos 265
Szerdahelyi József 479
Szerelemhegyi-Liebenberger András 465
Szerémi György 13–14, 23, 111, 114, 116–117, 142, 145, 148, 291–292, 363
Szigligeti Ede 258, 479
Szilády Áron 418
Szilágyi Emőke Rita 105
Szilágyi Erzsébet 474
Szilágyi Márton 264
Szilágyi Sándor 8, 332, 418
Szilahtár Findiklili Mehmed aga 418
Szily László 599
Szita László 417–420, 422, 425
Szobi Mihály 214
Szohner Sándor 490
Szokolay Sándor 510, 521, 525
Szolimán *ld*. Szulejmán, I.
Szontagh Gusztáv 307
Szőnyi Ottó 603
Szulejmán, I., oszmán szultán (1520–1566) 70, 78–81, 83, 85, 87–88, 92–95, 103, 106–107, 110–111, 114, 116, 118, 122, 124–125, 129–132, 134, 136, 139, 142–143, 181–183, 322, 342, 369, 371–373, 378, 381, 388, 392, 398, 406–407, 443, 457, 530, 532, 540, 588
Szulejmán, II., oszmán szultán (1687–1691) 461, 609–610, 616
Szulejmán nagyvezír 413
Szulimán *ld*. Szulejmán, I.
Szulyovszky Menyhért 254
Szurmay Sándor 358, 383–384, 407
Szűcs József 385, 404, 569
Szydłowiecki, Krysztof 41, 199

T

Tacitus, Publius Cornelius 88, 121
Tafilowski, Piotr 365
Taglioni, Filippo 478
Takács István 607–608
Takáts Sándor 329, 552
Tallián Tibor 511–512, 514
Tapié, Victor Lucien 374
Tárczay Miklós 174
Tarnai Andor 211
Tarnay Károly 586
Taurinus István 519–520
Telegdi István 31
Teleki József 341
Teleki László gróf 498
Tertina Mihály 230
Thallóczy Lajos 39–41, 51
Thaly Kálmán 257
Than Mór 494
Tharczay Miklós 137
Thelekessy Imre 138
Thelott, Johann Andreas 190
Themis 270
Thern Károly 487
Thienemann Tivadar 338, 348–349
Thököly Imre 550
Thuküdidész 89
Thúry József 345, 392–393
Thurzó Elek 34, 36, 46, 49, 56, 118, 197, 200, 206
Thurzó György 36
Thurzó János 105
Thurzó Szaniszló 99
Thurzók 38, 50
Thux Hugo 501
Tihanyi János 568
Till Nándor 483
Timár György 439
Tinódi Lantos Sebestyén 488
Tisza István 313, 548–549
Tiziano 163, 186
Tokay Lajos 51
Told, Franz 478
Toldy (Schedel) Ferenc 472, 492, 495
Toldy Ferenc 289
Tomicki, Piotr 199
Tommasi, Pietro 55
Tomori Pál 71, 75, 86, 92, 94–97, 101, 104, 109–110, 118, 124, 130, 133–134, 137, 139, 141–143, 147, 155, 175, 203, 218–220, 270, 274, 291–292, 298, 381–382, 390, 398, 490, 542, 548–549, 556, 599, 611, 614
Tóth Barna 265

Tóth Ferenc 420
Tóth Gergely 207
Tóth István 254
Tóth Sándor Attila 230
Tóth Sándor Máté 230
Tóth Zoltán 62, 67
Tóth Zsombor 124, 205, 362
Totti, Pompilio 162
Toynbee, Arnold Joseph 330
Török Bálint 87, 137
Török Pál 350
Treichlinger József 498
Trepka András 174, 205
Tringli István 19, 26, 357
Tubero, Lodovico 24, 90
Turcsányi Soma 541, 596, 599
Turnus 274
Turóczi László 215–217, 219, 221, 224, 226
Tuza Csilla 389

U
Udvardy György 613
Uhrin Pál 497
Ulászló, I., magyar király (1440–1444) 71, 170, 197, 201, 203, 219–220, 265, 268
Ulászló, II., magyar király (1490–1516) 11–16, 18–20, 22–34, 36–40, 42–45, 50–51, 60–65, 67, 71, 89, 121, 147, 149, 151, 153, 159–160, 162–163, 219, 342, 432, 488, 342, 432, 488
Ungnád Dávid 399
Ursinus Velius 82, 105–110, 143–146, 200, 203, 206
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 371

V
Vadász György 557–558, 561, 610
Vaderna Gábor 267
Vahot Imre 479
Vajda Viktor 488
Valentinianus római császár (364–375) 383
Vályi Nagy Ferenc 263
Vántus István 510, 515, 525
Várdai Pál 35, 46, 49, 56, 120, 197, 199, 202
Varga Imre 608–609
Varga Szabolcs 28, 137–138
Vargha Károly 525
Vas János 242
Vass Előd 589
Vata 323
Velics Antal 403
Venzel, I., cseh, magyar király (1301–1305) 218
Verancsics (Vráncsics) Antal 14–15, 115
Veress D. Csaba 419, 425–426, 440
Vergilius, Publius Maro 265, 520
Veszprémy László 364
Vikár Béla 244
Villars, Claude Louis Hector de 422, 441, 462
Villeroy család 451
Vilmos, III., angol király (1689–1702) 424
Vio, Tommaso de 128
Virág Benedek 297
Virágh Ferenc 545–546, 604, 606
Visy Zoltán 609
Viszota Gyula 255
Vitányi Iván 511
Volkmann, Robert 500
Vörösmarty Mihály 269, 306, 314, 486, 492, 548
Vukits József 488
Vybíral, Zdeněk 367

W
Waczulik Margit 99, 105, 107
Wagner, Franciscus 424
Waldtman, J. Joseph 428–429, 444
Walter Mária 357
Wapowski, Bernard 23
Wening, Michael 426–427, 432, 439, 444
Wenzel Gusztáv 14, 35
Werbőczy István 214, 313, 344, 353, 518
Werthes, Clemens Friedrich 500
Wittelsbach (Harcias) Fülöp neuburgi palotagróf (1503–1548) 173–174
Wittmann Tibor 356
Wocelka Ede 487
Wolf, Tobias 186
Woodford, Sir John 402
Würzsherett, Johann 389

Y
Yücel, Yaşar 369

Z
Zalán 269
Zalay Buda 610
Zápolya *ld*. János, I.
Zárai Jeromos 383
Zentai János 489
Zermegh János 114, 118–120, 131, 139, 145–146
Zevuczius *ld*. Czetricz, Ulrich
Zichy Gyula 312, 546–547, 604
Zimmermann, Hildegard 157
Zoilus 266
Zrínyi Miklós (1508–1566) 61, 71–72, 139, 156, 188, 193, 306–308, 481, 500–501, 507, 515, 521, 523–525, 536
Zrínyi Miklós (1620–1664) 61, 71, 214, 264, 267, 306–308, 523, 525
Zustignan, Sebastian 55

Zs
Zsámboky János 83, 110, 112–114, 129, 145–146, 198
Zsigmond, Luxemburgi, magyar király (1387–1437) 49, 79, 201, 223
Zsigmond, I., lengyel király (1506–1548) 128, 141
Zsigmond Ágost, II., lengyel király (1548–1572) 188
Zsigmond Ferenc 245

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

Jelen kötet nem az első – és nem is az utolsó – a mohácsi csatával foglalkozó művek sorában. A múlt korszakos kiadványainak felsorolása nélkül is érdemes megemlíteni a jelentősebb évfordulók alkalmával (1926, 1976, 1986, 2016) készült köteteket, amelyek alapjául szolgálhatnak minden jelenkori kutatásnak (ezekre a kötetben szereplő tanulmányok szerzői is rengeteget hivatkoznak). Mindegyikben alapvető fontosságú tanulmányok, forrásközlések kaptak helyet. A mostani gyűjtemény tizenhat tanulmánya követi ezt a hagyományt, számot vet az eddigi eredményekkel, egyben új távlatokat nyújt a további kutatásoknak. Talán ez az első olyan alkalom, amikor az eddigi eredményekre is támaszkodva komplex módon lehetett hozzányúlni az egész Mohács-problematikához. A felkért szerzők eredményeinek legnagyobb újdonsága, hogy a konkrét történelmi eseménysorozatot – az 1526. évi hadjárat előzményei, a csata lefolyása és közvetlen következményei – egyben tárgyalja a csata emlékezetének kialakulásával, formálódásával, különböző mutációival, ezzel bemutatva a Mohácsról ma ismert történelmi narratíva teljes ívét.

Ára: 4290 Ft

9 789634 161837